

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ • UNIVERSITY
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

ISSN: 1300-9052

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

TAED 62
MAYIS-MAY
2018

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ATATURK UNIVERSITY JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
TAED SAYI / NUMBER 62 – MAYIS-MAY 2018

YAYIMLAYAN / PUBLISHED

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATURK UNIVERSITY TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
ISSN 1300-9052

SAHİBİ - OWNER

Yönetim Kurulu Adına
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü
Doç. Dr. Rifat KÜTÜK

YÖNETMENLER- EDITORS

Dr. Öğr. Gör. Servet TİKEN
Dr. Öğr. Gör. Yasın TOPALOĞLU

ALAN YÖNETMENLERİ – AREA EDITORS

Doç. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ (*Türk Halk Bilimi*)
Doç. Dr. Bahadır GÜCÜYETER (*Türk Dili ve Lehçeleri*)
Dr. Öğr. Gör. Ahmet TOPAL (*Türk Dünyası Edebiyatları*)
Dr. Öğr. Gör. Mevlüt YÜKSEL (*Türk Tarihi*)
Dr. Öğr. Gör. Fatih VEYİS (*Alan Eğitimi*)

YABANCI DİL DANIŞMANLARI

FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS

Prof. Dr. Mehmet TAKKAÇ
Prof. Dr. İsmail ÖGRETİR
Arş. Gör. Hakan SOYDAŞ

HALKLA İLİŞKİLER - PUBLIC RELATIONS

Arş. Gör. Metin İŞİKOĞLU

TEKNİK REDAKSİYON- TECHNICAL REDACTION

Arş. Gör. Caner SOLAK-Arş. Gör. Ahmet KARADOĞAN

DİZGİ - TYPESETTING

Dr. Öğr. Gör. Yasın TOPALOĞLU

KAPAK TASARIM-COVER DESIGN

Mehmet YILDIRIM

BASKI-PRESS

Eser Ofset Saraybosna Cad. Altunalem Sitesi D Blok
No.1 Tel: 0442 233 4667 ERZURUM

YAZIŞMA ADRESİ-CORRESPONDENCE

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 25240 Erzurum-Türkiye

Ataturk University Turkish Researches Institute, 25240, Erzurum-Turkey

+ 90 442 231 13 66

turkiyat@atauni.edu.tr <http://dergipark.gov.tr/ataunited> <http://www.turkiyatjournal.com>

YAYIN KURULU - EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali KAFKASYALI (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY (*Uludağ Üni.*)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (*Fırat Üni.*)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (*Ege Üni.*)
Prof. Dr. Hüseyin AKKAYA (*Cumhuriyet Üni.*)
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Kemal H. KARPAT (*İstanbul Şehir Üni.*)
Prof. Dr. Kenan ERDOĞAN (*Celal Bayar Üni.*)
Prof. Dr. Kerima FİLAN (*Saraybosna Üni.*)
Prof. Dr. Laylı ÜLKÜBAYEVA (*Manas Üni.*)
Prof. Dr. Lile TANDİLAVA (*Şota Rustaveli D. Üni.*)
Prof. Dr. Liu BIN (*Sincan Üni.*)
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN (*Uludağ Üni.*)
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (*Ege Üni.*)
Prof. Dr. Muharrem KASIMLI (*Azerbaycan İ.Aka.*)
Prof. Dr. Mihail MAXİM (*Bükreş Üni.*)
Prof. Dr. Muhsin MACİT (*Anadolu Üni.*)
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Niu RUJİ (*Sincan Pedagoji Üni.*)
Prof. Dr. Peter ZIEME (*Brandenburgische Aka.*)
Prof. Dr. Recep TOPARLI (*Cumhuriyet Üni.*)
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Selami KILIÇ (*Atatürk Üni.*)
Prof. Dr. Suat UNGAN (*Karadeniz Teknik Üni.*)
Prof. Dr. Suzuki TADASHI (*Tokyo Üni.*)

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz;
yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

The opinions and views in papers published on the journal belong only to its authors and do not necessarily reflect the views of the journal and its publisher, all the scientific and legal responsibility of the writings belongs to the authors.

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi;

Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Sistemi (ULAKBİM), TR Dizin, Modern Language Association (MLA), Scilit, MIAR,
OCLC, WorldCat, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asosindex), Acarindex, Sobiad, Akademik Dizin, Researchgate,
OpenAIRE gibi indekslerce taranan “uluslararası hakemli bir dergidir”

DANIŞMA KURULU - ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASON- (*Gazi Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Ahmet BURAN- (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŐAR- (*Karadeniz Teknik Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bahtiyar KARİMOV- (*Özbekistan Millî Üniversitesi*)
Prof. Dr. Besim ÖZCAN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ- (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ceval KAYA- (*Ardahan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Dosay KENJETAY- (*Ahmet Yesevi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ- (*Atatürk Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Ekrem ÇAUŐEVİC- (*Zagreb Üniversitesi*)
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esin DERİNSU DAYI- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK- (*Fırat Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gulnisa JAMAL- (*Sincan Ekonomi ve Finans Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gülден SAĞOL YÜKSEKKAYA- (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN- (*Ege Üniversitesi*)
Prof. Dr. H. Ahmet KIRKKILIÇ- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ- (*İstanbul Kültür Üniversitesi*)
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Halil KOCA- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hanifi VURAL- (*GaziosmanpaŐa Üniversitesi*)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI- (*Galatasaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal POLAT- (*Amasya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal YAVUZ- (*Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi*)
Prof. Dr. LAYLI ÜLKÜBAYEVA- (*Manas Üniversitesi*)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN- (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ- (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet ARSLAN- (*Cumhuriyet Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM- (*Nevşehir Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin AKKUŞ- (*Düzce Üniversitesi*)
Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN- (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mukim SAĞIR- (*Erzincan Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH- (*Erciyes Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN- (*İstanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ- (*Ardahan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA- (*İstanbul Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU- (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Rıdvan CANIM- (*Trakya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK- (*Dicle Üniversitesi*)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU- (*Selçuk Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Selami ECE- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut KARABEY- (*Erzincan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Vahit TÜRK- (*İstanbul Kültür Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR- (*Ege Üniversitesi / Emekli*)
Prof. Dr. Yavuz ASLAN- (*Atatürk Üniversitesi*)

HAKEMLER – REFEREES (TAED-62)

- Prof. Dr. Abdülbaki ÇETİN- (*Bingöl Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI- (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ali KAFKASYALI- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY- (*Uludağ Üniversitesi*)
Prof. Dr. Funda KARA- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gülhan ATNUR- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM- (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kazım KÖKTEKİN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Lokman TURAN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK- (*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*)
Prof. Dr. Murat KACIROĞLU- (*Erzurum Teknik Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK- (*Tokat GaziosmanpaŐa Üniversitesi*)
Prof. Dr. Selami KILIÇ- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Serkan Alkan İSPİRLİ- (*Atatürk Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ- (*Erzurum teknik niversitesi*)
Prof. Dr. Zikri TURAN- (*Sakarya Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ- (*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ali Servet NC- (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Arzu ATİK- (*Istanbul 29 Mayıs Üniversitesi*)
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Aygün AKYOL- (*Hitit Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ- (*Sakarya Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hamza ALTIN- (*Bingöl Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ- (*Marmara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet SAMSAKÇI- (*Istanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Nazire ERBAY- (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. OĞuzhan SEVİM- (*Atatürk Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sıtkı ULUERLER- (*Bingöl Üniversitesi*)
Doç. Dr. Vildan COŞKUN- (*Sakarya Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Ahmet Nurullah ÖZDAL- (*AĞrı İbrahim Çeçen Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Cem TÜYSÜZ- (*Kafkas Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Ensar MACİT- (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Evren KÜÇÜK- (*Kastamonu Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Eyüp KUL- (*Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Firdes TEMİZGÜNEY- (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Hatice Akın ZORBA- (*Akdeniz Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Hüseyin ELİTOK- (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ- (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Hüsna KOTAN- (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi M. Lütfi KINDİĞILI- (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Mayramgl DIYKANBAYEVA- (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Mehmet Fatih GÖKÇEK- (*Gümüşhane Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Mehmet ZMENLİ- (*Giresun Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Nilüfer İLHAN- (*Bozok Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi zgr TOKAN- (*Bartın Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi zkan DAYI- (*Bayburt Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Savaş EĞİLMEZ- (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Serkan ERDAL- (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Sevim ERDEM- (*Bitlis Eren Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Yasin Mahmut YAKAR- (*Erzincan Üniversitesi*)
Dr. ÖĞr. Üyesi Yücel NAMAL- (*Bülent Ecevit Üniversitesi*)

EDİTÖRDEN

Değerli Bilim İnsanları,

Türkoloji sahasının ülkemizdeki en önemli süreli yayınlarından biri olan *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*'nin 62. sayısını sizlerle buluşturmanın gurur ve sevincini yaşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında alanında uzman hakemlerimizin incelemesinden geçen; Türk kültürü, Türk dili, eski Türk edebiyatı, yeni Türk edebiyatı, Türk halk edebiyatı, Türk lehçeleri, Türk tarihi ve Türkçe eğitimi olmak üzere çeşitli alanlardan 32 makale bulunmaktadır.

Her sayımızda olduğu gibi 24. yıldır yayın hayatına kesintisiz olarak devam eden dergimizin bugünlere gelmesinde çok büyük katkıları olan Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yönetici ve çalışanlarına bir kez daha şükranlarımızı sunarız. Dergimize editör, hakem ve yazar olarak katkıda bulunan hocalarımıza, derginin dizgi ve baskısında gayretlerini esirgemeyen kıymetli meslektaşlarımıza ve Enstitümüz çalışanlarına teşekkür ederiz.

S. Tiken- Y. Topaloğlu

İÇİNDEKİLER – CONTENTS

HALUK AYDIN Cevrî'nin Mesnevi Nazım Şekliyle Yazılmış Bilinmeyen Bir Manzumesi Üzerine <i>On The Cevri's Unknown Poem That Written in the form of Masnavi</i>	1-20
CAFER MUM Bâkî'nin Gazellerinde Sevgilinin Adlandırılması Üzerine Bir İnceleme <i>An Analysis on How the Beloved One is Named in Bâkî's Ghazals</i>	21-35
ЕЛЕУЖАН СЕРИМОВ / ELEVJAN SERIMOV XII FASYR FАЛЫМЫ ӘЗ-ЗАМАХШАРИДІŇ ӨМІРІ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ 11. Yüzyıl Âlimlerinden Ez-Zemaşehri'nin Hayatı ve Eserleri <i>The Life and Works of 11th Century Scholar Ez-Zemaşehri</i>	37-72
BAHRİ KUŞ Tasvir Ek Fiilinin Yapısı <i>Structure of Descriptive Complementary Verb</i>	73-82
SAADET KARAKÖSE-METİN AKDENİZ Hâkânî'nin Medâyin Harâbeleri Kasidesi Şerhi ve Türkçe Tercümesi <i>Khagani's Ruin of Medayin Poetry's Explanation and its Turkish Translation</i>	83-110
ALİ KAFKASYALI Dede Korkut Boylarının Halk Hikâyesi Şeklinde Tasnifi: Hüseyin Mehemmedhanî ve Eserleri <i>The Classification of the Dede Korkut Stories in the form of Folk Stories: Hüseyin Mehemmedhani and his Works</i>	111-122
GÜLLÜ ÖZDEMİR Kırmılı Hafız Hüsam'ın Teressül Adlı Eserinin Yeni Bir Nüshası <i>A New Copy of Kirmilî Hafîz Hüsam's Teressül</i>	123-132
MEHMET EMİN GÖNEN Süleyman Nazîf'in Batı Dünyasına Karşı Duruşu ve "Hz. İsa'ya Açık Mektup" Adlı Eseri <i>Süleyman Nazîf's Stance Against the West World and his Work Titled "The Open Letter to Jesus"</i>	133-146
SERDAR ŞİMŞEK Kayum Miftakov'un "Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Yöntemleri" Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme <i>An Examination of the Kaygum Miftakov's Kirghiz Folk Literature Review Methods</i>	147-162
BÜNYAMİN TAN Mustafa Rahmî'nin Pallas'ın Eserinden Bir Çevirisi: Kalmuk Türkleri <i>A Translation Study of Mustafa Rahmî from Pallas's Book: The Kalmuk Turks</i>	163-186

RABİA AKSU Süleymân-nâme-i Kebîr'de Çeviri Öğeleri <i>The Translation items in Suleyman-name-i Kebir</i>	187-200
ESRA SAZYEK Anılarda Tanpınar <i>Tanpınar at Memorys</i>	201-226
NERGİZ DEMİR SOLAK Yaşar Kemal'in Teneke Adlı Oyununa Ekoeleştirel Bir Yaklaşım <i>An Ecocritic Approach to Yaşar Kemal's Teneke Play</i>	227-238
LATİFE KIRBAŞOĞLU KILIÇ Ziya Gökalp'ın Hususi Mektuplarında Değer Aktarımı <i>Value Transfer in the Private Letters of Ziya Gokalp</i>	239-250
MUHAMMET LÜTFÜ KINDİĞİLİ Orta Asya'dan Anadolu'ya Bir Miras: Erzurum İç Kale Minaresi <i>A Heritage from Central Asia to Anatolia: Erzurum Citadel Minaret</i>	251-282
ERKAN AYGÖR Konya Gevale Kalesi 2016 Yılı Kazısında Bulunan Ok Uçları <i>Arrowheads Unearthed During Excavations of Konya's Castle of Gevale in 2016</i>	283-306
COŞKUN ERDOĞAN Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler <i>Some Investigations on Khwarezm Name and Historical Geography of Region</i>	307-322
CİHAN GENÇTÜRK Barâk Hâcib ve Kutlughanlılar (Kirmân Karahitayları)'ın Kuruluş Süreci <i>Barâk Hâjib and Establishment Process of the Kutlughans (Kirmân of Karahitays)</i>	323-336
AHMET YILMAZ Tohâristan'ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları <i>Name, Geography and General borders of Tokharistan</i>	337-344
ALİ İRFAN KAYA Osmanlı Belgeleri Işığında Tökeli İmre'nin Osmanlı Himayesindeki Mücadelesi ve Osmanlı Devletinden Sağlanan Parasal Yardımlar <i>In The Light of Ottoman Documents, The Battle of Tökeli İmre Under the Ottoman Protection and The Financial Supports Given by Ottoman State</i>	345-374
MUSA SEZER XVI. Yüzyılda İsmihan Sultan'a Ait Dupniçe Mülk Toprakları (Mülknâme ve Sınırnâme İle Birlikte) <i>Dupnice Estates Belonged to Ismihan Sultan in XVIth Century (Together with Estate and Border Certificates)</i>	375-395

BEYHAN PAMUK- HASAN AKDAĞ Osmanlı Giyim-Kuşam Kültüründe Bir Akım: Cezayir Esvabı <i>A Fashion of Clothing Culture in Ottoman: Algeria Cloth</i>	397-406
MUHAMMED KÖSE-SÜLEYMAN LOKMACI İngiliz Konsolosluk Raporlarında Rusya'nın 1864 Kafkas Soykırımı ve Çerkeslerin Anadolu'ya Göçleri <i>Russian's 1864 Circassians Massacre and Migration of the Circassians to Anatolia</i>	407-422
HATİCE AKIN ZORBA II. Meşrutiyet'in İlanında Manastır'da Suç <i>Crime in Bitola in the Announcement of the Second Constitution</i>	423-438
İSKENDER YILMAZ Gisgim (Yusufeli) Kazasının Nüfusu (1863-1901) <i>The Population of the Borough of Gisgim (Yusufeli) (1863-1901)</i>	439-446
SEDAT KANAT Dönemin Fransız Gazetelerinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı <i>1897 Ottoman-Greek War in The French Newspapers of the It Period</i>	447-464
ZEYNEP İSKEFİYELİ Karabet Tomayan'ın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermenilere Nasihatleri <i>Karabet Tomayan's Advices to Armenian Before World War</i>	465-480
SELAMİ KILIÇ I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Kafkas Halklarını Rusya'ya Karşı Ayaklandırma Girişimleri <i>Germany's Sedition Attempt of Caucasian People Towards Russia in the World War</i>	481-507
HÜSEYİN KALEMLİ I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Sansür Uygulaması <i>The Censorship Implementation in The Ottoman State in The First World War</i>	509-538
HÜSEYİN BULUT Atatürk Devri Türk-Fransız İlişkileri <i>The Atatürk Period France and Turkey Relations</i>	539-548
TOLGA AKAY 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Otomobil, Kazalar ve Trafik Düzenlemeleri <i>The Automobile, Accidents and Traffic Regulation in Istanbul in The Beginning of the 20th Century</i>	549-570
SELÇUK URAL-YASİN ERCİLSİN 1980-1983 Yılları Arasında Türkiye'de Basın ve Sanat Hayatı <i>The Press and Life of Art in Turkey Between 1980-1983</i>	571-593
YAZIM KURALLARI-YAYIN İLKELERİ <i>Author Guidelines - Editorial Principles</i>	595-600

CEVRİ'NİN MESNEVİ NAZİM ŞEKLİYLE YAZILMIŞ
BİLİNMEYEN BİR MANZUMESİ ÜZERİNE
ON THE CEVRİ'S UNKNOWN POEM THAT WRITTEN
IN THE FORM OF MASNAVI

HALUK AYDIN

Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr. Balıkesir University, Faculty of Art and Sciences, Department of Turkish Language and Literature
aydinhaluk@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-2853-9123>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 07.08.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 17.01.2018

Sayfa-*Pages* : 1-20

 : <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3795>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

CEVRÎ'NİN MESNEVÎ NAZİM ŞEKLİYLE YAZILMIŞ
BİLİNMEYEN BİR MANZUMESİ ÜZERİNE
ON THE CEVRİ'S UNKNOWN POEM THAT WRITTEN
IN THE FORM OF MASNAVÎ

HALUK AYDIN

Öz

Cevrî İbrahim Çelebi, 17. yüzyıl klâsik Türk edebiyatının önde gelen şairlerinden biridir. Şair üzerine birçok çalışma yapılmış, hayatı ve edebî kişiliği ortaya çıkartılmıştır. Divan'ndan başka çok sayıda telifi de olan şairin mesnevi nazım şekliyle yazmış olduğu müstakil eserleri de vardır. Bu çalışmada, Cevrî'ye ait olan, mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmış ve bugüne kadar yayımlanmamış bir manzumesi konu edilmiştir. Manzume, mesnevilerin tertip özelliklerini içermemesi ve 67 beyitten oluşması sebebiyle müstakil bir eser olarak değerlendirilecek yapıda değildir. Konusu bakımından hiciv türünde değerlendirilebilecek şiir, hicvedilen şahsın dilinden yazılması dolayısıyla farklı bir üslup özelliği göstermektedir. 17. yüzyılın önde gelen şairlerinden Nefî'nin hicvettiği bir şahsı konu alan manzume, hicvedilen şahsın Nefî'ye cevabı niteliğindedir. Manzumede Cevrî'nin kullandığı hakaret içerikli kelimeler, şairin bilinen üslûbuna ve Divan'ında kullandığı kelime kadrosuna hiç benzemeyen bir tarzdadır. Bu çalışmada, söz konusu şiir metninin çevriyazısı yapılmış ve içeriği hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Cevrî'nin bilinen üslûbu ile bu şiirdeki üslûbu arasında bir karşılaştırma yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cevrî, Mesnevi, Hiciv

Abstract

Cevrî İbrahim Celebi is one of the leading poets of 17th century classical Turkish literature. Many studies have been done on his works, revealing his life and literary personality. Apart from the Divan, there are also independent works written in the form of masnavi poetry. In this study, a poem written in the form of masnavi belong to Cevrî and not published up to date will be given evaluated. The poetry cannot be evaluated separate works because it does not conform to the regulatory features of masnavies and it is composed of 67 couplets. The work of satire type poem displays different style features because they are written in the language of the satirical person. The poem, which is about a person who is satirized by Nefî who one of the leading poets of the 17th century, is an answer the satirical person to Nefî. In the poem, insulting words used by Cevrî, is unlike Cevrî's style and his used words of the Divan. In this study, the poetic text was transferred to today's letters and information of its content was given. Moreover, a comparison between the known style of Cevrî and this poem style was made.

Key Words: Cevrî, Masnavi, Satire

* Bu makale, 12-14 Mayıs 2017 tarihinde Erzurum'da düzenlenmiş olan Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Bilgi Şöleni'nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

1. Giriş

17. yüzyıl klâsik Türk edebiyatı şairlerinden biri olan Cevrî İbrahim Çelebi'nin çok yönlü bir şair olduğu görülmektedir (Ayan 1981: 45-46; Aydın 2010a: 16-17). Eserlerinde ele aldığı konuların¹ yanında edebî kişiliğini en iyi ifade eden eseri Divan'ında da bu durum görülmektedir². Şimdiye kadar Cevrî'nin bu yönüne işaret eden kaynaklar, ayrıca onun Mevlevî tarikatına mensubiyetiyle şiirlerindeki saygı, tevazu ve inceliği de, belirgin bir vasfı olarak öne çıkartırlar³. Hüseyin Ayan (1981: 46), Nefî'nin Cevrî üzerindeki etkisini ifade ederken “*Hele İslâmî inanç ve terbiye hudutlarını asla zorlamaz. Cevrî'nin şiirlerinde hezli, hicvi, mizâhu uzaktan yakından hatırlatan remiz ve mazmûnlara rastlanmaz*” diyerek Cevrî'nin, şiir üslubundaki bu nezaketi dile getirir.

Bu çalışmada üzerinde durulacak olan konu, Cevrî'nin gerçekten çok yönlü bir şair olduğu; şiir üslubunda hiciv ve mizah bulunmadığı fikrinin ise kısmen de olsa yanlışlığıdır. Bu düşüncenin yanlışlığı, daha önce şair üzerine yapılmış olan çalışma ve metin neşirlerinde gözden kaçan ve bugüne kadar yayınlanmamış olan bir manzumesine dayanmaktadır. Söz konusu metin, Milli Kütüphane FB 382 numarada kayıtlı el yazma nüshanın 127a-128b varakları arasında yer alan, mesnevi nazım şekliyle yazılmış 67 beyitlik bir manzumedir. Manzumenin yer aldığı yazma eser⁴, Cevrî Divanı'dır ve Divan'ın haricinde başka bir şaire ait şiir de bulunmamaktadır. Cevrî Divanı'nı yayımlayan Hüseyin Ayan, bu nüshanın varlığından bahsetmekle birlikte, göremediğini ifade etmiştir. (Ayan 1981: 10). Bu nüshada yer alıp, Hüseyin Ayan'ın hazırladığı Cevrî Divanı'nda ve dolayısıyla diğer nüshalarda bulunmayan 3 kıt'a, 1 beyit, 11 gazel tespit edilip yayımlanmıştır (Aydın 2010b: 219)⁵. Yine sadece bu nüshada yer alan ve diğer nüshalarda bulunmayan bu yazının konusu olan manzume, yazmanın son kısımlarında yer almaktadır.

¹ Hüseyin Ayan (1981: 45-46) Cevrî'nin eserlerinde ele aldığı konularla ilgili özetle şunları söylemektedir: “*Selim-nâme'siyle şiirinde yakalamış olduğu kahramanlık havası; Hilye-i Çihâr-yâr-ı Güzîn'de İslâm tarihine olan hâkimiyeti; Hall-i Tahkikât ve Aynü'l-Füyûz adlı manzum eserleri ile Mevlevîlik anlayış ve yorumları; astrolojiye dair yazmış olduğu ve zamanında çokça rağbet gören Melhame ve Nazm-ı Niyâz manzumeleri, Cevrî'nin çok yönlülüğünü ortaya koyan eserleridir.*”

² “*Cevrî'nin çok yönlülüğü, onun edebî kişiliğini en iyi yansıtan ve şairlik kudretini ortaya koyan Divan'ında da açıkça görülmektedir. Divan'daki şiirlerini göz önüne aldığımızda şairi, dinî-tasavvufî bilgiden fen bilimi ve astronomiye; halk kültüründen tarihe ve coğrafyaya; musikiden tıpa ve daha saymadığımız birçok alan ve ilgiye dair bilgileri, birikimleri şiirinin potasında eritmiş şekilde görürüz.*” (Aydın 2010: 16-17).

³ “*Ka'betü'l-uşşâk-ı dâ'ire-i Mevleviyye'de...*” ve “*eş'âr-ı ârifâne ve güftâr-ı Mevleviyânesi beyne'l-ihvân mevfü'r*” (Genç 2000: 112-113); “*Cevrî üzerindeki Mevlânâ etkisi basit bir muhipliğe dayanmaz. Cevrî, Mevlevîliği fikir ve his dünyasında kendisine mal etmiş, özümsemiş bir karakter ortaya koyar. Şiirlerindeki tevazuun, samimiyetin, saygı ve inceliğin temelinde bu etki kendini hissettirir. Mevlevîlik, Cevrî'de bir tavır ve duruştur.*” (Aydın 2010: 17);

⁴ Bu Cevrî Divanı nüshasının tanıtımı, daha önce Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde yayınlanmış bir makalede yapıldığı için burada nüsha tanıtımı yapılmasına gerek görülmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. H. Aydın, “Cevrî Divanı'nın Fahri Bilge Nüshasında Yer Alan Neşredilmemiş Şiirler” **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 13, Sayı: 23, Haziran 2010, s. 208-209.

⁵ Hüseyin Ayan, Cevrî Divanı'nı hazırlarken “Metnin Kuruluşunda Karşılaştırılan Yazmalar” başlığında Divan'ın 39 nüshası arasından 9 nüshayı esas aldığı söyleyerek bunların bir listesini vermiş, karşılaştırmaya esas alınan nüshalar arasında zikredilmeyen Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi No: 2627'de kayıtlı nüshadan da, diğer nüshalarda bulunmayan bir gazelin Divan'a eklendiğini söylemiştir. (Ayan 1981: 56-59) Bu ifadelerden, bahse konu 9 nüshada yer alan şiirlerin Cevrî Divanı'nın bütününe kapsadığı, bilinen ve görülüp değerlendirmeye alınan diğer nüshalarda farklı şiirlerin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Mesneviden sonra Hüseyin Ayan'ın hazırladığı neşirde yer alan bir manzumenin bulunması; nüshadaki el yazısıyla, mesnevinin yazısının farklılık göstermemesi ve yazmanın sadece Cevrî Divanı'nı içermesi, şiirin Cevrî'ye ait olduğu fikrini desteklemektedir. Ayrıca 1067 hicri tarihli istinsah kaydının⁶ yer aldığı yazma, Cevrî'nin ölümünden iki sene sonra istinsah edilmiş olması sebebiyle önem taşımaktadır⁷.

Bu çalışmada, söz konusu nüshada yer alan manzumenin çevriyazısı yapılmış ve manzumenin muhtevası hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Muhtevaya ait bu bilgiler ile Cevrî'nin bilinen edebî kişiliği, Divanı'ndaki muhteva ve kelime kadrosu karşılaştırılarak, Cevrî hakkındaki yeni bulgular ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. Cevrî'nin Mesnevisi

Cevrî'nin divanından başka eserleri de vardır; daha önce ifade edildiği üzere, birçok farklı konuda eserler vücuda getirmiş bir şairdir ki bu eserlerinin arasında müstakil mesneviler de mevcuttur. Bu çalışmada söz konusu edilen manzume, mesnevi nazım şekliyle yazılmış olmakla beraber, müstakil mesnevilerde görülen tertip özelliklerini ihtiva etmemesi ve nispeten beyit sayının az olması sebebiyle, Cevrî'ye ait yeni ve müstakil bir eser olarak değil, Divanı'nda yer alması gereken bir manzume şeklinde değerlendirilmelidir. Hüseyin Ayan'ın neşre hazırladığı Cevrî Divanı'nda bu biçimde kısa mesneviler mevcuttur⁸. Bu yazının konusu olan mesnevi de divanda iki beyitten yirmi dokuz beyte kadar değişen sayıda uzunluğa sahip bu şiirler gibi ele alınmalıdır. Manzumeye ait şekil ve muhteva özellikleri şunlardır:

2.1. Mesnevinin Şekil Özellikleri

Mesnevi 67 beyitten oluşmuş ve aruzun *hafif bahrinin* Türk edebiyatında kullanılan tek kalıbı *Fe'îlâtün Mefâ'ilün Fe'îlün* vezniyle yazılmıştır. Manzume “*Büdelâyı Sâlikinden Öküz Evliyâsı Dimekle Şöhret-şîâr Olan Sâhib-i Keşf ü Şühûduñ Lisânından Dimişdir*” başlığını taşır. Kısa bir mesnevidir ve klâsik mesnevi düzeninin tertip özellikleri (Giriş Bölümü, Konunun İşlendiği Asıl Bölüm ve Hâtıme Bölümü gibi) yer almamaktadır. Doğrudan konuya giriş yapılmış ve manzume, şiirde söz konusu edilen kişinin ağzından yazılmıştır. Mesnevide şairin mahlası bulunmamaktadır.

⁶ Yazmada Mürteza adlı müstensihin yazdığı altı beyitlik tarih kıt'asının sonunda rakamla 1067 tarihi yazmakla birlikte son mısradaki “cem' idib itdim itmâm” ifadesinden de ebcedle bu tarih çıkmaktadır.

⁷ Hattat olan Cevrî'nin müellif hattı Divanı' da vardır (Ayan 1981, 10). Fakat şair hayatta olduğu için sonradan şiirlerine ilavelerde bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple ölümünden sonra istinsah edilen bu nüsha, hem şairin ölüm tarihine çok yakın bir zamanda istinsah edilmesiyle hem de yeni şiirlerin yazılma ihtimalinin ortadan kalkmasıyla önemi haizdir.

⁸ Örneğin *Der-vasf-ı Hatt-ı Nesh u Teklif-i Âga-yı Dârü's-se'ade* başlığını taşıyan 10 beyitlik manzume (Ayan 1981, 137); başlıksız LXIV numaralı 2 beyitlik manzume (Ayan 1981, 150); *Berş* başlıklı 3 beyitlik manzume (Ayan 1981, 151); *Kemer* başlıklı 6 beyitlik manzume (Ayan 1981, 152-153); *Berây-ı Kemer* başlıklı 3 beyitlik ve yine *Kemer* başlıklı 2 beyitlik manzumeler (Ayan 1981, s.153); Tarihler başlığı altında yer alan *Târih-i Nüvişten-i Çihâr-sad Kelimât-ı Çihâr-yâr-ı Güzîn* başlıklı 22 beyitlik manzume (Ayan 1981, 283); *Târih-i Mesnevi ki be-Cihet-i Defeter-dâr Muhammed Paşa Nüvişte-şud* başlıklı 22 beyitlik manzume (Ayan 1981, 316-317); *Târih-i Nasâyihü'l-Mülûk li-Hüsni's-sülûk li-Abdi'llâh Efendi* başlıklı 29 beyitlik manzume (Ayan 1981, 331-332) mesnevi nazım şekliyle Cevrî Divanı'nda yer alan manzumelerdir.

2.2. Mesnevinin Muhteva Özellikleri

Mesnevi, 17. yüzyıl klâsik Türk edebiyatının önde gelen şairlerinden Nefî'nin muhtemelen hicvettiği bir şahsın ağzından yazılmıştır. Metinden anlaşıldığı kadarı ile Nefî, söz konusu şahsa “Evliyâ Öküzü” demiş, Cevrî ise hangi sebepten olduğunu tam bilemeyeceğimiz ama muhtemelen, Nefî'nin bu adlandırmasından duyduğu memnuniyetin göstergesi olarak bu manzumeyi kaleme almıştır. Manzume

Şaklamam halka söylerim bu sözi

Nâmuma dîrler Evliyâ Öküzü (beyit 1)

beytiyle başlayarak, hicvedilen şahsın da sanki bu adlandırmayı benimsediği intibamı vermek istemektedir. Bu başlangıcın devamında şair, adlandırmanın sebeplerini Allah'ın mevcudatı yaratmasının sırrıyla, biraz da tasavvufî unsurlarla süsleyerek açıkladığı görülmektedir. Buna göre

Sebebin kim sorarsa bu lakabuñ

Diyeyin aña aslın ol sebebüñ (beyit 2)

diyerek hicvedilen kişi şu açıklamayı yapar:

“Eşyanın yaratıcısı olan Allah, kudretini göstermek istemiş ve “Kün (ol)” emriyle, yokluk ortadan kalkarak, bütün her şey vücut bulmuştur. İnsan ise bu varlıkların en seçkinidir ve Allah'ın sırlarının cevheri ondadır fakat Allah'ın hikmeti eşyayı, insanın yaratılışının kılıfı yapmıştır. Su, toprak, ateş ve hava asıl unsurlar olup, diğer bütün unsurlar onlardan meydana gelmiştir. Bunlardan da lale, diken, gül, ot ve çimen gibi eşyalar vücuda gelip, insanın yaşama yükünü yüklenmişlerdir. Sonunda bu türlü türlü görmüşler, canlılarda yüz göstermiş ve vücut aleminde katır, at, eşek, deve ve sığırdı yer etmişlerdir. Bunların her birinde de insan hayatı, Allah'ın emaneti olmuştur.” (beyit-3-14)

Hikmet-i Hakk ile benim neş'em

Oldı bir gâva müdgam ü munzamm (beyit 15)

beytiyle de hicvedilen kişi, kendi hayatının bir öküzle eklendiğini ifade eder. Sonraki beyitlerde de bu öküzle ilgili şu açıklamaları yapar:

“Allah, benim aslımı bir öküzle yerleştirerek bak nasıl bir iyilikte bulundu: O öküz varlık bulup, insana boyun eğdi. İnsanların çiftini sürdü, bütün dünyayı tohumla doldurdu. O tohumlar, insana gıda olup, ona kuvvet verdi. Öküz de insanın elinde yetişip, büyüdü ve benzersiz bir öküz oldu. Ancak zamanla kaza ve kaderin pençesi, öküzün boynuzunu kırarak ona zarar verdi. Zaman, vücudunu toprağa saldı ve ruhu, aslına kavuştu. Daha sonra bu ruh, nice âlemleri geçerek sulba ulaşır, oradan ruha girer ve insan şeklinde cisme bürünür. Önceki yaşantısında insana hizmetkâr olduğu için, Allah'ın feyzi bu ruhu insan olmakla şerefleştirmiş; eline de irfan kadehini sunmuştur.” (beyit 16-29)

Bundan sonraki ifadelerde ise hicvedilen kişinin hayatına dair ipuçları da içeren şu bilgiler verilir: “Kısaca mademki dünyaya geldim, aşk vadilerinde çok dolaştım. Gönül ehlinin devamlı hizmetinde bulundum. Bana ne yükledilerse hepsini çektim, bu yüzden çok sıkıntı da çektim. Evliya hizmetinde toprak oldum, azizlerin sohbetlerinde temizlendim. Kendimi ıslah edip, olgunluğa ulaştım. Öyle bir noktaya geldim ki şöhret sahibi oldum. O zaman bana “sana bir lakap lazım” dediler. Uzun zaman “Benim sırrım

nasıl meydana çıksın?” düşüncesi, fikrimi meşgul etti. Ya Rabbi, benim sırrımı kim keşfeder, bana hangi sebeple bir lakap olur derken, kalles Nef'i sırrımı bir sözle açığa çıkardı ve bana “Evliya Öküzü” diyerek, zamanın sayfasına bu sözü yazdı. Ben onun da yükünü yıllarca çektim, sersemliklerine şahit oldum. Bazen şarap testisini, bazen kadehini çekerek, onun ırzını, şanını korudum. Bazen sevgilisine hizmet ettim, bazen delikanlısına saygı gösterdim. O kadar zaman ona dert ortağı oldum, Hızır'ın kuyusunda ona mağara arkadaşı oldum. Onunla böylece kuyuya girdim ve Allah'a şöyle yalvardım ki düşmanları helak oldu ve bu düştüğü kuyuda isteklerine kavuştu. Selametle o kuyudan sonunda çıktığında, benim kerametlerimi inkâr edip, beni hicvederek halkı bana güldürdü. Çıktığımız o kuyuyu da pislik ile doldurdu. Sonra o kuyuyu pisliklerden temizledi ve günahını özrüne galip etti: O pisliklerin hepsini bana yükledi ve mihnet yükünü bana çektirdi.” (beyit 31-53)

Daha sonrasında ise hicvedilen kişi sözlerini şu şekilde sürdürür:

“Ben de onunla haklaştım, bu yüzden keder, gönüme giremez. Bu ince anlamların manasını bilenler, bu bilmecenin adını da çıkartırlar. Şimdi ben her türlü kederden kurtuldum, arzularım gitti, herkesten özel biri oldum. Benim yerim, gönül ehlinin meclislerindedir ve değerim gündün güne artmıştır. Dostlarıma yardımım çoktur ama bu yardımlardan daha ziyade, kerametim vardır. Kimini bey yaparım, kimini paşa ama zannetmeyin ki böyle yapmakla kuvvetimi göstermeye çalışırım. Kalplere nefesimle safa, himmetimle hastalara şifa veririm.” (beyit 55-61)

Yine hicvedilen kişinin dilinden, biraz da kabaca ifadelerle mesnevi şu şekilde sona erer

*Nefesim var iken benim bunu bil
Ahkerî zartası kavara degil*

*Himmetim dehre bâd-ı sarsardır
Nefesim reşk-i zarta-i hardır*

*Himmetimdir baña olan hâdî
Kavaramdır maâşıma bâdî*

*Rûzgâruñ sühandâ sâhiriyim
Ki zebân-dân-ı gâv-ı Sâmiri'yim*

*Sözümüñ gerçi çokdur alâsı
Yâvemüñ de var özge manâsı*

*Oldı şimden girü sühan mestûr
Keşf-i esrâra yok dahi destûr (beyit 62-67)*

3. Manzume Üzerine Bir Değerlendirme:

Manzumenin başlığında geçen *Öküz Evliyası* kullanımının, hakaret ve küçük düşürme maksadı taşıdığı bir gerçektir. Ancak bu kullanımın şiirde açıklandığı şeklinin haricinde kültür, gelenek ve mitolojideki yerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Evrenin yaradılışıyla ilgili inanışlarda öküz, adından bahsedilen bir hayvandır. *Halk inancında dünya bir öküzün üzerindedir. Bu öküzün her bir kılı bir ülkeye bağlıdır, burnuna bir sivrisinek yaklaşıncâ öküz sarsılır, hangi kılı kıpırdamışsa o bölgede deprem olur. Balık ve öküz başka mitolojyalarda da vardır. Hint kozmogonisinde evrenin*

merkezi olan Meru Dağı bir balığın üzerindedir, Ay ve Güneş onun çevresinde döner, Tanrılar da burada oturur... Asya'daki Türkler de depremin, dünyayı boynuzunda taşıyan öküzün kimiliğiyle oluştuğuna inanırlardı. Fin-Ugor kavimlerinden bu Rusya'ya ve Avrupa'ya da etkilemiştir (And 2008, 82). Bunun yanında “evliya öküzü” ibaresinin, benzer şekilde Kırgız-Kazak baksılarının dualarında geçtiğini görülmektedir

*Kızıl taving basında Kız evliya
Öküz taving basında öküz evliya*⁹ (İnan 1986, 133)

Burada geçen ifadelerden ne anlatılmak istendiği açık olmamakla birlikte A. İnan, şaman dualarında manası anlaşılmayan kelimeler ve cümlelerin şamanistlere göre, tesiri en kuvvetli olan sözler olduğu fikrindedir ve bu manasız kelimelerin eski zamanlarda kamin koruyucu ruhlarının adları olduğunu söyler. Onlara göre bu sözlerin de anlamları vardır ancak onları fani insanlar anlayamazlar (İnan 1986, 145).

Öküz kelimesi tasavvufi istilaha *meteforik olarak genellikle “yeme, içme, uyku ve cimâ” gibi hayvânî ve nefsanî sıfatları ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir* (Ögke 2008, 10). Ayrıca “evliya” ve “öküz” kelimeleri ünlü mutasavvıf Süfyân-ı Sevrî'yi de çağrıştırmaktadır ki adında geçen “sevr” ifadesi Arapça “öküz” anlamına gelmektedir. Bu adı alışıyla ilgili farklı rivayetler varsa da *Tezkiretü'l-Evliyâ*'da, mescide yanlışlıkla sol ayakla girmesi üzerine kendisine “Yâ sevr (Ey öküz)” diye gaipten seslenildiğini duymasından dolayı aldığı rivayet edilir. Bunun üzerine yüzüne birkaç şamar vurup, edepsizliğine pişmanlık duymuştur (Kuğu 2006, 151).

Buraya kadar bir anlamda *öküz* kelimesinin, kültür, gelenek ve mitolojide yaptığı çağrışımlara değinilmiştir. Cevrî'nin manzumesinde bu ismin kullanılışı bu çağrışımlarla da ilgili olduğu düşünülebilir. Özellikle tasavvufi anlamda hayvani ve nefsanî sıfatlara delalet etmesi ve ünlü mutasavvıf Süfyân-ı Sevrî'nin edepsizliği üzerine kendisine bu adın verilmesi, şiirde bahse konu kişinin de bu vasıflara sahip birisi olduğunu düşündürmektedir.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki bu manzumede konu edilen şahsın kim olduğu konusunda bir bilgiye ulaşılamamış, şimdiye kadar yapılan araştırmalarda da Nefî'nin “Evliya Öküzü” ifadesini kullandığı herhangi bir metne rastlanılmamıştır. Hicivleriyle meşhur olan Nefî, birçok hakaretimiz ifadeyi rahatlıkla kullanabildiği halde *Sihâm-ı Kazâ*¹⁰ adlı hiciv eserinde bu kelimeyi kullanmamıştır. Bu eserde sadece bir yerde, Etmekçizâde Ahmet Paşa için

*Şöyle meşhûr idi gece kendisine
Halk derlerdi gülüp geldi sığır kurbâne* (Akkuş 1998: 185)

beytinde “sığır” dediği görülmektedir. Bu haliyle de burada konu edilen manzumeye ilgisinin bulunmadığı anlaşılıyor. Bunun haricinde Nefî Divanı'nda Veziriazam Hâfız Ahmet Paşa'nın övgüsüne yazılan bir kasidede, Hâfız Ahmet Paşa'nın vezareti elinden aldığı önceki veziriazam için Nefî'nin

⁹ Kızıl dağın başında (tepesinde) kız evliya, Öküz dağın başında öküz evliya (İnan 1986, 139).

¹⁰ Metin Akkuş (1998): *Hicvin Ankâları Nefî ve Sihâm-ı Kazâ (İnceleme-Karşılaştırmalı Seçme Metinler)*, Akçağ Yayınları, 1998, Ankara.

Zimâm-ı devleti aldı elinden bir apardosın(?)

Ki zerrâfa olur râcih o gâv-ı har-nijâd üzre (Akkuş 1993: 191)

beyle Hâfız Ahmet Paşa'dan önceki veziriazama “eşek soylu öküz” lafzını kullandığı görülmektedir. Hâfız Ahmet Paşa Osmanlı tarihinde iki kere veziriazamlık görevine getirilmiştir. İlki 1625 yılının Ocak ayında Çerkez Mehmet Paşa'nın yerine (Uzunçarşılı 2003, 380) ikincisi ise 1631 yılının Ekim ayında Hüsrev Paşa'nın yerindedir (Uzunçarşılı 2003, 385). Bu ifadeyi bunlardan hangisi için kullandığı bilinmemekle beraber Hâfız Ahmet Paşa'nın ilk vezareti, Çerkez Mehmet Paşa'nın ölümü üzerinedir. Bu durumda makamı elinden alma değil, boşalan bir makama gelme hâli söz konusudur ki kasidenin diğer beyitlerinde Nef'î, söz konusu şahsın görevden alınmasının çok güzel bir tedbir olduğunu, görevde kalması hâlinde irtidat edeceğini, eğer beş bin yıl önce dünyaya gelse Ad kavminin koyunlarına çoban olabileceğini söyler. Hatta önceki veziriazama eşek diyerek, saltanat işlerinden el çektirildiği de yetmez fikrindedir¹¹. Bu durumda söz konusu şahsın Hüsrev Paşa olması muhtemeldir. Bu kasidede bahsedilen şahsın Hüsrev Paşa olduğu fikrinde olan İsmail Ünver de “1625 ve 1631 yıllarında iki kez sadrazam olan Hafız Ahmed Paşa'nın karşısında, her iki atamada da Husrev Paşa'yu görüyoruz. Dolayısıyla bu yergilerdeki hedefin Husrev Paşa olduğunu tahmin ediyoruz.” (Ünver 1991: 74) demektedir. Bu çalışmada ele alınan manzumede hicvedilen şahsın dilinden, kendisi hakkında bilgiler de içeren

Ehl-i dil meclisindedir sadrım

Oldı gündün güne füzûn kadrim

Gerçi ahaba himmetim çokdur

Himmetimden kerâmetim çokdur

Kimini beg idüb kimin paşa

Kuvvetim zâhir eylerem hâşâ (beyit 58-60)

ifadelerinde geçen “sadr”, “dostlarına yardımının çok olması”, “kimini bey, kimini paşa yapması” gibi fiil ve kavramlar, söz konusu şahsın, önemli bir makamda bulunduğunun işaretleri olabilir. Bu durumda manzumede hicvedilen kişinin Hüsrev Paşa olduğu sonucuna varılabilir. Ancak, yine manzumede hicvedilen şahsın sözlerinden, Nef'î ile bir zamanlar çok yakın oldukları da anlaşılmaktadır. O hâlde Hüsrev Paşa ile Nef'î arasında böyle bir yakınlığın bulunması gereklidir ancak Hüsrev Paşa'nın sadrazam olmadan önce Nef'î ile böyle bir yakınlığına işaret eden bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca metinde söz konusu şahsın evliya hizmetinde olması; tasavvufi merhaleleri geçtiğine işaret edecek ibarelerin bulunması, bu kişinin Hüsrev Paşa olması ihtimalini ortadan kaldırmaktadır¹².

¹¹ *Acep hüsn-i tedârik eyledi billâh aşk olsun / Felâton olsa ger olmazdı bu güne reşâd üzre / ... O nopran kim müselmân olduğu takdirce farzâ / Kalaydı kendi hâline olurdu irtidâd üzre / O terkib ile beşbin yıl mukaddem gelse dünyaya / Acep olurdu güşfend-i kavm-i âd üzre / Umûr-ı saltanatdan ol harî tarjh etdiği yetmez / Olur kat kat isâbet fikr olunca uturâd üzre* (Akkuş 1993: 191-192).

¹² Hüsrev Paşa, Enderundan yetmişmiş, silahtar iken yeniçeri ağalığıyla saraydan çıkmıştır (Uzunçarşılı 2003: 382). Bu durumda Hüsrev Paşa'nın, manzumede ifade edilen öğrenim hayatından geçmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Aslında manzumede geçen
Ol bilir nüktesin bu manânuñ
Çıkarır ismini muammânuñ (beyit 56)

beytinde bir ismin gizlendiğine dair bir işaret de bulunmaktadır. Muhtemelen burada gizlenen isimle, metinde hicvedilen kişinin adına işaret edilmektedir. Fakat ne önceki beyitlerden hareketle ne de sonraki beyitlerden hareketle gizlenen adın kim olduğuna dair bir ipucu yakalanamamıştır. Ancak metin başlığı ve metinden hareketle bu kişi hakkında şu bilgiler verilebilir:

1. Metin “büdelâ-yı sâlikinden” ibaresiyle başlamaktadır. Büdelâ, tasavvufî ıstılahta “*Yediler. Bunlardan her biri gözden kaybolur, bir anda çok uzak mesafelere giderler. Gözden kayboldukları zaman, yerlerine her yönden kendilerinin tıpkısı olan canlı bir beden bırakırlar. Hal, hareket ve şekil bakımından aslından ayırt edilmeyen bu bedene bedel ve bedil denir. Bedel bırakma gücüne sahip olan velilere büdelâ denir.*” (Uludağ 2001: 80) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu durumda hicvedilen şahsın da öküç olarak geldiği dünyaya insan bedenini vekil bıraktığı düşüncesine gönderme vardır denilebilir ki “öküç evliyası” adlandırması, böylelikle küçük düşürme kastını da taşıyan bir başka anlam boyutuna taşınmaktadır.

2. Metinde hicvedilen kişinin tasavvufî bir eğitim aldığı, velilerin hizmetinde ve sohbetinde bulunduğu; bunun neticesinde kendince tasavvufî anlamda bir ilerleme düşüncesinde olduğu görülmektedir:

Evliyâ hizmetinde hâk oldum
Aşfiyâ sohbetinde pâk oldum
Eyledim tâ vücûdumu ıslâh
Oldı yanımda bir fesâd ü salâh
Añlayub mebde' ü meâdı hem
Añdırıb âlem içre âdemi hem
Şöyle itdim vücûdumu isbât
Ki Hudâ oldı şâhidim bi'z-zât (beyit 34-37)

3. Daha sonrasında önemli makamlara gelip, şan ve şöhret sahibi olmuş bir kişi izlenimi uyandıracak ifadelere de rastlanmaktadır ki bununla ilgili örnekler daha önce verildiği için burada tekrar edilmemiştir.

4. Metinde tenasüh inancına da rastlanılmaktadır¹³. Mevlevî olduğu bilinen Cevrî'nin bunu metne bilinçli bir şekilde yerleştirdiği düşünülebilir. Tenasüh inancı Kızılbaş-Bektaşî ile bir kısım Hurufilerde bulunmaktadır (Uludağ 2001: 352; Pala 1995: 530). Bu durumda, hicvedilen kişinin söz konusu tasavvuf cemaatlerinden birine mensup olduğu düşünülebilir.

¹³ Metinde geçen şu beyitler bu duruma açıkça işaret etmektedir: *Rûz-ı evvelde sa'y idüb seyyâr / Âdeme olmagile hizmetkâr / Feyz-i Hakk eyledi beni insân / Destime sundu sâgar-ı irfân* (Daha önceki hayatımda insana hizmetkâr olup, iyi işler yaptığım için, Allah beni insan olarak dünyaya gönderdi ve bana irfân kadehini sundu).

4. Manzumenin Cevrî'nin Bilinen Üslubu İle Bir Mukayesesi¹⁴:

Bu manzumenin yazarı Cevrî, gerek özel hayatında gerekse sanat hayatında mutedil bir karakter ortaya koyan kişiliktir. Hüseyin Ayan (1981: 46), Cevrî'nin şiir özelliği olarak “İslâmî inanç ve terbiye hudutlarını asla zorlamaz. Cevrî'nin şiirlerinde hezli, hicvi, mizâhî uzaktan yakından hatırlatan remiz ve mazmûnlara rastlanmaz” tespitinde bulunurken aslında bu kişiliğini de vurgulamaktadır. Mevlevî olan Cevrî'nin, Mevlevîliğin “her şeyin bir canı vardır ve insana hizmet eden her şeye, insan da saygı göstermeye mecburdur; ayıp görmemeye, göstermemeye borçludur. Mevlevîlikte büyüklük, küçüklük yoktur, insan ve insanlık vardır” (Gölpınarlı 2006: 28-29) düsturuyla hareket ettiği görülmektedir ki Cevrî üzerindeki Mevlânâ etkisinin basit bir muhipliğe dayanmayıp Cevrî'de bir tavır ve duruş olduğu daha önce de dile getirilmişti. Bu çalışmada incelenen manzume, dile getirilen bütün bu yargıları yıkacak tarzda kaleme alınmıştır. Baştan sona bir hiciv ve mizah unsurunun manzumeye hâkim olduğu görülmektedir. Manzumede mahlasın kullanılmamış olması dikkat çekicidir ancak Cevrî'nin daha manzumenin başlığında “*lisânından dimişdir*” ifadesiyle, şiirin başkasının diliyle yazıldığını söylemesi, bir anlamda bu üslubun kendisine ait olmadığı, hicvedilen kişinin kendisine ait bir üslup olduğu vurgusunu yapmak istediği şeklinde düşünülebilir. Ayrıca şairin, böyle bir manzume kaleme almayı belki de kendisine yakıştıramamasından, adını da gizlemek istemiş olması muhtemeldir.

Cevrî Divanı'nda yer almayıp bu manzumede yer alan ve Cevrî'nin daha önce hiç kullanmadığı kelimeler şunlardır¹⁵: öküz¹⁶, giyâh, hayvanât¹⁷, ester, şütür, bakar, cift, gendüm, boynuz, aslâb¹⁸, erhâm, nüfûr, kallâş, yâr-ı gâr, hicv, kuyu, yesteh, necâset, mariz, ahker, zarta, kavara ve destûr. Bu kelimeler göz önüne alındığında Cevrî, daha önce şiirinde yer vermediği 23 farklı sözcüğü, bu manzumede kullanmıştır. Kelimelerin büyük çoğunluğunun da hakaret amacıyla kullanılabilir kelimeler olduğu görülmektedir ki bunların arasındaki *yesteh*, *zarta*, *kavara* gibi ifadeler şiir diline yakışmayacak kaba ifadelerdir. Aslında Cevrî'nin kişiliğine de yakışmayacak bu kullanımlar, bir bakıma Nef'î'nin sert üslubunun da Cevrî üzerindeki bir yansıması şeklinde değerlendirilebilir. Bunların yanında Nef'î için “kallâş” hakaretinde bulunulması ve onu küçük düşürmeye yönelik birçok ifadenin manzumede yer alması, açıkça Nef'î'yi destekleyen şairler gurubunda yer alan ve onu üstat kabul ettiğini söyleyen Cevrî için dikkat çekici bir durumdur. Ancak manzumenin hicvedilen kişinin dilinden söyleniyor gibi yazılmış olması bu üslubun sebebini de açıklamaktadır. Cevrî, sevenlerinin olduğu

¹⁴ Burada özellikle Cevrî Divanı'nda yer alan kelime kadrosu ile manzumede yer alan kelimelerin karşılaştırmasında Haluk Aydın tarafından 2010 yılında, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanmış olan basılmamış doktora tezinin sözlük ve indeks kısmından yararlanılmıştır. Bu tezde, Hüseyin Ayan tarafından hazırlanan Cevrî Divanı'nda geçen bütün kelimeler (filler hariç), metin numarası ve beyit numarası verilerek gösterilmiştir.

¹⁵ Edebî kişiliğini en iyi biçimde ifade eden eser olarak şairin divanı düşünüldüğü için, diğer eserlerindeki kelime kadrosu değil sadece divanı göz önüne alınmıştır. Ayrıca yalnız isimler ele alınmış, fiiler bu kelimeler arasına katılmamıştır.

¹⁶ Divanda “gâv” kelimesi geçmekle beraber, “öküz” kelimesi kullanılmamıştır.

¹⁷ Divanda hayvân ve hayvânî şekilleri geçmekle beraber, buradaki gibi çokluk şekli hiç kullanılmamıştır.

¹⁸ Divanda “sulb” kelimesi geçmekle beraber, buradaki gibi çokluk şekli hiç kullanılmamıştır.

kadar sevmeyenlerinin olduğu bir dönemde Nef'î'nin yanında saf tutan şairler grubundadır (Aydın 2010a: 19).

Ayrıca bu manzumeyeyle, daha önce Cevrî hakkında ifade edilen “çok yönlü bir şair” tespiti, hiciv ve mizahı da içine alacak şekilde genişlemiş olmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmayla 17. yüzyılın önde gelen şairlerinden Cevrî'nin, bilinmeyen ve daha önce yayınlanmamış bir manzumesi ortaya çıkartılmış ve araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. Şiir, mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. Gerek hacmi gerekse de tertip özellikleri bakımından müstakil bir eser olarak değil, divanın içerisinde yer alması gereken bir manzumedir.

Manzumede kullanılan dil ve üslup, Cevrî'nin Divanı'ndaki bilinen dil ve üslubundan oldukça farklı bir tavır ortaya koymaktadır. Divanı'nda değişik yerlerde, Nef'î'yi kendisine üstat olarak kabul ettiğini beyan eden Cevrî'nin, bu manzumede Nef'î hakkında olumsuz ifadeler kullanması, dikkati çeken bir başka husustur. Ancak Cevrî, söz konusu manzumeyi, hicvedilen kişi söylüyormuşçasına yazdığı için, dile getirilen ifadelerin doğrudan kendi düşünceleri olmadığı kanaatini uyandırmaktadır. Manzumede kullandığı kelime kadrosu açısından, özellikle hakaret içeren kelime ve kelime gruplarının manzumenin içeriğine uygun söyleyişler olduğu görülmekle beraber Divanı'ndaki diğer şiirlerde kullanılmamış olması, Cevrî'nin sanat ve şiir anlayışındaki terbiye sınırının ayrı bir göstergesidir.

Bu manzumeyeyle Cevrî'nin, çok yönlü bir şair olarak, hiciv ve mizah sahasında da kendini gösterdiği görülmekte ve üzerindeki Nef'î etkisinin, farklı bir boyutta yansımaları ortaya çıkmaktadır.

Manzumede hicve konu olan ve “evliyâ öküzü” diye adlandırılan şahsın kim olduğunun belirlenememesi, çalışmanın eksik kalan yönlerindedir. Gözden kaçırılan bir bilgi yoksa bulunacak yeni belge veya metinlerle bu eksikliğin tamamlanabileceği düşünülmektedir.

Metin

**Büdelâ-yı Sâlikînden Öküz Evliyâsı Dimekle Şöhret-Şi'âr Olan Şâhib-i Keş ü
Şühûduñ Lisânından Dimişdir**

Feilâtün Mefâilün Feilün (... / .-. / ..-)

127a

1. Şaklamam halka söylerim bu sözi
Nâmıma dirler Evliyâ Öküzü

Sebebin kim şorarsa bu laķabuñ
Diyeyin aña aşlın ol sebebüñ

Çünkü kudretle hâlîķ-ı eşyâ
Diledi k'ide hikmetin peydâ

Emr-i "Kün"den olub °adem mevcûd
Cümle eşyâya anda virdi vücûd

5. Âdem eşyânuñ oldı mümtâzı
Kodı Hâķķ anda gevher-i râzı

Lîk eşyâyı hikmet-i Yezdân
Eyledi zarf-ı neşve-i insân

Hem daħi âb ü hâķ ü âteş ü bâd
Ümmühât oldı sâyiri evlâd

Geldi eşyâ vücûda bunlardan
Lâle vü hâr ü gül giyâh ü çemen

Oldılar her birisi hem ol dem
Hâmil-i bâr-ı neş'e-i âdem

10. Böyle olduğuna bu ma'ânânuñ
Oldı şâhid bu beyti Yahyâ'nuñ

Bir giyâhı koparma °işyândır
Ma'ñide katl-i nefsi-i insândır

°Âķıbet muķtezâ-yı sırr-ı şıfât
Oldı şüret-nümâ-yı hayvânât

İtdiler  alem-i vuc du ma arr
Ester   esb   har Ő t rle ba ar

Her birisinde neşve-i ins n
Olmuş idi em net-i Yezd n

15. H kmet-i Ha k ile benim neş'em
Oldı bir g va m d gam   munzamm

Vaz  id b bir  k zde m yemi Ha k
G r ne lu f itdi f 'il-i mu lak

Ol  k z  n vuc da geldi tem m
Emr-i Ha k ile oldu  deme r m

Ciftini s rdi  dem n nice dem
Oldı gend mle tobtolu  alem

D ne-i gend m oldu a a g d 
Ol g d dan iriŐdi cisme  uv 

127b

20. Dest-i  demde perveriŐ buldı
Tu fe bir g v-ı b -naz r oldu

Giderek pen e-i  az  v   ader
Boynuzın  ırdı a a itdi zarar

H ke Şaldı vuc dını devr n
AŐlına v Őıl oldu r h  hem n

Anda sırrım em net idi benim
GelmemiŐdi da i vuc da tenim

Virdi Ha k ol em neti  ayra
Başladı gizl   lemi seyre

25.  n tem m itdi seyrini neş'em
Ya'ni  ayy oldu ni e bi   alem

Vardı aŐl ba girdi er ama
Geldi Şekl-i beŐerde ecs ma

Gör ne yüzden vücûdum itdi zuhûr
İşidüb sırr-ı Hâk'ı itme nûfûr

Rûz-ı evvelde sa'î idüb seyyâr
Âdeme olmağile hizmetkâr

Feyz-i Hâk eyledi beni insân
Destime şundi sâğar-ı 'irfân

30. Âdemün kîmyâ imiş nazarı
Öküzü âdem eyledi eşeri

Hâşılı çünki 'âleme geldim
'Aşk vâdilerinde çok yeldim

Ehl-i dil hizmetin idüb dâyim
Cânı kullukda eyledim kâyim

Her ne yükletdilerse heb çekdim
Hâşılı bu ki çok ta'ab çekdim

Evliyâ hizmetinde hâk oldum
Aşfiyâ şöhetinde pâk oldum

35. Eyledim tâ vücûdumu ıslâh
Oldı yanımda bir fesâd ü şalâh

Añlayub mebde' ü me'âdı hem
Añdırıb 'âlem içre âdemi hem

Şöyle itdim vücûdumu işbât
Ki Hudâ oldı şahidim bi'z-zât

İrişüb çün kemâl-i 'irfâna
Lâyık olduğda şöhet ü şâna

Didiler saña bir lağab lâzım
Tâlib ol var yüri aña dâyim

40. Niçe demler bu oldı efkârım
Ki nice zâhir ola esrârım

128a

Kim açar râzımı benim yâ Rabb
Ya ne yüzden olur ki baña laķab

Hikmeti gör ki Nef^{ci}-i kallâş
Eyledi bir söz ile sırrımı fâş

Ki didi baña Evliyâ Öküzi
Yazdı levh-i zamâneye bu sözi

Çekdim anuñ da bârını niçe yıl
Bileyazdım humârını niçe yıl

45. Geh sebûsın çeküb gehî câmin
Şaķladım ırz ü gayret ü nâmın

Eyledim geh nigârına hidmet
Gâhi kıldım cüvânına izzet

Niçe dem aña gam-güsâr oldum
Çâh-ı Hızır içre yâr-ı ğâr oldum

Bile girdim aınla ol çâha
Bile yalvardım anda Allâh'a

Tâ ki düşmenleri helâk oldu
Çâh içinde murâdını buldı

50. Çün selâmetle çıķdı âhir-i kâr
İtdi ol dem kerâmetim inkâr

Beni hicv itdi halkı güldürdi
Kuyuyu yesteh ile toldurdi

Yine yestehden itdi çâhı tehî
Özrine ğâlib eyledi günehi

Baña yükletdi ol necâseti heb
Baña çekdirdi bâr-ı miñneti heb

Çekdim ol bârı her ne hâlet ise
Ancaķ olur eger kerâmet ise

55. Ben de hâklaşdım anuñ ile yine
Giremez ğam derûnumuñ içine
- Ol bilür nüktesin bu ma^cnânuñ
Çıkarır ismini mu^cammânuñ
- Şimdi her ğuşşadan hâlâş oldum
Rağbetim gitdi ^camma hâşş oldum
- Ehl-i dil meclisindedir şadrim
Oldı ğünden ğüne füzûn kâdrim
- Gerçi aĥbâba himmetim çokdur
Himmetimden kerâmetim çokdur
60. Kimini beg idüb kimin paşa
Kuvvetim zâhir eylerem hâşâ
- Nefesimden irüb kûlûba şafâ
Himmetimden yiter marîze şifâ
- 128b Nefesim var iken benim bunu bil
Aĥkerî zarţası kavara degil
- Himmetim dehre bâd-ı şarşardır
Nefesim reşk-i zarţa-i ĥardır
- Himmetimdir baña olan hâdî
Kavaramdır ma^câşîma bâdî
65. Rûzgâruñ sühanda sâĥiriyim
Ki zebân-dân-ı ğâv-ı Sâmirî'yim
- Sözümüñ gerçi çokdur a^clâsı
Yâvemüñ de var özge ma^cnâsı
- Oldı şimden ğirü sühân mestûr
Keşf-i esrâra yok daĥi destûr

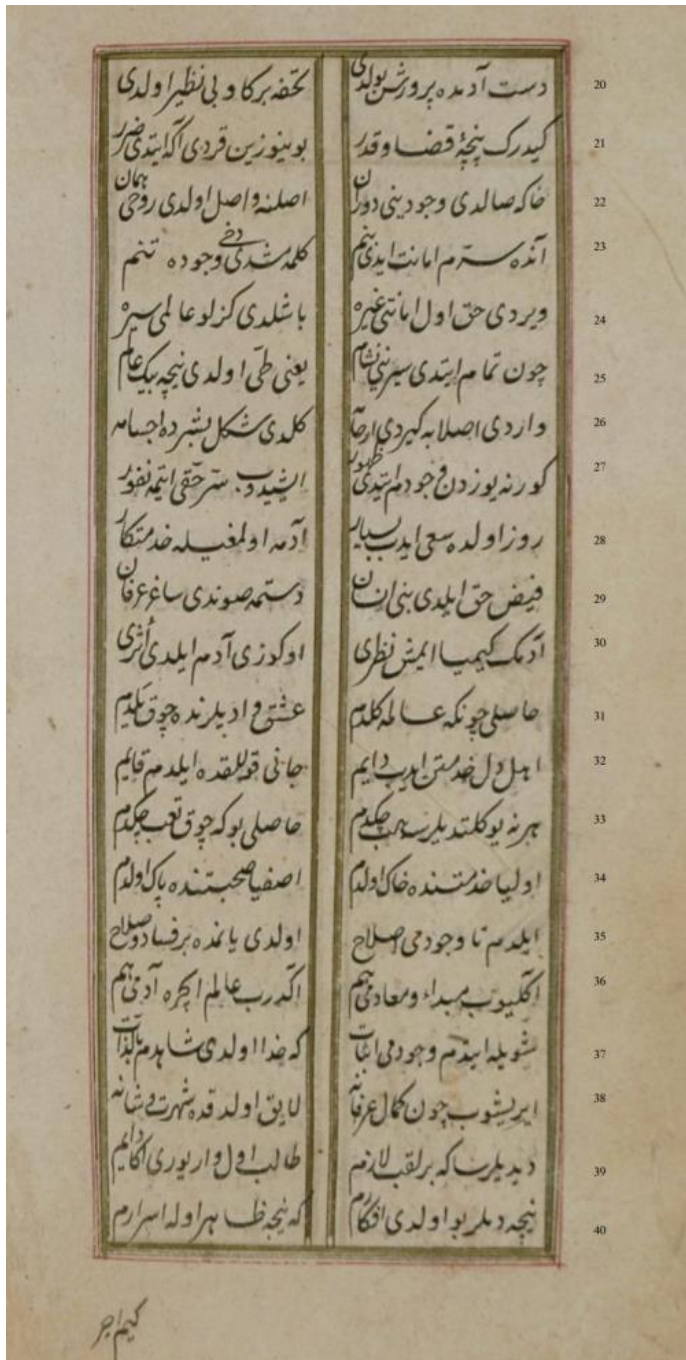
127

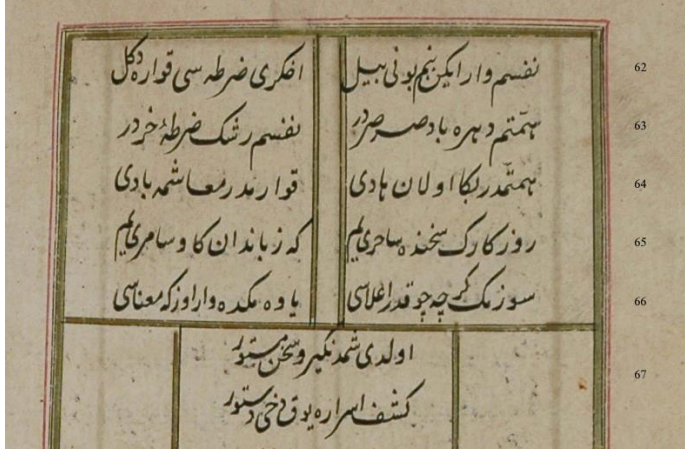
پدلاء ساکیندن او کوز اولیاسی دیکله شهرت شعرا اولی
صاحب کشف و شهود کساندن

1	صقله مم خلقه سو بلمه بوزی	نامه در لر اولیا او کوزی
2	سببن کیم صور رسه بوقبک	دیهین که اصلن اول سبک
3	چونکه قدر تله خالق اشیا	دیله دی کاید حکمتن سپید
4	امر کن دن اولوب عدم بچو	جمله اشیا بآزده ویردی بو
5	آدم اشیا نکل اولدی ممتاز	قودی حق آتده کوه رازی
6	لیک اشیا بی حکمت یزدان	ایلدی طرف نشوئه انسان
7	بهم دخی آب خاک و آتش و باد	اهیات اولدی ساری اولاد
8	کلدی اشیا وجوده بوزدن	لاله و خار و گل کیه چون
9	اولد بیر بر برسی هم اولدم	جامل بار نشاء آدم
10	بو یله اولد و غنه بو یونک	اولدی شاه بو بی بی یانک
11	بر کیمایی قوبارمه عصیان	معشیده قتل نفس انسان
12	عاقبت مقتضای هر صفت	اولدی صورت نمای حیوانا
13	ایتدیر عالم وجودی مقرر	استرو اسب خورشتر له بقر
14	نهر بر سینه نشوئه انسان	اولشیدی امانت یزدان
15	حکمت حقله بنم نشام	اولدی بر کاوه ندر غم و غم
16	وضع ایدر ب او کوزده بهی	کوزنه لطف ایتدی فاعلن
17	اول او کوز چون وجوده کلدی	امر خقیله اولدی اولدم
18	جفتنی سوردی او کوزچم	اولدی کند ملطه طلوعالم
19	دانه کندم اولدی که غذا	اول غذا دن ابرشدی جسمه

128

یانه یوزدن اولور که باک	کوهم آچر رازی نیم بارب	41
ایلدی برسوزیله ستمی شای	حکمتی کور که نفعی فکاش	42
یازدی لوح زمانه یه یوزدی	که دیدی باک اولیا او کوزی	43
بیله یازدم خمارینی نچیل	چکدم آنکده بارینی نچیل	44
صقلدم عرض و غیرت نمان	که سبوسن چکوب کوی جان	45
کاهی قتلدم جواننه غرت	ایلدیم که نکارینه غرت	46
چاه خضر اچره یار غار اولدم	نچه دم آنکه غمک راولدم	47
بیله یلواردم آنده اللهه	بیله کیردم آنکله اولما به	48
چاه اچنجه مرادینی بولدی	ناکه دشمنسری هلاک اولدی	49
ایندی اولدم کرا نیم لک	چون سلامتله چیدی آخر کای	50
قویویی سینه بیله طولدی	بنی هجو ایندی ضعیف کلدی	51
عذرینه غالب ایلدی کئی	یینه سینه دن ایندی چایی	52
بیکا چکدردی بار ختمی سب	بیکا بو کندی اول نچمتی سب	53
اچن اولور کرا کرا سینه	چکدم اول بری هر نه حالیت	54
کیره مزغم درونک اچنجه	بنده چکلتم آنکیسه نینه	55
چقار راسمنی ستمک	اول یلور نکنه سن بودناک	56
رعبتتم کندی عافیه اولدم	شمدی هر غصده دن خلاص اولدم	57
اولدی کوندن کوننه قوردم	اهل دل مجلسنده در صدم	58
همتمدن کرا متم چوقدر	کر چا اچبا به همتم چوقدر	59
قوتم ظم هر ایلرم حاشا	کیمنی بک ایع کیمین پاشا	60
همتمدن بتر رضیه شفا	نفسمدن ایروب قلوبیضا	61

Kaynaklar

- Akkuş, Metin (1993). *Nef'i Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akkuş, Metin (1998). *Hicvin Ankâları Nef'i ve Sihâm-ı Kazâ (İnceleme-Karşılaştırmalı Seçme Metinler)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- And, Metin (2008). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ayan, Hüseyin (1981). *Cevrî Hayâtı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Aydın, Haluk (2010a). *Cevrî Divanı'nın Tahlili*. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Balıkesir.
- Aydın, Haluk (2010b). "Cevrî Divanı'nın Fahri Bilge Nüshasında Yer Alan Neşredilmemiş Şiirler" *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 13, Sayı: 23, s. 208-209.
- Cevrî, *Divan*. 06 Mil Yz. FB 382.
- Genç, İlhan (2000). *Esrâr Dede Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye İnceleme – Metin*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülbâki (2006). *Mevlevî Âdab ve Erkâm*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuğu, Mustafa (2006). *Tezkiretü'l-Evliyâ (Giriş, Metin, İndeks)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Ögke, Ahmet (2008). "Mevlânâ'nın Mesnevisi'nde "Öküz" Metaforu" *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl 9, Sayı: 22, ss. 9-22.
- Pala, İskender (1995). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uludağ, Süleyman (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Kabalcı Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (2003). *Osmanlı Tarihi XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*. III. Cilt, 2. Kısım (6. basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünver, İsmail (1991). "Övgü ve Yergi Şairi Nef'i", *Ölümünün Üçyüzdüncü Yılında Nef'i*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

BÂKÎ'NİN GAZELLERİNDE SEVGİLİNİN ADLANDIRILMASI
ÜZERİNE BİR İNCELEME
AN ANALYSIS ON HOW THE BELOVED ONE IS NAMED IN
BÂKÎ'S GHAZALS

CAFER MUM

Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Assoc. Prof. Dr., Inonu University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Letter.
cafer.mum@inonu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-0042-5159>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.02.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 12.04.2018
Sayfa-*Pages* : 23-27

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3908>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

BÂKÎ'NİN GAZELLERİNDE SEVGİLİNİN ADLANDIRILMASI
ÜZERİNE BİR İNCELEME
AN ANALYSIS ON HOW THE BELOVED ONE IS NAMED IN
BÂKÎ'S GHAZALS

CAFER MUM

Öz

Klâsik Türk edebiyatının hemen her döneminde gazel, şairler tarafından tercih edilen bir nazım şekli olmuştur. Özellikle son asırlarda muhteva bakımından bir çeşitlenme görülmekle birlikte gazelde asıl konu daima aşk olmuştur. "Gazel" adının kendisi bile aşk ile ilgilidir. Şairler, sevgiliyi tasvir ederken veya methederken ya da ona doğrudan seslenerek kendisine karşı besledikleri duygu ve düşüncelerini anlatırken onu bir şekilde adlandırma ihtiyacı duymuşlardır. Mesnevi nazım şekliyle yazılan aşk hikâyelerinde sevgilinın Leylâ, Şîrîn, Züleyhâ, Azrâ, Gülşâh gibi bir özel adı vardır. Fakat gazel geleneğinde sevgilinın özel adla adlandırılması gibi bir uygulama yoktur. Bu nedenle gazelde şairler sevgili için "özel adlandırma" yoluna giderler. Bu adların bir kısmı "kalıcı adlar"dır; ya başından beri sevgili anlamındadırlar ya da sonradan bu anlamı kazanmışlardır. Bunların sayısı fazla değildir. Sevgili için kullanılan adların büyük çoğunluğu "geçici adlar"dır. Geçici adlar da ya istiare ya da kinaye yoluyla meydana getirilmektedir. İstiare ile adlandırmada, başka bir varlığın adı geçici olarak sevgili için ad olmaktadır. Kinaye ile adlandırmada ise, sevgilinın herhangi bir sıfatı ad yerine ve ad görevinde kullanılmaktadır. Bu makalede, klâsik dönemin şairlerinden biri olan ve klâsikleşmeyi en iyi biçimde temsil ettiğini düşündüğümüz Bâkî'nin gazellerindeki sevgili adları, adlaşma süreçlerine göre tasnif edilerek incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Gazel, Bâkî, sevgili, sevgilinın adları, adlaşma süreçleri.

Abstract

Ghazals have always been a versification style favored by the poets in almost all eras of classical Turkish literature. Although there has been a recent diversification in terms of content especially in the last few centuries, the main issue in ghazals has always been love. Indeed, the noun "Ghazal" is itself related with love. Poets needed to name their beloved ones to describe, praise or address them directly with the aim of expressing the emotions and thoughts they have for them. In the love stories written in the form of Masnavi, the beloved one has been named usually with such proper names as Leylâ, Şîrîn, Züleyhâ, Azrâ and Gülşâh. However, in the ghazal tradition there is no such naming the beloved ones with the proper names. Because of this reason, poets prefer naming their beloved ones with "special naming". Some of these names are "permanent names", either having the meaning the beloved one ever since, or earned that meaning in time. They are not many in number. Most of the names used for the beloved one are "temporary names". These names are created either by metaphors or by antonomasia. In the naming with metaphors, the name of another creature is given to the beloved one temporarily. In the antonomasia, an adjective describing the beloved one is adopted as a name and used as a noun. In this study, the names for the beloved ones will be analyzed in terms of their processes of transforming into names in the ghazals of Bâkî, who is one of the poets of the classic era and who, we think, represents best the process of becoming a classic.

Key Words: Ghazal, Bâkî, beloved one, names of the beloved one, processes of becoming a name.

1. Giriş

Gazel, klâsik Türk şiirinin hemen her döneminde önemini korumuş ve daima şairlerin en fazla tercih ettiği nazım şekillerinden biri olmuştur. Farklı dönemsel üslûplar içinde değişik konulara da yer verilmekle birlikte gazelde asıl ve vazgeçilmez konu aşktır. Zaten “[g]azel kelimesi sözlükte ‘kadınlarla sevgi üzerine konuşmak, söyleşmek’ anlamına gelir.” (İpekten, 1994: 7).

Gazelde aşk konusu işlenirken en fazla öne çıkan tipler şunlardır: Âşık, sevgili ve rakip. Âşık, aşkın öznesi olup, neredeyse daima şairin kendisidir. Sevgili, aşkın objesidir; aşkın merkezinde yer alır. Her şey onun içindir ve onun etrafında döner. Rakip ise, aşk olayında her zaman olumsuz bir tip olarak yerini alır. O, sevgili için bir nazlanma aracı iken, âşığın gözünde de bir ara bozucu rolündedir.

Ahmet Hamdi Tanpınar (2012: 27-28), *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde, saray kelimesi hakkında bilgi verdikten sonra, aşk ile saray arasındaki benzerlikten hareketle sevgili, âşık ve rakibin konumu ile ilgili şu önemli tespitlerde bulunur:

“Binaenaleyh aşk da bu cinsten bir istiare olacak, sevgili hükümdara benzeyecekti. O kalp âleminin hükümdarıdır. Bu sistemde hükümdara, dolayısıyla sevgiliye asıl hususiyetlerini veren güneştir. Orta Çağ hayallerinde hükümdar daima güneştir. Onun gibi kendi menziline ağır ağır yürür. Rastladığını aydınlatır. [...] İşte edebiyatımızın aşk etrafındaki hayalleri bu sistemi bize verir. Sevgilinin bütün davranışları hükümdarın davranışlarıdır. Sevmez, bir nevi tabii vergi gibi sevmeyi kabul eder. İsterse iltifat ve lütfeder. Hatta hükümdar gibi ihsanları vardır. Yine onun gibi, isterse, bu lütfu ve ihsanı esirger. Hatta cevri eder, işkence eder, öldürür. Kiskanılır, fakat kiskanmaz. Bir saray, bir yığın mâbeyinci, gözde veya gözde olmaya namzetlerle doludur. Sevgilinin etrafında da rakipler vardır. Âşık tıpkı bir sarayadamı gibi bu rakiplerle mücadele hâlinindedir. Hülâsa saray nasıl mutlak ve keyfi irade, hatta kapris ise, sevgili de öylece naza giden hür iradedir.”

Aşkın merkezinde sevgili yer aldığı içindir ki, âşıkâne gazelerde şairler, bazen onun güzelliğini ve tutumlarını tasvir etmekte veya övmekte bazen bizzat ona hitap ederek kendisine karşı besledikleri duygularını dile getirmekte bazen de kimi tavırları nedeniyle serzenişte bulunmaktadırlar. Fakat bunu yaparken sevgili için herhangi bir “özel isim” kullanmadıkları görülmektedir. Çünkü gazelde sevgili sadece “sevgili”dir. Böyle olmakla birlikte, sevgilinin ismi yerine kullanılan ve birbirinin müteradifi olan pek çok isim vardır: *Yâr, düst, dil-ber, cânân, serv, sanem, nigâr, gül-‘izâr, lâle-ruh, mâh-rû* vs.

Makalemizde, Türk şairlerinin gazelde sevgiliyi nasıl adlandırdıkları konusu, Bâkî (ö. 1600)’nin gazelleri örneğinde incelenecektir.¹ Nazım şekli olarak gazelin tercih edilmesi, bu tarzda ana konunun aşk olması ve sevgili için herhangi bir özel isim

¹ Bâkî Divanı’nın tenkitli metni, Sabahattin Küçük (1994) tarafından yayımlanmıştır. Furkan Öztürk (2016: I-II) ise, Bâkî Divanı’nın bağlamsal dizin ve işlevsel sözlüğünü hazırlamıştır.

kullanılmaması nedeniyledir. *Leylâ vü Mecnûn*, *Yûsuf u Züleyhâ* gibi mesnevilerde de şiirin ana konusu aşktır. Fakat orada sevgilinin *Leylâ*, *Şîrin*, *Azrâ*, *Gülşâh*, *Züleyhâ* gibi birtakım özel isimleri vardır. Çalışmamızda şair olarak Bâkî'nin tercih edilmesi ise, onun hem klâsik dönem şairi hem de kanaatimizce Türk edebiyatında klâsikleşmeyi en iyi biçimde ortaya koyan şahsiyet olmasından dolayıdır. Bu özellikleri nedeniyle Bâkî'nin gazellerinde sevgilinin adlandırılması üzerine yapacağımız bu inceleme, konunun klâsik Türk şiirindeki genel durumu hakkında da en azından bir fikir verecektir. Başka şahsiyetlerin gazellerinde yapılabilecek benzer incelemeler, muhakkak ki bize hem karşılaştırma hem de konu hakkında çok daha net değerlendirmelerde bulunma imkânı sağlayacaktır.

2. Gazelde Sevgilinin Adlandırılması

Bilindiği üzere, evrendeki canlı cansız bütün varlıkları, insan tasavvurundaki somut ve soyut bütün kavramları, tek tek ya da tür olarak karşılayan sözlere ad denilmektedir (Korkmaz, 2007: 195). “*Adlar, varlık ve nesnelere verilişlerine, yani dilde yüklendikleri görevlere göre de özel adlar ve cins adları olmak üzere ikiye ayrılır.*” diyen Zeynep Korkmaz (2007: 199, 213), özel adları, “*benzerleri bulunmayan, yaratılıştaki tek olan varlıklara verilen adlar*”; cins adları ise, “*aynı türden olan canlı cansız bütün varlık ve kavramlara verilen ortak adlar*” şeklinde tarif etmektedir.

Daha önce de söylediğimiz gibi, gazelerde, sevgili için kullanılan herhangi bir “özel isim”le karşılaşılmamaktadır. Fakat gramerde farklı başlıklar altında yer alan çeşitli yapıların sevgiliyi adlandırmak amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Korkmaz’ın (2007: 249) “özel adlandırma” başlığı altında verdiği şu bilgiler, makalemizin konusuyla büyük benzerlik göstermektedir:

“Adlar benzetme yolu ile bazen başka bir kavramı karşılamak üzere de kullanılır. Eldeki eserlerde çok rastlanan mecaz sanatı böyle bir benzetmeye dayanır. Söz gelişi ‘ev’ için yuva, ‘kadın’ için dişi kuş, aracı, vasıta için maşa, ‘makam’ için koltuk sözlerinin kullanılması gibi. Yalnız, mecazlı kullanılış yoluyla verilen adlar [...] kalıcı yani sürekli değil, geçicidir. Çünkü anlatımı renklendirmek, güçlendirmek ve sanatlı kılmak için adların yerine geçici olarak kullanılmışlardır.”

Şairlerimizin sevgiliyi adlandırmak için kullandıkları isimlerden sadece birkaç tanesi doğrudan sevgili anlamına gelmektedir: *Dost*, *yâr* gibi. Diğerlerinin tamamı “özel adlandırma” kategorisinde değerlendirilebilecek niteliktedir. Çünkü ya istiare ya da kinaye yoluyla sevgiliye ad olmuş ve ad görevinde kullanılmışlardır. Dolayısıyla bunlar, kalıcı değil, geçici adlardır: *Büt*, *serv*, *meh-pâre*, *rûh-ı revân*, *mâh-rû*, *bî-vefâ*, *gül-i handân*, *kaşî kemân*, *yüzi gülşen* gibi. Fakat çalışmamızda da görüleceği üzere, geçici adların bir kısmı, şiirde çok kullanıldıkları için, zamanla asıl anlamlarını geri plâna iterek, en azından edebî dilde kalıcı ad olma özelliği kazanmıştır: *Cânân*, *dil-ber*, *dil-dâr* gibi. Bazılarının ise kimi yerlerde ad olarak kimi yerlerde de başka bir ad için sıfat görevinde kullanıldığı görülmektedir: *Dil-rübâ*, *meh-rû*, *gül-‘izâr* gibi. Bunlar geçici ad ile kalıcı ad arasındaki geçiş sürecinde kalmış adlardır.

Sevgilinin adları, belli bir şairin divanı üzerine yapılan bazı tahlil çalışmalarında da yer almaktadır. Harun Tolasa (2001: 149-150), *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası* adlı eserinde, 'umumi olarak sevgili' başlığı altında, "Sevgili meşhumuna, bütün divan içinde ya doğrudan doğruya ismi olan veya ismi yerine kullanılan şu kelimeler altında tesadüf etmekteyiz." dedikten sonra, toplam 64 isim zikretmiş ve "Bu kelimelerden bazıları [...] sevgilinin müşebbehünbih'i durumundadır. Keza bazı kelimeler de aslında sıfattır. Fakat hepsi yeri geldikçe onun doğrudan doğruya bir ismi gibi kullanılmakta ve sevgiliye bunlarla hitap edilmektedir." değerlendirmesinde bulunmuştur. Sevgilinin adlarına, Ali Nihad Tarlan (1964: 155-162), *Şeyhî Divanı'nı Tetkik* adlı eserinde 'sevgili' başlığı altında, Sefercioğlu (2001: 132-146) ise, *Nev'î Divanı'nın Tahlili* adlı eserinde "sevgili ile ilgili tasavvurlar" başlığı altında yer vermiştir. Bu son iki çalışmada ad vurgusu yapılmamış olmakla birlikte, verilen beyit örneklerinde ilgili kelimelerin parantez içinde veya koyu yazıldığı görülmektedir. Fakat özel bir ad vurgusu yapılmadığından bazen ad görevinde olmayan kimi sıfatların da diğerleri gibi işaretlendiği görülmektedir.²

3. Bâkî'nin Gazellerinde Sevgilinin Adlandırılması

Bâkî'nin gazelleri muhteva bakımından çeşitlilik gösterse de bunlar arasında en fazla öne çıkan konu aşktır. Bunu rintlik konusu takip eder. O, gazellerinde övünürken, şiirinin eşsiz olduğunu söyler ve bunu da "fenn-i aşk"ta üstat olmasına bağlar:

*Şi'r-i Bâkîye nazîr olmaz hiç
Fenn-i aşk içre olupdur üstâd* (Küçük, 1994: 127)³

Bâkî, aşkı konu alan gazellerinde, bazen sevgiliyi tasvir etmekte veya övmekte bazen doğrudan ona seslenerek kendisine karşı beslediği duygu ve düşüncelerini dile getirmekte bazen de gördüğü muamele nedeniyle serzenişte bulunmaktadır:

*Nağs-ı hüsnün kimse Bâkî gibi tasvîr itmeye
Safha-i eş'ârda anca kalemler aşına* (421/7)

*Kim ide vaşf-ı cemâlün seniñ âyîne-sıfat
Bâkî-i tab' gibi olmaya hiç vassâfı* (541/5)

*Vassâfısın o serv-kadûn râstı bu kim
Tab'-ı bülend-tarzuña ahsent Bâkiyâ* (10/5)

*Meddâh olalı çeşm-i gazâlâneñe
Bâkî öğrendi gazel tarzını Rûmun şu'arâsı* (508/7)

Yukarıdaki beyitlerde de görüldüğü üzere Bâkî, sevgilinin güzelliğini, güzellik unsurlarını tasvir eden (*vassâf*) ve metheden (*meddâh*) bir şair olduğunu, bu işte bir benzerinin bulunmadığını ve aynı sebeple Anadolu şairlerinin gazel tarzını kendisinden

² Gazelde sevgilinin adlarını konu alan ve bizim de bu çalışmada yer yer yararlandığımız Farsça iki makaleyi de burada zikretmek istiyoruz: Bunlardan biri gazelde sevgilinin adlarını (bk. Ahmedî Pürenârî, 1393), diğeri ise Hâkânî, Nizâmî ve Sa'dî'nin gazellerinde sevgilinin adlarını incelemektedir (bk. Çermegi Umrânî, 1387)

³ Çalışmamızın bundan sonraki kısımlarında Bâkî'nin gazellerinden yapılan alıntılarını (Küçük, 1994) adlı eserdeki yeri, sadece gazel ve beyit numarası şeklinde verilecektir: (44/6) gibi.

öğrendiğini söylemektedir. Aşağıdaki beyitte ise, bazen şiir bazen gazel diyerek aslında sevgiliye kendi durumunu arz ettiğini ifade etmektedir:

*Geh şi'r ü geh gazel diyü dil-dâra Bâkıyâ
'Arz iderüz nezâket ile hasb-i hâlümüz (207/5)*

Bâkî Dîvânı'nda 548 Türkçe gazel bulunmaktadır (Küçük, 1994:102-439). Bu gazellerin incelenmesi neticesinde, şairin, sevgiliyi tasvir ederken veya överken ya da ona hitap ederken 986 yerde “özel adlandırma” yoluna başvurduğu ve toplam 159 farklı ad kullandığı görülmüştür. Bu adların kullanım sıklığı farklılık göstermektedir: 10 defadan daha fazla kullanılan ad sayısı sadece 21'dir. Diğerleri daha az sayıda kullanılmış olup, 1'i 9, 1'i 8, 5'i 7, 2'si 6, 5'i 5, 8'i 4, 11'i 3, 22'si 2, 84'ü ise sadece 1 kere kullanılmıştır. Görüldüğü üzere şair sevgiliyi adlandırmak için çok sayıda ad kullanmıştır. Bunların hepsi sevgili için kullanılmış ve birbirinin müteradifi olmakla birlikte, her birinin kendine ait özel bir anlamı vardır. Farklılık bunların hem anlamında hem de adlaşma sürecinde kendini gösterir.

Zeynep Korkmaz'ın (2007: 249) sözünü ettiği “*kalıcı adlar*” ve “*geçici adlar*” tasnifinin, incelemekte olduğumuz sevgilinin adları konusu için de oldukça elverişli olduğu görülmektedir. Bu nedenle Bâkî'nin sevgiliyi adlandırmada kullandığı 159 adı, kalıcı ve geçici adlar şeklinde tasnif ederek ilgili başlıklar altında bunların adlaşma süreçlerini de inceleyeceğiz.

3.1. Kalıcı Adlarla Sevgiliyi Adlandırma

Kalıcı adlar ifadesi ile zaten sevgiliye ad olan veya adlaşma sürecini tamamlayarak sadece sevgiliyi ifade etmek üzere kullanılan adları kastediyoruz. Bâkî'nin gazellerindeki 159 sevgili adından sadece 7'sinin bu özelliği taşıdığı tespit edilmiştir. Bunlar da kullanım sıklığı sırasıyla *yâr*, *dil-ber*, *cânân/cânâne*, *dûst*, *dil-dâr*, *mahbûb* ve *habîb* adlarıdır. Gazellerdeki 986 adlandırmanın 363'ünde bu adlar kullanılmış olup, %36,81'lik bir orana tekabül etmektedir (bk. Tablo 1).

Kalıcı adlardan *yâr*, *habîb*, *mahbûb*, *dûst* sözcüklerinin asıl anlamlarında da sevgili anlamı vardır. Fakat diğer üç sözcük, bir adlaşma sürecinden geçerek zamanla gramerdeki yapı ve bu yapıya bağlı anlam çerçevelerinin ötesine geçmiş ve sevgiliye ad olma vasfı kazanmış, böylece kalıcı birer ad olmuştur. *Cânân*, bir görüşe göre “cân” kelimesi ve “-ân” nisbet ekinin birleşmesiyle türetilmiş bir ad olup, sevgili demektir. Başka bir görüşe göreyse “cân” demek olup, kelimenin aslı “ey cân” anlamında “cânâ”dır. Bu görüşe göre sona gelen “n” zait olup, genizden gelen “n” sesidir.⁴ *Cânâne* ise, “cânân” kelimesinin “-e” nisbet ve zait ekini almış hâlidir. “Canın kaynağı odur” veya “o benim canımdır” cümlelerindeki anlamdan kinayedir.⁵ *Dil-ber*, gönül anlamındaki “dil” ile götürmek anlamındaki “burden” fiilinin muzari kökü olan “ber”in birleşmesiyle elde edilmiş birleşik bir sıfattır. Anlamı, gönlü alıp götürden demektir. *Dil-dâr* da aynı şekilde “dil” ile sahip olmak, elde etmek anlamındaki “dâşten” fiilinin muzari kökü olan “dâr”ın birleşmesiyle elde edilmiştir. Anlamı, gönle sahip olan, onu elde eden

⁴ <https://www.vajehyab.com/dehkhoda/جانان> (Son Erişim Tarihi: 23.03.2018)

⁵ <https://www.vajehyab.com/dehkhoda/جانانه> (Son Erişim Tarihi: 23.03.2018)

demektir. Her iki örnekte de birleşik sıfat, ad yerine kullanılarak adlaşmıştır. Sıfat söylenip mevsuf kastedildiği için de sevgiliden kinayedir.

Yukarıdaki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı üzere *cânân/cânâne*, *dil-ber* ve *dil-dâr* kelimeleri, gramerdeki yapı ve anlam çerçevelerinin ötesine geçerek, sadece sevgili için kullanılan birer kalıcı ada dönüşmüşlerdir.

Tablo 1: Kalıcı Adlar

Sevgilinin Adı	Sayı	%	Sevgilinin Adı	Sayı	%
<i>cânân/cânâne</i>	43	4,36	<i>habîb</i>	2	0,20
<i>dil-ber</i>	72	7,30	<i>mahbûb</i>	7	0,71
<i>dil-dâr</i>	16	1,62	<i>yâr</i>	195	19,77
<i>dûst</i>	28	2,83			
Toplam				363	36,81

3.2. Geçici Adlarla Sevgiliyi Adlandırma

Geçici adlar ifadesi ile henüz kalıcı ad olma vasfı kazanmamış adları kastediyoruz. Bunlar ya başka bir adın istiare yoluyla sevgiliyi adlandırmak amacıyla söylenmesi ya da sevgiliyi anlatan bir sıfatın onun adı yerine kullanılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bâkî'nin gazellerindeki 159 sevgili adının 152'si, yani %95,59'u geçici ad olma özelliği taşımaktadır. Bu adlar toplam 623 yerde kullanılmıştır. Bu da genel sayının %63,18'ine tekabül etmektedir.

Söz konusu geçici adları, adlaşma süreçleri bakımından incelediğimizde, bunların iki grupta toplandıklarını gördük: İstiare yoluyla sevgiliye ad olanlar ve kinaye yoluyla sevgiliye ad olanlar. Aşağıdaki başlıklarda, şairin sevgiliyi adlandırmak için kullandığı bu adlar, adlaşma süreçlerine göre tasnif edilerek incelenecektir.

Belâğatin başlıklarından biri olan beyan ilmi, bir maksadı değişik yollarla ifade etmenin usul ve kaidelerinden bahseder ve lafızla anlam arasındaki ilginin niteliklerini ele alır (Saraç, 2001: 89). Teşbih, istiare, mecaz ve kinaye sanatları bu ilmin alt başlıklarıdır (Gozârî, 1368: 23). Bu sanatlar, hayal unsuruna ağırlık veren şairlerin imaj yaratmalarında önemli görevler üstlenmektedir. Çünkü teşbih, istiare, mecaz ve kinaye sanatları, şiiri daha edebî ve daha hayalî bir konuma yükseltmektedir (Ahmedî Pûrenârî, 1393: 5). Bâkî de gazellerinde sevgiliyi adlandırırken bu sanatlardan yararlanmıştır. Bu nedenle makalemizde, sevgili adlarını, istiare yoluyla adlandırma ve kinaye yoluyla adlandırma başlıkları altında topladık. Şair, teşbih sanatını, mevsufun yerine ve ad görevinde kullanacağı birtakım sıfatları elde etmede kullanmıştır. Onun için bu sanata kinaye yoluyla adlandırma başlığı altında yer verdik.

3.2.1. İstiare Yoluyla Sevgiliyi Adlandırma

Sevgilinin geçici adlarından istiare yoluyla elde edilenler, önceden de ad olmaları bakımından kinaye yoluyla elde edilenlerden ayrılır. Çünkü bunların her biri başka bir varlığın veya kavramın adı iken burada geçici olarak sevgiliyi adlandırmak amacıyla kullanılmıştır. Konunun daha anlaşılır olması için istiare sanatı hakkındaki genel bilgilere bakmak yararlı olacaktır:

“**İstiare**, sözlükte ödünç istemek ve ödünç almak, ıstilahta bir sözü hakiki anlamının dışında kullanmak anlamındadır. Bu yönüyle istiare, mecazın bir türü sayılır. Hakiki ve mecazi anlam arasındaki ilgi ve alakanın benzetme olması özelliğinden dolayı mecaz-ı istiarî olarak da adlandırılmıştır. İstiare aynı şekilde, teşbihin unsurlarından sadece ‘müşebbehünbih’in zikredilmesi ve diğer üç unsurun (müşebbeh, vech-i şebeh ve edat-ı teşbih) dışarıda bırakılması özelliği bulunmakla birlikte benzetmenin var olması nedeniyle teşbihin de bir türü sayılmıştır. [...] İstiarenin değişik tasniflerinden en önemlisi, teşbihin iki tarafı esas alınarak yapılan tasniftir. **İstiare-i musarraha veya muhakkaka**: Bu istiare çeşidinde söyleyenin maksadı ‘müşebbeh’ olduğu hâlde sadece ‘müşebbehünbih’ zikredilmektedir. [...] **İstiare-i mekniye veya bi’l-kinaye**: İstiarenin bu çeşidinde sadece ‘müşebbeh’i zikrediyorlar ve bazen ‘müşebbehünbih’in bir özelliğini karine olarak söylüyorlar. Buna istiare-i tahyîliye de denilmiştir.” (Mîrsâdıkî, 1376: 11-12).

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere, sevgilinin istiareli adları, bu sanatın çeşitlerinden *istiare-i musarraha veya muhakkaka*, yani açık istiare kategorisine girmektedir. Çünkü istiarenin taraflarından sadece müşebbehünbih söylenmiştir. İstiareler, başka varlıkların veya kavramların adlarıyla yapıldığı için açık istiarenin bir türü olan ‘istiare-i asliyye’ grubuna dâhil olmaktadır (*bk.* Saraç, 2001: 110-111). Fakat kimi çalışmalarda kâfir ve zâlim gibi ism-i fâillerin fiilden türetilmiş olmaları nedeniyle açık istiarenin diğer türü olan ‘istiare-i teb’iyye’ grubuna dâhil edilmesi gerektiği ifade edilmektedir (*bk.* Recâî, 1353: 298). Konumuz açısından önemli olan, açık istiarenin adlar ile yapılmış olmasıdır. Söz konusu kelimeler de fiilden türetilmiş olsa bile son tahlilde birer addir.

Bâkî'nin gazellerinde sevgiliyi adlandırmak için kullandığı 159 addan 60'ı (%37,73) istiare yoluyla elde edilmiştir. Bu isimler toplam 369 yerde kullanılmıştır. Bu da genel sayı içinde %37,42'ye tekabül etmektedir (*bk.* Tablo 2).

Şairin istiare yoluyla sevgiliyi nasıl adlandırdığını aşağıdaki birkaç örnek üzerinde göstermeye çalışalım:

Bir kadem bas lutf ile gel gül-şene ey serv-kad
Bileler eksüklüğün her serv-i bâlâ semt semt (23/5)

‘Aşık-ı didâr-ı pâküñdür meger kim cûylar
Cüst ü cû eyler seni ey serv-i bâlâ semt semt (23/2)

Âh kim ol serv-i bâlânuñ irişmez güşına
Gerçi kûyında olan feryâdum irdi göklere (481/4)

Yukarıdaki beyitlerin ilkinde geçen “serv-i bâlâ” tamlaması ile kastedilen, sevgili değil, ‘gülşen’deki servi ağacıdır. Aynı beyitte sevgilinin adı, servi boylu anlamındaki “serv-kad”dır. Bu ise, istiare yoluyla değil, ilgili bölümde de izah edileceği üzere, mevsuftan kinaye yoluyla elde edilmiştir. Önce sevgilinin boyu serviye teşbih edilerek bir sıfat oluşturulmuş, daha sonra aynı sıfat bu beyitte olduğu gibi ad görevinde kullanılarak ada dönüştürülmüştür. Ama ilk beyitte ‘gülşen’deki servi anlamında

kullanılan “serv-i bâlâ”, ikinci ve üçüncü beyitlerde sevgili için müşebbehunbih konumunda kullanıldığından açık istiare yoluyla sevgiliye ad olmuştur. İstiare, bir ad (serv) ile yapıldığı için ‘istiare-i asliye’dir.

Zinhâr eline âyine virmeñ o kâfirüñ
Zîrâ görünce sûretini büt-perest olur (97/4)

Hezâr mertebe ‘aşkuñda gâlibem Kaysa
Nihâyet ey **sanem** ol deñlü iştihârum yok (245/2)

Hayra gir dilde yir it diñle sözün Bâkîñüñ
Dili al ey **büt-i Çîn** hayrına bir deyr eyle (433/5)

Yukarıdaki ilk beyitte, ism-i fâil olan “kâfir” kelimesi, sevgili için müşebbehunbih olarak kullanılmış, dolayısıyla istiare yoluyla adlaştırılmıştır. Aynı şekilde ikinci beyitteki “sanem” ve üçüncü beyitteki “büt-i Çîn” de istiare yoluyla sevgiliye ad olmuştur.

Tablo 2: İstiare Yoluyla Yapılan Geçici Adlar

Sevgilinin Adı	Sayı	%	Sevgilinin Adı	Sayı	%
<i>âfet</i>	11	1,11	<i>letâfet gülsitâni</i>	1	0,10
<i>âfitâb</i>	3	0,30	<i>mâh/meh</i>	40	4,05
<i>âhû</i>	4	0,40	<i>meh-pâre</i>	1	0,10
<i>âhû-beçe</i>	1	0,10	<i>meh-pâreler</i>	1	0,10
<i>âşüb</i>	2	0,20	<i>melâhat Mısrımuñ Yüsuf-cemâli</i>	1	0,10
<i>begüm</i>	9	0,91	<i>nahl</i>	7	0,70
<i>büt</i>	5	0,50	<i>nâzük nihâl</i>	1	0,10
<i>cân tabîbi</i>	2	0,20	<i>nergis-i mestâne</i>	1	0,10
<i>cân (cânâ/ey cân)</i>	32	3,24	<i>nigâr</i>	25	2,53
<i>çeşm ü çerâğ-ı cân</i>	1	0,10	<i>nihâl-i nâz-perver</i>	1	0,10
<i>dürr-i pâk</i>	2	0,20	<i>‘ömrüm</i>	3	0,30
<i>efendi</i>	13	1,31	<i>pâdişâh/pâdişeh</i>	12	1,21
<i>gazâl/gazâle</i>	3	0,30	<i>perî</i>	6	0,60
<i>gonca</i>	12	1,21	<i>püser</i>	1	0,10
<i>gözüm nûri</i>	2	0,20	<i>rûh-ı revân</i>	2	0,20
<i>güher-i kân-ı saltanat</i>	1	0,10	<i>rüy-ı zemîñüñ mâh-ı tâbânı</i>	1	0,10
<i>gül-i handân</i>	2	0,20	<i>sanem</i>	15	1,52
<i>gülistânım</i>	1	0,10	<i>serv</i>	42	4,25
<i>hâce-i bâzâr-ı firâk</i>	1	0,10	<i>sipîhr-i mâh-cemâl</i>	1	0,10
<i>hâce-i sâhib-vekâr</i>	1	0,10	<i>sultân</i>	14	1,41
<i>hûr-ı cemil</i>	1	0,10	<i>şâh/şeh/şâhâ/şehâ</i>	46	4,66
<i>husrev</i>	7	0,71	<i>şâhenşâh</i>	1	0,10

<i>hüsn âfîtabı</i>	1	0,10	<i>şehryâr</i>	1	0,10
<i>Ka'bem</i>	1	0,10	<i>şeh-süvâr</i>	4	0,40
<i>kâfir</i>	2	0,20	<i>tabîb</i>	3	0,30
<i>kamer</i>	1	0,10	<i>tût-i gûyâcuğ</i>	1	0,10
<i>kebk-i hurâmân</i>	1	0,10	<i>tût-i şeker-hây</i>	1	0,10
<i>kable-i cân</i>	1	0,10	<i>verd-i handân</i>	1	0,10
<i>kiblem</i>	7	0,71	<i>Yûsuf-ı sâni</i>	3	0,30
<i>lâle-i sîr-âb-ı çemen-zâr-ı cefâ</i>	1	0,10	<i>zâlim</i>	1	0,10
Toplam				369	37,50

3.2.2. Kinaye Yoluyla Sevgiliyi Adlandırma

Sevgilinin geçici adlarından kinaye yoluyla elde edilenler, asılları bakımından ad değil, birer sıfattır. Fakat sevgiliyi adlandırmak üzere ad yerine ve ad görevinde kullanıldıklarında adlaşmış sıfat olmaktadır. Bu şekildeki bir kullanım da kinaye sanatı içinde değerlendirilmektedir.

Belâgat âlimleri, başlangıçta kinayenin kapsamını çok geniş tutmuş, fakat daha sonra onu sınırlandırma yoluna gitmişlerdir. Bu sanat için birçok tanım yapılmıştır (*bk. Vahîdiyân Kâmyâr*, 1375: 55-56).

“Dil bakımından kinaye, insanın bir şey söylemesi ve onunla başka bir şeyi kastetmesidir. Şairin kendi duygu ve düşüncelerini sanatlı ve etkili şekilde anlatmada kullandığı kinaye, beyan ilminin önemli konularından ve anlatımın en çarpıcı biçimlerinden biridir. Aslında ‘kinaye, dile bir nevi ayrıcalık kazandırmaktır’. Kinaye, söz ve onun içerdiği açık anlam bakımından bir ortaklık, asıl söylenmek istenen örtük anlam bakımından bir vekillik konumu meydana getirmektedir. Bir konumdan diğer bir konuma geçişi sağlaması ve açık olanla örtük olan arasında bir irtibat kurması nedeniyle kinayenin sanatsal ve edebî değeri vardır. Kinayenin zevk ve değeri, okuyucunun metnin oluşum sürecine katılması ve zihinsel bir faaliyetle sözün kapalı anlamının izini sürmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle kinaye, açık anlatımdan daha belîğdir. Kinayede açık bir karinenin bulunması durumunda ilk anlamın da kastedilmesi mümkündür. Fakat açık anlam kapalı anlamı işaret etmiyorsa onu kinaye saymak imkânsızdır.” (Kahrâmânî Ferd ve Poştâr, 1394: 142-143).

Mîrsâdîkî (1376: 220) ise, kinayeyi şöyle tanımlamıştır: *“Kinaye: Sözlükte kapalı konuşmak, ıstılahta biri yakın (hakiki) diğeri uzak (mecazî) iki anlamı olan ve bu iki anlamdan birinin diğeri içerdiği ve kişinin biraz düşünerek ilk anlamın içerdiği ikinci anlamı kavrayacağı söz demektir.”*

Kinayede dikkat edilecek hususlardan biri, söylenen sözün ilk anlamına hamledilebilir olması ve bunu engelleyici herhangi bir karine bulunmamasıdır. (*Vahîdiyân Kâmyâr*, 1375:59; Hazri vd., 1396: 90; Safarî ve Sâdîkî, 1391: 356).

Ali Nihad Tarlan (1981: 181-182) da, *“Kinaye bir ifade yerine başka bir ifade koyar. Yalnız bunun istimali bir sebebe müstenid olmalı.”* dedikten sonra, *“Bu iki ifade*

tahlil edilirse aralarında bazan teşbih ve temsile, bazan hurafî bir münasebete tesadüf olunur. Mecaz ile farkı, mecaz hakikate hamledilemez. Kinayede hakikat de düşünülebilir” değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Kinayenin çeşitlerinden biri, mevsuftan yani isimden kinayedir. Bu tür kinaye, bir ismin sıfatını söyleyerek ismin kendisini kastetmemizdir. (Ahmedî Pürenârî, 1393: 6; Safarî ve Sâdikî, 1391: 363; Recâî, 1353: 326).

Kinayenin çeşitlerinden biri olan ‘mevsuftan kinaye’ yani bir ‘ad’ın herhangi bir sıfatını söyleyerek o ‘ad’ın kendisini kastetmek, şairler için büyük ve bulunmaz bir ifade imkânı yaratmaktadır. Çünkü varlıkların ve kavramların bir veya onunla eş anlamlı birkaç adı olabilir. Dolayısıyla adlar oldukça sınırlıdır. Ama sıfatların durumu böyle değildir. Bir şeyin sıfatları her zaman onun adlarından daha fazladır. Hele şiir dilinde, işin içine bir de teşbih girince sıfatların sayısı alabildiğine çoğalmaktadır. Bu sıfatlar, kinaye yoluyla ad yerine ve ad görevinde kullanılabildiğinden sıfatların sayısınca ad üretme imkânı da ortaya çıkmaktadır. O zaman şair, meramını anlatırken sadece belli adları kullanmak mecburiyetinden kurtuluyor ve ihtiyaç duyduğunda sözünün bağlamına en uygun adları üreterek orada kullanabiliyor.

Bâkî’nin gazellerinde de, kinayenin bu çeşidinden çokça yararlandığı, sevgiliye atfedilen sıfatların aynı zamanda onu adlandırma amacıyla da kullanıldığı görülmektedir. Kinaye yoluyla elde edilen adların sayısı 92’dir (%57,86). Toplam 254 yerde kullanılmış olup, genel sayı içinde %25,76’ya tekabül etmektedir.

Mevsuftan kinaye olan adların hepsi, gramerdeki yapı ve bu yapıya bağlı anlam çerçeveleri yönüyle sevgilinin sıfatı olmak bakımından aynı olmakla birlikte, bunların bir kısmı teşbih yoluyla elde edilmiştir. O yüzden mevsuftan kinaye olan adlaşmış sıfatların iki ayrı başlık altında değerlendirilmesi daha uygun olacaktır.

3.2.2.1. Teşbih İçermeyen Adlaşmış Sıfatlar

Ahmedî Pürenârî (1393: 5), gazelde sevgilinin adlarını konu alan çalışmasında, *“Bazen sevgilinin sıfatlarından biri onun adı yerine kullanılır. Buna nâm-ı vasfî (niteleyici ad) diyoruz. Mahbûb, âşinâ ve nâzenîn gibi.”* demektedir.⁶ Bu özellikteki adlara Türkçede adlaşmış sıfat diyoruz.

Bâkî’nin gazellerinde sevgiliyi adlandırmada kullandığı ve teşbih içermeyen adlaşmış sıfatların sayısı 34 (%21,38) olup, toplam 116 yerde (%11,76) kullanılmıştır (bk. Tablo 3).

Teşbih içermeyen sıfatların adlaşma sürecini aşağıdaki birkaç örnek üzerinde göstermeye çalışalım:

*Birine beñzemez ben sevdüğüm dil-dâr hüsn ile
Cihân içinde çokdur Bâkiyâ gerçi ki âfetler (166/5)*

⁶ Ahmedî Pürenârî (1393: 4-7), söz konusu çalışmasında, sevgilinin adlarını 1. *Nâmhâ-yı Aslî*, 2. *Nâmhâ-yı Teşbihî*, 3. *Nâmhâ-yı İstiârî*, 4. *Nâmhâ-yı Vasfî*, 5. *Kinâye ez-Mevsûf* başlıkları altında incelemiştir. Fakat 2, 4 ve 5. başlıklarda verilen adların hepsi de sıfat olmaları bakımından aynıdır. 4 ve 5. başlıklardaki örnekler ise tamamen birbirinin aynıdır. Bu nedenle biz makalemizde aslı sıfat olan adların hepsini kinaye yoluyla adlandırma başlığı altında topladık. Ama teşbih içeren adlaşmış sıfatları diğerlerinden ayırmak için bu başlığı kendi içinde iki alt başlığa ayırdık.

Sevdüğüm kadd-i büleldin gösterür
Hüb olan elbette kendin gösterür (177/1)

“Sevdüğüm” kelimesi, ilk beyitte sevgilinin adlarından biri olan “dil-dâr”ın sıfatı görevinde kullanılmışken, ikinci beyitte onun yerini alarak ad görevinde kullanıldığı için “geçici ad” olma vasfı kazanmıştır.

'Aceb ey serv-i ser-keş sen ne nahl-i âlem-ârâsın
Ki kaddüñ dikmesidür gökde Tübâ yirde 'ar'ar hem (343/4)

Yola 'azm itmiş ol ser-keş baña yâ Hû dimez bir kez
Çeküp atı başın agyâr ile turmuş vedâ' eyler (82/3)

Burada “ser-keş” kelimesi, ilk beyitte sevgilinin istiareli adlarından biri olan “serv”in sıfatı olarak kullanılmışken, ikinci beyitte onun yerini alarak ad görevinde kullanılmış ve böylece adlaşmıştır.

Hâric vecihden ey sanem-i dil-rübâ hatun
Yazmış kitâb-ı hüsnüñ egerçi kenârını (311/4)

N'ola gelse dil-i mecrûha derd-i dil-rübâdan haz
İder haste ne deñlü nâ-ümîd olsa devâdan haz (223/1)

Aynı şekilde burada da “dil-rübâ” kelimesi, ilk beyitte sevgilinin istiareli adlarından olan “sanem”in sıfatı olarak kullanılmışken, diğerinde bizzat sevgilinin adı görevindedir.

Yukarıdaki üç örnekte görüldüğü üzere, şair, sevgilinin sıfatlarından birini yeri geldikçe onun adı yerine de kullanabilmektedir. Her üç örnekte de sıfatlar herhangi bir teşbih içermemektedir. Sıfatın söylenip, mevsufun yani ismin kastedilmesi, kinayenin bir çeşidi olan ‘mevsuftan kinaye’ye girmektedir.

Tablo 3: Teşbih içermeyen adlaşmış sıfatlar

Sevgilinin adı	Sayı	%	Sevgilinin adı	Sayı	%
'âlî-nazar	1	0,10	hûnî	3	0,30
'ârif-i sâhib-nazar	1	0,10	kadd-i bâlâ	1	0,10
amânsuz	1	0,10	kurbân olduğum	2	0,20
aslı pâk	1	0,10	nâ-mihribân	1	0,10
bî-vefâ	4	0,40	nâzeninâ	1	0,10
cefâ vü cevri bî-pâyân	1	0,10	nâzük-endâm	1	0,10
dil-rübâ	16	1,62	nesli güzîn	1	0,10
dil-sitân	5	0,50	nev-cevân	6	0,60
ehl-i kemâl	1	0,10			
ela gözliüm	1	0,10	sâde-ruh	1	0,10
gamze-kâr	1	0,10	sâhib-'ayâr	1	0,10
gayret-i hür	1	0,10	sâhib-cemâl	1	0,10
gözleri mestân	2	0,20	ser-keş	1	0,10

<i>gözleri sabr u selâmet mülkini târâc ider</i>	1		<i>sevdiğüm/sevdiği</i>	2	0,20
<i>gözleri şehlá</i>	1	0,10	<i>şüh</i>	29	2,94
<i>gül-efşânlar</i>	1	0,10	<i>tâze cevân</i>	1	0,10
<i>güzel/ler//güzelüm</i>	19	1,92	<i>zî-hil'at-i 'anberîn-giribân</i>	1	0,10
<i>hübân</i>	4	0,40	<i>zübde-i halef</i>	1	0,10
Toplam				116	11,76

3.2.2.2. Teşbih İçeren Adlaşmış Sıfatlar:

Bu adların, bir önceki alt başlıkta değerlendirdiğimiz adlar ile adlaşmış sıfat olmak bakımından aralarında herhangi bir fark yoktur. Fakat bunları, teşbih içermelerinden dolayı ayrı başlık altında ele aldık. Teşbih içeren adlaşmış sıfatlar, teşbih içermeyenlere göre edebî açıdan elbette ki daha değerlidir.

“Bazen şair, sevgilinin boyunu veya başka bir yerini müşebbehunbih ile beraber kullanır ve sevgiliyle konuştuğunda ona bu isimle seslenir veya gıyabında onu bu teşbihle adlandırır; bu kullanım da sevgilinin adı olarak kabul edilir. Çünkü sevgilinin adı yerine kullanılır. Serv-bâlâ, perî-rûy, mâh-rûy, yâsemîn-bû, kemân-ebürü, şükûfe-rûy gibi.” (Ahmedî Pürenârî, 1393: 4).

Bâkî'nin gazellerinde sevgiliyi adlandırmada kullandığı ve teşbih içeren adlaşmış sıfatların sayısı 57 (%35,84) olup, toplam 138 yerde (%14,00) kullanılmıştır (bk. Tablo 4).

Teşbih içeren sıfatların adlaşma sürecini aşağıdaki birkaç örnek üzerinde göstermeye çalışalım:

Şâh-ı şükûfe döndi bir sîm-ten nigâra
Her bir nihâl-i mevzûn bir serv-kad cevâna (470/2)

Vassâfısın o serv-kadüñ râstı bu kim
Tab '-ı bülend-tarzuña ahsent Bâkiyâ (10/5)

Yukarıdaki ilk beyitte “serv-kad” servi boylu anlamında bir sıfat olup, sevgili için ad olarak kullanılan “cevân”ı nitelemektedir. Fakat aynı sıfat, ikinci beyitte sevgilinin adı olarak kullanılmıştır. Önce sevgilinin boyu serviye teşbih edilerek bir sıfat oluşturulmuş, daha sonra aynı sıfat ad görevinde kullanılarak bir ada dönüştürülmüştür. Buna göre “serv-kad” adı, mevsuftan kinaye yoluyla elde edilmiştir. Yani sevgilinin sıfatı söylenmiş ama sevgilinin kendisi kastedilmiştir.

İlk beyitte sevgili adı olarak yer alan “nigâr”ı niteleyen “sîm-ten” sıfatı da aşağıdaki beyitte adlaştıırılarak kullanılmıştır:

Sîm-tenler cûybâr-ı eşkümi akıtdılar
Der-kenâr olmağ için âb-ı revâna girdiler (182/4)

Aşağıdaki beyitlerde de “gül-izâr” sıfatının adlaşma süreci görülmektedir. İlk beyitte, sevgilinin istiareli adlarından olan “serv”in sıfatı olan “gül-izâr”, ikinci beyitte ad yerine ve ad görevinde kullanılarak adlaşmıştır.

*Sen hâr ile salınmada gülzâr-ı dehrde
Ben zâr olam reva midur ey serv-i gül-'izâr* (180/6)

*Sîneme çeksem elifler dâglar yakşam n'ola
Bâkiyâ bir serv-kâmet gül-'izârûm aldılar* (178/5)

Bu son beyitte “gül-'izâr” adının sıfatı görevinde olan “serv-kâmet” de aşağıdaki beyitte adlaştırlarak sevgilinin adı yerine kullanılmıştır:

*Kaçan kim nâz ile reftâr iderler serv-kâmetler
Kopar 'âşıklarûn başına ol demde kıyâmetler* (166/1)

Bâkî'nin sevgiliyi adlandırmak amacıyla kullandığı teşbih içeren sıfatlar arasında yapı bakımından Türkçe olanların az olmaması da dikkat çekici bir özelliktir: *Boyu serv, çeşmi câdû, gözi âhu, kaşı ya, yüzi hurşîd, yanağı berg-i gül* gibi.

Tablo 4: Teşbih içeren adlanmış sıfatlar

Sevgilinin adı	Sayı	%	Sevgilinin adı	Sayı	%
<i>âfitâb-tal'at</i>	1	0,10	<i>melek-sîmâcuğ</i>	1	0,10
<i>boyu serv</i>	2	0,20	<i>Mesîhâ-dem</i>	1	0,10
<i>boyu şimşâd</i>	4	0,40	<i>perî-çihreler</i>	1	0,10
<i>çeşmi câdû</i>	1	0,10	<i>perî-rû</i>	1	0,10
<i>gamzesi mekkâr</i>	1	0,10	<i>perî-sûret</i>	1	0,10
<i>gonca-dehen</i>	4	0,40	<i>perî-veş</i>	1	0,10
<i>gonca-leb</i>	3	0,30	<i>ruhlârî gülzâr</i>	1	0,10
<i>gözi âhû</i>	3	0,30	<i>saçı Leylâ</i>	3	0,30
<i>gamzesi Tâtâr</i>	1	0,10	<i>saçları sünbül</i>	1	0,10
<i>gül-'izâr</i>	11	1,11	<i>semen-ber</i>	1	0,10
<i>gül-çihre</i>	1	0,10	<i>seng-dil</i>	2	0,20
<i>gül-endâm</i>	1	0,10	<i>serv-bâlâ</i>	1	0,10
<i>hilâl-ebrû</i>	1	0,10	<i>serv-kad</i>	5	0,50
<i>hümâ-pervâz</i>	1	0,10	<i>serv-kâmetler</i>	2	0,20
<i>kaddi kıyâmet</i>	1	0,10	<i>sîb-zekân</i>	1	0,10
<i>kâmeti şimşâd</i>	1	0,10	<i>sîm-ber</i>	2	0,20
<i>kaşı hilâl</i>	1	0,10	<i>sîm-sâ'id</i>	1	0,10
<i>kaşı kemân</i>	4	0,40	<i>sîm-sîmâ</i>	1	0,10
<i>kaşı ya</i>	5	0,50	<i>sîm-tenler</i>	4	0,40
<i>kemân-ebrû</i>	2	0,20	<i>turrası tarrâr</i>	1	0,10
<i>lâle-'izâr</i>	2	0,20	<i>şîrîn-dehen/dehân</i>	3	0,30
<i>lâle-hadler</i>	1	0,10	<i>Yûsuf-likâ</i>	2	0,20
<i>lâle-ruh</i>	2	0,20	<i>yüzi gül</i>	5	0,50
<i>lebi gonca</i>	3	0,30	<i>yüzi gülşen</i>	1	0,10

<i>lebleri mül</i>	1	0,10	<i>yüzi gülzâr</i>	2	0,10
<i>mâh-rû/meh-rû</i>	7	0,71	<i>yüzi hurşîd</i>	1	0,10
<i>meh-likâ</i>	8	0,81	<i>yanağı berg-i gül</i>	1	0,10
<i>meh-rû/mâh-rû</i>	15	1,52	<i>zülfi sâhir</i>	1	0,10
<i>meh-veş</i>	2	0,20			
Toplam				138	14,00

4. Sonuç

Bâkî'nin gazellerinde sevgilinin adlandırılmasını konu alan bu çalışmada, Divan'daki 548 gazelin incelenmesi neticesinde şairin sevgiliyi adlandırmak amacıyla toplam 159 farklı ad kullandığı tespit edildi. Bunların en azından bir bölümünün çoğu zaman birtakım sıfatlar da alarak kendi içinde çeşitlendiği dikkate alındığında, şairin sevgiliyi adlandırma tercihlerinin daha da çoğaldığı görülmektedir. Bu 159 farklı ad toplam 986 yerde kullanılmıştır. Adların kullanım sayısı farklılık göstermektedir: 10 defadan fazla kullanılan ad sayısı 21'dir. Diğerlerinin daha az sayıda kullanıldığı görülmüştür. En fazla kullanılan ad 195 sayısıyla "yâr"dir. 84 adın ise sadece birer defa kullanılmış olduğu tespit edildi.

Şairin sevgiliyi adlandırmak için kullandığı 159 ad, kalıcı adlar ve geçici adlar şeklinde tasnif edildi. Asıl anlamlarında sevgiliyi ifade eden veya sonradan bu özelliği kazananlar "kalıcı adlar" başlığı altında incelendi. Bunların sayısı sadece 7'dir. Fakat toplam 363 yerde bu adlar kullanılmıştır (%36,81). Aslında sevgili adı olmayan ama bir adlaşma sürecinden geçirilerek sevgiliyi adlandırmak amacıyla kullanılanlar ise "geçici adlar" başlığı altında incelendi. Bunların da bir kısmı istiare, diğerleri kinaye yoluyla adlaşmıştır. 159 addan 60'ı (%37,73) istiare yoluyla elde edilmiştir. Bu adlar toplam 369 yerde kullanılmıştır (%37,42). Kinaye yoluyla elde edilen adların sayısının 92 (%57,86) olduğu, bunların 254 (%25,76) yerde kullanıldığı görülmüştür. Bunların bir kısmı teşbih içerdiği için kinaye yoluyla adlaşanlar, kendi içinde teşbih içeren ve teşbih içermeyenler şeklinde tasnif edilerek iki ayrı alt başlık altında değerlendirildi.

Şairin gerek sevgiliyi tasvir ederken veya methederken gerek ona seslenerek kendisine karşı beslediği duygularını dile getirirken gerekse gördüğü muamele nedeniyle serzenişte bulunurken bu farklı adlardan yararlandığı görülmektedir. Hem istiare hem de kinaye sanatının sevgili adları üretmede şaire büyük kolaylık sağladığı kesindir.

Bâkî'nin gazellerinde sevgilinin adlandırılması üzerine yaptığımız bu inceleme, konunun klâsik Türk şiirindeki durumu hakkında da bir fikir vermekle birlikte, başka şairler üzerine yapılabilecek benzer çalışmalarla daha net değerlendirmeler yapılabilecektir.

Kaynaklar

- Ahmedî Pürenârî, Zohre. (1393). “Beresî-i Nâmhâ-yı Ma’sûk der-Gazel”, *Bûstân-ı Edeb Mecelle-yi Şi’r-pejûhî-i Dânişgâh-ı Şîrâz*, Sal 6, Şumâre 3 (Pâyîz), s. 1-20.
- Çermegî Umrânî, Murtazâ. (1387). “Nâmhâ-yı Şâ’irâne-i Ma’sûk der-Gazeliyât-ı Hâkânî, Nizâmî ve Sa’dî”, *Kâviş-nâme Fasl-nâme-i İlmî-Pejûhişî*, Sâl 9, Şumâre 17, s. 293-320.
- Gozârî, Mîrcelâleddin. (1368). “Niğâhî be-İstiâre-i Kinâyî ve Sâhtâr-ı Ân”, *Keyhân-ı Ferhengî*, Şumâre 70, s. 23-24.
- Hazrî, Ali ve Resul Bellâvi ve Ma’sûme Fethî-makdem. (1396). “Mutâla’a-i Tatbikî-i Sâhtâr-ı Kinâye der-Zebân-ı Farsî vu Arabî”, *Pejûhiş-nâme-i Nakd-ı Edebî vu Belâgat*, Sâl 6, Şumâre 1, s. 89-106.
- <https://www.vajehyab.com/dekhoda/جانان> (Son Erişim Tarihi: 23.03.2018)
- <https://www.vajehyab.com/dekhoda/جانانه> (Son Erişim Tarihi: 23.03.2018)
- İpekten, Haluk. (1994). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kahrâmânî Ferd, Tâhire ve Ali Muhammed Poştdâr. (1394). “Beresî-i Kinâye der-Mukaddime-i Şâh-nâme”, *Ulûm-ı Edebî (Fasl-nâme-i Dânişkede-i Edebiyât u Ulûm-ı İnsânî-i Dânişgâh-ı Kum)*, Sâl 5, Şumâre 7, s. 139-160.
- Korkmaz, Zeynep: *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Küçük, Sabahattin. (1994). *Bâkî Divânı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mîrsâdîkî (Zulkadr), Meymenet. (1376), *Vâje-nâme-i Huner-i Şâ’irî*, Çâp-ı Devvum (hemrâh bâ-efzûdehâ), Tahrân: Kitâb-ı Mehnâz.
- Öztürk, Furkan. (2016). *Bâkî Divanı Sözlüğü Bağlamalı Dizin ve İşlevsel Sözlük*, 2 Cilt, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Recâî, Muhammed Halil. (1353). *Me’âlimu’l-Belâğa der-‘İlm-i me’ânî vu Beyân u Bedî’*, Çâp 2, Şîrâz: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Pehlevî.
- Safârî, Esed ve Muhammed Sâdîkî. (1391). “Kinâye der-Âyine-i Şi’r-i Zahîruddîn-i Fâryâbî”, *Fasl-nâme-i Tahassusî-i Zebân u Edebiyât-ı Fârsî*, Şumâre 14, S. 355-368.
- Saraç, M. A. Yekta. (2001) *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 2. baskı, İstanbul: Bilimevi Yayınları.
- Sefercioğlu, M. Nejat. (2001). *Nev’î Divanı’nın Tahlili*, 2. baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. (2012). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı*, 19. baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihad. (1964). *Şeyhî Divanı’nı Tetkik*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihad. (1981). *Edebiyat Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tolasa, Harun. (2001). *Ahmed Paşa’nın Şiir Dünyası*, 2. baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Vahîdiyân Kâmyâr, Takî. (1389) “Kinâye, Nakkâşî-i Zebân”, *Nâme-i Ferhengistân*, Şumâre 8, s. 55-69.

XII ҒАСЫР ҒАЛЫМЫ ӘЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

11. YÜZYIL ÂLİMLERİNDEN EZ-ZEMAŞEHİRİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ
THE LIFE AND WORKS OF 11TH CENTURY SCHOLAR EZ-ZEMAŞEHİRİ

Елеужан Серімов / ELEVJAN SERIMOV

Қазақстан Республикасы Қарағанды қаласы «Болашақ» академиясы
жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бөлімінің бастығы,
заң ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-3145-2598>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 25.01.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 11.05.2018

Sayfa-*Pages* : 37-72

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3923>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**XII ҒАСЫР ҒАЛЫМЫ ӨЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ**

11. YÜZYIL ÂLİMLERİNDEN EZ-ZEMAŞEHİRİNİN HAYATI VE ESERLERİ
THE LIFE AND WORKS OF 11TH CENTURY SCHOLAR EZ-ZEMAŞEHİRİ

ЕЛЕУЖАН СЕРІМОВ / ELEVJAN SERIMOV

Öz

Yaşadığı dönemin en önemli alimlerinden biri olan ancak bilim dünyasında hak ettiği yeri bulamayan Ez-Zemaşehri'nin Mukaddimetü'l Edeb sözlüğü yazıldığı dönem bakımından Orta Türkçe, yazıldığı yer bakımından Orta Asya, yazıldığı zaman bakımından ise Orta Asır yazma eserler mirası arasında yer almaktadır. Bu eser üzerine bugüne kadar kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Mukaddimetü'l Edeb, Orta Asya'da Deşt-i Kıpçak, Harezmi, Karahanlı ve Selçuklu gibi büyük devletlerin kurulduğu bir coğrafyada, başka bir deyişle Aral Gölü ile Sirderya Nehri'nin orta ve aşağı kısmından güney ve batıya doğru göç eden Oğuz tayfalarının son kısmı ile onların yerine gelen Kıpçak tayfalarının avangard kısmının birbiriyle karışıp, kaynaştığı zamanda, burada canlanan birçok topluluğun bir araya geldiği çağda yazılan bir eserdir. Bu eser için Orta Asya'yı mekân tutan halkların ortak eseri denilmesinin en önemli sebebi de budur. Bu eserin asıl nüshası kaybolmuştur. Eserin iki kopyası 1926 yılında Buhara'daki Ebu Ali İbn-i Sina Kütüphanesinde bulunmuş ve ilim âleminde tanınmaya başlamıştır. Buhara'da bulunan bu elyazmalarından ilki hicrî 705 (m. 1305) yılında Hamid Hafız tarafından yazılmıştır. Onda sadece Arap, Fars ve Türk dillerine ait materyaller toplanmıştır. Arapça sözlerden sonra Farsça, Türkçe ve Moğolca tercümelerinin olduğu ikinci nüsha ise hicrî 893 (m.1492) yılında Derviş Muhammed tarafından yazılmıştır. Yapılan bu çalışmanın Türk halklarının dilinin, tarihinin ve etnografyasının araştırılması hususunda fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Abstract

Mukaddimetü'l Edeb Dictionary of Ez-Zemaşehri, who was one of the most significant scholars of his era though not receiving the value he deserved in science world, is among the Middle Turkish manuscripts in terms of the era, Central Asia in terms of the place and Middle Century in terms of time it was written. This manuscript has not been examined comprehensively yet. Mukaddimetü'l Edeb is a masterpiece which was written in a place where such great states as Desht-i Kipczak, Khorezm, Karakhanid and Seljuq were established. In other words, it was written in an era when Oghuz tribes migrating from the middle parts of the Aral Sea and Syr Darya to southern and western parts and the avant-garde Kipczak tribes replacing them met and many societies springing in the area socialized with each other. That is why, this masterpiece is referred as the common work of folks settling in Central Asia. The original copy of this masterpiece is lost. Two copies of the work were found in Ebu Ali İbn-i Sina Library in Bukhara in 1926 and came to be known in science world. The first of these two copies found in Bukhara was written by Hamid Hafiz in the hijri year 705 (1305 A.D.). It was a collection only of Arabic, Persian and Turkish language items. The second copy involving Persian, Turkish and Mongolian translations besides Arabic ones was written by Dervish Muhammed in the hijri year 893 (1492 A.D.). This study is thought to contribute to the examination of the language, history and ethnography of Turkish peoples.

Диалектика заңы бойынша әрбір қоғамдық құбылыстың пайда болу, қалыптасу, даму кезеңдері бар. Халық қоғамдық фактор десек, әрбір халықтың тумысынан басынан кешетін өзіндік тарихы болады. Осы өсу, даму тарихында жасаған ғасырлармен өлшенетін ұзақ әлеуметтік қалыптасу үстінде қорланған рухани байлығы да үнемі бірге жетіліп отырады. Бұл заңдылық түркі халықтарының тарихына көз жүгірткенде тұрақты түрде белгі береді.

Көне түркілер ілкі дәуірде-ақ тасқа қашалып түсірілген ойма жазумен бірге соғда, ұйғыр, брахми, манихей, тибет делінетін әр түрлі жазу үлгілерін пайдаланып, кейіннен біржола араб әліпбиіне көшкені мәлім. Осы жазба үлгілері негізінде жасап қалдырған түркілік жазба мұраларында олардың талайғы тарихы айқын өрнектеліп сақталған. Ал бұл деректер олардың иірімі мол мыңдаған оқиғаларға толы ғұмырының көркем бейнесі болып табылатын жазба мұрағаты, яғни рухани тарихы да күрделі болғандығын, өздеріне лайық, дербес, жоғары өркениетті деңгейін көрсететін мәдениет үлгілері жеткілікті дәрежеде болғандығын баршаға айғақтай алады.

Ұлттық мәдениетіміздің ұлттық бітімін қалыптастыруда елеулі орны бар түркі жазба мұраларының ғасырлар бойғы даму барысында эпитафиялық (құлпытастық) сипаттан шын мәніндегі түрлі ғылым салаларына сараланған (тіл білімі, әдебиет, эпистолярлық жазба, астрономия, математика, т.б.) классикалық мәдениет деңгейіне, сол кездегі этолондық сапада барынша қарқынды дамыған көршілес шығыс халықтарымен мәдени байланысы арқылы қол жеткені талас тудырмайтын тарихи шындық. Мұндай диалектикалық бірлікте дамыған халықтардың мәдениетіндегі өзара әсер-ықпалдың түп-төркіні, жіті ден қойсақ, сонау, көне дәуірлерде жатқандығын анық байқай аламыз. Әсіресе осы алыс-беріс мәдени қатынас ортағасырларда арабтардың Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік бөлігіне экспанция жасап, өз мәдениеті мен әдебиетін, тілі мен дінін кеңінен тарату жағдайынан кейін мейлінше насихаттау арқылы қарқынды дамыды. X-XII ғасырлардағы бұл кезеңнің түркілік мәдениет тарихында “мұсылман дәуірі” аталуының бір мәнісі осында жатса керек. XII ғасырлық аз-Замахшаридің “Мукаддимат әл-әдаб” (бұдан әрі - “Мукаддимат”) сөздігі жазылу мерзімі жағынан осы “мұсылман дәуірі” туындылары қатарына кіреді. Бұл кезең жалпы түркі халықтарының жазба тарихын танудағы алғашқы кезең болып саналады.

Жалпы Орта Азияда өркен жайған араб-парсы және түркі мәдениеті бір-бірімен географиялық белдеулер арқылы ғана емес, сонымен бірге көркемдік-эстетикалық жағынан да қосылады. Мәшһүр ғалым Е.Э. Бертельстің ортағасырлық әдебиет турасында айтқан: ”Орта Азия халықтары әдебиетінің тарихын олардың бәріне ортақ ертедегі жазу-сызулардан, әдеби нұсқалардан бастау керек... IX ғасырда негізгі әдеби тіл болған араб тілінің орнын X ғасырда парсы тілі басты. Араб тілі тек ғылым мен дін саласында қалып еді. X ғасырда парсы тілі ғылымға да енді. Ал әдебиеттегі үшінші ағайыны – түркі системасындағы әр түрлі тілдер қосылды. Бірақ бұлар үш түрлі әдебиет емес, үш түрлі тілді пайдаланған бір ғана әдебиет” [1,8] дейтін сөзі осы тарихи шындыққа негізделген. Ендеше бұл тұстағы мәдениет бастауларын – ескі жәдігерліктерді

бір ғана халыққа телудің реті жоқ. Тек бастысы әр халық оған өзіндік қатысын ғылыми түрде анықтауға тиіс. Оларды, араб-парсы, түркі тілдік мәдениетін, бөле-жара алып қараудың көп жағдайда қисыны келе бермейді. Сондықтан белгілі бір уақыт аясында генетикалық бірлікте қарастырған ләзім. Соған орай мәселенің осы жағын қатты қадағалап, ортағасырлардағы араб-парсы тілдік мәдениетінің түркі тілдік мәдениетіне тигізген игі әсерін сөз ету әлдеқайда иінді келеді. Өйткені араб жазуы, араб-парсылық негізде туған көшелі мәдениет көршілес түркілік рухани дүниені түлетті, жаңғыртып дамытты.

Қайсы бір дәуірдің тарихи-әлеуметтік болмысын егжей-тегжейлі білмей тұрып, сол кезең жазба мұраларының сыр-сипатын, жазылу себебін терең түсіну әсте де мүмкін емес. Бұл қағида қай ғылымда болмасын ұстанар сара жол. Айтпағымыз, зерттеуіміздің арқауы – бұрын-соңды отандық баспасөз бетінде сөз етілмей, қазақтың түркітанушы ғалымдарымыздың көбінің назарынан тыс қалып, әлі күнге ескерусіз жатқан орта ғасырдың орта тұсындағы жазба жәдігерлікті сөз еткенде, сол дәуірдің кескін-келбетін ашатын кей тарихи жағдайларға аз-кем тоқтала кеткен жөн.

Сөз жоқ, XI ғасырдың басында түркілер суперэтнос санатында сөне бастады. Даладағы әскери-саяси жетекшілік бірте-бірте қыпшақ конфедерациясындағы тайпаларға көшіп, олар “түркі” деген жиналмалы этнонимді ысырып тастап, өзі суперэтносқа – барлық тайпалардың жиынтық атауына айналды, басқа тайпалардың бірден бір ұйтқысы болды.

XI ғасырдың екінші ширегінде қыпшақ тайпаларының ақсүйектері оғыз жабғысын Сырдарияның орта және төменгі сағасынан тықсырды. Осылайша осы аймақтағы этникалық-саяси ахуалдың өзгеруіне сәйкес жазба деректерде аталып келген “Оғыздар даласының” (“Мафазат әл-гуз”) орнына осыдан бастап “Дешт Қыпшақ” аты пайда болды. Маңғыстау мен оған таяу жатқан аудандарды алғаннан кейін, қыпшақтар енді Хорезм мемлекетінің теріскей шебіне келіп жетеді. [2,550].

Бұл кезде Әмударияның төменгі сағасындағы аса құнарлы топырақты аймақта орналасқан Хорезм Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік бөлігінде аса маңызды орын алды. Ол 999 жылы Самандықтар мемлекетін күйретіп, Әмуге дейінгі жерге иелік еткен Қарахан мемлекетіне де, Әмудің арғы жағын жаулаған Ғазналықтар мемлекетінің де құрамына кірмей, өз алдына жеке дербес мемлекет болып бөлек құрылды. Осы кезден бастап Орта Азия мен Шығыс Еуропа, Қазақстанның көшпелі тайпалары мен Моңғол, Қытай елдерін байланыстырып жатқан керуен жолдарының нақ ортасында, тоғыз жолдың торабында тұрған Хорезм біртіндеп нығая берді. Шығыс саяхатшылары өздерінің жол жазбаларында Хорезмді өте бай, ілім-білім, мәдениеті жоғары дамыған мемлекет ретінде сипаттаған. Мәселен Хорезм туралы Макдиси: “Бұл қалалары көп, шексіз аймақ... Оның халқы ғылым жолына жан-тәнімен шынайы берілген біліктілер” деп жазса, Хорезмде сауда-саттықтың кеңінен орын алғанын “Худуд әл-Алам” авторы да айтады. [3,185]. В.В. Бартольдтың мәлімдеуі бойынша “Хорезмнің VIII ғасырға дейінгі саяси тарихы белгісіз” [4,544].

VIII ғасырда араб жаулауынан кейін Хорезм екі саяси жікке бөлінеді. Бірі – Қият қаласы орталығы болған оңтүстік аймақ та, екіншісі — орталығы Үргеніш

болған солтүстік жағы. Үргенішті басқарған Мамун ибн Мухаммед екі бөлінген елді бір орталыққа бағындырып, Хорезмді біртұтас мемлекет етіп, өзіне “хорезмшах” дәреже-лауазымын алады. Осы уақыт аралығында Оғыз (Селжұқ) мемлекетінің қол астына бағынған XI ғ. ортасына дейін, хорезмшахтарының екі әулеті билік алмастырып үлгереді. Ондаған жылдар бойына ол оғыздардың шеткері аймағы боп қала берді. Бірақ, XI ғасырдың аяғы мен XII ғасырдың басында басқыншы оғыздарға қарсы күресте Хорезм ерекше күшейді.

XI ғасырдың орта шамасында Орта Азияға жаңа бір түркі тайпасы – қыпшақтар басып кіріп, олардың дүмпуіне шыдай алмаған оғыздардың бір тобы – Киев Русі мен Византияға қарай шегінеді де, ендігі бір бөлігі – Хорасан мен Иран ауады. Соңғысында Селжұқтар ерекше көзге түседі. Сөйтіп тарих сахнасына жаңа жұрт – түркімендер шығады. Түркімендер өзге оғыз тайпаларынан гөрі жергілікті иран тұқымдас халықтармен етене араласып, ежелгі аландар мен хорезмдіктердің жұрнақтарын бойына молынан дарытады.

Осы жерде айта кетерлік бір жайт, кейбір деректер жоғарыда аталған хорезмшахтардың шыққан тегі оғыздардың бұл арада орнын басқан қыпшақ конфедерациясына кірген тайпалардың бірінен екенін көрсетеді. Мәселен, қыпшақтар туралы іргелі зерттеу жүргізген автор С. Ақынжанов: “Находясь в непосредственной близости с этим крупнейшим мусульманском государством В Средней Азии, племена кипчакского объединения вынуждены были втянуться в орбиту их внешне-политических отношений, и настолько были связаны с жизнью Хорезма, что, возможно, из кипчакских вождей вышла последняя самая блестящая династия хорезмшахов” [5, 203] - деп, батыл байлам жасап, сол болжамдарын дәлелдеуге ұмтылады. Ал В.В.Бартольд: “...После отуречивания степи Хорезм больше других подвергся влиянию турецкого элемента...последние годы XI в. здесь утвердилось наследственная династия хорезмшахов, представители которых почти все носили турецкие имена” [6, 116] дейді.

Бұл айтылған деректер Хорезм мемлекетінің Дешт Қыпшақ елінің тарихына да белгілі дәрежеде қатысы бар екенін растайды. Шыққан тегі қыпшақ, әйгілі хорезмшах Атсыздың (Ала-уддавл Абу-л-Музафар Атсыз – 1128-1156) ғұлама ғалым әз-Замахшариге арабша-парсыша-түркіше сөздік жасауды тапсыруы тегіннен-тегін емес, оның астарында әлгіндей бір сырдың жатқаны айдан анық.

Өзіне тиісті лайық орнын таба алмай келе жатқан өз заманының ғұлама ғалымы әз-Замахшаридің “Мукаддимат әл-адаб” сөздігі дәуірі жағынан – орта (ескі) түркілік, жазылған жері жағынан – орта азиялық, уақыты жағынан – орта ғасырлық (XI-XIV ғғ.) жазба мұралар қатарына жатады. Ол әлі күнге дейін толық мәндегі ғылыми тұрғыда талданған емес. “Мукаддимат әл-адаб” (арабша “мукаддимат” “кіріспе” деген ұғымды береді, “адаб” сөзі XI-XII ғасырлардағы шығыста бүкіл ғылымдардың жиынтық атауының орнына жүрсе, XII ғасырдан бастап өз ішінде сөздік, грамматика, риторика, метрика және поэзияны қамтыған тіл білімі мағынасында қолданылған. Сонда “Мукаддимат әл-адаб” аудармасы – “Тіл біліміне кіріспе”. Ол – Орта Азияда Дешт Қыпшақ, Хорезм, Қарахан, Селжұқ

секілді ірі бірлестіктер мен мемлекеттердің басы түйіскен жерінде, дәлірек айтқанда, Арал теңізінің маңы мен Сырдың орта, төменгі сағасынан оңтүстік пен батысқа қарай ауа көшкен оғыз тайпаларының соңғы сапы мен олардың орнын басқан қыпшақ тайпаларының алдыңғы авангард тобы бір-бірімен мидай араласып, біте қайнасып кеткен кезде, осындағы жанданған бірнеше мәдениеттің бір арнаға тоғысқан шағында жасалынған мұра. Оны Орта Азияны мекендеген халықтардың бәріне бірдей ортақ мұра дейтініміз де сондықтан. Бұл туындының түп-нұсқасы жоғалып кеткен. Алайда екі көшірме данасы 1926 жылы Бұқарадағы Әбу Әли ибн Сина атындағы кітапханадан кездейсоқ табылып, бұрынғы одақ көлеміне мәлім бола бастаған бері белгілі. Бұқарада табылған екі қолжазбаның бірін қыжраның 705 жылы (1305 ж.) хатиб (“қолжазбалар сақтаушы”) Хамид Хафиз көшіріп жазған. Онда тек араб, парсы тілдік материалдары жинақталған. Ал, екінші бір араб сөздерін парсыша, түркіше, кейіннен монғолша тәржімалаған көшірмесі 893 жылы (1492 ж.) хатиб Дервиш Мухаммед деген кісі жасаған. Соңғысын кезінде өзбектерді билеген Абдулла ханның (1557-1598 жж.) тұсында ғұмыр кешкен Құл-Баба Көкілташ дейтін көрнекті бек белгілі бір кітапханаға мұра етіп қалдырса керек.

Сөз жоқ, аталған жәдігердің ғылымға, соның ішінде түркі халықтарының тілін, тарихын, этнографиясын зерттеушілерге тигізер пайдасының орасан мол екені даусыз. Әсілі, есте жоқ ескі замандардағы төл тарихымыз бен тума мәдениетімізге қатысты жазба ескерткіштері, ондағы орта азиялық ғалымдардың туындылары айрықша орын алады десек, әз-Замахшаридің “Мукаддиматы” дәл сондай туынды.

Ортағасырлық сөздіктер – қазақтың мәдениетінің нақты айнасы, сарқылмас бұлағы, қайнар көзі ретінде танылуы қажет. Түркілердің лексикографиясының дамуына негіз болған мұндай түркі тілдерінің түсіндірме сөздіктері ішінде бірегейі деп Махмұд Қашқаридің “Диуани лұғат ит-түрк” (XI ғ.) сөздігін атасақ, оған жазылу мерзімі жағынан ең жақын тұрғаны “Мукаддимат” екенін мойындаған ләзім. Шынында, XII ғасырдағы Қожа Ахмед Иассауиден бастау алатын ортағасырлық жазба мұралары ішінде бұл ең байырғысы да.

“Мукаддимат” авторы әз-Замахшаридің өмірі мен қызметі, ғалым ретінде қалыптасқан ортасы, тәрбие алған мектебі туралы мағлұмат тым мардымсыз. Ескі қыпшақ тілінің маманы профессор Ә.Құрышжанов оның есімін Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла әз-Замахшари деп атайды. Ол 1075 жылы Замахшар деген жерде туып, Гургандж (Үргеніш) қаласында дүниесін салған. Қайтқан жылын әркім әрқалай айтып жүр. Мәселен, Э.Н. Нәжіп 1142 жыл десе, Н.А. Баскаков пен И.Поппе 1143 жыл, ал Ә.Құрышжанов 1144 жыл көрсетеді [7, 46].

Әз-Замахшари негізінен Қазақстан мен Орта Азиядағы арабтілді мәдениет тарихынан үлкен орын алатын орта ғасырлық араб тіл білімі ғылымының дамуына ерекше үлес қосқан, араб грамматикасы мен лексикографиясы, стилистикасы мен риторикасы бойынша, сондай-ақ поэзия мен экзегетика (діни мәтіндерді талдап түсіндіру) жайында қомақты-қомақты шығармалар жазған әр

өз кезеңінің дарынды ақыны болған, қаламын арабша, парсыша, түркіше қатар сілтеген дара тұлға [8, 542-556].

Мұсылман әлемінде Замахшаридің жоғары болғаны сонша, оның талантын бағалай келе тұстастары: “бүкіл арабтар мен араб еместердің ұстазы”, “Хорезм мақтанышы” (“Факр аль-Хауаризм”) деп, айрықша құрмет тұтқан. Замахшаридің замандасы Самани (1113-1167жж.) ол жайында “араб тілі мен тіл білімінің үлгі тұтарлық ғалымы” десе, Якут әл-Хамави (1179-1229 жж.): “Грамматика, лексикография, экзегетикаы қамтыған тіл білімінің имамы, жан-жақты дарын иесі” деп бағалаған, ал әл-Кифти болса (1172-1248 жж.): “Шынайы кітапқұмар, заманындағы нәсілі араб емес бір шоғыр алып ғалымдардың соңын ала туған, солардың ішіндегі ең біліктісі” дегенді айтады.

Замахшаридің географиялық шығармасын талдай келе академик И.Ю. Крочковский: “Ол – хиуалық, заманының асқан ғалымы әрі жазушысы, сол кезеңге тән нәсілі жағынан араб болмаса да, араб мәдениетінің өкілі... әсіресе, мутазилиттік (“мутазилиит” – “бөлініп кеткен” деген сөз, VIII-IX ғасырларда – “адамды өз еркіне жіберу керек” деген көзқарасты көксеген) ағымдағы экзегет ретінде және бірқатар жоғары стильді көркем туындыларымен атағы шыққан... Ол ағаш аяғына қарамай көп жүріп, көпті көрген. Бірнеше жыл Меккеде тұрып, діндарлығымен “Жаралла” (“Алланың көршісі”) деген құрметті лауазымға ие болады. Палестина, Сирия, Месопотамия, Египет, Солтүстік Африка, Персия, Орта Азия жерлерін емін-еркін аралап, құнды жазбалар қалдырған. Әлемге әйгілі саяхатшы Ибн Батутаның өзі оның зиратына барып, мінәжат етіп қайтқан деген деректер келтіреді [9, 313].

Замахшаридің өмірі мен қызметі туралы әр еңбектерде там-тұмдап айтылған иненің жасуындай деректерді бір ізге түсіріп, тырнақтап жинап, кейінгі ұрпақтың кәдесіне жарату бүгінгі күн тәртібіндегі келелі міндет, қажеттіліктен туындап отырған іс деп білеміз. Өйткені, есте жоқ ескі дәуірлерден бері төл тарихымыз бен қолтума мәдениетіміздің өсіп-жетіліп дамуына орта ғасырлық ортаазиялық араб тілді ғалымдардың сіңірген еңбегі орасан зор [10, 617-625]. Керекті дәрежеде зерттелмегендіктен, осы күнге дейін олардың кейбіреуі тарихтан өзіне тиісті лайық орнын ала алмай жүр. Солардың бірі – Замахшари. Оның Сырдың орта, төменгі сағасы мен Хорезм жерінде белең алған оғыз-қыпшақ тілінде хатқа түскен “Мукаддимат” сөздігін профессор Ә. Құрышжановтан басқа түркітанушы қазақ ғалымдары ол жайында әлі күнге тіс жарып азды-көпті пікір білдірген емес [11].

Шынында, IX-XII ғасырларда Хорезм мемлекетінің тілі мен діні, әдебиеті мен мәдениеті тікелей араб мәдениетінің әсер-ықпалымен өркендеп, дамығаны тарихтан аян. Оның орталығы – Гургандж қаласын арабтар 712 жылы жаулап алған. В.В. Бартольдтың айтуы бойынша, жергілікті халық оны – Гургандж, арабтар – Джурджания, осы аймаққа кейін келген түркілер – Үргеніш атап кеткен [12, 201, 527]. Сол кезде көршілес Сыр бойынан қоныс аударған оғыз-қыпшақ тайпаларының Хорезм өлкесіне тигізген ықпалы өте-мөте зор болды. Өз зерттеулері бойынша В.В. Бартольд монғол шапқыншылығына дейін-ақ Хорезмде жаппай түркілену процесі аяқталған болатын деген уәж айтады [13,

116]. Ендеше, Замахшаридің араб, парсы тілдерімен қоса түркі тілдерін жетік білуі астарында осындай заңдылық жатса керек. Замахшари сияқты екі-үш тілді қатар меңгеру орта ғасыр ақындары мен ғұламаларына ортақ қасиет еді. Еуропалық Қайта өрлеу кезеңі турасында айтқан Ф.Энгельстің: “Тогда небыло почти ни одного крупного человека, который, не совершал бы далеких путешествий, не говорил бы на четырех или пяти языках, не блистал бы в нескольких областях творчества” [14, 346] - дейтін сөздері Х-ХУ ғасырлар аралығындағы орта ғасырлық шығысқа да тән ерекшелік-тін.

Замахшари он жеті жасына дейін балалық, бозбалалық шағын Хорезмді билеп-төстеген Мәлікшах (1072-1092жж.) тұсында өткізеді. Орта Азияға басып кірген Селжұқтар билік құрған аймақтарында үстемдігін нығайту үшін түрлі білімпаздар мен өнерпаздарды жинап, оларды өздеріне қызмет етуі үшін барынша күш салды. Осылайша өнер-білімге кеңінен жол ашу нәтижесінде сол тұста рухани мәдениет те мейлінше шарықтап дамыды.

Мәлікшах сарайындағы ең беделдісі – оның бас уәзірі Низам әл-Мүлк еді. Ол белсенді ағартушылық қызметімен танылып, ғылым мен өнердің дамуына үнемі қолдау көрсетіп отырған. Оның тікелей әмірімен Балх, Нишапур, Тус, Герат, Исфахан, Бағдат қалаларында көптеген дәріс берер оқу орындары ашылып, олар халық арасында оның атымен “Низамие медреселері” аталып кеткен. Айта кетерлігі, солардың ішіндегі ең атақтысы Бағдат медресесі есептелетін, онда кезінде төрткүл әлемге аты танымал, математик әрі астроном, философ әрі ақын Омар Хайям (1048-1131жж.) 1074-1092 жылдары қызмет істеген [15, 108-176].

Замахшари әуелі өз әкесінен сауатын ашып, хат таниды. Оқуға ынталы болып өсіп, келешегінен көп үміт күттіреді. Бірақ болашақ ғалым бала кезінде үйдің төбесінен құлап, аяғын мертіктіреді де, әрі қарай оқыттыруды армандаған әкесі амалсыз оны тігіншілікке баули бастайды. Алайда көкірегі ояу, көзі ашық, көңілі зерек бала әкесінің бұл дегеніне көнбей, оқуды жалғастырмақ ниетпен әкесінен өзін Үргеніштегі бір медресеге апарып тапсыруын өтінеді. Әке бала тілегін қабыл көріп, оны Үргеніштегі медресеге орналастырады. Үргеніште жас Махмұдқа қол ұшын берер ешкім жоқ. Күн көріс қиындығынан көп ауыртпалықты бастан кешіреді. Бірақ медреседегілер жас баланың каллиграфтық әдемі жазуына сүйсініп, оған қолжазбалар көшіруді жүктеп, сонысына ақы төлеп отырады. Осылайша жас Замахшари өмірге ерте араласады.

Оның ғалым ретінде қалыптасуына үлкен ықпал жасаған өз дәуірінің ғұламасы болған Әбу Мудар ад-Дабби еді (ол 1113 ж. қайтыс болған). Якут оны Замахшаридің алғашқы ұстаздарының біріне жатқызады [16, 549].

Сол кезеңге тән бірнеше ғылымды қатар меңгерген Әбу Мудар, әсіресе, араб тіл білімі мен медицинада өшпестей із қалдырды. Ол ислам дініндегі керітартпа ортодокстарға қарсы шығып, “ақыл культін” уағыздайтын мутазилиттік ағымның негізін салды. Замахшари тіл біліміне ғана емес, діни идеология саласында да ұстаз ілімін берік ұстанған үлгілі шәкірт болды. Ол қай кезде де бұл көзқарасын ешкімнен жасырған емес. Замандастарының көрсетуінше, ол өзін ашықтан ашық мутазилиттікпін деп айтып жүрген. Осы

идеялық бағыт оның тіл білімімен айналысуына түпкілікті жол ашты. Өйткені бұл ағымды уағыздаушылар идеялық қарсыластарымен айтыстарда жеңіп шығу үшін араб тілінің қыр-сырын жетік білуге мүдделі болды.

Замахшари өзінің поэзиялық туындыларында хорезмшахтың уәзірі Низам әл-Мүлкпен жақсы қарым-қатынаста болғанын әйгілейді [17,54]. Замахшари сол дәуірге тән шығыс әдебиетінің үлгісіне сай, сарай маңындағы поэзияның өзіндік этикасын сақтап, үстемдік жүргізген шах, сұлтандарға тағзым ете көптеген мадақ өлеңдер шығарған. Алайда кейін сарай ақсүйектерінен бойын аулақ ұстап, мемлекеттік мүддені ойлаудан гөрі өз күндерін алаңсыз тойлаумен өткізген бойкүйездікке, рухани жұтандыққа ұрынған олардан түңіліп, бірте-бірте онашаланып, дәуіштік аскеттікті қалайды. Сөйтіп дүниәуи тірліктің қызығынан безіп, тақуалық жолға түсіп, Меккеге қажылыққа баруды мақсат тұтады. Кейбір зерттеушілер оның өміріндегі осындай өзгерістерді 512-513 жылдары (1118-1119жж.) қатты науқасқа шалдыққанымен байланыстырады. Сол жылдары ол: “Алла денсаулық берсе, сұлтан сарайының табалдырығын аттамауға, сұлтан кеңсесінің тіркеу кітабынан өзінің есімін сыздырып тастауға” бекінсе керек.

Шындығында оның сұлтан сарайынан кетуіне себеп болған нәрсе сол қоғамның саяси-әлеуметтік астарында жатқандығы сөзсіз. Сол аумалы-төкпелі аласапыран уақыттарда Селжұқ феодалдық мемлекетіндегі саяси қарым-қатынастар көптеген білімпаздарды сарай маңынан кетуге мәжбүр етті. Осындай опасыз қатал ортадан безген Замахшари сол кезеңде белең алған діни ағым – суфизмге ден қояды. Дәл сол тұста өз дәуірінің көрнекті діндар философы – Әл-Ғазали да Бағдаттың “Низамие медресесіндегі” “құрметті дәріскер” атағынан бас тартып, біржолата тақуалықты таңдап, Меккеге қажылық сапар шегіп, суфизмнің теориялық негізін қалайды. Бұл ағым өмірге өз әдебиетін әкеле отырып, дәстүрлі поэзия канондарын өзгертті, ерекше символикалық шарттылық рухы басым эротикалық лириканың тууына себепші болды. Оның мәні – *Алланы сүю арқылы бақытқа жету*, яғни бір Аллаға арналған сүйіспеншілік (*ғашықтық*) сезім (*бірінші сүю*) еді. Ортағасырда суфизм ағымымен белгілі дәрежеде таза шығармашылық қарым-қатынаста болмаған білімдар зиялылар жоқтың қасы. Ендеше сол кезеңдегі қоғамның әр саласында соғылық таным-түсініктің, оған тән белгілердің белең алуы заңды құбылыс. Сондықтан Замахшаридің діни пайымдауларының астарындағы ұлағатты ой иірімдерінде суфизмнің философиялық негізі байқалады.

Осы кезеңде ғұмыр кешкен әз-Замахшари мен әл-Ғазали сынды қос ғалымның өміріндегі тонның ішкі бауындай ұқсастықтарды, жіті қарағанда, көптеп табуға болады. Мәселен, әз-Замахшари – «Әл-Кашшаф» («Құранға түсіндірме»), әл-Ғазали – «Ихиа әл-улум» («Діни ғылымдардың қайта жандануы») атты еңбектерін екеуі де Мекке сапарында жазған.

Бұл кезең негізінен Замахшаридің өндіріп жазған жемісті шақтарына тұспа-тұс келеді. Сол уақыттарда ол, дәлірек айтқанда, 513-515 жылдары (1119-1121 жж.) “Әл-Массал” (араб грамматикасы бойынша жазған басты еңбегі) 516 жылы (1121ж) “әл-Фаик” атты екі томдық лексикографиялық еңбегін, ал 526-529 жылдары (1132-1135жж.) арасында ”әл-Кашшафты”, одан кейін “Асас әл-Балага”

аталатын екі томдық арабша сөздігін, “Навобиг әл-Калия и-Раби әл-Әббар” деген көркем-дидактикалық шығармасын жазған.

Түркітанушылар үшін аса қымбат, өз кезінде ғылымда кеңінен танымал болған “Мукаддимат” еңбегін Замахшари Меккеге қажылыққа барған сапарынан кейін жазған деген жорамал бар [18, 553]. “Мукаддимат” әуел баста арабша-парсыша-түркіше, көп уақыт кейін белгісіз біреу моңғолшасын қасып төрт тілді сөздік болып жасалған. Бұл шығармасымен Замахшари түркілік дүниенің есігін қақты. Бізге Замахшари осы шығармасымен жақын. Бұл туынды Сыр бойының орта, төменгі жағынан бойлай енген оғыз-қыпшақ тайпаларымен үнемі саяси қарым-қатынаста болған сол тұстағы ірі тұлға хорезмшах Атсыз кітапханасы үшін арнайы жазылған. Ғылымда бұл еңбегін Замахшари Атсыз өтінішімен жазған деген де пікір бар. Мәселен, осы жазба жәдігердің Бұқарада сақталған көшірмесінің кіріспесінде мұны жазуына не түрткі болғаны Замахшари былайша түсіндіреді (А.К.Боровковтың редакциясымен басылған орысша аудармасын ұсынамыз): “Слава аллаху, который возвысил арабский язык среди других языков. И после оканчания державы арабов благородные падишахи поддержали науки и адаб. В наше время эмир и командующий войском сын державного хорезмшаха высоко чтит науку адаба, всячески поддерживает избранных представителей адаба и восседает с ними на своих собраниях. И он повелел нам написать в одном экземпляре книгу “Мукаддимат аль-адаб” для своей библиотеки” [19, 140]. А.К. Боровков осы сөз үзіндісін түсіндіре келіп: “Замахшари имел ввиду будущего хорезмшаха Атсыза, по поручению которого была создана книга” [20] деп анықтай түседі.

Өзбек ғалымы Б.З. Халидов: “Замахшари шығармалары нақтылығымен, сапалығымен ерекшеленеді. Грамматика, лексикографияға арнаған еңбектерінде материалдарды барынша қысқа әрі мазмұнды түрде пайымдайды, ал көркем әдеби туындыларында сол дәуірдегі әдебиетке сәйкес боямасы көп, қиындатылған стильде жазады” – дейді. Замахшари елуден астам шығармалар жазған автор. Хаджи Халифа (1608-1657жж.) оның 29 еңбегін атаса, Ибн Халикан – 30, Якут – 50 еңбектің аттарын келтіреді. Б.З. Халидов Ленинград (Санкт-Петербург) университетінің Шығыстану факультетінің кітапханасы қорынан Замахшари еңбегінің бір қолжазбасын тапқандығын мәлімдейді. Брокельман Якут келтірген тізімде кездеспейтін Замахшаридің 25 еңбегін атайды. Б.З. Халидов Замахшари еңбектерін былайша топтастырады: 1) араб тілінің грамматикасы бойынша – 10; 2) лексикография бойынша – 8; 3) поэзия саласында – 7; 4) көркем-дидактикалық туындылары – 8; 5) фольклорлық шығармалары (мақал-мәтелдер жинағы) – 2; 6) жағрафиядан – 1; 7) экзегетикадан – 1; 8) шариат заңына – 2; 9) ислам ағымдары туралы – 4; 10) әр түрлі тақырыпта – 12 жұмыс жазған. Сонда барлығы – 55 шығарма.

Әсілінде, әз-Замахшаридің өмірі мен қызметі, ғылыми мұраларына байланысты деректерді сарыла іздеп, табылғандарын рухани кәдемізге жарату үлкен мақсаттарымыздың бірі. Өйткені сол кезеңдерде генетикалық бірлікте дамыған Орта Азия мен Қазақстан топырағында туып, ғұмыр кешкен, артына өлмес мұра, өшпес із қалдырған әз-Замахшари өз дәуірінің аса көрнекті

ғалымдарының бірі болды. Арада қаншама ғасыр өтсе де оның есімі мен ғылыми дүниелері өлмей, өшпей біздің заманымызға дейін жетіп отыр.

Әз-Замахшаридің біз үшін негізгі еңбегі – “Мукаддимат әл-адабты” арнайы қарастырған зерттеушілер құрамы онша көп емес. Солардың ішінде Н.А. Баскаков, В.В. Бартольд, А.К. Боровковтан басқа Ә.Н.Нәжіп, өзбек ғалымы Б.З. Халидов, түркімен ғалымы З.Б. Мухамедова зерттеу жүргізген негізгі жұмыстарына сөздікті салыстырмалы түрде қосымша пайдаланып, ескерткіш материалдарының түркімен тіліне қатысын ғана ортадан ойып алып қарастырған, яғни түпнұсқаны құрастырушылар “түркімен тілінен” деп белгі соғылған сөздерді ғана өз жұмыстарына пайдаланған сыңай бар. Негізінен “Мукаддиматты” алғаш жан-жақты зерттеушілердің бірі орыс ғалымы И. Поппе болды. Иіні келгенде айта кетерлік жайт – И.Поппе туралы да кейбір бірен-саран еңбектерде тиіп-қашты пікірлер айтылғанымен тілі білімі ғалымдары оның өмір жолын, сіңірген еңбегін, ғылымға қосқан үлесін күні бүгінге дейін қолға алып тиянақты зерттеген емес. Бұлай назардан тыс қалып, бағаланбаудың басты себебі – қыркыншы жылдардың басында И.Поппенің басына түскен тағдыр-тәлкегінің салдарынан шет елге кетуге мәжбүр болған десиденттік іс-әрекеті деп ойлаймыз. Шығыс шекарасынан шет елге өтіп кетті деген сөз бар. Саптаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қараған сезіктенгіш те сескенгіш, атын атау түгілі еңбегін сөз етуге қорыққан сол уақыттардан бері ол жөнінде тіл мамандары ләм-мим жақ ашпайды. Осы салқындық бергі уақыттарда “Мукаддиматты” кеңінен зерттелуіне де кері әсерін тигізген.

И.Поппенің қолға алып қарастырғаны сөздіктің хатиб Дервиш Мухамед жасаған көшірмесі. И.Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясы баспасында жарық көрген, ауқымды екі бөлімнен тұратын еңбегін “Монгольский словарь “Мукаддимат ал-адаб” деп атаған. Бірінші бөлімде әз-Замахшари қолжазбасында келтірілген монғол сөздеріне фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде монғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Түпнұсқадағы сөздіктің әуелгі қалпын сақтамай, сөздерді қайтадан сүзіп қотарып, алфавит бойынша рет-ретіне түсірген. Сөздікте келтірілген ауызекі сөйлеу негізінде жасалған алты мыңдай түркі тілдік материалы жеке-жеке сөзден ғана емес, сонымен қатар жеке фразалық, күрделі сөз тіркестерінен де тұрады. Оның үстіне И.Поппе монғол тілін қамтитын бөліктегі сөздердің дені XIII-XIV ғасырларда Орта Азияда қоныс тепкен жалайыр, барлас руларының тілдерімен тәркіндес, ұқсас екенін баса көрсетіп айтады [21, 7-8].

Ескерткіш тілінің өзіндік ерекшеліктері, олардың диалектілік ара жігі мен айырмасы жөніндегі осы күнгі түркітанушылардың пікірінде бір ізділік жоқ, алақұла. Н.А. Баскаков сөзіне қарағанда, В.В. Бартольд оның тілін XII-XIII ғасырлардағы орта азиялық түркі әдеби тілінің негізінде жазылғандығын айтса, Н.А. Баскаковтың өзі оны шағатай ұлысының әдеби тілінде жазылған мұра деп таныған. Ә.Н. Нәжіп бұл сөздіктің лексикасы XII ғасырдағы түркілердің қалпын көрсетеді деген [22, 49]. Ал Н.А. Самойлович XI-XII ғасырлар аралығындағы бірбүтін орта азиялық түркі тілі дамуын іштей өзара үш кезеңге

бөліп қарайды: біріншіден - Қарахандық, мәдени орталығы – Қашқар (XIғ.); екіншіден – Оғыз-қыпшақтық, орталығы – Сырдың орта, төменгі сағасы мен Хорезм (XII-XIV ғғ.); үшіншіден – Шағатайлық, орталығы – Шағатай ұлысының отырықшы бөлігіндегі бірқатар қалалар (XV-XVIIIғғ.) [23, 21-22]. Осылайша жіктеу тұрғысынан келгенде “Мукаддимат” екінші – оғыз-қыпшақтық-хорезмдік кезеңге кіреді.

Жалпы, орта түркі жазба ескерткіштерін белгілі бір шығарманың жазылу орнына, уақытына, әлеуметтік ортасына, тағы басқа жағдайларға қарап дәуірлеп, топтауда бұрынғы өткен-кеткен, қазіргі түркі тілі мамандары өзіндік ғылыми тоқтам-топшылауын үнемі сарапқа салып отырған. Соның бәріне жеке тоқталып жатуды жұмыс мақсаты көтермейді. Мысалға жоғарыдағы А.Н. Самойловичтің жіктеуін келтірсек, бұдан соныкі ғана бірден-бір дұрыс екен деген біржақты қорытынды пікір тұмауы тиіс. Бұл жерде мәселе “Мукаддиматқа” қатысты кей жайлардың басын ашып айқындап алуда жатыр.

“Мукаддимат” дүниеге келген уақыт Орта Азияда түркі әдеби тіліне негіз болған қарлұқ, оғыз, қыпшақ тайпаларының аумақтық және тілдік жіктері әлі де болса толық анықталмаған, өзіндік сипат-белгілері ерекшеленбеген, яғни көне түркі дәуіріндегі “д” тілден кейін, бірте-бірте ру-тайпалар тілі “з” және “й” тілдеріне енді-енді ажырай бастаған кез, сөйтіп, әдеби тілде “з”, “й” диалектілері (“азақ”, “айақ”) қатар жүріп қолданылған өтпелі кезең еді. Диалектілік ерекшелігі жағынан “Мукаддимат” осы өтпелі кезеңнің жемісі. Сондықтан XII-XIV ғасырлардағы жәдігерліктер жайындағы “бәріне бірдей ортақ әдеби тілдің дәстүрлі ережесіне лайықтап жазылған мұралар, белгілі бір норманы мұқият сақтап отырған жазба ескерткіштер” [24, 46-47] дейтін келелі пікірді әз-Замахшари сөздігіне де келтіруді орынды санаймыз.

Осы жерде мынадай принципті мәселелені де назардан тыс қалдырып, тілге тиек етпей кетуге болмайды. Негізінде тіл тарихын зерттеуші ғалымдар қазақ тілін ескі қыпшақ тілдері тобынан енші алып, бөлініп шыққан тіл ретінде танып, соның жұрағаты санайды.

Ал қыпшақ тілін Орта Азия атырабын мекендеген түркі тайпалары бірнеше ғасыр бойы мемлекеттік тіл есебінде қолданып, оны әрісі Египет пен Сирия, Шығыс Еуропа, берісі Батыс Украина мен Қырым, Кавказ өңірлері кеңінен пайдаланған. “Қыпшақ тілі мамлюктер мемлекетінде түркі тайпаларының әрі ауызекі сөйлеу тілі, әрі жазба тілі (іс қағаздары, ғылыми еңбектер, әдеби шығармалар жазылатын тіл) болып тұрды. Ол дәуірде бұл тілде қолтума көркем әдебиет шығармалары мен аударма әдебиеттер де туындай бастады. Олардың ішінде қара сөзбен де, өлеңмен де жазылғандары болды. Әдеби тіл, әсіресе, поэзияда биік сапаға жетті” [25, 53].

Италияның Венеция қаласында Әулие Марк ғибадатханасында табылған “Кодекс Куманикус” (“Куманша (қыпшақша) сөздік”) жазба мұрасын зерттей келе Ә.Құрышжанов: “Орта ғасыр қыпшақтары бір тілде сөйлеген, қай өңірді жайлап, қай атырапта жүрсе де олардың ана тілі біреу болған. Барған елге, басқан жерге сол тілін ала барған, қолдана жүріп, қолдап отырған” [26, 7] - деген қорытынды шығарады. Ғалым ескі қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін үнемі

тонның ішкі бауындай қатар қойып, бірге қарастырады. Расында, қазақ тілі өзінің ата тілі – YI-YIII ғасырлардағы көне түркі тілімен ескі қыпшақ тілі арқылы жанама түрде қабыса алады. “Мукаддиматты” XIII-XIV ғасырлардағы қыпшақ тілді жазба ескерткіштерін руна (ойма) жазулы Орхон-Енесей мұраларын көпір іспетті байланыстырып жатқан аралық туынды ретінде таныған абзал.

Белгілі ғалым М.Томанов: “Қазіргі филология ғылымы жоққа шығармайтын методологиялық негіз – тарихи салыстырмалы әдіс. Бұл әдіс уақыт жағынан әртүрлі құбылыстарды тікелей емес, сатылай салыстыруды қалайды. Егер сол тәсіл тұрғысынан қарар болсақ, қазақ тілі қыпшақ тілі ескерткіштері арқылы көне заман мұраларына жалғаса алады” [27] деп жазған еді. Олай болса “Мукаддимат” бойынан көрінетін қыпшақ тілінің диалектілік элементтері қазіргі қазақ тілінің өзгерістерге ұшырай отырып дамыған қадым заман, ғасырлар ініндегі қалпын әйгілейді.

Жалпы айтқанда, көне жазба мұраларынан әр дәуірдің бұрынғысымен салыстырғандағы дыбыстық, лексикалық, сөз жасамдық, синтаксистік өзгерістер жиынтығы арқылы жаңалығын, оларды қазіргі тілмен салыстырғандағы ескілігін анықтау әлі де болса жете зерттеулерді қажет ететін күрделі мәселелер. Әсіресе, ортағасыр ескерткіштерінің қазақ тілі тарихына қатысы да тың өзгерістерді талап етеді. Өз дәуіріндегі басқа ескерткіштер сынды “Мукаддимат” та алдағы уақытта талай сүрлеулі зерттеулер нысанына айналып, соны ойларға өзек болатынына сенім мол.

“Мукаддиматтағы” сөздер мен сөз тіркестерін қазақ алфавитіне сәйкестіргенде, кезінде, өткен ғасырдың 30-жылдары сөздікпен тікелей жұмыс істеген И.Поппенің белгілеуіне жүгіндік. Сөздіктегі сөздер мен сөз тіркестерді рет-ретімен түсіргенде И.Попшелік алфавиттік жүйені сақтадық:

a - a	e - e	h - h	L - л	o - o	s - c	й - y
в - б	f - ф	i - i, и	m - м	o - ө	s - ш	z - з
с - ч	д - г	j - дж	п - н	р - п	t - т	у - й
d - д	-ғ	k - к	pg - ң	ч - р	и - у	' - ғ

Ескерту: қажеттісі барынша анық болуы мақсатында материалдарды И. Поппеді берілгендей латын графикасымен емес, баршаға түсінікті кириллица әрпімен белгілеуді жөн көрдік. Одан кейін оның қазіргі тілдегі баламасы беріледі, одан соң сөздіктің беті көрсетіледі. Мысалы: *ачық кече – ашық түн – 169a*, осылай кете береді.

“Мукаддимат әл-адаб” сөздігінің фонетикалық жүйесі. Түркі тілі табиғатын етене зерттеген тіл мамандары оның ескі қалпы – «д», одан кейінгі – «й», жаңасы – «ж» екендігі айтады [28, 11]. Осы тұрғыдан алғанда «Мукаддиматтағы» түркі сөздерінің дені «д» дыбысты емес, «й» дыбысты болып келеді. Әйтсе де қатар қолданылатын тұстар да жоқ емес. Сөздіктегі «қағад», «қағаз» сөздері осының айғағы.

Белгілі бір еңбекті фонетикалық тұрғыда қарастырудың басты мақсаты – тілдің фонологиялық жүйесін айқындауға келіп саяды. Бір тілді жеке дара алып қарау ақиқатқа жетер жол емес, ол үшін туыс тілдерге тән ортақ белгілерді туыстас тілдермен салыстыру арқылы айқындап алуымыз қажет. Туыс тілдердің ішінде өзара жақын тілдерге тән ортақ белгілер өте көне дәуірлерде пайда болған көрініс екеніне дау тумауға тиіс. Осыдан келіп екі мақсат айқындала түседі: бірі – фонологиялық зерттеу арқылы жеке дыбыстардың (фонеманың) даму эволюциясын, әуелгі қалпынан өзгеріске ұшырауын айқындау да, екіншісі – ол арқылы фонологиялық жүйеде болған жекелік не ортақ өзгерістерді белгілеуге ұласады.

Фонетикалық зерттеуіміздің нысаны – сөздіктің дыбыстар жүйесі. Ол үшін біз алдымен оппозициялық әдісті қолданамыз. Бұл әдіс бір-бірімен мағыналық айырмашылығы бірен-саран дыбыс өзгешелігіне негізделген сөздерді анықтау үшін қажет [29, 8]. Ондай сөздер: ағыз – ауыз – (100а); ағынады – аунады – (224а); ағыр – ауыр – (227а); ағыршық – ұршық – (402а); ауртамақ – ұрттамақ – (108а); болжал – болжау – (120б); бошады – босады – (327а); бөгірі – бүкір – (123б); бөзші – бөзші – (124а); тағық – тауық – (123б); таңлағаны – таңдағаны – (160а); тағ – тау – (124а), т.б.;

Сөз құрамындағы бір дыбыс басқа дыбыспен ауыстырылып, сөз мағынасына әсер ететін коммутациялық әдіске салып көрсек, анлаут (сөз ортасында) : азар – азар да безер – (14 б.), т.б.

Фонетикалық дублет сөздер. аяқ – ыдыс аяқ – 108 б., қарқа – қарға – 97 а., қарыз – борчш – борыш – 278 б., бош – бос – 327 а., бөк – бөктер – 4 а., ев – ідін – үй, т.б.

«Ғ» дыбысына аяқталатын сөздердегі аулаут позициясындағы (сөз аяғындағы) қазақ тілінде элизия құбылысына (түсіп қалу) ұшырайтыны да: ачығ (ашу), тарығ (тары), сарығ (сары), ұлығ (ұлы), азық тіш (азу тіс) ай йүзлік (ай жүзді) не болмаса анлауттағы (сөз ортасындағы) «ғ» дыбысының «у» дыбысына айналатыны да: «сағыт (сауыт), бағыр (бауыр), сағлық (саулық), түгін, төгін (түйін), ачығлаған > ачығланған – ашуланған, сақмақ – саумақ – (38 а.), қазіргі «м» дыбысынан басталатын сөздер ескінің белгісіндей «б» дыбысымен айтылатыны да: бойын (мойын), бықын (мықын), бурут (мұрт), көм көк – көп-көк – (219 а.) сөздіктен айқын байқалады. Сондай-ақ көне тілге тән, кейінгі кезде тілдік қолданыстан мүлдем шығып қалған архаизмдер де жеткілікті: көкүс (кеуде), егин (иық), елік (қол), үй (сиыр). Осындай архаистік тұлғалардың сол уақыттарда жарыса қолданылған басқа варианттары да қатар ұшырасып отыратыны көрінеді: елік (қол), бітік (хат) т.б.

Салыстырмалы фонетика ғылымы дыбыстық жүйені зерттеуде туыс тілдер дыбыстары ұқсастығы мен өзгешелігін анықтау мақсатын көздейді. Салыстыру әдісін қолдану тілдің қай тілден тамыр тартып жатқанын генетикалық туыстығын мойындаудан келіп туындайды. Белгілі бір тілдер тобының бір ғана негізден немесе бір біріне жақын негізден тарағандығын мойындаудан барып оларды өз ара салыстыра зерттеудің объективтілігі келіп шығады.

Фонетика сияқты лингвистикалық ғылымның ірі саласының негізгі нысаны тілдің дыбыстық жүйесі. “Мукаддимат” сынды сөздіктің дыбыстық жүйесін қарастырудың мақсаты – орта ғасырлардағы түркі тілі мен қазіргі қазақ тілінің арасындағы ортақтық пен айырмашылықты, ол арқылы жәдігерліктің біздің де рухани мұрамыздың қайнар көздерінің бірі екенін аңдап білу. “Түркі тілдерін топтастырған ғалымдардың бірқатары (Ф.Е.Корш, В.В.Радлов, Г.И.Рамstedт, В.А.Богородицкий, М.Рясянен т.б.) тілдің өзге белгілерінен гөрі оның дыбыстық белгісін ең негізгі классификациялық белгі етіп ұстанады” – дейді белгілі ғалымдар С.Омарбеков пен Н.Жүнісов. Яғни дыбыстар жүйесі арқылы туған тілдің төркінін анықтау тіл білімінің басты мұраттардың бірі болып табылады [30, 13]. Осы тұрғыдан алғанда, орта түркі жазба ескерткішінің фонетикалық жүйесі қазіргі қазақ әдеби тілінің негізгі нормаларына, негізінен, сай келеді. Ондай сәйкестік алдымен неден байқалады? Біріншіден, фонетикалық тұрғыдан алғанда, қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстардың көпшілігі өзіндік ерекшелігімен орта түркі жазба ескерткіштерінен мирас болып енген. Нақтылай айтқанда, дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне қарай жүйелі топталуынан, соның негізінде үндестік заңының тұрақты сақталуынан көрінеді.

Қазіргі қазақ тіліндегі қ-ғ, к-г паралель дыбыстардың алғашқы жұбы тек жуан, кейінгісі тек жіңішке болып қолданылуы «Мукаддиматтың» қағазға түсу кезеңінен бастап тұрақталған десе болғандай. Мұндай сәйкестіктер орхон-енесей тастарында бедерленіп қалған көне түркі тілінде де бар. Бұл жайында С.Исаев: «Дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке болып бөлінуі барлық дыбыстарға тән емес екендігін, демек, орхон-енесей дәуірінде бұл тілдік құбылыстың жойылына қарай бет алған даму процесіндегі бір кезең екенін көрсетеді» - дейді [31, 74].

Әйтсе де сөздіктің тілінде қазақ әдеби тіліндегідей түбір мен қосымша арасында дауыссыз дыбыстардың үндесіп келуі секілді фонетикалық заңдылық жүйелі түрде кездеспейді. Ал көне түркі тілінде бұл заңдылық болмаған деген пікір де орын алулары кездеседі. [31, 74]. Мәселен, сөздіктегі *көкдің, көкнің, түңлік* дейтін сөздер қазіргі қазақ тілінде *көктің, түндік* түрінде қолданылады. Қатаңға біткен түбірден кейін қосымша ұяң дыбыстан басталуы көне түркі тіліндегідей дыбыс үндестігінің жүйелі түрде сақталмауын көрсетеді. Яғни сөздіктің орта ғасыр жазбаларымен салыстырғанда ескілеу деген уәжді айғақтай түседі.

“Мукаддимат әл-адаб” тілінің лексикалық сипаты. Сөздік құрамы.

Адам – айнала қоршаған ортаның, табиғаттың бір ғана бөлшегі, оның эволюциялық дамуының жемісі; табиғат – адамның тірлік құратын, онымен көп қырлы байланысқа түсетін ортасы; ал адамдардың өзара бірігіп, қауымдастыққа ұмтылуынан – қоғам туындайды. Осы үш негіз (адам, табиғат, қоғам) бір-бірімен ажырамас бірлікте, өзара тығыз қарым-қатынаста болып, санамызда бүкіл дүнияуи әлем дейтін түсінікті туғызады. Ендеше қай халықтың да тіл байлығы, сөздік қоры осы аталған үш негізден құралады. Әрбір көнеден жеткен ескі сөздік, жазба ескерткіштердің де негізгі сүйегі де осы. Сондықтан да “Мукаддиматтың” жалпы лексикасымен, сөздік құрамымен танысқанда, ең алдымен ондағы табиғат, адам, қоғамға қатысты айтылатын сөздерді, барынша шартты түрде, осындай үш

мағыналық топқа бөліп алып қарастырдық. Мұндағы көздеген мақсатымыз, біріншіден, ”Мукаддиматта” жалпы түркі лексикасынан не бар, не жоғын анықтау болса, екіншіден, мұндай шағын мағыналық сөздер тобы қазіргі қазақ тілі мен “Мукаддиматтың” өзара тарихи тамырластығын түсінуге үлкен жеңілдіктер туғызады.

Сөздікте табиғатқа қатысты атауларды іштей өзара саралап, табиғат құбылыстары, астрономиялық, қоршаған орта, пайдалы қазбалар, жеміс-жидек, дән-дақыл атаулары деген тақырыпшаларға топтастырып, жік-жікке бөлдік.

Табиғат құбылыстары: азаб йамғұры – азап жанбыры – 162а, булут – бұлт – 155а, ысық – 288б, күнешлік – күншуақ – 246а, мондүз – бұршақ – 354б, муз – мұз – 239а, өл – ылғал – 259а, қар – 131а, куйын – құйын – 313б, савуқ – суық – 226б, ташғын – тасқын – 342а, толы – бұршақ – 354б, тоз – тозаң – 122а, туман – тұман – 124а, тутулды ай – ай тұтылды – 112а, йан – жан – маң – 211б, йаруклук – жарық – 169а, йашын – жасын – 131а, йел – жел – 109б, йылдурум – найзағай – 98а, зелзеле – зілзала – 173б.

Қоршаған орта: арал – 104а, арығ – арық – 148а, арығ йер – асыл жер – 105б, атыз – 107б, булақ – бұлақ – 292б, чөл – шөл – 136а, екін – егін – 119а, һауыз – 184б, дженүб – оңтүстік – 304б, кеңлік – кеңістік – 372б, көк – аспан – 128а, көл – 222а, күн батар йер – күнбатыс – 245б, күн тоғар йер – күншығыс – 245б, от – шөп – 101б, қақ су – 291а, кум – құм – 107а, тағ – тау – 177а, тағ қолы – тау шатқалы – 272б, таш – тас – 133а, теңіз – 147б, туруп йер – тұрақ-мекен – 109б, йабан – жапан – 192а, йазы – жазық – 218а, йер су – жер-су – 173б, йер жүзі – жер жүзі – 126б, т.б.

Пайдалы қазбалар: алтун – алтын – 89а, бақыр – бақыр – 111б, гевһер – гауһар – 172а, ғұла – қола – 107а, інжү – інжу – 189б, 327а, інчүлук тадж – інжу тәж – 327а, інчу қапы – інжу қабыршағы – 327а, көмур – көмір – 262а, күміс – күміс – 99а, темүр – темір – 113б, темүр боқы – темір күлі (шлак) – 346б, муч – мыс – 354а, қорқашун – қорғасын – 303а, т.б.

Астрономиялық атаулар: ай – ай – 112б, ай қотаны – ай шеңбері – 319а, көк – аспан – 220а, көкдін чағылған от – көктен түскен от ~ найзағай – 221а, көкнің екі қырағы – көкжиек – 221а, көк ортасы – құс жолы – 221а, күн – күн – 245б, күн ай – күн-ай – 245б, күннің қотаны – күн шеңбері – 319а, күннің теверекі – күн төңірегі – 246а, Рүстем йасы – кемпірқосақ – 314а, толан ай – толған ай – 319а, таң йулдуз – таң жұлдызы – 165а, йанқы ай – жаңа ай – 335а, йарук йулдуз – жарық жұлдыз – 169а, Йетіген – жетіген – 142а, үлгер – үркер – 379, т.б.

Шоқжұлдыздар: Қозы йулдуз – Токты – 310б, Уд йулдуз – Торпақ – 378а, Екі ақа іні йулдуз ~ Қош йулдуз – Егіздер – 406б, Йенгеш йулдуз – Шаян – 338а, Арслан йулдуз – Арыстан – 106а, Буғдай башы йулдуз – Бикеш – 124б, Таразу йулдуз – Таразы – 206б, Чайан йулдуз – Бүйі – 131б, Йай йулдуз – Мерген – 261б,

Оғлақ йулдуз – Ешкімүйіз – 282а, Купка йулдуз – Сушы – 307а, Йайын йулдуз – Балық – 205б, Ақ боз ат – Кіші қарақшы – 130а, т.б.

Мезгіл атаулары: адина күні – жұма – 95а, ачуқ кече – ашық түн – 169а, ачуқ күн – ашық күн – 169а, ай – ай – 112б, ай башы – ай басы – 183а, айның айақы – айдың аяғы – 319б, ақшам – ақшам – 373а, бу күннің ертесі – бүгін ертеңгісін – 158а, кече дағы күндүз – түн мен күн – 256а, келур йыл – келер жыл – 197б, күз – күз – 245а, вақт – уақыт – 130б, наурыз – наурыз – 274а, қараңку – қараңғы – 292б, қыш – қыс – 272б, қурбан айы – 186а, ребігул еввел айы – үшінші ай – 305б, рузе айы – рамазан айы – 333а, таң йаруды – таң атты – 273а, таңла – таңда – 239а, түш – түс – 273а, үйлек ысығы – түс ыстығы – 273б, йай – жаз – 285б, йил – жыл – 120б, т.б.

Жәндіктер: ас – ақ тышқан (горностай) – 370б, бал арысы – бал арасы – 111а, балық – 189а, баққа – бақа – 235б, баш қаңқақы – бас қайызғағы – 184а, бит – бит – 97а, чайан – шаян – 131б, чібін – шыбын – 259б, чөвурткен – шегіртке – 403б, ылан балық – жыланбалық – 238а, кірпі – 201б, көбелек – 184а, өрмүкчі – өрмекші – 405б, қамурсқа – құмырсқа – 136б, қоңқуз – қоңыз – 153б, салбар – жыртқыш құс атауы – 161б, сычқан – тышқан – 147а, соқар сычқан – көртышқан – 324б, сінек – шыбын – 303б, т.б.

Өсімдік, дән-дақылдар атаулары: алма – 402а, ақ чечек – ақ шешек – 133а, арчы – арша – 104б, арпа – арпа – 104б, бачақ – масақ – 402б, бөк – бөктер – 403а, бұғдай – бидай – 124б, бурчақ – бұршақ – 125б, бурийай – қамыс түрі – 126б, бүрлүгеч – шеңгіш – 128а, чеке – қытай алмасы – 403б, чігде – жиде – 403б, чоп – шөп – 250б, дағы йығачның бутағлары – тағы (жабайы) ағаштың бұтақтары – 113а, дан – дән – 381а, гүл – 110а, ид – иіс – 191б, ыпар – жұпар – 404б, джүгері – жүгері – 404б, қаджира чечекі – қажыра шешегі – 212а, какуті – жұпар иісті шөптің атауы – 404б, көкнар – көкнәр – 227а, кендір – 216а, мамук – мамық ~ мақта – 218б, от – шөп – 150б, қабақ – асқабақ – 284а, қамыш – қамыс – 119а, қунақ – тары – 302а, саңқыз – сағыз – 137а, соған – жуа – 324а, сурме йығачы – сүрме ағашы – 330а, шілім – шылым – 137а, су оты – су шөбі – 368б, тал – 187а, тарығ – тары – 102а, тікен – 278а, тіз – бұта – 134а, туг – тұт ағашы – 189б, урук – ұрық – 129а, үзүм – жүзім – 120б, қурма – құрма – 95а, йапрак – жапырақ – 125б, йекен – қамыс – 204б, йеміш – жеміс – 229а, йінге – шөңге – 297а, йулгун – жыңғыл – 328а, т.б.

Құс атаулары: аулар куш – аңшы құс – 93б, бай куш – байғыз – 218а, бөтеке – 123б, чыпчуқ – шымшық – 187а, еркек кеклік – еркек кекілік – 161б, ғуш ев – құс ұясы – 237б, ителгү – ителгі – 221а, көверчкен – көгершін – 111а, иеглек – ләйлек – 232а, өрдек – үйрек – 268б, қанат – 341а, қарлуғаш – қарлығаш – 121б, қарчыға – қаршыға – 272а, қарқа – қарға – 97а, кузгун – құзғын – 287б, сағызған – 319б, сарғылдақ – қасқалдақ (желтоголовка) – 407а, сарық куш – сары құс – 161б, шор тумшук – зор тұмсық – 341а, су кушы – су құсы – 370б, сусар – 93б, тарна –

тырна – 354а, теңе қуш – түйеқұс – 161б, тоғдоғ – дуадақ – 161б, торғай – 187а, тумшұқ – тұмсық – 355б, бақ бақ қылды көверчкен – көгершін бақ етті – 111а, т.б.

Үй жануарларына қатысты атаулар: айғыр – 97а, ат – 94а, бақлан қозы – бағлан қозы – 111б, бота – 122а, бузау – бұзау – 124б, емлік ат – мініс ат – 154б, ешек – есек – 152б, құлун – құлын – 162б, дөнен – 143б, ғұнан – құнан – 179б, джөзе – шөже – 210б, келе – 95б, кішнеді ат – кісінеді ат – 354а, мал – 127б, мүсүк – мысық – 237а, інген – 182а, інек – сиыр – 136б, ит – 136б, оғлақ – лақ – 150б, өкуз – өгіз – 143б, он айлық буғаз інген – он айлық буаз інген – 182а, қачыр – қашыр – 130а, қасқа ат – 289а, қысрақ – 115а, қоч – қошқар – 406б, сағар інген – сауар інген – 319б, сақлық қой – саулық қой – 319б, тай – 139б, тағуқ – тауық – 123б, тазы ит – 343а, теке – 148б, теңе қумалақы – түйе құмалағы – 346а, тіші қулун – ұрғашы құлын – 162а, торбақ – торпақ – 126а, торуқ – торы – 213а, туйлағучы ат – тулаушы ат – 354а, йапағу – жабағы – 139б, хорос – қораз – 287б, хорос йүпігі – қораз үрпігі – 121б, т.б.

Хайуанат атаулары: арслан – арыстан – 106а, айық – аю – 279а, бөрі – 127а, еркек түлкі – еркек түлкі – 162а, джайран – жайран – 205а, кейік – киік – 171а, кіш – бұлғын – 125б, қаптан – қабылан – 285а, қулақ – сілеусін – 292б, қулан хөдүкі – құлан қодығы – 309а, құндуз – құндыз – 289б, пөрі – бөрі – 134а, маймун – маймыл – 115а, тақ өчкүсі – таутеке – 372а, таусқан – қоян – 153б, йаған – піл – 199а, т.б.

Жануарлар мен хайуанаттарға қатысты сөздер: боғуздады – бауыздады – 120а, бұйда ағашы – 346а, бурундуқ – мұрындық – 103б, джиджай – ауыздық – 211а, іч йағы – іш майы – 320а, көккі – кекілі – 239а, кемха – қамқа – 210б, кеп – 122б, кевіс – күйес – 212а, оқранды – оқыранды – 267б, мөңреді – мөңіреді – 234б, мүнүз – мүйіз – 131б, қыл – 298а, қуйруқ – құйрық – 200а, қумалақ – құмалақ – 362а, таңрады – маңырады – 234б, тебенгү – тебінгі – 172а, тезек – 182а, туақ – тұяқ – 223б, йабаш – жуас, т.б.

Адамға қатысты атауларды да осындай бірнеше іштей мағыналық топтарға бөліп, адамның дене мүшелеріне, тұрмысына, кәсібіне, мекен-жайына қатысты сөздерді түздік.

Соматикалық атаулар: (адамның дене мүшелеріне қатысты атаулар): ағыз – ауыз – 99б, ам – 192б, арқа – 106а, ауч ічі ~ уыс іші – алақан – 97а, азық тіш – азу тіс – 105б, бағыр – бауыр – 152б, балдыр – балтыр – 333б, баш бармақ – бас бармақ – 233а, дуға бармақ – дұға бармақ – 147б, орта бармақ – 144б, сұқ бармақ – сұқ саусақ – 223а, баш мійі – бас миі – 183б, баш тамуры – бас тамыры – 189а, баш терісі – бас терісі – 183б, без – 119а, білек – 178б, бықын – мықын – 328б, беғуз бағы – дауыс шымылдығы – 306б, боғуз башы – қолқа – 306б, бой – 118а, бойун – мойын – 119а, бойн чуқурчағы – мойын шұңқыры – 227а, борбай – 197а, бурун – мұрын – 284а, бурут – мұрт – 403а, бут тамыры – бұт тамыры – 180а, бөксе – 123б,

чочак – шошак ~ пенис – 263б, чырай – шырай ~ бет – 135а, егін – иық – 240а, елік – қол – 175б, оң елік – оң қол – 111б, сол елік – сол қол – 209б, елік буғуны – қол буыны – 178б, емчек – емшек – 220б, еңгек – иек – 201б, ерін – 188а, ерлік суйы – шәуһат – 162а, келбері – келбеті – 118а, кекіртеқ – кеңірдек – 404б, кіндік – 226а, кіркүк – кірпік – 325а, көкус – кеуде – 132а, көт – 111а, көт ісі – көт іші – 111а, көт тешүкінің тегресі – көт тесігінің айналасы – 111а, көз – 250б, көз йасы – көз жасы – 253а, ала көз болды – 97а, маңлай – маңдай – 233а, мең – 236а, мійі – мыйы – 236а, өпке – өкпе – 108а, қалчығай – таз – 289б, қан – 107б, қарын – 218а, іәнче қарын – жіңішке қарын – 158а, қаш – қас – 181а, қулақ – құлақ – 134б, қызлық – қыздық – 274б, қолтуқ – қолтық – 328а, құрсақ – құрсақ – 276а, ічегү – ішегі – 171б, сақал – 131а, сачақ – шынашақ – 314а, сачы – шашы – 98а, сійдүк – сідік – 331б, сікі – пенис – 191а, сепкіл – 319б, сүт емер тіш – сүт тіс – 328б, сүйүк – сүйек – 132б, сонқунчақ – табан – 186а, табан – 86а, тамақ – 341а, тамур – тамыр – 118а, тері – 104б, тіл – 96б, тырмақ – тырнақ – 298б, тірсек – 351а, ілей тіш – алдыңғы тіс – 366б, тіз – тізе – 272а, түкүрүк – түкірік – 253б, узун бойлуқ – ұзын бойлы – 144б, йад – жады – 145б, йағрын – жаурын – 138а, йалаң аяқ – жалаң аяқ – 221а, йанбасы – жанбасы – 330б, йанқақ – жақ – 201б, йоқарығы еріні – жоғарғы ерні – 141б, йүклүк – жүкті – 95а, йумрук – жұдырық – 261а, йүлүн – жұлын – 241а, йүрек – жүрек – 211б, йүрек қапы – жүрек қабы – 312б, йүз – жүз – 133а, хатун темдүкү – әйелдің жыныс мүшесі – 154б, т.б.

Ауру, кеселдік, мүгедектікті білдіретін атаулар: ағыр аяқ – ауру аяқ – 221б, ағырқ – ауру – 149б, ағу – у – 302б, ақсақ – 143а, белі келген – етек кірі келген – 138б, безгек – 402б, бөгрі – бүкір – 123б, чечек – шешек – 317б, чолақ – шолақ – 136а, ерліксіз – белсіз – 162а, ес өксүк – есі нашар – 165б, іллет – іңдет – 148а, ірің – 132а, іклік – ауру – 149б, көр – соқыр – 324б, келегей – кекеш – 214а, қотур – қотыр – 114б, сақ болды – сауықты – 152б, таз – таз – 341а, тоға көрмес – туа көрмес – 353а, тұмақ – тұмау – 354б, йара – жара – 129б, йөтелді – жөтелді – 391б, т.б.

Туыстық қатынастарды білдіретін сөздер: абаға – аға – 402а, абышка – қарт, күйеу – 162а, ана – 151б, ата – 151б, аташ – аттас – 100а, чал – шал – 127а, егечі иа сіңлі – апалы-сіңлі – 151б, келін – 118а, күйеу – 229а, оғұл оғландары – ұл балалары – 231б, қайаш – туыс – 367б, тул хатун – жесір қатын – 161а, йенге – жеңге – 118а.

Тағам атаулары: ачық – ащы – 178б, ачық-соған – ащы жуа – 179а, ағыз – уыз – 362а, айран – 364а, бал – 110а, бiчма тутмас – кеспе – 151б, чағыр – шарап – 105б, челбек – шелпек, чүчүк – дәмді – 101а, ерте ас – ертеңгілік ас – 165а, ет – 119б, ит қавун – ит қауын – 259б, кішміш – 302а, көче – көже – 307б, назбуй – насыбай – 192а, нардан – ашқылтым – 405б, қақ ет – қақталған ет – 295а, қурут – құрт – 130а, халва – халва – 151б, руми саққыз – Үрім сағызы – 200а, сарымсақ – 179а, сірке – сірке су – 167б, сорба – сорпа – 108а, сулуқ йуғрат – сулы сүзбе – 159а, сүт – 159а, шікер – шекер – 333а, шішлеме – 335б, талқан – 194б, тіріт – суға

туралған нан – 159б, тутурған – күріш – 356б, туз – тұз – 137а, ун – ұн – 152б, хамыр – қамыр – 224а, йағ – май – 351б, йарма – жарма – 387б, йумуртқаның ақы – жұмыртқаның ағы – 276а, йумуртқаның сарығы – жұмыртқаның уызы – 276а, т.б.

Енбек құралдары мен шаруашылық бұйымдар: ағыршақ – ұршық – 402а, алтун таразусы – алтын өлшейтін таразы – 99а, амач – соқа – 103б, араба – арба – 349б, арқан – 402а, ахур қазуғы – ақыр қазығы – 108б, бакі – бәкі – 148а, балту – балта – 189а, білу – білеме, қайрақ – 403а, біз – 322б, бойн бағы – қарғы бау – 226б, бойнтуруғ – мойылдырық – 227б, буқау – бұғау – 403а, чақмақ тас – шақпақ тас – 157б, чар – шар – 131а, чыпчурға – шыпыртқы – 403б, чырақ – шырақ – 169б, чомуч – шөміш – 333б, чумақ – шоқпар – 125а, егек – егеу – 313б, ейер – ер – 154б, ігне – ине – 205а, ігне үті – ине көзі – 205а, іп – жіп – 142а, кефче – кепкір – 404а, келебе – келі – 404б, керкін – кетпен – 186б, кілд – кілт – 219а, кірпіч – кірпіш – 157б, кішен – кісен – 148б, көсегү – көсеу – 312б, күрек – 215а, кезлік – кездік – 383а, місвак – місуек – 129б, нохта – нокта – 259б, латпа – шүберек – 313б, оймақ – 312б, орақ – 270б, пычақ – пышақ – 299а, пычақ қыны – пышақ қыны – 299а, пычақ сапы – пышақ сабы – 299а, пітле – пілте – 336б, қалам – 383а, қалам басы – 383а, қамчы – қамшы – 236а, қап – 372б, қайыш – қайыс – 342а, қолач – құлаш (өлшеуіш) – 98а, қолаң – тартпа – 265а, ком – 220а, куйушкун – құйысқан – 308б, сүзгүч – сүзгіш – 336а, сүпүргү – сыпырғы – 336б, таба – таба – 132а, танаб – жіп, арқан – 130а, тақа – таға – 134а, тахта – 115б, тайақ – таяқ – 264а, тегене – 332а, тегірмен – диірмен – 184а, тегірмен чархы – диірмен шарығы – 345а, тінгіл – діңгек – 349б, төгүн – түйін – 98а, тұсақ – тұсау – 355б, үзенгү – үзенгі – 99а, йелім – желім – 206а, йүген – жүген – 286а, зенбіл – зеңбіл – 336а. т.б.

Ыдыс-аяқ атаулары: ағызы тувақлық ібриқ – қақпақты құмыра – 99б, едіш – ыдыс – 148а, ғузе – көзе – кесе – 99б, кічік құмыра – кіші құмыра – 189а, көбін – себет – 113а, құб, құпқа – құмыра – 189а, қазан – 109а, сандук – сандық – 189а, сірче – шыны – 322а, т.б.

Әскери атаулар: черік – шерік – 132а, чомақ – шоқпар – 403б, джебеліктер – жөбешілер – 204а, кеш – қорамсақ – 299б, кіріш – кіріс – 219б, оқ – 97а, қалқан – 282б, қараул – қарауыл – 293а, қылыч сапы – қылыш сабы – 185а, сағыт – сауыт – 204б, санғыч – соғыс – 297а, сүнгү – сүңгі – 109а, тук – ту – 219б, ханджар – қанжар – 384а, йағ – жау – 138а, йай тутқасы – жай тұтқасы – 261б, зафер – жеңіс – 136а, т.б.

Сауда-саттық атаулары: алыш берді – қарыз берді – 98а, алтун – алтын – 251а, асық – пайда – 107а, баға – 402б, базар – 96а, бір сыр – он бес алтынға тұратын өлшем – 252а, даң – теңге – 201б, дирем – 236а, феда – төлем (күн) – 169б, нерх – нарық – 223а, салық – 203а, тер – жалақы – 222а, төлек – төлем – 352а, үлүш – қазына – 384а, қызыл пешке – ақша түрі – 187а, салық – 203а, сатықда – сауда-саттықта – 98а, үлүш – үлес – 217б, йармақ – ақша – 242а, т.б.

Киім-кешек, дүние-мүлік: аса – 119а, аяк білезүк – аяк білезік – 222а, бас йастуқ – бас жастық – 182б, башмақ – 402б, бел бағ – белбеу – 128б, бенд – дәке (бинт) – 189а, бешік – бесік – 275б, чалма – шалма – 138б, елік йағлығ – қолжаулық – 178а, ескі тон – 152б, етек – 303а, фереджі – пәренже – 168б, ілгүк – ілгек – 153б, ысырға – сырға – 328б, ыштан – штан – 276б, кебін – 212б, кебіз – кебіс – 404б, кілім – кілем – 129а, кииз – киіз – 323б, көңлек – көйлек – 130б, көзгү – айна – 403б, мүлк – мүлік – 244б, мунчақ – мончақ – 163а, өтүк – етік – 180а, палас – 346б, перде – 185б, пөрүк – бөрік – 233б, қол бағ – 178б, сағат – 252б, сауғат – сәлем саухат – 319а, сабун – сабын – 314а, тарақ – 317б, ташқы тон – тысқы (сыртқы) тон – 105а, топчы – түйме – 350а, төшек – төсек – 156а, тұмақ – тымақ – 127а, үзүк – жүзік – 181а, жақа – жаға – 210б, йең – жең – 291а, йеп – қалың мал – 408а, т.б.

Кәсіп-маман, дәреже-дәулет, қызмет, мінез-қылық атаулары: ачығланды – ашуланды – 108а, ачығ йүзлүк – ашық жүзді – 251а, аһмақ – ақымақ – 96б, алтынчы – алтын соғушы – 99а, алп – алып – 97а, аучы – аңшы – 93а, бағчы – бағбан – 402б, бай – 114а, балықчы – балықшы – 205а, башмақчы – башмақшы – 402а, бек – 127а, бехіл – сараң – 113б, біліклік – біліктік – 119а, бітікчі – құснихатшы – 118а, бөрчі – тоқымашы – 124а, бөрүк тіккучі – бөрік тігуші – 233б, чағырчы – шарап жасаушы – 121б, чечен – шешен – 131б, челік – табансыз, батылсыз – 132а, черік бегі – әскер басы – 132а, чығай – кедей – 373б, елчі – елші – 152а, елік ачук ер – қолы ашық ер – 176а, елнің ағасы – елдің ағасы – 185б, енеке – кіндік шеше – 403б, ерсіз хатун – ерсіз қатын – 162а, есір – есір ~ тұтқын – 339а, ешікші – есікші – 167б, ет сатғучы – ет сатушы – 236б, ғаріб – ғаріп – 177б, игнечі – инеші – 259а, ынақ – уәзір – 404б, ысық сучы – моншашы – 283а, кеден – 245а, кемечі – кемеші – 266б, кефішкер – кебіскер – 320б, киизчі – киізші – 323б, күң – 121а, мекр – мекір ~ кулық – 105а, нақес – нақұрыс – 247а, наиб – орынбасар – 196б, отачы – оташы – 271б, парса – парасатты – 105а, пахсачы – үйші – 110а, қалтақ – жезөкше – 290а, қойчы – қойшы – 150а, қул – құл – 109б, рай – пікір – 145б, сабырсыз – 102а, сатғучы дағы алғучы – сатушы мен алушы – 255б, шікер етғучы – шекер қайнатушы – 333а, шох – әзілкеш – 159а, султан – сұлтан – 117б, тедбірлық – ақылдылық – 113б, текеббур – тәкәппар – 213а, векіл – уәкіл – 143б, улуғ – ұлы – 160б, унуткучы – ұмытшақ – 234а, уйатсыз – ұятсыз – 36а, везір – уәзір – 102а, халифе – халифа – 160б, хан – 138а, йағчы – майшы – 351б, йайчы – жай (садақ) жасаушы – 261б, йаланғач – жалаңаш – 262б, йырлағучы – жырлаушы – 147б, йирау – жырау – 390б, һакім - әкім – 260а, т.б.

Өнер-білім атаулары: бейіт – 201б, бітік – жазу – 118б, бүкті білікні – бүкті жазған хатты – 151а, чүрчек – аңыз-әңгіме – 158а, девет – дәуіт (сиясауыт) – 403б, диван – диуан ~ жина, кітап – 118б, һамзалады һарфны – һамзалады әріпті – 118а, һүнер - өнер – 161а, ғілім – ғылым – 138а, китаб – кітап – 118а, қағаз – қағаз – 131а, нуқта – нүкте – 259б, қасіде – қасыда – 158а, қопузлар – қабыздар – 139а, қошук – қосық – 255а, ривайет – рубаят – 272б, сурет – 206б, тебсір – тепсір – 127а, устад – ұста – 365б, хат – 155а-б, т.б.

Заңгерлікке қатысты сөздер: аhd – талап, шарт, міндет – 158б, аманат – 99б, ант – 102а, антласты – анттасты – 103а, арчлады – арашалады – 105а, азад – азат – 109б, азған – 105б, айыб – айып – 242а, борч – борыш – 120а, дад – дат – 137б, дад берүр күн – соттасар күн – 260а, дағва – дау – 403б, деліл – дәлел – 95б, фақир – заңгер – 168а, иджазет – шешім – 196а, һүджджет – құжат – 193а, һүкүм – үкім – 157а, джебаб – жауап – 254б, мүһүр – мөр – 339б, оғры – ұры – 285а, оғурлуқ – ұрлық – 179б, өчешті - өштесті – 235б, қази – қазы – 198а, шарт – 132б, талақ – 339а, тертіб – тәртіп – 208а, уруш керіш – ұрыс-керіс – 217а, сыған аhd – бұзылған шарт – 158а, йүкүнген – жүгінген – 325б, зина – зинақорлық – 30ба, зиндан – зындан – 296б, т.б.

Тұрғын-үй, баспанаға қатысты атаулар: ас пішүрүр ев – асхана – 194б, ағрықларның еві – аурухана – 150а, абхана – монша – 110б, босақа – босаға – 141б, ешік – есік – 167б, етмек аішүрүр ев – наубайхана – 166а, ев – үй – 170б, ғарібларның еві – жолаушылар үйі – 178а, кент – 111а, кертек ев – отау – 275а, қотан – 302а, куш еві – құс ұясы – 110б, сарай – 93а, шеһер – шаһар – 109а, там – 109а, төр – 110б, түңлүк – түңдік – 278б, тутқа – тұтқа – 113а, йармақ соқар ев – ақша соғар үй – 99а, йазлуқ ев – жазғы үй – 285а, йер астыдақы ев – жер асты үй – 174а, т.б.

Қауымдастыққа қатысты сөздерді іштей этникалық атаулар, қауымдастыққа, дінге қатысты сөздер, демонологиялық атаулар деп бөлдік.

Этникалық атаулар: аджемче – парсыша – 392а, арабі (ат) – арабы ат – 151а, арапча – арабша – 392а, һиндистан – үндістан – ғырақ – ирақ – 393а, джухуд – еврей – 210а, руми – үрімдік – 314а, сарт – 319а, Шам – 331а, Йемен – 390а, йазы арабі – дала арабы ~ бәдәуи – 218а, т.б.

Қауымдастыққа қатысты сөздер: дост – дос – 102б, дүниһа – дүние – 157а, ел – 119б, ер – 93а, кічік – кіші – 189а, кіші – кісі – 96б, нөкер – 261а, орта йашлық- орта жаста – 144б, үлүш – ұлыс – 174а, халқ – халық – 203б, йердеш – жерлес – 251б, йігіт – жігіт – 200а-б, йолдаш – жолдас – 261а, йурт – жұрт – 114а, хатун – қатын – 95а, т.б.

Демонологиялық атаулар: дивлер – диюлар – 142а, ғул – дала аруағы – 94а, пері – 284а, шайтан – 164а, т.б.

Дінге қатысты сөздер: адина мееджиді – жұма мешіті – 402а, ағыз ачты – ауыз ашты – 99б, амин - әумин – 100б, дін – 119б, дуа етті – 185а, феріште – періште – 100б, һадис – хадис – 198а, һадж – қажылық – 192а, һақ – хақ, һарам – харам – 193а, иман – 102б, қағба – құбыла – 192а, кафір – кәпір – 192б, күнге тапынғучы – күнге табынушы – 246а, мееджид – мешіт – 210а, міскін – 237а, Муса – 241б, мусафирлар – мүсәпірлер – 241б, мусулман – мұсылман – 242а, намаз – 122а, пайғамбар – 198а, қыйамат күні – қиямет күні – 297б, қуран – құран – 98б, қурбан байрамы – құрбан айт – 311а, рузе – ораза тұтқан – ораза тұтқан – 99б,

садақа – 268б, суре – сүре – 168а, сүннет – 184б, тамық – тамұқ – 340б, теңрі – тәңір – 204а, терсе – христиан – 164б, учмақ – жұмақ – 361а, хатиб – 384а, хутба – құтба – 268а, хүтнесіз – сүндеттелмеген – 165б, йалбарды – жалбарынды – 100а, йайатқучы – жаратушы – 347а, зекат – зекет – 232б, зиарет – 106б. т.б.

Әр түрлі мағына беретін сөздер. Қимылдың орнын білдіретін үстеу сөздер: арасыда – арасында – 105а, асты – 100а, бурун – бұрын – 366а, кең – 108а, кейін – 150а, кейінкі – кейінгі – 103б, көні – тура – 346б, ілгері – 366а, оң сары – оң жақ – 112а, ортасы – 100а, сол сары – сол жақ – 112а, соңкра – соңыра – 299б, тар – 160а, тең – 129а, төбен – төмен – 143а, түп түз – түп-түзу – 357а, үсті – 110а, үстіндекі – үстіндегі – 110б, йаны – жаны, маңы – 106б, йақын – жақын – 263а, йавуқ – жуық – 263а, йырақ – жырақ – 158б, т.б.

Есімдіктер: алар – олар – 98а, анга – аны – 94б, анда – онда – 346б, анқа – оған – 360а, барча – барша – 98б, барны – бәрін – 112а, бірле – бірге – 93б, біз – 118б, бу – бұ ~ бұл – 118б, манқа – маған – 249б, мен – 118а, менім – 100б, муң – мұны – 156а, мунда – мұнда – 155а, һіч – еш – 145б, ол – 95а, һер – әр – 145б, һіч һер – ешбір – 145б, өзге – 119б, өзі – 94б, ең – 103б, сен – 112а, сіз – 112б, т.б.

Сұрау есімдіктері: һер қанда – әрқашан – 184а, кім дүр – кімсің – 216а, не дүр – несің – 386б, нече – неше – 213а, нечүк – нешік – 387а, не үчүн – не үшін – 390а, қачан – қашан – 213б, қайсы – 98б, қайан – қайдан – 98б, т.б.

Шылау сөздер: тағы ~ дағы – тағы, және – 107б, йа – және – 133б, йана – және – 113а, ве – және – 118а, т.б.

Сын есім (түс атаулары): аб ақ – аппақ – 129а, ала – 97а, ақ – 130а, ақ боз – 130а, чабдар – шабдар – 129а, көк боз – 220б, көм көк – көкпенбек – 219б, қара – 227а, қып қызыл – қып-қызыл – 186б, қырғыл – қоңыр – 121б, сарық – сары – 335б, сүрх – сұр – 187а, т.б.

Сандық көрсеткіштер: бір – 95б, екі – 96а, үч – үш – 310б, төрт – 143б, беш – бес – 338а, алты – 206а, йеті – жеті – 181а, секкіз – сегіз – 244б, тоққуз – тоғыз – 390б, он – 181б, он бір – 181б, йігірмі – жиырма – 303а, оттуз – отыз – 179б, қырк – қырық – 143б, еллік – елу – 338а, алтмыш – алпыс – 206а, йетміш – жетпіс – 138а, сексен – 244б, тоқсан – 390б, йүз – жүз – 144а, миң – мың – 138а, т.б.

Ескі түркі тілдеріне ортақ сөздер. Тіл өзінің дамып-жетілу кезеңдерінің әр айрықтарында өзіне тән түрлі белгілерін, ізін тілдік көрсеткіштерде үнемі қалдырып отырған. Бүгінде анықтауы өте қиынға түсетін осы тарихи белгілер тілдің тарихын тиянақты зерттеу үшін ең қымбат, таптырмайтын материалдар қатарына жатады. Сол белгілер арқылы тілдің әу бастағы табиғи қалпын, қай заманда, қандай жағдайда, айнала қоршаған қандай елдермен алыс-беріс саяси-

мәдени қарым-қатынаста болғанын біршама анықтай аламыз. Тіл – халық тарихының айнасы дейтініміз сондықтан. Ендеше тілдің даму тарихы сол тілді иеленушілердің тарихымен тығыз байланысты келеді.

Халық тарихымен айналысқан ғалымдардың тілге айрықша ден қойып, оны тарихпен шендестіре отырып зерттеуінен шын мәнінде зор кемелдіктің белгісін аңдаймыз. Атағы әйгілі ғалымдар В.В.Радлов пен А.А.Куниковтің: “Историческая этнография должна основываться на лингвистических началах” [32, 33]; К.А.Иностранцевтің: “В этнографии настоящее время придается языку не менее, если даже не более важное значение” [33, 43]; В.В.Бартольдтың : ”Некоторый материал для суждения о прошлом кочевых народов, как и всяких других, дают лингвистические факты” [34,5] сияқты пайымды пікірлері өзінің ғылыми салмағын әлі жойған жоқ. Бұл келтірілген тарихи-әдістемелік принциптің ауанын аңдататын сөздер негізінде тарих пен тілдің жұбын жазбай зерттеу қажет дегенді дйттейді. Бұл тұрғыдан келгенде “Мукаддиматтың” сөздік қоры да өз кезеңінің түрлі тарихи белгілерін молынан жинап, мықтап сақтап жатыр. Тіл тарихын зерттеуіміздегі негізгі табан тірер дерегімізді осы “Мукаддиматтан” алып, ондағы көрінетін ерекше тілдік фактілерді қыпшақ тілі, ол арқылы қазақ тілі тарихын анықтай алатын материал ретінде пайдаланып, оларды түбегейлі қарастыру барысында тума тіліміздің өзіндік даму эволюциясындағы өзгерістердің қайнар бастауларына үңілуге мүмкіндік аламыз.

Сөз жоқ, алуан-алуан түркі тілдес халықтар бір-бірімен өзара етене жақын байланыста өмір сүрген. Десек те замана озған сайын кей тілдердің ара жігі айырылып, жеке бөлініп, туыстас тілден ірге ажыратса (мәселен, саха, чуваш, шор, хақас, алтай тілдері), ендігі бір тілдер тобы бұған керісінше, өзара тоғысып, жақындаса түсті. Бірақ қаншалықты ірге ажыратса да туыстас тілдердің көне сілемдері тілдік көрсеткіштерде ізін қалдырды. “Мукаддиматтағы” сөздердің түп-төркіндеріне үңілгенде, оның кей тарихи тілдік белгілерін есте жоқ ескі заманда ара жігі бөлінген сол туыстас тілдерден іздейтініміз де осының дәлелі.

Тіл тарихынан бізге қыпшақ тілін зерттеу мәселесі XI ғасыр ғалымы Махмуд Қашқаридан басталып, ХУІІ ғасырдың бас кезіне барып тірелетіні белгілі. Қыпшақ тілін зерттеудің көш басында тұрған Махмуд Қашқари бұл тілдің әр түрлі диалектілері бар екендігін, сөз алдында “й” дыбысымен қоса “ж” дыбысы да қатар кездесетінін, мұндай ерекшеліктер дыбыстық жүйеде ғана емес, онымен бірге жеке сөздер, морфологиялық форманттарда да ұшырайтынын ескерткен еді.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері өз ішінде көне түркілік белгілермен қатар өз тұсындағы оғыз, қарлұқ сияқты туыстас тілдер белгілерін де әрі тек қыпшақ тілдеріне ғана тән тілдік элементтерді қамтитыны аян. Дәлірек айтқанда, кез келген түркі жазба ескерткіші үш негізден: түркі тілдерінің жалпықолданысындағы сөздерден; екіншіден, ескерткіштің өзіне ең жақын тұрған туыстас тілдер тобындағы белгілерден; үшіншіден, сол ескерткіштің өзінде ғана кездесетін, басқа жазба нұсқаларында ұшырамайтын “эндомалық формалардан” тұрады. Соңғысы, әдетте, ескерткіштерде мейлінше аз келеді.

“Мукаддиматтағы” түркі материалдарының негізгі бөлігі, араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме сөздерді қоспағанда, түркі тілдерінің туыстастығын білдіретін ортақ сөздерден құралады. Кез келген ескі түркі жазба жәдігерліктерінің де негізгі үлкен қабатын құрайтын осы түркі лексемалары құрайды.

“Тілдің лексикалық қоры көптеген дәуірлердің нәтижесі екені белгілі. Көне дәуірде ортақ түркі тілі өз дамуының барысында бірнеше тілдерге сараланып, соның өзінде де бұрынғы түбір сөздер бөлінген әрбір жеке тілдің негізін құрды. Басқаша айтқанда, әр тіл өзінің бұрынғы ортақтастығын сақтап қалды. Бөлінген тілдер өз еншісіне тиген ортақ сөздерді негіз етті” [34, 86].

XII ғасырдағы жергілікті халықтың сөйлеу тіліне негізделген “Мукаддимат” лексикасының түркі қабаты жалпықолданыстағы лексемаларды түзеді. Алайда, жалпықолданыста болған түркі сөздері мен түркі тіліне ортақ сөздердің ара жігін айыра білу керек. Мәселен, сөздіктегі араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме элементтерді қоспай алып тастағанда, онда тек түркі лексикасы қалады, міне, осы, түркі тілдеріне тән ортақ лексиканы құрайды. Ал жалпықолданыстағы лексикаға түркі тілдерінің әр диалектілерінде түрлі вариантта қолданылатын, бірақ семантикалық мағынасы бір сөздер жатады. Мысалы, “ай”, “күн”, “үлгәр”, “иетиген”, темірқазуқ” т.б. Осылайша, жалпықолданыстағы лексика адамның іс-әрекетін, қоршаған ортасын түгел қамтиды. Сөздіктің сөздік құрамын сүзіп шыққанда, бұлар “Мукаддиматтың” үштен бір бөлігін құрайды екен.

Зерттеу мақсатымыздың бірі – бұл жазба ескерткіштің бойында сол тұстағы жазылған кез келген жазба нұсқалармен салыстырғанда қыпшақ тілінің өзіне тән ерекшелігі қаншалықты сақталғандығын анықтауға келіп саяды. Ал оның туыстас тілдерден қаншалықты жақын-алысын, тілдік белгілердің эволюциялық дамуын анықтау үшін оны өзінен бұрынғы өз тұсында не өзінен кейін хатқа түсіп, дүниеге келген басқа жазба нұсқалармен салыстыра қарастыру қажет.

Осы тұрғыдан алғанда “Мукаддиматқа” өзінен бұрын жазылса да уақыты жағынан ең жақын тұрғаны Махмуд Қашқаридің “Диуани лұғат ит-түрк” сөздігі болғандықтан, қос сөздікте кездесетін қыпшақ сөздеріне тән ортақ лексемаларды анықтайық:

„Диуандағы” қыпшақ сөздері томы, беті, „Мукаддиматта” беті қазақшасы

аз	1, 115	аз	136 б	аз
азіг	1, 95	азық	105 б	азу (тіс)
азук	1, 97	азуқ	228 б	азық
айгір	3, 134	айғыр	97 а	айғыр
аіак	1, 112	айақ	221 б	аяқ
ағірладі	1, 297	ағырлады	228 а	құрметтеді
ағу	1, 116	ағу	302 а	у
барак	1, 359	ит	136 б	барак (ит)
бакір	1, 341	бақыр	111 б	бақыр
білазук	1, 473	білезук	222 а	білезік

эв	1, 68	ев	170 б	үй
эмік	1, 102	емчек	220 б	емшек
энак	1, 154	еңек	165 б	иек
тікан	3, 51	тікен	278 а	тікен
іарім	3,25	йарым	201 а	жарым
іака	3,31	йақа	201 б	жаға
кеклік	1, 444	кеклік	405	кекілік
кәдін	1, 384	келін	118 а	келін
кәнаш	3, 376	кеңгеш	198 б	кеңес
кізіз	1, 347	кииіз // кіз	323 б	киіз
көзуну	3, 146	көзгү	350 б	айна
кузачу	3, 18	күйеу	229 а	күйеу
мунуз	3, 397	мүнүз	131 б	мүйіз
негу	3, 233	не үчун	390 а	неге
отачі	1, 71	отачы	271 а	оташы
огрі	1, 147	оғры	285 а	ұры

Бұндай дыбыстық, мағыналық үйлесім тауып жатқан сөздер қос сөздікте жыртылып айрылады.

Енді “Мукаддиматты” XIII-XIV ғасырлар аралығында готикалық және көне шрифтымен жазылған, әйгілі ортағасырлық ақын Ф.Петрарка Венецияның Әулие Марк кітапханасына тапсырған, қыпшақ тілінде хатқа түскендігі ғылыми тұрғыда дәлелденіп, ол жөнінде ешқандай күмән туғызбайтын “Кодекс Куманикуспен” (“Куманша (қыпшақша) сөдік”) де салыстырып көрелік. Бірінші бағанада “Кодекстен” сөздер алынып, беті көрсетіледі, одан әрі “Мукаддиматтағы” балама сөздер келтіріліп, беті көрсетіледі. Соңында қазақша аудармасы:

„Кодекс“	беті	“Мукаддимат”	беті	қазіргі қазақшасы
абышқа	37 б	абышқа	162 а	қарт, күйеу
аксак	60 б	ақсақ	143 а	ақсақ
алтын	16 а	алтун	89 а	алтын
балта	28 а	балту	189 а	балта
балык	19 а	балық	189 а	балық
бармақ	4 б	бармақ	138 а	бармақ
егеу	34 а	егек	313 б	егеу
екінді	25 б	екінді	180 а	екінші
кеме	19 а	кеме	266 а	кеме
көр	4 а	көр	324 б	көр
қысырақ	13 а	қысрақ	115 а	қысырақ
қырғый	7 б	қырғуй	406 б	қырғи
тау	11 а	тағ	117 б	тау
тузақ	20 б	тузақ	367 б	тұзақ

“Мукаддимат” тілін ХУ ғасырдың туындысы, қыпшақ тілі негізінде жазылған, авторы белгісіз “Китаб аттуһфа-уз закийа фил-луғат-ит түркийа” (“Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық”) жазба ескерткішімен де салыстыра-салғастыра қараған жөн. Өйткені бұл ескерткіштің лексикасын зерттеген ғалым Т.Арыновтың көрсетуі бойынша: “Аттуһфаның” лексикалық тұлғасы басқа ешбір тілге дәл қазақ тіліндей өзгеріссіз сақталмаған” [35, 165-169]. Ғалымның бұл шығарманы көне қазақ тілінде жазылған ескерткіш деп қарауға негіз бар деуі сондықтан. Яғни бұл туынды, шындығында, қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін тікелей байланыстырып жатқан көпір іспетті аралық еңбек. Енді “Мукаддиматтағы” қыпшақ, қазақ тіліне жақындатарлық айғақтар келтірейік:

“Аттуһфа”	беті	“Мукаддимат”	беті	қазіргі қазақшасы
айа	30 б	ауч	97 б	алақан
айғыр	13 а	айғыр	97 а	айғыр
айран	31 б	айран	364 а	айран
акша	52 б	йармақ	126 а	ақша, бақыр
ару	36 б	аруғ	355 а	арық
балапан	22 а	джөзе	210 а	балапан, шөже
барақ	30 б	ит	136 а	ит
барша	81 б	барча	98 б	барша
бауур	30 б	бағыр	152 б	бауыр
бөрі	16 а	бөрі	134 а	бөрі
борік	23 а	пөрүк	233 б	бөрік
жомарт	30 б	жаванмардлық	203 б	жуанмәрттік
йалбарды	9 б	йалбарды	100 а	жалбарынды
йанбасты	13 б	йанбашы	330 б	жамбасы
йапырақ	14 б	йапрақ	125 б	жапырақ
йырық	48 б	йыруқ	321 а	жырық
киік	38 б	кейік, киік	172 а, 363 а	киік
қауун	7 б	қавун	207 б	қауын
қоншы	11 б	қошны	301 а	қоңсы, көрші
мамық	29 а	мамұқ	218 б	мамық
ййне	4 б	ігне	205 а	ине

Қорыта келгенде айтпағымыз – “Мукаддимат” пен қазіргі қазақ тілінің сонау алыстан барып қосылса да өзара тарихи байланысын ашып көрсету мақсатында әр кезеңдегі жазылып қалынған тілдік материалдарды бір-бірімен нақты салыстырып, оның туыстас тілдерден қаншалықты жақын, алысын анықтауға мүмкіндік алдық. Осы салыстырулар негізінде байқағанымыз, ескерткіш тілінің сол тұста жазылған ескерткіштермен салыстырғанда қыпшақтық ерекшелігі барлығы, көп дені тілдік қорымызда кездесетін сөздер екендігі. Сондай-ақ өзінен бұрын жазылған Махмуд Қашқаридің “Диуани луғат ит-түрк”, өзінен кейін жазылған “Аттуһфа”, “Кодекс куманикуспен” шендестіре қарап шықтық, ондағы сөздер “Мукаддиматпен қабысып жатқанын көрдік.

Кірме сөздер (араб, парсы, монғол тілдерінен енген сөздер). Араб-парсы сөздері. Тілдердің өзара қарым-қатынасы, бір-бірімен байланысының зерттелуі көбінесе тіл білімінің лексика саласына тән. Басқа тілдердің элементтері араласпаған бірде-бір “таза” тіл жоқ деген қағидаға сүйенсек, түркі тілдерінің ішінде өзінің тазалығын, тұтастығын, өзіне тән ерекшелігін өз бойына көбірек сақтап келе жатқан қыпшақ тілі де шет тіл элементтерінен ада емес. Талайғы ғасырлар бойына қыпшақ лексикасы басқа тілден енген кірме сөздер арқылы да толығып, үздіксіз байып отырды. Міне, осындай қыпшақ тілдік қорында әр заманда қабылданып, қыпшақ сөздерімен мидай араласып кеткен, бір қарағанда тіпті төркіні ұмыт болып, төл қыпшақ тіліне айналып кеткен кірме сөздер “Мукаддиматта” да көптеп кездеседі.

Түркі тіліне елеулі әсер еткен, оның мағыналық қорында айтарлықтай із қалдырған тілдерге араб, парсы-иран және моңғол тілдері жатады. Түркі тілдеріне енген араб және иран тілдерінің элементтері моңғол тілімен салыстырғанда көбірек зерттеліп келеді.

Түркі халықтары иран тілдес халықтармен ежелден қоныстас болып, әлеуметтік-қоғамдық өмірдің түрлі салаларында жан-жақты қатынас жасап, араласып-құраласып тұрған. Яғни бұл тілдердің бір-біріне әсер етуі әріден басталған. Оның бер жағында арабтар Орта Азияны жаулап алып, өз мәдениетін, ислам дінін насихаттап, ғылыми еңбектерде, шаруашылық, сауда, әкімшілік-басқару жұмыстарында араб тілі кең тарап, етек ала бастайды. Міне, осы кезеңде түркі халықтарының тіліне жүздеген, мыңдаған, араб сөздері енеді. Алайда, бұл жерде мынаны ескерген жөн. Түркі тілдеріне тікелей енген араб сөздерінен гөрі парсы тілі арқылы енген араб сөздері әлдеқайда басым. Яғни, парсы тілі аралық тіл есебінде қызмет еткен. Оған қоса түркі халықтарының әдебиеті өткен дәуірде арабқа қарағанда парсы әдебиетінің ықпалына көбірек ұшыраған. Айта кетерлік жайт: иран (жазба әдебиеттегі иранизмдер негізінен парсы сөздері) элементтерінің араб элементтерінен аз болу себебі: парсы тілі араб сөздерін барынша көп қабылдап алған. Осылайша, араб, иран тілдерінің элементтері түркі халықтарының ауызекі тіліне де, жазба әдебиетке де енген. Бірақ зерттеушілердің айтуына қарағанда [36, 158]. ауызекі тілден енген кірме сөздерден жазба әдебиетке енген сөздер әлдеқайда көп.

Орта ғасыр жазба мұралары – Құтбтың “Хусрау уа Шырын”, Сейф Сарайидің “Тұлстан бит-түрки” шығармаларындағы кірме элементтерге лексикалық-грамматикалық талдау жасаған белгілі ғалым Б. Сағындықов: “Жаңа тілдің қарауына көшкен сөздер сол тілдің дамуының ішкі заңдылығына бағынады. Соның салдарынан оның дыбыстық құрамы, грамматикалық қасиеті кейбір жағдайда семантикалық мағынасы өзгеріске ұшырайды. Мұндай сөздер бірте-бірте сіңісіп кетеді, шет ел сөзі екені аңғарылмайды да. Алайда бұл айтылған ерекшеліктер негізінен ауызекі тілге енген сөздерге ғана тән. Жазба әдебиетке енген сөздерден мұншалықты өзгерістер байқала қоймайды. Көп жағдайда, тіпті түгелдей дерлік, төл тілдегі қасиеттерін сақтап қалады” [37,158] – дейді. Кезінде А.А.Реформатский де: “При втором – книжном – пути заимствованные слова и звуковом виде и по значению ближе к оригиналам, но

зато они больше остаются неосвоенными варваризмами в заимствующем языке сохраняя некоторые черты чуждые фонетике и грамматике заимствующего языка” [38,483] – деген болатын. Жалпы араб, иран элементтерінің лексикалық-грамматикалық сипаты және олардың қолданылу жай-күйі барлық орта ғасыр әдеби мұраларында бірдей болса, жоғарыда келтірілген Б. Сағындықовтың сөзіне алып-қосарымыз жоқ.

Араб сөздері. Араб сөздерінің көпшілігі абстракты мағынада қолданылған. Себебі араб сөздері діни ұғымдарды білдіреді: ант – 102а, асыл – тек 362 б, аһд – талап ~ шарт ~ міндет – 102б, аманат – 105б, азад – азат – 109б, амин – әумин, осылай болсын - 100б, арайы – 104а, арал – 104а, суннет – 361а, намаз – 373а, ақшам – 373а, баракат – берекет – 117а, борч – борыш – 120б, бахт – бақыт – 114б, варах – парак – 251б, васиет - өсиет – 216б, вақт – уақыт – 199а, вафа – опа – 373б, давлат – дәулет – 126б, дад – дат – 137б, деліл – дәлел – 95б, дін – 159б, дуға – дұға – 147б, дүния – дүние – 157а, факир – заңгер – 168б, иджазет – шешім – 196б, һүкум – үкім – 157б, джебаб – жауап – 254а, зекет – зекект – 314б, залым – 262б, талақ – 339б, ғариб – ғаріп – 178а, ғибрет – ғибрат – 392б, ғашық – 360б, кесб – кәсіп – 209а, садақа – 268б, қағба – 196а, залым – 202б, кафир – кәріп – 212а, хағад – қағаз – 131б, қалам – 383а, һаджет – қажет – 225а, һүкүм – үкім – 157а, һерекет - әрекет – 373б, феріште – періште – 100б, дестүр – 139а, ғакреб – ақырап – 404а, лайик – лайық – 232б, мүшкүл – мүшкіл – 147а, муһаббат – махаббат – 241а, мусулман – мұсылман – 242а, мусафир – мүсәпір – 241б, муса – Муса – 241б, қыйамат күні – қиямет күні – 297б, құрбан айы – 186а, сабыр – 227а, селем – салем – 320а, сафар – сапар – 208б, сағат – 252б, сыр – 107б, сыфат – сипат – 223б, табиғт – 317а, фил – піл – 199а, хабер – хабар – 229а, халқ – халық – 203б, һыдмат – қызмет – 204а, хайанат – қиянат – 157б, шікер – шекер – 333а, һаджі – қажы – 210а, шайтан – 353б, т.б.

Парсы сөздері. Парсы сөздерінің қомақты бөлігі конкреттік мағынада: абруй – абырой – 258б, азад – азат – 109б, азар – азар ~ ызы – 109б, ашқара - әшкере – 195б, баға – баһа – 402б, базар – базар – 115б, бағ – бау бақша – 402б, бағчы – бағбан – 402б, бела – бәле – 334а, девһер – гауһар – 172а, гүр – көр, мола – 188а, гүл – гүл – 110а, 172б, дайым – дәім, әрдәйім – 380а, данишменд – данышпан – 383б, дар – дар ағашы – 403б, дава – дауа – 274б, дағва – дау (тяжба) – 403б, дост – дос – 103а, душман – дұшпан – 344а, джефа – жапа – 244а, джан – жан – 101а, джиһан – жаһан, жиһан – 304б, джаванмард – жуанмәрттік – 203б, зийан – зиян – 302б, йар – жар – 261а, нишан – нышан – 117а, пешіман – пұшайман – 284а, наурыз – 274а, наһақ – 247а, наиб – наб – 196б, назір – нәзір – 208б, неджис – нәжис – 248а, сарай – 93а, тазе – таза – 159а, чырағ – шырақ – 169б, шеһер – шаһар – 109а, сешенбе күні – сейсенбі күні – 180а, пеншенбе күні – бейсенбі күні – 338а, иекшенбе күні – жексенбі күні – 252б, дүшенбе күні – 305а, т.б.

Тіліміздегі мағынасы тарылған сөздер: дад (дат), бетүт күн (соттасар күн), есір (тұтқын), мүкетөб (еркіне жіберілген), дар (дар ағашы), т.б.

Тіліміздегі мағынасы кеңейген, қазіргі тілдік қолданыста жиі кездесетін сөздер: адаб (әдеп), аманат, ант, азад (азат), бахт (бақыт), бисмиллаһ, дуға (дұға), кітап (кітап), сир (сыр), сурат (сурет), һыдмат (қызмет), һүджджет (құжат), мүһүр (мөр), шакар (шекер), ғашик (ғашық), т.б.

Бұл айтылғандарды жинақтай келе мына мәселелерге назар аударамыз:

- біріншіден, араб, парсы-иран сөздері сонау «Мукаддимат» заманынан бермен қарай түркі тілдерінің лексикалық құрамына еніп, мағынасы, тұлғасы жағынан біртіндеп игеріле бастаған;

- екіншіден, араб, парсы-иран сөздерінің түркі лексикасында, барлық салаларында актив топтары қалыптаса бастаған.

Түркі тілінің, оның ішінде қазақ тілінің сөзжасам процесіне араб, парсы-иран сөздерінің қатысы бірдей дәрежеде деуге болмайды, оларға тән мынадай ерекшелікті атап көрсету керек:

1. Бірқатар араб, парсы-иран сөздері түркі (қазақ) тіліне туынды түрде (жұрнақтармен) кірген. Мысалы: аманат, хийанат, залым, шарахат, т.б.

2. Түркі тіліндегі араб, парсы-иран сөздері құрамына ешбір жұрнақ қабылданбай-ақ, жеке сөз ретінде қолданылатын сөздер аз емес. Мысалы: аһд, ант, дост, гүл, аспан, шарт, зина, т.б.

3. Кейбір араб, парсы-иран сөздері тек көмекші етістіктермен тіркесіп келіп қосылады: ант ічті, дад берүү күн, кең манқышлық болды, сешенбе күні, пеншенбе күні, иекшенбе күні, дүшенбе күні, т.б.

4. Кейбір сөздер бөлігі белгілі бір түбі түркі сөздермен не араб, не парсы-иран сөздері өз ара тіркесіп, қосарланып келеді. Мысалы: қаулы-қарар, талан-тараж, т.б.

Моңғол сөздері. Орта, Орталық Азияның түркі, моңғол тілі топтарына жататын халықтардың қоғамдық, мәдени, әлеуметтік, тұрмыстық, тарихи қатынастары ежелден ұқсас, тіпті бір-бірімен етене жақын болып келген. Осындай ортақ қарым-қатынас, бір қалыпты қауымдастықтың нәтижесінде оларда тіл ортақтастығы да болғанын кейінгі зерттеушілер сөз қылып жүр. Тарихшылардың айтуына қарағанда [39], Моғолыстан құрамына өткен алғашқы моңғол ру-тайпалардың өздері түркі тілдерінде сөйлеген. Әр замандағы тарихи жағдайлар, мәдени-саяси жақындық халықтар тілдеріне әсер-ықпал етіп, тілдің дамуына, ассимиляциялануына, өзгерістер енуіне және бірнеше халыққа ортақ сөздіктер тууына себеп болған. Жүздеген жылдар бойы қос халықтың саяси-қоғамдық, әлеуметтік қатынасы тарихта белгілі. Шыңғыс хан империясынан бұрын да, кейін де бір толастаған емес. Бұл тілдердегі шаруашылық, мал, мүлік, аң-құс атауларынан кездесетін ұқсастықты осы тарихи мүдде бірлігінің ізі деп білеміз. Мәселен, туыстық атаулардың (түркіше: «нағашы», «бажа» - монғолша: «нагацы», «баз») айтылу, естілу жақындығы, бұл атаулардың бір кездері екі халыққа да ортақ болған ба деген ой келеді. Сондай-ақ бугу (монғолша: буга), бүркіт (бүргэд), ғунан (гунан), дөнен (дөнөн), қарча (царцаа), қырғуй (хяргуй), манул (мануул), т.б. көшпелі халыққа тән мал шарушылығына аң-құс, саятшылыққа байланысты

атаулардың қос тілде де қаз қалпында, сол күйінде айтылуы екі халықты етене етіп, туыстастыра түсіреді.

Жалпы тарихи лексикологияда түркі, моңғол тілдерінің қарым-қатынасын үлкен екі дәуірге бөліп қарау бар: біріншісі – көне, XII ғасырға дейінгі дәуір, әдетте мұнда түркі, моңғол тілдерінің шығу тегі, базистік лексикасының түбір тұлғалар мен сөз жасам модельдердің туыстығы, ортақтастығы немесе сәйкестігі сөз болады; екіншісі – XII ғасырдан кейінгі, яғни Шыңғысхан бастаған моңғол шапқыншылығының біздің қоғамымызды мекен еткен ру-тайпаларды жаулап алып, үстемдік еткен дәуір, бұл дәуірде тілдердің тарихи жағдайларға байланысты ықпал-әсерін, өзара лексикалық ауыс-түйісті қарастырады [40, 15-16].

Жалпы түркі тіліндегі сөздерді сөз табына қарай жіктеп, оларды моңғол тілдеріндегі сөздермен салыстырып қарасақ, түп-тұрпаты мен мағыналары бірдей ұқсас, үйлес сөздер көптеп кездеседі. Б.Базылханның айтуынша: «Моңғолша-қазақша сөздікке» енген қырық мың сөздің 60% екі халыққа лілес туынды сөздер екендігі анықталған [41, 8]. Моңғол тілдері түркі тілдерімен тек сөз байлығы жағынан ғана емес, грамматикалық құрылымы жағынан да сәйкестігі бар. Түркі тілдері сияқты моңғол тілдері де жалғамалы тілдердің қатарына жатады. Осындай ұқсастыққа қарап, кейбір ғалымдар (Владимирцев Б.Я., Катанов Н.Д., Санжеев Г.Д., т.б.) бұл тілдерді бір системалы тілдердің қатарына жатқызуды қалайды [42,65].

Айта кетерлігі: егер түркі тілінің сөздік қорына санскрит, тибет, т.б. тілдерден енген сөздерді есептемесек, онда түркі, моңғол тілдерінің негізгі сөздік қорында осы екі тілге ортақ, ұйытқы сөздердің молдығын көреміз. «Қазақ тілі моңғол тіліне басқа тілдерден ең жақын тіл» [43,8] дейтін пікір де негізсіз болмаса керек.

Расында, моңғол мен түркі (соның ішінде қазақ) тілдеріне ортақ элементтер фонетика саласында да көптеп кездеседі. “Моңғолша-қазақша сөздікте” айтылғандай: “Моңғол, қазақ тілдеріне ортақ фонетикалық жүйесі, екі тілдің де қазіргі жағдайымен есептегенде, көне моңғол тілінің фонетикалық жүйесі, қазіргі қазақ тілінің фонетикалық жүйесімен негізінде сәйкес келеді. Ал қазіргі моңғол тіліндегі сөздердің фонетикалық жүйесі қазіргі өзбек тілінің фонетикалық жүйесімен салыстырғанда екі тілге ортақ сөздердің көпшілігінде сәйкеседі де, біраз сөздерде ауытқу, сыну құбылыстары байқалады. Мәселен, көне моңғол тіліндегі “жадағай”, чалма, сылтақ, қара, тоқа” сөздері қазақ тілінде әлі де сол қалпында айтылса да қазіргі моңғол әдеби тілінде “задғай, цалам, шалтақ, хар, тах” тұлғасында ұшырап, дыбыстық жүйесінде орын ауысу, алмасу, сыну құбылыстары байқалады”[43,8]. Бұдан шығатын қорытынды қазіргі қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне көне моңғол тілінің дыбыстық жүйесі, қазіргі моңғол тіліне қарағанда, бір табан жақын. Мұны моңғол-түркі тілдерінің қыр-сырына жетік И.Поппенің “Мукаддимат” жайында айтқан моңғол тілін қамтитын бөліктегі сөздердің дені XIII-XIV ғасырларда Орта Азияны қоныс еткен жалайыр, барлас руларының тілдерімен төркіндес [44, 7-8] дейтін пайымды пікірі қуаттай түседі. Тілдердегі мұндай айырма мен ортақтастықты “Мукаддиматта” берілген көне моңғол сөздерін қазіргі моңғол, қазақ тілдерімен салыстырғанда анық байқай аламыз. Сөзіміз

дәлелді болу үшін сөздіктегі түркі, моңғол тілдеріндегі кейбір мағыналық, тұлғалық бірліктегі мәндес лексемаларға тоқталып өтпекшіміз: адасқа (402а) – адсаға – тулақ – ҚМС (Қазақша-моңғолша сөздік) – 313-б., алақан (97б) – алға – алақан – ҚМС – 22-б., анқыр (402а) – эмнэг хангал – тарпаң – ҚМС – 299-б., Арслан (402б) – арслан – арыстан – ҚМС – 48-бет, ахта (402б) – агт – ат, азбан – ҚМС – 22-бет, баранқар (402б) – баруун қар – оң қол – ҚМС – 223-бет, барс (402б) – барс – барыс – ҚМС – 54-бет, бiшлак (403а) – беслаг – ақ ірімшік – ҚМС – 368-бет, бүркүт (403а) – бүргэд – бүркіт – ҚМС – 76-бет, буғу (403а) – буга – бұғы – ҚМС – 70-бет, генжиге (404а) – шил – кежеге – ҚМС – 145-бет, ғол (404а) – гол – негізгі, басты – ҚМС – 132-бет, ғұнан (404а) – құнан – ҚМС – 197-бет, дағуулға (403б) – дуулға – дулыға – ҚМС – 62-бет, даруға (403б) – дарға – бастық – ҚМС – 56-бет, джарлық (404б) – зарлық – жарлық – ҚМС – 111-бет, джамадан (200б) – чемодан – чемодан – ҚМС – 121-бет, джіміш (160а) – жимис – жеміс – ҚМС – 121-бет, джочын (404б) – зочин – қонақ – ҚМС – 187-бет, джөген қар (404б) – зүүн гар – сол қол – ҚМС – 275-бет, дөнен (403б) – дөнөн – дөнен – ҚМС – 91-бет, еркебчі (404а) – хуруувч – оймақ – ҚМС – 231-бет, елчі (403б) – элч – елші – ҚМС – 97-бет, қайчы (406а) – хайч – қайшы – ҚМС – 557-бет, қаджарчы (406а) – газарч – жол көрсетуші – МҚС (моңғолша-қазақша сөздік) – 116-бет, қалджақчын (406а) – угалз – құлжа – ҚМС – 197-бет, қарауул (406а) – харуул – қарауыл – ҚМС – 178-бет, качар (406а) – хацар – жақ, бет – 578-бет, қарча (406а) – царцаа – шегіртке – ҚМС – 351-бет, қарчығай (406б) – царцаға – қаршыға – ҚМС – 179-бет, қудуға (406б) – худаг – құдық – ҚМС – 194-бет, қырғуй (406б) – хяргуй – қырғи – ҚМС – 205-бет, кулан (406б) – хулан – құлан – ҚМС – 196-бет, құмқан (406б) – гуц – құман – ҚМС – 197-бет, лачын – начин – лашын – ҚМС – 209-бет, манглай (405а) – магнай – мандай алды – МҚС – 298-бет, манул (405а) – мануул – мәнін – МҚС – 298-бет, марал (405а) – марал – марал – ҚМС – 298-бет, муче (405а) – мөч – мүше – ҚМС – 223-бет, нагачу (405а) – нагац – нағашы – ҚМС – 226-бет, нохта (405б) – ногт – ноқта – ҚМС – 228-бет, нугула (405б) – нугалах – бүктеу – ҚМС – 75-бет, нөкер (405б) – бараа бологч – серік – ҚМС – 228-бет, оламчак (405б) – олам – айыл – ҚМС – 21-бет, өлең (405б) өлең – шөп – ҚМС – 386-бет, һөні (404а) – оқтағы белгі, кергік – хонгио – жез – ҚМС – 591-бет, такым (407б) – тахим – тақым – ҚМС – 293-бет, токум – тохом – тоқым – ҚМС – 308-бет, топчы (407б) – товч – тұйме – ҚМС – 316-бет, тор (407б) – тор – тор – ҚМС – 310-бет, торай (407б) – торай – торай – ҚМС – 310-бет, тулан (407б) – 5 жасар мал – тулан (балық түрі) – МҚС – 477-бет, турумтай (407б) – торомдай – тұрымтай – ҚМС – 315-бет, сал (407б) – сал, салы – ҚМС – 259-бет, сарымсақ (407а) – саримсаг – сарымсақ – ҚМС – 265-бет, шату (407а) – шат – саты – ҚМС – 235-бет, чағдағуул (403б) – цагдаа – сақшы, күзетші – МҚС – 674-бет, чагучек (403б) – тостаған, жижиг хул – тостаған – ҚМС – 361-бет, чоқ (403б) – цог – шоқ – ҚМС – 355-бет, чулбур (403б) – цуулбуур – шылбыр – ҚМС – 147-бет, ұғур (408а) – уур – келі – ҚМС – 147-бет, үкер ғарлугач – (408а) – ухэр хараацаай – сиыр қарлығаш – ҚМС – 179-бет, уджағуур (408а) – язгуур – тамыр – ҚМС – 179б-бет.

Қорыта келгенде, екі халықтың қоғамдық, әлеуметтік, тұрмыстық, тарихи қатынастары ежелден ұқсас болғандықтан тіл ортақтастығы болған. Халықтар

тілдеріне олардың өміріндегі тарихи жағдайлар үнемі әсер етіп отырған. Негізінде бір тілден екінші тілге ауысу, түйісу, яғни ассимиляция процесі қандай болмасын ол бір жақты, бір бағытта болмайды. Моңғол тілдері мен түркі тілдерінің өз ара тығыз қарым-қатынасы екі жаққа бірдей ықпал жасады. Сондықтан да бұл тілдердің лексикалық қорында кездесетін көптеген ортақ дүниені заңды түрдегі субстрат, суперстрат құбылыс деп қараған жөн.

“Мукаддима́т әл-адаб” тіліндегі сөздердің семантикалық қолдану ерекшеліктері. Зерттеуші тілші ғалымдар өз заманында ескі жәдігерлер авторларының өз еңбектерін жазуда өз алдына белгілі бір мақсат көздегендіктен, сол тілдің жан-жақты толық жетілген мүмкіншілігін әдейі пайдаланбай, тек қолданған тілдің диалектикалық ерекшеліктерін көрсете алған деген қорытындыға келеді. Соның өзінде сөздіктерде келтірілген азғантай сөздік құрамнан-ақ тілдің ғасырлар иініндегі мол байлығын, жоғары мүмкіншілік деңгейін толық аңғаруға болады.

Тіл лексикасы семантикасының байланысы: лексикалық мағынаның мазмұндық түрлері және лексикалық мағынаның формалық түрлері болып бөлінеді. Басқаша айтқанда, лексикологияның семасиология тармағының қарастыратыны – сөз семантикасы мен тұрақты сөз тіркестерінің семантикасы десек, өзара бұлар сөздіктің лексикалық-семантикалық жүйесін жасайды. Олардың араларындағы лексикалық-семантикалық байланысты шартты түрде көлденеңнен және тігінен деп топтауға болады. Осындай ыңғайда сөз мағынасының тігінен байланысы – гиперпоним, гипоним, эквонимдерден тұрса, көлденеңдік байланысына синоним, антоним, полисемия, конверсия, омоним, пароним деген мағыналық-формалық бірліктер жатады. Сөздіктің осы айтылған екінші тобына талдау жасап көрелік.

Синонимдер. “Синоним сөздер – кез келген тілдің қаншалықты дамығандығын, оның оралымдығын көрсететін сөз байлығының құнарлы бір саласы” [45,1] дейтін болсақ, “Мукаддима́т” тілінің синонимдері саны мен көлемі жағынан да, синонимдік қатарлардың молшылығы жағынан да өте бай.

Ойды соншалықты дәлме-дәл етіп жеткізе алу – тілдің синонимдік байлығын игерумен өлшенеді десек, әз-Замахшари түркілік мәндес сөздердің мағыналық ерекшелігін дұрыс аңғарып, керекті жерінде лайықтап қолдана білген. Заты тілші ғалым болғандықтан тілдік материалдарды орынды, талғампаздықпен пайдаланады. Ескі сөздіктегі синонимдік қатарларды сраптап, сұрыптап жіктегенде мынадай нәтижелер көрінеді.

Екі сөзді синонимдік қатар: келе (95б) – мал (95б);

Үш сөзді синонимдік қатар: чығай (373б) – ғариб (373б) – йоқсыз (373б);

Төрт сөзді синонимдік қатар: баға (402б) – паһа (160б) – һақы (163б) – нерх (223а) көп көптеп ұшырайды.

Сонымен бірге синонимдер сөз табының түгелге жуығын қамтыған. Зат есім синонимдері: аджем (392а) – парсы (392а); ауч (97б) – алақан (97б); баға (402б) – паһа (160б) – һақы (163б) – нерх (223а); борч (402б) – фаризе (168а) – борыш,

парыз; еш (102б) – дост (102б) – дос; елік (272б) – қол (272б) – қол; келе (95б) – мал (95б) – мал; чығай (373б) – ғариб (373б) – йоқсыз (373б) – кедей; кент (111а) – шеһер (109а) – қала, шаһар;

Сын есім жасайтын синонимдер: арығ йер (105б) – таза йер (105б) – таза, киелі жер; ғула (107а) – туч (107а) – қола; йақын (263а) – йавуқ (263а) – жақын, жуық; чын (381а) – растлық (381б) – растық, шындық; кір (219а) – арықсыз (125а) – неджис (248а) – кір, таза емес;

Етістік жасайтын синонимдер: һаджет (255а) – муһтадж (241а) – қажет, мұқтаж; йарды (291б) – сындурды (291б) – жарды, сындырды;

Синонимді сөз еткенде дублеттерге соқпай кетуге болмайды. Негізінде “синоним болатын сөздердің не мағынасында, не стильдік мәнінде немесе сөз қолдану жүйесінде әйтеуір бір өзгешелігі болуы міндетті шарт. Ал дублеттерде мұндай шартты белгілер мүлдем қойылмайды, олардан талап етілмейді де. Дублеттер қайда қолданылса да, барлық жерде де бір-бірімен ешбір айырмашылығы білінбей тұруы керек. Тек сондай тепе-тең, нақ бірдей жұп сөздер ғана дублет деп танылады” [46,12]. Сөздікте мынадай дублеттер кездеседі: бақ (98а) – бау (98а) – бау; бел бағ (128б) – бел бақ (128б) – белбеу; бойн (226а) – бойун (226а) – мойын; бөрүк (233б) – пөрүк (233б) – бөрік; қырағы (107а) – қығығы (107а) – қыры, шегі; қорқмақ (96б) – қорукмақ (96б) – қорықпақ; куш (93б) – ғуш (27б) – құс; ылан (238а) – йылан (97а) – жылан; өлдүрді (97а) – өлтүрді (97а) – өлтірді; сауқ (226б) – савуқ (226б) – суық;

Омонимдер. Сөздікте дыбысталуы бірдей, бірақ мағыналары әр басқа сөздер де жеткілікті. «Мукаддимат» омонимдерін екі бөлікке топтастыруға болады. Біріншісі – лексикалық немесе толық омонимдер, екіншісі – лексика-грамматикалық немесе жартылай омонимдер.

Мәселен, от (94а) – бірде жанатын от мағынасында берілсе, екінші бір қолданыста от (101а) шөп немесе жайылым мағынасында беріледі. Омонимдік қатарды құрастырушы сыңарлар бір ғана сөз табына қатысты болып, қалай түрленсе де, ол сыңарлар барлық формаларында бір-бірімен сәйкес келіп, толық омонимді құрап тұр. Сол сияқты йер (96а) – ер; ай (112б) – астрономиялық атау әрі ай башы (183а) – ай басы мезгілді білдіріп, толық мәнге ие болып тұр.

Ал кейбір тіші (103б) – адамның тісі, тіші (103а) – ұрғашы; сары (105а) – пайдасы, сары (105а) – сары түс, бурун –мұрын (634-284а), бурун – бұрын (317-366а) үстеу мағынасында қолданылған омонимдік құрастырушы сыңарлар әр басқа сөз табына қатысты болып, олар бір-бірімен негізгі формасында ғана сәйкес келіп, басқа формасында ажырасып кетіп, лексика-грамматикалық немесе жартылай омонимдік қатар түзеді.

Антонимдер. «Мукаддиматта» мағынасы бір-біріне қарама-қарсы сөздер мейлінше көп. Бір сөзді антонимдер де, мысалы: қатық (295а) – ауслаут позициядағы изелизия құбылысына ұшыраған) – йумшак (133а) – қатты-жұмсақ, екі сөзді антонимдер де (мысалы: оң сары (112а) – сол сары (112а) – оң жақ – сол жақ),

үш не одан да көп сөзді антонимдер де (мысалы: күн барт йер (245a) – күн тоғар йер (245a) – батыс – шығыс) жеткілікті дәрежеде кездеседі.

Түбір антонимдер: зат есімді антонимдер: тағ (272б) – йазы (218a) – тау – жазық, күн ай (136a) – күн мен ай, йер су (173б) – жер мен су; Түбір сын есімді антонимдер: кең (108a) – тар (160a) – кең – тар, көп (264a) – аз (136a) – көп – аз, түбір үстеулі антонимдер: кече дағы күндүз (173б) – түн мен күндіз.

Туынды антонимдер: бұның көп бөлігі сын есімді болып келетінін аңдаймыз: ағыр (227a) – йенгіл (223a) – ауыр – жеңіл, арық (105б) – арықсыз (125a) – таза – лас, аһісте (98a) – чапық (403б) – есте – шапшаң, біліклік (119a) – білік.

Айта кетет нәрсе, екі ұдай мағына беретін сөздердің түркішесімен моңғолшасын қатар беріп отырады. Мысалы: ғар – қар – (блудница) – кейінгі тілімізде «мұндар қар» деген тіркесте кездеседі, бұл тіркес батырлар жырында мейлінше жиі ұшырайды. «Уй» – сиыр (бұқа) – 143 б. «Ғушр қойды» – қусырып отыр – 393 б.

«Бұ тәңір діні» деген тіркестің өзі сол кезеңдерде ислам мен тәңіршілдік те қатар болғандығының айғағындай. «Екі қат қылған» (сделанный вдвое больше) – (304 а) тіркесіндегі «қат» сөзі тілімізде «жеті қат көк» деген сзінде кездеседі. «Йар» – (261 а.) – друг – «дос» кейінгі нұсқасы парсыдан енген.

«Аяғын тартты» (222 б.) – абайлады деген мағынасында айтылған сөз әдеби тілге тән белгі десе де болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Хорезми. Махаббатнама. Алматы, 1985, 8-бет
2. Бартольд В.В. Кыпчаки // Соч. Т.10. М., 1968, Т.5. 550с.
3. Материалы по истории туркмен в Туркмении. Т.1., 185 с.
4. Бартольд В.В. Хорезм // Соч. Т.3. 544 с.
5. Ахинжанов С.А. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы, 1995, 203 с.
6. Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Соч.,М., 1968, Т.5.,116 с.
7. Құрышжанов А.К. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв. Автореферат на соискание уч. степени д.ф.н. Алматы, 1973, 46 с.
8. Әз-Замахшариге қатысы мағлұматтар Б.З.Хамидовтың ”Замахшари (о жизни и творчестве)” деген еңбегі бойынша жазылды. // Жинақ: Семитские языки, выпуск (ч.2). М., 1965 542-556 сс.
9. Крачковский И.Ю. Изб., соч., т.4, М-Л., 1957, 313 с.
10. Мысалы, Нәжіп Ә.Н. Заслуги арабских филологов в области изучения тюркских языков // Жинақ: Семитские языки. Выпуск (ч.2) М., 1965, 617-625 с.
11. Құрышжанов Ә. “Ескі түркі жазба ескерткіштері (XI-XVI ғғ.) курсының программасы. Қарағанды, 1986, 16-бет. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. 1971, 30-31-66. Құрышжанов Ә. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв. 1973, 5 с.
12. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т.1, 201 және 527 беттер.
13. Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Соч., М., 1968, т.5, 116 с.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т.20. 346 с.
15. Султанов Ш., Султанов К. Омар Хайям. М., 1987, 108-176 с.
16. Халидов. Көрсетілген еңбегі, 549-бет.
17. Халидов...554-б.
18. Халидов...553-б.
19. Боровков А.К. Монгольские глоссы в Бухарском списке “Мукаддимат аль-адаб”// Журнал ”Народы Азии и Африки”, 1964, №1, 140 с.
20. Сонда.
21. Поппе И. Монгольский словарь “Мукаддимат ал-адаб”, 7-8 с.
22. Ибатов Ә. Алтынорда дәуіріндегі жазба ескерткіштер // Кітапта: Баға жетпес мұра. Алматы, 1993, 49-бет.
23. Самойлова А.Н. К истории среднеазиатского-турецкого языка, сб. “Мир-Али-Шир”. Ленинград, 1928, 21-22с.
24. Ибатов Ә. Алтынорда дәуіріндегі жазба ескерткіштер..., 46-47-66.
25. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Мектеп, Алматы, 1971, 53-б.
26. Құрышжанов Ә. Куманша-қазақша жиілік сөздік. “Ғылым”, Алматы, 1978 7-б.

27. Томанов М. “Әдеби тілдің әлемі”//Қазақ әдебиеті, 26 шілде, 1986ж.
28. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. Алматы: 1988 11 бет.
29. Томанов М.Т. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. Алматы: 1981, 8-бет.
30. Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыстық жүйесі. Алматы: “Мектеп”, 1985, 13-бет.
31. Исаев С. Тілдер құпиялары //Қазақ тілі мен әдебиеті, №4, 1983, 74-бет.
32. Исаев С. Тілдер құпиялары //Қазақ тілі мен әдебиеті, №4, 1983, 74-бет.
33. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев, 1884. 33 с.
34. Иностранцев К.А. Хунны и гунны. Л., 1926, 43 с.
34. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. Ташкент, 1928, 5 с
35. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексика. Алматы, 1975, 86-б.
36. Арынов Т. Кітап “Атгүлфа-уз закийя фил луғат-ит туркийя” лексикасы туралы бірер сөз. Жинақта: Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы, 1981, 165-169 бб.
37. Сағындықов Б. Кейбір ескі түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы элементтері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы. 1981, 158-бет.
38. Сағындықов Б. Көрсетілген еңбек, 158-бет.
39. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1967, с. 483.
40. Юдин В.П. О родо-племенном составе могулов Могулистана «Могулии и их этнических связях с казахскими и другими соседними народами // Изв. АН Каз ССР. Серия общественные науки, 1965, Вып. №3.
41. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. Алматы. «Ғылым», 1988, 15-16 беттер.
42. Монғол-қазақ тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. Өлгий, 1984, 8-бет.
43. Аханов К. Қазақ тілі лексикасының мәселелері, 1956, 65-бет.
44. Қазақша-моңғолша сөздік. Ұланбатор, 1977, 8-бет.
45. И.Поппе...С.7-8
46. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Алматы. “Мектеп”, 1975, 1-бет.
47. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Алматы. “Мектеп”, 1975, 12-бет.

TASVİR EK FİİLİNİN YAPISI STRUCTURE OF DESCRIPTIVE COMPLEMENTARY VERB

BAHRİ KUŞ

Arş. Gör. Dr. Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Res. Assist. Dr. Sakarya University Faculty of Science and Letters Department of Turkish Language and Letter
bahri_kus@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-1866-4281>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 20.03.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 06.04.2018

Sayfa-*Pages* : 73-82

 : <http://dx.doi.org/10.14929/Turkiyat3905>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

TASVİR EK FİİLİNİN YAPISI*
STRUCTURE OF DESCRIPTIVE COMPLEMENTARY VERB

BAHRİ KUŞ

Öz

Türk dilinde cümleden sese kadar tüm unsurların kendilerine mahsus yapısı vardır. Ses, hece, kelime ve ek gibi her müstakil unsurun yapısı, o yapıyı oluşturan karşılıklı ilişkileriyle meydana gelmektedir. Unsurların birbirini karşılıklı var etme esasına dayanan bu ilişki, yapının açıklanabilmesini sağlayan bilginin kaynağını oluşturmaktadır. Bu makalede bir gramer terimi olarak yapı ve yapıyı meydana getiren karşılıklı ilişkilerden hareketle tasvir ek fiilinin yapısı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yapı, tasvir ek fiili, işlev.

Abstract

In Turkic language all items have an original structure from phrase to sound. Items such as sound, syllable, word and affix individual structure arise from mutuality relations which form its structure. This relation which base on the Principe that can be mentioned as the items mutual presence is also the main source which provide an opportunity for explain in the structure. In this article the structure and mutual relations will be evaluated as a grammatical subject and by this way descriptive complementary verb will be handled.

Key Words: Structure, descriptive complementary verb, function.

Giriş

Türk dilinde cümleden sese kadar tüm unsurların kendilerine mahsus yapısı bulunmaktadır. Ses, hece, kelime ve ek gibi her müstakil unsurun yapısı, o yapıyı oluşturan nitelikler ve bu nitelikler arasındaki karşılıklı ilişkilerle meydana gelmektedir. Unsurların birbirini karşılıklı var etme esasına dayanan bu ilişki, yapının açıklanabilmesini sağlayan bilginin de kaynağını oluşturmaktadır. Müstakil yapılar arasındaki ilişki ise yapılar arası yapı ilişkisini ortaya koymaktadır.

Bir unsuru meydana getiren niteliklerin toplamına *yapı*, unsurların bir prensip etrafında nasıl toplandığının cevabını veren ve herhangi bir yapının unsurları arasındaki ilişkileri bir kural eşliğinde denklem haline getiren bilgiye de *yapı bilgisi* adı verilir. Yapı ile *tanım* arasında da organik bir bağ bulunmaktadır. Bir yapının açıklanması demek olan *tanım*, aynı zamanda bir yapıyı diğerinden ayıran denklemi de barındırır. Bu sebepledir ki *tasvir*, tanım yerine kullanılamamaktadır.

Bir yapının açıklanması, aynı zamanda dildeki diğer unsurların yapılarıyla olan yapı ilişkilerinin ne olduğunun da tespit edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu, dilin unsurlarından sadece birinin yapısının müstakil olarak açıklanmasının mümkün olmadığı anlamını taşımaktadır. Söz gelimi dilin gerçekleştirildiği alan olan cümlede kelime, ek ve tamlama gibi pek çok unsur bulunur. Buna rağmen cümle bir üst yapı olarak

* Bu makale, Tarihi Türk Lehçelerinde Tasvir Fiilleri adlı doktora tezinden üretilmiştir.

değerlendirilemez durumdadır. Cümlelerin başka yapıları barındırıyor olması onun bir üst yapıyı temsil etmesinden ileri gelmediği gibi aksine bu durum kendi yapısının bir özelliğidir. Çünkü Türk dilinde cümle, asgari olarak, zaman ve mekân bakımından kayıt altına alınan bir fiilden meydana gelir. Hareket içeriğine sahip bir kelime ve dizim ilişkisi ile sıralanan zaman ve şahıs ekleriyle bunlar arasındaki ilişki cümlelerin yapısını ortaya koyan boyutlardan yalnız birkaçıdır.

Söz gelimi ses cihazımızda seslerin üç temel niteliği ve onların alt nitelikleriyle bu niteliklerin boğumlanmasına imkân veren boğumlanma açıklığı ve boğumlanma süresi arasındaki ilişki sesin yapısını ortaya koyar. Sesin nitelikleri boğumlanma yeri, ses telleri ve soluğun kontrolü demek olan boğumlanma şekline dayanır. Seslerin temel nitelikleri arasında boğumlanmayı meydana getiren dikey ilişki ile muhtemel karşılıklardan birer tanesinin belirlendiği ve art zamanlı işleyen yatay ilişki bulunur. Sesin meydana gelmesi yani boğumlanma, bir nicelik nitelik karşılıklılığına sahiptir. Her ses için ayrı ayrı olmak üzere seslerin niteliklerinin oluşabilmesi için ses cihazında o sese ait oluşturulan bir açıklık ve verilen bir süre vardır. Seslerin nitelikleri bu süre ve açıklığa bağlı olarak üretilebilir/boğumlanabilir. Bu da seslerin nicelik ve nitelik bakımından karşılıklı bir ilişkiye sahip olduğu anlamına gelir. Sesin yapısına dair verilen bu özet bilgiler aynı zamanda sesin heceyle olan yapı ilişkisini de gösterir. Çünkü bir yapıyı meydana getiren ilişkilerin sınırı diğer yapılarla olan münasebeti de göstermektedir.

Müstakil yapıların kendi içindeki karşılıklı bağımlılık ilişkilerini ve aynı zamanda diğer yapılarla arasında bulunan yapı ilişkisinin ne olduğunu dildeki tüm boyutlarıyla ortaya koyan düzen, Türk dilinde *ekleşme dizisinin karşılıklı düzeni* adıyla anılmaktadır (Turan 2016: 3).

Türk dilinin kelime ve ekten ibaret olan unsurlarının birbirlerini yapılandıran karşılıklı ilişkilerini ya da başka bir deyişle bu unsurları birbirinden ayrılan nitelik farklarını belirgin ölçütler (anlam, işlev, şekil, öncelik sonralık, telaffuz aralığı süresi, isim fiil kategorileri gibi) kullanarak belirlemek mümkündür.

Tasvir Ek Fiili

Anlam değiştirmeden isim kategorisini fiil kategorisine aktarmakla görevli olan ek fiillerin bir alt türünü oluşturan tasvir ek fiili¹, dilbilgisi çalışmalarının büyük bir kısmında *yardımcı fiil* olarak ele alınmıştır.² Tasvirî/yardımcı fiilin eklendiği unsuru fiilleştirdiği ve bunu icra ederken de asıl fiilin anlamını çeşitli yönlerden tasvir ettiği de çalışmaların ortaklaşan başka bir yönünü temsil etmektedir³

¹ Burada tasvir ek fiili olarak anılan unsur için muhtelif çalışmalarda *fiil*, *deskriptif fiil*, *yardımcı fiil*, *yardımcı eylem*, *yardımcı söz*, *tasvir fiili*, *tasvirî fiil*, *çekimli yardımcı fiil*, *tarifi yardımcı fiil*, *düzenli birleşik fiil*, *betimsel fiil*, *yarı yardımcı fiil* gibi terimlerin kullanıldığı görülmektedir.

² Birleşik fiil hakkında ortaya konan yaklaşımlar, Türk Dil Kurumunun 6 Haziran 2014 tarihinde düzenlediği *Birleşik Fiil* adlı bilimsel toplantıda Demiral (2017: 13-32) tarafından sunulmuştur. Tarafımızdan hazırlanan doktora tez çalışmasında da tasvir ek fiilleriyle ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bu makalede ise, konuya dair ortak görüşler üzerinde durulmuş, ayrıntıya girilmemiştir.

³ Ayrıca bk. Gabain 1953: 18, 24; Tan 2010: 25; İlhan 2001: 182; Karahan 2005: 77; Nazarov 2005: 85; Kirişçiöğlü 2008: 1, 8; Güner 2013: 305; Arğuşah 2013: 177, 178; Demir 2014: 119; Demirel 2015: 829; Korkmaz 2003: 811; Şahin 2003: 66; Delice 2007: 24; Şahin 2012: 178; Şen 2015: 78.

Yaygın olarak *birleşik fiil*⁴ başlığı altında ve *asıl fiil + zarf fiil eki + yardımcı / tasvir(i) fiil* düzeninde değerlendirilen bu unsurun bir *kelime* olarak değerlendirildiği gözlenmektedir. Ayrıca, incelemelerde, tasvir ek fiili olarak kullanılan morfemlerin belirli bir takım fiiller olduğuna da yer verilmiştir (Özkan 2009: 147-148).

Yardımcı/tasvir(i) fiil olarak nitelendirilen bu dil ögesinin müstakil bir fiil halindeyken sahip olduğu anlamından az çok uzaklaşarak, anlam kaymasına veya değişmesine uğrayarak asıl anlamının dışında tasvir anlamıyla kullanıldığı da çalışmalarda yer verilen başka hususiyetlerdir (Uçar 2016: 23).

Kimi çalışmalarda ise konu gramerleşme teorisi⁵ açısından ele alınmıştır (Gökçe 2013: 67).

Tasvir Ek Fiilinin Yapısı

Bir dil unsurunun kelime veya ek kategorilerinin hangisine dâhil olduğu bu iki sınıf arasındaki karşılıklı ilişkilerle tespit edilebilir. Zira Türk dili, kelime ve ekten ibaret olan unsurlarını birbirleriyle karşılıklı bağımlılık ilişkisiyle yapılandırmıştır. Bu iki yapının birbirleriyle yapılandırılmış olması anlam, işlev, şekil, öncelik-sonralık ve tamlama-ekleşme açısından ortaya konulmuştur. Türk dilindeki eklerin sınıflandırıldığı bir yazıda bu yapı ilişkileri özetlenerek belirlenmiştir (Turan 2016: 12).

Kelime, müstakil bir şekil ve bağımsız olarak algılanabilen bir anlamla var olan bir dil unsurudur. Buna göre üst şekil alt şekil karşılıklığına sahip olmayan kelimeler, müstakil telaffuz şekillerini birbirlerine karşı muhafaza ederler. Buna karşın *ek* ise eklendiği yerde var olan, eklendiği kelimeye göre telaffuz edilen üst şekil alt şekil ilişkisine⁶ sahip bir görev unsuru olarak görülmektedir.⁷ Kelimeler ortada bir cümle olmadan da algılanabilen anlamlara sahiptir. Ekler ise kelimeye ait türlü işlevleri yerine getiren görevli unsurlardır. Bu sebeple kelimeler için anlamsızlıktan, ekler için ise anlamdan bahsedilememektedir.

Kelime ve ek kategorileri arasındaki diğer karşılıklı ilişki türü de öncelik sonralık ilişkisidir. Buna göre kelime kelime ilişkisinde (tamlamada) kelimeler, aralarında bir

⁴ Son şekli fiil olmak üzere genellikle *isim+yardımcı fiil* ve *fiil+(zarf fiil eki)+(yardımcı) fiil* şeklinde türlere ayrılan birleşik fiil teriminin de yeniden ele alınması faydalı olabilir. Bağımsız sözlük elemanları ile kurulan tamlama veya ((kelime+ek)+ek) şeklinde meydana gelen teşkillerin şekilce iki kelimedenden meydana geldiği yolundaki değerlendirmeler birleşik kelimenin oluşması için gereken ses, şekil ve anlam düzeyindeki değişiklikleri barındırmamaktadır. Mesela *hanımeli* bir birleşik kelimedir. *Hanım* ve *el* kelimeleri arasında ulanma hadisesi meydana gelmiş, şeklen ve anlamca iki ayrı kelime olan unsurlar, aralarındaki telaffuz aralığı süresinin iki kelime arasındakinden bir kelimenin iki hecesi arasındaki kadar bir süreye inmesiyle tek kelime haline gelmiştir. Ayrıca *hanım* ile *elden* ayrı olarak üçüncü bir anlam ortaya çıkmıştır: Güzel kokulu bir çiçek.

⁵ *Gramerleşme teorisi*, bağımsız sözlük birimlerin zaman içinde bağımlı birimlere dönüşmesi şeklinde özetlenebilir. (Gramerleşme teorisi hakkında bk. Bacanlı 2014; S. Demir, 2013; Nurettin Demir, 2013; Demirci, 2008; Sarı, 2000; Salan, 2014; Ağca, 2013, 2015; Aydemir, 2015).

⁶ Mesela +IAR bir üst şekildir. Bu üst şeklin alt şekilleri +Iar ve +Ier'dir: *masa+lar*; *kalem+ler* vs. Üst şekillerin aktarılmasında farklı tercihler görülebilmektedir. Burada +IAR şeklinde gösterilen çokluk kategorisi başka bir çalışmada +IEr biçiminde işaretlenmiştir (bk. Daşdemir 2014: 64).

⁷ Şüphesiz kelimeler de çeşitli görevlerde kullanılabilir. Mesela tamlamalar bunun kolaylıkla tespit edilebildiği unsurlardır. Bir anlamın başka bir anlama karşı görevlendirilmesi aracılığıyla kelime ve varlık sebebi *görev* olan ekin bu taraflarıyla bir tartışmaya konu edilemeyeceği de bilinen bir gerçektir.

kelimeyi diğerinden ayrı olarak algılamayı sağlayan telaffuz aralığı süresi ile önce yardımcı unsur (tamlayan) sonra asıl unsur (tamlanan) olarak sıralanırlar.⁸

Öncelik sonralık ilişkisinde, kelime ile ek söz konusu edildiğinde bu kez asıl unsur başta yardımcı unsur/lar ise sonda bulunur. Ekleşmenin asıl unsuru kelime, yardımcı unsuru ise ektir. Ekleşmede anlam ile içeriklendirilmiş yalnız bir unsur vardır: Kelime. Bu sebeple kelime daima başta yer alır.

Öncelik sonralık bağlantısının görüldüğü diğer bir ilişki türü de ek ile ek arasındadır. Ekler, eklendikleri kelimeye ait işlevleri karşılama sıralarına göre yapılandırılan bir sıra ile aynı üst fonksiyonu temsil edenler kendi aralarında art zamanlı (yavaş karşıtlık); farklı üst fonksiyonları temsil edenler ise eş zamanlı (yandaş karşıtlık) olarak yer alırlar (Turan 2016: 6).

İşte bu yapı ilişkileri sadece kelime ve ekin birbirleriyle olan yapı ilişkisini tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda kelime ve ekin yapısını da tarif eder. Bu yapı ilişkisi dildeki herhangi bir unsurun gramer sınıfının tayin edilmesinde kullanılır. İsimle fiil kategorileri arasındaki farkın belirgin bir anlam ve şekil farkına dayalı olarak açıklanabilmesi de bu işleyişin bir sonucudur.

Karşılıklı ilişkilerin takip edilmesinin pratik özetine şu sorularla ulaşılabılır:

- İncelenen unsur anlam ögesi midir, görev ögesi mi?
- Unsurlar arasındaki öncelik sonralık sırası nasıl düzenlenmiştir?
- Ögeler arasındaki telaffuz aralığı süresi ne kadardır?⁹
- İncelenen unsurun üst şekil alt şekil ilişkisindeki durumu nedir?¹⁰

gel-ø-i+ver-ø⁻¹¹

para+ø+yı ver-ø

⁸ Ekleşmede asıl unsurun başta, tamlamada ise sonda bulunması Türk dilinin ekleşme düzenine hâkim olan prensibin bir göstergesi durumundadır. Ayırıcı niteliğe sahip ve konuşanın alıcı tarafından anlaşılmasının öncelikli görüldüğü unsurun daima önce geldiği görülmektedir. “*mavi+ø+ø kalem+ø+i getir*” cümlesinde niteleme fonksiyonlu bir tamlama olan *mavi+ø+ø kalem+ø* (*isim+teklilik eki+sıfatlama eki isim+teklilik eki*) sözünde yardımcı unsur olan *mavi* başa alınarak anlaşılması gerekli görülen nitelik (*mavi olmayan kalemlerden ayırt edilerek*) belirtilmiştir. Asıl unsurun ekleşmede başta bulunması da aynı prensiple açıklanabilir. ((*kelime+ek*)+*ek*) şeklindeki teşkillerde yalnız bir anlam unsuru bulunmakta ve bu unsur da tabii olarak başta yer almaktadır.

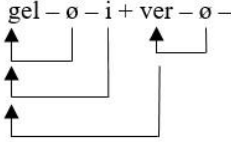
⁹ Bir sesin boğumlanması ile sonraki sesin boğumlanması arasında geçen *boğumlanma aralığı süresinde* olduğu gibi hece ve kelimeler ile bir sonraki hece ya da kelimenin telaffuzu arasında da bir süre bulunur. Bu süreye *telaffuz aralığı süresi* adı verilir. Yazıdan hareketle tespit edilmesi mümkün olmayan bu mutlak sürede, unsurlar arasındaki birim sürenin sayısal değerinin ne olduğu ancak laboratuvar ortamındaki ölçümlerle tespit edilebilir. Konuşmadan konuşmaya da değişebilir nitelikte olan bu sürede, orantılı olarak bir birim süre mutlaka vardır. Heceler arasındaki birim süre ile kelimeler arasındaki birim sürenin her şartta farklı olacağı ve aralarındaki orantısal katsayının korunacağı düşünüldüğünde bu farkın iki kat olarak zikredilmesi, sayısal değerler arasındaki katsayının değil birim süreler arasındaki orantının bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

¹⁰ Burada pratik bir özet olarak verilen bu sorular Turan (2016: 12) tarafından ayrıntılı olarak şu şekilde belirlenmiştir: “*Ekleşme dizisinin karşıtlık düzeni adı ile karşılanabilecek bu düzen, isim ve fiil sınıfları, kelime ile kelime, kelime ile ek, ek ile ek; anlam ile işlev, işlev ile işlev, alt işlev ile üst işlev; yardımcı unsur ile asıl unsur; tamlayan ile tamlanan; yandaş ile yandaş ve öncelik ile sonralık arasındaki karşılıklı var etme/karşıtlık ilişkisine göre şekillenip işleyen bir denklemdir*”.

¹¹ *gel-ø-i+ver-ø*- (fiil-olumluluk eki-zarffiil eki+tasvir ek fiili-olumluluk eki); *para+ø+yı ver-ø*- (isim+teklilik eki+hâl eki+fiil-olumluluk eki).

Yukarıdaki örneklerden ilkinde +*ver-* şekli dil bilgisi çalışmalarındaki yaygın görüşe göre bir yardımcı fiildir. Kendi anlamından uzaklaşarak asıl fiili tasvir ettiği ya da tasvir anlamı üstlendiği belirtilen bu unsurun *yardımcı* da olsa bir kelime olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşımın tasvir ek fiiline anlam atfetme çabası olarak süregeldiği gözlenmektedir.

Yukarıda yer verilen karşılıklı ilişkiler eşliğinde *gel-i+ver-ø-* ekleşmesindeki +*ver-* morfemi bir kelime olarak kabul edildiği takdirde onun kelime kelime arasındaki ilişki gereği asıl unsur olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Hâlbuki bu unsurun asıl unsur olmadığı ve görevinin de başta bulunan *asıl* fiili çeşitli yönlerden tasvir ettiği pek çok incelemede söze konu edilmiştir. Ayrıca *gel-ø-i+ver-ø-* vb. fiillerdeki tasvir ek fiilinin bir tasvir anlamı yüklediği de söylenmiştir (Şahin 2009: 66). Bu durumda, buradaki ilişkinin kelime ile kelime değil, kelime ile ek arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Asıl unsur olarak kelimenin başta; yardımcı unsur olarak ise ek/lerin sonda olduğu ekleşme düzeninde ekler, anlamın ihtiyacı olan işlevleri üst fonksiyonları temsil ederek işlev ilişkilerine göre sıralanırlar.

Unsurların işlev sıra ve yönlerinin gösterildiği yukarıdaki çözümlemeye de görüldüğü üzere asıl unsur olan *gel-* ekleşmenin başında bulunmaktadır. Kelimenin işlevlerini karşılama sıralarına göre aralarında bir kelimenin iki hecesi arasındaki telaffuz aralığı süresiyle ve yan yana sıralanan ekler ise sonda yer almaktadır. Ekleşmenin başında bulunan kelimenin türü aynı zamanda sonraki unsurların da türünü tayin edici niteliktedir. Bu sayede isim ve fiil kategorileri arasındaki düzenli geçiş kanununun işleyişinin izlenebildiği kelime ile ek ve ek ile ek ilişkisi de takip edilmektedir. Türk dilinde, isim ve fiil kategorilerinden birinden diğerine geçişi sağlayan morfemler arasında yapım ekleri de bulunmaktadır. Yapım eklerinin kategori değiştirmekle¹² birlikte kelimenin kök anlamını da değiştirdiği bilinmektedir. Bundan başka kendisinden önceki unsurun fiil sınıfında olma özelliğini arayan ve eklenmesiyle mevcut kategoriye isim olarak değiştiren ekler arasında zaman eki ve fiilimsi ekleri de bulunmaktadır. Fiilin zaman bakımından bitimliliğini sağlayan zaman eklerinde ve kullanılış müddeti boyunca fiilleri şekilce isim sınıfına aktaran fiilimsi eklerinde ise anlam değiştirme niteliği görülmez.

Yapım eki dışında isim kategorisini fiil kategorisine aktaran diğer ek türü ise ek fiildir. Ek fiil, eklendiği ismin anlamını değiştirmeden onları şekilce fiil sınıfına aktaran ek türünü temsil etmektedir. Ek fiil kategorisinin *cevher ek fiili* ve *tasvir ek fiili* olmak üzere iki alt türü bulunmaktadır. Tasvir ek fiilinin *cevher ek fiiline* göre farkını eklendiği

¹² Yapım eklerinin dört alt türü içinden ikisi (isimden fiil ve fiilden isim) isimden fiile, fiilden isimе geçişi sağlamaktadır.

isim sınıfına yüklediği nüans belirler.¹³ Sözü edilen bu katkı, bir anlam değişikliğini göstermemektedir. Yukarıdaki örneğe bakıldığında ekleşmenin asıl unsuru olan *gel*-fiilinin anlamının hâlâ aynı olduğu fakat bu eylemin icra şekline yönelik bir nüans olduğu görülmektedir. *Gel-* veya *geli-ver-* fiilleri arasındaki farkı bir anlam ayrılığı olarak değil, bu fiillerin iç yapılarına dair bir fark olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zira her iki unsur da bir fiildir ve her ikisinde de *gel-* fiili müstakil anlamını muhafaza etmektedir. Bu morfepler çekimli bir hale getirildiğinde durum daha belirginleşecektir: “*geldim*”, “*geli-verdim*”. Bu cümlelerin her ikisinde de söylenilmek istenen *gel-* eyleminin *ben* tarafından geçmiş zamanda gerçekleştiğidir. Yine her iki cümlede de belirtilen hareketin içeriği “*ulaşmak, varmak*”tır. Ancak “*geli-verdim*” cümlesinde *gel-* işinin *kolaylıkla* veya *çabuklukla* yapıldığı anlaşılmaktadır. Her durumda +*ver-* şeklinin bir kelime türü olarak değerlendirilemeyeceği ortadadır.

“*para+ø+yı ver-ø-*” yapısındaki *ver-* ise anlam içeriği hareket bildiren bir kelimedir. Asıl unsur olarak, yardımcı unsur ile aralarında bir kelimenin iki hecesi arasındakinden en az iki kat fazla bir telaffuz aralığı süresiyle, sonra yer almıştır.

Karşıladıkları fonksiyon bakımından çok zengin bir görünüm arz eden tasvir ek fiillerinin üst şekil alt şekil karşılıklılığına sahip olmadıkları görülür. Aslında Türk diline hâkim olan ses düzeninde eklerin ses uyumlarına direnmeleri sıklıkla görülen bir durum değildir. Tasvir ek fiili olarak kullanılan morfeplerin ses uyumuna direnerek şekillerini muhafaza etmesi de bu durumun dışındaki bir örneği temsil etmektedir. Üst şekil alt şekil ilişkisine sahip olmadan karşılanan işlev zenginliği, bu karşılıklı ilişki olduğunda karşılanamayacağından müstakil şekillerin korunduğu görülmektedir. Bir an için +*vAr-* morfeiminin bir üst şekil ve bu şeklin alt şekillerinin de +*var-*, +*ver-* olduğunu düşünerek birer kelime olan *var-* ve *ver-* fiilleri eşliğinde bu durum örneklendirilebilir: *varıvar-* / *veriver-*. Bu misallerde görüldüğü üzere üst şekil alt şekil ilişkisi olduğunda aynı fonksiyon yerine farklı fonksiyonlar icra edilmiş olmaktadır.¹⁴ Fonksiyon zenginliğini koruma dinamizmine dayanan üst şekil alt şekil karşılıklılığının olmaması aynı zamanda dildeki bütün fiil şekillerinin de tasvir ek fiili olarak kullanılabilir olma potansiyelini göstermektedir.¹⁵

¹³ Tek fonksiyonu isimlerin anlamına müdahalede bulunmadan onları fiil sınıfına aktarmak olan cevher ek fiili bu işlevini farklı çevre şartları ve diyalektlere göre başka şekillerle yerine getirmektedir (Özalan 2014: 211-219).

¹⁴ Burada anlatılmak istenen durum, başka bir ek türü ile mesela fiilimsi ekleri kategorisiyle karşılaştırılabilir: “*oku-ø-muş adam+ø+ø / yaz-ø-miş adam+ø+ø*” +mİŞ üst şeklinin çevre şartlarına göre alt şekillerle temsil edildiği bu örneklerdeki fonksiyonu *rivayet*dir.

¹⁵ Özellikle farklı şive ve ağızlarda görülebilecek bazı şekillerin (msl. *gelividim: geliverdim*) alt şekil olup olmadığı düşünülebilir. +*ver-* şeklinin farklı bir ağız bölgesinde +*vi-* biçiminde bulunuyor olması, o şeklin o ağız bölgesindeki tek şekilliliğini gösterir. Bu morfeimin belirli bir ağızda müstakil bir fiil veya bir ek olarak kullanılması ile standart dildeki kullanımları arasında fonemik bakımdan bir farkın olmadığı da düşünüldüğünde ayrı konuşma özelliklerine dayanarak bu şekillerin birer alt şekil oldukları söylenemez. Ayrıca bütün fiillerin tasvir ek fiili olarak kullanılma potansiyelinin olmasına rağmen bu işlevde yalnızca bir kısım fiillerin görülüyor olması, hareket içeriğine sahip kelimelerin başka hareket şekillerinden istifade edilerek nitelenmek istenmesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bazı fiiller için başlama, bitiş ve bu ikisi arasındaki sürme zamanları söz konusu edilebilir. Bu duruma *gidedur-*, *gidekoy-* ve *öleyaz-* gibi örnekler verilebilir. Ancak tasvir edilecek her fiil için bahsedilen zamanlardan ayrı olarak bir de hareketlerin gerçekleşmesi için gerekli koşullar ya da hareketin nasıl gerçekleştiğinin ifade edilmesi gibi kullanışlar olduğunda farklı etkenler görülür.

Yapıyı meydana getiren nitelikler arasındaki ilişkilerden hareketle edinilen bilgi neticesinde tasvir ek fiili olarak kullanılan morfemlerin kelime sınıfından ek sınıfına geçen unsurlar olduğu görülmektedir.¹⁶

Anlam taşıma niteliğinden ayrılarak görev unsuru haline gelen bu morfemlerin müstakil bir fiil olarak yani sözlük elemanı iken sahip oldukları anlamların görevli morfem sınıfına geçtikten sonra icra ettikleri işlevlere etkilerinden de söz etmek mümkün olabilir. Yaklaşma fonksiyonu için genellikle +yaz- morfeminin kullanılmasını *yaklaşmak*, *yakın olmak* anlamlarına sahip *ya-* fiili ile ilişkilendirmek mümkün olmakla birlikte bu, bir kural halinde de değildir. Zira Türk dilinde bir şekil, birden fazla işlevi karşılayabilir ve bir işlev, birden fazla şekille icra edilebilir:¹⁷ “*Dolmuşu yetişmek için hızlı hareket etmesi gerekiyordu*”, “*Bütün ev suyla dolmuştu*.” Bu örneklerdeki –muş eki ilk cümlede yapım eki, ikinci cümlede ise sıfatfiil eki işlevinde kullanılmıştır. Zaten ekler, anlam üzerinden tasnif edilebilecek unsurlar değildir. Eklendikleri kelimeye ait işlevleri yerine getiren görev elemanlarıdır. Anlam ile ilişkileri kurulamayan ekler, kökenleri bakımından da sınıflandırılmamaktadır. Ancak eke ait bir şeklin daha eski bir şekille açıklanması mümkündür.

Tasvir ek fiili olarak kullanılan morfemlerin kelime sınıfından ek sınıfına geçerek işlev unsuru haline gelmesi bazı dil bilgisi çalışmalarında (Yiğitbaşı 2003: 373; Karaağaç 2012: 473; Hirik 2017: 213-214) da kendine yer bulmuştur.¹⁸ Başka bir çalışmada, söz konusu unsurların *birer ek gibi* kullanılarak oluştuğu ifade edilmiştir: “Çünkü tasvir fiilleri, hareket ifadesi taşıyan fiillerin, asıl anlamlarını daha sonra kaybederek kalıplaşmaları ve nihai olarak esas fiilin hareketini kılınış bakımından tamamlama görevini üstlenen birer ek gibi kullanılmasıyla olmuşlardır.” (Akar 2009: 28). Konuya fiilleştirme açısından yaklaşarak değerlendirmelerde bulunanlar da vardır:

“*Fiilleştirme ekiyle bir sözcüğü fiil yapmak yerine yardımcı fiille fiilleştirmek, dil kullanıcısının tercihi olarak değerlendirilmelidir. Ekle mi yoksa yardımcı fiille mi fiilleştirme yapılması gerektiği konusunda temayül açıktır; Türkçede öncelik, eklerdedir. Eklerle sözcük düzeyinde gerçekleştirilemeyen fiilleşme, ek işlevi kazandırılan fiillerle yapılmaktadır.*”¹⁹ (Gedizli 2013: 910).

¹⁶ Kelime kategorisinden ek kategorisine geçişin dilde başka örnekleri de mevcuttur: *yori- > yor*, *birle > +IA* vs.

¹⁷ Artvin ilinin bazı köylerinde +bil- morfeminin çok farklı bir işlevde kullanıldığı görülür: “*düşürebildim*”: “kazara düşürdüm” Ayrıca iktidar fonksiyonu, Türkçenin farklı bölge ve devirlerinde +u-, +bil-, +al- gibi şekillerle karşılanmıştır: “*boldı kuşlarğa bu sözün eyle hâl/kim hured anı kıla almas hayâl*” (Lisânü’t-Tayr 3068); “*andın soñ héc kılu bilse, kaçan kim hécniñ emgeki tağı meşakkatı uluğ boldı erse, savâbı tağı derecesi hem uluğ boldı.*” (NF 270/6); *tep yarlıg-qadı tudu umadam* *ärkim tükämädi ärsiz idur men* (İKPÖ XXVII/3).

¹⁸ Karaağaç bu unsurların yardımcı fiil olmakla birlikte bir ek gibi çalıştığını ifade eder (2012: 473).

¹⁹ Bu ifadelerden önceki bölümde yer alan değerlendirmelerde yardımcı fiiller, müstakil bir kelime niteliği taşımayan aynı zamanda ek de olmayan ancak ek işlevinde kullanılan unsurlar şeklinde belirtilmiştir. Ancak nihai değerlendirmenin anlam üzerinden yapım eklerine benzetilerek yapıldığı da görülmektedir: “...*anlam açısından ne beraber kullandıkları isim ve isim işlevli yapı ve sözcüğün ne de kendisinin müstakil anlamını korurlar, bilakis yeni bir anlam göstermek ve ifade etmek için oluşurlar. Yardımcı fiilli yapılar, fiil gibi bir sözcük yapısında değildir, ama fiil işlevlidirler. Yardımcı fiiller, ek olmadıkları halde ek işlevi görürler; isimden, isim işlevli yapı ve sözcüklerden, fiil yapım ekleri (İFYE ve FFYE) gibi fiilleştirme yaparlar.*” (Gedizli 2013: 909).

Tasvir ek fiilin ait olduğu dil bilgisi kategorisinin ek sınıfı olabileceğine dair ortaya konan bu yaklaşımlar oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Ancak sınıflandırma anlam üzerinden yapılarak yapım ekleri ile ilişki kurulmuş ve işlev fiilleştirme ile sınırlandırılmıştır. Oysa tasvir ek fiilleri ekleşmede asıl unsur konumunda olan kelimenin anlamını değiştirmemektedir. Ayrıca bu morfepler isim kategorisini fiil kategorisine aktarmakta yani *fiilleştirmektedir*. Dolayısıyla meselenin sadece *fiilleştirme* odağında ele alınması, tasvir ek fiillerinin tespitini güçleştirecek ve işlevlerini arka plana itecektir.

Sonuç

Zaman zaman ait olduğu gramer sınıfının *ek* olabileceğine dair sınırlı bir takım görüşler ileri sürülmüş olan tasvir ek fiilin dil bilgisi çalışmalarının çok büyük bir bölümünde kelimenin bir türü olarak değerlendirildiği görülmektedir. Tasvir ek fiili, kelime kategorisinden ek kategorisine geçen bir morfemdir. Eklendiği isim sınıfını fiil sınıfına aktaran ek fiillerin iki alt türünden birini temsil etmektedir. Bu ek sınıfının diğer alt türü de cevher ek fiilidir. Ek fiiller, ekleşme sırasında anlamı değiştirmeyen morfeplerdir. Anlam değiştirme görevini yerine getiren ek türü yapım ekidir. Tasvir ek fiili, ekleşmenin asıl unsuru olan fiilin hareketini tasvir etmesinden dolayı bu adla anılmaktadır. İsim fiil kategorileri, anlam işlev, şekil, asıl unsur yardımcı unsur, öncelik sonralık, dizim-dizi gibi karşılıklı ilişkiler neticesinde bir ek türü olduğu görülen tasvir ek fiili Türkçenin ilk yazılı eserlerinden günümüze kadar çok zengin işlevleri karşılayan görev unsurlarıdır.

Çalışmada varılan bu sonuca Türk dilinin isim ile fiil ve kelime ile ek kategorileri arasında yaptığı kesin ayrımın takip edilmesiyle ulaşılmıştır. Türk dilinin yapısının belirli prensipler vasıtasıyla kurallı işleyen ekleşme düzenine dayandığı bilgisinden hareket edilerek kesin çizgilerle ayrılan kategorilerin takip edilmesi gramerimizin sorunlu görülen diğer alanlarında da uygulanmalıdır. Bu sayede problem haline gelen konuların çözümü ve zaman zaman ortaya çıkan öznel değerlendirmelerin nesnel bir gerçekliğe dönüşmesi sağlanabilecektir.

Kaynaklar

- Ağca, Ferruh. (2013). “Türk Budist Çevresi Metinlerinde Bir Gramerleşme Örneği Olarak arıtı Sözcüğü”, *Türkbilgi, Dursun Yıldırım Armağanı*, 63-74.
- Ağca, Ferruh. (2015). “Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri”, *Dil Araştırmaları*. 16, Bahar, 83-101.
- Akar, Ali. (2009). “Bodrum Ağızlarında Şimdiki Zamanda Süreklilik Bildiren Bir Tasvir Fiili: {-I gat-}”, *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, Mustafa. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aydemir, İbrahim Ahmet. (2015). “Güney Sibiry Türkçesinde Zarf-Fiilli Yapıların Gramerleşmesi Hakkında”. *Türkbilgi*. 29, 89-100.
- Bacanlı, Eyüp. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Daşdemir, Muharrem. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık.
- Delice, H. İbrahim. (2007). *Türkçe Sözdizimi (3. bs.)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Demir, Necati. (2014). “Eski Türkiye Türkçesinde Tasvir Fiilleri” *Dil, Tarih, Kültür ve Edebiyat Araştırmaları 1*, Ülker Şen, Özkan Aydoğdu (hzl.). Ankara: Edge Akademi.
- Demir, Nurettin. (1996). “Birleşik Fiiller ve Vurgu: -iver- Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1994, 83-94.
- Demir, Sema A. (2013). “Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller”, *Türkbilgi*. 26, 67-90.
- Demirel, Ezgi. (2015). “Gramerleşme Süreçleri Bakımından Nevādirü’ş-Şebāb’da Tasvirî Fiiller”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 10/8, Spring, 819-834.
- Gabain, Annemaria Von. (1988). “Türkçede Fiil Birleşmeleri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1953, 16-28.
- Gedizli, Mehmet. (2013). “Türkçede Yardımcı Fiillerin Morfo-Semantiği ve İşlevi”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8/13, Fall, 897-914.
- Gökçe, Faruk. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Fiil Birleşmeleri (Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Güner, Galip. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Hirik, Erkan. (2017). “Türkiye Türkçesinde Eşzamandalık”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 60, 205-226.
- Karaağaç, Günay. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, Leyla. (2005). *Türkçede Söz Dizimi (9. bs.)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kirişçioglu, Fatih. (2008). “Saha Türkçesindeki Tasvirî Fiiller Üzerine - I” [Bildiri]. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, (24-27 Haziran 2008). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Korkmaz, Zeynep. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- İlhan, Nadir. (2001). “Birleşik Fiil Kuruluşunda A-I-U Ünlüleri”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. 596, Ağustos, 177-182.
- Nazarov, Zafar. (2005). “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Fiillerin Leksik-Gramer Özellikleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 28, 83-89.
- Özalan, Uluhan. (2014). *Türk Dilinde Cevheri Ek Fiil*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE.
- Özkan, Mustafa. (2009). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi* (3. bs.). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Salan, Erkan. (2014). “Türkçede Bir Gramerleşme Örneği: -soñ < soñ”. *Dil Araştırmaları*. 14, Bahar, 97-117.
- Sarı, Mustafa. (2000). “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması”. *Türkoloji Dergisi*. 13, 227-243.
- Şahin, Hatice. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şahin, Savaş. (2012). “Türkmen Türkçesinde Tasvir Fiilleri ve Tasvir Fiillerinde Kullanılan Yardımcı Fiiller”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 3(1), 177-190.
- Şen, Serkan. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tan, Ali. (2010). *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2017). *Türk Dil Bilgisi Toplantıları -Birleşik Fiil- Bidiriler ve Tartışmalar* (6 Haziran 2014). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, Zikri. (2016). “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları” [Bildiri], *Türk Dil Bilgisi Toplantıları – V Türk Dilinde Eklerin Sınıflandırılması Sempozyumu*. İstanbul.
- Uçar, Filiz Meltem. (2016). “Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 32, 21-56.
- Yığıtbaşı, Hatice.(2003). “Bugünkü Uygur Türkçesinde Birleşik Fiiller”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1999, 42, 365-380.

HÂKÂNÎ'NİN MEDÂYİN HARÂBELERİ KASİDESİ ŞERHİ
VE TÜRKÇE TERCÜMESİ
KHAGANİ 'S RUIN OF MEDAYIN POETRY'S EXPLANATION
AND ITS TURKISH TRANSLATION

SAADET KARAKÖSE

Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Prof. Dr. Pamukkale University Faculty of Science and Letters
saadetk@pau.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-8784-1149>

METİN AKDENİZ

Arş. Gör. Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Res. Assist. Pamukkale University Faculty of Science and Letters
makdeniz@pau.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-6062-6724>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Çeliş Tarihi-*Received Date* : 15.01.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 01.04.2018
Sayfa-*Pages* : 85-112

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3877>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by

 iThenticate®

**HÂKÂNÎ'NİN MEDÂ'İN HARÂBELERİ KASİDESİ ŞERHİ VE
TÜRKÇE TERCÜMESİ**
KHAGANİ 'S RUIN OF MEDAYIN POETRY'S EXPLANATION AND ITS
TURKISH TRANSLATION

SAADET KARAKÖSE - METİN AKDENİZ

Öz

İran Edebiyatının en özgün şahsiyetlerinden olan Hâkânî-i Şîrvânî Enverî-i Ebîverdî ile birlikte devrinin en önemli kaside şairidir. Hâkânî'nin Medâ'in Sarayı'nın harap manzarası karşısındaki duygulanımlarını yansıtan "Eyvân-i Medâ'in" (Medâ'in Sarayı) kasidesi, aynı zamanda Sasâniler devri Fars tarihine yakılmış bir ağıttır. Sasâniler devrine ait İran tarihinden verilen örnekler ve bunlara dayalı felsefi çıkarımlarla ilerleyen kaside, geçmişin ihtişamı ve şimdinin yoksulluğu tezadı üzerine şairin düşüncelerinden oluşmaktadır. Zamanın yıkıcı etkisini somut bir örnek üzerinden tasvir eden şair, kasidenin matlaında Medâ'in Sarayı'nın harabelerini mevzu edinmesinin sebebini açıklar: İbret almak. Bu çalışmada önce şairin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgiler verilmiş, sonra Eyvân-i Medâ'in adlı kaside şerh edilmiştir. Çalışmanın sonunda ise kasidenin orijinal metnine kafiye ve vezin yönünden sadık kalınarak yapılan yeni bir Türkçe manzum tercümesi yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hâkânî-i Şîrvânî, Eyvân-i Medâ'in, kaside, şerh, tercüme.

Abstract

Khagani, one of the most authentic personalities of Iranian literature, is regarded as one of the most important qasida poets of his area along with Enverî-i Ebîverdî. The qasida of "Eyvân-i Medâ'in" (Medâ'in Palace), reflecting the feelings of Khagani at the ruined view of Medâ'in Palace, is also a lament for the history of Old Persia. The qasida which progresses with the case studies given from the Old Iranian period and the philosophical conclusions based on them, consists of the poet's thoughts on the glory of the past and the poverty of the present. The poet, describing the destructive effects of time through a concrete examples, explains in matla' (first couplet) why he was interested in the ruins of Medâ'in Palace: to draw a lesson from the past. Our aim is to remind Turkish researchers of the "Eyvan-i Medâ'in" qasida which has been translated into many languages where Turkish is among them. After briefly introducing the poet's life and works the Eyvân-i Medâ'in has been interpreted. At the end of the study, a new Turkish translation being faithful to the rhyme and rhythm of the original text has been presented.

Key Words: Khagani, Eyvân-i Medâ'in, qasida, interpretation, translation.

Giriş

Bu çalışmanın asıl amacı, daha önce H. Dâniş tarafından mensur olarak Türkiye Türkçesine ve M. Rahim tarafından manzum olarak Azerbaycan Türkçesine çevrilen Eyvân-i Medâ'in kasidesinin orijinal metnindeki kafiye ve vezne sadık kalınarak yapılan manzum bir çevirisini okuyucuya sunmaktır. Herhangi bir metnin her yeni çevirisi asıl metni anlamca çoğaltır, ona yeni boyutlar ekler ve hedef dile ait edebiyatı zenginleştirir. Ayrıca çevrilen eser görece eskiyse söz konusu esere ait imajlar aktüelleşip başka bir dilde yeniden hayat bulma imkânına kavuşur. Eyvân-i Medâ'in kasidesini yeniden çevirme fikri de bu düşünceden hareketle gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında birçok farklı dile çevrilen bu meşhur eserin şerh edilmesi de makalenin diğer bir amacıdır. Devrin ilimlerine vakıf olan Hâkânî'nin şiirlerinin anlaşılmasındaki güçlükler, divanının farklı şarihlerce birçok defa şerh edilmesinin temel nedenidir. Ancak klasik döneme ait bu şerhlerin Farsça olması, genellikle metnin psikolojik yönlerini göz ardı ederek daha çok gramerine odaklanması ve kasidelerin sadece bazı beyitlerini şerh etmeleri günümüz okuyucusunun ihtiyacını yeteri kadar karşılayamamasına sebep olmaktadır. Bu nedenle metnin psikolojik örüntüsünü de modern şerh yöntemleriyle açıklayan Türkçe bir şerhinin de verilmesi gerekli görülmüştür.

1. Hâkânî'nin Hayatı

Hâkânî'nin hayatı ile ilgili temel bilgilerin kaynağı Tuhfetü'l-Irakeyn adlı mesnevisidir. Burada bildirdiğine göre Müslüman bir baba ve daha sonra İslamiyeti seçmiş Nasturi bir annenin oğlu olarak Şirvân'da dünyaya gelmiştir. Hâkânî'nin adı, tezkirelerin çoğunda Bedil olarak geçer. Kendisine Bedil isminin verilmiş sebebini bir beytinde şöyle anlatır:

Bedel men âmedem ender-cihân Senâ'î-râ
Bedîn delîl peder nâm-i men Bedîl nihâd (Seccâdî, 1382: 6).
(Senâ'î'nin mukabili olarak dünyaya geldiğim için babam bana Bedil ismini verdi.)

Tezkire-i Devletşâh (Devletşâh, 1900: 78), Âteş-kede (Lütf 'Alîbig, 1337: 36) ve Riyâzü'l-Ârifin (Muhammed Rıza Kulu Han, 235) adlı tezkirelerde adı İbrahim olarak geçmesine rağmen kendi eserlerinde adının İbrahim olduğuna dair açık bir delil yoktur (Seccâdî, 1382: 6). Adı geçen tezkireler şairin adının İbrahim olduğunu şu beyte dayandırır:

Be-h'ân-ı ma'nî-ârâyî Birâhîmî pedîd âmed
Zi-poşt-i Âzer-i san'at 'Alî neccâr-i Şirvânî (Seccâdî 1382: 6).
(Mana sofrasını hazırlamak için, zanaat Âzer'i Şirvânlı marangoz Alî'nin belinden dünyaya geldi İbrahim.)

Seccâdî'ye göre beyitte geçen İbrahim'le kendisinin ismi değil Hz. İbrahim kastedilmiştir. Hâkânî'nin lakapları olan Efdâlü'd-dîn¹ ve Hassânü'l-'Acem'e gerek

¹Çağdaşları onun daha çok bu lakabını kullanır (Safâ, 1388: 776).

kendi şiirlerinde gerekse çağdaşlarının eserlerinde rastlanır. Hassânü'l-'Acem lakabı Hâkânî'ye amcası² tarafından verilmiştir (Seccâdî, 1378: 7).

Şairin doğum yılı tam olarak bilinmemekle beraber yaygın olan görüş h.520'dir (Yazıcı, 1997: 168). Marangozluk yapan babasının adı yukarıdaki ikinci beyitte de görüleceği üzere 'Alî'dir. Tuhfetü'l-Irakeyn adlı eserindeki beyana göre annesinin mesleği aşçılık, dedesininki ise dokumacılıktır (Seccâdî, 1378: 7).

Tezkirelere göre Hâkânî mahlasını almadan önce Hakâyikî mahlasını kullanmıştır (Devletşâh, 1900: 79). Ancak bu mahlasla yazdığı şiirlerin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Hâkânî mahlasını alması Ebu'l-'alâ-yı Gencevî vesilesiyle Şirvanşâh hakanının yanına gittikten sonradır (Muhammed Rıza Kulı Han, 236)³. Kayınpederi olan Ebu'l-'alâ-yı Gencevî, Hâkânî'den şikâyet ettiği kasidesinde şaire Hâkânî mahlasını verişini şöyle anlatır⁴:

Çu şâ'ir şodî bordemet nezd-i Hâkân
Be-Hâkânîyet men lakab ber nihâdem
(Şair olunca seni hakanın huzuruna ben götürdüm. Sana Hâkânî mahlasını ben verdim)

Babasının mesleğini yapmak istememesi sebebiyle babasıyla araları açılan Hâkânî ilk eğitimini almak üzere hekim ve filozof olan amcası Kâfiyyü'd-dîn 'Ömer b. 'Osman'ın yanına gitmiştir. Şair 25 yaşındayken amcası vefat etmiştir. Tuhfetü'l-Irâkeyn adlı mesnevisinde Arapça, tıp, astronomi ve felsefeyi amcasından öğrendiğini nakleder.⁵ Amcası öldükten sonra 25 yaşındayken eğitimini tamamlamak maksadıyla Ebu'l-'alâ-yı Gencevî'nin yanına gitti. Şâirler üstadı olarak bilinen bu zat Şirvânşâh hakanı Minûçîhr'e yakındı ve Hâkânî'yi gelecekteki memduhuyla tanıştırdı (Seccâdî, 1378, 12-14; Safâ, 1388: 777-778). Kayınpederi de olan Ebu'l-'alâ-yı Gencevî ile Hâkânî'nin arası zamanla açıldı. Hâkânî hocasını İsmâîlî olmakla, hocası da onu mürtedlikle suçladı (Yazıcı, 1997: 168).

Bu isnatlar karşısında Hâkânî 549-50 yılları arasında Şirvân'dan ayrılmak zorunda kaldı. Rey'e geldiğinde hastalandı ve Rey valisi şehre girmesine izin vermedi. Bunun üzerine şair, Şirvân'a dönmek zorunda kaldı. Bir süre Şirvân'da kaldıktan sonra şahın izniyle h. 551'de hac yoluna koyuldu ve Mekke'ye gelince bu şehri tavsif eden bir kaside yazdı. Dönüş yolunda İsfahan ve Bağdad'a uğradı. Babası Minûçîhr'in ölümü (h.565) üzerine yerine geçen şah Âhistân, Hâkânî'ye soğuk davrandı. Hâkânî ikinci defa hacca gitmek için izin istedi fakat şah izin vermedikçe Şirvân'dan gizlice kaçma teşebbüsünde

² Lübabü'l-Elbâb'da Tuhfetü'l-Irakeyn'e dayanarak bu lakabın şairin babası tarafından verildiği söylenmektedir: Çündî ki der-hüner tamâmem/Hassân-ı 'Acem nihâd nâmem (Hünerimin kemale erdiği görünce, lakabımı Hassân-ı 'Acem koydu) ('Avfî, 1341: 221). Bu lakab, şaire yazdığı na'tlar dolayısıyla verilmiş olmalıdır.

³Riyâzü'l-'Ârifîn'de mahlasını şairin kendisinin seçtiği söylenmektedir.

⁴Devletşâh, Hâkânî mahlasını şaire hakanın (Hâkân-ı Ekber Minûçîhr) verdiğini söyler. Bunun sebebi olarak da şairin hakana olan yakınlığını gösterir (Devletşâh, 1900: 79).

⁵Riyâzü'l-'Ârifîn'de kendisine sadece şair vasfının verilmesinin kemâline ve mertebesine haksızlık olacağı söylenmektedir (Riyâz, 236).

bulundu. Şahın askerleri Hâkânî'yi yakalayıp zindana attılar⁶. Böylece 7 ay sürecek olan hapis hayatı başlamış oldu (Devletşâh, 1900: 79). H. 569'da Minûçîhr'in kızkardeşi 'İsmetü'd-dîn'in yardımıyla hapisten çıkıp hac maksadıyla Mekke'ye gitti (Seccâdî, 1378, 16-18).

Hacdayken Âhistan'dan bir mektup alarak tekrar Şîrvân'a döndü. H. 571'de yirmi yaşındaki oğlu Reşîdü'd-dîn öldü (Safâ, 1388: 780). Oğlunun ölümüne birçok mersiye yazan Hâkânî bu olay karşısında duyduğu üzüntüye şu beytinde değinir:

Derîğ mîve-i 'ömrem Reşîd k'ez-ser-i pây
Be-bîst sâl ber âmed be-yek nefes be-güzeşt (Seccâdî, 1378, 23).
(Eyvah! Ömrümün meyvesi Reşîd yirmi yaşına yetti de bir nefeste geçip gitti.)

Ömrünün sonlarında uzlete çekilip Tebriz'e yerleşen Hâkânî, bu şehirde h.595'te vefat etmiştir (Safâ, 1388, 780).

2. Hâkânî'nin Eserleri, Divânı Üzerine Yapılan Bazı Eski Şerhler ve Şiirlerinden Yapılan Çeviriler

Hâkânî'nin günümüze ulaşabilmiş 3 eseri bulunmaktadır:

1. Divan: Hâkânî'ye asıl şöhretini kazandıran divanı içinde 106 büyük kaside, 110 küçük kaside, yaklaşık 290 kıt'a, 330 gazel ve 300 civarı rubai bulunmaktadır (Seccâdî, 1382: 58)⁷. Coğunluğu methiye olan kasidelerin içinde zühdiyyeler, şekvaiyyeler, habsiyyeler, mersiyyeler vb. birçok türe rastlanmaktadır. Kasidelerinin birçoğunda tasri' sanatını ustalıkla kullanmıştır. Methiye olmayan kasidelerinin bazıları, örneğin "Medâ'in Harabeleri" onun en ünlü şiirlerindedir. Sayısı 300'ü aşan gazellerinde çoğunlukla dünyevî aşkı işlemiştir. Kasidelerinde olduğu gibi gazellerinde de sıklıkla fiil kökenli redifleri tercih etmiştir (Beelhart, 2010). Divanın edisyon kritikli metni Ziyâeddin Seccâdî tarafından 1959 yılında Tahran'da neşredilmiştir. Bazı tezkirelerde⁸ hayatının belli bir döneminde tasavvuf yoluna girdiği söylense de onun şiirlerinde örneğin Senâ'î'de olduğu gibi derin bir tasavvufi anlayışa rastlanmaz (Yazıcı, 1997: 169).

2. Tuhfetü'l-İrâkeyn: Fars edebiyatında ilk manzum seyahatname olan bu eser mesnevi şeklinde yazılmıştır ve yaklaşık 3200 beyitten oluşmaktadır. Hâkânî bu eserini ilk hac yolculuğu esnasında h. 551 yılında Musul Emiri Cemâleddin Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Alî Isfahânî adına yazmıştır. Yolculuğu sırasında tanıştığı kimseleri ve gezdiği yerleri anlattığı bu eserin mensur olarak yazılmış bir de önsözü vardır. Eser, şairin hayatına dair birçok bilgiyi ihtiva etmesi bakımından da önem arz etmektedir. Tuhfetü'l-İrâkeyn h.1333'te Dr. Yahyâ Karîb'in düzeltmeleriyle Tahran'da basılmıştır (Seccâdî, 1382: 58; Yazıcı, 1997: 169).

⁶Devletşâh, bu kaçışın sebebi olarak Hâkânî'nin dünyadan yüz çevirip tasavvuf yoluna girmek için hakandan izin istemesine, hakanın ise onun sohbetinden mahrum kalmayı istemediği için buna cevaz vermemesine bağlamaktadır (Devletşâh, 1900: 79).

⁷Beelaert (2010) kasidelerin sayısını 132olarak hesaplamıştır. Bu farklılığın oluşmasınaher iki araştırmacının büyük ve küçük kaside sınıflandırmalarındaki farklar sebep olmuş görünüyor.

⁸Âteş-gede s. 36, Riyâzü'l-'Ârifin s. 236, Devletşâh s.79.

3. Münşe'ât: Hâkânî'nin Tuhfetü'l-İrâkeyn adlı eserinin önsözü haricindeki tek mensur eseri münşe'âtıdır. Ziyâeddîn Seccâdî tarafından h. 1346'da yayımlanan Münşe'ât'ta 31 adet mektup yer almaktadır (Seccâdî, 1346: 6-7). Muhammed Rüşen'in Münşe'ât-i Hâkânî'sinde ise bu sayı 60'e çıkmıştır (Beelhart, 2010).

Hâkânî'nin divanında bulunan şiirler birçok kişi tarafından şerh edilmiştir. Bu şerhlerden en eskisi Âzerî-i Tûsî'nin şerhidir. Cevâhirü'l-Esrâr'da bulunan bu şerhte, "felek kejev-ter-est" kasidesinden 40 beyit şerh edilmiştir⁹. Hâkânî'nin hapisteyken yazdığı bu kaside, içerdiği Hristiyanlık ıstılahları nedeniyle sıklıkla şerh edilmiştir. Elde bulunan en eski ikinci şerh, Muhammed b. Davûd b. Muhammed el-'Alevî eş-Şâdiâbâdî'nin Sultân Nâsirüddîn Halacî'ye sunduğu şerh olup Hâkânî'nin 44 kasidesinin şerhini ihtiva eder (Seccâdî, 1382: 65).

Adı zikredilmeye değer başka bir şerh ise Abdülvehhâb b. Muhammed el-Hüseynî el-Me'mûrî'nin, oğlu Sadreddin'in ısrarı üzerine h. 1018'de yazdığı Muhabbetnâme'sidir. Kütüphanelerde birçok nüshası bulunan bu eserde Hâkânî'nin divanından 1712 beytin şerhi yer almaktadır. Kabûl Muhammed'in Ferah-fezâ adındaki 10 kasidenin şerhinden oluşan eseri ise bulunamamıştır. Muhammed b. Hâcegî-i Gilânî'nin Hatmü'l-Garâyib adlı şerhi ise otuzdan artık kasidenin şerhini ihtiva eder. Bu eser yazarın ölümü üzerine yarım kalmıştır. (Mehdevîfer, 1392: 5)¹⁰.

Hâkânî'nin divanı 1875 yılında Rusça tercümesiyle beraber yayımlanmış; yine ayrı bir kitap olarak divandan seçilmiş şiirlerin bazıları da basılmıştır. Hâkânî'nin hapsiten kurtulmak maksadıyla Bizans Prensi Andronikos için yazdığı kaside, Khanikov tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte neşredilmiştir. Vladimir Federovich Minorsky "Khakaniand Andronicus Comnenus" adlı makalesinde kasideyi İngilizceye çevirmiştir (Yazıcı, 1997: 169).

Medâ'in Harâbeleri'nin İngilizce çevirisini Jerome W. Clinton, "The *Madâen Qasida* of Xâqânî Sharvânî I" adlı makalesinde sunmuştur (Beelhart, 2010).

Ayrıca, Hâkânî'nin seçilmiş şiirleri Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir¹¹. Bunların arasında aşağıda çevirisini vereceğimiz Medâ'in Harâbeleri de bulunmaktadır. M. Rahim tarafından kasidenin orijinalindeki vezne ve kafiyeye sadık kalınarak tercüme edilen bu şiirin ilk beyti şöyledir:

İbrətlə bax, ey könlüm, bu aləmə, gəl, bir an,
Eyvani-Mədainiayineyi-ibrət san

Ayrıca Hüseyin Dâniş'in bu kasideye yazdığı bir tesdisi mevcuttur. Kırk iki beyitten oluşan kasidenin otuz beyti esas alınarak yazılan bu tesdisi yine Hüseyin Dâniş, Türkiye Türkçesine tercüme etmiş ve onun yaptığı bu tercümeyle Mehmet Atalay günümüz Türkçesine uyarlamıştır (Atalay, 2003:110-114).

⁹Aynı kaside üzerine hicri 9. asırda bir lügat hazırlanmıştır. Bu lügatte yaklaşık 400 kelimenin açıklaması vardır (Seccâdî, 1382: 65).

¹⁰Hâkânî'nin kasideleri üzerine yapılan eski şerhler hakkında daha ayrıntılı bilgi için (Mehdevîfer, 1392: 4-7).

¹¹ bkz.Xaqani Şirvani (2004). Seçilmiş Əsərləri, Lider Neşriyyat, Bakı.

3. Medâ'in ve Hâkânî'nin Kasidesi

Sâsânîler'in başkenti ve kışlık ikâmetgâhı olan, Dicle nehrinin her iki kıyısında bulunan yedi şehirden oluşan Medâ'in, Arapçada şehir anlamına gelen "medîne" kelimesinin çoğuludur (Avcı, 2003: 28). Rivayetlere göre ilk kral olan Huşeng tarafından kurulan Medâ'in zaman içinde aralarında İskender'in de bulunduğu birçok kişi tarafından yeniden inşa edilmiştir. Sâsânîler'in son döneminde ise bilinen 4 veya 5 şehir kalmıştır. Bunların en eskisi, doğu yakasında bulunan Ktesiphon'dur. Etrafı surlarla çevrili olan bu şehir, içinde hükümdarlık sarayının (kasru'l-ebîyâz) bulunması sebebiyle en ünlüsüdür (Morony, 2009). I. Şâpûr (241-272) tarafından yaptırılan bu saray, Anuşirvân (531-579) tarafından restore edilerek genişletilmiştir (Coşkun, 2010: 450). Abbasiler Bağdad'ının 35. km güneydoğusunda bulunan Medâ'in'in Araplar tarafından alındığında Aramlar, Persler, Grekler, Suriye'nin yerel halkı, Yahudiler, Zerdüştiler ve çeşitli milletlere mensup Hristiyanlardan oluşan nüfusunun yaklaşık olarak 130.000 olduğu tahmin edilmektedir (Morony, 2009).

Bugünün İran'ında "Medâ'in" in hatırasının hâlâ yaşıyor olmasının sebeplerinden biri hiç kuşkusuz Hâkânî'nin, Eyvân-ı Medâ'in adıyla bilinen kasidesidir (Morony, 2009). Hâkânî bu şiirini, hac yolculuğundan (h. 551 veya 552) dönerken harap hâldeki Medâ'in sarayını ve Tâk-i Kisrâ'yı görmesi üzerine yazmıştır (Safâ, 1388:779). Zamanın acımasızlığı ve yıkıcılığı üzerine felsefî düşünceler ve nasihatler içeren bu kaside, şairin melankolik ve nostaljik mizacını en iyi şekilde yansıtan eserlerindedir. Medâ'in sarayının harabeleri önünde bu sarayın görkemli zamanlarının hatırlanması tezadı üzerinden ilerleyen kaside aynı zamanda geçmiş zamanlara bir ağıttır.

Seccâdî'nin hazırladığı divanın önsözünde hayıflanarak paylaştığı hatırasının da işaret ettiği gibi Eyvân-ı Medâ'in kasidesi, uzun bir zaman Hâkânî'nin edebi mirasını en iyi yansıtan eser olarak okullarda okutulmuş ve deyim yerindeyse diğer şiirlerini gölgede bırakmıştır (Seccâdî, 1382: 3).

4. Medâ'in Kasidesinin Metni ve Şerhi

(Mef'ûlü Mefâ'ilün Mef'ûlü Mefâ'ilün)

1. Hân ey dil-i 'ibret-bîn ez-dîde 'iber kon hân

Eyvân-ı Medâ'in-râ âyine-i 'ibret dân¹²

(Ey ibretleri gören gönül, ibretler alıp ağla ha! Medâ'in sarayını ibret aynası say ha!)

Kaside "hân" (ha, işte)¹³ ünlem edatıyla başlıyor. Birinci mısraın başında ve sonunda yer alan edat, hayret ifadesini güçlendirmek için tekrar edilmiştir. Ayrıca ilk ve

¹² Ziyâeddin Seccâdî, Divân-i Hâkânî, s. 358.

¹³ Bugün argo addettiğimiz "ahan" veya "aha" edatının aslı "hân" edatı olabilir. Hacıeminoğlu bu edatın yabancı asıllı olabileceğini ileri sürmektedir (Hacıeminoğlu, 1984: 306). Aşağıdaki beyitte yer alan "hâ" tenbih edatları da bu durumu doğrular niteliktedir.

Çü men n'âverd pansed sâl-i hicret

Durûğî nîst hâ bürhân-i men hâ (Hâkânî)

(Hicretten bu yana beş yüz senede benim gibisi gelmedi. Bu sözümde yalan yok ha, bu şiirim zaten bunun ispatıdır.)

son intibah aynı olduğu izlenimini vermektedir. Şair sözü etkili kılmak için kendine hitap etmektedir. Medâ'in harabelerinden alınacak ibreti metin boyunca sıralamaktadır. Zirâ bu harabe adalet sarayına aittir. Bir zâlim sarayına ait olsaydı da şüphesiz ibretkâr olacaktı. Buradaki nükte her şeyin yok olacağı yönündedir. Bir taraftan fânîlik, diğer taraftan adalet kasrının harap olmasının verdiği melâl ile şair ibret hissesini artırmaktadır.

Diğer taraftan "hân" kelimesi Farsça okumak fiilinden emri çağrıştırıyor. Kurân'ın ilk emri de "oku", (ikrâ)dir. Şair ibret nazarını Kurânî bakış açısıyla eğitici bir amaçla tavsiye ediyor. Kuran'daki "Yeryüzünde dolaşıp kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğuna bakmadılar mı? Oysa onlar kendilerinden daha da kuvvetli idiler. Göklerdeki ve yerdeki hiçbir şey, Allah'ı âciz bırakacak değildir. Şüphesiz O, hakkıyla bilendir, hakkıyla kudret sahibidir." (Fâtır, 35/44) âyetine telmih yaparak muhakemeyi tavsiye ediyor. İkinci mısradaki ayna metaforu, harabenin resmini kalbe nakşetmeyi amaçlıyor. Açık istiare sanatıyla aynaya benzetilen kalp, adetâ fotoğraf makinesi görevi üstlenmiş durumdadır. Bununla "bu ibretlik manzarayı hiçbir zaman aklından çıkarma" mesajı vermektedir.

"İbret" in çoğulu olan "iber" kelimesi, gözyaşı dökmek manasına da gelmektedir ve "dide" ile ihâm-ı tenasüp oluşturmaktadır.

2. Yek reh zi-reh-i Dicle menzil be-Medâ'in kon
V'ez-dîde dovom-i Dicle ber-hâk-i Medâ'in rân
(Dicle yolundan gidip Medâ'in'de konakla bir yol. Gözlerinden ikinci bir Dicle'yi de Medâ'in toprağına sen akıt.)

Burada adres tarif edilmektedir. Medâ'in'e giden yol Dicle kıyısındanadır. Şair özellikle Dicle'yi vurguluyor; hüsn-i ta'lîl sanatıyla olayın görgü tanığı ve o günden bu güne dehşete ağlayan olarak gördüğü için. Buradaki hâlet-i rûhiye şairin ağlamaktan kendini alamamasıdır. Okuyucuya da bunu tavsiye ederek o havaya girmesini sağlıyor.

Ağlamak, sufilerin en belirgin halidir. Kuran'da ve hadislerde tavsiye edilmiştir. Bir damla gözyaşının pek çok müşkili halledeceğine, bu yüzden nafil ibadetten daha hayırlı olduğuna inanılır. İlk dönem sûfileri Bekkâûn (ağlayanlar) diye anılmışlardır (Uludağ, 1999: 106). Şair, hüzün ve tefekkür içinde sufiyane duygular içindedir.

İkinci mısra da yer alan "dovom-i Dicle ez-dîde rânden" çok ağlamaktan kinayedir.

3. Hod Dicle çünân girîd sad dicle-i hûn gûyi
K'ez-germî-i hûn-âbeş âteş çeked ez-müjân
(Dicle'nin kendisi de öylesine ağlıyor ki sanki onun kanlı gözyaşlarının sıcaklığına eşlik ederek yüzlerce kan ırmağı da kirpiklerinden ateş damlatıyor.)

Yine teşhis yoluyla hüsn-i ta'lîl sanatıyla Dicle'nin bulanık suları kana benzetilmiş. Sanki savaşta toprağına dökülen kan Dicle'ye sızmış; Dicle de bu hatırayı yaşatmak için bu kanı teşhir ediyormuş gibi manzara çizilmiş. Doğal olarak bölge harabe haline geldiği için toprağı tutacak bitki örtüsü de ortadan kalkmıştır. Böylece toprak daha kolay sürüklenmekte ve ağlayan gözlerde kan olarak görünmektedir. Suyun taşlara vurup

sıçraması kirpik görüntüsü vermektedir. Kirpiklerden damlayan ateş ise bölgenin çöl iklimi hüviyetini göstermektedir.

Dicle'nin kan ağlaması imajı, günbatımına işaret etmektedir. Bilindiği gibi kervanlar gündüz yol alıp gece konaklarlar. Bu durum sonraki beyitte de dile getirilmiştir.

4. Bîni ki leb-i dicle kef çün be-dehân âred
Gûyî zi-tef-i âheş leb âbile zed çendân
(Dicle'nin ağzının nasıl da köpürdüğünü görüyor musun? Sanki âhının sıcaklığıyla sıtma hummasından dudağında kabarcıklar çıkmış.)

Dicle'nin feryadına şair kendini öyle kaptırmış ki, gözünde onu sıtmadan titreyen biri olarak canlandırmaktadır. Sıtma ateşli bir hastalıktır; ateş yükseldikçe üşüme, titreme nöbeti başlar. Üçüncü beyitteki ateş, bu beyitte sıtmaya yol açmıştır. Sudan oluşmasına rağmen nehrin dalgaları titremeye, hava kabarcıkları da harareten oluşan dudak uçuşuna benzetilmiş, teşhis yoluyla hüsn-i ta'lîl sanatıyla. "Âh"ın sebebi aşırı üzüntüdür. Ayrılık acısı çekenleri melal sıtması tutarmış (Onay, 2000: 438).

5. Ez-âteş-i hasret bîn büryân ciğer-i Dicle
Hod âb şenîdestî k'âteş konedeş büryân
(Hasret ateşiyle yüreği yanmış Dicle'ye bak! Sen hiç ateşin suyu yaktığımı işittin mi?)

Şairin Dicle üzerindeki gözlem ve duygu yoğunluğu devam etmektedir. Aslı su olduğu hâlde önceki beyitte Dicle'nin sıtma tutmasını sorgulamaktadır; tezat sanatıyla. Hayret ettiği şey, suyun yanması olayıdır. Bunu da ciğerden gelen ayrılık ateşine bağlamakta ve Dicle'nin hâl diliyle anlatmaktadır mezâlimi. Suyun harareti suyu yakacak kadar fazladır. Önceki beyitteki Dicle'nin yanarak yok olma tehlikesine karşı, gözyaşıyla Dicle suyunu güçlendirme önerisi getirilmiştir.

Dicle'nin ciğerinin yanması yine nehrin günbatımındaki görüntüsüyle ilişkilidir. Ancak şair bu manzarayı Dicle'nin Medâ'in'e ciğerinin yanması şeklinde yorumlamıştır, teşhis yoluyla hüsn-i ta'lîl sanatı yapmıştır. İkinci mısradaki istifham-ı inkârî sanatı bulunmaktadır.

6. Ber-Dicle girî nev nev v'ez-dîde zekâteş dih
Gerçi leb-i deryâ hest ez-Dicle zekât-âstân
(Deniz, zekâtını Dicle'den alsa da sen, tekrar tekrar Dicle için ağla ve gözyaşı zekâtını Dicle'ye ver.)

Şair yolun sonuna gelmiştir. Dicle'nin Basra körfezine dökülüşüne de hüsn-i ta'lîl sanatıyla zekât verme yorumu getirmiştir. Zekât konusunda da tecâhül-i ârifâne sanatıyla bir şaşırtmacaya başvurmuştur. Zekâtı zengin fakire verir. Burada hacim olarak küçük olan Dicle denize zekât vermektedir; kendisinin de gözyaşı zekâtını Dicle'ye vermesini tavsiye etmektedir. Vurgulamak istediği nükte, zekâtı verilen metanın gönül ateşinden

oluşan gözyaşı olmasıdır. Bu açıdan deniz fakirdir. “Sen de zekâtını Dicle’ye ver” derken, Dicle’yi yoksul bırakacak kadar gözyaşı dök, demek istiyor.

Gözyaşı gümüş akçeye benzetilmiştir (açık istiâre). Bu mazmun edebiyatımızda da çok kullanılmıştır:

- Sen zer ü sîm ile sayd olduğın işideli
Gözlerüm gümüşe döndü yüzüm altın gibidir (Karamanlı Nizâmî)¹⁴
7. Ger Dicle der âmîzed¹⁵ bâd-ı leb ü sûz-ı dil
Nîmî şevêd efsürde nîmî şevêd âteş-dân
(Eğer Dicle dudağındaki (kıyısındaki) rüzgârı ve gönlündeki ateşi karıştırabilseydi yarısı donar yarısı yanardı).

Beşinci beyitteki suyun yanması tezadı, bu beyitte donma-yanma tezadı olarak işlenmiştir. Dicle için yanma ve donma durumu yine çöl iklimine işaret etmektedir: Gündüzler (veya yazlar) yüksek ısıyla yanma; geceler (veya kışlar) düşük ısıyla donma. Şair bu iki tehlikeye çözüm önerisi getirmektedir. Üzerinde esen rüzgâr nehri dalgalandırmakta, ancak içindeki ateşi teskin edememektedir. Bilakis hava ateşi harladığı için Dicle’nin ıstırapı hâlden hâle döner. “Leb” kelimesi tevriyelidir: Dudak ve kıyı.

8. Tâ silsile-i eyvân bügsist Medâ’in-râ
Der-silsile şod Dicle çün silsile şod pîçân
(Medâ’in Sarayı’nın zinciri kopalı Dicle, zincire vuruldu ve zincir gibi kıvrım kıvrım kıvrandı.)

Yedinci beyitle alakalı olarak bu beyitteki kıvrılma, sancı içinde kıvrınma hareketidir. Rüzgârın oluşturduğu silsile hâlindeki dalgalar ve nehir yatağının kıvrımları zincir görüntüsü vermektedir. Bu zincir, Tâk-ı Kisrâ zincirini¹⁶ hatırlatmakta ve şair hüsn-i ta’lîl sanatıyla biri adaleti diğeri zulmü temsil eden iki zincir arasında münasebet kurmaktadır. Dicle burada insanîyeti temsil ediyor. Adalet sarayının zinciri kopunca, zincire vurulmak zulmün gereğidir. Kopma ve bağlanma arasındaki tezat, zincirin kesret anlamıyla halkın maruz kaldığı zulmü ifade ediyor, Dicle şahsında.

Dicle’nin zincire vurulması onun coşkısına da işaret etmektedir. Bilindiği gibi eskiden delilere zincir vurulmaktaydı.

9. Geh geh be-zebân-ı eşk âvâz dih eyvân-râ
Tâ bû ki be-gûş-i dil pâsuh şinevî z’eyvân
(Zaman zaman Medâin Sarayı’na gözyaşı diliyle seslen; can kulağıyla dinlersen olur da saraydan cevap alırsın.)

¹⁴ Kurnâz, Cemal (2011). *Divan Dünyası*, Kurgan Edebiyat, Ankara, s. 34.

¹⁵ Seccâdî’nin hazırladığı *Divân*’da bu kelime, “âmûzed” şeklindedir.

¹⁶ Rivayete göre Anûşîrvân’ın sarayın kemerine astığı bir zinciri vardı. Bu zincirin bir ucuna büyük bir çan bağlanmıştı. Adaletsizliğe uğradığını düşünen kimse bu zinciri çekip bizzat Anûşîrvân’la görüşebilirdi. Medâ’in Sarayı’nın zincirinin kopması, dünyada adaletsizliğin hüküm sürmeye başladığına işarettir.

Şairin sekiz beyittir Dicle üzerinden anlattığı hissiyat, bu beyitte harabeye yönelmiştir. “Sadece Dicle’nin değil, harabenin de dili var”, demektedir. Birinci derece görgü tanığı Dicle’den sonra, dehşete maruz kalan mef’ûl ifadesine başvurmuştur. Hâl diliyle sorar ve aldığı cevabı bize doğrudan iletmez. Okuyucunun da olayı canlandırmasını, empati kurmasını ister. Gerçekte bir harabeye seslendiğimizde, sesin iniltili yankısını alırız.

10. Dendâne-i her kasrî pendî dihedet nev nev
Pend-i ser-i dendâne bişnev zi-bün-i dendân
(Sarayın her bir burcu sana yeni yeni öğütler verir, burcun başından aldığın öğüdü can kulağıyla dinle.)

Harabe üzerinde gözlem devam etmektedir. Burçları yıkılmış kale, dişleri dökülmüş, tecrübesiyle nasihat veren bir ihtiyara benzetilmiş. 9. Beyitteki yankı, dişsiz birinin konuşması gibi zor anlaşılır hâldedir. Şair dikkat kesilmiş, bu manzaradan ibret çıkarmaya çalışıyor. Eski yapının yeni öğüdü tezat olarak verilmiş. Şairin almamızı istediği yeni öğüt, var olma ve yok olma hakkındaki muhasebedir.

11. Gûyed ki tu ez-hâkî mâ hâk-i tuîm eknûn
Gâmî du se ber-mâ nih v’ eşkî du se hem beşân
(Sen de topraktansın fakat şimdi biz senin yolunun toprağıyız, dedi; birkaç adım at bize doğru ve biraz da gözyaşı dök.)

Burada burcun öğütlerine yer veriliyor: “Bina da insan da topraktır. Saray iken yeniden toprak oluşuma ağla. Aslında kendi yok olacağına ağla. Benim hâlim sana ibret olsun. Bugün benim üzerime basıyorsun ama bir gün sen de toprak olacaksın; senin de üzerine basacaklar. Bu yüzden hâlime acı ve gözyaşınla beni ihya et.” Şair burada özellikle gözyaşı talep ettiriyor harabenin ziyaretçisine. Zira insan su ve topraktan oluşmuştur. Sadece toprak kalmış harabenin gözyaşıyla sulanınca dirileceğini savunuyor.

12. Ez-nevha-i cugd el-hak mâîm be-derd-i ser
Ez-dîde gülâbî kon derd-i ser-i mâ binşân
(Baykuşun feryadından doğrusu başımız ağrıdı; gözünden gül suyu yap ve ağrımız için başımıza serp.)

Burcun konuşması devam ediyor. Yaşlı burcu rahatsız eden, baykuş sesleridir. Baykuşun uğursuzluk getirdiği inancı, baykuşun yaşam alanı olarak viraneyi seçmesinden kaynaklanır. Âbâd iken çevresindeki bahçelerden bülbül sesi dinleyen yaşlı burç, şimdi viran olmuş ve baykuş sesi dinlemektedir. Üstelik bu kuşlar burçlara konduğu için, sesleri çok yakından gelmekte ve bu sesler baş ağrısına sebep olmaktadır. Burcun ricası, yine sudur; gülsuyu değerinde su. Gülsuyunun baş ağrısına iyi geldiği, ilaç olarak kullanıldığı bilinmektedir (Onay, 2000: 436). Şair gözyaşını gül suyuna benzetmiş.

13. Ârî çi 'aceb dârî k'ender-çemen-i gîfî
Cugd-est pey-i bülbül, nevha-est pey-i elhân
(Evet, bu felek/dünya bahçesinde bülbülün tatlı ezgisini baykuş yasının takip etmesine şaşılmamalıdır.)

Bu beyit 12. beytin devamıdır. Şair burcun ağzından muhasebe yapmakta; eski neşeli günlerin hüzne dönüşmesini bülbül-baykuş mukayesesiyle sorgulamaktadır. Zaten bu sarayın hikâyesi de baykuşla başlar: Nûşirevân ava çıktığında iki baykuş görür. Veziri Büzürmihr'e bu kuşların ne konuştuğunu sorar. O da sırası gelmişken hikmetini izhar edip "Birinin diğerinden kızını istediğini, onun da yüz köyün viran olmasını şart koştuğunu söyler. Bu teklifi kabul eden diğer baykuşun "şah bu şah, devir bu devir oldukça daha çok yüz köy harap olur", dediğini nakleder. Nûşirevân, bunun üzerine âdil olmaya karar verir (Tökel, 2000: 243). İşin ilginç tarafı, bu baykuşların adalet sarayı harabesine yerleşmeleridir. Bu tablonun feleğe atfedilerek normal karşılanması, devrin olumsuz şartlarını ifade etmek içindir.

14. Mâ bâr-geh-i dâdîm în refî sitem ber-mâ
Ber-kasr-ı sitem-kârân tâ gûyî çi resed hazlân
(Biz adalet sarayınız ya bize bunca eziyet edildi; zalimlerin sarayına acaba ne kadar zillet gelecektir?)

Burcun nasihati devam etmekte ve mantık ilmini konuşturup kıyas yapmaktadır. Baykuş yuvası haline gelmiş saray, adalet sarayıdır. Burcun şahsında dile getirilen zulüm mecazen Nûşirevân'ı kastetmektedir. Adli sayesinde saygıyla anılan bu Kisrâ Hz. Muhammed'in de övgüsüne mazhar olmuştur: "*Ve anuñ 'adli sebebîdür ki iki cihân fahrî Muhammed Mustafâ anuñ zamânında dünyâyâ geldiğine fahr idüp eytdi: "enâ veledeti fî zemine'l-meliki'l-âdil" didi. ya 'ni ben 'âdil pâdişâh zamânında togdum diyü fahr itdi*" (Sîrâc b. Abdullâh: 3b.). Yaşlı burcun şahit olduğu savaşlar, adalet sarayının uğradığı hücumlar anlatılmaktadır. Şair tabii olarak zulüm kasrının ne kadar hücumu maruz kalacağını tahayyül etmeye çalışıyor.

15. Gûyî ki nigûn kerde'st evvân-ı felek-veş-râ
Hükm-i felek-i gerdân yâ hükm-i felek-gerdân
(Söyle kim yıktı felekler gibi haşmetli bu sarayı? Dönen feleğin hükmü mü yoksa feleği döndürenin hükmü mü?)

Harabe üzerinde muhakeme devam etmektedir. Şair, bu sorgulamayla tabiattaki değişim ve kevn ü fesada (olma ve bozulma) dikkat çekmektedir. Dünyadaki değişim feleklerin dönmesiyle, yani zamanla izah edilir. Aslında bu dünya nizamının bir simgesidir. Basit mantıkla suçlanan felek, yazgı için simge haline gelmiştir. Şair burç ağzından sorduğu sorunun cevabını bildiği halde tecahül-i ârifâne sanatı yaparak bize tasavvur etme imkânı vermekte, Allah'ın hükmünü ikrar etmemizi istemektedir.

Sarayı baş aşağı eden (nigûn kerde, “baş aşağı edilmiş”) yani yıkan kendisi de baş aşağı olarak yaratılan felektir (“felek-i ser-nigûn”). Felekler gibi haşmetli olan saray felekle aynı akıbeti paylaşır.

16. Ber-dîde-i men handî k'in-câ zi-çi mî-girîd
Giryend be-ân dîde k'incâ ne-şevêd giryân
(Burada niye ağlıyor diye bana gülüyorsun; asıl burada ağlamayan gözlere ağlanır.)

Şair burada başka izleyicilerin tavırlarına dikkat çekmektedir. Bu yok oluş karşısında gözyaşı döktüğü aşıkâr. Zaten baştan beri ağlamayı telkin etmektedir. Burada kendi ruh halini diğerlerinde görememenin üzüntüsünü yaşamakta, insanların duyarsızlığına da üzülmemektedir. Karşısında bu manzaradan ibret almayanları görünce, insanlık adına onun haline ağlamayı öneriyor. İbret tablosu karşısında gördüğü cehlin tablosu, “ağlamayan gözden Allaha sığınırım” duasını düşündürüyor. Kuran’da “*Onlara, Rahmân’ın âyetleri okunduğu zaman ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlardı*” (Meryem, 19-58), mealindeki ayete telmih yapılarak, bu manzara karşısındaki duyarsızlığı kınamaktadır. Buradaki ayet, manzaradan alınacak ibrettir.

17. Nî zâl-i Medâ’in kem ez-pîr-zen-i Kûfe
Nî hücre-i teng-i în kem-ter zi-tenûr-i ân
(Medâ’in sarayının ihtiyarı, küfenin koca karısından aşağı değildir; bunun dar hücre de onun tandırından geri kalmaz).

16. beyitteki gülen cahile, yaşlı kadınların gösterdiği ârifâne tavrı konu alan bir örnek niteliğindedir bu beyit. Burada örnek alınacak şey, kadınların tavırlarıdır:

Nuşirevan Medâ’in sarayını inşa ederken arsa üzerinde bulunan bir yaşlı kadının evini satın almak ister. Kadın Nuşirevan’ın yüzünü görmek, ondan uzak kalmamak için evi satmaz. Nuşirevan sarayı evin yanına inşa eder. Kadın bu defa saray yanında kendi evinin hücre gibi kaldığını söyler. Kisra, kadının evinden saraya kapı açar (Ateş, 1982: 150).

Kûfe koca karısının¹⁷ ibret-amiz hikâyesi Hz. Hüseyin cephesinde cereyan eder: “*Bu gelişmeyi takip eden Beni Umeyye cephesi de karşı tedbir olarak çadırları ateşe verdi. Esasında bu durum Hz. Hüseyin cephesinin işine yaradı, düşmanın hedefine ulaşmasına bir süre engel oldu. Fakat çadırlar yanınca içinde korunmakta olan kadın ve çocuklar da meydana çıktı. Bu safhadan sonra zaman zaman kadın ve çocuklar da Kufelilerin (Beni Umeyye askerlerinin) ok ve kılıç darbelerine maruz kalıyorlardı. Hatta bu saldırılar neticesinde kadın ve çocuklar arasında ölenler vardı. Nakledildiğine göre çadırlar yakıldıktan sonra Ümmü Veheb adlı hanım, kocasını çadırın dışında ölmüş*

¹⁷Kûfe kocakarı bütin şehirlerde, tennur ile alakalı olarak Nuh tufanının tandırından çıktığı kadın olarak tanımlanmaktadır. Ancak şair kadınların müspet tavırları arasında ilgi kurmuştur. Kûfe İslam ordusunun karargâhı olarak kurulmuş; Nuh tufanında böyle bir şehir mevcut değildir. Bu Tennur olayını Kerbelâ vakasında aramak gerekir.

vaziyette görünce yüzündeki toprakları silerek, “Ne mutlu sana! Cennet nimetine kavuştun, mübarek olsun” diyordu. Düşman cephesinden Şemir, buna hiddetlendi ve derhal askerlerden birini yollayarak zavallı kadını öldürttü. Böylece, Ümmü Veheb de kocasının yanı başında toprağa düştü” (Arslan- Erdoğan, 2009: 28).

18. Dâni çi Medâ'in-râ bâ-Kûfe berâber nih
Ez-sîne tenûrî kon v'ez-dîde taleb tûfân
(Medâ'in'i Kûfe ile aynı hâle getirmek için ne yapman gerektiğini bilir misin?
Göğsünü fırına çevir ve gözünden tufan talep eyle.)

17. Beyitteki girizgâhla Kûfe tarihine geçilmiş ve burada yaşanan savaşlar arasında ortaklık kurulmuştur. Şairin amacı, ağlayana gülen nâdânı yola getirmektir. Kûfe ve Medâ'in aynı bölgededir.¹⁸ Kûfe ve Medâ'in vâkıaları arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Zira Nuşirevan da Hz. Hüseyin de adalet için savaşmışlardır. Ancak Hz. Hüseyin denilince akla gelen susuzluk, tennur kelimesiyle ifade edilmiştir. Tennur, Nuh tufanını çağrıştırmaktadır. Kûfe'de yaşanan dramı Nuh tufanına teşbih eden şair, tufan oluşturan suyu Hz. Hüseyin'i sevenlerin gözyaşları olarak nitelendirmekte; okuyucudan da bu sahneyi canlandırmasını istemektedir; tıpkı Fuzulî'nin ifade ettiği gibi:

Mâh-ı muharrem oldu meserret harâmıdır

Kûfe vakasının özeti ateş+sudur. Hz. Hüseyin ve ordusu önce Fırat kenarında susuz bırakılmış; katliamdan sonra da bu tandırdan gözyaşı tufanı zuhur etmiştir. Kuran'da geçen “Bunun üzerine Nuh'a, "Bizim gözetimimiz altında ve vahyimize göre o gemiyi yap" diye vahyettik. "Bizim emrimiz gelip de tandır kaynamaya başlayınca, dedik ki: "Her cins canlıdan (erkekli dişili) birer çift, bir de kendileri aleyhinde daha önce hüküm verilmiş olanlardan başka aileni gemiye al ve zulmeden kimseler hakkında bana hiç yalvarma! Şüphesiz onlar suda boğulacaklardır" (Mü'minun, 23/27) ayetini, tufanın tandır içinden fişkıran suyla başladığı şeklindeki yorumu üzerine “tennûr”, tufanı çağrıştırmaktadır.

19. İn hest hemân eyvân k'ez-nakş-ı ruh-ı merdüm
Hâk-i der-i û bûdî dîvâr-ı nigâristân
(İnsanların kapısının toprağına yüzlerini süre süre nakışlı bir duvara çevirdiği saray işte budur).

Şair sarayın yıkıntıları içinde bozulmuş resimlere dikkat çekmektedir. Hüsn-i ta'lîl sanatıyla bu resimlerin saray kapı ve duvarına yüz sürenlerin bıraktığı nakışlar olarak yorumlamaktadır. Aynı zamanda sarayın tarihi hakkında da bilgi vermekte ve debdebeli gönlerdeki ihtişamına dikkat çekmektedir. Manî I. Şapur döneminde kopmuş; Nuşirevân

¹⁸ Nihâvend Savaşıyla (21/642) Sasani imparatorluğu yıkıldı. Sa'd b. Ebû Vakkâs Beytüleyaz'a yerleşti, askerlerine de buradaki boş evleri tahsis etti. Ancak kısa bir süre sonra yörenin rutubetli iklimi ve sivrisinekleri askerlerinin sağlığını bozduğu için Hz. Ömer'e durumu bildirerek onun tavsiyesi doğrultusunda Kûfe ordugâh-şehrini kurdu ve ordusunu oraya nakletti (17/ 638). Kûfe valisine bağlı, Dicle'nin suladığı doğu tarafındaki verimli Cevhâ (Cûhâ) bölgesi Kûfe ve çevresi için anahtar konumundaydı. Hz. Ömer'in vali tayin ettiği Huzeyfe b. Yemân Medâin'i imar etti ve 36 (656) yılında burada vefat etti (Avcı, 2003: 290).

döneminde Sâsânî devletinde dinini yaymıştır (Yıldırım, 2012: 307). Sarayın ihtişamı içinde Mani resimleri de mevcuttur.

20. İn hest hemân dergeh k'û-râ zi-şehân bûdî
Deylem melik-i Bâbil hindû şeh-i Türkistân
(Kapıcısı Babil meliki ve perdedarı Türkistan padişahı olan saray işte budur).

Yine sarayın tarihine dair bilgi verilmektedir. Sasaniler'in Türk ve Hindularla münasebetlerine dikkat çekilmektedir. Nuşirevan Türklerle yapılan bir savaşta sulh imzalamış ve Hakan'ın kızı ile evlenmiştir. Hürmüz'ün annesi bu Türk kıızıdır (Seyyid Ali, 1373: 118).

Bu beyit sarayın ihtişamlı günleriyle şiirin yazıldığı zamandaki harap görüntüsü arasındaki tezadı vurgulamaktadır.

21. İn hest hemân suffa k'ez-heybet-i û bordî
Ber-şîr-i felek hamle şîr-i ten-i şâdurvân
(Üzerinde aslan resmi bulunan perdelerinin heybetiyle aslan burcuna hamle ettiği saray işte budur.)

Harabede ağzından su akıtan bir aslan heykeli dikkat çekmektedir. Şaire göre bu aslan, aslan burcu gibi hükmeden Nuşirevan'dır. Astroloji (ilm-i nücûm) dersi alan şair, Nuşirevan'ın kişiliğini anlatırken, adaleti temsil eden güneş ve güneşe mensup olan aslan burcuyla ilgi kurmaktadır. Güneş için kullanılan “*neyyir-i azâm, sultân-ı azâm*” sıfatları Nuşirevan için de geçerlidir. Bu yüzden aslan burcuna dâhil etmiştir, sultanı. Belki doğum tarihini de biliyordur. Aslan burcunun özelliğine gelince: “*Bu yıldıza mensup olanlar kuvvetli, zeki, sanatkâr olurlar. Güneş gibi halkı cezp eder, debdebe âlâyiş zevk ü safaya düşküncüdürler*” (Levend, 1984: 205). Buradaki imajı üzerine aslan resmi nakşedilmiş perdeler olarak da düşünebiliriz. Nitekim Enverî'nin aşağıdaki beytinde de saray odalarının kapılarında üzerinde arslan resmi bulunan perde asmak âdeti hatırlatılmıştır:

- Bârhâ âhâd-ı ferrâşânet-i şîr çerh-râ
Der-penâh-i şîr-i şâdurvân-i eyvân yâfte (Enverî, 1379: 335)
(Senin hizmetçilerin, feleğin aslanını sarayının kapılarına asılan perdelerine sığınmış hâlde buldular.)

22. Pindâr hemân 'ahd-est ez-dîde-i fikret bîn
Der-silsile-i der-geh der-kevkebe-i meydân
(O devirleri hayâl et, sarayın zincirini ve bu meydanın kalabalığını gözünde canlandır.)

Medâ'in sarayının debdebeli çağlarından üstteki beyitlerde bahsedilmişti. Bu beyitte şair bizim de empati kurarak bu tabloyu gözümüzde canlandırmamızı istiyor. Kendi kendine hitap ediyor, ilk beyitteki gibi. Gördüğü ve görülmesini istediği imaj, gece

ve gündüze ait benzer tablolarıdır. Gündüz saray çevresinde hak arayanların hali, gece gökyüzündeki yıldızların görüntüsüyle aynıdır. Bugün harap ve metruk olan sarayın canlı, ses ve hareket dolu günlerini canlandırmak, sanki sarayı yeniden diriltmek istiyor.

23. Ez-esb piyâde şev ber-nat'-ı zemîn ruh nih
Zîr-i pey-i pîleş bîn şeh-mât şode Nu'mân
(Atından in, yüzünü yere sür; şahın filinin ayağı altında Nu'mân'ın nasıl şah-mat olduğunu gör.)

Burada Medâ'in tarihi anlatılmaktadır. Ancak bunu anlamak için edebe riayet etmek ve dinlemeye motive olmak gerekir; toprağın kaydettiği savaşları. Şairin gözlemine göre sarayın çevresi ihtişam günlerinde fil ve aslan heykelleriyle süslüdür. Şimdi heykeller de kısmen yıkılmış, ancak fil ayağı sağlam kalmıştır. Fil heykelinin ayağı dibinde bir yaban lalesi bitmiş ve canlı olarak bölgede bir o kaldığı için şair bu beyitte görgü şahidi olarak laleyi seçmiştir. Fil, satrancı ve şah-matı; lale rengiyle toprağa dökülen kanı hatırlamaktadır. Nu'mân kelimesi tevriye sanatıyla lale çiçeği, kan ve Nu'man bin el-Münzir kastetmektedir. Nu'man bin el-Münzir Cahiliye devrinde Hire hükümdarıdır (Üçok, 1967: 93). Bir gün gezinti esnasında birçok gelincik çiçeği görmüş ve bunların koparılmasını yasaklamıştır. Bundan sonra bu çiçek Nu'man adıyla anılmıştır (Levend, 1984: 180). Nüşirevân'la giriştiği bir savaşta fillerin ayağı altında ezilmiştir (Şerh-i Divân-ı Hâkânî: 224). Medâ'in tarihi satranç oyunu ile anlatılmış.

“Esb, ruh, pîl, şeh-mât” kelimelerinin varlığı “na't” kelimesinin aynı zamanda satranç tahtası olduğuna da işarettir.

24. Nî nî ki çü Nu'mân bîn pîl-efken-i şâhân-râ
Pîlân-i şeb u rûzeş geşte be-pey-i devrân
(Hayır hayır, filleri dize getiren padişahların akıbetini gör, gece ve gündüzün filleri, Numan gibi onları da nasıl devranın ayağı altına salmış.)

Şair “Nu'man gibi” derken, bu gibi örneklerin çokluğuna dikkat çekmektedir. Nu'mân'ı fillerine çiğneten şahların akıbetinin de Nu'mân gibi olduğunu hatırlatmaktadır. Bir tür kısasa kısas vardır. Cahiliye devrinde Kâbe'ye fillerle saldıran Ebrehe'ye telmih yapılmıştır. Fil suresinde “*Rabbinin fil ashabına neler ettiğini görmedin mi? Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine sürü sürü eabil kuşlarını saldı. Onlara siccilden taşlar atıyorlardı. Derken onları ekin yaprağı gibi kılıverdi*” (Fil, 105/1-5) şeklinde anlatılır fil şahının akıbeti.

Satranç tahtasındaki siyah filler geceyle, beyaz filler gündüzle temsil edilmekte. Şairin astroloji tahsil ettiğini dikkate alırsak, beyaz filler gündüz akın salınan fil, siyah fil gece görünen Zuhâl gezegenidir. Zuhâl, nahs-ı ekber ü Hindû-peyker bilindir. Siyah renk Zuhâl'e aittir. Hintliler de siyah renkli olduklarından Hindû-peyker adıyla anılır; Hindistan'a hâkimdir. Güneş sisteminin en yüksek (7.felek) gezegeni olduğu için hayvanların en yüksek olan file özdeş tutulur (Levend, 1984. 208). Fil, şahların gücünü simgelemektedir. Fil şahının filler tarafından devrilmesi, ikbal yolunun idbâra dönmesidir.

25. Ey bes şeh-i pîl-efken k'efkende be-şeh-pîlî
Şatrancî-i takdîreş der-mât-geh-i harmân
(Takdir'in satranç oyuncusu filleri dize getiren nice şahı bir şeh-pil hareketiyle hüsran içinde mat etmiştir.)

Lalenin anlatımıyla ikinci sahne Nu'mân'ın fille mat oluşunu canlandırmaktadır. Satranç Nüşirevân devrinde Hindistan'dan İran'a getirilmiştir (Yıldırım, 2012: 322). Satranç oyunu, savaş sahnesini temsil etmektedir. Fil şahı Nu'mân'dır. Şatrancî-i takdîr terkibi ile kaza kastediliyor. Bu beyitte de fil hamlesiyle şah-mat olmuş gibi Nu'mân'ın fillerin ayağı altında ezilmesiyle sonuçlanan savaş tasvir ediliyor. Mât-geh-i harmân yeryüzüdür. Harmanla yeryüzünde savaşların çokluğu ve sonucun Allah'ın takdirine bağlı olduğu ibret manzarası olarak dile getirilmektedir.

26. Mest-est zemîn zîrâ horde-est be-cây-i mey
Der-kâs-ı ser-i Hürmüz hûn-ı dil-i Nûşirvân
(Zemin, şarap yerine Hürmüz'ün kafatasından Nuşinrevan'ın kalbinin kanını içerek sarhoş olmuştur.)

Lalenin ağzından üçüncü sahne, lalenin elinde tuttuğu kadehtir. Kadehe benzeyen çiçek toprağın bir ürünüdür. Şekil olarak kadehe benzeyen kan renkli çiçek, toprağın yediği başların ve içtiği kanların bir nümûnesidir. Dehşetli ölüm sahneleri, kafatasından şarap içmek gibi vahşetle anlatılmaktadır. Burada IV. Hürmüz'ün Nuşirevan'dan sonra 11 yıl tahta oturmuş hallinden sonra yerine Perviz gelmiştir. (Seyyid Ali, 1373: 126). *Behrâm-ı Şûbîn dîrler kîsrânuş, ya 'ni Hürmüz'üñ bir cihân pehlevânı Deylem vilâyeti ve Türkîstân vilâyetin mecmû'ı begleriyle urmaga gönderdi. Vardı ol ili feth itdi. Andan dönüp gelüriken mecmû'ı beglerle düzildi. Kîsrâ'ya 'âsî oldi. Ve kendünüñ iç adamların gönderdi. Hürmüz-i Kîsrânuş katındağı vezîrlerin ve pehlevânların düzdi. Dutdılar, Hürmüz'üñ gözün çıkardılar; habs itdiler. Behrâm-ı Şûbîn'e haber gönderdiler. Behrâm gelince bularuñ ortasında muhâlefet düşdi. Tîzcek Hürmüz oğlu Pervîzi pâdişâh getürdiler. Buña dedesinleyin Kîsrâ didiler* (Sîrâc b. Abdullâh: 124b.). Nuşirevan-ı âdil ile Hürmüz-i zâlim aynı toprakta yatmaktadır.

Ahmedî, İskendernâme'sinde bu iki kîsrânın saltanat yıllarını beyan eder:

Kırh yıl Kîsr-idi anda şehriyâr

Onyidi yıl Hürmüz-idi tâc-dâr (Ahmedî, ts: 362)

27. Bes pend ki bûd ân geh ber-tâc-ı sereş peydâ
Sad pend-i nev-est eknûn der-mağz-ı sereş pinhân
(O devirde, şahların tacı üzerinde yazılı birçok öğüt vardı. Bugün, onların kafataslarının içinde yüzlerce yeni öğüt gizlidir.)

“Peydâ” olan öğütler Anûşirvân'ın sağlığında tacına işlenmiş öğütler, “pinhân” olanlar ise onun kafatasından alınacak ibretler olmalıdır. Kafatasının görüntüsü zamanın yıkıcı etkisini hatırlatmakta ve zamanın geçiciliğini öğütlemektedir. “Peydâ” ve “pinhân” kelimeleri arasındaki tezat geçmişin kesinliği, şimdinin veya geleceğin ise belirsizliğine işaretir. Şimdiye (eknûn) ait olan Anuşirvân'ın kafatasında çıkarılacak birçok muhtemel

öğüt vardır. Bunlar şimdi geçmişin kalıntıları seyredilerek ve yeniden hatıradan canlandırılarak keşfedilebilir.

Şimdi sıra lalenin öğütlerinde: Şahların tacı insana kanunlara riayet etmesi hususunda birtakım kuralları hatırlatır. Diğer taraftan taç sahipleri kendi ilkelerini yazıp hatırlatması için adamlarına verir veya taç üzerine öğütler yazdırırlar. Bunlar görülen öğütlerdir. Şairin dikkat çektiği nokta, toprağa karışmış başların verdiği, görülmeyen, ibret-âmiz öğütlerdir. Birinci mısradaki nasihat devlet yönetiminin sorumluluğudur. İkinci mısradaki öğüt ise ibret alma zorunluluğudur. Yaşarken baş üstündeki tacın gerekleri, öldükten sonra yüze katlanmış olarak beyin içine yerleşmiştir. Birincisi görünen ve sahte, ikincisi görünmeyen ve gerçektir. Peydâ ve pinhan arasındaki tezat, hayat ve âkıbetin göstergesidir.

28. Kısra vü turenc-i zer Pervîz ü bih-i zerrîn
Ber-bâd şode yek-serî bâ-hâk şode yeksân
(Kısra'nın altın turuncu ve Perviz'in altın ayvası yele verilmiş, toprak olmuştur).

Kısra unvanıyla bildiğimiz Nûşîrevân I. Hüsrev, torunu II. Hüsrev Pervizdir. Arada Hürmüz devri olmasına rağmen beyitte iki Hüsrev döneminin ihtişamına yer verilmiştir. Bu iki padişahın devirleri en görkemli devirler olarak bilinir. Kısra'nın sarayı altın heykellerle süslenir; altın çerçeveli aynalar, buhurluklar, altınla kaplatılmış meyveler vb. Perviz devrinde ihtişam doruğa ulaşır (Seyyid Ali, 1373: 126). Bu ihtişam şahlara ölümsüzlük hissi verir: “*Enûşîrvân şahsını tanrı görünümünde yaratılmış bir insan olarak tanımlıyor, Hüsrev-i Perviz ise tanrular arasında sonsuza kadar yaşayacak bir insan, insanlar arasında da güçlü bir tanrı olarak nitelendiriyordu*” (Yıldırım, 2012: 309). Şairin dikkat çektiği nokta, bunca güce rağmen bu şahların ve hazinelerinin toprağa gömülmüş olmasıdır. Zatî de bu deterministik kuralı farklı bir yorumla ifade eder:

Şu dünyâ kim ol âteş-çihreye harc olmaz
Eger kim Genc-i Bâd-âverd olursa başına toprak (Zatî, g.661/s.165)
Pervîz'in altından yaptırdığı meyveler aşağıdaki beyitlerde de geçer:
Be-‘âlem âmede Husrev turunc-i zer ber-kef
Zi-cehl nâmeş kerdend sâdegân nergis (‘Urfî, 1378: 174)

(Hüsrev, elinde altın ayvasıyla dünyaya geldi. Ancak safdiller cehaletlerinden ona nergis adını verdiler.) Bu beyit Hüsrev'in narsizmine dikkat çekmektedir. Nergisle altın arasında da renk ilişkisiyle tenasüp yapılmıştır.

Zemâne goft tu Pervîz ü men turunc-i zerem
Be-kâm-ı hod be-trâzem çünân ki mî-dânî (‘Urfî, 1378: 389)
(Devran, sen Pervîz'sin, ben altın turuncum, dedi, sana. Bilirsin, kendi zevkime göre süslerim cihanı.)
Egerçi Husrev dâred talây-i dest-efşâr
Tasarruf-ı dil-i Şîrîn be-dest-i Kûh-ken-est (Sâ'ib-i Tebrîzî)

(Hüsrev daima elinde halis altın tutar tutmasına ya Şirin'in gönlüne hükmeden Ferhad'dır.)

29. Pervîz be-her bezmî¹⁹ zerrîn tere âverdi
Kerdî zi-bisât-i zer zerrîn tere-râ bostân
(Pervîz vardığı her meclise altın sebzeler getirir ve altın yaygısını serip burayı altın sebzeleri için bostana çevirirdi.)

Bu beyitte de Pervîz'in bezmi konu edilmiştir. Pervîz, sofrasını altın kaplanmış meyveler ve pîrûzelerle süsler ihtişamın sefasını sürer. Pervîz'in yedi hazineye sahip olduğu söylenir. Bunlardan en meşhuru “genc-i ‘arûs”, “genc-i bâd-âver”dir (Seyyid Ali, 1373:126). Pervîz'in oğlu tarafından öldürülmesi ve Medâ'in'in yağmalanması vakası: “*Ve Rûm dahi Medâ'ine gönüldi. Nâ-çâr Kistrâ Medâ'in şehrinde çıkdı; kaçdı. Herkül geldi; hazîneye müstevlî oldı. Çevre ilin güneyin yıkdı, yakdı. Bu Pervîz Kistrâ'nun Şîrûye adlı bir oğlu varıdı ki, Mûryuk kızı Meryem'den togmışıdı. Ve Kubâd adlı bir oğlu dahi varıdı. Evet, bu Kubâd giçidi. Ammâ bu Şîrûye'yi bir sebebile atası mahbûs itmişidi. Bu esnâda ki Rûm galebe itdi, habsden boşandı, atasın isteyükitti. Atasın bulduğunlayın atası vefât itdi. Ammâ otuz sekiz yıl pâdişâhlık itmişidi. Tevârîh-i Ebû Yezîd-i Belhîde eydür: Bu Şîrûye dutdı, atasın depeledi. Andan soñra atasın yerine bu Şîrûye Fürse melik oldı. Herkül dahi uracağın urdı, yakacağın yakdı*” (Sîrâc b. Abdullâh: 131a.). Şair “ber-bâd şode yekser” derken, rüzgârın getirdiği hazinenin yine rüzgâra kapılıp gittiğini; “bâ-hâk şode yeksân” derken de Pervîz'in toprağa gömülüp yok oluşunu anlatmaktadır. Yani her şey aslına dönmüş; yelin getirdiği yele; topraktan gelen toprağa gitmiştir.

30. Pervîz künûn güm şod z'ân güm-şode kem-ter gû
Zerrîn tere kû ber-h'ân rev kem terekû ber h'ân
(Pervîz şimdi kayıp olmuş, o kaybolmuştan çok söz etme. Sofradaki altın sebzelerin nereye gittiğini öğrenmek istiyorsan git; “*nicelerini terkettiler*” ayetini oku.)

Pervîz meyveleri altınla kaplatır ihtişamının bir göstergesi olarak sofrasında sergilerdi. Bugün o da ona dair her şey de yok oldu. Sonuca bak, diyor şair. Alınmasını istediği ibreti vurgulamak için “kem terekû” iktibasıyla örnekleri çoğaltmaktadır. Duhan suresinden “*Onlar geride nice şeyler bıraktılar; bahçeler, çeşmeler, ekinler, güzel makamlar!*” (Kur'ân, 44/25-26) ayeti Firavun hakkındadır.

Lafza bakacak olursak, **kem-ter gû**, **tere kû**, **kem terekû** cinasları aynı zamanda tekrirdir. Lafzın üç defa tekrarı, telkin etmek içindir. Vurgulanan tema “**gom şod, z'ân gom-şode**” de iki defa tekrar edilmiştir. Üçüncü telkin ise **ber-h'ân** (sofrada), **ber h'ân** (oku) tekririndedir (bu sonuncu tekrir aynı zamanda cinâstır.) Bu didaktik eserdeki ifade estetiği, şairin iyi bir eğitici olduğunun ispatıdır.

31. Goffî ki kucâ reftend ân tâc-verân înek
Z'îşân şikem-i hâk-est âbisten-i câvîdân

¹⁹ Seccâdi'nin hazırladığı divanda “bümü” kelimesi yer almaktadır.

(O taç sahiplerinin şimdi nereye gittiğini soruyorsun? Ebedi gebedir onlara toprağın karnı.)

Sağlığında taç ve taht arasında oturan sultanlar, şimdi yerin altındalar. Toprakta gelen toprağa gider, sözü yaygın bir genellemedir. Şair buradan ders çıkarmamızı, ibret almamızı istiyor.

Toprağın taç sahiplerine gebe olması aynı zamanda şahların “doğurulabileceği”, hatıralarının canlandırılabilceği anlamına gelmektedir. Hâkânî, geçmişini yeniden canlandırarak “ebelik” işlevini görmektedir.

32. Bes dîr hemî zâyed âbisten-i hâk ârî
Düşvâr buved zâden nutfe siteden âsân
(Çok önceleri sakladıklarını doğurur bugün gebe toprak; dölemek kolayken doğurmak zordur.)

“Bu kadar şahları yiyen, kanlarını içen toprağın doğurması gerekir. Ancak, doğurmak ölüleri yemek kadar kolay değildir” diyor toprağın doğurduğu, henüz kan içindeki lale.

Toprak örneğiyle mecazen hayat anlatılıyor. Ölenleri yiyen toprak dölleniyor ama dünyaya yön verecek kişiler yetiştirmek zordur. Toprağın doğum sancısı çekmesi, bu harabeyi âbâd edecek, Nüşirevan gibi bir devlet adamı doğurma özlemidir. Ancak, maddenin suret değiştirmesi ve tabiattaki devr-i daim sonucu toprağın doğurdukları bir sonraki beyitte yer alacaktır.

33. Hûn-ı dil-i Şîrîn-est ân mey ki dihed rez-bün
Z'âb u gil-i Pervîz-est ân hum ki nihed dihkân
(Asmanın sunduğu bu şarap Şirin'in kanıdır, köylünün elindeki şarap küpü ise Perviz'in çamurundandır).

Bu beyit önceki beytin açılımıdır. Toprağa karışan canlar, kimi kâse yapılarak kimi bir bitkinin mizacına girmiş olarak yeniden doğuyorlar. Toprağın doğurduğu asmanın şarap olan üzümü Şirin'in kanının dönüşümüdür. Hüsrev ile Şirin bir aşk hikâyesi kahramanlarıdır. Şair kadeh ve şarap örneğiyle Perviz (Hüsrev) ve Şirin'i yeniden bir araya getirmiştir. Böylece aşkın ölümsüzlüğünü vurgulamaktadır.

26. beyitte Hürmüz'ün kafatasından Nuşirevan'ın kanını içen toprak, bu beyitte kafatasını kâse, kanı şarap olarak doğurmuştur. Hayyam rubailerinde çok sık rastladığımız bu felsefe tabiattaki devr-i dâim örneğidir:

*Kalk et hele terk-i câme-hâb ey sâki
Doldur doldur şarâb-ı nâb ey sâki
Ahir bir testi olmadan kâse-i ser
Dök kâseye testiden şarâb ey sâki* (Beyatlı, 1963, 19)

34. Çendîn ten-i cebbârân k'în hâk fûrû horde'st
În gorsine-çeşm âhir hem sîr ne-şod z'îşân
(Açgözlü toprak, bu kadar güçlü ve muktedir hükümdarı yutmasına rağmen henüz doymadı.)

Bugüne kadar gömülenleri çürüten toprağın hâlâ ölüleri kabul etmesi teşhis yoluyla hüsn-i ta'lil sanatıyla açgözlülük olarak yorumlanmış. Toprağın yuttuğu zorbalar da açgözlülerdir. Burada toprakla “*hel min mezid*²⁰ (daha var mı?)” diyen cehennem arasında benzerlik kurulmaktadır. Şair mezarda başlayan kabir azabına işaret etmektedir.

35. Ez-hûn-ı dil-i tıflân surh-âb ruh âmîzed
 İn zâl-i sepîd-ebrû v'în mâm-i siyeh-pistân
 (Bu kaşı ağarmış ve memeleri kararmış kocakarı çocuklarının kanından allık yapıp yüzüne sürer.)

Buradaki toprak tasviri tam bir yaşlı kadın görüntüsü çizmektedir. Toprağın yaşlı kadına teşbihi, dünyanın yaşı ve ölülerin toprağa gömülmesiyle alakalıdır. Tasavvuf kültüründe dünya, kendine genç görünümü vererek ehlini yoldan çıkararak yaşlı bir cadı olarak tanımlanır (Uludağ, 1999, 155). Kaşı ağarmış dünyanın çocuklarının kanından sürdüğü allık, toprağın bitirdiği kan çiçekleridir. Siyah memeler, bitkileri beslediği yüzeyidir. Toprak, yaşına rağmen her bahar tabiatı rengârenk süsler ve insanları cezbeder. Toprak mecazen dünya anlamında kullanılmıştır. “*Dünyadan sakının. Çünkü o Hârut ve Mârut’tan daha büyüleyicidir*”, hadisine (Yıldırım, 2013: 417) telmih yapılmıştır. Şair de toprak örneğiyle dünyanın aldatıcı olduğunu ifade etmektedir.

36. Hâkânî ez-în dergeh deryûze-i ‘ibret kon
 Tâ ez-der-i tu z’în pes deryûze koned hâkân
 (Ey Hâkânî! Bundan sonra hakanların senin kapıda dilencilik etmeleri için şimdi sen bu dergâhtan ibret dilen.)

Şair burada kendi kendine nasihat ederken, bu manzara karşısında bir hakîmin tavrını dile getirmektedir. Üst beyitlerde dile getirilen ibreti kaleme alıp sultana sunmayı görev biliyor, kendine.

Bu ibret sahnesinin hakana sunulması bilhassa önemlidir. Zira şahların âkıbeti şaha ibret olmalıdır. Hakana da dolaylı olarak nasihat edilmektedir.

Hâkânî ile başlayan beyt “hâkân”la biterken, kasidenin sunum tablosu verilmiştir. Beyitte (evde) iki kişi karşılıklı konuşmaktadır. Aradaki sözler hikmet ve ibretten ibaret olan konuşmalardır.

37. İmrûz ger ez-sultân rindî talebed tûşe
 Ferdâ zi-der-i rindî tûşe talebed sultân
 (Bu gün bir rint sultandan geçimlik talep ediyorsa, yarın (ahrette) sultan da rint kapısından azık umacak.)

Burada da şairin hakanla hukuku sorgulanmaktadır. Şair sunduğu kaside karşılığında alacağı caizeyi hak saymamaktadır. Tevazu ile hesaplaşmayı ahrete bırakıp,

²⁰ Kuran’da cehennemden doymazlığını anlatan *Hel min mezid* (daha var mı)(Kaf, 50/30) ayet.

dünyada ödeyemediği hakkı ahrette ödemeyi düşünüyor. Şair ömrünün son demlerinde Melik Minuçehr himayesinde sarayda ikamet etmektedir (Devletşah, 1994: 135). Bu beyti hakana teşekkür ve dua mahiyetindedir.

38. Ger zâd-ı reh-i Mekke tûşe'st be-her şehri
Tu zâd-ı Medâ'in ber tuhfe be-pey-i Şîrvân
(Mekke'den getirilen azık her şehirde hediye olarak kabul edilir. Sen, Medâ'in azığını Şîrvân'a götür.)

Şairler hac dönüşü, izlenimlerini anlatan eserler verirler. Be eserler her yerde okunur. Şair, hac dönüşü uğramıştır Medâ'in'e ve oradaki izlenimlerini anlatmak için bu kasideyi kaleme almıştır. Şairin amacı nispet yapmak değil, adalet kasrının yıkılışındaki ibreti yaymaktır. Didaktik bir üslupla yazılan eser, diğerlerine ilaveten sunulmuştur. Bu kısma şöhretinin Şîrvân sınırlarını geçmemesine üzülmemektedir. Hâkânî Şîrvânlıdır. Diğer taraftan Araplar, Nûşîrevân'a Ebû Şîrvân derlermiş (Tökel, 2000: 242). İham sanatıyla Şîrvân kelimesinden Nûşîrevân da kastedilmektedir.

Medâ'in, kelime anlamı olarak, Medîne'nin çoğuludur. Şair, Mekke yanına Medâ'in'i koyarak tevriye yoluyla Medine'yi de kastetmektedir.

39. Her kes bered ez-Mekke sübha zi-gil-i Hamza
Pes tu zi-Medâ'in ber tesbîh-i gil-i Selmân
(Herkes Mekke'den Hz. Hamza'nın toprağından yapılmış tespihler götürür. Sen de Medâ'in'den, Hz. Selmân'ın toprağından tespih götür.)

Bu beyitte Mekke-Medâ'in, Arap-Fars mukayesesini yapılmaktadır. Mekke'den Hz. Hamza örneğinin seçilmesi, Hz. Hamza'nın Uhud savaşında vahşice öldürülüp, ciğerinin çıkarılıp Hind tarafından yenilmek istenmesiyle (Altıparmak, 1976: 563), Nûşîrevân'ın da aynı vahşete maruz kalması açısındandır. Nûşîrevân'ı temsilen Hz. Salmân-ı Farisî'yi Hz. Hamza'ya denk tutması sahabilik açısındandır. Şair, bu beyitte belki "Nûşîrevân yaşasaydı Hz. Salman gibi sahabe olurdu" tezini kastediyor olabilir. Hz. Salmân-ı Farisî, 35 (656) yılında Medâ'in'e vali olarak atanmış ve ömrünü burada tamamlamıştır. Osmanlılar bu bölgeye onun adına türbe yaptırmışlar (Hatiboğlu, 2009: 442). Şair şimdi bu türbeyi ziyaret etmektedir.

Mezar toprağından yapılmış tespihler, halk inancında değerli birer hatıradır; birer zikir aracıdır. Yani Hz. Hamza yiğitliğinin anlatılmasına mukabil, Nûşîrevân adaletinin anlatılması da gereklidir. Diğer taraftan tespihler, "silkü'l-leâl" örneğinde olduğu gibi şairlerin dillere vird olan şiirleridir. Şairin amacı bu şahsiyetlerin birini diğerinden üstün tutmak değil, bilineni tekrar etmek yerine bilinmeyeni ilave etmektir.

40. İn bahr-i basîret bîn bî-şurbet ez-û megzer
K'ez şat-i çünin bahrî leb-teşne şoden netvân
(Bu basiret deryasını gör, su içmeden geçme oradan. Zira derya gibi olan bu nehirden susuz kalman imkânsız.)

Bu beyitte kasidenin ana teması olan ibret son defa vurgulanmaktadır. Beyit manzumenin ana fikri, sonuç cümlesi mahiyetindedir. Basiret deryası, gücün, saltanatın, ihtişamın, ömrün geçiciliğini anlatan harabenin izlenimleridir. Alınacak ibret mealen “*vâiz olarak ölüm, zenginlik olarak da yakın yeter*” (Yıldırım, 2013: 276) hadisidir. Leb-teşne, bilgiye aç kişidir. Aslında derya ve susuzluk öğrenme ihtiyacının somut bir örneğidir.

41. İhvân ki zi-râh âyend ârend reh-âverdî
İn kıt’a reh-âverd-est ez-behr-i dil-i ihvân
(Dostlar, seyahatten geldiklerinde hediye getirirler; bu kıta da dostların hatırına benim hediyemdir.)

Kasidenin sunumu işlenmiştir bu beyitte. Yolculuktan dönüşte, bilhassa Hac dönüşü hediye getirme âdetine telmihen sunulmakta eser. Şair de bu şiirini hac dönüşü Medâ’in’e uğradıktan sonra yazmıştır. Şairin amacı hac ziyaretinin bir devamı olarak Medâ’in’in de ziyaret edilmesidir. Zira oradan da alınacak ibretler kişinin sağlam bilgiye (ikân) sahip olmasını sağlar.

42. Binger ki der-in kıt’a çi sihr hemî-râned
Mehtûk müsebbah-dil dîvâneî ‘âkil cân
(Bu kıtanın nasıl bir sihir yaptığına bak, ölmüşe “subhânallah” dedirtir, deliye akıl verir.)

Bu beyit de dostlara layık görülen hediyein değerini vurgulamaktadır. Ölmüşe subhânallah dedirtirerek şiirinin hakkını verdirir. Deliye akıl vermesiyle ibret telkinlerinin etkili olması kastediliyor. Kasidenin didaktik özelliği, şairi maksadına ulaştırmıştır. Bu eser dostların gönüllerine su serpecek, dimağlarını açacak bir büyüye benzetilmiştir.

5. Medâ'in Harâbeleri'nin Saadet Karaköse Tarafından Yapılan Türkçe Tercümesi

- (Mef'ûlü Mefâ'îlün Mef'ûlü Mefâ'îlün)
1. Bak ey gözüm iyi bak ibret nazarın aç yan
Eyvân-ı Medâ'ini âyine-i 'ibret san
 2. Dicle yolunu izle yol ara Medâ'ine
Bir Dicle de sen akıt şâyed bula cân vîrân
 3. Bak Dicle kan ağlıyor deryâ oluyor eşki
Kırpikleri olmuş bir inbîk-i çekîde-kân
 4. Ağzında köpüklerle Dicleyi tutar sıtma
Hummâlî dudağından çıkıp batıyor tebdân
 5. Hasret odu büryân eyler Dicle ciğerini
Duydun mu suyun âteşten olduğunu sûzân
 6. Deryâyâ verir Dicle hûn-bârı zekâtından
Ey çeşm-i selâsil-pâş et sen de zekât ihsân
 7. Karsaydı hevâsıyla gölündeki yangını
Yansın mı ya dunsun mu bilmezdi telâşından
 8. Zincîri kopalıdan eyvân-ı Medâ'inin
Zincîre vurulmuş san kıvrıldı olup pîçân
 9. Âhvâl-ı dilinden ses duymak eger istersen
Seslen bu Medâ'ine âh ile zamân zamân
 10. Taptâze öğüt al burcun döktüğü dışlardan
Zinhâr unutmâ ber-bâd oldu her âbâdân
 11. Toprak dedi aslımız, sen şimdi hazin dille
Gözyaşını bil ta'zîm ol hâlîme eşk-efşân
 12. Baykuş sesi derd-i ser vermekte figânıyla
Gözden saçıver gül-âb baş ağrımıza dermân
 13. Hayfâ ki felek hâmûş etmiş de hezârânı
Bûm oldu bu gülşende her cânibe pes-elhân
 14. Eyvân-ı 'adâletken gördük bu kadar zulmü
Ey zulmü şî'âr etmiş gör neleyecek Yezdân

15. Kim yıktı bu çarh-âsâ kâşâneyi gerçekten?
Bâzû-yı felek mi yâ takdîr-i felek-gerdân
16. Eşkime güler nâ-dân meşhûr meseldir bu:
Bir göz ki yaş akıtmaz olmalı ona giryân
17. Kûfeyle Medâ'inde etmiş anacnlardan
Tennûru bu ihtiyâr o hücreyi âşiyân
18. İstersen eşit tutmak Kûfeyle Medâ'ini
Koy sînene tennûru gözden koparıp tûfân
19. Mazlumlar o demlerde yüz sürdü nakış düzdü
Hâk-i der ü dîvârı etmişti Nigâristân
20. Kûyunda bulunmaktan kul râzı bu sultânın
Der-bân melik-i Bâbil, nâsır şeh-i Türkistân
21. Akıttı bu şâdurvân 'adlini esed-heybet
Şîrâna bu soffada haml etti Anûşîrvân
22. Gönlün gözü fehm etse der-gâh-ı 'adâlette
Encüm yere inmiş san binlerce meded-cüyân
23. Vardıkda atından in sür hâke yüzün dinle
Şeh-mâtı mübeyyen fil pâyında biten nu'mân
24. Burdan görebilirsin idbârın o Nu'mânın
Fillerle akın salmış devrâna şeb ü rûzân
25. Şeh-fil hareketiyle devrildi şeh-i pîlân
Leclâca baş eğdirdi takdîr verip hüsrân
26. Hürmüz kafatasından hûn-ı dil-i Nûşîrvân
Kan içti bu topraklar kan ağla mey-i rindân
27. İlkın başa belâyken bir tâc görüñ şimdi
Tahtında yerin başlar binbir nasihat-güyân
28. Kısra vü turunc-ı zer Pervîz ü hazîneler
Bir varmış ü bir yokmuş nîk ü bed-i gencîyân
29. Her bezmde yemyeşil cevher döşeyen Pervîz

- Yek-sân edemez sanmış hâk ile onu tугyân
30. Pervîzi bırak artık *kimler bırakıp gitmiş*
Rahmân buyurur fehm it *küllü men aleyhâ fân*
31. Şimdi nerede onca sâhib-i serîr sorsañ
Girmiş kara toprağa doğmuş idi topraktan
32. Beslemiş uzun müddet döl verdi bugün toprak
İntâc verir zahmet insâl olur âsân
34. Hûn-ı dil-i Şîrindir hûşe-i mey-i gül-gûn
Pervîz çamurundan hum eyler ayak-keşân
34. Açgözlü oluşundan doymaz cesede kana
Toprak tamu misâli murdâr tene atşân
35. Rastık sürer oğlunun kânından o pîre-zen
Ebrûsu beyâzlaşmış sarkar o siyeh-pistân
36. Hâkânî bu dergehden hikmet dilen al 'ibret
Hâliyle diler senden sencîde-suhan Hâkân
37. Sultândan umar şimdi bir rind bir öğünlük
Âhir kapısın çalsa bin nânla döner sultân
38. Her şehre yeter Mekke yolundaki hâtrâ
Bir tuhfe Medâ'inden meşhûr-ı pey-i Şîrvân
39. Herkes götürür Mekkedden sübha-i Hamzâ-gil
Bizden de Medâ'inden tesbîh-i gil-i Selmân
40. Deryâ-yı basîretten gönlün doyr öyle geç
Nüş eylemege rahmet bulmaz mı susuz imkân
41. Yoldan gelen eline eş dostu bakarlanmış
Tuhfem bu kasîdemdir açsın okusun ihvân
42. Bak sihriye şi'rimün mecnûnı fehîm eyler
Ölmüşü eder ihyâ fersûde-tene bin cân

Sonuç

Eyvân-i Medâ'in kasidesi, Hâkânî-i Şîrvânî'nin en bilinen şiirlerinden biri olmanın yanı sıra Klasik Fars Edebiyatının da şaheserlerindedir. Söz konusu şiir, şairin Medâ'in Sarayı'nın harabeleri önündeki duygulanımlarından oluşmaktadır. Yaşanılan ân içinde fark edilemeyen zamanın yıkıcı etkisini somutlaştıran harabe hâldeki saray şaire, geçmişin kalıntılarına hapsolmuş kadim İran geleneklerini yeniden düşünme imkânı verir. Medâ'in Sarayı'nın yanı başında zamanın umursamaz ve yekpare akışını çağrıştıracasına akan Dicle, yakından bakılınca harabenin hâline ağlayan bir kişiye dönüşür. Kadim İran şahlarını ve onlara ait hikâyelerin hatırasını hafızasında saklayan saray, dilinden anlayan kişinin (şairin) karşısında içini dökmeye başlar. Ömrünün sonuna gelmiş bilge bir ihtiyar olan saray, zamanın geçiciliğini ve yıkıcı gücünü, yıllar boyunca şahit olduğu olaylara işaret eden ve yer yer silik izleri görülen nesnelere üzerinden anlatır. Geçmişin ihtişamının ve soluk kalıntılarının birlikte varoluşu/sunuluşu metnin omurgasını oluşturur. Bu beklenmedik karşılaşma, zamanı elle tutulur bir nesneye dönüştürmekle kalmaz aynı zamanda onu, ânın yeniden farkına varılan kuvvetiyle de donatır. Ancak ânın bu yeniden fark edilişi, eskisine göre daha zengindir. Şairin istediği de geçmişten ibret alarak ânı zenginleştirmektir. Şair, hatırlamayı aktüel olanı fark etmek, anlamak olarak düşünmektedir.

Eyvân-i Medâ'in'in yeni bir çevirisini yapmaktaki amacımız başka bir dilde ve zamanda yazılmış olan bir şiiri hatırlayarak aktüelleştirmektir. Ayrıca şerhin Okuyucunun dikkatine sunduğumuz bu yeni çeviride metnin aslına olabildiğince sadık kaldık ancak çevirinin -nazire geleneğinde olduğu gibi- orijinal metni kimi zaman şerh ettiği kimi zamansa bütünlediği de söylenebilir. Orijinal metnin kafiye ve veznine sadık kalınan bu çeviri, unutulmaya yüz tutmuş olan klasik şiirimizi hatırlamanın da bir vesilesi olacaktır. Bu türden eserlerin modern dillere tekrar tekrar çevrilmesi metnin kendisini güncellemesini ve kendisini saklayan yönlerinin açığa çıkarılmasını sağlayacaktır.

Kaynaklar

- ARSLAN, Mehmet-ERDOĞAN, Mehtap (2009). Kerbelâ Mersiyeleri, Grafiker Yay. Ankara,
- ATALAY, Mehmet (2003). "Hâkânî'nin Medâ'înin Harâbeleri'ne Hüseyin Dâniş'in Yaptığı Tesdis", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl:3, S:11, s. 101-114.
- ALTIPARMAK (1976), Peygamberler Tarihi, Cevher Yay., İstanbul..
- ATEŞ, Ahmed (1982). Farsça Grameri, Tercüman Yay., İstanbul.
- AVCI, Casim (2003). "Medâin", *DİA*, c. 28, s. 289-291.
- COŞKUN, Vildan S. (2010). "Tâk-i Kistrâ", *DİA*, c. 39, s. 450-451.
- DEVLETŞÂH (1900). Tezkiretü'ş-Şu'arâ (hzl. Edward Browne), Matba'a-i Brill.
- DEVLETŞAH (1994). Tezkire-i Devletşah, Çev. Necati Lugal, MEB, İstanbul.
- ENVERÎ-İ EBİVERDÎ (1379). Dîvân-ı Enverî (hzl. Pervîz Bâbâyî), Mü'essese-i İntişârâr-ı Nigâh, Tahrân.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Türk Dilinde Edatlar, MEB, İstanbul, 1984.
- XAQANÎ ŞİRVANÎ (2004). Seçilmiş Əsərləri (hzl. Məmmədəğa Sultanov), Lider Neşriyyat, Bakı.
- KURNÂZ, Cemal (2011). Divan Dünyası, Kurgan Edebiyat, Ankara.
- LEVEND, Âgah Sırrı (1984). Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar, Enderun, İstanbul.
- LÜTF 'ALÎBİĞ ÂZER BİGDİLİ (1337). Âteş-gede-i Âzer (hzl. Seyyid Ca'fer Şehîdi), Mü'essese-i Neşr-i Kitâb.
- MEHDEVİFER, Sa'id (1392). "Şurûh-i Kasâ'id-i Hâkânî", *Kitâb-i Mâh-i Edebiyyât*, ş: 72, Ferverdîn.
- MUHAMMED 'AVFÎ (1341). Lübâbü'l-Elbâb, (hzl. Edward Browne, önsöz, trc. Muhammed Abbâsî) Kitâb-furûş-i Fahr-i Râzî, Tahrân.
- ONAY, Ahmet Talat (2000). Mazmunlar ve İzahı, Haz. Cemal Kurnaz, Akçağ, Ankara.
- SAFÂ, Zebihullâh (1388). Târîh-i Edebiyyât Der-İrân (Cild-i Dovvom), İntişârât-ı Firdevs, Tahrân.
- SECCÂDÎ, Ziyâeddîn (1382). Dîvân-ı Hâkânî-i Şîrvânî, İntişârât-ı Zuvvâr, Tahrân.
- SECCÂDÎ, Ziyâeddîn (1346). Mecmû'a-i Nâme-hây-i Efdâlüddîn Bedîl b. 'Alî-i Neccâr Hâkânî-i Şîrvânî, İntişârât-ı Dâniş-serây-i 'Alî, Tahrân.
- SEYYİD ALİ ERDİLÂN-İ CEVÂN (1373). Tecellî-i Şâ'irâne Esâtîr ü Rivâyât-ı Târîhî vü Mezhebî der-Eş'âr-ı Hâkânî, Mü'essese-i Çâp u İntişârât-ı Âstân-i Kuds-i Rızavî.
- SÎRÂC BİN ABDULLAH, Mecma'ü'l-Letâ'if, Balgat İl Halk Ktp. No: 05. Ba. 792.
- ŞERH-İ DÎVÂN-I HÂKÂNÎ, Kütüphâne-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tarhan, No: 89712
- TÖKEL, Dursun Ali (2000). Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Akçağ, Ankara.
- 'URFÎ-İ ŞİRÂZÎ (1378). Külliyyât-ı 'Urfî, C. II (Hzl. Muhammed Velî el-Hak Ensârî), İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahrân.
- ULUDAG, Süleyman (1999). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yay. İstanbul.
- ÜÇOK, Bahriye (1967). İslâmdan Dönerler Ve Yalancı Peygamberler, A.Ü. İ.F.Y. Ankara,
- YAZICI, Tahsin (1997). "Hâkânî-i Şîrvânî, EfdalüddînBedîl (İbrâhîm) b. Alî", *DİA*, cilt:15, s.168-170.

YILDIRIM, Ahmet (2013). Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, TDVY, Ankara.

YILDIRIM, Nimet (2012). İran Edebiyatı, Pinhan, İstanbul.

İnternet Kaynakları

AHMEDİ, İskender-Nâme, (hzl. Yaşar Akdoğan)

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10667,ahmediskendernameyasarakdoganpdf.pdf?0>

(erişim tarihi 21.09.2017)

BEELAERT, Anna Livia (2010). “Kāqāni Šervāni”

<http://www.iranicaonline.org/articles/kaqani-servani>

(erişim tarihi 21.09.2017)

MORONY, Michael (2009)

“Madā'en” <http://www.iranicaonline.org/articles/madaen-sasanian-metropolitan-area>

(erişim tarihi: 21.09.2017)

MUHAMMED RIZA KULI HAN, “Riyâzü'l-Ârifîn”

<http://www.sufi.ir/books/download/farsi/hedayat/riaz-ul-arefin.pdf>

(erişim tarihi: 21.09.2017)

YAHYAVÎ, Ekber, “Şerh-i Ebyât ve Ârâyhây-i Edebî-i Kasîde-i Eyvân-i Medâ'in-i Hâkânî”
<http://www.adabesokhan.blogfa.com/post/68,>

(erişim tarihi 21.09.2017)

www.vajehyab.com/ (“dest-efşâr” maddesi)

(erişim tarihi 21.09.2017)

DEDE KORKUT BOYLARININ HALK HİKÂYESİ ŞEKLİNDE
TASNİFİ: HÜSEYİN MEHEMMEDHANÎ VE ESERLERİ
THE CLASSIFICATION OF THE DEDE KORKUT STORIES IN THE
FORM OF FOLK STORIES: HÜSEYİN MEHEMMEDHANÎ AND HIS
WORKS

ALİ KAFKASYALI

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi
Prof. Dr. Ataturk University Kâzım Karabekir Faculty of Education
akafkasyali@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-9007-6943>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 01.04.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 10.04.2018

Sayfa-*Pages* : 111-122

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3750>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

DEDE KORKUT BOYLARININ HALK HİKÂYESİ ŞEKLİNDE
TASNİFİ: HÜSEYİN MEHEMMEDHANÎ VE ESERLERİ
THE CLASSIFICATION OF THE DEDE KORKUT STORIES IN THE
FORM OF FOLK STORIES: HÜSEYİN MEHEMMEDHANÎ AND HIS
WORKS

ALİ KAFKASYALI

Öz

Dede Korkut Boylarının tamamı veya birkaçı, Türk dünyasının muhtelif yerlerinde bazı şairler tarafından halk şiiri veya modern şiir şeklinde nazma çekilmiştir. Türkiye’de şimdiye kadar boyların tamamı nazma çekilemezken İran Türk şairlerinden Sehend, on iki boyun tamamını modern şiir tarzında ve destan şeklinde nazma çekmiştir. Son yıllarda ise İran Türk şairlerinden Hüseyin Mehemedhanî Güneyli, Dede Korkut Boylarının tamamını çağdaş halk hikâyesi tarzında tasnif etmiştir. Nesir kısımlarını âşıklık geleneğinin sözlü anlatım üslubunda; şiir kısımlarını da âşık şiirinin koşma ve geraylı türlerinde yazmıştır. Bu çalışma ile Dede Korkut Boyları, Kerem ile Aslı, Kaçak Nebi, Köroğlu hikâyeleri gibi âşıkların halk hikâyesi repertuarına girmiştir. Bazı Tebriz-Karadağ âşıkları düğün derneklerde halk hikâyesi olarak yorumlamaktadır. Muhammethanî, bu ve diğer çalışmaları ile hem halk edebiyatına yeni eserler kazandırmış hem de meydana getirdiği yeni bir özgün çalışma ile bu sahada uzmanlığını kanıtlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Boyları, halk hikâyesi, Muhammedhanî.

Abstract

The Dede Korkut Stories, either all or some of them, have been versified by various poets in different places of the Turkish world in the form of folk poetry or modern poetry. Although all of the stories (each called boy originally) have not yet been versified in Turkey, the Iranian-Turkish poet Sehend versified all of the 12 stories in the modern poetry style and in the epic form. In recent years, Hüseyin Mehemedhani Güneyli, another representative of the Iranian-Turkish poets, classified all of the Dede Korkut Stories in the form of modern folk stories. He wrote the prosaic parts in the oral expression style of the ashiqtradition, and the poetic parts in the types of koshma and gerayli both belonging to the ashiq poetry as well. With this work, the Dede Korkut Stories have been included in the ashiqs’ repertoire of folk stories like Kerem&Aslı, KaçakNebi and Köroğlu. Some ashiqs of Tabriz-Karadagh interpret them as folk stories in weddings and ceremonies. Muhammedhani, with this original and other works of his, has both introduced new tastes to the folk literature and proved his expertise in the field.

Key Words: Dede Korkut Stories, folk stories, Muhammedhani.

Giriş

Destandan halk hikâyesine geçişte köprü olarak kabul edilen Dede Korkut hikâyelerinin, hem şekil hem de içerik özellikleri ile özgün özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Şekil yönünden nazım nesir karışımı bir yapıya sahip olan Dede Korkut Boylarının bir kaçı, Türk dünyasının bazı devlet ve topluluklarında; bu cümleden Türkiye’de Ziya Gökalp, Behçet Kemal Çağlar, Hasan Basri Gocul, Arif Nihat Asya, Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, Bahattin Karakoç, Yusuf Akgül, Ahmet Karaaslan; İran’da Bulut Karaçorlu Sehend, Hüseyin Mehemmedhanî Güneyli gibi şairler tarafından halk şiiri veya modern şiir şeklinde nazma çekilmiştir. Şu var ki Anadolu şairlerinden hiçbiri boyların tamamını nazma çekememiştir. Ancak İran Türk şairlerinden Sehend on iki boyun tamamını modern şiir formunda ve manzum destan şeklinde nazma çekmiştir. İran Türk şairlerinden Hüseyin Mehemmedhanî Güneyli ise Dede Korkut boylarının tamamını çağdaş halk hikâyesi tarzında tasnif etmiştir. Nesir nazım karışımı olan boyların nesir kısımlarını âşıklık geleneğinin sözlü anlatım üslubunda; şiir kısımlarını da âşik şiirinin koşma ve geraylı türlerinde tasnif etmiştir. Bu çalışma ile Dede Korkut boyları; Kerem ile Aslı, Kaçak Nebi, Köroğlu hikâyeleri gibi âşıkların halk hikâyesi repertuarına girmiştir. Bazı Tebriz-Karadağ âşıkları düğünlerde, derneklerde halk hikâyesi tarzında sözle, sazla halka arz etmektedir.

Makalede, Hüseyin Muhammethanî Güneyli’nin kendisi ve yaptığı bu kutlu çalışma ile birlikte diğer çalışmaları değerlendirilmiştir.

1. Hayatı

Hüseyin Muhammethanî, 1955 yılında Tebriz’in kuzey batısında bulunan Şebüster’in "Meşin" köyünde orta hâlli bir çiftçi ailede dünyaya gelir. İlköğrenimini köyünde okur. Ortaokula Tebriz’de başlayıp Tahran’da bitirir. Şiir yazmaya ortaokul sıralarında başlar. Ortaokuldan sonra Üstat Abdülkerim Menzurî Hamneî’nin özel dershanesinde dil ve edebiyat dersleri alır. Aynı zamanda bir enstitü gibi görev yapan "Varlık" dergisini takip eder. Bu dergide yayımlanan makaleleri takip eder. Özellikle Hamit Nutkî, Cevat Heyet gibi dilci ve edebiyatçıların makalelerinden azami derecede faydalanır. 1990-1994 yılları arasında Tahran Üniversitesi’nde Prof. Dr. M. Hüseyin Sadık’ın Türk Dili ve edebiyatı derslerine devam eder. Bu öğrenimini başarı ile tamamlar. Ayrıca aynı üniversitede Prof. Dr. M. Takî Zehtabî’den Türkçe Dilbilgisi dersleri alır. 1999 yılından itibaren Tahran Üniversitesi, Sünneti Şerif Üniversitesi, Tahran Terbiyet Muallim Üniversitesi, Özel Tebriz Üniversitesi gibi öğretim kurumlarında Türk Edebiyatı, Türk Folkloru dersleri verir, Dede Korkut Hikâyeleri üzerine etütler yapar. Bu çalışmalarından dolayı 2004 yılında "Fahri Doktora" unvanı verilir. Ayrıca Tahran Üniversitesi, Nasreddin Tusî Üniversitesi, Şehid Receî Üniversitesi, Ez-Zehra Üniversitesi, İlim ve Sanat Üniversitesi gibi üniversitelerinde Türkçe Kurslarında ve Türkçe Dershanelerinde Türk Dili ve Edebiyatı konularında seminer çalışmaları yapar.

Hüseyin Muhammethanî’nin gazetecilik çalışmaları da büyük önem arz etmektedir. 1985 yılından itibaren başta "Varlık", "Ümid-i Zencan", "Sehend", "Şems-i Tebrizi", "Ava-yı Erdebil", "Nevid-i Azerbaycan", "Mehd-i Azadî", "Fecr-i Azerbaycan" dergi ve gazeteleri olmak üzere pek çok yayın organında şiirleri ve makaleleri yayımlanmıştır. Birçok dergi ve gazetede başyazar olarak görev almıştır.

1993 yılından itibaren araştırmalarına büyük hız vermiş, yaptığı araştırmaların ürünlerini yurt içinde ve dışında onlarca bilimsel toplantı ve konferanslarda sunmuştur.

Okullarında hâlâ Türkçe eğitim öğretimin yapılmasına izin verilmeyen İran'da, ana dili Türkçeyi kendi gayretleri ile geliştirip, şiir ve nesir sahasında eser veren onlarca şair ve yazarın eserlerinin tashihini yapıp, redaktörlüğünü yapmıştır.

2. Eserleri

Kendisini İran Türklerinin, aynı zamanda Türk milletinin dil, edebiyat ve kültürüne adayan, bu alanda çok önemli eserler vücuda getiren Güneyli'nin çalışmaları içerisinde ilk sırayı Dede Korkut Hikâyeleri üzerine yaptığı çalışmalar almaktadır. O da Orhan Şaik Gökyay, Muharrem Ergin, Hamit Araslı, Bulut Karaçorlu Sehend gibi ömrünün önemli bir bölümünü Dede Korkut araştırmalarına ayırmıştır. Bununla da o, tabii olarak "Dede Korkutşinas" yani Dede Korkut Uzmanı unvanını hak etmiştir.

Güneyli'nin Dede Korkut Hikâyeleri üzerine yaptığı çalışmaların ilki "Dede Korkut Kitabı" adlı eseridir. Bu çalışma aşağıda açıklanacağı gibi üç kitabın bir araya getirilmesiyle meydana gelmiş, çok kapsamlı bir çalışmadır.

Güneyli'nin Dede Korkut Hikâyeleri üzerine yazdığı ikinci eseri "Dede Korkut Boyları, Çağdaş Âşık Edebiyatına Uygun" adlı çalışmasıdır. "Dede Korkut Hikâyeleri"nin tamamının halk hikâyesi formunda kaleme alındığı bu eser, hem telif hem de inceleme, araştırma eseri sayılabilecek bir eserdir.

Hüseyin Muhammethanî Güneyli çok yönlü ve velud bir araştırmacı yazar olarak pek çok eserin altına imza atmıştır. Onun imzasını taşıyan eserler şunlardır: Behlul Dârende Latifeleri, Güney Medeniyet Ocağı, Ali Kemalî'nin Hayatı ve Yaratıcılığı, Meşin, Âşık Gaşem'in Yaşayış ve Yaratıcılığı, Dinme, Dan Sökülecek, Folklor Toplama Kılavuzu, Varlığımız - Talihimiz, Kan Kılıca Üstün Geler, Şah Behram - Banu Hüsn, Zeyn'ül Arap - Muhammed Hanifye Destanı, Nağıllar, Her Bağdan Bir Gül.

2.1. Dede Korkut Kitabı¹

Muhammethanî'in bu çok önemli eseri üç bölümden meydana gelmiştir. Aslında her bölüm bir kitaptır. Sayfa numaraları ayrı olduğu gibi yayımlanma tarihleri de farklıdır. Üç eser bir arada yayımlanmıştır denilebilir. Eser 26 sayfalık bir giriş ile başlamaktadır. Girişte, Dede Korkut Hikâyeleri'ni Güney Azerbaycan, aynı zamanda bütün İran Türklerine tanıtmak için bilgi verilmiştir. Birinci kitap/birinci bölümün adı "Dede Korkut Kitabı"dır. Dresden nüshası esas alınarak, Türkiye, Azerbaycan ve İran'da yayımlanan örnekleri ile karşılaştırma yapılarak İran Türkçesi ile yeniden yazılmıştır. Bu kısım 282 sayfadır.

İkinci kitap/ikinci bölümün adı "Dede Korkut Kitabı'nda Sözcükler - Adlar" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda Dede Korkut Hikâyelerinde geçen, günümüzde anlamları zor anlaşılan sözcük grupları değerlendirilmiş ve 3500 kelime izahlı bir sözlük oluşturulmuştur. Bu bölüm de 170 sayfadır.

¹ Hüseyin Muhammedhanî "Güneyli", Dede Korkut Kitabı, y.y.y., Tahran, 1378.

Üçüncü kitap/bölüm ise "Adlar" ismini taşımaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen yer adları, şahıs adları, hayvan adları gibi "adlar" incelenmiş, izahlı bir Dede Korkut Adlar Sözlüğü oluşturulmuştur. Bu bölüm de 110 sayfadır.

2.2. Dede Korkut Boyları²

Kalem erbabı için itibarî, kurgusal temele dayalı telif eserler vücuda getirmek çok zor değildir. Elbette ki bu tür eserler de belirli ölçüde tenkitçilerin dikkat merkezlerinde olur. Ancak herkesin bildiği klâsik bir eseri, esas alarak onun üzerine yeni eserler meydana getirenler veya yeni bakış açısı oluşturanlar en azından o esere olan aşinalığı ve alışkanlığı değiştireceği için ilgili ilgisiz pek çok kimsenin eleştirilerinin hedefinde olurlar. Hâl böyle olunca Güneyli'nin Türk Edebiyatının en önemli ve en temel eseri olan "Dede Korkut Hikâyeleri"ni âşık tarzı halk hikâyeleri şeklinde kaleme alması, dikkatleri üzerine çekecek ve kendisi ve eserleri ile ilgili çok söz söylenip, değerlendirilecek eserdir.

Muhammethanî bu eseri genel okuyucu ve âşıklar için hazırlamıştır. Dede Korkut Hikâyelerinin 12'sini de günümüz Güney Azerbaycan Türkçesi ile ve hikâyedeki manzum kısımları âşık şiiri nazım türlerinden "koşma" ve "geraylı" ile tasnif etmiştir.

Gençlerin, aynı zamanda halkın çok rahat okuyacağı, âşıkların hafızalarına alıp düğün derneklerde anlatıp, çalıp söyleyecekleri, hatta varyantlarını oluşturacakları çok önemli bir çalışma olmuştur. Bu çalışma benzeri olmayan ilk özgün çalışmadır.

2.3. Dan Sökülecek

2003 yılında yayımlanan Tan Yeri Ağaracak anlamındaki bu eserde müellifin sanat değeri yüksek, usta malı şiirleri yer almaktadır. Bu kitaptaki şiirleri değerlendiren ünlü tenkitçi Prof. Dr. Hüseyin Muhammetzâde Sadık şu tespitleri yapmıştır: "Demeliyim ki o, hem tabiat hem de cemiyetin karşısında derin mefkûre sahibi olan ve her bir hadise ve amili tebyin edebilen ve anımlandıran felsefeli şairdir."³

2.4. Dinme

Şair Hüseyin Muhammedhanî "Güneyli"nin sosyal, eleştirel ve satirik şiirlerinden oluşmaktadır. 2003 yılında Tahran'da yayımlanmıştır. Yoksul, işsiz ve dar gelirlili köylüler nazarda tutularak, halkbilimi ürünlerinden faydalanılarak, onların rahat anlayacakları şekilde kaleme alınmış sosyal şiirler ekseriyeti oluşturmaktadır. Otuz civarında şiirin yer aldığı kitapta seksen üç bentten oluşan "Ana Yurdum Güney" manzumesi Şehriyâr'ın "Haydar Baba" şiiri formunda yazılmış, Güney Azerbaycan'ı tarif eden bir manzumedir.

Bu ne temeddündür tutub dünyanı?
Hakkını isteyen élleri biçir!
Yırtıcı héyvana himayet éden,
Mezlum insanların ganını içir.

² Hüseyin Muhammedhanî "Güneyli", Dede Korkut Boyları "Çağdaş Âşık Edebiyatına Uygun", Orhun Yayınevi, Tahran, 1392.

³ H. M. Güneyli, Dan Sökülecek, 2007, Tahran. s. 14.

2.5. Behlul Dârende Latifeleri⁴

Eser Behlul Dârende ili ilgili 36 hikâyeyi içermektedir. Bunlardan 35 tanesi ilk olarak Kuzey Azerbaycan'da derlenip yayımlanmıştır. Daha sonra Üstat Abdülkerim Menzurî Hamneî tarafından 1360 yılında Tahran'da Kiril alfabesinden Arap alfabesine aktararak yayımlanmıştır. Menzurî, bu eseri aynı zamanda Farsçaya da çevirip yayımlamıştır. Kitabın ön sözünde bu çalışmayı 1910 yılında yaptığını yazmıştır. Ayrıca kendi hayatı hakkında yazdığı bir yazıda bu eseri ilk olarak "Seyyidzâde"nin yayımladığını belirtmiştir.

"Behlul Dârende Latifeleri" adlı bu eserde yer alan 36 latifeden 35'i Menzurî'nin aktarıp yayımladığı eserden alınmıştır. "Riya ile Hiç İş Görmez Müslüman" adlı hikâyeyi ise sözlü gelenekten derlemiştir.

Muhammethanî, Menzurî'nin tavsiyesi ile bu hikâyeleri nazma çekerek 1366/1987 yılında 3 bin nüsha olarak yayımlamıştır. İkinci baskısı ise 1388/2009 yılında basılmıştır.

O, çalışmanın ön sözünde "Behlul Dârende Latifeleri"nin hangi sebeple meydana geldiğini ve hangi maksada hizmet ettiğini şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

İstibdat yönetiminin hâkim olduğu ülkelerde bir sıra söylenmesi gereken sözler, tenz, mizah, şaka kalıbında, yani zahirde halkı güldürmek için; ancak hakikatte, zulmü, haksızlığı, adaletsizliği, yaramazlığı ve birçok bunlar gibi işleri ve bu işleri yapanları tenkit etmek ve kınamak maksadıyla oluştururlar ve söz içinde söylemeğe çalışırlar.

Elinizde olan bu "Behlul Dârende Latifeleri" adı altındaki 36 hikâye de yalnız gülmek için değil, anlamazları düşündürmek, zulmü, zorbalığı, riyakârlığı, yalancılığı ve pek çok böyle iğrenç sıfatları yermek ve doğruluk, sadakat, insanlık, insan severlik, hayatın bezek ve güzelliklerini göstermek düşüncesi ile meydana gelmiştir.

Bu hikâyelerde "Behlul", hayır ve hayırseverliğin temsilcisi, "Harun" ise adaletten kaçan, menfaatçi, sığ düşünceli, riyakâr insanların temsilcisi olarak yer almaktadır.⁵

2.6. Güney Medeniyet Ocağı

"Güney Medeniyet Ocağı" derneğin üyelerinin ve kendisinin makalelerinden oluşmaktadır. 1994 yılında yayımlanmıştır.

2.7. Ali Kemalî'nin Hayatı ve Yaratıcılığı

1996 yılında yayımlanan bu çalışmada Araştırmacı Ali Kemalî'nin hayatı, sanatı ve eserlerini incelemiştir.

2.8. Meşin⁶

Muhammethanî'nin doğum yeri olan Meşin kasabasının monografisidir. 1999 yılında yayımlanmıştır. Meşin kasabasının coğrafyası, tarihi, örf ve adetleri, gelir kaynakları, tarihî şahsiyetleri incelenmiştir.

⁴ H. M. Güneylî, Behlul Dârende Latifeleri, y.y.y., 1389/2010, Tahran.

⁵ H. M. Güneylî, Behlul Dârende Latifeleri, y.y.y., 1389/2010, Tahran, s. 5 vd.

⁶ Hüseyin Muhammedhanî "Güneylî", Meşin, y.y.y., 1378/1999.

2.9. Âşık Gaşem'in Yaşayış ve Yaratıcılığı

Âşık Gaşem'in hayatı, sanatı ve eserleri üzerinde çalışılmıştır. Yayımlanmamış şiirlerine yer verilmiştir. Çalışma 2005 yılında yayımlanmıştır.

2.10. Folklor Toplama Kılavuzu

Folklor ürünlerini ilmî metotlarla toplayıp, değerlendirmek için hazırlanmış bir kılavuz eserdir. 2005 yılında yayımlanan bu eseri Asker Olyayi Yeşil ile birlikte hazırlamıştır.

2.11. Varlığımız - Talihimiz

İran Türklerinin millî varlıkları ve siyasî meseleleri üzerine yurt içinde ve dışında yayımladığı makalelerden oluşmaktadır.

2.12. Kan Kılıca Üstün Geler

Şairin dinî şiirlerini bir araya getirdiği çalışmasıdır. 2006 yılında yayımlanmıştır.

2.13. Şah Behram - Banu Hüsn

Horasan Türklerinin folklorik bir destanıdır. İlk defa Hüseyin Muhammedhanî tarafından değerlendirilmiştir.

2.14. Zeyn'ül Arap - Muhammed Hanifiye Destanı

Horasan Türklerinin folklorik hamasî bir destanıdır. Bu eseri de ilk olarak Hüseyin Muhammedhanî değerlendirmiştir.

2.15. Nağıllar

Güney Azerbaycan'ın "Güney Bölgesi"nden derlediği 40 halk hikâyesinden oluşmaktadır. Yayına hazırdır. Henüz yayımlanmamıştır.

2.16. Her Bağdan Bir Gülü

İran'ın muhtelif Türk yerleşim yerlerinden gelip Tahran'ın Kereç semtinde yaşayan çağdaş bazı şairlerin hayat hikâyelerini ve şiirlerini ihtiva eden bir çalışmadır.

Sonuç

Dede Korkut Boylarının çağdaş halk hikâyesi tarzında tasnif edilmesi, nesir kısımlarının âşıklık geleneğinin sözlü anlatım üslubunda; şiir kısımlarının ise koşma ve geraylı formatında işlenmesinin, bu destanların da Kerem ile Aslı, Kaçak Nebi veya Köroğlu hikâyeleri gibi âşıkların halk hikâyesi repertuarına girip, halk nezdinde de yaygınlaşmasını sağlayacaktır. Bununla da bu destanlar Türk kültürüne daha derinlemesine nüfuz edecektir.

Şair Hüseyin Mehemmedhanî Güneyli, "Dede Korkut Boyları - Çağdaş Âşık Edebiyatına Uygun" adlı eseriyle hem bu destanları halk hikâyesi tarzında tasnif etmesi hem de "Dede Korkut Kitabı'nda Sözler - Adlar" isimli eseriyle İran Türkleri için hikâyelerde geçen ve günümüzde anlamları zor anlaşılan söz gruplarını değerlendirip,

3500 kelimelik izahlı bir sözlük oluşturması onun bu sahada önemli bir uzman olduğunu ortaya koymuştur.

Tebriz - Şebüster'de doğup büyüyen Güneyli, Tahran hükümetlerinin Türk Dili ve Edebiyatı eğitim öğretimi için koyduğu yasak ve engellemelere rağmen Zehtabî, Nutkî, Heyet ve Sadık gibi devrin ünlü bilim adamlarından özel dersler alarak kendini yetiştirmiş ve yüksek hizmet vermeye namzet yapmıştır.

Yine birçok dergi ve gazetede başyazar olarak görev alan Güneyli, Tahran, Nasreddin Tusî, Şehid Receî, Ez-Zehra, İlim ve Sanat Üniversitesi gibi pek çok öğretim kurumunda ve özel dershanelerde Türk Dili ve Edebiyatı alanında ders ve seminerler vererek, İran Türklerinin kültür ve medeniyetine katkı sağlamaktadır.

Güneyli şairlikte de iddialıdır. Şiirlerinde millî ve manevî değerler ön plândadır. Şiirlerinin en önemli özelliği ise ilkeli ve felsefeli oluşudur. Onun arzusu, millî ve manevî değerlerin pak ve sade şekilde kesintisiz devamının sağlanması şeklindedir. Geçmişin katıksız, karışksız güzelliklerinden ve özelliklerinden ilham alarak geleceğe adım atılmalıdır.

Kaynaklar

- Bahattin Karakoç, Basat, Zaman Bir Beyaz Türküdür, 1984, İstanbul.
 Basri Gocul, Türk Millî Destanı / Oğuzlama- Örnekleri II, 1949, İstanbul.
 Behçet Kemal Çağlar, Boğaç Han Masalı, Malazgirt Zaferi'nden İstanbul'un Fethine, 1971, İstanbul.
 Bulud Karaçorluz (Sehend), Sehend'in Eserleri I-II, Ehter Neşriyatı, 1382/2003, Tebriz.
 Hüseyin Muhammedhanî Güneyli, *Behlul Dânenide Letifeleri*, y.y.y., 1389/2010, Tahran.
 Hüseyin Muhammedhanî Güneyli, *Dan Sökülecek*, 2007, Tahran.
 Hüseyin Muhammedhanî Güneyli, *Dede Korkut Boyları "Çağdaş Âşık Edebiyatına Uygun"*, Orhun Yayınevi, Tahran, 1392.
 Hüseyin Muhammedhanî Güneyli, *Dede Korkut Kitabı*, y.y.y., Tahran, 1378.
 Hüseyin Muhammedhanî Güneyli, *Meşin*, y.y.y., 1378/1999.
 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016, Ankara.
 Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, Dedem Korkut'tan Boğaç Han Destanı, 1977, İstanbul.
 Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, Dedem Korkut'tan Salur Kazan Destanı, 1976, İstanbul.
 Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, Destanlarda Uyanmak, 1984, İstanbul.
 Yusuf Akgül, Dede Korkut Destanı, Kurgan Edebiyat yayınları, 2012, Ankara.
 Ziya Gökalp, Arslan Basat, Yeni Mecmua, 9 Ağustos 1917, İstanbul.
 Ziya Gökalp, Deli Dumrul, Yeni Mecmua, 2 Ağustos 1917, İstanbul.

Güneyli'nin Tasnif Ettiği Dede Korkut Boylarından Biri:

GAZILIG GOCA OĞLU YÉGNEG BOYU

Oğuz élinin hanlar hanı olan Bayındır Han ağ uca çadırını gurdurmuş, uca kölgeliyini göye ucaltırmış, min yerde ipek halçalar döşetmişdi. İç Oğuz ve eşik Oğuz beyleri onun meclisine toplanmış, yémekde, içmekde idiler.

Bayındır Han'ın bir veziri varıdı, adına Gazılığ Goca déyerdiler. Gazılığ Goca yéyib içib kéfi sazalıb, iki dizi üstüne çöküb, Bayındır Han'dan döyüşe gétmek icazesi istedi. Bayındır Han da onun sözüne yoğ démeyib, ona döyüşe gétmek icazesi vérdi.

Gazılığ Goca iş üzü bilen ve bacarığlı adam idi. O, başı belli ve iş bilen göcalarını da götürüb, çoşlu döyüş vesayiti ile yola düşdü. Çoşlu dereleri, tepeleri, dağları, düzleri arhada göyduğdan sonra bir gün Düzmürd Galası'na çatdı. Gara Deniz gırağında olan bu galanın yahınlığında düşüb çadırı gurdular.

O galanın bir hakimi varıdı. Onun adına Arşın oğlu Direk Tekür déyerdiler. O kâfer beyinin altmış arşın uzunluğu boyu varıdı. Altmış batman ağırlığı olan bir güzrü béline bağlayardı. Çoş berk yay çeker, oğ atardı.

Gazılığ Goca bu kimi bir hakimi olan gala beyleri ile döyüşe başladı. Sözü géden tekür de galadan éşiye gelib, méydana girdi.

- Kim benimle döyüşebilir? dedikde, Gazılığ Goca onun gabağına geçib, ona çatarag, yoğun boynunun köküne bir gılinc çaldı. Gılinc onun boynunu zerrece de kesmedi. Nöbbe Tekür'e çatdı. O, altmış batman güzrü ile Gazılığ Goca'nın başına éle çaldı ki, başı çapılıb, ğanı novdan kimi atmağa başladı. Başı gicelen Gazılığ Goca'nı yaħalayıb galaya apardılar. On altı il Düzmürd Galası'nda dustağ oldu.

Gazılığ Goca'nın Emen adlı bir ğaynı varıdı. Emen, on altı ilde yéddi döne galaya goşun çekdi; amma héç birinde ne galanı alabildi ne de Gazılığ Goca'nı ğurtardı.

Gazılığ Goca yaħalanıb dustağ édilenden bir az sonra bir güzel göyçek oğlu oldu. Oğlan böyüyüb on altı yaşına çatdı. Oğlan o vaħta kim atasını ölmüş bilirdi ve dustağ olduğundan hebersiz idi. O, oğlanın adına Yégneg déyerdiler. Günlerden bir gün Yégneg oturub beyler ile burdan ordan danışdığda, Garagüne oğlu Budağ Bey ile sözü tutmadı. İki iyit bir biri ile acığ ile danışanda budağ Yégneg'e dedi:

- Burada boş sözler danışınca, gédib, on altı il bundan gabağ dustağ édilen atanı ğurtar!

Yégneg bu sözü éşidende, berk diskindi. Üreyi çırpınmağa başladı. Beylerle danışarağ atasının ne vaħt ve harda dustağ olduğuna inanıb, Bayındır Han'ın ğulluğuna çatıb, yer öpüb, söze başladı:

Hanlar hanı, Türkistan'ın direyi,
 Babam dustağ olan yere göy gédim.
 Göyma sınısın bu uşağın üreyi,
 Babam dustağ olan yere göy gédim.
 Böyük évi uca yerde tikilen,
 Kölgeliyi üste etlas çekilen,
 Éllerine bol né'meti tökülen,
 Babam dustağ olan yere göy gédim.
 Eslan soyu, Amuderya sultani,

Dövtletli han, Ğaracığın ğaplanı,
Sensen véren ağır éle fermanı,
Babam dustağ olan yére ğoy ğédim.
Buyur, çavış él içinde sala hay,
Toplaşalar iyitlerden bir alay,
Şahbaz atdan, silahdan ét meni bay,
Babam dustağ olan yére ğoy ğédim.

Yégneg'in bu sözlerini eşiden Bayındır Han buyurdu:

- İyirmi dörd sancağ beyi gelsin! O cümleden Demirğapı Derbend'de bey olan, ğarğı cida ucunda düşmen böğürden, döyüş méydanında herifle ğarşılaşanda, kimliyini soruşmayan Ğıyan Sélçuğ oğlu Deli Dondar senle béle gelsin!

Aygır Gölü suyunda at üzdüren, elli yéddi ğalanın açarını ele kéçiren Elik Ğoca oğlu Tülek Evren senle gelsin.

Ha béle oğu amaca deymemiş yére düşmeyen Yarıncı oğlu Él Almış, üç döne ardıcıl olarağ yağı görmese ğan ağlayan Doğsun oğlu Rüstem, ajdahalar ağzından adam alan Deli Evren, yér üzünün bu başından o başına çatım déyen Soğansarı da senle gelsin!

Bélelikle Bayındır Han iyirmi dörd ğorğmaz ve cesaretli ordu başçısını Yégneg Bey'e yoldaş vérdi. Beyler hamısı ağır bir döyüş için hazırlığ gördüler. Géveni yatıb, seher çağı yola düşmeliydiler. Yégneg géce çağı bir yuğu gördü. O, gördüyü yuğunu seher çağı yoldaşlarına söyledi, göreknéce söyledi:

- Beyler, géce yatmışken bir yuğu gördüm. Âlem başğa bir âlem idi, ağ boz atları çapdıran ğehremanlar gördüm. Men de demir borkleri parlayan iyitleri yanıma saldım, él ağsağğalımız Ğorğut Ata ile meslehetleşdikden sonra yola düşüb, göye baş ğaldıran böyük dağları aşdım, gedib Ğara Deniz'e çatdım. Gemi ğayırb, köneyimi ona yélken éledim. Bélelikle denizin o ğırağına çıhdım. O yandakı Ğara Dağ'ın bir yanında bir alnı başı parlayan kişi gördüm, ğarğıdalı olan cidam ile o kişiye sarı yéridim. O kişini cida ile vurmağ istedikde, o kişi benim öz dayım olan Emen'dir. Ona salam vérdim. O da meni tanıdığda dédi:

- Oğul Yégneg, haraya gédirsen?

Men cevam vérdim:

- Düzmürd ğalasında dusdağ olan atamı ğurtarmağa gédirem. Dayım bu sözü menden eşidende, meni bu işden çekindirerek, néçe döne atamı ğurtarmağa gédib, bir iş görebilmediyini béle söyledi:

Yétdiyim yérlere yél de yétmeyib,
Gétmek olmaz béle yolu, géri dön!
Kimse benim kimi cenge gétmeyib,
Gétmek olmaz béle yolu, géri dön!
Yeddi kişi benim yayı ğurardı,
Yéddi iyit sağ solumda durardı,
Her birisi bir ğoşunu yorardı,

Gétmek olmaz béle yolu, géri dön!
 Yéddi döne ağır goşun apardım,
 Dağda, daşda boran, tufan gopardım,
 Yapılsaydı bu iş, özüm yapardım,
 Gétmek olmaz béle yolu, géri dön!
 Sende yoğdu mende olan gılinc, oğ,
 İyitlerin ad sanına uyma çoğ,
 Bu gédişin gelişine ukud yoğ,
 Gétmek olmaz béle yolu, géri dön!
 Dayım Emen kişiye yuğuda béle cevap vérdim:
 İyid olan géri almaz sözünü,
 Men atamı gurtarmasam dönmerem.
 Çıhararam yad éllinin gözünü,
 Men atamı gurtarmasam dönmerem.
 Kenarına goç iyitler salmadın,
 Beyler ile cida, gılinc çalmadın,
 Buna göre o ğalanı almadın,
 Men atamı gurtarmasam dönmerem.
 Ağlı olan bildiyini itirmez,
 Ağça alıb iş gören, iş bitirmez,
 Merd méydandan ayağ géri götürmez,
 Men atamı gurtarmasam dönmerem.

Yégneg bu yuğunu yoldaşlarına söyledi. Déme be Yégneg'in dayısı Emen de éle orada imiş. Yégneg bu sözleri dédikde, dayısı da gelib sözün üstüne çıhdı ve onlar ile birlikte Düzmürd Ğası'na gétmeye ve Oğuz iyitlerine yoldaş ve beledçi olmağa hazırlığını bildirde. Oğuz beyleri yola düşüb Düzmürd Ğası'na geldiler. Ğala'ya çatıb, oranı dörd dövreden mühasire élediler. Ğala'nın gözetçileri bunları görüb Arşın oğlu Direk Tekür'e heber vérdiler. Tekür silahlanıb, ğaladan éşiye geldi ve Oğuz iyitlerinden mübariz istedi.

Oğuz iyitlerinden olan Ğıyan Sélçuk oğlu Deli Dondar onu ğarşılıyıp, almış tutam uzunluğ u olan cidası ile Direk Tekür'ü vurmağ istedi, goltuğunu ğısıb, cidanı Tekür'e sarı burahmağ istetikde, Tekür el atıb onun cidasını elinden aldı ve altmış batman ağırlığı olan gürzünü Dondar'ın başına çaldı. Gén dünya Deli Dondar'ın başına dar oldu, gözleri ğaraldı, başı giceldi, atını ğaytarıb ğaçdı.

Dönebilmez Külek Evren altı dilimli çomağ u ile Tekür'e sarı at saldı. Çomağ u nı Tekür'ün başına çalmağ istedi. Boyu çatmadı. Tekür el éleyib onun da çomağ u nı aldı. Başına da bir gürz vurub dalı ğaytardı.

Bélelikle iyirmi dörd él beyi olan ğehreman iyit Tekür'ün eli ile dalıya oturdu. Bu döne Ğazılığ u Goca'nın on altı yaşlı oğlu, Arşunoğ lu Direk Tekür'ün meydanına ayağ u goyur ve Tekür'ü méydandan çıhartmağa Büyük Allah'dan kömek isteyir, görek oğ lan Allah'a néce yalvarır:

Uca Tanrı, ğadır Allah,
 Özün dâdıma çat indi.
 Sensen olan mene penah,
 Mene sen vér necat indi.
 Sen ezelsen, hem ebedsen,
 Tayın, eşin yoğ ehedsen,
 Yaratdığına semedsen,
 Bendene bir el at indi.
 Böyüklüyünde yoğ heddin,
 Ne cismin var, ne de ğeddin,
 Ne evladın, ne de ceddin,
 Mene vér ğol ğanat indi.
 Şéytanı ğapından ğovdun,
 Fir'onun burnunu ovdun,
 Nemrud'u hékmetle sovdun,
 İşimi yağşılattı indi.
 Kimseden ruzu ğütmeyen,
 Kiçitdiyin böyütmeyen,
 Gözünden héç ne itmeyen!
 Gücümü ét yüz ğat indi.

Yéğneg bu sözleri déyib méydana at saldı. Yél kimi yétدی, ğılincını elinde berk tutub, ğovzayıb Tekür'ün çiyinine çaldı. Ğılinc Tekür'ün zirehini, paltarını doğrayıb altı barmağ derinlikde de çiyininden kesdi. Tekür'ün ğara ğanı fişğırıp, ayağındaki çekmesi de ğanıla doldu. Tekür'ün başı ğicelib, halı pozulub, méydanda durabilmeyib, ğaçıb ğalaya soğuldu; amma Yéğneg Bey onu burahmayıb ğalanın ğapısının arasında dalıdan ona çatıb boynunun kökünden éle bir ğılinc vurdu ki, başı üzülüb, top kimi yére düşdü. Ondan sonra Yéğneg atını çevirib, Oğuz beylerinin yanına geldi. Kâfer beyleri Tekür'ün öldürüldüğünü gördükde ğorğuya düşüb, Ğazılığ Ğoca'nı burahdılar. Ğoca çığıb, Oğuz beylerine sarı geldi ve on altı ilde ğorebilmediyi beylere béle seslendi:

Déyin Oğuz éllerinde,
 Kim öldü, kim ğaldı, beyler?
 On beş ilden sonra meni,
 Yadına kim saldı, beyler?
 Boylu ğalmışdı sévgilim,
 Neyi oldu? Déyin bilim!
 Böyüdü mü tuta elim,
 Yoğsa Allah aldı, beyler?
 Uzun yolu yora yora,
 Kim sizi getirdi bura?
 Kim ğenim oldu Tekür'e,
 Ona ğılinc çaldı Beyler?
 Ğazılığ Ğoca'nın sözü buraya çatanda oğlu ireli yériyib, ona béle söyledi;

Soruşdun Oğuz élinen,
 Hamısı sağdı Bey Goca.
 Beyler hamı birbirine,
 Dağ tek dayağdı Bey Goca.
 Boylu goymuşdun sévgilin,
 Oğul doğdu tutsun elin.
 Sağdır olmasın nisgilin,
 Éle dayağdı Bey Goca.
 Oğlun yola ordu saldı,
 Gelib bu galanı aldı,
 Tekür'e o ğılinc çaldı,
 Görhıma goçağdı Bey Goca.
 Menem senden olan aslan,
 Gördüm Tekür oğur méydan,
 Boğazından içirtdim gan,
 Gör işim hağdı Bey Goca.

Bu sözleri, görmediği oğlundan eşiden Ğazılığ Goca ireli gelib, oğlunu bağına basdı, onun alnından öpdü. Oğlan da atasının elinden öpdü, beyler bir bir Ğazılığ Goca ile gucağlaşib öpüşdüler. Hamısı birlikde galaya dökülüb, çalib çaptılar. Galanı talayıb, alını açığ, başı uca ve hamısı bir yerde Oğuz Éli'ne sarı döndüler. Ğazılığ Goca ve Oğuz beylerinin sağ selamet geldiyine göre bir ağır şadlığ meclisi guruldu. Yéme içme oldu. Élin ağsağğalı Görğud Dede gelib, boy boyladı, destan söyledi. Bu Oğuznâme Yégneg'in olsun, dedı ve béle dua éledi:

Görüm yılımasın héç zaman,
 Uca dağlarızı Allah!
 Ğurudub goymasın véran,
 Barlı bağlarızı Allah!
 Anaz yéri olsun cennet,
 Éylesin ataza rehmet.
 Hoşbeht étsin, hem selamet,
 Hamı sağlarızı Allah!
 Herkes arzusuna yétsin,
 Könlünüzün pası gétsin,
 Günü günden şirin étsin,
 Bütün çağlarızı Allah!

* * *

KIRIMLI HAFIZ HÜSAM'IN TERESSÜL ADLI ESERİNİN
YENİ BİR NÜSHASI
A NEW COPY OF KIRIMLI HAFIZ HÜSAM'S TERESSÜL

GÜLLÜ ÖZDEMİR

Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Cumhuriyet University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature.
gullubosca@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-7769-1247>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 30.01.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 18.03.2018

Sayfa-*Pages* : 123-132

 <http://dx.doi.org/10.14292/Turkiyat3882>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**KIRIMLI HAFIZ HÜSAM'IN TERESSÜL ADLI ESERİNİN
YENİ BİR NÜSHASI**
A NEW COPY OF KIRIMLI HAFIZ HÜSAM'S TERESSÜL

GÜLLÜ ÖZDEMİR

Öz

Münşeat türünün Osmanlı'daki en eski örneklerinden biri Kırmımlı Hafız Hüsâm'ın Teressül adlı eseridir. Eserin müellifi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak bazı deliller neticesinde müellifin XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başlarında yaşamış, Kütahya'da Germiyanoğulları Beyliği divanında görev yapmış biri olduğu tahmin edilmektedir. Eserin şu ana kadar bilinen tek bir nüshası vardır ve bu nüsha Selim Ağa Kütüphanesi'nde Nurbanu 122 arşiv numarası ile kayıtlıdır. Eser, H.831 tarihinde Şeyh Mehmed tarafından istinsah edilmiştir ve dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kitabet edebinden, ikinci bölümde sername, üçüncü bölümde cevapname ve dördüncü bölümde berat yazma usulünden bahsedilmiştir. Teressül'ün daha önce kaynaklarda hiç bahsedilmeyen, Beyazıt İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan ve kayıtlara Mûnisü'l-İhvân olarak geçen yeni bir nüshası daha tespit edilmiştir.

Bu çalışmada, öncelikle inşa ilminden genel hatlarıyla bahsedilip, Kırmımlı Hafız Hüsâm ve Teressül adlı eseri hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde yeni nüsha tanıtılmış ve her iki nüshanın müşterek ve farklı yanları hakkında bilgi verilmiştir. Çalışma neticesinde elde edilen bilgilere sonuç kısmında değinilmiştir. Yapılan bu çalışmanın inşa ilmi ile ilgili çalışmalara yararlı olacağı ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırmımlı Hafız Hüsâm, Teressül, inşa, yeni nüsha

Abstract

One of the oldest examples of Münşeat type in the Ottoman period is the Kırmımlı Hafız Hüsâm's Teressül. There is no information available in the sources about author of the work. However, in the light of some evidences, it is estimated that the author lived between the ends of the XIV. century and the beginning of the XV. century and also served in the Germiyanoğulları Principality council in Kütahya. To the best of authors' knowledge, there is one copy of the work and this copy registered as Nurbanu with the 122 archive number is in the Selim Ağa Library. This work was copied by Şeyh Mehmed in the H.831 and was composed of 4 sections. Kitabet edebi, sername, cevapname and berat writing was mentioned in the first, second, third and fourth sections, respectively. A new copy of Teressül which hasn't been mentioned before in sources, has been discovered as Mûnisü'l-İhvân at Beyazıt Provincial Public Library.

In this study, firstly a general knowledge about the prose education was given and Kırmımlı Hafız Hüsâm and his work named as Teressül were mentioned. Afterwards, a new copy was introduced and information about the common and different aspects of the both copies was given. Obtained information from this work was addressed in the conclusion part. It is expected that this work will be helpful the studies related to prose education.

Key Words: Kırmımlı Hafız Hüsâm, Teressül, prose, a new copy

Giriş

Batıda *diplomatik*, İslam geleneğinde *inşa* ya da *kitabeta* adlarıyla anılan ilim dalı, her türlü resmî ve özel yazışma esaslarını konu alan bir ilim dalıdır. *İnşa* kelimesinden türetilmiş olan *münşeât* ise bu ilim dalına konu olan yazım esaslarının bahsedildiği ve yine bu ilim dalına konu olan her türlü yazımın bir araya getirildiği eserlerdir.

Ortaçağ Avrupa'sında bu ilmin ortaya çıkmasında savaş sonrası birçok belgenin kaybolması ya da sahtelerinin düzenlenmesi etkili olmuştur. Belgelerin sahtelerini gerçeklerinden ayırt etme zarureti doğmuştur (Kütükoğlu, 1994: 4).

Batıda ilk olarak Fransızlar bu ilmin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Diplomatik ilminin kurucularının özellikle *Benedictins* tarikatı mensupları olduğu bilinmektedir. Dom Mobillon'un *De re diplomatica* adlı eseri bu konudaki ilk eser kabul edilir. Ayrıca Fransa'da *Ecole des chartes* adıyla kurulan okul, bu ilimle ilgili belgelerin sistematik bir şekilde öğretildiği bir yer olmuştur. Daha sonra Viyana ve Avrupa'nın diğer ilim merkezlerinde de bu okul örnek alınarak diplomatik ilminin öğretildiği okullar açılmıştır (Gökbilgin, 1992: 13-14).

İslam geleneğine bakıldığında ise Bizans ve İran olmak üzere iki gelenek karşımıza çıkar. Emeviler Dönemi'nde Suriye ve Mısır'da yazışma işlerinden Bizans kâtipleri sorumlu iken, Irak ve İran'da bu görev Sasani kâtipler tarafından yürütülmüştür. Abbasiler Dönemi'nde ise Müslüman asıllı kâtipler tercih edilmiştir. Müslüman kâtiplerin - Reyhman ve Zajanczkowski, diplomatik modellerin aslında Çin ve Uygur geleneklerinden oluşan bir şekli yansıttığını, bu modellerin Orta Asya'daki Türk-İslam devletleri tarafından yani Samanoğulları'ndan başlayarak Gazneliler özellikle Karahanlılar, Selçuklular ve İlhanlılar tarafından geliştirildiğini belirtmişlerdir (Gökbilgin, 1992: 14). Ayrıca Kütükoğlu, Osmanlı'nın Bizans kanalıyla Avrupa diplomatığının tesiri altında kaldığını da belirtir (Kütükoğlu, 1994: 5). Dolayısıyla Osmanlı diplomatığının Arap, Fars ve Bizans diplomatik kaidelerinin etkisi altında şekillendiği görülür.

Osmanlı diplomatik kaidelerinin ve belge örneklerinin ilmî bir gaye ile olmasa da bir araya getirildiği eserlere *münşeât mecmuaları* adı verilmektedir. Bu alanda bilinen ilk Türkçe *inşa* kitabı ise Ahmed-i Dai'nin Teressül adlı eseridir¹. Teressül, her ne kadar eksik bir eser olmuş olsa da konunun ele alındığı ilk ve en eski eser olması sebebiyle önemlidir.

Yine münşeât türünde yazılmış en eski örneklerden biri de Kırımlı Hafız Hüsam'ın Teressül adlı eseridir. Eserin kaynaklarda bilinen ve Şinasi Tekin'in daha önce üzerinde çalıştığı tek bir nüshası vardır. Bu çalışmada ise eserin daha önce kaynaklarda hiç bahsedilmeyen, Beyazıt İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan ve kayıtlara Mûnisü'l-İhvân olarak geçen yeni bir nüshası tanıtılmaya çalışılacaktır.

1. Kırımlı Hafız Hüsam ve Teressül

Şinasi Tekin, 1971 yılında üzerinde çalıştığı Yahya bin Mehmed El-Kâtib tarafından hazırlanan Menâhicü'l-İnşâ adlı eserin Teressül'den sonra münşeât türünün Osmanlı'daki en eski örneği olabileceğini belirtmiştir. Eserin iki nüshası olup Tekin, M.

¹ Manisa Muradiye Kütüphanesi 1856/3 (113b-121b).

1479 tarihli Paris nüshası² üzerinde çalışmıştır (Tekin, 1971: 7). Ancak bir tesadüf sonucu rastladığı 15. yüzyılın sonlarında düzenlenmiş olan bir mecmuanın sonuna eklenmiş, Kırımlı Hafız Hüsam'a ait Teressül adlı eser fikrini değiştirmiştir.

Kırımlı Hafız Hüsam'a ait olan Teressül adlı bu eser, Menâhicü'l-İnşâ adlı eserin yazılışından elli yıl kadar önce Şeyh Mehmed tarafından H.831 (M.1427) tarihinde istinsah edilmiştir. Eser, Fatih devrinde Niğdeli Pir Mehmed bin Hacı Yakub tarafından 1473-1487 tarihleri arasında düzenlenmiş olan bir mecmuanın son kısmında (110b-148b) yer almaktadır. Bu mecmua, Selim Ağa Kütüphanesi'nde Nurbanu 122 arşiv numarası ile kayıtlıdır (Tekin, 2008: 5).

Eserin müellifi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Şinasi Tekin'e göre ismindeki Kırımlı ifadesi onun Kırım'dan Anadolu'ya göç etmiş olabileceğini düşündürmüştür. Ancak eserinde Kırım Tatarcasına ait dil özelliklerine hiçbir şekilde rastlanmamış olması ya çok küçük yaşta iken Anadolu'ya geldiği ya da Anadolu'da doğduğu fikrini vermiştir. Eserinde yer alan 1405 yılında Çelebi Mehmet tarafından Kütahya'ya gönderilen *sevgenname* (yemin mektubu) yazar hakkında bazı çıkarımlarda bulunmayı sağlamıştır. Siyasi bakımdan son derece önemli ve belki de gizli tutulması gereken bu yemin mektubunu o yıllarda Kütahya'da Germiyan Beyliği divanında resmî bir vazifesi olan kimse görebilirdi. Çelebi Mehmet için oldukça ağır ve haysiyet kırıcı cümleleri içeren bu mektubu çekinmeden eserine koyabildiğine göre yazarın Osmanlı divanından olması mümkün değildir. Bu nedenle Kırımlı'nın Kütahya'da Germiyanogulları Beyliği divanında görevli bir kimse olduğu söylenebilir. Ancak eserini hiç kimseye ithaf etmemiş olması hangi hükümdar divanında görev yaptığı hakkında bilgi vermez (Tekin, 2008: 6-7).

2. Mûnisü'l-İhvân

Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi'nde Kırımlı Hafız Hüsam'a ait Mûnisü'l-İhvân adlı yazma bir eser daha mevcuttur. Kayıtlarda bu eserin Ahmed b. Halil tarafından H.912 (1506/1507) tarihinde istinsah edildiği geçmektedir. Şinasi Tekin'in Kırımlı'ya ait Teressül adlı eser üzerine yaptığı çalışmada bu yazmadan söz edilmemektedir. Eserin adının Mûnisü'l-İhvân olduğu belirtilen aşağıdaki bölüm, bu eserin yine Kırımlı tarafından yazılan ayrı bir inşa kitabı olduğunu düşündürmüştür.

“[11a] (5) ... Bu risâleye (6) mûnisü'l-ihvân ad virildi ümîd aşhâb-ı hilm-i haremnden ve erbâb-ı ilm-i keremden (7) oldur kim eger zelle-i kademe ve 'usret-i kaleme muṭṭali' olursa 'afv itmegile (8) setr idüp fazl-ı kalem birle sehvin ve galaṭın ve noḡşânın işlâḡ ideler ...”

Ancak eser incelendiğinde bu yazmanın Kırımlı'nın Teressül adlı eserinin bir nüshası olduğu fikrini uyandırmıştır. Çünkü Teressül ile Mûnisü'l-İhvân arasında çok fazla benzerlik vardır. Örneğin daha önce bahsedilmiş olan *sevgenname*'nin bir benzeri Mûnisü'l-İhvân'da da mevcuttur. Tek bir farkla ki Teressül'deki yemin mektubunda

² Bibliotheque Nationale, Suppl Turc No. 660.

(137a/1-138a/1) mektubun Çelebi Mehmet tarafından yazıldığı açıkça ifade edilmiştir. Ancak Mûnisü'l-İhvân'da bu kısım (51a/2-53b/4) “*fülân oğlu fülân*” şeklinde değiştirilmiştir. Bunun nedeni Mûnisü'l-İhvân'ın istinsah edildiği tarihlerde Germiyanogulları Beyliği'nin Osmanlı topraklarına katılmış olması olabilir. Osmanlı sınırları içinde Osmanlı açısından ağır ve haysiyet kırıcı cümlelerin olduğu bir yemin mektubunda isimlerin açık bir şekilde yazılması pek mümkün olmasa gerek.

3. Teressül ve Mûnisü'l-İhvân'ın Müşterek ve Farklı Yönleri

Her iki eserin istinsah tarihleri dikkate alındığında aralarında yaklaşık 79-80 yıllık bir zaman farkı olduğu görülür. Teressül, H. 831 (1427) tarihinde Şeyh Mehmed tarafından istinsah edilirken, Mûnisü'l-İhvân, H.912 (1506/1507) tarihinde Ali b. Halil tarafından istinsah edilmiştir.

Mûnisü'l-İhvân'ın mukaddimesi:

“*Bi'smillâhi'r-rahmâni'r-rahîm*

[1b] (1) *Teressül mûnisü'l-ihvân min inşâ Kııımlı Hâfız zıkrı'llâh a 'lâ ve bi'l-takdîm evlâ* (2) *hamd-i bî-kıyâs u senâ-yı bā-esâs ol Hâlık-ı cinn ü nâs pâdişâh-ı* (3) *bî-nıyâz u bende-nıvâz hâzretine te'âlâ ve takaddes bu kıatre-i nutfeyi ve zerre-i* (4) *mühenneyi kemâl-i şun'ı ve tamâm-ı kıudreti ve 'inâyet-i hikmeti birle emsâlsiz* (5) *ve 'illetsiz ve âletsiz fî-zülumât-ı selâse hamd-ı senâ'-i nebevî muktezâsınca* (6) ***inne aḥadeküm yucme' ḥalkah fi-baṭni ümmih erba'ne yevmen***³ *ana rahminde* (7) *tedrîc birle terbiyet idüp cân virdi kendü vaḥdâniyetin* (8) *ve küñüz-ı bî-nihâyetin ve rumüz-ı bî-gâyetin bildürüp kemâl-i kıudretin* (9) *ve bedâyi'-i şun'in zuhûra getürmek için nice gönüller şayd idici hûb* [2a] (1) *şüretleri 'adem 'âleminden vücüd 'âlemine getürdi ve benî 'âdemi sâ'ir maḥlûkât* (2) *üzerine mükerrem ve mufadḍal kıılmağ için 'akl-ı şahîḥ u nuḥk-ı faşîḥ birle* (3) *maḥşûş kııldı ve bî-nihâyet fazlından ve bî-gâyet kereminden ve feşâhat-ı* (4) *lisân ve kıtâbet-i benân ve hidâyet-i imân ve hil'at-ı İslâm'ı iḥsân idüp* (5) *kelime-i şehâdeti ehl-i tevḥîd dilinde kıavlühu Te'âlâ ünâ'e'l-leyli sâciden ve kıâ'imen*⁴ (6) *tekrâr kıılmağ erzânî kııldı ki eşhedü en lâ ilâhe illa'llâhü vaḥdehu lâ şerike lehü*⁵ *ve şükren sümme şükren sümme şükren 'alâ kesretü'n-ni'am ve'l-ḥamdülillâh*⁶ ...”

³ “Sizden birinizin annesi karnındaki yaratılışı kırk günde toplanır.” (Buhârî, Bedü'l-Halk 6; İbn Mace, Sünen 10; Tirmizî, Sünen 30, Kader 4)

⁴ “...Gece saatlerinde secde ederek ve ayakta durarak...” (Zümer, 39/9).

⁵ “Ben şahitlik ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur. O tektir. O'nun hiçbir ortağı yoktur.” (Müslim, Tahâret 17; Ebü Dâvud, Tahâret 65; Tirmizî, Tahâret 55; İbn-i Mâce, Tahâret 60).

⁶ “Bol nimetler için Allah'a hamd ve şükür ve şükür ve şükürler olsun.”

Teressül'ün mukaddimesi:

“[110b] (1) Bismi'llâhi 'r-raḥmâni 'r-raḥîm - Rabbi'r-raḥim bi'l-ḥayr (2) Zikru'llâhi evcebü ve a'lâ ve taḳdîmu ismihi eşvabu ve evlâ ḥamd-i bî-kıyâs u senâ-i (3) bâ-esâs ol Ḥâlîk-i cinn ü nâs ve râzîk-ı cemî'-i ecnâs pâdişâh-ı (4) bî-niyâz u bende-nüvâz ḥazretine -te'âlâ ve teḳaddes- muttaşıl olsun ki bu bir kaḫre (5) nutfeyi ve zerre-i meniyyi kemâl-i ḳudreti ve 'inâyet-i ḫikmeti birle ana rahminde tadrîcile (6) terbiyet idüp cân virdi bedâyi'-i şun'ını ve 'acâyib-i ḳudretini zuhûra getürmekiçün (7) niçe gönüüller şayd idici ḫüb şüretleri misâlsüz ve âletsüz 'adem 'âleminde vücüd (8) 'âlemine getürdi ve benî âdemi sâyir-i maḫlûkât üzerine mükerrem ve muḫazzal ḳılmağičün (9) 'aḳl-ı şahîḫ ve nuḫḳ-ı faşîḫ ve ḳalb-i selîm ve ḫab'-ı müstaḫîm ve ḳâmet-i müstevî birle (10) maḫşûş ḳıluḫ bî-nihâyet faẓlından ve bî-ğâyet kereminden zelâḳat-ı lisân ve kitâbet-i (11) benân ve hidâyet-i îmân ve ḫil'at-i İslâm'ı iḫsân idüp kelime-i şehâdeti ehl-i tevḫîd [111a] (1) dilinde anâ 'el-leyl sâciden ve ḳâyimen tekrâr itmek rûzî ḳıldı ki eşhedü en (2) lâ ilâhe illa'llâh vaḫdehu lâ şerîke lehu fe-şükren sümme şükren sümme şükren 'alâ (3) zâlik en-ni'am el-ḫamdü li'llâh ” (Tekin, 2008: 27).

Yukarıda verilen Münisü'l-İhvân ve Teressül'ün mukaddime kısımları, birebir olmasa da büyük benzerlik göstermektedir. Yine her iki yazmada da eserin mahiyetinin anlatıldığı ve Kırımlı Hafız Hüsâm için dua istenilen kısım da oldukça benzerdir:

Münisü'l-İhvân

“[11b] (1)...Teressül (2) bâbında bu bir muḫtaşardur ki ḫâcet vaḫtinde zahmetsüz maḫşûd için nâme (3) bulunur ve hem cevâb u ḫiḫâb yazmağa dilin nev-heves mübtedîye 'azîm fâ'ide ider (4) ve zihnin açar ve Pârsî nâmeler daḫı oḳumağa vesîle olur ve bu nüsha (5) cem' olunup ḳaleme geldüğine sebep oldur ki meḫtûb yazmağa ve oḳumağa vesîle olur (6) heves iden 'azîz ḳardaşlar ve nev-ḫîz iḡitler bu muḫtaşardan fâ'ide dutduḳları (7) bu şaḡîrü'l-cirm ve kebîrü'l-cürm Kırımlı Ḥâfîz Ḥüsâm'ı ḫayr-ı du'âyile aḫup (8) Fâtîḫatü'l-kitâb ḳırâ'atınıñ sevâbın anuñ ḫaḳḳında iḫsân ideler”

Teressül

“[115b] (3) Teressül bâbında bu bir muḫtaşardur (4) ki yazmağa oḳumağa heves iden mübtedîye 'azîm fâ'ide ider ve zihni (5) açar ve Pârsî nâmeler oḳumağa daḫı vesîle olur ve bu nüsha cem' olunup (6) ḳaleme geldüğine sebep oldur kim 'azîz ḳardaşlar ve nev-ḫîz yigiticükler bu Teressül'den fâ'ide tutduḳları vaḫit bu za'îfü'l-cirm kebîrü'l-cürm Kırımlı Ḥâfîz Ḥüsâm'ı ḫayr-i du'âyile aḫup Fâtîḫatü'l-kitâb ḳırâ'atınıñ sevâbın anuñ ḫaḳḳında iḫsân ideler” (Tekin, 2008: 33).

Şinasi Tekin, bu bölümün dil içi çevirisini şu şekilde vermiştir: “Yazışma konusunda (Teressül) bu kısa (bir risale)dir. Yazı yazmaya, okumaya heves eden ve başlayanlara çok faydalıdır. Zihni açar, Farsça

mektupları da okumayı sağlar. Bu kitabın düzenlenip yazılmasına sebep şu olmuştur: Sevgili kardeşler ve yeni yetişen gençler bu Teressül'den faydalandıkları zaman bu zayıf bünyeli, günahı çok Kırımlı Hafız Hüsam'ı dua ile anıp Fâtiha (Sûresi)nin okunmasından hasil olacak sevabı ona tevcih etsinler” (Tekin, 2008: 83-84).

Mûnisü'l-İhvân'da eserin adının ne olduğuna dair önemli bir bölüm mevcutken, Teressül'de eserin adının açık bir şekilde ifade edildiği böyle bir bölüm yoktur.

Mûnisü'l-İhvân

“[11a] (5) ... Bu risāleye (6) Mûnisü'l-İhvân ad virildi ümîd aşhâb-ı hilm-i haremnden ve erbâb-ı ilm-i keremden (7) oldur kim eger zelle-i kademe ve 'usret-i kaleme muṭṭali' olursa 'afv itmegile (8) setr idüp fazl-ı kalem birle sehvin ve ğalaṭın ve noḡṣânın işlâh ideler”

Mûnisü'l-İhvân, beş bölümden teşekkül ederken, Teressül, dört bölümden teşekkül etmektedir. Teressül'de eksik olan bu bir bölümde kişilerin makam ve derecelerine uygun nasıl dua edilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir.

Mûnisü'l-İhvân

“[12a] (8) ... Bu kitâb beş faşl üzerine mebnîdür (9) **Faşl-ı evvel** kitâbet edebîn bildürür **Faşl-ı sâni** her kişinüñ miḡdârına lâyiḡ du 'â itmek bildürür [12b] (1) **Faşl-ı sâlis** sernâme yazmak ṭarîḡin bildürür **Faşl-ı râbi** ' cevâbnâme (2) yazmak ṭarîḡindedür **Faşl-ı hâmis** berâtlr yazmak ṭarîḡindedür”

Teressül

“[116a] (1)... Bu kitâb dört faşıl üzerine mebnîdür (2) **Faşl-ı evvel** kitâbet edebîn bildürür (3) **Faşl-ı sâni** sernâme yazmak ḡā'idesin bildürür (4) **Faşl-ı sâlis** cevâbnâmeler yazmak ḡânünin bildürür (5) **Faşl-ı râbi** ' berâtlr yazmak ṭarîḡasın bildürür” (Tekin, 2008: 34).

Mûnisü'l-İhvân'da var olup, Teressül'de eksik olan ikinci bölümde vezirlere, beylere, komutanlara, kadınlara, müderrislere, şeyhlere, divan ehline, kadınlara, kâtiplere, bezirgânlara, İslam askerlerine, düşman askerlerine, anneye, babaya, evlada, hastaya, düşmana, kiliseye, şehirlere, kalelere, kötü kişilere vb. nasıl dua edileceği bildirilir.

Mûnisü'l-İhvân

“[15a] (8) **vezirlere** edâma'llâhü zıll-ı 'âṭfetühü ve merḡametühü a'lâ ra'ıyyetühü yâ nefede'llâhü (9) evâmirühü ve zâ'afa ḡudretühü yâ ṭavvala'llâhü fi's-sa'âdet 'ömrühü ve nazm emrühü [15b] (1) yâ edâma'llâhü 'alâhü yâ edâma'llâhü iḡbâlühü ve zâde rif'atühü celâlühü... (6) **meşâyihlere**

edāma'llāhü berekātühü dīvān ehline harasa'llāhü devletühü (7) yā edāma'llāhü 'alāhü yā edāma'llāhü temkīnühü...[16a] (2) küffār leşkerine zemzemu'llāhü hazelehümü'llāhü ataya edāma'llāhü şefkatühü (3) anaya edāma'llāhü şyānethā ve re'fethā yā 'ismethā yā 'iffethā oğula (4) enbetehu'llāhü nebāten ve ḥasenen⁷ yā tavvala'llāhü 'ömrühü yā eṭāla'llāhü ḥayātühü ..."

3.1. Münisü'l-İhvân ve Teressül'deki Sername Örneklere

Münisü'l-İhvân'da üçüncü bölümde, Teressül'de ise ikinci bölümde nasıl sername yazılması gerektiği ile ilgili örnek metinler verilmiştir. Her iki yazmada bununla ilgili örnekler şu şekilde sıralanmıştır:

Münisü'l-İhvân		Teressül	
Nev'-i āḥar 17b/1	Müsta'idlere 30a/9	Mu'teber beglere 119a/1	'Ammāl 126b/8
Nev'-i āḥar 17b/8	Hāfızlara 30b/5	Nev'-i āḥar 119a/9	Ehl-i şük 126b/11
Nev'-i āḥar 18a/5	İmāmlara 31a/4	Veziirlere 119b/6	Ehl-i şan'at 127a/2
Nev'-i āḥar 18b/4	Hakimlere 31a/9	Zen-i emir 120a/2	Bāki dürlü ḥırfet ehline 127a/5
Nev'-i āḥar 19a/3	'Attārlara 31b/4	Ferzend-i emir 120a/8	Oğul ataya 127b/1
Nev'-i āḥar 19b/4	Müneccimlere 31b/6	Sübaşı 120b/2	Oğul anaya 127b/6
Nev'-i āḥar 19b/8	Kātiblere 32a/4	Hāzinedār 120b/9	Oğula 127b/11
Tarık-i āḥar 20a/1	Bāzergānlara 32b/9	Kotvāl 120b/11	Eger ata mu'teber beg olsa 128a/8
Nev'-i āḥar 20a/4	Aḫilere 33a/7	Ḳal'a beglerine ve büyük ḳullara 121a/3	Ulu ḳarındaşa 128b/2
Nev'-i āḥar 20a/6	Mu'arriflere 33b/4	İl beglerine ve Farsak beglerine ve Kasun beglerine 121a/7	Giçi ḳarındaşa 128b/7
Nev'-i āḥar 20a/8	Mü'ezzinlere 34a/1	Çaşnigirilere 121a/10	Ulu kız ḳarındaşa 128b/8
Nev'-i āḥar 20b/3	Muhtesiblere 34a/8	Müderis 121b/2	'Amüya ve tayıya 129a/1
Nev'-i āḥar 20b/9	Nāyiblere 34b/6	Mu'īd 121b/10	Er gendü 'avratına 129a/7
Nev'-i āḥar 21a/7	'Amel-dārlara 34b/9	Müsta'idd 121b/11	'Avrat gendü erine 129a/11
Ruḳ'a-i ḳāzī leşker 21a/9	Baḳḳāllara 35a/2	Nāme-i ḳāzī 121b/4	Ata ve ana şulbi kızlarına 129b/5
Nev'-i āḥar 21b/2	San'at Ehline 35a/4	Nāme-i ḥafīb 122a/11	Ḳızcağaza 129b/9
Nev'-i āḥar 21b/3	Oğul ataya 35b/3	Nāme-i ḥoş-ḥ'ān ve ḥafız 122b/4	Nāme-i ma'sūḳ 129b/11
Tehni'et-i nev-rüz 21b/4	Ata büyük beg olsa 36a/1	Nāme-i eyimme 122b/9	Ma'sūḳa-i mü'ennes 130a/9
Tehni'et-i berāt 21b/8	Oğul anaya 36a/4	Nāme-i mü'ezzin 123a/4	Nāme-i 'āşık-ı bī-çāre 130b/5
Tehni'et-i 'ıyd 22a/3	Ana oğluna 36a/8	Nāme-i güyende 123a/8	İştıyāḳnāme 131a/4

⁷“(Allah) onu güzel bir şekilde yetiştirdi” (Âl-i İmrân, 3/37)

Tehni'et-i tezvîc 22b/3	Nev'-i âhar 36b/6	Nâme-i dostân-ı yek-dil 123a/11	Şikâyetnâme-i dostân 132b/3
Tehni'et-i ferzend 23a/3	'Avrat erine 37a/6	Nâme-i hekim 123b/3	'İyâdetnâme 134a/2
Tehni'et-i kudüm 23b/8	'Aks er 'avratına yaza 37b/1	Nâme-i müneccim 123b/6	Nev'-i âhar der-şîga-i Farsî 134b/9
Beg oğlanlarına 24a/4	Kârdaşa 37b/5	Nâme-i şâ'ir 123b/9	Ta'ziyetnâme 135a/11
Nev'-i âhar 24b/2	Er kârdaşlar kız kârdaşlara 37b/9	Nâme-i mu'arrif 124a/4	Takrîr-i âzâdnâme 136b/4
Veziirlere 25a/1	'Amüya ve tayiya 38a/2	Nâme-i vâ'iz 124a/6	Sevgendnâme 137a/3
Beglerbegine 25a/7	Hâtûnlara 38a/6	Nâme-i mütevellî 124a/9	
Sübaşılara 25b/4	Nev'-i âhar 38a/9	Nâme-i mütevellî 124b/1	
Kâzî leşkere 25b/8	'Âşık ma'şûka 38b/3	Nâme-i şahne 124b/3	
Müftilere 26a/5	Nev'-i âhar 39a/5	Nâme-i kâtib 124b/4	
Kâzilere 26b/4	Nev'-i âhar 39b/8	Nâme-i tüccâr 124b/9	
Müderrişlere 27a/2	Nev'-i âhar-ı mü'ennes 40a/5	Nâme-i âhî 125a/3	
Nev'-i âhar 27a/9	Ma'sûk 'âşîka 40b/3	Nâme-i muhtesib 125a/9	
Seyyidilere 27b/8	İştîyâknâme 41a/7	Nâme-i şeyh ve zâhid ve şüfî 125b/5	
Mu'teber şeyhlere 28a/8	'İyâdetnâme 46a/4	Nâme-i seyyid 125b/8	
Nev'-i âhar 29a/2	Ta'ziyetnâme 47a/9	Nâme-i hâcî 125b/11	
Vâ'izlere 29a/6	Âzâdnâme 50a/1	Nâme-i dost 126a/6	
Hatîblere 29b/5	Sevgendnâme 51a/2	Nâme-i nâyib 126b/4	
Nev'-i âhar 30a/2	Merhametnâme 53b/4	Bir dürlü dahı 126b/7	

3.2. Mûnisü'l-İhvân ve Teressül'deki Cevapname Örnekleri

Mûnisü'l-İhvân'da dördüncü bölümde, Teressül'de üçüncü bölümde yer alan cevapname örnekleri şu şekilde sıralanmıştır:

Mûnisü'l-İhvân	Teressül
Nev'-i âhar 57b/4	Ulu beglere 138a/1
Nev'-i âhar 58a/6	Nev'-i âhar 138a/4
Nev'-i âhar 58b/4	Cevâbnâme-i vezîr 138a/12
Nev'-i âhar 59a/2	Cevâbnâme-i hâtûn 138b/7
Nev'-i âhar 59b/2	Cevâbnâme-i emîr-zâde 139a/1
Nev'-i âhar 60a/2	Cevâbnâme-i sübaşı 139a/6
Cevâbnâme-i vüzerâ 60b/2	Cevâbnâme-i müderriş 139a/12
Cevâbnâme-i 'ale'l-itlâk 60b/8	Cevâbnâme-i kâzî 139b/4
Nev'-i âhar 61a/4	Cevâbnâme-i hatîb 139b/9
Cevâbnâme-i dânişmend 61b/1	Cevâbnâme-i imâmân 140a/2

Nev'-i aḥar 61b/8	Cevābnāme-i ḥuffāz 140a/5
Nev'-i aḥar 62a/7	Cevābnāme-i kātib 140a/11
Nev'-i aḥar 62b/3	Cevābnāme-i tüccār 140b/3
Nev'-i aḥar 63a/4	Cevābnāme-i aḥrīyān 140b/8
Nev'-i aḥar 63a/8	Cevābnāme-i dostān der mevsim-i bahār 141a/2
Cevābnāme-i ḥavāfīn 63b/7	Cevābnāme-i 'ala'l-itlāk 141b/8
Nev'-i aḥar 64b/4	Nev'-i aḥar 142a/3
Nev'-i aḥar oḡula cevāb 65a/2	Nev'-i aḥar 142a/6
Nev'-i aḥar 65a/6	Nev'-i aḥar 142a/9
Nev'-i aḥar 65b/4	Cevābnāme-i ferzend 142a/11
Nev'-i aḥar 66a/1	Cevābnāme-i aḥar 142b/3
	Nev'-i aḥar 142b/7
	Nev'-i aḥar 143a/4
	Cevābnāme-i ta'ziyetnāme 143a/8

3.3. Mūnisü'l-İhvān ve Teressül'deki Berat Örnekleri

Her iki eserin son bölümünde de beratlar ile ilgili örneklere yer verilmiştir. Farklı olarak Teressül'de bu bölümün sonuna dört tane hüccetname örneği eklenmiştir.

Mūnisü'l-İhvān	Teressül
Berāt-ı kuḡzāt 66b/2	Maḡsab-ı tadrīs 144a/3
Berāt-ı maḡşib-ı tadrīs 67b/6	Berāt-ı maḡşab-ı kāzī 144b/7
Berāt-ı maḡşib-ı ḥitābet 68b/4	Berāt-ı ḥitābet 145b/1
Berāt-ı maḡşib-ı ihtisāb 69a/5	Berāt-ı ihtisāb 145b/10
Berāt-ı ehl-i şükr 70a/5	Berāt-ı sübaşı 146a/9
Berāt-ı müselleḡ 70b/3	Berāt-ı ketḡudā-yı şehḡ 146b/9
Berāt-ı 'amel-dār 71a/1	Berāt-ı sipāhī 147a/6
Berāt-ı nā'ib 71a/6	Berāt-ı müselleḡ 147a/11
	Berāt-ı cāmeḡī 147b/3
	Berāt-ı 'amāl 147b/7
	Berāt-ı nāyib 147b/11

Sonuç

Mûnisü'l-İhvân, Kırımlı Hafız Hüsam tarafından yazılmış olup H.912 (1506/1507) tarihinde Ahmed b. Halil tarafından istinsah edilmiştir. Münşeat türünde yazılmış olan eser, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlı olup, 72 varak ve beş bölümden oluşmaktadır. Eserde mükaddime kısmından sonra inşa ve kitabet ilmiyle ilgilenmenin öneminden, ata, ana ve üstat hakkından, kalem ehlinin nasıl olması ve davranması gerektiğinden ve yazı yazarken nelere dikkat edilmesi gerektiğinden bahsedilir. Devamındaki bölümlerde sırasıyla kişilerin rütbe ve derecelerine uygun nasıl dua edilmesi gerektiğine, nasıl sername, cevapname ve berat yazılması gerektiğine dair örnekler verilir.

Kırımlı'nın bu eserinden önce Şinasi Tekin'in üzerinde çalışmış olduğu Teressül adlı bir eseri daha vardır. Fatih devrinde Niğdeli Pir Mehmed bin Hacı Yakub tarafından 1473-1487 yılları arasında düzenlenmiş olan bir mecmuanın son kısmında (110b-148b) yer alan Teressül, H. 831 (1427) tarihinde Şeyh Mehmed tarafından istinsah edilmiştir. Eserin bulunduğu mecmua, Selim Ağa Kütüphanesi'nde Nurbanu 122 arşiv numarası ile kayıtlıdır. Münşeat türünde yazılmış olan bu eser, 39 varak olup, dört bölümden oluşmaktadır. Bahsettiği konular ve verdiği örnek metinlerle Mûnisü'l-İhvân'a benzeyen eserin tek farkı, Mûnisü'l-İhvân'da ikinci bölümde yer alan kişilerin rütbe ve derecelerine uygun nasıl dua edilmesi gerektiğinden bahseden bölümün bulunmamasıdır.

İlk bakışta isimlerinden dolayı her ikisi de münşeat türünde Kırımlı Hafız Hüsam tarafından yazılmış iki farklı eser gibi görünse de eserler incelendiğinde aslında Teressül ve Mûnisü'l-İhvân'ın aynı eserler olduğu anlaşılmıştır.

Kaynaklar

- GÖKBİLGİN, Tayyip. (1992). *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Kırımlı Hafız Hüsam, *Mûnisü'l-İhvân*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, vr. 72.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- TEKİN, Şinasi. (1971). *Menâhicü'l-İnşâ, The Earliest Ottoman Chancery Manual by Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib from the 15th Century*, Community Art Workshop, Roxbury, Mass.
- TEKİN, Şinasi. (2008). *Kırımlı Hafız Hüsam Teressül (Hacı Selimağa, Nurbanu No:122/5)*, The Department of Near Eastern Languages and Literatures Harvard University.

SÜLEYMAN NAZİF'İN BATI DÜNYASINA KARŞI DURUŞU
VE "HZ. İSÂ'YA AÇIK MEKTUP" ADLI ESERİ
SÜLEYMAN NAZIF'S STANCE AGAINST THE WEST WORLD
AND HIS WORK TITLED "THE OPEN LETTER TO JESUS"

MEHMET EMİN GÖNEN

Dr. Dicle Üniversitesi, Türk Dili Bölümü.

Dr. Dicle University Turkish Language Department

megonen@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-6262-4589>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 12.11.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.02.2018

Sayfa-*Pages* : 133-146

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3838>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**SÜLEYMAN NAZİF'İN BATI DÜNYASINA KARŞI DURUŞU
VE "HZ. İSÂ'YA AÇIK MEKTUP" ADLI ESERİ**
SÜLEYMAN NAZIF'S STANCE AGAINST THE WEST WORLD
AND HIS WORK TITLED "THE OPEN LETTER TO JESUS"

MEHMET EMİN GÖNEN

Öz

Batı düşünce ve yaşam şeklinin Türk İslam dünyasına girişinin resmi başlangıcı sayılan Tanzimat Fermanının ilanından 30 yıl sonra dünyaya gelen Süleyman Nazif, Tanzimat edebi anlayışının birinci kuşağını temsil eden Namık Kemal gibi batıya karşı mesafeli, sağlam ve dik durmuştur. Onun duruşu milletin öz değerlerinden asla taviz vermeden, batının yıkıcı değerlerinin farkında olmak ve onları elemek şartıyla, batının bilim ve sanatını almaktır. Şiirlerinin genelinde millî duygu ve düşünceleri, vatan sevgisini ele alan Nazif, Hıristiyan dünyasının emperyalist düşüncesine karşı her zaman karşı bir tavır almıştır. Bu tavrını İngilizlerin İstanbul'u işgal ettikleri o "bahtsız" günde yazdığı 'Kara Bir Gün' yazısıyla açıkça ve çok sert bir üslupla ortaya koyar.

Bunun yanı sıra Hıristiyan dünyasının o yıllarda çeşitli coğrafyalarda yaptığı haksızlık ve zulümleri birçok yazısında dile getirir. 1912 yılında Hak Gazetesinde yayınladığı yazılarında Trablusgarp ve Bingazi'nin işgali nedeniyle Avrupa'nın vicdanına seslenir. Fakat Avrupa bu seslenişe alayla karşılık verir.

Süleyman Nazif, Avrupa'nın o yıllarda ortaya koyduğu bütün siyasi icraatlara karşı teyakkuzdadır. Türkiye'nin aleyhine olan bu yıkıcı icraatlardan birisi de; Birleşmiş Milletlerdeki İngiliz temsilcisinin Türkiye'ye karşı bir heyetin teşkil edilmesini söylemesi ve bir Fransız gazetesinin Kuzey Afrika'da işgalini sürdüren İspanya'nın yardımına diğer Avrupa ülkelerini çağırması olmuştur.

Süleyman Nazif Birleşmiş Milletlerin bu çağrısına üzerine "Hz. İsa'ya Açık Mektup" adlı mektupları kaleme alır. Bu mektuplarında Batı

Abstract

Süleyman Nazif came to the world 30 years After the announcement of the Tanzimat edict, which is regarded as the official beginning of the introduction of Western thought and life in the Turkish Islamic world .Like Namık Kemal who represents the first generation of Tanzimat literature understanding Süleyman Nazif also stood upright against the west. His stance and gaze is to take the science and art of the West, without ever compromising the values of the nation's self, to be aware of the destructive ideas of the West and to eliminate them. In his poetry, Nazif, depicted national emotions, thoughts and homeland love, always stood against the imperialist thought of the Christian world. He clearly and very hardly expressed this attitude by his writing titled "A Black Day" when British occupied Istanbul.

In addition, in many of his writings he expressed the injustices and cruelties that the Christian world has done in various geographies over those years. In his writings published in the Hak Journal in 1912, he called for the conscience of Europe because of the occupation of Tripoli and Benghazi. But Europe responds with this speech ridicule.

Süleyman Nazif, is vigilant against all the political activities that Europe has revealed in those years. One of these destructive acts against Turkey; The British representative of the United Nations called on a delegation against Turkey and a French newspaper called on other European countries for the help of Spain, which continued its occupation in North Africa.

On this call of the United Nations, Süleyman Nazif wrote the letters titled "Open Letter to Jesus". In these letters, he criticizes with a heavy

dünyasının yaptığı icraatları ağır bir dille eleştirir.

Bu çalışmada Süleyman Nazif'in batı dünyasına bakışı ve bu bakışını ortaya koyan "Hz. İsa'ya Açık Mektup" adlı eseri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Nazif, Bakış, Batı Dünyası, Hıristiyan, Hz. İsa,

language the Western world for what they do.

In this study, the stance and view of Süleyman Nazif against the western world and his work titled "Open Letter to Jesus" will be examined.

Key Words: Süleyman Nazif, View, Western, World, Christian, Jesus

Giriş

Diyarbakır'ın asil ve köklü bir ailesine mensup olan Süleyman Nazif, çocukluk yıllarını, devlet adamı kimliğinin yanı sıra aynı zamanda âlim, edip ve tarihçi olan babası Said Paşa'nın ilmi ve edebi sohbet meclislerinde bulunarak geçirmiştir. Her hal ve hareketini taklit ettiği babasından aldığı tesiri İbnü'l-emin Mahmud Kemal İnal'a gönderdiği mektupta "Babam, tahrir ve tettebbudan bir dakika hali kalmaz bir zat idi. Onu taklid hevesi, beni tâ küçüklüğümde muharrir ve şair olmaya sevketti." (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal 2010: 1526) sözleriyle ifade eder. Eski edebiyat zevkini çocukluğunda babasının sohbet meclislerinde tadan Nazif, ileriki zamanlarda bu klasik edebiyat kültürüne kuvvetli bir şekilde hâkim olmuştur. "Said Paşa'nın tarihî malûmatından da azamî derecede istifade etmiş, yine akranına nispetle bu sahada da bir üstünlük kazanmıştır. Bilhassa Osmanlı tarihine dair menkıbevi malûmatı dikkate şayandır. Bütün bunlar Nazif'in ruhunu maziye çevirmiş ve ömrünün sonuna kadar fikir ve zevk itibariyle maziye bağlı kalmasına sebep olmuştur." (Karakaş 1986: 25, 27)

Babasının valilik yaptığı çeşitli görev yerlerine onunla birlikte gitmesi ve daha sonraki yıllarda kendi memurluk ve valilik görevleri sebebiyle gerek Anadolu sınırları içinde gerekse dışında yapmış olduğu seyahatleri sırasında halkın yaşamıyla ilgili edindiği izlenimler ve acı tecrübeler ise Nazif'in sosyal ve milli meselelere karşı ilgisinin yoğunlaşmasını ve hassasiyetinin artmasını; böylece kendisini bu vadede birinci derecede sorumlu hissetmesini sağlar. Avrupa devletlerinin kendileri ve içimizdeki azınlıklarla birlikte koca Osmanlı devletini parçalamaya niyet ettiği bir süreçte milleti uyandırmak ve ümit vermek, vatana saldıran düşmana yazı ve sözle karşı gelmek bundan sonra Nazif'in en hayati ve milli bir gayesi olmuştur.

Edebiyat tarihleri onu anlatırken dönem olarak Servet-i Fünûn dönemine ait bir şair olarak gösterse de o yetişme tarzı, edindiği birikim ve kültürel alt yapı olarak aslında bu dönem şairlerinin fikri yapısından çok uzakta durmaktadır. "Dostlukları, insanî ilişkileri, dinî kanaatleri, millî değerlere karşı hassasiyeti, siyasî tercihleri ve edebiyata karşı bakış tarzı edebiyat-ı Cedide mensuplarından farklıdır." (Aktaş 2005: 108)

Bu yönüyle yetişme tarzları Nazif'ten tamamen ayrı olan ve İstanbul kültür çevresinde yetişmiş Servet-i Fünûn yazarlarından ayrılmaktadır. Nazif belki "Yetişme tarzı ve bağlı olduğu kıymet hükümleri bakımından kendisinden dört beş yaş küçük Mehmed Âkif'i düşündürmekte ise de o, ancak kendisiyle açıklanabilecek insanlardan biridir." (Aktaş 2005: 109) Bununla birlikte o da yakın dostu Akif gibi dış düşmanlara karşı vatani savunma anında hayatını ortaya koyacak derecede haykırana bir karaktere sahiptir. Yakup Kadri onun bu özelliği hakkında şöyle der: "O devrin görüş ve düşüncelerine göre bu devlet ittifakına karşı gelmek bir delilik sayılırdı. 'Gerçi sen vatan tehlikeye düşünce düvel-i muazzama ordularının nasıl bir zorbalık, çapulculuk teşkilatı olduğunu yakından görünce o deliliği, o kutsal deliliği yapmaktan çekinmedin.'" (Karaosmanoğlu 1990: 175) Nazif

eskilerin 'gözünü budaktan, sözünü dudaktan esirgemez!' dedikleri tipin bütün özelliklerini üzerinde toplayan bir kişilik yapısına sahiptir.

Nazif çocukluğundan itibaren babasının teşvikiyle, hayatı boyunca kendisine örnek alacağı vatan şairi Namık Kemal'in eserlerini okumuş, onun vatan ve millet sevgisine; vatani korumak milletin dertlerini, ıstıraplarını dindirmek için giriştiği mücadelelerine hayran olmuştur. Bu hayranlığını yine İbnü'l Emin Mahmud Kemal'e gönderdiği mektubunda şöyle ifade eder: "On iki yaşında ancak vardım. Pederim bir gün Namık Kemâl Bey'in, -Selahattin Eyyûbî, Fatih ve Yavuz Sultan Selîm'i anlatan- 'Evrâk-ı Perîşân' adlı eserini vererek, 'Mukaddime' kısmını yüksek sesle okumamı emretti ve hatasız okuyuşum hoşuna giderek mükâfat olarak o kitabı bana verdi.(...) Önceleri çoğu yerlerini anlayamadığım 'Evrâk-ı Perîşân'ı senelerce okudum. Kemâl'in ifade tarzına bayılırdım." (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal 2010: 1526) Bu ifadelerden Namık Kemal'in hamasi ve haykıran üslûbunun Nazif'in üzerinde çok büyük tesiri olduğu açıkça görülmektedir. Aldığı bu tesirle onun haykıran sesini daha da yükselterek haksızlıklara, zulümlere karşı dik durmuştur. Bu haksızlık ve zulümler hangi canipten ve kimden gelirse gelsin hakkı ve adaleti savunmak maksadıyla konuşmalarında ve yazılarında en acı, en sert şekilde söylemekten ve yazmaktan çekinmeyerek vakur bir duruş sergilemiştir.

Nazif, üzerindeki Namık Kemal tesirini ayrıca şöyle ifade etmektedir. "Âsâr-ı Kemâl'i yalnız kitaplarda, gazete ve mecmû'â koleksiyonlarında aramayınız. Recâizâde Ekrem'den Faruk Nafiz'e kadar hepimiz edîb-i a'zamın kendi isti'dâd ve kabiliyetimize göre, büyük, küçük birer eseriyiz. Bizi yaratan Allah, yetiştiren de Namık Kemâl'dir." (Nazif 1922: 27)

O, Namık Kemal'den aldığı tesiri konuşma ve yazılarında açıkça dile getirmekten hiçbir zaman kaçınmamış bilakis bununla övünç duymuştur. Böylece ona karşı bağlılığını ve ona duyduğu hayranlığı gözler önüne sermiştir. "Nazif, ilk hissi ve vatani terbiyesini Namık Kemal'den almış olan neslin, üstadına en sadık ve en canlı bir temsilcisi(dir). Nazmı, nesrine göre çok cılızdır; lâkin nesirde Süleyman Nazif'i, Namık Kemâl'in daha tekemmül etmiş ve yenilemiş bir takipçisi saymak zorundayız." (Köprülü 1927, Göçgün: 2010'dan) Zamanla bu olgunluğa erişen Nazif, Namık Kemal gibi vatan ve millet yolunda fedakârlıklar yapmayı hatta canından vazgeçmeyi anlatan şiirler ve daha keskin yazılar kaleme alır. "Nazif'in Gizli Figanlar (1906), Firâk-ı Irak (1918) ve Malta Geceleri (1924) adlı siir kitaplarına ve kitapları dışında kalan şiirlerinden bazılarında ("Plevne, Cenk Türküsü, Harp Şarkısı, Nerde Osmanlılar, Türk İlahisi" gibi) bakıldığında" (Demir 2012: 59) da Namık Kemal'in vatan ve millet endişesini dile getiren gür sesi daha canlı adeta bir haykırış şeklinde açıkça duyulur.

Özellikle 1897 yılında kaleme aldığı;

"İşte güldârı vatan, mahv oldu istibdad ile;

Bizden istimdâd eder, her zerre bir feryâd ile..

Geçmesin eyyâmımız, bî-hûde istimdâd ile;

Pençeleşmek muktezî, gaddâr ile bî-dâd ile...

Zulm ü istibdâd devri derd ü ye'seyyâmıdır,

Arkadaşlar kan dökün, kan dökmenin hengâmıdır!"

Mısralarıyla başlayan 'Ey Ebnâ-yı Vatan' başlıklı şiiri; "İstibdat'ın eziyet, dert, sıkıntı ve korku dolu baskıcı yönetimine karşı, bu ülkenin çocuklarına hitaben Namık

Kemâl yolunda kaleme alınmış ve zalimlerden gaddar, acımasız kimselerden merhamet dilemek ve beklemek yerine; kendileriyle mücadele edip, savaşarak vatanın kurtuluşu için, kanını akıtmaktan bile çekinmemek gerektiğini vurgulayan, dolayısıyla buram buram mertlik, yiğitlik, cesaret ve kahramanlık kokan bir milli sesleniştir. (Göçgün 2010: 24-25)

1.Süleyman Nazif'in Batı Dünyasına Karşı Duruşu

Korkma düşmandan ki, ateş olsa yandırmaz seni;

Müstakim ol, Hazret-i Allah utandırmaz seni!

Şeklinde atasözü değerindeki beyti, Müslüman Türk milletine kazandırmış olan âlim bir babadan aldığı terbiye ve nasihatler ışığında hedefini belirleyen Nazif, hayatı boyunca bütün şiir ve yazılarıyla, davranışlarıyla; millete zulüm edenlere, vatana kasteden düşmanlara karşı dik durmuş, kahramanca ve cesurca saldırmıştır. Bu dik duruşunun ilk tecrübesini henüz çok genç yaşlarında Diyarbakır'da iken sergilemiştir.

O günlerde Diyarbakır ve çevresindeki 6 vilâyetin Ermenilere bırakılacağı ve buralarda bir Ermenistan devleti kurulacağı söylentileri Müslüman halkı telâşa düşürmüştü, Ermenileri de şımartmıştı. Diğer taraftan Avrupa gazeteleri Hamidiye Alayları'nın ve Kürtlerin Ermenilere tecavüz etmekte olduklarını ve büyük devlet elçilerinin Berlin antlaşması uyarınca Ermenilere daha geniş imtiyazlar verilmesi için Bâbiâliye müracaatta bulduklarını yazıyorlardı. Sık sık çanlar çalınıyor, kiliselerde toplanan ermenilere komitacılar tarafından konferanslar, talimatlar veriliyordu. Bu durum karşısında "Müslüman halk da Ulu cami'deki Camidi kütüphanesinde toplandılar, ilgililer nezdinde teşebbüse geçmek, durumu protesto etmek ve gereken mukabil tedbirleri almak üzere, memleketin ileri gelenleri arasında bir komite seçtiler. Süleyman Nazif de bu komiteye seçilenler arasında idi." (Beysanoğlu 1970: 14) Padişaha telgraf çekme vazifesi ona verilir. O, bu vesileyle Padişah Abdulhamid'e çektiği telgrafta kullandığı ifade tarzı ve üslubu ile dikkatleri üzerine çeker. "Henüz yirmi beş yaşlarında bulunan Nazif'in Diyarbakır'dan Sultan Hamid'e çektiği müthiş telgrafname daha o zaman bile vatan mes'elelerinde ne kadar ateşli ve medenî cesaret itibarıyla ne derece mümtaz olduğunu ispat eder." (Gövsa 1933: 9)

Nazif'in bölgeyi ve meydana gelen olayları nesnel bir şekilde ve bütün gerçekliğiyle gözlemlemesi sonucu elde ettiği bilgileri son derece etkili bir üslupla Abdulhâmid'e ilettiği; Müslümanların kesinlikle kimseye zulüm etmediklerini ve asıl mazlum tarafın Müslüman halk olduğunu, Ermenilerin ise dış yardakçıların desteğiyle aslında mazlum rolü oynadıklarını ispat ettiği bu telgraf; yabancı devletlerin ve onların medya organlarının kışkırtmaları sonucu azınlıkların vatana yaptıkları ihanetlere ve haksızlığa karşı Nazif'in ilk başkaldırısı ve dik duruşudur.

"Yazılarında, bilhassa, zekâsının canlılığı, üslubunun sağlamlığı ve medenî cesaretinin büyüklüğü ile dikkati çeken Nazif, bunların arasında 31 Mart hareketini destekleyen *Mizan* gazetesi sâhibi Murad Bey'e hitâben, o günlerin çok tehlikeli şartları içinde yayımladığı," (Akyüz 2010: 388) ve "bu isyan hareketinin kesinlikle karşısında olduğunu gösteren 'asiler ve hâmleri' aleyhindeki makalesi" (Mizân, 16 Nisan 1909) (onun ayrıca başka) "bir medeni cesaret örneği" (Kurgan 1955: 4) ve dik bir duruşudur.

Vatan ve millet meselelerinde 'Dinim Kinimdir' sözünü kendisine prensip kabul eden Nazif, vatan topraklarının işgal edilmesini, namus ve dinin tehlikeye girmesinin

ıstırabını kalbinin tâ derinliklerinde en acı şekliyle hissettiğini, 1922 yılında *İleri* gazetesinde çıkan bir yazısında mütarekeyi ve İstanbul'un işgalini anlatırken "Vatanımın payitahtını çiğneyen atların ayakları, öyle hissettim ki, benim kalbimde eşiniyor. Çünkü o ayakların altında tezelzül eden şey toprağım ve tarihim idi. O gün şu'urumu kaybetmişim" (Nazif 1922, Gür: 1992'den) sözleriyle ifade eder.

Batı milletlerinin Türk milleti ve vatani için oynadıkları çeşitli entrikalara ve işgallere karşı Nazif'in söz ve yazılarıyla kahramanca dik duruşu ve haykırışı dönemin bütün yazar ve şairlerinin, vatansever gençlerinin üzerinde çok büyük ve derin müspet tesirler bırakmıştır. Bu konudaki düşüncesini Ahmet Hamdi şöyle ifade eder: "Biz genç iken vatan muhabbetini, vatan bağlılığımı Süleyman Nazif'in ateşli kalbinden taşan ateşli yazılarından öğrendik ve hissettik. Nazif, bu vatanın, bütün ömründe hiç korkmayan ve hiç susmayan, kurtuluş için daima feryat eden çok aziz bir evlâdıdır. (Tanpınar 1927, Göçgün: 2010'dan)

Nazif'in Türk Milletinin kalbinde taht kurmasına sebep olan o bahtsız işgal günlerinin boğucu havasında işgalci devletlerin yüzüne bir şamar; Türk Milletinin acılı yüreğine de adeta merhem olan 'Kara Bir Gün Yazısı' ve 'Piyer Loti Hitabesi', O'nun batı dünyasına bakışını, Hıristiyan dünyasının iç yüzünü ve geçmişten beri Osmanlı için besledikleri ihaneti açıkça gözler önüne serer. Peyami Safa, Nazif hakkında yazdığı bir yazısında Nazif'in Avrupa karşısındaki kahramanca duruşunu ve kükreyen sesini çok çarpıcı şekilde dile getirir:

"Onun volkanik mizacı, vatanın en buhranlı, sıkıntılı günlerinde püskürmüş, patlamıştır: Balkan Harbi'nde İstanbul Eğleniyor! Makalesi ve İstiklâl Harbi'nde, Piyer Loti Günü Hitabesi; herkesin gözünü, O'nun ruhunda lâvlar püsküren tepelere çekmişti. Bu hitabeyi Darülfünûn'da Nazif'in ağzından dinlememiş olanların, O'na dair edinebilecekleri fikir, Veziv yanardağını kartpostalardan başka yerde görmeyenlerin intibandan fazla olamaz. Konferans salonunun ön koltuklarındaki ecnebi sefirlerin karşısında söylenen bu hitabe, uyandırdığı görülmemiş galeyana hâliyle, Türkiye önünde Avrupa'nın gafletini sona erdiren en büyük tesirlerden birini yarattı."

(1941, Göçgün: 2010'dan)

Nazif, Avrupa'ya karşı durduğu ve onu protesto ettiği ilk yazılarını 1909 yılında İngiltere-İtalya-Rusya-Fransa askerlerinin Girit'i boşaltmalarından sonra adanın Yunanistan'a verilmesi sebebiyle yazmıştır. Nazif'in Avrupa'ya karşı yazdığı bu yazıların mahiyetini anlamak için Şuayb Karakaş'ın çalışmasından uzunca alıntı verelim:

"Avrupalı devletlerin himayesi altında, Osmanlı devletinin ada üzerindeki hak ve hukukunun çiğnenmesi şeklinde tahakkuk eden bu ilhak hadisesinin ve Müslüman ahaliye reva görülen zulümlerin protesto edildiği yazılar, Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesinde yayınlanmıştır., Nazif, yazılarında Avrupa'yı medeniyet yolunda ne kadar ilerlemiş olursa olsun, İslâm âleminin ve hatta Hıristiyan olmayan bütün dünyanın en büyük düşmanı olarak tarif eder. Ayrıca Şehbâl mecmuasında neşrettiği makalesinde, orta çağın gayr-i medenî Avrupa'sıyla, son asrın müterakki Avrupa'sı arasında ahlâkî bakımdan hiçbir fark bulunmadığını belirtir: "-Pierre Lermiter'in, Papa

İkinci Urbanlar'ınAvrupa'sı, yalnız ismini değiştirerek, Montesquieu'nun, Voltaire'in, Rousseau'nun Avrupa'sı olmuş. Fakat değişen yalnız kelimelerdir. Avrupa'nın rûh-ı kadîmi aynı gılgizet ve şiddetiyle yaşıyor. Kudüs'ü zaptetmeğe giden eski şövalyelerin silâhlarını takdîs eden papazlarla bugün Balkan'daki topları ateşleyen adamların makâsıdı arasında bir fark-ı ahlak yoktur.-”

(1986: 304-305)

Nazif bu yazılarında Avrupa'nın asla medenileşmediğini, medeniyetinin sadece sözde kaldığını; onun aslında hala eskide olduğu gibi barbar bir zihniyette olduğunu gözler önüne sermektedir. Avrupa orta çağda ne idiyse son medeniyet asrında da aynı kötü zihniyettir ona göre. Avrupa, medeniyet adına kendisi dışında olan milletlere her zaman zulüm ateşi götüren, haçlı zihniyetiyle onları ölüme mahkûm eden dışı “süslü küfür ve zulmet kıt'ası(dır.) (Nazif 1924: 27) Süleyman Nazif'in esas itibariyle bütün Avrupa'ya karşı büyük bir tiksinti duyduğu şu ifadelerinden kolaylıkla anlaşılacaktır: “İslâmı mazlûm gördükçe ona muhabbetim arttı. Ben son felâketlere kadar, Avrupa terakkiyatına meftûn olanlardan biri idim. Fakat şimdi, (zâlim) den istikrâh ediyorum. Kim ve ne kadar müterakkî olursa olsun.(Nazif 1340, Karakaş, 1986'dan)

Trabzon valiliğinden ayrılarak İstanbul'a dönen Nazif, bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından tesis edilen *Hak* gazetesinde yazı yazmaya başlar. “Burada yazı neşretmeyi, İttihatçıların aleyhinde de yazabilmek şartıyla kabul eder. (Abdülhak Şinasi (Hisar) 1931, Karakaş: 1986'dan) *Hak* gazetesi muharriri olarak 14 Mart 1912'den başlayarak Mayıs'ın ilk haftasına kadar muntazaman ve ekseriyeti başyazı olmak üzere günlük makaleler neşreder. İttihat ve Terakki'nin tesis etmiş olduğu (bu) gazetede onlara destek olurken “yeri geldiğinde (onları) yerin dibine batırmaktan çekinmeyecektir.” (Gür1992: 87)

Nazif'in bu gazetede yaklaşık altmış makalesi yayınlanır. “Bu makalelerin ilk ve belki de en önemlisi İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal etmelerine karşı yazmış olduğu ve İtalyanların çirkef yüzünü gösteren; onları en aşağı bir derekeye düşüren ‘Samimi Bir Hasbihal’ adlı yazısıdır.” (Karakaş 1986: 71) İtalya, İngiltere ve Fransa gibi bir sömürge imparatorluğu kurmak emeliyle Trablusgarp ve Bingazi'nin kendisine bırakılmasını Türk Hükümetinden ister. Bu notasına karşılık alamayınca İtalyan donanması Türk sularına girerek önce Trablusgarp'ı sonra da Bingazi'yi ateşe vererek işgal eder. Bu olaylar gelişirken İstanbul'da İttihat ve Terakki partisi ile muhalifleri arasında iktidar çekişmeleri devam etmektedir. Balkanlarda isyan hazırlıkları baş göstermekte, Rusya da Osmanlıya savaş açma hazırlığına başlamaktadır. Dış düşmandan vatana gelen bu saldırılar yetmiyormuş gibi bir de içerde hükümetin dâhili kavgaları ve vurdumduymazlıkları Nazif'i çileden çıkarır. Bundan dolayı yazılarında hükümeti çok ağır ve “hak ettikleri” şekilde eleştiri ateşine tutar.

İtalyan'ın bu işgali ve orada yaşayan Müslüman halkın hunharca katledilmesi “hilkaten âteşin bir rûha sahip olan Nazif'e şiddetli protesto yazıları yazdırır.” (Karakaş 1986: 72) Nazif yukarıda adı geçen ilk makalesinde, beş aydan beri Akdeniz'in dalgalarını ve sahillerini masum insanların kanlarıyla boyayarak eğlenmek isteyen İtalya için “Eski Roma'nın p..leri” (Nazif 1912, Karakaş, 1986'dan) tabirini kullanarak işlediği cinayetlerin cezasını er geç çekeceğini bildirir.

'Gizli Figanlar' adlı şiir kitabındaki bir kısım şiirlerinde de vatan duygularını terennüm eder. Vatanın her tarafından koparılmaya çalışılan parçalarının ıstırapıyla feryat eder. Özellikle Osmanlı denilen büyük vatanın bir parçası olan ve kâtiplik, valilik görevlerinde bulunması nedeniyle yakından tanıdığı Musul, Basra, Bağdat gibi şehirlerin zorla vatandan koparılmasına dayanamaz. 'Firak-ı Irak' adlı eserinde elden çıkan bu vatan parçaları için ruhundaki hudutsuz vatan sevgisi ve hamiyeti gereği, kalbinin derinliklerinden gelen acıyla ağıtlar yakarak için için ağlar.

Osmanlı Devleti'nin birinci Dünya Savaşından yenik ayrılması sonucu 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi'yle Türk Milleti için acı ve korku dolu günler başlar. Herkes şaşkın ve bitkindir. Vatan tehlikededir. Parçalanması çok yakındır. Süleyman Nazif, savaştan sonra elde kalmış olan vatan parçalarını korumak ve perişan bir hale düşen millet için bir şeyler yapmanın iman ve heyecanımla mütarekeden az evvel Cenab Şahâbeddin ile birlikte *Hâdisât* gazetesini çıkarmaya başlar. "Nazif'in *Hâdisât*'taki ilk yazısı 21 Teşrin-i evvel 1918 tarihli ve 2 numaralı nüshadaki 'Subhâneke Yâ Muhavvile'l-Ahvâl' başlıklı makaledir. Mütareke döneminin o kara ve karanlık günlerinde bir iman ve ümit ışığı halinde parıldayan bu coşkun yazılar, umumî heyecanı ve milletin ümidini korumada çok önemli bir rol oynamıştır." (Gür 1992: 101) Gazete kısa bir süre sonra, Avrupalı devletlerin desteğiyle şımararak Doğu Anadolu'da bir ermeni devleti kurma hayallerine kapılan Ermenilerin katliamlarını önlemek için Süleyman Nazif'in ön ayak olması sonucu kurulan Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti'nin yayın organı haline gelir. Fakat Nazif'in ateşli yazıları yüzünden sık sık sansüre uğrar.

Nazif'in batı dünyasının işgalci ruhuna karşı kinini ve nefretini en keskin şekilde açığa vurduğu ve ortaya koyduğu duruşu, İstanbul'un işgalinin hemen akabinde imanından ve milli duygularından fıskıran bir heyecan ve gayretle *Hâdisât* gazetesinde kaleme aldığı; batarya ile ateşi andıran ve işgalcileri kahreden 'Kara Bir Gün' yazısıdır. O, Avrupa'nın haçlı ruhunun bin yıldan beri yaptıklarının farkında olduğu için, bu yazısıyla o günden bu güne o meş'um zihniyeti özetleyerek işgalcilerin zulümlerini yüzlerine korkusuzca haykırmıştır.

Bu yazının kaleme alınmasının sebebi şöyle gelişir: Mütarekenin imzalanmasıyla birlikte İstanbul limanına demirleyen işgal devletlerinin donanmalarından cesaret alan Rum ve Ermeni azınlıklar sevinç gösterileri yaparlar. Gazetelerde Türklere hakaretler etmekle beraber Bizans Devleti'nin yeniden kurulacağını da ima ederler. General Franchetd'Espre'nin İstanbul'u işgal edeceği haberinin duyulmasıyla işi iyice azıttılar. Türk Bayraklarını yerlere serip çiğnerler.

8 Şubat 1919 günü General Espre, azınlıkların büyük sevinç gösterileri ve top atışları arasında Rumların temin ettiği beyaz bir atla adeta Fatih Sultan Mehmed'e nispet yaparcasına "şımarık" bir şekilde şehre girer. Bütün bu olup bitenleri ve azınlıkların nankörce yaptıkları tezahüratları yakından seyreden Nazif, bu kahredici manzaraya fazla dayanamaz. Hemen *Hâdisât* gazetesinin idarehanesine gider. Masasının başına geçerek günün anlamına uygun olarak yazısına 'Kara Bir Gün' başlığını atar. Nazif bu yazısında Osmanlı'nın (Kânûnî'nin) geçmişte Fransa'ya yaptığı yardımları (Şarlken'i hücrelerinden kurtarmasını), Fransa'nın işgal ettiği zaman düştüğü kötü durumu ve azınlıkların yaptıklarının Türk'ün ve Müslüman'ın kalbinde açtığı yaraları çok etkili ve sert bir üslupla dile getirir. "Nazif'in, vatani, mukaddes bayrağı çiğnenerek (haksızca) işgal edilen bir

muharrir olarak, öfkesini adeta kustuğu ve bütün işgal kuvvetleriyle azınlıkları tel'in ettiği bu yazısı" (Karakaş 1986: 81) sansür memuru Yüzbaşı Aziz Hüdayi Bey'in her tehlikeyi göze alarak metne ilişmemesi ve yabancı görevlilerden gizlemesi sonucu gazetenin 9 Şubat 1919 tarihli sayısında yayınlanır. Böylece bu yazı "felaketler, acılar, haksızlıklar karşısında bir an şaşırıp sinmiş görünen Türk İstanbul'un ilk ayaklanma hamlesi ol(ur)." (Çapanoğlu 1954, Göçgün: 2010'dan)

Nazif'in, işgalci ruha karşı haykırışının ve batıya karşı duruşunun bir sembolü olan bu tarihi yazısından haberdar edilen Franchetd'Espere öfkesinden çılgına döner. Nazif'i yakalama ve kuşuna dizme emri çıkarır. Fakat araya giren bazı yabancı generallerin görüşmeleri üzerine bu emir kaldırılır. General Espere, Nazif'le görüşmek ister. Görüşmede Nazif, bu yazıyı neden bu üslupta kaleme aldığını kendine has vakarıyla ve

"Yine söylüyorum general., bir Fransız generali olarak İstanbul'a böyle girmeyecektiniz. Sizi Beyoğlu sokaklarında gezdiren beyaz at, Fransa'ya karşı muhabbet dolu Türk kalplerinde unutulmaz yaralar açmıştır. Siz Fransa'yı kendi vahşi gayelerine âlet etmek isteyen bir sürü Rum ve Ermeni yardakçılarının alkışlarına kapıldınız, mazlumu ezmek için kendisine mâsum tavrı veren zalime el uzattınız. Hâlbuki asıl mazlum Türk Milleti idi... Ben bu yazımdan dolayı sizden af dilemiyorum. Çünkü vazifemi yaptım. Fakat siz bir Fransız generali sıfatı ile vazifenizi yapmadınız. Fransa'nın ve tarihin sizi af etmesini arzu ederim."

(Beysanoğlu 1970: 31)

Cümleleriyle generalin yüzüne söylemekle Avrupa'ya ve onun işgalci ruhuna karşı kahramanca bir duruş sergiler.

Nazif'in Avrupa'ya bakışını, duruşunu ve onun hakkındaki düşüncelerini ortaya koyan başka bir haykırışı da Pierre Loti Hitabesidir. "Mütarekeden sonra 'Türkleri sevmek memnu' ve 'sevmemek mecburi' addedildiği bir zamanda, tek başına Avrupa'nın karşısına dikilerek, millet-i mazlumenin hakkını müdafaa ve masumiyetini ispat eden Türk dostu Pierre Loti için bir cemiyet kurulması kararlaştırılır. (Gür 1992: 106) Cemiyetin kurulmasında Nazif'in çok büyük rolü olur. Kısa bir süre sonra 23 Ocak 1920 Cuma günü cemiyet Zeynep Hanım konağındaki üniversite konferans salonunda bu Türk dostu için bir anma toplantısı düzenler. "Müstevliler mühimsemedikleri bu toplantının yapılmasına, Fransız edibinin Türklere olan muhabbetine karşı bir şükran mahiyetinde olacağını tahmin ettikleri için izin ver(irler.) (Karakaş 1986: 108)

"O gün sokaklar, avlular ve büyük salon bir mahşeri andırır. (Ertürk 2011: 490) Herkes oradadır. Memleketin ve devrin tanınmış önemli şair ve yazarları, fikir adamları, işgal kuvvetlerinin en yüksek rütbeli subayları, ön sıralarda oturmaktadırlar. Velihaht Abdülmecit Efendi de oradadır. Bir iki konuşmacıdan sonra Nazif kürsüye davet edilir. "Birçok kimselerin hâlâ heyecan ve lezzetini muhafaza ettiği bu hitabede siyah sakalı, ateşin çehresi azim tavırlarıyla, Türklerin bu emsalsiz edibi kürsüye çık(ıp) (Ertürk 2011: 490) millî duygu ve heyecan dolu konuşmasını irad etmeye başladığı zaman salondaki kalabalığın coşkusu had safhaya ulaşır. Konuşması alkış sesleriyle sık sık kesilir. Oradaki birçok vatansever evladın gözü yaşarır. Görünüşte "Pierre Loti'yi övmek, fakat daha ziyade İstanbul'u işgal eden askerî kuvvetleri ve o kuvvetleri buraya yollayan devletleri manen tenkit etmek ve hicvetmek için söylediği, o ateşli hitabede düşmanın pis ayaklarıyla

çiğnenen bir şehir toprağının en acı, en korkunç feryatları ile çağlar, köpür(ür)." (Çapanoğlu 1954, Göçgün: 2010'dan) *"Artık belliydi ki, kürsüde bu milletin kalbi konuşuyordu. Bu hitabenin yarattığı misli, benzeri görülmemiş heyecanı, o günleri yaşamayanlar bir daha duyamayacaklardır."* (Orhon 1954, Göçgün: 2010'dan) *O gün orada Süleyman Nazif'in mazlum Türk milletinin bütün his ve düşüncelerine tercüman olan bu son derece cesur ve pervasız nutkundan dolayı "o gün Pierre Loti günü olacakken Süleyman Nazif günü olmuştur."* (Sevük 1935, Karakaş: 1986'dan)

2. Hazreti İsa'ya Açık Mektup

Hazreti İsa'ya Açık Mektup adlı eser, Süleyman Nazif'in yazılarında ve hitabelerinde batı dünyasının haçlı zihniyetiyle beslenen işgalci ruhunun Müslüman dünyasına karşı binlerce yıldır yaptığı saldırılarına karşı haykırarak vurduğu şamarların en sonuncusu ve en kuvvetlisidir. Geçmişte haçlı seferleri başta olmak üzere Osmanlı'nın gerilemesinden itibaren ve özellikle 1911 İtalyan işgalinden başlayarak yeni cumhuriyetin kuruluşuna kadar Avrupa'nın Osmanlıya karşı her türlü saldırılarını yazılarında gözler önüne seren; haksızlıklarını ve zalimliklerini yüzlerine haykıran Nazif, bu uslanmaz zorba ümmetin onlarca yıldır Müslüman ümmetin üzerinde işledikleri suç ve cinayetler yetmezmiş gibi, yeni Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra bile Birleşmiş Milletler aracılığıyla yeni fitne ve kışkırtmalara kalkışmalarını, inandıkları fakat asla yolundan gitmedikleri peygamberleri Hz. İsa'ya şikâyet etmek zorunda kalır. Nazif'in bu mektuplarda kullandığı son derece ağır ifadeler ve sert üslup Hristiyanları öfkeden çıldırtmış Müslümanları da ürpertmiştir.

Nazif bu eserini Birleşmiş Milletlerdeki İngiliz temsilcisinin Türkiye'deki Hristiyanları himaye ve Türkler'in bunlar hakkındaki muamelelerini kontrol için geçici veya devamlı bir heyetin Türkiye'ye gönderilmesini teklif etmesi ve Paris'te yayınlanan bir gazetenin de Rifli Mücahid Abdülkerim'in İspanyol ordusuna karşı kazanacağı muhtemel bir zaferin, bütün Kuzey-Afrika'da geniş bir istiklâl mücadelesine sebep olacağı düşüncesiyle İtalya, Fransa ve İngiltere'yi İspanya'nın yardımına çağırması üzerine yazmıştır. *Vatan* ve *Son Telgraf* gazetelerinde 'Hz. İsa'ya Açık Mektup', 'Hazret-i İsa'nın Cevabı', 'İzrarı Bir Cevap' ve 'Açık İstid'ânâme' adlarıyla yayınlanan bu yazılar aynı yıl (1924) içinde üç kez kitap halinde basılır.

Nazif, ilk mektubunda Ya Nebiyallah! Hitabıyla Hazreti İsa'ya seslenir. O'na karşı çok sert ve tarizli bir dil kullanan Nazif, Hristiyan ümmetinin yaptığı kötülükler yüzünden aslında kendisine inanmak istemediğini, fakat böyle yaparsa kendi peygamberini de inkâr etmiş olacağı için "Hesapsız akabelerde kurtardığım dinimin ahkâm-ı esasiyesinden birini, senin gâvurlarına hiddetle, red ve inkâr ederek, büsbütün dinden çıkmak istemem." (Nazif 1924: 6) sözleriyle mecburiyet altında inandığını ifade eder. Hazreti İsa'ya "Söyle var mısın yok musun? Kimsin, Nesin Yerde mi, göklerde misin?" (Nazif 1924:7) şeklinde sorgulayıcı sorular yönelten yazar, kendi inandığı peygamberinin onun göğe çekildiğini haber verdiğini o halde gökte sağ olduğunu ve Hristiyan ümmetin bin sekiz yüz seneden beridir dünya yüzünde yaptıkları zulüm ve cinayetleri ve göklere yükselen ahları görüp işittiğini söyler. İlk zulümleri Kayser lakabındaki Neron'un yaptığını şimdikilerin ise Kayser lakabını papalığa çevirerek ve peygamber makamını velayetlerine alarak zulümde, cinayette, senaatte Neron'u fersah fersah geçtiklerini anlatır: "Neron yalnız on dört sene Roma

şehrinde hükümet ve bu miyanda güya biraz zulmetmişti... Hâlbuki sana iddia-yı nispet eden ümmet bin sekiz yüz seneden beri, dünyanın her tarafında, mütevaliyen kan döküyor ve dökülen kanlar da hep mazlum ve masum damarlardan fişkıryor. (Neron) un mübarek satırı çekilir çekilmez, ümmetin tecavüze başladı. İnsanlar o zamandan beri arâm ve huzurdan mahrumdurlar.” (Nazif 1924:8)

Kristof Kolomb adında birinin gemiyle seyahate çıkarak o güne kadar bilinmeyen bir adayı keşfettiğini ve gittiği gemiyle o adanın yerlilerine ölüm ve esaret götürdüğünü, çok geçmeden oranın ahalisini imha ederek oraya yerleştiklerini şimdilerde oraya Amerika dendiğini söyler. Şimdi Amerika denilen o yerden kanlı Salip’in bu dünyanın Hıristiyan olmayan yerlerine fesat, iğva, fitne, katliam dağıttığını dile getirir. “Ah.. Kaç senedir kaç asırdır bu menhus haç, katil sürülere, hem pişdarlık, hem dümdarlık etmekte... Müslüman Afrika’ya İngiliz, Fransız, İtalyan, İspanyol, Portekiz, Felemenk, Belçika ve daha bilmem kimler musallat olmuş, misyonerlerinin ellerinde haç her tarafa, her kabileye, her hanümana ateş ve ölüm saçıyorlar.” (Nazif 1924: 9-10) üslubundaki ateşli sözleriyle haçlı zihniyetinin asırlardan beri kustuğu ateşi Hz. İsa’ya şikâyet babında Türk Devletiyle hala uğraşmaktan vazgeçmeyen o günkü Avrupa’nın yüzüne savurur. Bu azgın zihniyetin yalnız Müslümanlara kötülük etmekle kalmadıklarını aynı zamanda kendi peygamberlerine de kötülük ettiklerini dile getirir. Hazreti İsa’nın kendisinin de bu kanlı zihniyetin mağduru olduğunu Hazreti İsa’ya izah ederken aynı zamanda Hıristiyan dininin bozulmuş iç yüzünü de gözler önüne sermiş olur:

“Sana (Allah’ın oğlu) dediler, sıkılmadın. Hatırın için Allah’ı üç parça ettiler, titremedin. Adına (İncil) namıyla birbirini nâkız kitaplar yazdılar utanmadın. -Kiliselerin minber ve mihrabına kadar Hıristiyanlık âlemin her tarafı kumarhanelerden şeni bir dâr-ı ihtikâra döndü, sen hissedarlar gibi sükût ediyorsun. Dinin dünyayı istilâ ettiği kâfi değilmiş gibi, Roma’daki vekilin ahrette cennetler ve cennetlerde yer satıyor, sen bir tapu memuru tevazuu ile bu bey’üşirayı sükûtu hilminle tescil ettirmektesin. Sen Peygamber değil misin?”

(Nazif 1924: 11-12)

Şeklinde çok ağır ifadelerle insanlığa ve getirdiği dine yapılan bu katliam ve kötülöklere neden sessiz kaldığına sitem eder. Saf Müslümanların Hz. İsa’nın ahir zamanda yeryüzüne ineceğini ve âlemi ıslah edeceğine inandıklarını anlatan Nazif, artık beşerin sabrının ve Hıristiyanlara karşı dayanma kudretlerinin kalmadığını ifade ettikten sonra; kendi gâvurcuklarının dünyayı nasıl bir mezbahaya çevirdiklerini görmesi ve onların zulmünden âdemoğullarını kurtarması için Hazreti İsa’yı dünyaya davet eder: “Ey Meryem’in oğlu, Âdemoğullarını bilhassa seninkilerin şer ve zulmünden kurtarmak için, ümmetinin mezbahaya çevirdiği, bu dünyaya ya hemen gel, veya iki elini âr ve hicap ile iki yüzüne tutarak, hangi katında bulunduğunu bilmediğim göklerden kendini esfeli safiline at!..” (Nazif 1924: 12)

3. Hazreti İsa’nın Cevabı

Nazif, bu mektubuna *Vatan* gazetesinin 2 Teşrin-i evvel 1340 tarihli nüshasındaki yazısında Hazret-i İsa’ya cevap veririr. Bu cevabî mektupta Hz. İsa, ümmetini düştüğü

delalet ve kötülükler yüzünden tekfir eder. Nazif, ehl-i Salib'e söylemek istediklerini bu kez Hazreti İsa'nın dilinden yine çok ağır bir şekilde şöyle söyler:

"Nâmuma iddâ-yi nisbet eden şerîr-î ümmetin ef âlinden beni muâteb ve mes'ûl tutmak doğru değildir. Ben onları hiçbir vakit kabul etmedim. Ve. Dâima reddetdim... İnkâr etdim... Tekabbuh ve tel'in etdim. Buna gökdeki meleklerle ervâh-ı enbiyâ ve Cenâb-ı Allah şâhiddir. Gûyâ dînimin kitabı olan İncilleri yazarlar ne benim yüzümü görmüşler, ne sesimi işitmişlerdi. Hıristiyanlık birtakım meczûbların elinde mashara oldu. "Hatının için Allah'ı üç parça etdiler; Titremedin." diyorsun. Senin o vakt altmışıncı, yetmişinci ceddin henüz doğmamıştı. Müteessir olub olmadığımı nereden bileceksin?.. Titremedin mi?.. Titreyen yalnız ben değilim; gökler de benimle beraber titredi. Ve ben göklerle birlikte hâlâ titriyorum. İstanbul'un yanı başında. Sularını marmara denizine döken bir göl vardır; adına (İznik) derler. Tanırsun. Vaktiyle bu gölün muhteşem bir kenânnda büyük ve ma'mûr bir şehir vardı. Ve ismini göle iare etmişdi; İznik şehri ekanim-i selâse masharalığı. ekanim-i selâse küfrü Hıristiyanlığın bu lâ'netler dîyârında umde-î esâsîyesi'ian edildiği için. Allah o şehri o gölün sularına müebbeden batırdı. Bundan bariz delîl-i nefret mi istersin?.. İznik şehrini kendi nâmını taşıyan gölün ortasında boğan yed-i kudreti benim bed-duâla-rım tahrîk etdi. İnsanlar görecekler: Günün birinde (Tiber) nehri şâha kalkarak, her biri başka bir cân-verin pençesine istihale edecek olan dalgalarıyla(Roma) şehrini boğacaktır. Oradaki büyük kilisanın velvele-i nâkusu göklere aks etdikçe, ben onlara lâ'net yağdınm. Sabırsız olma ey fânî, bir gün elbette Allahım sabr ve halimi gazab ve kahra tahavvül eder. Roma, büt-perest iken dünyânın en ma'mûr beldesi idi. Roma birkaç asr hâkim-i âlem oldu. Akdeniz, Karadeniz onun zîr ü hükmünde, ayakları zencîrli birer esir-i köle gibi. Romanın her emrine itaat ve zulmüne tahammül ederdi. Hıristiyanlık Roma'ya evvelâ âsım-i dünyâyı ser-â-pâremâd-ı âbâd'a çeviren bir yangın, sonra da riyâ. hile, kizb ü nifâk ve tezvîr götürdü. Şimdiki Romada tertib olunan misyoner âlâylan. eski Romaluların lejyonlanndan daha tahrîb-kârdırlar. O lejyonlar toprak zabt etmeye giderlerdi. Bu misyonerler İse vicdân avlamağa çalışıyor. Afrikadaki sahrâ-yi kebirden, Asyadaki (Tibet) yaylalarına kadar, dünyânın medenî, vahşî bir yeri yoktur ki misyonerlerin uğursuz ayaklarıyla çiğnenmiş olmasın... Adı (Hıristiyan, Nasrânî, İsevî) ne olursa olsun, yer yüzünü bî-huzûr eden dîn bana mensûb değildir. Ben Mûsânın dînini idâme ile Muhammede İsâle me'mûr idim. Bi'set-i Muhammediyeden sonra benim vazifem, yâni dînim hitâma ermişdir. Zâten Hıristiyanlık istediğim gibi teessüs edemedi. Daha ilk devrinde hurâfât ve ebâtîl, nasrânîyete fevc-â fevc, dâhil olmuşdu. Böyle olmasa bile, yine İsevîliğin altıyüz seneden fazla hakk-ı hayâtı yokdu. Çünkü ben dîn-i Mûsâyı tahdîd ile idâmeye me'mur idim. İkmâle meb'ûs, Muhammed idi. Allah kendi dînini onun zamanında ikmâl ve onun ümmetine hediye ve izafe etdi. Bu böyle iken Roma'da bana iddiâ-înbet etmekle makamına semavi bir paye vermek isteyen papalık, müsîlmânlığın en büyük düşmanı oldu. Ehl-i salîb

sürüleriyle dünyânın her tarafını bin seneye yakın zamandan beri ma'sûm kanına boyamaktadır. Hayır, salîb. senin göstermek istediğin gibi. Benim remz-i şahadetim değil, onların pek menfur ve merâî bir silâh-ı cinâyetdir. O ağaca dünyâ yüzünde çekemedikleri cismimi, fakat gökde her gün, her dakika ruhumla beraber asıyorlar...Nâmütenahiliğin dikenli yollarında çıplak ayaklarla yürüyen rûhum ve cismim, ümmetleri münkariz peygamberlerin haline gibta ediyor. İnşallah ben de yakında ümmeti münkariz bir peygamber olurum.”

(Nazif 1924:14-20)

Böylece Nazif, Hazreti İsa'yı konuşturarak onun dilinden Hristiyan haçlı zihniyetinin yaptığı cinayet ve zulümleri ona da tel'in ettirir. Nazif bu mektuplarda kullandığı diyalog üslubuyla, kalbindeki hislerini ve zihnindeki fikrini daha canlı ve müşahhas hale getirmiş ve yazının etkisini birkaç kat daha artırmıştır. Bundan dolayı bu mektuplar o gün Hristiyan dünyasında özellikle Türkiye içindeki Rum ve Ermeni azınlıklar üzerinde ezici bir darbe etkisi yapar ve infiale yol açar. Bu mektupların yayımlanması üzerine İstanbul'daki Rum ve Ermeni gazetelerinde protesto yazıları yayınlanır.

“Bilhassa Elefterya, Politika, Fos ve Jogovort-Çapın gazeteleri, yayınladıkları yazılarla İstanbul'daki Rum ve Ermenileri gösterilerde bulunmak üzere tahrik etmeye çalışırlar. Fakat bu arada Müslümanlara ait olan Sebilürreşad'ın 25 Eylül 1340 tarihli nüshası (c. XXIV, no: 618, s. 312-313) nda da (Hazret-i İsa'ya Mektup!) adında, Süleyman Nazif'i tekfir eden imzasız bir yazı yayınlanır. Makalenin yazarı, Nazif'in (yazıyı) hayal ve heyecanlarının tesiriyle kaleme aldığı söylediği ilk mektubu, 'şairliğin bir âfeti' olarak değerlendirir. Böylece Hristiyanlara mektubu ciddiye almamalarını tavsiye eden yazar, “Hz. İsa'ya hitaben sarfedilen sözlerin, Hz. Muhammed'i de taciz edeceğini ve eğer mektup yazmak doğru ise, bunun da ümmetleri mahvetmek iktidarının tek sahibi olan Allah'a yazmanın daha münasip bir hareket olacağını söyleyerek Rum ve Ermenileri sakinleştirmeğe çalışır.”

(Karakaş 1986: 258)

Bunun üzerine yukarıda isimleri geçen azınlık gazeteleri, Sebilürreşad'da çıkan ve Nazif'i tenkitle beraber herkesi itidalli olmaya davet eden bu yazıdan övgüyle söz ederler. Yine de ortalık tam yatışmaz. Bazıları da bu yazıdan cesaret alarak Süleyman Nazif'e hakaret etmeye başlarlar.

4. İztrârî Bir Cevap

Hal bu minval üzereyken Nazif gayr-i Müslimlerin hakaretlerinden ziyade Sebilürreşad gibi İslami kimliğe sahip olan gazetede imzasız bir yazar tarafından kendisinin tekfir edilmesine üzüldür. Bu yüzden *Son Telgraf* gazetesinin 9 Teşrin-i evvel 1340 tarihli nüshasında bu imzasız yazara hitaben 'İztrârî Bir Cevap' adlı mektubu yayımlar. Nazif, mecburiyet altında kaleme aldığı bu mektubunda da geri adım atmak yerine ruhundaki İslami iman ve milli gayret gereği hem o imzasız yazarın bir peygambere mektup

yazılamayacağı fikrini Hz. Peygambere yazılan na'ları örnek vererek çürütür, hem de haçlı zulmünden duyduğu acı ve üzüntüyü dile getirerek bir kez daha o zihniyete hücum eder.

5. Açık İstid'ânâme

Bu mecburi cevap yazısından sonra Rum ve Ermeniler heyetler halinde Başsavcılığa giderek Süleyman Nazif'i Başsavcı Cemil Bey'e şikâyet ederler. Nazif de bunun üzerine yine *Son Telgraf* gazetesinin 11 Teşrin-i evvel 1340 tarihli nüshasında, savcı Cemil Bey'e yazdığı 'Açık İstid'ânâme' başlıklı dilekçe üslubundaki yazısında Rum ve Ermeni gazetelerinin düşmanın pis ayaklarının vatanımızı çiğnediği ve Türk'ün mazlum olduğu o meş'um mütâreke senelerinde "onların gazete ve kitapları benim dinimi ve peygamberimi mütemâdiyen söver ve haçları, bıçakları dindaşlarımı lâ-yenkati' doğrarken, beni sükûta davet etmek hür ve münevverü'l -fikir bir müdde-i umûmînin vicdânını incitmez mi?.. (Nazif 1924: 37) sözleriyle hem haklı olduğunu ispat etmeye çalışır hem de onlara karşı da dava açılmasını ister. Sonuçta her iki taraf da davasından vazgeçer ve mesele böylece yatışmış olur. Fakat bu gürültülü tartışma sürecinde de ömrü boyunca haksızlık karşısında asla geri adım atmayan ve taviz vermeyen duruşunu göstermekle birlikte haçlı zihniyetinin binlerce yıldır dünyayı özellikle Müslüman âlemini zulüm ve katil ateşine attıklarını yüzlerine söyleyerek ispat eder. Müslüman bir Türkün zulüm ve haksızlığa karşı ruhundan ve kalbinden fıskıran bu müdafaa mektupları aynı yıl içinde kitap olarak üç kez basılır ve Müslüman Türk nesline bir miras olarak kalır.

Sonuç

İlk millî, İslamî terbiye ve eğitimi çocukluğunda bir ilim yuvası olan baba ocağından alan Nazif, çok kısa bir süre için Servet-i Fünun anlayışına göre yazdığı bir kısım şiirleri dışında diğer şiirlerinde ve yıllar boyunca yazarlık yaptığı çeşitli gazete ve dergilerde yazdığı yüzlerce yazılarının içinde daha çok millî, vatanî konulardaki ve İslam âleminin haçlı zihniyeti karşısındaki mazlum durumunu anlattığı yazılarla dikkati çekmiş ve tanınmıştır.

Çocukluğunda babasının teşvikiyle Namık Kemal'i okuyarak onun haksızlığa ve istibdada karşı gürleyen erkek sesine hayran olan ve gerek babasıyla ve gerekse kendisinin görev icabı yurt içinde ve dışında yaptığı geziler sebebiyle halkın bütün ıstıraplarına yakından şahit olan Nazif, halkın kötü idareciler yüzünden düştüğü bu çileli vaziyetine içten içe acımış ve eserlerinde özellikle nesir yazılarında bu kötü idarecilerin yaptıkları yanlışlıkları sert bir dil ve üslupla dile getirmiştir.

Yazılarında Avrupa'nın medeniyette ne kadar ilerlemiş olsa bile İslam âleminin ve hatta Hristiyan olmayan herkesin en büyük düşmanı olduğunu anlatır. Ortaçağdaki geri Avrupa ile şimdinin ilerlemiş Avrupa'sının ahlak bakımından birbirinden hiçbir farkının olmadığını belirtir. Avrupa'nın haçlı zihniyetinin geçmişte olduğu gibi özellikle son asrın başından itibaren de Osmanlı'yı parçalamaya niyet etmesi ve bunu gerçekleştirmek için içimizdeki azınlık denilen dindaşlarını kullanması Nazif'in ruh dünyasında millî fırtınalar koparır. Millete ümit aşlamak ve devleti parçalayıp vatana kastetmeye isteyen düşmana ve onların yardakçılarına karşı mücadele etmeyi kendisine en büyük gaye edinir.

Nazif bu gayesine uygun olarak bütün yazılarında ve hitabelerinde Avrupa'nın ve onun kanlı haçlı zihniyetinin iç yüzünü en açık, en sert ve en samimi bir şekilde dile getirerek Avrupa'ya karşı dik bir duruş sergiler.

Düşmanın İstanbul'u işgal ederek ayağını milletin boğazına bastığı o elim günde yazdığı 'Kara Bir Gün' yazısı, İşgal kuvvetlerinin yaptığı haksızlıkları bütün genel komutanlarının hazır bulunduğu Pierre Loti gününde bizzat yüzlerine haykırdığı 'Pierre Loti Hitabesi', onlarca yıldır işledikleri cinayetlere doymayan; Yeni Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra bile kendi oyunlarına alet ettikleri 'Birleşmiş Milletler' adındaki örgütü kullanarak genç Türkiye'nin başına yeni entrikalar açmak isteyen Haçlı Avrupa'ya son olarak vurduğu 'Hz. İsa'ya Açık Mektup' adlı ağır tokatı, onun Avrupa hakkındaki düşüncesinin ve ona karşı sergilediği kahramanca duruşun en hasbi ve en samimi örnekleridir.

Kaynaklar

- Aktaş, Şerif.(2005). *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi I*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akyüz, Kenan.(2010). *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Beysanoğlu, Şevket. (1970).*Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif, "Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.
- Demir, Ahmet. (2012).“Süleyman Nazif'in Şiirinde Namık Kemal Etkisi”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research* Cilt: 5 Sayı: 22 Volume: 5 Issue: 22, Yaz.
- Ertürk, Hüsamettin. (2011).*İki Devrin Perde Arkası*, Ankara:HiperlinkEBSCOhost. Haz. Samih Nafiz Tansu, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Gövsâ, İbrahim Alâattin. (1933).*Süleyman Nazif (Hayatı, Mektupları, Fıkra ve Nükteleri)*, İstanbul: Semih LütfiSühûlet Kütüphanesi
- Gür, Muhammet. (1992).*Makaleve Mektuplarına Göre Süleyman Nazif*,İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Basılmamış Doktora Tezi.
- İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal. (2000).*Son Asır Türk Şairleri*Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, C.III,Haz. Hidayet Özcan.
- Karakaş, Şuayb. (1986).*Süleyman Nazif Hayatı ve Eserleri*,Ankara: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. (1990). *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurgan, Şükrü. (1955).*Süleyman Nazif-Hayatı Sanatı Eserleri*,İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Nazif, Süleyman. (1922). *Namık Kemal*, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Nazif, Süleyman. (1924).*Hazreti İsa'ya Açık Mektup*,İstanbul: Yeni Matbaa, İkinci baskı.

KAYUM MİFTAKOV'UN "KIRGIZ HALK EDEBİYATINI
DERLEME YÖNTEMLERİ" ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME
AN EXAMINATION OF THE KAYGUM MIFTAKOV'S KIRGHIZ
FOLK LITERATURE REVIEW METHODS

SERDAR ŞİMŞEK

Arş. Çör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Res. Assist. Bilecik Şeyh Edebali University Institute of Social Sciences
serdarsimsek2009@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-6486-2249>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 26.02.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 02.04.2018
Sayfa-*Pages* : 147-162

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3893>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**KAYUM MİFTAKOV'UN "KIRGIZ HALK EDEBİYATINI
DERLEME YÖNTEMLERİ" ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**
AN EXAMINATION OF THE KAYGUM MIFTAKOV'S KIRGHIZ
FOLK LITERATURE REVIEW METHODS

SERDAR ŞİMŞEK

Öz

Türkistan sahasında yaşayan Türk boylarının sözlü kültür geleneğine ait ürünlerin derlenmesi ve incelenmesi ile ilgili çalışmalar, Çarlık Rusya döneminde başlamış, daha sonra SSCB'nin kurulmasıyla birlikte gelişerek devam etmiştir. Söz konusu sahada yaşayan Türk boylarından Kırgız Türklerine ait folklor ürünlerinin derlenmesi ve incelenmesi ile ilgili çalışmalar da aynı dönemde gelişme kaydetmiş, bu araştırmalar muhtelif bilim adamları ve araştırmacılar tarafından yürütülmüştür.

Sovyet döneminin ilk yıllarında başlatılan Kırgız folklor araştırmalarında daha ziyade derleme faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Bu dönemde yaptığı folklor araştırmalarıyla tanınan Kayum Miftakov, Kırgız Türklerinden muhtelif sözlü edebiyat ürünleri derlemiş ve çeşitli folklor meseleleri üzerine eserler vermiş önemli araştırmacılarından biridir. Miftakov'un kaleme aldığı eserlerden biri de derleme faaliyetlerinde kullanılması gereken metotları açıkladığı "Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Yöntemleri" adlı eserdir. Bugün Kırgız İlimler Akademisi El Yazmaları Bölümünde muhafaza edilen bu eser, alanında yazılan ilk teorik eserlerden biri olması ve dönemin derleme faaliyetlerinde uygulanan metotlar hakkında bilgi vermesi açısından son derece önemlidir. Bu makalede, ilk olarak Kayum Miftakov'un hayatı, derleme faaliyetleri hakkında bilgi verilmiş ve daha sonra "Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Yöntemleri" adlı eseri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kayum Miftakov, Kırgız Folkloru, Folklor, Türkistan

Abstract

The first studies on the compilation and examination of the products of the oral tradition of the Turkish boilers living in the Turkistan in the 19th and 20th centuries the tsarism started in the Russian era and continued with the establishment of the USSR. The work of compiling and examining the folklore products of the Kyrgyz Turks, one of the Turkish seas living in the region, was carried out by various scientists and researchers in the same period.

In the Soviet-era Kirghiz folklore researches, the focus was on compilation activities. Kayum Miftakov, known for his research in this period, is a prominent researcher who has compiled various oral literary works and has contributed works on various folklore issues. One of the works that Miftakov received was the work titled "Methods of Compiling Kyrgyz Folk Literature", which explains the methods to be used in compilation activities and shows the principles that compilers should follow. This work, which is preserved in the Kyrgyz Science Academy's Handwriting section today, has a very strict design because it is the first work written in its field. In this context, Kayum Miftakov will be informed about his life, compilation activities and will try to examine his method of compiling Kyrgyz Folk Literature, which includes methods and principles to be used in compilation activities

Key Words: Kayum Miftakov, Kirghiz Folklore, Folklore, Turkestan

Giriş

Türkistan sahasının kadim Türk topluluklarından kabul edilen Kırgız Türklerinin, yüzyıllar boyunca sözlü geleneğe yaşayan ve usta sanatkarların dilinde işlenip çeşitli ortamlarda aktarılan, son derece zengin sözlü edebiyat geleneği mevcuttur. Özellikle Türk destancılık geleneğinin en gelişmiş örneklerinden biri sayılan Manas destanı, gerek ihtiva ettiği hayli zengin kültürel unsurlarıyla gerekse dünyanın en hacimli epik anlatılarından biri olması sebebiyle Kırgız Türklerine haklı bir şöhret kazandırmıştır. Söz konusu sözlü kültür geleneğine yönelik ilk araştırmalar, Türkistan sahasının 19. yüzyılda Rus işgaline uğramasından itibaren gelişme göstermiştir. Bu dönemde yapılan folklor araştırmalarına olan yaklaşım, büyük ölçüde Çarlık idaresinin uyguladığı sömürge ve kimlik politikalarıyla yakından ilintilidir. Zira Çarlık Rusya, hâkimiyeti altında tuttuğu toplulukları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak amacıyla dil, folklor, tarih gibi alanlarda birtakım kültür politikaları izlemiştir. Kırgız sözlü kültür geleneğine yönelik folklor araştırmaları da bu politikalar çerçevesinde yürütülmüştür. Buna göre, Çarlık Rusya döneminde icra edilen Kırgız folklor araştırmaları, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, genellikle Kırgız Türklerinin yaşadığı bölgelere araştırma gezileri düzenleyen ve devlet tarafından görevlendirilen yabancı bilim adamlarının derleme çalışmalarıyla başlamıştır. Bu dönemde yürütülen folklor araştırmalarının nicelik açısından kayda değer aşama kaydettiği söylenemese de, nitelik açısından Kırgız sözlü kültür geleneğine ait önemli folklor metinleri tespit edilmiştir.

Sözü edilen dönemde, ilk olarak Kazak aydını Çokan Velihanov, Alman asıllı Rus Türkolog W. Radloff gibi araştırmacılar, Kırgız Türklerinin yaşadığı coğrafi sahaya araştırma seferleri tertip ederek, Kırgız dili, etnografyası ve kültürü hakkında önemli bilgiler elde etmişler, aynı zamanda bazı sözlü edebiyat ürünlerini yazıya geçirmişlerdir. 1856 yılında Isık Göl bölgesine yaptığı araştırma seferinde Çokan Velihanov, karşılaştığı Kırgızlardan tarihî efsane, sancıra ve diğer sözlü edebiyat ürünlerinin yanı sıra Manas destanının bazı epizotlarını tespit etmiştir. Velihanov, derlediği destan parçalarını, 1861 yılında yayımlamıştır. Velihanov'dan sonra Sibiry ve Türkistan bölgesinde yaşayan değişik Türk boylarının dili, edebiyatı, kültürü hakkında ciddi araştırmaları bulunan Alman asıllı Rus Türkolog W. Radloff, Kırgızların yaşadığı bölgelere 1862 ve 1869 yıllarının yaz aylarında iki defa seyahat etmiş, bölgedeki Kırgızlardan daha ziyade epik karaktere sahip Manas, Er Töştük, Kulmurza gibi sözlü edebiyat metinlerini kaydetmiştir. Radloff, söz konusu bölgelerde elde ettiği folklorik malzemeyi kısaca “Proben” adıyla bilinen on ciltten mürekkep eserinin beşinci cildinde yayımlamıştır. Daha sonraki yıllarda Falev, Smirnov, Almasy gibi araştırmacılar, Kırgız sözlü edebiyat geleneğine ait ürünleri derlemiş ve bu ürünlere ilişkin çeşitli incelemelerde bulunmuşlardır (Tokombayeva 1973: 16-20; Yıldız 1995: 218-219; Musayev 2012: 38-45).

1917 yılında Bolşevikler tarafından yapılan Ekim Devrimi ile Çarlık Rusya'nın yerine kurulan Sovyetler Birliği de politik ideallerini hayata geçirebilmek ve bütünüyle yeni bir “Sovyet kimliği” kurgulayabilmek amacıyla folklor disiplinini oldukça kullanışlı bir vasıta olarak düşünmüş, bu amaç doğrultusunda folklor araştırmalarını teşvik etmiştir. Bu bağlamda SSCB'ye bağımlı kılınan Kırgız coğrafyasında da söz konusu ideolojik mantık içerisinde folklor araştırmaları başlatılmıştır. Buna göre Sovyet döneminde yürütülen Kırgız folklor araştırmaları, iki evreye ayrılır. Dönemin ilk yıllarından itibaren yoğun bir derleme faaliyeti yürütülmüş, Kırgızlara ait folklor materyalleri, 1920'li yılların sonuna

kadar yazıya geçirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu dönemde başta Manas destanının varyantları olmak üzere, destan, masal, efsane, atasözü, türkü, bilmece vb. türlere ait hayli zengin sözlü edebiyat ürünleri derlenmiştir. Sovyet döneminde yürütülen folklor çalışmalarının ikinci evresini ise, saha araştırmalarında elde edilen sözlü edebiyat ürünlerinin arşivlenmesi ve yayımlanması çalışmaları oluşturmuştur (Temur 2011: 81).

1920'li yıllarda Kırgız folkloruna ait sözlü edebiyat ürünlerinin derlenmesinde Kayum Miftakov ve İbrayım Abdırâhmanov gibi isimlerin ciddi katkıları olmuştur. Özellikle Kayum Miftakov, gerek Sovyet döneminin ilk yıllarında yürüttüğü derleme faaliyetleri gerekse Kırgız folkloru, dili ve etnografyası üzerine kaleme aldığı eserleri ile Kırgız folklor araştırmalarının temellerinin atılmasında önemli rol oynamış bir halk bilimcidir. Ayrıca Miftakov, İbrayım Abdırâhmanov gibi birçok Kırgız gencini folklor derlemelerine yönlendirmiş, Kırgızların meskûn olduğu bölgelerdeki derleme faaliyetlerinin başlatılmasına öncülük etmiş ve Kırgız sözlü kültür geleneğinde yaşayan birçok sözlü edebiyat ürününü tespit ederek kaybolmaktan kurtarmıştır. Dolayısıyla Miftakov'un Sovyet döneminin ilk yıllarında başlatılan Kırgız folklor araştırmalarının önde gelen figürlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çalışmanın amacı, Sovyet döneminin ilk yıllarında Kırgız folklor ürünlerinin derlenmesinde büyük bir pay sahibi olan Kayum Miftakov'un hayatı, yürüttüğü derleme faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verilmesi ve esas olarak 1921 yılında Kırgız folklor ürünlerinin nasıl derlenmesine ilişkin kaleme aldığı "Kırgız Kalk Adabiyatının Cıyno Coldoru" (Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Yöntemleri) adlı eserinin çeşitli cepheleriyle incelenmesidir. Derlemecilerin saha araştırması sırasında faydalanacağı yöntemleri öğretmek amacıyla yazılan ve muhtevası itibariyle bir tür kılavuz niteliğine sahip olan söz konusu eser, Sovyet döneminin ilk yıllarında Kırgız folklor ürünlerinin derleme faaliyetlerinde kullanılan metotlar hakkında dikkate değer bilgiler vermesi ve alanında kaleme alınan ilk teorik çalışmalardan biri olması bakımından son derece önemlidir.

1. Kayum Miftakov'un Hayatı ve Derleme Faaliyetleri:

Kırgız folkloru üzerine yaptığı kıymetli çalışmalarıyla tanınan Kayum Miftakov, 1892 yılında Ufa şehrinin Elatavust ilçesindeki (şu anda Başkurdistan'ın Salavat bölgesinde yer alan) Nisibaş köyünde çok çocuklu, fakir bir çiftçi ailesinde doğar.¹ 1947 yılında yazılan biyografisinde Miftakov, babası Gaydan ve annesi Gülbadiyan'ın on altı çocuğundan biri olduğunu, ailesinin çiftçilikle geçimini sağladığını, çoluk çocuk demeden gece gündüz çalıştıklarını, kendisinin de altı yaşından itibaren orakla ekin biçtiğini söyler (Tokombayeva 1991: 9). Daha sonra Miftakov, ağır işlerden bunalıp evden kaçarak halasının yanına yerleşir. Eniştesi Tacittin Kamamatdinov, oğluyla birlikte Kayum'u medresede okutur. Halk edebiyatına küçük yaşlardan itibaren ilgi duymaya başlayan Miftakov, okuma-yazma öğrendikten sonra Tatar ve Başkurtlar arasından şiirler derler ve bu şiirleri 700-800 sayfa tutarındaki iki büyük deftere kaydeder. Defterde yazılan şiirleri toylarda insanlara okuyan Miftakov, halası ve eniştesinin de desteğini görür. Halasının evinde 14 yaşına kadar kalan Miftakov, 1906 yılında, 300 km uzaklıktaki Kazakistan'ın

¹ Manas Enstiklopediyası adlı eserde Kayum Miftakov'un doğum tarihi 1882 olarak gösterilmiştir (ME, 1995/II: 108).

Trotisk şehrine gider. Burada Resuliya² Medresesi'nin 4. sınıfını okur. Bu mektepte matematik, tarih, coğrafya, Tatar dili, din dersleri alır. Geçimini sağlamak için maden işçiliği, çobanlık, hizmetçilik gibi çeşitli işlerde çalışarak 1911 yılında eğitimini başarıyla tamamlar. 1911-1919 yılları arasında Kustanay, Semipalatinsk, Torgay ve Ceti-Suu bölgelerinde öğretmen olarak çalışır. Miftakov, bu yıllarda da folklor ürünlerine olan ilgisini devam ettirerek, Kazak Türklerinden binlerce atasözü yazıya geçirir ve böylece Kazak sözlü edebiyatını geniş bir şekilde tanır (Tokombayeva 1991: 12).

Kayum Miftakov'un Kırgız sözlü edebiyatına olan alakası ise, öğretmenlik yaptığı yıllarda başlar. 1916 yılında vuku bulan ayaklanmadan sonra Doğu Türkistan'ın Sincan bölgesine kaçan Kazak ve Kırgızlar ile tanışır. Isık Göllü Arık Tukumumu ile Sarı Bağış boylarına mensup olan bu Kırgızlardan bazı halk edebiyatı ürünleri derler ve Kırgız sözlü edebiyatının zenginliğini ilk defa burada müşahede eder. Hatta hatıralarında verilen bilgilere göre, onun Kırgız coğrafyasına gitmesinin esas sebebi olarak, Sincan bölgesinde tanıma imkânını elde ettiği Kırgız halk edebiyatının, özellikle Manas, Semetey gibi destanlarının zenginliği gösterilir (Tokombayeva 1991: 12).

Miftakov, 1920 yılında Talas bölgesinde okul müfettişi olarak çalışır. Öğretmenlere yönelik tertip ettiği kurslar vasıtasıyla eğitim faaliyetleri ile meşgul olmasının yanı sıra Manas'ın türbesi ile de ilgilenir, türbede yer alan yazıları kaydeder. Onun Kırgız folklor araştırmaları açısından ilk mühim faaliyeti, Talas'ın Köpürö bölgesinde Kırgız halk edebiyatını derleme derneğini kurma teşebbüsüdür. Fakat dernek üyelerinin halk edebiyatı ürünlerini derleme çalışmalarına yeterli önemi vermemesinden dolayı onun bu teşebbüsü, bir anlamda amacına ulaşmadan yarım kalır. Miftakov, sadece bir öğretmenin Saruu boyunun seçercesini yazıp teslim ettiğini söyler (Tokombayeva 1991: 12-13).

Talas bölgesinde bulunduğu yıllarda Kırgızların ünlü Manas destanı ile da ilgilenen Miftakov, destanın destancılar tarafından nasıl icra edildiği meselesi üzerinde durur. Bu maksatla Talas bölgesinde yaşayan destancılar hakkındaki bazı bilgileri halk arasından tespit etmeye gayret eder. Destancı Balık'ı diğer destancılarından ayıran ustalığı, Manas destanını diğer destancıların yedi gün söylemesine karşılık, Balık'ın kırk gün söylemesi, Cañıbay Kocekov'un büyük atalarının yedinci atasına kadar Manas söyleyebilmesi, Saruu ve Sayak boylarına mensup akın ve comokçuların Manas destanını uzatarak söylemeleri gibi manasçıların icra hususiyetlerine dair bazı bilgileri kaydeder (Tokombayeva 1991: 12-13).

1921 yılında Karakol bölgesinin halk maarifi bölümü, Miftakov'u Toñ bölgesinin Tört Kül köyünde bulunan ortaokula müdür, civardaki 29 okula ise müfettiş olarak tayin eder. Miftakov, söz konusu vazifelerini icra ederken folklor çalışmalarını da devam ettirir. Görev yaptığı okulun çatısı altında "Kırgız El Adabiyatın Cıynoо Kurcogo" (Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Derneği) adıyla bir folklor derneği kurar. Kurulan bu dernek, Kırgız sözlü edebiyat ürünlerini derleme amacını taşıyan ilk dernek olarak kabul edilir.³ 30

² Şeyh Zeynullah Resüli tarafından 1884 yılında açılan Rasuliya Medresesi, 19. yüzyıldan itibaren yeni usulle eğitim veren ünlü cedit mekteplerinden biridir. Tatar, Başkurt ve Kazak öğrencilerin rağbet ettiği okulun öğrencileri arasında meşhur Türkolog Abdülkadir İnan da bulunmaktadır (Detaylı bilgi için bk. Özdemir, 2009; Özkan, 2012).

³ Kırgız folklor araştırmalarının ilk yıllarında kurulan folklor derneklerinin ilk kim tarafından kurulduğu hususunda bazı kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Kayum Miftakov, 1947 yılında kaleme aldığı

öğretmen ve üst sınıflardan 40 öğrenci üyesi bulunan derneğin çalışma esasları, bir plan dâhilinde yürütülür. Derneğin istenen neticeye ulaşabilmesi için halk edebiyatının tanımı, toplum hayatındaki yeri ve önemi üzerine soru-cevap şeklinde sohbetler yapılır. Halk edebiyatı ürünlerinin halk arasından nasıl yazılıp alınmasına ilişkin derlemecilerin uyması gereken kurallar, Kayum Miftakov'un ilmi anlayışına ve tecrübesine göre dernek üyelerine anlatılır. Fakat derneğin amaçları için yapılan çalışmaların beklenen neticeyi vermediği, halk edebiyatının ve derleme faaliyetlerinin önemi, dernek üyeleri tarafından yeterince anlaşılmadığı görülür (Tokombayeva 1991: 14).

Derneğin çalışma esasları ve hedefleri ayrıntılı bir şekilde hazırlanmıştır. Miftakov, 1941 yılında yazdığı mektupta derneğin üç bölüm olarak çalıştığını söylemiştir. İlim tetkik bölümünün amaçları şu şekildedir:

1. Kırgız dilinde kaç ses olduğunu tespit etmek, Kırgız halk edebiyatının bütün türlerinden yeterli miktarda örnekler bulmak,
2. Manas destanını yazıya geçirmek,
3. Halk edebiyatının diğer türlerini derlemek (Tokombayeva 1991: 15).

Bu yıllarda Kayum Miftakov'un en önemli çalışmalarından biri de ulu manasçı Sagımbay Orozbekov'dan Manas destanının yazıya aktarılmasına öncülük etmesidir. Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Derneği'nde manasçı Sagımbay Orozbekov'dan Manas destanının derlenmesi kararı alındıktan sonra Miftakov, Saparbay Sooronbayev'i yanına alarak Sagımbay Orozbekov'u Kök Torpok yaylasında bulur ve daha sonradan aralarına katılan İbrayım Abdırähmanov ve Çaki Kaptagayev ile birlikte destanı derlemeye başlar. Manasçının icra ettiği destanın ilk kısımları, Kayum Miftakov tarafından yazıya geçirilir. Fakat İbrayım Abdırähmanov'un son derece işlek ve güzel yazdığını gözlemleyen Miftakov, destanın deftere yazılması işini ona bırakır ve kendisi diğer sözlü edebiyat ürünlerini derlemekle meşgul olur. İbrayım Abdırähmanov, Sagımbay Orozbekov'dan Manas destanını derlemeye devam ederek, oldukça zor koşullara rağmen, 1926 yılında derleme çalışmasını tamamlar (ME 1995/II: 167; Musayev 2004: 210-216). Miftakov'un gayretiyle derleme faaliyetlerine katılmış olan İbrayım Abdırähmanov, müteakip yıllarda muhtelif destancılardan Manas üçlemesini ve diğer sözlü edebiyat ürünlerini derler.⁴

1920'li yıllarda derleme gezilerine büyük bir hızla devam eden Kayum Miftakov, Cuma Camgırçiyev, Ömürali Manayev, Smat Kempirov, Nasirdin Botoyev gibi öğrencileriyle birlikte derleme heyetleri oluşturarak Narın, Koçkor, Talas bölgelerine, Arpa, At Başı, Orta Sırt, Ak Say yaylalarına derleme seferleri düzenler. Bu seferler neticesinde

otobiyografisinde 1921 yılında Kara Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Derneği'ni kurduğunu belirtir. Fakat bazı araştırmacılar, Miftakov'un Kırgız halk edebiyatı ürünlerini 1916 yılında gittiği Doğu Türkistan'da duyduğunu, 1920-1921 yıllarında Cambul ilçesinde öğretmenlik yaptığını ve 1922 yılında derleme çalışmalarına başladığını öne sürer. Aynı şekilde Miftakov'un Talas'ta kurduğu derneğin Eşenaali Arabayev'in Dört Kül köyünde kurduğu derneğin devamı nitelediğinde olduğu ifade edilir. Miftakov ve Arabayev'i tanıyan Ziyaş Bektenov da ilk derleme faaliyetlerinin Toñ bölgesinde Arabayev tarafından başlatıldığını ifade eder. Sovyet döneminde ve daha sonraki yıllarda yayımlanan eserlerde Eşenaali Arabayev'den bahsedilmemesinin sebebi olarak Arabayev'in milliyetçi, İslamcı suçlamalar nedeniyle Sovyet yönetimi tarafından "halk düşmanı" ilan edilmesi gösterilir (Güngör 2013: 210-211).

⁴ Kırgız folklor araştırmalarında değerli hizmetleri olan ve folklorist kimliğinin yanında Manasçı olarak kendisine ait bir varyantı bulunan İbrayım Abdırähmanov'ın hayatı, çalışmaları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. İbrahimov 1987.

Kırgız folkloruna ait oldukça zengin eserler tespit eder. Özellikle Moldobasan Musulmankulov, Togolok Moldo gibi usta sanatçılardan ve yerli halktan destan, masal, efsane, türkü gibi birçok sözlü edebiyat ürünü derler (Tokombayeva 1991: 25-35).

1922 yılında Almatı'ya giden Kayum Miftakov, topladığı el yazmalarına burada el konulması nedeniyle Eşenaalı Arabayev ile aralarında birtakım problemler meydana gelir. Fakat Miftakov, folklor çalışmalarına ara vermeden devam eder. Miftakov, bu yıllarda yalnızca derleme faaliyetleriyle yetinmez, aynı zamanda Kırgız coğrafyasından derlediği folklor ürünlerini yakından tanıması neticesinde birçok dergi ve gazetede Kırgız folkloruyla ilgili makaleler kaleme alır. Fakat kaleme aldığı bazı el yazma eserleri de yayımlanma imkânı bulamaz. Bugün Kayum Miftakov'a ait eserler ve derlediği folklorik malzemenin ekseriyeti, Kırgız İlimler Akademisinin El Yazmaları Bölümünde muhafaza edilmektedir. Onun Kırgız folkloru, dili ve etnografyası ile alakalı eserlerinden bazıları şunlardır: "Kara Kırgız El Adabiyatının Türörgö Bölünüşü" (Kırgız Halk Edebiyatının Türleri 192), "Kırgız İmlası", "Kırgız Folkloru Boyunça Tüşünük" (Kırgız Folkloruyla İlgili Bilgiler), "Kırgız Etnografyası" (Kırgız Etnografyası), "Kara Kırgızdardın Adabiyatı Cönündö" (Kırgızların Edebiyatı Hakkında), "K. Miftakov'un Ömür Bayanı" (K. Miftakov'un Biyografisi) (Daşman, 2013: 566-569).

II. Dünya Savaşı'na gönüllü olarak katılan Miftakov, 1942-1944 yılları arasında Leningrat'ta Krasniy Baltik Filotu'nda bahriyeli olarak askerlik yapar. Savaşta gösterdiği başarılarından dolayı madalyalarla ödüllendirilir. Savaş yıllarında da çalışmalarına devam ederek, şiirler, masallar, hikâyeler kaleme alır (Daşman 2013: 565-566).

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Sovyetler Birliği'nde başlatılan Manas destanına yönelik karalama kampanyasından Miftakov da etkilenir. Sovyet dönemi Kırgız folklor araştırmalarının ilk yıllarında dikkate değer çalışmalar yapan ve Kırgız coğrafyasında yürüttüğü saha araştırmaları neticesinde çok sayıda sözlü edebiyat ürününü yazıya geçirerek kaybolmaktan kurtaran Miftakov, yaptığı hizmetlerin bedelini 1949 yılında asılarak öder.⁵ Miftakov'un naaşı, dönemin diğer mağdurlarından Taşım Bayciyev, Ziyaş Bektenov ve Huseyin Karasayev tarafından gizlice gömülür. Kırgızistan'ın bağımsız olmasından sonra, Kayum Miftakov'un mezarı, 1995 yılında Taşım Bayciyev'in eşi tarafından bulunur (Bayciyev 2004: 63).

2. Kırgız Kalk Adabiyatının Cıynoo Colderu Adlı Eseri

Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında özellikle Lenin'in folklor ürünlerinin derlenmesi ile ilgili yaptığı çağrı üzerine birliğe bağlı bölgelerde yoğun bir derleme faaliyeti başlatılır. Çeşitli bölgelerde folklor merkezleri kurularak, bu merkezlerde folklor ürünlerinin tespit edilmesine gayret edilir. Tertip edilen derleme çalışmalarına bölgedeki aydınlar, öğrenciler ve öğretmenler katılır. Buna göre, Sovyet döneminin ilk yıllarındaki derleme çalışmalarında çeşitli metotlar uygulanır. Bu metotların en sık uygulananları şunlardır:

⁵ Sovyet döneminde yayımlanan eserlerde Miftakov'un 1948/1949 yılında Frunze'de vefat ettiği belirtilir. Fakat ölümünün ne şekilde vuku bulduğu hakkında kaynaklarda yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. SSCB'nin yıkılıp Kırgızistan'ın bağımsız olmasından sonra Mar Bayciyev'in Sovyet devrinde Manas destanına yönelik yapılan karalama kampanyalarını ve destanla ilgilenen araştırmacıların rejim tarafından nasıl "halk düşmanı" ilan edilip kovuşturmaya uğradıklarını anlattığı yazısında, Miftakov'un ölümü hususunda ilk defa bilgi verilir.

Statsiyonarni metot: Derleme sahasında sürekli kalınarak ürünlerin derlenmesidir. 1920 ile 1930 yılları arasında bu metot kullanılmış ve en sağlıklı derlemeler bu metotla yapılmıştır.

Korrespondent metot: Bölgedeki görevli (öğretmen, doktor vb.) kişilerin folklor ürünlerini derleyip merkeze göndermesi şeklinde uygulanan bir metottur.

Expeditsiyoni metot: Oluşturulan uzman heyet tarafından yılda bir kere ilgili derleme sahasına kısa süreli gidilerek yapılan derlemelerde uygulanan metottur. Bu metot 1954 yılında İlimler Akademisi kurulduktan sonra uygulanmaya başlanmıştır (Temur 2011: 83).

Söz konusu çalışmalar, Kırgızistan'da da başlamış, farklı mekânlarda muhtelif araştırmacılar tarafından yürütülmüş ve derleme konusunda eserler kaleme alınmıştır. Bu ilk eserler arasında Kayum Miftakov'un derleme hususuna tahsis ettiği eseri de bulunmaktadır. Buna göre Tört Kül bölgesindeki okulun çatısı altında kurulan folklor derneğinin çalışma planı ile birlikte "Kırgız Kalk Adabiyatının Cıynoо Coldoru" (Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Yöntemleri) adlı kılavuz, Miftakov tarafından 1921 yılında kaleme alınmıştır. Eser, 1923 yılının Mart ayında Almatı'da tekrar düzenlenmiş ve 1927 yılında ise Erkin Too dergisinde yayımlanmıştır. Tokombayeva'ya göre eser, Sovyet folklor araştırmalarında kullanılan metotlardan bazılarına yer vermiştir (Tokombayeva 1988: 127; Tokombayeva 1991: 18; Daşman 2014: 559).

Bugün Kırgız İlimler Akademisininin El Yazmaları Bölümünde bulunan eserin Arap harfli el yazması 150 (361) envanter numarasına kayıtlıdır. İncelediğimiz nüsha, Miftakov'un Arap harfleriyle yazdığı el yazma nüshanın Kiril harflerine aktarılmış hâli olup hem Tatarca hem de Kırgızca kopyayı ihtiva etmektedir. 420 (1467) envanter numarasına kayıtlı olan eserin ilk sayfasında verilen bilgiye göre "Kırgız Kalk Adabiyatının Cıynoо Coldoru" adlı eser, Miftakov tarafından 1921 yılında Karakol'un Toñ bölgesinde yazılmıştır. Eserin Kırgızca nüshası 17 sayfadan mürekkeptir. Diğer sayfalarda İsmail Tahiri tarafından Tatarcaya çevrilen nüsha yer almaktadır. Eser, giriş ve üç bölümden müteşekkildir (Miftakov 1921).

Miftakov'un kaleme aldığı söz konusu eser, kurduğu folklor derneğinin çalışma planının hayata geçirilmesinde yer alacak derlemecilere saha araştırmalarında kullanmaları gereken araç ve gereçleri, riayet etmeleri gereken esasları, başvuracakları yöntemleri ve tespit ettikleri metnin hangi türe ait olduğunu tayin edebilmelerini sağlayacak bilgileri öğretmek amacıyla hazırlanmıştır. Diğer bir ifade ile folklor derlemecileri için bir tür kılavuz niteliğinde olan eserde Miftakov, halk edebiyatı ürünlerinin nasıl ve hangi yöntemler ile derleneceği hakkında bilgi vermiş, çalışma planının umumi esaslarını açıklamaya çalışmıştır.⁶

⁶ Miftakov'un 1921 yılında kaleme aldığı eserden başka daha sonraki yıllarda aynı konu hakkında başka yazılar da yayımlanır. 1924 yılında Ak Col gazetesinde "Kırgız Adabiyatın Cıynoоçular Üçün Programma" adıyla bir yazı yayımlanır (İbraimov 1987: 10). Huseyin Karaseyev de 1931 yılında "El Adabiyatın Cıynoоçularga Koldonmo" adlı makalesini "Cañı Madaniyat Colunda" dergisinde yayımlar. Detaylı bilgi için bk. Karaseyev 2001.

2.1. Sebeb-i telif

Eserin söz başında Miftakov, ilk olarak Doğu Türklerine ait sözlü edebiyat ürünlerinin derlenmesi ile ilgili çalışmaların azlığına dikkat çeker. Ona göre Doğu Türklerinin⁷ halk edebiyatı ürünlerinin yeterince derlenmediğini, derlenen metinlerin ise genellikle Batılılar tarafından derlenmiş ve dolayısıyla yabancı dil ve yazılarda olması sebebiyle bu metinlerden istifade etmenin mümkün olmadığını ifade eder. Bu sebeple Kırgızların fakir halkına hizmet etmek niyetiyle bu meseleyle alakalı tecrübelerini yazıp halkın hizmetinde olan yoldaş Kudaykulov'a eserini ithaf ettiğini dile getirir (Miftakov 1921: 1).

Eserin girişinde bilim adamlarının meşgul oldukları araştırmaların ve dünyanın muhtelif coğrafi sahalarında sürdürülen bilimsel incelemelerin son derece değerli olduğunu belirten Miftakov, bilim adamlarının yaptığı derleme faaliyetlerini üç gruba ayırır: Buna göre ilk grupta yer alan bilim adamları, eski kitap, yazma ve eşyaları inceleyerek bilinmeyen ve gizli kalmış yerleri açıklığa kavuşturan araştırmacılar. İkinci grup, kavimlerin günümüzdeki hayatlarını araştıranlardır. Son grup ise, bir halkın halk edebiyatı ürünlerini araştırma işiyle meşgul olan kimselerdir. Miftakov, bu son grupta yer alan bilim adamlarının, sözlü edebiyat ürünlerini inceleyerek halkın dili ve tarihi hakkında bilgi vermeleri bakımından kıymetli hizmetlerinin olduğunu söyler (Miftakov 1921: 2-3). Aynı şekilde halk edebiyatının yazılı edebiyatın esası olduğunu vurgulayan Miftakov, yazılı edebiyatı meydana getiren halkların, halk edebiyatını temel almadıkları takdirde dillerinin değiştiğini ve bozulduğunu dile getirir. Miftakov, bu düşüncesine İstanbul Türklerinin edebiyatını örnek gösterir. Ona göre yazılı edebiyatlarında, sözlü edebiyat ürünlerine yeterince ehemmiyet vermeyen İstanbul Türklerinin dilli, kısa zamanda değişmiş ve Arapça ve Farsçanın etkisi altına girmiştir. Bu sebeple İstanbul Türklerinin akrabaları Doğu Türklerinin bu edebiyattan yararlanmalarının pek de mümkün olmadığını, sadece Arapçayı bilenlerin istifade edebildiğini öne sürer (Miftakov 1921: 4).

Miftakov eserinin giriş kısmında folklor ile tarihin yakın ilişkisi üzerinde durur. Ona göre sözlü edebiyat ürünleri ait olduğu toplumun yaşadığı büyük hadiseleri ve ünlü bahadırların hatıraları olan tarihlerini yansıtır. Halk edebiyatının taşıdığı öneme de değinen Miftakov, insanın yaşayabilmesi için ateş ve su ne kadar gerekli ise, bir milletin var olup yaşayabilmesi için de halk edebiyatının o kadar kıymetli olduğunu ifade eder. Miftakov, halk edebiyatı ürünlerinin işlenmesinde büyük adamların gerektiğini, fakat derleme faaliyetinde çok fazla bilimsel bilgiye gerek de olmadığını, bununla beraber halk edebiyatı ürünlerini derleyip sınıflandıranların genellikle yabancı kişilerden olabileceğini dile getirir (Miftakov 1921: 4).

Halk edebiyatının önemine işaret ettikten sonra Miftakov, yazılı edebiyata sahip olmayan Doğu Türkleri gibi halkların sözlü edebiyat ürünlerinin derlenmesinin önem arz

⁷ Kayum Miftakov, eserinin girişinde Kırgızların da yaşadığı sahada yaşayan topluluklar için "Doğu Türkleri" ifadesini kullanır. Aynı şekilde Miftakov'un eserinin daha sonraki satırlarında İstanbul Türkleri ile Doğu Türklerinin "akraba" olduklarını vurgulaması, Miftakov'un geniş Türklük anlayışını göstermesi bakımından önemlidir. Sovyet devletinin kuruluşunun ilk yılları olması sebebiyle, bu tür ifadelerle söz konusu dönemde yazılan başka eserlerde de rastlanır. Fakat müteakip yıllarda Sovyet yönetiminin her alana hâkim olmasıyla birlikte, Türkistan sahasında yaşayan Türk topluluklarına aynı kimlikler verilerek, Türk ifadesinden ziyade boy esasına dayanan Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek bilinci tesis edilir.

ettiğini, bu nedenle derleme çalışmalarıyla ile meşgul olacak kimselere derleme yöntemlerini gösterdiğini ifade eder. Eserini derleme faaliyetlerinde dikkat edilecek hususlar, derlemecilerde bulunması gereken vasıflar ve halk edebiyatı ürünlerini tanıma olarak üç başlığa ayıran yazar, derleme faaliyetiyle fakir halka büyük bir hizmette bulunulacağını, derlemecilerin isimlerinin gelecekte altın harflerle yazılıp hizmetlerinin yüceltileceğini ifade eder (Miftakov 1921: 4-5).⁸

2.2. Derlemede Dikkat Edilecek Hususlar

Bu başlıkta Miftakov, saha araştırması sırasında sözlü edebiyat ürünlerini derleyecek kimselerin dikkat etmeleri gereken hususları, başvuracakları metotları ve kullanacakları araçları üç madde hâlinde açıklar. Miftakov öncelikle derlemecilerin kullanması gereken araç ve gereçlerden söz eder. Buna göre derlemeci, duyduğu halk edebiyatı ürünlerini unutmadan kaydedebilmesi için her zaman yanında defter, kalem bulundurmalıdır (Miftakov 1921: 5). Günümüzde de folklor ürünlerini tespit etmek amacıyla derlemecilerin saha araştırmalarında kullanmaları gereken bazı malzeme ve aletler bulunmaktadır. Teknolojik ilerlemenin sağladığı gelişmiş tekniklerden yararlanan derlemeci, değişik özelliklere sahip birçok araç ve gereci kullanır (Goldstein 1983: 26).

Derleme sırasında başvurulan yöntemlerden biri mülakat yöntemidir. Mülakat yöntemi ile derlemeci, sözlü edebiyat ürünlerini yaratan/nakleden kaynak kişilerin biyografisi, icra ettiği ürünler hakkındaki estetik görüşleri, bildiği sözlü edebiyat repertuarı, naklettiği sözlü edebiyat ürününün kimden ve nasıl öğrendiği gibi folklor ürünlerinin tahlil edilmesinde dikkate alınacak çeşitli bilgileri elde edebilir (Goldstein 1983: 72-74). Miftakov da tespit edilen metnin bağlamı, anlatıcısı ve derleyeni hakkındaki bilgilerin kaydedilmesi gerektiği üzerinde durur. Buna göre derlemeci, metinlerin baş tarafına metnin nerede tespit edildiğini ve derlemecinin adı ve doğum tarihinin yazılması gerektiğini söyler. Metnin sonunda ise, metnin derlendiği tarihin ay ve yıl olarak yazılmasını, metni nakleden kaynak kişinin, babasının ve mensup olduğu boyunun adının kaydedilmesini, böylece derlenen sözlü edebiyat ürününü yaratan/nakleden kaynak kişilerin kimlik bilgilerinin tespit edileceğini belirtir (Miftakov 1921: 5).

Miftakov, saha araştırması sırasında derlemecinin dikkate alması gereken diğer bir husus olarak, sözlü edebiyat ürünlerinin çeşitlenme özelliğini gösterir. Bilindiği gibi sözlü edebiyat ürünlerinin karakteristik özelliklerinden biri, değişen zaman ve mekân içinde çeşitlenebilmesidir. Miftakov da bir halk yaratmasının farklı coğrafî sahada veya topluluktaki varyantlarının tespit edilmesi için derlemecinin sürekli yer değiştirmesi gerektiğini ifade eder (Miftakov 1921: 5).

Saha araştırmalarında derlemecilerin riayet etmesi gereken en önemli kurallardan biri de, kaynak kişiden tespit edilen malzemenin eksiksiz bir şekilde kaydedilmesidir. Dolayısıyla derlemeci her şeyi duyduğu gibi yazıya geçirmelidir (Goldstein 1983: 91).

⁸ Miftakov, Kırgız gençlerini sürekli derleme faaliyetlerine yönlendirmiş, yaptıkları derlemelerin çok kıymetli bir hizmet olacağını belirtmiştir. Miftakov'un öğrencilerinden Saparbay Sooranbayev'in aktardığına göre, derleme çalışmalarında bunaldığını gören Miftakov'un sürekli kendisini teşvik ettiğini, "*Gelecekte Kırgız halk edebiyatının tarihi çıkacak, orada senin de adın geçecek, derlediğin metnin sonuna derleyici olarak ismini yaz, sonraki nesiller bilir, yapılan iş daha sonra değerlendirilecek*" şeklinde öğüt verdiğini söyler (Tokombayeva 1991: 24).

Miftakov da derlenen sözlü edebiyat ürününün hangi şive/ağız özelliğinin dikkate alınıp yazıya geçirileceği hususunda şu esasları belirtir: Derlemeci her zaman sözlü edebiyat metinlerini ait oldukları dil hususiyetlerine ve ağızlarına göre yazıya aktarmalı, eğer o ağızlara uygun harfler yoksa mevcut olan harfleri bu sesleri karşılayacak şekilde kullanılmalıdır. Dolayısıyla derleme yapılan dilin fonetik özelliklerinin iyi bilinmesi, derlemeciye her zaman kolaylık sağlar. Kısacası; derlenen metindeki seslerin doğru bir şekilde yazılmasına her zaman dikkat edilmelidir (Miftakov 1921: 6).

Miftakov, diğer maddelerde derlenen metnin nasıl yazılması ve sözlü edebiyat ürünlerinin kimlerden derlenmesi gerektiği gibi birçok hususa dair esasları belirtir. Buna göre derlenen metin manzume ise, her bir kıta/mısra anlaşılır bir şekilde söylenilerek, metnin sonuna kadar ayrı ayrı yazılmalıdır. Eğer metin mensur ise, usta bir kişiye söylettirilip dikkatli bir şekilde düzenlenmesi icap eder. Saha araştırmasında folklor ürünlerini nakleden kaynak kişilerden elde edilen metinler, aynı kaynak kişiye birkaç kere söylettirilip yazılmalı, kitaplarda yer almayan, derlenmemiş sözlü edebiyat ürünleri tercih edilmeli ve derlemeci önceden derlenmiş metinlerden haberdar olmalıdır (Miftakov 1921: 6).

Miftakov kimlerden derleme yapılması gerektiğini ise şu şekilde açıklar: Halk edebiyatı ürünleri çoğunlukla akın, ırçı, ihtiyar, kadın, delikanlı, kız, gelin, çeçen, kopuzcu, comokcu vb. kişilerden derlenmesi gerekir. Kitaptan ezberleyen ve öğretmen, öğrenci gibi kimselerden derleme yapılmaması gerektiği konusunda da uyarıda bulunur (Miftakov 1921: 6).

Derlemecinin sözlü edebiyat ürünlerini kaydettiği defterin düzeni de belli kaidelere göre tertip edilir. Derlenen metinlerin yazıldığı defterler numaralandırılmalı, her sözlü edebiyat türü, farklı defterlere yazılmalıdır. Ayrıca derlemeci, sözlü edebiyat ürünlerini derlerken dikkatli olmalı, halkı iyi bir şekilde dinlemeli ve duyduğu sözlü edebiyat ürününü hızlı bir şekilde belli kurallara uyarak yazıya geçirmelidir (Miftakov, 1921: 6-7).

Saha araştırmalarında kullanılan metotlardan biri olan gözlem metodu, derlemecinin folklor ortamlarına dışarıdan katılıp gözlem yoluyla malzeme elde etmek amacıyla kullanılır (Goldstein 1983: 54). Miftakov da halkın karşılıklı söyleyişlerinde gelişmiş halk edebiyatı metinlerinin pek fazla söylendiğini, derlemecinin bu esnada dikkatli bir şekilde sözlü edebiyat ürünlerini kaydetmesi gerektiğini belirtir. Derlemeci, kalabalık halkın arasında ise, derlediği sözlü edebiyat metinlerinin arasından iyi olanlarını seçip onlara sormasını söyler ve böylece kalabalık halktan daha çok sözlü edebiyat ürünü elde edebileceğine işaret eder (Miftakov 1921: 6-7).

2.2. Derlemecide Aranılan Vasıflar:

Derleme faaliyeti ile meşgul olacak araştırmacıların şahsiyeti, yeteneği ve tecrübesi saha araştırmasında son derece önemlidir. Birtakım hususiyetlere sahip, sosyal münasebeti gelişmiş ve derleme hususunda bazı temel bilgilere vakıf kimseler, daha sağlıklı derlemelerde bulunur. Aynı şekilde saha araştırması sırasında karşılaşacağı zorlukların üstesinden gelebilen, psikolojik bünyesi sağlam araştırmacılar, iyi bir derlemeci adaydır (Goldstein 1983: 20-21).

Miftakov da eserinin ikinci başlığında saha araştırmasında yer alacak derlemecilerin hangi vasıflara ve yeteneklere sahip olması gerektiğini altı maddede gösterir. Söz konusu

altı madde genel itibarıyla şu açıklamaları ihtiva eder: İlk olarak derlemeci hızlı bir şekilde yazabilmelidir. Bununla birlikte başka kimselerin okuyabilmeleri için derlemecinin yazısı net ve anlaşılır olmalıdır. Derlemeci, halktan derlediği metinlerde halk ağzına dayanan sesleri doğru bir şekilde yazıya aktarabilmesi için harfleri iyi bilmelidir. Derlemeci, gerekli folklorik malzemeyi tespit etmek için kaynak kişiyi söze başlatmada usta olmalıdır. Dolayısıyla derlemeci, her türlü şartlarda derleme yapabilmeli, zorlu şartlara, elverişsiz durumlara dayanıklı olmalı, bazen at üstünde bazen arabada seyahat etmeye alışkın olmalıdır (Miftakov 1921: 8-10).

Miftakov, derlemecilerin halk ile olan ilişkilerine de dikkat çeker. Ona göre derlemeci, halkla iç içe olabilen, halk arasına kolayca karışabilen ve aynı zamanda her tabakadan insanlarla münasebet kurabilen vasıfta bir kimse olmalıdır. Derlemecinin, münasebet kurduğu kaynak kişilerin yaşlı, genç, kadın, erkek olmasını dikkate alıp onlara münasip bir şekilde muamele etmesi gerekir. Diğer yandan derlemeci çalışkan bir kimse olmalıdır. Tembelliğin halk edebiyatı ürünlerinin kaybolmasına sebebiyet vereceğini vurgulayan Miftakov, derlemecinin üşenmeden bulunduğu bölgenin her yerine gidebilmesi gerektiğini ve böylelikle toplumun yaşadığı her yere ulaşabileceğini ifade eder (Miftakov 1921: 8-10).

2.3. Halk Edebiyatı Ürünlerini Tanıma

Derlemecilerin saha araştırmasında tespit edeceği folklor materyallerini, bütün özellikleriyle tanıması gerekir (Goldstein 1983: 30). Miftakov da bu maksatla üçüncü bölümde Kırgız halk edebiyatı ürünlerini derlemecilere tanıtmayı amaçlar. Bu bölümde derlemecilerin derledikleri metnin hangi türe ait olduğunu tayin edebilmelerini sağlayacak şekil ve muhteva özelliklerinin yanında elde edilen metnin deftere ne şekilde kaydedileceği hakkında da detaylı açıklamalar yapar. Diğer yandan Miftakov'un bu bölümdeki tasnifi, Kırgız halk edebiyatının ilk tasnif denemesi olma özelliğini taşıması bakımından dikkate değerdir.

Miftakov'a göre halk edebiyatı ürünleri, şekil açısından şiir şeklinde olanlar "ırdı" (nazım), şiirsiz olarak söylenenler "ırsız" (nesir), hem nazım hem de nesir olarak (makal, tabışmak, bata, darım) söylenenler "carım ırdı" olmak üzere üçe ayrılır. Nazım şeklindeki metinlerin her parçasının bir satıra, nazım-nesir olarak söylenenlerin ise kıta biçiminde ve başlarına numara koyularak yazılması gerektiğini söyler. Miftakov bu bölümde Kırgız halk edebiyatı ürünlerini "Çoñ Irlar (Comoktor, Kara Irlar, Seketpay/Küygön, Cöo Comoktor, Parça Parattar, Makal/Tabışmak olmak üzere altı gruba ayırır (Miftakov 1921: 8-10). Derlemeciler, derledikleri materyalleri bu gruplara göre ayırıp altı ayrı deftere kaydetmesi gerekir.

Miftakov, söz konusu altı başlığı ayrıntılarıyla açıklamaya çalışır. İlk olarak destanları ele alır. "Çoñ Irlar" başlığı altında nesilden nesile intikal ederek kahramanların, hanların hayatlarının anlatıldığı uzun şiirlere "Çoñ (Büyük) ır" veya "Comok" denildiğini, genellikle manzum olarak icra edildiğini ve Manas destanının da bu türe örnek teşkil ettiğini ifade eder (Miftakov 1921: 11). Miftakov bu tür eserlerin edebî ve tarihî yönden halk edebiyatının ilk sırasında olduğunu hatırlatarak, bu sebeple derlemecilerin bu kabilden eserlere ehemmiyet vermelerini ve çoğunlukla büyük akınlardan yazıya aktarmaları gerektiğini söyler. Bu tür eserlerin zaman içerisinde Tatarlar gibi bazı Türk boylarında

unutulduğunu vurgulayan Miftakov, destanları kendi içinde “Ömürlük Çon Ir”, “Okuya Çon Ir” ve “İkaya Çon Ir” olarak üç alt başlığa ayırır (Miftakov 1921: 11).

“Kara Ir” başlığında bir kişinin ya da milletin başından geçen hadiseleri aktetiren, zamana karşı şikâyetleri, sıkıntıları ihtiva eden ırları ele alır ve bu tür şiirleri beş alt gruba ayırır (Miftakov 1921: 11). “Seketpay/Küygön” başlığı altında gençlerin birbirlerine olan aşklarını ifade eden şiirleri gösterir. Bu tür şiirlerin genç delikanlılar ve kızlar arasında son derece yaygın olduğunu kaydeder. “Cöö Comoktor” başlığı altında gösterdiği masalların ise halk arasında “tamsil”, “ikaya” ve “cöö comok” olarak üç gruba ayrıldığına işaret eder. İnsanlar ile hayvanlar dünyasını anlatanlara “tamsil”; geçmiş zamanlarda vuku bulan hadiseleri aktetirenlere “ikaya” ve dev, peri, cin, mastan kempir, cez turnak gibi olağanüstü varlıkların yer aldığı masallara ise “cöö comok” denildiğini söyler (Miftakov 1921: 11). Masalların genellikle ihtiyarlar tarafından anlatıldığını ve nesir şeklinde olmasının yanında kimi masalarda bazı manzum parçalara da rastlanabileceğini hatırlatır (Miftakov 1921: 13-14).

“Parça Parattar” grubuna çoğunlukla nazım biçiminde olan ve muayyen hadiseler hakkında söylenen kısa şiirlerin girdiğini belirtir. “Kün ırı”, “Sancıra”, “Caramazan”, “Kalp”, “Şırılđañ” gibi sözlü edebiyat ürünleri bu gruba örnek teşkil eder (Miftakov, 1921: 15).

Sözlü edebiyat ürünlerinin son grubunu “Makal-Tabışmak” başlığında bilmece, atasözü ve tekerlemeler teşkil eder. “Makal” (atasözü) adıyla bilinen ürünlerin az kelime ile çok anlamı ifade eden eserler olduğunu, “makal”, “sanat” ve “nasir” olarak üç alt gruba ayrıldığını söyler. Atasözlerinin kısa olanlarının “makal”, şiir şeklinde olanlarının “sanat”, nesir şeklinde olanlarının ise “nasir” olarak isimlendirildiğini belirtir (Miftakov 1921: 15). Tabışmak terimiyle işletilen sözlü edebiyat ürünleri, bir şeyin özelliklerini anlatıp bulunmasını talep eden ve çoğunlukla manzum bir yapı sergileyen bilmecelecilerdir. Diğer bir sözlü edebiyat ürünü ise, tekerlemeleri karşılayan “cañılmaç”lardır. Miftakov, “Makal-Tabışmak” başlığı altında gösterdiği sözlü edebiyat ürünlerinin “carım ırđı” şeklinde olup halk arasında zengin bir şekilde yer aldığını, bu tür eserlerin halk arasında çok yaygın olmasına rağmen, “anlatınız” denildiği takdirde, bilen kimselerin hemen söylemediklerini, biraz düşündükten sonra söylemeye başladıklarına işaret eder. Bu tür eserlerin eski dönemlerin ruhunu muhafaza etmelerinden dolayı derlemecilerin bu kabilden eserleri mümkün olduğunca yazıya geçirmeleri gerektiğini de ilave eder (Miftakov 1921: 15).

3. Kırgız Kalk Adabiyatının Cıynoo Colderu Adlı Eserin Etkileri

Kayum Miftakov’un kaleme aldığı makale, Kırgız folklor araştırmalarının erken döneminde derleme konusunu ele alan ilk teorik mahiyete sahip eserlerden biridir. Eserde yer alan esas ve metotlar, modern folklor araştırmalarında da kullanılan esas ve metotlara oldukça yakındır. Bu bakımdan eserin o dönemin şartları içinde alanın ihtiyaçlarına cevap veren ve saha araştırmalarında bulunacak derlemecileri bilimsel yöntemlerden haberdar eden dikkate değer bir çalışma olduğu söylenebilir. Şüphesiz Miftakov, eserini daha sonraki yıllarda tekrar düzenlerken, sadece kendi tecrübe ve birikiminden yararlanmamış, aynı zamanda Rus folkloristlerinin ve diğer araştırmacıların eserlerinden de faydalanmıştır. Tokombayeva da Miftakov’un eserinin 1923 yılında üçüncü defa düzenlenmiş olduğunu hatırlatarak, onun bazı makalelerini, sözlü edebiyat türleriyle ilgili tasnifini ve derleme

yöntemleri adlı eserini gözden geçirip yeniden düzenlemesinin temel sebebini, derleme çalışmalarında kazandığı deneyim ile W. Radloff, A. Divayev gibi bilim adamlarının eserlerini tetkik etmesini gösterir (Tokombayeva 1991: 38-39).

Miftakov ve öğrencilerinin saha araştırmalarında elde ettiği folklor materyallerinin büyük bir kısmı, bugün Kırgız İlimler Akademisi El Yazmaları Bölümünde bulunmaktadır. Genellikle Arap alfabesi ile yazılan el yazma eserler incelendiği takdirde, Miftakov'un eserinde belirttiği esas ve metotlar dikkate alınarak derleme çalışmasının yapıp yapılmadığına dair bazı verilere ulaşmak mümkündür. Fakat yapılan derleme çalışmasının tam manasıyla mahiyetinin ortaya konulabilmesi için, yalnızca bu metinler yeterli değildir. Söz konusu metinlerin yanı sıra, metnin hangi bağlamda ve metotlar takip edilerek derlendiği hakkındaki bilgilerin de mevcut olması gerekir. Fakat el yazma eserlere ve diğer kaynaklara bakıldığında bu bilgilerin pek kaydedilmemiş olduğu görülür.

El yazma metinler incelendiğinde, Miftakov'un eserinde vurguladığı esaslara uygun olmayan bazı hususların bulunduğu anlaşılır. Özellikle kaynak kişilerin öz geçmişlerinin pek kaydedilmediği göze çarpar. Söz konusu eserinde Miftakov, kaynak kişinin ve babasının adı, doğum tarihi, kısa öz geçmişi, söylediği sözlü edebiyat ürünü kendi yaratması mı, başkasından öğrenmiş ise kimden öğrendiği vb. kaynak kişinin kimliğine dair birtakım bilgilerin kaydedilmesi gerektiğini belirten esaslar göstermiştir. Fakat Miftakov'un el yazma metinlerine bakıldığında kaynak kişinin ve babasının adı yazılmasına rağmen kısa öz geçmişi, eserin kime ait olduğu ve nereden derlendiği hususu hakkında çoğunlukla bilgi verilmemiştir. Yalnızca ünlü Manasçı Sagımbay Orozbekov'un öz geçmişi kaydedilmiştir. Yine aynı şekilde kaynak kişinin hangi boya mensup olduğu bilgisi de verilmeyerek "Esengul" ve "At Başı" gibi genel ifadeler ile yetinilmiştir. Miftakov, genellikle halk arasında akın, ırçı olarak adlandırılan usta sanatkârlardan sözlü edebiyat ürünlerini derlemiştir. Onun usta sanatkârların dışında halk arasından derlemeye pek önem vermediği anlaşılır. Aynı şekilde kadınlardan derlenen sözlü edebiyat ürünlerinin az sayıda olduğu görülür. Hâlbuki Kırgız sözlü kültür geleneğinde ağıtlar, aşk şiirleri çoğunlukla kadınlar tarafından yaratılır ve icra edilir. Miftakov yalnızca Umsunay adlı kadından "Ceñesinin Kız menen Koştoşkonu" (Yengesinin Görümcesi ile Vedalaşması) adlı şiiri derlemiştir (Tokombayeva, 1991: 34-35).

Dönemin ilk yıllarında sürdürülen yoğun derleme faaliyetleri ile meşgul olan diğer bir isim İbrayım Abdırhmanov tarafından derlenmiş folklor materyalleri de gözden geçirildiğinde, onun da derleme çalışmasında uyulması gereken kural ve esaslara pek riayet etmediği gözlemlenir. İbrayım Abdırhmanov'un hayatı, derleme faaliyetleri ve manasçılığı hakkında bir monografi hazırlayan Kuttugali İbraimov, eserinde 1920'li yıllarda yapılan folklor derlemeleri, özellikle Abdırhmanov tarafından Sagımbay Orozbekov'dan Manas destanını derlemesinin hangi metotlar ve kurallar ekseninde yapıldığı hakkında detaylı bilgiler verir.

İbraimov (1987: 38-39), derlemeci İbrayım Abdırhmanov'un folklor disiplinine ait teorik bilgisinin olmadığını, güncel yayın organlarında yayımlanan halk edebiyatı ürünlerini derleme meselesi ile ilgili yazıları takip ettiğini, kendisinden önce Kırgızlardan derlemeler yapan Kayum Miftakov'un fikirlerinden ve daha sonraki yıllarda derleme çalışmalarında edindiği tecrübelerinden faydalanarak, derleme yöntemlerini öğrendiğini belirtir.

İbraimov (1987: 39), el yazmanın niteliğini, her şeyden önce derlenen metnin tam olarak yazılıp yazılmadığının belirlediğini söyler ve derlemecinin neyi duyarsa, onu eksiksiz olarak kaydetmekle yükümlü olduğunu hatırlatır. Bu bağlamda Abdırâhmanov'un manasçı Sağımbay Orozbekov'dan 1922 yılından başlayıp 1926 yılında biten Manas destanını derleme çalışmasının folklor metotlarına ve kurallarına bağlı kalarak yapılmadığını, o yıllarda derlemecilerin halk edebiyatı ürünlerini derlemede oldukça gerekli olan ilmi kurallara uymadıklarını, özellikle metnin titizlikle, tam olarak muhafaza edilip aktarılması gerektiğini bildiklerinin de şüpheli olduğunu belirtir. Bu tespitine derleme faaliyetinde az çok tecrübesi bulunan ve Manas destanının yazıya geçirilmesinde öncü bir rol oynayan Kayum Miftakov'un bu dönemde yazıp aldığı materyallerini de dâhil eder.

Derlemeci Abdırâhmanov ve manasçı Orozbekov, Manas destanını çeşitli sebeplerden dolayı oldukça güç şartlar içinde yazıya aktarmışlardır. Bu bakımdan destan metni, doğal şartlar içinde yazılma imkânı bulamamıştır. Destanın derlenme sürecinde, yazılan metni tekrar gözden geçirip eksikliklerini tamamlama yöntemi kullanılmıştır. Buna göre ilk olarak manasçı Orozbekov, halk önünde Manas'ı anlattığında, Abdırâhmanov yetişebildiği kadar destanı yazmaya çalışır, daha sonra Abdırâhmanov manasçıya yazılan parçayı okuyarak manasçının uyarısıyla icra sırasında unutulmuş kısımları metne ilave eder. Ayrıca önceki gün yahut daha önce yazılan bazı epizotları birlikte okuyup manasçının eksik gördüğü yerleri tamamlarlar. Bazen de beğenilmeyen parçaları tekrar yazarlar (İbraimov 1987: 40).

İbraimov (1987: 40-41) derleme çalışmasında derlemecinin yalnızca açıklama gerektiren ya da unutulmuş kısımlara müdahale edebileceğini; fakat metindeki eksikliklere hiçbir şekilde müdahale edemeyeceğinin altını çizer. Ayrıca önce veya sonra yazılan her iki varyantın da muhafaza edilmesi gerektiğini, böylece bu varyantların mukayese edilmesiyle önemli bilgilerin tespit edileceğini belirtir. Fakat Orozbekov'dan alınan Manas destanının ilk varyantları saklanmaz, metinler tekrar tekrar işlenerek tamamlanır. Bu sebeple Abdırâhmanov'un derleme metotlarını, kurallarını yeterince bilmediği anlaşılır.

Aynı şekilde Abdırâhmanov'un derlediği metinlerin kimden, nerede ve ne zaman yazıldığına ilişkin bilgilerin sistemli bir şekilde yazılmadığı, kaydedilen el yazmaların bazılarında bu tür bilgilerin eksik olduğu veya bütünüyle yer almadığı göze çarpar. Kaynak kişinin adı, doğum tarihi, mesleği vb. kimliğine ilişkin bilgilerin tam olarak verilmediği müşahede edilir. Bazı el yazmalarına bu tür bilgiler, sonradan ilave edilmiştir. Verilen bilgiler de genellikle eksik kaydedilmiştir. Yalnızca manasçıların öz geçmişleri titiz bir şekilde yazılmıştır (İbraimov 1987: 44).

1920'li yıllarda yapılan derleme faaliyetlerinde bilimsel metot ve kurallara önem verilmediği, genellikle saha araştırmalarında edinilen birikim ve deneyime göre hareket edildiği anlaşılır. Bunun temel sebeplerinden biri, derleme çalışmalarına katılanların, folklor disiplininin öngördüğü bilimsel bilgi ve yöntemlere vakıf profesyonel derlemeciler olmaktan ziyade, devlet hizmetinde bulunan ya da devlet tarafından halktan derleme yapmak maksadıyla görevlendirilen memur, öğretmen, öğrenci gibi halk edebiyatı ürünlerine alaka duyan birtakım amatör kimselerden meydana gelmesidir. Nitekim Miftakov'un derleme kılavuzunun yazılış amacı da derleme faaliyetinin nasıl yapılması gerektiğini bilmeyen bu türden kimselere bilgi vermektir. Bu sebeple, yürütülen derleme

faaliyetlerinde elde edilen folklor materyallerinde birtakım eksikliklerin bulunması, sözü edilen temel sebeplerin tabii bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Sovyet döneminin ilk yıllarında Kırgız folklor araştırmaları ağırlıklı olarak derleme niteliğindeki çalışmalar çerçevesinde başlamıştır. Bu dönemde Kırgız sözlü kültür geleneğine ait son derece zengin ve gelişmiş ürünler, daha ziyade amatör olarak nitelendirilebileceğimiz derlemeciler tarafından yazıya geçirilmeye çalışılmıştır. Bu faaliyetlere katılanlar gözden geçirildiğinde, Kayum Miftakov'un adına sıkça rastlanılmaktadır. Miftakov, Sovyet döneminin ilk yıllarında, Kırgızların yaşadığı bölgelere, sözlü edebiyat ürünlerini derlemek amacıyla birçok defa derleme heyetleri oluşturmuş ve Kırgız folkloruna ait metinlerin derlenmesinde ciddi katkılar sağlamıştır. Miftakov, derleme faaliyetlerinin başlangıcında saha araştırmalarını daha profesyonel ve bilimsel bir zeminde yürütmek amacıyla Kırgızistan'da ilk folklor derneğini kurmuştur. Aynı zamanda Miftakov, dernek üyelerinin saha çalışmalarında bilinçli ve verimli olabilmeleri için de 1921 yılında "Kırgız Halk Edebiyatını Derleme Yöntemleri" adlı kılavuz niteliğinde bir makale kaleme almıştır. Söz konusu eserinde, derlemecilerin saha araştırmaları sırasında kullanması gereken araç ve gereçleri, muhtelif durumlarda uyulması gereken kuralları ve derlenen metinlerin nasıl kaydedilmesi gerektiği hususlarında birtakım bilgiler vermiştir. Miftakov'un eserinin muhtevası incelendiğinde, modern folklor araştırmalarında riayet edilen kurallara ve başvuru metotlara oldukça yakın olduğu görülmüştür. Denilebilir ki, Miftakov'un eseri, yazıldığı dönemin şartları içinde, derleme faaliyetlerinin daha sağlıklı yürütülmesini sağlayacak metot ve bilgiler ihtiva etmesi bakımından oldukça dikkate değerdir.

Fakat yapılan saha araştırmaları sonucunda elde edilen folklorik malzemelerin kaydedildiği el yazmalara bakıldığında, Kayum Miftakov, İbrayım Abdırâhmanov ve diğer derlemecilerin söz konusu eserde belirtilen esaslara pek uygun hareket etmedikleri anlaşılır. El yazmalardaki esas problemler, derleme sırasında elde edilen metnin sürekli tekrarlanarak oluşturulması ve genellikle kaynak şahısların öz geçmişlerinin yazılmaması veya eksik bir şekilde kaydedilmesi olarak görülür. Diğer bir ifade ile Miftakov ve Abdırâhmanov da dâhil olmak üzere, derlemecilerin bilimsel yöntemleri dikkate alarak derleme yapmadıkları, comokcu, manasçı olarak adlandırılan bazı usta anlatıcıların öz geçmişlerinin tespit etmelerine karşılık diğer kaynak şahısların öz geçmişlerine ait bilgileri pek kaydetmediklerine şahit olunur. Bu durum, Kırgız folklor araştırmalarının ilk yıllarında yürütülen derleme faaliyetlerinde her ne kadar başta Manas destanının bazı varyantları olmak üzere, son derece zengin bir folklorik malzeme kayda geçirilmiş ve dikkate değer çalışmalar yapılmış olsa da, bazı eksikliklerin de mevcut olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Şüphesiz folklor disiplininin Kırgız coğrafyasında daha yeni teşekkül etmeye başlaması ve Miftakov'un eserinde belirtilen derleme faaliyetinde uyulması gereken esasların amatör derlemeciler tarafından yeterince benimsenmemesi, bu eksikliklerin oluşmasındaki temel sebeplerdir. Bu itibarla, söz konusu derleme faaliyetlerinde bazı problemlerin bulunmasına rağmen, Kırgız folkloruna ait zengin örneklerin bu dönemde yazıya geçirildiğini ve sonraki yıllarda yapılan bilimsel çalışmalara zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, Sovyet döneminin erken yıllarında yapılan

araştırmaların genel karakterini ve niteliğini ortaya koyabilmek için, Kırgız İlimler Akademisi El Yazmaları Bölümünde bulunan folklor metinlerinin bütün yönleri ile incelenmesinin yanı sıra, Miftakov örneğinde ele aldığımız ilk dönem folklor araştırmacılarının eserleri ve faaliyetleri hakkında daha detaylı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Kaynaklar

- Bayciyev, Mar (2004). “Manas Destanı Kalbimin Ağrısıdır” (akt. Doğan Gürpınar), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VI, S. 12, s. 57-83.
- Daşman, Ali (2014). “Kırgızistan’da Başkurt Bir Akın: Kayum Miftakov”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül-4 Ekim 2013*, s. 553-570.
- Goldstein, Kenneth S. (1983). *Sahada Folklor Derleme Metotları*, (çev. Ahmet E. Uysal) 2. Baskı, Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara.
- Güngör, Ebubekir (2013). *Bozkırda Bir Ceditçi: Kırgızistan’ın Rehberi Moldoke İşenaali Arabayev*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- İbraimov, Kuttugali (1987). *Ibrayım Abdurahmanov*, İlim Basması, Frunze.
- Karaseyev, Huseyin (2001). *Huseyin Naama (Baştan Ötköndör)*, Kırgızistan Basma Üyü.
- Manas Enstiklopediyası* (1995). I-II.Tom. Bişkek.
- Miftakov, Kayum (1921). *Kırgız Kalk Adabiyatının Cıynoos Coldoru*, Kırgız İlimler Akademiyası Kol Cazmalar Fondu, İnv.No: 420 (1467).
- Musayev, Samar (2004). “Sağımbay Orozbak Uulu”, *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, II. Tom, İkinci Basılışı, Bişkek, s. 194-265.
- Musayev, Samar (2012). “Manastaanuu İliminin Kalıptanışı cana Önügüşü”, *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, VIII. Tom, Bişkek, s. 35-56.
- Özdemir, Emin (2009). Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi“, *Bilg*, Sayı:48 s. 157-176.
- Özkan, İsa (2012). “Siyasi Mücadeleden İلمي Çalışmalara, Bir Bilginin Hayat Hikâyesi: Abdülkadir İnan“ *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün 50. Yılına Armağan, 50.Yıl Sempozyumu Bildirileri*, TKAE Yay. Ankara, s. 51-99.
- Temur, Nezir (2011). *Folklor ve İdeoloji: Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan’da Folklor Politikaları ve Çalışmaları 1917-1958*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Tokombayeva, Anar (1973). “Kırgız El Oozeki Çıgarmaçılığın Cıynoos cana İzildöö Tarihi”, *Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmaçılık Tarihinin Oçerki*, İlim Basması, Frunze, s. 16-33.
- Tokombayeva, Anar (1988). “Kayum Miftakov-Kırgız Folklorunun Cıynoosusu cana İzildööçüsü” *Ala Too*, s. 125-129.
- Tokombayeva, Anar (1991). *Kayum Miftakov*, İlim Basması, Frunze.
- Yıldız, Naciye (1995). “Wilhelm Radloff, Hayatı, Eserleri, Manas Destanı”, *Türk Kültürü*, S.384, s. 205-223.

MUSTAFA RAHMİ'NİN PALLAS'IN ESERİNDEN BİR ÇEVİRİSİ:
KALMUK TÜRKLERİ
A TRANSLATION STUDY OF MUSTAFA RAHMI FROM PALLAS'S
BOOK: THE KALMUK TURKS

BÜNYAMİN TAN

Uzman, Milli Eğitim Bakanlığı, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni
Graduate, Ministry of National Education, Teacher of Turkish Language and Literature
bunyamin.benyamin.benjamin@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-5591-7084>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 16.09.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 05.05.2018

Sayfa-*Pages* : 163-186

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3813>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

MUSTAFA RAHMI'NİN PALLAS'IN ESERİNDEN BİR ÇEVİRİSİ:
KALMUK TÜRKLERİ
A TRANSLATION STUDY OF MUSTAFA RAHMI FROM PALLAS'S BOOK:
THE KALMUK TURKS

BÜNYAMİN TAN

Öz

Kalmuk Türkleri, Moğol tarihinin bir parçası olarak nitelendirilir. Kalmuk adının kökeniyle ilgili pek çok varsayım söz konusudur. Tarihleriyle ilgili Türkiye'deki basılı eserlerdeki bilgiler son derece kısıtlıdır. Bu kısıtlı bilgilerin birçoğu birbirinin tekrarı durumundadır. Türkiye'de Kalmuk Türkleri üzerine hazırlanan tezlerden biri yüksek lisans tezi, diğeri de doktora tezidir. Bunlardan biri Kalmukların savaşçı yönüne değinen savaş tarihi konulu olup diğeri ise onların dini inanışları ve dini tarihleri üzerinedir. Ancak günlük hayatlarıyla alakalı bilgi son derece kısıtlıdır. Bu konuyla ilgili yazılmış tek eser Mustafa Rahmi'nin "Kalmuk Türkleri" isimli kitabı olup Rus bilimadamı Pallas'ın eserinin ilgili bölümünden yapılan bir çeviridir. Kitabın yayım tarihi 1927 yılıdır. Bu kitabın dili Osmanlı Türkçesi olup bir köşede değerlendirilmeyi beklemektedir. Kalmuk Türkleri ile alakalı yukarıda belirtmiş olduğumuz eksikliği bir nebze gideren bir kitap olması dolayısıyla bu eseri makalemizin konusu olarak seçtik. Makalemizde Kalmukların kim olduğu, Kalmuk adının kökeni, Mustafa Rahmi ve Pallas isimleri üzerine yazdığımız kısımdan sonra kitabın transkripsiyonlu metnine yer vererek bilim dünyasına sunmayı amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Kalmuk Türkleri, Genel Türk Tarihi, Mustafa Rahmi, Peter Simon Pallas.

Abstract

The Kalmuk Turks are described as a part of Mongolian history. There are many assumptions about the origin of the Kalmuk name. The information on printed works in Turkey regarding their dates is very limited. Many of these limited information are in a state of repetition. One of the theses prepared on Kalmuk Turks in Turkey is master thesis and the other is doctor thesis. One of them is about the history of war, which refers to the warrior aspect of the Kalmuks, and the other is about their religious beliefs and religious histories. However, information related to their daily life is extremely limited. The only book written about this subject is a book by Mustafa Rahmi named "Kalmuk Turks" and made by the related part of the work of Russian scientist Pallas. The publication date of the book is 1927. The language of this book is Ottoman Turkish and it is waiting to be evaluated in a corner. As we have mentioned above related to Kalmuk Turks, we have chosen this issue as the subject of this article because it is a book which solves a little. We wrote on who are the Kalmuks, the origin of Kalmuk name, Mustafa Rahmi's and Pallas's biographies, then we aimed to present it to the scientific world by including the transcriptional text of the book.

Key Words: Kalmuk Turks, General Turkish History, Mustafa Rahmi, Peter Simon Pallas.

1.Giriş

Kalmuk adıyla tanınan batı Moğolistan halkının tarihi, Orta Asya bölgesinde yaşayan Moğolların tarihinin bir parçası olarak kabul edilmekte olup bu kabile tarihte önemli rollerde bulunmuştur. Cengiz Han'da bu kabileye önem vermiş olup ordusunda pek çok yüksek rütbeli Kalmuk askeri bulunmuştur (İrimbek kızı 2011: 1). Cengiz Han zamanında Baykal gölünün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay dağlarının eteklerinde yaşamakta olup daha sonra bir kısmı Cengiz Han'ın tarunu Hülagü ile birlikte batıya gidip İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna iştirak ettiler. Kalan kısmı ise Kubilay Han'ın yönetiminde Çin'in fethine katıldılar ve Yüan Hanedanı'nın kurduğu Moğol devletine katkıda bulundular. Bu devletin 1368'de yıkılınca Moğolistan'da döndüler ve Oyrad veya Kalmuk Hanlığı adıyla anılan büyük bir göçebe imparatorluğu kurdular (Yücel 2011: 267).

Cengiz soyundan gelmezler, 14.yy.'dan itibaren Moğolistan bölgesine hâkim olmuşlardır. Doğu ve Batı olmak üzere iki siyasi kola ayrılmışlardır. Doğu Moğolları olarak bilinen Halha Moğolları kendilerini Cengiz Han'ın varisleri olarak olup batı Moğolları olarak bilinen Kalmuklar ise asla Cengiz Han'ın varisleri sayılmamışlardır. Bu iki siyasi kol arasında asırlarca süren siyasi otorite mücadeleleri yaşanmış olup bir Kalmuk kabilesi olan Çoroslar Cungar siyasi otoritesini kurmuştur. Cungar Hanedanlığının 1758'de Çin tarafından sona erdirilince Kalmuklar, küçük topluluklara ayrılmışlar ve bir kısmı Rus idaresine sığınmışlardır. Batı Moğollar da güçlü hanedanlıklara teslim olup bugüne kadar kimliklerini korumayı başaramışlardır (İrimbek kızı 2011: 1). Kalmukların dili Doğu Moğol Altay dil aile grubuna girmekte olup yüzyıllarca geçimlerini hayvancılık ve tarımla sağlayan ve 18.yy. sonlarından itibaren de balıkçılıkla uğraşan bir kavimdir (İrimbek kızı 2011: 31).

2.Kalmuk Adı

1761 yılında Rus bilim adamı Bakunin, Kalmuklar arasında yaptığı araştırmada elde ettiği sonuçları değerlendirdiğinde Kalmuk kelimesinin Moğolca bir kelime olmadığını, bu kelimenin aslında Tatar Türk dilinden türemiş bir kelime olduğunu ve anlam olarak 'geri kalanlar' manasına geldiğini belirtmektedir. Bakunin, bu görüşünü o dönemde Tatarların Budizm'i kabul etmiş olmalarını, Kalmukların ise Şamanist olarak kalmaları gerekçesiyle desteklemiştir ve bu sebeple Tatarlar tarafından bu isimle anıldıklarını söylemiştir. Bu ismin ayrıca Türkler tarafından "halimag" şeklinde memleketini kaybeden, geride kalan oryad kabilelerini nitелеmek için kullanıldığı da söylenmektedir (İrimbek kızı 2011: 11). Ayrıca Kalmak adı üzerine muhtelif etimolojik izahlar yapılmaya çalışılmış olup Kalmuk, Halmg, Halimag, Kalmaklık, Kalmık, Kalmak, Kalma gibi değişik teleffuzları bulunan bu adın kök olarak Türk diline ait olduğu ileri sürülür. Bu görüşü ileri sürenlere göre kalmık, "artık, arkada kalan, kalıntı" anlamlarına gelir (Buyar 2013: 821).

Cengiz Buyar, Kalmuk adının izahının bilhassa onların kendi coğrafyalarında ve dillerinde aranması gerektiğini vurgulayarak günümüzde Moğolistan ve Cungarya'daki Oyradlar'ın halmg veya Moğol coğrafyasındaki şekliyle halimag, holimag, kalimag, holimog kelimesini kullandıklarını belirtmektedir (Buyar 2013: 822). Doğuda kendi dillerinde Oyrad ve Çungar, batıda müslüman Türkler'in verdiği Kara

Kalmuk/Kalmık/Kalmak adlarıyla tanınmakta olup Kalmuk adının Orta Asya'da Teleüt Türkleri için de kullanılmasından dolayı (Ak Kalmuk) etnik bir tabir olmadığı düşünülmektedir (Yücel 2011: 267). Oyrad birliği içinde yer alan Torgutları ifade etmek için kullanılan Kalmuk (Qalmak) adı başta Ruslar ve Türk halkları tarafından Oyrad kabilelerinin hepsi için kullanılan bir isim haline gelir (Buyar 2013: 821).

Bartold, bu adın Oyradlar tarafından kendi içlerindeki bazı boyları ifade eden Türkçe bir ad olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Radlov'un sözlüğünde de Orta Asya'daki kullanımı olan kalmak şekli ile yer aldığını, İdil şivesindeki Kalmık haliyle Rusça'ya geçtiğini, kalmuk şekliyle ise Kırım Tatarları ve Osmanlılar tarafından kullanıldığını da belirtmektedir (Buyar 2013: 822). Pallas, Remyuz ve Pozdneev, bu halkın Kalmuk olarak adlandırılmasının sebebini, coğrafi olarak diğer Moğol uluslarından uzakta yaşamaları olarak açıklamaktadır. Ayrıca Kalmuk adı Rus yazılı kaynaklarında 16.yy.'dan itibaren kullanılmaya başlanmış olup kendileri de bu adı 18.yy.'ın sonlarına doğru benimsemişlerdir (İrimbek kızı 2011: 12). Bartold buna ilaveten, Kalmak adının ilk defa Mukaddime'de görüldüğünü söylemektedir. Ayrıca Şerafeddin Yezdi'nin de bu terimi Zafernâme'de bir etnik terim olarak değil bir coğrafi ad olarak bunu kullandığını belirtmektedir. Bu eserde, Moğol kabilelerinin Çin'den çıkarılmasından sonra onlara kendi bölgeleri olan Karakurum'un ve Kalmak'ın kaldığı ve daha sonraları Oyradların onların ellerinden burayı da aldıkları ifade edilmektedir (Buyar 2013: 822).

Zeki Velidi Togan, Bartold'un kalmak açıklamasıyla ilgili görüşünü desteklemiştir ve Eski Türk topluluklarından bazıları içinde bu tarz adlandırmaların yapıldığını belirtir. Bir diğer önemli isim Koperniskiy ise Kalmuk adının izahı ile ilgili daha farklı bir yorum ortaya koymuştur. Ona göre Kalmuk etimolojik adının pek çok izahı vardır. Ona göre kalmak etimolojik adı Ghol (ateş) ve aymak (/boy) > Ghol aymak > Kalmak > Kalmuk= Ateşli İnsan" şeklinde açıklanabilmektedir (Buyar 2013: 822).

Kalmuklar için Oyrad ismi de kullanılmaktadır. Oyradlar'a, Cengiz Han zamanında imparatorluk ordusunun sol kanadını teşkil ettikleri için Moğolca'da "sol el" anlamına gelen Cengi (sol) Gar (el) da deniliyordu (Yücel 2011: 267). Bu ismin "Oin İrgen" veya "Oin Ard" kelimelerinden türediğine inanılmakta olup mana olarak "orman halkı" anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda Rus tarihçi Kotviç, Kalmukların adını Moğolca Oyrad, Rusça Kalmık, Çince Veilate şeklinde dile getirmiştir. Ayrıca isim "Kalmak" şeklinde Türkler ve Ruslar tarafından bütün Oyrad kabilelerini nitелеmek için de kullanılmıştır (İrimbek kızı 2011: 12). Oyrad ismi sonraları Cungar'a dönüştürülerek özellikle Çaroslar için kullanılmış ve hatta yaşadıkları Sinkiang'ın kuzey kesimine Cungarya adı dahi verilmiştir. İslam kaynaklarda yer alan bir halk etimolojisine göre isim dini özellik göstermektedir ve Batı Moğolları ile Teleüt Türkleri'ne şamanist kaldıkları için "kalmak" ismi verilmiştir (Yücel 2011: 267). Yine Bartold, Kırım Tatarlarının Kalmuk-u bed mahluk (kötü karakterli Kalmuklar) şeklinde bir de deyim kullandıklarını, Orta Asya'da, Türk dilli Teleütleri Ak Kalmak ve batı Moğollarını ise Kara Kalmak olarak adlandırdıklarını, bu sözün halk etimolojisine göre Oyrad dilli kavimler tarafından dönmek (İslâm'a

dönmek) sözünün karşıt anlamı, yani putperest olarak kalan Oyratlar anlamında kalmak olarak kullanıldığını belirtmektedir.

3. Peter Simon Pallas Üzerine

22 Eylül 1741 yılında Berlin’de dünyaya gelmiştir. Bir zoolog ve bitki bilimci olan Pallas, Rusya’da çalışmalarını yürütmüş bir bilimadamıdır. Babası bir cerrah olan Prof. Simon Pallas’tır. Doğa tarihiyle ilgilenmiş olan Pallas, Halle Üniversitesi ve Göttingen Üniversitesi’nde çalışmış olup 1760 yılında Leiden Üniversitesi’nde çalışmaya başlamıştır.¹

Hollanda’dan Londra’ya kadar pek çok coğrafyaya seyahat etmiş ve bu seyahatleri sırasında tıbbi ve cerrahi bilgiler edinmiştir. Georges Cuvier ile birlikte hayvanların sınıflandırılması çalışmasını da yürütme fırsatı olmuştur. Bu çalışmalarının neticesinde 1766 yılında *Miscellanea Zoologica* isimli kitabını yayımlamıştır. Daha sonra çalışmalarını Güney Africa ve Doğu Hindistan’da yürütmüş, o ara babasının çağırısı üzerine Berlin’e dönmüştür. Bu çalışmalarından elde ettiği bilgiler ışığında 1767-1770 yıllar arasında *Spicilegia Zoologica* isimli eserini kaleme almıştır. Yine bu dönemde 1767 yılında Rus kraliçesi II. Catherine’in daveti üzerine Saint Petesburg Bilim Akademisi’nde profesör olarak görev almıştır. Bu akademiye 1768-1774 yılları arasında çalışmış olan Pallas, aynı dönemde Rusya’nın merkezine, Ural’a, Povolzhye’ye, Batı Sibirya’ya, Altay’a ve Transbaykal’a seyahatler yapmıştır.² Bu seyahatlerinde yaptığı çalışmaları Saint Petesburg’daki akademiye raporlar halinde yollamış olup bu raporlar *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs* adıyla 1771-1776 yılları arasında 3 cilt olmak üzere yayımlanmıştır.³

Pek çok başarılı çalışmalara imza atmış olan Pallas, 1776 yılında İsveç Kraliyet Bilim Akademisi’ne üye seçilmiştir. Bu dönem zarfında Saint Peterssburg’a yerleşmiş ve kendini tamamen bilimsel çalışmalara adanmıştır. Bitki florası üzerine yaptığı çalışması olan *Flora Rossica* isimli çalışmasını ile zooloji üzerine olan *Zoographica Rosso-Asiatica* adlı çalışması oldukça meşhurdur. Hayatı boyunca çokça seyahat etmiş, pek çok bilimsel çalışmaya imza atmış ve pek çok eser kaleme almıştır. İkinci eşinin 1810 yılındaki vefatı nedeniyle İmparator Alexander’dan izin istemiş ve doğduğu şehir olan Berlin’e geri dönmüştür. Yine bu şehirde 8 Eylül 1811’de 69 yaşındayken vefat etmiştir.⁴

Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften isimli çalışması kitabımızın konusu olan eser olup Saint Petersburg, Frankfurt ve Leipzig’de olmak üzere 1776–1801 yılları arasında üç kez yayımlanmıştır. Daha sonra

1 Peter Simon Pallas, Knaw Past Members, Link:

<http://www.dwc.knaw.nl/biografie/pmknaw/?pagetype=authorDetail&aId=PE00002215> [erişim tarihi: 1.09.2017].

2 Peter Simon Pallas, Knaw Past Members, Link:

<http://www.dwc.knaw.nl/biografie/pmknaw/?pagetype=authorDetail&aId=PE00002215> [erişim tarihi: 1.09.2017].

3 Peter Simon Pallas, Knaw Past Members, Link:

<http://www.dwc.knaw.nl/biografie/pmknaw/?pagetype=authorDetail&aId=PE00002215> [erişim tarihi: 1.09.2017].

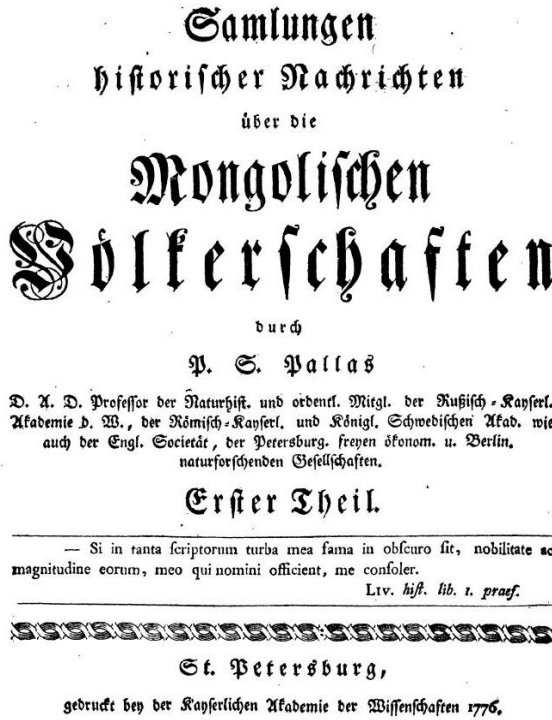
4 Peter Simon Pallas, Knaw Past Members, Link:

<http://www.dwc.knaw.nl/biografie/pmknaw/?pagetype=authorDetail&aId=PE00002215> [erişim tarihi: 1.09.2017].

çeşitli tarihlerden eserin pek çok baskısı yapılmış ve pek çok dile aktarılmıştır. Esere Google e-kitap sitesinden ulaşmak mümkün olup linki ise şudur:

https://books.google.com.tr/books?id=EM1fAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Bu eserin Kalmuklarla alakalı olan kısmı Mustafa Rahmi (Balaman) tarafından tercüme edilmiş ve Osmanlı Türkçesi ile yayımlanmıştır. Mustafa Rahmi'nin çevirisi ile alakalı inceleme ve bilgiler çalışmamızın ileri kısmında yer alacaktır. Çevirinin söz konusu kaynağı olan eserin orijinal ilk baskısına ait iç kapağını da paylaşmayı uygun gördük.

4. Mustafa Rahmi ve Kalmuk Türkleri Çevirisi Üzerine

Mustafa Rahmi, 1888 de Bergama'nın Balaban köyünde doğmuş olup Köy okulunda okuduktan sonra Bergamada Rüşdiyesi'nde tahsilini yaptı. Daha sonra müderris Terzizade Mustafa Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri aldı. Altınovalı İbrahim Remzi Bey'den de matematik tahsil etti. Yapılan bir yarışmayı kazanıp 1907'de İstanbul Öğretmen okuluna girerek 23 Temmuz 1910'da bu okuldan birincilikle mezun oldu (Balaban 1947: 3-4; Ertan 1992: 1).

Öğretmen okuluna gitti dönemde İstanbul müftüsü olan Fehmi Efendi'nin mantık ve Arap edebiyatı derslerine de katıldı. Maarif Nezaretince Üsküp Darü'l-

Muallimin Rüşdiyesine pedagoji hocası olarak atandı. Bu görevde 45 gün kaldıktan sonra nezaretçe Adana yatılı öğretmen okuluna kurucu müdür olarak tayin edildi (Balaban 1947: 4; Ertan 1992: 1). Bu görevde 3 yıl kalmış olup daha sonra nezaretçe pedagoji eğitimi için Cenevre'ye gönderildi. Cenevre Üniversitesi, J. J. Rousseau Enstitüsü'nde pedagoji ve felsefe bölümlerini bitirdi. Dönemin önemli psikoloji profesörlerinden olan Claparede'nin psiko-pedagoji laboratuvarına asistan oldu (Balaban 1947: 4; Ertan 1992: 1). Veli Ertan ise Balaban'ın Cenevre'ye öğrenci müfettişi olarak gittiği ve bu resmi görevi esnasında ilgili üniversitede bahsi geçen branşlarda eğitim aldığını belirtmektedir (Ertan 1992: 1). Bu dönemde Almanca ve İngilizce'yi de öğrendi. İsviçre'de bulunduğu bu dönemde İkdam gazetesinin muhabirliğini de yapmaya başlayan Mustafa Rahmi, böylelikle basın dünyasına da adım atmış oldu. 1918 den itibaren İkdam'da yazıları yayımlanmaya başladı. Basın dünyasında yer almasında İkdam gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey'in büyük rolü oldu (Balaban 1947: 4; Ertan 1992: 1).

Yurda dönünce Ziya Gökalp'ın başkanlığında kurulan üç kişilik Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Encümeninde çalışmaya başladı. Gökalp milletvekili olunca encümen başkanlığına kendisi getirildi. Eserlerinin çoğu da bu görevi esnasında basıldı. Bu görevinden ayrıldıktan Ankara'da 1924'te Kız Lisesi pedagoji öğretmenliğine getirildi. Daha sonra aynı yıl içerisinde İzmir Erkek Lisesi'nde felsefe ve sosyoloji öğretmenliği yaptı. Kızılçullu Amerikan Kolejleri'nde Türk tarihi ve felsefe öğretmenlikleri yaptı. Bu kolejde 11 yıl görev yapmış olup bu dönemde dilimize İngilizceden birçok eser çevirmiştir (Balaban 1947: 4; Ertan 1992: 1). İzmir'de bulunduğu dönemde 15 günde bir çıkan *Fikirler* adlı dergide eğitim ve öğretim konulu makaleler kaleme aldı. 1945'te İzmir Karşıyaka Kız Öğretmen Okulu müdürlüğüne getirildi. Kız öğretmen okullarının kapatıldığı 1949 yılına kadar bu görevini sürdürdü. İzmir Atatürk Lisesi'nde felsefe öğretmeniyken 1953 yılında emekli oldu. Aynı yılın 19 Temmuz tarihinde İstanbul'da vefat etti. Cenazesi İzmir'de Kokluca Mezarlığı'na defnedildi (Ertan 1992: 1).

Veli Ertan, Mustafa Rahmi Balaban ile ilgili yazdığı ansiklopedik maddede, "*Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Encümeni üyeliğine tayin edildiği 1923 yılından itibaren, modern eğitim ve öğretim kurumlarıyla kitap ve öğretmen sayısının son derece az olduğu bu dönemde iyi yetişmiş bir eğitimci*" olarak görev yaptığını ifade etmektedir. Ayrıca modern pedagojinin ilke ve metotlarını yaymak ve öğretmen yetiştirilmesine katkıda bulunmak amacıyla psikoloji, pedagoji, felsefe, ahlak, Türk dili, çocuk edebiyatı, medeniyet ve kültür tarihi gibi alanlarda telif ve tercüme seksen kadar eser yazdığını ve bunların altmıştan fazlasının yayımlandığını belirtmektedir. Kırk üç yıl süren eğitimcilik ve idarecilik hayatının yanında yazı faaliyetlerinde de bulunmuştur. Cumhuriyet Türkiye'sinde Batı tarzı eğitim ve öğretim sisteminin yerleşmesine öncülük eden isimlerden biridir. Son nefesine kadar yazı faaliyetlerini sürdürmüş olup Kur'an tercümesi ve tefsiri hazırlama çalışması da yapmıştır. Ancak ömrünün yetmemesi nedeniyle bu çalışması 27. cüzde kalmıştır (Ertan 1992: 1).

Makalemizde konu edindiğimiz *Kalmuk Türkleri* isimli çevirisinin künyesi şudur: *Kalmuk Türkleri / Pallas ; müt.: Mustafa Rahmi, İzmir Türk Ocağı, İzmir, 1927*. Eser toplamda 44 sayfadan oluşmaktadır. Kalmuk adının kökeni, Kalmuk Türklerinin tarihi ve yaşadıkları coğrafya ile ilgili bilgi verilmez. Eserde Kalmuk Türkleriyle

alakalı olarak fiziksel görünüşleri, karakterleri, giyiniş biçimleri, yaşadıkları meskenler, günlük işleri, yeme-içme kültürleri, kullandıkları silahlar, av kültürleri, yayla ve kışla yaşamları, yönetim anlayışları, selam kültürleri, kanunları ve esasları, uyguladıkları cezalar, yemin ediş biçimleri, eğlenceleri, reenkarnasyon inançları, evrenin kökeni ile ilgili inanışları, mabutları, göksel ruhlara dair inançları, cennet-cehennem inançları, ahiret hayatındaki yüce yargılamaya olan inançları, kutsal kitapları, hac anlayışları, din adamlarının özellikleri, okul kültürleri, ibadet anlayışları, bayramları, kutsal günleri, duaları, büyücüleri, doğum törenleri, evlilik törenleri ölü gömme törenleri anlatılmaktadır. Eserin dili Osmanlı Türkçesi'dir. Yer yer baskıdan kaynaklı yanlış yazımlar düzeltilerek dipnotla belirtilmiştir. Ayrıca eserin orijinal nüshasında dipnotla belirtilen kısımlar da yine dipnot olarak yer almıştır.

5.Kalmuk Türkleri Eseri

İzmir
Türk Ocağı Neşriyyâtı

KALMUK TÜRKLERİ

Mü'ellifi:
Rus Akademisi A'zâsından
Pallas

Mütercimi:
İzmir Lisesi İctimâ'ıyyât ve Felsefe Mu'allimi
Mustafâ Rahmî

1927

Ma'rifet Matba'ası: İzmir

Bu gün eski Türklerin hemân hiç bozulmamış hayâtına, Kalmuk Türklerinde tesâdüf olunur. Bunlara, İslâmiyete giren Türkler, "Eski dinde kalmış"lar ma'nâsında (Kalmuk)lar derler. (Kalmuk) Türklerini en iyi tedkik eden eski Petersburg Akademisi a'zâsından (Pallas)tır. Bu zât (Kalmuk) Türkleri hakkında derîn tedkikâtta bulunarak mühim bir eser meydâna getirmiştir. Bu eserin en mühim 'add eylediğim kısımlarını Cenevre Dârü'l-fünûn Kütübhânesi'ndeki aslından on sene evvel tercüme etmiştim.

Neşrine himmet eden sevgili ocağımıza 'arz-ı şükrân eylerim.

*İzmir Ocağı'ndan **Mustafâ Rahmî***

[5] KALMUK TÜRKLERİ

Bedenî Evsâf: Kalmuklar, ekseriyetle orta boyludurlar. Hepsi sağlam bünyelidir. Çocuklarını tamâmiyle tabî'atın sînesine bırakıyorlar. Çocukların hepsi gürbüz, mütenâsib endamlıdır. Kırgızlar gibi şîsmân değiller. Kalmukların cildi beyâzdır. Bi'l-hâssa çocuklarının cildi pek beyâzdır. Çocuklarını yazın, çırcıplak bırakırlar ve kendileri de yazın yalnız bir don giyerler. Binâ'en-'aleyh cildleri biraz esmerleşmiştir. Kadınları beyâzdır; bi'l-hâssa siyâh saçları, sîmâlarının beyâzlığını arttırıyor. Gerek erkeklerinde ve gerek kadınlarında pek çok güzeller vardır.

Kalmukların şâmesi, sâmi'ası, bâsırası pek keskîndir. Muhârebelerde şâmeleriyle en uzaklardaki âteş kokusunu duyarlar. Bir tilki veyâ başka bir hayvân inini koklayarak hayvânın ininde olup olmadığını anlarlar. Yüz aşağı yere kapanıp bir kulaklarını yere koyarak en uzaktaki düşmân atları yürüyüşlerini veyâ gâ'ib olmuş hayvânların yürüdüğünü duyarlar.

En uzak yerlere kadar görürler. Bir izi ta'kib ile insân veyâ hayvânı bulurlar.

[6]Seciyye: Kalmuklar misâfir-perver, açığı kalbli (içi dışı bir) hizmeti sever, dâ'imâ şen ve şâttürdür.

Kadınları, ev idâreleri için pek çalışkandır. Lâkîn tenbeldir. Sîne-i tabî'atta yaşayan ve hayâtı kazanmak için endîşeleri olmayan insânlar, bi't-tabî' biraz tenbel olur.

Kalmuklar, cem'iyyet hayâtını ve kendilerine ziyâfet çekmeği severler, yalnız başlarına yemek yemeği sevmeyizler. En büyük meserretleri yiyeceğini, içeceğini ahibâblarıyla berâber yiyip içmektir. Bir mecliste yalnız bir tütün çubuğu olursa bunu sıra ile içerler, kımız yapınca derhâl komşularını da 'vet ile onlara da verirler, sirkat aralarında pek nâdirdir.

Elbise: Koyun ve diğer hayvânların derilerinden elbise yaparlar, erkek câketinin yeni dar olup bileğinden bağıdır. Bu câketin altında uzun bir yelek vardır ki tamâmen iliklidir. Bunu bir kuşak ile sıkırlar. Zengînlerin, bu yelek altında, kısa bir gömleği ve geniş bir iç donu vardır. Bu gömlek ve don (kitayka) dedikleri kumaşandır. Bu donlar, ayakbalarına kadar varır. Fakîrlerin gömlekleri yoktur. Bunlar bir deri içine sarılıp kuşak bağlanırlar.

Tuvâlet: Kadın elbiseleri erkek elbisesinden pek az farklıdır. Yalnız kumaşı dahâ iyice ve dahâ iyidir. Zengîn kadınlarının bu elbise üstünde kolsuz bir mantoları vardır. Çamaşırları iliklidir. Gömlek önden boydan boya açıktır. [7] Genç kızlar yazın (dekolte) dirler. Baş tuvâleti iledir ki kadın ile erkek birbirinden ayrılır. Evli kadınlarla genç kızlarda kezâlik baş tuvâletleriyle ayrılırlar.

Erkekler, saçlarını tamâmen tırâş ederler, yalnız tepelerinde (perçem) kalır ve bu perçemi, saç gibi örerler. Fakîrler bir perçem, zengînler iki veyâ üç perçem yaparlar. Erkek çocuklarının saçlarını küçükten i'tibâren tırâş ederler. Kızların on, on iki yaşına kadar saçları dağınık bırakılır. On iki yaşında saçları öre(r)ler ve başın etrâfına sararlar. Kadınlar iki örgü yapıp omuzlarından saltverirler. Fakîr kadınlar iş işlerken bu iki saçı bez ile sararlar.

Erkek ve kadın serpuşları birbirine çok benzer. Ancak tepelerini örter. Zengînlerininki ipekten olup âsdârî siyâh kadîfedendir.

Zengîn kadınların serpuşuna (şalban) fakîrlerinkine (maşala) derler. Kadınların kulaklarında küpeler vardır.

Mesken: Kilim ve keçeden çadırlardır. Bu çadırların biri dâhilî biri hâricî ve resmîdir.

Çadırların ortasında demirden ma'mûl bir mângâl vardır ki bunun içinde dâ'imâ âteş bulunur. Yemeği bunun üstünde yaparlar. Birkaç çanak, tabak, ağaçtan taslar, tulûm çâydan vardır.

Fakîrlerin çâydanı deridendir. Zenginlerin ise işlemeli ağaçtan ve gümüş kakmalıdır. Yatakları kapının karşısında [8] tâ dipte küçürek bir kerevettir. Yastıkları keçedir.

İş: Erkek, ava gider, hayvânlar bakar veyâ eğlencededir. Kadınlar hayvânları sağlar, derileri dibâgat eyler, dikiş diker ilh.

Bir yerden diğer bir yere nakl olunacağı zamân çâdırı kadın bozar.

Zevci bir yere gideceği zamân kadın, atı eğerleyip hâzırlar.

Meşgûliyyetleri pek çok olmakla kadın süslenmeğe çok vakit bulamıyorlar.

Yiyecek İçecek: Kalmukların hayvânları pek çok olup başlıca gıdalarını süt teşkil eyler.

Boynuzlu hayvânattan ziyâde beygir sürülerine mâliktirler. En ziyâde sevdikleri süt, kısırak sütü ve kıımızdır.

Kalmuklarda et hiç eksik olmaz: Av avlarlar, hayvânlarını pek nâdir keserler. Bu bâbda pek muktesiddirler. Her türlü hayvân ve kuşu yerler. Yalnız ayı etini sevmezler. Acı derler. Tilki vesâ'ir et yiyen hayvânların etini yerlerse de sevmezler. Yazın etleri çok ise ince ince keserek kuruturlar ve bu kuru eti kışa saklarlar. Nebâtât kökleri de yerler. Bi'l-hâssa (Phlomis tubrossa) kökünü pek severler. Bu kökleri kuruttuktan sonra un gibi döğerler ve sütle pişirirler.

(Lathyrus tubrosa) nebâtını et ile pişirerek yerler. [9] (helyotrop) kökünü dahi severler.

Fakîr Kalmuklar çây yerine, çorak yerlerde biten (Clycirrhysa aspera) otunu kullanırlar. Bunun çâyını sütlü veyâ tereyağlı yaparlar.

Çâdırın, inşasında bütün 'â' ile efrâdı berâber çalışır.

Çocukların evlenmesi yaklaşık 'â' ile, efrâdı onlara çâdır inşasına başlar.

Silâhları: Ok ve yaylardır.

Zenginlerinin âteşli silâhları ve zırhları vardır. Bu zırh demir ve çelik küçük halkalardan örülmüştür. Bir zırhı, yedi, sekiz deveye satın alırlar. Zenginlerin miğferleri vardır.

Okların demir uçlarını ve demir av eşyâsını, çanağı çömleği hep kendileri i'mâl ederler. Kadınların süslerini yapmak için aralarında kıyımucu da vardır.

Av: Kalmuklar avda pek mahirdir. Ve hattâ hayvânları tutmak için çok mâhirâne yapılmış tuzakları vardır. Zengin (atmaca kuşu) ile avı pek severler. Bu kuşun bir nev'ine (balaban) derler. Bunu küçükten tutup öğretirler. Av köpekleri de vardır.

Kalmukların servetini, sürüleri teşkil eyler, ba'zılarının iki bin kadar beygiri vardır.

Hayvân kesecekleri zamân, karnını yarıp kalbini çıkarırlar, boğazlamazlar.

[10]Kalmuklar pek az deve beslerler. Çünkü bu hayvânı üretmek için çok zamân lâzım.

Yayla ve Kışla: Kalmuklar, kışın kışlakta, yazık yayladadırlar.

Bir yerden diğer bir yere geçerken, eşyalarını ve çâdırlarını develere yükletirler. Göç nakil olurken kadınlar, genç kızlar, delikanlılar türküleri çağırırlar. Erkekler, kâfîlenin sağında solunda av avlayarak, türküleri çağırarak giderler.

Abalayhid: İritiş Suyu kabilerinde eski Kalmukların (ablahite) denilen sarây ile ma'bed harâbeleri vardır.

(Ablai) bunları inşâ ettiren Kalmuk prensinin adıdır. Bu sarây ve ma'bedin yanı başından bir ırmak geçer ki İritiş'e ulaşır. Buradaki dağlar, çöl gibi olup o zamân yoktur. Bu sarây ve ma'bed, iki dağ önünde, geniş bir ovaya nâzırdır.

Ma'bedin divârlarında elliden fazla ma'bûd resmi vardır. Bunların kesrîsi kadın şeklindedir. Şerr ma'bûdları resimleri de vardır.

Ma'bûdların tunçtan, taştan heykelleri de (piyederal) üstünde hâlâ mevcûddur.

Ma'bedde bulunan kâğıd pârçalarında Moğolca ve Tanguzca altın ve gümüş yaldızlı yazılar vardır.

Ma'bedin şimâlinde büyük bir mesken dahâ vardır ki burada vaktiyle (re'îs-i dîn)in oturduğu melhûzdu.

Hükümet: Her (ulus – kabile)nin bir (noyun – bey) [11] vardır. Her ulus, oymaklara ayrılır ki bir oymak halkı, hep bir yere çâdır kurar. Oymaklara bir asil kumanda eder ki buna (Saïssang) derler. Bu oymaklarda on; on iki çâdırlık (şatun) denilen tâkımlara ayrılır. (Şatun); kazgan demektir ki bunların hepsi bir kazandan yiyeceklerdir. Her şatunun bir onbaşı vardır. Onbaşı; (saïssaang); bu da (noyun)a tâbi'dir. Noyun her sene kabile efrâdından vergi olarak hayvân alır. Teb'asına cezâsına göre bedenî mücâzât yapabilir. Burununu kulaklarını veyâ elini kestirebilir. Fakat öldürtmeğe cesâret edemez. Lâkin mahv etmek istedikleri bir âdem olursa onu gizlice öldürtüyorlar.

Selâm: Bir Kalmuk; noyunun huzûruna varınca: Sağ elini kapamış olduğu hâlde alnına kor. Noyun; elini bu adamın omuzu üstüne atar. Selâm merâsimi böyledir.

Halk ise birbirine : (Mendou) der ki (selâm sana) demektir.

Me'mûrin: Her ulusta birinci (saïssang)a (tarhan) derler. Bir oymağın kumandanına (tayşa) ve yâverine (argatçı) kâtibine de (napartıcı) derler. Ulustan diğer ulusa meb'ûs olarak gönderdikleri adama va'liyyü'l-'umûm elçiye (darga) diyorlar.

Kânûn: Kalmukların kânûnu: Moğol harfleriyle yazılmıştır. Bu kânûnlar (Galdan Han) tarafından da'vet olunan kırk dört Moğol ve Uyrat prensleri tarafından üç büyük (kutuktu – [12] dîn âdemi) de hâzır olduğu hâlde –dirip toplamıştır.

Esâs: Eski Cengiz yasasıdır. (*)

Cezâlar: Cezâ-yı nakdî; müsâdere-i emvâl, mücâzât-ı bedeniyedir. (İ'dâm yok)tur. Hanların ve beylerin nefisleri ma'fuuv olmayıp efrâd-ı millet gibi kânûna karşı mes'ûldürler.

Birinci mâdde, prenslerin ve ulusların birbirlerine yapacakları hiyânet ve düşmânlığa 'â'iddir. Hiyâneti tahakkuk eden prensin bütün emvâli veyâ çoğumüsâdere olur. Millî bir harb esnâsında ordunun da'vetine icâbet etmeyen emvâli de müsâdere olur.

Diğer bir mâdde, bir re'îs veyâ 'askerin fenâ bir hareket ile bir işi fenâ bir neticeye müncer olursa kezâlik bundan çok cezâ-yı nakdî alınır.

(*) Cengiz yasasının ele geçen mâddeleri (Timur ve Tüzükâtı) adındaki kitabımda vardır.

Korkağın elinden silâhları alınır; kadın elbisesi giydirilir ve böylece çâdırlar arasında dolaştırılır.

Kâtil i' dâm olunmuyor, fakat büyük bir cezâ veriliyor. İki kişi kâvgâ ederken üçüncü bir kişi seyre baksa ayırmasa bundan cezâ olarak bir at alınır.

Eğer oyunda veyâ üstüne hücum ile birini döğör veyâ yaralarsa; yaranın veyâ dayağın derecesine; mazrûbun ve mecrûhun mertebesine [13] göre cezâ alınır. Bir diş, bir kulak, el parmaklarından her biri için olan cezâ-yı nakdîler kânûnen ta'yîn edilmiştir. Hiç bir kabâhatleri olmaksızın çocukları, ebeveyn ve kâ'impeder ve vâlideler darb etseler cezâlanırlar.

Tahkîrler için de cezâlar kânûnen mu'ayyendir.

En büyük tahkîr: Bir adamın sakalından tutup çekmek veyâ eteğinden çekmektir veyâ serpûşunun ibiğini koparmakve yüzünü tirmalamak veyâ yüzüne karam vesâ'ire atmaktır. Kadına en büyük hakâret: Saçını çekmek, boğazını veyâ bedeninin herhangi bir tarafını çekmektir.

Cezâ-yı Nakdî: Mu'ayyen bir meblağ olmayıp, tahkîr olunan kimsenin başına göre artar. Zinâ eden, esîr kızları istifrâş eden ve lûtfî cezâlanırlar.

Av hayvânlarını ürkütenler, çâdır karargâhının âtesini söndürenler, kayıp olan bir hayvânı, i'lân etmeksizin, damına götürenler ve dahâ böyle kabâhatler için hafif cezâlar vardır.

Sirkat, en şedîd cezâlandırılan bir cinâyettir. Sârık: Mücâzât-ı bedeniyeye veyâ pek ağır bir cezâ-yı nakdîye veyâ emvâlinin tamâmen müsâderesine mahkûm olur. Hırsız; mâl-ı mesrûku i'âde etmek ile cezâ olarak birçok hayvânlar vermekle kalmayarak, parmağının biri de kesilir. Parmağını kestirmek istemezse bu cezâ, beş baş büyük hayvâna tebdîl olunabilir. Çaldığı [14] şey'; ne kadar ehemmiyetsiz olursa olsun; bir iğne; bir iplik; bir değnek için bile cezâ vardır.

(Galdan Han); bu mecelleye bir mâdde dahâ 'ilâve ettirdi: Oymakta vukû'a gelen sirkatten oymak beyleri mes'ûldür. (Şatun)lar; sârıkı ihbâr etmezlerse bunların parmakları kesilecektir. Eğer kabile efrâdından biri; sârıkı haber alıp da ihbâr etmezse prangaya urulur. Üçüncü def'a sirkat ile mahkûm olanın bütün emvâli müsâdere olunur. Ekser cezâlar mahkûmun zenginliği ve kabâhati derecesine göre ta'yîn olunur ve cezâ olarak hayvân alınır. Cezâ olarak alınan bu hayvânlar; (noyun); (dîn âdemleri) ve (muhibirler) arasında taksîm olunur. Eğer mahkûm; asil tabakadan ise cezâ-yı nakdî olarak zırhı, miğferi ve diğer silâhları alınır, başkasına karşı düşmanlık eden bir bey için en ağır cezâ: yüz zürre, yüz deve bin beygirdir.

Eğer bir bey hatâsı veyâ düşmanlığı ile bir ulus veyâ oymağı mahv ettiyse o beyin bütün emvâli müsâdere olunur. Yarısı diğer beyler arasında taksîm olunur. Diğer yarısı da mutazarrır olan efrâd-ı millete verilir.

Ba'zı ahvâlde mahkûmun bir veyâ müte'addid çocuğu elinden alınarak cezâlandırılır. En hafif cezâ: Oğlaklı bir keçidir veyâ bir mikdâr yaydır. Diğer bir kânûn; kızların on dört yaşından evvel evlenmelerini men' eyler. Yirmi yaşından sonra [15] kızlar, artık evleneceklerini ummazlar. Güvey, kızın babasına hayvânât verir. Kâ'impeder de damadına cihâz yapar. Bunlar tarafının servetine göre değişir.

DİĞER bir kânûn mücibince fark (*ketpek* = çâdır)lı bir kabileden hiç olmazsa kızın babasına verilecek hayvân't emvâl-i hükûmetten verilecek ve senede lâ-akall dört izdivâc olacaktır.

Yemîn: 'Aliyyü'l-'âde yemînleri silâhlarının ağzını öpmektir. Silâhları, yanlarında değilse bir ok alıp dili ile dokunur ve ucunu alnına değdirir. Mühim ahvâlde maznûnun eline kızgın demir pârçaları verirler, ma'sûmiyetini isbât için kızgın demirleri beş on adım götürülecek.

Eğlenceleri: Güzel sesli biri türkû çağırır. Makâmları, hazîn ve uzun nağmelidir. Bu türkûye dört telli bir kemençe (*biva*) ve bir (*flavta*) refâkat eyler, flavtanın üç deliği vardır. Parmaklarını o üç delik üstünde oynatırlar. Bu flavtaya (*zur*) derler. Tatarlar ise (*kurah*) derler.

(*Kemençe* = *biva*)nın yayı, bir değneğin iki ucu arasına bağlı, beygir kıyruğu kılıdır. Kezâlik (*şor*) dedikleri iki telli bir âletleri dahâ vardır. Bu bir harpe ve Tatarların (*tegana*)sına benzer. Bir de büyük (*bas*) yerini tutan bir âletleri dahâ vardır.

[16]Mûsikî faslı hitâm bulunca delikanlılar soyunarak güreşirler.

Sonra oklarıyla nişân atarlar. Satranç oynarlar. Satrançta şâha (*şat*), ve satranç oyununa (*şatara*) derler.

Tenâsüh: Kalmukların dîninde eski Türk dîni Şamanizm ile berâber Brahmanizm'in izleri vardır. Bu dînin; kâ'inâtın mâzî ve istikbâli hakkında i'tikâd ve efsâneleri vardır. Bu dîn, tenâsühe kâildir: İnsânlar –ki evvelden uluhiyyetlerini yapmışlardır- kemâl zirvesine varmazdan evvel, birçok hayvân cesedlerinden geçmişlerdir, meşhûr ta'bîr ile, kâlib değiştirmişlerdir. Ma'bûdlar bu derecelerden geçerek o mertebeye su'ûd etmişlerdir.

Menşe-i kâ'inât ve Tahavvüller: Menşe'de (*şoy* – zeyagara) adında, altı milyon yün on altı bin mîl uzunluğunda bir dere vardı. Buradan al yeşil renkli bulutlar belirdi. Bunlar toplanarak yağmur olup büyük bir deniz husûle geldi. Git gide bu denizin üstünde, süt gibi ak, bir köpük hâsıl oldu ve bu köpükten zü'l-hayât ve nev'-i beşer husûle geldi. Ma'bûdlar bu köpüklerden inmektedir. Bu denizin üstünde, dünyânın on kat'asından, fırtınalar başladı. Ucu havâda denizin derinliğinden dahâ yüksek bir sütûn meydâna getirdi. Bu sütûnün muhîti iki bin mîl olup adı [17] (*Sumrula*)dır. Mûte'addid 'avâlim-i meskûne, bu sütûnün etrâfında uçmaktadır.

Güneş, iki yüz mîl muhîte mâlik olup şişe ve âteşten mürekkebirdir. Ay biraz dahâ küçük olup şişe ve sudan mürekkebirdir. Yıldızların 'adedi on milyârdır. Güneş, büyük bir sütûnün etrâfında döner, bu sütûnün dört tarafı muhtelif renklerde: Gümüş rengi, lâciverd, altın rengi, koyu kırmızı... Gündüz, renk değişimleri bundandır. Tan yeri ağarırken, sütûnün gümüş rengi tarafı; öğleden evvel lâciverd, öğlen altın; akşâma doğru kırmızı tarafını gösteriyor. Güneş, akşâm, sütûnün arkasına giderek gece oluyor.

Bu sütûnün etrâfında dört (*arz*) vardır ki bunların arasında da sekiz tane dahâ küçük diğerk arz vardır. Bizim aramız, dört büyüğün biri olup sağdadır ve adı (*sambutor*)dur.

Bizim arzın karşısında (*kilümşi titu-tor*) arzı vardır ki devlerle meskündür. Yanlarda olan diğerk iki arzın adları:

(*Ubkur-ölkişi-tup*) ki burada yalnız inekler vardır. Diğeri (*mundu-otu-tup*)tur. Burası öyle insânlarla meskündür ki hiç hastalık görmeksizin, bin sene yaşamaktadırlar. Ölümeleri

yaklaşınca semâvî bir ses, [18] onları, adlarıyla çağırır ve öleceğini i'lân eyler. Adı çağırılan insân, akrabâ ve ahhâbını toplayarak onlara vedâ' eyler.

Bu 'avâlim pek büyüktür, hiç bir fâni, birinden diğerine geçemez. Yalnız ma'bûdlar geçebilirler. Bu 'avâlimden başka meskûn yedi 'âlem ve sekiz küçük deniz dahâ var. Bu sekiz denizin üstünde birçok bulut vardır ki bu bulutlar, ervâh-ı havâ'iyyeyi ihtivâ etmektedir. Bunların hepsi o koca dere içindedir. Kâ'inâtın etrâfi, demir çenber ile çevrilidir. Bizim aramızda dört büyük ırmak vardır: Ganga, Şilda, Bakçu, Aypara. Bunlar dört dağdan çıkar. Senenin dört ayında, bu dağların ardındaki bir fil yaylaya çıkar. Adı (Gızıl-Sakab-Çin-Kovan) olup arzın hâmîsidir. Uzunluğu iki mil olup, kar gibi beyâzdır. Kırmızı otuz üç başı ve her başın altışar hortumu vardır. Bu hortumların her birinden birer çeşme kaynar. Her çeşmenin üstünde altı yıldız vardır. Her yıldızın üstünde genç ve süslü bir kız oturmuştur. Bunlar ervâh-ı semâviyyenin kızlarıdır. Bunlardan arzın en kâdir hâmîsi olan bir kız ata binerek, atını nereye doğru isterse o tarafa sürer. Fil de başını o tarafa çevirir.

Dünyânın ilk yaratılışında insânlar, seksen bin sene yaşıyordu. O zamân velî idiler. Yedikleri gözle görülmez bir şey olan (Kıdı-diya-nar) idi. İsteyince semâlara çıkabilirlerdi. İşte bu esnâdadır ki bin ma'bûd, semâya çıktı. [19] Kalmuklar, bunları (ilâh) rütbesinde tutarlar.

Bir insân, insâniyyetin bu altın devrini alt üst etti: Arz (şime) denilen bal gibi tatlı bir meyve hâsil etmişti. Bir insân, bunu tatmak hatâsında bulundu. Diğer insânlara da "Ne tatlı! Siz de tadın..." dedi. Onlar da tattular. Derhâl (velî)liklerini ve göklere çıkabilmek melekesini kayıp ettiler. Uzun 'ömürleri ve boyları kısaldı ve bütün kâ'inât zulmet içinde kaldı. Bu günâhkâr insânlar karanlıklar içinde güneş ve ay teşekkül edinceye kadar yaşadılar.

İnsânlar, bu meyveden bir müddet yediler. Ba'dehû tükendi. Sonra arzın husûle getirdiği, pek tatlı kırmızımtrak bir tereyağı yediler. Bir müddet sonra bu da bitince (sala-semis) denilen kamıştan yediler. Bu da bitiverirse, diye ihtiyâten birçok kamış toplayıp sakladılar. Fakat bu saklayış, meş'ûm oldu: Kamış azaldı ve ba'dehû birden bire tükendi; başka yenilecek de yoktu. O zamâna kadar bed-baht olan insânlar, bu açlık üzerine cânî oldular. Bundan sonraki insânlar: Cânî⁵, kâtil, zâlim oldu. Toprağı sürdüler. En 'akıllılarını başlarına re'is diktiler. Bu re'is onlara toprağı ve diğer emvâli taksim etti. Sonra bu re'is, han intihâb edildi.

İşte insânların hâl-i hâzırı altın devrinden beri, [20] eski 'asırlarda birçok (ma'bûd = birkan)lar, insânları ıslâh etmek ve doğru yola getirmek üzere gökten yere indi.

Bunlardan (Ebdekes), yere indiği zamân, insânlar kırk bin sene yaşıyordu. (Enetekeli), Moğolistân'da insânları hakk yola da'vet etti. Ondan sonra (altın ma'bûdu) olan (Altancı-dakdı) geldiği vakit insânlar, ancak otuz bin sene yaşıyordu. (Kiel-sakıkcı) – ki muhâfiz-ı 'âlem idi-, insânlar ancak yirmi bin sene yaşarken geldi

Dördüncüsü (Mafsusiri)dir.

Nihâyet insânların 'ömrü yüz seneye indi. Büyük ma'bûd (Sakba-moni) –ki hâl-i hâzır Lama mezhebinin mü'essisidir- otuz bir milleti, doğru yola da'vete geldi. Her millet onu dinledi. Ve fakat başka başka tefsîr ettiler. Her milletin ayrı dîn ve dili olması bundan.

5 cânî: zânî (Metinde).

İstikbâl ve Ma'bûdlar: Kalmukların kanâ'atine göre insânların ve hayvânların boyu, gittikçe kılalacak. Bir zamân gelecektir ki beygîrler, ancak bir tavşan büyüklüğünde olacak. İnsânların boyu bir karış irtifâ'ında olacak. 'Ömürleri yalnız on sene sürecek. Beş aylık iken evlenecekler. Sonra bir ölütl olup zü[21]'l-hayâtın çoğu mahv olacak. Fakat 'avâlimin mahv olmasından evvel ervâh-ı semâviyyenin sadâsı işitilecek ve bunu müte 'âkib rûhları öldürücü yağmurlar yağacak. Havf ve telâş içinde olan bu cüce insânlardan ba 'zıları, yedi günlük zahîre idhâr edecekler. Ve karanlık mağaralara ilticâ edecekler. Yer, lâşelerle ve kan ile dolacak. Ba'dehû kuvvetli bir yağmur; bu lâşe ve kanları denize götürecektir. Sonra yeni ve feyizli bir yağmur yağacaktır ki bu; arza hayât verecektir. Göklerden her türlü elbise, yiyecek, ilh yağacak. İnsânlar yeniden yaşamağa başlayacak. Bunlar faziletkâr ve 'ömürleri seksen bin sene olacak ve bu seksen bin senelik 'ömür, 'âdetâ nâ-mütenâ'î bir zamân için devâm edecek. Bu (takrîben nâ-mütenâhî) zamân nihâyetinde insânların 'ömrü yeniden kılalmağa başlayacak. Yeryüzüne (bir ma'bûd) gelecek. Bunun adı (Maydarin)dir. Bu 'azîz, pek ünlü olacak. Boyu pek uzun ve ilâhî bir güzelliğe mâlik –bunun karşısında hayrete düşen âdemler ona boyu ve güzelliği hakkında sorgular soracaklar. Bu 'azîz onlara:

-Buna bütûn fezâ'ili tatbîk ederek ve bütûn ihtirâsâta sâhib olarak ve her ne sûretle olursa olsun hiç katl etmemekle vâsil olduğunu söyleyecek. İnsânlar da bunu taklîden her türlü fezâ'ili yaparak ve her türlü kötülüklerden çekinerek o (ma'bûd) gibi olacaklar.

Bu devirlerden her biri nâ-mütenâhî denilecek derecede pek [22] uzun olup her birine (Galap) diyorlar. [Gal] âteş demektir. Devrelerin her biri âteşle nihâyet bulacağından adlarına (Galap) denilmiştir.

Bu sûretle kırk dokuz devre geçecektir. Her sekiz devir, bir 'umûmî tufan ile nihâyet bulur. Son devre ise bir kasırga ile nihâyet bulacaktır.

Bu devrelerden her biri dörde ayrılır: [Aşugalap] (bederugalap = mahv edici) (şosum-galap = çöl) (toktu galap).

Bunlarda birinci devrede insânların 'ömrü seksen bin sene olup ine ine on seneye inecektir.

İkinci devrede insânlar mahv olacak üçüncü devrede yer, çöl olacak, dördüncü devrede bir kasırga eserek rûhları cehennemden yeryüzüne getirecek.

Ma'bûdlar: İyi ve kötü kâ'inatta her şey'i ma'bûdlar ve semâlardaki ervâh-ı tayyibe vü habîse meydâna getirir. Ma'bûdların her birinin ayrı vazîfesi ve mertebeleri vardır. En yüksek ma'bûd (Abida)dir. Kalmukların hepsinde bunun tasvîri vardır.

Bütûn ma'bûdlar, kadın sûretinde temsil edilmiş olup kulak uçları uzun ve deliktir, (Dalay Lama) hâric olduğu hâlde bu ma'bûdların müzeyyenâtı Hindinkilere çok benzer. Bu ma'bûdların hemân hepsi, bağdaş kurmaktadır. Ma'a-mâfîh [23] ayakta olan ma'bûd sûretleri de vardır. Müte'addid kol ve başı olan ilâhlar böyle ayaktaadır. Cehennem ma'bûdu Erlik Han kezâlik ayaktaadır.

Kalmuklar, putları üstüne 'ale'l-ekser (Örginci = örtü) atarlar ki bu örtü dîn adamlarının da 'alâmet-i fâhiresidir.

İki türlü ma'bûdları vardır: İyilik ma'bûdu, kötülük ma'bûdu. Bunlar sîmâlarından kolayca fark olunur. Evvelkilerin sîmâsı ve duruşu latîftir. İkincilerin ise müdhîştir.

Evlerinde bu putlar, döğme bakırdan ve altın yaldızlıdır. Ba 'zıları pek ince işlenmiş olup gümüşle mahlûttur. Bu statüiler, yalın ayaktır. Yalnız ayaklarında bir bakır levhacık

olup her birinin Tangutça yazılmış kaydıyesi vardır. Bu levhacık hepsinde yok fakat kâğıd üzerindeki kaydıye hepsinde var.

Kırgızlar, buralara yaptıkları bir akında bu statüçüklerden pek çok aşırılmışlardır ve Kırgızlardan Rûsların eline geçmiştir.

Kalmuklar, bunları, Rûslardan pek bahâli bir fi'âtla satın alırlar: Eğer aslâ açılmamış ve derûnuna dokunulmamış ise fakat bakır levhacıkları yok ise, kudsiyeti izâle olunmuş diye beş paraya bile almazlar.

Bu putlardan başka, Kalmukların ma'bûdlarını temsil eden resimleri de vardır: Bunlar Çin kâğıdı veyâ kumaş üstüne resm edilmiştir.

[24] Çamurdan ma'mûl ma'bûdları da vardır. Bunlar kırmızıya boyanmış veyâ altın varak ile mestûrdur. Bunlar bakırdan bir çerçeveye veyâ husûsî yapılmış bir ihrâm üstündedir.

Ma'bûdlar, hangi yıldızda isterse orada yaşar.

(Sakba-moni) henüz, yerde sâkindir.

Erlık Han'ın sarâyı cehennemde olup oranın hükümdârıdır.

Birçok ma'bûdlar, semâlarda sâkindir. Yüksek bir dağın tepesinden, altın bir yol ile semâlardaki bu ma'bûdların yanına insânlar çıkabilir. Bu yüksek dağın üstünde 'akîkten bulutlar vardır. Rûh-ı havâ'î (adabaşı), bu bulutlarda sâkindir. Ve dağın eteğinde birçok tilkiler vardır. Bozuk rûhlar ve fenâ insânlar, buraya yaklaşmak isterlerse bu tilkiler onları parçalar. Altın yolun alt tarafında gümüş bir yol vardır. Bu yol (Abida)nın sâkin olduğu (Kün togdı) tarafına gider. Bunun üstünde bakırdan bir yol vardır ki otuz üç ervâh-ı tayyibe-i semâviyye yanına sevk eyler. Çocukların ve sevâbı az olanların cenneti bu havâlidedir. Bu dağın eteğinde diğer bir yol cehennemlere gider.

Ma'bûd (Sakya-moni) mevcûdiyyetin tavşan zamânında iken açlıktan ölmek üzere bir adama râst gelmiş ve buna yiyecek vermiş. Bunun üzerine (Sakya) aya bir tavşan resmi yapmış. Kalmuklar, hâlâ ayda tavşan resmi görmekte dirler. [25] Kalmuklara göre yer, Erlık Han'ın gönderdiği ervâh-ı habîse ile doludur. Bir de (Kum Han) nâmında kışın sular içinde ikâmet eden bir (dragon)a inanırlar. Bahârın bunun üstüne cehennemden biri binerek havâlara çıkar: Şimşek bu dragonun ağzından saçtığı âteşlerdir. Havâ gürlemesi ise üstündeki zebâninin dragona urmasıyla bunun bağırmasıdır.

Bir gün üç ma'bûd: (Mafsuşari) (Sakya-moni) (Maydarin) birlikte oturuyorlardı. Gözleri yumuk, 'ibâdetlerini yapıyorlardı. (Kalmuklar 'ibâdetlerini gözlerini kapayarak yaparlardı).

Dragon üstündeki zebânî, bunlara yaklaştı. Bu ma'bûdların yanı başlarındaki mukaddes kadeh içine pisledi.

Ma'bûdlar, ba'dehû bunu görünce meclis kurdular: Bu necâseti aşağı yere atsak bütün zü'l-hayât ölü, dediler. Yeryüzündeki insânların bu yüzden mahv olmaması için bunu yemekten başka çâre bulamadılar. (Sakya-moni)ye necâsetli kadehin dibi kaldı. O kadar pis idi ki içerken (Sakya)nın yüzü mosmor kesildi. Bunun içindir ki tasvîri mora boyanır.

Ervâh-ı Semâviyye: Kalmuklar bir tâkım ervâh-ı semâviyye kabul ile bunlara (tanrı) derler. Ba'zıları iyi, ba'zıları kötüdür. Fakat bu (tanrı)lar, ma'bûdlar kadar mazhar-ı hürmet değîldirler. Bu tanrılar, müte'addid sınıflara ayrılırlar. Yerde ve semâda [26] meskenleri vardır. Bu tanrılardan dördü bizim arzın yanında yaşarlar. Bunlara

(maşarsa) derler. Otuz üç ervâh-ı semâviyye, bunların üstündedir. Bunların boyları yüz elli kulaçtır.

Üçüncü sınıf tanrıların adı (şubil-gafşani-olşı)dir. Bizim arzdan dört mîl yukarıda sâkindirler. Hayâtları iki milyon iki yüz altmış senedir. Bunların bir günü bizim yüz elli senemize mu'âdildir. Bunlar böyle günlerle beş yüz yıl yaşarlar.

Tanrıların sûret-i tekessürü: Ba'zıları yalnız öpüşmeden, ba'zıları tebessüm ederken tebessümden, ba'zıları birbirine tatlı tatlı bakmak neticesinde tevellüd eyler.

Fenâ havâ, kâ'inâtteki felâketler; hep ervâh-ı habîsenin husûle getirdiği şeylerdir. Bu fenâlıkları azaltmak için Tanguçça du'â ederler.

Cehennem ve Cennet: Cehennem yer ile gök arasındadır. Erlik Han, buranın hükümdârıdır. Günâhkâr rûhları o muhâkeme eyler. Erlik dîvârlarla muhâtabdır. Burada mütemâdiyyen davullar çalmaktadır. Bu şehrin biraz ötesinde necâsetten bir deniz vardır ki günâhkâr rûhlar bunun içindedir. Bu denizin üstünde demirden gâyet [27] dar bir yol vardır ki bu denizin üstünden ancak bu yoldan geçilir. Fenâlar geçerken bu yol kıl kadar kalır ve kopuverir. Günâhkârlar, düşerler. Dahâ önünde bir deniz dahâ vardır ve bunun üstünde birçok insân başı yüzmektedir: Burası akrabâ ve dostları arasında kavgaya sebep olanların yeridir. Biraz dahâ ötede ak topraklı bir yer var, burada birçok günâhkârlar toplanmış, ellerini uzatıp ağlaya sızlaya ekmek ve su istemektedirler. Fakat ne ekmek var, ne su... Yeri kaza kaza –bir şey buluruz diye- elleri, dirseklerine kadar güdük olmuş. Sonra elleri düşüyor. Lâkîn yeniden büyüyerek yine böyle 'azâb devâm ediyor. Burası fukarâya: ekmek, elbise; içecek vermeyenlerin yeridir.

Erlik Han'ın sarâyı etrâfında böyle derece derece günâhkârların yerleri vardır; on sekiz tanedir. Günâhkârlar, burada 'azâb çekmektedir. Her yerinin (esed)leri ya'nî muhâfızları var ki vazîfeleri ehl-i cehennemın 'azâbını artırmaktır.

Kalmuklar, şeytânları, keçi ve arslân, ilh başlı ve siyâhtır.

Cehennemde yer yer belinden aşağısı olmayan ve sürüklenen günâhkârlarda görülür: bunlar dünyâ kötülük eden insânlar fukarâya sadaka vermeyen zenginlerin kafaları, dağlar gibi şişmiş, buyunları ise kıl kadar ince.

[28]Ata baba kâtilleri ve herhangi bir hayvânı öldürenler cehennemde 'azâb görmekte, inlemekteler.

Kalmukların dininde, zararlı olan, bir haşereyi bile öldürmek memnû'dur.

Çünkü öldürülen hayvânın cânı başka kalıba geçince intikâmını alır. Dînsiz ve mülhidler, cehennemde ayrı ayrı yer işgâl etmektedirler. Bunların kulaklarına, zebânîler kaynamış zifler akıtmaktadır –konuşmak arzû ettiklerinden işitemesinler diye.

Ma'bûdların ma'bedini yağma edenler, kütüb-i mukaddeseyi yakanlar, kibirli olanlar yılanlarla ve kaynar su ile dolu kazan içine atılır.

Dîğer bir yerde zebânîler, günâhkârları iskâreler üstünde kızartmaktadır. Cehennem yer bir necâset buhârî ile dolu. Burada günâhkârlar, çengellere asılmış. Cehennemde de şedîd bir rüzgâr esiyor. Bütün günâhkârlar, kayadan kayaya çarparak demir çiviler üstüne düşüyorlar; pârça pârça oluyorlar. Sonra bir sadâ onları diriltiyor. İki yüz milyon sene bu cezâ içinde kalacaklar. Zebânîler onların a'zâlarını kesiyorlar, pârça pârça kıyıyorlar.

Cehennemın ba'zı yerleri de pek karanlık ve pek sıcak. Dîğer bir yeri de pek soğuk olup günâhkârlar burada güneş doğmadan incimâd ediyorlar. Zebânîler, bu donmuş

günâhkârları [29] sürüklüyorlar. Sonra bunlar –yine ‘aynı cezâyı çekmek üzere- diriliyorlar. Burada, dünyâda hayâtlarını tenbellikle geçirenler ve elbisesine süs yapanlara mahsûs da bir yer var. Birçok zebânîler demir kızdırıp günâhkârların arkalarını dağlıyorlar ve bir yerde de günâhkârları, kızgın demir levhalar üstünde yuvarlıyorlar ve ölünce diriltilerek yeniden o ‘azâbı tatbik ediyorlar. Kabâhat eden hayvânlar, cehennemin ayrı bir yerinde ‘azâb çekiyor: Cezâları, hiç doymaksızın dâ’imâ yemek ve içmek. Fakat iyi hayvânlar, ma ‘bûdlar mertebesine çıkabilir.

Cennet: Vazifelerini iyi yapan ve bütün ihtirâslarını söndüren insânlar, doğrudan doğruya, ma ‘bûdlarla meskûn cennetlere girer. Burada iyi insânlarla âsûde ve râhat günler geçiriyorlar ve yeniden hayâta da ‘vet oluncaya kadar burada tanrıya ‘ibâdetle ‘ömür geçiriyorlar.

Mahkeme-i ‘Âliyye: İnsânları, zebânîler Erlik Han’ın önüne muhâkemeye sevk ediyor. Eğer o insânın a ‘mâl-ı hasenesi ağır gelirse Erlik Hanı onu bir altın taht üstünde bir buluta bindirip ma ‘bûdların olduğu yere gönderiyor.

Eğer bir insânın sevâbı ve günâhı müsâvî gelirse, orada [30] hâzır bulunan baş ma ‘bûd ona avukatlık ve şefâ ‘at ediyor.

Erlik Han, hükmünü vermek için “be–Altan-ıvalı” adında koca kitâbı açıyor. İnsânların iyi kötü bütün a ‘mâli bu kitâbda yazılı.

Eğer Erlik Han, şüpheye düşerse, o âdemin günâh ve sevâbını terâzînin bir tarafına koyup tartar; ba ‘dehû hükmünü verir.

Hükümden sonra o insânın rûhu, yâ cennete ma ‘bûdlar yanına, yâ cehennemlerden birine gider. Birçoklarına da geriye dünyâyâ dönmek için pasaport verir. İnsânları yeniden dünyâyâ gönderebilmek, Erlik Han’ın kudreti dâhilindedir. A ‘mâl-i hasenesi olan günâhkârlara Erlik Han, az çok yardım eder ve geri dünyâyâ göndererek dahâ iyi islâh-ı hâl edip gelmelerini söyler. Kalmuklar, işte böyle geri gelen âdemlerdendir ki âhiretin cehennem ve cennetini öğrendik, derler.

Eğerçi cehennem pek uzun müddet için mevcûd ise de insânlar orada ebedî değildir. Ma ‘bûdlardan (Şomsin-buda-sada) birçok günâhkârları şefâ ‘at ile cehennemden kurtarır. Ba ‘zı ma ‘bûdlar, ba ‘zen cehennemlere girip –Tangut taşları i ‘ânesiyle- birçok rûhları cehennemden kurtararak cennete götürürler. Fukarâyâ bakanlar, iyilik edenlerdir ki bu şefâ ‘ate nâ ‘il olabilir.

[31]**Mukaddes Kitâblar:** Kalmukların, müte ‘addid mukaddes kitâbları vardır ki günâh işleyince, ‘afv olunmak için bu kitâbları sık sık okumak, yâhûd yazmak veyâ üzerinde taşımak lâzımdır. Bu kitâbların en meşhuru (Dürişte cudbu = Cudbunun Esrârı)dır ki va ‘az ve nasihatlerle doludur.

Bu kitâbın du ‘âları vâsıtasıyla hastalar iyi edilir, hayât uzatılır, ervâh-ı habîse koğulur. En müdhiş cehennem ‘azâbından tahlîs-i nefis edilir.

Hacc: Kalmukların dinî re ‘îsi (Dalay-Lama) olup nazarlarında yerde sâkin bir ma ‘bûddur; ona ‘ibâdet ederler. Onun rûhu ve insândan diğer insâna geçer. Oturduğu yer (Baraon-nala) nâm mahaldir. Ba ‘zıları bu yeri (Pontal) veyâhûd (Banalay-lasao) derler. Kabîleler buraya zamân zamân hey ‘etler göndererek din adamlarına ‘â ‘id işler için sorgular sorarlar. Halk, buraya hacca gider. (Dalay-lama)nın olduğu yer, bir yüksek dağ tepesinde olup buraya kadınlar varamaz.

Burada putlara mahsûs yedi yüz pagud = ma ‘bed var.

Dîn Adamları: Her ulus, bin çâdırdan mürekkebirdir. Her ulusun [32] bir (re'is-i dîn) i var. Diğer küçük rü'esâ-yı dîniyye var ki bunlar asıl re'ise her sene at ve deve vergi verirler. Asıl re'is-i dîne (Lama) denilir. Bunun aşağısında olanlara (zorcu) derler. Elbiseleri sarı ve kırmızıdır. Lâkin bunların câketlerinin kolları yoktur. Bunların da (Lamalar gibi) kırmızı birer atkaları vardır ki hiç terk etmezler. Bu atkıya (Örginci = lvarto) derler. Mertebeleri en küçük olan dîn adamlarına (kelong) denilir ki bunlar kabilenin arasında dolaşır. Asıl dîn âdemi vazîfelerini bunlar görür.

150-200 çâdır başına bunlardan birer tane vardır. Oymağa va'az ederler. Bunların hiç mâl ve mülkleri yoktur. Kabîlenin vereceği -bi'l-hâssa bayram ve 'ibâdet günlerinde hediyelerle geçinirler. Bunlar her türlü vergiden mu'âftır.

Mekteb: Her (kelong), bir mekteb idâre eyler. Mekteb çocuklarına (mançı) derler. Bu çocuklara Tangut dili, Kalmuk dîni öğretir, çocuklar 'ibâdet zamânında ilâhîler ve âlât-ı mûsikiyye çalmakla da mükelleftir. Her (kelong)un bir mu'âvini vardır ki (kedsol) diyorlar. Bu, mekteb çocuklarından evlâ bilir, (kelong) evlâ bilmek için (Lama)nın sarâyına gidip oradan buyurultu almak lâzımdır. Bunun için merâsim yapılır.

[33] Bir de (şepku) nâmında küçük bir sınıf dîn adamları var. Bunların vazîfesi (birkan orguta) denilen dîn adamına hizmet etmektir. Bunun pek müzeyyen bir çâdırı olup bunun içinde ma'bûdlar toplanır ve meclis kurarlar.

(Kelong) mertebesine kadar dîn adamları halk gibi elbise giyerler. Bunları halktan tefrik eden: Başlarını tamâmen tırâş etmiş olmaları ve serpûşlarında ibik taşımalarıdır. Çocuk mektebe alınca merâsim ile o vakte kadar saltıvermiş olan saçları kesilir.

'İbâdet: 'İbâdet Tangut dili iledir. Bu dili bu gün halk anlamaz. Fakat dîn adamları, hiç olmazsa, o dilde okumağı bilirler. Her gün yapılacak 'ibâdetin du'âlarını, ilâhîlerini bilmeleri lâzımdır.

Bütün dîn adamlarında, Moğolca yazılmış birçok kitâblar var. Dîn adamları, 'ibâdete riyâset eyler, hastalara gider, defne riyâset eyler, ilh. (Tunguz) dilinde mûskâlar yazarak hastalara verirler, hastalar boyunlarına takarlar.

Her Kalmuk'un mûşâmbâ içine sarılmış bir mûskâsı vardır ki boynuna takar ve göğüs üstündedir. Bunlara (tarfi) derler.

Bir de kumaş üstüne yazılmış karmakarışık yazılar, resimler vardır ki bunun adı (Bo = Bou)dur. Mûskâlar bunun arasına sarılır.

Dîn adamlarında nücûmiyyât kitâbları da var. Kalmuklar, [34] yıldızla baktırmadan hiç bir işe teşebbüs etmez.

Beyâz şahin sağa sola uçmasına göre Kalmuklar sa'âdet veyâ felâket görürler; eğer sola doğru uçarsa felâket gelecek derler ve o kuşu sağa doğru uçurmağa uğraşurlar. Eğer sağa doğru uçurmağa muvaffak olursa, gelecek felâketi men' ettik, derler. Kalmuklar, bu kuşa (şahan = şubu); Tâtârlar (tumana) diyorlar.

Kalmuk dîn rü'esâsının (Budimer) adında bir kitâbları vardır ki bu, ma'bûdlarının târîhinden bâhistir. En mühim ve en büyük kitâblarıdır. Bir de mitoloji kitâbları vardır ki adı (Er-çün-jün-nvali)dir. Küçük sınıftaki dîn âdemlerinin yanında putları vardır. Bunlar ak keçeden çâdırlardadır. Çünkü ma'bûd, ak renkten başka yerde ikâmet etmez. Çâdırın kapısından girince karşıda birçok mahfazalar içinde putlar ve kitâblar vardır. Ve ba'zen bunların üstünde borular içinde, en büyük ma'bûdların tasvîrleri vardır.

Önünde küçük bir mihrâb vardır. Bunun üstünde bir lâmbâ ve bakır veyâ gümüştan sekiz kadeh var (ki adı “taklinzogaze”dir). Bunlardan başka demirden uzun saplı bir vazö var. (Kelong), ma'bûdlara getirilen hediye içkileri bunun içine (om-a-şom) diyerek atar. “Tanrı sa'âdetler versin” demektir. Kendisi hiç içmez (kelong) bu çâdırın içinde mu'âvini ile ve diğêr tahsilde olup dîn adamı olmağa [35] niyet etmiş olanlarla berâber yatar. Yataklar yere serilmiş keçeden 'ibârettir.

Kalmukların ayda üç gün 'ibâdetleri vardır. Zamân hesabâtını kamer hesabına göre tanzîm ederler: Aya yeni ay ile başlarlar. İlk du'â günü (naka)dır ki şehir-i kamerinin sekizinci gününe düşer. İkincisinin adı [lo]dur ki ayın on beşine düşer. Üçüncüsünün ası [şoyim]dir ki ayın otuzundadır.

Dîndâr olanlar, bu üç günde perhîz ederek yalnız [sütlü şeyler] yerler ve [ma'bed – çâdır]a gider. 'İbâdet zamânı ma'bed-çâdırlarda nefîrler, davullar çalınır ki buna (Bore = Bouré) derler. İsviçre sığır çobanlarının borusuna benzer.

Eşrâf, ma'bed-çâdırın içine girer. Diğêrleri kadın erkek ellerinde birer tesbîh (= avgin) çâdırın etrâfında otururlar. Her tesbîh tanesi üstünde aşağısıyla altı kelimeden 'ibâret şu du'âyı tekrâr ederler. Onma Nié nad me chaum ki bu, baş du'âdır. Başka du'âları da vardır. Bir du'âları da var ki ma'nâsını bilmeksizin ezber tekrâr ederler. 'İbâdet esnâsında dîn adamları, vazîfelerini çok gürültü ile yaparlar. Çâdırın önündeki direklere kumaş pârçaları üstüne Tangudca yazılmış du'âlar asarlar. Rûzgâr bunları salladıkça, okunmuş kadar te'sîri olur, derler. Ma'bûdların önünde (buhûrdânlık) tûtmektedir. [36] Sekiz küçük kadeh su, kuru et, peynir, ilh ile doludur. Ma'bûdun mihrâbı önünde yerde çukurda et, peynir, sût ilh vardır ki bunları ahâlî getirir. Bu çukurun üstünden geçmek en büyük günâhtır.

Ma'bûdların tasvîrleri önünde güzel kokulu (kefeş derler) şeyler yakarlar. Ma'bûdlar, mihrâbın üstüne çıkarılır. Omuzları üstüne kırmızı, sarı, yeşil örtüler atılır. Ma'bed çâdırın içini evliyâların tasvîrleri ile süslerler. 'İbâdet, akşâma kadar devâm eder.

'İbâdete riyâset eden dîn adamı, bir mu'tâd yerinde oturmuştur. Başı ve göğsü açıktır. Kırmızı atkısını omuzları üstüne atmıştır. Boynunda bir tesbîh asılıdır. 'İbâdet zamânında Kalmukların hepsinde bu tesbîh vardır.

Dîn âdemlerinin önünde küçük bir rahle mevcûd olup bunun üstünde su ile dolu bir tâs ve (shu shu) ya'nî saplı, müzeyyen bir çâk ve bir ötsîr = küçük bir 'asâ ki bu bir kâmı ya'nî ma'bûdu temsil eyler – ve (denfoşe) dedikleri ma'denî birçok küçük çanaklar vardır. 'İbâdete riyâset eden dîn âdeminin yanında, mu'âvini ve mekteb çucileri oturmuş; hepsinin başı açıktır. Omuzları üzerinde birer kırmızı atkı vardır. Bir kısmı ilâhî çağırır. Bir kısmı âlât-ı mûsikîyeye çalar. Âlât-ı mûsikîyeye: (1) Mu'allak veyâ yerde büyük bir davul ki (kenkerke) derler. (2) cymbal = sembal ki buna (zeng) derler. (3) [37] chalumeaux ki bunlara (besinkur) derler. İnsân kemiğinden yapılmıştır. Bu âletin sadâsı, pek tiz ve pek güzeldir. Orkestra bu âlâtın mürekkebidir.

Birçok dîn âdemleri, bir orkestranın etrâfındadır. Sol ellerinde ziller, sağ ellerinde 'asâları olduğu hâlde ilâhî çağırırılar.

'İbâdet esnâsında (lama) ve dîn âdemleri tamâmen hareketsiz, ölü gibi durur. Ba'dehû sağ ellerini kaldırıp uzatırlar. Cemâ'ate hayır du'â ederler.

İlâhîler ara sıra dîn âdeminin aşağı sesle ettiği du'âlarla fâsılâya uğrar. Bu du'â eden, ellerini (lama)ya doğru uzatarak du'â eyler; hepsi müte'addid def'a anılırlar.

Bâyırâmlar: Âniyen zikir olunan üç 'ibâdet gününden başka Kalmukların diğer üç bâyrâmı vardır ki bunları zevk ve safâ ile geçirirler:

1 – Yılbaşı bâyrâmı (shahansare) (ki ak gün demektir) yâhûd (shabaron-noron-hara)dır ki bahâr mevsiminin girdiği gün ya 'nî Nîsân biri.

2 – Hazîrâna gelen şeh-r-i kamerî ki buna (sagar-suni-torun-sara) derler, ki yaz başlangıcıdır. Kalmuklar bu esnâda dîn âdemlerine un götürüp mahrûtiyü'l-şekl çörekler yaptırıyorlar. (Kelung)lar da bu çörekleri [38] yapmağa mahsûs kâlıblar ve üstlerinde mukaddes yazılar var. Çöreğe (zaze) kâlîba da (zazenkab) derler. Bir hastaya götürülen ekmekleri yapmağa mahsûs müte'addid şekildeki kâlıplara da bu nâm verilir. Kitâb-ı mukaddeslerinde hangi hastalığa, hangi nev' kâlıbda ekmek yapılacağı mukayyedir. (Kelung); bir insân bir sığır, bir köpek ilh hastalığa göre kâlıbı ittihâb eyler. Hamîre bu şekil verilince, ma'bûd önüne vaz' olunur. Ba'dehû suya veyâ âteşe atılarak hastalığı getiren rûh-ı habîsin kuvveti derecesi takdîr olunur.

3'üncü bâyrâm Kânûn-ı Evvel içindeki şeh-r-i kamerîye düşer ki adı (ovilin-turun-sara)dır. Kış başlangıcı bâyrâmıdır. Buna (sulain-sara = mûm bâyrâmı) da derler. O gün ma'bûdların önünde mukaddes mûm yakarlar. Bu mûmun ay (sula) olup hâcılar Tibet'ten getirirler.

Mukaddes Hâplar: 'İbâdetlerinde en ziyâde nazar-ı dikkate çarpan şey', cezveye benzeyen uzun saplı (bumba) dedikleri vazodur. Her 'ibâdetde bunu, kat kat beyâz kumâş ile sararlar ve tâvûs veyâ süklün tüyleri ile süslerler. Bunu ma'bûdun yanına koyuyorlar. Bu (bumba), şerbet ile doludur ve Kalmuklarca pek mukaddestir.

'İbâdet ve bâyrâm günlerinde; günâhkâr olmayan Kalmuklar, bu şerbetten birkaç damla avuçlarına damlatırlar ve dîndâr bir tavırla bunu yalarlar. Bin türlü hastalıklardan korumuş.

[39](Kelung)lar, bu sudan hastalara götürür.

Ma'bûdun rahlesi üstündeki her şey'e mukaddes nazarıyla bakarlar. Bunlara hiç kimse dokunmağa cesâret edemez.

Yine Tibet'ten getirilen (çap-shalber) şâyân-ı dikkattir. (Kelung)lar, bunları yalnız zengin ve mümtâz insânlara verirler. Bunlar bu çapları dâ'imâ yanlarında taşır, pek ağır hasta olunca yerler. Bu çapların insânı, fânî dünyâyâ 'â'id şeylerden tenzîh ettiğine kâni'dirler. Çaplar, siyâh olup nohûd tânesi kadardır. Bunlar müşhil imiş de.

Du'â Çıkırığı: İhtiyâr (kelung)larda (kurudu) denilen du'â çıkırığı vardır. Bunun silindiri üstüne, du'â yazılı kâğıdlar korlar. Sür'atle çevirirler: Du'âlar böyle harekette olursa, okunmuş kadar sevâb hâsil olurmuş.

(Kelung)lar, bir dikenin etrâfında dönen bir borunun içine du'âlar korlar. Bunu inzivâyâ çekilmek isteyenlere verirler: Bu, döndürülecek. İnzivâyâ çekilen adamlara (cusukta) derler. Bunlar yalnız süt, nebât kökleri ve bulgur yerler. İnzivâlarından 'avdetlerinde bu âdemler artık hayâtlarını dîndârlık içinde geçirirler. Bunların çâdirleri üstünde mâvî bez bayrak vardır ki üstünde Tangutça du'âlar vardır. Du'â etmekistedikleri zamân (korudu)larını birkaç def'a çevirirler. Her çevirirken [40] altı kelimelelik du'âyı tekrâr edecekler:

On ma ni Pa dmé chen

(Torgut) kabîlelerinde, çoluğu çocuğunu terk ile böyle dîni hayâta vakf-ı vücûd edenler az değildir. Fakat (solgar) kabîleleri bunu yapmıyor.

Sihirciler: Kalmuklarda da, sihirciler var. Fakat bunları dîn âdemleri ile karıştırmazlar. Hatta sihircilere nefretle bakarlar. Sihir yaparken yakalarlarsa cezâlandırırılar. Erkek sihircilere (buh), kadın sihircilere (odgun) derler. Bunlar sihir trampeti kullanmaz. İçi su ile dolu ve suyun üstünde bir ot parçası olan bir tâs kullanırlar.

Ellerinde yanmakta olan müte'addid kökler tutarlar. Ba'dehû şu hecâları (şi-eni-zuzu) söylerler. Birçok devirler yaparlar; ba'dehû cedîd bir hâle gelerek bayılırlar ve sorulan şey'e cevâb verirler. Gâ'ib olmuş şey'in nerede olduğunu söylerler.

Doğum Merâsimi: Bir kadın dünyâ(ya) çocuk getireceği zamân bir (kelung) çağırılır; çâdîrin yanında kalarak, Tangutça du'âlar okur. Zevc, çâdîrin hâricinde gerilmiş bir orgata büyük bir sopa ile [kart-çeyker = def' ol şeytân] diye bağırarak urur. Zengîn Kalmuklar ise, tevellüd merâsiminde, çâdîrlarının etrâfına –ervâh-ı habîse gelmesin diyepek çok [41] (Kelung)lar getirirler.

Ebe kadınlardan başka ebe erkekler de tevellüdde hâzır bulunur. Çocuğu çekip çıkararak yıkarlar. Çocuğu dünyâya getirdikten iki gün sonra Kalmuk kadını kalkıp işlerini görür, ata biner, çocuk doğurduktan sonra evvelâ başları örtülü olarak çıkar ve dört gündün evvel 'ibâdetde hâzır bulunmaz.

Çocuğa, çocuk dünyâya geldikten sonra ilk işittikleri kelimeyi veyâ ilk gördükleri insânın veyâ hayvânın adını verirler. Zengînlerin çocukları adlarını (Kelung) kor; fakat babasının hoşuna gitmezse değiştirir. Çocuk dört yaşına gelince bir (merâsim) yapılır. Çocuk (kelung)un yanına götürürler. (Kelung) çocuğun üstüne birkaç du'â okur ve çocuğun saçlarından birkaç tâne keserek vâlidesine verir. Vâlide, bunları kemâl-i i'tinâ ile muska gibi yaparak göğsünde saklar.

İzdivâc: Kalmuklar, küçükten çocukları birbirleriyle nişânlarlar. Bu va'adi, mukaddes 'add ederler. Fakat on dört yaşından aşağı evlendirmezler. İzdivâclarına iki sene kalmazdan evvel, nişânlısına dokunur bu kız hâmile olursa delikanlı, kızın ebeveynine hediyeler vererek gönüllerini alması lâzımdır.

Nişân merâsimi küçükten olabilirse de delikanlı evvelince [42] kız ve erkeğin 'â'ileleri [kalun = cehâz]un kaç at ve sığır azalacağını konuşurlar. Kız evi: Elbise, mobilyâ, geçen ve ipek ile süslü yastıklar, yatak örtüleri, yeni kilim ve 'ale'-l-ekser ak çâdır verir. Ba'dehû [kelung]a yıldızla baktırılarak gerde(k) gününü ta'yîn ettirilir.

Ta'yîn olunan günde, refâkatinde 'â'ilesi olduğu hâlde oğlan evine gider. Yeni çâdır kurulur. (Kelung)la berâber herkes oraya toplanır. (Kelung) gelin ve güveği üzerine Tangutça du'âlar okur. Kızın başı tek bir saça urulur idi. (Kelung) bunu çözdürerek ikiye ördürür. (Kızlar bir, kadınlar iki saç örür) ve gelin ile güveyi de serpüşlerini alarak çâdîrdan biraz uzak bir mahalle çekilir. Yanında mu'âvini de berâberdir. Burada, serpüşleri güzel kokularla tütsülerle ve du'âlar okurlar. Ba'dehû dönerek çâdîra gelir ve serpüşleri yengeye veyâ diğer birine i'âde eyler. Bu serpüşleri alıp gelin ve güveyin başına giydirir.

Bu merâsimi müte'âkib, yemek yenir ve bu esnâda delikanlının babası, oğluna verdiği hayvânları teslim eyler.

Yemekten sonra merâsimde hâzır bulunanlar çekilerek gelin güveyi çâdîrda iki kişi kalırlar.

Ba'dehû gelin, evvelâ ebeveyninin ziyâretini kabûl etmek mecbûriyyetindedir.

Bir (beğ) evlenirse, merâsîmi müte'âkib zevk ve safâlar yapılır [43] ve ziyâfetler pek mükemmel olur. Hademeler çok süslü ve omuzlarında beyâz ipek örtüler vardır. Serpüşları siyâh bir tilki veyâ samûr derisindedir. Yemeği müte'âkib, pehlevân güreşleri at koşuları ve cirîd oynamaları; ilh olur. Muhtelif ulusların dîn âdemleri, o gün du'â ederler.

Kalmukların dîni ta'addüid zevcâtı men' ediyorsa da beğlerinin ikişer, üçer kadınları olduğu vardır. Fakat nâdirdir. Talâk yoktur. Bir Kalmuk zevcesinden ayrılacak mı, zevcesinin 'â'ilesni da'vet eyler ve yemekten sonra zevcesine eğerli bir at ve diğer hayvânât vererek biz geçinemiyoruz, kızınızı götürün der.

Tedfîn: Hasta ölüm döşeğinde ise, (kelung)a haber verilir. (Kelung) hastanın gündüz veyâ gecenin hangi sâ'atinde öleceğini hesablar. Mezâr merâsîmi, öldüğü sâ'ate göredir ve cihet ta'yîni yine öldüğü sâ'ate göredir.

Ölülerini altı türlü defn ederler. En müste'mil olanı ölüyü çöle götürürler. Elbisesiz, garba tevcîh veistirâhat ediyormuş gibi bir kolu üstüne istinâd ettirirler.

Mezârın dört köşesine birer kazık çakarlar ve bu kazıklara kök kurdeleler bağlarlar ve bunları(n) üstünde Tangutça du'âlar vardır.

İkinci şekilde defn: Ölüyü civârdaki ormana götürürler, bırakırlar.

[44]3) Ölüyü suyun içine atmak.

4) Râstgele her hangi bir yere defn etmek.

5) Mezârı taş yığınları ile örtmek.

6) Ölüyü yakmak.

Beş (ve) evvelkiler halk ve aşağı rütbedeki âdemler içindir. Ölüye; 'â'ilesi, ardından du'âlar okutur. Bu du'â günleri ölümden sonra kırk gündür. Kırk gün sonra (kelung), ölünün 'â'ilesine üç kurdele verir; bunları ölünün mezârı yanına dikerler.

(Lama)ların ve pek dîndârâne hayât sürmüş âemlerin na'aşlarını yakarlar: (Toyun: kokulayın na'aşı da ihrâk ederler). Külünü, koklayıp Tibet'e (Dalay-Lama)ya gönderirler. Ba'zen de ölünün bedeni gömülerek, kafası dışarıda bırakılır ve üstüne bir çâdir kurulur. Fakat bu pek nâdirdir.

6. Sonuç

Makalemizin özet kısmında belirttiğimiz üzere Kalmuk Türklerinin kim olduğu ve Kalmuk adının kökeni hakkındaki bilgileri aktardık. Mustafa Rahmi ve Peter Simon Pallas'ın biyografileriyle ilgili bilgiler verdik. Daha sonra makalemizin konusu olan kitapla ilgili detaylar vererek söz konusu eserin transkripsiyonlu metnini çalışmamızda sunduk. Evvelden belirttiğimiz üzerine Kalmuk Türklerinin tarihi, savaşlıkları ve dini inanç tarihleriyle alakalı kısıtlı veya az sayıda çalışma olmasına rağmen günlük hayatlarıyla ilgili bilgi veren tek eser Mustafa Rahmi'nin "Kalmuk Türkleri" isimli kitabıdır. Çalışmamızda da bu eserin metnini bilim dünyasına sunarak bu eksikliği bir nebze olsun giderdiğimiz kanısındayız.

7. Kaynaklar

- Balaban, Mustafa Rahmi. (1947). *Filozoflarla Birer Saat: Muhtasar Felsefe Tarihi*. Ankara: Gayret Kitabevi.
- Buyar, Cengiz (2013). “Kırgızistan’da Bir Etnik Grup: Sart Kalmaklar”. *Turkish Studies*, Volume 8/9, Yaz 2013, S. 819-831.
- Ertan, Veli. (1992). “Mustafa Rahmi Balaban”. *DİA- 5*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık. 1-2.
- İrımbeğ kızı, Cibek. (2011). *Geçmişten Günümüze Kalmukların Dini Tarihi ve Halk İnanışları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Peter Simon Pallas, Knaw Past Members, Link:
<http://www.dwc.knaw.nl/biografie/pmknaw/?pagetype=authorDetail&aId=PE00002215> [erişim tarihi: 01.09.2017].
- Yücel, Mualla Uydu (2011). “Kalmuklar”. *DİA-24*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık. S. 267-268.

SÜLEYMÂN-NÂME-İ KEBİR'DE ÇEVİRİ ÖĞELERİ THE TRANSLATION ITEMS IN SULEYMAN-NAME-I KEBİR

RABİA AKSU

Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr. Erzurum University, Faculty of Science Literature, Turkish Language and Literature
rabiaksu_24@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-0215-6370>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 04.12.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 11.04.2018

Sayfa-*Pages* : 187-200

 : <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3865>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

SÜLEYMÂN-NÂME-İ KEBİR'DE ÇEVİRİ ÖĞELERİ
THE TRANSLATION ITEMS IN SULEYMAN-NAME-I KEBİR

RABİA AKSU

Öz

Firdevsî-i Rûmî Süleymân-nâme-i Kebîr adlı hacimli eserini 15. yüzyıl sonlarında yazmaya başlamıştır. Manzum ve mensur bölümlerden oluşan eser genel olarak Süleyman peygamberin hayatını anlatmaktadır. Eserde anlatılan hikâyeler çoğunlukla sözlü kaynaklardan alınmıştır. Yazılı kaynaklar ise genellikle Farsça ve Arapçadır.

Eserin yazıldığı dönem, tercüme faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemdir. Türkler Anadolu'ya yerleştikten sonra Farsça ve Arapça ile münasebetlerde bulunmuş ve bu dillerden oldukça etkilenmiştir. Bu dillerden pek çok eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Tercüme yapılırken kaynak dildeki ifade korunmaya çalışılmış; bu durum da kimi zaman Türkçenin cümle yapısına aykırı örnekler ortaya çıkarmıştır.

Süleymân-nâme-i Kebîr'de de Türkçenin tamlama ve cümle yapısına aykırı olan ve çeviri ögesi olduğu düşünülen pek çok yapı tespit edilmiştir. Bu öğeler genellikle sözcük düzeyinde öğelerdir. Sözcük düzeyinde veya tamlama düzeyindeki çeviri öğeleri belirlerken kaynak dilin hangisi olduğunu belirlemek zordur. Çünkü toplumların duygu ve düşüncelerini ifade şekli genelde birbirine yakındır. Her dilin kendi deyimleri, atasözleri ve kelime grupları vardır. Türkçe, Arapça ve Farsça gibi birbirine yakın coğrafyalarda konuşulan ve köklü bir geçmişi bulunan dillerde çevirinin ilk olarak hangi dilden yapıldığını veya çeviri olup olmadığını tespit etmek ise daha da zordur.

Çalışmamızda Süleymân-nâme-i Kebîr'de yer alan bazı kelime grupları ve cümleler ele alınmış ve bunların çeviri ögesi olup olmadıkları üzerine düşünülerek bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Firdevsî-i Rûmî, Süleymân-nâme-i Kebîr, çeviri öğeler, Eski Anadolu Türkçesi

Abstract

Firdevsî-i Rumi began to write his voluminous work Süleyman-name-i Kebir in the late 15th century. The work, which consists of verse and independent sections generally describes the life of the Prophet Solomon. The stories described in the work are mostly taken from oral sources. Written sources are generally Persian and Arabic.

The period in which the work is written is a period when the translation activities are intensive. After the Turks settled in Anatolia, they were found in Persian and Arabic relations and were greatly influenced by these languages. Many works from these languages have been translated into Turkish. When the translation was made, the source expression was tried to be preserved; this situation has sometimes created examples that are contrary to the sentence structure of the Turkic people.

In Süleyman-name-i Kebir, many structures which are contrary to the syntactic and sentence structure of Turkish and which are thought to be translation elements have been identified. These items are usually word-level items. It is difficult to determine the source language when determining the translation level at the word level or level. Because the expressions of the feelings and thoughts of the societies are usually close to each other. Each language has its own idioms, proverbs, and vocabulary. It is too difficult to determine from which tongue or translation a dialect is originally spoken in languages with a long history, spoken in close geographies such as Turkish, Arabic and Persian

In our study, some word groups and phrases in Süleyman-name-i Kebir have been handled and some results have been reached by considering whether they are translation items or not.

Key Words: Firdevsî-i Rûmî, Suleyman-name-i Kebir, translation items, Old Anatolian Turkish

Giriş

Süleymân-nâme-i Kebîr, Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış bir halk metnidir. Manzum ve nesir olarak yazılmış bu hacimli eser genel itibarıyla Hz. Süleyman'ın hayatını anlatmaktadır. Eserde yer alan hikâyeler incelendiğinde eserin pek çok yazılı kaynaktan çeviri yapılarak oluşturulduğu görülmektedir. Türk Dili tarihinde metin çevirileri Eski Uygur döneminde başlamış, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ise yoğun bir şekilde devam etmiştir.

“Bir süreç olarak tercüme, söküme ve yapımla başlar. Kaynak metinlerin kelime, söz ve sözcüklere karşı dilde anlamdaşlar aranır ve bulunur. Sonra bulunan bu anlamlar, mesaj veya muhtevaya karşı dilin göstergeleriyle yeniden anlatılır.” (Gürbüz, 2017: 18)

Çalışmamızın konusu olan çeviri öğeleri ise; “bir yabancı dilden olduğu gibi veya bir bölümüyle çevrilen, yabancı dildeki örneğine benzetilerek dilde oluşturulan sözleri, sözcük öbeklerini ve benzerlerini içerir” (Aksan, 2007: 33).

1. Firdevsî-i Rûmî, Süleymân-nâme-i Kebîr

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi, tercüme faaliyetlerinin oldukça yoğun olduğu bir dönemdir. Bu dönemin başlangıcı kabul edilen Selçuklu döneminde en çok rağbet edilen dilin Farsça olduğu, Arapça yazılan eserlerin dahi herkes anlasın diye Farsçaya çevrildiği anlaşılmaktadır (Ateş, 1945: 125). 13. yüzyılda ise yeni yazı dilinin oluşmasıyla Arapça ve Farsça eserlerin yanında Türkçe eserler de kaleme alınmıştır.

Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymân-nâme-i Kebîr adlı hacimli eseri de 15. yüzyıl sonlarında yazılmaya başlanmıştır. Manzum ve mensur bölümlerden oluşan eser genel olarak Süleyman peygamberin hayatını anlatmaktadır. Eserde birbirinin devamı olan üç hikâye vardır. Firdevsî bu hikâyeleri sözlü ve yazılı kaynaklardan derlemiş ve bir araya getirerek kitabını oluşturmuştur. Sade bir dille anlatılan hikâyelerde öğretici bilgilere, nasihatlere ve olağanüstü figürlere de yer verilmiştir. Köprülü metinde tarih, ahlak, felsefe ve astronomi gibi farklı alanlarda da bilgilerin bulunması sebebiyle eserin ansiklopedik bir mahiyet kazandığını belirtmektedir (Köprülü, 1996: 128).

Eserde anlatılan hikâyeler derlenirken sözlü kaynaklarla birlikte Arap, Fars, İbranice ve Süryanice yazılı kaynaklardan da yararlanılmıştır. Ayrıca Kur'an ve Tevrat'tan alıntılar yapılmıştır. Bu kaynaklardan tercüme yapılırken kimi ifadeler olduğu gibi alınmıştır. Bazı birleşikler olduğu gibi çevrilmiş, bazılarının ise bir kısmı çevrilmiştir. Ayrıca tercüme yapılırken kaynak dilin söz varlığına uygun ve söz dizimine göre tercüme yapılmış, bu durum da kimi zaman Türkçenin cümle yapısına aykırı yapılar ortaya çıkarmıştır. Eski Anadolu Türkçesi dönemi tercüme eserlerinde sıkça karşılaşılan bu durum, dönemin cümle yapısı ile değerlendirmeler yapılırken bazen göz ardı edilmiştir.

Süleymân-nâme'deki çeviri öğeleri daha çok sözcük düzeyindedir. Bununla beraber söz dizimini etkileyen çeviri öğelerine de rastlanılmıştır.

2. Süleymân-nâme-i Kebîr'de Çeviri Öğeleri

Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim* adlı eserinde çeviri öğelerini 4 alt başlıkta sıralamıştır: 1- Tam Çevirme Sözcükler, 2- Yarı Çeviri Sözcükler, 3- Bağımsız Çeviri Sözcükler, 4- Anlam Etkilenmesi (Aksan, 2007: 34).

2.1. Sözcük Düzeyinde Çeviri Öğeleri

Eserde sözcük düzeyindeki çeviri öğelerine çoğunlukla deyimlerde rastlamaktayız. Eserde geçen deyimlerin çoğunluğu Farsçada da karşılıkları olan deyimlerdir. Deyimlerin hangi dilden tercüme edildiğini tespit etmek zordur. Eserin yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda Farsçadan yapılan çevirilerin yoğunlukta olması muhtemeldir. Bununla beraber bu öğeler Türkçede zaten var olan, Farsça ve Arapçadaki ifadeye karşılık olarak kullanılan kelime grupları da olabilir.

“İki ulusun atasözlerinin ve deyimlerinin benzeşmesi bu iki ulusun yaşam ve düşünce yönünden birbirlerine hangi noktalarda yaklaştığını, birinin öbüründen nerelerde ayrıldığını belirtir. Ulusların olaylar karşısındaki tepkilerini, tutum ve davranışlarını saptamamıza yardım eder (Olgun: 1973, 155).

2.1.1. Tam Çevirme Sözcükler

Yabancı dildeki sözlerin her üyesinin, aslına uygun olarak dildeki karşılıklarıyla çevrilmesi sonucu ortaya çıkar (Aksan, 2007: 34). Metinde geçen ve bir kısmı günümüzde de kullanılan ifadelerin tam çevirilerine diğer dillerde de rastlanılmıştır. Ancak çevirinin ilk olarak hangi dilden yapıldığını ya da hangi dilden diğerine aktarıldığını tespit etmek oldukça zordur. Eserde tam çeviri yapılan örneklerin çoğunluğunu isim ve yüklemleştirci fiille kurulmuş birleşik yapılar oluşturmaktadır:

başından toprak at-/koy-: çok üzülmek, dövünmek: “*hemân turu gelüp başından toprak koyup “veyl Dāvud” diyüp kırk gün ağladı T221a/20, şeyâtîñ uluları bed-hûları ayağ üzre kalkup başların açup üzerlerine gill ü toprak koyup ağlaşdılar T230b/11”*

hâk ber ser: üzülme (Steingass, 2005: 441)

bil kuşan-: bir şeyi yapmaya niyetlenmek. “Lîk hîle kıлмаğa bil kuşanur T244b/12”

kemer ber besten: niyetlenmek (Kanar, 2010: 1229)

el(in)den gel-: gücü yetmek. “*Ammâ kim elinden gelmedi. Ol âteş-i Nemrûd içre bulduğı ‘âlemi dahı bulmadı T200a/16, eger kim müşkilüñ varısa elimizden geldüğünce ‘aqlımız irdüğünce ‘ilmümüzce hall idevüz T204b/06”*

ez dest âmeden: yapabilmek (Steingass, 2005: 521)

el(in)den git-: kaybetmek, yitirmek. “*Dāvud ol hatuna eyle ‘âşık olmuşdı kim şabrı kararî elden gitmişidi T204a/03, Sermâye gitti elimden geldi küfür dilimden T246a/08”*

ez dest reften: kaybolmak (Steingass, 2005: 521)

kanlı yaş: hünâb: kanlı gözyaşı/ “*Nergesinden dökdüğünce kanlu yaş” T210a/14*

hün çekânden: kanlı yaş akıtmak. (Kanar, 2010: 670)

söz aç(ıl)-: bahsetmek, söylemek “*Buğur ol cengüñ aşlı ne ola diyüp söz açıldı T235a/03, bunlaruñ merâtibinden söz açılıp söylendi, Dāvud ‘aleyhi's-selâm on iki sıbtuñ melikleriyle oturup Tevrâtdan söz açup T198b/07”*

ser harf-i râ bâz tevrâ: söz açmak. (Olgun; Drağsan, 1977: 401)

toprak ol-: ölmek. “*Toprak olup çüriye hep cismümüz T206b/02”*

hâk şoden: toprak olmak, ölmek (Steingass, 2005: 440)

tuз etmek: tuz eklemek hakkı, minnet. “*it tuз etmek bilmezden eżal durur T207a/10, biz dahı ol tuз etmegi bilevüz T207a/11”*

ḥaḳḳ-ı nān u nemek: tuz ekmek hakkı (Olgun, 1973: 168)

yile vir-: harcamak, yok etmek. “*bunca sa’ın ve benüm bunca cidd ü cehdümi yile virem didi T245a/02*”

ber bād dāden: yitirmek, kaybetmek (Kanar, 2010: 253)

yoldan çık(ar)-: doğru yoldan ayırmak. “*Siz himmet dutuñuz kim bugün Dāvud’ı yoldan çıkaram didi T201a/17*”, “*Avratıla er çıkar yoldan müdām T202a/20*”

ez rāh be der reften: yoldan çıkmak; ez rāh borden: yoldan çıkarmak (Kanar, 2010: 752)

yüz çevir-: artık ilgilenmemek, vazgeçmek. “*Sen Süleymān’dan dilek idesin diyüp ‘ahd ü peymān itdiler kim birbirinden dostlık kırup yüz çevürmeyeler T299a/14*”

rū ber gerdāden: yüz çevirmek (Olgun, 1973: 169)

2.1.2. Yarı Çeviri Sözcükler

“Genellikle iki öğeli birleşik sözcük, deyim gibi sözleri bir sözcüğünün çevrilerek ötekinin olduğu gibi aktarılmasıyla oluşan biçimlerdir.” (Aksan, 2007: 34)

Süleymān-nāme-i Kebîr’de yarı çeviri sözcüklerin büyük bir kısmını da yine bir isim ve yüklemleştirici fiille kurulan birleşik yapılar oluşturur. Eserde Arapça ve Farsça isimlerle oluşmuş deyimlerin bulunması pek tabiidir. Günümüzde bu deyimlerin bazıları aynen kullanılmaya devam ederken (*haber ver-*, *aklı er-*, *aşık ol-*) kimilerinde ya Türkçe isimler tercih edilmiş ya da tek kelime ile ifade edilmiştir: *cevap ver-* / *yanıtla-*, *intikam al-* / *öç al-*; *gam ye-*, *gussa ye-* / *üzül-*, *endişelen-*

Eserde en fazla yarı çeviri öğelerine rastlamaktayız:

‘aklı ir-: anlamak. “*eger kim müşkilüñ varısa elimüzden geldügince ‘aklumuz irdügince ‘ilmümüzce ḥall idevüz T204b/05*”

‘aklı-ı kesî residen: akli ermek (Kanar, 2010: 1058)

‘aşıq ol-: sevmek. “*Urmiyā ol maḥbūbenüñ pāk-dāmenüñ, evşāf-ı ḥamīdesin-kim gūş eyledi, gözleri görmedin gönülden ‘aşıq oldı T201b/11*”

‘aşıq şoden: aşka düşmek, aşık olmak (Steingass, 2005: 880)

āvāz vir-: seslenmek. “*Her hātif āvāz virürdi kim mine’r-raḥman Ḥaḳ Te’ālā ḥazretinden destūr olurdu T229b/12*”

cānı ağızına gel-: ölmek üzere olmak. “*Sām görüp nevḥa kırup yanına geldi gördi kim Ḥurrem Şāh’uñ cānı ağızına gelmiş T224b/07*”

cān be leb residen: canı ağızına gelmek (Tokmak, 2001:91)

cevāb vir-: yanıtlamak. “*Dāvud ‘a.m. cevāp virüp didi kim: Be-ğāyet ḥayf durur T218a/14*”

cevāb dāden: cevap vermek, yanıtlamak (Steingass, 2005: 375)

dem çek-: uzun uzun ötmek. “*Andan çāh-ı ‘akūmden biñ dürlü belayıla geçdiler, dem çeküp uçdılar dördüncü kat yirüñ üzerine daḥı geldiler T224b/15*”

dem keşiden: dem çekmek (Olgun, 1973: 163)

düşnām vir-: tahrik etmek. “*Yüves’le Ves daḥı Sām’uñ karşıısına geçüp düşnām virürdi T239b/03*”

doşnām dāden: küfretmek (Kanar, 2010: 708)

fermān vir-: emretmek. “*kaçan-kim kırk yaşuña giresin cihān milkine şehriyār olup ins ü cinne fermān viresin T245a/12*”

- fermân dâden: emretmek (Kantar, 2010:1121)
- ğam yi-**: üzölmek. “*Sâm eyle diyicek Hızr-ı hâzır didi-kim: Yâ Sâm! Ğam yime kim Hağ Te 'âlâ'nuñ emri budur T240a/01*”
- ğam ĥorden: üzölmek (Steingass, 2005: 894)
- ğuşsa yi-**: üzölmek, endişelenmek. “*Şeh Süleymân ğuşsasın yidi delim T245b/09*”
- ğuşsa ĥorden: üzölmek (Kantar, 2010: 1087) (Steingass, 2005: 889)
- ħaber vir-**: bilgi vermek. “*Varup göre kanda idügin bilüp ĥaber vire. Cârîye daħı gelüp Dâvud'ı Ma 'aħa ĥatunuñ evinde buldı T227a/08*”
- ħaber dâden: haber vermek (Kantar, 2010: 639)
- intikâm al-**: öc almak. “*Âdem-i şafı neslinüñ intikâmın şeytân neslinden alacağdur T235a/12*”
- intikâm giriften: intikam almak (Kantar, 2010: 217)
- zahmet çek-**: zorlanmak. “*Yo 'â kim senüñ ĥarındaşuñdur bu ĥal'aları alınca çok zahmet çekipdürdi T215a/12*”
- zahmet keşiden: zahmete girmek (Kantar, 2010: 808)

2.1.3. Bağımsız Çeviri Sözcükler

Bağımsız çeviri öğeler için Aksan'ın tanımı şöyledir: “Yabancı öğelerin dilde onları aşağı yukarı karşılayan sözcüklerle çevrilmesi sonucunda doğar” (Aksan, 2007: 34).

..den ol-: Arapça *min edatı* (من) “+dAn” anlamıyla oluşturulmuş bu çeviriye Kur'an meallerinde rastlanılmaktadır. “*velâ tekünü mine'l-müşrikîn¹*” “*müşriklerden olmayın*” Arapça metinlerde *min* edatının kattığı anlam Türkçede genellikle “+dAn “eki karşılanmaktadır. Orijinal metinde ol- fiili yoktur. Bu nedenle yazarın fiil ekleyerek yapmış olduğu tercüme bağımsız çeviri olarak ele alınmıştır.

“*Ümizüm var ki anlarcılavin ben-daħı şâbirlerden ve şâkirlerden olup mertebesine yitişem didi T199a/07*”

“*Bunuñ ol bir koyunına tama' ĥılmağul kim günahkârlardan olursın didi T219b/05*”

2.1.4. Anlam Etkilenmesi

başından aşığa: baştan ayağa, tamamen. “*Daħı yirinden ĥurup başından aşığa geydi aħtarı virdi T238b/13*”

ser-â-pâ: tamamen, baştan ayağa. (Steingass, 2005: 667)

ħikâye: anlatma, söyleme (Mutçalı, 2012: 226). **ħikâyet aç-**: hikaye anlatmak, bir konudan bahsetmek. “*Küh-ı Ķâf'dan ĥoş ĥikâyet açavuz T225b/12*”

zır ü bay: fakir ve zengin. “*Gâh şalar zır u bayı ĥâke hem T208a/10*”. Eserde Türkçe bir kelime olan bay, Farsça “alt, aşığı” anlamına gelen *zır* kelimesine “yoksul, hiçbir şeyi olmayan” anlamı verilerek “fakir ve zengin (herkes)” anlamında kullanılmıştır.

¹ En'am suresi 79. ayet

2.1.5. Diğer Çeviri Öğeleri

Süleymān-nāme'de Doğan Aksan'ın yapmış olduğu sınıflandırmadan hiçbir gruba dahil edemediğimiz çeviri öğelerine de rastlanılmıştır. Arapça veya Farsça isimlerin yanına Türkçe fiil getirilerek yapılan bu birleşiklerde anlam etkilenmesiyle beraber Türkçe fiilin yan anlamlarından birinin kullanıldığı düşünülmektedir. Türkçe fiillerin esas veya yan anlamlarıyla oluşturulmuş bu birleşikler, çeviri yapılan kaynaktaki fiilin anlamından hareket edilerek oluşturulmuştur. Bu birleşiklerde daha çok *al-*, *bul-*, *gel-*, *çek-*, *getür-*, *gör-*, *var-* ve *vir-* fiillerinin kullanıldığı görülmektedir.

āb-dest al-: “*Loqmān Hākīm dahı yirinden turup āb-dest alup namāz kılup Hālık'a 'ibādet itdi* T238a/13”. Türkçede *al-* fiili takip edebildiğimiz en eski yazılı metinlerden itibaren hem esas fiil hem de tasviri fiil olarak ve ilk metinlerde dahi farklı anlamlarda kullanılan bir fiildir (Clauson, 1972: 124). Fiilin zamanla anlamının daha da genişlediği ve birleşik fiilleri oluşturduğu da yine eski metinlerde görülmektedir (Erol, 2014: 143). Arapça “saflık, arı olma” anlamındaki *vuḍū*, Farsça “el suyu” anlamında *ab-dest* kelimesi, dini bir ifade olarak “Müslümanların namazdan önce uzuvları yıkayarak yaptığı arınma” anlamında kullanılmaktadır. Türkçeye ise Farsça *ab-dest* kelimesi alınmış ve genellikle *al-* fiili² ile kullanılmıştır.

'alemlere rahmet ol-: insanlığın kurtuluşuna vesile olmak. “*Tahkik biliūn kim ol Dāvud 'a.m. 'ālemlere rahmet olmuş³ kul-durur . Ve aña uyanlara delil ve hüccet olmuşdur.*”

dil vir-: sevmek. “*'Avrata dil virmeyendür⁴ pes cüvān* T219b/21”

āvāz vir- T220b/20, *bāda vir-* T198a/17, *ḥad vir-*T211a/05, *emān vir-* T209b/09, *fermān vir-* T245a/12, *feṣaḥat vir-* T217a/04, *necāt vir-* T239b/11

emān bul-: kurtulmak, güvende olmak. “İns ü cinnü bu ecilden bulmaz emān ir ü giç T225a/04”. Temel anlamı “arayarak veya aramadan bir şeyle veya kimseyle karşılaşmak” (TS: 2009: 324), *to find* (Clauson, 1972: 332) olan fiilde zamanla anlam genişlemesi olmuştur. Kelime özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminde pek çok yeni anlam kazanmıştır (Erol, 2014: 221)

baht bul- T218b/15, *dest-res bul-* T221a/15, *feth-i nuşret bul-* T202b/18, *furşat bul-* T202b/02, *gāyet bul-* T217a/04, *'izzet bul-* T238b/05, *maḥşūdun bul-* T204a/03, *ma'nijyi bul-* T201a/03, *mühlet bul-* T236a/07, *necāt bul-* T245b/19, *nizām bul-* T245b/03, *rāhı bul-* T226b/03, *rehā bul-* T224a/03, *tesellī bul-* T207b/07, *vefā bul-* T218b/07, *vuşlat bul-* T210a/13, *vuşül bul-* T212a/08, *zafer bul-* T232b/01

² 14. yüzyılda tercüme edildiği düşünülen (Akkuş, 1995: 13) Kitab-ı Gunya adlı eserde *ab-dest* kelimesinin *al-* fiili ile beraber *kıl-* ve *it-* fiilleriyle de kullanımı görülmektedir (Akkuş, 1995: 405).

³ Enbiya Suresi 107. ayeti “*Vemā erselnāke illā rahmeten li'l-ālemin*” “(Ey Muhammed) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik” şeklinde çevrilmiştir (www.diyaret.gov.tr 27.02.2017). Bazı müfessirler bu ayetin son peygamber olan Hz. Muhammed'e indirildiğini ancak peygamberlerin gönderiliş amacı göz önünde bulundurulduğunda aslında tüm peygamberlerin âlemlere rahmet olarak gönderildiğini sözlü olarak ifade etmektedirler.

⁴ Eserde *dil vir-* deyimini iki yerde geçerken tam çeviri ile yapılan “*gönül vir-*” deyimini daha sık kullanılmıştır: “*g. virdüğü* T223a/21, *g. viren* T216b/17, *g. virme* T206a/18, *g. virmedi* T206a/17, *g. virüp* T203a/10, T206a/12

ğaflete var-: uyumak. *Tā'atden fāriğ olıcağ Sām'uiñ gözlerin uyku aldı. Hurrem Şāh dağı*

ğaflete vardı. T223b/21". "var-" fiili ET.'de bar-: "to go" (Clouston, 1972: 354); Türkçenin temel fiillerindendir. Eski Türkçeden itibaren esas fiil işlevi yanında fiilimsilerle birlikte tasviri fiil olarak da kullanılmıştır: *ölüp bar-* "ölüp gitmek" (Gabain, 2003: 91)

cenge var- T213b/06, *fikre var-* T241b/05, *ğarka var-* T220a/1, *karârına var-* T243b/05, *nazarına var-* T202b/05, *ölüm haddine var-* T216b/02, *secdeye var-* T219b/05

-1. Tamlayanı Çokluk Eki Almış İsim Tamlamaları

elleri emegi: "*Bu yañadan ol kız dağı anası Aviğâyda evlerinde oturup elleri emeginle dirlik iderlerdi T201b/18*"

gökler ehli: "*Nidā geldi Cebrā'il dağı 'a.m. gökler ehline müjde kıldı T232b/11*"

gökler ferişterleri: "*Hak Te'ālā Cebrā'il'e 'a.m. emr itdi kim yā Cebrā'î! Gökler ferişterlerine di kim tāt'atlerin ve tesbihlerin artursunlar T232b/08*"

gözlerinin yaşı: "*Kahramāñi gözlerinüñ yaşı seyl-āb oldı aqup cevāp virmedi T244b/19*"

-2. İsim Ögesi Çokluk Eki Almış Sayı Sıfat Tamlaması

"Sayı sıfatları çokluk anlamı getirdiği için Türkçede sayı sıfatı almış adlar çokluk eki almazlar. Ancak bazen bilinen kişiler veya nesnelere topluluğuna ad olmak üzere doğrudan doğruya sayı sıfatlarına ya da onların belirttikleri adlara çokluk eki getirilmiştir" (Banguoğlu, 2007: 323): "*üç silahşörlere, yedi cüceler, kırk haramiler*"⁵ Eski Türkçede isme çokluk ekinin getirildiği örnekler vardır: *üç oğrılar* (Gabain, 2003: 75).

Türkçede önünde sıfat olan isim çokluk eki almazken etkileşimde bulunulan dillerde bu durum görülmektedir. "Üç ile on arasındaki sayılarda sayılan müzekker ise sayı müennes, sayılan müennes ise sayı müzekker olur. Sayılan (isim) çoğul ve mecrurdur" (İşler; Yıldız, 2015: 75)

birkaç begler: "*Andan Avsiyā dağı birkaç beglerle Yo'ā bin Cerüpāyıla Avyāş bile Avinādavıla Yitre'amla T214a/02*"

iki gözler: "*Çünkü Dāvud Süleymān yüzün gördi eline alup iki gözlerinde öpdü T235a/01*"

iki hatunlar: "*Ol iki hatunları uydurup bu tāt ve bu tepsiye altun, iki cāriye eline virüp götürdiler T210a/09*"

yidi dilāverler: "*Yitre'am'la bu yidi dil-āverlerle yirinden tırup kal'anuñ kapusına vardılar T214a/02*"

iki melekler: "*Pes ol iki melekler bu cevābı Dāvud'dan iştirdiler birbirine bakup gülümsindiler T219b/08*"

iki da'vācılar: "*Didiler kim: Yā Nebiyallāh! Korkmağıl kim biz iki da'vācılaruz T219a/04*"

⁵ Bu örnekler de yabancı dilden çevrilerek dilimize geçmiştir.

üç hatunlar: “*Yine ol üç hatunlar dahı birisi Eyleyav hatun iki dahı Dāvud’uñ kız karındaşları Cerüpā’yla Ugāyil hatun gitdiler T211a/13*”

-3. Yabancı Kelimelerle Türkçe Yapılar

Yabancı kelimeler Eski Türkçe döneminde oldukça azdır. İslamiyetin kabulünden sonra yazılan Kutadgu Bilig’de dahi yabancı ögelerin sayısı %1,9⁶ kadardır. Türklerin Anadolu’ya gelip yerleşmeleri ve Oğuz ağzına dayalı bir yazı dili oluşturmasıyla bu coğrafyada da sayısız eserler yazılmaya başlanmıştır. Eski Anadolu Türkçesi Dönemi denilen bu dönemde telif eserlerin yanında tercüme eserler de oldukça fazladır. Süleymân-nâme-i Kebîr’de kullanılan yabancı ögelerin sayısı ise tek bir cildi için %5 civarındadır. Bu oran dönemin diğer eserlerinde de genellikle böyledir. Daha sonraki dönemlerde özellikle Arapça ve Farsça olmak üzere yabancı ögelerin sayısı artmış, çoklu terkipler kullanılmış, aşırı süs unsurları tercih edilmiştir. Bu durum yazarların Arapça ve Farsça bilgilerini gösterme konusundaki tutumlarından kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda Osmanlı Türkçesi döneminde yazılan eserlerin çoğu halktan kopuk kalmıştır (Ercilasun, 2010: 461)

Türkçeye hızlı bir şekilde giren yabancı kelimelerle birlikte özellikle Farsça tamlama şekli de sıkça kullanılmıştır. Türkçede ad tamlamalarında genel kural tamlayan+tamlanan şeklindedir. “Farsça söz diziminde belirtici öbekler şöyle olur: Belirtken belirttiğinden sonra gelir (Bu Türkçe tamlamanın aksinedir.) ve farklı belirtici öbeklerin arasına bir +I gelir: *padişah-ı adil, sahib-i hamiyet*. Aynı ögeler Türkçe söz dizimine göre biçimlenmek suretiyle şöyle olur: *adil padişah, hamiyet sahibi* (Deny, 2012: 694; çev. Elöve)

Süleymân-nâme-i Kebîr’de de Farsça yapıtlı tamlamalarla beraber Türkçe tamlama yapısına göre kurulmuş kelime grupları oldukça fazladır:

cân bülbülü: “*Diñle nice zār ider cān bülbülü T225b/19*”

cān göziyle: “*Hicābsuz perdesüz cān göziyle cemāl-i ber-kemāliñi müşāhede kıldum T200a/04*”

cān kuşu: “*Şanasın cān kuşudur ya toğdı gün T202a/08*”

cihān fahrı: “*‘Tal’atunđandur münevver iy cihān fahrı bugün T197b/16*”

cihān sarāyı: “*Kimseneye dimezem ki cihān sarāyında yoldaş çok hāldaş bulunmaz T204a/21*”

dünyā şughı: “*Cemī’ dünyā şughın gönülден giderüp ol gün huzūrıla huşū’ıla Hāk Te’ālā hāzretine t̄ā’at kıla. T199b/21*”

evvel āhir: “*Evvel āhir ādeme oldur hasūd T201a/17*”

gök ehli: “*Bu gice gök ehli yir ehli şādılık içinde olsunlar didi T232b/10*”

Hāk kelāmı: “*Hāk kelāmı diñlese itmez şabır T213b/14*”

hesāb günü: “*Anlara katı ‘azāb olacaqdur ve andan ötürü kim ol hesāp günü unıdup... T226a/18*”

laciverdî kubbeye: “*Lāciverdî kubbeye kim şaldı fer T231a/18*”

ma’rifet deryāsı: “*Her ki düşmez ma’rifet deryāsına T226b/03*”

⁶ Doğan Aksan’ın “Köktürkçeden Bugüne Türkçede Ödünçlemeler Üzerine Bir Sözcük İstatistiği Araştırması” adlı bildirisinin kısaltılmış çevirisinden alınmıştır (Aksan, 1977)

pirlik 'âlemi: “Ben dahı görüp göñlüm istedi kim pirlik 'âleminde bir kız oğlan dahı alam T231b/08”

şark burcu: “Elî'am kızın kim gördi kim şark burcında bir mâh oturmuş T215b/12”

2.2. Cümlede Çeviri Unsurları

“Yan yana dizilen kelimeler, ya yargı bildirerek cümleyi ya da varlık, kavram ve hareketleri karşılayarak kelime gruplarını meydana getirir. Bu diziliş, belirli kurallara dayalı bir diziliştir. Türkçede söz diziminin en belirgin özelliği, kelime gruplarında ve cümlede ana unsurun genellikle sonda bulunmasıdır.” (Karahan, 2014: 9)

Orhun Türkçesinde az da olsa tümlecin yüklemden sonra geldiği örnekler vardır: *İlimdä tört tægzindim ärdämim üçün* (Tekin, 2003: 211). Ancak tercüme olan Uygur Türkçesi eserlerinde bu tür cümleler daha fazla görülmektedir. Ayrıca Uygur metinlerinde yaygın olmamakla beraber bazı cümlelerde fiil-fail uygunluğuna riayet edilmediği, bu hususun daha sonraki tarihi yazı dilleri ve lehçelerde de bulunduğu görülmektedir (Eraslan, 2012: 52).

Süleymân-nâme-i Kebîr'in 10. cildinde ise Türkçenin söz dizimine aykırı olduğu düşünülen bazı yapılarla rastlanılmıştır. Bu aykırılıkların bir kısmının yabancı dilden çeviriler sonucu oluştuğu düşünülmektedir:

2.2.1. Tümleçle biten cümleler:

“Türkçede fiil cümlesi özne+nesne/tümleç+yüklem şeklinde sıralanır. Arapçada ise fiil cümlesinin dizimi fiil+fail+mef'ul'den oluşur. Her iki dildeki fiil cümle yapısının göz önünde bulundurulması birinden diğerine çevirinin nasıl yapılması gerektiğini de gösterir.” (İşler; Yıldız, 2015: 232)

Farsçada ise Türkçenin söz dizimine daha yakın cümle kuruluşları görülmektedir. “Düz cümle, Fars dili ve gramerini gerektirdiği cümle düzenine uygun olarak sıralanan, normal diziliş kuralında bulunan cümlelerdir. Farsçada bu normal diziliş genellikle fail+mef'ul+fi'l şeklindedir.” (Yıldırım, 2010: 333). Ancak Farsça Hint-Avrupa dil ailesindedir. Hint-Avrupa dillerinin söz dizimi özne+yüklem+nesne şeklindedir ve Farsçada da bu sıralamada cümle kuruluşları görülmektedir. Günay Karaağaç, Farsçada özne+nesne+yüklem şeklinde Türkçeye benzer cümle kuruluşunun bulunmasının Hint-Avrupa dil ailesi araştırmacıları tarafından izah edilemediğini belirtmektedir. Kendisi bu dizilişin Türkçenin Farsça üzerindeki dil bilgisel etkisi olarak kabul etmektedir (Karaağaç, 2015:49).

Eserde özellikle zarf tümleciyle anlamı ve yargısı tamamlanan cümle kuruluşları vardır.

"Ol zamân kim Dâvud hilâfet şadrına geçüp bunuñ üzerine rüzigâr kim geçdi T198b/05"

"Hakîm kavlince: Çünkü Dâvud'uñ günâhın Allâhu Te'âlâ kim 'afv eyledi ve Urmiyâ hatunı Şâyi' kızı Bat-Şâyi'dür alup kendüye nikâh kıluv andan evvel ve Dâvud'uñ tokuz oğlı kim vücûda gelüp tururdu T223b/06"

Dahı Süleymân'uñ dayaları bişikde çeng-ile sâz oyunla ügürürler idi tâ kim uyanınca. Girü uyarmak isteseler kânün âvâzı ile uyarurlaradı T236b/17

*Ol gice ol melâlet-ile yatdı **dün nisfına dek** T214a/08, İlyās kavmi üzerine yardım idüp hem mükerrem kılduñ tağlarda ve taşlarda **kuşlar bigi uçmağula** T198b/17*

*Ol zamān kim nitekim zıkr eyledük kim pehlevān-ı cihānlıkda Sām-Suvār dañı üçünci kat **yir altında**.*

Sām-Suvār dañı felek yüzinden rāst-ı Şimurğ üzerine yakın geldi bu cānibden. T210a/21

*Hāşā Dāvud'dan ki ol bir hatun-içün Uryā'ı öldüre ve anuñ helākliğine sebep ola **'avratın almağičün** T203a/17*

Hem Dāvud dañı ol hatunlarıyla dostlaşurdı 'ābide zāhide muhsine müşfika olduğıçün T204a/10

*Nice kerre tābūt-dār olanlar cenge vardılar hiç nesne ölmediler ecelleri **gelmedüğüçün** T213b/06*

*Pes eyle olsa iy mü'minüm diyü da'vā kılan kimseler bunca kebāyir günāhları olup kaçan yarlığanur kim ortada huçbir günāh için peşimānlık yok, gözyaşıla zārılık yok ve isiğfār tevbe yok ve her gün her sa'at turmayup dañı ziyāde **günāhlar kim işler ferahlıgula**.*

İlāhî! İbrāhîm ulu kılduñ halılligile ve hem odi aña gülsitān ü būsitān idüp düşmeni Nemrūd'un kahr itdüñ bir siñek birle T198b/14

2.2.2. Tamlamalarda yeri değışen öğeler:

*"İçinde biñ harāmı varıdı-kim **her birisi ol harāmılerüñ** güzjñ pehlevānıdı T199b/02"*

2.2.3. Devrik cümleler/ Özne Yüklem Uyumsuzluğu:

*Ādem'i Havvā'yula azdurdum ve dañı 'avrat ucından **öldürtdüm** Kābil'e Hābil'i. 'Avrat ucından **öldürtdüm** gökden Hārūt'ı Mārūt'ı T202a/14*

*Bunun aşlı varsa budur kim bu gice **vardı** ol oğlan Dāvud bilinden ana rahmine düşdi.*

*Gördiler kim Süleymān anasına bu Dāvud'uñ hatunları be-gāyet incinüp ta'n yüzinden 'itāb-güne verhemliü **sözler söylediler, oğlanlarıyla fahr idenler** T227b/18*

***Dāvud buyurdı** kim Tālūt Şāh hazinesin açup vire ehlinüñ pır ü bernāsına, a'lā u ednāsına māl u genc üleşdürüp Süleymāniçün **beşāret itdiler** T237a/02*

Hatunun alduğıuñ hādişe hoz saña yiterdi-kim halk anuñ-içün tābūt-dārılık virmiş-kim Urmayā'ya kim öle hatunun ala.T213b/05

2.2.4. Bağlama Edatlarıyla Kurulan Uzun Cümleler

Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde çokça görülen *ki*⁷ bağlama edatı ve Eski Türkçe *kim* soru zamiri ile kurulan uzun cümleler; *çün* ve *çünkü* ile başlayan

⁷ Saadet Çağatay, Farsçadan dilimize daha Eski Uygur Türkçesi döneminde girmiş olan *ki* bağlama edatı ile Eski Türkçede soru cümlelerinde soru edatı *mu*'dan sonra gelen ve pekiştirme işlevinde kullanılan ve zamanla ses değışikliğine uğrayan *érki* (*érki > ki*) edatının karıştırılmaması gerektiğini ifade etmektedir (Çağatay, 1964: 245). Eserde Çağatay'ın belirttiği hususu gösteren pek çok örnek vardır.

cümleler eserde de oldukça fazla kullanılmıştır. Günümüz Türkçesine aktarıldığında bu edatların yerine zarf-fiil veya sıfat-fiil getirerek aynı anlamı sağlayabiliyoruz.

Çeviri yapılan kaynak dilde özne ve yüklem başta olduğunda anlamı tamamlayan tamlayıcılar ve tümleçler sonda yer almaktadır. Yazar kaynak dilden çeviri yaparken o dilin söz dizimi sırasına göre çevirmiştir. Böylece öznesi ve yüklemi başta söylenmiş olan cümlelerin tamlayıcıları sonda yer almıştır. Yazar böyle durumlarda diğer cümleye geçerken bağlama edatlarını kullanmıştır. Yine *çün*, çünkü cümle başı edatlarıyla da cümleleri birbirine bağlama eğilimi dönemin genel bir özelliği olmuştur. Dolayısıyla Eski Anadolu Türkçesinde *ki* ve *kim* edatlarıyla bağlanan uzun cümlelerin kullanılmasının önemli bir sebebi çeviri metinler olması denebilir. Çünkü *ki* edatı Türkçeye yabancı bir yapıdır. Bu edat öğeleri ve yan cümleyi ana cümleye bağlamak için sıkça kullanılmış ve Türkçenin yapısına aykırı şekiller oluşturmuştur⁸.

“Eger Dāvud'a fırsat bulursam bu 'avratla buluram ki Ādem'i Havvā'yıla azdurdum ve daḥı 'avrat ucundan öldürtdüm Kābil'e Hābil'i T202a/14”

“Revādur kim aña hadd uralar ulu günāha mürtekip olduğıçün ki Dāvud gibi Allāhu Te'ālā katında mertebesi 'ālī resūla iftirā kıla ve bühtān ide T203a/17”

“Ümiz vardur kim dermānın daḥı kılasın kim benüm derdümüñ dermānına senden özge hekim-i hāzık yok durur T204b/09”

“Çünkim Dāvud'uñ izniyle Eyleyāv hatunı Elī'am kızı bu sözi-kim işitdi yirinden turup kaftānın geyüp üzerine çār örtinüp ayağına edügin geyüp daḥı Bit-Şāyī' evlerine gelüp gitti.” T205a/20

“Dāvud daḥı çün anları gördi yakın bildi-kim Hāk Te'ālā anı ol iki melek ile ol hükminde imtiḥān idüben ibtilā kıldı.” T219b/12

Sonuç

Süleymân-nâme'deki çeviri öğelerinin çoğunluğunu birleşik fiil ve deyimler oluşturmaktadır. Günümüz Türkçesinde pek çok yan anlamıyla kullanılan bazı fiiller (*bul-*, *al-*, *gel-*, *çık-*, *tut-*, *ver-...*) bu anlamları tarihi metinlerde isimlerle birlikte oluşturduğu deyimlerden kazanmıştır.

Tam ve yarı çeviri öğelerde yer alan örneklere baktığımızda bu örneklerin kesin olarak tercüme olduğunu, Farsçadan veya Arapçadan tercüme edilerek Türkçeye kazandırıldığını söylemek güçtür. Bu öğelerin daha çok Farsça ve Arapça deyimlerin karşılıkları olduğunu düşünmek gerekir.

Cümle kuruluşlarında ise öğelerin sıralanışının çeşitli sebeplerle değişebildiğini görebiliyoruz. Tercüme eserlerin çoğunlukta olduğu Eski Uygur Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde böyle örneklerin daha fazla görülmesi, bu aykırılıklarda tercümenin etkin bir rolü olduğunu göstermektedir.

Dönemin diğer eserleri gibi Süleymân-nâme'de de sıkça görülen ve dönemin karakteristik bir özelliği olduğu düşünülen *ki/kim* edatlarıyla bağlanmış uzun cümlelerin sebebi de eserlerin çoğunlukla çeviri metinler olmasıdır. Farsçada pek çok işlevde kullanılan *ki/çün/çünkü* edatları Eski Anadolu Türkçesinde sıfat-fiil ve özellikle zarf-

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Özkan “Eski Türkiye Türkçesinde *ki/kim* Bağlaçlarının Kullanılışı Üzerine”

fiillerin işlevinde kullanılmıştır. Bu durum günümüzde Eski Anadolu Türkçesi kadar yoğun olmasa da devam etmektedir.

Süleymân-nâme-i Kebîr'de tercümeden kaynaklanan devrik cümleler de oldukça fazladır. Ancak devrik cümlelerin kullanımını sadece çeviriye bağlamamak gerekir. Bu dönemin temel cümle yapısından bahsetmek için kapsamlı bir söz dizimi çalışması gerekmektedir. Tarihi metinlerde karşılaştığımız devrik cümleler günümüzde de anlamı vurgulamak için sıkça tercih edilmektedir.

Türk Dili tarihinde Eski Uygur Türkçesinde başladığı kabul edilen tercüme faaliyetlerinin usul ve yöntemini ortaya koymak için hem farklı tarihi dönemlerin hem de aynı dönemin farklı eserlerinin incelenmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan. (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- AKSU, Rabia. (2016). *Firdevsi-i Rumi Süleyman-name-i Kebir, Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- AKTAN, Bilal. (2009). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Ankara: Gazi Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1942). "Uygurlarda İstıhlara Dair". *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, C. VII-VIII/1, s. 56-81.
- BABÜR, Yusuf. (2013). *Firdevs-i Rûmî Süleymân-nâme-i Kebîr (6-7. Ciltler) İnceleme-Transkripsiyonlu Metin*. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.
- CLAUSON, S. Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- ÇAĞATAY, Saadet. (1964). "Türkçede ki<érki" TDAY Belleten, s. 245-250, Ankara: TDK Yayınları.
- DENY, Jean. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. çev. Ali Ulvi Elöve, uyar. Ahmet Benzer, İstanbul, Kabalcı Yayınları
- DOĞAN, Şaban. ((2008). "14.-15. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Söz Dizimi Aykırılıkları" *Türk Dil Kurumu VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Yoğun Diski, Ankara, 1323-1347. 6.
- ERASLAN, Kemal. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyula Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B.; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Divānu Lugāti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- EROL ARSLAN, Hülya. (2014). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- GÜRBÜZ, Faruk. (2017). *Çeviride Sadakat Problemi*. Ankara: Otto Yayınları.
- İŞLER, Emrullah; YILDIZ, Musa. (2015). *Arapça Çeviri Kılavuzu*. İstanbul: Elif Yayınları.
- KANAR, Mehmet. (2011). *Farsça Türkçe Sözlük*, İstanbul: SAY Yayınları.
- KARAHAN, Leyla. (2014). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÖKTEKİN, Kâzım. (2007). *Yûsuf-ı Meddah Varka ve Gülşah*. Ankara: TDK Yayınları
- KÖPRÜLÜ, O. Fuat. (1996). "Firdevsi, Uzun". *İslam Ansiklopedisi*, c.16, 127-129, İstanbul: DİA Yayınları.
- MUTÇALI, Serdar. (2012). *Arapça- Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- OLGUN, İbrahim. (1973). "Farsça ve Türkçe Atasözleri ve Deyimler Üzerine" TDAY Belleten, s. 153-172.
- ÖZKAN, Mustafa. (2012). "Eski Türkiye Türkçesinde Ki/Kim Bağlaçlarının Kullanılışı Üzerine". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 31 (0), 243-255.

- ÖZKAN, Mustafa. (2013). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Yayınları.
- STEINGASS, F. (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- TOKMAK, Naci. (2001). *Türkçe Telaffuzlu Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- YILDIRIM, Nimet. (2010). *Farsça Dilbilgisi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

ANILARDA TANPINAR TANPINAR AT MEMORYS

ESRA SAZYEK

Dr., Kocaeli Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü.

Dr., Kocaeli University, Rectorate Affiliated Unit, Department of Turkish Language.

esazyek@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-5750-715>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 16.01.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 12.04.2018

Sayfa-*Pages* : 201-226

 : <http://dx.doi.org/10.14929/Turkiyat3879>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

ANILARDA TANPINAR
TANPINAR AT MEMORYS

ESRA SAZYEK

Öz

Ahmet Hamdi Tanpınar, çağdaş Türk edebiyatının zirve isimlerinden biridir. Bununla birlikte yaşadığı dönemde değeri anlaşılammıştır. Bu durum, genellikle eserlerinin okuyucu katında ilgi görmemesi şeklinde bilinir. Ne var ki Tanpınar bu ilgisizliği sanatçı ve entelektüel nezdinde de yaşamış; eserlerinin değeri en yakın çevresi içinde bile görülememiştir. Tanpınar'ın layıkıyla anlaşılması, ancak ölümünden sonra, özellikle son yirmi yıl içinde söz konusu olmuştur. Bu çalışma, anılan ilgisizliğin boyutlarını Tanpınar'la değişik şekillerde ilişkisi bulunmuş olan kişilere ait izlenimler ışığında vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tanpınar, hatıra, mektup, günlük

Abstract

Ahmet Hamdi Tanpınar is one of the strong writers in Modern Turkish Literature. Moreover, his jewel was not understood in his life cycle. This condition is known that his letters were not attracted attention by readers. However, Tanpınar lived this insouciance at artist and intellectual environment and the value of his letters were not realized by immediate vicinity. The jewel of Tanpınar was understood adequately after his death especially in last twenty years. This study's aim is to give levels of insouciance in the light of impressions that belongs to some people who were in contact with Tanpınar differently.

Key Words: Tanpınar, memory, letter, diary

Giriş

Ahmet Hamdi Tanpınar, döneminde değeri anlaşılammış; ancak günümüzde, hak ettiği önemli yerini almış bir sanatçıdır. Kendi döneminde değerinin anlaşılammaması durumunun özellikle sanat/edebiyat çevresindeki boyutlarını belirginleştirmeyi amaçlayan bu çalışmada, Tanpınar'la bir şekilde ilişkisi olmuş otuz bir isim tarafından mektup, günlük ve anı türleri kapsamında kaleme alınmış otuz altı kitaptan elde edilen veriler kullanılmıştır. Bunlarda tespit edilen bilgileri fiziksel görüntü, özel hayat, kişilik özellikleri, sanatçı kişiliği, akademisyenlik, sosyal ortamlardaki izlenimler ve aydın kimliği başlıkları altında sınıflandırmak mümkündür. Bununla birlikte, çalışmanın temel sorunsalı gereği, onun görünüm, özel hayat ve kişilik özelliklerine değinen izlenimlerden çok özellikle bunlardan son dördü üzerinde yoğunlaşan izlenimler Tanpınar'ın yaşadığı sanatçı yalnızlığının nedenleri ortaya koyar.

1. Fiziksel Görünümüne Yönelik İzlenimler

Tanpınar'ın fiziksel görünümüyle ilgili tespitlerin, kişilik özelliklerinden bağımsız ele alınmadığı görülür. Anılarda, bazen hüzünlü bazen de neşeyle bakan gözleri etrafında yoğunlaşan tasvirler, onun samimiyeti noktasında birleşirler.

Tanpınar'ın “sarı saçları, kıvrık kıvrık kirpikleri ve her zaman gülen gözleriyle” son derece sevimli bir görüntü çizdiğini belirten Nurullah Ataç'ın kızı Meral Ataç Tolloğlu

(1980: 40), yeşile çalan bu ela gözlerin insana her haliyle güven verdiğini ifade eder (70). Haldun Taner ise, Tanpınar'ın kısık sesine vurgu yaparak bu içtenliği öne çıkarır ve sürekli parlayan gözlerinin bir çocuğunki kadar temiz (Taner, 2008: 351-352) olduğunu aktarır.

“Ben onun Darülfünun'dan arkadaşı bir sevgili dostunun kızımıym.” sözleriyle kendisini tanıtan Hasan Ali Yücel'in kızı Canan Yücel Eronat ise üzerindeki beyaz elbise, hasır şapka ve elindeki gazetelere dürürlü kitaplarla kimselere benzetemediği Tanpınar'ın (Eronat, 2008: 567) birbirine yakın ama hep hüznü olan gözlerinin daima içten olduğunu (Eronat, 1997: 9) söyleyerek yukarıdaki tespitlere benzer izlenimler sunar.

Türkoloji'den öğrencisi Kemal Özer, bir omzu eğik duran Tanpınar'ı kalkık yakalı paltosu, boynuna doladığı uzun kaşkolü ve başındaki ünlü fötr şapkasıyla (Özer, 2008) hatırlar. Öğrenciler arasındaki “Al Capon” yakıştırmasının taktığı fötr şapkadan kaynaklandığını düşünen Turan Alptekin ise, Narmanlı'daki evi ziyaretinden sonra bunun, İngilizcesini güçlendirmek adına -çoğu Agatha Christie olmak üzere- her gece bir polisiye roman “devirip” uyumasıyla (Alptekin, 2001: 20-21) ilişkili olduğunu anlayacaktır.

Onun en yakınında bulunanlardan Prof. Dr. Mehmet Kaplan, Tanpınar'ın ortadan daha kısa bir boyu, gevşek, şişmana yakın bir vücudu olduğunu belirtir. İtiği sigaranın etkisiyle boğazındaki dolgun öksürüğün, sarı ve hasta görünümlü yüzüne eşlik ettiği Tanpınar'ın kişiliğiyle fizyolojisinin son derece uyum içerisinde olduğunu düşünse de sahip olduğu zengin beynin, vücudundan farklı bir işleyiş içerisinde olduğu kanaatindedir (Kerman ve Enginün, 2000: 148-149). Bu tespit, Tanpınar'ın, “Antalyalı Genç Kıza Mektup”unda yer verdiği “Hafızam zaman zaman parazit yapmakla beraber kuvvetlidir.” (Kerman, 2007: 326) sözlerini daha anlamlı kılar.

2. Özel Hayatına Yönelik İzlenimler

Tanpınar'ın özel hayatına yönelik tespitler; dağınıklığı, kadınlara olan ilgisi ve sigaraya olan bağımlılığı noktasında yoğunlaşır.

2.1. Dağınıklığı

Tanpınar'ın en yakınındaki isimlerin onunla ilgili izlenimleri, oldukça dağınık olduğu yönündedir. Son yıllarını geçirdiği Gümüşay Apartmanındaki evini ilk kez ziyaret eden ve eve girer girmez dikkati ilk çeken şeyin hemen her yeri kaplayan kitap ve plaklar olduğunu söyleyen Canan Yücel Eronat, bu dağınıklık karşısındaki şaşkınlığını “Aradığını nasıl buluyor acaba?” sözleriyle ifade eder. Odanın orta yerinde duran masada müsveddelerin yanında fincan, cezve ve kültablası bulunduğunu (Eronat, 2008: 567-568) da sözlerine ekleyerek, Tanpınar'ın sigaraya olan düşkünlüğü hakkında bilgi verir.

Benzer bir tespiti kıyaslama yoluyla yapan Melih Cevdet Anday, önceleri Tanpınar'a ait olan; ancak daha sonra Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun atelye olarak kullanmak amacıyla devraldığı dairenin tanınmayacak kadar düzenli hale geldiğine değinir. Salonun eski halini gözünün önüne getirdiğinde ortada bulunan büyük ve uzun masanın üzerinin kitaplarla kaplı olduğunu; iç içe geçen şiir, roman ve makale müsveddeleri arasında Tanpınar'ın aradığını çoğu zaman bulamadığını belirterek (Anday, 1984: 212), âdeta Canan Yücel Eronat'ın yukarıdaki sorusuna cevap verir.

Tanpınar'ı Ankara'daki lise yıllarından tanıyan ve eline tutuşturduğu Baudelaire'in “Kötülük Çiçekleri”ni anlayabilmek adına yabancı dil öğrenmeye başlayan Ahmet Muhip

Dıranas, “Onu ikinci defa, lisenin ek binalarından birinde bekâr odasında gördüm. Yerler gelişi güzel atılmış kitaplarla bir kitap mezarlığı gibiydi” (1997a: 85) yorumunu yapar. Yıllar sonra “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” romanı için kendisiyle röportaj yapmak adına bir Pazar evine giden Azra Erhat ise yurtdışından döndükten sonra şıklığı herkesçe bilinen Tanpınar’ın kendisi ne denli şıklsa, odanın ve özellikle masanın üzerinin o denli karışık olduğunu belirtir. Bir atölye masasını andıran uzun yazı masasının üstünde kitap, resim, renkli “reroduction”... (Erhat, 2002: 233) akla gelen her şey vardır. İki farklı zamana ait benzer izlenim, Tanpınar’ın dağınıklığı hayatının sadece belli bir dönemiyle sınırlı tutmadığının göstergesidir.

Onu Narmanlı Yurdu’nda ziyaret eden Mehmet Kaplan, “Oda her zamanki gibi içinden bir zelzele geçirmiş gibi perişandı. Yataktaydı. Yatağının baş ucundaki elektrige abajur yerine bir gazete geçirivermişti. Geniş masada, yerde kâğıtlar, kitaplar darmadağınıktı.” sözleriyle, Tanpınar’ın dağınıklığına yönelik ayrıntılı tespitlerde bulunur. Bu sırada yeni evli olduğundan, evlerine misafir olan Tanpınar’ın neden olduğu dağınıklığı düzeltmek için eşi Behice Hanım’ın o gittikten sonra oldukça zaman harcadığı (Kerman ve Enginün, 2000: 150) bilgisine de yer vererek, bu dağınıklığı sadece kendi eviyle sınırlı tutmadığının altını çizer. Âli Ölmezoğlu’na yazdığı mektuplarda ise Tanpınar’la ilgili olarak “Tabî yine âşık, hoşsohbet, dağınık ve unutkan.” (Kerman ve Enginün, 1992: 46) sözleriyle bu gerçeği bir kez daha tekrarlar.

2.2. Kadınlar

Tanpınar’ın hayatında kadın, platonik olarak yer alır. Hiç evlenmemesi, içinde bulunduğu yalnızlığı besleyen bir unsurdur. Bunun yanında, yaşayamadığı aşkların acısını duyumsadığında “Niçin etrafım benim üzerimde bu kadar ağır basıyor?” (Enginün ve Kerman, 2010: 116) çılgılığı, toplumun kabullenemeyeceği bir aşkın peşinde olduğu izlenimi uyandırır. Üzerinde hissettiği sosyal baskı, Mehmet Kaplan’a söylediği “Kırkıma bastım. Ellide işim biter. Namus, hocalık filan tanımıyacağım” (Kerman ve Enginün, 1992: 88) sözleriyle de desteklenir. Yalnızlığına rağmen sosyal olmaktan vazgeçemeyen yönü ise, kabul görmeyen bir aşkı yaşamasının önüne geçer.

Tanpınar’ın çok sık âşık olduğunu söyleyen Meral Ataç Tolluoğlu, onun öğrencilerinden birine tutulduğunu; ancak sevgisine karşılık alamadığını (Tolluoğlu, 1980: 71) belirtir. Aşk konusunda oldukça ketum olduğunu ve hep dertli bir âşık olduğu izlenimi uyandırdığını kaydeden Mîna Urgan ise bu gizemli aşkların onun hayal dünyasını sürekli olarak meşgul ettiğine değinir (Urgan, 2008: 572). Evlenmeyişi üzerinde fikir yürüten Mehmet Kaplan, Tanpınar’ın bekârlığının bir sebep olmaktan ziyade bir sonuç olduğunu düşünür. Ona göre “Göçebe bir şahsiyet” olarak bu eylemi gerçekleştirmeye uygun kişilikte olmayan Tanpınar, her saati başka bir mekânda geçen yaşam biçiminden dolayı evlenmemiştir. Ancak, ilerleyen yıllarla birlikte “hastalıklarına el uzatan bir kadının” varlığını her şeyden çok istediğini gözlemlediği Tanpınar’ın bir gün kendisine “Hayatımda büyük bir inkılâp yapacağım Kaplan, olmuyor” dediğini aktarır. Bu ikilemden hareketle, onun “nesirlerinin karışık nizamıyla hayatının karışık nizamı arasında” (Kerman ve Enginün, 2000: 150-151) çok sıkı bir bağ kurar.

Adalet Cimcoz da değişik çevrelerle dostluklar kuran Tanpınar’ın, yalnızlıktan korkmasına rağmen evlenmeyişi anlam veremez. Çevresindekilere evlenmeleri yönünde

sürekli olarak telkinlerde bulunan Tanpınar (Cimcoz, 2008: 161), 1937’de Ahmet Kutsi Tecer’e yazdığı mektupta “Evlen, Kutsi evlen... Ebedî bir şifadır evlenmek. Ben doğrusu ümit etmekten bıktığım için evlenmeğe derhal hazırım. Ve sade sen değil, Nurettin’i de evlendir.” (Kerman, 2007: 48) sözleriyle bu durumu gözler önüne serer.

Tanpınar’ı, Güzel Sanatlar Akademisi’ndeki bir kokteylde, elinde içki kadehi etrafında güzel ve şık kadınlarla tasvir eden Adalet Cimcoz’un (Söğüt, 2000: 55) ifadeleri, onun evli kadınlarla platonik ilişkiler içerisinde olduğunu vurgulayan Mîna Urgan’ın (2008: 572) tespitleriyle birleşince Tanpınar’ın çevresinde son derece çapkın bir imaj uyandırdığı söylenebilir. Oysa Selim İleri onun bir dönem fakülteden öğrencisi olan Aysel Gürel’in anlattıklarından hareketle çok farklı bir Tanpınar’la karşılaştığını ve bu çapkınlığın sadece bir ironiden ibaret olduğunu belirtmektedir (İleri, 2002: 177-178).

Yalnızlığına son vermek adına kendisini yakın akrabalarından birinin kızıyla evlendirmek isteyen Nurullah Ataç’a, “Nurullah! Akraban hanımları çok beğendim. İki de gerçekten birer hanımefendi. Ama ben bu denli ağırbaşlı hanımlardan hoşlanmam. Benim evleneceğim kadın biraz orospu halli olmalı” (Tolluoğlu, 1980: 69-70) sözleriyle cevap veren Tanpınar, aslında hayatını zorlaştıracak ve huzurunu bozacak “kadın”ı dünyasında istememektedir. Mitolojiye uygun olarak doğanın bereketini kadının doğurganlığıyla özdeşleştiren; ancak benzerliğin sadece bu noktada kaldığını savunan Tanpınar, bundan sonrasının ise “ferdî psikoloji, ihtiras, can sıkıntısı, iştiha ve hamakat” (Kerman, 2007: 314) olduğu görüşündedir. Tanrısal özelliklerinden uzaklaşarak psikolojik bir varlık haline gelen “kadın denen mahlûk”u bilinçli olarak hayatından uzak tuttuğu görülen ve onlara daha çok günlük hayatın içinde flörtöz bir sınırlılıkta yaklaşan Tanpınar, hayatının bu noktasında da duygularından ziyade düşüncesini temele alan bir tercih yapar.

2.3. Sigara Tiryakiliği

Tanpınar’ın bir türlü bırakamadığı sigara, sağlığını sık sık tehdit eden unsurların en önemlisidir. İçmek istemese de engel olamadığı bu bağımlılık, 1938’de ciğerlerinden rahatsızlanıp prevantoryumda yatmasına neden olur (Kerman, 2007: 44). Sık sık sigara bırakma girişimleri olsa da bunu başaramayan Tanpınar’ın sigara tutkusu, en az kitaplar kadar hayatında büyük yer kaplar. “Cigara tablam, kahve fincanım, romanın müsveddeleri” (134) şeklinde sıraladığı parametrelerin, hayatı boyunca eşit seviyedeki vazgeçilmezleri olmayı sürdürmeleri, sanatını inşa ederken destek aldığı temel dayanak noktaları olmalarındandır.

1958 yılına ait günlük sayfalarında sigarayı fazlaştırdığını öğrendiğimiz Tanpınar, 23 Mart 1959 tarihli günlüğünde sigarayı on üç gündür içmediğini; bu nedenle de “bir fikri derinleştirmek, bir şeyin üzerinde durabilmek hassasını hemen hemen kaybetti”ğini (159) ifade eder. Tanpınar’ın durumunu, Sabahattin Eyüboğlu’na yazdığı 9 Nisan 1953 tarihli mektupta yer verdiği bir anekdot özetler:

“Bu salı günü daha garip birşey oldu. Osmanlı Bankası’ndan çıkınca bir cigara içmek istedim. Kibritim yokmuş. Kibrit araya araya şehrin içinde bir saat yürümüştüm. Nerde ise sokakta hiddetten bağıracaktım. Ne acaip yerlerden geçtim yarabbim. Hangi tren garı idi, bilmiyorum. Ben üstünden geçiyordum. Yolun tenhaliği, bi- taraflığı, katılığı, siyah ve uzun

parmaklıklar asabımı diken diken yaptı. Nihayet bir “tabac” levhası buldum. Cigaramı yakınca dünyada otomobil denen bir kolaylığın mevcut olduğunu düşündüm. Kaybolmamıştım.”

(Kerman, 2007: 258-259)

Sigarayı bırakma girişimleri her seferinde başarısızlıkla sonlanan Tanpınar’ın yazar olarak adeta bir yakıt deposu göreviyle hayatına konumlandığı bu alışkanlık, hem öğrencisi hem de asistanı olan Turan Alptekin’in de dikkatinden kaçmaz. Uyumakta son derece zorlanan Tanpınar’ın, çoğu zaman sigarası kâğıtların veya bir kitabın üzerinde sönerken uykuya dalışı (Alptekin, 2001: 21); ağzından eksik etmediği sigarasıyla âdeta bütünleştiğini ifade eden Salâh Birsnel’in tespitleriyle örtüşür (Birsnel, 1983b: 31). Birsnel, Tanpınar’ın tıpkı Reşat Nuri Güntekin gibi sigarayı ağzından düşürmeyeşine *İstanbul Paris* adlı kitabında da yer verir (Birsnel, 1983c: 233). Tanpınar’ın “bir iki cigara, bir kibrit ve biraz kahve”yi satın alma eylemini “ganimet almak” şeklinde nitelendirdiği (Kerman, 2007: 160) ise, Peyami Safa’nın “bizim gibi kafalarıyla çalışanlar için tütün dumanını beyin makinesinin yağı hâline getiren alışkanlığa karşı iki şıktan birini tercih etmek lâzım: ya sigaraya devam veya sigara ile birlikte mesleği de terk etmek.” (Safa, 2011: 17) sözlerini hatırlatır. Hasan Ali Yücel’e yazdığı mektuplarda kendisine yazamama nedenini sigaranın yokluğuna bağlayan Tanpınar, “iki milyoncu kez” sigarayı bırakma girişiminin yirmi üçüncü gününde bile her dakikayı sigaraya karşı duyduğu isteği bastırmak için harcadığını anlatır. “Hep bir perdenin çok ince, şeffaf fakat aşılması güç bir şeyin arasında yaşıyorum. Eşyayla, dostlarımla, kendi düşüncemle aramda bu acayip, yokluğu ile mevcut engel var.” (Eronat, 1997: 24-25) sözleri ise, sigarasızlığın hayatındaki tüm alanlara set çeken rolünü özetler.

3. Kişilik Özellikleri

Tanpınar’ın kişilik özellikleri naifliği, mizahî yönü, özgecil kişiliği ve fala merakı noktasında yoğunlaşır.

3.1. Naif Kişiliği

Kimseyi rahatsız etmek istemeyen ince ve duyarlı bir kişiliğe sahip olan Tanpınar; vekilliğinden sonra bambaşka bir adama dönüştüğünü; asıl dostluklarının da bu evrede başladığını belirttiği Hasan Ali Yücel’e kitaplarının basılması ve alması gereken paranın zamanında eline ulaşması noktasında minnettardır. “Ali benim hakikaten dostumdu” sözlerinin asıl sebebi ise Yücel’in evinin kendisine ardına kadar açık olan kapılarıdır.

Henüz küçük bir kız çocuğuyken bu açık kapı aracılığıyla tanıdığı Tanpınar’ı gördüğü ilk andan itibaren kimselere benzetemeyen Canan Yücel Eronat, ona yönelik şaşkınlığını inceliği noktasında da sürdürür. Dostu Hasan Ali Yücel’e İş Bankası yayımlarından çıkması için verdiği “Yaşadığım Gibi müsveddeleri”, Yücel’in ölüm tarihi olan 26 Şubat 1961’den itibaren bir yıla yakın bir süre Tanpınar’ın sormayı beklediği bir projeye dönüşür. Bu uzun bekleyişten sonra bir gün “Yaşadığım Gibi” müsveddelerini İş Bankası yayımlarında çıkması için Âli’ye yollamıştım. Gözüne ilişirse bir tarafa ayır” (Eronat, 1997: 8) demişse de, müsveddeleri bulup aynı gece “bitiresiye” okuyan Eronat, ertesi sabaha Tanpınar’ın ölüm haberiyle uyanacak; ama onun bir derviş sabrıyla bekleyişindeki inceliği asla unutmayacaktır. Eserinin basımını sağlığında görememe

pahasına göze aldığı bu bekleyiş, Tanpınar'ın kalbiyle bağlı olduğu ancak düşünceleriyle onaylamadığı dostuna karşı sergilediği vefa borcu olsa gerek. Prof. Dr. İnci Enginün'ün ve Prof. Dr. Zeynep Kerman'ın da belirttikleri gibi Tanpınar, Hasan Ali Yücel'e sevgi ve nefretin iç içe olduğu bir duygu besler. "Hiçbir şeyi yakından bilen adam değildi." dediği Yücel'in maarifteki rolünü faydalı bulmadığı gibi 12 Mart 1961 tarihinde onun anısına düzenlenen konferansla ilgili olarak "Bir yazı ile anlatacağım bir şeydi." (Kerman, 2007: 262) yorumunu yapar. Tanpınar'ın kendine yaptığı bu itiraflar belli ki arkadaşının ölümünden sonra onun hassas kişiliğinde derin yaralar bırakmıştır.

Tanpınar, alçakgönüllü ve hoşgörülü tavrını, kendisine küçümseyici bir ifade olarak "Kırtıpıl" adını takan Nurullah Ataç'a da sergiler. Meral Tolluoğlu, Tanpınar'ın bunu bildiği halde Ataç'a hiç gönül koymadığını aktarır (1980: 40). Buna benzer küçümseyici değerlendirmeleri hep sessiz bir tebessümle karşılayan Tanpınar, Mehmet Kaplan'ın "Hamdi Beyle bir darıldık, barıştık; şimdi aramızda nazikçe bir soğukluk var." (Kerman ve Enginün, 1992: 118-119) sözlerinden de anlaşılacağı üzere, dargınlıklarında bile nezaketi elden bırakmaz.

Adalet Cimcoz ise son derece duygulu olduğuna değindiği Tanpınar'ın tüm sanatçılar gibi eleştirilmekten hoşlanmadığını; kendi eleştirilerinde de kırıncı olmamak adına "bin dereden su getir"diğini (2008: 161-162) söyler. Sabahattin Eyüboğlu'nun Çerkeş'te bulunan kardeşi Bedri Rahmi Eyüboğlu'na gönderdiği 1935 tarihli mektupta henüz tanımadığı Tanpınar hakkındaki ilk izlenimi de bu yöndedir:

"Suut Kemâl, Sabri ve ben haftada bir gün Fakültede toplanarak Gide'in Nouritures Terrestre'mi çeviriyoruz. Ama amaç eğlenmek. Bunu duyan Ahmet Hamdi adında birisi hoşça bir şey söylemiş: Fakültede Gide'e bir kompto hazırlanıyor. Doçentlerin birisi yalnız başına Gide'in hakkından gelemeyeceğini anlamış ve üçü bir araya gelmiş!"

(Balabanlılar, 2003: 114-115)

Eleştirilerinde bile ince olmaktan vazgeçmeyen Tanpınar, kendisine yönelik değerlendirmelerde benzer tavrı göremez. Bu durum, tüm naifliğine rağmen yeri geldiğinde dövüşmekten bile çekinmeyeceği durumları beraberinde getirir. Halit Fahri Ozansoy, "Edebiyatçılar Çevremde" adlı kitabında edebiyatımızın yazarlar arasında gerçekleşen pek çok kavgaya tanık olduğunu, bunlardan birinin de Tanpınar'ın İsmail Habib Sevük'ün üzerine atılmasıyla gerçekleştiğini söyler (1970: 305). Abdullah Efendi lokantasında vuku bulan Kasım 1938 tarihli bu kavganın nedeni, Sevük'ün Tanpınar'ı herhangi bir eseri olmadığı yönünde eleştirmesidir (Özgül, 2006: 100-101). Böylesi bir olay her ne kadar Tanpınar'ın kişiliğiyle uyuşmasa da tek isteği onaylanmak olan bir sanatçının bunu elde edemediğinde neler yapabileceğini ortaya koyması açısından önemlidir.

3.2. Mizahi Yönü

Kendisini küçümseyen değerlendirmeleri sessiz bir tebessümle karşılayan Tanpınar'ın her durumda konuşurabildiği espri yeteneği, herkesten sakladığı iç dünyasındaki derinliği üzerine serdiği bir örtüdür.

Tanpınar'ın mizah öğelerinden birisi kendi fizyolojisi üzerinde yoğunlaşır. Onun bu yönüne vurgu yapan Prof. Dr. Mehmet Kaplan, yine kendisini merkeze alarak esprili

şekilde konuşmaya başladığı bir gün, Türkoloji’den bir öğrencinin “kendinizle çok alâkadar oluyorsunuz” yorumunu yaptığını; Tanpınar’ınsa “Daha enteresan bir mevzu bulun da onun üzerinde konuşalım” (Kerman ve Enginün, 2000: 148-149) dediğini aktarır.

Tanpınar’ın mizah anlayışını besleyen unsurlardan biri de en az para kadar yokluğunu hissettiği “kadınlar” etrafında toplanır.

Henüz okul çağlarındayken kendisiyle tanışıp dost olan Mîna Urgan, mizah duygusunun oldukça gelişmiş olduğuna değindiği Tanpınar’ın, bacağı kırıldıktan sonra ziyaretine gelen öğrencilere “Söyleyin bakalım hanginizin âhı tuttu?” (Urgan, 2008: 572) diye takıldığını; sadece bayan okutmanlar ve doçentlerden oluşan bir bölümün başkanlığına tayin edildiğinde ise, aralarında anlaşmazlık yaşanan kadınların kavgalarından bunalıp; “Ben kadın dırdırı dinlemem için bekâr kaldım.” (571-572) dediğini aktarır.

Mîna Urgan’ın o dönemdeki akademik gelenek sonucu meslekî yakınlık da kurduğu Tanpınar’la bir başka anısı ise, girdikleri ortak imtihanlardan biri sonrası yaşanır. Sadece iki kızın girdiği sınavda, güzel olanın sorulara çirkin olandan daha iyi cevaplar vermesine rağmen dersten kalması Urgan’ın dikkatinden kaçmaz. Nedenini sorduğunda, “Çirkin olanı bir yıl daha görmeye dayanmam ama güzel olanı hem daha çok görürüm, hem o dersini daha da iyi öğrenir” (572) yanıtını alır.

Tanpınar’ın dostu olarak gördüğümüz diğer bir isim, Nurullah Ataç’tır. Ataç’ın kızı Meral Tolluoğlu, Tanpınar’ı ilk kez Fatih’teki evlerinde gördüğünü ve babasının diğer arkadaşları arasında ona ayrı bir önem verdiğini aktarır¹. “Ona ‘Hamdi amca’ der, öz amcam gibi severdim. O da beni kızı gibi severdi.” dediği Tanpınar’ın hemen her gece yemeğe kaldığını da sözlerine ekler. Ataç, bir akşam kızından iki yaş büyük olmasına rağmen çelimsiz görüntüsü nedeniyle daha küçük görünen komşu kızını gösterip “Hamdi! Nesrin Meral’den iki yaş büyük. Bir Nesrin’e bak, bir de Meral’e bak” deyince, Tanpınar’ın “Nurullah ne söylüyorsun? Ben onu Meral’in bebeğ sanmıştım” şeklindeki yanıtı, ev sakinlerinin kahkahalara boğulduğu anlardan sadece biridir. Dil konusunda oldukça hassas olduğunu bildiğimiz Ataç’ın asıl güldüğü nokta, Tanpınar’ın “bebek” sözcüğünü “bebeğ” şeklinde söyleyişidir (Tolluoğlu, 1980: 40-41). Tolluoğlu, annesinin temizlik yaptığı bir günün gecesi yine babası ve Tanpınar’ın birlikte eve geldiklerini; ancak Tanpınar’ın kirli ayaklarının evde bastığı her yeri çamura buladığını anlatır. Leman Hanım bu çamurları görünce eşi Ataç’a sinirden titreyen ağlamaklı sesiyle “Nurullah Bey, içeri odanın haline bakın. Her gece Hamdi Bey’in ayaklarından çamur içinde kalıyor. Söyleyin, ya kendisine bir lastik alsın, ya da siz ona alın” serzenişinde bulunur. Ertesi gün yemeğe gelen Tanpınar’ın ayağındaki lastikleri görünce de bir gün evvel öfkeyle söylediklerini hatırlayıp üzülür. Bunu fark eden Ataç, “Hamdi, sen dün gece Leman Hanım’ın bana çattığını duydun da mı lastik aldın?” diye sorunca, Tanpınar’ın gülererek, “Hayır Nurullah, duymadım. Eğer duysaydım sana aldırır, parayı sana verdirirdim” (39-40) şeklindeki

¹ Ataç, dokuz aylıkken Ankara’nın soğuşunda zatürreye yakalanan kızının sağlığına kavuşması için eşini ve kızını kayınvalidesinin yanına, Büyükkada’ya gönderir ve yıllarca ailesinden ayrı yaşar. Adaya temelli yerleştiğinde ise İstanbul’da iki ayrı okulda öğretmenlik yapmaya başlar. Ancak sürekli bir telaş ve koşturmaca içerisinde. Bu nedenle İstanbul Fatih’te bir ev tutar. Yapılan bu ev değişikliği Ataç’ın sabahları kahvaltısını düzgün şekilde yapmasını sağladığı gibi, akşamları da arkadaş ziyaretlerine ortam hazırlar. Bu arkadaşlarından birisi Ahmet Haşim, diğeri de Ahmet Hamdi Tanpınar’dır (Tolluoğlu, 1980: 36-39).

cevabı, mizah unsurunu savunma mekanizması olarak kullandığını bir kez daha ortaya koyar.

Mizahın gerektirdiği iyimser ruh hali dışında da bu yeteneğini sergileyen Tanpınar, bunun en büyük kanıtını Necip Fazıl'a öfkelenmekten sonra söylediği sözlerle verir. Onun mistisizmini tanımlarken "Tuzu, şekeri, karabiberi, keçi tırnağını karıştır, üstüne bir işe: İşte mistisizm." tarifi, kendisine çok zararı dokunsa da Necip Fazıl'a sadece gülünç olduğu için tahammül ettiğini (Kerman ve Enginün, 1992: 19-20) anlatma amaçlıdır.

"Saatleri Ayarlama Enstitüsü" ile ilgili olarak kendisiyle röportaj yapan Azra Erhat, Tanpınar'ın son zamanlarda mizaha ve hicve meylettğini; ancak bu yönelimin sanat cephesiyle sınırlı kalmadığını; onun kişiliğine de yansıdığını aktarır (2002: 233). Erhat'ın sorduğu her soruya "pek neşe ile cevap veren" Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsünü yazma esnasında artık altmışına gelmiş bir adam olarak hayatta her şeyin gülünç olduğu tespitine ulaşmıştır. Yazdığı romanın "muazzam bir karikatür" olduğunu ve her sayfanın ancak kendisini kurtarabildiğini belirten Tanpınar (Kerman, 2007: 117), insan ömrünün de birbiriyle tutmayan günlerin toplamından oluşan bir karikatür olduğunu anlatmak ister gibidir. Prof. Dr. Orhan Okay'ın da belirttiği gibi "tesadüf" sözcüğünün hayatında çok büyük yeri olduğunu bildiğimiz Tanpınar, "Ben hayatımda yalnız tesadüfe güvendim. Ve onu bekledim. İnsan iradesinin elzem olduğu yerlerde daima hezimet. Kadın ve para meseleleri başta." (Kerman, 2007: 199) diyerek, iradesizliğiyle dikkat çeken Hayri İrdal'ı iyi konuma getiren tesadüflerin oynadığı büyük rolün ardındaki gerekçeyi açıklamış olur.

Tesadüflerin yol açtığı mizahlarla örülü roman, yaşamının irade isteyen noktalarında hüsrana uğrayan Tanpınar'ın, mizahı bilinçli olarak hayatına yerleştirme çabasına da ışık tutar. Yaşamı trajedi yapmamasını öğütlediği Mehmet Kaplan (Kerman ve Enginün, 1992: 76), "Hamdi Bey kâh tenbel, kâh çalışkan, fakat daima şen. Onun kadar "an" da yaşayan adam görmedim. Hamdi Bey için ne mazi, ne istikbal var. Bir dakika evvelini unuttur. Borcunu da, verdiği sözü de, dersini de. Hal-i hâzırda ne varsa, insan, eşya, kitap, tabiat, onlardan bir eğlence çıkarmasını bilir. Bunun iradî olduğunu zannediyorum." (Kerman ve Enginün, 1992: 94) sözleriyle bu gerçeği gözler önüne serer.

Tanpınar'ın "benim bir gözüm ağlarsa, bir gözüm güler" (Kaplan, 2008: 343) sözleri her şeye rağmen gülmeyi bilmek gerektiğini anlatır. Henüz yeni mezun olduğu yıllarda tayin edildiği Erzurum Lisesi müdürü Cevat Dursunoğlu'nun, kendisine ne düşündüğünü sorması üzerine "Tekaütüğüm ne zaman gelecek diye düşünüyorum." cevabını veren Tanpınar, Hilmi Ziya Ülken'in de belirttiği gibi "hayat yükü ve beden bitkinliği çatışmasının acılığını" bile esprili bir şekilde anlatacak kadar mizahı hayatının merkezi haline getirmiştir (Ülken, 1997: 94).

3.3. Özgecil Kişilik

Tanpınar'ın kişiliğiyle ilgili tespitler, çevresine son derece duyarlı oluşu ve yardımseverliği noktasında yoğunlaşır. Haldun Taner, onun için "Omzunu çarpıtıp, sağ kolunu gererek, elinizi dürüst ve sımsıkı öyle bir kavrayışı vardı ki, bu avucun içinde sanki onun dost kalbinin sıcak atışını duyardınız." (Taner, 2008: 351-352) yorumunu yapar.

Tanpınar'ın dostluğunu bir gönül zenginliği olarak ailece duyumsadıklarını dile getiren Canan Yücel Eronat ise, onun tutkuyla bağlı olduğu çocukları Âhu'ya ve Âli'ye oyuncak seçerken son derece isabetli kararlar verdiğini; Âhu'nun kınalı saçlarına uygun

renkte kıyafetler almaya özen gösterdiğini (Eronat, 1997: 9-10) aktarır. Tanpınar, bir gün Ahu'ya sarı bir tulum alır. Eronat bunu kırmızısıyla değiştirdiğinde bu duruma oldukça bozulan ve “Ben onun billur tenine, kınalı saçına sarı yakıştırmıştım” diye sitem eden Tanpınar'ın (Eronat, 2008: 567), çevresindeki hemen her şeye karşı dikkatinin oldukça açık olduğu görülür. En az insanlar kadar sevdiği ağaçlar, semtler, yapılar, resimler ve müzik, Tanpınar'ın sırası, mevsimi geldiğinde hallerini hatırlarını sorduğu birer özneye dönüşürler (568).

Onun değerbilir kişiliği, babasının kırklı yıllarda yakalandığı tifüs salgını sırasında Meral Ataç Tolluoğlu tarafından da tekrarlanır. O dönemde milletvekili seçilen Tanpınar, yaşarla ölüm arasında gidip gelen Ataç'ı her gün ziyaret etmiş ve başucunda saatlerce oturup “Nurullah ya ölürse?” diye çocuklar gibi ağlamıştır. Ataç iyileştiğinde ise gözyaşları bu kez mutluluktan akıtmıştır (Tolluoğlu, 1980: 77). Ne var ki Tolluoğlu'nun Tanpınar'a yönelik anıları hep böyle güzel değildir. İlerleyen yıllarda Ataç, yazı dilini eleştirmelerinden dolayı Yahya Kemal ve Tanpınar'ın adını dahi duymak istemez. Tolluoğlu, Yahya Kemal'i sevmekle birlikte; “O, babamın kardeşi, benim de öz amcam gibiydi. Bizimle sevinir, bizimle üzüldü.” dediği Tanpınar'la olan dargınlığına bir türlü alışamaz. Acılarını da sevinçlerini de ilk olarak birbiriyle paylaşan iki dostun bu şekilde uzaklaşmaları onu çok üzer.

Ataç, Yahya Kemal'in hastalığı sırasında ona refakat ettiğini bildiği Tanpınar hakkında “Hamdi artık Yahya Kemal'in çiş şişesini taşıyormuş” şeklinde alaylı yaklaşımlar içine girerek, bu uzaklığın boyutunu derinleştirirken; çoğu dostunun doktor olduğunu bildiğimiz Tanpınar ise Ataç'ın eşi Leman Hanım mide kanserine yakalandığında Ankara'dan İstanbul'a telefon ederek hastanede yer ayırtıp gereken her şeyi sağlamıştır (129). Tanpınar'ın ölümünden kısa süre önce iş sebebiyle gittiği Ankara'da onu ziyaret eden ve kucağına aldığı çocuklarını öpüp severken “Kardeşim Leman Hanım, bunları görseydi” dediğini aktaran Tolluoğlu (81-82), Tanpınar'ın özgecil kişiliğinin altını çizen en önemli tanıktır.

3.4. Fala Merakı

Ölüm döşeginde yatan Ahmet Haşim'i okuldan kaçıp kaçıp görmeye giden Mîna Urgan, henüz tanımadığı; ancak sonraları “meslektaşım ve dostum” dediği Tanpınar'la ilk kez bu ziyaretlerden biri vesilesiyle bindiği vapurda karşılaşır. Onun, kılık kıyafetine ve kitap okuma biçimine bakıp “bu kız mutlaka Haşim'e gidiyor” dediğini aktaran Urgan, Tanpınar'ın ilk olarak medyum yanıyla tanışmış; el falına bakıp her şeyi bilmesi karşısında da (Urgan, 1999: 210) büyük şaşkınlık yaşamıştır.

Tanpınar'ın fal konusundaki maharetine dair izlenimlerden biri de Mehmet Kaplan'a aittir. Kaplan, Tanpınar'ın neşeli anektodlarıyla renklendirdiği bir güne değinirken onun el falına baktığını ve isabetli sözlerine şaşır kaldığını aktarır (Kerman ve Enginün, 1992: 77).

4. Sanatçılığı

4.1. Şairliğine Yönelik İzlenimler

Bir şair olarak anılarda çoğunlukla olumsuzlanan Tanpınar, sanatçı olarak anlaşılmasını –biraz da egosunu belirginleştirerek-, “Hiç kimsenin postuma bürünüp iş görmesine tahammülüm yok! Solcu gizli, musir ve cahil. Sağcı, milliyetçi geçinenlerin hepsi cahil ve kupkuru. Ortadakiler darmadağınık. Hemen hepsi zevksiz ve tahammülü güç. Biraz zevki ve anlayışı olanlar kıskanç. Yarabbi ne kadar yalnızım.” (Enginün ve Kerman, 2010: 203) sözleriyle özetler. Nitekim Hasan İzzettin Dinamo, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarından Edebiyat Anıları* adlı kitabında Tanpınar’dan sadece bir yerde söz eder. Üstelik “Hatırlama” adlı şiirindeki “Bir masal meyvası gibi paylaştık/Mehtabı kırılmış dal uçlarından.” dizelerinin, Paul Valery’nin “Dost Orman” şiirindeki “Gökte ay masaldaki bir meyve/Paylaştık o sihirli meyveyi.” dizelerinden aldığı söyleyip onu hırsızlıkla suçlayarak... (1984: 90). Tanpınar’a yakınlıklarıyla bilinen Yahya Kemal’den, Asaf Halet Çelebi’den ve Nurullah Ataç’tan uzun uzun bahseden Dinamo’nun bu tavrı, Tanpınar’ın ideolojiler üstü konumundan kaynaklanan düşünsel yalnızlığına bağlanabilirse de onun yukarıda anılan esini ve etkiyi aşan “bu sevimsiz alışkanlığı²”, önemli bir gerektir.

Ali Püsküllüoğlu’nun, kendisinden izinsiz çıkardığı “Şiirimizin 4 Ahmedî” adını taşıyan antolojide Ahmet Haşim, Ahmet Hamdi, Ahmet Kutsi ve Ahmet Muhip’i aynı şiir anlayışının çatısı altında birleştirmesi, Tanpınar’ı öfkelenenlerin yanında derinden yaralar. Bunu, Paris’ten arkadaşı Tarık Temel’e 17 Aralık 1959’da yazdığı mektuptan da izleyebilmekteyiz (Kerman, 2007: 210-211). Adalet Cimcoz’a Paris’ten yazdığı 8 Ocak 1960 tarihli mektupta “Dört Ahmet’ten biri” imzasını kullanması (175), bu durumu hazmettiğini düşündürse de yaklaşık iki ay sonra Hüsametdin Bozok’a yazdığı mektupta “Dört Ahmetlerin macerası sınırlarımı öyle bozmuştu ki... Şair olduğuma nerede ise esef edecektim. Halbuki şiir, insanlardan sonra, belki de beraber, tek sevdiğim şeydir.” (279) sözleri, sanatına bu derece kıymet veren biri olarak, bu olayı kolay kolay unutamayacağını belgesidir âdeta.

1940 Kuşağının bir başka üyesi olan Ömer Faruk Toprak da “4 Ahmedî” meselesini haklı bulurcasına Tanpınar’ı, Ahmet Kutsi ve Ahmet Muhip ile aynı kulvarda gösterir (Toprak, 1968: 117-118). Estetikleri ya da siyasi düşünceleri bakımından hiç biri birbirine benzemeyen bu şairlerin arasında anılmak, onu yalnızlığıyla bir kez daha yüzleştirir. Tanpınar, “Ben ancak musikiden hareketle, onun vasıtasıyla poetik dünyamı kurabilir, yani kendime bir iç âlem hazırlayabilirim” (Enginün ve Kerman, 2010: 83) diyerek, zaman içerisinde kurmaya çalıştığı poetik dünyasının temelini musikiye dayandırmaya çalışsa da anlayamamaya devam eder.

Necip Fazıl da Tanpınar’a benzeri bir ilgisizlikle yaklaşmıştır. *Babîâli* yazarı, ona “yumurtalarının kabuğunu delememiş nice şair, mütefekkir ve âlim taslağı”ndan biri olarak bakar (Kısakürek, 2011: 98). Fuad Bayramoğlu ise meseleye bir başka açıdan yaklaşarak Tanpınar’ın şiir okuma yeteneğinden yoksun oluşuna değinir. Hocası Yahya Kemal’in

² Tanpınar’ın Baudelaire, Valery, Nerval, Verlaine ve Mallarmé gibi sanatçıların eserlerinden alıntılar hatta çalıntılar yaptığına dair ayrıntılı bilgi için bkz.: (Alkan, 1995: 422-429).

onun şiirlerini beğenmeyişi ise, Tanpınar'a ilişkin izlenimlerine bir başka olumsuzlama halkası olarak ekler (Parlatır: 125).

Halit Fahri Ozansoy, "Edebiyatçılar Çevremde" adlı kitabında Tanpınar'dan bahsetmese de Halide Nusret Zorlutuna'nın şiirliğini değerlendirdiği bölümde, şairenin "Kandilli" şiirinden hareketle onun, Zorlutuna'nın eseri üzerindeki etkisine dikkat çeker (1970: 199).

Tanzimat'ın doğurduğu "geçmişten kopukluğa" bir tepki olarak şiirimizi ve yazınımızı geleneğe bağlama gereksinimini ilk fark eden kişinin Yahya Kemal olduğunu söyleyen Melih Cevdet Anday, Tanpınar'ın Doğu-Batı karşıtlığını bu yolla yendiğini belirtir. Ancak, Yahya Kemal'in sırtlandığı yükü ve çektiği zahmeti olumlulamak adına "Yahya Kemal benim eşeğimdir" diyen Tanpınar'ın, gelenek gerekmesinin sadece belli bir yaklaşımını temsil etmekle yetindiği için etkili olmadığını düşünür (Anday, 1984: 190-191).

Tanpınar'ın özellikle musikinin birtakım imajlarını kullanarak ya da eski şiire bazı atıflar yaparak geleneğe yönelmesini eleştirdiğini anladığımız Anday, kendi şiirliğinden söz ederken önceleri arkadaşlarına bitmemiş şiirlerinden parçalar okuduğunu; şiirlerini tamamlamadığını fark ettiğinde ise bu huyundan vazgeçtiğini söyler. Bu noktada sözü Tanpınar'a getirir ve onun "Bitmemiş şiirler okunmaz, ama ikimiz de eczacıyız" diyerek benzer bir tavır sergileyişini, hiçbir şiirinin tam biçimini almamış oluşuyla açıklar. "Ben şiiri çok sevenlerden uzak durmaya bakarım. (...) Bana şiir okuyacağına, otursun tavla oynayalım, daha iyi." diyerek (174) küçümseyici tavrını bir adım öteye taşıyan Anday, bundan çok daha önce Tanpınar'ın ölümü nedeniyle kaleme aldığı yazıda ise, "demek o şiirler bitmemiş, olmamış, son biçimlerini almamış diye düşünme"nin ucuz bir yargı olacağını savunur (Anday, 2008: 94). Anday'ın bu tavrı, ölüm ardından yazılan nekrolojik satırların objektiflikten uzak, daha çok duygusal bir tavırla kaleme alındığını kanıtlar niteliktedir.

Dolayısıyla Anday da, Tanpınar'ın şiirliğine yönelik olumsuz yargılarda bulunur. Kemal Özer ise, Tanpınar'ın şiirlerini yayımlama noktasındaki çekingen tavrını, şiirlerinin bitmemişliğinden değil; mükemmeliyetçi tutumundan kaynaklandığını düşünür. "Ben sözcükleri yan yana koyarak başlarım işe. Sonra bunlar üreyip cümleleri oluşturur, cümleler paragrafları, paragraflar da sayfaları." şeklindeki sözlerin Tanpınar'ın yazış biçimini ele verdiğine değinen Özer, onun şiirde musiki ve mimarinin önemini bu derece vurgulama nedenini, her şeyden önce sağlam biçimler kurmanın peşinde oluşuyla açıklar. Bitmiş hatta yayımlanmış şiirleri üzerinde bile değişiklikler yapan Tanpınar, "Dikkat ederseniz tarihte yalnız iskeleti olan canlılar bugüne kalmıştır. Bir şiirin iskeleti de biçimdir. Biçim olmazsa yarına kalmaz şiir." sözleriyle, en az içerik kadar biçime de önem verdiğini kanıtlar (Özer, 2008).

Tanpınar'la 1960'ta Paris'te karşılaşan Ferit Edgü, şiirden çok resimle ilgilendiğini gözlemlediği Tanpınar'ın, şiirden az da olsa bahsettiği zamanlarda ise kendi şiirlerini sohbetin konusu yaptığını söyler. Bu sırada Hüsamettin Bozok, Tanpınar'ın şiirler kitabını basıma hazırlamakta; Tanpınar ise tek bir dizede olabilecek dizgi hatasından dolayı "her gün (gecelerin dışında) korkulu düşler gör"mektedir. Edgü, bir yıl daha beklemesini söylediğinde ise Tanpınar bu öneriye çok sevinir (Edgü, 2008: 569). Şiirlerinin basım sürecini bilinçli olarak uzatan Tanpınar, Oktay Verel'le yaptığı röportaj sırasında "Hiçbir

zaman büyük şair ve güzel şiir herkesin malı olamaz. Olmamıştır da..” (Verel, 2002: 218) sözleriyle, estetik düzeyi yüksek şiirler yazdığının farkındadır. Üstelik, anlaşılabilirliğinin nedenini de buna bağlar.

Tanpınar’ın şairliğine yönelik olumlu yaklaşımlar daha çok, estetik anlayış bakımından ona yakın duran isimlerden gelmiştir. Eserlerini yayımlama noktasında genellikle çekingen duran Tanpınar’ın, şiirleri üzerinde sürekli değişiklikler yapması kuşakdaşları tarafından eleştirilmektedir. Üstelik o, bunların arkadaş ve dost bildiği kişilerce yapılmasına içerlemektedir. Hasan Ali Yücel’e yazdığı bir mektupta, Tanpınar’ın bu hususta “saklamaya özendiği bir güceniklik” içinde bulunduğunu belirten Ahmet Muhip Dıranas, “Düşünce adamına, sanat adamına; insanlığı bilgilendirmeye ve yüceltmeye, yaşamayı manalandırmaya ve güzelleştirmeye yönelik uğraşların adamlarına sevgiden, ilgiden, anlaşılma zevkinden ve bir de şevkten başka ne verebilirsiniz” (1997: 86-87) sözleriyle, ona yapılan haksızlığı vurgular.

Hatırat bağlamında şair olarak Tanpınar’ı açıkça olumlulayan neredeyse tek kişi, Cahit Sıtkı Tarancı’dır. Tarancı, Ziya Osman Saba’ya yazdığı mektuplarda Ahmet Kutsi Tecer’le kıyasladığı Tanpınar’ı çok daha başarılı bulduğunu; onun özellikle, “Başım, sükütu öğüten - Uçsuz, bucaksız değirmen” dizelerini “bütün bir hayatın tecellisi” olarak gördüğünü ifade eder (1957: 46). Şekil endişesi kadar şiir anlayışını da çok sağlam bulduğu Tanpınar’ın ne “Yahya Kemal edasından bir aksisada ne de Haşim’in kuşlarından ve ağaçlarından bir gölge; hattâ Valéry’nin ayak izlerin”den bir belirti barındırmadığına inanır (Tarancı, 1957: 190). Böylelikle Tanpınar’a yönelik hırsızlığa varan boyuttaki suçlamaların asılsız olduğunu anlatmak ister.

4.2. Yazarlığına Yönelik İzlenimler

Prof. Dr. Orhan Okay henüz lise yıllarındayken, edebiyat öğretmeni merhume Behice Kaplan eline bir kitap tutuşturmuş ve kitabı Bayezid Kütüphanesi’nde memur olarak çalışan Jale Baysal’a ulaştırmasını rica etmiştir. Bu kitap, yeni yayımlanmış olan *Huzur*’dur. Eğer isterse kendisine de imzalı bir nüsha getirebileceğini söyleyen Behice Hanım’ın teklifine isteksiz bir tavırla yaklaşan Okay, “şimdi olsa tavrım çok farklı olurdu” dese de o dönemde Tanpınar’a kayıtsız kaldığını belirtmekten geri kalmaz (Okay, 2006: 16).

Tanpınar’ın en yakın arkadaşı olan Mîna Urgan ise “Ahmet Hamdi’ye çok yakındım ama onun kitaplarını okumamıştım. Ben Tanpınar’ın ne büyük bir yazar olduğunu, o öldükten sonra anladım. Yalnızca *Huzur*, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* değil, öyküleri, denemeleri, *Beş Şehir* adlı kitabı da muhteşemdir bence.” (2008: 572) der.

Ahmet Hamdi Tanpınar’ın o dönemde asistanı olan Mehmet Kaplan ise, henüz Tanpınar’ın eserlerinin hangi kaynaklardan beslendiğini bilmediği için arkadaşı Âli’ye yazdığı mektupta, Tanpınar’ın Abdullah Efendi’nin *Rüyaları*” adlı hikâyesini istinsah etmekte olduğunu söyleyerek bu eseri “rüyalar, vehimler, delilikler ve daha pek çok soyut şeylerle örülü saçma bir eser” (Kerman ve Enginün, 1992: 95) olarak niteler. Yıllar içerisinde değerini anladığı Tanpınar’ın eserleri hakkında sonradan yaptığı yorumlar ise oldukça olumludur. O, hemen her fırsatta Tanpınar’ın gerek akademik çalışmalarını gerekse edebî eserlerini öğrencilerine tekrar tekrar okumalarını tavsiye eder. Ayrıca Tanpınar’ın roman ve hikâyelerinde şiirin çok önemli yer tuttuğunu; *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*’nün de Türkçede benzeri olmayan bir roman olduğunu vurgular (Kaplan, 2008: 343).

Eniştesinin kütüphanesinden çaldığı ilk kitabın *Yaz Yağmuru* olduğunu belirten Selim İleri, yolunu bir ışık gibi aydınlattığını söylediği Tanpınar'ı bu "isabetli hırsızlığı" neticesinde tanır (İleri, 2002: 31). İleri'nin, romanların hayatı inşa ettiklerini düşünmesine vesile olan eserlerden biri de *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'dür (303).

O yıllarda eserlerine yönelik nadir ilgiye dikkat çekici bir örnek, Tahsin Yücel'in yaşadığı olaydır. Tanpınar'la ilk kez 1955 yılında Varlık Yayınevinde karşılaştığını belirten Yücel, 1961'de, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde asistan olarak göreve başladıktan sonra, daha sık görmeye başladığı Tanpınar'ın 1962 yılının başlarında bir gün, elinde birkaç *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'yle Fransız Filolojisine geldiğini ve yeni yayımlanmış romanından birer nüshayı dostları Süheyla Bayrav, Neşterin Dirvana ve Adnan Benk'e uzun sunuşlarla imzalayıp verdiğini anlatır. "Hocam, bana yok mu?" diye sorduğunda ise, "Kusura bakma, Remzi ne cimri adamdır, bilirsin; elinden kitap alamıyorum ki" cevabını alır. Bunun üzerine "Yazık, ben de *Varlık'a* bir yazı yazacaktım" diyen Yücel'i kolundan tuttuğu gibi Türkoloji Bölümündeki odasına götüren Tanpınar, romanının yepyeni ciltleriyle dolu olan dolabını açar ve ona da bir tane imzalayıp verir. Tahsin Yücel, aslında sözünü verdiği yazıyı yazmayı düşünmemektedir. Ne var ki Tanpınar iki hafta sonra vefat eder ve Yücel, "bir borcu yerine getirmekten çok, içten bir hayranlığı dile getirdiği"ni ifade ettiği "Saatleri Ayarlama Enstitüsü" başlıklı yazıyı, Tanpınar'ın ölümünden on yedi gün sonra kaleme alır (Yücel, 2008: 112-113).

Burada verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere, Tanpınar'ın romancı yönü edebiyat ve akademi çevrelerinde bile pek umursanmamıştır. "Ona çok yakındım" diyen Mina Urgan'ın, söz konusu ilişkinin insanî düzeyini belirttikten hemen sonra "ama onun kitaplarını okumamıştım" sözleri, kendi şahsında, toplumun bu elit katmanında bile Tanpınar'ın romanlarına olan kayıtsızlığı simgeler. Bu ilgisizlik, artık günlüklerinden vakıf olduğumuz insanî yalnızlığının yanında Tanpınar'ın bir sanatçı olarak da giderek yalnızlığa gömüldüğünü ifade eder.

4.3. Tanpınar'ın bir sanatçı olarak Yalnızlığı

Tanpınar 1953 yılında Paris'tedir. Kenan Tanpınar o günlere tesadüf eden bir mektubunda ağabeyine, "senin hakkında Fransız basınında bir şeyler yok mu?" diye sormaktadır. Kardeşinin bu sorusu Tanpınar'a, Nimet Arzık'ın aynı yıl Fransa'da yayımlanan *Çağdaş Türk Şairleri Antolojisi*'nde Nazım Hikmet'e yer vermeyişinin İstanbul gazetelerinde çıkan iki ayrı yazıyla eleştirilmesini hatırlatır. Nazım Hikmet'i destekleyen bu yazıların varlığı, Tanpınar'ın günlüğüne şu satırları yazdırır: "Ben yalnız adamım ve bunu anlıyorum". Hemen ardından kaydettiği "Fakat hakikaten bir şey yaptım mı?" (Enginün ve Kerman, 2010: 57) sözlerinde ise kendi sanat anlayışını sorgulamaktan çok, dönemin hâkim edebiyat anlayışına ve bu anlayış içindeki ideolojik baskınlığa örtülü bir sitem vardır. Tanpınar altı yıl sonra, *Günlükler*'ine kaydettiği "*İnce Memet* tercüme ediliyor, *Huzur* okunmuyor, *Yaz Yağmuru*, şiirler iska geçiliyor (...) Komünist, komünisti tutuyor. Ona hayran oluyor, onu seviyor." (166-167) sözleriyle, bu sitemi daha açık ortaya koyacaktır. Enginün ve Kerman'ın da değindikleri gibi Tanpınar, beğenilmek adına hiçbir kişiye, ideolojiye yakın durma çabası içinde olmayan; gerek sanatından gerekse

³ Yücel, T. (15 Şubat 1962). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. Varlık, 568, 9.

kişiliğinden yalnız kalmak pahasına da olsa asla ödün vermeyen bir sanatçıdır. Ayrıca o, eserlerinin yabancı dillere çevrilmesi hususunda da herhangi bir kulis faaliyeti içine girmemiş, kimi yakınlıklardan yararlanmamıştır. Ne yazık ki bu durum, Türk edebiyatının bu zirve sanatçısının gerek kendi toplumunda gerekse Batı’da oldukça geç tanınması sonucunu doğurmuştur.

Tanpınar’ın eserlerine kayıtsız kalanlardan biri de -Selim İleri’nin anılarından öğrendiğimize göre- Kemal Tahir’dir. Bir gün Abdülhak Şinasi Hisar gibi Tanpınar’a olan hayranlığını dile getiren Selim İleriyi “adamakıllı azarlayan” Tahir, bu olaydan bir hafta sonra hayatını kaybeder. Ölmeden önce okuduğu son roman ise, Tanpınar’ın “Huzur”udur (İleri, 2002: 92). Tanpınar’ın, döneminde yaşadığı yalnızlığın ve hor görülmenin benzerini *Yaşarken ve Ölürlen* adlı romanı üzerine kendisi de yaşayan Selim İleri, bir akşam katıldığı aydınlar lokalesindeki yemekte sanatçılığına yönelik saldırıları üzülen hatırlar ve kanın gövdeyi götürdüğü böylesi ortamlarda mazlumla zalimin birbirinden ayırt edilemeyeceğini Tanpınar’dan öğrendiğini aktarır (204).

Bununla birlikte Tanpınar’ın yalnızlığının farkında olan insanlar hiç yok değildir sanat/edebiyat camiasında. Bunlar da genellikle güdümlü bir edebiyat anlayışının dışında kalmaya çalışan isimlerdir. Söz gelimi, Haldun Taner bunlardan biridir. Tanpınar’ı bu yönüyle kurak bir toprağa düşmüş bitkiye benzeten Taner, “Adilikler, sathilikler, gelgeçlikler, vurdumduymazlıklar ortasında” yapayalnız olduğunu vurguladığı Tanpınar’ın, çevresindekilere çıkardan uzak ve her zaman içten davrandığını söyler (1997: 78-79). Ancak o da bunları söylemek için Tanpınar’ın ölmesini bekler.

Cemil Meriç de Taner’le aynı açıdan bakar Tanpınar’a. Tanpınar’ın eserlerini dikkatlice okuduktan sonra sevdiğini ve pek çok noktalarda ayrılımlarına rağmen dürüstlüğüne, sıcaklığına ve cesaretine hayran olduğunu belirtir. Ortak arkadaşları olan İhsan Kongar, Avni Yakalıoğlu gibi isimler aracılığıyla onunla tanışmak istese de “Yok canım, salağın biridir, serserim bir adamdır. Sen sevmezsin, rahatsız eder seni” cevabıyla karşılaşır. Tanpınar’ın çağdaşları için kötü kumar oynayan, kötü rakı içen, sıkıntılı bir adam olarak bıraktığı izlenim (Meriç, 2011: 385), sadece edebiyatta değil, insan olarak da yalnız olduğunun altını çizer.

Eserlerinden tek bir satır okumadan onun şahsına bakıp olumsuz yorumlar yapan insanların Tanpınar’ın iç dünyasındaki derinliği göremediklerine değinen Meriç, onu “Lilliputlar ülkesindeki Gülliver” dediği Rıza Tevfik’e benzetir. Okuyucusu olmayan birer deha konumundaki bu iki ismin “ferdi ve serseri bir tecessüsü rehber edinerek” yollarına devam ettiklerini; ancak bu çetin yolculuğu ciddi fetihlerle sonlandıramadıkları için, Augias’ın ahırında efsane söyleyip uykuya daldıklarını söyler (Meriç, 2001: 281-282).

Tanpınar, her ne kadar sosyal ortamlarda Haldun Taner’ın gözlemediği yönüyle izlenimler bıraksa da içine yerleşmiş olan haksızlığa uğramışlık duygusu, onu en yakınlarındakilere karşı bile kuşkuyla baktırır. Kasım 1959’da yazdığı günlük sayfasına Adalet Cimcoz’un kendisine hiç yazmadığını üzülen not eder. Akabinde Mehmet Ali Cimcoz ile Sabahattin Eyuboğlu’nun, çevirdikleri Eflatun’un Devlet’iyle 1959 TDK çeviri ödülünü almalarına sevindiğini dile getirir de “benim edebiyat tarihinin başındaki mukaddime, *Beş Şehir* bir mükâfat alamazlar mıydı?” (Enginün ve Kerman, 2010: 168) sorularını sormadan edemez. Ayrıca hastalığına üzülen bir yazı kaleme alan Adalet Cimcoz’un, bu yazıda kendisine “Hamdicik” diye hitap edişini -büyük ölçüde mevcut

kuşukları yüzünden- bir sevgi sözcüğü değil de küçük görmenin ifadesi olarak algılar. Hasan Ali Yücel'e 3 Mart 1959'da yazdığı mektupta "Adalet'in yazısı güzel değildi. Şairden, şair hastalığından böyle bahsedilmez. Kadıncağız yarım sütunu doldurma gayretiyle neredeyse beni cami kapısına bırakılmış piç yapacaktı. Hele o "Hamdicik"ler... Ne yapalım böyle olduk." (Eronat, 1997: 24) demesi, "Hamdicik" sözcüğüne bir sanatçı olarak yaşadığı yalnızlığın sebep olduğu alınganlığın eşliğinden baktığını gösterir.

Adalet Cimcoz Tanpınar'ın gösterdiği hassasiyet üzerine, yıllar sonra *Cumhuriyet*'teki köşesinde bir yazı kaleme alır. Bu yazıda, kimseyi incittiğini görmediği ve samimiyetinden şüphe duymadığı dostunun yukarıdaki sözleri söylemiş olduğuna inanmak istemez. "Hamdicik" sözcüğünü ona duyduğu sıcaklığın ve dostluğun ifadesi olarak kullandığını da sözlerine ekler. "-cik" eki her ne kadar nesnelere küçültme göreviyle kullanılsa da "anıtını dikip ölümsüzleştirdiğimiz Mehmet'e de "Mehmetcik" dediğimizi hatırlatan Cimcoz, Tanpınar'ın da sanat ve kültür alanında bir nefer gibi çalıştığını vurgular. Bu noktada meseleye farklı bir açıdan yaklaşarak, belki de zavallı anlamına da gelen "-cik" ekinin Tanpınar'a daha uygun olacağı kanaatine varır ve Tanpınar'ın bir sanatçı olarak verdiklerinin karşılığını alamadan öldüğünü ifade eder (Söğüt, 2000: 145-147). Cimcoz'un Tanpınar hakkındaki olumlu sözleri, aslında onu kuşatan genel tutumun sözcüsü konumundadır. Tanpınar'ın sağlığında sürekli olarak yakındığı ilgisizlik, kayıtsızlık hatta dışlanma tavrı, ölümünden sonra bir hak teslimine dönüşür. Türk aydın ve sanat çevreleri onu yitirdikten sonra bir vicdan muhasebesine girer âdeta.

Türk Edebiyatçılar Birliği'nin 1956 Nisan'ında düzenlediği şiir ve müzik toplantısında Tanpınar'ın yaşadıkları, aslında bütün bir sanat hayatının özeti gibidir. Salah Birsel'in anlatımıyla, "son derece uzun biraz da uyutucu" bir konuşma yapan Tanpınar, konuşmanın sonunda Yahya Kemal'den "Endülüste Raks" şiirini okur. Bu şiir, dinleyiciler arasında laubali bir hava estirir. Özellikle "Gül tenli, kor dudaklı, kömür gözlü sürmeli/Şeytan diyor ki sarmalı, yüz kerre öpmeli" dizeleri, bu kıpırdanmaların bağışmalara dönüşmesine yol açar. "Öp beni, ye beni! İyi muuuuz iyi! Yesin onu ninesi!" şeklindeki ciddiyetsizlikler (Birsel, 1983b: 324-328) oldukça rahatsız edicidir. Tanpınar'ın otobiyografik esintilerle dolu romanı *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde doktor Ramiz'in konferansında karşılaştığı kayıtsızlığı (Tanpınar, 1961: 146-148) hatırlatan bu sembolik gecenin sabahında, edebiyat camiası uykusundan uyanacak; Tanpınar'ın yokluğunda onu okuyup anlama sürecine girecektir.

5. Akademisyenliği

Tanpınar'ın akademik çevresindeki yerine dair izlenimlerin çoğu, onun asistanlığını yapmış olan Mehmet Kaplan'a aittir. Namık Kemal adına düzenlenen bir anma töreninde Tanpınar'ın "ilim yapmak isterken" gençler üzerinde "esnetici" etki yarattığına değinen Kaplan'ın izlenimleri (Kerman-Enginün, 1992: 61), Salah Birsel'in aktardıklarıyla örtüşür. Dolayısıyla Tanpınar, akademisyen olarak da "dışarı"ya manevî bir ağırlık vermektedir.

5.1. Edebiyat Tarihçiliği

1939 yılında, Tanzimat Fermanı'nın ilanının 100. Yıldönümü dolayısıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde kurulan Yeni Türk Edebiyatı kürsüsünün başına getirilen Tanpınar, Tanzimat sonrası Türk edebiyatının tarihini yazmakla da görevlendirilir.

Bu süreçte pek çok kaynağa başvurduğu gibi 19. yüzyıl Türk edebiyatının şahsiyet, eser ve belgeleri üzerinde geniş bilgi sahibi olan İbnülemin Mahmud Kemal ile de yakın ilişki kurar ve araştırmacılığı noktasında onun takdirini kazanır. İbnülemin, “Şair Hamdi, okuduğunu ve okuttuğunu iyi anlayanlardan ve edebiyat tarihini okutanların en vâkıflarındandır. Yazmak istediği bir maddenin en dakik noktalarını, en karanlık köşelerini araştırıyor. Başkaları gibi ‘dumanı doğru çıksun yeter’ demiyor.” yorumunu yapar (Akün, 2008: 11).

Edebiyat tarihinin hazırlanmasında Tanpınar’ın en büyük destekçisi, asistanı Mehmet Kaplan’dır. Kaplan’ın ifadelerinden anladığımız kadarıyla Tanpınar bu iş için pek istekli değildir. Bütün gün kütüphanelerde Tanpınar’a belge toplamakla meşgul olan ve bu durumun kendisini yormakla birlikte geliştirdiğini ifade eden Kaplan, “Hamdi Bey’in kitabı birçok yenilikler arzedecek.” (Kerman-Enginün, 1992: 85-86) diyerek o zamana kadar yazılan edebiyat tarihlerinden son derece farklı bir metotla hazırlanmakta olan eserin ilk müjdecisi olur.

Mehmet Kaplan’inkine benzer olumlu bir bakış Cemil Meriç’ten gelir. İnsan düşüncesinin tarlalar gibi çitlerle ayırlamayacağını ifade eden Meriç, edebiyatın yalnız ölçülü söz demek olmadığını; mutlaka düşünceyi temel alması gerektiğini savunur. Bu anlamda tek edebiyat tarihinin Tanpınar’a ait olduğunu; bir tek onun eserinde Bergson, Pascal ve Descartes gibi isimlerin edebiyata dahil edildiğini vurgular (Meriç, 2011: 244-245).

Cemil Meriç, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*’nin tüm “derme çatmalığına” rağmen mutlaka okunması gereken bir eser olduğuna değindikten sonra Tanpınar’la kıyasladığı İsmail Habip Sevük’ün Doğu, Tanpınar’ınsa “Batılaşmış Doğu” olduğunu vurgular. Gerçekliği tüm yönleriyle ele alan ve çok daha objektif bulduğu Tanpınar’ı, İsmail Habip’ten ayıran en önemli özelliğin “düşünce” olduğunu da sözlerine ekler. “İsmail Habip düşünmez, şarkı söyler. Tanpınar düşünmeye çalışıyor.” sözleriyle de Tanpınar’ın son edebiyat tarihçimiz olduğunu ifade eder (Meriç, 2000: 127-128).

Yapılan değerlendirmeler ışığında Tanpınar’ın *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*’nin genellikle beğeniyle karşılandığı; kronolojik farklılık gözetilerek bakıldığında bile bu takdirkâr görüşün değişmediği anlaşılır. Dolayısıyla, sanatçı olarak dikkat çekemeyen Tanpınar, edebiyat tarihçisi kimliğiyle o dönemde kendisini kabul ettirebilmiştir.

5.2. Hocalığı

Tanpınar’ın öğrencilerinden Fuat Bayramoğlu, onu “edebî zevkli ama dağınık ve belki biraz tembel” olarak tanımlar (Parlatır: 128). Tanpınar’a dair en ilginç anısı ise bira içmek için arkadaşıyla gittiği Tabarin Bar’da yaşanır. Kendilerini orada gören ve ertesi gün okulun disiplin kuruluna şikâyet eden Tanpınar yüzünden bir hafta süreyle okuldan uzaklaştırılan gençlerin, ona olan sempaticileri sarsılır. Ancak o yıl yapılan bakalorya imtihanı sonrası Tanpınar’ın Bayramoğlu’nu tebrik etmesi, aradaki buzları eritir.

Buna benzer bir olay ellili yıllarda Türkoloji’den öğrencisi Kemal Özer tarafından aktarılır. Tanpınar’ın gerek sınıf içi gerekse sınıf dışı davranışlarının herkesten farklı özellikler sergilediğine değinen Özer, onun hoca-öğrenci ilişkisine her şeyden önce insanî temelde yaklaştığını ve bu ilişkiyi sınıfın dışına da taşıdığını belirtir. Fakültenin ilk yılı

birkaç arkadaşıyla gittiği meyhaneye, Adalet Cimcoz ve Teoman Aktürel ile gelen Tanpınar, lise alışkanlığıyla suçüstü yakalandıklarını düşünen Özer ve arkadaşlarının tedirginliklerine, onları masasına davet ederek son verir (Özer, 2008). Bu durum, Tanpınar'ın lise öğretmeni olarak sergilediği katı tutumu üniversite hocalığına yansıtmadığını göstermenin yanında, geçen yıllarla doğru orantılı olarak artan hoşgörü sınırındaki esnekliği de ortaya koyar.

Samim Kocagöz, “Tanzimat Devri Dil Hareketleri” başlıklı bitirme çalışmasını Tanpınar'ın gözetiminde yapmak istese de onun her an mutlaka bir işinin olduğunu ve görüşmeyi sürekli ertelediğini belirtir. Bir yandan kütüphanelerde hazırlık yapan bir yandan da sahaflardan lazım olur diye kitaplar satın alan Kocagöz, Prof. Rağıp Hulusi'nin önerisiyle Türk Dilleri Hocası Ahmet Caferoğlu gözetiminde tezini tamamlar. İş savunma kısmına geldiğinde ise odada bulunan Tanpınar'ın öfkeli şekilde salonun içinde dolaştığını; bu öfkenin diğer hocaları da korkuttuğunu kaydeder. Tanpınar'ın, “Söyle bakalım, nelerden, nerelerden yararlandın tezini yazarken?” diye bağırcasına kendisine yönelttiği soruya, “Efendim, çalışmamın sonunda yararlandığım kitapların listesi var...” diye kekeleyerek cevap veren Kocagöz, “Benim soracağım bu kadar; buyurun siz soru sorun!” şeklindeki tepkiyle bir kez daha yıkılır. Savunma sonrasında Tanpınar'ın söylediği “Sen git hikâye roman yaz! Bir daha böyle bilim işlerine burnunu sokma!” (Kocagöz, 1989: 87-89) şeklindeki sözler, Tanzimat hocası olarak kendisinden habersiz yapılan bu tezdin dolayı öfkesinin kolay kolay dinmeyeceğinin kanıtıdır.

Yaşadığı bu olay sonrasında Tanpınar'a kendisini affettirmek için fırsat kollayan Samim Kocagöz, hocaların da katılımıyla gerçekleşen Boğaz gezisinde, onun “Hatırlama” adlı şiirini ezbere okuduğunu; Tanpınar'ınsa, gözyaşlarını sildikten sonra gülümseyerek “Bre yezit, seni bağışladım!” dediğini aktarır. Bitirme sınavında ise henüz yeni asistan olan Mehmet Kaplan'a dönüp, “Senin de bir sorun var mı?” diye soran Tanpınar, hemen ardından “Canım sen bunun sınıf arkadaşısın, soru soramazsın!” diye mizahî bir yanıt verir (90-91). Bu durum, *Âli'ye Mektuplar*'da Mehmet Kaplan'ın Tanpınar'la ilgili olumsuz düşüncelerinin karşılıksız olmadığını; Tanpınar'ın da Kaplan'a karşı benzer bir tavır içerisinde bulunduğunu kanıtlar.

Taş Mektep'ten bir diğer öğrencisi Ahmet Muhip Dıranas, Tanpınar'ı tanıdığı ilk derste, onun kırk beş dakika boyunca sadece Jokond'un ellerinden bahsettiğini ve sanata olan tutkusunun Jokond'un ellerine duyduğu aşkla başladığını söyler (Dıranas, 1997a: 85). Ayrıca “Taş Mektep” yıllarında yazdığı bir şiiri, arkadaşlarının kendisinden habersiz Tanpınar'a götürdüğüne ve Tanpınar'ın şiiri beğenmesi üzerine kendisini okulun lojman kısmındaki odasına çağırdığına da değinir. Ancak Tanpınar'ın burada eline tutuşturduğu Baudelaire'nin *Kötülük Çiçekleri*'ni anlayabilmek uğruna fizik dersinden sınıfta kalmış; onu çok seven fizik öğretmeni ise, “Bu Muhip'i Ahmet Hamdi mahvetti” (Tanyer, 2005: 79-80) yorumunu yapmıştır. Necip Fazıl, “Seni edebiyat hocası olduğum liseye götüreyim de çok genç bir istidatla tanıştırayım.” diyen Tanpınar'ın bahsettiği kişinin de Ahmet Muhip Dıranas olduğunu söyler (Kısakürek, 2011: 139).

Taş Mektep'ten bir başka öğrencisi Melih Cevdet de genç yaşta yazmaya başlayanlar için ilk rehberin öğretmenler olduğuna değinir. İlk, kendisinden bir üst sınıfta bulunan Orhan Veli ve Oktay Rıfat aracılığıyla tanıdığı Tanpınar'a hayran olan Anday, “Yazında, sanatta üne kavuşmuş bir öğretmen kadar çocuğu büyüleyen az insan

düşünülebilir.” sözleriyle bu hayranlığı pekiştirir. Tanpınar’ın bir derste “Gül mü, yoksa yapma gül mü daha güzeldir?” diye sorduğunu ve cevabı beklemeden sınıftan ayrıldığını aktaran Anday, ona duyduğu saygının hiç kimseye benzemeyen söz konusu hoca tavrından kaynaklandığını, “Bir şey öğretmiyor, bir sorun atıyor ortaya, düşünün bunun üzerinde demek istiyor.” (1984: 31-32) sözleriyle ifade eder. Tanpınar’ın, Anday’ı hayran bırakan yönü, hocalığı o dönemde “öğretme” olarak alan Kaplan içinse bir kusurdur. Kaplan, şiir tahlili hususunda beğenmediği Tanpınar için, metne önem vermeyen bir analiz yöntemi seçtiğinden, “muhayyilesini esirde koşturup gidiyor” (Kerman ve Enginün, 1992: 127) yorumunu yapar. Tanpınar da durumun farkındadır. 30-31 Mart 1961 gecesi günlüğüne yazdığı notlarda bir kız talebenin, “Hamdi Bey şiirden bahsederken her şey değişiyor. Hâlbuki Kaplan Bey şiirden bahsedince yaptığı tahlillerde şiir kayboluyor” şeklinde kulağına gelen yorumu üzerine, Kaplan’ın çok iyi bir hoca olduğunu; kendisinden geriye sabun köpüğü, Kaplan’dan ise bilgi kalacağını ifade ederek aktarır (Enginün ve Kerman, 2010: 272).

Tanpınar’ın Edebiyat Fakültesindeki derslerde daha çok Fransız edebiyatından söz ettiği yönündeki genel tespit, üniversiteden öğrencisi Samim Kocagöz tarafından da tekrarlanır. *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* gibi bir kitap yazmasına rağmen derslerde çoğunlukla Fransız şiirinden söz eden Tanpınar (Kocagöz, 1989: 86-87), Fransız edebiyatını da çok iyi bilir. Tanpınar’ın bu yönü, “fevkalâde bir hoca” olmakla birlikte metotsuz ve savruk dersler işlediğini belirten Mîna Urgan’ın da dikkatinden kaçmaz. Üstelik, Fransız şiirinden alıntı yapması gereken durumlarda kitaba bakmayı unuttuğu için, ezberi çok iyi olan Mîna Urgan’ı hademeler aracılığıyla sınıfa çağırarak Baudelaire’in bir dizesini ve Mallarme’nin bir şiirini sorar (Urgan, 2008: 571). Kemal Özer ise bu durumu, “Halit Ziya’nın falanca romanı diye başlardı. Ama daha üçüncü cümleden sonra, bir bakardık söz Verlaine’e sıçramış, ordan Jules Romain’in 28 ciltlik İyiniyetli İnsanlar nehir romanının 14. cildine gelmişiz, ordan da Yahya Kemal’e. Zil sesi, Baki’nin ünlü kasidesindeki bir beyitin ortasında yakalardı bizi.” (Özer, 2008) sözleriyle özetler.

Üniversitedeki öğrencilik yıllarında hem Tanpınar’ın hem de Kaplan’ın öğrencisi olan Orhan Okay, bu yıllara ilişkin değerlendirmelerinde, Tanpınar’ın diğer hocalarına “kıyasla hem âlim, hem sanatkâr hüviyetiyle biraz yukarılarda, erişilmez ve yaklaşılmaz bir yerde” durduğunu söyler. Tanpınar’ın, kendisini çağrışımların akışına bıraktığı derslerde not almanın imkânsızlığına değinen Okay’a göre Mehmet Kaplan bir hoca olarak “âlimane” ve “metodlu”; Tanpınar ise “şairane ve sanatkârca”dır (Okay, 2010: 9-10).

Not tutmaya alışık öğrencilerin onun dersinde yazacak bir şey bulamadıklarını söyleyen Kemal Özer, onun dersinde en çok sanat heveslilerinin bir şeyler öğrendiğine değinir. Ancak bir hoca olarak dağınıklığının sistemsiz ya da disiplinsiz oluşundan değil; sürekli bir arayış halinde olmasından kaynaklandığını belirtmeden geçemez:

“Kalıplara bağlı kalmak, hep aynı sözleri yinelemek istemezdi. Bilgileri kuru kuruya aktarmaya yanaşmazdı o yüzden. Bir konuyu derste işlemek, yaratıcı olmaya engel değildi ona göre. Ne kadar iyi bilse bile her konuyu her anlatışta yeniden keşfetmek isterdi, daha önce görmediği bir yanını bulmak, bizimle tartışmak isterdi. Ezberciliğin tam karşıtı bu tutum, içimizdeki ezbercileri o yüzden zor durumda bırakırdı. Sınavlarda da şu

romanı anlat, bu romanı anlat demezdi. Adnan bey kimdir diye sorardı örneğin. Aşk-ı Memnu'nun kahramanı diye nitelemeden. Ezberciler gülünç duruma düşerlerdi sık sık. Nitekim bir bitirme sınavında, ezberci bir arkadaşımız, "Adnan bey kimdir" sorusunu "Sabık başbakanımız efendim" diye yanıtlayarak herkesi güldürmüştü."

(Özer, 2008)

Mehmet Kaplan, arkadaşı Ali Ölmezoglu'na yazdığı 5 Aralık 1942 tarihli mektubunda şiir tahlili açısından eleştirdiği Tanpınar'ı (Kerman ve Enginün, 1992: 127), yaklaşık on yıl sonra, kendiliğinden imajlar bularak bol teşbihlerle anlattığı derslerin çok değerli olduğunu söyleyerek övecektir (233-234).

Günlüklerinde hocalıktan pek hazzetmediği izlenimini uyandıran ve kimi zaman bu açıdan kendisini eleştiren Tanpınar, Paris'teyken Cevat Dursunoğlu'na yazdığı mektupta mebus olma isteğini dile getirirken; "Evvvela, bir rutinin içinde yirmi senedir yaşamaktan bıktım, yoruldum. Bugün âdeta mumyalanmış gibiyim. Zannetmeyin ki hocalıktan şikâyet ediyorum. Sevdiğim çok tarafları var, hattâ derin surette bağlıyım. Fakat rutin ve teknik tarafı beni sıkıyor. Şahsî mesaim için imkân ve vakit bırakmıyor." (Kerman, 2007: 71) sözleriyle, hocalık mesleğini estetik yaratma eyleminin önünde bir engel olarak görür. Ancak Paris'teyken *Tutiname* üzerine konuştuğu Güzin Dino, İstanbul'dan ziyade öğrencilerine, dolayısıyla hocalığına özleminin depreşmesine neden olacaktır (Enginün ve Kerman, 2010: 187).

6. Sosyal Ortamlarda Bıraktığı İzlenimler

Tanpınar, iç dünyasındaki derin duygulanımlara rağmen, dış dünyaya dönük yüzüyle hemen her çevreden dostluklar kurmasını bilmiştir. O, ilk olarak Taş Mektep yıllarında Ankara'daki Barlar caddesinde karşımıza çıkar. Suut Kemal Yetkin'in kendisine eşlik ettiği sürecin ardından, İstanbul'daki "Nisvaz Pastanesi"ne geçer. Tanpınar, şair ve sanatçıların uğrak noktası olan bu mekâna, genellikle cumartesi öğleden sonra gelir (Kocagöz, 1989: 93).

Dönemin bir başka edebiyat mahfili "Yıldız Kahvesi" ise, Tanpınar'ın yakın arkadaşı Ahmet Kutsi Tecer'le gitmeyi alışkanlık haline getirdiği yerdir. Hava karardıktan sonra rakılarını yudumlamak üzere kahvenin karşısındaki "Şule Gazinosu"na geçen iki arkadaş, yanlarına Yunus Kâzım Köni'yi de alarak Liban adlı lokantaya gider ve "postu - orada- sererler". Bu mekânlarla yetinmeyen Tanpınar ve arkadaşları, yine o dönem yeni açılan; kadınların garsonluk yaptığı Rus lokantalarını da mesken edinirler (Birsal, 1983a: 295).

Tanpınar'ı bundan sonra İkbâl Kahvesi içerisinde anlatan Birsal, "O yılların en iyi edebiyat dergisi" *Dergah*'ın çıkarılması kararının da burada alındığını belirtir.

Edebiyatçıların ikinci bir kişiliği konumundaki kahvelerin, sanatçılar hakkında pek çok bilgi barındırdığına değinen Salah Birsal, bulunduğu sosyal ortamlarda Tanpınar'ın nasıl bir izlenim bıraktığını, özellikle "Darüttalim Kırâathanesi" çevresinde anlatır. Orhan Okay'ın da değindiği gibi İkbâl ve *Dergâh* yılları; her ne kadar Tanpınar'ın romanlarına pek aksetmese de (Okay, 2008: 432), "Darüttalim Kırâathanesi" özellikle *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanını besleyen tek unsur gibidir. Tanpınar'ın, romanının kişilerini

bu kahvenin içinden seçtiğine değinen Birsell, yine onun ağzından aktardığı ifadeler ışığında bu ortamı tanıtmaya çalışır. Buradakilerin küçük topluluklar halinde ayrı gruplar oluşturmalarına rağmen yine hep bir arada yaşar gibi görünen bütüncül yapıları, Tanpınar'ın dikkatinden kaçmaz. Burası, birbirine bir iki kez rast gelen herkesin kısa sürede samimi ilişkiler kurduğu; hiç kimsenin birbirinden sakladığı sırları olmadığı gibi her erdemsizliğin ya da biçareliğin soğukkanlılıkla ve bir tür sevecenlikle karşılandığı bir yerdir. Kahvenin müdavimlerini üç ana başlık altında toplayan ve çoğunluğun "Esafili Şark" sınıfından olduğuna değinen Tanpınar, bu grubun kültürden, uygarlıktan sadece kendi günlük yaşayışlarına yarayacak olanı alan; bilime ve sanata arka dönmeyi yeğleyen kişiler olduklarını söyler. Güllünç şeylerin üzerinde çokça duran bu topluluk gülme ve güldürme sanatına yaşamın amacı gözüyle bakar (Birsell, 1983a: 171-177).

"Şarkın Sefilleri" anlamına gelen Esafili Şark grubundan "budalalar" diye bahseden Necip Fazıl, Tanpınar'ı da içine alarak bunların dahi diye geçinen birer budala olduğunu savunur. Necip Fazıl'a bu yorumu yaptıran ise, "Esafili Şark"ın hiçbir zaman yazamayacakları şeyleri vadetmeleridir (Kısakürek, 2011: 43-44).

Necip Fazıl'ın bu gruba dahil ettiği Tanpınar, gerek kendi açıklamaları gerekse buradakilerin ona olan bakışları ışığında, esasen hiçbir gruba dahil olamayacak kadar yalnızdır. Aynı şeylerin tekrar tekrar konuşulduğu bu yerde yeni düşünceler ve ciddi meselelerin tedirginlik yaratması; düşünceyi hayatının temeli haline getiren Tanpınar'ın, buraya geldiği ilk günden itibaren dünya düzelticisi anlamına gelen "Nizamîlemci" olarak adlandırılmasına neden olur (Birsell, 1983b: 114). Tanpınar'ın bu yönü, Nurullah Ataç'ın ona yönelik "Kırtıpıl" lakabının ardındaki perdeyi de aralar. "Adını üne kavuşturmak için geceyi gündüze katarak planlar düze"neyen Orhan Veli bu amaçla, Tanpınar'la kayık sefası yaparken kayığı devirip denize düştüğü yalanını uydurur. Yalan da olsa, bu hikâyede yanındaki kişiyi "herhangi bir kırtıpıl değil de, Ahmet Hamdi Tanpınar olarak göster(..)mesi" (152-153), Tanpınar'ın kırtıpilliğinin, olumluluğu içinde barındıran bir önemsizleştirme ifade ettiğini kanıtlar.

Onu Kerkük yıllarından tanıyan; ancak arkadaşlıklarının üniversite yıllarında başladığını belirten Halide Nusret Zorlutuna ise Tanpınar'ı gerek kişiliği gerekse şairliği bakımından övdükten sonra, arkadaşlarının kendisine "Kırtıpıl Hamdi", "Hamdi Paj", "Hamdi Sahife" diye takıldıklarını söylemeden edemez. Zorlutuna, bu yakıştırmaların nedenini Tanpınar'ın kılık kıyafetine önem vermeyişi ve durmaksızın kitap okuması ile açıklar (Zorlutuna, 2009: 149-150). Aydın kimliğinin etkisiyle çevresine yabancılaşan Tanpınar'ın her şeye rağmen sosyal olma çabası, Melih Cevdet Anday'ın değindiği gibi "tavla oynamayı yeğleyen" kesimin kayıtsızlığı ya da alaysı yakıştırmalarıyla sonuçlanır. Çünkü bu çevre, "bilgi"nin insanı korkuttuğu düşüncesini doğrularcasına, Tanpınar'ın her vakit anlatacak bir şeyler bulan yönünden hoşlanmaz.

Evlerine her gelişini sohbet konularıyla birlikte hatırlayan Canan Yücel Eronat da Tanpınar'ın hiç boş konuşmadığını ve onu yalnızca dikkati uyanık kişilerin sevebileceğini belirtir (1997: 9).

Sosyal ortamlarda sık sık kendini göstermeye devam eden Tanpınar'ın söz konusu dışlanmışlığına rağmen daima sosyal olmayı yeğleyen yönüne, öğrencisi ve asistanı Turan Alptekin'e "Saatleri Ayarlama Enstitüsü" ile ilgili olarak yazdırdığı; ancak daha sonra kurguyu değiştirdiği için kullanmaktan vazgeçtiği mektup ışık tutar. Halit Ayarcı'nın

ağzından Dr. Ramiz'e yazılan mektupta Hayri İrdal'ın daima sahnede olduğu (Alptekin, 2001: 67) ve "delilik nöbetlerinde bile (...) evet, delilik nöbetlerinde bile sonuna kadar içtimai." olduğu söylenir. Başka bir meziyeti olmasa bile bu noktadaki ısrarının yeterli olduğunu söyleyen Halit Ayarç, (69) "Ne yalnızlık, ne kalabalık bana fazla bir şey getirmiyor. Ben insanlara ölmüş gibiyim." (Enginün, Kerman, 2010: 117) diyen Tanpınar'ın aydın kimliğini; dolayısıyla yenileceğinden hiç şüphe duymasa da var olmaya çalışma gayretini imler.

7. Aydın Kimliğine Yönelik İzlenimler

Tanpınar her an zihnini işler vaziyette tutan, yeni fikirler üretme çabası içinde olan bir izlenim sergiler. Cemil Meriç'in de ifade ettiği gibi onun düşünen yönü, düşünmeyen bir toplumun içinde kurumaya ve kurutulmaya mahkûmdur. Bunun cezasını da çevresinin gerek kişiliğine gerekse sanatına olan ilgisizliğiyle öder. Çünkü Tanpınar çevresini, aşına olmadıkları konularla ilgili düşünceleriyle ürkütür.

Tanpınar her meseleyi bir düşünce unsuru haline getirir; cinsel kimliğiyle değerlendirdiği kadını bile bilgili olup olmayışına göre sınıflandırır. Arkadaşları ve eşlerini kısa bir tasvirden sonra okudukları kitaplara ve boş vakitlerini değerlendirme biçimlerine göre çözümlenmeye çalışması da onun aydın kimliğiyle ilgilidir:

"20 [Ağustos 1953]- Macit'i buldum. O, karısı Meziyet, Rüknettin [Tözüm] Versailles'a gittik. Macit anlayışlı, fakat entellektüel değil. Hem hiç değil. Son zamanlarda karı koca yeni, meselâ bu sene içinde yeni bir hamle yapmışa benziyorlar. Macit'in Rilke'yi sevmiş olması oldukça tuhafıma gitti. Faruk Nafiz'den [Çamlıbel] Rilke'ye yükseliş, hemen hemen zaviyesiz bir fırlama. Macit bilakis şiirin dışında. Şiiri tanyor o kadar. Şu mahut mühim adamlarla düşüp kalkmanın verdiği değişme, aydınlanmak hissini verdi bana. Bununla beraber Fikret Mualla'nın bana yemeğe geldiği çarşamba gecesi (18-19) Dumenil'de karı koca bana Kafka'dan, Sartre'dan, Camus'den şayan-ı dikkat şekilde bahsettiler."

(Enginün, Kerman: 2010: 90)

Benzer yaklaşımı -yukarıda değindiğimiz gibi- Hasan Ali Yücel'e de sergileyen Tanpınar, "Ne kadar seversem seveyim, hiç kimseyi olduğundan gayri bir çehre ile göremedim. Bunu belki yazıda yaptım, fakat kendi içimde verdiğim not daima ayrı oldu." (258) sözleriyle, düşünceleri ve eylemleri arasındaki çelişkiye dikkat çeker. Onun bu itirafı, düşünsel anlamda bıraktığı naif izlenimin tersine, günlüğünde hararetle savunduğu düşünceleriyle de ortaya çıkar. Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun kardeşi Sabahattin Eyüboğlu'na Paris'ten yazdığı 31 Mart 1961 tarihli mektupta "Yahu Ahmet Hamdi ne sularda? Hep dümen sularında mı?" (Balabanlılar, 2003: 342) şeklindeki sözleri de Tanpınar'ın bu yönünü imler.

Tanpınar'ın, tercüme alanındaki emeklerini takdir ettiği Hasan Âli Yücel'i onaylamadığı diğer bir konu, Köy Enstitüleri çevresinde gelişir. Yücel öldükten sonra kaleme aldığı "Hasan Âli Yücel'e Dair Hatıralar ve Düşünceler" başlıklı yazıda her ne kadar kurduğu köy enstitülerini, dönemin edebiyatçılarının büyük bir bölümünün

yetişmesine vesile olduğu gerekçesiyle övse de (Eronat, 1997: 49-50) gerçekte, köy enstitülerinin devletle köylüyü birbirinden ayırdığını düşünür:

“Köy enstitüleri köylü ile devleti birbirinden ayırdı. Yavaş yavaş biri kendi hayatını yaşayan ve kendisi kalmak isteyen, öbürü muhitini beğenmeyen, ya sola kaçan, yahut da kazanç imkânı arayan iki zümre peydalandı. Münevver aşırı fikirlere, inkâra alıştı, yahut konformist oldu. Halk maziye döndü.”

(Enginün, Kerman, 2010: 326)

Çoğu meselede olduğu gibi Hasan Âli Yücel’in köy enstitüleri noktasında da yönlendirildiğini düşünen Tanpınar, onun köye ve köylüye, köy kadrosu içinde hürmet edilebileceğine dair inancına katılmaz. Bu hayalin gerçekleşmesi yönündeki en büyük engeli de yeterli zamana sahip olamayışımızla açıklar. Ayrıca, köyün ve köy ekspertizinin düşmanı olduğunu söyleyerek Türkiye’nin bir tarım ülkesi olmadığını; olsa bile kurtuluşun sanayileşmeyle gerçekleşebileceğini savunur (258-259). Dolayısıyla Tanpınar, aydınlanmanın köy merkezli olamayacağı yönünde oldukça katı bir tutum sergileyerek de aydın kimliğini ortaya koyar.

Köye yönelimin resimde köylü portreleri, müzikte folklorik temalar, yazında köy gerçeğini işleyen konular olarak sanatın her dalına abartılı şekilde yansıtıldığını düşünen Melih Cevdet Anday, “Köye Doğru” akımının gerektiği gibi düşünülüp tartışılmadığına inanır. Köylüye bir kentli olarak değil; bir yabancı olarak baktığımızı; bu nedenle köylünün elinden çıkan her eşyaya hayran olduğumuzu belirten Anday, Tanpınar’ın “Köylü bizim yükümüzdür.” (Anday, 1984: 216-218) sözüne göndermede bulunarak bir anlamda onu haklı bulur.

Tanpınar’ın aydın kimliği, uğraş alanları dışındaki engin bilgisiyle de açığa çıkar. Adalet Cimcoz’un, “Şiirden anlaması doğaldı elbet, ama resimden onun kadar anlayanı az gördüm” (2008: 162) tespiti, onun hemen her konuya karşı duyduğu öğrenme isteğinin ürünüdür. Bununla birlikte Tanpınar’ın Edebiyat Fakültesi’ni bitirdikten sonra tayin olduğu Erzurum hakkında Necip Fazıl’dan bilgi almaya çalışırken “Meselâ içinden geçerken piyano sesi duyulan bir sokağı yok mu?..” (Kısakürek, 2011:43-45) şeklinde sorduğu soru, hayattan tüm beklentisi sanat olan kişiliğinin dışavurumudur. Böyle bir beklentiyle gittiği Erzurum’un Tanpınar’da yarattığı hayal kırıklığı, yıllar sonra orada bulunan Mehmet Kaplan’a yazdığı 26 Aralık 1958 tarihli mektupta, “Ben Anadolu’yu daima sevmişimdir... Anadolu’da ve bilhassa Erzurum’da göreceğin iki şey vardır. Evvelâ bizim şark olduğumuzu, sonra da şarkın yıkılmış olduğunu gördüğüne eminim. Demek istediğim Mecnunsuz, Leylâsız, Ferhadsız ve Şirinsiz bir şark. Fukaralığın devam ettirdiği, onun neticesi bir uzaklığın beslediği bazı mevzîi hususiyetler. Ve sonra yamalar, yamalar...” sözlerinin dayanak noktasını oluşturur.

Tanpınar’ın Batılılaşırken Doğuyu ihmal etmemek gerektiği düşüncesini sadece Yahya Kemal’e bağlamak yanlış olur. Bu noktadaki asıl etken, sahip olduğu geniş kültürdür. Onun sürekli bir arayış içerisinde olduğunu belirten Kemal Özer, “Beethoven’in 5. Senfonisi kadar Dede Efendi’yi de kendinden geçerek dinleyebiliyordu. Leonardo karşısında duyduğu heyecanı Süleymaniye Camii’ni seyrederken de duyuyordu. Baki’nin şiirindeki görkemi Valery’de de buluyordu.” (Özer, 2008) diyerek iki farklı kültürü de

özümseyebildiğini ifade eder. Tanpınar'ın bu özelliği, Cemil Meriç tarafından “Doğulu zevkleri olan bir Batılı” şeklinde tanım bulur (Meriç, 2011: 309).

Gerek yerli gerekse yabancı her türlü düşünürün fikirlerini takip edişi; Batı müziği kadar eski musikimizi de sevişi; şiir ve romanın yanında hemen her sanat dalı hakkında hatırı sayılır derecede bilgi sahibi oluşu; Tanpınar'ın milliyet, zaman ve ideoloji ayrımı yapmadan peşinde olduğu düşüncenin arayış serüvenini; dolayısıyla aydın kimliğini imler. Onun bu serüvenini geçici hayatın içinde kendine bulduğu seviyeli bir oyuna benzeten Haldun Taner, Tanpınar'ın ayrım yapmadan tüm sanat tarihini (doğa, kent, mimari, kitap, müzik, resim, heykel...) kendine kaynak edindiğinin altını çizer (2008: 354).

Sonuç

Sanat/edebiyat ve düşünce dünyasından otuz bir ismin -anı, günlük ve mektup türlerinden oluşan- hatırat alanında kaleme aldığı otuz altı kitaptan elde ettiğimiz veriler gösteriyor ki, Tanpınar'ın sağlığında sürekli yakındığı ilgisizlik -onun nitelemesiyle “sükut suikasti”- çemberi, sadece okuyucu kesiminin eserlerinden uzak durmasıyla sınırlı değildir. Tanpınar, sanat/edebiyat camiasınca da çok önemsenmemiş, bir iki isim dışında kayıtsız kalınan, hatta yer yer alayla karşılanan bir sanatçının yaşaması muhakkak olan yalnızlığın içine düşürülmüştür. Ne iyi ki, Tanpınar sağlığında maruz kaldığı bu dışlanmışlıktan, sığındığı eserleriyle çıkmasını bilmiş; kendisi göremese de Türk sanat, edebiyat ve akademi çevrelerinin sonraki kuşakları onun değerini görebilmiştir.

Kaynaklar

Çalışmaya Esas Olan Eserler

- Anday, M. C. (1984). *Akan Zaman Duran Zaman 1*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Balabanlılar, M. (Yay. haz.). (2003). *Kardeş Mektupları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Birsel S. (1983a). *Kahveler Kitabı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Birsel S. (1983b). *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Birsel S. (1983c). *İstanbul Paris*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dinamo, H. İ. (1984). *İkinci Dünya Savaşı'ndan Edebiyat Anıları*. İstanbul: De Yayınevi.
- Dino, A. (1995). *Kısa Hayat Öyküm*. F. Edgü (Yay. haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dino, A. ve G. (2004). *Güzin Dino-Abidin Dino Mektupları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fuat, M. (1997). *Gölgede Kalan Yıllar*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Günaydın, Y. T. (Yay. haz.). (2011). *Bir Ömür Boyunca*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İlgaz, R. (2011). *Yokuş Yukarı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karay, R. H. (2009). *Minelbab İlelmihrab*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Kerman, Z. ve Enginün, İ. (1992). *Âli'ye Mektuplar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (2011). *Bâbîâli*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Kocagöz, S. (1989). *Bu Da Geçti Yahu*. İstanbul: Düşün Yayınevi.
- Kurdakul, Ş. (Yay. haz.). (1986). *Nâzım'ın Bilinmeyen Mektupları*. İstanbul: Broy Yayınları.
- Meriç, M. A. (Yay. haz.). (2000). *Jurnal I*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, M. A. (Yay. haz.). (2001). *Jurnal II*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nesin, A. (2011a). *Yol*. İstanbul: Nesin Yayınevi.
- Nesin, A. (2011b). *Yokuşun Başı*. İstanbul: Nesin Yayınevi.
- Nesin, A. (2011c). *Yokuş Yukarı*. İstanbul: Nesin Yayınevi.
- Okay, O. (2006). *Mehmet Kaplan'dan Hatıralar Mektuplar*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Oral, H. ve Özsoy, M. Ş. (Yay. haz.). (2005). *Erol Güneş'in Ke(n)dişi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ozansoy, H. F. (1970). *Edebiyatçılar Çevremde*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.
- Parlatır, İ. (Yay. haz.). *Gönülden Gönüle Fuat Bayramoğlu İle Anılarda*. İstanbul: kendi yayımı.
- Sertel, Z. (1977). *Hatırladıklarım*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Söğüt, M. (Yay. haz.). (2000). *Adalet Cimcoz Bir Yaşamöyküsü Denemesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İleri, S. (2002). *Anılar; Issız Ve Yağmurlu*. (Söyleşi: Handan Şenköken). İstanbul: Doğan Kitap.
- Tanyer, T. (2005). *Taş Mektep*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tarancı, C. S. (1957). *Ziya'ya Mektuplar*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Tolluoğlu, M. A. (1980). *Babam Nurullah Ataç*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Toprak, Ö. F. (1968). *Duman Ve Alev*. İstanbul: May Yayınları.
- Uçuk, C. (2010). *Bir İmparatorluk Çökerken*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Urgan, M. (1999). *Bir Dinozorun Anıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yetkin, S. K. (1965). *Günlerin Götürdüğü*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Zorlutuna, H. N. (2009). *Bir Devrin Romanı*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akün, Ö. F. (2008). Ahmet Hamdi Tanpınar. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 1-16). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Alkan, E. (1995). *Şiir Sanatı*. İstanbul: Yön Yayıncılık.
- Alptekin, T. (2001). *Ahmet Hamdi Tanpınar Bir Kültür Bir İnsan*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anday, M. C. (2008). Ahmet Hamdi Tanpınar. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 93-95). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Cimcoz, A. (2008). Ahmet Hamdi Tanpınar. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 161-163). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Dıranas, A. M. (1997a). Tanpınar. C. Y. Eronat (Yay. haz.). *Tanpınar'dan Hasan Âli Yücel'e Mektuplar* içinde (s. 84-85). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dıranas, A. M. (1997b). Yine Tanpınar. C. Yücel Eronat (Yay. haz.). *Tanpınar'dan Hasan Âli Yücel'e Mektuplar* içinde (s. 86-87). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Edgü, F. (2008). Tanpınar ve Ulysses. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 569-570). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Enginün, İ. ve Kerman, Z. (Yay. haz.). (2010). *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Erhat, A. (2002). Ahmet Hamdi Tanpınar Yeni Eserini Anlatıyor. İ. Dirin, T. Anar, Ş. Özdemir (Yay. haz.). *Mücevherlerin Sırrı* içinde (s. 233-236). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eronat, C. Y. (1997). *Tanpınar'dan Hasan Âli Yücel'e Mektuplar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eronat, C. Y. (2008). Dost Ahmet Hamdi Tanpınar. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 566-568). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Kaplan, M. (2008). Tanpınar'ın Mirası. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 341-344). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Kerman, Z. (Yay. haz.). (2007). *Tanpınar'ın Mektupları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kerman, Z. ve Enginün, İ. (2000). *Mehmet Kaplan Hayatı Ve Eserleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Meriç, C. (2011). *Sosyoloji Notları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okay, O. (2008). Ahmet Hamdi Tanpınar: Bir Monografi Denemesi. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 415-433). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Okay, O. (2010). *Bir Hülyâ Adamının Romanı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özer, K. (2008). <http://kemalozet.blogspotu.com/anilar-icinden-tanpınar/3971667> (Son Erişim Tarihi: 15.12.2017).

- Özgül, M. K. (2006), Edip Tanpınar'dan Edebiyat Tarihçisi Tanpınar'a. *Hece* (Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı), S. 61, s. 99-114.
- Safa, P. (2011). Sigara Üzerine Düşünceler. *Türk Edebiyatı* (Peyami Safa Özel Sayısı), S.452, s.17.
- Taner, H. (1997). A.H. Tanpınar. C. Y. Eronat (Yay. haz.). *Tanpınar'dan Hasan Âli Yücel'e Mektuplar* içinde (s. 78-80). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Taner, H. (2008). Ne İçindeyim Zamanın Ne De Büsbütün Dışında. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 351-354). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Tanpınar, A. H. (1961). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Urgan, M. (2008). Kadın Dırdırı Dinlememek İçin Bekâr Kaldım. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 571-572). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Ülken, H. Z. (1997). Ahmet Hamdi Tanpınar. C. Y. Eronat (Yay. haz.). *Tanpınar'dan Hasan Âli Yücel'e Mektuplar* içinde (s. 92-94). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Verel, O. (2002). Ne Diyorlar? Ahmet Hamdi ve Halk Şiiri. İ. Dirin, T. Anar, Ş. Özdemir (Yay. haz.). *Mücevherlerin Sırrı* içinde (s. 213-220). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yücel, T. (2008). Saatleri Ayarlama Enstitüsü. A. Uçman, H. İnci (Yay. haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 112-115). İstanbul: 3F Yayınevi.

YAŞAR KEMAL'İN TENEBE ADLI OYUNUNA
EKOELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM
AN ECOCRITIC APPROACH TO YAŞAR KEMAL'S TENEBE PLAY

NERGİZ DEMİR SOLAK

Arş. Çör. Atatürk Üniversitesi Çüzel Sanatlar Fakültesi Sahne Sanatları Bölümü
Res. Assist. Atatürk University Fine Arts Performing Arts

nrgzdmr@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-3605-5313>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.11.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 05.01.2018

Sayfa-*Pages* : 227-238

 : <http://dx.doi.org/10.14292/Turkiyat3849>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

This article was checked by

 iThenticate®

**YAŞAR KEMAL'İN TENEBE ADLI OYUNUNA
EKOLEŞTİREL BİR YAKLAŞIM**
AN ECOCRITIC APPROACH TO YAŞAR KEMAL'S TENEBE PLAY

NERGİZ DEMİR SOLAK

Öz

İnsan ve doğa arasındaki kadim ilişki insan var olduğundan bu yana sürmektedir. Bu ilişkinin günümüzde tüm insanlığın ve tabiatın sonunu getirecek denli olumsuz bir hal alması doğa konusunda tüm insanların bilinçlenmesini zorunlu kılmaktadır. Ekoeleştiri bu bilincin edebiyata yansımadır. Diğer bir deyişle ekoeleştiri; edebiyata çevreci bir bakışla yaklaşan bir eleştiri kuramıdır. Ekosistemin bir parçası olan insanın kendini merkezileştirme çabalarını eleştirirken bunu da sanat/edebiyat yapıtlarındaki doğanın ve insanın temsil edilmiş biçimleri üzerinden gerçekleştirir.

Bu çalışmada eserlerinde ekolojik duyarlılığın izlerini başarılı bir şekilde gördüğümüz Yaşar Kemal'in Teneke adlı oyunu söz konusu kuram bağlamında incelenmeye çalışılacaktır. Oyunda bir Anadolu kasabasında tarımı yapılan çeltik üzerinden anlatılan güç ilişkileriyle yeni gelen bir kaymakamın mücadelesi konu edilmektedir. Yazarın, oyunda insan-çevre ilişkisi, doğaya hükmetme, suyun kullanımı, çevreye verilen zarar, para uğruna canlı cansız tüm varlıkların hiçe sayılması, ekolojik dengenin bozulması gibi pek çok konuya dikkat çektiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yaşar Kemal, Teneke, Ekoeleştiri

Abstract

The archaic relation between human and nature presents since the beginning. Humankind necessarily became conscious about the nature because of negative condition which can cause to a bad end for humankind and nature. Ecocritic is the reflection of this relation to literature. By other words ecocritic is a critic literary which draw attention to literature by an environmental view. It realizes its approach which aims to critic human essays on nature by centralizing himself as art/literature works that show human and nature presenting forms.

In this study we will examine Yaşar Kemal's Teneke piece. Yaşar Kemal is a writer whose works written by ecological sensitiveness. This piece subject a governor's struggle about force relation in an Anatolian country where agriculture based on rice plant. We see that the writer draw attention various ecological subjects such as human-nature, domination on nature, usage of water, damage of environment and perturbation of natural balance.

Key Words: Yaşar Kemal, Teneke, Ecocriticism

Giriş

İnsan var olduğundan bu yana doğayla ilişki içinde olmuştur. Doğada güçsüz ve savunmasız bir şekilde yaşamaya çalışan insan, avcı-toplayıcı olduğu dönemlerde doğanın yasalarına uygun hareket etmiş ve onunla uyumlu bir yaşam sürdürmüştür. Doğaya dair bilgisi sınırlı olduğu için anlam veremediği durumlarda ona boyun eğmiş, karşılaştığı zorluklara, doğal afetlere, yağmura, gök gürültüsüne kendince anlamlar yüklemiştir. Ayin, ritüel vb. dini uygulamaların temelinde insanın doğayla ilişkisinin izleri olduğu düşünülmektedir.

Bilginin gücünü keşfeden insanın doğa karşısındaki durumu değişmeye başlar. Doğaya boyun eğen insandan ona hükmeden insana geçişte her ne kadar insanlık doğayı kendi menfaatleri için kullanmayı seçse de gerçekte ona verdiği her zarar tıpkı bir bumerang gibi kendisine geri dönmüştür. Günümüzde küresel ısınma, doğal kaynakların hızla tükenmesi, endüstriyel atıklar, hava, su ve toprak kirliliği... gibi bir çok çevre sorunuyla karşı karşıya gelinmiştir. “Asıl önemlisi de, gittikçe artan çevre sorunları ve bunların insan hayatı üzerindeki olumsuz etkileri, doğanın kurmaca değil fiziksel bir gerçeklik ve ayrıca, tüm canlıların yaşam kaynağı olduğunu, insana hatırlatır niteliktedir.” (Bulut 2005: 84)

Bir intizam içinde devr-i daim yapan tabiata dışarıdan yıkıcı müdahalelerde bulunan tek canlı insandır. Sanayi ve teknolojiadaki gelişmelerin olumsuz etkileri doğadaki dengenin bozulmasında insan faktörünün altını çizirken çözümün yalnızca insan eliyle sağlanabileceğini bilmek bu konuda bilinçlenilmesini zorunlu kılmaktadır. Ekoeleştirici, bu bilinçlenmeye edebiyat aracılığıyla katkı sağlamayı amaç edinen bir kuramdır. Ekoloji kavramını ilk kullanan kişi Alman zoolog Ernst Haeckel olurken ekoeleştirici kavramı 1980’li yıllarda Amerika’da kullanılmaya başlanır.

Başlıca ekoeleştirici tanımlarına bakacak olursak; Cheryll Glotfelty ekoeleştiriciyi, “edebiyat ve fiziksel çevre arasındaki ilişkinin incelenmesi” şeklinde tarif ederken, William Reuckert ise “ekoloji prensiplerinin edebiyata uyarlanması” olarak ifade etmektedir (Akt. Oppermann 2012: 9-10). Ekoeleştirici üzerine ilk çalışmalar edebiyatta doğanın nasıl tasvir edildiği üzerine yoğunlaşırken sonraki çalışmalarda amaç, çevre konusunda duyarlı ve ihmal edilmiş edebiyatçıları ortaya çıkarmak ve çevre bilincinin hâkim olduğu edebi türleri incelemektir.¹

Ekoeleştirinin edebiyata uygulanması yalnızca roman, hikâye, tiyatro, şiir gibi edebi türlerdeki çevresel özelliklerin ve mekânsal betimlemelerin ortaya çıkarılmasından ibaret değildir. Serpil Oppermann (2012: 25), bu durumu şöyle izah eder: “Ekoeleştirici yalnızca edebiyat eserlerinde doğanın nasıl yansıtıldığını incelemez, doğaya yüklenen simgesel anlamları, bu anlamların oluşturduğu düşünce kalıplarını, nehirlerin, denizlerin, toprak, bitki ve hayvan türlerinin insan kültürlerini nasıl şekillendirdiğini, dilin nasıl kullanıldığını, çevre sorunlarına nasıl yaklaşıldığını, metin içindeki değer yargılarını ve benlik kavramlarını da mercek altına alır.”

Ekoeleştirinin çevreyi merkeze almakla beraber mevcut pek çok eleştirici kuramına da eklenilebiliyor olması onun kuramlar-üstü bir yönü olduğunu göstermektedir. Toplumsal ekoloji, ekofeminizm, ekopsikoloji... gibi ekolojik duyarlılığın olduğu birçok alanda ekoeleştiriden bahsetmek mümkündür. Disiplinlerarası bir uygulama alanına sahip olan ekoeleştiriciyi doğayı ve insanı merkeze alan incelemelerin üst başlığı olarak kabul edebiliriz. Bu yönüyle “ekoeleştirici yaşadığımız dünyayı inceleyip eleştirmemizi sağlayan tamamen dönüştürücü bir söylem ortaya koymaya uğraşırken, doğayla kültür arasındaki karmaşık müzakerelere, hem sahne hem de araç olan geniş çaplı kültürel süreç ve ürünlere giderek daha fazla önem vermektedir” (Garrard 2016: 17).

¹ Ekoeleştirici ve ekoyazının gelişim seyri hakkında ayrıntılı bilgi için Burcu Karahan’ın *Yeşillenen Edebiyat Eleştirisi* ve Sezgin Toska’nın *Ekokurgu -Ekolojik Sorunların Çözüm Yolu Olarak Edebiyat-* adlı çalışmalarına bakılabilir (Karahan 2002: 28-34), (Toska 2017: 53- 101).

Ekolojinin temel kavramlarını kısaca ele alacak olursak bunların başında 'çevre'nin geldiğini söyleyebiliriz. Çevre, "Belirli bir zamanda dolaylı ya da dolaysız olarak kişiyi etkileyen, ferdin maddi, manevi gelişmesini ve yaşam koşullarını belirleyen biyolojik, coğrafi ve toplumsal etkenlerin tamamı" olarak tanımlanabilir (Cansaran ve Yıldırım 2014:1). Diğer bir deyişle çevre, "İnsanların ve diğer canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam"a verilen addır <http://www.cevremuhendisligi.org> (Son Erişim Tarihi: 06.11.2017). İnsanoğlu yeryüzündeki konumu itibarıyla her zaman en yakından en uzağa doğru genişleyen bir çevre içinde yaşamaktadır. Bu çevrenin fiziksel ortamla sınırlanmayıp tanımda belirtilen sosyal, ekonomik, kültürel ortamlarla da ilişki içinde olduğu unutulmamalıdır.

Ekolojiyle ilgili bir diğer önemli kavram ise ekosistemdir. Ekosistem, "Belli bir bölgede yaşayan ve birbirleriyle devamlı etkileşim içinde olan canlılar ile bunların cansız çevrelerinin oluşturduğu bir bütün" olarak tanımlanabilir (Cansaran ve Yıldırım 2014: 5). TDK'nın ekosistem tanımı ise "Belirli bir alanda bulunan canlılar ile bunları saran çevrenin karşılıklı ilişkileri ile meydana gelen ve süreklilik gösteren ekolojik sistem" şeklindedir <http://www.tdk.gov.tr> (Son Erişim Tarihi: 11.07.2017). Bu yönüyle ekosistem düzen fikrine ve birlikte yaşama vurgu yapan bir anlam taşımaktadır. Çevre ve ekosistem tanımlarının ortak yönü, canlı-cansız tüm varlıkları kuşatan bir bütün fikrini vurguluyor olmalarıdır. "Bütünsellik, ekolojinin zorunlu bir ilkesidir" (Koroğlu ve Koroğlu 2017: 59). Bu bütünselliğin sekteye uğratıldığı durumlarda hava, su, toprak gibi canlılara yaşam olanağı sunan temel unsurların olumsuz etkilenmesi ve büyük çevre felaketleriyle karşı karşıya kalmamız kaçınılmaz olur. Tüm bunların sorumlusu olarak yeryüzünde akıl ve irade donanımıyla doğaya etki eden en önemli varlık olan 'insan' faktörü karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple içinde bulunduğumuz jeolojik çağ antroposen² çağı olarak adlandırılmıştır.

Serpil Oppermann kendisiyle yapılan bir röportajda, çevre sorunlarının boyutlarını ölçen bilimsel verilerin insanı, bir şey yapmak için harekete geçirmediğini tam tersine rakamların büyüklüğünün insanları duygusuzlaştırdığını ifade ederek çözüme yönelik yollardan biri olarak ekoeleştiriye işaret eder ve "Tek bir kutup ayısının hikâyesini etkili biçimde anlatırsak veya sel felaketinde ölen bir ailenin dramını okursak duygusal tepkilerimiz farklı olmakta ve bizi kalıcı çözümler üretmeye yönlendirmekte" ifadesini kullanır (Oppermann 2017: 26). Edebiyatın gücünün bu tür durumlarda devreye girdiğini konuşmasına ekleyen Oppermann'a göre "Ego-merkezci değil eko-merkezci bakış açılarının yaygınlaştırılması için çaba sarf etmeliyiz" (2017: 32). Doğa her şeyiyle bir bütündür. Ekoeleştirici bu bütünselliği, insanın doğaya hükmettiği değil kendisini tekrar onun bir parçası olarak kabul ettiği uyumlu bir birliktelik ekseninde kurmayı amaç edinir.

Bu çalışmada; "Edebi çalışmalara yeryüzü merkezli bir yaklaşım getiren" (Glottfeldt 2017: 37) ekoeleştirici aracılığıyla Yaşar Kemal'in *Teneke* adlı oyunu inceleneyecektir. Yaşar Kemal, *Teneke* oyunu dâhil olmak üzere birçok eserinde insan ve doğa arasındaki kadim ilişki üzerinde durmuştur. Bu sebeple onun eserleri ekoeleştirici çalışmaları için zengin bir

² Antroposen, insanın iklim ve dünya ekosistemi üzerinde ciddi etkiler yaratmaya başladığı çağa verilen isimdir (<https://gaiadergi.com/ekomodernist-bir-manifesto-mukemmel-antroposen-olusturmak-mumkun-mudur/>) (Son Erişim Tarihi: 06.11.2017).

kaynak niteliğindedir.³ *Teneke* oyununda bir Anadolu kasabasında yapılan çeltik tarımı üzerinden daha fazla kazanç uğruna doğaya ve içindeki her şeye zarar vermekten çekinmeyen ağaların temsil ettiği anlayış ile bu durumun en büyük mağduru olan köylüler ve onlara yardım etmek isteyen kaymakamlar arasındaki ilişkiler üzerinde durulmuştur. Oyunda, ağalar, köylüler ve devlet bürokrasisi olmak üzere uçayaklı bir yapıda kapitalizmin acımasız yüzü, getirdiği sömürü düzeni üzerinden kendini göstermektedir. Oyun, bu düzlemden ele alınmakla birlikte bu çalışmada daha çok yazarın oyunu kurduğu zemin üzerinde doğa ve çevrenin oyunda nasıl ele alındığı ve bunların insanla ilişkisinin oyunda nasıl görünür kılındığı ekoeleştirel bir bakış merkeze alınarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Oyunun Evreni

Teneke, Yaşar Kemal'in tiyatro türünde yazdığı tek eseridir. Eser, önce roman olarak kaleme alınmış daha sonra yazarı tarafından tiyatroya uyarlanmıştır.

Teneke oyunu Yaşar Kemal'in yapıtları için oldukça tanıdık bir coğrafya olan Çukurova'da geçmektedir. Geçim kaynağının çeltik tarımı olduğu kasabada büyük tarla sahibi olan ağalar, birtakım usulsüzlüklerle köylülerin yaşadığı yerleri de tarım arazilerinin içine dâhil ederler. Böylece çeltik için yapılacak sulamada köyler ve içinde yaşayan insanlar, hayvanlar, bitkiler, canlı cansız tüm varlıklar su altında kalacaktır. Geçmişte de yapılan bu tarz sulamalarda büyük bataklıklar oluşmuş buradan türeyen sivrisinekler yüzünden sıtmadan onlarca insan hayatını kaybetmiştir.

Oyunda, sulamanın başlaması için gerekli onayı verecek yeni bir kaymakamın gelmesi beklenmektedir. Çeltik zamanı olduğundan sulama için yasal izinleri bekleyen ağalar oldukça sabırsız ve heyecanlıdır. Kaymakam'ın gelişi haber alınır alınmaz kalacağı yer ve odası baştan aşağı düzenlenir. Şenlikli bir şekilde karşılanan genç Kaymakam'ın toy bir delikanlı olması, ağalar için kolay lokma olarak görülmesine neden olur. Nitekim düşündükleri gibi olur ve Kaymakam'ı kandırırlar. Kâğıt üzerinde yerleşim yerlerine yakın olmadığı söylenen sulama arazileri gerçekte köyleri de içine almaktadır. Sulamayla birlikte on beş köy su altında kalır. Sazlıdere köylüleri bu duruma isyan ederek bellerine kadar çamura batmış bir şekilde Kaymakam'ın karşısına çıkarlar. Gerçeğin farkına varan Kaymakam'ın ağalara karşı tavır almasıyla oyunda çatışma belirginleşir. Bütün sulama izinleri iptal edilir. Kaymakam tarlalarda incelemeler yapar ancak ağalar bu konuda tecrübelidir çünkü o kısa bir süre zarfında kasabaya gelmiş olan kırk üçüncü kaymakamdır. Bundan önceki tüm kaymakamları baskıyla, korkuyla, Ankara'ya çekilen asılsız telgraflarla sürgün ettirmişlerdir ki bu durum kasabada bir "Kaymakam Oyunu"na dönüşmüştür. Tüm kasabalı ve köylüler bu oyunun sonunu bilmektedir. Nitekim Kaymakam'ın mücadelesi sonuçsuz kalır ve Kars'ın Kağızman ilçesine bir nevi sürgün edilir.

1-Doğal ve Yapay Çevre Bağlamında Kaymakam ve Çevresi

Çevreyi taşıdığı özellikler bakımından yapay ve doğal çevre olarak ikiye ayırabiliriz. Doğal çevre en basit şekilde tabiatta insan müdahalesi olmaksızın var olan dağlar,

³ Bu konuda Günil Özlem Ayaydın'ın "Yaşar Kemal'in İstanbul'una Çevreci Bir Yolculuk" adlı çalışmasına bakılabilir (2003: 1-18)

akarsular, denizler, ormanlar vb. coğrafi unsurları içine alırken, yapay çevre; insan eliyle inşa edilen köprüler, yollar, bahçeler... şeklinde tanımlanabilir. Doğal ve yapay çevre arasındaki temel fark insanın kendi menfaatlerini önceleyerek tabiatı tanzim etme yoluna gitmesidir. Bu müdahale insan hayatını kolaylaştırıcı birtakım faaliyetler yürütülmesine imkân tanırken doğayı tahrip ederek, geri dönüşü olmayan değişikliklerin doğmasına da sebebiyet verebilmektedir.

Teneke oyununda da hâlihazırda kurulu bir ekosistemin içerisine dışarıdan katılan Kaymakam'ın karşılaştığı gerçek ve sembolik mahiyette yapay ve doğal çevrelerden bahsedebiliriz. Kaymakam'ı oyunda, 'çevre'nin tanımında da yer alan fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdan beslenen dört farklı çevre içerisinde görürüz. Kasabaya gelmeden önce idealist ancak kasabaya ve kasaba insanına karşı ön yargılı bir çevre içerisindeydir. Kasabaya geldikten sonra ağalar onu başlangıçta suni bir çevre içerisinde yaşatırlar. Ağaların tasarlamış olduğu bu suni çevre içerisinde hatalı kararlar alan Kaymakam, köylülerin asıl yaşam şekilleriyle karşılaştığında çeltik sulaması gerçeğiyle ve onun çevresel etkileriyle yüzleşir. Bu durumda ağalar her ne kadar onu kasabadan tecrit etmeye çalışsa da Kaymakam artık 'gerçek kasaba/köy' ve asıl sakinleriyle tanışmıştır. Oyunun sonunda Kars'a sürülen Kaymakam tekrar yeni bir çevreye doğru yola çıkarken artık oyunun başındaki yöneticilik ve çevre-insan ilişkileri hakkında bilgisiz, toy delikanlı değildir.

Kaymakam, kasabaya gelmeden önce bazı önyargılara sahip olsa da temiz duygularla görevine başlar. Başlangıçta her şey o kadar yolunda ve beklemediği kadar iyidir ki kasaba hakkında önyargılara sahip olduğu için kendinden utanır.

"Kaymakam: ...Ben Anadolu'yu ne sanıyordum, biliyor musunuz? Ben eşrafi nasıl biliyordum, biliyor musunuz? Ben Anadolu'yu.... Bir Anadolu kasabası... Uçsuz bucaksız. Ağaçsız, otsuz, yangın yeri bozkırların ortasında bir kasaba... Çamur içinde... Evleri de sırf çamurdan. Evlerin çoğu da yeraltında... Bir tepeye sırtını dayamış birkaç toprak dam... Susuz. Kışın insan boyu kar altında. Işıksız, odunsuz, kömürsüz... Yazın toz içinde. Tozdan nefes alamazsın. Ya eşraf? O eşraf ki her birisinin boynunda on insan katili... O eşraf ki insan emeği sömürür yalnız. O eşraf ki memurları kul eder, köylüyü köle gibi kullanır. Halbuki buranın eşrafı başka. Değil mi?... Değil mi, Resul Bey?"

(Kemal 2017: 109)

Kaymakam daha kasabaya gelmeden adının etrafında bir çevre oluşmuştur. Onu karşılamaya çok büyük bir kitle gelmiştir. Çevresi çok kalabalıktır ancak bu, çıkar ilişkisine dayalı yapay bir kalabalıktır. Bir müddet bunun etkisinde kalsa da çamura batmış köylülerin Kaymakam'ın odasına gelmeleriyle Kaymakam için toz pembe olarak tasarlanmış yapay çevre yıkılır ve doğal çevre ortaya çıkar. Böylelikle Kaymakam gerçekten kasabayla tanışır, çevresini tanımaya başlar.

Kaymakam'ın oyundaki dönüşümüne fotoğrafik olarak bakarsak Kaymakam'ı iki farklı karede görürüz. Bu kareleri farklı kılan onun yaşadığı çevrenin ve etrafındaki kişilerin değişimidir. Ağalar öncelikle Kaymakam'ın kalacağı evi kasabanın diğer kısmından farklı bir şekilde güzelce dayayıp döşerler. Her şey yeni ve temizdir.

“Murtaza: Bir kaymakam, genç olsun... Bir kasabaya, canavar, her biri eli kanlı katil eşkıyayı görmeye gelsin... Korkusundan da ödü kopsun. Gelsin baksın ki ortalık hiç o komünistlerin dediği gibi değil, işte böyle cennet parçası gibi odaya, saray gibi eve girsin... Onun işi tamamdır”
(Kemal 2017: 103).

Ağalar tarafından Kaymakam için steril bir yapay çevre oluşturulur. Ancak bu yapay çevre bir süre sonra yıkılır. Bunu yıkan ise doğal bir unsur olan çamurdur. Çamur bu anlamda kirli ve pis bir şey olmaktan ziyade doğanın dengesini bozan insana doğanın verdiği bir yanittir. Aynı zamanda çamura⁴ batmış köylüler Kaymakam’ın çeltik sulamasının gerçeklikleriyle tanışmasını sağlarlar. Böylelikle özünde iyi biri olan Kaymakam, ağaların ona sunduğu steril çevreyi terk edip gerçek kasabayla ve sorunlarıyla yüzleşmeyi seçer.

Oyunda köylülerle kasabalı ağalar arasında uzlaşmayı sağlayacak olan çeltik kanunudur. Devlet bu konuda gerekli önlemleri alarak tarım faaliyetlerini insanların zarar görmeyeceği bir şekilde kanunlarla düzenlemeye çalışsa da sorun kanunların bir türlü uygulanamayışındadır. Çeltik kanununda; yaşam alanı olan yerlerde pirinç yetiştirilmesine izin verilmediği gibi ekim yapılan yerlerde de sivrisinek olmaması için kesik sulama yapılması kuralı bulunmaktadır. Oyunda kesik sulamanın ne olduğu Kaymakam’a şu şekilde anlatılır:

“Ziraatçı: Buyurun efendim, Teyfik Ali Beyin tarlası. Mükemmel bir planı var. Sürülmüş tarla, çimento kanallar. Kanallar iniş aşağı. Kesik sulama olacak...”

Kaymakam: Nedir kesik sulama?

Ziraatçı: Kesik sulama şudur ki pirinç ekilen sahanın her on günde bir suyu boşaltılır. Sular sahadan çekildikten sonra kırk sekiz saat o saha susuz kalır. Böylelikle de hiç sivrisinek olmaz, efendim.”

(Kemal 2017: 110)

Ancak Kaymakam, çeltik kanununu okumadan gördüklerine ve çevresindeki ağaların sözlerine güvenerek ruhsatnameleri imzalar. Kaymakam ruhsatnameleri imzalamaz da sulama başlar. Su, azıyla da fazlasıyla da köylünün yaşantısını etkileyen hayati bir unsurdur. Bir dönem köyde kuraklık olmuştur ve köylü susuzluktan kırılmıştır. Bu seferde çeltik için yapılan sulamada köyler su altında kalır. Aşırı sulama sivrisineklerin çoğalmasıyla sıtmaya neden olur. Bu açıdan suyun miktarı köyde yaşamı doğrudan etkilemektedir. Sazlıdere köylülerinden biri olan Hürü, suyun yıkıcı etkisini şu şekilde anlatır:

⁴ Birçok kutsal kitap ve mitolojide insanın çamurdan yaratıldığı belirtilmektedir. Oyunda da buna koşturarak köylülerin ancak kasabaya üst başları tamamen çamur içinde geldiklerinde Kaymakam’ın dikkatini çekebildiklerini ve Kaymakam için gerçekten var olmaya başladıklarını görürüz.

“Bir baktım ki, Nuh babamızın tufanı örneği... Bir baktım ki ala şafak ışıyıp gelir. Bir baktım ki, aman Allah, yeri göğü su almış. Amanın, çocuktan boğulur gibi sesler gelir. Bir de baktım çocuğun beşiği, ekmek tahtası, çanak çömlek suyun üstünde. Su da gittikçe yükselir. Amanın, düş mü, hayal mi derken, bir de baktım, ne göreyim, teknil tavuklar boğulmuş. Bir de baktım, sel ne var ne yok toplamış götürüyor. Köyün içinden bir çağrışma, bir gürültü, kıyamet koptu! Gün atıncaya kadar işte böyle çamur içinde, gırtlığa kadar dolandım durdum.”

(Kemal 2017: 115)

Kaymakam'ın köylülerle karşı karşıya geldiği sahne, oyunun en etkileyici sahnelerinden biridir. Kaymakam için, içinde yaşadığı coğrafyanın gerçekliğini görmesine engel olan perde ortadan kalkar ve aydınlanır. Aristotelyen bir kavramla söyleyecek olursak anagnorisis gerçekleşir, bilgisizlikten bilgiye geçilir. Yetiştigi çevre ile çalıştığı çevre birbirinden farklı olan Kaymakam için bu dönüşüm oldukça mühimdir.

Köylüler ve ağalar bölgenin yerlisi diğer bir ifadeyle ekosistemin doğal parçalarıdır. Kasabaya dışardan gelen Kaymakam ise kasabanın adil olmayan sisteminin yabancısıdır. Kasabada çarpık da olsa ağalar tarafından kontrol edilen bir düzen vardır. Bu düzene karşı koyabilecek ve koyması beklenen tek güç ise kasabaya dışarıdan gelen ve Ankara'yı temsil eden kaymakamlardır.

Başlangıçta Kaymakam, çevre-insan ilişkileri konusunda herhangi bir duyarlılığa sahip birisi değildir. Onay verdiği çeltik ruhsatnamelerinin aslında köylüler ve ağalar için ne ifade ettiğini yaşayarak öğrenir. Öğrenmesiyle birlikte mücadele etmeye başlar ancak kasabadan sürülmesiyle birlikte görünürde yenik düşer. Köylüler bu genç çocuğun, vatansever toy Kaymakam'ın yanlarında yer aldığını bilmelerine karşın kasabada uzun yıllardır oynanan oyunu daha iyi bilmektedirler ve para karşılığında sular altında kalan köylerini terk ederler. Bir anlamda ağaların kurduğu bu acımasız ekosistemi bilmekte ve mücadele etmekten çekinmektedirler. Bu durum artık 'dışarıdan gelenin' etkisiz kaldığı bir kısır döngüye girmiştir. Çünkü gelenler çoğunlukla oyunun kurallarını bilmemekte, bilse bile ağaların uyguladığı politikalar daha etkili ve sonuç verici olmaktadır. Bu yönüyle oyunda bir çıkış ya da çıkışa dair bir ipucu gösterilmez. Ekosistemin yabancısı olup onu adil bir şekilde yönetmesi istenen kaymakamlar her seferinde başarısız olurlar.

Oyunun sonunda Kaymakam bilinçlenerek daha temkinli bir tavırla konuşmaya başlamıştır. Yeni görev yerinin Kars / Kağızman olduğunu öğrenince işe, çalışacağı çevreyi tanıyarak başlamanın daha doğru olacağını düşünmeye başlamıştır. “.... Kağızman... Kars'ın Kağızman kazası... Resul Bey, orada da çeltik ekiyorlar mı dersiniz?” (Kemal 2017: 156). Bu açıdan oyunda, Kaymakam'ın çalıştığı yerin, onaylayacağı ruhsatların çevreye ve insana nasıl etkileri olacağı konusunda bir tecrübe elde ettiğini ve gideceği yerde de tarım biçimleri ve çevresel etkileri konusunda bir sorgulamanın içinde olacağına dair işaretler taşıdığı söylenebilir. Kaymakam ilk görev yeri olarak geldiği bu kasabadan acı bir tecrübeyle de olsa bir ekolojik farkındalık kazanarak ayrılır.

2-Teneke Oyununda İktidar Savaşları ve Ekosisteme Etkileri

Ağalar, kasabanın yerleşik düzeninin yegâne kurucusu ve koruyucusudurlar. Ağalar tarafından tasarlanan ve uygulanan, çevreye ve içerisindeki canlılara hiçbir saygısı

olmayan, daha çok kazanç uğruna yıkım, ölüm dâhil her şeyi yapabilen bu anlayış, kendisini kaymakamlara oynanan oyunlarda, suyun kullanımında ve sivrisineklerin yaydığı sıtma hastalığında gösterir.

Ağalar, kasabaya gelen kaymakamları öncelikle kendi saflarına çekmeye çalışırlar. Bunu başaramadıklarında çeşitli cazip tekliflerle onları satın almayı denerler. İşler istedikleri gibi gitmezse bu defa kötücül yüzlerini göstererek baskı, şantaj ve yıldırma politikası güderler. Güçlerinin yetmediği durumlarda ise devreye Ankara'daki tanıdıkları ve dağlardaki eşkıyaları girer. Ağalar kasabada gücü ellerinde tuttıkları gibi nerede hangi tür bir güç gösterisinde bulunacaklarını da iyi bilmektedirler. Bu sayede oyunda Tellal'ın da dile getirdiği gibi hızlı bir kaymakam değişimi yaşanmaktadır. "Ne olursa olsun, biz, doğrusu şudur ki biz otuz beş senede kırk üç kaymakam değiştirdik. İşte böylece, senede bir, belki de iki çok okkalkı bir eğlencemiz vardır. Bizim kasabalar sıkıntılıdır. İnsan can sıkıntısından patlar. Bu 'Kaymakam Oyunu' da olmasa ne yapar, neylerdik bilmem ki... Allah kaymakamı icat edenden razı olsun." (Kemal 2017: 85)

Torosların eteğinde bir Anadolu kasabasında oynanan oyun, aslında farklı şekillerde Ankara'da da oynanmaktadır. Ankara'ya görüşmeye giden kasabalı ağaların Kaymakam'ın sürgün edileceğine dair kesin kanaatleri bunu doğrular niteliktedir. Otuz beş senede kırk üç kaymakam değişimi aynı zamanda kaymakamların ağalara karşı köylülerin yanında durup baskı ve yıldırmalara boyun eğmediklerini göstermesi bakımından da önemlidir.

Kasabada işler tehdit, korku ve yıldırma ile yürümektedir. Kaymakamlar gelip geçici olsa da ağaların yöntem ve teknikleri değişmemektedir. Kaymakam vekili Resul Efendi 'içerden' biri olmasına karşın bu bozuk düzeni devam ettirmede kaymakamlar için kullanılan yıldırma politikalarına maruz kalmaktan kurtulamaz. Ölümle tehdit edilir, evine bomba atmak çok kolaydır ve en etkili ise arzuhalcinin arşivinde bulunan ve etki sırasına göre aşamalandırdığı anlaşılabilir basmakalıp arzuhallerden birini Ankara'ya çekmektir. Arzuhalciler sadece kaymakamların adlarını değiştirerek aynı metni defalarca kez Ankara'ya çekmeye alışmışlardır. Öyle ki arzuhallerin kendi içindeki etkililik sırası kaymakamlara göre adlandırılmıştır. Göde Kaymakamı'nın arzuhali, Saffet Bey'in arzuhali, Kel Kaymakam'ın arzuhali... gibi.

Kaymakamlık oyunundan Fikret İrmaklı'nın payına düşenler; odasına akrep atılması, ekmeğinin içine çekirge koyulması, yemeğine fazla tuz ya da gres yağı katılması olur.

Kaymakamlara yapılan bu baskıların asıl nedeni suyun akışını kontrol etmektir. Köylülerin ve içinde yaşadıkları coğrafyanın bundan nasıl etkilendiğinin ise kıymeti yoktur. Bu açıdan suyun fazlasını köyün üzerine salmakta bir beis görmeyiz. Çamura batmış köylüler, doğaya yenilmiş insandan ziyade ağalara ve onların temsil ettiği anlayışa yenilmiş insanı temsil ederler. Oyunda tellal aracılığıyla su meselesi şu şekilde anlatılır: "İlerdeki akar çay... Aydınlik, dibine Kuran düşse okunur akarsu... İşte bütün işler onun başının altından çıkar. İşte bütün işler onun başının altından çıkar. Tekmil kaymakamların başını bu su yer. Bakmayın öyle nazlı nazlı aktığına, baş belasıdır o! İşte o suyun önünü bentle kestiler, suyu pirinç tarlalarına çevirdiler. Büyük, birer ova kadar büyük pirinç tarlalarına... Suların altında köyler kaldı." (Kemal 2017: 113)

Joachim Radkau, *Doğa ve İktidar* adlı eserinde su ve ormanların çok erken tarihlerden itibaren çevre tarihinin ana temaları olduğunu söyler. *Teneke* oyununda ise bu

ana temalar su ve tarlaların kullanımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Radkau, aynı eserinde suyun akışkan tabiatının, onun özel mülkiyet haline gelmesini her zaman zorlaştırdığını ifade etmektedir (2017: 145). Oyunda ise gücü elinde bulunduranlar aynı zamanda suya da hükmetmektedir. Zaten en temel problemde bir şekilde suyun mülkiyetini ve nasıl kullanılacağını tayin edebilmektir. Nitekim güçlü olan değiştikçe suyun yönü de değişir. Oyun bu bakımdan gerek suyun fazla kullanımını gerekse yokluğunu bir çevre sorunu olarak ele alması bakımından önemlidir.

Oyunda dikkat çeken bir başka nokta da insanın yaşam alanı ile tarımın yapılma koşullarının birbiriyle çatıştırılmasıdır. Bu çatışmanın sonucunda ise daha çok zarar gören insan olmaktadır. Artan sivrisinekler sıtma hastalığının taşıyıcısı olarak insan hayatını tehdit eder. Bununla birlikte gücü elinde bulunduran ağaların her biri köylünün kanını emen birer sembolik sivrisinektir aslında. Köylüler zaman zaman bu duruma isyan etseler de hayatta kalabilmek için ağalara boyun eğmek zorunda kalırlar. Tamamen yok olmamak için gönülsüz olarak ağalara düzenli kan verirler. Gerek onlar için çalışarak gerek sıtmaya çocuklarını feda ederek gerek köylerinin, evlerinin sular altında kalmasına ses çıkarmayarak en azından yaşamaya çalışırlar. Oyunda Kaymakam da ağaların gerçek niyetini gördükten sonra onların eylemlerini sivrisinek benzetmesi üzerinden yorumlar. “Vay vicdansızlar vay! Demek bunlar kan yiyip, insan kanı yiyip, insan kanı içiyorlar...” (Kemal 2017: 126)

Köyde, ağaların zulmüne karşı çıkan yalnızca iki kişi vardır. Bunlar dört çocuğunu sıtmadan kaybetmiş olan Zeyno Kadın ile geçmişte dağlarda eşkıyalık yapan Memed Ali'dir. Köyleri su altında bırakıldığında Kaymakam'a giderek durumu anlatma fikrini veren de Zeyno olur. Evlatlarını kaybetmiş olmanın verdiği acıyla beslenen öfkesi, önce devlete (Kaymakam'a), sonra tarla sahiplerine (ağalara) son olarak da başlarına geleni bir doğal afetmişçesine kabullenerek sessiz kalan köylüleredir. Zeyno, içinde yaşadığı bu çevre sorununu çözmek için köylüleri de arkasına alarak Kaymakam'la görüşmeye gider. Bu durum bir yönüyle yaşanan çevre felaketine ilişkin devlet kanalından talep edilen bir çözüm arayışıdır. Devlet kurumlarındaki yetkili kişiler, saha incelemesi yapmaksızın karar aldıklarında doğan olumsuz sonuçlardan içinde yaşayan canlılarla birlikte tüm coğrafya etkilenmektedir. Oyunda Zeyno'yu en çok rahatsız eden; ideal olanın kişilerin çevreye verilen zararlar da doğrudan mağduru olmadığı durumlarda dahi bilinçli olması ve tavır alması iken köylünün bizzat mağduru olduğu çevre sorunlarına sessiz kalışıdır.

Zeyno Kadın'la birlikte ağaların zorbalığına direnen bir diğer kişi olan Memed Ali ise eski bir eşkıyadır. Son çare olarak geçmişte çok iyi kullandığı tüfeğini kullanmayı düşünecek kadar gözünü karartsa da bunun bir çözüm olamayacağını bilmektedir. Bu düşüncesini de Oyunda bozuk bir Türkçeyle şu sözlerle ifade eder: “... Memedo Ali almışe tifengi, öldirem, aha bele bele öldirem Okçi. Öldirem Garadağı Mirtaza. Öldirem bu köpekleri. Gene çıkarem dagima. Torosun dagima... Ağa bir değil kim! Ağa bin tanem, Okçi bin tane, Garadağı Mirtaza yüz bin tane dir, baci. Öldir öldir bitmez kim ağa. Değil mi, baci? Memed Ali aklı garişik olmuş. Memed Ali aklı gayrik heçbir şeye ermez.” (Kemal 2017: 118)

Çeltik komisyonu sulamanın serbest bırakıldığı yerlerde yaşayan insanlar olup olmadığını kontrol etmek için teftişe çıkar. Köylüler daha önceden para karşılığı oradan uzaklaştırılmıştır ancak ağalar bunu bilmezden gelerek yaşayan bir canlı olup olmadığını

sorar. Jandarma tüm evlere tek tek baktığını sadece uyuz bir kedinin çamura saplanıp kaldığını söyler. Okçuoğlu'nun kedinin kurtarılmasını istemesi çeltikçi ağaların ikiyüzlülüğünü gösteren en önemli sahnelerden birisidir. Okçuoğlu daha çok çeltik için tüm köylüyü yerinden edip sıtımadan ölmelerini umursamazken etrafa bir kediyi bile önemseydiği mesajını vermesi oldukça ironiktir.

Kasabada, çevreye de içinde yaşayan insanlara da daha fazla kazanç uğruna zarar vermekten hiçbir çekince duymayan vahşi kapitalizme benzetebileceğimiz bir anlayışın hükmettiğini görürüz. Bozuk da olsa kasabanın ekosistemi bu şekilde kurulmuştur. Kaymakam kanunları işleterek ekosistemi düzeltmeye çalışsa da ağaların müdahaleleri buna engel olur. Oyunun sonunda tüm kasabanın aynı ekosistemi paylaştığını ağaların arasında anlayan tek kişi Patır Patır Ağa olur. Kaymakam'ın evine onu kasabadan kaçırmak için gizlice konulan akrepler dönüp dolaşıp Patır Patır Ağa'nın karısını sokarlar ve öldürürler. Kasabadaki ağaların ve destekçilerinin göz ardı ettiği en temel gerçek herkesin aslında aynı ekosistemin birer parçaları olduklarıdır. Ağaların çevreye vermiş oldukları zarar bir gün köylü, kaymakam, ağa dinlemeden hepsine geri dönecektir.

Oyunun sonunda ağalar köylülere karşı galip gelir. Köylülerin yanında olan Kaymakam sürülür, davul zurnayla karşılanan Kaymakam bu sefer teneke çalınarak köyden gönderilir. Yazar, oyunun sonunda bu kabullenışı Zeyno Kadın'ın ağzından şu sözlerle verir: "Memed Alim, bunlarla hiç başa çıkılmaz. Ne kaymakam çıkabilir, ne hükümet, ne de Ankaradaki başkumandan. Hiç kimse. Bunların eli kolu uzun, ta Amerikana kadar. Emeciklerin, öldüğün, sürdürdüğün boşa gider. Onlar adama, bir parmak kadar çocuğa, bu Kaymakama çeltik kurutturmazlar..." (Kemal 2017: 136)

Sonuç

Bu çalışmada tabiata karşı insan merkezli bir bakış açısı yerine insanı içinde yaşadığı çevrenin bir parçası olarak kabul eden ekoeleştiriden yola çıkılarak Yaşar Kemal'in *Teneke* adlı oyunu incelenmiştir. Oyunda Kaymakam karakteri ve onun çevresiyle olan ilişkileri ekseninde, ekolojinin temel prensibi olan 'her şey birbiriyle ilişkilidir' ilkesinin işlendiği görülür. Köylüler, ağalar ve Kaymakam'dan oluşan kasabada yalnızca ağaların çıkarlarına hizmet eden çarpık ekososistemsizlik üzerinde durulmuştur.

Ekoeleştirme doğaya ait kavramların edebi eserlerde nasıl görünür kılındığının açığa çıkarılması bakımından önemli bir kuramdır. *Teneke* oyununda da metne ekoeleştirme bağlamında yaklaşmamıza olanak tanıyan çevre ve doğaya ait unsurlar ve sorunlar kullanılmıştır. Bunların başında mekân olarak seçilen çeltik tarlaları; tarım yapmak için kullanılan ve aynı zamanda insan için hayati bir önem taşıyan su ile akrep, sivrisinek, kedi gibi hayvanlara yer verilmiştir.

Kasaba, bir yüzü sağa bir yüzü sola bakan Roma Tanrısı Janus gibi ikiyüzlüdür. Kasabaya girene ve çıkana farklı yüzleriyle bakar. Davulla, zurnayla şenliklerle karşıladığı Kaymakam'ı ardından teneke çalarak gönderir. Her yeni tayin, mağdur köylüler ve Resul Efendi gibi bazı vicdanlı memurlar için yeni bir umut olsa da gerçekte kaymakamlar için kasaba, yeni görev yerlerine açılan bir kapı olur yalnızca. Oyunda tek kazanım olarak Kaymakam'ın çeltikçi ağalarıyla giriştiği mücadelenin sonunda yaşadığı dönüşümden bahsedilebilir.

Dünyaya insanoğlunun dışında canlı-cansız varlıkların yer aldığı bir bütünsellik içinde bakabilmek konusunda tiyatro, sahneleme/canlandırma özelliği bakımından büyük bir etki yaratma potansiyeline sahiptir. Her çeltik ekiminde baştan aşağı çamur içinde yaşamak zorunda bırakılan bir köyü ve köylüleri seyirci koltuğunda seyretmek, daha fazla kazanç uğruna çevreye ve içindeki her şeye kolaylıkla zarar veren anlayışla yüzleşmek anlamında oldukça etkilidir diyebiliriz. Bu açıdan temel malzemesi insan olan tiyatronun insanın yaşama alanını da eleştirel bir gözle ele alarak ekolojik düşüncüyü derinleştiren ekoyazına katkı sunması oldukça önemlidir. *Teneke* oyununun bu katkının başarılı bir örneği olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Ayaydın, Günül Özlem. (2003). *Yaşam Kemal'in İstanbul'una Çevreci Bir Yolculuk*. Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Bulut, Dilek. (2005). “Çevre ve Edebiyat: Yeni Bir Yazın Kuramı Olarak Ekoeleştirir”, *Littera*, 17, 79-86.
- Cansaran, Arzu ve Yıldırım, Cengiz. (2014). “Çevre Bilimi ile İlgili Başlıca Terimler ve Kavramlar”. *Çevre Eğitimi*. (Ed. Orçun Bozkurt) Ankara: Pegem Akademi.
- Garrard, Greg. (2016). *Ekoeleştirir Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar*, İstanbul: Kolektif Kitap.
- Glotfelty, Cheryll. (2017). “Çevre Krizi Çağında Edebi Çalışmalar”. *Şarkî Edebiyat Dergisi -Ekoeleştirir Özel Sayısı-* (Çev. Ümran Kılınç), 2, 34-43.
- Karahan, Burcu. (2002). “Yeşillenen Edebiyat Eleştirisi”. *Varlık*, 1138, 28-34.
- Kemal, Yaşar. (2017). *Teneke*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, Cemile Zehra ve Köroğlu, Muhammet Ali. (2017). “İnsan-Evren Diyalektiği Üzerine: İslami Perspektiften Bir Analiz”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi - Ekolojik Düşünce Özel Sayısı-*, 50, 53-70.
- Oppermann, Serpil. (2012). “Ekoeleştirir: Çevre ve Edebiyat Çalışmalarının Dünü ve Bugünü”. *Ekoeleştirir Çevre ve Edebiyat*. (Ed. Serpil Oppermann) Ankara: Phoenix, 9-58.
- Oppermann, Serpil. (2017). “Ego-merkezci Değil Eko-merkezci Bakış Açılarının Yaygınlaştırılması İçin Çaba Sarf Etmeliyiz”. *Şarkî Edebiyat Dergisi -Ekoeleştirir Özel Sayısı-* (Kon. A. Barış Ağır), 2, 24-33.
- Radkau, Joachim. (2017). *Doğa ve İktidar Global Bir Çevre Tarihi*. (Çev. Nafiz Güder) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Toska, Sezgin. (2017). *Ekokurgu -Ekolojik Sorunların Çözüm Yolu Olarak Edebiyat-*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

İnternet Kaynakları

- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59b68a5f7c2eb4.29779370 (Son Erişim Tarihi: 11.07.2017)
- <https://gaiadergi.com/ekomodernist-bir-manifesto-mukemmel-antroposen-olusturmak-mumkun-mudur/> (Son Erişim Tarihi: 06.11.2017)
- <http://www.cevremuhendisligi.org/index.php/component/content/article/4-bunlari-biliyormusunuz/17-cevre-nedir> (Son Erişim Tarihi: 06.11.2017)

ZİYA GÖKALP'İN HUSUSÎ MEKTUPLARINDA DEĞER AKTARIMI VALUE TRANSFER IN THE PRIVATE LETTERS OF ZİYA GOKALP

LATİFE KIRBAŞOĞLU KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı
Assist. Prof. Dr. Erzincan University, Faculty of Education, Department of Turkish Education
latifekirbas@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-1339-2384>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.03.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.05.2018

Sayfa-*Pages* : 239-250

 : <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3925>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

ZİYA GÖKALP'İN HUSUSİ MEKTUPLARINDA DEĞER AKTARIMI
VALUE TRANSFER IN THE PRIVATE LETTERS OF ZIYA GOKALP

LATİFE KIRBAŞOĞLU KILIÇ

Öz

Türkiye Cumhuriyetinin düşünce temellerinde en etkili isimlerin başında Ziya Gökalp gelir. Geniş kitlelerin, fikir dünyası hakkında az çok bilgi sahibi olmasına rağmen, hususi mektuplarındaki Ziya Gökalp'ı tanıyan çok azdır.

Hususi mektuplar, insanların iç dünyalarını, en samimi duygularını ve en derin inanışlarını büyük bir samimiyetle ele verir. Düşünürlerin, bilim adamlarının, sanatçıların bu tür mektupları iç dünyalarını bakımdan önemsenir.

Ziya Gökalp, Limni ve Malta'da geçen günlerinde, sürgünde bir babanın endişeleri ile yüksek babalık duygusunu birlikte yaşarken felsefenin, sosyolojinin, psikolojinin ve eğitimin birer konusu olan "değerler"i mektuplar yoluyla eşine ve kızlarına aktararak bir karakter eğitimi vermeye çalışır.

Ziya Gökalp'ın 32'si ilk sürgün yeri Limni'den, kalan 540'ı Midilli'den eşine ve kızlarına yazdığı mektuplarının konularını sadakat, merhamet, iyilik, fazilet, hürriyet, itaatkârlık; hoşgörülü, iradeli, sabırlı olmak; aile birliği, aile ve aile fertlerine saygı, sevgi, mutluluk, sağlıklı olmanın gereği; inanç, Allah'a iman ve güven; eğitim ve okumanın önemi, kadın ve kızların eğitimi gibi felsefi ve sosyal meseleler teşkil eder.

Bu konular Ziya Gökalp'ın makalelerinde, Türkçülüğün Esasları, Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak adlı eserlerindeki görüşlerinin mektuplara birer yansımaları olarak da değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Mektup, Değer, Fazilet, Sevgi, İnanç

Abstract

Ziya Gökalp is one of the most influential names in the foundations of thought in the Republic of Turkey. Though large masses have little knowledge of the world of ideas, they rarely recognize Ziya Gökalp in his letters.

Special letters reveal people's inner world, their most sincere feelings and their deepest beliefs with great sincerity. Such letters of thinkers, scientists, artists are taken care of in this regard.

While living together with an exiled father's anxiety and high paternity feelings in Limni and Malta, he tries to give character education by passing the "values" of philosophy, sociology, psychology, and education through letters to his wife and daughters

The subjects of the thirty-two letters from Limni, Gokalp's first place of exile, and five hundred forty letters from Midilli to his wife and his daughters include philosophical and social issues such as loyalty, compassion, kindness, virtue, freedom, obedience; tolerant, willing, patient; family unity, respect for family and family members, love, happiness, the need to be healthy; faith, trust and faith in God; the importance of education and reading, and the education of women and girls.

These issues can also be considered as a reflection of his views in his articles and works of "The Essence of Turkism" and "Turkification-Islamization-Modernization" to the letters.

Key Words: Letter, Value, Virtue, Love, Faith.

1. Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin, yeni, modern Türkiye'nin siyasi ve fikri temellerinin atılmasında önemli bir yeri olan düşünürlerin başında Ziya Gökalp gelir. Bütün eserlerinde Türklüğün ve Türkçülüğün çeşitli cephelerini dile getirirken sosyal ve siyasi hayatımızda, düşünce ve edebiyat tarihimizde önemli bir yer işgal eder.

Bu yazıda, Ziya Gökalp'ın iki yıla yakın sürgün hayatında aile fertlerine hem onların ruhen ve bedenen sağlıklı olmalarını sağlamak, hem de uzakta olmasına rağmen onları Türk kültür, fikir ve siyasi tarih bakımından büyük önem taşıdığına inandığı hayat görüşünü, yani mefkûresini hangi değerlerle, nasıl aktardığı ele alınmaya çalışılmıştır..

Geniş kitlelerin Türkçülüğün Esasları veya Turan Manzumesi ile bildikleri Ziya Gökalp'ın en az bilinen cephesi mektuplarıdır. Limni ve Malta'da sürgün yaşadığı ve 27 Mayıs 1919 ile 30 Nisan 1921 tarihleri arasında ailesine gönderdiği özel mektuplar olan bu metinler (Tansel 1989) , idealist bir babanın eşine ve çocuklarına sevgisini, bağlılığını, büyük sorumluluk duygusunu, bir düşünürün düşünce sisteminin izlerini taşıırken bütünüyle Ziya Gökalp'ın iç dünyasının sırlarını da verir.

Ziya Gökalp, bu mektuplarında, sürgünde bir babanın endişelerini ve yüksek babalık duygusuyla, "kıymet hükümleri" dediği değerleri eşine ve kızlarına aktararak karakter eğitimi vermeye ve onların "milli fertler" olmalarını sağlamaya çalışan bir aile eğitimcisidir.

Ziya Gökalp'a göre eğitim "bir cemiyette yetişmiş neslin henüz yetişmeye başlayan nesle fikirlerini ve hislerini vermek demektir." (Gökalp.1981:15) Milli Terbiye I adlı makalesinde "Bir kavmin vicdanında yaşayan kıymet hükümlerinin mecmuuna o kavmin harsı denilir. Terbiye bu harsı, o kavmin fertlerinde ruhi melekeler haline getirmektir." der. (Gökalp 1981:29) Hars, "Bir milletin dini, ahlaki, hukuki, lisani, bedii, iktisadi müesseselerinin mecmuu" demektir. (Gökalp 1981: 31) Terbiyenin bugünkü ifadeyle eğitimin gayesi de milli fertler yetiştirmektir.

Bu yazıda, yazarın "milli fertler" yetiştirme konusunda mektuplarına yansıyan değerler ve bu değerleri kazandırma gayretleri ele alınmıştır.

2.Değer ve Kapsamı

Değerler, hem anlamı hem de kapsamı bakımından toplumsal yaşantının hem bir ürünü hem de sonucudur.

Birbirinden farklı tanımları yapılan değer kavramı Ziya Gökalp'ın ifadesiyle kıymet hükümleri, Türkçe Sözlük'te " "Bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet... Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü." olarak tanımlanır. (TDK, 2011:606-607)

Erol Güngör, değerın "bir inanç olmak bakımından dünyamızın belli bir kısmıyla ilgili idrak, duygu ve bilgilerimizin bir terkibi" olduğunu söyler. (1993:28)

Takiyettin Mengüçoğlu da insanlardaki değer duygusu ile amaç ve hedef koyma, plan yapma arasında sıkı bir ilişki olduğunu söyler. "Değer duygusu bizim amaç ve hedeflerimizi seçmemizde rol oynadığı gibi onları gerçekleştiren yapıp etmemizi de yönetir. (1988:317-318)

Bu ve başka tanımlar dikkate alındığında değerlerin, insanları, toplumca kabul edilmiş, içselleştirilmiş iyi, doğru, güzel, istenen gibi belli davranışlara yönlendiren bireysel ve toplumsal etkenler olduğu söylemek yanlış olmaz.

a. Değer Kavramının İlgili Olduğu Alanlar

Değerler, toplum hayatında insan ve insan davranışlarını kapsadığı için insan ve toplum merkezli disiplinlerin; felsefenin, ahlak felsefesinin, sosyolojinin, sosyal psikolojinin, eğitimin konusu olagelmıştır.

Değer kavramı, dünyayı ve hayatı anlama ve yorumlama alanı olarak **felsefenin**, özellikle **ahlak felsefesinin** bir konusu; değerlerin yapısı, değerlerin özneliği veya nesneliği de önemli problemlerinden biridir.

Bireylerde ortaya çıkarak toplumsal davranışlar haline gelirken bu yaşantısal tarafla **sosyolojinin**; bir taraftan da sosyal kabuller olduğu için, “Cemiyet içindeki ferdin davranışlarının her yönü ile uğraşan, cemiyet içindeki ferdin davranışlarını ilmî olarak geniş manada tarif” (David ve Crutchfield, 1980:24) edebilen **sosyal psikolojinin** de konusudur.

Değerler, milletlerin ve ülkelerin kendi felsefe, amaç ve ihtiyaçları doğrultusunda bireylerini yetiştirmesi, gelecek nesillere aktarılması bakımından da **eğitimin** bir konusudur.

Edinimi bakımından bir **kültürleme** ve **kültürleşme** süreciyle gerçekleştiği söylenebilir.

Değer aktarımı, öğreneme stili açısından da daha çok sosyal öğrenme sınırları içinde gerçekleşir. Erol Güngör de ahlak normlarının ve değerlerin öğrenilmesinin **sosyal öğrenme teorisine** göre gerçekleşeceğini söyler. (1993:60)

Nesillerin gelecek nesillere değerlerini iletme araçları bakımından da **sözlü, yazılı ve davranışsaldır**.

Hangi araçlarla, hangi değerler iletilirse iletilsin yaşantısal bakımdan da büyük ölçüde nasihatler ve buyurmalar şeklindedir. Böyle olunca da ya emir ya bildirme yahut yaptırma cümleleriyle iletilir. Genellik ifade eden cümlelerde de edilgen geniş zaman kullanılır.

3. Ziya Gökalp'ın Mektuplarında Değerler:

Ziya Gökalp'ın konu olarak ele alınan Limni ve Malta mektuplarında felsefenin, sosyolojinin, sosyal psikolojinin eğitimin konusu olan değerlerin, yazılı olarak, nasihatler ve buyurmalarla kültürleme tarzında aktarıldığı görülür

Bu yazıda, değerler kabul görmüş değer sınıflandırmaları dışında yazarın verdiği önem ve değerlerin sıklığı dikkate alınarak bir sıralamaya tabi tutulmuştur.

Sayısal bir ölçmeye tabi tutulmadan bile aile merkezli bu mektupların değer iletilerinde aile, aile içinde fertlerin değerleri, eğitim, Allah'a iman ve güven, ahlâk, hürriyet, adalet, sevgi, saygı, mutluluk, irade, medeniyet, sağlıklı olmanın gereği, estetik değerler sıralaması açıkça anlaşılır.

Fevziye Abdullah Tansel'in Ziya Gökalp Külliyyatı II olarak 1989'da yayınladığı Limni ve Malta Mektupları adlı eserde eşi Vecihe Hanım'a 110, on altı yaşındaki büyük kızı Seniha'ya 171, on yaşındaki Hürriyet'e 54, ayrılırken henüz on bir aylık olan küçük

kızı Türkan'a hitaben 53; Seniha ve Hürriyet'e ortak 19, Hürriyet ve Türkan'a ortak 24, üç kızına ortak 38 mektubun yanında kardeşi Nihat Bey'e hitaben de 5 mektup yer alır.

a. Aile

Aile değer sınıflandırmalarında bir kavram olarak görülmemesine rağmen Ziya Gökalp'ın makalelerinde aileyi bir kavram, bir değer olarak ele aldığı görülür. Mektuplarında da bütün değer aktarımlarını aile üzerinden yapar.

Düşünce dünyasında ve milletin geleceğini temin etmede aile önemli bir yere sahiptir. Ziya Gökalp bir “Sosyolog gözüyle cemiyet meselelerini değerlendirdiği ve çözüm yollarını aradığında, düzeltme işine insandan ve cemiyetin en küçük topluluğu olan aileden başlar.” (Argunşah 1996: 248)

Aile, kadın ve kadının eğitimini Ziya Gökalp'ın manzum ve mensur eserlerinde bir medeniyet meselesi olarak ele aldığı konulardandır. Türkçülüğün Esasları'nın (Gökalp 1976) “Aile Ahlakı” bölümünde bir Türk feminizminden söz eder. “Eski Türkler hem demokrat, hem de feminist idiler... Zaten demokrat olan cemiyetler umumiyetle feminist olurlar”. (Gökalp 1976:158) der.

Ziya Gökalp, bu eserinde Türklerde aile ahlakının yüksek olduğunu söyler. Kadın ve erkek eşitliğinin sağlanmadığı, hatta düşünülmediği, erkeklerin üstün kabul edildiği bir dönemde feminizmden söz eder. Ona göre gelecekteki Türk ahlakının esasları da millet, vatan ve aile mefkûreleriyle beraber demokrasi ve feminizmdir. (Gökalp 1976:164) Türk ailesini de ataerkil değil, babanın zevcesi ve çocukları üzerinde yalnız demokratik bir velayeti olan pederi aile olarak tanımlar. (Gökalp 1976:156)

İncelenen mektuplar vasıtasıyla Ziya Gökalp, eşine ve kızlarına mefkûresinin birer yansıması olan değerleri büyük bir çoğunlukla aile, aile birliği, aile içinde bireylerin birbirlerine saygı, sevgi göstermeleri ve değer vermelerinin önemini; iyi, doğru, saygın, iradeli, her bakımdan sağlıklı birer birey olmalarının gerekliliğini ve yollarını bir babanın nasihatleri olarak aktarır. Bu mektuplar özel mektuplar olduğu için aile kavramını, aile ile ilgili duyguları, aile sorunlarını ve çözümlerini içermesi doğaldır.

Ziya Gökalp, daha önce de ifade ettiği gibi hayat görüşünü, felsefesini uzakta, sürgünde bir babanın, bir düşünürün endişe ve sorumluluğu ile mektuplarına aktarmıştır. 23 Ağustos 1920'de eşi Vecihe Hanım'a yazdığı mektubunda da “Mektuplarım birer ilmi makale gibi oluyor.” der. (Tansel 1989a: 416)

İdealist bir babanın yüksek sorumluluk duygusuyla bu mektuplarında, bir taraftan çaresiz ve kederli bir ruh hali içerisinde, yalnız bıraktığı eşine, kızlarına bu duygularını unutturmaya çalışırken bir taraftan da onlara iyi, değerli insan olmaları yolunda doğruluğu iyiliği, sevgiyi, saygıyı, sabırlı ve ahlaklı olmayı; cesaret ve vazife şuuruna sahip olmayı telkin eder.

Ziya Gökalp'ın iyi, mutlu, huzurlu insan yetiştirmede asıl gayesi “iyi millet” yaratmaktır. Mektuplarını birer eğitim aracı olarak kullanırken bu eğitimin verileceği mektebi de aile olarak görür.

Vecihe Hanım'a yazdığı başka bir mektupta “İnsan tek başına doğru düşünemez, doğru duyamaz. Ferdin şahsiyetini yaratan içinde yaşadığı cemiyettir. Cemiyetin en samimisi, en sevimlisi aile değil midir? İnsan ilk içtimai terbiyeyi aile mektebinde aldığı

gibi bütün hayatında huzuru, saadeti aile ocağında bulmuyor mu?”, der. (Tansel 1989_a:524) Hatta ona göre hakiki hürriyetin, hakiki saadetin yaşandığı yer de ailedir.

Ziya Gökalp aileyi zaman zaman bir kavram olarak ele alırken mektuplarında ailenin işlevleri ile ilgili tanımları da görülür.

“Aile cemiyetlerin en küçüğü, fakat en canlısıdır. Aile cemiyetin, milli cemiyetin temelidir. Aile ne kadar kuvvetli olursa, millet de o kadar kudretli olur. Aileyi kadın yapar o halde millet de kadının eseri demektir.” Bizde kadınlar iyi tahsil görmedikleri için, aile yükselmiyor. Aile yükselmeyince millet de geri kalıyor. O halde terakkinin başı kadın terbiyesidir; kızların iyi yetiştirilmesidir... Çünkü iyi kadın iyi aileyi vücûde getirir. İyi aileden de iyi bir millet doğar. Böylece, aileyi dünyada en tatlı hayatın yaşandığı, ayrılık, hicran ve hasretin; keder, hiddet, dargınlık, dedikodunun olmadığı yer”

(Tansel 1989_a:315, 388)

diye tanımlarken aile fertlerinin birbirlerine karşı büyük sorumlulukları olduğunu da hatırlatır.

Hemen her mektupta ailenin işlevi, gerekliliği, aile fertlerinin görevleri, zihinsel, duyuşsal ve kültürel donanımları ile ilgili aktarımları birlikte yer alır. Onun için aile bir eğitim yuvasıdır. Annelerin çocuk eğitiminde yeri çok büyüktür. Anneler “aile tarikatının şeyhleri”, çocuklar ise “müritleridir”. (Tansel 1989_a:384)

Büyük kızı Seniha'ya yazdığı bir mektubunda kadınların sahip olması gereken haklara da temas eder. “Ben kadınların istidatça erkelere müsavi olduğunu, hukukça da olması lazım geldiğini dilimin döndüğü kadar anlatmaya çalıştım.” (Tansel 1989_a:133 der.

Ziya Gökalp, ayrıca kadınların vazifesinin yalnız çocukları terbiye etmek değil, milleti terbiye etmek, erkekleri doğru yola sevk etmek olduğunu da söyler. Ona göre kadınlar, din, ahlak, ilim, edebiyat, felsefe, bedii sanatlar gibi hünerlere erkeklere “müsavi” belki “daha ziyade” sahip olmalı. Kadınlar, erkeklerin elinde bulunan meclis, “matbuat, hükümet gibi kuvvetlere katılabilse idi her işte şiddetten çok şefkat hâkim olurdu.” (Tansel 1989_a:322) düşüncesindedir.

Sadece mektuplarında değil şiirlerinde de bu düşüncelerini yansıtır. “Kadın” adlı şiirinde;

“Millet yalnız yapılmaz, bunu ancak dirlikte,

Kadın erkek, iki vicdan birleşerek yapacak.” (Tansel 1989_b:89:107)

derken, kadının meslek sahibi olmasının kendisi ve ailesi açısından ne kadar önemli olduğunu anlattığı “Meslek Kadını” başlığını taşıyan şiirinde de;

*... kadın insandır,
İnsanın en büyük hakkı irfardır.
Kadın çalışmazsa fikri yükselme
Kadın yükselmezse alçalır vatan,
Samimi olmaz onsuz bir irfan.”*

(Tansel 1989_b:115)

Pek çok mektubunda kızlarına eğitimlerini ihmal etmemeleri çeşitli kitaplar okumalarını telkin eder. Mektuplarında uzakta olmasına rağmen “kızlarına neleri öğrenmeleri, nelere önem verecekleri, bilgileri ve kitapları seçerken ölçülerinin ne olacağı konusunda yardımcı olmaya çalışır”. (Argunşah,1996:252)

Kadına verdiği bu değerler arasında ona yüklediği bir vazife de çocukların eğitimidir.

b. Kadın ve Çocuk Eğitimi

Çocuk ve Kadın eğitimi de Ziya Gökalp’ın mektuplarında birer değer olarak yerini bulur. Çünkü “Bir milletin istikbali çocuklarının tahsil ve terbiyesine tabidir.” (Tansel 1989_a: 275) Terbiyenin yaşı yoktur, terbiye beşikte başlar. Ancak çocuk tatlılıkla, sevgi ile yola getirilebilir. Sevgi ile yola getirilen çocuğu şımartmamak, korkutmamak da lazımdır. (Tansel 1989_a:275) Özellikle küçük kızı Türkan’ın eğitimini konu alan birkaç mektubunda farklı vesilelerle bunu tekrar eder.

Kızı Seniha’ya 12 Nisan 1920’de yazdığı mektubunda Türk çocuklarının o yıllarının zor olduğunu, tahsildeki mahrumluklarının terbiye sahasında telafi edileceğini söyler. “Çünkü geçirmekte olduğumuz buhranlar en kıymetli derslerden daha terbiyekârdır... Millete ait her şey -ister muzafferiyet, ister felaket olsun- fertleri terbiye eder. Yalnız bu terbiyelerden hakkıyla istifade edebilmek için, tahsil de lazımdır.” (Tansel 1989_a:275)

Bu mektup çocuk eğitimi konusunda yazılmış bir makale gibidir. Zaten Ziya Gökalp’ın mektuplarının hemen hepsi, hemen her satırı bir mektep gibidir ve bütünüyle çocuklarının eğitimi, eşinin de çocuklarının eğitime katkıda bulunabilmesi ile ilgili iletilerden ibarettir demek yanlış olmaz.

Ancak ailesinden, çocuklarından fikirlerini açacak, ruhlarını nurlandıracak bir sırada ayrı bulunmaktan, terbiye ve tahsillerine rehberlik edememekten ruhunun üzgün olduğunu söyler. (Tansel,1989_a:143)

Ziya Gökalp’ın terbiyeden, eğitimden maksadı milli fertler yetiştirmektir. “Her fert duyguları vasıtasıyla muayyen bir millete mensuptur. Millet de, o ferdin içinde yaşadığı ve terbiyesini aldığı cemiyetten ibarettir. Çünkü bu fert. İçinde yaşadığı cemiyetin bütün duygularını terbiye vasıtasıyla almış, tamamıyla ona benzemiştir. (Gökalp 1976:16) İşte Ziya Gökalp, burada bugünkü karşılığı ile “değerler eğitimi”nin ne olduğunu ve ne olması gerektiğinin programını çizmiştir.

Bir sohbetinde de eğitimin gayesinin gençleri milli ortama uygun yetiştirmek olduğunu söyler. Bir milletin kişilerinin böyle yetiştirilmesi halinde o milletin, uluslararası medeniyet ortamına en iyi şekilde uyum sağladığını belirtir. (Erişirgil 1984:123)

Çocuk eğitimi ile ilgili dikkat çekici bir iletisi de terbiye etmenin çocuğu yalnız kötü huylardan vaz geçirmek olmadığı, onu iyi huylara alıştırmamanın da lazımdır. Bir çocuğa terbiye etmek isteyen evvela çocuğa kendini sevdirmesi gerekir. Çocuk cezadan değil sevgiyi kaybetmekten korkmalı. Çocukların büyükleri yalnız sevmesi kâfi gelmez hürmet de etmesi lazımdır. Bunları sıraladıktan sonra Vecihe Hanım’dan Türkan’ı bu usullerle büyütmesini ister. (Tansel 1989_a:338)

İnsanı insan eden ilim ve ahlakıdır. Kadın eğitimi de mektuplarında geniş yer tutar. Kadınların iyi tahsil görmeleri aileyi ve milleti yükseltecektir. İyi millet ve iyi aile iyi kadınların eseridir.” (Tansel 1989_a:415)

Kadınların ruhen, zihnen ve bedenlen sağlıklı olmaları, çocuklarının yanında metanetli olmaları yolundaki iletileri de Vecihe Hanım'a yazdığı hemen her mektubunda yer alır.

c. Din

Ziya Gökalp'ın mektuplarında geniş bir yer tutan değerlerin başında inanç, Allah inancı gelir. Allah'a inanmanın, güvenmenin ne kadar önemli olduğunu, bunun iyi bir Müslüman olmanın gereği olduğunu, inanmanın insana şahsiyet kazandırdığını anlatır.

Gökalp'e göre değerler sıralamasında en üstte dini değerler gelir. Onu ahlaki değerler, bedii değerler, felsefi ve iktisadi değerler takip eder (Kılıç 2008:36)

O; İslam dinine diğer dinlerden farklı bakar. İslam dini çok üstün bir dindir. Kendine dâhil olan bütün milletleri cehaletten en üstün medeniyet seviyelerine çıkarır. İslamiyet'in sosyal bir din olduğunu, hem dünyaya hem ahirete hitap ettiğini söyler. (Kılıç 2008:40)

Ziya Gökalp, makalelerinde (1982:30) ve mektuplarında Allah'a karşı olan muhabbetimiz menfaat karşılığı olmamalı der... “Allah'ı güzeller güzeli olduğu için... iyiler iyisi olduğu için sevmeli... Ruhumuzun istediği bu güzellik güneşi Allah'tır... Allah, kendisini yalnız ihtiyaç demlerinde çağırınların sesini işitmez. O ister ki insanlar kendisini menfaatsiz, garazsız, ivazsız bir surette sevsinler.” (Tansel 1989_a:371)

Allah'ın mutlak adaletin sahibi ve zulme uğrayanların koruyucusu, ümitsizlerin ümidi ve yegâne yardımcısı olduğunu, Allah'ın adaletinden, şefkatinden, iyiliğinden hiçbir zaman ümidi kesmemek gerektiğini kızı Seniha'ya yazdığı bir mektubunda söyler. (Tansel 1989_a:517)

Ziya Gökalp, mektuplarında aile fertlerinin Allah'a olan inanç ve güvenlerini kuvvetlendirmeye çalışır. Allah âdildir... Allah sabırlıdır, Allah kindar değildir. Allah işlerin sonunu hayra çevirir. Allah sabırlıdır. İnsanların da sabırlı olmasını ister.

İşlerin sonunu Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini söylerken tevekkülün de iman gereği olduğu düşüncesindedir. Allah'ın adalet ve hürriyet için çalışanlara yardım ettiğini, Allah'ı hiçbir şey beklemeden sevmenin insanı şeytani felaketlerden kurtaracağını söyler. (Tansel 1989_a:366)

Tevekkül, ümit ve sabır bu mektuplardaki inanç değer aktarımının üçlüsü gibidir.

Tevekkül kalbi rahatlatır. “İnsan Allah'a tevekkül edince kalbi rahat olur, Başkaları insanı hiç bedbaht edemez.” (Tansel 1989_a:83)

Mektuplarının çoğunda Allah'tan umut kesilmemesini, daima ümitli olmak gerektiğini söylerken “Allah'ın adaletinden şüphe etmemeli... Onun kanunu insanları adalete, hürriyete, mükemmeliyete ulaştırmaktır... Allah sabırlıdır. İnsanların da sabırlı olmasını ister.” (Tansel 1989_a:310) telkinlerin mektuplarında yer yer tekrar eder.

Ziya Gökalp mektuplarındaki dine ait değer aktarımlarıyla diğerlerinde olduğu gibi bir değerler eğitimi vermeye çalışır.

Önder Göçgün'ün de dediği gibi o, “Varlığına ve birliğine gönülden inandığı Allah'ın Türk milletini koruyacağından” da emindir. (1992,164)

“Sevgili Zevcem” hitabıyla Vecihe Hanım’a yazdığı bir mektubunda bunun yansımaları görülür. “Mademki Allah vardır ‘ki varlığından asla şüphe yoktur’ ve mademki Allah’ın yanında canla başla çalışan Türk milletidir. Her halde Türk’ün tanrısı öz ilini esirgemeyecektir.” (Tansel 1989_a:321) Bundan dolayı Ziya Gökalp istikbalden emindir, eşinin ve çocuklarının da bundan emin olmasını ister.

Sadece mektuplarında değil Tevhit, Türk’ün Tekbiri, İlâhi, Asker Duası isimli şiirlerinde de bu düşüncelerini yansıtır. (Tansel 1989_b: 55-58)

Ona göre “Bütün hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren insanlar, umumiyetle çocukluklarında dini terbiye alanlardır. Çocuklukta din terbiyesi almayanlar, ölüncüye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkûmdurlar. (Gökalp,1982:24)

Ziya Gökalp’ın mektuplarında ahlak, dinin meyvesi olarak görülürken, insanın ahlaklı olmasının da dindarlıkla mümkün olacağı iletilir. Her bilgili adamın ahlaklı olması lâzımdır.

Kızlarına 13 Kasım 1919’da yazdığı mektupta “Malumat, ilim felsefe hep ahlâk içindir. İlim ağacının yemişi ahlâktır... Din ağacının yemişi de ahlâktır. Babalarımız ve dedelerimiz hep dindarlıkları sayesinde ahlaklı bir hayat yaşamışlardır. Sizin de rehberiniz hem ahlaklı bir din hem de ahlaktı bir ilim olmalıdır. Yalnız dinin ve ilmin değil şiir, edebiyat gibi bedîî eserlerin de kıymetini ahlaki neticeleriyle ölçünüz.” (Tansel 1989_a:85) diye tembihte bulunur.

Ziya Gökalp’a göre, sadece tahsilin, terbiyenin gayesi değil, bu asırda vicdanların yegâne hâkimi de ahlaktır. Okunacak her kitaptan fikir yüksekliği beklemeli. Büyük adamların fikirleri de büyüktür. Daima yüksek ruhlu insanların eserleri okunmalı.

ç. Hürriyet ve Adalet

Ziya Gökalp, mektuplarında hürriyet ve adalet kavramlarını birbirinden ayırmaz. Hürriyeti adaletin bir gereği olarak ele alır. Biri olmadan diğeri gerçekleşemeyen değerlerdir.

Hürriyet kavramı, esarete bir düşünürün; Ziya Gökalp’ın bir mektubundaki, “İnsanîyet bu feci hayatta esaret zincirleri içinde yaşamak istemiyor. Hür yaratıldım, hür yaşayacağım (Tansel1989_a:534) sözü, Mehmet Akif Ersoy’un İstiklal Marşı’ndaki “Ben ezelden beridir hür yaşadım hür yaşarım. Hangi çılgın bana zincir vuracakmış, şaşarım.” mısralarına manzum olarak yansır. Başka bir mektubundaki “Milletlerin hakkı istiklal, fertlerin hakkı hürriyettir.” (Tansel 1989_a:577) cümlesi de “Hakkadır Hakk’a tapan milletimin istiklal” mısraı ile örtüşür. Bu benzerlik birinin diğeri etkisinde kaldığını değil, aynı devrin ortak heyecanlarının, ortak hassasiyetlerinin yani aynı duyuş tarzının ortak tezahürleridir.

Ziya Gökalp’a göre hakiki hürriyet, milletlerin istibdattan hürriyete geçmesidir... Ona göre “İstibdat buzdan bir dağdır. Hürriyet güneşidir; hakikat ateşidir. Bunlar o kocaman dağı pek kolay eritebilir. Bu gün bütün milletler hürriyet, müsavat, adalet istiyor... Hakiki ahlak, hakiki adalet bundan sonra hükümran olacak. İnsanlar hakiki saadeti bundan sonra tadacaklar.” (Tansel 1989_a:354-355)

Ziya Gökalp, Yine makale gibi bir mektubunda, hürriyetle ilgili değer aktarımlarında “müsavi hürriyet ve adalet” kavramlarını çok kullanır. “...benim gibi bir

ilim adamını esir edenler, elbette bu hareketin manasız hem de medeniyete mugayir olduğunu anlayacaklardır. Fikir sahasından başka hiçbir sahada yaşamamış bir adamdan ne sorabilirler? Düşündüklerini mi? Benim düşündüklerim bütün insanlar ve bütün milletler için müsâvi hürriyet ve adâlete doğru gidiyor. Bu hareketi hiçbir kuvvet durduramıyor. O halde, bu türlü düşünüşü de hiçbir kuvvet tevkif edemez. Bütün insanlar ve bütün milletler için *müsâvi hürriyet ve adalet* istemek bir mefkûredir. Bu mefkûre istikbâlin hâkimi olacaktır.” (Tansel 1989_a:385-386)

Düşünürlerin düşündüklerini hiçbir kudretin tevkif edemeyeceğini de söyler. Mektuplarında ekseriyetle birlikte kullandığı hakikatin, hürriyetin, adaletin kendi mantikî, ahlakî ve bediî dayanaklarının olduğuna inanır.

d. Sevgi

Ziya Gökalp mektuplarının hemen hepsinde sevginin değerine, gerekliliğine temas eder. Aile sevgisi, çocuk sevgisi, anne-baba sevgisi, Allah sevgisi, insan sevgisi, vatan sevgisi, millet sevgisi; bu sevgilerin gerekliliği, sonuçları, Limni ve Malta mektuplarında Ziya Gökalp'ın mefkûresinin yansımaları olarak yer alır.

Sevgi ile ilgili en güçlü, en yoğun iletisini “Ben yalnız sevmekten haz duyarım. Bütün mahlûkları severim. Tabiatı bediî bir zevk ile bütün insanları ahlâki bir sevgi ile ümmettaşlarımı dini bir sevgi ile meslektaşlarımı harsî bir sevgi ile severim. Ailemi ise sevgilerin hepsinden toplanmış bir sevgi demeti halinde, yani yuva sevgisiyle severim.” (Tanzel,1989:370) aktarımı ile verir.

Onun için aile sevgisi sevgilerin en tatlısı, en yükseği, en derinidir. (Tansel, 1989: 369) Aile saadetini duymayan bir adamın da hayatı sevmeyeceğini, kendisini hayata bağlayanın bu tatlı sevgiler olduğunu belirtir. (Tansel, 1989: 329)

İç dünyasının işleyişinde sevginin önemli bir yeri olduğu, sevgi duygusunun insanı ne kadar tamamladığı, ne kadar yücelttiği, değer aktarımları halinde mektuplarında yer alır. Sevginin hem insanı hem de dünyayı huzura kavuşturacağı, sevgi ile bütün kötülüklerin önüne geçilerek dünyayı bir cehennem olmaktan alıkoyacağı kanaatindedir.

Eşine ve kızlarına sevgisi, mektuplarındaki hitaplarında ve selam bölümlerinde en samimi bir şekilde yer alır. Mektupları, “Sevgili Zevcem-Sevgili Kızlarım-Sevgili Kızım-Mini Mini Türkan’ım, Sevgi Kızım.” diye başlar; “Allah’a ısmarladık, sevgili kızım. - Allah’a ısmarladık, sevgili zevcem. - Allah’a emanet olunuz, sevgili kızlarım.” diye biter.

Aile sevgisi yazara, uzakta bir babanın sorumluluğu ile aile fertlerinin birlik, beraberlik, sevgi, huzur, inanç konusundaki değer iletileriyle bir aile eğiticisi görevini yükler.

Sevginin ölçüsünü de yaşadıkları felaketlerle ilişkilendirir. “Ayrılık felaket ise aynı zamanda insana sevgisinin derecesini gösterdiği için, biraz faydalıdır. Doğrusu ben, aile sevgisinin bu derece şiddetli surette ruhumda hâkim olduğunu bilmiyordum.” (Tansel 1989_a:402) der.

Ziya Gökalp, vatan ve millet sevgisiyle ilgili iletlerinde sadece insanların sevmesinin yeterli olmayacağını bu kavramların da birbirlerini sevmesi gerektiğini söyler, önce fertler birbirini sevecek, milletler, medeniyetler, dinler de birbirini sevecek diye düşünür. (Tansel 1989_a:315)

Vatan sevgisi en yüce değerlerdendir ki Ziya Gökalp "İnsanın ve ailenin mutluluğunu milletin bahtiyar olmasına bağlar. Böylece milletin mukadderatıyla milleti sevenlerin mukadderatını bir görür. Bizim saadet ve felaketimiz, milletimizin saadet ve felaketine tabidir. Ne bir insan, ne bir aile tek başına mesut olamaz. Ferdin ve ailenin bahtiyarlığı, milletin bahtiyar olmasına bağlıdır.

e. Saygı

Saygı da Ziya Gökalp'ın mektuplarında aile ve aile bütünlüğü ile ilişkili olarak yer alır. Çocukların büyüklerine saygılı olmaları hem anneleri Vecihe Hanım'a hem de kardeşlerin birbirlerine göstermeleri gereken bir değer olarak yer alır. Mektuplarında daha çok kızlarına annelerine saygı telkinleri yer alır.

"Annenize itaat, hürmet ve muhabbette kusur etmeyiniz. Birbirinizi çok seviniz." (Tansel 1989_a:69)

"Validenize çok hürmet ve riayet ediniz... Kalbi müsterih olsun. (Tansel 1989_a:4)

Limni'den yazdığı ilk mektuplarında eşinin endişelenmesinden, kederlenmesinden endişelidir. Onu teselli edecek ise kızlarının tatlı sözleri itaat ve hürmetleri olacaktır. (Tansel.1989:5) onlara validelerine itaat ve hürmetten ayrılmamalarını tembih eder. (Tansel 1989_a:11)

Saygı ayrıca mektuplarında eşine ve kızlarına değer veren, yücelten ifadelerinde de karşımıza çıkar.

f. Mutluluk

Ziya Gökalp mutluluğu kalbin ferahlığı, rahatı olarak görür. Ancak mutluluk için maddi refahtan çok manevi servetlere ihtiyaç vardır. "...bir insan ruhunu yükselten din, ahlâk, ilim, edebiyat, felsefe gibi manevi kanatlardır. İnsan mesut olmak için maddi refahtan çok bu manevi servetlere muhtaçtır. İnsanı bir şahsiyet sahibi eden, ona şeref veren de bu meziyetlerdir.

Tutuklu olduğu süre yazdığı mektuplarda kendi sıkıntılarını ne olursa olsun hissettirmemeğe çalışarak onların bir nebze olsun mutlu olmalarına katkıda bulunmak ister. Onun tek arzusu vardır, o da milletiyle beraber ailesinin mesut olmasıdır. (Tansel 1989_a:62)

Aile içinde mutluluk, bireylerin birbirine sıkı sıkıya bağlı olmalarıyla mümkündür. Vecihe Hanım'a Polveristan'dan yazdığı bir mektubunda, İnsanın yemeğe, içmeğe, havaya, ziyaya ihtiyacı olduğu gibi meserrete, şetarete de ihtiyacı olduğunu, dâima meraklı, daima kederli yaşamılamayacağını söyler mutlu olmak için de Vecihe Hanım'a şöyle yol gösterir:

"Kendini düşünmeğe kaptırma! ...Çocuklarıyla ne kadar çok meşgul olsan, o kadar gönlün açılsın... Siz, orada birbirinize masal söyleyerek, tatlı günleri anarak konuşunuz. Siz, orada birbirinize masal söyleyerek, tatlı günleri anarak konuşunuz. Sen, kızlarına tatlı masallarla meserret ver; onlar da sana güzel şiirler, hikâyelerle şetaret versinler. Bu suretle tatlı geceler, tatlı sabah ve akşam içtimaları, Cuma birleşmeleri yapınız. Bu aile içtimalarında beni de hazır bilerek meserretinizi tamamlayınız." (Tansel 1989_a:81)

Ailedeki mutluluk insana aynı zamanda metanet verir. Vecihe Hanım'a yazdığı 15 Ocak 1920 tarihli mektubuna aktarır. “ Ne insan, ne bir aile tek başına mes’ud olamaz. Ferdin ve ailenin bahtiyarlığı, milletin bahtiyar olmasıyla kaimdir.” (Tansel 1989_a:147) sözleriyle mutluluğun tek başına bir kişinin yaşadığı duygu olmadığını, mutluluğun bütün milletle yaşanabilecek bir değer de olduğunu vurgular.

Ailesine kavuşmak, Ziya Gökalp için bir bayramdır. Hemen her mektubunda ailesinin mutluluğuna katkıda bulunacak iletiler yer alır.

g. İrade

Ziya Gökalp iradî insanın peşindedir. Bu değer din ve mefkûreden geldiğini söyler. “Dindar adamlar iradeli oldukları gibi mefkûreli insanlarda kuvvetli bir irade bulunur. Allah’a inanan, milletine güvenen bir adam imanlı, mefkûreli olduğu için kuvvetli bir iradeye malik demektir.” (Tansel 1989_a:212) Ona göre bu inanca sahip olanlar heyecanlarına, sinirlerine de hâkim olurlar. Eşinden ve kızlarından da bu iradeyi bekler. İnsanların iradesini kuvvetlendirecek olan ise zamandır. Aynı mektupta felaketli zamanların insan iradesini çelikleştirdiğini, bu iradeye sahip insanların da birer kahraman olduğunu söyler.

Felaket zamanlarının da insanları irade sahibi yaptığına inancını belirttiği bir başka mektubunda da iradeyi ruhun yiğitliği olarak görür. Ruhun yiğitliğinin de sabır ve metanetten ibarettir. (Tansel 1989_a:405)

4. Sonuç

Türk düşünce dünyasında, şiirleri, makaleler ve diğer eserleriyle de edebiyat dünyamızda önemli bir yere sahip olan Ziya Gökalp'ın mektupları diğer eserleri gibi evrensel değerler ve milli kültürümüz açısından büyük bir zenginlik taşımaktadır.

Ziya Gökalp'ın girişte de belirtildiği gibi Limni ve Malta'dan gönderdiği; kendi ifadesiyle birer makale hüviyetinde olan bu özel mektuplarının, hürriyeti elinden alınmış idealist bir babanın hem ideallerinden, yani mefkûresinden eşini, özellikle yetişmekte olan kızlarını mahrum bırakmamak hem de bir aile reisi olarak onların rahat ve huzurlu; inançlı, iradeli, saygılı, birbirini seven ve sayan insanlar olmaları yolunda iletilerinden ibarettir.

Kavramlar olan evrensel ve milli değerler insan yaşamına yön veren, insanı toplum içinde değerli kılan davranışlar halinde ortaya çıkar. Bu bakımdan son yıllarda değerler eğitimi öne çıkmış, eğitim programlarında yer almaya başlamıştır. Eğitim programlarımızın yenilenmesinde “değerler eğitimi” ayrı bir başlıkta yer alarak hem aynı adı taşıyan ünitelerde hem de diğer ünitelerin içeriklerinde insan yetiştirme probleminin temel ögesi olma durumuna yükseltilmiştir.

Ziya Gökalp'ın “ Ziya Gökalp I ve II”de yer alan şiir ve halk masalları ile hususi mektuplarının özellikle Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı derslerinde kullanılarak milli ve evrensel değerlerin kazandırılması, bu metinlerin anlaşılır ve samimi üslubu ile daha kolay ve etkili olacaktır.

Kaynaklar

- Argunşah, Hülya. (1996) . “Ziya Gökalp’in Limni ve Malta Mektuplarında Aile, Kadın ve Çocuk Eğitimi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 7.
- Erişirgil, Mehmet Emin. (1984) . *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*. İstanbul. Remzi Kitabevi.
- Göçgün, Önder. (1982) . *Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp’in Hayat Görüşü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Güngör, Erol. (1993) . *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kılıç, Ahmet Faruk. (2008) . *Ziya Gökalp’in Din Sosyolojisi*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Krech, David ve Richards Crutchfield. (1980) . *Sosyal Psikoloji*. (Çev. Erol Güngör) . İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. (1988) *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi,
- Tansel, Fevziye Abdullah. (1989_a) *Ziya Gökalp Külliyyâtı-II Limni ve Malta Mektupları*. Ankara: Türk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tansel, Fevziye Abdullah. (1989_b) *Ziya Gökalp Külliyyâtı-I Şiirler ve Halk Masalları*. Ankara: Türk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (2011) Ankara: Türk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ziya Gökalp, (1981) . *Makaleler V*. (haz. Rıza Kardaş) , Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,
- Ziya Gökalp, (1982) . *Makaleler VII*. (haz. Abdalhalûk Çay) , Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,
- Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*. (1976). (haz. Mehmet Kaplan) .İstanbul. Kültür Bakanlığı Yayınları.

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA BİR MİRAS:
ERZURUM İÇ KALE MİNARESİ
AN HERITAGE FROM CENTRAL ASIA TO ANATOLIA:
ERZURUM CITADEL MINARET

MUHAMMET LÜTFÜ KINDİĞİLİ

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Çüzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Bölümü.
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Fine Arts Basic Education Department.

muhammet.kindigili@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-3000-3635>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 06.02.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.04.2018

Sayfa-*Pages* : 251-282

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3886>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA BİR MİRAS:
ERZURUM İÇ KALE MİNARESİ
AN HERITAGE FROM CENTRAL ASIA TO ANATOLIA:
ERZURUM CITADEL MINARET

MUHAMMET LÜTFÜ KINDİĞİLİ

Öz

Anadolu, Malazgirt Zaferi sonrasında iskânı ve imarı için Sultan Alpaslan'ın komutanları arasında bölüştürülmüş ve bunun sonucunda da bu kadim coğrafyada ilk defa Türk-İslam hâkimiyeti adına kalıcı siyasi örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi de Ebü'l Kasım İzzeddin Saltuk Bey tarafından Erzurum merkez olmak üzere kurulan Saltuklu Beyliği'dir. Saltuklu başkenti Erzurum, Orta Asya'dan ve Kafkaslar'dan Akdeniz'e, Karadeniz'e ve Orta Doğu'ya giden yollar üzerinde önemli bir kavşak noktası olarak tarihin hemen her döneminde stratejik konumuyla dikkat çekmiştir. Saltuklular göz ardı edilemeyecek olan bu özelliğiyle Erzurum ve civarında vakit kaybetmeden daha kuruluş yıllarından itibaren imar faaliyetlerine girişmişlerdir. "Kesik Kule", "Tepsi Minare", "Top Kulesi", "Saat Kulesi" ve "Minare Kule" gibi değişik isimlerle anılagelmiş olan Erzurum İç Kale Minaresi de döneminin en seçkin örneklerinden birisi olarak yaklaşık 900 yıldır varlığını korumaktadır. Anadolu minareleri içerisinde Orta Asya minare geleneğinin bir devamı olmasıyla tekil bir örnek olan minarenin özellikle üst bölümünün aslı şekli hakkındaki varsayımlar, bu çalışmanın konusunu meydana getirmektedir. Zamanın, insanoğlunun ve onca istilanın acımasız yıkıcılığına rağmen bu kadar uzun bir zaman diliminde ayakta kalabilmeyi başarabilmiş minarenin şerefe bölümünün orijinalde nasıl olduğu hem kaynaklardaki yazılı ve görsel bilgiler değerlendirilerek hem de mimarisiyle Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınmış bir örnek olması sebebiyle Orta Asya örnekleriyle stil kritiği yapılarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Saltuklular, Kale Mescidi, Tepsi Minare, Minare

Abstract

After the Malazgirt (Manzikert) victory, Sultan Alpaslan allocated Anatolia among his generals in order to provide the settlement and public works of the region so that for the first time in history permanent political organizations of the Turkish-Islamic dominance appeared in this archaic geography. Saltuks established by Ebü'l Kasım İzzeddin Saltuk is one of these political organizations and Erzurum is the center of it. Erzurum, the capital of Saltuks, has always been attractive for being the junction point on the roads from Central Asia and Caucasian to Mediterranean, Black Sea and Middle East in almost every period of history and its strategic position has always been significant thanks to this. Saltuks could not ignore this aspect of Erzurum and they immediately started public works there following the establishment of the political organization. Erzurum Citadel Minaret, called also "Kesik Kule," "Tepsi Minaret," "Top Kule," "Clock Tower," and "Minaret Tower", has been existing for more than 900 years as being one of the most distinguished examples of its period. As being, a follow up of Central Asia minaret tradition, this minaret is a particular example in Anatolian minarets and the hypothesis on the original architecture of the top part of the minaret is the main subject of this study. The original structure of the Balcony part of the minaret, which still exists in spite of ages, destruction of human beings and invasions, is tried to be explained in the light of written and visual sources. As its minaret reflects the Central Asia characteristics, the structure is compared and contrast by Central Asia examples by making use of style criticism.

Key Words: Erzurum, Saltuklular, Citadel Prayer Room, Tepsi minaret, Minaret

1. Erzurum'da Saltuklular ve Saltuklu Mimarisi

Anadolu'nun 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi sonrasında Sultan Alpaslan'ın komutanları arasında ikta edilerek bölüştürüldüğü ve bu sayede iskân ve imar edilmeye başlandığı bilinmektedir. Anadolu'daki bu ilk Türk beyliklerinden birisi de Ebü'l Kasım İzzeddin Saltuk Bey (Emir Saltuk) tarafından kurulan ve Erzurum merkez olmak üzere Kars, Pasinler, Oltu, Tortum, İspir, Tercan, Bayburt ve Şebinkarahisar'da varlık gösteren Saltuklular'dır. Emir Saltuk'tan sonra beyliğin başına sırasıyla Emir Ali, Ebü'l Muzaffer Ziyaeddin Gazi, II. İzzeddin Saltuk, Nasirüddin Muhammed, Mama Hatun ve Alaeddin Melikşah geçmiştir. Saltuklu toprakları Anadolu Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah tarafından kardeşi ve Elbistan Meliki olan Muğisüddin Tuğrul Şah'a verilmiş ve böylelikle Saltuk Beyliği 1202 yılında tarih sahnesinden silinmiştir¹.

Orta Asya'dan ve Kafkaslar'dan Akdeniz'e, Karadeniz'e ve Orta Doğu'ya giden yollar üzerinde yer alan ve önemli bir kavşak noktası olan Erzurum, bu özelliği sebebiyle tarihte her zaman stratejik konumuyla dikkat çekmiştir. Erzurum'un konumu sebebiyle birçok kez istila edilmiş ve yönetiminin değişmiş olması hiç şüphe yok ki mimari eserleri de etkilemiş belki de bir kısmını yok etmiştir. Bu önemli başkentte ve bağlı olduğu yerlerde Saltuklular Döneminden Kale Camii, Tepsi Minare, Ulucami, Emir Saltuk

¹ Saltuklular ve Erzurum Tarihi için bkz: İbnü'l-Kalânisî, *Târih-i Dimaşk* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908 (Abdülkerim Özyayın, C. 21, s. 100'den naklen); Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944; M. Halil Yinanç, "Erzurum", *İA*, IV, 348-349; Ebul Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, (Çev.: Ömer Rıza DOĞRUL), TTK Yayınları, Ankara 1945; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960; Besim Darkot, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1964, 341; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985; İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih* (Çev. Y. Apaydın), C. V, Bahar Yayınları, İstanbul 1986; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Günümüze Erzurum*, Ankara 1992; Cevdet Küçük, "Erzurum", *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, 321-329; İbn Bibî El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadî, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuknâme)*, I-II, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî, *Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs Sürûr*, (Çev: Ahmed ATEŞ), TTK Yayınları, Ankara 1999; Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsır ibn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev.: Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeret-ü-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev.: Hrant D. Antreasyan) *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2000; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Şahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, II, (nşr. Ali Öngül), Akdemi Kitabevi, İzmir 2001; Haldun Özkan, "Saltuklular", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Ankara 2002, 72-83; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengicikler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2004; Reşüdü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih: Selçuklu Devleti* (Çev. E. Göksu-H. H. Güneş), İstanbul 2010; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2005; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Prof. Dr. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2011; Abdurrahman İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam Fi Târihi'l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-483=1038-1092), (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Prof. Dr. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2014; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Tarih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan)*, (Editör Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015; Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi, Erzurum* 2016.

Kümbeti, Tercan Mama Hatun Külliyesi ve Micingerd Kalesi gibi birçok tarihi eser günümüze kadar ulaşabilmiştir.

1.1. Erzurum Kalesi (İç Kale)

Günümüzde şehrin doğusunda kalan ve tepelik bir alana inşa edilen Erzurum Kalesi'nin kuruluşu, şehrin 415-422 yılları arasında Doğu Roma İmparatoru Theodosius tarafından kurulması sebebiyle Doğu Roma yani Bizans Dönemine dayandırılmaktadır. 6. yüzyıldan itibaren birçok onarım gören kale, 20. yüzyılın ortalarına kadar çeşitli amaçlarla kullanım görmüştür. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleye sonradan ilave edilen bölümler kaldırılmış ve Saltuklu Dönemi eseri olan mescit-minare ve Osmanlı Dönemi ilavesi olan hamam açığa çıkarılmıştır. Kalede Erzurum Müzesi başkanlığında yapılan kazılarla ortaya çıkarılan ve temel seviyesinde görülebilen mimari kalıntılar ise daha çok yakın dönem özellikleri göstermektedir (Beygu 1935: 38-39; Konyalı 1960: 93-134; Ünal 1973: 125-126; Yurttaş vd. 2008: 5-8; Özkan 2016: 28-43).

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip olan kalenin sur duvarları dış cephelerinde on dört dayanak kulesiyle ile desteklenmiştir. Kalenin güney cephedeki asıl girişi olmak üzere güneybatıda ve kuzeybatı köşede toplam üç girişi bulunmaktadır. Güney surun sokağa bakan dış cephesinde ayrıca bir de çeşme yer almaktadır. Erzurum Kalesi'nin dış şehir surlarına ait olan ve günümüze ulaşamayan kapılarının varlığını ancak adlarını verdikleri muhitlerden öğrenmekteyiz. Bunlar; Gürcü Kapı, Tebriz Kapı, Erzincan Kapı ve Yeni Kapı'dır. 1865-1877 yılları arasında yapılan ve şehri dıştan kuşatan toprak sur üzerinde ise Harput, İstanbul, Kavak ve Kars Kapıları açılmıştır (Yurttaş vd. 2008: 5-8).

1.2. Kale Mescidi

İç Kale içerisinde güney surdan faydalanılarak inşa edilen Kale Mescidi üzerinde inşa tarihini gösteren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Bu sebeple mescidin inşa tarihi, Tepsi Minare üzerindeki kitabeden hareketle 12. yüzyılın ilk yarısı olarak kabul edilir (Beygu 1935: 38-39; Konyalı 1960: 222; Arık 1969: 149; Ünal 1973: 19; Aslanapa 1984: 26; Özkan 2000: 56; Yurttaş vd 2008: 95-96; Özkan 2016: 87-98). 8.95 m X 9.76 m ölçüleriyle kareye yakın bir alan üzerine kurulmuş mescit, mihraba paralel iki sahnalı olup girişi kuzey cephenin ortasına açılmıştır. Girişin iki yanında dikdörtgen profiller içerisine alınan ve üstte kademeli sivri kemerli alınlıklarla son bulan iki pencere bulunmaktadır. Harimin aydınlatılması için doğu ve batı cephelerde dikdörtgen ikişer pencere daha açılmıştır. Girişten hemen sonra ortada aynalı çapraz tonoz, bu alanın doğusundaki ve batısındaki bölümler ise sivri beşik tonozla kapatılmıştır. Sahnıların örtüleri "L" şeklindeki payelerle taşınmaktadır. Bu payelerden batı yönde olanının kuzey yüzüne beş köşeli bir de mihrap nişi açılmıştır. Giriş aksında, mihrap önünde kubbe örtü biçimi tercih edilmiş ve böylelikle mihrap önü kubbesi meydana getirilmiştir. Pandantiflerle geçilen, kademeli mukarnaslı bir kasnak üzerine oturtulan ve 12.17 m yüksekliğe, 4.91 m çapa sahip bu kubbe mescidin en dikkat çekici bölümüdür. Mihrap önü kubbesi ve kasnağı, dışa yüksek kasnaklı konik külah örtü olarak yansıtılmıştır. Kasnak yüzeyinde dört ana yönde pencereler açılmıştır. Mescidin inşasında kalenin güney suru üzerindeki silindirik burçtan da faydalanılmıştır. Bu burcun içerisi aynı

zamanda mescidin mihrap bölümünü meydana getirmektedir. 1.92 m derinliğe, 4.35 m yüksekliğe ve 3.95 m genişliğe sahip mihrap nişi sivri kemerli olup iç içe iki nişten oluşmaktadır. Mukarnas kavsaralı ikinci niş, 1.76 m yüksekliğindedir. Ters “U” biçiminde tek bir bordürle sınırları çizilen mihrabın böyle küçük bir yapı için oldukça büyük ölçülerde olması, mihrap nişi için yukarıda bahsedildiği üzere burçtan faydalanılarak yapılması ile açıklanabilir. Mihrabın iki yanında, mescidin kible duvarında iki adet de dikdörtgen niş açılmıştır (Özkan 2016: 87-92).

1.3. İç Kale Minaresi

İç kalenin güneybatı köşesine, mescitten uzak olarak inşa edilen ve Anadolu'nun Türk dönemine ait en erken tarihli minarelerinden biri olmasıyla dikkat çeken İç Kale Minaresi'nin özellikle konumu göz önüne alındığında asli fonksiyonu yanında kalenin gözetleme kulesi olarak kullanıldığını da söylemek mümkündür. Konyalı, minarenin gözetleme kulesi fonksiyonunun kalenin yeni silahların icadı ile öneminin azalmasına kadar devam ettiğini belirtmektedir Konyalı 1960: 142).

Minare, gövdenin şerefeye yakın bölümünde yer alan kitabesine göre Saltuklular'dan Ebü'l Kasımoğlu Ebü'l Muzaffer Gazi tarafından inşa edilmiştir. Bu kesin bilgidен hareketle minare, Ebü'l Muzaffer Gazinin Erzurum'da hüküm sürdüğü 1124-1132 yılları arasına tarihlendirilmektedir. 17. yüzyılda şerife altlığından itibaren minarenin üst kısmı yıkılmış ve yıkılan üst bölümüne en son olarak 20. yüzyılda ahşap malzeme ile şerife tarzında kubbeli bir bölüm ilave edilmiştir. Barok tarzdaki bu eklenti halen varlığını korumaktadır (Sinclair, 1989: 201; Özkan, 2016: 94; Beygu 1935, 38-39; Konyalı 1960: 136; Arık 1969: 149; 137; Sümer 1971, 391-433; Ünal 1973: 125-126; Altun 1988: 44-45; Yurtaş-vd. 2008: 95-96; Özkan 2016: 87-98).

Konyalı, minareye saatin ne zaman konulduğunun kesin olarak bilinmediğini ancak Riter'in seyahatnamesinden hareketle de 1843 yılından önce olduğunu ifade etmektedir (Konyalı, 1960: 143). Diğer kaynaklarda 18. yüzyılda minareye bir saat yerleştirildiği ve zamanla bozulan bu saatin 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Ruslar tarafından götürülene kadar bozuk kaldığı belirtilmektedir (Özkan 2016: 96). Bu sebeple Sarıgümrükçüoğullarından Osman Bey'in Başkanlığı döneminde Erzurum Belediyesi 1882 yılında, Avrupa'dan 250 altına, çanlı bir saat satın almış, 60 altına nakliye ettirilmiş ve 11.000 kuruş karşılığında da kurdurmuştur (Konyalı 1960: 143; Küçükuşurlu ve Çelik 2013: 165). Konyalı, bu yeni saatin Ahmet adında bir usta ile babası tarafından yerleştirildiğini kaydeder (Konyalı 1960: 143).

Kesme taş malzemeli minare kaidesi, yüksekliği +6.40 m olan kalenin güney ve batı surlarının kesiştiği yerde yer almaktadır. Kaide, +3.90 m yüksekliğe kadar prizmatik şekilde yükselirken daha sonra bu kottan itibaren 7.55 m kotuna kadar silindirik olarak yükselmektedir. Minareye kaidesinin kuzey cephesinde açılan 0.90 m X 1.45 m ölçülerindeki giriş ile ulaşılır. İç kale zemininden 4 basamakla inilen giriş, bu zemine göre -0.80 m kotta yer alır. Girişin hemen önünde 2.20 m X 2.25 m ölçülerinde bir sahanlık bulunur (Başar 1997: 62; Özkan 2016: 96). Kaidenin kuzey cephesindeki bu giriş, düz atkı taşlı olup üstte yüzeyi kazayağı motifi ile dolgulu olan ve 1.14 m X 0.78 m ölçülerindeki sivri kemerli alınlık ile son bulmaktadır (Özkan 2016: 95). Kaidenin üst kısmında kırmızı ve beyaz renkli kesme taşın kullanımı ile iki renkli taş işçiliği görülür.

Kaide üzerinde 18.00 m yüksekliğe sahip, tuğladan inşa edilen ve aşağıdan yukarıya doğru daralan bir formdaki silindirik gövde yükselmektedir. Tuğla malzemenin sepet örgü şeklinde örüldüğü gövdenin şerefeye yakın bölümünde +16.1 m kotunda, gövdeyi saran 0.40 m.lik (Başar 1997: 62) beyaz zemin üzerine pişmiş tuğla ile yazılmış Kûfi kitabe kuşağı bulunmaktadır. Minareye saat yerleştirilmesi esnasında yapılan tahribat sebebiyle kitabenin tarih bölümü günümüze ulaşamamıştır. Minarenin kitabesinin okunmasında birçok araştırmacı çalışmış ve bir o kadar da farklı okuyuşlar meydana gelmiştir. Başlı başına bir araştırma konusu olan bu kitabeye ilgili ilk ve en detaylı çalışmayı Faruk Sümer yapmıştır. Sümer, çalışmasında hem kitabenin kırılan kısımları üzerinde durmakta hem de devrin siyasi ortamından ve geleneklerinden örnekler vererek metni çözümlenmeye çalışmıştır. Sümer, makalesindeki bütün bu değerlendirmeler sonucunda hem mescidin hem de minarenin şimdiye kadar hakkında bilgi edinilememiş olan Ziyaeddin Gazi adındaki Saltuklu emiri tarafından yapıldığını kaydeder (Sümer 1971:391-433). Funda Kara, bu farklılıkları da dikkate alarak kitabenin okunuşunu yeniden ele almıştır². Kitabe metni şu şekildedir³:

اقبال لمولانا ضياءالدين قطب الاسلام نصيرالدوله ظهير المله شمس الملوك والامرا اينانچ بيغو الب طغرليك ابى المظفر غازى بن ابن القاسم

İkbâl li-Mevlânâ Ziyâ'ed-dîn Kutbu'l-İslâm Nasîrü'd-devle Zahîrü'l-mille şemsü'l-mülûki ve'l-ümerâ İnanç Baygu Alp Tuğrul Beg Ebi'l-Muzaffer Gazi bin İbni'l-Kâsım.

Anlamı: *İkbal (devlet ve saadet) dinin ışığı, İslam'ın kutbu, devletin yardımcısı, milletin zahiri arkası (Meliklerin) ve emirlerin güneşi Ebü'l Kasım oğlu Ebü'l Muzaffer Gazi İnanç Biygu Alp Tuğrul Bey içindir* (Konyalı 1960: 219-220; Sümer 1990: 23, Yurttaş-vd. 2008: 95-96; Özkan 2016: 93).

Gövdeyi dolanan bu kitabe kuşağının üzerinde minare gövdesinin ikinci bölümü yükselmektedir. Gövdenin bu bölümünde tuğla malzeme tam ve yarım eşkenar dörtgenler meydana getirecek şekilde örülmüştür. Böylece minarenin bu bölümünde gövde üzerindeki tek süslemeli bir bölüm meydana getirilmiştir. Bu bölümün hemen üzerinde ise +18.75 m kotunda, 0.40 m.lik (Başar 1997: 62) bir dış bükey ve bir iç bükey profilden oluşan taş silme yer alır.

Gövdenin bitimiyle +19.40 m kotunda (Başar 1997: 62) 19. yüzyılda ahşap malzemeli olarak ilave edilen ve 3.74 m yüksekliğinde, 3.67 m genişliğinde olan altıgen planlı (Özkan 2016: 95) şerife bölümü yer alır. Altıgenin her cephesinde, 0.30 m çapında yivli ikişer sütunla meydana getirilen ve 3.75 m (Başar 1997: 62) yüksekliğindeki kemerli açıklıklara yer verilmiştir. Bu kemerli açıklıkların arasına 0.73 m (Başar 1997: 62) yükseklikte ahşap korkuluklar yerleştirilmiştir. Ahşap sütunlar üzerinde yuvarlak kemerler ve onunda üzerinde kurşun kaplı kubbeye yer verilmiştir. Kubbe ve kemerle arasında bir de korniş kuşağı görülür.

² İç Kale Minaresi kitabesi için bakınız: Funda Kara, "Saltuklu Dönemi Erzurum Kitabeleri", Arap Harfli Yazıtlar ve Bursa Mezar Taşları Çalıştayı, 19-21 Kasım 2015, Bursa (Baskıda).

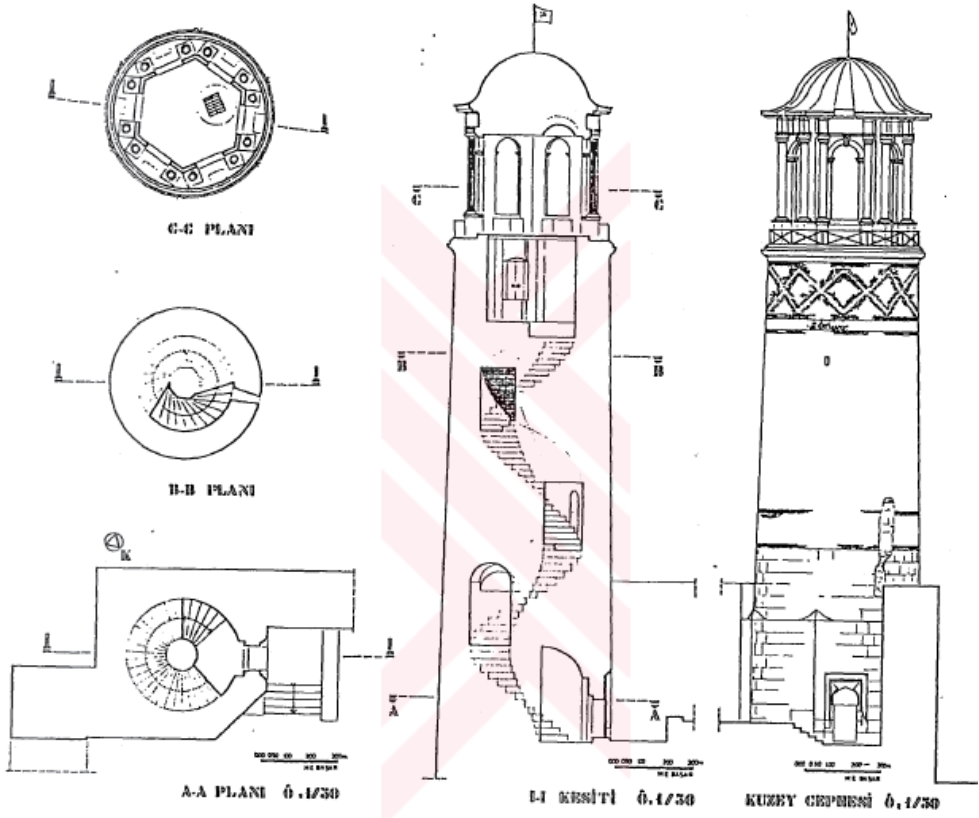
³ Kitabe metni ve içeriği Funda Kara'dan alınmıştır.

Minareye çıkışı sağlayan merdivenlere girişten hemen sonra yer alan tonoz örtülü ve yaklaşık 3.20 m X 1.55 m (Başar 1997: 63) ölçülerindeki bir sahanlıkla ulaşılır⁴. Merdiven, saat ibresinin tersi yönünde dönerek yükselir. Gövdede iki adet mazgal pencere açılmıştır. 66. basamaktan sonra, ahşap kirişler üzerine oturtulmuş ahşap döşeme üzerinde, saatin bulunduğu ara kat oluşturulmuştur. Bunun üzerine, 5 adet ahşap sütun üzerindeki ahşap kirişlere oturan ahşaptan gemici merdiveniyle çıkılan şerefe bölümü yapılmıştır (Başar 1997: 63).

İç Kale Minaresi'nin kaide ve gövde bölümleri, inşa edildiği günden günümüze değişmeden ulaşabilmişken şerefe altından itibaren üst bölümü defalarca yenilenmek zorunda kalmıştır. Bu bölümde yapılan değişiklikler minarenin görünümünde de farklılar meydana getirmiştir. Minare bu farklı görüntüleri sebebiyle de “Kesik Kule”, “Tepsi Minare”, “Top Kulesi”, “Saat Kulesi” ve “Minare Kule⁵” gibi değişik isimlerle anılagelmiştir. Minare, şerefeden yukarısı yıkıldıktan sonra “Kesik Kule”, ahşap malzeme ile yenilenen bölümün yıkılmasıyla ve gövdenin bitiminde tepsi gibi açık bir alanın görünür olmasından “Tepsi Minare” adı verilir. Dini ve resmi özel günlerde minareden top atılması sebebiyle “Top Kulesi” ve nihayet minareye saat ilave edilerek fonksiyonu değiştikten sonra da “Saat Kulesi” olarak da isimlendirilmiştir (Konyalı 1960: 142-143; Küçükuşurlu ve Çelik, 2013: 162. Özkan 2016: 96). Konyalı bu adlandırmaların dışında olmak üzere yapıdan “Minare Kule” olarak bahsetmektedir (Konyalı 1960: 136). Bu tarihi bilgilerden anlaşılmaktadır ki minare, inşa edildikten sonra asli fonksiyonunun yanında şehrin hemen her yerinden görünebilir olma özelliği ile farklı amaçlarla kule olarak da kullanılmıştır. Şerefenin hem doğal şartlara ve zamanın yıkıcılığına karşı tahribata en açık bölümü olması sebebiyle hem de bu farklı kullanımların bir sonucu olarak defalarca şekil değiştirdiği anlaşılmaktadır. 17. yüzyılda şerefenin yıkılmasıyla başlayan onarımlar ve ilaveler bu bölümün orijinal görüntüsü hakkında bilgi edilmesini maalesef engellemektedir. Bu durumda şerefenin orijinalinde nasıl olduğu sorusunun cevabı hem kaynaklardaki yazılı ve görsel bilgilerin değerlendirilmesi hem de mimarisiyle Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınmış bir örnek olması sebebiyle Orta Asya örnekleriyle stil kritiği yapılması ile verilebilir.

⁴ Başar, merdivenin ölçüleriyle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Basamakların rıhtı 0.26 m., genişliği çekirdekte 0.10 m, gömlekte 0.38 m'dir. Taş çekirdeğin çapı ise 1.26 m'dir. ... 29. basamaktan 66. basamağa kadar olan bölümdeki tuğla basamaklar, 1980 yıllarında yapılan onarımlar ile yüksekliği 0.22 m olan beton basamaklar haline getirilmiştir. Çekirdek, daire plândan 1.30 m. çaplı sekizgene dönüşmüştür. Merdiven genişliği 1.30 m., yüksekliği 2.00m.-2.30 m arasındadır.”: Başar, 1997, 63.

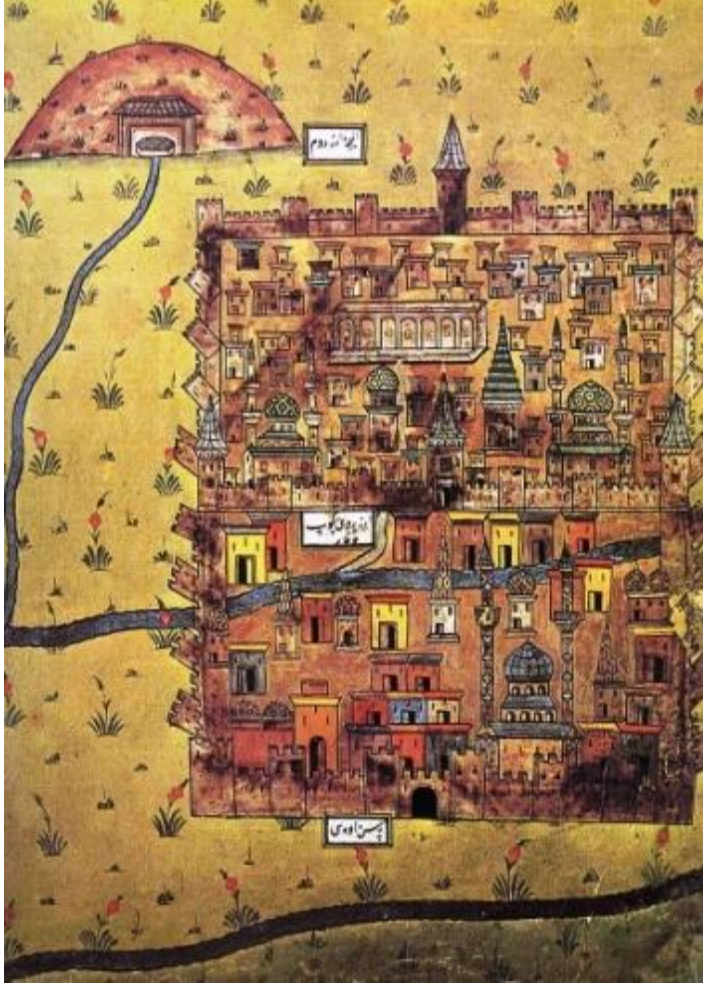
⁵ Bu isimlendirme İ. H. Konyalı tarafından tercih edilmiştir. Konyalı, 1960, 135.

İç Kale Minaresi Rölövesi (M. E. Başar'dan)

1.4. Kaynaklara Göre İç Kale Minaresi

İç Kale Minaresi yapıldığı günden günümüze şerefesine kadar olan bölümüyle orijinal haliyle gelebilmesine rağmen şerefe bölümünde bahsedildiği üzere 17. yüzyıldan itibaren birçok defa değişikliklere maruz kalmıştır. Bu değişiklikler hakkındaki bilgilerimiz maalesef oldukça kısıtlıdır. Edinilebilen bilgiler ise daha çok yakın tarihli gravür, çizim, fotoğraf gibi görsel kaynaklara dayanmaktadır.

Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn'de Erzurum Minyatürü (H. G. Yurdaydın'dan)

Erzurum'un bilinen en eski tarihli görsel tasviri, Matrakçı Nasuh'un Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn adlı eserindeki minyatürdür. Erzurum'un şehir surları içerisinde gösterildiği bu minyatürde Kale Mescidi ve Minaresi'ne ait bir bölüm doğrudan seçilememektedir: Şehir, 16. yüzyıla ait bu minyatürde dikdörtgen bir alanda ve dört yönden burçlarla takviye edilmiş surlarla gösterilmiştir. Şehrin dikdörtgen kurulum alanı, ortadaki yatay bir surla kendi içerisinde iki dikdörtgen alana bölünmüştür. Bunlardan üstte verilen alanın surları üzerinde dört adet kule biçiminde burca yer verilmiştir. Bu burçların dikdörtgen ve dendanlı olarak çizilen diğer burçlarından farklı olduğunun vurgulanması dikkat çekicidir. Muhtemelen gözetleme kulesi olarak kullanılan bu kule biçimli mimari betimlemelerden birinin İç Kale Minaresi'ne ait olması ihtimali göz ardı edilmemesi gereken bir husus olsa da kesin bir kanaat belirtmek oldukça güçtür. Minyatürdeki diğer mimari öğelerden herhangi birinin de İç Kale Minaresi olduğunu

söylemek mümkün değildir. Bu sebeple minyatürden konumuzla ilgili bir çıkarım maalesef yapılamamaktadır. İç Kale Minaresi ile ilgili bilgi veren en eski kaynak Evliya Çelebi'dir. Çelebi, minarenin 17. Yüzyıldaki durumu hakkında şunları aktarır:

“Dış Kaleye karşı, göklere uzanmış bir tuğla minare gibi yüksek kulesi var. “Kesikkule” adı ile ün kazanmış üstü tahta örtülü değerli bir köşktür. On adet uzun sürahi topları var ki, kalenin dört tarafındaki sahralara kuş uçurmazlar. Kulenin yüksekliği yüz ziradır.

(Evliya Çelebi, 546).

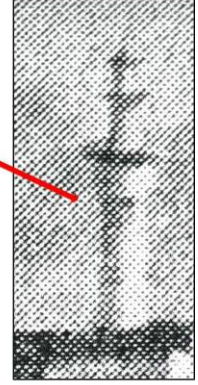
Çelebi'nin bu aktarımından minarenin 17. yüzyılda asli fonksiyonunu kaybederek Kesik Kule olarak anılmaya başladığı ve şerefe bölümünün toplar için bir mevzi niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Konyalı, bu adlandırmanın şerefenin top mermileriyle yıkılmasından sonra ahşapla yenilediği ve daha sonra bu bölümün de tahrip olarak gövdenin üst kısmının açıkta kalması sebebiyle konduğunu, saatin yerleştirilmesi ile de Saat Kulesi olarak meşhur olduğunu ifade eder (Konyalı 1960: 144-145).

Evliya Çelebi'ye maledilen Haritadan Erzurum Detayı (Zekeriya Kurşun'dan)

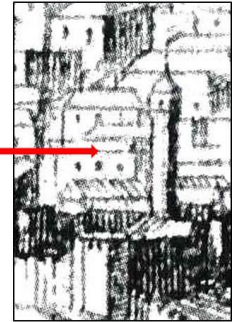
Seyahatname'de verilen yazılı bilgilerin dışında, son yıllarda Çelebi'ye ait olduğu iddia edilen bir minyatürün varlığı ise oldukça dikkat çekicidir. Harita olarak hazırlandığı

anlaşılan bu minyatürün Çelebi'ye ait olduğu ve 17. yüzyılda yapıldığı kabul edilmektedir. Minyatürde konuyla ilgili olarak dikkat çeken husus Erzurum Kalesi'nin ve Minaresi'nin tasvir edilmiş olmasıdır. Minyatürde İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümü bugünkü haliyle betimlenmiştir. Bir galeri ve üzerindeki sivri külahı ile görülen şerefe görseli, Seyahatname'de ki bilgileri destekler niteliktedir.

Guerin'e ait 17. yüzyıl Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

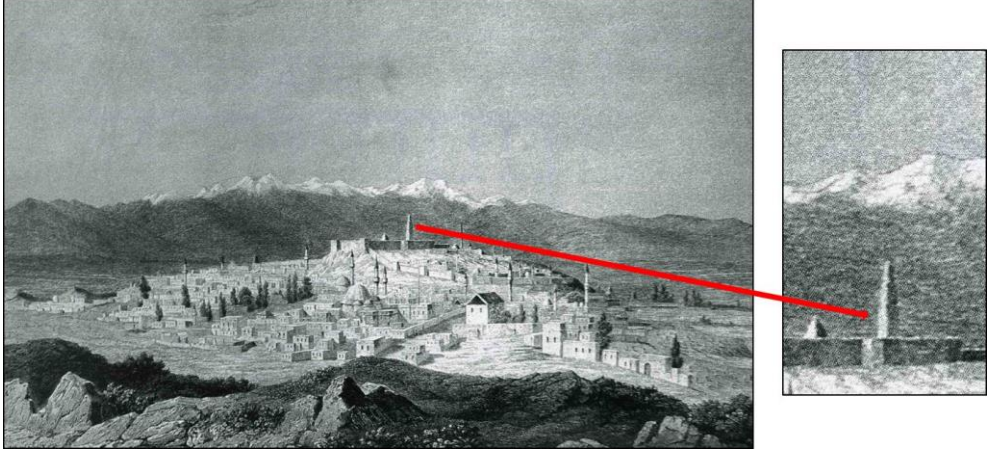
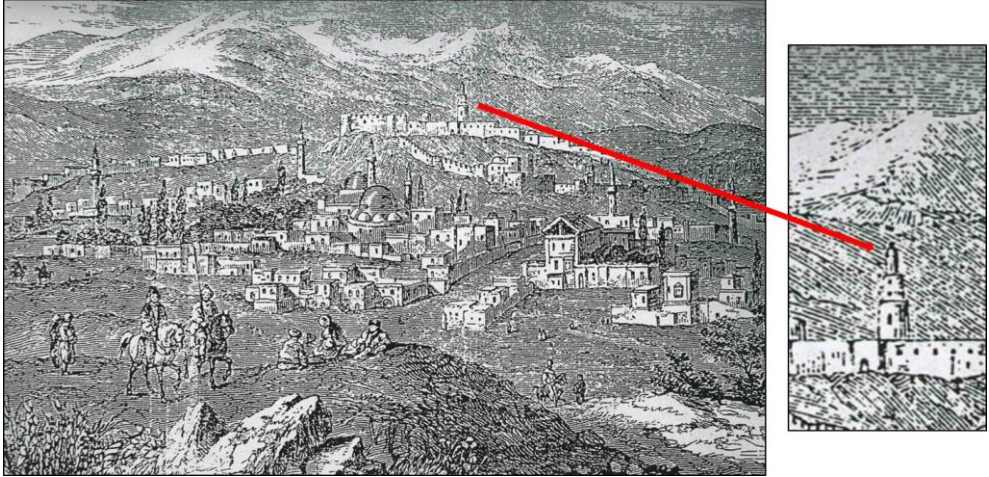
Guerin'e ait 17. yüzyıl⁶ Erzurum'unun resmedildiği bir gravürde İç Kale Minaresi, üst üste bindirilmiş üç kütle halinde ve bir külahla son bulmuş olarak resmedilmiştir. Minarenin her üç bölümü de açıkça yuvarlak gövdeli olarak verilmiştir. Gravürde çok net olarak görülmesi bile minarenin gövdesinin bitimiyle beraber bir galeri belli belirsiz görülebilmektedir.

⁶ Erol Kılıç, *Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum*, İstanbul 1998, Resim 3 açıklamasında bu gravürün 17. yüzyıla ait olduğunu belirtir. Bu tarihlendirmenin baskı hatası olduğu kabul edilebilir. Zira bahsi geçen tarihlerde böyle bir gravürün yapılmış olma ihtimali mümkün değildir.

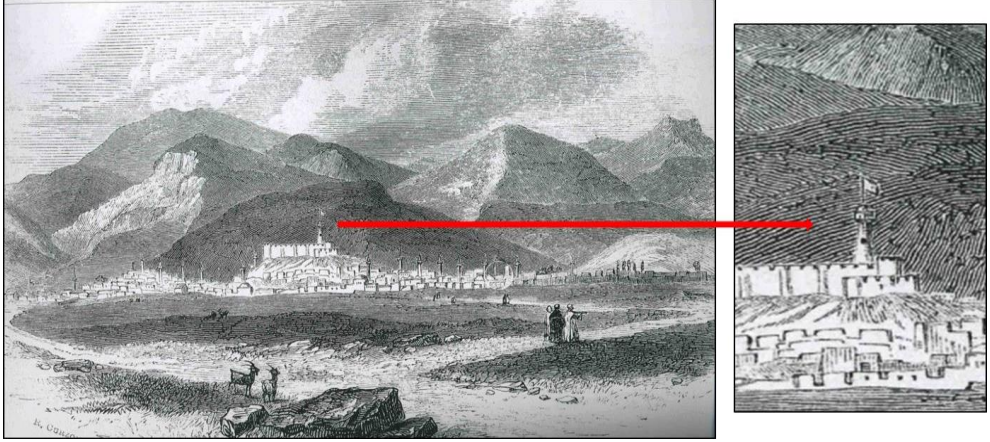
Josep P. De. Tournefort'a ait 1701 tarihli Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

Josep P. De. Tournefort'un 1701 tarihli Erzurum gravüründe İç Kale Minaresi günümüzdeki haline yakın bir görüntüde resmedilmiştir. Minarenin şerefe bölümü küçük pencereleri olan kapalı bir bölüm olarak ve üzerinde küçük bir kubbe ile son bulur halde görülmektedir.

*Ch. Texier'in 1840 tarihli 1 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)**Ch. Texier'in 1840 tarihli 2 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)*

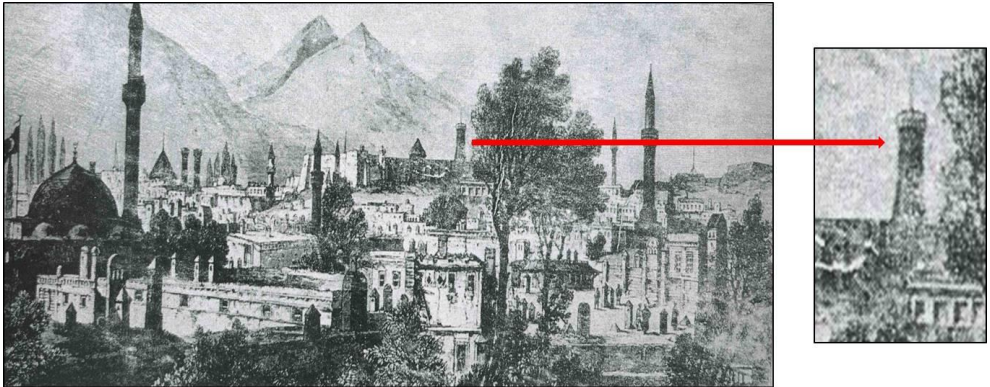
Ch. Texier'in 1840 tarihli olan ve Erzurum'u resmettiği iki adet gravüründe İç Kale Minaresi açıkça görülebilmektedir. Texier'in 1 nolu gravüründe İç Kale Minaresi'nin üst üste bindirilmiş üç kütle halinde verilmesi ve en üstte külah biçiminde sonlandırılması oldukça dikkat çekicidir. Minarenin bu haliyle betimlenmesi yalnızca bu gravürde

görülmektedir. Texier'in 2 nolu gravüründe de İç Kale Minaresi benzer bir görüntüdedir. 1 nolu gravürle bu gravür arasındaki fark ise minareyi meydana getiren her üç kütlede de pencere açıklıklarının varlığıdır. Ayrıca minarenin külah bölümü ikinci gravürde daha açık seçilebilmektedir. Şerefe bölümü, bu gravürler dışındaki neredeyse bütün kaynaklarda farklılıklar göstermekle beraber günümüzdeki haline yakın bir görüntüde, galeri şeklinde verilmiştir. Texier'in bu gravürlerinde minarenin tamamen kargir olarak verilmesi ve bir külahla sonlandırılması bu açıdan oldukça önemli bir husustur.

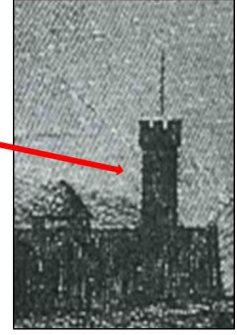
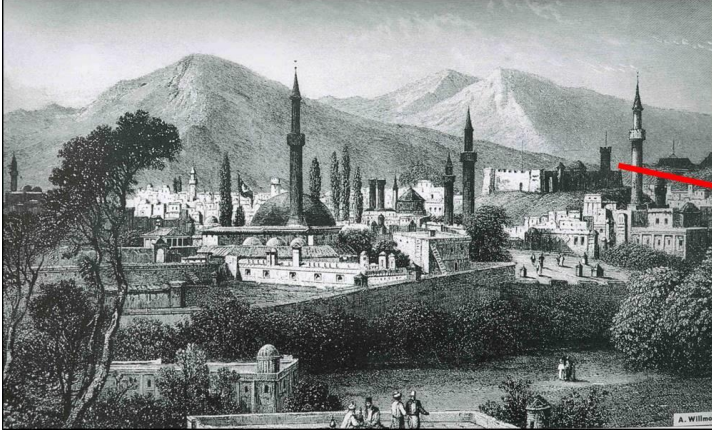

Robert Curzon'a ait 1843 tarihli Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

Robert Curzon'a ait 1843 tarihli Erzurum gravüründeki Erzurum İç Kale Minaresi'nin en sıra dışı tasviri olarak dikkat çekmektedir. Minarenin şerefesi pencereleri olan kapalı bir bölüm olarak verilmiştir. Gövde şeklindeki abartılı daralma, gravürün bu anlamda gerçekten uzak bir görünüm almasına sebep olmuştur. Curzon, Texier ile nerdeyse aynı tarihlerde Erzurum'u gravürüne taşımasına karşın İç Kale Minaresi'nin betimlemesinde oldukça başarısız kalmıştır. Gravürde ayrıca bayrak direği ile bayrak açıkça görülebilmektedir.

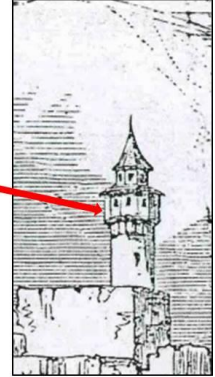

A. Willmore'nin 1870 tarihli 1 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

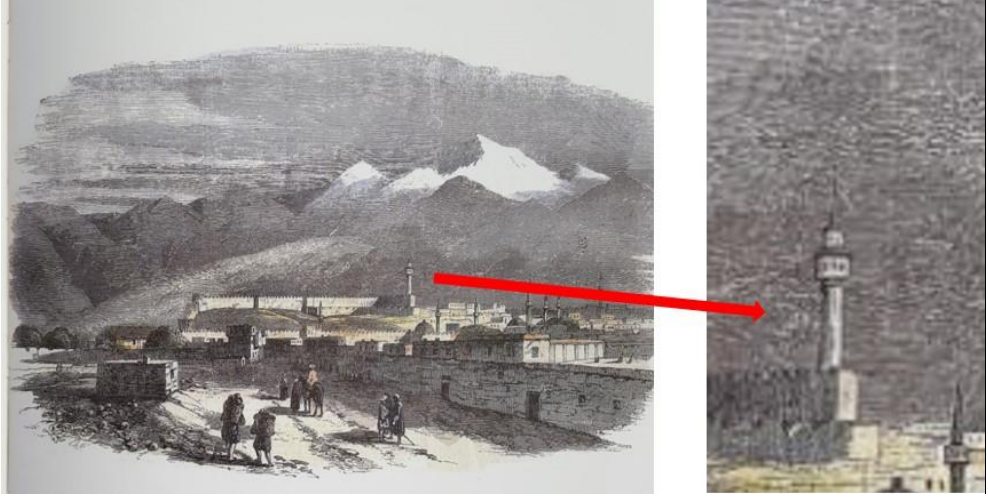

A. Willmore'nin 1870 tarihli 2 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

A. Willmore'nin 1870 tarihli iki Erzurum gravüründe İç Kale Minaresi'ni görebilmek mümkündür. Willmore, şerefe bölümünü 1 nolu gravüründe küçük pencereleri olan kapalı bir mekân halinde, 2 nolu gravüründe ise dendanları olan açık bir bölüm olarak vermiştir. Her iki gravürde de bayrak direği gösterilmiştir.

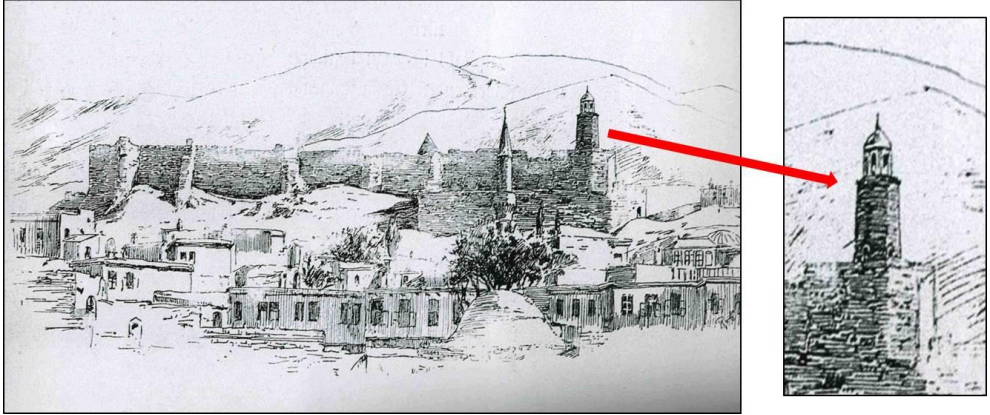

1877 tarihli anonim Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

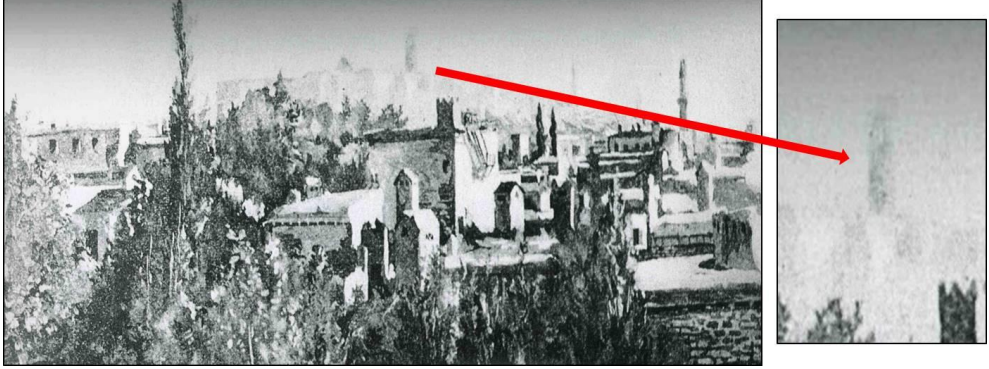

Charles Hamilton'un 20. Yüzyıldaki Erzurum Gravürü (T. Kyriakidis'ten)

1877 tarihli anonim bir Erzurum gravüründe ve Charles Hamilton'un 20. Yüzyıldaki Erzurum gravüründe İç Kale Minaresi'nin şerefesi Tournefort'un 1701 tarihli Erzurum gravüründe, Curzon'un 1843 tarihli Erzurum gravüründe ve Willmore'nin 1870 tarihli 1 Nolu Erzurum gravüründe açıkça görüldüğü gibi pencereleri olan kapalı bir bölüm olarak gösterilmiştir. Şerefe bu gravürlerde ilk defa detaylı ve oldukça net olarak karşımıza çıkmaktadır.

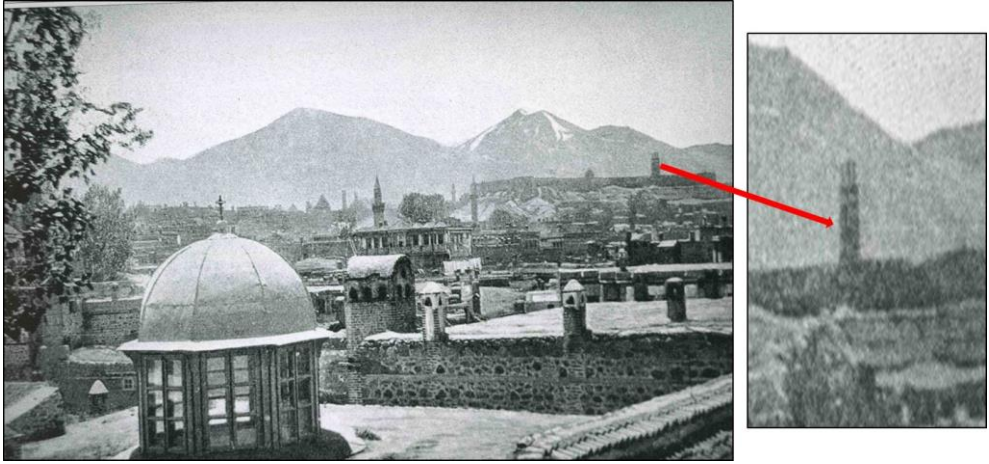

Edmund Nauman'ın 1890 tarihli 1 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

Edmund Nauman'ın 1890 tarihli 2 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

Edmund Nauman, 1890 tarihli iki gravüründe Erzurum İç Kale Minaresi'ni resmetmiştir. Nauman, şerefe bölümünü 1 nolu gravüründe kemerli açıklıkları olan bir bölüm olarak göstermiştir. Gravür, bu özelliğiyle şerefenin günümüzdeki haline en yakın çizim olarak ön plana çıkmaktadır. Nauman'ın 2 nolu gravüründe de şerefe aynı şekilde gösterilmişse de şerefe bölümü çok net görülememektedir.

Lynch'nin 1898 tarihli Erzurum Fotoğrafı (E. Kılıç'tan)

Lynch'nin 1898 tarihli Erzurum fotoğrafında İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümünün çok açık görülemese de yine kemerli olarak görüldüğünü söylemek mümkündür.

Hoffmeister'in 1908 tarihli Erzurum Fotoğrafi (E. Kılıç'tan)

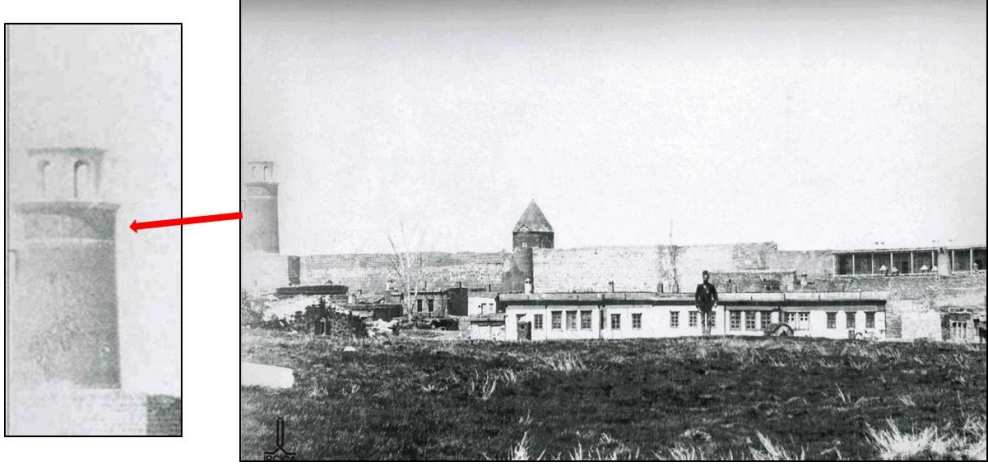
Hoffmeister'in 1908 tarihli Erzurum fotoğrafı oldukça dikkat çekicidir. İç Kale Minaresi'nin şerefesi Tournefort'un 1701 tarihli Erzurum gravüründe, Curzon'un 1843 tarihli Erzurum gravüründe, Willmore'nin 1870 tarihli 1 Nolu Erzurum gravüründe ve 1877 tarihli anonim bir Erzurum gravüründe olduğu gibi pencereleri olan kapalı bir bölüm olarak gösterilmiştir. Edmund Nauman'ın 1890 tarihli 1 ve 2 nolu Erzurum gravüründe ve Lynch'nin 1898 Erzurum fotoğrafında şerefenin kemerli gösterilmesine karşılık bu fotoğrafta kapalı bir bölüm olarak verilmesi, şerefenin 1898'den sonra yenilendiğini gösterir. Görselin gravür değil de fotoğraf olması bunu açıkça kanıtlamaktadır.

İç Kale Minaresi'nin Anonim Bir Fotoğrafi (www.houshamadyan.org)

www.houshamadyan.org adlı internet sitesinin Mekhitarist Order, San Lazzaro, Venice'yi kaynak gösterdiği fotoğrafta Erzurum İç Kale Minaresi'nin şerefesi Hoffmeister'in 1908 tarihli fotoğrafıyla aynı görüntüdedir. Buradan hareketle fotoğrafı

20. yüzyılın başlarına tarihlemek mümkündür. Çoğu internet sitesinde görsel için verilen 1850 tarihi ise ihtiyatla karşılanmalıdır.

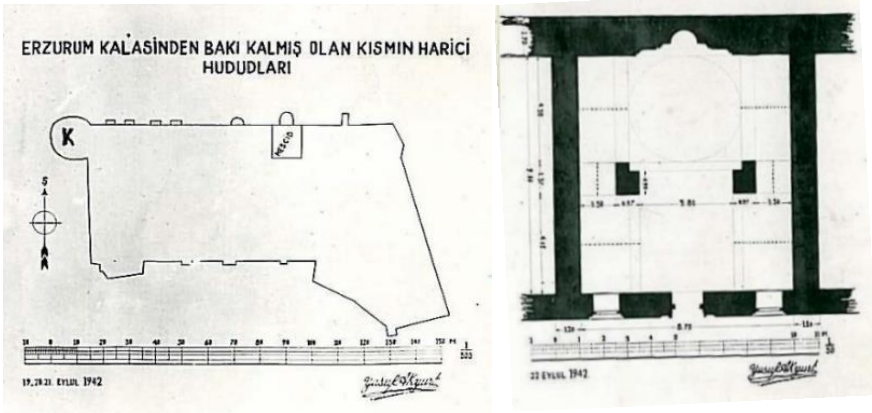
II. Abdülhamid Fotoğraf Albümünden (E. Kılıç'tan)

20. yüzyıl başlarından anonim bir Erzurum fotoğrafında İç Kale Minaresi'nin şerefesi yeniden kemerli olarak görülmektedir. Bu da şerefenin 1908'den sonra yenilendiğini açıkça gösterir. Bu tespitten hareketle İç Kale Minaresi'nin şerefesinin tarihini günümüzden yaklaşık bir asır geriye götürmektedir.

Inglesian'ın 1929 tarihli Erzurum Fotoğrafı (www.houshamadyan.org)

www.houshamadyan.org adlı internet sitesinin Vahan Inglisian, Der diener Gottes. Mechitar von Sebaste, Wien, 1929 künyesiyle kaynak gösterdiği bu görselde İç Kale Minaresi artık tam anlamıyla günümüzdeki haliyle ve üzerindeki Türk Bayrağı ile açıkça görülebilmektedir.

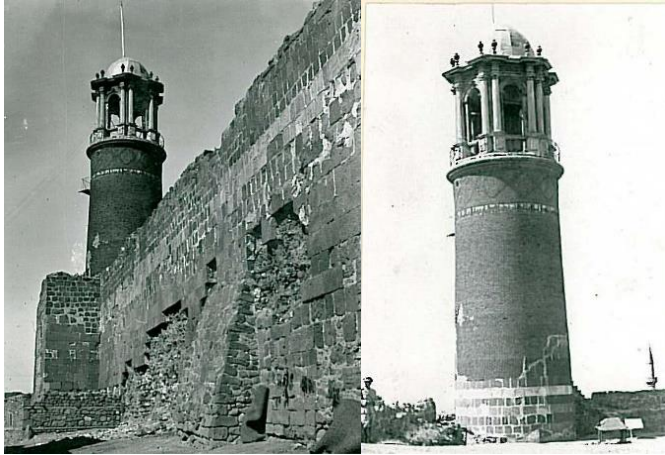
Erzurum Kalesi ve Mescidi (Y. Akyurt'tan)

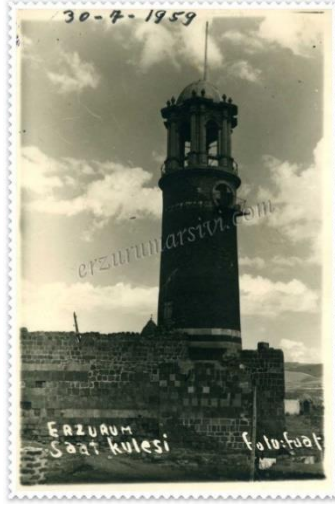
Kalesi Mescidi ve Minaresi (Y. Akyurt'tan)

Yılmaz Akyurt'un "Türk Asarı Atıkası Binalarına Ait Tarihi Mecmua" başlığıyla hazırladığı ancak yayımlanmayan eserinde (Akyurt 1939) Erzurum Kalesi, Kale Mescidi ve İç Kale Minaresi hakkında görsellere yer verilmiştir. Kale Mescidi'nin hatalı bir konumda olarak kuzey sura bitişik halde gösterildiği bu görseller içerisindeki planlarda

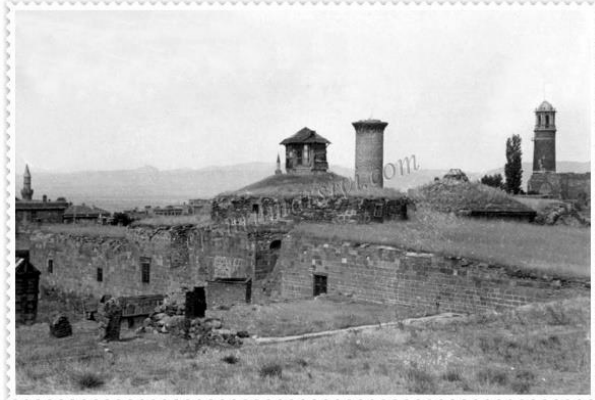
1942 yılında çizildiği belirtilmiştir. Bu bilgiden hareketle fotoğrafların da aynı yıla ait olduğunu söylemek mümkündür. Akyurt, çizimlerinde Erzurum Kalesi'nin ve Mescidi'nin planlarını göstermiştir. Bu planlarda adı geçen eserlerin günümüzdeki halinden farklı olmadığı görülür. Akyurt'un fotoğraflarında Kale Mescidi'nin doğusunda ve batısında olmak üzere her iki yanında sur duvarı boyunca devam eden ve girişleri kuzey yönde olan ilave yapıların varlığı dikkat çekicidir. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı eklentileri olduğu anlaşılan bu binalar günümüzde mevcut değildir. İki yanındaki yapılar arasında kalan mescidin özellikle külahının o yıllarda bir hayli yıprandığı görülmektedir. Bu fotoğraflarda asıl dikkati çeken nokta ise İç Kale Minaresi'nin kuzey yöndeki girişinin bahsi geçen eklenti yapılardan minarenin kuzeyine denk geleninin içerisinde kalmasıdır. Bu sebeple minareye çıkış için kuzey yönde tali bir giriş açıklığı meydana getirilmiş ve bu giriş de bir merdiven vasıtasıyla ulaşılmıştır. Günümüzde bu merdiven kaldırılmış olup, açıklık ise bir pencereye dönüştürülmüştür. Girişin bu hali Konyalı tarafından da tespit edilmiş ve minarenin doğusunu ve kuzey yöndeki asıl girişini içerisine alacak şekilde inşa edilen ilave bölümlerin silah ve mühimmat deposu işlevinde olduğunu kaydedilmiştir. Konyalı'nın tanıtımından minarenin şerefe bölümünün asli şekline dair bir bilgi edinmek mümkün değildir. Ancak yazarın Erzurum ve çevresine hâkim olanların yapıldığı günden beri minareye sancaklarını astığı bilgisi dikkat çekicidir. Yazar bu tespitini, İbni Bibi'den naklettiği Anadolu Selçuklu Döneminde Alâeddin Keykubat'ın sancağını minareye çektiği bilgisiyile de desteklemektedir. Buradan hareketle minarenin Erzurum Ovası'na hâkim bir noktada olması sebebiyle bir güç sembolü olarak da kullanıldığı anlaşılır (İbni Bibi 416; Konyalı 1960: 135, 142).

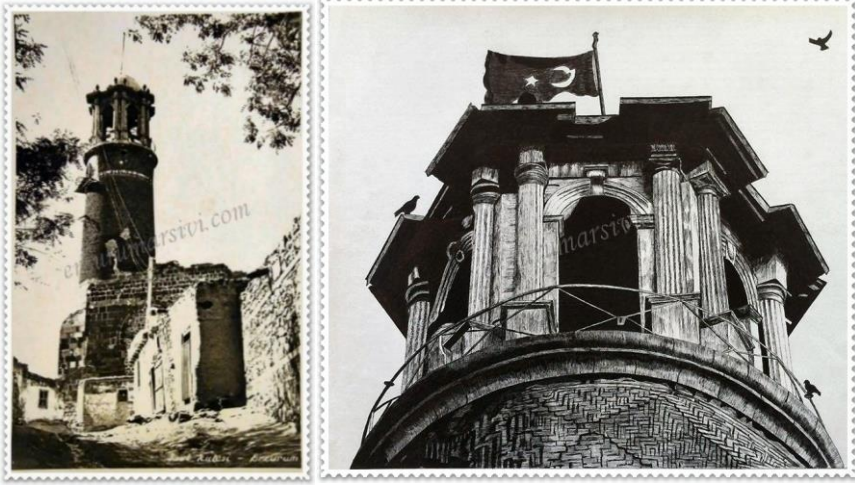
İç Kale Minaresi (20. yüzyıl)

İç Kale Minaresi (erzurumarsivi.com)

İç Kale Minaresi (erzurumarsivi.com)

İç Kale Minaresi (erzurumarsivi.com)

Günümüzde İnternet ortamındaki anonim arşivlerde bulunan Erzurum İç Kale Minaresi'ne ait bütün görseller 20. yüzyıla ait olup bu görsellerde yapı günümüzdeki haliyle görülmektedir. Bu arşivlerden derlenen fotoğraflar yukarıda gösterilmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki İç Kale Minaresi geçtiğimiz yüzyıldan günümüze kadar çok ciddi bir değişim göstermemiştir.

İç Kale Minaresi

2013 tarihinde çekilen bu fotoğrafta İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümünün iskele içerisine alınarak bakımının yapıldığı görülmektedir.

2. Değerlendirme

2.1. Minare Mimarisi ve Kökeni

Erzurum İç Kale Minaresi'nin menşei itibariyle Orta Asya'daki öncülleriyle mukayesesi öncesinde minarelerin nasıl ortaya çıktığı ve farklı mimarilerde görülmelerinin sebebini açıklama noktasında kısa bir malumat verilmesi yerinde olacaktır. Minare, kelime kökeni itibariyle Arapça “menâre” kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime, ateş anlamındaki “nâr” ve ışık anlamındaki “nûr” kelimelerinin ismi mekânı olarak ortaya çıkmıştır (Nefes, 1996: 17). Bu anlamda minare kelimesinin Türkçe karşılığı hem *üzerinde ezan okunan yer* hem de *üzerinde ateş yakılan yer* olarak kabul edilmektedir. Özellikle ilk anlamıyla kabul gören minare kelimesinin *üzerinde ateş yakılan yer* karşılığı da göz ardı edilmemelidir. Avusturyalı Sanat Tarihçi Ernst Diez'in bir çalışmasında Fas'ta akşam ve yatsı namazı vakitlerinin duyurulması için minarelerde kandillerin yakıldığı bilgisini aktarması (Diez 1993: 26), çok fazla bilinmeyen bu ikinci anlamı destekler niteliktedir. Minare kelimesinin kökeni olarak Arapça “menara” kelimesinin bozulması ya da Süryanice *menarte* (şamdan) kelimesinin bilinçli olarak kullanılması yönündeki iddialar ise bilim çevrelerinde fazlaca kabul görmemiştir (Nefes 1996: 17-19; Diez 1993: 26; Bloom 1989: 9; Söylemezoğlu 1954: 53; Petersen 1966: 187-191; Ödekan 1997: 1259; Çaycı 2017, 134).

Kaynaklarda İslamiyet'in ilk dönemlerinde minarelerin mimari bir öge olarak var olmadığı ve Emeviler Döneminde ortaya çıktığı, bu ilk örnekler için minare kelimesinin yerine yükselme, hücre ve manastır anlamlarındaki Arapça “savmaa” kelimesinin kullanıldığını belirtilmektedir (Nefes, 1996: 20)⁷. Ancak bu isimlendirme yalnızca bahsedildiği üzere Emeviler döneminde hüküm sürdükleri günümüz Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika ile sınırlı kalmıştır. Bu coğrafi bölgeler ve dönem dışında ezan okunan yerlere genel olarak “minare” adı verilmiş olup bu isimlendirme batı dillerinde de kabul edilmiştir. Günümüzde, özellikle de Arap ülkelerinde “ezan” kelimesinin ismi mekânı olarak “mi'zene” (ezan okunan yer) (Nefes 1996: 19; Gündüz 2005: 98-101) kelimesinin de kullanılması ise istisnai bir durumdur.

Minarelerin mimarideki esin kaynağı konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Orta Asya ve İran'da Mecusilerden kalma ateşgedeler, Asya'nın çok geniş alanlarında görülen kalelerdeki gözetleme kuleleri ve aynı coğrafyada dini bir mimari olarak inşa edilen stambha ya da lat adı verilen kuleler ile Hindistan ve Uzakdoğu'daki Budist tapınaklarının kuleleri (idiz evler) minareler için Asya'da gösterilen ilham

⁷ Eyüp Nefes “savmaa” kelimesinin erken dönemde tercih edilmesini şu şekilde izah etmektedir: “... *Muaviye döneminde Şam, Emevi Devletinin başkenti olunca, şehirde bulunan Temenos'un, kibleye uygun olan güney köşesi Müslümanlar için mescit olarak tanzim edildi. Muhtemelen Hıristiyanlar tarafından inzivaya çekilmek için kullanılan Temenos'un köşe kuleleri, Müslümanlar tarafından ezan okunmak için kullanılmış olmalıdır. Böylece, inzivaya çekilenler nedeniyle bu kuleler için kullanılan savmaa isminin Müslümanlarca benimsendiği anlaşılıyor... Muhtemelen bu ilk minarelerde inzivaya çekilme alışkanlığının sürmesi ve bu eyleme önem verilmesi nedeniyle, savmaa ismi yaygınlaşmış gözükmektedir... Yine bütün Kuzey Afrika ve İspanya'da ezan okunan kuleler için savmaa isminin kullanıldığını görüyoruz. Mısır ve Kuzey Afrika'da ezan okunan kulelerin savmaa ismiyle adlandırılmış olmasını, Şam'daki Temenos'un köşe kulelerinin form ve fonksiyonuyla benzerlik arz etmesine bağlamak mümkündür.” (Nefes 1996: 19-20).*

kaynaklarındandır. Suriye ve civarında eski çağlardan itibaren görülen gözetleme kuleleri ve Hıristiyanlık ile beraber yapılmaya başlanan çan kuleleri etkisinden yola çıkarak minare orijinine inme çabası ise Hristiyan mimarisinin etkisini göstermek için ileri sürülmüş görüşler olarak görülebilir. İslam öncesi dönemlerdeki Araplarda var olan kule yapma geleneğinin minarelere etkileyebileceği fikri de şüphesiz yaklaşılmaması gereken bir noktadır. Akdeniz kıyılarında Antik Dönemden başlayarak çeşitli dönemlerde inşa ettirilen deniz fenerleri de bir diğer esin kaynağı olarak kendine yer bulmuştur. (Esin 1976: 206; Esin 1978: 106; Diez 1993: 323; Nefes 1996: 24-29-19; Gündüz 2005: 98-101). Başlı başına bir çalışma konusu olan ve birçok kaynakta kaleme alınan minarelerin kökeni hakkındaki varsayımlar için çok kısa bir genellemeyle kanaat belirtmekte fayda vardır. Zira her bir iddianın ele alınması bu çalışmanın kapsamının dışında kalmaktadır. Minareler İslam Sanatının erken dönemlerinde ezan sesinin mümkün olduğu kadar uzaklardan da duyurulması amacıyla bir gereksinimin sonucu olarak ortaya çıkmış ise de zaman içerisinde fonksiyonelliğinin yanında bir sembol olarak da kabul edilmiş ve cami mimarisinin vazgeçilmezi olmuştur. Bu tespit sonucunu olarak, minarelerin her dönem ve her coğrafyada aynı amaca yönelik inşa edildiklerini belirtmek gerekmektedir. Ancak mimari anlamda inşa edildikleri bölge ve kültürlerden etkilenmesi ve bu etki sebebiyle biçimsel, teknik ve malzeme olarak farklılıklar göstermesi de kaçınılmaz olmuştur. Minarelerin esin kaynağı olarak ileri sürülen varsayımların hemen hepsinin coğrafi ve kültürel sınırları içerisinde etkili olduğunu kabul etmek mümkündür. Suriye ve çevresinde Emeviler Döneminde çan kulelerinin etkisiyle üst üste bindirilmiş kare veya dikdörtgen planlı kuleler halinde minareler yapılmıştır. Aynı coğrafyada Abbasiler Döneminde konik gövdesini dolanan rampasıyla zigguratların etkisindeki Malviye tarzındaki minarelerin, 12. yüzyılda Zengîlerin Selçuklu geleneğini bölgeye taşımasıyla kübik kaideler üzerinde daire planlı gövdeleri olan minarelerin ve etkileşimlerin nihayetinde Memlûk Dönemi ile karakteristik özelliklerini alan minarelerin varlığı da ayrıca dikkat çekmektedir. Mısır ve özellikle de Mağrip ülkelerinde Orta Doğu etkilerinin görüldüğü ilk örneklerin sonrasında üst üste bindirilmiş kuleler halindeki kendine has süslemeleriyle ve mimarisiyle bir üslup edinen minarelerin inşası ise bir gelişim ve etkileşimin en bariz örneğidir. Orta Asya'da aşağıdan yukarıya doğru daralan bir formda, tuğla malzemeli ve gövde üzerindeki kuşaklarla süslemesi meydana getirilmiş olan minarelerin varlığı ise bu coğrafyada erken dönemden itibaren uygulanan bir form olmuştur. Minare formlarındaki bu farklılıklar gösteriyor ki inşa edildikleri coğrafyadan ve önceki döneme ait mimariden ziyadesiyle etkilenmiştir.

2.2 Orta Asya ve Anadolu Minareleri

Yukarıda da belirtildiği üzere minareler inşa edildikleri coğrafyada kendilerinden önceki mimariden doğal olarak etkilenmiştir. Bu etkileşim sonucunda İran'da ve Orta Asya'da kendine has özellikleriyle bir minare tipolojisi ortaya çıkmıştır ki, bu tipoloji Orta Asya coğrafyasında modern mimari örneklerinin inşa edildiği 20. yüzyıla kadar süregelmiştir. Bu karakteristik mimarinin esin kaynağı olarak ise bahsedildiği üzere ateşgedeler, gözetleme kuleleri, stambha ya da lat adı verilen kuleler, Budist tapınaklarının kuleleri (idiz evler) gösterilmektedir (Esin 1976: 206; Esin 1978: 106; Diez 1993: 323; Nefes 1996: 24-29-19; Gündüz 2005: 98-101; Çeşmeli 2006: 103).

İslamiyet'in hüküm sürdüğü Arap Yarımadası ve Ortadoğu dışında Asya topraklarındaki ilk minarelerin 8. yüzyıldan itibaren inşa edildikleri bilinmektedir. Damgan Tarikhane Camii'nin ilk minaresi (8. yüzyıl), Niriz Camii Minaresi (973), Nayin Camii Minaresi (10. yüzyıl) bu dönemin temsilcileridir (Çeşmeli 2006: 103).

Samanoğulları, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu Dönemlerinde çokgen kaideler üzerinde genelde yukarıya doğru daralan bir formdaki gövdeleri ve üzerindeki galeri şeklindeki şerefeleri ile İran ve Orta Asya minarelerinin ilk örneklerinin ahşaptan ya da kerpiçten yapıldığı kabul edilmektedir (ÇEŞMELİ, 2006: 103). Bu sebeple de erken tarihli birçok örnek kolayca tahrip olmuş ve günümüze ulaşamamıştır. Ahşap malzemeli ilk minare örnekleri hakkında günümüzde herhangi bir bilgimiz olmamakla beraber Samanoğulları Döneminden Başane Camii Minaresi (9.-10. yüzyıl), Çilburç Camii Minaresi (10. yüzyıl), Kışman Tepe Minaresi (9.-10. yüzyıl), Genurid Minaresi (9.-10. yüzyıl), Peykend Minaresi (10. yüzyıl) ve Madau Minaresi gibi tuğla minarelerin ilk yapıldıklarında kerpiç malzemededen inşa edildikleri, daha sonra ise 11-12. yüzyılda tuğla malzeme ile kaplandıkları bilinir (Çeşmeli 2006: 103).

Minareler için inşa malzemesinin kerpiçten tuğlaya döndüğü ve konumlarının bazen ait oldukları cami ile organik bir bağ oluşturacak şekilde bitişik, bazen ise camiden uzakta, yüksek seviyede girişi olan ve cami ile bir köprü vasıtasıyla bağlantısı kurulacak şekilde inşa edilen Karahanlı Döneminden günümüze Kırgızistan ve Özbekistan sınırları içerisinde kalan yedi örnek ulaşabilmiştir. Kırgızistan'daki Burana Minaresi (11. yüzyıl) ve Özkend Minaresi (11. yüzyıl), Özbekistan'daki Çar Sütun Minaresi (11. yüzyıl), Çar Kurgan Minaresi (1108/1109 M.), Kalan Minare (1127), Vabkent Minaresi (1197/1198) ve Şah Zinde Minaresi (11. yüzyıl) (Gündüz 2005: 98-101; Çeşmeli 2006: 107-118) Orta Asya'daki erken tarihli minarelerin en seçkin örnekleri olarak halen varlıklarını korumaktadırlar. Bir istisna olarak Çar Sütun Minaresi'nin günümüzde var olmadığını belirtmek gerekmektedir. Minare hakkındaki bilgiler ancak eski kaynaklardan edinilebilmektedir (Çeşmeli 2006:110).

Günümüz İran coğrafyasında bulunan Damgan Minaresi (1058), Save Meydan Camii Minaresi (1061), Zevvare Pamenar Camii Minaresi (1068), Keşan Camii Minaresi (1073), Isfahan Camii Minaresi 1072/1092), Kirman Camii Minaresi 1085), Barsiyan Camii Minaresi (1097), Save Minaresi (1106), Gülpayegan Minaresi (1105), Zarand Minaresi (11.-12. yüzyıl), Sarban Minaresi (11.-12. yüzyıl), Simnan Minaresi (11.-12. yüzyıl), Ali Camii Minaresi (11.-12. yüzyıl), Sarban Minaresi (11.-12. yüzyıl), Çihil Duhderan Minaresi (1108), Bistam Minaresi (1120), Çar Menar Minaresi 1122), Sin Minaresi 1129), Zevvare Camii Minaresi (1135), Ardistan Camii Minaresi (1158), Nigar Minaresi (13. yüzyıl), Kerat Minaresi (13. yüzyıl) (Çeşmeli 2006: 105-106) Selçuklu Döneminden kalan Asya'daki minareler arasında yer alır.

Türkmenistan'daki Meşhed-i Mısıriyan Minaresi (1004), Hindistan'daki Delhi Kutup Minar (1119), Afganistan'daki Sengbest Minaresi (997), Sultan III. Mesut Minaresi (1098), Behram Şah Minaresi (1117), Jam Minaresi (12.-13. yüzyıl) ve Devletabat Minaresi (1108) Gazneliler'den günümüze ulaşan minareler olup özellikle bazı örneklerin gövdelerindeki yıldız kesit formlarının uygulanmasıyla dikkat çekicidir (Çeşmeli 2006:106-107).

Minarelerin Anadolu'daki örneklerine bakıldığında ise özellikle Orta Asya kaynaklı bir mirasın farklılaşarak geliştiğini söylemek mümkündür. Orta Asya'da inşa edilen silindirik gövdeli ya da bu formun farklı varyasyonları, Anadolu'da da devam ettirilmiştir. O. Uysal farklılıklarına rağmen bu tür minarelerin coğrafi bölge ayırımı yapılmaksızın “*Türk Tipi Minare*” olarak adlandırılmasının doğru olacağını belirtmektedir (Uysal 1990: 505-534). Anadolu minarelerinin bu formu için Güneydoğu Anadolu'daki Orta Doğu etkili kare kulelerden meydana gelen ve sayısı oldukça sınırlı olan örnekleri ise istisnai örnekler olarak kabul etmek durumundayız. Ancak belirtmek zorundayız ki bu minareler de öncülerinden çok daha zarif uygulamalar hâlinde görülmektedirler. Uysal, Anadolu minareleri için “*Türk minare mimarisinde temel biçim anlayışı hep aynı kalmış; fakat zaman içerisinde detaylarda bazı değişiklikler ve gelişmeler olmuştur*” (Uysal 1990: 505-534) şeklindeki tespitiyle Karahanlı Döneminden itibaren süregelen silindirik gövdeli minare formunun geliştirilerek Osmanlı Dönemine kadar kesintisiz devam ettiğini belirtmektedir. Anadolu'daki ilk minarelerin inşa edildiği Anadolu Selçuklu Dönemi'nde de bu forma sadık kalındığı görülmektedir (Bakırer 1971: 337-366; Uysal 1990: 505-534). Sivas Ulu Camii, Sivas Ulu Camii, Kayseri Ulu Camii, Bayburt Ulu Camii, Aksaray Ulu Camii, Ankara Arslanhane Camii, Harput Ulu Camii, Antalya Yivli Minare, Konya İnce Minareli Medrese, Konya Sahip Ata Camii, Sivas Gök Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese, Aksaray Ulu Camii gibi yapılarıdaki minareler Karahanlı ve Büyük Selçuklu minarelerinin silindirik formlarını ya da Gazneli minarelerin yıldız kesitli gövdelerinin Anadolu Selçuklu Dönemi devamları olarak görülebilir (Uysal 1990: 505-534). Fakat hemen belirtmek gerekir ki Orta Asya özellikle de Karahanlı-Selçuklu geleneğini Anadolu'da devam ettiren en yakın örnek konumuz da olan Erzurum İç Kale Minaresi'dir. Gerek kaide ve gövde arasında bir geçiş kuşağının olmayışı, gerek tuğla malzemenin istif şekli, gerekse inşa malzemesinin farklı dizimiyle süslemelerin meydana getirilmesi gibi uygulamalar bu benzerliğin ilk göze çarpan unsurlarıdır. Osmanlı Döneminde 16. Yüzyılda nihai formunu kazanacak olan Anadolu minareleri, Anadolu Selçuklu'nun yıkılmasından sonra da bir müddet gelişimine devam etmiştir.

Burana (Balasagun) ve Haki İçeri Şehir Sımk Kale Minaresi (O. Arık'tan)

Buhara Kalan Minare (O. Arık'tan)

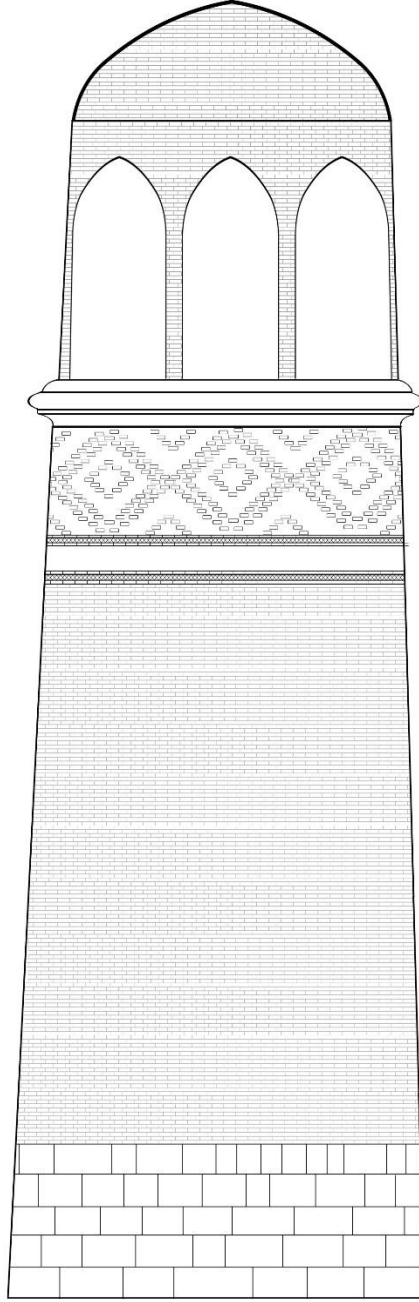
*Siirt ve Bayburt Ulu Camileri Minareleri
(<http://siirt.bel.tr>; <http://www.panoramio.com>)*

Kayseri ve Sivas Ulu Camii Minareleri
(<http://wowturkey.com> <http://www.sivaskulturturizm.gov.tr>)

Harput Ulu Camii ve Antalya Yivli Minare Camii Minareleri
(<http://www.bizimresimler.org> <http://wowturkey.com>)

İç Kale Mescidi Minaresi Restitüsyon Denemesi

Sonuç

Orta Asya ve günümüz İran sınırları içerisinde Türk-İslam hâkimiyeti altında inşa edilen minareler, çoğunlukla çokgen kaideler üzerinde genelde yukarıya doğru daralan bir formdaki gövdeleri ve üzerindeki galeri şeklindeki şerefeleri ile bazen cami ile bitişik, bazen de camiden uzakta olacak şekilde görülmektedirler. Bu minarelerde inşa malzemesi olarak başlangıçta kerpiç malzeme kullanılmışken yerini zamanla tuğlaya bırakmıştır. Süslemeler de inşa malzemesiyle ilintili olarak tuğlayla meydana getirilmiş ve gövde üzerinde kuşaklar halinde uygulanmıştır. Değerlendirme bölümünde örnekleri ile detaylı izahı yapılan bu özellikler, Türklerin daha sonra zirveye taşıyacakları minare mimarisinin ilk temsilcilerinin karakteristiğini meydana getirmektedir. Tanıtımı yapılan Erzurum İç Kale Minaresi de mimarisiyle bu geleneğin Anadolu'daki devamı olmasıyla dikkat çekicidir. Şerefe bölümünün bütün bilinmezliklere rağmen Erzurum İç Kale Minaresi'nin özellikle Karahanlı ve Selçuklu Dönemi minareleriyle olan benzerliği açıktır. Erzurum'daki mimarın inşasını gerçekleştirdiği forma hiç de yabancı olmadığı aşikârdır. Minarenin konumu da bahsedildiği üzere daha önceki örneklerde de var olan bir uygulamadır. Bu da minarenin bir kuleden bozma yönündeki iddiaları çok net bir şekilde çürütmektedir. Ancak İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümü, öncüllerinde olduğu gibi orijinal haliyle günümüze ulaşamamıştır. Karahanlı Döneminden itibaren örnekler bakıldığında hali hazırdaki minare şerefelerinin de sonraki dönem ilaveleri olduğu görülür. Bu bakımdan İç Kale Minaresi'nin ve Orta Asya minarelerinin şerefelerinin ilk inşasında nasıl olduğu hakkında kesin kanaat belirtmek mümkün değildir. İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümünün inşa malzemesi, gövdede olduğu gibi tuğla olması muhtemeldir. Şerefe mimarisi ise kemerli açıklıkları olan bir galeri şeklinde olmalıdır. Yenilenme sürecinde benzer örneklerin olmaması sebebiyle Orta Asya minarelerinin şerefelerinin nesilden nesile aktarılan bir bilgi birikimine ve tarihsel bir görsel hafızaya dayalı olarak yapılmış olmaları gerekir. İç Kale Minaresi'nin yenilenen üst bölümü de aynı mantıkta yenilenmiş olmalıdır. Bu varsayımdan hareketle İç Kale Minaresi'nin şerefesinin de orijinalde bugünkü görüntüsüne yakın bir halde olduğunu söylemek mümkündür. Ancak malzemenin gövdede olduğu gibi tuğla olabileceğini belirtmek gerekir. Benzer örneklerden hareketle gövde ile şerefe arasında mukarnaslı bir geçiş kuşağının olması da olasıdır.

Müslüman Türk sanatçısı eserlerinde “*Mutlak Güzel*”e ulaşma arzusunu öncelikli olarak ele almış, özellikle imar faaliyetlerinde bir ve mutlak yaratıcı olarak kabul ettiği “Allah'ı” aramış ve eserlerinde bu doğrultuda göndermeler yapmıştır. Bu düşünceyle meydana getirilen sanat, Müslümanların hem görünen anlamda işlevsel eserleri, hem de kendi inanç sistemlerinin anlatımında birer sembol olmuştur. Minareler de bu anlamda başlangıçta fonksiyonellikleri ile görünürken zaman içerisinde hem statik bir öge hem de bahsedilen amaca yönelik olarak mimarideki semboller haline gelmiştir. Bu örneklerin Anadolu'daki en eskilerinden biri olan Erzurum İç Kale Minaresi, şerefe bölümünün bütün bilinmezliklerine rağmen bu topraklardaki ilk Türk-İslam mühürlerinden olması ve bahsedilen anlamda kendisine biçilen görevi yaklaşık 900 yıldır sürdürmesi ile halen önemini korumaktadır.

Kaynaklar

- Abdurrahman İbnü'l Cevzi, (2014). El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-483=1038-1092), (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Prof. Dr. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara
- Altun, Ara. (1988). Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- Arık, Oluş. (1994). Orta Asya Mimarlık Mirasımızdan İzlenimler, TİKA, Ankara
- Arık, Rüçhan. (1969.). "Erzurum'da İki Cami", Vakıflar Dergisi, S. VIII, Ankara 149-159
- Aslanapa, Oktay. (1984). Türk Sanatı, İstanbul
- Aydın, Dünder. (1998). Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), Ankara
- Bakırer, Ömür. (1971). "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri". Vakıflar Dergisi, Sayı: IX, Ankara, 337-366.
- Başar, M. Emin. (1997). XII. XIII. Yüzyıl Anadolu Minareleri, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya
- Beygu, Abdürrahim Şerif. (1936). Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul
- Bloom, Jonathan. (1989). Minaret Symbol of Islam, London
- Çaycı, A. (2017). İslam Sanatında Anlam ve Sembol, Konya
- Çeşmeli, İbrahim. (2006). Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi, İstanbul
- Darkot, Besim. (1964). "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul, 341
- Diez, Ernest. (1993). "Minaret", (Çev.: A. Adıvar VD), İA, İstanbul, 323-329
- Ebul Ferec, (1945). Ebu'l-Ferec Tarihi, (Çev.: Ömer Rıza DOĞRUL), TTK Yayınları, Ankara
- Esin, Emel (1976). "Minare", Türk Ansiklopedisi, İstanbul Fasikül 188
- Esin, Emel. (1978). "Türk Minaresinin Öncülleri Hakkında", Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Albert Gabriel Özel Sayısı, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Sevinç Matbaası, Ankara, 103-147
- Evliya Çelebi, (1993). Seyahatname (Sadeleştiren T. Temelkuran-N. Aktas), Üçdal Neşriyat, C. 1-2, İstanbul, 546.
- Gündüz, Filiz. (2005). "Minare", TDVİA, C. 30, 98-101
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, (2015). Tarih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân), (Editör Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul
- İbn Bîbî El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî Er-Rugadî, (1996). El Evamirü'l-Ala'ie Fî'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuknâme), I-II, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- İbnü'l Esir, (1986). El-Kâmil Fî't-Tarih (Çev. Y. Apaydın), C. V, Bahar Yayınları, İstanbul
- İbnü'l-Kalânîsî, (1908). Târîh-i Dımaşk (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut (Abdülkerim Özaydın, C. 21, s. 100'den naklen)
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, (2000). Müsâmeret'ü-Ahbâr, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Kılıç, Erol. (1998). Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum, İstanbul
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. (1953). Kars Tarihi, İstanbul

- Konukçu, Enver. (1992). Selçuklulardan Günümüze Erzurum, Ankara
- Konyalı, İbrahim Hakkı. (1960). Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul
- Kurt, Yılmaz. (1939). Türk Asar-ı Atıklarına Ait Tarihi Mecmua Anadolu Selçuklu Hükümeti Devri Birinci Kısım Üçüncü Cilt
- Küçük, Cevdet. (1995). "Erzurum", TDVİA, C. 11, İstanbul, 321-329
- Küçükuğurlu, Murat ve Çelik, Ş. (2013). Erzurum Kalesi, İstanbul
- Kyriakidis, T. (2008). Pontus "Engravings Maps Coins", İstanbul
- Merçil, Erdoğan. (1985). Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul
- Muhammed b.Ali b.Süleyman er-Ravendi. (1999). Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs Sürûr, (Çev: Ahmed ATEŞ), TTK Yayınları, Ankara
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2001). Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar), Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler, II, (nşr. Ali Öngül), Akdemi Kitabevi, İzmir
- Nefes, Eyüp. (1996). Minarenin Cami Mimarisine Katılımı ve İlk Minare Örnekleri, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun
- Ödekan, A. (1997). "Minare", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1259
- Özkan, Haldun. (2000). XI.-XIII. Yüzyıllarda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum
- Özkan, Haldun. (2002). "Saltuklular", Türkler Ansiklopedisi, C. 8, Ankara, 72-83
- Özkan, Haldun. (2016). Saltuklu Mimarisi, Erzurum
- Petersen, A. (1966). Dictionary of Islamic Architecture, London, 187-191
- Reşüdü'd-din Fazlullah. (2010). Cami'ü't-Tevarih: Selçuklu Devleti (Çev. E. Göksu-H. H. Güneş), İstanbul
- Sıbt İbnu'l-Cevzi. (2011). Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Prof. Dr. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara
- Sinclair, T. A. (1989). Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, II, Londra
- Söylemezoğlu, H. Kemali. (1954). İlk Camiler ve Osmanlı Camileri, İstanbul
- Sümer, Faruk. (1971). "Saltuklular", Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S. 3, Ankara, 391-433
- Sümer, Faruk. (1990). Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara
- Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsır ibn 'Ali el-Hüseyni. (1999). Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, (Çev.: Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara
- Turan, Osman. (1980). Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul
- Turan, Osman. (1971). Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul
- Turan, Osman. (2004). Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- Turan, Osman. (2005). Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev.: Hrant D. Antreasyan) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000

- Uysal, A. (1990). Osman. “Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Gelişmeler”, DTCFD, XXXIII/1-2, Ankara, 505-534
- Ünal, Rahmi Hüseyin. (1973). Erzurum İli Dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, Araştırma Dergisi, S. 6, Erzurum, 49-142
- Yinanç, M. Halil. (1944). Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri: Anadolu'nun Fethi, İstanbul
- Yinanç, M. Halil. “Erzurum”, İA, IV, 348-349
- Yurttaş H. vd, (2008). Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum, Ankara

KONYA GEVALE KALESİ
2016 YILI KAZISINDA BULUNAN OK UÇLARI
ARROWHEADS UNEARTHENED DURING EXCAVATIONS OF
KONYA'S CASTLE OF GEVALE IN 2016

ERKAN AYGÖR

Dr. Öğr. Üyesi, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Asst. Prof. Dr. Necmettin Erbakan University Faculty of Social Sciences and Humanities, History of Art Department
eygor@konya.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-7288-6654>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 09.03.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.05.2018

Sayfa-*Pages* : 283-306

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3902>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

KONYA GEVALE KALESİ
2016 YILI KAZISINDA BULUNAN OK UÇLARI
ARROWHEADS UNEARTHENED DURING EXCAVATIONS OF
KONYA'S CASTLE OF GEVALE IN 2016

ERKAN AYGÖR

Öz

Bu makalede, Prof. Dr. Ahmet Çaycı başkanlığında gerçekleştirilen Konya Gevale Kalesi Kazısı 2016 yılı ok ucu buluntuları ele alınmıştır. Ok uçları fotoğraf, çizim ve ölçüleri ile belgelenecek değerlendirilmiştir. Kazı alanında dağınık olarak bulunan ok uçları formlarına göre örneklendirilmiştir.

Makalede kalenin Orta Çağ boyunca buluntu veren ok uçlarının çeşitlerinin, tiplerinin ortaya çıkarılması ve Orta Çağ ok uçları üzerinde çalışan araştırmacıların kullanabileceği örneklerle katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Konya, Gevela Kalesi, Ok Ucu Tipolojisi

Abstract

In this study, arrowheads which were unearthed in the Castle of Gevale excavations directed by Dr. Ahmet Çaycı in 2016 are presented by cataloguing. Arrowheads have been documented through photographs, drawings and by size. All of the arrowheads over the excavation area have been classified according to their forms.

The aim of the study is to contribute to the patterns of the arrowheads that reveal the diversities throughout the Medieval Ages, to reveal their types, and to the prevailing instances that can be used by researchers working on the medieval arrowheads.

Key Words: Konya, Castle of Gevale, Typology of Arrowhead

1.Giriş

Gevale Kalesi, Konya İli, Selçuklu İlçesi, Saray Mahallesi sınırları dâhilinde bulunmaktadır. Konya şehir merkezinin 10 km. batısında, 1675 m. rakımlı dağın zirvesinde yer almaktadır. (Şekil:1) Gevela Kalesi'ne burçları uzaktan takke gibi görüldüğü için halk tarafından "Takkeli Dağ" 'da denilmektedir. Konya Ovasına hâkim bir noktada, oldukça stratejik bir konumdadır. (Fotoğraf: 1) İlk çağlardan itibaren yerleşim gören merkez, Roma, Bizans, Selçuklu ve Karamanoğulları döneminde kale olarak kullanılmıştır. (Önder, 1971: 84). Karamanoğlu Mehmet Bey H.729 M. 1328-1329 yıllarında kaleyi ele geçirmiş ve yaklaşık 150 yıl Karamanoğlu hâkimiyetinde kalmıştır.(Turan, 1998: 606) Fatih Sultan Mehmet 1466-1467 yılında Karaman Seferi sırasında Gevela Kalesi'ni Osmanlı sınırlarına katmıştır (Konyalı, 1975: 170, ;Uzunçarşılı, 1998: 88-89, ;Oral, 1958: 82).

Ok ucu, risalelerde ve Türk Tarihi'nde genelde "temren" terimi ile isimlendirilmiştir. Temren; aslında daha geniş bir kapsam ile mızrak ucu ve savaş

oklarına takılan sivri ve keskin bir metal parçası anlamına gelmektedir.¹ Ok için “temren” daha çok Oğuz bölgesinde “Temürgen” olarak kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi’nde ve Osmanlı Türkçesi’nde “demren” şeklinde yer almaktadır. (Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1244)

Makalede 2016 yılı kazı sezonunda ele geçen ok uçları değerlendirilmiştir. (Çizim: 1, Fotoğraf: 2) Gevale Kalesi ok uçları tipolojisi 2013- 2015 yılları arasında tarafımızca belirlenmiştir (Şekil: 2; Aygör, 2017: 22). Mevcut tipolojiye ilave olan yeni tipler bulunduğu gibi aynı örneklerinde devam ettiği tespit edilmiştir. Örnekler seçilirken daha önce görülmeyen yeni tiplere öncelik verilmiştir. Ayrıca örneklerin boyutları, ağırlıkları, fotoğraf ve çizimleri ayrı ayrı ele alınmıştır. Temrenlerin gram ağırlıklarına özellikle yer verilmiştir. Ok uçlarında her ne kadar korozyon ve aşınma olmuşsa da ağırlıkları bilmek bir takım sonuçlara ulaşmamıza yardımcı olmuştur. Değerlendirmede Orta Çağ ok uçları üzerinden karşılaştırmalar, benzer ve farklılıklar, sorular ve sorunlar ele alınmıştır.

2.Ok Ucu Tipolojisi

Tiplerin isimlendirmesini, yatayda “temren” gövde kesitinin oluşturduğu form belirlemiştir. Tipoloji çalışmasında üç ana form olarak yassı, dörtgen ve konik tipler belirlenmiştir. Ana formların altında on farklı tip tanımlanmıştır. (Şekil: 3) Ayrıca Orta Çağ ok uçlarıyla ilgili tipoloji çalışmaları değerlendirme başlığı altında yorumlanmıştır.²

2.1.Yassı Ok Uçları

Yassı ok uçları ana iki bölümden oluşur. Bunlar gövde ve sap (iğne) kısımlarıdır. Gövdenin en üstü “baş”, temrenin en geniş yeri “omuz”, omuz ile bileziği bağlayan bölüm “bel” terimi ile isimlendirilmiştir. Gövde ile sapın birleştiği sargı sarılan yer “bilezik” olarak adlandırılmıştır. İncelediğimiz örnekler içerisinde beş adet alt tip bu grupta yer alır. Bunlar Tip 1.1, Tip 1.2, Tip 1.3, Tip 1.4, Tip 1.5, şeklinde adlandırılmıştır.

Tip 1.1: Yassı kesitli gövdesi, eşkenar dörtgen şekline yakın olup, baş kısmı sivridir. Omuz kısmı gövdenin tam ortasındaki en geniş bölümü ihtiva etmektedir. Bel kısmı hemen omuzun altında, eşkenar dörtgenin alt kollarını oluşturmaktadır. Gövde dışı

¹ Temren sözcüğü için kullanılan tanımlamalar şöyledir.

-Temren; ok ucuna takılan çelik veya fildişi malzemeden yapılan sivri parçadır. (Büngül, 1975: 32)

-Okun ucuna takılan sivri demir malzemeye “başak” veya “temren (temürgen)” adı verilir. Acemler buna “peykan” demişlerdir. (Gündüz, vd. 2010: 116)

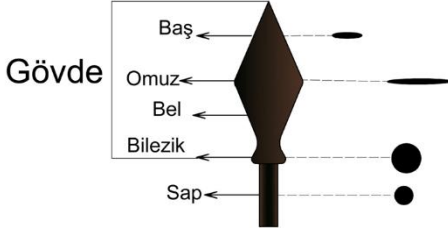
-Okun ucuna geçirilen kemik veya demir parçasıdır. (Ersoyak, 1995: 84; Yastı, 2016: 45; Köksal, 2001: 251; Çetin, 2011: 78)

-Soya, menzil, koşu ve meşk oklarının ucuna takılan kemik, fildişi veya balık dişi temrendir. Temrenin tam tersi olarak, okun ayağı soyanın içine girmektedir. (Yücel, 1999: 422)

² Okçuluk kitaplarında temrenler üç köşe, dört köşe, yuvarlak ve yassı olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Yücel ayrıca; Topkapı Sarayındaki örneklerle dayanarak üç köşe yıldız, dört köşe yıldız, çok köşeli yıldız, oval, baklava ve çatal kesitlilerin yanında; ucu üç köşe- arkası yuvarlak, ucu dört köşe- arkası yassı gibi bileşik türleri de tespit etmiştir. (Yücel, 1999: 300) Altınsapan’ın tipolojisinde (Altınsapan vd, 2015: 15) ve Yavaş’ın çalışmasında benzer örnekler kullanılmıştır. (Yavaş, 2012:119-145) Gevale Kalesi 2013-2015 yılları arasındaki ok ucu tipolojisi için bk. (Aygör, 2017: 22)

taşkın yuvarlak kesitli bir bilezik ile sonlanır. Bileziğe bağlı uzun sap daire kesitlidir. Sap bölümü okun ahşap aksamına çakılmaktadır. (Aygör, 2017: 9)

Tip 1

Katalog: Tip 1.1.1.

Buluntu Yeri: Batı Elek 28.08.2016

Ağırlık: 4 gr.

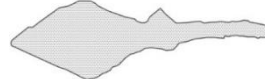
Gövde Uzunluğu: 2.7 cm.

Gövde Kalınlık: 1mm.

Gövde Genişlik: 1.2 cm.

İğne (Sap) Uzunluk: 1.6 cm.

Bilezik Kalınlığı: 5 mm.

0 1 2 3 4 5 cm.

2016

E.AYGÖR

Katalog: Tip 1.1.2

Buluntu Yeri: Doğu Elek 20.09.2016

Ağırlık: 2 gr.

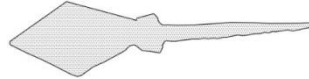
Gövde Uzunluğu: 2.2 cm.

Gövde Kalınlık: 1 mm.

Gövde Genişlik: 9 mm.

İğne (Sap) Uzunluk: 2.2 cm.

Bilezik Kalınlığı: 4 mm.

0 1 2 3 4 5 cm.

2016

E.AYGÖR

Katalog: Tip 1.1.3

Buluntu Yeri: Güney Elek 08.09.2016

Ağırlık: 3gr.

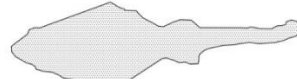
Gövde Uzunluğu: 2.8 cm.

Gövde Kalınlık: 1mm.

Gövde Genişlik: 1.1 cm.

İğne (Sap) Uzunluk: 1.4 cm.

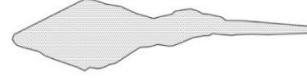
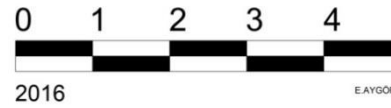
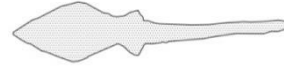
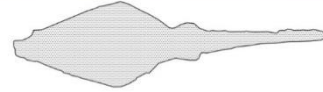
Bilezik Kalınlığı: 4 mm.

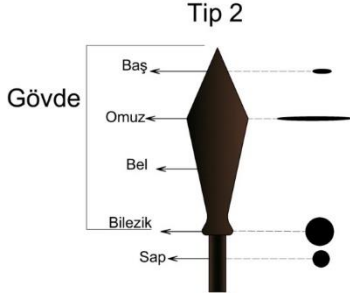
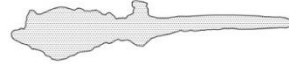
0 1 2 3 4 5 cm.

2016

E.AYGÖR

Katalog: Tip 1.1.4.**Buluntu Yeri:** Güney Elek 08.09.2016**Ağırlık:** 2 gr.**Gövde Uzunluğu:** 2.5 cm.**Gövde Kalınlık:** 1mm.**Gövde Genişlik:** 9 mm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 1.6 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 3 mm.**Katalog: 1.1.5.****Buluntu Yeri:** G-24 13.05.2016**Ağırlık:** 3 gr.**Gövde Uzunluğu:** 1.8 cm.**Gövde Kalınlık:** 1mm.**Gövde Genişlik:** 7 mm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 2.2 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 3 mm.**Katalog: 1.1.6.****Buluntu Yeri:** Doğu Elek 20.09.2016**Ağırlık:** 4 gr.**Gövde Uzunluğu:** 3 cm.**Gövde Kalınlık:** 1 mm.**Gövde Genişlik:** 1.2 cm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 2.2 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 4 mm.

Tip 1.2: Yassı kesitli gövde baş ile omuz arasında üçgen bir forma sahiptir. Omuz kısmı temrenin en geniş bölümüdür. Gövdenin yaklaşık 1/3'lük kısmı üçgen biçimindedir. Bel ise yaklaşık gövdenin 2/3'lük kısmını teşkil etmekte olup, ya düz ya da eğimli bir şekilde bileziğe bağlanmaktadır. Gövde dışa taşkın yuvarlak kesitli bir bilezik ile sonlanır. Bileziğin devamındaki sap yine daire kesitlidir. Sap ahşap kısma doğrudan monte edilir. (Aygör, 2017: 9)

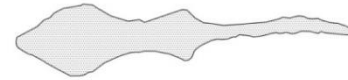
Katalog: 1.2.1.**Buluntu Yeri:** Batı Elek 25.08.2016**Ağırlık:** 2 gr.**Gövde Uzunluğu:** 1.8 cm.**Gövde Kalınlık:** 1mm.**Gövde Genişlik:** 6mm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 2.2 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 3 mm.

0 1 2 3 4 5 cm.

2016

EAYGÖR

Katalog: 1.2.2.**Buluntu Yeri:** G-24 13.05.2016**Ağırlık:** 2gr.**Gövde Uzunluğu:** 2.4 cm.**Gövde Kalınlık:** 1mm.**Gövde Genişlik:** 8 cm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 2.1 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 4 mm.

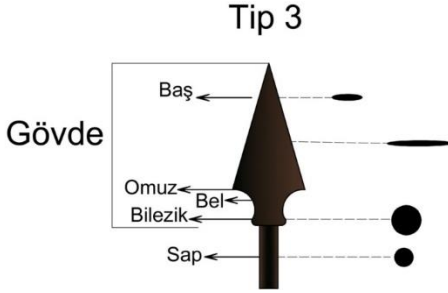
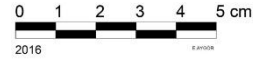
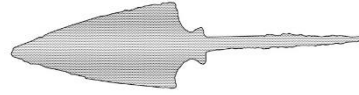
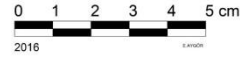
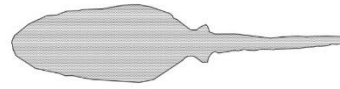
0 1 2 3 4 5 cm.

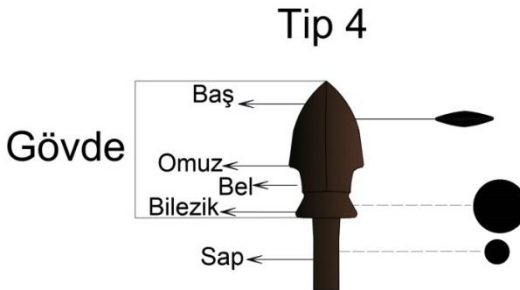
2016

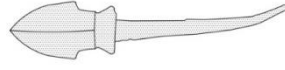
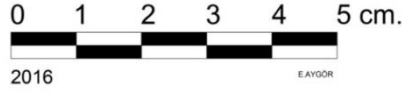
EAYGÖR

Tip 1.3: Yassı kesitli gövdenin neredeyse bütünü üçgen şeklindedir. Omuz kısmı temrenin en geniş bölümüdür. Omuz ile bilezik arasında bağlantıyı sağlayan bel kısmı ya bir kıvrımla ya da doğrudan bağlanmıştır. Gövde dışa taşkın yuvarlak kesitli bir bilezik ile sonlanır. Bileziğin devamındaki sap daire kesitlidir. Sap ahşap kısma doğrudan çakılmaktadır. (Aygör, 2017: 10)

Katalog: 1.3.1.**Buluntu Yeri:** 29.09.2016**Ağırlık:** 10 gr.**Gövde Uzunluğu:** 4.6 cm.**Gövde Kalınlık:** 1 mm.**Gövde Genişlik:** 2 cm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 3.5 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 6 mm.**Katalog: 1.3.2.****Buluntu Yeri:** Elek 01.05.2016**Ağırlık:** 16gr.**Gövde Uzunluğu:** 5 cm.**Gövde Kalınlık:** 2mm.**Gövde Genişlik:** 2 cm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 3.3 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 7 mm.

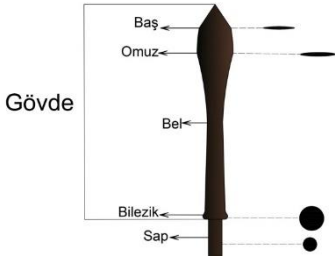
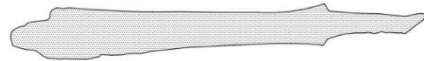
Tip 1.4: Gövdenin $\frac{3}{4}$ lük büyük bir kısmı üçgen şeklindedir. Omuz bölümünden bele geçilirken içeri doğru bir eğim verilerek bel dörtgen bir forma dönüştürülür. Bilezik dışarı taşkın dairesel bir biçimde sap (iğne) ile bağlanmıştır.

Katalog: 1.4.1.**Buluntu Yeri:** Doğu Elek 19.09.2016**Ağırlık:** 4 gr.**Gövde Uzunluğu:** 1.7 cm.**Gövde Kalınlık:** 4 mm.**Gövde Genişlik:** 7 mm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 2.9 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 5 mm.**Katalog: 1.4.2.****Buluntu Yeri:** Elek 06.06.2016**Ağırlık:** 5 gr.**Gövde Uzunluğu:** 2 cm.**Gövde Kalınlık:** 2 mm.**Gövde Genişlik:** 6 mm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 4.4 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 4mm.

Tip 1.5: Temren baş kısmındaki sivri başlangıcından omuza kadar genişleyerek bir üçgen formunu alır. Omuz ile bileziği bağlayan bel oldukça uzun tutulmuştur. Genel görünüş itibariyle gövdesinin uzunlu ve darlığı ile diğer yassı tiplerden farklıdır. Dışa taşkın bileziği daire kesitli olup, aynı şekilli sapa bağlanmıştır.

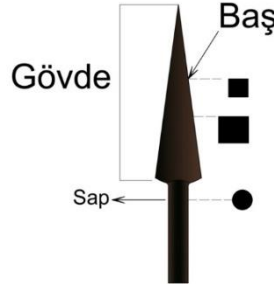
Tip 5

Katalog: 1.5.1.**Buluntu Yeri:** Elek 05.08.2016**Ağırlık:** 8 gr.**Gövde Uzunluğu:** 5 cm.**Gövde Kalınlık:** 2 mm.**Gövde Genişlik:** 8 mm.**İğne (Sap) Uzunluk:** 1.6 cm.**Bilezik Kalınlığı:** 6mm.

2.2. Dörtgen Ok Uçları

Gövde ve sap olmak üzere iki kısımdan oluşur. Dörtgen temrenlerde gövde ve sap (iğne) bulunmasına karşın en büyük fark bileziğin yer almamasıdır. Dörtgen gövde tabanı sapa doğrudan bağlanırken bileziği gereksiz kılmıştır. Dörtgen taban okun ulaştığı yerde kırılma veya parçalanmayı engellemiş olmaktadır. Dörtgen temrenler Tip 2.1. ile izlenmektedir.

Tip 2.1: Dörtgen kesitli gövde uç kısmına doğru piramidal şekilde sivrilmiştir. Gövde bilezik olmadan doğrudan sap kısmına bağlanmıştır. Sap daire kesitlidir. Sap bölümü doğrudan ahşaba çakılır. (Aygör, 2017: 10)

Katalog: 2.1.1.

Buluntu Yeri: G-24 13.05.2016

Ağırlık: 3 gr.

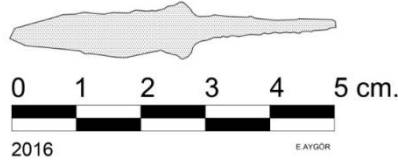
Gövde Uzunluğu: 2.6 cm.

Gövde Kalınlık: 3mm.

Gövde Genişlik: 5 mm.

İğne (Sap) Uzunluk: 2.2 cm.

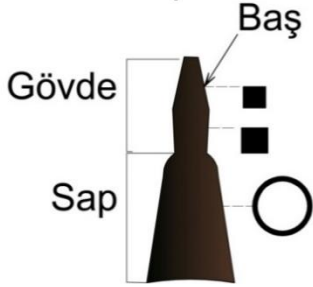
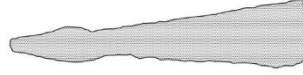
Bilezik Kalınlığı: 5 mm.

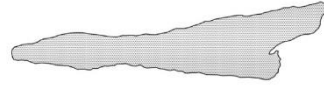
2.3. Konik Ok Ucu:

Bu grubun içerisinde Tip 3.1, Tip 3.2, Tip 3.3. ve Tip 3.4. yer alır. Konik temrenlerde ise en önemli fark gövdenin içinin boş olması ve ahşap bölümün gövdenin içerisine girmesidir.

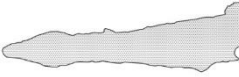
Tip 3.1: Gövde dörtgen kesitli olup, piramidal şekilde uca doğru daralmaktadır. Gövde ve sap doğrudan birbirine bağlanmıştır. Sap kısmı tabanda içi boş koni şeklinde olup yukarı gövdeye doğru daralmaktadır. Okun ahşap kısmı koni şeklindeki sapın içerisine girmektedir. (Aygör, 2017: 11)

Katalog: 3.1.1.**Buluntu Yeri:** 01.09.2016**Ağırlık:** 8 gr.**Gövde Uzunluğu:** 2 cm.**Gövde Kalınlık:** 4 mm.**Taban Genişlik:** 1 cm.**Tüm Uzunluk:** 5.3 cm.**Koni Kalınlığı:** 1 mm.

2016 E.AYGÖR

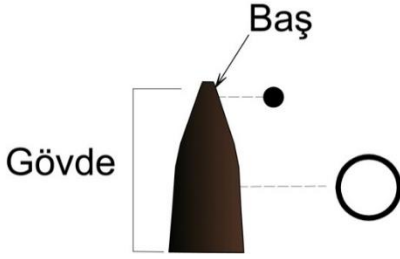
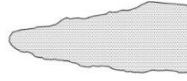
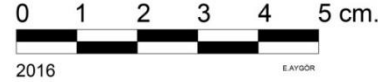
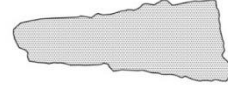
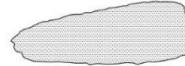
Katalog: 3.1.2.**Buluntu Yeri:** 27.07.2016**Ağırlık:** 6 gr.**Gövde Uzunluğu:** 2 cm.**Gövde Kalınlık:** 4 mm.**Taban Genişlik:** 1.1 cm.**Tüm Uzunluk:** 5 cm.**Koni Kalınlığı:** 1 mm.

2016 E.AYGÖR

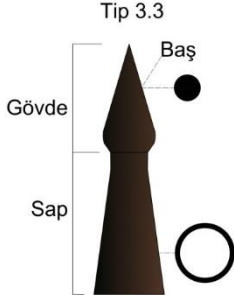
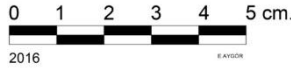
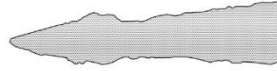
Katalog: 3.1.3.**Buluntu Yeri:** G-29 11.07.2016**Ağırlık:** 7 gr.**Gövde Uzunluğu:** 1.1 cm.**Gövde Kalınlık:** 4 mm.**Taban Genişlik:** 1.2 cm.**Tüm Uzunluk:** 5 cm.**Koni Kalınlığı:** 1 mm.

2016 E.AYGÖR

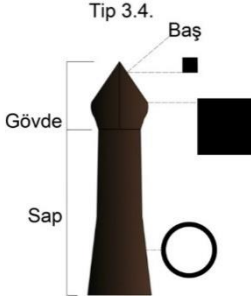
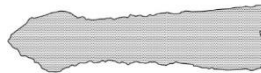
Tip 3.2: Sadece gövdeden oluşan tiptir. Tek parça gövde aynı zamanda sap görevini de yerine getirmektedir. Koni şeklindeki gövde uçta sivri olup, aşağıya doğru genişlemektedir. Aşağıdaki içi boş bölüme okun ahşap aksamı girmektedir. (Aygör, 2017: 11)

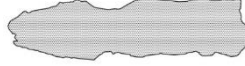
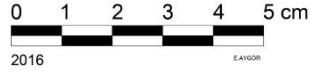
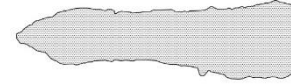
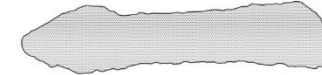
Katalog:3.2.1.**Buluntu Yeri:** Elek 14.07.2016**Ağırlık:** 5 gr.**Taban Genişlik:** 1.2 cm.**Tüm Uzunluk:** 3 cm.**Koni Kalınlığı:** 2 mm.**Katalog: 3.2.2.****Buluntu Yeri:** Elek 14.07.2016**Ağırlık:** 5 gr.**Taban Genişlik:** 1.3 cm.**Tüm Uzunluk:** 3.3 cm.**Koni Kalınlığı:** 2 mm.**Katalog: 3.2.3.****Buluntu Yeri:** Elek 16.07.2016**Ağırlık:** 9 gr.**Taban Genişlik:** 1 cm.**Tüm Uzunluk:** 3.5 cm.**Koni Kalınlığı:** 2 mm.

Tip 3.3: Gövde konik kesitli olup, piramidal şekilde uca doğru daralmaktadır. Gövde ve sap doğrudan birbirine bağlanmıştır. Sap kısmı tabanda içi boş koni şeklinde olup yukarı gövdeye doğru daralmaktadır. Okun ahşap kısmı koni şeklindeki sapın içerisine girmektedir. Diğer örneklerle göre daha ağır ve büyüktür.

Katalog: 3.3.1.**Buluntu Yeri:** 13.06.2016**Ağırlık:** 15 gr.**Gövde Uzunluğu:** 2.2 cm.**Gövde Kalınlık:** 8 mm.**Taban Genişlik:** 1.3 cm.**Tüm Uzunluk:** 5.4 cm.**Koni Kalınlığı:** 2 mm.

Tip 3.4: Gövde kare kesitli olup, piramidal şekilde başa doğru daralmaktadır. Gövde ve sap doğrudan birbirine bağlanmıştır. Sap kısmı tabanda içi boş koni şeklinde olup yukarı gövdeye doğru daralmaktadır. Okun ahşap kısmı koni şeklindeki sapın içerisine girmektedir. Ağır ve büyük örnekler arasındadır.

Katalog: 3.4.1.**Buluntu Yeri:** Elek 14.07.2016**Ağırlık:** 14 gr.**Gövde Uzunluğu:** 1.6 cm.**Gövde Kalınlık:** 9 mm.**Taban Genişlik:** 1.4 cm.**Tüm Uzunluk:** 5.2 cm.**Koni Kalınlığı:** 2 mm.

Katalog: 3.4.2.**Buluntu Yeri:** G-29 11.07.2016**Ağırlık:** 12 gr.**Gövde Uzunluğu:** 1.1 cm.**Gövde Kalınlık:** 1.1cm.**Taban Genişlik:** 1 cm.**Tüm Uzunluk:** 4.5 cm.**Koni Kalınlığı:** 2 mm.**Katalog: 3.4.3.****Buluntu Yeri:** Elek**Ağırlık:** 12 gr.**Gövde Uzunluğu:** 1.5 cm.**Gövde Kalınlık:** 9 mm.**Taban Genişlik:** 1.1 cm.**Tüm Uzunluk:** 5.3 cm.**Koni Kalınlığı:** 2 mm.**Katalog: 3.4.4.****Buluntu Yeri:** Elek**Ağırlık:** 10 gr.**Gövde Uzunluğu:** 1.8 cm.**Gövde Kalınlık:** 1 cm.**Taban Genişlik:** 1.1 cm.**Tüm Uzunluk:** 5.4 cm.**Koni Kalınlığı:** 2 mm.**3.Değerlendirme**

Gevale Kalesi ok uçları 2016 buluntuları tipolojisi üç ana başlık altında toplam on adet farklı tipten oluşmaktadır. Yassı ok uçları genellikle zırhsız düşman için veya avcılık ve spor amaçlı kullanılmıştır (Yücel, 1999: 300). Yassı ok uçları beş ayrı tipte ele alınmıştır. İlk üç tip daha önceki tipoloji çalışmamızdaki örneklerle benzer özellikleri taşımaktadır (Aygör, 2017: 22). Ancak Yassı ok uçlarından Tip 1. 4. ile daha önce karşılaşılmamıştır. Bu tip kesit kalınlığının fazlalığı, özenli işçiliği, omuz ve bilezik arasındaki, farklı bel formu ile dikkati çekmektedir. Tip 1.5. ile ilgili tek örneğimiz bulunmaktadır. Bu tipte de daha önce karşılaşılmamış olup, gövdesinin uzunluğu ve ince yapısıyla farklılaşmaktadır.

Dörtgen ok uçlarının kullanım alanı, zırhlı (zincirli veya plaka), metal korunaklı canlılardır (Yücel, 1999: 300). Dörtgen ok uçlarına tek örnek Tip 2.1. verilmekle birlikte, Gevale Kalesi'nin önceki yıllarda ve 2016 yılı kazılarında birçok örneği bulunan zırh delici temrenlerdir.

Konik ok uçlarında Tip 3.1. ve Tip 3.2. önceki Gevale tipolojisinde mevcut olup,(Aygör, 2017: 22) 2016 yılında bulunmaya devam etmiştir. Tip 3.1 Ucu küt veya mermi biçimli olup küçük ebatlıdırlar. Talimlerde, yarışmalarda ve hedef okçuluğunda kullanılmış olmalıdır (Yücel, 1999: 288-294, ;Aygör, 2017: 22). Tip 3.2 için daha önce hedef ve talim için imal edildiği söylenmiştir (Aygör, 2017: 11). Ancak hedef temreni olamayacak kadar ağır olduğu düşünülmektedir. Tip 3.3 ise daha önce karşılaşılmayan boyutu ve ağırlığının büyüklüğü ile gözlenmektedir. Aynı şekilde Tip 3.4 de daha önce çıkmamış olup, hem boyutları hem de ağırlığı ile ön plana çıkmaktadır. Tip 3.2, Tip 3.3, Tip 3.4'ün ağırlıkları, boyutları, formları açısından bir mekanizma ile doğrudan düşmana atılan temrenler olduğunu düşündürmektedir.

Önceki tipoloji çalışmamızda Gevale örneklerini Kubad Abad, Karacahisar Kale Kazısı, Konya Koyunoğlu Müzesi, Gelendost Miryakefalon Savaşı Yüzey Araştırması ok uçları örnekleri ile benzerlikleri ve farklı yönleri ortaya çıkarılmıştır. (Aygör, 2017: 22) Gevale'nin ilk ok ucu tipolojisi ile bu çalışmamızdaki tipolojinin aynı tipleri örtüşmekte olup benzer örnekleri vermektedir.

Burada yeni bilgiler ve sorunlar üzerinde durulacaktır. En önemli sorun yaş tespiti olarak durmaktadır. Gevela kazılarında elde edilen temren örneklerini, karşılaştırma yöntemiyle oldukça geniş Orta Çağ'a tarihlendirebiliyoruz. İstanbul'daki ok uçları Çalıştay'ında arkeologlar uzun süredir Roma öncesi ok uçlarının bronz malzemeden, Roma sonrasının ise demir malzemeden imal edildiği kanaatinde olduklarından söz etmişlerdir. Ancak Urartularda demir ok uçlarının varlığı, Anadolu'daki Pers katmanlarında demir zırh delicilerin bulunması ve diğer bulgular bu düşüncelerinin değişmesine neden olmuştur. Burada özellikle Orta Çağ için Alptekin Yavaş'ın arkeometri çalışmalarının önemi ortaya çıkmaktadır. Onun tespitlerine göre Orta Çağ'da özellikle Kubad Abad örneklerindeki ok uçlarının dövme tekniğinde yapıldığını göstermektedir (Güder, 2017: 20). Benzer bir çalışmada Samsat Höyük'te ki zırh deliciler içinde geçerli olup dövme tekniğinde imal edilmişlerdir (Alptekin, 2017: 39). Bu teknolojiye önemli bir farklılıktır. Yavaş'a göre ok uçlarının Orta Çağ'da zırhları delebilmesi için dövme tekniğinde yapılması gerekiyordu. İstanbul Ok Uçları Çalıştay'ında Roma öncesi ok uçlarının genelinde dökme tekniğinden ve bunların kalıplarından bahsedilmiştir. Böylece Roma öncesiyle Ortaçağ arasında önemli bir farklılık yapım tekniğinde ortaya çıkmış olmaktadır. Tabi ki bu sadece iki arkeometri çalışması ile değil Orta Çağ'ın genelinde ele alınarak yaygınlaşarak sonuçlanacak bir düşüncedir.

Geniş bir dönemi kapsayacak şekilde ok uçlarını Orta Çağ'a tarihlendirmek başka bir sorunu ortaya çıkarmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı ile aynı Orta Çağ'da yaşayan Bizans ok uçlarının nasıl ayırt edileceği konusudur. Kütahya Kureyşler Höyük Kurtarma Kazısı Bizans ok uçlarından hem yassı tiplerin hem de dörtgen zırh delicinin Gevale ile benzerliği dikkati çekmektedir (Türktüzün, Oransay, Ünan, 2017: 34). (Şekil: 4) Aynı şekilde İzmir Başpınar Nif Dağı Kazısı MS 12.13. yüzyıla tarihlendirilen Bizans ok uçları (Baykan, 2017b: 58) (Şekil 5) kesit, görünüş, biçim ve oranları yassı ve dörtgen ok uçları hem Gevale hem de Kubad Abad ve Karacahisar ile benzerdir. Samsat Höyükte Orta Çağ'a tarihlendirilen MS 12.13. yüzyıl Selçuklu yassı ok uçları döneminin diğer örnekleri ile benzerdir. (Şekil 6) Farklı bir coğrafyada ancak kültürel ve tarihi bağları

Selçukluyla doğrudan ilişkili olan Göktürk ok uçları çeşitliliği ile dikkati çekmektedir. Göktürk ok uçlarında 6-7 yüzyıldakilerden yassı ok uçları ve İkinci Doğu Kağanlığı Dönemi 7-8 yüzyıl zırh delici³ tiplerin (Çerezci, 2017: 30) Selçuklu ile benzerlikleri görülmektedir. (Fotoğraf: 3, -,Şekil: 7) Göktürk Dönemi kurganlardan ele geçen ok uçları çok zengin bir tipoloji sunmakta olup, demir malzemeden yapılan benzeri örneklerini Selçuklu'da da görebiliyoruz.

Diğer bir sorun Gevale konik ok ucu grubunda çıkmaktadır. Bunlar içinde Tip 3.1, Tip 3.3, Tip 3.4 aynı kategoride yer almaktadır. İçlerinden sadece Gevala Tip 3.1. benzeri, Orta Çağ Karacahisar Kalesi Kazısı'nda ortaya çıkarılmış olup kullanım amacı hakkında bilgi verilmemiştir (Altınsapan vd, 2015). Gevalenin bu üç tip konik ok uçlarının benzerleri Karamatpepe ve Balıcaoluk'ta saptanmış ve Nif Tip 2 örnekleri olarak adlandırılmıştır.(Baykan, 2017a: 26) (Şekil: 8) Daniş Baykan'a göre bu konik ok uçlarının ağırlığı 10-20 gr arasında değişmekte olup, ok uçları MÖ 6-4 yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Ancak malzemenin demir olması, örnek sayısının azlığı gibi sebeplerden ötürü tarihlendirme konusunda şüphelerini dile getirmektedir. Baykan tarihlendirme ne olursa olsun bu tipin bir fırlatma mekanizması ile kullanıldığını belirtmektedir.⁴

Roma İmparatorluk Dönemi'nde ok mancınığı örneklerinin varlığı bilinmektedir (Arslan, Aybek, Durak, 2017: 63). (Şekil: 9) Alptekin Yavaş'ta Orta Çağ'da benzer ok mancınığı sistemlerinin varlığını ortaya çıkarmıştır. Bunlar Selçuklu kaynaklarında çarh/çark veya zenberek/zenbure ismiyle (tatar yayı benzeri) kundaklı yaylardır. Yavaş Samsat Höyük'te Orta Çağ'a ait bir mekanizma ile atılan kare ve baklava kesitli temren örneklerini çok sayıda incelemiştir (Yavaş, 2017: 39). Ancak örneklerin içinde hiç konik tip yoktur. (Fotoğraf: 4)

Gevale Tip 3.1 6-8 gr arasında, Tip 3.3 ve Tip 3.4 10-15 gr arasında bir ağırlığa sahiptir. Temrenler üzerindeki korozyonda hesaba katılırsa daha ağır oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu tip ok uçlarının bir mekanizma ile birlikte kullanıldıklarını düşündürmektedir.⁵ Tarihlendirmede ise doğrudan Orta Çağ diyemiyoruz. Çünkü tek benzer örneğinin bir kale kazısında elde edilmiş olması tarihlendirmeyi sorunlu hale getirmektedir.

4.Sonuç

Konya Gevale Kalesi 2016 yılına ait ok uçları buluntularından form verenleri değerlendirildiğinde yirmi beş adet örnekte on farklı tip ortaya çıkmıştır. Gevale'nin yassı ok uçları, Orta Çağ için Kubad Abad, Karacahisar, Isparta Gelendost, Konya Koyunoğlu Müzesi örnekleri ile benzerdir. Ayrıca aynı döneme tarihli (12-13. yüzyıl)

³ “Zırh Delici” olarak nitelenen ok uçları Göktürkler ile birlikte Avrasya'da yaygın hale gelmiştir. (Çerezci, 2017: 30)

⁴ Bu tip konik ok uçlarına Kubad-Abad kazılarında hiç rastlanmamıştır. Osmanlı'da bu konik tipin varlığından bahsedilmemiştir.

⁵ Korfmann'a göre Arap atıcılık eğitimini konu alan kaynaklardan yararlanarak yaptığı tespitlere göre elle gerilerek yayla atılan bir temrenin en fazla 8.3 gr ağırlığında olabileceğini belirtmektedir (Güder, 2017: 20). Ancak Yücel Osmanlı temrenleri arasında 17-18 gr. ağırlığında örneklerden bahsetmektedir (Güder, 2017: 20).

Bizans Dönemi yassı ok ucu örneklerinden Kütayha Kureyşler Höyük ve İzmir Başpınar Nif Dağı buluntularıyla örtüşmektedir. Hatta Göktürk Dönemi demir malzemeden yassı ok uçlarının benzerliği de görülmektedir. Dörtgen ok uçlarının Orta Çağ için benzerlerini ise Kubad Abad, Karacahisar, Samsat örneklerinde görmekteyiz. Göktürk dönemi zırh delici temrenlerinin benzerlerini Selçukluda görmemizin yanında form olarak Göktürk Dönemi zırh delicileri daha zengin örnekler sunmaktadır. Ayrıca her iki tip, Yücel'in savaş temrenleri ayırımındaki iki örnekten dört köşe ve yassı tiplere uygundurlar.

Konik ok uçlarından Gevela'nın 2016 Tip 3.1. örnekleri, Orta Çağ için sadece Karacahisar'ın Tip 5B formları ile örtüşmektedir. Ancak bu tipin MÖ 6-4 arasına tarihlenen örnekleri Nif Dağı kazılarında ele geçmiş olup, arkeologlar ok mancınığı düzeneği ile kullanıldıklarını iddia etmektedir.

Gevale 'de 2016 yılında Tip 3.2. tespitimiz ise daha önce yine 2013-2015 yıllarında Gevale'de bulunan; diğer yayınlarda ve çalışmalarda görülmeyen bir forma sahiptir. Büyük bir ihtimalle hedef okçuluğunda spor veya talim amaçlı kullanılmış olmalıdırlar.

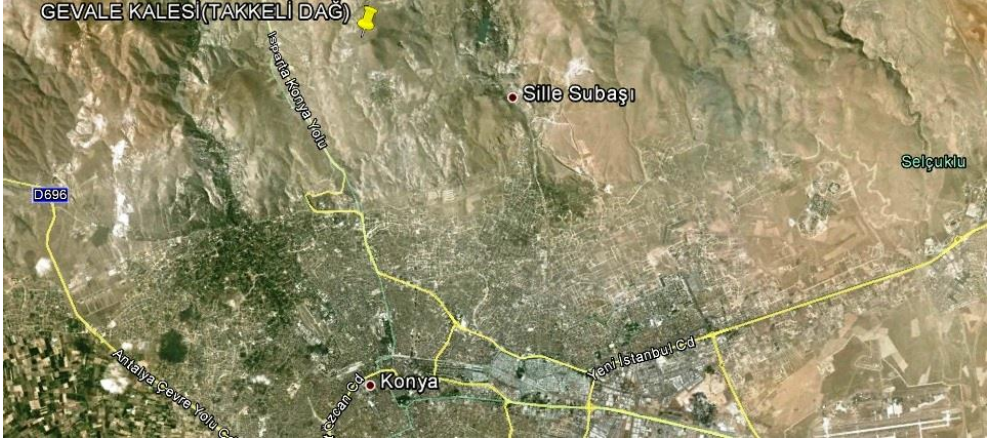
Tip 3.3 ve Tip 3.4 ise benzerine diğer Orta Çağ ok uçları içerisinde rastlanmayan bir örnek olup, Tip 3.1. benzemekte ancak daha geniş ve ağır örneklerdir. Bir fırlatma düzeneği ile atılmış olabileceklerini düşündürmektedir.

Daha önce belirtildiği gibi tipoloji oluşturulurken ok uçlarının yatay gövde kesitlerinin şekline göre bir tasnif yapılmıştır. Ok uçları ile ilgili tipolojilerde de benzer bir uygulama söz konusudur. Yassı ve dörtgen tipler Yücel'de, Yavaş'ta Altınsapan'da vardır. Ancak terminoloji ile ilgili sıkıntılar bulunmaktadır. Temrenin bölümlerinin isimlendirilmesinde farklı terimler yer almaktadır. Orta Çağ için risalelerde, yazılı eserlerde geçen, geleneksel bir terminolojinin oluşturulması uygun olacaktır. Ancak konik ok uçlarının Orta Çağ için Gevale ve sadece Karacahisarda görülmesi; konik temrenlere Türk-İslam dönemi yazılı kaynaklarında yer verilmemesi hem tipolojinin hem de terimlerin adlandırılmasında sorunlar yaratmaktadır.

Çalışmayla ortaya çıkan, MS 12-13. yüzyıl Bizans ile Selçuklunun Kubad Abad, Gevale, Samsat Höyük Orta Çağ katmanı 12-13. yüzyıl ok ucu örneklerinin birbirine çok benzemesi oldukça anlamlıdır. Günümüzde savaş teknolojisini elde etme ve kullanmada devletlerin nasıl yarıştığı ve benzer ürünler ortaya koyduğu düşünülürse, Orta Çağ içinde aynı durumun söz konusu olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

- Altınsapan, Erol, v.d, (2015). “Eskişehir Karacahisar Kalesi Kazısında Bulunan ve Form Veren Ok Uçları Üzerine Tipoloji Denemesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, (13), Haziran 2015, s. 1-15.
- Arslan, Burak-Aybek, Serdar-Durak, Ebru,(2017). “Metropolis’te Bulunan Ok Uçları”, *MASROP*, 9, (13) Nisan 2017, s.54-73
- Aygör, Erkan,(2017). “ Konya Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Ok Uçlarının Değerlendirilmesi”, *MARSOP*, 11, (16), Nisan 2017, s.7-24.
- Baykan, Daniş, (2017a). “Nif Dağı Kazısı Karamattepe Ballicaoluk’ta Bulunan Ok Uçları”, *MASROP*, 9, (12), Nisan 2017, s.18-40.
- Baykan, Daniş ,(2017 b). “Nif Dağı Başpınar Kazılarında Ele Geçen Ok Uçları”, *MASROP*, 10, (15), 2017, s.54-62.
- Bir, Atilla- Kaçar, Mustafa- Acar Şinasi, (2006). *Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları, Osmanlı Bilimi Araştırmaları VIII* (1).
- Büngül, Rüşti, Nurettin, (1975). “Ok” *Eski Eserler Ansiklopedisi*, 2, Tercüman Binbir Eser 95.
- Çerezçi Oktay Özlem Jale, (2017). “Göktürk Devri Ok Uçları”, *MASROP*, 11, (16), Nisan 2017, s.25-44.
- Çetin, Altan, (2011). “Memluk Devletinde Okçuluk”, *Gazi Türkiyat*, 9, Ankara, s.67-86.
- Çoruhlu, Tülin, (2011). “2006-2009 yılları Ani kazıları metal buluntularının değerlendirilmesi”, *XIV. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Kömen Yayınları, Konya, s. 139-154.
- Ersoyak, Hakkı, İsmail, (1995). “Divan Şiirinde Okçuluk Terimleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 1, s.84-95
- Güder, Ümit – Yavaş, Alptekin – Yalçın, Ünsal,(2015). “Anadolu Selçuklu Dönemi Demir Aletlerin Üretim Yöntemleri”, *Turkish Studies*, 9, (10), Ankara, s.193-212
- Güder, Ümit, (2017). “ Ortaçağ Demir Temren Örneklerinin Sertlik Değerleri ve Sertleşme Yöntemleri” *MASROP*, 8, (10), Nisan 2017, s.18-25.
- Gündüz , Gökhan, vd, (2010). “Türlerde Ahşap Ok Yapımı”, *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 12, (17), s.111-122.
- Köksal, Fatih, Mehmet, (2001). “Divan Şiirinde Okçuluk Terimlerine Ekler, *TÜBİAR*, (10), s.234-253.
- Türktüzün, Metin- Oransay, Alptekin,-Ünan Serdar, (2017).“Kütahya Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazılarında Ele Geçen Ok Uçları”, *MASROP*,10, (14), Nisan 2017, s.22-34
- Ünsal, Yücel, (1999). *Türk Okçuluğu*, Ankara.
- Yastı, Mehmet, (2016). *Okçuluğun İlkeleri Umdetü’l- Mütenazilin*, Konya.
- Yavaş, Alptekin, (2012) . “First Records On Anatolian Seljuk Arrowheads (In The Light of Kubad-Abad Palace Specimens)”, *Iib International Refereed Academic Social Sciences Journal*, 3, (04), 119-145.
- Yavaş, Alptekin, (2017). “Samsat Höyük Ortaçağ Temrenleri Konusunda İlk Tespitler”, *MASROP*,10, (15), Nisan 2017, s.35-53.
- Yıldırım, Talip –Çiftçi, Musa ,(2012). “Divan-ü Lügati’t Türk’t e Yer Alan Eşya Adları”, *Turkish Studies*,7, (2), Ankara, s.1229-1249.

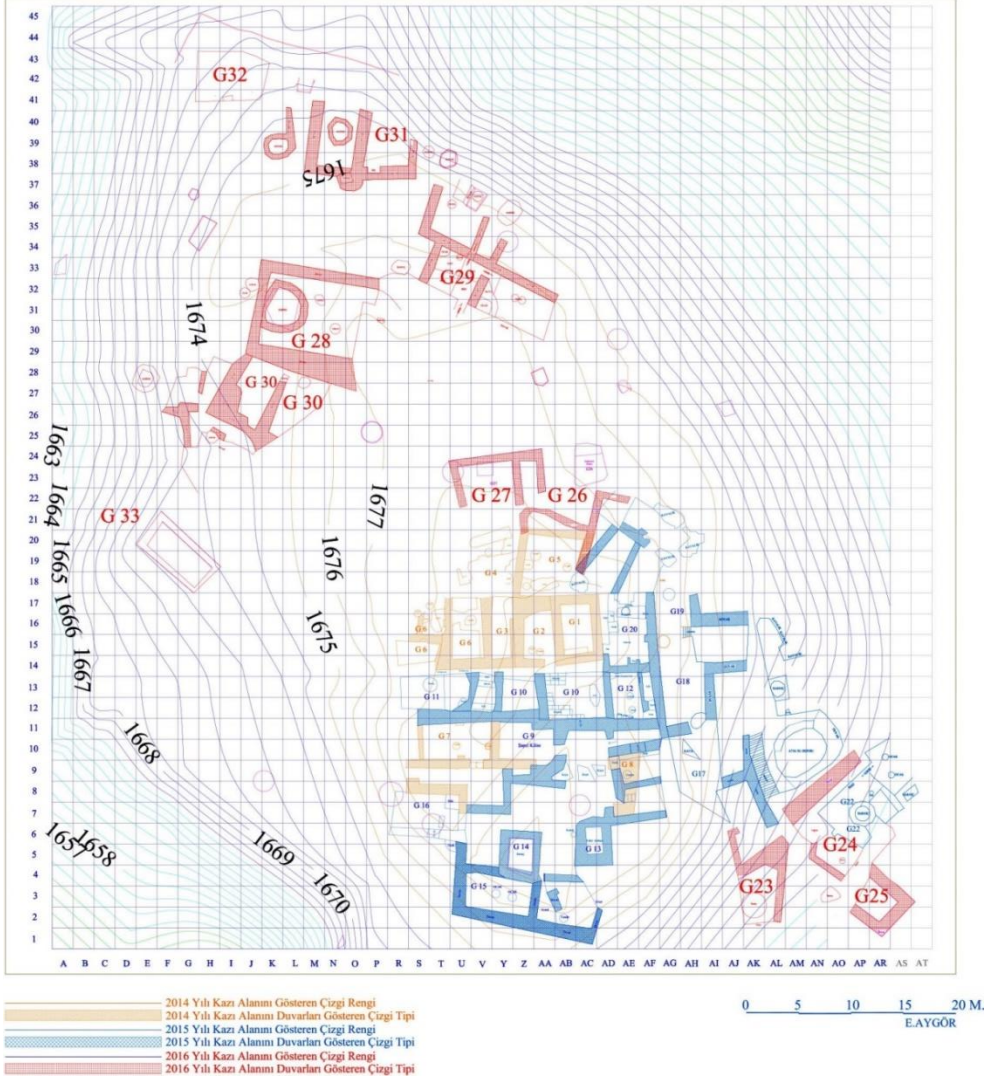
Şekil 1. Gevale Kalesi Konumu (Google Earth)

Fotoğraf 1: Takkeli Dağ Genel Görünüşü

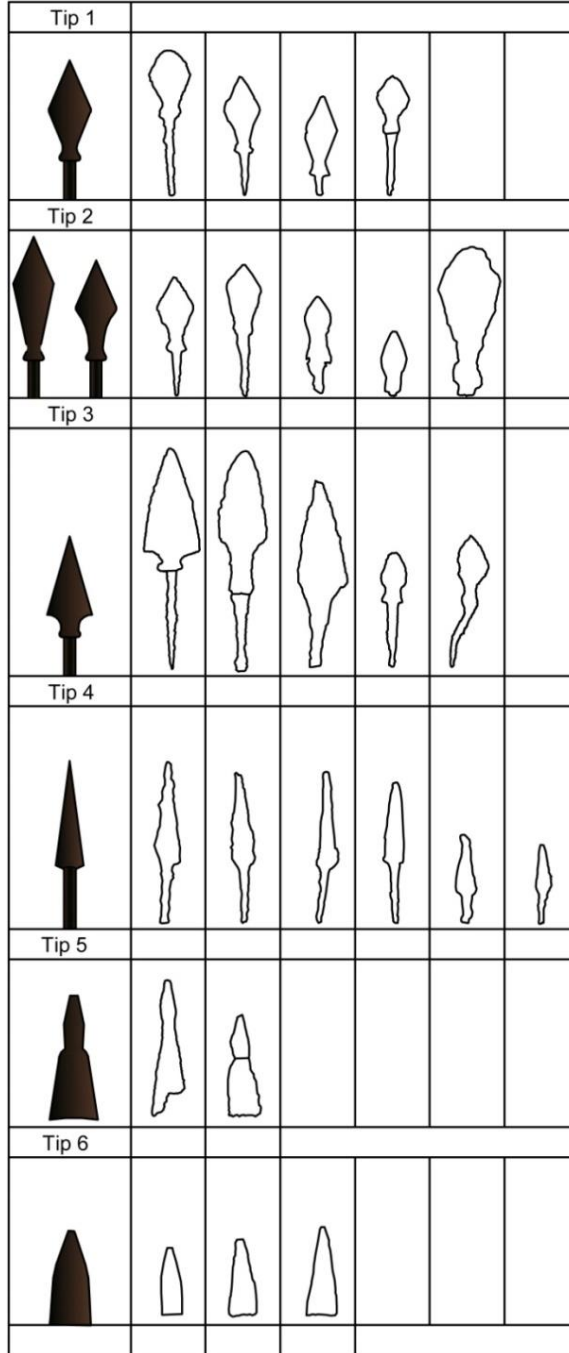
GEVELA KALESİ ZİRVE NOKTASI (YERLEŞİM YERİ) GRIDLENMİŞ HARİTASI VE 2014-2016 YILI KAZI ALANI

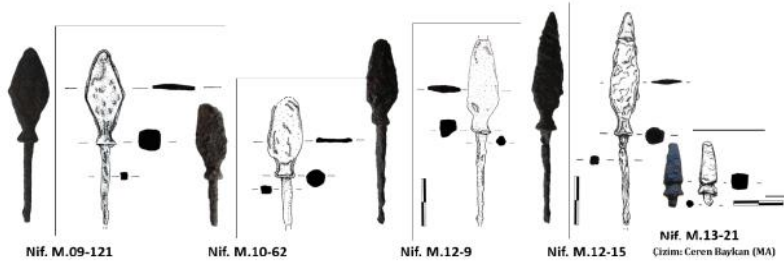
Çizim 1: Konya Gevale Kalesi 2014-2016 Kazı Alanı

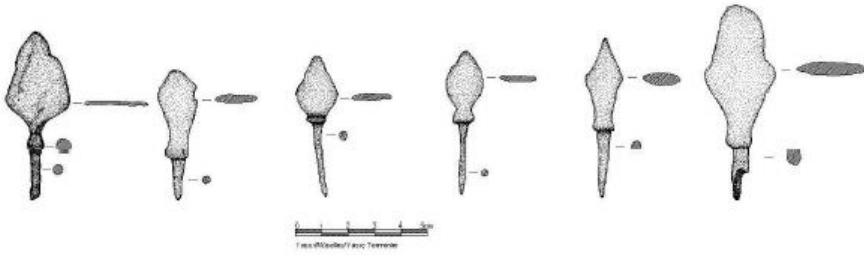
Fotoğraf 2: Gevale Kazı Alanı 2016 Yılı Hava Fotoğrafı

Şekil 2: Gevale Kalesi 2013-2015 Yılları Ok Ucu Tipolojisi (E.AYGÖR)

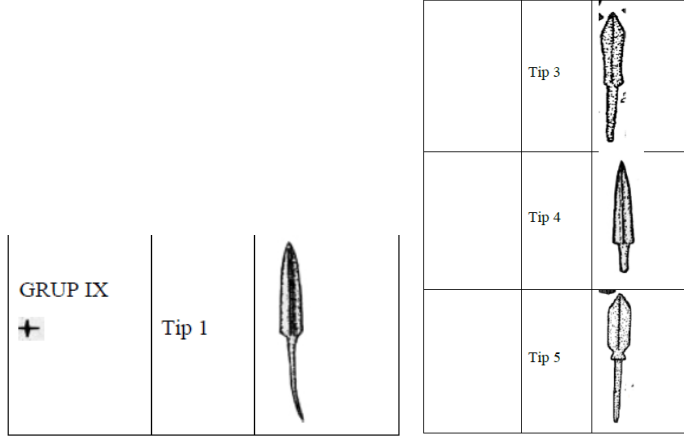
Şekil 5: İzmir, Başpınar Nif Dağı Kazılarında bulunan Orta Çağ'a tarihlendirilen (12-13. yy) Bizans dönemi yassı ok uçları (D. Baykan)

Şekil 6: Samsat Höyük Selçuklu Dönemine Tarihlendirilen Yassı Ok Uçları (A. YAVAŞ)

Fotoğraf 3: Göktürk Dönemi Yassı Ok Ucu (J.Ö.O. Çerezci)

Şekil 7: Göktürk Dönemi Zırh Delici Dörtgen Ve Baklava Dilimi Ok Uçları Çizimleri (J.Ö.O. Çerezci)

Şekil 8: Karamattepe ve Balıcaoluk Konik Ok Uçları (D. Baykan)

Şekil 9: Roma İmparatorluk Dönemi Ok Mancınığı (B. Aslan)

Fotoğraf 4: Samsat Höyük Orta Çağ'a Tarihendirilen Dörtgen Kare Kesitli Büyük Çarh İle (Mekanizma İle Atılan) Ok Uçları (A. Yavaş)

HÂREZM İSMİ VE BÖLGENİN
TARİHİ COĞRAFYASI HAKKINDA BAZI TETKİKLER
SOME INVESTIGATIONS ON KHWAREZM NAME
AND HISTORICAL GEOGRAPHY OF REGION

COŞKUN ERDOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr. Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History
cerdogan@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-4892-0538>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.02.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.05.2018
Sayfa-*Pages* : 307-322

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3894>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

HÂREZM İSMİ VE BÖLGENİN
TARİHİ COĞRAFYASI HAKKINDA BAZI TETKİKLER
SOME INVESTIGATIONS ON KHWAREZM NAME
AND HISTORICAL GEOGRAPHY OF REGION

COŞKUN ERDOĞAN

Öz

Hârezm bölgesi, İran ve Turan arasında bir geçiş güzergâhı olması nedeniyle ve bölgenin bu konumundan dolayı tarihsel açıdan mühim olaylara sahne olması sebebiyle tarihi coğrafya açısından önemli bir konuma sahiptir. Coğrafi özelliklerinin tarihsel olgular üzerindeki etkisi onun Türkistan ve İran açısından önemini artırmaktadır. Ortaçağ siyasi hayatının mekânları kılıç gibi kesip ayırdığı ve her gün yeniden değiştirdiği bir zamanda Hârezm, belki de kendine has yapısını ve sınırlarını koruyabilen nadir bölgelerden biridir. Özellikle kavşak noktasında olması, onun cazibesini artırırken, sosyal ve kültürel açıdan da onu zenginleştirmiştir. Bölgenin sosyo-ekonomik yapısı, ekonomik avantajlarının, verimli arazisinin ve stratejik konumun sonuçlarından kaynaklanmaktaydı. Bu yönleriyle ortaçağın büyük devletleri açısından her dönem elde edilmesi ve yönetilmesi gereken bir yer olarak görülen Hârezm, genel olarak yerel hanedanlar veya merkezden atanan yerel yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Bölgenin coğrafi yapısı, stratejik konumu ve ortaçağ dünyasında hızla gelişen ekonomisi gibi özelliklerinden dolayı yerel yöneticilerin Hârezm’de bağımsız bir idare oluşturma fikrini her zaman cezbetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hârezm, Tarihi Coğrafya, Hârezmşâh, Selçuklu, Horasan, Maverâünnehr, İran, Turan.

Abstract

The Khwarezm region has an important position in terms of historical geography since it has been the scene of important historical events because of its transition route between Iran and Turan and this position of the region. The influence of geographical features on historical facts increases its importance for Turkestan and Iran. At a time medieval political life has cut and separated spaces like swords and changed every day, Khwarezm has been perhaps one of the rare places that can keep its structure and borders. Particularly, while being at the crossroads increases its attractiveness, it enriches him both socially and culturally. The socio-economic structure of the region has stemmed from its economic advantages, its productive land and its strategic location. In this respect, Khwarezm, considered as a place to be acquired and managed in every period by the great states of the Middle Ages, was generally ruled at the hand of local dynasties or local administrators appointed from the center. Due to its geographical structure, strategic location and rapidly developing economy in the medieval world, it has always attracted the idea of establishing an independent administration by the local administrators in Khwarezm.

Key Words: Khwarezm, Historical Geography, Khwarezmian, Seljuk, Khorasan, Transoxiana, Persia, Turan.

Giriş

Hârezm bölgesi, tarihî coğrafya açısından değerlendirilmeye tabii tutulduğunda, ilk başta göze çarpan şey, onun coğrafi konum ve yapısının birçok yönden belirleyicisi olduğudur. Bölgenin coğrafi ve stratejik konumundan ötürü, genellikle burada hüküm süren yönetici sınıf, mekân-olgu etkileşimi bakımından mekânın belirleyiciliğinin ön planda yer almasıyla bölge ismi bir unvan haline dönüşmüştür. Ortaçağda bu etkileşim, genellikle yerel hanedanlıkların oluşumu çerçevesinde gözlemlenmektedir ki nesebi açıdan belli bir öneme haiz olmayan, sonradan edinilen güç sayesinde tarihsel bir kimlik ve unvan kazanan yönetici sınıfların hanedanlıkları, mekânın olguyu isimlendirmesi şeklinde anılmışlardır. Hârezm bölgesi de kendi yapısının belirleyici özelliği ile yönetici sınıfını nitelendirdiği için coğrafi değeri ayrıca ön plana çıkmaktadır. Mekânın bu belirleyici özelliği, sadece siyasî alanda değil, ekonomik ve ticari hayat, kültürel gelişim, mimari yapı üzerinde de belirgin olarak görülmektedir.

Hârezm coğrafyası, birçok tarihçi ve coğrafyacı tarafından geçmişten beri dikkate değer bir şekilde ele alınmıştır. Bölgenin stratejik konumu, ticari kavşak noktası olması ve verimli bir araziye sahip olmasından ötürü tarihsel açıdan her dönem önemli bir merkez olmuştur. İslam coğrafyacılarının çoğu tarafından ayrı bir iklim olarak değerlendirilen Hârezm, Horasan ve Maverâünnehir arasında kendi konumunu zaman içerisinde belirginleştirmiş ve özellikle Hârezmşâhlar Devletinin inkişafı ile de tarihte mühim bir mevkie oturmuştur.

Hârezm İsmi Hakkında

Hârezm kelimesinin yazılışı ve manası hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Hârezm isminin kökeni hakkında net bir görüş olmamakla birlikte, eski Pers dilinde *Uvarasmas*, Yunanca *Horasmia*, Arapça *Hvarizm* şeklindedir (Barthold, 1965: 544; Kiepert, 1878: 57-58). Bazı Arapça eserlerde *h* harfi ötreli ve *r* harfi de esreli şekliyle *Horizm* şeklinde kullanılmıştır (İbn Hurdadbih, 1889: 33). İsim, *Hârezm* (خوارزم), *Horezm*¹ (خوززم) ve *Harrezm* (خوزرم) şeklinde tesmiye edilmiştir. Hârezm kelimesi, iki kelimeden oluşmakta olup, *Har+rezm* kelimelerinden mürekkeptir. İki ayrı kelimenin bir araya getirilerek oluştuğuna yönelik bir inceleme, kaynak eserlerde ileri sürülen hikâyelerin bir neticesidir. Anlam itibarıyla iki kelime ayrı ayrı ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Çünkü tek bir kelime olarak Hârezm'in, bir karşılığı bulunmamaktadır. Yâkut Hamevî, ismin okunuşu hakkında ilk bilgi veren müelliftir. Yâkut, *Vav* ve *Elif* ile yazılan bu kelimenin ne =A okunduğunu ne de =U okunacağını söyler. *خوا*'nın bu ikisi arasında yani A harfinden O'ya dönüşen iki ses arasındaki bir okunuştur. *Vav* harfi, "*Vâv-ı Ma'dûle*" olup okunmaz ve *Elif* de "*med elif*" değildir (Yâkut, 1995: 319-320).

¹ Özellikle Türk tarihçiliğinde *Horezm* şeklinde okunuşu Z.V. Togan tarafından ortaya konulmuştur. Togan, bölgeye verilen ismi, "*Horezm*" şeklinde tesmiye etmiş ve Aral Gölü deltasından yer alan bu bölgede yaşayanlara da "*Horezmliler*" denildiğini söylemiştir. Ayrıca Togan'a göre, Hârezm'de yaşayanlar, Abdal (Eftalit)'ler neslinden gelmektedir. Eski İrani bir sülale olarak 996 yılına kadar bölgede yaşayan bu sülalenin daha sonradan Türkleştiğini belirten Togan, Gürgenç şehrinde hüküm süren Me'munilerin, Türklerin "*Baran*" sülalesinden olduğunu iktiza eder (Togan, 1981: 59-60).

Hârezm ismine etimolojik olarak anlam kazandırılması hususunda ise şu görüşler mevcuttur: Bir halk hikâyesine² dayanarak Yakut, Hârezm bölgesinde yaşayanların eski dönemlerde, Amu Derya'dan tuttıkları “balıklara”³ veya genel itibarıyla bu bölgede “ete” “har/خوار” denildiğini, oduna da “rezm/رمز” denildiğini aktarır. Bu yüzden bölgenin odun ateşinde et pişirenlerin bölgesi olduğunu ve bu iki kelimenin birleşip zamanla da ر'nin söylenişte düşmesiyle *Hârezm* şeklini aldığını ifade eder. Bu minvalde Özbek-Türk edebiyatı efsaneleri arasında bahsi geçen hikâye, kısmi değişikliklerle anlatılmakta ve Hârezm bölgesinin ismi, “Har”, önceden “kötü, düşük, alçak” olan insanların sonradan “azm” yani “büyük, kıymetli” insanlar olduğuna atfen “Haru-azim” şeklinde verildiği nakledilmektedir (Galima- Corayeff, (2001):83-90).⁴ Hondmir, eserinde “Har” ifadesinin “kolay” ve “rezm” ifadesinin de “savaş” anlamında olduğunu aktarır. Hondmir'in bu şekilde açıklama yapmasının sebebi, Keyhüsrev'in bu bölgede Afrasyab'ın oğlunu zahmetsizce yendiği bir savaştan dolayıdır (Hândmir, 1380, 197; Heravî, 1387: 158).

Hârezm kelimesinin bir diğer anlamı, *Har* خوار veya *hor* خور kelimesinin Pehlevce “Güneş” manasındaki “Hurşid” (خورشید) kelimesinden geldiği ve *rezm* (رمز) kelimesinin de “yer, zemin” manasına gelmesinden dolayı, “Güneşin doğduğu yer” veya “Güneş ülkesi” anlamına sahip olduğu yönündedir. Bosworth'a göre, Hârezm kelimesinin diğer bir anlamı ise, “çukur yer” dir. “Har” kelimesinin “çukur, düşük, alçak” anlamlarına izafeten bu manaya gelebileceğini ileri sürmüştür (Bosworth, 1986: 1061). Bir diğer

² Yakut'un eserinde bölgenin Hârezm ismini alışı açıkladığı hikâye şöyledir: “Eski dönemlerde bir padişah, kendi maiyetinden ve ülkenin erkeklerinden dört yüz kişiye kızmış ve onların müreffeh yerden uzakta bir yere gönderilmesi emrini vermiştir. Hikâyeye göre, bu erkeklerin gönderildikleri yer, müreffeh bölgelerden yüz fersah uzaklıkta imiş. Bu bölgenin yakınlığında yer alan Hârezm şehirlerinden biri olan ve “Kas” ismiyle anılan bir yer varmış. İşte bu dört yüz kişiye buraya götürüp serbest bırakmışlar. Bir müddet sonra padişah, onları hatırlamış ve onların aranması için bir grup askeri onları olduğu bölgeye göndermiş. Padişah onların akıbetini merakından dolayı onların ne halde olduklarını öğrenmek istemiş. Çünkü onların sürgün edildikleri bu bölgede barınmaları zor imiş. Padişahın adamları bölgeye geldiklerinde onların balık avlanarak yaşadıklarını ve bu balıkları odun ateşinde pişirerek, yediklerini görmüşler. Ayrıca ısınmalarını da bu odunlar sayesinde sağlıyorlarmış. Çünkü o bölgede odun çok fazlaydı. Onların halini sordular; onlar “bu ete ve bu oduna sahibiz, onu, onunla kızartıyoruz ve yiyoruz” dediler. Sonra onlar padişahın yanına geri döndüler ve ona haber verdiler. Padişah o yeri “Har-rezm” diye adlandırdı. Çünkü o zamanın dilinde ete “har” denilmekte ve oduna da “rezm” denilmekteydi. Böylece zamanla bu söyleniş, “Hârezm” şeklinde birleştirildi. “R” harfinin tekrarı, söyleniş yavaşlatmasından dolayı onu eksilttiler ve “Hârezm” dediler. Araplardan bazısı asıl şekliyle yani iki “r” li şekliyle söylemeye devam ettiler.” Ayrıca Yakut, bu padişahın bir süre sonra bu cezalandırdığı erkeklerin yanına 400 Türk kadının gönderilmesini emrettiğini bildirmektedir. Yakut'a göre, Hârezmliler, Türk adet ve geleneklerine göre yaşamaktaydılar. Türk ahlakına sahip olan bu bölgenin insanların kıyafetlerinin de Türkler gibi olduğunu kaydetmektedir. (Yakut Hemevi, 1995: II, 319-320; el-Makdisî, 1411: I, 284-284; Mukaddesî, 2015: 291-292; Baydemir 2011: 386; Togan, 1951: 9). Birçok kaynakta yer alan bu hikâyeye yönelik Kazvinî'de özellikle buraya gönderilen kişilerin sayısı ve durumları noktasında farklı bilgiler vardır. Kazvinî'ye göre Hârezm bölgesine gönderilen kişi sayısı 4000 erkek ve 4000 kadındır. Ayrıca bu erkekler bir suç ilediklerinden dolayı esirdirler ve onların cezalandırılmasına yönelik mahbus hayatlarını burada devam ettirmek üzere gönderilmişlerdir. (el-Kazvinî, 1373: 598).

³ el-Ömerî, Ceyhun nehrinde bol miktarda kılçıksız bir balık türü olduğunu nakleder. Bu balığın sadece sırtında omurga vazifesi gören bir kemik vardır ve geriye kalanı ettir. Ayrıca balığın başının çok güzel olduğunu kaydeder (el-Ömerî, 2014: 129).

⁴ Özbek efsanelerinde Hârezm ismi hakkında anlatılan hikâyeler için bkz. Galima- Corayeff, (2001):83-90.

görüşe göre ise Hârezm kelimesinin ilk hecesi olan “Har” (خوار) sözcüğünün “yemek, azık, yiyecek, taam”, anlamlarına geldiği ve buradan hareketle bu ismin “Bereketli yer” manasına geldiği ifade edilmektedir (Dekhoda, 1347: 797-798; Bosworth, 1986: 1061).

Tolstov, memleketlerin eski adlarının çoğunlukla kabile adlarından alındığını belirtir ve Hârezm kelimesinin *Hvarri+zemin* sözcüklerinden türetildiğini ileri sürer. Bu durumda kelime “*Hvarri kabilesinin yeri*” anlamına gelmektedir (Tolstov, 1964: 88). Kamilcan İmamov’a göre ise Hârezm sözcüğü, eski Farsçada *Hu-wara-zam* şeklinde üç sözcükten oluşur. İmamov, ismin anlamının ise “*kaleleri çok olan yer, ülke*” anlamına geldiğini belirtir (Baydemir, 2011: 208). Klippert ve Lerx kelimenin “*Deniz yüzeyinden 200 metreye kadar yüksek, kuru arazi*” anlamı taşıdığını iddia ederler. Zaxay ile Geyger’e göre “*Bereketli yer*”; Yuti ve Şpirel’e göre “*Sıcak yer, kötü yer*” anlamlarına gelir. Vamberi’ye göre bu kelime “*xox+razm*” bileşkesinden türemiş olup “*Savaş meyilli, cengâver*” manasını taşımaktadır. Savelev ile Grekov’a göre ise “*hur*” (güneş) ve “*zemin*” sözcüklerinden türemiş olup “*Güneşli yer*” anlamındadır. Ayrıca M. N. Bogolyubov Hârezm adının “*Kuşatılmış*” manasında olduğunu dile getirir (Hasanov, 1965: 25).

Bu farklı görüş ve değerlendirmelerin en önemli ortak noktası Hârezm kelimesinin genelde iki kelimenin birleşmesi neticesinde meydana geldiği hususudur. Bu itibarla bakıldığı vakit, kelimenin ilk bölümü yani Hâr’ın rezm’i nitelediği şeklinde bir vakıa ortaya çıkmaktadır. Bu noktada da ilk sözcüğün anlamı ön plana çıkmakta ve rezm sözcüğünde genel itibarıyla “yer” anlamına geldiği noktada mutabık kalındığı görülmektedir. Bu şekilde bir değerlendirme, coğrafi özelliklerin bölge ismini niteleyeceği düşüncesini ön plana çıkarmış olması ve bölgede eski dönemlerden itibaren yerleşen bir milli unsurun net bir şekilde takip edilememiş olması gibi sonuçlardan kaynaklanmaktadır. Ayrıca bölgenin devamlı bir geçiş güzergâhı olması ve farklı etnik unsurların bölgede yerleşmiş olması,⁵ coğrafi ya da fiziksel bir unsurun ilk kelimedede yani Har üzerindeki anlama etki ettiği meselesini güçlendirmektedir.

Hârezm Bölgesinin Tarihsel Sınırları ve Coğrafi Konumu

Hârezm’in tarihî sınırlarını ortaya koymak, önemli bir sorun teşkil etmektedir. Nitekim tarih boyunca siyasî, askeri ve ticari açıdan mühim bir bölge olması, bu sınırların çizilmesindeki en büyük engeldir. Hârezm bölgesi, bugün Hive olarak bilinen Ceyhun deltasını kapsar. Hârezm, Soğd’un batısında, Huttel ve Çağaniyan’ın güney doğusundadır. Bedeşan, her ne kadar sahilin sol kıyısına yakın, yani Ceyhun’un yukarı kıyısında ise de bu eyaletin bir parçası sayılır. Yukarı Seyhun sahilindeki Fergana ve Çaç (چاچ), Kuzey batı eyaletine ek olarak Aral Gölü bataklıklarından Seyhun nehri ağzına kadar uzanan diğer iki eyalet olarak bölgeye aittirler (Strange, 1873: 433-434). Tarihî coğrafya açısından Hârezm bölgesi, genel hatlarıyla Horasan’ın kuzeyinde,

⁵ Tolstov ve onun arkeolojik sonuçlarından yola çıkarak Bosworth’un değerlendirmelerine göre Hârezm bölgesi, eski dönemlerden itibaren çevresinde bulunan göçebe halklar tarafından yağma, talan ve istilalara maruz kalmıştır. İlk dönemlerde Massaget ve Saka’ların tazyikleri sonrasında Oğuz, Kıpçak ve sair Türk boylarının yayılım alanı olmuştur. Bosworth, 1986: 1061-1062.

Maveraünnehr'in batısında, Aral Gölü'nün güneyinde ve Mazenderan Gölü'nün (Hazar Denizi) doğusunda yer alır.

Hârezm'in tarihî sınırları Yakubî'de Tus bahsinde verilir. Ayrıca Belh ve Horasan bahsinde de Hârezm bölgesi hakkında bilgiler vardır. Yakubî, bölgenin Tus'dan altı menzil uzaklıkta olduğunu ve geniş bir bölgeyi kapsadığını ifade eder. Hârezm'in Belh nehrinin sonunda olduğunu ve Belh nehrinin⁶ suyunun oradan Deylem Nehri'ne aktığını belirtir (Yakubî, 1422: 93-94). Ortaçağ İslam coğrafyacılarının bir kısmının ayrı bir iklim olarak değerlendirdiği Hârezm, etrafı çöllerle kaplı geniş bir bölgedir. Kuzeybatısında Oğuz ülkesi ve güneydoğusunda Horasan ve Maveraünnehr vardır (İbn Havkal, 1938: 477; el-İstahrî, 1381: 168; el-İstahrî, 2015: 255; Ebu'l-Fidâ, 2017: 367). Makdîsî eserinde Hârezm bölgesinin coğrafyacıların bir kısmı tarafından Horasan ve bazıları tarafından da Maveraünnehr sınırları içerisinde gösterdiklerini söyleyerek, bu açıklamaların kısmen doğru olduğunu ifade eder (el-Makdîsî, 1411:284). Özellikle İstahrî, eserinde Hârezm bahsini Maveraünnehr bölümünde verse de bu bölgenin Horasan'dan ayrılmış bir iklim olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler (el-İstahrî, 2015: 254). Kazvinî, Hârezm bölgesinin de içinde bulunduğu *İklim-i Hamse* yani beşinci iklimi açıklarken doğu Türk vilayetlerinden geçerek, bilinen Türk bölgelerine yani Kaşgar, Fergana, Semerkant, Hârezm ve Hazar denizine kadar uzanıp, Derbend ve Berdea'yı aşarak Meyyâfârînkîn ve Ermeniyye sınırları olan Rum vilayetlerine kadar uzandığını bildirir (el-Kazvinî, 1373: 568).

Ceyhun nehrinin iki yakasında yayılan Hârezm bölgesi, etrafı Türkistan çölleri ile çevrili olup, kuzeyden Oğuz/Guzz ülkesi, doğudan Maveraünnehr, güney ve batı yönünden ise Horasan ile sınırdır. Hârezm gölü olarak coğrafyacılar tarafından adlandırılan Aral gölüne dökülen Ceyhun, iki tarafında oluşan imaret ve yerleşim ile Hârezm'in coğrafi yapısının şekillendiricisidir. Bu yönüyle Hârezm bölgesindeki şehir yapısında iki türlü oluşum ve gelişim süreci gözlenmektedir. İlki, Ceyhun ve kollarının şekillendirdiği *ırmak şehirleri* diye adlandırılan şehirler. Diğeri ise, orman ve yeşilin hâkim olduğu karasal bölgelerde yer alan bahçe şehirlerdir. Ancak temelde Hârezm'in büyük ve gelişmiş şehirleri ırmak etrafında yer alan şehirlerdi. Bu bağlamda Ceyhun'un doğusunda Kâs⁷ (Kârzemiyye / Kat / Şehrîstan), batısında ise Ürgenç

⁶ Araplar Türkistan'a Belh bölgesinden girip, Amuderya (Ceyhun) boyunca uzandıkları için Ceyhun yani Amuderya'ya aynı zamanda Belh Nehri demişlerdir.

⁷ Kaynaklarda şehrin ismi hakkında yukarıda da işaret edildiği üzere farklı adlandırmalar mevcuttur. *Kârzemiyye* ve *Şehrîstan* özellikle halkın burayı adlandırma biçimleridir. *Şehrîstan* adlandırması ortaçağda diğer bölgelerde de görülen yaygın bir adlandırmadır. Bu şehrin bugünkü adı ise *Şabbâz* (Şeyh Abbas Veli)'dir. el-Kazvinî, Nişabur ve Hârezm arasında bir başka Şehrîstan isimli bir şehirden bahsetmekte ve buranın kum çöllerinin arasında olduğunu, halkın sarık örme işinde ünlü olduğunu söylemektedir. Mukaddesî (2015): 49, 293; Strange, 2015: 539; İbn Fazlan, 1995: 29; el-Kazvinî, 1373, 468. Ayrıca tarihlerde Afrig'in buraya kurduğu bir saraya nispetle, "*Fir, el-Fir, Fil*" gibi isimlerde verilmiştir. Belâzurî'de bu şehrin yerini tespit ederek, el-Ahnef'in bölgeye yürüdüğü sırada, bölgenin merkezinin doğusunda olduğunu ve tamamı nehir tarafından sulanan verimli bir arazi olduğunu kaydetmektedir. A. Terenojkin şehrin ve kalenin yerini tespit etmiştir. Ayrıca İstahrî, burada bir kale olduğunu ve zamanla nehrin bu kaleyi harab ettiğini söyleyerek, şehir sakinlerinin nehirden korktuklarını ve kalenin arkasına bir şehir daha inşa ettiklerini ifade eder. Burada bir Mescidü'l-Cami, Hârezmşah'ın sarayı ve hapishanenin kale ile yan yana olduğu belirtilmektedir. el-İstahrî, 2015: 254; Terenojkin, 1940: 171-175; el-Belâzurî, 2002: 592,612. Bu şehir hakkında İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiler hakkında ayrıca bkz. İbn Hurdadbih, 1889: 30; *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından*

(Gürganç/Cürcâniyye) şehri, tarihsel süreçte iki başkent olarak görülmektedir. Kâs şehri, batı bölümüne nazaran önceleri merkez olarak medeni bir bölgeydi. Ceyhun'un taşkınları neticesinde neredeyse tamamen harap olmuş olan Kas şehri, görünüşte ihtişamlı bir yapısı olmakla birlikte, özellikle şehri dolaşan kanal sistemi, oluşturduğu kirlilikle şehrin ihtişamına gölge düşürmekteydi. Şehrin bir cuma mescidi, yaklaşık bir mil uzunluğunda çarşısı, Hârezmşah'ın sarayı, kale ve hapishanesi mevcuttu. Kas şehri, X. Yy'dan sonra özellikle önemini kaybetmeye başladı ve merkez Hârezm'in batısına doğru kaydı. Aslında şehirde oluşan nehir taşkınları ki özellikle Kas'ın içinden iki kol halinde geçen Cerdur nehrinin yarattığı tahribatlar, önce şehrin daha içlere doğru taşınmasına daha sonrasında da tamamen tahrip olmasına sebep oldu (Mukaddesî (2015): 293; Strange (2015): 538-539; el-İstahri, 2015: 255; Ebü'l-Fidâ, 2017: 368). Hârezm'in doğu bölümünün diğer önemli şehirleri arasında Nukfağ (نوكفاغ), Erdehive (اردخيوه), Vayhan (وايخان), Gerdman (گردمان), Beratekin (براتگين), Kerder/Kürder (کردر) gibi şehirler yer alır. (Hasanzâde, 1392: 25).

Özellikle Ceyhun'un tahribatı ve değişen siyasi ve sosyal şartlar neticesinde batı bölümü canlanmaya ve merkez olmaya başladı. Hârezm bölgesinin merkezi şehrinin tarihi süreç içerisinde birçok kez değiştiği görülmektedir. Nitekim Kas şehri ilk başkent olmakla beraber daha sonra Ceyhun'un taşkınlıkları neticesinde şehir biraz daha iç kısımlara taşınır. Bu bölgenin de yine Ceyhun'un taşkınlıklarıyla tahrip olması ile Gürganç'a (köhne Ürgenç) daha sonra Ürgenç'e ve nihayetinde bugünkü Hive'ye taşınmıştır (Borciyan, 1391: 4). Ürgenç şehrinin tarihi kayıtlarda farklı isimlerle adlandırıldığı görülmektedir. İslami kaynaklarda, "Gürganç", "Cürcaniye", "Şehrî Horasan" ve "Hârezm" şeklinde adlandırılan bu şehre, bölgeye yakın Türkler tarafından da "Ürgenç" denilmiştir. Şehrin Çin kaynaklarında geçen isimleri ise, "Yugan", "Yü-lung-ghie-vh", "Urungechi", "U-li-ghien" şeklindedir (Ebuzer, 1379: 1149; Breschineider, 2013: 402).

İbn Fazlan'a göre Ürgenç ile Kas arasındaki mesafe elli fersaktır (İbn Fazlan, 1995: 30). Batı bölümünün yerleşim açısından zengin bir bölge olması hasebiyle, doğu bölümüne nazaran daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Nispeten iki menzillik bir mesafeyle İslam coğrafyacıları açısından değerlendirilen doğu bölgesine nazaran batı bölgesi, beş-altı menzil genişliğinde bir alana tekabül etmektedir. Bu bölgede bulunan başlıca önemli şehirler: Hâzaresb (هزاراسب), Hive (خيوه), Zemaşşar (زمخشش), Gürganç (گرگانچ), Dergan (درغان), Sodur (سدور), Kordor/Kerder (کردر), Enhas (انحاس), Tahiriyye (طاهريه), Cigerbend/Çakırbend (جگربند)'dir. Ceyhun nehrinin her iki tarafına uzanan bu şehirler, Ceyhun'dan ayrılan kollar tarafından belirlenmiş bir coğrafi yapı gösterir. Hârezm'in ilk sınırı Tahiriyye'den başlar ve bu dar bölge Hâzaresb'e kadar pek mamur değildir. Hâzaresb, bölgenin en önemli şehirlerinden biridir ve İstahri'ye göre Ürgenç ile mesafesi iki fersaktır. Hâzaresb'de üzerinde gemilerin geçtiği Hâzaresb nehri bulunur. Nehirler üzerinden ulaşımın sağlanması bölgede birçok geçidin ve köprülerin olduğunu da gösterir. Üzerinden taşımacılık yapılan ve kanallarla sularının kullanıldığı başlıca

nehirler şunlardır; Kâvehuvâreh, Kerderân Havâş, Hive, Medâr, Vedâk, Beveh, Esnâ, Kerder vs.(İbn Havkal, 2014: 361-364; el-İstahrî, 2015: 256-257; Mukaddesî (2015): 299-301; el- Kazvinî, 1373; 604; Hasanzâde, 1392: 25).

Şehir yapılanması, görüldüğü üzere özellikle Ceyhun nehrinin vermiş olduğu avantajlar ile şekillenmekteydi. Nitekim Hârezm'in insan unsurunun suya bağlı bir yerleşim gösterdiği ve bu doğrultuda faaliyetlerini geliştirdiğini belirtmek coğrafi kimliğine paralel bir durum arz etmekteydi. Ceyhun nehrinin bölgeyi şekillendirmesi, ilerde de görüleceği gibi Tolstov'un Nil nehrinin Mısır'a yaptığı etkiye benzetmesi, Hârezm'in şehir yapılanmasının şekillenmesinde de açıkça görülmektedir.

Hârezm Bölgesinin Sosyo-Ekonomik Durumu

Hârezm bölgesinin ticari ve ekonomik yapısını incelemek, onun tarihsel sürecinin de daha iyi anlaşılması açısından büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu bağlamda hem siyasi tarihin açıklayıcı bir unsuru olarak ekonomik durumun, hem de bölgenin coğrafi yapısının getirdiği avantajla ekonomik ve siyasi durumun anlaşılması tarihi değerlendirme açısından önemli bir noktayı ihtiva eder. Hârezm bölgesinin ekonomik durumu incelendiği vakit belli başlı faktörlerin iktisadi yapıyı belirlediği görülmektedir. Bu noktada en önemli belirleyici unsurlar sırasıyla ticaret, hayvancılık, tarım ve sanayidir. Nitekim ticari faaliyetin en belirgin unsur olması onun coğrafi yapısına bağlı iken, sanayinin az olan etkisi de yine bu duruma bağlıdır.

Ekonomik faaliyetin temelinde yer alan ticaret, Hârezm bölgesinin ortaçağ dönemi aktif bir şekilde kullanılan yol güzergâhlarına olan yakınlığı ile orantılı bir durumdu. Bu bağlamda bölgenin Türkistan, Maveraünnehir, Horasan ve Hazar bölgesine olan yakınlığı ve ticari yollar üzerinde bir bağlantı noktası konumunda olması, bu durumun açıklayıcı unsurdur. Hârezm bölgesinin hemen hemen her noktasında ticari faaliyetin gözlemlenmesine rağmen özellikle yol güzergâhlarının merkez konumunda başlangıçta Kas, daha sonrasında ise Ürgenç gelmektedir. Bu noktada Hârezm'de, Merv-Ürgenç, Nişabur/Bestam-Ürgenç, Buhara-Ürgenç ve Buhara-Kas, Hazar bölgesine bağlayan İtil-Ürgenç, Türkistan'ı Hârezm'e bağlayan deri yolu gibi istikametler en önemli yollar olarak sayılabilir. Karayolu haricinde ticaretin gelişimindeki diğer bir taşımacılık faktörü ise Ceyhun nehrinin sağlamış olduğu olanaklar idi. Ceyhun nehrinden ayrılan kollarla oluşan ırmaklar, yazın gemilerle, kışın ise üzerlerinin donması sonucu kızaklarla taşımacılık noktasında büyük avantajlar sağlamakta idi. Ceyhun ve kollarının beş karış derinlikte ki bazılarına göre on yedi karış, buz tuttuğu, bu buz üzerinden inek sürülerinin dahi geçtiği ve Hârezmlilerin kışın buz kuyuları açıp buralardan su çektikleri bilinmektedir. Gevhare, Hezaresb, Kerder, Enhaz ve Hive ırmakları bunlar arasında en önemlileridir (el-Kazvinî, 1373: 605; Hasanzâde, 1392: 26-27).

Hârezm bölgesinin ticari faaliyeti doğal olarak siyasi ve sosyal huzur ile doğrudan orantılı olmakla birlikte, ortaçağın yol güzergâhlarının tercih edilmesinde de güvenlik ve pazar unsurlarının siyasi ve ekonomik yönden temini önemliydi. Hârezm'de ticareti belirleyen ve genel olarak tacir sınıfını oluşturan unsurlar arasında Hârezmliler haricinde Soğdlular, Türkler, Hazarlar, ve Horasanlılar öncelikli olarak rol oynamaktaydı. Hârezmlilerin ticari faaliyetleri ise siyasi koşullara da bağlı olmakla birlikte dönem dönem Soğdlular mesabesine ulaşmaktaydı. Nitekim Soğdlular, 8. Yy'dan

başlamak üzere Hârezm'de uluslararası ticaretin belirleyici unsuru idiler. Çin kaynaklarında Hârezm'in ticari yapısından bahsedilirken özellikle Soğd'lu tacirlerin faaliyetlerinin yanı sıra Hârezmli tüccarlarında mühim bir ticari faaliyetin içerisinde olduğu görülür. Xin Tang Shu, Hârezmli tacirlerin öküz arabalarıyla yaptığı ticarettten bahsederek, onların Çin sarayına siyah tuz ticaretini yaptıklarını belirtmektedir (Vaissière, 2005: 256-257).

Ticari faaliyet sahası olarak Hârezm'in doğu ve batı arasında bir geçiş güzergâhı üzerinde yer alması, onun her iki yönden de gelip giden mamullerin sergilendiği pazarlara sahip olmasına neden olmuştu. Ticaret alanı olmasına ek olarak kendi üretim mallarıyla da sanayisi gelişim göstermekteydi. En önemli üretim kaynaklarından birisi ipek kumaş endüstrisi idi. Hem Çin'den Hârezm ve Maverâünnehir'e gelen hem de Hârezm'de üretilen ipek böceği ile bölgede bu ürüne dayalı sanayi, insanların geçim kaynaklarından birisiydi. İpek üretiminin yanında önemli ölçüde üretilen diğer bir ürün ise yünlü kumaş ve pamuklu elbiseler, keçe, yatak örtüleri, çarşaflar idi. Bunların hem üretimi hem de Oğuz ve Kıpçak bölgelerinden gelen yünün işletilerek ticari faaliyete katkısı, oldukça mühim bir miktara tekabül etmekteydi. Tabii bölgede özellikle Ürgenç, Beratekin, Kerder ve Kas'ta yetiştirilen küçükbaş hayvancılık, yün ve kumaş sanayisi ile birlikte, peynir, lor üretimi gibi süt ürünlerinin üretimiyle de ekonomiye büyük katkı sağlamaktaydı. Ayrıca post ve deri üretiminde başta Kerder olmak üzere Hârezm'in birçok şehrinde üretilen ürünler, oldukça rağbet görmekteydi. Dericilikte ise su tulumu, gemi duvarları için kaplama ve elbise gibi alanlarda üretim yapılmaktaydı. Keçi, inek, at, yaban eşeği ve deve gibi hayvanların postları, bilhassa manto ve ceket gibi elbise yapımında tilki, tavşan, sincap, kunduz, vaşak, samur ve kakım gibi hayvanların da post ve kürkleri, deri sanayisinin ve ticaretin önemli unsurlarıydı. Lüks yaşam için kürk üretimi, özellikle iç piyasa için varlığını sürdürmekteydi. Bu ürünler Hazar, Bulgar, Rus ve Karadeniz sahillerine satışları bol miktarda gerçekleştirilen ticari mallardı (Mukaddesî, 2015: 334-336; İbn Havkal, 2014: 363-364; Hudûdu'l-Âlem 2008: 78; Strange, 2015: 553-554; Hasanzâde, 1392: 28-30;

Doğal mamullerden üretilen ve Mukaddesî'de oldukça tafsilatıyla verilen diğer ürünler ise şunlardı: Bal mumu, ok, külâh, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi, kehribar, kaymak, bal, fıstık, sert kabuklu yemişler, Bektaşî üzümü, susam, ünlü Hârezm şahinleri, kılıç, göğüs zırhları, halı, battaniye, bişkiş denilen brokar, türban, göğüslük, kilit, arenc denilen özel bir giysi, yay, kırmızı, oyma kayık gibi daha birçok ürün Hârezm sanayisinde ev pazarlarında yer almaktaydı (Mukaddesî, 2015: 334-335; Strange, 2015: 553-554)

İslam dünyasının önemli ticari faaliyetlerinden diğeri de köle ticareti idi. Ortaçağda kölelik müessesesi ve köle ticaretinin ekonomik yönü muasır ve muahhar kaynaklar tarafından bahse konu edilmiştir. Maverâünnehir'de Buhara, Semerkant ünlü köle pazarlarına sahipti. Ayrıca Teraz, Bedehşan ve Hârezm bu pazarlara sahip diğer önemli yerlerdi. Siyasi ve sosyal koşullara bağlı olmak kaydıyla köle ticaretinde Yunan, Rus, Sakalibe, Alan ve özellikle de kendi aralarındaki çekişmelerden dolayı Türk köleler, önemli miktarı teşkil etmekteydi. Hatta Hârezm'de Anuştegin idaresinden uzun zaman

öncesinde Türk kölelerin mahallelerinden bahsedilmekteydi. Hârezm'deki Türk unsuru için özgür ve köle Türkler⁸ olarak sınıflama dahi yapılmaktaydı. Vergi açısından da köle geliri önemli bir katkı sağlamaktaydı. Mukaddesî, Hârezm'de köleler için konulan vergilerin ağır olduğunu, hiç kimsenin yerel yöneticinin izni olmadan köle ticareti yapamayacağını ve erkek köleler için 70-100 dirhem kadın köleler için ise 20-30 dirhem arası vergi alındığını aktarmaktadır (Mukaddesî, 2015: 292; İstahri, 2015: 258; İbn Havkal, 2014: 363-364; Strange, 2015:554; Hasanzâde, 1392: 28-30). Bu durumun da doğal olarak Hârezm'de köle ticaretinin ekonomiye olan etkisini ortaya koymakta ve bu pazarların devamlılığını sağlamaktaydı.

Hârezm bölgesinde tarım, ticaretten sonra gelen en önemli geçim kaynağıydı. Tarım arazisi, özellikle Ceyhun nehri ırmağı boyunca sulanabilen yerlerde uzanmakla birlikte, kıyı bölgeleri haricinde de tahıl üretimi yapılmaktaydı. Bilhassa bahçecilik, şehir içinde evlere yakın olarak yapılmaktaydı. Hârezm'in üzüm yetiştiriciliği hakkında birçok İslam coğrafyacısı bilgi vermektedir. Ayrıca meyve üretimi ki bilhassa meşhur Hârezm kavunu da sadece iç pazar için değil artı ürün olarak yakın bölgelere satılabilecek kadar üretilmekteydi.⁹ Yine bu minvalde ticaret bahsinde değinildiği üzere dut ağacı ve buna bağlı olarak ipek böceği yetiştiriciliği de yaygındı (Mukaddesî, 2015: 291; İbn Battûta, 2010: I, 522; Özdal, 2016: 408). Tarım faaliyetleri arasında ikinci sırada sayılabilecek ürün ise pamuk yetiştiriciliği idi ve pamuğa bağlı sanayi, yine bölgenin önemli geçim kaynakları arasındaydı. Ürgenç başta olmak üzere koyun yetiştiriciliği yaygındı ve buna bağlı olarak süt ürünleri imalatı da yapılmaktaydı. Ayrıca büyük baş hayvancılık ve balıkçılık tarımsal üretim için önemli faaliyetlerdi (Mukaddesî, 2015: 293,295; Strange, 2015: 553; Hasanzâde, 1392: 28).

Hârezm'in sosyal hayatı, bölgenin coğrafi yapısıyla yakından alakalı olmakla birlikte, kendine has bir yaşam tarzı oluşturmuştu. Ekonomik açıdan refah düzeyinin yüksek olduğu şehirlerin fazlalığı, mimari açıdan gelişime sebep olmuş ve Bizans, Sicistan ve Kâzerun mimarisinde yapılar inşa edilmiştir. Birbirleriyle bağlantılı nizami evler ve bahçeler, çiftlikler ve ağaçlık bölgelerin ırmak kenarlarında yerleşimi, bolca yaygındı. Hârezm halkının bir bölümü, akıllı, ilim sahibi, kabiliyetli ve İslam hukuk ve kaidelerini bilen, misafirperver ve iyi savaşçı kişiler olarak tasvir edilmektedir. Ortaçağ ilim

⁸ Hârezm bölgesindeki Türk köleler hakkında Kazvinî'de ilginç bir vakia anlatılır. Bu olaya göre, Hârezm'den hareket eden büyük bir kabile bolca Türk köle olarak yola çıkar. Ancak bir süre sonra Türk gulamlar, kendi aralarında birleşerek kervancıları esir alırlar. Tacirler kendilerine ne yapacaklarını sorduklarında onları öldürüp mallarını satacaklarını söylerler. Tacirler, mallarının satışı noktasında kölelerin bunu yapamayacaklarını, kimsenin onlardan mal satın almayacağını, bu yüzden kendilerini serbest bırakmak kaydıyla malları satın parayı onlara verebilecekleri noktasında bir anlaşma yapmayı teklif ederler ve Türk köleler, bu anlaşmayı kabul ederler. Malların pazara götürüldüğü sırada bu tacirler Hârezm hükümdarına haber göndererek, durumu iletirler. Hârezm hükümdarı ki eserde kim olduğu yazılmamıştır, bir baskınla bu gulamları bozguna uğratar ve bu olaydan sonra bir hüküm ilan ederek artık Hârezm'de hiçbir tacirin Türk köle alım satımı yapmayacağını duyurur (el-Kazvinî, 1373: 592-593).

⁹ Hârezm'in kavununun ününden bahsederken onun saklanması ve yetiştirilmesi hususunda Kazvinî, bu kavunun Hârezm'in etrafında yer alan çölde yetişen غاز شتر / şotor ğaz diye adlandırılan bir tür deve dikeninin içine kavun tohumu saklanarak üretildiğini ifade etmektedir. Şotor ğaz özellikle Horasan bölgesinde de ترنجبین terencebin olarak isimlendirilen bir ilaç yapımında da kullanılan Hârezm bölgesine bir bitki türüdür (el-Kazvinî, 1373: 599).

müessesleri içerisinde Hârezmlî öğrencilerin meşhur olduğuna vurgu yapmak için kaynaklarda, “ilmi çevrelerde Hârezmlî bir öğrencisi olamayan hocaların olmadığı görülür” denmektedir. Hatta Kazvinî, Hârezm halkının bilgi seviyesine atfen Fahreddin Razi’nin bir gün avama yapmış olduğu ilmi bir sohbette camide bulunanların hepsinin kelimine vakıf olmalarına vurgu yaparak, halkın bilgi seviyesini belirtmeye çalışmıştır. Hârezm’in normal halkının kötü özelliklerinden bahsedilirken de özellikle nezaket ve espriden uzak olmalarına, obur ve kaba olmalarına vurgu yapılmıştır. Giyim tarzı olarak Hârezm bölgesinin soğuk olması, onların yünlü elbiseleri tercihlerine sebep olduğu gibi, gömlek ve eğri takılmış kalanüvise külahları meşhurdur (Mukaddesî, 2015: 291; İbn Havkal, 2014: 363-364; el-Kazvinî, 1373: 445,603).

Hârezm Bölgesinin Tarihsel Kimliğinin Oluşumu

Bîrûnî’ye göre, Hârezmliler bu bölgeye Selevk takviminden 980 yıl önce gelmişlerdir. Bîrûnî’nin bir Hârezmlî olarak yaptığı tarihlendirmede, Afrig hanedanlığının İskender’den 616 yıl sonra kurulduğunu ifade eder. Efsanevî dönemlerde buranın Siyâvûş’un memleketi olduğu iddia edilmektedir. Afrig, sarayını el-Fir’in¹⁰ arkasına kurar ve halk da Afrig’in sarayını yapmasını, tarihlendirmenin başlangıcı olarak kabul eder (el-Bîrûnî, 1879: 41-42; Esin, 1997: 52). Bu tarihlendirmeye dayanarak Hârezmliler kendilerini, Ceyhun havzasında bu dönemdeki kültür mirasının takipçileri olarak görmüşlerdir. Ancak bu bilginin doğruluğu noktasında başka hiçbir kaynak böyle bir bilgi vermemektedir (Togan, 1997: 241). Hârezmlilerin tarihsel sürecini, özellikle tarihî kayıtların yoksun olduğu dönemde, yani Afrig öncesinde takip etmek oldukça zordur. Hârezm bölgesinin tarihsel sürecini Barthold, dört kısma ayırmaktadır. Bu taksimat, İlk dönem, Afrig-oğulları ve öncesi; ikinci dönem, 995-1017 tarihleri arası Me’muniler, üçüncü dönem, Gazneli Devleti’nin bölgeye hâkimiyeti ve Altuntaşlar idaresi ve son dönem olarak da Anuşteginogulları dönemi, yani Hârezmşâhlar Devleti dönemidir. (Barthold, 1997: 264).

Arkeolojik kalıntılar doğrultusunda Hârezm bölgesinin tarihlendirilmesine ışık tutan Tolstov, bu bölgenin M.Ö IV. bine tarihlenen Geç Neolitik Kelteminar kültürünün karakteristik özelliğini gösterdiğini söyler. Hârezm bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalarda beslenme biçiminde su ürünlerinin ön planda olduğu görülür. Balık, öncelikli besin kaynağı olmakla birlikte, su kuşları kemiklerine de rastlanmaktadır. Avcılığa çok önem veren Hârezmliler, araç gereç yapımında taş ve kemikten çok çakmaktaşı kullanmışlardır. Yiyecekler, topraktan yapılmış sağlam altı sivri kaplarda pişirilmiştir. Bu kaplarda geometrik bezemeler mevcuttur. Hârezm bölgesindeki Kelteminar kültürüne ait yerleşim yerlerinde geniş aile tipi yaşam tarzı göze

¹⁰ El-Fir- Fil; Bîrûnî’nin aktardığı rivayetlere göre, bu kale Nuh’un oğlu Sam tarafından yapılmıştır. Ayrıca Dahhak’ın Venüs yıldızı adına bu kaleyi kurdurduğu da rivayet edilmektedir. El-Fir, Ceyhun nehrinin sularının aşındırmasıyla yıkılmıştır. El-Bîrûnî, Ebû Reyhan, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2011, 77. Hamdullah Mustevfî, şimdilerde Hârezm başkenti olarak bilinen “Urgenç”in eskiden Fir olarak bilindiği ve daha sonra “Mansûrah” olarak adlandırıldığını ve nihayetinde Urgenç’e dönüştüğünü ifade eder. Mustevfî’nin beşinci iklim yerleştiği Hârezm’in başkentinin Hazaresb, Dargan, Kaş, ArdaşuSmithan, Safardaz, Nuzvar, Karduranşah adında kasabaları vardır. Hamdullah Mustevfî, *Nuzhat-al-Qulub*, (Çev. Guy Le Strange), E.J. Brill, London 1919, 251.

çarpmaktadır. Evin içinde sönmeden yanan ateş, ev yaşamının merkez noktası olup, geniş ailenin ev yaşamı, örf, adet ve gelenekleri, bu bölümde görülmektedir (Tolstov, 1984: 15,20). Kelteminar kültürü izleri, Ceyhun nehrinin suladığı bölgede sulama kanalları ile geniş bir deltadır. Çevresi bozkır ve çöllerle çevrilen Hârezm deltası, Ceyhun'un bölgedeki önemine binaen Nil nehrinin Mezopotamya'daki rolüne benzetilmektedir (Tolstov, 1984; Bosworth, 1986, 1060). Kelteminar kültürünün karakteristik özelliği de işte bu nehrin bölgeye yaptığı bir diğer etkidir.

Hârezm bölgesi ve burada yaşayan halklar adına ilk tarihî kayda Herodot işaret etmektedir. Etrafları dağlarla çevrili olan bir ova olarak tarif ettiği Hârezmlilerin Hyrkania'lıların, Parthia'lıların, Sarangia'lı ve Thamanae'lilerin komşusu olduğunu ifade eder. Çevresini saran bu dağlardan Akas¹¹ adında bir ırmağın çıktığını ve bu sayılan halkların ülkelerini suladığını söyleyen Herodot, Ahmenidlerden önceki dönem hakkında bilgi verir. Daha sonra Ahamenidlerin suyun önünü keserek bu ülkelerden suyun kullanımı karşılığında ücret aldığını belirtir (Herodotos, 1973: 212-213). Bu bilgiyle Hârezm'de eski zamanlardan itibaren sulama kanalları açıp tarımla uğraşan bir medeniyetin mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır (Togan, 1997: 241). Ziraatın bölge için önemi bu bilgilerle ortaya çıkarken, aynı zamanda bölgeye İranlıların hâkim olduğu görülmektedir. Ayrıca Hekataios, Hârezm bölgesi hakkında kısa bilgiler verir ve hatta Herodot'un bu bölge hakkındaki bilgileri, Hekataios'dan aldığı da iddia edilir. Hekataios, Hârezmlilerin Parth ülkesinin doğusunda oturduklarını, dağlar ve ovalarla kaplı olan bu ülkenin dağlarında kendiliğinden yetişen ılgın ağaçlarının olduğunu söyler (Felix., 1923: 191-192; Sina, 2009: 155-156; Togan, 1951: 11).

Bölgede izlenen ilk yerel hanedanlık olan Afrig-oğulları, sağ Hârezm denilen Ceyhun'un doğusundaki Kas şehrinde, hanedanın kurucusu Afrig tarihiyle başlamaktadır. III. yüzyıldan itibaren takip edilen Afrig-oğulları hanedanlığı, Arapların 717'de ülkeyi fethetmelerine kadar bağımsız bir şekilde Hârezm'i yönetmişlerdir. Bîrûnî, Kuteybe b. Müslim'in burayı ikinci kez fethinden bahseder ve Askacamuk'u "*Şah*" ünvanıyla tayin ettiğini söyler (el-Bîrûnî, 2011: 79-80; Togan, 1951: 11). Afrig-oğulları döneminde Hârezm, Araplar tarafından fethedilmiştir. Arapların Hârezm'e yaptıkları ilk seferin tarihi hakkında malumatlar karışıktır. Belâzurî, 52/651 tarihinde el-Ahnef'in bölgeye yaptığı bir seferden bahseder. Ancak seferin neticesinde dikkate değer bir durum görülmemektedir (el-Belâzurî, 2002: 592). Halife Osman b. Affan'ın oğlu Sa'id'in Horasan valiliği döneminde Semerkant'ın fethi münasebetiyle bölgede fetih hareketlerinin başladığı görülmektedir. Bu doğrultuda 61/681 tarihinde Hârezm'e tekrar bir sefer düzenlendiği ve bölgenin Selm b. Ziyâd tarafından haraca bağlandığı rivayet edilmektedir (el-Belâzurî, 2002: 600; Kurat, 1948: 393). Daha sonra Haccac b. Yusuf'un ısrarlı teşvikiyle Horasan valisi Yezid b. Mühelleb döneminde Hârezm'e bir sefer düzenlendi ve Hilafet ordusu ağır kayıplar vermesine rağmen, bolca ganimet elde etti.¹² Ancak Hârezm'in fethi Horasan valisi Kuteybe b. Müslim döneminde yapıldı. 86/705

¹¹ Latince "Axnç" Amu-Derya, Ceyhun.

¹² Belâzurî, Yezid b. Mühelleb'in bu sefer sırasında Hârezm'den çok sayıda esir aldığını ve bu esirlerin elbiselerini kendi askerlerine giydirdiği için tüm esirlerin soğuktan donarak öldüğünü nakleder. Belâzurî, 607.

yılında Horasan valiliğine görevlendirilen Kutrybe b. Müslim, Maveraünnehr’de fetih hareketlerine başladığı sırada, Hârezm’de hâkimiyet süren Hârezmşah Cangan ile kardeşi arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Hârezmşah’ın kardeşi Hurzad, Kuteybe b. Müslim ile anlaşarak kardeşinin hâkimiyetine son vermeye çalıştı. Gelişen olaylar neticesinde Hârezm, tahminen 93/713 yılında Kuteybe b. Müslim tarafından fethedildi. Hârezm’in başkenti el-Fir Arapların yağmasına uğradı ve çok sayıda insan öldürüldü.¹³ Nihayetinde bundan sonra Hârezm bölgesi de İslam hâkimiyeti altına girdi.

Hârezm’in sol tarafının, yani Gürgeç’in İbn Fazlan’ın seyahatnamesine göre, Afrig-oğulları hanedanından Hârezmşah Muhammed b. Irak’ın valiliğinde olup, hudut birliklerinin Samani Devleti’nin elinde olduğu görülmektedir (İbn Fazlan, 1995: 29). Kas merkezli ve 977-995 tarihleri arasında hüküm süren Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Irak’ın soyu hakkında muhtelif malumat ve belirsizlikler vardır. Fakat bölgenin Samaniler aracılığıyla Memuniler idaresine geçtiği süreçte, Banu Iraq/Araq’ın hâkimiyeti onun bastırıldığı paralardan ortaya çıkmaktadır (Federov, 2000: 71-75). Bu gelişmekte olan bölgeyi bir müddet sonra Samaniler idarelerine almış ve Ebu’l-Abbâs Me’mun bin Muhammed buraya vali tayin edilmiştir. 995 yılında başlayan bu valilik, zamanla güçlenmiş ve Afrig-oğulları idaresindeki Kas şehrini de tabiiyetine almıştır (Nazim, 1931: 56; Togan, 1951: 17). Böylece birleşen Hârezm bölgesi, bu tarihten itibaren tek bir idare altına girmiştir (996). 1017 yılına kadar devam eden Me’muniler dönemi, bu tarihten itibaren Gazneli hâkimiyetine girmiş ve bu hâkimiyet sonrası Altuntaş ve oğullarının Hârezmşahlığı dönemi başlamıştır. Gazneli dönemi tarihçilerinden Beyhakî’nin eserinde bu bölgeye ve bu tarihî döneme ait verdiği kayıtlar, *Zikr-i Hârezm* veya *Tarif-i Velayet-i Hârezm* bölümünde ele alınmaktadır. Beyhakî, eserinde yer alan Hârezm ile ilgili bölümü, Bîrûnî’nin eserinden naklettiğini söylemekte ve Bîrûnî’ye nispetle onun manasız ve asılsız hiçbir şeyi yazmayacağını belirterek, bu bölgenin ve tarihî olaylarının ehemmiyetini vurgulamaktadır.¹⁴ Beyhakî, bu bölümü yazma sebebinin bölgenin tarihî sürecini Bîrûnî’den aktardıklarına ek olarak tamamlamak, Me’emuniler’in nasıl zelim olduğunu, Gazneli Mahmud’un bölgeyi ele geçirişini ve Altuntaş’ın oraya vali oluşunu ve oğlu Harun’un bağımsızlık macerasını anlatmak olduğunu ifade eder (Beyhakî, 1384: 906).

¹³ Hârezm’in Kuteybe b. Müslim tarafından fethi ile alakalı karışık malumatlar mevcuttur. Bölgenin nasıl fethedildiği ve bölgede meydana gelen olaylar ve bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, 612-615; Taberî, Ebû Câfer Muhammed bin Cerir’üt, *Tarih-i Taberî*, trc. M. Faruk Gürtenca, Sağlık Yayınları, İstanbul (tsz), 256-258; İbn Â’sâm el-Küfî, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Fütuh*, thk. Ali Şiri, Dâr el-enzvâ’î, Beyrut 1411, VII, 155; İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed, *Tarihî İbn Haldun*, trc. Abdul Muhammed Ayetî, Müesseseyî Mutâlaat-ı ve Tehkikat-ı Ferhengî, Tahran 1363, c. 2, 106-107; Kurat, “Kuteybe Bin Müslim’in Hârezm ve Semerkand’ı Zaptı”, 396-400; Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005, 143-149; Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler*, Sevinç Matbaası, Ankara 1968, 49; İsmail Hasanzâde, “Tehlîlî İntikâd-i Revayethâyî Fethî Hârez”, *Mutâlât-ı Tarihî İslam*, sayı: 18, Tahran 1390, 9-32; Cevad Heravî, “Muluk-î Hârezm (Afrigi) ez Ağaz ta Zuhurî Sâmaniyan”, 167-177; Ferruhî Sistânî, “Feth-i Hârezm”, *Aryânâ*, sayı: 2, 1321, 50-53.

¹⁴ Bîrûnî’nin el- Musâmeretü fî Ahbârî Hârizm isimli eseri Hârezm tarihini ve yaşadığı döneme ilişkin olayları içeren eseri olup günümüzde mevcut değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Beyhaki, bu eserin bazı bölümlerini nakletmiştir.

Netice

Hârezm ismi, tarihsel kaynaklarda muhtelif anlamlarda karşılık bularak oluşmuş bir isimlendirmedir. Nitekim bu ismin ehemmiyeti, Türk siyasi hayatını ve bir hanedanlığın ismini de teşkil ettiği için tarihsel bir değerlendirmenin konusu olmayı hak etmektedir. Bu doğrultuda yapılan çalışma neticesinde iki kelimenin birleşimi olarak değerlendirme dil açısından da uygun görünmektedir. *Har*'ın sıfat olarak işlevi ve *rezm* ile söyleniş şekli süreç içerisinde kaynaşan genel bir isimlendirme haline dönüştüğü ortay çıkmaktadır. Netice itibarıyla de bölgenin tarihi seyrine bakıldığı zaman, coğrafi yapı- isim ve siyasal yönetim üçlemesinde coğrafi unsur, belirleyici bir faktör olarak görülmektedir.

Horasan ve Maveraünnehr'den ayrı bir iklim olarak İslam coğrafyacılarının eserlerinde bahsedilen Hârezm'de kendine ait sosyal ve kültürel bir yapı oluşmuştur. Bîrûnî'nin de değindiği üzere Hârezmlilerin Soğd, İran ve Araplar'dan ayrılan farklılıkları mevcuttur ve bu kültürel gelişim, aynı zamanda siyasî yapıyı da tarihî süreç içerisinde belirlemiştir. Böyle bir bölgenin hâkimiyet tarzı, mutlak bir iktidarın baskıcı yapısının tutunamadığını göstermekle birlikte, burada hüküm süren valilerle yerli halkın zaman içerisinde birbirlerine olan tutumu sayesinde kısmen özgür bir siyasal hâkimiyet sergilendiği gözlenmiştir. Ceyhun nehrinin geçişi engelleyen konumu ve su yollarının doğal bir barikat oluşu, istilâlar karşısında bölgenin askeri açıdan müdafaasında da coğrafi yapının sağlamış olduğu büyük avantajlar olmuştur.

Ayrıca Hârezm bölgesinin tarihî ticaret yolları üzerinde olması, bu bölgenin en önemli özelliklerinden biridir. Hârezm, Arabistan'dan gelen Ön Asya ticaret yolu, Hindistan güzergâhından Hint Baharat yolu ve Çin'den gelen Kuzey Ticaret yollarının kesişim noktasında bulunmaktaydı. Nitekim bu ticaret güzergâhı üzerinde olan Hârezm, açık bir pazar konumundaydı. Bu yönüyle Hârezm şehirleri zaman içerisinde zenginleşmiş burjuvazinin ikamet yeri idi. Ticari hayatın canlılığı ile Hârezm şehirleri gelişmiş, mamur ve müreffeh bölgelerdi. Bu coğrafi ve sosyal unsurlar doğrultusunda değerlendirildiğinde Hârezm'in hemen hemen her dönemdeki idari yapısının şekillenme tarzı, daha iyi anlaşılabilir. Nitekim Afrig-oğulları, Me'muniler, Altuntaşlar ve Hârezmşâh Devleti, hep bir valinin güçlenmesi ve bir güç olarak ortaya çıkması neticesiyle kurulmuş siyasî yapılarıdır.

Kaynakça

- Alan, H. (2007), *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Barthold, V.V. (1965), *Raboti po İstoricheskiy Geografii*, Moskova.
- Barthold, V. V. (1372), *Težkire-yi Coğrâfyâ-yi Târihi-yi İrân*, (trc. Hamza Serdâdver), Tahran.
- Barthold, V.V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, TTK.
- Barthold, V.V. (2010), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yay.
- Barthold, V.V. (2006), *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kâzım Yaşar Kopraman-İsmail Aka), Ankara, TTK.
- Barthold, W. “Harizmşah”, *İ.A.*, 5/1, MEB.
- Borciyan, H. (1391), “Nakd ve Berresi Kitab: Payitaht-ı Evveli Hârezm”, *Kitab-ı Mahî Ülum ve Fünun*, (2/60), Fer verdin, 3-5.
- Baydemir, H. (2011), *Özbek Efsaneleri*, Erzurum, Fenomen Yayıncılık.
- Beyhakî, Hâce Ebu el-Fazl Muhammed bin Hüseyin Debir (1384), *Tarih-i Beyhak*, tash. Ali Ekber Feyyaz, Tahran.
- Bosworth, C.E. (1986), “Khwarazm”, *EI²*, IV. E.J. Brill.
- Breschineider, E. (2013), “Moğol İmparatorluğu Devri” Çin Kaynakların Göre Türkistan Şehirleri, (Çev. Kürşat Yıldırım), Ötüken, İstanbul.
- Dekhoda, A. E. (1347), *Loghatname*, XXI, Tahran, Danışgah-ı Tahran.
- Ebü'l-Fidâ (2017), *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Buldan)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Ebuzer, İ.T., (1379), “Şehr-i Ürgenç ve Asâr-ı Tarihi An”, *Mütalat-ı Asya-yı Merkezi ve Kafkas*, (31), Tahran, 113-126.
- el-Belâzuri (2002), *Fütühu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- el-Bîrûnî, Ebû Reyhan (1879), *The Chnoroology of Ancient Nations*, (Çev. C. Edward Sachau), London.
- el-Bîrûnî, Ebû Reyhan (2011), *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yayınları.
- el-İstahrî, Ebi İshak İbrahim bin Muhammed el-Fars (1381), *el-Mesalik ve'l Memalik*, (Nşr. Muhammed Cabir), Kahire.
- el-İstahrî, Ebi İshak İbrahim bin Muhammed el-Fars (2015), *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, Ayışığı Kitapları.
- el-Kazvinî, Zekerriyya b. Muhammed b. Mahmud (1373), *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l- 'ibâd*, c.1, Tahran, Emir-i Kebir.
- el-Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (1411), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, I, Kahire, Mekteb Metbulî.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed (2015), *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yayınları.
- el-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah (2014), *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l Ebsâr*, İstanbul, Selenge Yayınları.
- Esin, E. (1997), *Türkistan Seyahatnamesi*, Ankara, TTK.

- Étienne De La Vaissière (2005), *Sogdian Traders*, (Çev. James Ward), Leiden-Boston, Brill.
- Fedorov Michael, (2000), "The Khwarazmahahs of the Banū 'Irâq (Fourth/Tenth Century)", *Iran*, Sayı: 38, Taylor & Francis, Ltd., 71-75.
- Felix, J. (1923), "Hekataios von Milet (Testimonia)" Edt: Felix Jacoby, Berlin, *Die Fragmente der Griechischen Historiker Part I-III*.
- G. Le Strange (1873), *The Lands of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Aisa from the Muslim Conquest to the Time of Timur)*, Newyork.
- G. Le Strange (2015), *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, İstanbul, Yeditepe.
- Galima, M.- Corayeff M. (2001), *Turan'ın Alp Kızları*, İstanbul, Şa-To Yayınları.
- Hândmir, Gıyâs'el-din bin Hemam el-din (1380), *Târih-i Habibü's Siyer Fi Ehbârü Efrâdi Beşer*, (Nşr., Celaleddin Hemayî), I, Tahran, İntişârât-ı Hayyâm.
- Hasanov, H. (1965), *Orta Asiya Cay Namleri Tarihiden*, Taşkent, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Hasanzâde, İsmail, (1392), *Tarihî İran der Ahd-i Hârezmşahiyyan*, Tahran, Kitab-ı Parse.
- Hasanzâde, İsmail. (1390), "Tehlilî İntikâd-i Revayethâyî Fethî Hârez", *Mutâlât-ı Tarihî İslam*, (18), Tahran, 9-32
- Heravî, C. (1387), "Muluk-î Hârezm (Afrigî) ez Ağaz ta Zuhurî Sâmaniyan", *Feslnameyî Pejuheşnameyî Tarih*, (10), Becneverd.
- Herodotos (1973), *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Haz. Azra Erhat, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Heyd, W. (1975), *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara, TTK.
- Husrevbeygî, H. (1386), "Coğrafyay-ı Tarih-i Hârezm" *Pejuheşhay-i Tarih-i İran ve İslam*, (1) sonbahar ve kış.
- İbn Â'sâm el-Kûfî (1411), Ebû Muhammed Ahmed, *el-Fûtuh*, thk. Alî Şirî, VII, Beyrut, Dâr el-ezvâ'î.
- İbn Battûta, Abû Abdullâh Muhammed Tancî (2010), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), I, İstanbul, YKY.
- İbn Fazlan (1995), *Seyahatnâme*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Bedir Yayınları.
- İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed (1363), *Tarihî İbn Haldun*, trc. Abdul Muhammed Ayetî, II, Tahran, Müesseseyî Mutâlaat-ı ve Tehkikat-ı Ferhengî.
- İbn Havkal, Muhammed bin Havkal el-Nesibi (1938), *Suret'ül Arz*, II, Beyrut, Dâr-ı Sâdr.
- İbn Hurdadbih (1889), *el-Mesaliki vel- Memalik*, Beyrut, Dâr-ı Sâdr.
- Kafesoğlu, İ. (2000), *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara, TTK.
- Kiepert, H. (1878), *Lehrbuch Der Alten Geographie*, Berlin, Verlag Von Dietrich Reimer.
- Kitapçı, Z. (2005), *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Konya, Yedikubbe Yayınları.
- Kurat, A. N. (1948), "Kuteybe Bin Müslim'in Hârezm ve Semerkand'ı Zaptı", Ankara Üniversitesi, *DTSCFD*, VI(5), Ankara.
- Mustevfi, H. (1919), *Nuzhat-al-Qulub*, (Çev. Guy Le Strange), London, E.J. Brill.
- Nazim, M. (1931), *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, London.

- Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler* (2013), (Çev. Yusuf Ziya Yörükân), haz. Mehmet Şeker-Ali Ertuğrul-Süleyman Özkaya-Tahsin Koçyiğit, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Ögel, B. (1984), *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara, TTK.
- Özdam, Ahmet N. (2016), *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, İstanbul, Selenge Yayınları.
- Sina, A. (2009), "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolu Öncüleri: III-Miletoslu Hekataios", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), Ankara, 155-156.
- Sîstânî, F.(1321), "Feth-i Hârezm", *Aryânâ*, (2), 50-53.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed bin Cerir'üt (tsz), *Tarih-i Taberî*, trc. M. Faruk Gürtunca, İstanbul, Sağlam Yayınları.
- Terenojkin, A. (1940), "Arheologicheskie Razvetki v Horezme", *Sovetskaia Arheologia*, (VI), Moskova, 171-175.
- Togan, Z.V. (1947), *Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul.
- Togan, Z.V. (1951), *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-Adab)*, İstanbul.
- Togan, Z.V. (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, Enderun Kitabevi.
- Togan, Z.V. (1997), "Hârizm", *İA*, 5/1, MEB.
- Togan, Z.V. *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-Adab)*, 11.
- Tolstov, S. P. (1964), *Kadimgi Hârezm Medeniyetini İzleb*, SSSR Fenler Akademiyasi, Taşkent, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Üçok, B. (1968), *İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler*, Ankara, Sevinç Matbaası.
- Vásáry, István (2007), *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Çev. İsmail Doğan), İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Yakubî, Ahmed bin Ebi Yakub (1422), *el-Buldan (el-Yakubî)*, Beyrut, Darü'l-Kitab el-İlmiye.
- Yakubî, Ahmed bin Ebi Yakub (1343), *el-Buldan*, trc. Muhammed İbrahim Ayeti, Tahran, İntişarat-ı Bûnga.
- Yâkut Hemevî (1995), *Mûc'em el-Bûldan*, Dar-ı sâdr, II, Beyrut, Dâr-ı sâdr.

BARÂK HÂCİB VE KUTLUGHANLILAR
(KİRMÂN KARAHITAYLARI)'IN KURULUŞ SÜRECİ
BARÂK HÂJİB AND ESTABLISHMENT PROCESS OF THE
KUTLUGHANS (KİRMÂN OF KARAHITAYS)

CİHAN GENÇTÜRK

Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Dr. Stud. Ataturk University Institute of Turkish Researches

hangencturk2008@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-8802-7632>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 19.08.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.12.2017

Sayfa-*Pages* : 323-336

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3802>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**BARÂK HÂCİB VE KUTLUGHANLILAR
(KİRMÂN KARAHİTAYLARI)'IN KURULUŞ SÜRECİ**
BARÂK HÂJİB AND ESTABLISHMENT PROCESS OF THE
KUTLUGHANS (KİRMÂN OF KARAHITAYS)

CİHAN GENÇTÜRK

Öz

Kutlughanlılar (Kirmân Karahitayları) İran'da büyük Deşt-i Lut Çölü'nün güneybatısında bulunan Kirmân'da Hicri 619 (Miladi 1222-23) yılında Barâk Hâcib tarafından kurulmuş yerel bir hanedanlıktır. Hanedanın kurucusu olan Barâk, Karahitay Hükümdarı Gürhan'ın hâcibi olarak Karahitaylara hizmet etmekteydi. Ancak daha sonra Karahitaylar'ın yıkılmasıyla birlikte daha önce elçi olarak gönderildiği Hârizmşâh Alâaddîn Muhammed'in hizmetine girdi. Alâaddîn Muhammed'in oğlu Gıyâseddîn Pîrşâh babasının ölümünden sonra Irak-ı Acem'e yerleştiğinde Barâk da onun gözde emirleri arasına girerek İsfahân valiliğine tayin edildi. Bu görevden kısa bir süre sonra Hârizmşâhlar'ın zayıflamasıyla birlikte Kutlug Han unvanıyla meşhur olan Barâk, Kirmân'a hâkim oldu ve Kutlughanlılar hanedanı kurdu.

Anahtar Kelimeler: Barâk Hâcib, Hârizmşâhlar, Gıyâseddîn Pîrşâh, Kutlughan Hanedanlığı, Kirmân

Abstract

Kutlughans (Kirman of Karahitays) was a local dynasty founded by Barâk Hâjib in Hijri 619 (AD 1222-1223) in Kirman, located on south-west of the Great Deşt-i Lut desert in Iran. Barâk, the founder of the dynasty, was serving as statesman for Gürhan who was the ruler of the Karahitays. Later on, following the collapse the Kharahitays, he entered to service of Hârizmşâh Alâaddîn Muhammed to whom he had served before as envoy. When Gıyâseddîn Pîrşâh who was the son of Alâaddîn Muhammed settled in Iraq-Acem after his father's death, Barâk was appointed as the governor of İsfahan as a favorite governor. After a short period; the Barâk, famous for the title of Kutlug Khan, controlled Kirmân and founded Kutlughans dynasty due to weakening of the Hârizmşâhs.

Key Words: Barâk Hâjib, Hârizmşâhlar, Gıyâseddîn Pîrşâh, Kutlughan of Dynasty, Kirmân

Giriş

Kirmân coğrafyası bulunduğu konum itibariyle tarih boyunca sürekli muhtelif hareketliliklere sahne olmuş ve bu hareketliliğin sonucunda da bölgede irili ufaklı birçok hanedan kurulmuştur. Kirmân, pek çok İran şehri gibi Sâsânîler döneminde kurulduğundan burası ilk olarak Sâsânî hâkimiyetine girmişti ve daha sonra buraya Araplar hâkim oldular. Kirmân'da Arap hâkimiyeti zayıflayınca burası; Büveyhîler'in, onlardan sonra Gazneliler'in, Selçuklular'ın, Oğuzlar'ın, Hârizmşâhlar'ın ve nihayetinde Kutlughan Hanedanlığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir.¹ Kutlughanlılar veya Kirmân Karahitayları olarak da zikredilen bu hanedan Hicri 619 (1222-23) yılından 706 (1306-07) yılına kadar bölgede hüküm sürmüştü. Hanedanın kurucusu Barâk, Hârizmşâh

¹ J. K. Kramers, "Kirmân", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. VI, İstanbul 1977, s. 816 vd.

Devleti'nin zayıflaması ve bunlara ek olarak bu dönemde genişleyen Moğol istilalarından faydalanarak İsfahân'da valilik görevine getirilmesinden kısa bir süre sonra Gıyâseddîn Pîrşâh ile Celâleddîn Hârizmşâh'ı bertaraf edip Kirmân'da kendi hâkimiyetini kurmuştu. Barâk bu gelişmelere ek olarak İslâmiyeti de kabul ederek Halife el-Mustansır Billah tarafından Kutlug Sultan unvanını, İlhanlı Hanı Ögedey (Oktay) Han'dan da hem Kutlug Han" unvanını hem de hükümdarlığının tasdik edildiğine dair bir yarlık almıştı. Birbiri ardına; Hârizmşâhlar, büyük Moğol Hanları ve Hülâgu Han sülalesine tabi olan, fakat nüfuz ve ehemmiyeti bakımından mahalli kalan bu hanedan; Yezd Atabeyleri, Fars Salgurluları, Moğollar ve Abbâsi Halifeleriyle kurdukları iyi ilişkiler neticesinde varlıklarını uzun bir süre sürdürmüşlerdi.²

Hanedan, Karahıtayların bakiyesi konumunda olduğundan dolayı, ana kaynaklarda Kirmân Karahıtayları şeklinde geçmektedir. Kutlug-Hanlar, Kutlughanlılar, Kutlukhanlılar veya Kutluğhanlılar ismi ise daha çok araştırma eserlerinde geçmektedir. Biz bu çalışmamızda Kutlughanlılar tabirini kullandık.

1. Barâk Hâcib'in Soyu

Tam künyesi Sultân Nasırû'd Dünyâ ve'd-Dîn Ebû'l-Fevâris Kutlug Sultân olan Barâk Hâcib'in soyuyla ilgili kaynaklarda geçen malumatlar genellikle birbirine yakınlık arz etmektedir. Örneğin; Nâsireddîn Münşi-i Kirmânî; Barâk'ın İbn'i Kuldûr'un³ oğlu olduğunu, büyük kardeşi Husâmeddîn Hamit Bûr Tayengû ile birlikte Karahıtay emirlerinden ve Gürhân'ın⁴ evlatlarından olup Hanların Hanı (Karahıtayların) olan devletin erkânından olduklarını zikretmektedir.⁵ Hândmîr'de Barâk'ın Kuldûr'un oğlu olduğunu ve Karahıtaylar'a mensup olduğunu zikretmektedir.⁶ Yine aynı şekilde; Cüveynî, onun Karahıtaylı olduğunu,⁷ Cüzcânî, Barâk'ın Kirmân Melik'i olduğunu ve Hitaylı Barâk Hâcib olarak adlandırıldığını,⁸ Hamdullâh Mustevfi ile Natanzî, Barâk'ın ve kardeşi Hamit Bûr'un Karahıtay hükümdarı Gürhân'ın emirlerinden olduğunu zikretmektedirler.⁹ İbni Haldûn ve Yahya b. Abdullatif Kazvinî, Barâk'ın Karahıtay hükümdarı Gürhân'ın hâcibi

² V. Minorski, "Kutlug-Han", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. VI, İstanbul 1977, s. 1053.

³ Bu isim Sımtü'l-ulâ'nın İstanbul nüshasında Kuldüz şeklinde geçmektedir. Bkz. Nâsireddîn Münşi-i Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ li'l-Hazreti'l-'ulyâ, der Târih-i Karâhutâyân-i Kirmân*, Neşr. Abbâs İkbâl Aştîyânî, İntişârât-i Esâfir, Tahrân 1328 hş., s. 22, dipnot 1.

⁴ Karahıtay hükümdarları Gürhan veya Gur Han unvanını taşıyorlardı. Cüveynî; bunu Han-i Hanân yani Hanların Hanı olarak izah eder. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2013, s. 308.

⁵ Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 22.

⁶ Hândmîr, *Târih-i Habîbü'l-siyer fî Ahbârî Efrâdî'l-beşer*, C. III, Neşr. Muhammed Debîr Siyakî, Tahrân 1380 hş., s. 266.

⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 397.

⁸ Mînhâc-i Sirâc Osman b. Muhammed el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri ya Târih-i İrân u İslâm*, C. I, Neşr. Abdülhayy Habîbî, Dünyâ-yi Kitâb, Tahrân 1363 hş., s. 284.

⁹ Hamdullâh Mustevfi-i Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Neşr. Abdülhüseyn Nevâ'i, Tahrân 1364 hş., s. 528; Muineddîn Natanzî, *Müntehabü'l-Tevârih-i Muîni*, Neşr. Pervîn İstehri, İntişârât-i Esâfir, Tahrân 1383 hş., s. 24.

olduğunu¹⁰ yine aynı şekilde Ali Han Vezîrî de onun Karahıtaylar'ın ileri gelenlerinden olup aynı zaman da Karahıtay hükümdarı Gürhân'ın hâcibi olduğunu belirtmektedir.¹¹

Barâk kelimesinin aslı Türkçe olup, uzun tüylü, az çok efsanevi bir köpeğe verilen addır. Türklerin inancına göre akbaba yaşlandığı zaman iki yumurta yumurtlar ve onların üstüne kuluçkaya yatar. Bu yumurtalardan birinden barâk adı verilen köpek çıkar. Bu, en hızlı koşan ve avı en iyi koruyan köpektir. Diğer yumurtadan da akbabanın yavrusu çıkar ki o da en son yavrusudur.¹² Mecmau'l-Ensab'ın müellifi Muhammed Şebânkâreî'de bu Türkçe kelimeye uygun olarak Barâk'ın Hıtaç Türklerinden olduğunu zikretmektedir.¹³ Ancak elde ettiğimiz diğer kaynaklarda Barâk Hâcib'in Türk olduğuna dair herhangi bir bilgi geçmemektedir ve hemen hemen bütün kaynaklarda Barâk'ın Karahıtay asıllı olduğu zikredilmektedir.

2. Barâk Hâcib'in Hârizmşâhlar'a Elçi Olarak Gönderilmesi

Barâk; Karahıtay hükümdarı Gürhan'ın hâcibi kardeşi Husâmeddîn Hamit Bûr Tayengû da onun komutanlarındandı.¹⁴ Barâk Hâcib; Karahıtaylar'ın, Hârizmşâhlar'dan aldığı yıllık vergiyi¹⁵ tahsil etmek için Karahıtay hükümdarı Gürhan tarafından Hârizmşâh Alâaddîn Muhammed Tekiş'e elçi olarak gönderilmiştir.¹⁶ Karahıtay elçisi olarak Hârizm'e gelen Barâk, Sultan Tekiş tarafından sarayda bir müddet alıkonulmuş ve bu alıkonulma Karahıtaylar'ın yıkılışına kadar sürmüştür.¹⁷

¹⁰ İbni Haldûn, *Târih-i İbni Haldûn*, (Tercüme-i Abdulmuhammed Âyefî), C. IV, Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâlâât-i Ferhengî. Tahrân 1383 hş., s. 241; Yahya b. Abdullatif Kazvinî, *Lubb et-Tevârih*, İntişârât-i Bunyâd u Güyâ, Tahrân, 1363 hş., s. 219.

¹¹ Ahmed Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, Neşr. Bâstânî-i Pârîzî (Muhammed İbrahim), İntişârât-i İlmî, Tahrân 1364 hş., s. 427; krş. Cemşit Rüstâ, "Elçiyân-i Karâhtâyî der Derbâr-i Hârezmşâhîyân; Zemînehây-i Te'esîs-i Silsile-i Karâhtâyîyân-i Kirmân" *Târih-i İran*, Şomâre 70/5, Tâbistân- Payız, 1391 (2012), s. 91.

¹² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 162.

¹³ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensab*, Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesese-yi İntişârât-i Emîr Kebir, Tahrân 1363 hş., s. 195.

¹⁴ Kirmânî, *Smtü'l-ulâ*, s. 22; Natanzî, *Müntehabü't Tevârih-i Muînî*, s. 25; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 427.

¹⁵ 1141 yılında Karahıtaylar ile Selçuklular arasında meydana gelen ve Selçuklu sultanı Sencer'in mağlubiyetliyle sonuçlanan Katvan Savaşından kısa bir süre sonra Erbüz kumandasındaki Karahıtay ordusu Hârizm'e girerek pekçok yerleşim yerini yağmaladı. Bu durum üzerine Hârizmşâh Atsız, Karahıtay hükümdarı Gürhan ile sulh yapmaya mecbur kaldı ve yıllık 30 bin dinar altın vergi vermeyi kabul etti. Karahıtaylar'ın aldığı bu yıllık vergi Hârizmşâhlar'ın güçlenip kuvvetli bir devlet kurmasına kadar sürmüştür. Barâk Hâcib'te muhtemelen bu yıllık vergiyi tahsil etmek için Hârizm'e gelmişti. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 309; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 349; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 54; Cemşit Rüstâ, "Elçiyân-i Karâhtâyî der Derbâr-i Hârezmşâhîyân", s. 77.

¹⁶ Cüveynî'ye göre, Hârezmşâhlar'a Barâk Hâcib'in büyük kardeşi Hamit Bûr elçi olarak gönderilmiş ve bu görevi iki-üç defa sürdürmüştür. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 397.

¹⁷ Kirmânî, *Smtü'l-ulâ*, s. 22; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ fî Sireti'l-enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hülefâ*, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahrân 1358 hş., s. 727; Hândmîr, *Târih-i Habîbü'l-siyer*, C. III, s. 266-267; Abdullatif Kazvinî, *Lubb et-Tevârih*, s. 219-220; Nesevî, *Celalü'ttin Harezmsah*, (Trc. Necip Asım), İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 61; Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensab*, s. 195; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 327; krş. W. Barthold, "Barak Hâcib", *İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, C. II, İstanbul 1979, s. 307; Rûzbeh Zerrînüb, "Barâk Hâcib", *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâm*, C. XI, 1391 Tahrân hş., s. 632.

Barâk ve kardeşi Hamit Bûr'un Hârizmşâhlar'ın himayesi altına girmelerine dair iki rivayet vardır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Karahıtaylar; Rebî'ü'l-evvel 607 yılında (Ağustos-Eylül 1210) Endincân (veya Andincân) civarındaki İlâmiş sahasında¹⁸ yapılan savaşta Hârizmşâhlar tarafından yenilgiye uğratıldıktan kısa bir süre sonra yıkılınca, Barâk maiyetiyle birlikte Hârizmşâhlar'ın himayesi altına girerek; önce hâcib, daha sonra da Alâaddîn Muhammed'in oğlu Gıyâseddîn Pîrşâh'a¹⁹ atabeg olarak tayin edilmiştir.²⁰ Diğer bir rivayette ise yukarıda bahsettiğimiz savaşta Karahıtay kumandanı Tayangu Taraz²¹ (veya Tiraz), Sultan'ın askerleri tarafından ele geçirilince onun yanında bulunan Hamit Bûr ile Barâk Hâcib onunla birlikte esir alınıp Sultan Muhammed Hârizmşâh'ın karargâhına getirilmişlerdir. Bu iki kardeş kısa zamanda Sultan'ın yakınlığını kazanıp onun devletinde Barâk hâcibliğe, Hamit Bûr ise emirliğe yükselmişti.²²

Hârizmşâhlar'da emirliğe yükselen Hamit Bûr'u Sultan Muhammed, Maveraünnehir'e giderken, birkaç bin adamla yönetici olarak Buhara'da bıraktı. Hamit Bûr daha sonra Hârizmşâhlar'ın yıkılmaya yüz tuttuğu sıralarda Moğollar tarafından öldürüldü.²³ Barâk'a gelince; Alâaddîn Muhammed ve oğullarının, Moğollar'ın önünden kaçmak zorunda kaldıkları sırada, şehzadelere Gıyâseddîn Pîrşâh ile birlikte Irâk-ı Acem'e yerleşti. Gıyâseddîn Pîrşâh; 618 yılının sonuna doğru (1221-22 kışı) babası öldükten, büyük kardeşi Celâleddîn Hindistan'a kaçtıktan ve Moğollar harap olmuş memleketten çekildikten sonra, bütün İran'da hükümdar olarak tanındı. Bu durumla birlikte Gıyâseddîn; gözde emirleri arasın da sayılan Barâk'ı da İsfahân valiliğine tayin etti.²⁴

¹⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 379; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 184.

¹⁹ Bu kelime *Sımtü'l-ulâ* (s. 21-22)'da Gıyâseddîn Yezşâh (یزشاه), *Târîh-i Güzide* (s. 528) de ise Gıyâseddîn Bîzşâh (بیزشاه) şeklinde geçmektedir.

²⁰ Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 22; İbni Haldûn, *Târîh-i İbni Haldûn*, C. IV, s. 241; Hândmîr, *Târîh-i Habîbü'l-siyer*, C. III, s. 266-267; krş. Abdülkerim Özaydın, "Barak Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. V, Ankara 2002, s. 62.

²¹ Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, C. I, s. 428), Tayangu Taraz'ın, Barâk Hâcib'in kardeşi olduğunu zikretmektedir. Vezîrî muhtemelen Tayangu Taraz'ı, Barâk'ın kardeşi olan Hamit Bûr Tayangu ile karıştırmıştır. krş. Cemşit Rûstâ, "Elçiyân-i Karahıtâyî der Derbâr-i Hârezmşâhiyân", s. 95.

²² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, s. 397; Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, C. I, s. 428-429; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 387.

²³ Cengiz Han öncülüğündeki Moğol orduları Zilhicce 616 (Şubat 1220) yılında Buhara şehrini kuşattılar. Burada bulunan elli kişilik bir grup mukavemeti gereksiz görerek kurtuluşun Horâsân'a gitmekte olduğunu düşünüyorlardı. Bu düşünce ile Keşli Han, Sevinç Han, Barâk Hâcib'in biraderi Hamîd Bûr ve rivayete göre vaktiyle Cengiz Han'dan kaçıp Sultan'a iltihak etmiş ve bu yüzden Han sıfatı almış olan Gökhan'dan mürekkep kumandanlar, kurtuluşa ulaşmak için şehrin müdafaaasını terk ederek şehirden dışarıya çıkmaya karar verdiler. Onlar kaçma düşüncesiyle kuşatmanın üçüncü günü akşamı ani bir taarruzla çemberi yarıp çıktılarsa da, daha Ceyhun kenarına varmadan arkalarından süratle yetişen Moğol süvarileri tarafından çevrilerek kılıçtan geçirildiler. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, s. 134; Abd el-Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâleât-i Ferhengî Tahrân 1383 hş., s. 298; Natanzî, *Müntehabü't Tevârîh-i Muînî*, s. 24; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 261.

²⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, s. 397; Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 23; Hândmîr, *Târîh-i Habîbü'l-siyer*, C. III, s. 267; Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensâb*, s. 196; W. Barthold, "Barak Hâcib", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 307.

3. Kutluhanlılar veya Kirmân Karahıtayları'nın Kuruluşu (619/1222-23)

Barâk Hâcib; başında Tolan Çerbi'nin bulunduğu Moğol ordusunun öncü birliklerinin İran'a yaklaşması üzerine Hindistan'a²⁵ Celâleddin Hârizmşâh'ın yanına gitmeye karar verdi ve Gıyâseddin Pîrşâh'tan izin alarak Kirmân yolundan Hindistan'a hareket etti.²⁶ Barâk; Hindistan'a doğru hareket ettiği sırada yanında Hârizmşâhlar Devleti'nin kumandanları Sevinç Melik, سنكر Melik ve كلر Melik'te bulunmaktaydı.²⁷ Barâk Hâcib ve yanındakiler Cîrûft²⁸ ile Kamadi yakınlarında bulunan Guvâşîr kalesine varınca oranın gençleri, Barâk Hâcib'i oradan ayrılincaya kadar takip edip, onun mallarını ele geçirmek konusunda Kirmân valisi Şucâeddin Ebû'l Kâsım Zevcânî'yi ikna ettiler.²⁹ Barâk oradan ayrılınca onları kendileri için av ya da yağma sofrası sanan 5-6 bin kişilik bir birlik yola çıktı. Fakat işin aslının onların düşündükleri gibi olmadığını çok kısa bir zaman sonra anladılar. Onlar kafilere yaklaştıkları zaman Barâk, kafilere bulunan kadınlara erkek elbisesi giyip silahlanmalarını emretti. Takip etmeye gelenleri çepeçevre sardıkları zaman Şucaeddin'in adamlarından bir kısmı Türk oldukları için hemen Barâk'ın yanına geçtiler.³⁰ Bunun üzerine Şucaeddin ve geriye kalan adamları yakında bulunan Hark ve Abbâsi kalelerine sığınmak istediler. Fakat Barâk'ın emrinde bulunan Türkler, bulutu yarıp çıkan şimşekler gibi onların üzerine atıldılar. Taciklerin çoğunu boş bir alana toplayarak kılıçtan geçirdikleri sırada Şucâeddin bir grup askerle birlikte kaleye sığınmayı başarmıştı. Burası Barâk tarafından bir iki gün kuşatma altında tutulunca zahire olmadığı içi kaledelikler aşağıya inmeye mecbur kaldılar. Barâk, Şucâeddin'i zincire vurdurarak beraberinde Guvâşîr (Kirmân)'e getirdi. Guvâşîr (Kale-i Dohter)³¹ kalesinin önünde Şucâeddin'in oğluna haber göndererek, babasının hayatına karşılık kaleyi teslim etmesini istedi. Ancak oğlu bu teklifi kabul etmeyince Barâk, Şucâeddin'i öldürüp³² kaleyi ve hisarı kuşattı³³ (619/1222-23).³⁴ Kuşatma sırasında kaleden

²⁵ Barâk'ın Hindistan'a gitmesiyle ilgili yukarıda verdiğimiz bilgi dışında iki farklı rivayet ortaya atılmıştır. Bunlardan ilkinde göre Barâk Hâcib, İsfahân valiliğine tayin edildikten sonra, bu şehrin veziri olan Tâceddin Kerim eş-Şarkî ile ihtilâfa düşmüş ve bu yüzden Hindistan'a doğru gitmişti. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 391; Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i Güzide*, s. 528; Natanzî, *Müntehabü't Tevârih-i Muîni*, s. 24. Bir diğer rivayette ise Barâk artan Moğol baskılarından dolayı Hindistan'da hüküm süren Delhi Sultan'ı Şemseddin İltutmüş'un yanına gitmek için Hindistan'a doğru hareket ettiği zikredilmektedir. Bkz. *Târih-i Şâhi Karâhitâyân-i Kirmân* (Anonim), Neşr. Bâstânî-i Pârîzî, Neşr-i İlmî, Tahrân 1379 hş., s. 59; Kadî Ahmed Gaffârî-i Kazvîni, *Târih-i Cihan Ara*, Kitâb-i Furûşî-i Hâfız, Tahrân 1338 hş., s. 122.

²⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 397; Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensâb*, s. 196; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târih-i Moğol*, Müessesesi-yi İntişârât-i Nigâh, Tahrân 1387 hş., s. 414.

²⁷ Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 23; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 726.

²⁸ Kirmân eyaletinin önemli şehirlerinden olan Cîrûft şehri; Berdesîr ve Hürmüz şehirlerinin ortasında bulunmaktadır. Bkz. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Mesrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı) Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 81.

²⁹ Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 23; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 397; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 726; Hândmîr, *Târih-i Habîbü'l-siyer*, C. III, s. 267.

³⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 397-398; krş. Ahmet Taşağıl, "Kutlukhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiplopedisi*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 62.

³¹ Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 430.

³² Şebânkâreî'ye göre Barâk; Şucâeddin'i ve oğlunu birlikte öldürmüştür. Bkz. Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensâb*, s. 196.

³³ Kirmânî, bu kuşatmadan altı ay sonra Barâk Hâcib'in Berdesîr'in (buna Hürmüz'de dâhil) bütün vilayetlerini, Kale-i Kûh'u ve Sîrgân'ı fethettiğini zikretmektedir. Bkz. Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 23.

bir bekçi (pâsbân) kaçıp Barâk'ın yanına geldi ve ona, "Kaledekilerin korumadıkları bir yol biliyorum, sizi o yoldan kaleye götüreyim" dedi. Barâk, ona yakınlık gösterip birçok vaatlerde bulunduktan sonra, tam olarak güvenemediği için gerekli tedbirleri alıp onu ertesi gece kaleye geri gönderdi. Adam, kaleye varınca oradan dışarı bir kız gönderdi. Kız, askerlere kılavuzluk ederek onları kaleye soktu. Böylece dış kaleye giren Barâk'ın askerleri sabahleyin davul ve naralarla yeri göğü inlettiler. Eşyasını dış kaleye (hisar) taşıyan Barâk Hâcib, Şucaeddîn'in oğlunun iç kaleye sığındığını öğrenince hemen orayı kuşatma altına aldı.³⁵ Tam da bu esnada Sultan Celâleddîn'in Hindistan'dan³⁶ ansızın gelmekte olduğu haberi Barâk Hâcib'e ulaşınca,³⁷ Barâk çok kıymetli hediyelerle birlikte bağlılığını bildiren bir elçiyi Sultan'a gönderdi ve Sultan şehre varınca da ona, kızıyla evlenmesini teklif etti. Sultan'da, onun bu teklifini kabul ederek Barâk'ın kızıyla³⁸ evlendi.³⁹ Bu arada Barâk Hâcib, kaleye bir haberci göndererek Şucaeddîn'in oğluna Sultan'ın şehre geldiğini bildirdi. Şucaeddîn'in oğlu, "Gözümle onun Çetr'ini görmeden hisarı terk etmem" demesi üzerine Sultan hisarın önüne gelerek kendini Şucaeddîn'in oğluna gösterdi. Bunun üzerine Şucaeddîn'in oğlu hiç düşünmeden önden adamlarını kıymetli hediyelerle birlikte gönderdikten sonra arkadan kendisi de bir kılıç ve bir kumaşla Sultan'a teslim oldu. Sultan Celâleddîn'de ona ilgi ve sevgi gösterdikten sonra Barâk ile birlikte hisara doğru yürüdü.⁴⁰

Sultan Celâleddîn kaleyi teslim aldıktan birkaç gün sonra avlanmak için hisardan dışarıya çıktı. Sultan, Barâk Hâcib'i de götürmek istemesine rağmen o, ayak ağrılarını (derd-i pâ) ileri sürerek onunla beraber gitmek istemedi. Yolda Sultan'a, onun gelmek istemediğini bildirdikleri zaman o, Barâk Hâcib'in kendisine karşı bir tertibin içinde olduğunu anlayıp, onu denemek için güvendiği adamlarından birini Barâk Hâcib'in yanına gönderdi. Ona; "Irak'a en

³⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 398; Kirmânî, *Sımtü'l-ülâ*, s. 23; *Târih-i Şâhi Karâhitâyân-i Kirmân*, s. 59; Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat üli'l-elbâb fî Ma'rifeti't-tevârih ve'l-ensâb)*, Neşr. Ca'fer Şî'ar, Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Asâr-i Millî, Tahrân 1348 hş., s. 211-382; Abbâs İkbâl, *Târih-i Moğol*, s. 414.

³⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 398.

³⁶ Sultan Celâleddîn'in Kirmân'a gelme nedeni *Tarih-i Cihan Güşa* ile Câmî'ü't-Tevârih'te şu şekilde anlatılmaktadır: O sırada, Irak (Irak-ı Acem)'a yerleşmiş olan Sultan Gıyâseddîn tarafından Irak'ta bulunan askerlerin büyük bir kısmının Sultan Celâleddîn'in tarafını tuttuğunu bildiren ve onu Irak'a davet eden bir elçi geldi. Ondan sonra, Barâk Hâcib'in Kirmân'da olduğu ve Guvâşîr'i kuşattığı haberinden başka Moğolların oraya geldiği haberini de alınca, Sultan Celâleddîn oradan kalkıp Mekran'ın yolunu tuttu. Kötü havası yüzünden adamlarının çoğunu orada kaybetti. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 253; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmî'ü't-Tevârih ez Âgâz-i Peydâyiş-i Kebâyil-i Moğol ta Pâyân-i Dovrey-i Timûr Kâân*, C. I, Neşr. Behmen Kerîmî, İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1338 hş., s. 391.

³⁷ Bu olay *Cihan Güşa* (s. 398)'nın Türkçe çevirisinde; "Sultan'ın Hindistan'a gitmekte olduğu haberi gelince" şeklinde tercüme edilmiştir. Muhtemelen bir yazım yanlışlığı olmuştur. Çünkü *Cihan Güşa*'nın Farsça metninde "Celâleddîn'in Hindistan'dan geldiği haberi gelince" şeklindedir. Ayrıca önceki dipnotta verdiğimiz bilgilerde bunu doğrulamaktadır. Bkz. Atâ Melîk b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihangüşây-i Cüveynî*, Neşr. Muhammed Kazvîni, Müessese-yi İntişârât-i Nigâh, Tahrân 1391 hş., s. 510.

³⁸ Türk Ansiklopedisinde bu kişinin Terken (Hatun) olduğu zikredilmektedir. Bkz. Yılmaz Öztuna, "Kutluğ-Hanlar veya Kirmân Karahitayları" *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. XXII, Ankara 1975, s. 392. Bu kaynak dışında hiçbir kaynaktan Barâk'ın hangi kızını Celâleddîn'le evlendirdiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

³⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 353; Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 319; Natanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Muîni*, s. 25; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsri*, s. 314-315; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 430; krs. Abdülkerim Özeydin, "Barak Hâcib", *DİA*, C. V, s. 61.

⁴⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 398; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmî'ü't-Tevârih*, C. I, s. 391.

kısa zamanda gitmemiz gerekiyor ve oraya gitme işi bizim için diğer işlerden daha önemli görünüyor. Irak konusunda bilginizden ve tecrübenizden yararlanmak için sizi av yerinde bekliyorum” diye haber gönderdi. Barâk, ona cevap olarak; “Oraya gitmesine ve Sultan’ın emrini yerine getirmesine ayak ağrısının (derd-i pâ) engel olduğunu, Sultan’ın yapacağı en doğru işin bir an önce Irak’a hareket etmek olduğunu, çünkü Guvâşîr’in Sultan’ın ülkesine başkent olmaya uygun bir yer olmadığını, Sultan ve askeri için rahat edebilecekleri bir şehir olmadığını ileri sürmüş ve eğer Sultan oraya bir naib veya komutan tayin etmek isterse, onun hizmetinde saçlarını ağartmış, ona önemli faydaları dokunmuş, bu bölgeyi kendi imkânlarıyla ele geçirmiş olan benden daha iyisini bulamaz” dedi.⁴¹ Barâk, Sultan’ın elçisini gönderdikten sonra Sultan’ın şehirde kalan askerlerini de dışarıya çıkararak şehrin kapılarını kapadı.⁴² Nesevi’de geçen bilgilere bakacak olursak Sultan Celâleddîn’in Barâk Hâcib’in sadakatine güvenmediği ve Kirmân bölgesini ondan almak istediğini görüyoruz. Ancak Vezir Şerefülmülk Ali b. Ebul Kasım el-Hucendî; Barâk’ın memleket hâkimleri ve hudut beyleri içinde ilk itaat eden kişi olduğunu, kimsenin onun ihanetini görmediğini ve içinden neler geçtiğinin de bilinmeyeceğinden dolayı böyle bir hareketin endişe verici olacağını söyleyip Sultan Celâleddîn’i bu fikirden vaz geçirdi.⁴³ Sultan Celâleddîn daha fazla vakit kaybetmeye niyeti olmadığı için Barâk’a; iltifat ve övgü dolu sözler ihtiva eden bir mektup göndererek “Kutlug Han”⁴⁴ unvanını vermiş ve hâkimiyet alameti olan menşûr ve hil’at göndererek onu, Kirmân hâkimi olarak tayin etmiştir.⁴⁵ Sultan Celâleddîn bu sorunu hallettikten sonra Şirâz’a doğru hareket etti. Sultan oradan ayrıldıktan kısa bir süre sonra Barâk Hâcib durumunu kuvvetlendirerek Kirmân’ın birçok yerine hâkim olmuşsa da hala Hârizmşâhlara tabi idi.⁴⁶

⁴¹ Cüveynî bu olayı Tarih-i Cihan Güşa’nın “Barâk Hâcib ve Kirmân Bölgesinin Fethi” (s. 399) kısmında şu şekilde anlatmaktadır: Bir gün Sultan, yanına birkaç asker (haşem) alıp av eğlencesinde hazır bulunmak için hisardan dışarı çıkarken Barâk’a da beraber gitmelerini teklif etti. Barâk hasta olduğunu ileri sürerek onunla gitmek istemedi. Bunun üzerine Sultan, Barâk’ın niyetinin kötü olduğunu anladı. Sultan, av yerine varınca Guvâşîr’i başkent yapma konusunda görüşünü almak bahanesiyle Barâk’ı yanına çağırdı. Barâk buna karşılık, “Ben bu yöreleri kılıcımın gücüyle aldım. Buranın saltanat başkenti olması söz konusu olamaz. Eğer bu kaleyi emin birine bırakmak isterseniz, eski bir köleniz olan ve uzun süre size hizmet etmiş bu kulunuzdan uygununu bulamazsınız. Bu kulunuzun yaşı ilerledi ve hareket etmeye gücü kalmadı. Bundan sonra niyetim burada kalıp hanedanınızın duasını almaktır. Zaten Sultan burada kalmak istese bile çabucak sıkılıp burayı terk etmek zorunda kalır” cevabıyla birlikte kıymetli hediyeler gönderdi. Krş. Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi’ü’t-Tevârih*, C. I, s. 391; Kirmânî, *Sımtü’l-ulâ*, s. 23-24.

⁴² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 353; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi’ü’t-Tevârih*, C. I, s. 391-392; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 430-431.

⁴³ Nesevi, *Celalüddin Harezemşah*, s. 62; krş. İbni Haldûn, *Târih-i İbni Haldûn*, C. IV, s. 241-242.

⁴⁴ Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki Barâk Hâcib’e bu unvan birkaç kere, farklı kişiler tarafından verilmiştir. Örneğin Sımtü’l-ulâ, (s. 23)’nın verdiği bilgilere göre Barâk Hâcib “Kutlug Han” unvanı hem Sultan Celâleddîn’den hem de Ögedey (Oktay) Han’dan almıştır. Ravzatu’s-safâ, (s. 726); Târih-i Güzîde (s. 529) ve Müntehabü’t Tevârih-i Muînî (s. 26)’de, Ögedey’in Barâk Hâcib’e bu unvanı verdiğini zikretmektedirler. Tarih-i Cihan Güşa, (s. 397)’da Barâk Hâcib’e, “Kutlug Han” unvanının Hârezmşâh Devleti’nin hizmetine girdiği sıralarda Sultan Gıyâseddîn tarafından verildiği kaydedilmektedir. Lubb et-Tevârih (s. 220)’te ise Barâk Hâcib’in isminin Cengiz Hân’ın divanının da Kutlug Hân şeklinde yazıldığı zikredilmektedir.

⁴⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 399; Kirmânî, *Sımtü’l-ulâ*, s. 24.

⁴⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 399; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi’ü’t-Tevârih*, C. I, s. 392; Nesevi, *Celalüddin Harezemşah*, s. 62; İbni Haldûn, *Târih-i İbni Haldûn*, C. IV, s. 242.

4. Barâk Hâcib'in Hârizmşâhlar'a Karşı İsyanı ve Kirmân'a Hâkim Olması

Barâk, Celâleddîn Hârizmşâh'ın Gürcüler'le uğraşmasından faydalanarak ülkeye tek başına hâkim olmak için Cemâziyelâhir 623 (Mayıs-Haziran 1226)'te Sultan Celâleddîn'e karşı isyan etti ve Moğollarla iş birliğine girişti. Rivayete göre Moğollar'a Celâleddîn'e ait gizli haber ve sırları ulaştırıp ülkesinin genişliğini ve mallarının çokluğunu anlatıp durmuş, şayet bu geniş ülkeye daha da toprak katacak olursa memleketlerinin genişleyeceğini, askerlerinin çoğalacağını ve böylece ellerindeki şehirleri tekrar onlardan geri alabileceklerini bildirmişti. O sıralarda Tiflis'te bulunan Sultan Celâleddîn, Kirmân'da Barâk Hâcib'in isyan ettiğini öğrenince kardeşi Giyâseddin'i altı bin kişi ile üzerine göndermiş, kendisi de bu seferini yarıda kesip birkaç yüz atlı ile yola koyulmuş ve 17 gün gibi kısa bir sürede Tiflis'ten Kirmân'a varmıştı.⁴⁷

İbnü'l Esîr'in belirttiğine göre, Celâleddîn Kirmân'da bulunan Barâk Hâcib ile görüşmek üzere önceden bir elçi göndermiş, ona yeşilli hil'âtlar ulaştırıp gönlünün rahat olmasını ve onunla çatışmaya girmeye niyetinin olmadığını göstermek istemişti. O, Barâk'ın her hangi bir hazırlığa girişip itaatsizlik etmesini önlemek için böyle davranmıştı. Ancak Celâleddîn'in gönderdiği bu elçi Kirmân'a varınca Barâk Hâcib daha evvelki tecrübelerinden ve Celâleddîn'in stratejisinden haberdar olduğu için bunun bir tuzak olduğunu anlamıştı. Barâk bu tuzağa düşmemek için çocuklarını ve ailesinden kendisine yakın olanları, sevdiği ve değer verdiği eşyalarla birlikte oradan ayrılıp son derece müstahkem ve ulaşılması zor bir kaleye kapanmıştı. Barâk kaleye sığındıktan sonra adamlarından güvendiklerini Kirmân'ı korumak üzere görevlendirip Celâleddîn'e de haber göndererek şöyle demişti: "Ben senin kapında bir kulum. Senin buralara tekrar geri gelmek istediğini haber aldığımında gelip yerleşsin diye bu şehirleri boşalttım. Eğer buraları tekrar bana vereceğini bilsem, senin kapına gelip yüz sürerim; ancak başıma bir felâketin gelmesinden de korkmaktayım." Öte yandan Celâleddîn'in gönderdiği elçi Barâk Hâcib'e hep Celâleddîn'in Tiflis'te olduğunu söyleyip durmuş ve bu konuda bir hayli yemin etmiş olduğu hâlde, Barâk Hâcib bu elçinin yeminlerine iltifat etmemişti.⁴⁸ Sultan'ın gelmekte olduğunu bilen Barâk, ona çok kıymetli hediyelerle adamlar gönderip yaptıklarından dolayı Sultan'dan özür diledi. Barâk'ın elinde bulunan kaleleri almaya imkân olmadığını ve bunları kuşatabilmek için de uzun bir müddete gerek olduğunu anlayan Sultan Celâleddîn, Barâk'ın bu özrünü kabul etmiş ve İsfahân yakınlarında bir yerde konaklayarak Barâk Hâcib'e çeşitli hil'âtlar göndererek onu tekrar Kirmân hâkimi olarak tayin etmiştir.

Sultan Celâleddîn, İsfahân yakınlarında bulunduğu sırada Tiflis'teki vezirinden kendisine bir elçi gelmişti. Bu elçinin getirdiği mektupta vezir; Ahlât'ta el-Melikü'l-Eşref'in askerlerinin kendi askerlerini mağlûp ettiğini ve onları perişan edip geri çevirdiklerini anlatıyor, tekrar Tiflis'e dönmesi hususunda onu teşvik ediyordu. Bu durum

⁴⁷ İbnü'l Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, C. XII, (Türkçe Trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özyayın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987. s. 417; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 363-364; Muhammed Âyetî *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 320; Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i Güzide*, s. 498; Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 76-77; krş. Mükrimin Halil Yınanç, "Celâleddin Harezemşah", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. III, İstanbul 1963, s. 50; W. Barthold, "Barâk Hâcib", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 308.

⁴⁸ İbnü'l Esîr, *El-Kâmil*, C. XII, s. 412-413; krş. İbni Haldûn, *Târih-i İbni Haldûn*, C. IV, s. 242.

üzerine Celâleddîn süratle Tiflis'e doğru hareket etti (623/1226).⁴⁹ Sultan oradan ayrıldıktan kısa bir süre sonra Barâk Hâcib durumunu kuvvetlendirerek o bölgenin tamamını hükmü altına alarak askerlerinin sayısını, savaş araç ve gereçlerinin miktarını arttırdı.⁵⁰

Hicri 625 (1228) yılının sonlarına doğru abisi Celâleddîn ile anlaşmazlığa düşen Gıyâseddîn, Hûzistân⁵¹ sınırında bulunduğu sırada, geldiğini haber vermek için Barâk Hâcib'in yanına bir elçi gönderdi. Barâk, Gıyâseddîn'in Hûzistan sınırında bulunduğunu haber alınca onu Aberkuh'da karşılayarak Kirmân'a davet etti.⁵² Barâk Hâcib, iki üç gün Gıyâseddîn'e gereken şekilde hizmet etti. Fakat Barâk, Gıyâseddîn'in yanında beş yüzü geçmeyen az sayıda asker görünce ona karşı olan tavrını değiştirdi. Bununla birlikte Barâk Hâcib; Sultan Gıyâseddîn'in annesiyle evlenirse daha yüksek bir makama ulaşabileceğini ve Sultan Gıyâseddîn ile aynı minderde oturabileceğini düşündü. Sonra da yakın adamlarından biriyle gönderdiği bir haberle Sultan'a oğluymuş gibi hitap ederek niyetini açıkladı.⁵³ Bunun üzerine bir gün Sultan, Barâk Hâcib'e sordu: "Sana sultanlığı kim verdi". Barâk Hâcib, cevap verdi: "Sultanlığı bana o meliklerin meliki vermiştir ki; saltanat külâhını⁵⁴ Sâ mânîlerden alıp, o hanedanın köleleri olan Sebük Tegin ve Mahmûd (Gaznelilerin)'un başına koyan; hükümdarlık kıyafetini Selçuklu Sultanlarından alıp, onların kölesi olan Hârizmşâhlar'a ve senin seleflerine bedava vermiştir".⁵⁵ Bu sözlerden birkaç gün sonra, kendi gücünü onun gücüyle karşılaştıran Sultan, onun isteğini reddetmek için zaman ve zeminin uygun olmadığını anladı. Bunun üzerine Gıyâseddîn, Barâk Hâcib ile anlaşmaya karar verdi ve durumu annesine anlattı. Annesi önce reddettiyse de oğlunun ısrarına dayanamayarak Barâk ile evlenmeyi kabul etti (625/1228).⁵⁶

Kısa bir müddet sonra Gıyâseddîn'in hizmetinde bulunan iki kişi Barâk Hâcib'in yanına gelerek Sultan'ın ona karşı bir komplo hazırlığı içinde olduğunu söylediler. Ancak Sultan Gıyâseddîn'den; birbirlerine karşı her hangi bir menfî hareket de bulunmayacaklarına dair söz almış olan Barâk Hâcib bu söylentilere itibar etmemesine rağmen, bu olayı araştırmaktan da geri kalmadı. Yapılan tahkik sonucunda Barâk;

⁴⁹ İbnü'l Esîr, *El-Kâmîl*, C. XII, s. 413; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 364-365; İbni Haldûn, *Târih-i İbni Haldûn*, C. IV, s. 252.

⁵⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 399.

⁵¹ İbnü'l Esîr; Celâleddîn'in Tatarlarla uğraştığı sırada kardeşi Gıyâseddîn'in yanında bulunan muhalif emirlerle birlikte kaçıp, Abbasî halifesinin hâkimiyeti altında bulunan Hûzistan'a doğru yönelindiklerini; ancak halifenin Hûzistân'daki naibinin bunun bir hile ve tuzak olduğunu düşünerek onları Hûzistân'a sokmadığını yazmaktadır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, *El-Kâmîl*, C. XII, s. 433.

⁵² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 393; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, C. I, s. 468; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 431; Abbâs İkbâl, *Târih-i Moğol*, s. 105; krş. Zerînkûb, "Barâk Hâcib", *DMBİ*, C. XI, s. 633; Abdülkerim Özeydin, "Barak Hâcib", *DİA*, C. V, s. 61.

⁵³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 393; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, C. I, s. 468; Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 25; Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i Güzide*, s. 397; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 432.

⁵⁴ Şebânkâreî, bu olayı şu şekilde zikretmektedir: Sultan Gıyâseddîn bir gün eğlence meclisinde Barâk'a sordu: Merv'in saltanatlığını sana kim verdi? Barak'ta: Meliklik kaftanını babanın ve kardeşinin (Hârizmşâhlar'ın) üzerinden çekip Moğolların üzerine örten kişi diye cevap verdi. Bkz. Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensâb*, s. 147.

⁵⁵ Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 25; Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i Güzide*, s. 397; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 432.

⁵⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 393; krş. Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 384.

Gıyâseddîn ve annesinin, kendisini zehirlemek istediklerini öğrendi.⁵⁷ Bunun üzerine Barâk Hâcib; Gıyâseddîn'i, annesini ve yanların da bulunanları zindana attıktan kısa bir süre sonra; Sultan'ın annesini, Tâceddîn Kerîm eş-Şarkî, Cihan Pehlivan Elçiyi ve daha pek çok kişiyi idam ettirdi.⁵⁸ Gıyâseddîn'e gelecek olursak onun akıbeti hakkında kaynaklarda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Örneğin; Cüveynî bu konuyu şu şekilde zikretmektedir: O günler Gıyâseddîn'in mensubu olduğu hanedanın çöküş ve hasımlarının devletinin güçlenmeye başladığı günler olduğu için Barâk'ın adamlarının Barâk'ı ortadan kaldırmak konusunda Gıyâseddîn'e yaptıkları teklifi⁵⁹ biri Barâk'a söyleyince, Barâk derhal o adamları ve Sultan'ı sorguya çekti. İkrar etmeleri üzerine Barâk'ın emriyle hemen orada onları öldürdükten sonra Sultan Gıyâseddîn'i ve orada bulunmayan birkaç kişiyi de getirip boğmak için boyunlarına ip taktılar. Barâk; Sultan'a bağırarak, "Birbirimize kötülük yapmayacağız ve tehlike durumunda birbirimizin yardımına koşacağız diye anlaşma yapmıştık. Verdiğin sözü çiğnemeyi kendine nasıl yakıştırıyorsun?" dedi. Annesi orada oğlunun sesini duyunca boynuna ipi geçirdiklerini anladı. Oğluna olan aşırı sevgisinden donup kaldı ve ağıtlar yaktıktan kısa bir süre sonra onu da boğarak öldürdüler⁶⁰. Reşîdüddîn, Barâk Hâcib'in, onu bir kaleye hapsedtiğini, daha sonra boğdurarak öldürülüp kafasının Kaan (Ögedey Han)'a yollandığını ve Kaan'a sizin iki düşmanınız var. Bunlar: Celâleddîn ve Gıyâseddîn'dir. Ben birinin başını size yolladım şeklinde haber gönderdiğini zikretmektedir.⁶¹ İbni Haldûn'da onun bir kaleye hapsedildiğini ve burada öldürüldüğünü zikretmektedir.⁶² Benâketî, Gıyâseddîn'in Guvâşîr kalesine hapsedildiğini ve 625 (1227-28) yılında burada Barâk Hâcib tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir.⁶³ Nesevî ise Gıyâseddîn'in bir kalede hapsedildiğini, fakat bundan sonra akıbetinin ne olduğunun kesin olarak bilinmediğini, bazılarına göre kalede hapis tutulurken Barâk tarafından öldürüldüğünü, bazılarına göre ise kaleden, burada bulunan kadınların yardımlarıyla İsfahân'a kaçtığını ve orada Sultan Celâleddîn'in emriyle öldürüldüğünü kaydeder.⁶⁴

Barâk Hâcib bu olaydan sonra Abbasî Halifesine⁶⁵ elçi gönderip Müslüman oldu-

⁵⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, C. I, s. 468; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, s. 432-433; W. Barthold, "Barak Hâcib", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 308; Abdülkerim Özeydin, "Barak Hâcib", *DİA*, C. V, s. 61.

⁵⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 393; Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 89; İbni Haldûn, *Târih-i İbni Haldûn*, C. IV, s. 258.

⁵⁹ Nâsireddîn Münşî bu olayı: "Sultan Gıyâseddîn, kışın Nermâşîr'e gitti ve bahar ayının ortalarına doğru şehre geri geldi. Gıyâseddîn şehre geri geldikten sonra Barâk Hâcib'i ortadan kaldırmak için, Barâk Hâcib'in kardeşi Uğur Melik ile anlaştı" şeklinde zikretmektedir. Bkz. Kirmânî, *Sımtü'l-ülâ*, s. 25.

⁶⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 394; krş. *Târih-i Şâhî Karâhutâyân-i Kirmân*, s. 62.

⁶¹ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, C. I, s. 468.

⁶² İbni Haldûn, *Târih-i İbni Haldûn*, C. IV, s. 258.

⁶³ Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 240.

⁶⁴ Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, s. 89; krş. Zerrînküb, "Barâk Hâcib", *DMBİ*, C. XI, s. 633.

⁶⁵ *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (s. 163) ve bu konuda onu kaynak gösteren Bertold Spuler (*İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 171)'e göre Barâk Hâcib'e "Kutlug Sultan" unvanı Halife en-Nâsır Lidîmillâh tarafından verilmiştir. Vezîrî, (*Târih-i Kirmân*, C. I, s. 434) ise Barâk'a bu lakabın Halife el-Mustansır Billah tarafından verilmiş olduğunu zikretmektedir. Vezîrî'nin vermiş olduğu bu bilginin doğruluğu kesinlik arz etmektedir. Çünkü İbnü'l Esîr (*El-Kâmil*, C. XII, s. 394)'in verdiği bilgilere göre, Halife en-Nâsır Lidîmillâh 622 (1225) yılında vefat etmiştir. Halifenin ölüm tarihini ve 1228 yılının el-Mustansır Billah'ın halifelik dönemine denk geldiği göz önünde bulundurulacak olursak Barâk Hâcib'e "Kutlug Sultan" unvanının Halife el-Mustansır Billah tarafından verilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

ğunu ve Hârizmşâhlar'ın aksine ona bağlılık arz ettiğini bildirdi. Kendisine “Sultan” unvanı verilerek müstakil bir hükümdar olarak tanınmasını istedi. Halife bu teklifi kabul edip ona “Kutlug Sultan” unvanını verdi.⁶⁶ Barâk ayrıca Ögedey Han'ın Karakorum civarında bulunduğu bir sırada, ona değerli hediyelerle bir elçi gönderip Gıyâseddîn'i Hakana karşı isyan ettiği için öldürttüğünü bildirip, ondan hem “Kutlug Han” unvanını hem de hükümdarlığının tasdik edildiğine dair bir yarlıg aldı.⁶⁷

Böylece Barâk Hâcib yeni kurduğu bu hanedanı hem Moğollara hem de İslâm dünyasının dini lideri Abbâsi Halifesi'ne onaylatmış ve “Sultan” unvanını da alarak Kirmân'ın tek hâkiminin kendisi olduğunu da tasdik ettirmiş oldu. Barâk'ın kurduğu hanedan bu sebeple “Kutlughanlılar” diye anılmıştır.⁶⁸

Moğol ordularının öncü birliğinin komutanı Tayir Bahadır'un Sistân'ı⁶⁹ kuşatırken Barâk'a elçi gönderip ondan boyun eğmesini ve yardıma koşmasını isteyinceye kadar Barâk Hâcib'in gücü günden güne arttı ve askerlerinin (hayl-u haşem) sayısı çoğaldı. Barâk Hâcib, son derece akıllı ve zeki bir insan olduğu için artık gücün ve kudretin Cengiz Han'ın eline geçmiş olduğunu çok iyi biliyordu. Moğolların teklifini kabul etmediği takdirde başına gelecek olan felâketi tahmin ettiğinden onların teklifini akıl terazisine vurup tevazu göstererek “Siz zahmet edip buraya gelmeseniz de ben tek başıma Sistân meselesini hallederim. Fakat yaşım ilerlediği için hareket kabiliyetimi büyük ölçüde kaybettim. Onun için yerime oğlumu gönderiyorum” diye haber gönderdi. Sözüünü yerine getirmek için de oğlu Rükneddîn Hâce'yi, Kaan'a gönderdi(632/1235).⁷⁰

5. Barâk Hâcib'in Ölümü

Barâk Hâcib 20 Zilkade⁷¹ ayının 632 (6 Ağustos 1235) yılında Kirmân'da vefat etti. Cenazesi Kirmân'ın bir mahallesi olan Terkâbâd'da kendisi tarafından yaptırılmış olan medreseye defnedildi.⁷²

⁶⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 399; Natanzî, *Müntehabü't Tevârih-i Muîni*, s. 25; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 434; Hasan Caferî, *Târih-i Yezd*, Neşr. İreç Afşâr, Tahrân 1389 hş., s. 32.

⁶⁷ Kirmânî, *Simtü'l-ulâ*, s. 25; *Târih-i Şâhi Karâhutâiyân-i Kirmân*, s. 63; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 726; Natanzî, *Müntehabü't Tevârih-i Muîni*, s. 25; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 433-434.

⁶⁸ Ahmet Taşağıl, “Kutlukhanlılar”, *DİA*, C. XXVI, s. 493.

⁶⁹ Barâk Hâcib; Sistân'a çağrılmadan önce Yezd Atabegi Alâüddevlle Mahmud ile arasında bir ihtilaf meydana gelmişti ve bu ihtilafın dolayı Barâk, Yezd şehrine karşı bir hücumda bulunmuştu. Bu ihtilafın nedeni ise Tahrîr-i Târih-i Vassâf, (s. 163-164)'ta şu şekilde zikredilmektedir: Gıyâseddîn'in ölümünden sonra Yezd Atabegi Alâüddevlle Mahmud, Gıyâseddîn'in karısı Terken'i kendisiyle evlendirmek için Yezd'e getirdi. Barâk bu olaydan haberdar olunca Yezd şehrine karşı bir hücumda bulundu. Barâk Hâcib, Gıyâseddîn'i Moğollara karşı isyan ettiği için öldürdüğünü ve bu yüzden Moğol yasalarına göre maktulün mirasının (buna kadın ve çocukları da dahil) kendisine ait olduğunu iddia etmişti. İşte bu sebepten dolayı Barâk Yezd şehrine karşı bir hücumda bulunmuştu. Bu hücum sonucunda Alâüddevlle Mahmud ile Barâk Hâcib arasında bir anlaşma yapıldı ve Gıyâseddîn'in dul zevcesi Barâk'a verildi (Barâk'ın bu hatundan Meryem Terken adında bir kızı dünyaya gelmişti). O da Yezd Atabegi (Yezd Atabegi'nin torunu olan Meiyeddîn Emir Sâm) ile kendi kızını evlendirdi. Krş. W. Barthold, “Barak Hâcib”, *İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 308.

⁷⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 399-340; krş. Muhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 164.

⁷¹ *Simtü'l-ulâ* (s. 26)'nın İstanbul nüshasında Zilhicce ayının 20. günü şeklinde geçmektedir. Ancak London nüshasının da ise (s. 26, dipnot. 1) Zilkade ayı geçmektedir.

⁷² Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i Güzide*, s. 529; Hândmîr, *Târih-i Habibü'l-siyer*, C. III, s. 267; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, s. 726; Natanzî, *Müntehabü't Tevârih-i Muîni*, s. 25; Abdullatif Kazvinî, *Lubb el-Tevârih*, s. 220; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 436.

Barâk Hâcib'in beş tane çocuğu olmuştu. Bunlardan biri erkek diğer dördü kızdı. Çocuklarından en büyüğü olan Sevinç Terken, Çağatay Han'ın karısıydı. Diğer kızları; Yâkût Terken, Yezd Atabeyi Mahmud Şâh'ın karısıydı.⁷³ Han⁷⁴ Terken, Barâk Hâcib'in yeğeni Kutbeddîn Muhammed Şâh'ın karsıydı. Meryem Terken ise Yezd Atabegi'nin torunu olan Meîyeddîn Emir Sâm'ın karısıydı. Barâk Hâcib'in, Öte Hatun'dan olan oğlu Rükneddîn Hâce (veya Mübarek Hoca) ise Moğol ordusunun mülâzematlarından idi. Yukarıda zikrettiğimiz gibi; babası Barâk Hâcib tarafından Moğolların Sistân seferine katılmak için Moğolistan'a gönderilmişti. Ancak o daha yoldayken babası ölmüştü. Barâk Hâcib, ölmeden önce hanedanın başına veliaht olarak tek oğlu Rükneddîn Mübarek Hoca yerine Ögedey Han'ın da tasvibiyle damadı ve kardeşi Hamit Bûr'un oğlu Kutbeddîn Muhammed Şâh'ı tayin etmişti.⁷⁵

Barâk Hâcib'in ölümünden sonra Kutlughanlılar; nüfus ve ehemmiyeti bakımından yerel bir hanedanlık olarak kalsalar da hanedanlık varlığını 706 (1306-1307) yılına kadar sürdürmüştür.

Sonuç

Barâk Hâcib; Ortaçağda Kirmân gibi zorlu ve istilalara açık bir bölgede hâkimiyet kurup Kutlughanlılar'ı kurmadan önce çok akıllıca bir politika takip ederek dönemin güçlü hanedanlıklarıyla iyi ilişkiler kurmuştu. Nitekim o dönemde Kirmân coğrafyasında ve ona komşu olan diğer bölgelerde hâkimiyet kurmuş olan Moğollar, Hârizmşâhlar, Yezd Atabeyleri ve Fars Atabeyleri ile kızlarını evlendirerek bu hanedanlıklarla akrabalık bağı kurmuştur. Barâk'ın izlediği bir diğer akıllı politika da Hârizmşâhlar'ın himayesinde kalmasıdır. Nitekim Barâk Hâcib, Hârizmşâhlar tarafından önce İsfahân daha sonra da Kirmân valiliğine tayin edilmiştir. Barâk uzun bir süre Hârizmşâhlara tabi kalarak Kirmân'ı Hârizmşâhlar adına yönetmiş, ancak Hârizmşâhlar'ın bölgedeki etkisinin azalması sonucunda onları bertaraf edip, Kirmân'da kendi bağımsız yönetimini kurmuştu. Barâk Hâcib, Hârizmşâhlar'ı bertaraf edip, Kirmân'da Kutlukhanlılar'ı kurduktan sonra Müslüman olmuş, bununla birlikte Abbâsi Halifesinden "Kutlug Sultan" ve ayrıca Ögedey Han'dan da "Kutlug Han" unvanını alarak hem Abbâsilerin hem de İlhanlıların desteğini almıştı.

Barâk; birbirlerine karşı mücadele içinde olan Hârizmşâhlar, İlhanlılar ve Abbâsiler ile iyi geçinmiş ve bu güçlü devletlerle arasında yukarıda açıkladığımız gibi iyi bir denge politikası yürütmüştür. İran coğrafyasını özellikle Kirmân bölgesinin o dönemdeki siyasi durumu düşünüldüğünde Barâk Hâcib'in bu bölgede söz sahibi olan bu devletlerle kurduğu iyi siyasi ilişkiler ve yürüttüğü bu denge politikasının Kutlughanlılar için yerinde bir karar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Barâk Hâcib tarafından Hicri 619 yılında kurulan Kutlughanlılar; onun ve haleflerinin yürüttüğü bu akıllıca politikalar sayesinde varlığını uzun yıllar sürdürmüştür.

⁷³ Târih-i Yezd (s. 42) de geçen bilgilere göre Sultân Kutbeddîn, Barâk Hâcib'in kızı Yâkût Türkân'ı oğlu Mahmûd Şâh'a isteyerek onu Yezd'e getirmişti.

⁷⁴ Bu isim Şebânkâreî'de Hâtun Terken şeklinde zikredilmektedir. Bkz. Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensâb*, s. 196.

⁷⁵ Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 25-26; Hamdullâh Mustevfi, *Târih-i Güzide*, s. 529; Mîrhând, *Ravzatu's-saffâ*, s. 726; Hândmîr, *Târih-i Habîbü'l-siyer*, C. III, s. 267; Natanzî, *Müntehabü't Tevârih-i Muîni*, s. 25-26; Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensâb*, s. 196-197; Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, C. I, s. 437-438; Abbâs İkbâl, *Târih-i Moğol*, s. 414.

Kaynaklar

- Abd el-Muhammed Âyetî. (1383 hş). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. Tahrân: Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâleât-i Ferhengî.
- Ahmed Ali Han Vezîrî. (1364 hş). *Târîh-i Kirmân*, C. I, Neşr. Bâstânî-i Pârîzî (Muhammed İbrahim). Tahrân: İntişârât-i İlmî.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i Cihan Gûşa*, (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl. (1387 hş). *Târîh-i Moğol*, Tahrân: Müessese-yi İntişârât-i Nigâh.
- Atâ Melik b. Muhammed Cüveynî. (1391 hş). *Târîh-i Cihangüşây-i Cüveynî*, Neşr. Muhammed Kazvînî. Tahrân: Müessese-yi İntişârât-i Nigâh.
- Barthold, W. (1990). *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Barthold, W. (1979). “Barak Hâcib”, *İslam Ansiklopedisi*, C. II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Benâketî. (1348 hş). *Târîh-i Benâketî (Ravzat ulî'l-elbâb fî Ma'rîfeti't-tevârîh ve'l-ensâb)*, Neşr. Ca'fer Şi'ar. Tahrân: Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî.
- Caferî, Hasan. (1389 hş). *Târîh-i Yezd*, Neşr. İreç Afşâr. Tahrân: Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferrhengî.
- Ebû Zeyd İbni Haldûn. (1383 hş). *Târîh-i İbni Haldûn*, (Tercüme-i Abdulmuhammed Âyetî), C. IV. Tahrân: Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutâleât-i Ferhengî.
- Esîr, İbnü'l. (1987). *El-Kâmil fî't-Târîh*, C. XII, (Türkçe Trc. Ahmet Ağırakça- Abdülkerim Özeydın). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Hamdullâh Mustevfî-i Kazvînî. (1364 hş). *Târîh-i Güzîde*, Neşr. Abdülhüseyn Nevâ'î. Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebir.
- Kadı Ahmed Gaffârî-i Kazvînî. (1338 hş). *Târîh-i Cihan Âra*. Tahrân: Kitâb-i Furûşî-i Hâfız.
- Kafesoğlu, İbrahim. (2000). *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kâşgarlı Mahmud. (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kramers, J. K. (1977). “Kirmân”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Minhâc-i Sirâc Osman b. Muhammed el-Cüzcânî. (1363 hş). *Tabakât-ı Nâsirî ya Târîh-i İrân u İslâm*, C. I, Neşr. Abdülhayy Habibî. Tahrân: Dünyâ-yi Kitâb.
- Minorsky, V. (2008). *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Minorsky, V. (1977). “Kutlug-Han”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VI. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Mîrhând, Muhammed b. Hândşâh-i Belhî. (1358 hş). *Ravzatu's-safâ fî Sîreti'l-enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hülefâ*, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahrân: İntişârât-i İlmî.
- Muineddin Natanzî. (1383 hş). *Müntehabü't Tevârîh-i Muînî*, Neşr. Pervîn İstehrî. Tahrân: Esâtîr.

- Nâsireddin Münşî-i Kirmânî. (1328 hş). *Sımtü'l-ulâ li'l-Hazreti'l-'ulyâ, der Târih-i Karâhutâyân-i Kirmân*, Neşr. Abbâs İkbâl Âştîyânî. Tahrân: İntişârât-i Esâtîr.
- Nesevi. (1934). *Celalüttin Harezemşah*, (Trc. Necip Asım). İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Özaydın, Abdülkerim. (2002). “Barak Hâcib ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. V. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztuna, Yılmaz, (1975). “Kutluğ-Hanlar veya Kirmân Karahıtayları” *Türk Ansiklopedisi*, C. XXII. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Reşîdüddin Fazlullâh. (1338 hş). *Câmi'ü't-Tevârih ez Âgâz-i Peydâyîş-i Kebâyil-i Moğol ta Pâyân-i Dovrey-i Timûr Kâân* C. I, Neşr. Behmen Kerîmî. Tahrân: İntişârât-i İkbâl.
- Rüstâ, Cemşît. (1391 “2012”). “Elçîyân-i Karâhitâyî der Derbâr-i Hârezmşâhîyân; Zemînehây-i Te'esîs-i Silsile-i Karâhitâyân-i Kirmân” *Târih-i İnan*, Şomâre 70/5, Tâbistân- Payîz, ss. 74-102.
- Spuler, Bertold, (2011). *İnan Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. (1363 hş). *Mecmau'l Ensâb*, Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis. Tahrân: Müesseseyi İntişârât-i Emîr Kebir.
- Târih-i Şâhî Karâhutâyân-i Kirmân* (Anonim), (1379 hş). Neşr. Bâstânî-i Pârîzî. Tahrân: Neşr-i İlmî.
- Taşagıl, Ahmet. (2002). “Kutluğhanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yahya b. Abdullatif Kazvinî. (1363 hş). *Lubb et-Tevârih*. Tahrân: İntişârât-i Bunyâd u Gûyâ.
- Yınanç, Mükrimin Halil. (1963). “Celâleddin Harezemşah”, *İslam Ansiklopedisi*, C. III. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Zerrînkûb, Rûzbeh. (1391 hş). “Barâk Hâcib”, *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâm*, C. XI, Tahrân.

TOHÂRİSTAN'IN ADI, COĞRAFYASI VE GENEL SINIRLARI NAME, GEOGRAPHY AND GENERAL BORDERS OF TOKHARISTAN

AHMET YILMAZ

Arş. Gör. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Res. Assist. Dr., İbrahim Çeçen University, Faculty of Letters, Department of History.

ahmetyilmaz025@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-3825-2660>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 10.02.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 03.05.2018

Sayfa-*Pages* : 337-344

 : <http://dx.doi.org/10.14929/Turkiyat3889>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

TOHÂRİSTAN'IN ADI, COĞRAFYASI VE GENEL SINIRLARI
NAME, GEOGRAPHY AND GENERAL BORDERS OF TOKHARISTAN

AHMET YILMAZ

Öz

Kadim bir ülke olan Tohâristan, tarihin ilk dönemlerinden itibaren göçebe kavimlerin etkisi altında olan bir yerdir. Öyleki Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde güçlü olmak isteyen devletler arasında rekabetin ana merkezi hâline gelmiş ve sürekli olarak bu devletler arasında el değiştirmiştir. Bütün bu mücadeleler ve hareketli bozkır kavimleri bölgenin net sınırlarını belirlemeyi zorlaştırmıştır. Bu bağlamda Tohâristan hakkında çalışma yapmış olan araştırmacıların eserlerini incelediğimiz zaman, bölgenin genel özelliklerinden ziyade sadece Bactria Grek krallığı, ilk dönemler veya Tohârlar'ın kökeni ile sınırlı bir Tohâristan araştırması görmekteyiz. Bu kadim coğrafya hakkında yapılan çalışmalar, genellikle farklı konu başlıkları içerisinde sınırlı bilgiler vermektedir. Temel amacımız, Türk tarihi için önemli bir bölge olan Tohâristan'ın kelime anlamını, bölgenin coğrafi özelliklerini ve genel sınırlarını değerlendirmeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Tohâristan, Türk Tarihi, Sınırlar

Abstract

Tokharistan as an ancient country was a region that had been under the influence of nomadic tribes since the beginning of history. Hence, it was the main center of competition between the states that want to be strong in the Khorasan and the Maveranin region. The region was perpetually changed hand among these states. All these conflicts and the active steppe tribes made it difficult to identify certain boundaries of the region. In this context, when we examine the works of researchers who have studied Tokharistan, we see generally a Tokharistan study limited with the Bactria Greek kingdom, the early periods of region or the root of the Tocharian people rather than a study dealing general features of the region. The studies about is this ancient geography, provides limited information in different topics. Main goal of this study is to examine word meaning of Tokharistan, its geographical features and general boundaries where have an important role in Turkish history.

Key Words: Geography, Tokharistan, Turkish History, Boundaries.

Giriş

Tohâristan coğrafyası, tarihi süreç içerisinde farklı boyların, kavimlerin ve milletlerin ilgisini çekmiştir. Bunun en önemli sebebi Tohâristan'ın iklimi ve coğrafyasıdır. Tohâristan kaynaklarda iklimi güzel ve yaşamaya elverişli bir yer olarak geçmektedir. Chavannes, bölgenin ikliminin daima sıcak ve güzel olduğunu vurgular.¹ Anonim Hudûd al-‘Âlem; Tohâristan'ı dağlık ve güzel bir yer diye tanımlar.² Hsüan

¹ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev.: Mustafa Koç), Selenge Yay., İstanbul, 2013, 215.

² *Hudûd al-‘Âlem 'The Regions Of The World'*, (Çev. : V. Minorsky), Printed At The University Press Oxford, Fothe Trustees Of The 'E. J. W. Gibb Memorial, Oxford 1937, 108, (Ing. Trc. V. Minorsky), 108.

Tsang, bölgenin ikliminin her mevsim güzel ve sıcak olduğundan bahseder.³ On Yuan Chwang; iklimin çok sıcak, kış mevsiminin sonunda ve ilkbaharın başında burada sürekli yağmur yağdığını ve Tohâristan'da sıcaklığın nadiren sıfır derecenin altına düştüğünü zikretmektedir.⁴ Kaynakların çoğunda bu coğrafyadan ve bölge şehirlerinden, toprakları bereketli, iklimi güzel ve mamur bir yer diye söz edilir.⁵ İşte bütün bu faktörler ve Ceyhun Nehri ile sulanan çok geniş meralara sahip olması; Tohâristan'ı, geçimlerini hayvancılıkla idame ettiren kâbilelerin gözünde ilgi odağı hâline getirmiştir. Öte yandan Himalaya Dağları'nın batı tarafındaki uzantısı olan tepeler ve Hindikuş Dağları bu mntıkayı çevreleyerek emniyetli bir hâle getirmiştir. Tohâristan coğrafyasının bahsettiğimiz bu hususiyetleri sayesinde burada kurulan medeniyetler, devletler oldukça uzun ömürlü olmuştur.⁶ Tohâristan, bulunduğu konum itibari ile bölge için stratejik bir önem teşkil etmektedir. Bölge, tarihî ticaret yollarının merkezindedir ve aynı zamanda bu yolların geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır.⁷ Bu faktörler sayesinde Tohâristan, ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı meşhur bir yöredir. Özellikle pamuk tarımı ve ticareti sayesinde bölgenin şöhreti artmıştır.⁸ Bunların dışında Tohâristan bölgesinde hayvancılık da gelişmiştir. Meşhur atlar, keçiler, koyunlar, yörede yapılan kıymetli çömlekler bu coğrafyanın cazibesini ve ekonomik refahını artırmıştır.⁹ Ayrıca verimli toprakların bulunması sonucunda Tohâristan'da çok çeşitli tahıllar ve meyveler üretilir.¹⁰

Tohâristan'ın Adı

Tarihi çok eski çağlara kadar uzanan Tohâristan, eski bir ülke İslamiyet'in ilk yüzyıllarında Büyük Horasan'da yer alan kadim bir vilayetin ismidir. Tohâristan adını, Greko-Bakterian İmparatorluğu'nu da yıkan boylar arasında sayılan Tohârilerden

³ *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, (nşr.: Samuel Beal), Trübner's Oriental Series, Londra 1884, Vol I, 37.

⁴ Thomas Vatlers, *On Yuan Chwang's Travels in India 629-645.A.D.*, Oriental Transl. Fund, N.S., XIV, London 1904, 102.

⁵ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, (Çev.: D. Ahsen Batur), Selenge Yay., Ankara 2015, 312-313; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2014, 339-340; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, (Çev.: Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2015, 237-238- 239.

⁶ Hüseyin Salman, "Tohâristan", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, 214.

⁷ Kârid-ı Âm'ın yakının da Bistam b. Sevre b. Amir'in, sahibi olduğu bölgeler vardır. Ebi'l-Abbas Abdullah b. Tahir'e Horasan ve ona bağlı olan yerlerin H. 211 ve H. 212 senelerinin haraçlarını toplama görevi verildi. Bu bölgeler için de Tohâristan da bulunmaktadır. Bu haraç miktarlarından, Tohâristan coğrafyasının ticari zenginliği ve bölgedeki ekonomik canlılığı bölge şehirlerinin, haraç miktarlarında net bir şekilde görülmektedir. Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler* Kitabı, (Çev. : Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, 36-42.

⁸ Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev.: A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004, 574.

⁹ LE Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge at the University Press, Cambiridge, 1905, 426; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, (Çev. : Ekber N. Necef/ Ahmet Annaberdiev), Selenge Yay., İstanbul 2015, 135; Agacanov, *Oğuzlar*, 135; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 212; Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997, 160.

¹⁰ Minorsky, *Hudûd al-'Âlem 'The Regions Of The World'*, 108.

(Tohârlar) almıştır. ¹¹ Tohârlar; Hint-Avrupa dil grubuna bağlı bir dille konuşmaktaydılar ki bu dil Tohârcadır. ¹² Tohâristan ismi Grek kaynaklarında “*Toxaroi*”, Çin kaynaklarında “*T'u-huo-lo* veya *Ta-hsia*” şeklinde geçmektedir. Latince de “*Tochari*”, Ermenice “*T'uxari-k*”, Sanskritçe “*Tukhara*, *Tuşhara*” Orta Farsça “*Tugristin*”, Süryanice “*Thurstin*”, Türkçe “*Tuhri*, *Tugri*, *Tukri*, *Tokar*, *Töker*, *Döker*”, İslam kaynaklarında طخارستان *Tohâristan*” şeklinde zikredilmektedir. ¹³ Bazı kaynaklar da ise bölge burada yaşayan Karluk Türkleri ve “Karluk Yabgusu” الجبغوية الطخارى veya الجبغوية الخرخى üzerinden (Karluk Yabgusu veya Tohâristan Yabgusu) diye ifade edilir. Tohâristan'a kimi zamanda Tu-ho-lo denilmiştir. Yüan-Wei hanedanı döneminde Tu-ho-lo denirdi. Ts'ung dağlarının batı kısmında ve (Wu-hu, Oxus) Ceyhun-Seyhun Nehri'nin güneyinde kalan tarihi bir bölgedir. Burası eski Ta-hia krallığının topraklarıdır. Halkının Eftalitler ile karışık şekilde yaşadığı ve yerleşik hayat tarzına sahip olduğu ifade edilmektedir. ¹⁴

Tohâristan Bölgesinin Genel Sınırları

Tohâristan'ın coğrafi konumuna gelince, bazı kaynaklarda bölge, Ceyhun Nehri'nin yukarı mecrasının sağ ve sol kısmında bulunan ve Belh'e kadar yayılan bütün dağlık mıntıkaları da içine alan çok geniş bir yer olarak zikredilmektedir. ¹⁵ Fakat aslında Miladi VII ve VIII. asırlarda, bölgenin Araplar tarafından istilası döneminde Tohâristan'ın sınırları Arap coğrafyacılar tarafından genel anlamda Amuderya'nın güneyi ve Belh'in doğu tarafları olarak kabul edilmektedir. ¹⁶ Bölgenin sınırlarını daha ayrıntılı açıklayacak olursak İslamiyet'in ilk dönemlerinde Tohâristan bölgesi genel anlamda; Belh'in doğusunda ve Bedeşan'ın ¹⁷

¹¹ Uighur M. Rohi, “The Original Home Of The Tokharians”, Buddha Prakash (Ed.), *Praci-Jyoti Digest Of Indological Studies*, (ss.103-105), Institute Of Indic Studies Kurukshetra University Press, Kurukshetra 1996, 103; W. Barthold, “Tohâristan”, *IA*, MEB Basımevi, İstanbul 1979, 12/1, 394-395; W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev.: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990, 69; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, 38.

¹² Ali Kerim Hemdâni, “Tohâristân”, *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâm*, XIV, Şomâre-yi Makâle 5813, Kitâbhâne-yi Medrese-yi Fekâhat (lib. eShiar. ir), 1.

¹³ *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37; Vatlers, *On Yuan Chwang's Travels in India 629-645.A.D.*, 102-103; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara, 1973, 61; C. E. Bosworth, “Tukharistan”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Koninklijke Brill, Netherlands 2000, X, 601.

¹⁴ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, 210; Minorsky, *Hudûd al-'Alemler The Regions Of The World*, 109; Shams Ad-Dins Kamal Ad-Din, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*, Uzbek Academy of Sciences Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni, Taşkent 1996, 260; Emel Esin, “Tohâristan Yabgu'ları, Türk-Şahi'ler, Şul'(Çöl) Türkleri Devletleri”, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü, *Tarihte Türk Devletleri I*, (205-223), Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1987, 205; Salman, “Tohâristan”, 214.

¹⁵ W. Barthold, “Tohâristan”, 394-395; Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, Yedikubbe Yay., Konya 2004, 74-75.

¹⁶ W. Bartold, *Tezkire-yi Coğrafyâ-yi Târihi-yi İrân*, (Trc. Hamza Serdâdver), Tahran 1358 hş., 64.

¹⁷ Bedeşân'ı Tohâristan'a dâhil edip buranın Tohâristan'ın önemli şehirlerinden bir tanesi olduğunu zikretmektedir. Bkz. Zekeriya b. Muhammed Kazvîni, *Âsar-ı el-Bilâd ve Ahbâr-i el- Ebâd*, (Trc. Mürzâ

batısında Ceyhun (Amuderya) Nehri'nin güneyinde ve Hindukuş Dağları'nın kuzeyinde bulunmaktadır.¹⁸ Tohâristan, Ceyhun Nehri'nden, Demir kapıya ve Hindukuş geçitlerine, hatta Sind'e kadar uzanan, nehrin iki yakasındaki topraklarında içine alan geniş bir coğrafi bölgenin adı olmuştur.¹⁹ Fakat burası Ceyhun Nehri'nin Sind'e kadar uzanan bütün eyaletlerini de içine aldığı için adeta sınırları bir devlet kadar genişti. Asıl Tohâristan'a birinci yahut Aşağı Tohâristan denilirdi. Ceyhun Nehri'nin yukarı mecrasında olan dağlık vilayetlere ise Yukarı Tohâristan denilmekte idi.²⁰ Bölge hakkındaki en eski bilgiler seyyahların bilgileridir. İlk bilgi, "Tohâristan" adı geçmeksizin M.Ö.138'de Fergana'ya seyahat etmiş olan Zhang Qian (Chang Ch'ien)'e aittir. İkinci seyyah, Hsüan Tsang'dır. Çin kaynaklarında ilk olarak Tu-ho-lu yani Tohâristan olarak Hsüan Tsang tarafından kullanılmıştır.²¹ Barthold'a göre, Hsüan Tsang'da Çincesi Po-t'o-tcoang-na yazılıp, Pat-tok-ts'ong-na olarak seslendirilen, Tangşu (Tang tarihi)'da Pa-t'o-şan olarak geçen kelime, Tu-ho-lo olarak transkript edilen "Tohâristan" dır.²²

Tohâristan'ın sınırları hakkında, *Hsüan Tsang Seyahatnamesi* de önemli bilgiler içermektedir. Eserin Orta Asya bölgesine yer veren birinci ve on ikinci bölümünde Tohâristan şehirleri ve coğrafyası ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Burada geçen bilgilere göre Tohâristan, kuzeyden güneye doğru 1'000 Li/ley (yaklaşık olarak 500 km) doğudan batıya doğru ise 3'000 Li/leylik (yaklaşık olarak 1'500 km) bir yüzölçümüne sahiptir. Doğusu Ts'ung Dağı'na dayanır. Batısı ise Po-la-ssu (Sâsâni) Devleti sınırlarına kadar uzanır. Güneyi Büyük Hsüeh-shan'a dayanır, kuzeyi ise T'ieh-men (Demir Kapı) Geçidi'ne dayanır. Fu-ch'u (Amuderya) Nehri ise Tohâristan'ın merkezi kısmından geçerek batı yönünde akmaktadır.²³ Hsüan Tsang seyahatnamesinde Tohâristan yirmi dokuz idari birime bölünmüştür. Eserin birinci bölümünde Tacikistan'ın batısı ve Afganistan'ın kuzeydoğusu yani Amuderya'nın iki

Cihângîr-i Kâçâr) Tahran 1373 hş., 366; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, 34.

¹⁸ Bartold, *Tezkire-yi Coğrafiyây-i Târihi-yi İrân*, 64 aynı müellif; "Tohâristan", 394-395; İstahri, Ebû İshâk İbrâhim, *Mesâlik ve Memâlik*, Neşr. İreç Afşâr, İntişârat-ı İmî ve Ferhengî, Tahran 1368 hş., 216-217; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 426-427; Bosworth, "Tukharistan", 600, 601; Salman, "Tohâristân", 214.

¹⁹Emel Esin, *Tabari's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eighth Century Central Asian Art*, CAJ, XVII, nu, 2-4, 1973, 131.

²⁰ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 41; Salman, "Tohâristan", 214; Bosworth, "Tukharistan", 600- 601, 602; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 426-427; Barthold, "Tohâristan", *İ.A.*, 394-395; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, 75.

²¹ Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kue (Turcs) Occidentaux*, Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris 1903, 105; Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37; Zahide Ay, *Nasır-ı Hüsrev ve Sonrasında Bedeşşan İsmailileri (10-15. Yüzyıllar)*, İstanbul 2013, 2.

²² Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37-38; W. Barthold, "Badakhshan", *EI2*, Netherlands 2000, I, 851-852; Mehmet Saray "Bedaşşan", *DİA*, İstanbul 1992, V, 291-292.

²³ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37; Erkin Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, 138-139; Mustafa Koç, "Gök-Türkler Devri", Kürşat Yıldırım (Yay. Haz), *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, (ss.137-188), Ötügen Yay., İstanbul 2013, 176; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, 61.

kıyısında bulunan on altı yerleşim birimini zikretmiştir. Amuderya'nın kuzey sınırında bulunan Tirmiz, Çağanian, Karun, Şuman, Kuvayana, Kottal, Kuttalan ve Kumici ile Amuderya'nın güney kıyısında bulunan Bağlan, Rûi-Samanğan, Kulm, Belh, Zumathan, Cûzgân, Talakan ve Gaz şehirlerine yer vermiştir.²⁴ Tohâristan coğrafyası Hsüan Tsang Seyahatnamesi'nde Aşağı ve Yukarı Tohâristan diye anlatılmaktadır. Hsüan Tsang Belh'in doğusu ile Amuderya'nın güneyini kapsayan bölgeyi Yukarı Tohâristan; buranın doğusunda kalan coğrafyayı da Aşağı Tohâristan diye adlandırmaktadır.²⁵ Hsüan Tsang'ın bu şekilde Tohâristan'ı ikiye ayırmasının İslam kaynaklarındaki aşağı ve yukarı Tohâristan ayrımı ile ilişkisi olup olmadığı net bir şekilde bilinmemektedir. Fakat İslami dönem tarih ve coğrafya kaynaklarında Tohâristan'ı aşağı ve yukarı olarak iki kısımda anlatmıştır. Her birinin yeri de açıkça belirtilmiştir.²⁶ Dolayısıyla Tohâristan'ın iki ayrı bölge şeklinde anlatılmasının nedeninin ise Hsüan-tsnag Seyahatnamesi olma ihtimali yüksektir. İbn Hurdazbih'e göre, Yukarı Tohâristan'ın Doğu'su Belh'i, Güneyi ise Ceyhun'u kapsamaktadır.²⁷ Tohâristan hakkında hem Müslüman coğrafyacıların eserlerinde hemde farklı kaynaktan sıkça bahsedilmektedir. Ancak bütün bu kaynaklar arasında ülke sınırları konusunda fikir birliği sağlanamamıştır.²⁸ Bunun temel sebebi, Tohârlar'ın kökeni ve kimlikleri ile

²⁴ Chavannes, *Documents sur les Tou-Kue (Turcs) Occidentaux*, 107, 108; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 138-139.

²⁵ Beal, *Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, 37-38; Ekrem, *Hsüan-tsnag Seyahatnamesi*, 138-139; Barthold, "Tohâristan", 394-395; Mehmet Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, 33.

²⁶ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 426-427.

²⁷ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 36-40.

²⁸ Ortaçağ İslam kaynaklarında Tohâristan anlayışı ve ihtiva ettiği yerler hakkında ve farklı kaynaklardaki farklı görüşler için bkz. Bartold 1, 1963, 116-118; Strange, 1966, 426-428; Staviskiy 1977, 34-35; Uighur, *The Original Home of the Tukharians*, Karachi, 6-9, (kıs. Uighur 1965). Bartold'a göre "Tocharların ülkesi" anlamındaki Tohâristan, Belh ile Bedeşşan arasında bulunuyordu ve Amuderya'nın her iki kıyısındaki Belh'e bağlı bütün bölgeleri ihtiva edecek, şekilde çok geniş bir anlamda kullanılıyordu. Yukarı ve Aşağı Tohâristan şeklinde ikiye ayrılan Tohâristan kısımlarını Strange şu şekilde tespit ediyor: Belh'in doğusunda ve Oxus boyundaki bölgeler Yukarı Tohâristan; Bedeşşan sınırları üzerinde ve epey güney doğuda bulunan bölgeler ise Aşağı Tohâristan'ı teşkil ediyordu. (Strange 1966, 427). Fakat bu ifadede bir yanlışlık ve çelişkiler olduğu muhakkaktır. Nitekim Barthold şöyle diyor: "Tohâristan asıl anlamı olarak "İlk" veya "Aşağı" diye isimlendiriliyordu; Amuderya'nın yukarı akıntısı boyundaki dağlık bölgeler, Yukarı Tohâristan terkibine giriyordu." (Barthold I, 1963, 118. dn. 3), Bizce Barthold'un görüşü daha doğrudur; Minorsky de, ilim adamları arasında "Tohâristan anlayışı konusundaki farklı görüşlere dikkati çekerek İslâm müelliflerinin, Aşağı(batı) Tohâristan ve Yukarı (doğu),Tohâristan arasında genellikle ayırım yaptıklarını; Yâkût b. Abdullah el-Hamevi'nin, Aşağı Tohâristan'ı Yukarı Tohâristan'ın doğusuna yerleştirmede açıkça yanlış olduğunu kaydediyor. Ancak Minorsky, Oxus kuzeyinde uzanan bazı bölgelerin de Tohâristan'a katılması ile ilgili olarak şu farklı görüşü ortaya koyuyor: "Fakat genellikle sadece, Belh'in doğusundaki ve Oxus'un güneyindeki bölge Tohâristan olarak anlaşılır." Hudûd al-Âlam, 1970, 337.) Yakut'un eserindeki bu yanlış anlayış ve Aşağı ve Yukarı Tohâristan hakkında bkz. Marquart 1901, 229. El Biruni, Tohâristân'ın başkenti olarak Velvâlic/Vervâlic/ Vervâliz ismini veriyor: X. yüzyıl eseri Hudûd al-Âlem de Velvâlic, Tohâristan'ın başkenti/kasabası ve gelişmiş bir şehri olup, çok sayıda özellikleri ve akarsuları, hoş sohbetli halkı olan bir yer olarak tasvir ediliyor. Hudûd al-Âlem 1970, 109, dn. 73. İslâm kaynaklarında Vervâlîz, Velvâlic, El-Vâlice, Tabakât-ı Nâşîrî'de ise Velh/Veic şeklinde geçen bu isimlerin ayniyeti ve iştikakı hakkında bk. Marquart 1901, 84 vd.; Markwart 1938, 44-45. İslâm kaynaklarına göre Hulm'dan iki günlük mesafedeki bu yer, Markwart

ilgilenenlerin Tohâristan coğrafyasına fazla ilgi göstermemesinden kaynaklanmaktadır. Tohâristan Orta Asya ile uzaktan veya yakından ilgilenen hemen herkesin ilgisini çekmiştir.²⁹ Bölge Orta Asya tarihi ile ilgilenen ünlü doğu bilimciler; C. E. Bosworth, V. Barthold, V. Tomashec, Le Strange, V. Minorsky, W. Marwart tarafından sınırlı olarak ele alınmış dolayısıyla teferruatlı bilgi verilmemiştir. Bu da bölge ile ilgili bilgi eksikliğine bilgilerin farklı ve yanlış bir şekilde verilmesine neden olmuştur. Tohâristan toprakları günümüzde Afganistan'ın Kuzey'ini, Türkmenistan'ın doğusunu, Tacikistan ve Özbekistan'ın da güneyini kapsamaktadır. Tohâristan adı bugün Afganistan'ın kuzeyinde Tohâr ismiyle zikredilen ve merkezi Talukan (Talekan) olan bir şehir olarak hâlen daha varlığını sürdürmektedir. Tohâr şehrinin büyük bir bölümü tarihi Tohâristan topraklarından oluşmaktadır. Şimdiki Tohâr vilayeti yaklaşık olarak 12.333 km²'lik bir alanı kaplamaktadır ve 2012 yılındaki nüfus sayımına göre nüfusu 933.700 kişidir. Doğu ve güneydoğudan Bedehşan vilayeti, batıdan Kundûz vilayeti, güneyden Kapisa ve kuzeyden de Tacikistan ile çevrilidir.³⁰

Sonuç

Tohâristan, özellikle Orta Asya tarihi hakkında araştırma yapan bilim adamları tarafından sınırlı olarak ele alınmış dolayısıyla teferruatlı bilgi verilmemiştir. Fakat tarihin erken dönemlerinden itibaren ticari ve ekonomik yönden zengin bir coğrafya olan Tohâristan, Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde söz sahibi olmak isteyen bütün güçlerin ilgisini çekmiştir. Çünkü buraya hâkim olmak ipek yolu ticaretinin kontrolü sağlamaktı ve ekonomik olarak güçlü olmak demektir. Tohâristan, İpek yolunun ana kollarından birinin üzerinde yer almaktadır. Bunun yanında bölge komşu olduğu vilayetler ile de güçlü bir ulaşım ağına ve ticari ilişkilere sahiptir. Bölge Türk tarihinin önemli geçiş güzergâhlarından biri ve kilit noktasını oluşturmaktadır. Bütün bu özellikler bu coğrafyayı ekstra kıymetli hale getirmektedir. Ancak, Türk ve Orta Asya tarihi için önemli bir coğrafya olan Tohâristan hakkında ciddi bilgi eksiklikleri vardır. Biz kısmen de olsa bu eksiklikleri gidermeye çalıştık ve bu çalışmamızda Tohâristan ile ilgili kaynaklarda satır aralarına sıkışmış olan ancak ortaya çıktıkça aslında çok önemli olduğunu kavradığımız bilgileri aktardık.

tarafından Kunduz ile aynıleştiriyor. (Marquart 1901, 237 ve Markwart 1938, 44:“Vervâlîz, bugünkü Kunduz yakınında aranmalıdır”. “Velvâlic Tohâristân'ın başkentidir; bu, eski devirlerin el-Hayâtile Krallığı (Heftalit) idi/bkz. Markvart 1938, 45 ve dn. 3. Strange de bu isimde hiçbir şehir mevcut olmadığını Yakut'un da fazla teferruat veremediğini zikrederek en yakın yerin Kunduz olduğunu belirtiyor. (Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 428) Minorsky de, Velvâlic'in Kunduz'a tekâbüle ettiği görüşündedir, Bkz. Minorsky, *Hudûd al-'Ale*, 1970, 340. dn.73; Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, 32-33; Josef Marguart, *Eranşahr*, (Trc. Meryem Mir Ahmedi) İntişârât-i İttilâât, Tahran 1373 hş., 168; Ebûl Fidâ, *Takvîmu'l Buldân*, (Trc. Abdulmuhammed Âyetî) Tahran 1349 hş., 545, Krş. Türkçe Trc. Ebûl Fidâ, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvîmu'l Buldân)*, Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2017, 365-366.

²⁹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2015, I, 135.

³⁰ Hemdâni, “Tohâristân”, 3; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tahar>, (14.09.2017/11:45).

Kaynaklar

- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, (2015), (Çev.:Ekber N. Necef/ Ahmet Annaberdiiev), Selenge Yay., İstanbul 2015.
- Ay, Zahide, *Nasır-ı Hüsrev ve Sonrasında Bedehşan İsmailileri (10.-15. Yüzyıllar)*, İstanbul 2013.
- Barthold, W, “Badakhshan”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Konınlıkjke Brill, Netherlands 2000, I, 851-852.
- Barthold, W, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (1990), (Çev.: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990.
- Barthold, W, *Tezkire-yi Coğrâfâyî-yi Târihî-yi İrân*, (Trc. Hamza Serdâdver), Tahran 1358 hş.
- Bosworth, C. E, “Tukharistan”, *The Encopedia of İslam New Edition*, Konınlıkjke Brill, Netherlands 2000, X, 601.
- Chavannes, Edouard, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, (Çev.: Mustafa Koç), Selenge Yay., İstanbul, 2013.
- Chavannes, Édouard, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris 1903.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (2004), (A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.
- Ebûl Fidâ, *Ebû'l-Fida Coğrafyası (Takvîmu'l Buldân)*, Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2017.
- Ebûl Fidâ, *Takvîmu'l Buldân*, (Trc. Abdulmuhammed Âyetî) Tahrân 1349 hş.
- Ekrem, Erkin, *Hsüan-tnag Seyahatnamesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Esin, Emel, “Tohâristan Yabgu'ları, Türk-Şahi'ler, Şul'(Çöl) Türkleri Devletleri”, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü, *Tarihte Türk Devletleri I*, (205-223), Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1987.
- Esin, Emel, *Tabari's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eighth Century Central Asian Art*, CAJ, XVII, nu, 2-4, 1973.
- Hemdâni, Ali Kerim, “Tohâristân”, *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâm*, XIV, Şomâre-yi Makâle 5813, Kitâbhâne-yi Medrese-yi Fekâhat (lib. eShiar. ir)
<https://tr.wikipedia.org/wiki/Tahar>,(14.09.2017/11:45)
- Hudûd al-'Âlem 'The Regions Of The World'*, (Çev.: V. Minorsky), Printed At The University Press Oxford, Fothe Trustees Of The 'E. J. W. Gibb Memorial, Oxford 1937.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev.: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. : Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim, *Mesâlik ve Memâlik*, Neşr. İreç Afşâr, İntişârat-i İmî ve Ferhengî, Tahrân 1368 hş.
- İstahri, *Mesâlikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*, (Çev.; Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2015.
- Kamal Ad-Din, Shams Ad-Dins, *The Historical Geography Of Southern Soghd And Tokharistan In Arabic Textual Sources Of 9th. Beginning Of 13th Centuries*,

- Uzbek Academy of Sciences Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni, Taşkent 1996.
- Kitapcı, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakânları*, Yedikubbe Yay., Konya 2004.
- Konukçu, Enver, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara, 1973.
- Köprülü, F., “Ribât”, *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 267-278.
- Marguart, Josef, *Eranşahr*, (Trc. Meryem Mir Ahmedî) İntişârât-i İttılâât, Tahran 1373 hş.
- Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*, (Çev.: D. Ahsen Batur), Selenge Yay., Ankara 2015.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, II*, TTK Yay., Ankara 2015.
- Rohi, Uighur .M, “The Original Home Of The Tokharians”, Buddha Prakash (Ed.), *Praci-Jyoti Digest Of Indological Studies*, (ss.103-105), Institute Of Indic Studies Kurukshetra University Press, Kurukshetra 1996.
- Salman, Hüseyin, “Tohâristan”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, İstanbul 1986, 12/1, 394-395.
- Saray, Mehmet, “Bedahşan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, 291-292.
- Si-yu-ki Buddhist Record Of The Western World Hsüan Tsang (A.D.629)*, (nşr.: Samuel Beal), Trübner's Oriental Series, Londra 1884.
- Strange, Le, *The Land of The Eastern Caliphate*, Cambridge at the University Press, Cambiridge, 1905.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001.
- Tezcan, Mehmet, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.
- Uslu, Recep, *Hicrî I-II. Yüzyullarda Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.
- Vatlers, Thomas, *On Yuan Chwang's Travels in India 629-645. A.D.*, Oriental Transl. Fund, N.S., XIV, London 1904.
- Yıldırım, Kürşat, *Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2013.
- Zekeriya b. Muhammed Kazvîni, *Âsar-ı el-Bilâd ve Ahbâr-i el- Ebâd*, (Trc. Mîrzâ Cihângîr-i Kâçâr) Tahrân 1373 hş.

OSMANLI BELGELERİ IŞIĞINDA TÖKELİ İMRE'NİN OSMANLI HİMAYESİNDEKİ MÜCADELESİ VE OSMANLI DEVLETİNDEN SAĞLANAN PARASAL YARDIMLAR

IN THE LIGHT OF OTTOMAN DOCUMENTS THE BATTLE OF
TÖKELİ İMRE UNDER THE OTTOMAN PROTECTION AND THE
FINANCIAL SUPPORTS GIVEN BY OTTOMAN STATE

ALİ İRFAN KAYA

Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Assist. Prof. Dr. Artvin Çoruh University, Faculty of Science and Letters, Department of History.

ae.kaya@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-2418-971X>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 18.12.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 10.05.2018

Sayfa-*Pages* : 345-374

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3869>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**OSMANLI BELGELERİ IŞIĞINDA TÖKELİ İMRE'NİN OSMANLI
HİMAYESİNDEKİ MÜCADELESİ VE OSMANLI DEVLETİNDEN
SAĞLANAN PARASAL YARDIMLAR**
IN THE LIGHT OF OTTOMAN DOCUMENTS THE BATTLE OF TÖKELİ
İMRE UNDER THE OTTOMAN PROTECTION AND THE FINANCIAL
SUPPORTS GIVEN BY OTTOMAN STATE

ALİ İRFAN KAYA

Öz

Kanunî Sultan Süleyman'ın Mohaç Meydan Muharebesi'ni (1526) kazandıktan sonra Macar topraklarının büyük bir kısmını fethetmiştir. Bu gelişmenin bir neticesi olarak Osmanlı Devleti Avusturya Krallığı ile sınırdaş olmuştur. Fethin gerçekleştiği yıllarda Avrupa'da ortaya çıkan "Reform" hareketlerinden nasibini alan Macarların büyük bir kısmı ilerleyen yıllarda Protestanlığı tercih etmiştir. Koyu bir Katolik olan Avusturya Krallığı'nın elinde kalan topraklarda yaşayan Macarlara uyguladığı mezhep baskılarından dolayı ortaya çıkan isyanlar XVII. yüzyılın sonlarına doğru giderek şiddetlenmiştir. Aynı yıllarda önde gelen isyancı Macar liderlerin yardım talepleri Osmanlı Devleti tarafından geri çevrilse de, 1670'lerin başlarında Asî Macarların lideri olan Tökeli İmre'nin girişimleri sonuç vermiştir. Aktif bir siyaset takip eden Tökeli İmre, gerçekte 1683'te Vezir-i Azam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dan almayı başarmıştır. Asî Macarlara yardım etme üzerinden batı siyasetini yürütmek isteyen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın amacı ise Avusturya'nın merkezi olan Viyana'yı almak ve Orta Macar topraklarını Osmanlı Devleti'ne tabi kılmaktır. Bu amaçla 1683'te Viyana kuşatılsa da beklenmedik bir şekilde bozgun yaşanmış, yaşanan süreçte on altı yıl boyunca Avusturya ile siyasi ve askerî mücadele içine girilmiştir. Tökeli İmre, verdiği mücadelede ilk önce Orta Macar Kralı, sonrasında Erdel Prensi olmak arzusuyla ömrünün sonuna kadar Osmanlı saflarında yer almıştır. Ancak bütün mal varlığını kaybetmiş olması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin kendisine sağladığı siyasi ve askerî desteğin yanı sıra para

Abstract

After Suleiman the Magnificent won Battle of Mohács (1526), he conquered most of the Hungarian land and that way Ottoman Empire and Austrian Empire became bordering. Most of the Hungarians, who have their share on "Reform" movements which are occurred in Europe in the years that the conquest was happened, preferred Protestantism in the following years. The riots, which are occurring due to Austrian Empire's, which is very Catholic, pressure of sectarian to the Hungarians who are living in the Empire's lands, have been intensified gradually in the late 17th century. In the same years, even if the help requests of leading rebel Hungarian leaders were turned by Ottoman Empire, in the beginning of 1670s, Tökeli İmre's, who is the leader of Rebellious Hungarians, initiatives showed result. Tökeli İmre, who follows an active politics, achieved to get the needed support from Grand Vizier Merzifonlu Kara Mustafa Pasha on 1683. And the aim of Merzifonlu Kara Mustafa Pasha, who wanted to carry out west politics on helping Rebellious Hungarians, was to get Vienna, which is the center of Austria, and include Middle Hungarian land to Ottoman Empire. With this aim, even though Vienna was girded on 1683, there was an unexpected rout, and in the following process Ottoman Empire was contend for political and military with Austria for sixteen years. Tökeli İmre was on Ottomans' side for the rest of his life with the wish of first becoming Middle Hungary King and then Ardeal Prince in his battle. However, because he lost all of his wealth, he also needed the financial support of Ottoman

desteğine de ihtiyaç duymuştur. Dolayısıyla yapılan bu çalışmada ağırlıklı olarak Osmanlı kaynaklarından istifade edilerek Tökeli İmre'nin Osmanlı Devleti himayesindeki faaliyetleri anlatılırken, Osmanlı malî kayıtlarından elde edilen bulguların ışığında kendisi için sağlanmış olan maddi desteğin boyutları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tökeli İmre, Osmanlı Himayesi, Malî destek.

Empire alongside the political and military support. Therefore in this study, while Tökeli İmre's activities were being told generally with the help of Ottoman sources, when he was under Ottoman Empire's patronage, it is also tried to reveal the size of financial support, which is provided to him, in the light of obtained findings from Ottoman financial records.

Key Words: Tökeli İmre, Ottoman Patronage, Financial support.

Giriş

Türkler XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa içlerine doğru yayıldıkları dönemlerde Orta Çağ'ın güçlü devleti Macar Krallığı ile sürekli karşı karşıya gelmişlerdi. Macarların doğrudan müdahil olduğu I. Kosova (1389), Niğbolu (1396), Varna (1444) ve II. Kosova (1448) savaşlarını kaybetmesi Krallığı'nın nüfuz bölgesi olan Balkanların tamamen Türk hâkimiyetine girmesinin yolunu açmış, XV. yüzyılın sonlarına doğru Macar Kralı Matyas'ın Balkan siyasetini terk ederek siyasi ağırlığını batıya kaydırması Osmanlı ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Belgrad'ın 1521'de Osmanlıların eline geçmesiyle Macar Ülkesi doğrudan Osmanlı tehdidi altına girmiştir. (Eckhart 2010:100-101, 112). Osmanlı tehdidine karşı gereken önemi vermeyen Avusturya Krallığı ise büyük bir hata yaparak Osmanlı ilerleyişine sessiz kalarak bu süreçte Macarlara yeterince destek olmamıştır. Papa'nın girişimlerine rağmen destek alamayan, henüz genç ve tecrübesiz olan Macar Kralı II. Lajos'un cesareti de bir işe yaramamış, 1526 yılında yaşanan Mohaç Meydan Muharebesi'nde Macar kuvvetleri yenilirken Genç Kral hayatını kaybetmiştir (Kumrular 2011: 75-83). Fetihden sonra Macar kralı olarak atanan Janos Zapolyai'nin 1540 yılında ölmesiyle 1541'de Budin işgal edilerek Erdel Prenslüğü hariç Macar toprakları tamamen Osmanlı merkezine bağlanmıştır. Bu gelişmenin bir neticesi olarak Büyük Macar Ovası ile Tunan'ın ötesindeki büyük çaplı topraklar Osmanlı hâkimiyetinde kalmış ve ülke resmen Erdel, Osmanlı ve Avusturya Macaristan'ı olmak üzere üç parçaya ayrılmıştır (Baştav 2005: 56-57). Karpatlardan başlayarak kuzey-güney yönünde Hırvatistan'a kadar uzanan, harap ve kısıtlı kaynakları olan bir kuşak Avusturya'nın elinde kalsa da (Eckhart 2010: 115) elindeki Macar topraklarında yaşanan huzursuzluklara rağmen Avusturya Krallığı bütün Macar toprakları üzerindeki tarihi emellerinden vazgeçmeyecektir.

Krallık adına Osmanlı ilerleyişinin XVI. yüzyılın sonlarında yavaşlaması Macar topraklarının elde edilmesi ümidini doğursa da on beş yıl süren muharebelerden (1593-1608) bir sonuç elde edilememiştir. Aynı dönemde Avrupa'da gelişen "Reform" hareketlerinin bir neticesi olarak Macar halkının büyük bir kısmı Protestanlığa geçmişti. XVII. yüzyıla gelindiğinde batı siyasetiyle meşgul olan Avusturya Krallığı artık Macar meselesine yeterince zaman ayırmak istemiyordu. Osmanlıların Uyvar'ı fethetmesinde bile ses çıkarmayarak Vasvar Antlaşması'nı (1664) imzalamıştır. Antlaşma, yirmi yıl süren bir barış dönemini getirirse de Avusturya Hükümeti'nin katı merkezîyetçi yaklaşımlarla sergilediği ve Katolik Mezhebi'ne dayanan yönetim anlayışı, Macarlar arasında Alman nefretine dayanan milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasına ve giderek tehlikeli boyutlara ulaşmasına neden olmuştur (Eckhart 2010: 127-139). Diğer taraftan bir iç sorun olarak görülen Macar isyanlarının devletlerarası bir sorun haline gelmesi

Avusturya Kralı I. Leopold'u endişelendirmekteydi. O yıllarda Avusturya Krallığı, Lüksemburg, Ren Bölgesi ve İspanya Hollandası üzerindeki emelleri nedeniyle Fransa ile savaş halindeyken diğer yandan Osmanlı Devleti'yle -Henüz yürürlükte olan Vasvar Antlaşması'na rağmen- Macar meselesi yüzünden sorunlar yaşamaktaydı. Bu durumda siyasi çıkarları gereğince Akdeniz ve Avrupa coğrafyasında birlikte hareket eden Fransa ve Osmanlı Devleti için Macar isyanları siyasi bir fırsat olarak görülmekteydi (Stoye 2003: 63-66).

Merkez Avrupa'nın genel politik vaziyeti bu haldeyken Osmanlı yönetimine istikrar kazandırmış olan Fâzıl Ahmed Paşa'nın 1676'da ölmesi ve yerine getirilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ihtiyatlı politikayı terk ederek saldırgan bir siyaset izlemesi ilişkileri bambaşka bir zemine oturtmuştur. Bu politika değişikliğinin bir neticesi olarak Macar isyanlarına destek verilmesi iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerin kopmasına neden olmuş, Macar tarihinde yeni bir aktör olarak ortaya çıkan Tökeli İmre (Eckhart 2010: 139)¹ ise Osmanlı, Fransa ve Avusturya Devletlerinin siyasi çıkarlarının düğümlendiği bir alanda kendisine yer bulmuştur.

Bu çalışmada ilk olarak yukarıda kısaca özetlenen siyasi gelişmeler ele alınacak, ardından Avusturya Krallığı'na başkaldıran Macar Prensi Tökeli İmre'nin Osmanlı Devleti ile nasıl bir hukuki bağ kurduğu ve ittifakın ne şekilde geliştiği izah edilmeye çalışılacaktır. İkinci olarak uzun yıllar süren mücadelesinin sonucunda memleketine geri dönme ihtimali kalmayan Macar Prensi ve adamlarına Osmanlı hükümetinden verilen siyasî, askeri ve özellikle malî destekler Osmanlı arşiv kaynakları, özellikle hazineden yazılan müstakil mali kayıtlar, dönemin vakayinameleri ve yerli ve yabancı araştırma eserlerinden istifade edilmiştir.

1. Macar İsyanı ve Osmanlı Devleti'nin Meseleye Bakışı

Dedesine verilen kontluk unvanı ile ailesi Macar seçkinleri arasında yer alan Tökeli İmre, Eylül 1657'de Slovakya'da dünyaya gelmiştir. Protestan mezhebine mensup olan babası István Thököly 1664 yılında Macarların isyan hareketine katıldı. Esas konumuz olan Tökeli İmre'nin Osmanlı himayesindeki serüvenine geçmeden önce Macar toprakları üzerindeki Osmanlı egemenliğinin başlaması ve Macar sorununun ortaya çıkışına dair kısa bir malumat vermek yerinde olacaktır. Yukarıda özetlendiği üzere Belgrad'ı 1521'de alarak Macaristan'ın yolunu açan Kanunî Sultan Süleyman 1526'daki Mohaç zaferiyle Macar topraklarının büyük bir kısmını Osmanlı idaresi altına aldıktan sonra 1541'den itibaren ülkeyi Erdel Prenslığı ve merkeze bağlı eyaletlere bölerek yönetmeye başladı. Fakat Osmanlıların sonradan Orta Macar Krallığı olarak adlandırdığı topraklar Avusturya'nın elinde kalmıştı. Bu topraklar kuzeyde Karpat Dağlarından başlayarak güneyde Hırvatistan topraklarına kadar iniyordu ve iki ülke arasında sınır ihtilaflarının yaşanmasına neden olmaktaydı (Bilge 2010:1-13).

XVI. yüzyılda Avrupa'da giderek yayılan reform hareketlerinden nasibini alan Macar halkı kendi içerisinde zamanla Katolik ve Protestan olarak iki mezhebe bölünmüştü. Avusturya Krallığı Katolik olan Macarları himaye ederken Protestanları sürekli baskı altında tutmakta, Vasvar Antlaşması'nın imzalandığı yıllarda milliyetçi bir

¹ Aynı adlı eserde Macarca aslına uygun olarak yazılan İmre Thököly ismi Osmanlı belgelerinde geçen şekliyle yazılmıştır.

kimliğe bürünen mezhep isyanları olanca şiddetiyle devam etmekteydi. Macarlar arasında önde gelen Zirin, Bakanoğlu (Battiyani) ve Nadaşoğulları gibi zümreler ise Protestanlığın mensupları arasında bulunmaktaydı (Karaçay 2012: 770).

Tökeli İmre henüz 13 yaşındayken Protestan Macarlar isyan bayrağını açmıştı. İsyanı başlatan olay ise her yılbaşında olduğu gibi Avusturya Kralı'nı tebrik için 1667'de Viyana'ya giden Zirin ve Bakanoğlu'na önceden olduğu gibi Katolik olmaları teklifinin yapılmasıydı. Fakat Macar asiller bu teklifi kabul etmedikleri gibi üzerlerindeki baskı tahammül edilemeyecek düzeylere çıktığından din konusunda hoşgörülü olan Osmanlı Devleti'nden destek almak ümidiyle İstanbul'a bir elçi gönderdiler (Çapraz 2017: 563-575). Ancak Fâzıl Ahmed Paşa Kandiye muhasarasıyla uğraştığı sırada gönderilen elçi görüşme fırsatını yakalamak umuduyla Bosna'da Banaluka adlı yerde beklerken ölmüştür (Papp 2012: 277-278). Osmanlılardan destek alamaması da 1670'te isyanı devam ettiren Macar liderler başarıya ulaşamadı (Gökbilgin 1976: 183). Avusturya Krallığı asiller üzerindeki baskılarını daha da arttırarak önde gelen Macar beylerini ve yüzlerce Protestan din adamını ortadan kaldırdığı gibi isyancılara ait yerleri işgal etti geriye kalanları takibe başladı. Tökeli İmre, babasının 1672 yılında Arva Kalesi'nin kuşatılması esnasında hayatını kaybetmesi üzerine ailesi ve hayatta kalan Macar soylularıyla birlikte mülteci olarak Erdel'e kaçmak zorunda kaldı. Yirmili yaşlara geldiğinde oldukça iyi bir eğitim almış, uyanık ve etkileyici bir lider olarak ortaya çıktığında ailesinden kalan zengin mirasın da sayesinde para sıkıntısı çekmemiştir (Stoye 2003: 51). Bu süreçten itibaren Macar önde gelenleri özgürlüpe kavuşmanın yolunun Osmanlı yardımı ve Erdel Prensiği ile ittifak yapılmasına bağlı olduğunu görmüştür. Bu amaçla Osmanlı desteğini almayı vazgeçilmez bir çıkar yol olarak gördükleri halde İstanbul'a gönderdikleri elçi 1672'te Fâzıl Ahmed Paşa ile yaptığı görüşmeden bir netice alamadı. Çünkü Osmanlı-Leh savaşı başlamıştı ve Vezir-i Azam yürürlükte olan Vasvar Antlaşması'na sadık kalmak istiyordu. Önceden beri Dian-ı Hümayun'dan gönderilen emirlere sadık kalan Erdel Beyi Apafy Mihaly de kesinlikle Macaristan'daki huzursuzluklara karışmaması yönünde emir aldığından Macar asillerin isteklerine olumlu cevap vermekte çekingen davrandı. Bahsi geçen girişimden eli boş dönen Tökeli İmre ve asi Macarlar yine de Apafy Mihaly'den aldıkları destekle 1672-1676 yılları arasında Avusturya aleyhindeki faaliyetlerine devam ettiler (Gökbilgin 1976: 185-186).

Macarların önderi olarak ortaya çıkan Tökeli İmre ilk olarak Erdel'den aldığı destekle 1677'de yukarı Macaristan'da bulunan zengin maden kasabalarını ele geçirecek bol miktarda altın ve gümüşe ulaştı. Elde ettiği varlık, etrafındaki taraftar kitlesinin artmasına destek oldu (Károly 1846: 216; Papp 2012: 277-278). Nihayetinde topladığı 12.000 askeriyile çok geçmeden Karpat Bölgesi'ni ve bazı önemli kaleleri ele geçirdi (Zinkeisen 2011: 62-67). Bu sırada Fâzıl Ahmed Paşa Kasım 1676'da hayatını kaybetmiş ve yerine getirilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa batı siyasetindeki ihtiyatlı politikayı terk ederek Tökeli İmre'yi yakından takip etmeye başlamıştı. Sadaret değişikliğini haber alır almaz amacına ulaşmak isteyen Macar Prensi, ikinci kez fakat bu sefer yüklü miktarda hediyelerle gönderdiği elçisi vasıtasıyla doğrudan Osmanlı himayesini istedi. Paraya olan düşkün olduğu bilinen Kara Mustafa Paşa ise bu teklifi kabul ederek Budin Valisi Arnavut İbrahim Paşa ve bölgeye yakın eyaletlerdeki paşaları Tökeli İmre'ye destek olmak üzere görevlendirmiştir (Silahdar 2012: 771-772). Avusturya Hükümeti Macar asileri elde etmek için para dağıtma ve geri dönmeleri karşılığında affedilecekleri vaadinde bulunmuş olmasına rağmen bir karşılık alamamıştır. Bu nedenle I. Leopold

Macaristan bölgesinin önde gelenlerini Mart 1678'de Viyana'da düzenlediği bir toplantıya çağırdı. Katılanları nasihat dolu sözlerle ikna etme çabaları da bir netice vermedi (Gökbilgin 1976: 193).

Osmanlı Devleti'nin desteğini arkasına alan Tökeli İmre diğer bir Macar lider olan Teleki ile birlikte hareket etse de gösterdiği cesaret sayesinde memleketindeki başarılarıyla kısa sürede Macar milliyetçilerin lideri haline geldi (Gökbilgin 1976: 194-195). Murany, Orava ve Baska Bystrica'yı 1678'de aldı ve böylece Slovakya'daki önemli madenlerden elde ettiği büyük servet sayesinde mücadelesini neredeyse bağımsız bir şekilde yürütmeye başladı. Bu nedenle Haziran 1679'da Erdel Prensi Apafy Mihaly kendisini Osmanlı literatürüne "Kurs" (Silahdar 2012: 771)² olarak geçen Kuruz askerlerinin yani asilerin lideri olarak tanıdığını ilan etti. Tökeli İmre'ye ayrıca 8 Ocak 1680'de generallik rütbesi de verildi. Tökeli İmre'nin amansız girişimlerinin neticesinde Macar toprakları üzerindeki kontrolünü kaybeden Avusturya Kralı I. Leopold ise Macar Prensi'nin o kışı ülkesinde geçirmesine ses çıkarmamakla birlikte anlaşma zemini oluşturmak için kendisini 1681'in bahar ayında Sopron'da düzenleyeceği meclise davet etti. Fakat daha önce davranan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa bir takım tedbirler alarak Tökeli İmre'nin meclise gitmeme yönünde karar almasını sağladı (Stoye 2003: 51-52). Ayrıca kendisine destek vermek amacıyla Apafy Mihaly idaresinde Erdel, Kuruz ve Osmanlı kuvvetlerinden müteşekkil bir ordu hazırlatarak kış mevsimine kadar Macar topraklarında kalmasını sağladı (Papp 2012: 277-278). Elbette Tökeli'nin bu faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin olaylara doğrudan müdahil olmasından dolayı büyük rahatsızlık duymasına rağmen sulhü bozmak istemeyen Avusturya yönetimi genel vaziyeti Osmanlı Hükümeti'ne şikâyet etti. Fakat Merzifonlu Kara Mustafa Paşa bu şikâyetleri Padişah'a bildirmedeği gibi gelen elçilere de olumsuz cevaplar verdi (Özcan 2004: 246-249).

Gelinen noktada Tökeli İmre Osmanlı Devleti'nden aldığı desteğin boyutlarını arttırdıkça Avusturya yönetimine karşı isteklerini o nispette arttırıyordu (Gökbilgin 1976: 201). Nihayetinde işi daha da ileri götürerek Honod ve Fülele Kaleleri, ardından Orta Macaristan'ın merkezi olan Kaşav'ı almak için Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Henüz yürürlükte olan barış antlaşmasına rağmen 21 Temmuz 1681'de gereken desteğin verileceği sözünü aldı. Ayrıca Vezir-i Azam Ağustos 1682'de kendisine her koşulda destek vereceğine dair 14 maddeden oluşan bir ahitname gönderdi. Bu ahitnamenin birinci maddesinde Tökeli İmre'nin Osmanlı himayesine kabul edileceği ve ölmesi durumunda Eşi Zirinyi İlon'a'nın mal varlığının Osmanlı Devleti tarafından korunacağı yer almaktadır.³

Ahitnamede geçen "Orta Macar Kralı" unvanı da ilk olarak Eğri beylerbeyi tarafından Nisan 1682'de kullanılmıştır (Papp 2012: 277-278). Macar Prensi Fülele'ye bulunduğu sırada kendisine Yukarı Macaristan Hükümdarlığı'nın alameti olarak berat ile birlikte sancak ve tuğ gönderilmiş, Varat Beylerbeyi Hasan Paşa da Tökeli İmre'ye destek olmak üzere görevlendirilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin amacının Tökeli İmre'ye destek vererek kendisine tabi olmak kaydıyla Avusturya'dan koparacağı yeni bir Macaristan Krallığı'nı tahsis etmek olduğu ortaya çıkmaktadır. Harekete geçen Osmanlı Hükümeti 15.000 kişilik destek birliklerini Macar topraklarına gönderdi ve bazı kaleler

² Silahdar Tarihi'nde Yunanca karşılığı olarak "Celâli" anlamına geldiği ifade edilmektedir

³ Ahitnamenin maddeleri için bakınız, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2016: 249-251).

alınarak Tökeli İmre'ye teslim edildi. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin geri dönmesi üzerine Avusturya Krallığı bu kaleleri geri alacaktır (Defteri 1995: 126). Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa Orta Macar topraklarını zapt etmek üzere yeniden sınırı geçtiğinde Tökeli İmre 12.000 kişilik bir kuvvetle kendisine destek vermiş, tekrar alınan Honod ve Fülele kaleleri bu kez yıkılmıştır. Oldukça müstahkem bir kale olan Macar topraklarının merkezi Kaşav ise iki gün süren muhasaradan sonra alınarak 13 Ağustos 1682'de Tökeli İmre'ye verilmiştir. Böylece toplam üç büyük kale ve yirmiden fazla palanka alınarak Tökeli İmre'nin idaresine geçmesi sağlanmıştır (Silahdar 2012: 781-783; Özcan, 1995: 134-135, 151).⁴

Avusturya Kralı I. Leopold çok iyi bir eğitim almış, ağırbaşlı, dönemin siyasi olaylarını anlamaya çalışan ve kitap okumayı sevmesine rağmen mizaç olarak tedirgin bir karaktere sahipti. Macar topraklarındaki artmakta olan Osmanlı nüfuzunun önüne geçmek hususunda ne yapması gerektiği konusunda kararsız bir şekilde gelişmeleri takip ediyordu. Yine de çevresindeki tecrübeli adamların tavsiyeleri üzerine tedbirli davranarak Fransa'yla yaşanan Ren bölgesi sorunları ve Lüksemburg üzerindeki karmaşık diplomasiye rağmen belli başlı Alman prenslikleriyle 1682 yılında Avusturya'nın korunması yönünde bir ittifak anlaşması yaparak sınır kalelerini, özellikle Bratislava yolunu emniyet altına aldı. Ancak Avusturya Kralı'nın bizzat topladığı 30.000 askerden oluşan ordu mevcudu olası bir Osmanlı saldırısı karşısında yetersiz kalmaktaydı. Tökeli İmre'nin Osmanlılardan cesaret alarak saldırılarını şiddetlendirmesi ise kaçınılmaz bir gerçektir. Macar sorununu çözenin yegâne yolunun Osmanlılarla olan barışı sürdürmek olduğunu gören I. Leopold, henüz müddeti bitmemiş olan antlaşmayı yenilemek maksadıyla Kont Alber dö Kapara adlı elçiyi 3 Şubat 1682'de İstanbul'a göndermesine rağmen bir netice alamadı. Çünkü Osmanlı Hükümeti gelen elçiye 31 Mayıs 1682'de Yanıkkale'nin Osmanlılara verilmesi şartıyla anlaşma sağlanabileceği cevabını vermişti. Buna mukabil Yanıkkale'nin ancak savaşla alınacağını beyan eden elçi geri döndüğünde artık iki devlet arasındaki ilişkiler kopma noktasına geldi. Görüşmeler devam ederken Nisan 1682'de Budin'e gelen Tökeli İmre coşkuyla karşılandı ve adına büyük şenlikler düzenlendi. Budin Valisi İbrahim Paşa Padişah'ın hediyelerini takdim ederek kuvvetlerini düşman memleketinde bulundurulmasını destekleyeceğini söyledi (Gökbilgin 1976: 205). Bu girişimden bir netice alamayan Avusturya Kralı bu kez Tökeli İmre'yi yanına çekmek ve Lehistan ile bir ittifak yapmak istedi. Ocak 1683'te Tökeli İmre'nin de içinde bulunduğu ve bütün Macar eyaletlerinin katılacağı bir asiller meclisi düzenledi. Kralın, yapılan toplantıda gönderdiği elçisi vasıtasıyla bir anlaşma zemini oluşturmak istemesine rağmen Tökeli İmre ancak Macar Prensi olması karşılığında anlaşabileceğini bildirerek 21 Haziran'da aniden görüşmeleri sonlandırmıştır. Lehistan ile bir anlaşmaya varılmış, Kral J. Sobieski kuracağı ordunun maddi külfetinin karşılanması şartıyla Avusturya ile anlaşmaya varılacağını bildirmiştir. Böylece Lehlerin sağlayacağı destek sayesinde Karpatların batı ve güneyinde bir savunma hattı oluşturulabilecekti (Stoye 2003: 63-66, 101, 113, 125-127). Osmanlı Hükümeti ise Edirne'de bulunan Avusturya elçisini yeniden davet ederek Yanıkkale'nin verilmesi karşılığında anlaşmanın yenileneceği teklifinde bulunmuş, fakat elçinin olumsuz cevap

⁴ Silahdar yirmi sekiz kale ve palankanın alındığından bahsetmektedir; Defteri ise alınan kale ve palankaların isim listesini vermektedir.

vermesi üzerine Ocak 1683'de Avusturya'ya savaş ilan edilmiştir (Silahdar 2012: 784-785; Uzunçarşılı 1995: 433-439).

Savaş hazırlıkları tamamlandıktan sonra harekete geçen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, sayısı 200.000'den fazla olan bir kuvvetle Belgrad'a doğru yol çıktı. Beklendiği gibi sefere iştirak eden Tökeli İmre Osmanlı ordusu Filibe yakınlarına geldiğinde 8 Nisan 1683'te emrindekilerle birlikte Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın huzuruna çıkmış, bu görüşmenin ardından kendisine 15 Nisan 1683'te sefer emri ve iki hilat teslim edilmiştir. Osmanlı ordusu Ösek taraflarına ulaştığında 5 Mayıs 1683'te yeniden Vezir-i Azam'ın huzuruna çıkmış, yapılan merasim ve gerçekleşen mülakat, kendisinin Osmanlı Devleti'ne tabi bir kral sıfatıyla karşılandığını göstermektedir. Macar Prensi 7 Mayıs 1683'te yeniden Vezir-i Azam'ın huzuruna kabul edildiğinde üç saatlik bir görüşme daha yapılmıştır. Bu toplantıda Osmanlı kuvvetleri Avusturya yönünde ilerleyeceği, kendisine de Osmanlı askerlerinden destek birliklerinin gönderileceği garantisi verilerek Viyana'ya kral olma vaadiyle Pojon (Bratislava) Kalesi'ni almakla görevlendirilmiştir. Vezir-i Azam'la dört kez daha görüşen Tökeli İmre 16 Mayıs 1683'te Ösek'ten ayrılarak Pojon yoluna devam etmiştir (Silahdar 2012: 796, 805,810-814).⁵

Osmanlı kuvvetleri 20 Mayıs 1683'te Mihaç adlı palanga önlerine geldiğinde Tökeli İmre'nin yaptığı bütün Macar halkının Osmanlı hükümetine itaat etmeleri yolundaki tehdit dolu çağrılarına olumlu karşılığın gelmesi pek gecikmemiştir. Raba Suyu 5 Temmuz 1683'te geçildiğinde Papa, Pesprim ve Çovanca Kaleleri alınmış, civar bölgelerde bulunan ve sayıları yirmi dördü bulan kale ve palankalar da Tökeli İmre'ye bağlılıklarını bildirmiştir. Kuruz askerleri Pojon'a doğru ilerlerken bahsedildiği gibi destek için gönderilen Varat Beylerbeyi Mağrulzade Mehmed Paşa komutasındaki birlikler Tökeli İmre'nin yanına geldi. Viyana kuşatması 14 Temmuz 1683'te başlamış ve olanca şiddetiyle devam ederken 29 Temmuz 1683'te karargâha gelen Stefan Sirmany adlı Hırvat haberciyile Leva ve Nitra Kalelerini aldığını bildiren Tökeli İmre, Pojon Kalesi önlerine ulaştığını ve kendisine yine yardım gönderilmesi gerektiğini bildirmekteydi. Bu haber üzerine Hanzade Alp Giray komutasında 10.000 Tatar askeri ve

⁵ Aynı eserde Tökeli İmre ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. “Üç saatlik bir mesafede kendisini divan-ı hümayun tercümanı İskerletzade Aleksandr alay ile karşılaşmıştır. Hatta vezir-i azam süslenerek eyerlenmiş atı iltifat için göndermiştir. Karargâha kadar gelinen yolda kendisine meşveretin nasıl olacağı ve yapılacak olan muamele anlatmıştır. Bir müddet sonra binmiş olduğu hinto adlı vasıttan inerek vezir-i azamın gönderdiği ata bindi. Tökeli İmre kendi alayını da tertip etmiş, tranpet, zurna ve borular çalan bandosuyla birlikte Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın makamına doğru ilerledi. Vezir-i azamın deli ve gönüllülerden oluşan birlikleri atları üzerinde kendisini karşıladılar. Ardından mübaşir Ali Ağa, çavuşbaşları ve sipahiler ortalarına alarak otağın kapısına kadar geldiler. Bu esnada Tökeli İmre'yi orada gören Silahdar dış görünüşünü tarif etmektedir. Kumral sakallı, orta boylu, ten rengi sarıya çalmakta ve siması sempatik bir yapıya sahipti. Yanında bulunan adamlarıyla otağın bekleme kısmına alınan Tökeli İmre vezir-i azam içeriden çıktığında alkışlar eşliğinde makamına oturdu. Akabinde Tökeli İmre vezirin eteğini öptükren sonra iskemlesinin yanında ayak üzere durdu. Vezir-i azam kendisine hoş geldin otur dediğinde oturmayarak bir kez daha etep öperek iskemlesine oturdu. Vezir-i azamın sözlerine samimi bir şekilde cevap vermiş, yeniden ayağa kalkarak mülakat son buluncaya dek ayakta bekleyen Tökeli İmre yeniden etek öperek yerine oturdu. Vezir-i azamın kahve, şerbet ve buhur ikramından sonra kendisine hilat giydirildi. Ardından yanında bulunan yetmiş beş adamına hilat giydirildi. Hilat merasiminin ardından tekrar etep öpen Tökeli İmre çavuşbaşı nezaretinde dışarı çıkarak atına bindi. Kendisine yeniden Aleksandr eşlik ederek uğurlandığında bando eşliğinde oradan ayrıldığında yanında bulunan beş yüz adamların yüksek rütbelere sahip olduğu başlarına giydikleri taçlardan anlaşılmaktadır. Kendisine emirleri iletmek üzere Ali Ağa da yanında gönderilmiştir.”

Tökeli İmre'ye bağlı olduğu halde Viyana önlerindeki Osmanlı kuvvetleri arasında bulunan 3.000 Macar askeri 4 Ağustos 1683'te Pojon önlerine sevk edilmiştir (Silahdar 2012: 815, 825, 827-828, 848, 852, 855).

Tökeli İmre aldığı destekler sayesinde başarılı bir ilerleme gerçekleştirmesine rağmen Pressburg Kalesi'ni kuşattığında yardıma gelen ve sayısının 30.000 kişi olarak tahmin ettikleri Avusturya kuvvetlerinin karşısında ilerlemekten vazgeçti. Gerçekte Lorraine Dükü Karl, tahmin edilenden daha az olan ve ağırlığı süvari birliklerden oluşan 10.000 seçme (Dragon) askeriyle Viyana'nın kuzeyinden Morava⁶ Nehri'ni geçmiş ve 30 Temmuz 1683'te karşılarına çıkmıştı (Stoye 2003: 211). Osmanlı kuvvetlerinin maksadı Pojon'u kontrol altında tutarak batı yönünde ilerlemek ve Morava Nehri'nin kuzeyinden Leh birliklerinin yardıma gelmesini önlemektir (Stoye, 2003:212-213). Ancak Tökeli İmre az önce bahsedildiği gibi bu kuvvetlerin önüne çıkamayarak Mağrulzade Mehmed Paşa ile birlikte emin bir yere çekilmeyi uygun görmüştür. Tökeli İmre'yi korkutan diğer bir neden ise adamlarından bir kısmının din kardeşlerinin tarafına geçme ihtimaliydi. Filvaki Macar Prensi'nin korktuğu şey meydana gelmiş, 1.500 kadar Macar askeri Avusturya tarafına geçmiştir. Pojon muhasarası için 6.000 kadar askerle desteğe gelmiş olan Eğri Beylerbeyi Kör Hüseyin Paşa bu aralıkta düşmanla vuruşarak ormanlık alana çekilmek, oradan Morava Köprüsü'ne doğru ilerlemek isterken köprü'nün Avusturya kuvvetleri tarafından yıkılması nedeniyle yeniden çarpışma kararı aldı (Kreutel-Erendor 2005, s.73-82). Tökeli İmre henüz vaktin müsait olmaması nedeniyle O'nu bu karardan vazgeçirmek istese de düşman birliklerinin karşısına çıkan Hüseyin Paşa ve adamları bir taraftan Avusturya kuvvetlerinden yapılan yayılım ateşi altında hırpalanırken diğer yandan yaralı olduğu halde yıkık köprü'nün parçalarına tutunarak karşıya geçmek isterken suda boğulmuştur. Bu feci olaya tanık olan Tökeli İmre Mağrulzade ile birleşerek Uyvar taraflarına çekildi. Pojon önlerinde yaşanan başarısızlık nedeniyle bütün planları bozulan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Macar Prensi'ni vakit kaybetmeden Viyana tarafına çağırdı (Silahdar 2012: 862-868; Uzunçarşılı 1995:448-449) ve ilerlemekte olan Lehistan kuvvetlerini önlemekle görevlendirdiği birliklere katılmasını istedi. Ancak yaklaşık 11.000 dolaylarındaki Osmanlı birlikleri Morava Nehri'nin yukarı kısmından geçerken 26 Ağustos 1683'de ikinci kez Karl'ın birlikleri tarafından bozguna uğratıldı. Bu çarpışmada Tökeli İmre'nin pasif davranarak geri planda kalması dikkati çekmektedir (Papp 2012: .277-278; Stoye 2003: 279-280).

Osmanlı-Macar kuvvetlerinin ilerleyişini durdurma başarısını gösteren Karl, vakit kaybetmeden Morava Nehri boyunca kuzey istikametinde ilerleyerek Lehistan Kralı J. Sobieski'nin kuvvetleriyle birleşti. Toplam 84.000 kişiden oluşan bu kuvvetler Tulln adlı mevkiiden Tuna Nehri'ni geçerek Viyana'yı kuşatmakta olan Osmanlı kuvvetlerine doğru kuzeyden ilerledi. Viyana yakınlarına ulaşan ve Kahlenberg sırtlarından inen birleşik kuvvetleri gören Osmanlı ordusunun kuşatma düzeninden savunma düzenine geçmek üzere yeniden saf tutma çabaları da bir işe yaramadı ve 12 Eylül 1683'te yenilgi kaçınılmaz oldu. Altı hafta süren Viyana kuşatmasının bozgunla sonuçlanması Osmanlı

⁶ İki Morava Nehri bulunmaktadır. Birincisi güney-kuzey istikametinde akarak Niş yakınlarından geçip Semendre'den Tuna Nehri'ne karışmaktadır. Diğeri ise Buda ile Viyana arasında kuzey-güney istikametinde akarak Pressburg'un hemen batısından Tuna Nehri'ne karışmaktadır. Yukarıda bahsi geçen çarpışmalar ikincisi yakınlarında cereyan etmiştir.

Devleti'nin Avrupa siyasetindeki çizgisini değiştirmekle birlikte Tökeli İmre'nin Orta Macaristan Krallığı için verdiği mücadeleyi çıkmaza soktu (Stoye, 2003: 279-297; Uzunçarşılı 1995: 450-454; Zinkeisen 2011: 73-74). Yenilginin kesinleşmesi üzerine elindeki kuvvetlerle Budin'e geçen Vezir-i Azam, düşman ilerleyişine engel olmak için sınıra yakın önemli kale ve palangalara kuvvetler sevk ederek vaziyeti düzeltmeye çalıştı (Uzunçarşılı, 1995: 454-455).

Bozgunun ardından düşman cephesinde henüz bir koordinasyon sağlanamamış olması toparlanma için kısa süreli de olsa bir fırsat doğurmuştur. Viyana önlerine gelinceye kadar geri planda kalan ve ağır ilerlemesine karşın bozgun sonrasında şehre Avusturya kuvvetlerinden önce giren J. Sobieski'nin bu tutumu I. Leopold'un tepkisine neden olmuştu. Bu nedenle Avusturya Krallığı ile anlaşmazlığa düşen J. Sobieski plan değişikliği yaparak askerleriyle birlikte o kışı Macaristan'da geçirme kararı aldı. Böylece askeri masraflardan kurtulmak ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa tek başına devam etmek arzusuyla Tökeli İmre'yi kazanmanın yollarını aradı. Fakat ayrılıkçı Macarların direniş göstermesi nedeniyle ülkesine dönerek Avusturya ile anlaşmak zorunda kaldı (Stoye 2003: 315-317).

2. Viyana Bozgunu Sonrası

Bozgunun ardından Tökeli İmre yürüttüğü siyasetine kaldığı yerden devam etti. Siyasi geleceğini şekillendirirken yaşanan bozgun hedefinden uzaklaşmasına neden olsa da taraf değiştirmemesi için bir neden görünmüyordu. Nitekim Viyana kuşatması sonrası ikili bir siyaset izleyerek bir taraftan Avusturya ile Orta Macar Kralı olma koşuluyla anlaşmaya çalışırken diğer taraftan Erdel Krallığı'na geçmek iddiasıyla Osmanlı Devleti'nin desteğini almaya devam etmiştir (Silahdar 2012: 889). Fakat Avusturya Krallığı'nın Viyana bozgunundan bir yıl sonra Venedik ve Lehistan ile kutsal ittifak anlaşmasını yapmış olması, bundan sonra kendisi için Osmanlı Devleti'yle birlikte hareket etmekten başka bir seçenek bırakmayacaktır. Bundan böyle, Erdel sınırına yakın yerlerde bekleyerek casusları, ya da ele geçirdiği esirler vasıtasıyla öğrendiği bilgileri hükümete iletmeye çabalarken neredeyse düzenlenen bütün seferlerde yer alacak ve Osmanlı Devleti tarafından, verilen ahitname gereğince ömrünün sonuna kadar himaye edilecektir.

Sınırdaki bekleyen Tökeli İmre, 12 Ekim 1683'te bir Leh esirinden aldığı Avusturya kuvvetlerinin Estergon Kalesi'ne doğru ilerlediği bilgisini Budin'de karargâh kuran Vezir-i Azam'a ulaştırdı. Bu sırada Belgrad'a hareket etmiş olan Vezir-i Azam, bir kısım kuvveti Estergon savunması ile görevlendirdiği gibi Tökeli İmre'yi de Azimet Giray'la birlikte Erdel içlerine sevk etti. Sınır boylarında yapılan muharebede 3.000 kadar Leh askerini ortadan kaldıran Tökeli İmre (Silahdar 2012: 893, 895, 898, 901, 909, 923) şimdilik sınır kalelerinin ihtiyaçlarının karşılanmasına destek olmakla birlikte krallığının merkezi olan Kaşav'ı elinde tutmayı başardı. Fakat çok geçmeden, yani 29 Ekim 1683'te Estergon Kalesi Avusturya-Leh kuvvetlerinin eline geçmiş (Defteri 1995:199-200), Belgrad'da bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ise katledilmiştir. Artık Viyana felaketi Osmanlı Macaristanı'nda bir çöküntüye neden olmuş, önü alınamayan bir kargaşa dönemi başlamıştır (Uzunçarşılı 1995: 457-459). Osmanlılardan destek alamayan Erdel Prensi Apafy Mihaly ise bu süreçte Avusturya ile yaptığı anlaşma sayesinde kendi geleceğini garanti altına alırken diğer taraftan Tökeli İmre'yi vatan haini ilan ederek Erdel'deki bütün mal varlığına el koymuştur (Papp 2012: 277-278).

Vezir-i Azam Kara İbrahim Paşa, Avusturya kuvvetlerinin Uyvar Kalesi'ni Ağustos 1685'te ele geçirmesinin ardından kararsız bir siyaset güttüğü şüphesiyle Tökeli İmre'yi ilk önce Ağustos-Eylül 1685'te Belgrad'da alıkoydu (Defteri 1995: 205). Bir müddet sonra felaketlerin sorumlusu olduğu ve ihanet ettiği gerekçesiyle 15 Ekim 1685'te Edirne'ye getirterek göz hapsine aldı (Zinkeisen 1995: 82-90). Kara İbrahim Paşa'nın muhalif Macar kitlelerini çekmenin yegâne yolu olarak görülen Tökeli İmre'yi göz hapsinde tutarak taraf değiştirme ihtimalinin önüne geçmek istediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Macar Prensi göz hapsindeyken kendisi için bir zindan hayatından bahsetmek yanlış olacaktır. Osmanlıların savaştaki en önemli ortağı olan Tökeli İmre için 166,5 kuruş bedelindeki eşya, yemek, aydınlanma ve uyku malzemelerinin temin edilmiş olması bunun delili niteliğinde değerlendirilmelidir (BOA, C.HR, 5731/1099).⁷

Vezir-i Azam Kara İbrahim Paşa'nın çok geçmeden muhaliflerin baskısıyla Aralık 1685'te (Silahdar 2012: 1022) azledilmesi üzerine serbest kalan Tökeli İmre Orta Macaristan'a geri dönme arzusunun içinde taşırken bir hayal kırıklığıyla karşılaştı. Çünkü Avusturya Krallığı'nın ilan ettiği aftan ötürü Kuruzlar taraf değiştirmiş, eşi Zirinyi'nin bulunduğu Munkacs Kalesi dışındaki bütün yerler el değiştirmişti (Papp 2012: 277-278). Artık elindeki bütün mal varlığı tükenmiş olan Tökeli İmre ilk defa 16 Ocak 1686'da ordu hazinesinden 10.000 esedi kuruş, yine 30 Ocak 1686'da Göle'de bulunan Serasker Ahmed Paşa vasıtasıyla hazineden 2.500 esedi kuruş borç almıştır.⁸ Bütün kalelerin Avusturya'nın eline geçmiş olması nedeniyle Orta Macaristan'dan ümidini tamamen yitiren Tökeli İmre bütün siyasetini bundan böyle Erdel'e kral olmak üzerine şekillendirecektir.

Neredeyse 100.000 kişiye ulaşan Avusturya kuvvetleri 1686 yazında yeniden harekete geçerek Budin önlerine geldi. Şehrin müdafii olan yaşlı Abdurrahman Abdi Paşa yardım gelmemesine rağmen direnmesine rağmen iki buçuk ayın sonunda hayatını kaybedince kale düşmüştür (Özcan 1998: 156). Vezir-i Azam Sarı Süleyman Paşa ertesi yıl Erdel'e doğru sefere çıktığında Mohaç'ta kötü bir şekilde mağlup olmuştur. Bir müddet sonra I. Leopold 1687 yılı sonunda Osmanlı boyunduruğundan kurtardığı gerekçesiyle bütün Macaristan'a (Bir kaç kale dışında) büyük oğlunu kral olarak tayin ettiğinde hiç bir tepkiyle karşılaşmadı (Zinkeisen 1995: 82-90). Osmanlı Devleti tarafında ise Mohaç'taki yenilgi sonrasında cepheden dönen askerlerin isyanıyla IV. Mehmed tahttan indirilerek yerine küçük kardeşi II. Süleyman geçirildi (Uzunçarşılı 1995: 489-496).

Avusturya kuvvetleri 30.000 kişi ile 1688'de tekrar saldırıya geçtiğinde Tökeli İmre'nin hazır bulunduğu Osmanlı ordusu Rumeli'de yaşanan asayiş sorunlarına rağmen geldiği Zemlin'de düşman karşısına çıksa da yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı. İşte bu günlerde Tökeli İmre yanına aldığı 500 seçme adamla Vezir-i Azam Bekrî Mustafa Paşa'nın huzuruna çıktığında Silahdar Mehmed Ağa kendisini yakından görme fırsatını

⁷ Yapılan ihtiyaç listesi ve ödenecek bedeller şöyledir: Kadife yastık, Selanik keçesi, çuka, yapağı, minderler, ayrıca yastık ve minderler için astar malzemesi, yastık kılıfları, yorgan, çarşaf (116 esedi kuruş); tencere, sahan, sini, kevgir, tava, leğen (18 esedi kuruş); leğen, şamdan, lenger ve kalay (32,5 esedi kuruş). Bu ihtiyaç malzemeleri için hazineden ödenen toplam bedel 166,5 esedi kuruştur.

⁸ Bu iki belge için bkz. (Bulut 1967: 29-32)

bulmuştur (Silahdar 2012: 810).⁹ İlerleyen Avusturya kuvvetleri Serdar Yeğen Osman Paşa'nın sorumsuzluğu nedeniyle 29 günlük muhasaranın ardından 8 Eylül 1688'de Belgrad Kalesi'ni ele geçirdi. Bundan cesaret alan Niş ve Belgrad arasında yaşayan gayrimüslimlerin başlattığı isyan ve eşkıyalık olayları giderek şiddetlendi. Osmanlı hizmetinde paşalık rütbesine sahip bir kumandan gibi hareket eden Tökeli İmre, bu isyanları Özi Beylerbeyi Mustafa Paşa ile birlikte bastırmakla uğraşırken (BOA, MD, 98: 6/16) Avusturya kuvvetleri ve onlarla birlikte hareket eden isyancıların elinden kaçan Müslüman halkın dramına şahit oldu. Bir kısım halk Tuna Nehri iskelelerinden kayıklarla Sofya ve Filibe taraflarına geçmeyi başarırken, yaklaşık 8.000 kadarı Fethülislam önlerine geldiklerinde 10.000 kadar düşman birliğinin arasında mahsur kalmış, (Defterî 1995: 303-304) para karşılığında (100.000 altın ya da 200 kese akçe) serbest kalacaklarına dair anlaşmalarına rağmen bu parayı toplayamadıklarından çaresiz duruma düşmüşlerdi. Tökeli İmre sabaha doğru 4.000 adamıyla yaptığı bir baskınla asilerin arasında kalan halkı güvenli bir koridordan tahliye etti (BOA, MD, 98, 5/13).¹⁰ Düşman kuvvetlerinin Zemun tarafına geçtiği haberini aldığı oraya da ulaşmasına rağmen Avusturya kuvvetlerinin hayli fazla olduğunu görünce muharebenin mümkün olmayacağını anlayarak geri çekildi (Silahdar 2012: 1155-1167; Uzunçarşılı 1995:511).

Belgrad'ın düşmesinin ardından İstanbul'a gelen Tökeli İmre kışlamak üzere Vidin'de bulunan Silistre Valisi Boşnak Hüseyin Paşa'nın yanına gönderildi (BOA, MD, 98, 12/34, 35). Vidin'e ulaştığında emrindeki Macar askerleri ve binek hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere kendisine yüklü miktarda destek sağlandı. İlk olarak 1 Ekim 1688'de Osmanlı askerleri için Niğbolu iskelesindeki gemilerde bekletilen zahireden 5.000 İstanbul kilesine denk gelen arpa ve buğday'ın bir kadı eliyle Vidin'e gönderilmesi istendi (BOA, A.DVN.1099, 187/63). Bundan başka Tökeli İmre'nin nakit para ihtiyacının karşılanması amacıyla 28 Ekim 1688'de Sofya, Berkofça, Şehirköy, Samako, İzneyol, Priznik'in 1687 yılından kalan sürsat bedelleri; yine 1688 yılına ait Niğbolu'dan alınan avarız, sürsat ile Silistre Sancağı'na ait nüzül ve sürsat vergilerinden ayrılan beş yük yani 500.000 akçenin verilmesi planlandı. Yukarıdaki meblağın Tuna yalısı tahsildarı olarak görevlendirilen Hüseyin Paşa tarafından tamamen toplandığı ifade edilse de Ekim 1689'daki başka bir hüccetten anlaşıldığına göre ancak 400.000 akçesinin Tökeli İmre'nin vekili olan Harvat Enderaş'a? Hamza Ağa (Hüseyin Paşa'nın çuhadarı) tarafından teslim edildiği anlaşılmaktadır (BOA, İE.HR, 273). Başka bir malî kayda göre Niğbolu'dan toplanan avarız ve nüzül vergisinin 600 kuruşluk kısmı da 8 Mart 1689'da Tökeli İmre'ye tahsis edildi (BOA, AE.SSÜL.II, 2618). Şehrin savunmasında kullanılmak üzere çeşitli ebatlarda top, dört oda cebeci, üç oda topçu ve beş araba cephanenin gönderilmesi düşünülmüş, ayrıca 100 kadar lağımçı ve 20 marangoz gönderilmiştir (Üsküdarî 1223: 46a, 48a). Vidin'de 6.000 kadar askerle bekleyen Tökeli

⁹ “Yakası ve çaprazı ve etekleri üzeri inci ile işlenme bir al çuka sıkma kontoş şeklinde bir libâs giyüp ve başında kırmızı kadife, semmür kalpak üstünde bir beyaz çelengi var idi ve kendüsiyle gelen beş yüz kadar dahi âdemin cümlesi çelenkli idi ve mübâşiri olan Ali Ağa'ya kralın yanında olup düşen umürünü görmek için çadırlarıyla varup, ordusunda meksi fermân buyuruldu.”

¹⁰ Kurtulan halk kendisine şükran borcu olarak önce 100 kese altın vereceklerini söylese de ancak 30 kese altını toplayabilmişlerdi. Osmanlı hükümeti kalan miktarın da toplanarak Tökeli İmre'ye verilmesi için bir emir göndermiştir

İmre büyük bir ihtimalle Erdel taraflarından haber almak amacıyla Temeşvar'a bir adamını göndermeyi ihmal etmemiştir (BOA, MD, 98; 99/320).

Osmanlı Hükümeti, yaşanan parasal sıkıntılara rağmen Belgrad'ın alınması ümidiyle 8 Haziran 1689'da Arap Recep Paşa'nın komutasında yeni bir sefer kararı aldı. Üç koldan ilerleyen Osmanlı kuvvetlerine destek olmak üzere Mart 1689'da sefere çağırılan Tökeli İmre ve Özi Valisi olup Vidin muhafazasında bulunan Hüseyin Paşa, (BOA, MD, 98; 166/554) Tuna hattı boyunca ilerledikten sonra ana kuvvetlerle Belgrad önlerinde birleşmek üzere hareket edeceklerdi. Kendilerine destek olmak üzere Sofya'ya gelmiş olan Diyarbakır Valisi Osman Paşaoğlu Ahmed Paşa da 30 Ağustosta yanlarına gönderildi. Avusturya kuvvetlerini mağlup eden bu iki komutan on beş günlük bir kuşatmayla 4 Temmuz'da Fethülislam'ı, ardından İrşova Kalesi'ni alarak yollarına devam ettiler (BOA, MD, 98; 227/812; Üsküdarî 1223: 58b, 63b-64a, 72a, 74b). Böylece aralarında bazen ihtilafa düşseler de (BOA, MD, 98; 237/860; BOA, İE.DH.00007/727; Silahdar 2012: 1230-1250)¹¹ Tökeli İmre ve Hüseyin Paşa'nın ilerlemesiyle Temeşvar ile olan bağlantı yolları yeniden açıldı (Uzunçarşılı 1995: 517-518). Fakat Osmanlı ordusunun Austurya kuvvetleri tarafından Yağudine'de bozguna uğratılması Erdel'in alınması planlarını bozduğu gibi 24 Eylül 1689'da Niş Şehri de düşman birliklerinin eline geçti. O sırada Tökeli İmre ve Hüseyin Paşa, Fethülislam ve İrşova Kalelerini muhafaza edemeyeceklerini anlayarak Vidin Kalesi'ne dönmek zorunda kaldılar. Düşman kuvvetleri kısa süre sonra Vidin'e doğru ilerlediklerinde şehrin savunmasında hazır bulunan Tökeli İmre'ye 16-25 Eylül 1689 tarihli bir emirle Bolmiye Kazası kışlak olarak tayin edilmiştir (BOA, MD, 98: 254/950).

Bekrî Mustafa Paşa Niş'in düşmesinin ardından Tökeli İmre'yi katletme düşüncesiyle Sofya'daki karargâhına çağırmıştır. Önceden Zülfikâr Paşa'nın yürüttüğü sulh görüşmeleri esnasında Avusturya Krallığı Tökeli İmre'nin teslim edilmesi teklifinde bulunmuştu. Büyük bir ihtimalle bundan haberdar olan Macar Prensi tedbirli hareket ederek yanındaki 300 adamıyla Vidin'den kalkarak Sofya'ya geldi. Ancak zaten barış görüşmelerinde bu teklif reddedilmişti ve düşman kuvvetlerinin Vidin'e doğru ilerlemesi nedeniyle yeni bir kargaşanın yaşanmaması için görüşmede kesinlikle canına dokunulmayacağına dair söz verilmiştir (Silahdar 2012: 1254-1274; Defterî 1995: 332-333).¹²

Vidin Şehri'ni barış yoluyla teslim alan (Silahdar 2012: 1274-1275) Avusturya birlikleri Niğbolu önlerine geldiğinde planlarını değiştiren Tökeli İmre, bu kez Erdel tahtına oturmak arzusuyla General Veterani ile irtibata geçti. Kral olması halinde Niğbolu'yu Avusturya adına ele geçirebileceği teklifinde bulursa da (Çapraz 2016: 171-201) bu girişiminden bir netice alamayınca tekrar işe sorunlarıyla uğraşmaya başladı. Bu maksatla kendisini kefil göstererek Özi Beylerbeyi iken katledilmiş olan Kara Mustafa

¹¹ İrşova Kalesi alındıktan sonra kalenin yanında bulunan 12 köyün halkına Tökeli İmre tarafından amanname verilmiş olmasına rağmen Hüseyin Paşa'nın kethüdası bu köylerden Bozovin? adlı köy sakinlerinin mallarını yağmalamıştır. Bu kötü olayın yaşanması üzerine vezir-i azam gönderdiği Ağustos 1689'daki buyruldu ile halktan alınan malların geri verilerek kendi hallerinde yaşıyorlar ise kimsenin müdahale etmemesini istemiştir.

¹² Belgrad'ın düşmesinin ardından Osmanlı hükümeti barış için ilk resmi teşebbüsünü gerçekleştirdi. Zülfikâr Efendi aracılığıyla barış görüşmeleri sürerken savaşın çıkmasına neden olan Tökeli İmre'nin teslim edilmesi ya da katledilmesi gündeme gelmişse de Osmanlı heyeti tarafından bu teklif reddedilmiştir. Böylece Tökeli İmre'nin geleceğine dair verilecek bir karar gündemden düşmüştür (Çolak 2007: 939-966).

Paşa'nın kethüdasından kalan ve değeri 1.000 kuruştan fazla olan mal varlığını alarak zimmetine geçirdi (BOA, MD, 98: 115/377, 378).

Üst üste alınan mağlubiyetler Osmanlı yönetiminde bazı değişikliklerin yaşanmasına neden oldu. Bekrî Mustafa Paşa Yağudine'deki yenilginin faturasını kestiği Recep Paşa'yı katletti. Sultan II. Süleyman da yenilgilerin gerçek sorumlusu olarak görülen ileri yaştaki Bekrî Mustafa Paşa'yı sadareten azlederek yerine 24 Ekim 1689'da Fâzıl Mustafa Paşa'yı getirdi. Bundan sonra bütün hazırlıklarını Belgrad'ı almak üzere gerçekleştiren Fâzıl Mustafa Paşa aldığı bir takım idari ve mali tedbirler sayesinde kısa sürede işleri yoluna koydu. Askerlerin yoklamasını yaptırarak orduda iç disiplini sağladı. Oldukça iyi durumda olan ve sayısı 30.000'e ulaşan bir ordu kurdu. Yapılan sefer planına göre Tökeli İmre Kırım kuvvetleriyle birlikte Tuna'nın öteki yakasından Erdel istikametinde ilerleyecektir. Vezir-i Azam sefer öncesinde ordunun zahire ve mühimmat sıkıntılarını giderirken aynı zamanda Tökeli İmre'ye 2 Aralık 1689'da 2.000 Frengi altın, Edirne'den 12.000 kile arpa, 2.000 kile un, et alması için de Rusçuk'tan 2.000 kuruşun gönderilmesi emrini verdi (Üsküdarî 1223: 140b,152a). Bunların dışında Hazine-i Amire'den verilen iki adet tezkereye göre Tökeli İmre'ye Ocak 1690'da sade yağ bedeli olarak 60.000 ve ardından 600.000 akçe daha gönderilmesi kararlaştırıldı (BOA, AE.SSÜL.II, 2667; BOA, AE.SSÜL.II, 2672).

Tökeli İmre Niğbolu savunmasında adamlarından bir kısmını kaybetmiş olduğundan Tatar kuvvetleriyle buluşmayı beklerken Osmanlı Hükümeti'nden asker desteği istedi. Bab-ı Ali'nin bu konuyla alakalı olarak 29 Nisan-9 Mayıs 1690'da bir fermamı bulunmakla birlikte (MD, 99, 2015: 63/206) kaynaklarda Tökeli İmre'ye istediği adamları temin etmesi için hazineden 20.000 kuruşun gönderildiği bahsedilmektedir (Silahdar 2012: 1295-1296, 1299; Zinkeisen 2011: 104).¹³ Niğbolu'ya ulaşan Tatar birlikleriyle birleşen Tökeli İmre 40.000 kişilik bir kuvvetle harekete geçtiğinde Erdel'de önemli bir gelişme yaşanmıştır. Erdel Beyi Apafy Mihaly'nin 15 Nisan 1690'da ölmesi nedeniyle Erdel'den gelen bir gurup Tökeli İmre'ye Erdel Krallığı'na geçme teklifinde bulunmaktaydı. Vezir-i Azam yaşanan bu gelişmeyi fırsat bilerek Tökeli İmre'yi 16 Haziran 1690'da Erdel Krallığı'na tayin ederek (Üsküdarî 1223: s.237b) Erdel'den kaçıp gelen Nesander Mader? adlı bir kapı kethüdasını da yanına göndermiştir. Bu sırada Fâzıl Mustafa Paşa komutasında 13 Temmuz 1690'da Edirne'den yola çıkan ordu, Niş'i kısa sürede alarak Belgrad istikametinde ilerlemektedir.

Kendisine 5.000 vukiyye peksimet, 100 vukiyye peynir, koyunları için de 1.000 kile arpa desteği verilen (BOA, İE.HR, 3/285) Tökeli İmre, oluşturduğu 500 kişilik bir süvari birliğiyle ilk önce Lipova Kalesi'ne iâşe götürmek üzere yola çıktı. Yardım ulaştırdıktan sonra Erdel'e girdiğinde kendisine destek olacak birliklerin komutanlığına Özi Beylerbeyi Ahmet Paşa getirildi. Ayrıca bazı sancakların mutasarrıflarıyla birlikte Kırım kuvvetleri de Erdel'e geçecek olan askerlere katılmakla görevlendirildi (MD, 100, 2007; BOA, MD, 100; 26/82, 27/83, 28/85, 86, 29/87).¹⁴ Eflak Voyvodası Kostantin, destek birliklerinin Eflak'a girişinde aşılması zor akarsu ve geçitler var ise köprü yapmak

¹³ Zinkeisen 16.000 kişilik bir kuvvetin gönderildiğinden bahseder.

¹⁴ Niğbolu Sancağı Mutasarrıfı Salih, Hamid Sancağı Mutasarrıfı Kasım, Menteşe Sancağı Mutasarrıfı İslâm beylerin emrinde 184 sipahi ve 220 serdengeçti; Belen ve Payas'tan da 500 süvari ve 400 piyade askeri olmak üzere toplamda 1.300 kadar asker; Silistre, Niğbolu, Kırkkilise, Çirmen ve Vize sancaklarının alaybeyileri ile Divriği ve Arapgir mutasarrıfları

veya kayıklar temin etmek, ayrıca yol güvenliğini sağlamakla görevlendirildi. Boğdan voyvodalığı ise Tökeli İmre ile ana karargâh arasında gidip gelen adamların yol emniyetini sağlamak ve boyarlar vasıtasıyla Erdel'e açılan geçitlerin güvenliğini sağlayacaktır. Erdel harekâtında Tökeli İmre'ye Helemaş (Varadin yakınlarına olmalı) adlı bir nahiye kışlak olarak verildi. Vezir-i Azam, Ahmed Paşa'dan Erdel'e geçtikten sonra Tökeli İmre'nin alacağı kararlara kesin olarak uyulması talimatını vermiştir. Ayrıca Erdel'de Osmanlı kuvvetlerine karşı gelenlerin gerekirse katledilmesi, esir alınması hatta şehir ve kasabaların yağmalanmasında tereddüt edilmemesini istemiştir. Bundan daha da önemlisi Silistre Beylerbeyi Çerkez Ahmed Paşa'dan Tökeli İmre'nin mutlaka Erdel Krallığı tahtına oturtulması talimatını verdi (MD, 100, 2007: 28/86, 29/87, 45/150, 47/159, 70/260). Vezir-i Azam Erdel'e hareket eden Osmanlı kuvvetleri ve Tökeli İmre'nin başarılı olmasını o kadar çok istiyordu ki 351.000 esedi kuruşu dahi gözden çıkarmıştı (BOA, İE.ML, 34/3264). Diğer taraftan asıl birliklerin başında ilerleyen Fâzıl Mustafa Paşa'nın karşısında Avusturya Generali Ludwig'in Tökeli İmre'yi Erdel'de beklemek zorunda kalması gerekli yardımı alamayan Belgrad'ın geri alınmasını kolaylaştıracaktır. Gerçekten de Osmanlı kuvvetleri kuşatmanın sekizinci gününde barut deposunun infilak etmesi ve surlardan bir kısmının yıkılması sayesinde Belgrad Kalesi'ni kısa sürede ele geçirmiştir (Kaya 2015: 274-281).

Vidin, İrşova ve Fethülislam'ı, akabinde Tuna Nehri ve Temeşvar'a giden yolun kavşak noktası olan Belgrad'ı alan Fâzıl Mustafa Paşa, böylece Avusturya seferine şimdilik son vererek ertesi yıl düzenleyeceği sefer için hazırlık yapmak üzere İstanbul'a dönme kararı aldı. Tökeli İmre ise emrindeki 1.000 kadar Macar askeriyile birlikte 2 Ağustos 1690'da Silahşör Süleyman Paşa'nın komutasında bulunan 40.000 kişilik Osmanlı kuvvetine katılarak Temeşvar istikametinden Erdel'e girdi (Silahdar 2012:1328-1330). Belirlenen istikamette ilerleyen birlikler Bükreş'ten geri çekilmekte olan Heisler adlı Avusturya komutanıyla karşılaştı. Praşo Boğazı denilen yerde yapılan muharebede esir alınan Heisler ve yanındaki on yedi ya da on sekiz kişiyi teslim alan Tökeli İmre bunları Sebin adlı kaleye hapsedti (Üsküdarî 1224: 73b-74a, 124a; Defteri 1995: 381-384). Bu çarpışmalarda gösterdiği başarıdan dolayı memnuniyetin bir gösterkesi olarak kendisine Ağustos-Eylül 1690'da Osmanlı Hükümeti'nden bir de hilat gönderilmiştir (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2016: 260-262).

Yoluna devam eden Tökeli İmre, Macar halkını kendisine tabi kılmak için Erdel'in önde gelenlerine gönderdiği mektuplarla açıkça kendisine itaat etmelerini istedi. Bu çağrının ardından Preşova, Kolojvar ve Sikelhit kalelerinden gelen temsilciler kendisine itaat edecekleri sözünü verseler de Avusturya'dan çekinmeleri nedeniyle geri planda kalmışlardır. Gerçek o ki Avusturya birlikleri Erdel'de ilerlemekteydi. Kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle Tatar kuvvetlerinin kahir ekseri ve emrindeki birliklerden bir kısmının dağılması Erdel içlerine doğru gerçekleştirilen bu ilerleyişi imkânsız hale getirmiş, altı-yedi bin atlı birliğini geride bırakan Tökeli İmre General Heisler ve yanındakilerin esir tutulduğu Bükreş'e çekilmek zorunda kalmıştır (Üsküdarî 1224: 74a-74b; Silahdar 2012: 1319, 1341).

Kısa bir süre sonra Serasker Silahşör Süleyman Paşa'nın desteğiyle yeniden Varadin taraflarından Erdel'e giren Tökeli İmre ve Osmanlı Kuvvetleri, dört günlük bir kuşatmayla Avusturya'nın elinde bulunan Lipova Kalesi'ni almayı başarsa da Silahşör Süleyman Paşa'nın aniden rahatsızlanarak hayatını kaybetmesi nedeniyle planlar tekrar bozuldu. Yeni serasker olarak tayin edilen Cafer Paşa ise Avusturya kuvvetlerinin

Erdel'deki varlığını bildiğinden ilerlemeye cesaret edemeyerek kış gelinceye dek Erdel'de bekleme kararı aldı. Bu bekleyiş esnasında Tökeli İmre halkın kendisine itaat etmesi ümidiyle son bir hamleyle Grossau adlı köyde 7.000 askerin huzurunda Osmanlılar adına Erdel prensi olarak ilan edildi. Fakat kış mevsiminin ortasına gelmiş ve askerî desteğin azalmış olması nedeniyle burada tutunamayarak Aralık 1690'da tamamen Erdel'den çekilmek zorunda kaldı (Üsküdarî 1224: 107a-107b). Erdel prensliği fazla sürmeyen Tökeli İmre, tasarrufuna bırakılan Heisler ve on sekiz komutanı yanına alarak kendisine tahsis edilmiş olan Avusturya sınırı yakınlarındaki Yeni Palanka'ya geçti (Silahdar 2012: 1328-1341). Başarısızlığa uğrayan Erdel'i ele geçirme girişimi Tökeli İmre açısından Viyana kuşatmasının ardından ikinci bir dönüm noktası oldu. Artık Osmanlı kuvvetleri bir daha Belgrad'ın ötesine geçemeyecektir. Bu ikinci başarısız girişimin ardından Fransa'nın kendisini desteklediğini bilen Tökeli İmre (Kaya 2015: 313) bir çıkış yolu bulmak arzusuyla kethüdasını Ekim 1690'da Akdeniz üzerinden Fransa'ya göndermesine rağmen bundan da bir netice alamayacaktır (MD, 100, 2007: 67/246).

Erdel seferinden bir yıl sonra II. Süleyman'ın evvelden beri devam eden hastalığı giderek ağırlaşmış, yine de sefer hazırlıklarını tamamlayan Fâzıl mustafa Paşa 1691 yılında Edirne'ye gelerek yeni padişahın II. Ahmet olmasını kesinleştirerek ikinci kez Avusturya seferine çıktı. Macar Prensi'nin emrinde Osmanlı kuvvetlerine destek verebileceği 8.000 askeri ve elinde Avusturya ile pazarlık için kullanacağı esirleri bulunmaktaydı (Silahdar 2012: 1374, Uzunçarşılı 1995: 533). Fâzıl Mustafa Paşa hareketten evvel 12 Mayıs 1691'de düşman hakkında bilgi toplamak ve çevrenin güvenliğini sağlamak üzere Tökeli İmre ve Özi Beylerbeyi Hüseyin Paşa'yı Varadin taraflarına görevlendirmiştir (MD, 101, 2010: 61/198, 62/199, 79/253-246). Ayrıca Tökeli İmre'ye hazineden beş yük (500.000) akçe göndermiş, fakat paralar Eflak'ta bir manastırda muhafaza edildiği esnada gasp edilmiştir. Paraların akıbeti hakkında ise bir belgeye rastlanmamıştır.

Sefere çıkan Osmanlı ordusu yoluna devam ederken Şebeş ve Logoş kalelerini alan Tökeli İmre içlerine bir miktar adam koysa da bu kalelerin tahrip olması nedeniyle yıkılmasına karar verildi. Kalelerden çıkan top ve mühimmatı alan Tökeli İmre Osmanlı kuvvetleriyle birlikte Temeşvar'a geçtikten (MD, 101, 2010: 65/211(205), 96/315, 99/330 (324), 101/340-334) sonra asıl birliklere katıldı. Osmanlı ordusu Avusturya sınırına geldiğinde Kırım kuvvetlerinin henüz orduya katılmasını beklemeden saldırıya geçmiş, Varadin yakınlarındaki Salankamin'de 20 Ağustos 1691'de yapılan muharebede Vezir-i Azam umulmadık bir anda şehit olmuştur. Yaşanan yenilginin ardından (Silahdar 2012: 1379-1380)¹⁵ savunmasız kalan Lipova Kalesi'nin yeniden Avusturya'nın eline geçmesi üzerine (Uzunçarşılı 1995: 534-537) Anadolu Beylerbeyi Kemankuş Ahmet Paşa ile birleşen Tökeli İmre tehlike altına giren Temeşvar'a geçti.

Avusturya birliklerinin Ekim 1691'de tekrar Varadin önlere geldiği haberinin alınması üzerine Serdar Koca Halil Paşa Kemankuş Ahmet Paşa'nın Varadin önlere gelmesini istediğinden Tökeli İmre de Ahmet Paşa ile birlikte yeniden Varadin'e doğru yola çıktı. Fakat kış mevsimi yaklaşmıştı ve düşman birlikleri geri çekilmiş ve Kırım askerleri memleketlerine gönderilmiştir. Tökeli İmre ise önceden beri karargâhı olan

¹⁵ Silahdar, 300 kadar adamıyla orduda bulunduğunu bildirmektedir.

Yeni Palanka'ya geri döndüğünde yanında bulunan Haisler ve on sekiz komutanı Avusturya'nın elinde tutsak bulunan Eşi Zirinyi'yi kurtarmak ümidiyle yapacağı pazarlıkta kullanmak üzere hemen Avusturya tarafıyla irtibata geçti. Yapılan müzakerelerin ardından elindeki esirleri 20 Eylül 1691'de 16.000 altın, bir at arabası ve yedi at karşılığında serbest bırakması karşılığında Avusturya hükümetinden Zirinyi'nin 1692'de serbest bırakılacağı sözünü aldı (Silahdar 2012: 1393-1396; Şevket- Çapraz 2010: 123-176).

Bu sırada Viyana'da İngiltere ve Hollanda'nın arabuluculuğuyla yürütülmekte olan sulh görüşmelerinden bir netice alamayan Osmanlı heyeti Aralık-Ocak 1692'de Edirne'ye dönmek üzere yola çıktığında (Çolak 2007: 13) gelişmeleri takip eden Tökeli İmre ulaştığı bazı bilgileri Osmanlı Hükümeti'ne bildirdi. Göndermiş olduğu habere göre Nisan ayında Varat, Erdel ve Temeşvar taraflarında ortaya çıkan Avusturya kuvvetleri Bosna taraflarına taarruz edecek, Lehistan kralı ise Avusturya ile anlaşma sağlayamadığından Fransa ile yaklaşmış, dolayısıyla Osmanlı Devleti ile anlaşmak istemektedir (Silahdar 2012: 1431-1432).

Yeni Vezir-i Azam Topal Hüseyin Paşa Avrupa'da ve sınır boylarında yaşanan gelişmeleri yakından öğrenmek amacıyla Tökeli İmre'yi 10.000 altın yolluk göndererek Padişah II. Ahmed ile yüz yüze görüşmek üzere Edirne'ye çağırdı. Gelen davet üzerine emrindeki askerlerini Yeni Palanka'da bırakan Tökeli İmre elli kadar adamıyla 14 Ocak 1692'de Edirne'ye geldikten sonra kendisine tahsis edilen konağa geçmiş, kalacağı müddet boyunca günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere ödenek tahsis edilmiştir. Şubat 1692'de defterdarlıktan 500 kuruş verilmesi hakkında yazılan bir belgeden bunu görmekteyiz (BOA, İE.HR, 329). Ancak Edirne'deki konakta bir ay boyunca süren bekleyiş giderek can sıkıcı bir hale geldi. Artık bu kadar uzun bekleyişe bir anlam veremeyen Tökeli İmre, ne için geldiğini ve ne için bekletildiğini, devletin kendisinden ne istediğini öğrenmek arzusuyla yaşadığı sıkıntıları anlattığı dilekçesinde geri dönmesi ve bir an evvel adamlarının başında bulunması gerektiğini bildirmiştir. Çünkü Avusturya taraflarında bulunan casusundan aldığı haberlere göre sınır boylarında önemli hareketlilikler yaşanmaktadır. Nihayet Macar Prensi'nin görüşme isteği kabul edilerek 23 Mart 1692'de Hasoda köşkünde bir arz odası mülakat için hazır hale getirilmiştir. Kurulan divana davet edilen Tökeli İmre'nin emrine 30'ar kuruş bahşişle kendisinin seçeceği (Altınay 1932: 25)¹⁶ 400 atlı ve yaya birlikleri tahsis edilmiştir. Yapılan görüşmede şahsına bizzat hitap eden II. Ahmed'in sözleri Türkçe diline vakıf olmasına rağmen tercüme edilmiştir. Görüşmede Leh ve Rus devletleri ile yapılan savaşlarda düşmana üstün gelindiğinden bahiseden Sultan II. Ahmed, Avusturya ile yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti'ne olan sadakatinden haberdar olduğunu ve bunun karşılığında devletin kendisine sahip çıkacağı teminatını vermiştir. Son olarak gitmesi için kendisine izin verdiğini ve casusları vasıtasıyla sınırdan edindiği bilgileri hükümete iletmeye devam etmesini istemiş, görüşme sonunda kendisi ve yanındaki 20 kadar adama hilat giydirilmiştir.

Tökeli İmre, görüşmenin ardından hazırlıklarını tamamlayarak 15 Nisan 1692'de Padişah'ın huzurundan alay göstermek suretiyle Yeni Palanka'ya doğru yola çıktı (Silahdar 2012: 1407-1423,1428; Özcan 1195: 423). Bazı eşyaları Ruscuk ve Bükreş'te

¹⁶ Altınay yayımlanmış olan eserinde Tökeli İmre hakkındaki tespit ettiği Osmanlı arşiv belgelerini neşretmiştir.

firkatelere yüklenerek Tuna Nehri üzerinden Yeni Palanka'ya nakledildi (BOA, MD, 102, 182/714). Eşi Zirinyi de Bükreş üzerinden Yeni Palanka'ya geçti (BOA, MD, 102, s.185/725). Ayrıca Temeşvar'a gönderilen 11.600 vukıyye peksimedden 2.000 vukıyyesi Tökeli İmre'ye ayrıldı (BOA, AE. SAMD.II, 6/514). Macar Prensi Belgrad'a ulaştığında Semendire ve Timurkapı dolaylarında hala devam etmekte olan eşkıyalık olaylarının bastırılmasıyla da görevlendirilmişti (Altınay 1932: 27).

Sınırdaki gelişmeleri takip eden Tökeli İmre, Haziran 1692'de Belgrad'dan gönderdiği bir haberde Avusturya generallerinin Erdel'de olduğu ve Osmanlı hududundaki faaliyetlerinin giderek arttığını bildirdi. Osmanlı kuvvetlerinin Ösek taraflarına gelmesi durumunda Bakanoğlu'nun da Hırvat askerleriyle birlikte Bosna savunmasına gelmesi tavsiyesinde bulundu. Ayrıca Fransa, İsveç ve Lehistan arasında dostluğun kurulduğu ve önceden iletilmiş olduğu gibi Lehistan'ın Osmanlı Devleti ile sulh yapmak istediğini bildirdi. Bu sırada devam etmekte olan sulh görüşmelerinde Avusturya'nın sunmuş olduğu Erdel'in tamamen terkedilmesi ve Tökeli İmre'nin iade edilmesi teklifi ise gün yüzüne çıkmıştır. Nihayet Avusturya kuvvetleri beklendiği üzere Temeşvar taraflarında ortaya çıktığında Tökeli İmre 1.000 kadar Macar askeriyle Temeşvar, Yanova ve Göle muhafızlarına gönderilen 60.000 kuruşu (BOA, MD, 104, 109/679) naklederek ardından Pançova'ya geçmiştir. Kethüdası Şandor Gaşpar da atlı birlikleriyle yoldaki haydutlara rağmen Belgrad'dan alınan zahireyi Göle Kalesi'ne ulaştırmıştır (Silahdar 2012: 1431-1432, 1451, 1472, 1512-1513).

Ertesi yıl Avusturya tehdidinin giderek tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine savaşın kaçınılmaz olduğu düşünülerek 1693'te Erdel istikametine doğru Bozoklu Mustafa Paşa'nın serdarlığında, Selim Giray'ın da katılımı yeni bir sefere çıkılma kararı alındı. Sefer hazırlıkları devam ederken Belgrad'da bulunan Tökeli İmre'ye Mart 1693'te 37.300 akçe (BOA, İE.HR, 04/393), yine 26 Nisan 1693'te Filibe ve Tatarpazarı'ndan alınan gelirden 800.000 akçe tahsis edildi (BOA, İE.HR, 05/491). Aynı tarihli başka bir tezkerede Eflak Eyaleti'nden 400 koyun ve her bir koyun için bir kuruş olan bedel 1693 yılı Eflak Eyaleti'ne ait cizye vergisinden karşılanması, yine Eflak'tan satın alınmış olan 100 adet öküzün Tökeli İmre'nin vekiline teslim edilmesi planlandı. Maliye'den yazılan 24 Haziran 1693 tarihli başka bir tezkerede ise Tökeli İmre'nin istediği ve her biri 14 zira ebadındaki 500 top aba kumaşın? Filibe'den gönderilmesi, (BOA, AE. SAMD.II, 16/01799) ayrıca Belgrad'da bulunan Osmanlı askerlerine gönderilecek zahireden ayrılan 1.500 kile arpa ve buğdayın Tökeli İmre'ye verilmesi hususunda bir tezkere yazıldı (BOA, İE.HR, 335-11 Temmuz 1693).

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Temmuz 1693'te harekete geçen Osmanlı ordusu Ruscuk'ta Kırım askerleri ile birleşti. Tökeli İmre ise 400 askeriyle Özi Beylerbeyi Yusuf Paşa ile birlikte Yanova Kalesi muhafazasıyla görevlendirildi (Altınay 1932: 29). Ordu ricali yaptığı son meşverette Erdel'e girilmesine karar verse de Avusturya kuvvetlerinin Sava Nehri'ni geçerek Belgrad istikametinde ilerlediği haberinin alınması üzerine plan değişikliğine gidilerek Vidin üzerinden Belgrad'a, oradan Erdel'e girilmesi kararlaştırıldı. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin Belgrad'a doğru geldiği haberini alan Avusturya komutanı kuşatmayı kaldırarak geri çekilmişti. Bozoklu Mustafa Paşa düşman birliklerinin geri çekilmesine rağmen Erdel'e girmekten vazgeçti ve Temeşvar ile Göle Kalelerinin ihtiyaçlarını karşılamakla yetinerek geri döndü. Vezir-i azamın bu kararı Tökeli İmre'nin Erdel'e girme planlarını bir kez daha sonuçsuz bırakmıştır (Uzunçarşılı 1995: 553-554).

Bozoklu Mustafa Paşa 1693 seferinden dönüşte devlet işlerinden uzaklaşarak kendisini avcılığa vermesi nedeniyle görevden alınarak yerine 14 Mart 1694'te Trablusşam Beylerbeyi Sürmeli Ali Paşa getirildi. Sadaret değişikliği ve Avusturya sınırındaki hareketliliğin devam etmesi Tökeli İmre'nin Erdel prensliği umutlarını tekrar yeşertti. Avusturya kuvvetleri Varadin taraflarında yeniden ortaya çıktığında Sadrazam sefere çıkma kararı aldığı anda Osmanlı kuvvetlerini Belgrad'da beklemekte olan Tökeli İmre'nin ihtiyaçları da karşılanmıştır. Hazine-i Amire'den 21 Haziran 1694'te kendisi, ailesi ve adamlarına 186.669 akçe, ertesi gün de 9.853 akçe ödeme yapıldı (BOA, AE.SAMD.II, 011/1193). Tökeli İmre'nin yanında bulunan askerlerine de ayrıca 1694-1695 kışı için 423 baş sığır Eflak'tan alınarak Eflak Prenslığı'ne bağlı Tuna kaptanlarından olan Vasili eliyle büyük bir olasılıkla nehir yoluyla getirilerek Tökeli İmre'nin hizmetinde bulunan Vidin'deki Kaptan Marciye'ye? teslim edildi. Her bir sığır için ödenecek bedel altı kuruş olup toplamda 2.538 kuruşluk masraf Eflak cizyesi bedelinden karşılandı (BOA, İE.HR, 678). Bu sığırlara ilave olarak alınacak 500 sığır için de lazım olan 3.000 kuruşluk bedelin Nisan 1694'te Boğdan cizyesinden karşılanması ve Hasan Ağa eliyle Tökeli İmre'ye teslim edilmesine dair maliyeden bir tahvil yazıldı (BOA, İE.HR, 5/509).

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Vezir-i azam, Temmuz 1694'te Belgrad'a ulaştı. Yapılan müzakerelerde Zemlin yakasına geçildikten sonra Varadin alınarak Macaristan'a girilmesine karar verildi. Fakat yirmi üç gün süren Varadin kuşatmasından bir netice alamayan ordu 2 Ekim 1694'te Belgrad'a döndü. Macaristan'da kalan son Osmanlı Kaleleri Göle ve Temeşvar'a erzak ve mühimmat gönderilmek istenmişse de kış mevsimi geldiğinden yardım ulaştırılamayan Göle Kalesi Avusturya'nın eline geçti.

Tökeli İmre'nin emrindeki piyade askerlerin mevcudu sefer bitiminde yani Ekim 1694'te 2.500'dür. Bu askerlerin bahara çıkmaları için zahireye ihtiyaçları olduğundan askerler için 4.500 kile buğdayın; Tökeli İmre için de 1.500 kile arpanın toplanarak Timurkapı girdabından geçen zahire gemileriyle Tökeli İmre'nin vekiline teslim edilmesi planlandı (BOA, C.HR, 150/7481). Aralık 1694 tarihinde Tökeli İmre'nin yanında sadece 300 süvari ve 500 piyade askeri kalmıştı. Bu bilgiler ışığında Tökeli İmre'nin çetin kış şartları nedeniyle emrindeki askerleri farklı bölgelere dağıtmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır (Çapraz 2016: 171-201). Yanında bulunan ve Vüstice kışlağında bulunan Macar askerleri kendileri için barınaklar inşa etmiş, kışlık odun toplamış ve hayvanlarına gereken otu orman ve çayırlardan temin etmiş, altı aylık erzakları gönderilmiş olmasına rağmen boş arazileri ekip biçerek yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardı. Macar askerlerinin bu çabaları kendilerine gönderilen ihtiyaç malzemelerinin yetersiz olduğunu ve bu nedenle yöre halkına daha fazla yük olmak istemediklerini göstermektedir (BOA, MD, 105, 25/77). Fakat askerler barınak yapmaları için gereken miktarda kereste ve marangoz bulamayınca Belgrad muhafızı Cafer Paşa'dan yardım almışlardır (BOA, MD, 105, 103/437). Ayrıca Tökeli İmre'nin kendisine ait odun ve otu nakletmek üzere istediği iki adet üstü açık gemi de Cafer Paşa tarafından temin edilecektir (BOA, MD, 105, 26/78, 26/79, 80). Macar Prensi, en azından Sofya'daki kışlalarda bulunan üst rütbeli adamlarının kışı Belgrad'da geçirmeleri için yanına getirtmek istese de yiyecek ve zahire temininde sıkıntı çekilmesi nedeniyle Eflak Eyaleti'ne gönderilmeleri daha uygun görmüştür (BOA, MD, 105, 100/418, 419, 420).

Bu seferin akabinde II. Ahmed 6 Şubat 1695'te hastalanarak vefat etmiştir (İlgürel 1989: 33-34). O tarihlerde Tökeli İmre bahar mevsimi geldiğinden bazı işlerini görmek

üzere ailesi ve 800 askeriyle birlikte Belgrad'dan Edirne'ye doğru yola çıkarak (MD, 103, 2016: 85/614) önce Yergöğü istikametinden Bükreş'e, oradan İstanbul'a gelmiştir (BOA, MAD, 10142, 56; Altınay 1932: 33). Muhtemeldir ki Osmanlı Maliyesi tarafından yolculuk ve Edirne'de geçireceği 177 günlük süre zarfında yiyecek ihtiyaçları hesaplandı. Kendisi ve adamlarına günlük yarım vukıyye buğday ve et verilmesi için gerekli olan paranın 1694 yılı Eflak cizye geliri ve Belgrad'dan temin edilmesi düşünülmüştür. Fakat Edirne'ye gelmeden önce yanında bulunan 500 asker, masraflarının fazla olması nedeniyle Eflak Eyaleti'ne gönderilmiş, İstanbul'a geldiğinde kendisine Fener'de bir konak tahsis edilmiştir (Altınay 1932: 33). Fakat tahta henüz geçen II. Mustafa'nın 30 Haziran 1695'te Avusturya seferine çıkma kararı almış olması nedeniyle İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalan Tökeli İmre ve ailesinin 51 günlük yiyecek bedeli daha maliye tarafından hesaplandı. Buna göre 19 Eylül 1695'ten itibaren harcayacağı düşünülen 11.949,5 para, 1694-1695 yılına ait Anadolu cebelü bedelinden karşılanacaktır (BOA, D.BŞM.d, 00804).

II. Mustafa komutasında yola çıkan Osmanlı ordusu Lipova Kalesi'ni bir taarruzla aldığı Tökeli İmre de Temeşvar'da bulunan Hüseyin Paşa'yla birlikte orduda hazır bulunmaktaydı. Ele geçirilen kale, savunulması güç olması nedeniyle yıkılmış, o sırada yardıma gelen Avusturya kuvvetleri mağlup edilmiştir. Bu savaşta Avusturya Komutanı Veterani ağır yaralı olduğu halde kaçmayı başarsa da bir müddet sonra ölmüştür. Galibiyetin ardından Lügoş ve Sebeş (Fakat dönüşte Sebeş Kalesi yeniden Avusturya eline geçecektir.) Kaleleri alınarak çok sayıda mühimmat ve esir ele geçirilmiştir (Silâhdar 2001: 55-99; Uzunçarşılı 1995: 558-560; Zinkeisen 2011: 107).

Sultan II. Mustafa, bey ve idarecilerden topladığı parayla kurduğu yeni bir orduyla 1696'da ikinci kez Macaristan seferine çıktığında ilk seferin ardından İstanbul'a dönmüş olan Tökeli İmre gönderilen emir üzerine 1.500 kuruş tahsisle yanına alacağı 10 adamla birlikte orduya katılmak üzere ola çıkmıştır (Altınay 1935: 34). Temeşvar istikametine doğru ilerleyen II. Mustafa orada Avusturya kuvvetlerini bir kez daha mağlup etmiştir. Kazanılan bu ikinci savaşın ardından II. Mustafa Eylül 1696'da Belgrad üzerinden Edirne'ye dönerken (Uzunçarşılı 1995: 562-563) Tökeli İmre de Padişah'ın ardından Edirne'ye gelmek üzere yola çıkma hazırlıklarına başladı. Dönüş yolunda eşyalarını taşımak için yük hayvanlarına ihtiyaç duyduğuna dair 8 Ekim 1696'da yazdığı bir dilekçe üzerine kendisine bir katar bargir ve bir katar katır temin edildi (BOA, İE. HR, 05-524). Eşyalarını gemilere yükleyen Tökeli İmre Tuna'yı takip ederek Demirkapı'dan geçtikten sonra karayolu ile Ruscuk'a, oradan güneye inerek 29 Ekim'de Yenice'ye, Kasım ayının başlarında Edirne'ye ulaştı. Yirmi gün dinlendikten sonra tekrar yola çıkarak 24 Kasım 1696'da İstanbul'a vardı (Çapraz 2016: 171-201). Yanında bulunan 200 kadar adamını yine Eflak Voyvodası'nın yanına gönderen Tökeli İmre Fender'deki konağına geçti (Defteri 1995: 555,720).

II. Mustafa Nisan 1697'de üçüncü kez Macaristan seferine çıktı. Bu sırada Macar ülkesinden iki adam Sofya'da bulunan orduya gelerek Asi Macarların Tokaj ve Sarospatak'ı ele geçirdiklerini, kral olarak tanıdıkları Tökeli İmre'nin yanlarına gelmesini istediklerini bildirmişlerdi. Bunun üzerine II. Mustafa Orta Macaristan'da bulunan Kuruzlara bir mektup vererek kendilerine yardım edileceği sözünü verdi (Altınay 1932: 35-39). Erdel'deki bu gelişmelerden oldukça memnun kalan Padişah, derhal İstanbul'da bulunan Tökeli İmre'yi sefere çağırmıştır (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2016: 264-266). Bükreş'te bulunan Macar boyarlarının da 20-30 Temmuz

1697'de adamlarıyla birlikte Belgrad'a geçmelerine izin verildi (Altınay 1932: 39). Osmanlı ordusu Belgrad'a ulaşmadan önce II. Mustafa 26 Temmuz 1697'de 2.500 kuruş değerinde 1.000 adet altını Tökeli İmre'ye gönderdi. Bahsi geçen meblağ Veznedarbaşı Hasan Ağa tarafından bizzat teslim edilmiştir (BOA, İE.HR, 470).¹⁷ Bu seferin nereye yapılacağına dair karargâhta yapılan müşaverede Belgrad'ın batısında bulunan Varadin tarafına geçme kararı alınmış, fakat uzun bir yol takip edilerek önce Temeşvar'a, ardından Tise ve Flora nehirleri geçilerek Varadin'e ulaşılması planlanmıştır. Amaç Zenta'dan geçerek Temeşvar yoluyla Yukarı Macaristan ve Erdel'e doğru ilerlemektir. Tarih 11 Eylül 1697'yi gösterdiğinde Avusturya Kumandanı Öjen, Zenta Mevkii'nde Tise Nehri'ni geçmek üzere olan Osmanlı ordusunu hazırlıksız yakaladı ve düzenlediği ani taarruzda orduda büyük bir şaşkınlığa neden oldu. Nehrin karşı tarafında kalan ve ordunun sekizde birine denk gelen kuvvetlerden önemli bir kısmı köprü girişinin arkadan çevrilmesi nedeniyle Avusturya kuvvetleriyle karşı karşıya kalmıştı. İçlerinde çok değerli komutanlarıyla birlikte nehrin karşı yakasında kalanlar yaşanan muharebede feci şekilde can vermiş, yaşanan felakette ordu hazinesi ile birlikte mühim miktarda ganimet Avusturya'nın eline geçmiştir (Uzunçarşılı 1995: 563-570).

Zenta mağlubiyetinin ardından bütün savaşıma arzusunu yitiren II. Mustafa bir daha sefere çıkmamış, artık uzun savaş dönemi bitmiş olduğundan Tökeli İmre'nin emrinde bulunan asker sayısı da verilmekte olan para ve zahire desteğinin azalmış olması nedeniyle oldukça azalmıştır. Nitekim 18 Eylül 1697'deki bir sayımda yanında iki komutanla birlikte 616 asker ve 608 at bulunmaktaydı. Bu askerlerin ihtiyaçları da yine Osmanlı hükümeti tarafından karşılanılmaktaydı (BOA, AE. SMST. II, 082/8733).¹⁸ Macar Prensi yapılan son savaşın ardından önce Edirne'ye, ardından Kasım 1697'de İstanbul'a gelmiş, savaş döneminin fiili olarak sona ermesi nedeniyle memleketlerine geri dönemeyen Kuruz askerleri ise Osmanlı ülkesine iltica etmek zorunda kalmıştır. Tökeli İmre gönderdiği bir arzuhalde Tofolc adlı bir komutan ve emrindeki 4.000 Kuruz askerinin Boğdan sınırında beklemekte olduğunu ve iltica talebinde bulduklarını bildirmiştir. Bu dilekçe üzerine 15-25 Aralık 1697 tarihli bir emirle mültecilerin Boğdan'da kalmalarına müsaade edilmiş ve geçimlerini sağlayacakları kadar arazi temin edilmiştir (Altınay 1932: 40-41).

3. Karlofça Barışı'nın Ardından

Zenta mağlubiyeti Osmanlı Devleti açısından Erdel ve Orta Macar defterini bir daha açılmamak üzere kapatmış, İngiltere ve Hollanda'nın arabuluculuğunda yapılan barış müzakereleri 1698 yılında yeniden başlamıştır. Müzakereler devam ederken, Fransızlar çıkarları gereği savaşın sürmesini istemekte, hatta Tökeli İmre'nin bile davasını üstlenerek elçileri Ferriol vasıtasıyla kendisine sürekli destek verseler de Macar

¹⁷ Belgede Tökeli İmre'nin gönderilen altınları teslim aldığına dair bir temessük vardır.

¹⁸ Yanında bulundan iki kapudandan Sapanoş'un? emrinde iki bayrakla 181 yaya birliği ve 200 at; Makoş Kapudan'ın emrinde üç bayrak ile 190 yaya birliği ve 193 at vardır. Kendi mahiyetinde ise 100 yaya birliği 120 at vardır. Bunlardan başka Tuna kapudanının yanında 44, Bükreş'ten gelen 19 ve orada hazır bulunan 33 levend bulunmaktadır. Erdel tarafından yanına gelen boyarların sayısı ise 49'dur. Bu durumda Tökeli İmre'nin emrinde 616 asker ve 608 at bulunmaktadır. Osmanlı hükümeti tarafından Tökeli İmre'nin emrindeki 100 yaya ve 120 at için günlük 15 kile arpa, 30 kıyye koyun eti ve 120 çift ekmek verilmiştir. Geriye kalan 516 asker ve 488 at için 416 çift ekmek, 220 kıyye sığır eti ve 244 kile arpa verilmiştir.

Prensi artık Osmanlı Devleti nezdinde pasif bir konuma itilmiştir. Belgrad'da bulunan adamlarının yaşadığı kötü bir olay kendisinin gözden düşmüş olduğunun göstergesi niteliğindedir. Yaşanan olayda Kuruzların yayabaşları Belgrad Muhafızı Vezir Mehmed Paşa'nın hasekisi Hüseyin tarafından katledilmiştir. Bu olaya Bab-ı Ali müdahale etmiş olsa da sadece Hüseyin adlı kişinin hapsedilmesi emrini vermekle yetinmiştir (BOA, MD, 110, 336/1489). Osmanlı Devleti Ağustos 1682'de verdiği ahitnameye sadık kalarak artık bir mülteci olarak hayatını sürdüren Tökeli İmre ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamaya devam edecektir.

Barış görüşmeleri Varadin yakınlarında bulunan Karlofça adlı yerde üç buçuk ay sürmüş, müzakerelerin bitmesiyle 26 Ocak 1699 tarihinde barış imzalanmıştır. Yapılan görüşmelerde Tökeli İmre'yi ilgilendiren mevzu elbette Erdel'in geri alınması konusu olmasına rağmen Erdel toprakları Avusturya'ya bırakılmıştır. Bu karar, kendisi için tam bir yıkım olsa da ümidini hiç kaybetmeyen Macar Prensi, geriye kalan hayatını Osmanlı Devleti'nin Macaristan için harekete geçeceği günü beklemekle geçirmiştir. Bu amaçla Fransız elçilerinin teşvikleriyle Macaristan'a bir sefer düzenlenmesi için Osmanlı Hükümeti'ne girişimlerde bulunsa da bir karşılık bulamamıştır (Çapraz 2016: 171-201). Son olarak yeni tayin edilmiş olan Fransız elçinin telkinleriyle tekrar Edirne'de bulunan Padişah'ın yanına gitmek istemiş, fakat şehre girmesine izin dahi verilmemiştir (Zinkeisen, 2011: 152).

Barış antlaşmasının ardından sayıları 1238'i bulan Erdel ve Orta Macar ülkesine mensup (712 piyade 526 süvari) Asi Macarlar'a kucak açan Osmanlı Devleti kendilerine aileleriyle birlikte ikamet etmeleri ve geçinmeleri için senelik 380.000 akçe geliri olan Berkofça Sancağı'na bağlı Çetrefça Hassı'nı tahsis etmiştir (Altınay 1932: 43-49). Verilen arazilere dışarıdan başka unsurların asla kabul edilmeyeceği, beş yıl boyunca vergiden muaf olacakları, bir kiliselerinin olacağı, arazileri ve üzerlerine inşa ettikleri mülklerin varislerine miras olarak kalacağı, tüccarlık etmeleri durumunda sadece bir kez gümrük vergisi ödeyeceklerine dair teminatlar verilmiştir (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2016: 268-271). Ancak Çetrefça'daki bir kısım araziler engebeli ve taşlık olduğundan savaş nedeniyle terkedilmiş olan Şehirköyü'ne bağlı Rason, İslavnik, Progorfça köyü; Vidin'e bağlı Bolmiye nahiyesinden İslavnik ve Merkofça adlı yerlere aynı şartlar geçerli olmak üzere nakledilmişlerdir (Altınay 1932: 49-51).

Tökeli İmre'ye gelince, kendisi bundan sonraki hayatını düşünerek, ölmesi durumunda en azından eşinin rahat bir hayat sürdürmesinden emin olmak istiyordu. Bab-ı Ali'ye yazdığı Eylül 1701 tarihli dilekçesinde 190 akçe olan hazineden aldığı para desteğinin yetmediğini, verilen paranın artırılması, ayrıca kendisi öldükten sonra bu paranın Eşi Zirinyi'ye verilmesini talep etti (BOA, AE. SMST. II, 016/01592). Osmanlı Hükümeti ise artık Tökeli İmre'nin İstanbul'da kalmasını doğru bulmuyordu. Bu nedenle 15-24 Eylül 1701'de kendisi ve ailesinin İzmit'e nakledilmesine karar vermiştir. Yazılan bir fermanla Tökeli İmre ve ailesinin kalacağı uygun bir konak bulunması istenmiş, (BOA, MD, 113, 40/43) ayrıca Tökeli İmre'nin ikâmet masraflarının karşılanması amacıyla 1 Ocak 1702'de İstanbul duhan ve kahve gümrüğünden 2.500 kuruş ayrılmıştır (BOA, AE. SMST. II, 062/06522). Yapılan çalışmaların sonucunda İzmit'te bir çiftlik

tahsis edilerek (Defterî 1995: 720; Altınay 1932: 55)¹⁹ 24 Eylül 1703'te mütevazı bir konağa yerleştirilmiştir (Çapraz 2016: 171-201).

Tökeli İmre gut hastalığından muzdarip bir şekilde hayatını sürdürürken eşi de eski kocasının mirasından kalan küçük değerli eşyalarla birlikte yanına gelmiştir. Ancak Eşi İlonca Zirinyi 18 Şubat 1703'te kendisinden önce ölmüş, cenazesi deniz yoluyla İstanbul'daki Benoit Cizvit Kilisesi'ne gönderilmiştir. Karısının ölümü kendisini üzmüş olsa da üvey oğlu II. Ferec Rakoczi'nin Erdel Prenslığı'ni elde etmiş olması Tökeli İmre'yi tekrar umutlandırmıştır. Erdel'e yakın olmak ümidiyle hiç olmazsa Belgrad'a kadar gitmek istemiş, ancak bu girişiminden bir sonuç alamamıştır. Bundan başka İstanbul'da çok kez bulunduğu Fransız Ferriol, Katolik olması durumunda kendisine İstanbul'dan çıkarılacağı sözünü vermiştir. Hatta Cizvitler de kendisine Katolik olması durumunda destek olacaklarına, istemesi halinde Fransa ya da İtalya'ya götürerek orada huzur içinde yaşayacağına dair verdikleri teminatlar Tökeli İmre'nin Katolik olarak öldüğü düşüncesini akıllara getirirse de ölümünden önce yazdığı bir mektup bunun öyle olmadığını göstermektedir. Mektubunda, Cizvitler'in kendisini kandırdığını ve Protestan inancından asla vazgeçmediğini belirtmektedir (Zinkeisen, 2011: 152-154). Ömrünün neredeyse yirmi beş yılında sürekli olarak şavaşan ve son yıllarını İzmit'te bir konakta geçiren Macar Prensi bu mektubun üzerinden çok geçmeden 13 Eylül 1705 tarihinde aynı şehirde hayata veda etmiştir (Çapraz 2016: 171-201).

4. Sonuç

Tökeli İmre fiili mücadelesine memleketindeki maden kasabalarını ele geçirmekle başlamıştır. Çünkü askerlerinin beslenme, barınma, silah ve mühimmat ihtiyaçlarının karşılanması için paranın bir şekilde sağlanması gerekiyordu. Aksi takdirde isyan hareketine taraftar toplaması ve başarıya ulaşması pek mümkün değildi. Bu nedenle elde ettiği gücün sayesinde Asi Macarların milliyetçilik ruhunu canlı tutmayı başarmıştır. Yine de Avusturya Krallığı'nın askeri gücü Tökeli İmre'nin topladığı adamlarından kat kat fazlaydı. Bu durumda vereceği mücadeleden bir netice alması babasının uğradığı akıbet düşünüldüğünde neredeyse imkânsızdı. Bu nedenle kurnaz bir siyaset izleyerek Osmanlı Devleti'nin desteğini almak için elinden geleni yapmıştır. Ancak alacağı destek için ortaya koyacağı mantıklı bir sebebin olması gerekiyordu. En akıllıca yolun elinde bulundurduğu parasal gücün çekiciliğini kullanmaktan geçtiğini, bu nedenle sahip olduğu varlığın boyutlarını bir şekilde para düşkünü olarak bilinen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya ispat etmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti için ise üçüncü bir Macar bölgesini - Osmanlı egemenliğinde bulunan iki Macar bölgesi, Erdel ve merkeze bağlı Budin, Temeşvar, Yanık, Papa, Sigetvar, Eğri, Kanije, Varad, Uyvar eyaletleriydi-(Bilge 2010:149-326)²⁰ elde etmiş olmak yeni ekonomik çıkarların yolunu açacaktı.

Arzu ettiği desteği elde etmesine rağmen birlikte mücadele ettiği Osmanlı ordusunun Viyana önlerinde bozguna uğraması Tökeli İmre'nin bütün planlarını alt üst

¹⁹ Altınay'ın tarif ettiğine göre Tökeli İmre'nin yerleşmesinin ardından çiftlik Kurs Çiftliği adıyla anılmaya başlamıştır. Çiftlik, Gülaz? suyu, Lağım deresi ve Çökel'e, oradan Yuvacık köyü yolu ve oradan da Elcerli deresi ile çevrili bir sınıra sahiptir. Çiftliğin ilk sahibi Hatice Hatun'dur. Ondandır sırasıyla Morali Haseki Mustafa, Baltacı Mustafa ve ondan sonra da Kurs Kralıdır. Ondandır Hasan Paşa'ya geçen çiftlik, 1134 yılında Mehmet adlı birisinin tasarrufundadır.

²⁰ Aynı adlı esere ayrıntılı bilgi için bakınız.

etmiştir. Kuşatmada üstün gelen Avusturya'nın Orta Macaristan'ı tamamen kontrol altına alması, Erdel'i ele geçirmesi ve kendisine ait olan bütün mal varlığına el koyması Macar Prensi'ni maddi olarak derinden sarsmıştır. Bir anda bütün mal varlığını kaybeden Tökeli İmre, Osmanlı Devleti'nden alacağı maddi yardımlara muhtaç kalmış, bundan sonraki mücadelesinde kendisi ve askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için Osmanlı Devleti'nin 1682'de verdiği ahitnameden başka hiç bir hukuki dayanağı kalmamıştır.

Tökeli İmre, on altı yıl boyunca Avusturya'ya karşı düzenlenen on seferde²¹ askerleriyle birlikte Osmanlı Ordusu'nun saflarında yer almıştır. Viyana bozgunu sonrasında çıkılan her sefer öncesinde kendisine maddî destekler verilse de Osmanlı hazinesinden aldığı para ve iâşe desteği genel olarak emrindeki birliklerin sayısını ve gücünü artırma konusunda yetersiz kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Hükümeti'nin Tökeli İmre'ye etkin bir şekilde destek veremediği anlaşılmaktadır. Bunda elbette Osmanlı Ülkesi'nde yaşanan iktisadî ve siyasî bunalımların etkisi büyüktür. Asî Macarlardan bir kısmının Avusturya'nın ilan ettiği genel aftan sonra taraf değiştirmiş olmaları da Tökeli İmre'ye destek verenlerin sayısında artışın yaşanmamasında ikinci bir faktör olmuştur. Erdel'in alınması ümidiyle gerçekleşen ilk ve en önemli girişim olan 1690 Seferi'nde Erdel halkını kendi yanına çekme girişimi bile taraftar kitlesinin artmasını sağlamakta yetersiz kalmıştır. Bazı başarılar elde edilse de genel olarak yaşanan mağlubiyetler Tökeli İmre açısından bir hayal kırıklığı olmuştur. Fiili mücadele Zenta mağlubiyetiyle bitmiş, imzalanan Karlofça Barışı'dan sonra yalnızlığa itilmiştir. Ne var ki ölünceye kadar Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya yeniden savaş ilan etmesi ümidiyle beklemiş, hatta üvey oğlu Rakoczi'nin Erdel Prensi olması üzerine Belgrad'a geçmek istese de bu isteği kabul edilmemiştir.

Ortaya konulan somut tespitler göstermektedir ki Tökeli İmre ve Osmanlı Hükümeti arasındaki işbirliği savaşın sonuna kadar devam etmiş, fakat bazı kerelerde güven sorunları yaşanmıştır. Tökeli İmre 1685'te Budin'in düşmesinin ardından Vezir-i Azam Kara İbrahim Paşa tarafından göz hapsinde tutulmuş, Bekrî Mustafa Paşa ise 1689'da kendisini öldürme teşebbüsünde bulunmuştur. Tökeli İmre ise aynı yıl Avusturya kuvvetleri Niğbolu önlerine geldiğinde General Veterani ile gizli görüşmeler yaparak Erdel Prensiği tahtına oturması karşılığında şehri kendilerine teslim edeceği sözünü vermiştir.

Son olarak yukarıda tespit edilmiş olan belgelere göre bütün mal varlığını kaybetmiş olan Tökeli İmre'ye 1685-1697 yılları arasında Osmanlı hazinesinden toplamda verilen malî destek aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

1685-1697 arasında verilen para desteği	Altın*	Kuruş	Esedî Kuruş	Para	Akçe
	13.000	42.538	363.666,5	11.949,5	2.693.822
Akçe Cinsinden Değeri**	4.680.000	5.104.560	58.186.640	47.798	2.693.822
Toplam ödenen para (Akçe)	70.712.820				

²¹ Bu seferler, II. Viyana kuşatması-1683, 1688, 1689, 1690, 1691, 1693, 1694, 1695, 1696 ve son olarak 1697 seferidir.

* 2 Aralık 1689'da verilmiş olan 2.000 Frengi altın, hesaplamada Sultani altın olarak değerlendirilmiştir.

** 1703 yılında 1 kuruş 120 akçeye (Pamuk, 2002: 458-459), 1691 yılında 1 altın 360 akçeye; 1 esedî kuruş 160 akçeye, 1 para 4 akçeye (Defterî, 1995: 386) denk geliyordu. Bu yıllardaki kur üzerinden hesaplama yapılmıştır.

Yukarıdaki tabloda on iki yıl boyunca Tökeli İmre'ye verilmiş olan desteğin 70.712.820 akçe dolaylarında olduğu, bu harcamaların 1696-1697 yılına ait olan 938.672.901 akçelik hazine gelirinin yaklaşık olarak yüzde 7.5'ine denk geldiği anlaşılmaktadır. Savaş döneminde bütçenin sürekli açık verdiği düşünüldüğünde (Tabakoğlu 1985: 80) yapılan harcamalar Tökeli İmre'nin şahsında Osmanlı Devleti tarafından özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinde Macarlara sağladığı desteklerin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar**Arşiv Kaynakları**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Emiri Divan-ı Hümayun Kalemî (A.DVN), 1099-187/63.

Ali Emiri Sultan Ahmed II (AE.SAMD.II), 011/1193.

Ali Emiri Sultan Ahmed II (AE.SAMD.II), 16/01799.

Ali Emiri Sultan Ahmed II (AE.SAMD.II), 6/514.

Ali Emiri Sultan Mustafa II (AE.SMST.II), 016/01592.

Ali Emiri Sultan Mustafa II (AE.SMST.II), 062/06522.

Ali Emiri Sultan Mustafa II (AE.SMST.II), 082/8733.

Ali Emiri Sultan Süleyman II (AE.SSÜL.II), 2618.

Ali Emiri Sultan Süleyman II (AE.SSÜL.II), 2667

Ali Emiri Sultan Süleyman II (AE.SSÜL.II), 2672.

Cevdet Hariciye (C.HR), 150/7481.

Cevdet Hariciye (C.HR), 5731/1099.

Bab-1 Defteri Defterleri (D.BŞM.d), 00804.

İbnü'l Emin Dahiliye (İE.DH) 00007/727.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 04/393.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 05/491.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 05/524.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 273.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 3/285.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 329.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 335.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 470.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 5/509.

İbnü'l Emin Hariciye (İE.HR), 678.

İbnü'l Emin Maliye (İE.ML), 34/3264.

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD), 10142.

Mühimme Defterleri (MD), 98.

Mühimme Defterleri (MD), 102.

Mühimme Defterleri (MD), 104.

Mühimme Defterleri (MD), 105.

Mühimme Defterleri (MD), 110.

Mühimme Defterleri (MD), 113.

99 Numaralı Mühimme Defteri 1-90 (Haz. Reşat Çelik), (2015). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

103 Numaralı Mühimme Defteri (Haz. İlhan Gök- Ersin Kırca), (2016). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

101 No'lu Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (Haz. Tuba Meryem Karacan), (2010). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

1101/1102 (1690\1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri, (Haz. Muzaffer Fehmi Şakar), (2007). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Topkapı Sarayı Müzesi Kataloğu

Abdullah bin İbrahim Üsküdarî, *Vâkı'ât-ı Rûzmerre, Vâkı'ât-ı Sefer-i Sultan Süleyman-ı Sâni*, TSMK, 1223.

Müellif Eserleri

- Defterdar Sarı Mehmed Paşa-Zübde-i Vekayiat* (Haz. Abdülkadir Özcan), (1995). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke* (Haz. Nazire Karaçay Türkal), (2012). Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme* (Haz. Mehmet Topal), (2001). Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Telif Eserler

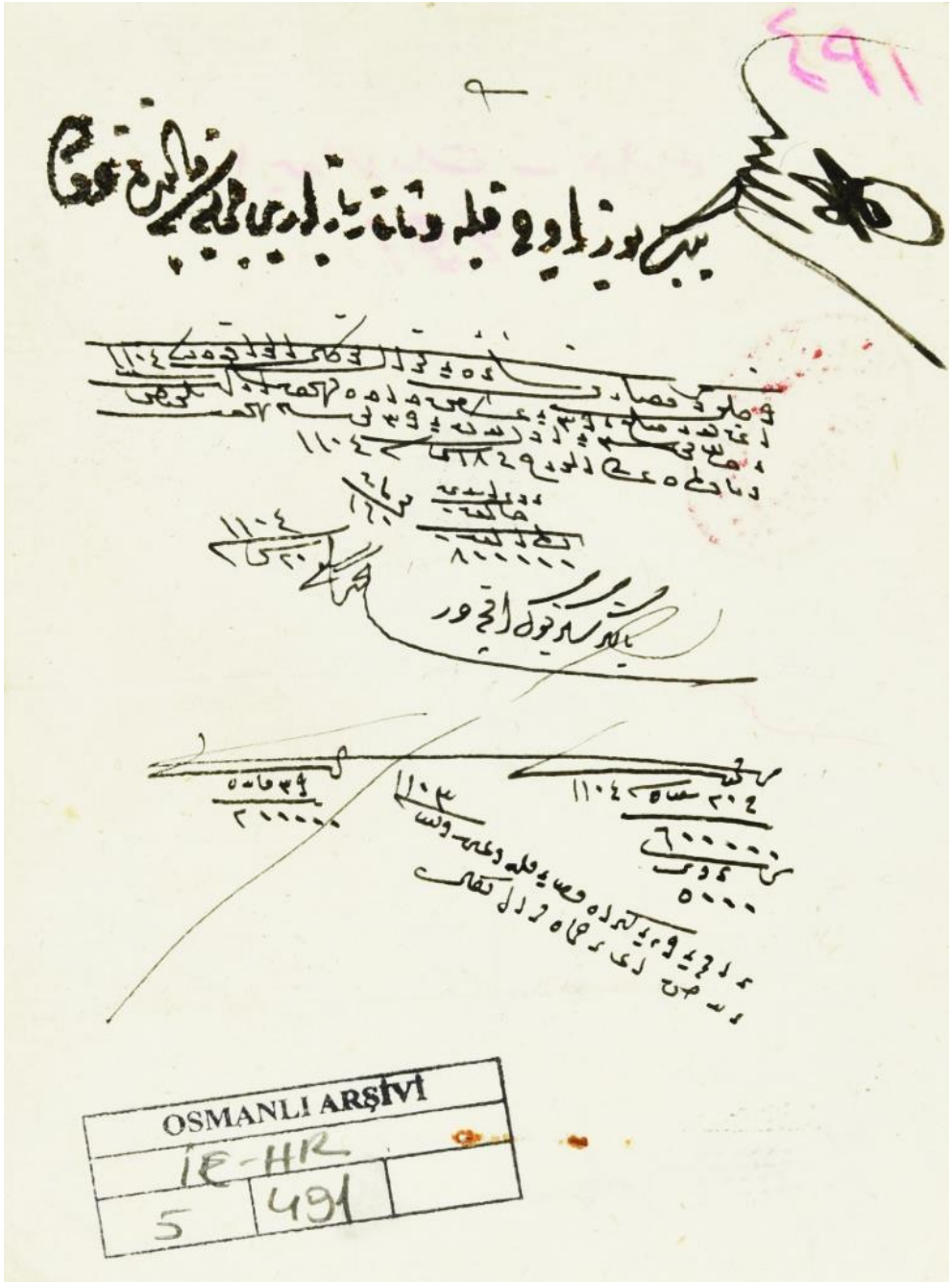
- Altınay, Ahmet Refik. (1932). *Türk Hizmetinde Kral Tököli İmre (1683-1705)*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- Baştav, Şerif. (2005). *Makaleler*, (Haz. E. Semih Yalçın; Emine Erdoğan), C.3, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Bilge, Sadık Müfit. (2010). *Osmanlı'nın Macaristanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Çolak, Songül. (2007). *Viyana'da Osmanlı Diplomasisi (Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Takriri) 1688-1692*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2016). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'dan Günümüze Türk-Macar İlişkileri*, İstanbul.
- Eckhart, F. (2010). *Macaristan Tarihi*, (Çev. İbrahim Kafesoğlu), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaya, Ali İrfan. (2015). *II. Süleyman'ın Hükümdarlığı ve Osmanlı Devleti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kreutel, Richard F. (2005). (Çev. Esat Nermi Erendor). *Ahmet Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü*, İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Kumrular, Özlem. (2011). *Yeni Belgeler Işığında Osmanlı-Habsburg Düellosu*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Lányi Károly. (1846). *Magyar Nemzet Történetei Képekkel an Tökölyi*, Posonyban.
- Stoye, John. (2003). *Viyana Kuşatması*, (Çev. Derin Türkömer), İstanbul: Doğan Kitap.
- Tabakoğlu, Ahmet. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1995). *Osmanlı Tarihi*, C. 3/1, Ankara: TTK Yayınları.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. 5, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Makaleler

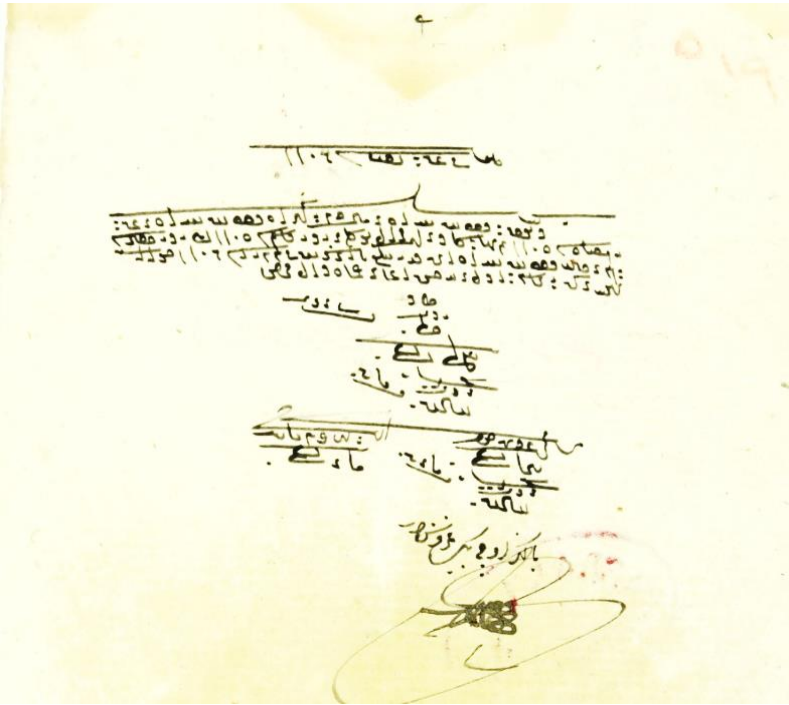
- Bulut, Rukiye. (1967). "Tököli Emre'nin Elyazısı İle İki Belge", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı:2, 29-32.
- Çapraz, Hüseyin Şevket Çağatay. (2010). "İmre Thököly Gözüyle Osmanlı İmparatorluğu'nun 1694 Petrovaradin Kuşatması", *Akademik Bakış*, C. 3, Sayı:6, 123-176.

- Çapraz, Hüseyin Şevket Çağatay. (2016). “İmre Thököly'nin Kâtibi Yanoş Komáromi'nin Günlüklerinde Osmanlılar”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:1, 171-201.
- Çapraz, Hüseyin Şevket Çağatay. (2017). “Orta Macar Krallığı'ndan İzmit'e İmre Thököly”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 563-575.
- Çolak, Songül. (Aralık-2007). “Osmanlı Devleti İle Avusturya ve Müttefikleri Arasındaki Barış Müzakerelerinde (1689) Hollanda'nın Arabuluculuk Girişimleri”, *Belleten*, Sayı: 262, 939-966.
- Gökbilgin, M. Tayyib. (1976). “Thököly İmre ve Osmanlı-Avusturya İlişkilerindeki Rolü (1670-1682)”, *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, 180-210.
- İlgürel, Mücteba. (1989). “Ahmed II”, *DİA*, C. 2, 33-34.
- Özcan, Abdülkadir. (1988). “Abdurrahman Abdi Paşa”, *DİA*, C. 1, 156.
- Özcan, Abdülkadir. (2004). “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *DİA*, C. 29, 246-249.
- Pamuk, Şevket. (2002). “Kuruş”, *DİA* C. 26, 458-459.
- Papp, Sandor. (2012). “Tököly İmre”, *DİA* C. 41, 277-278.

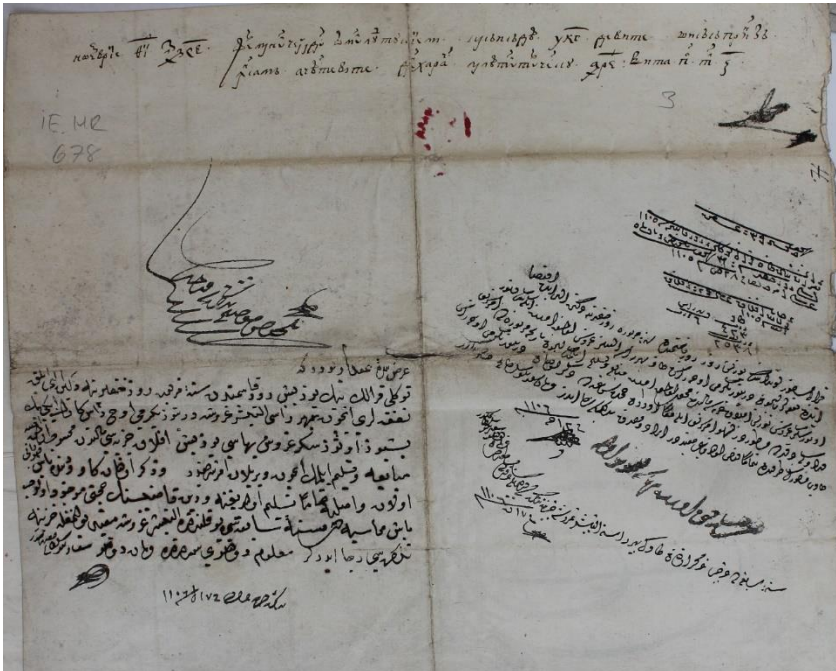
Ekler

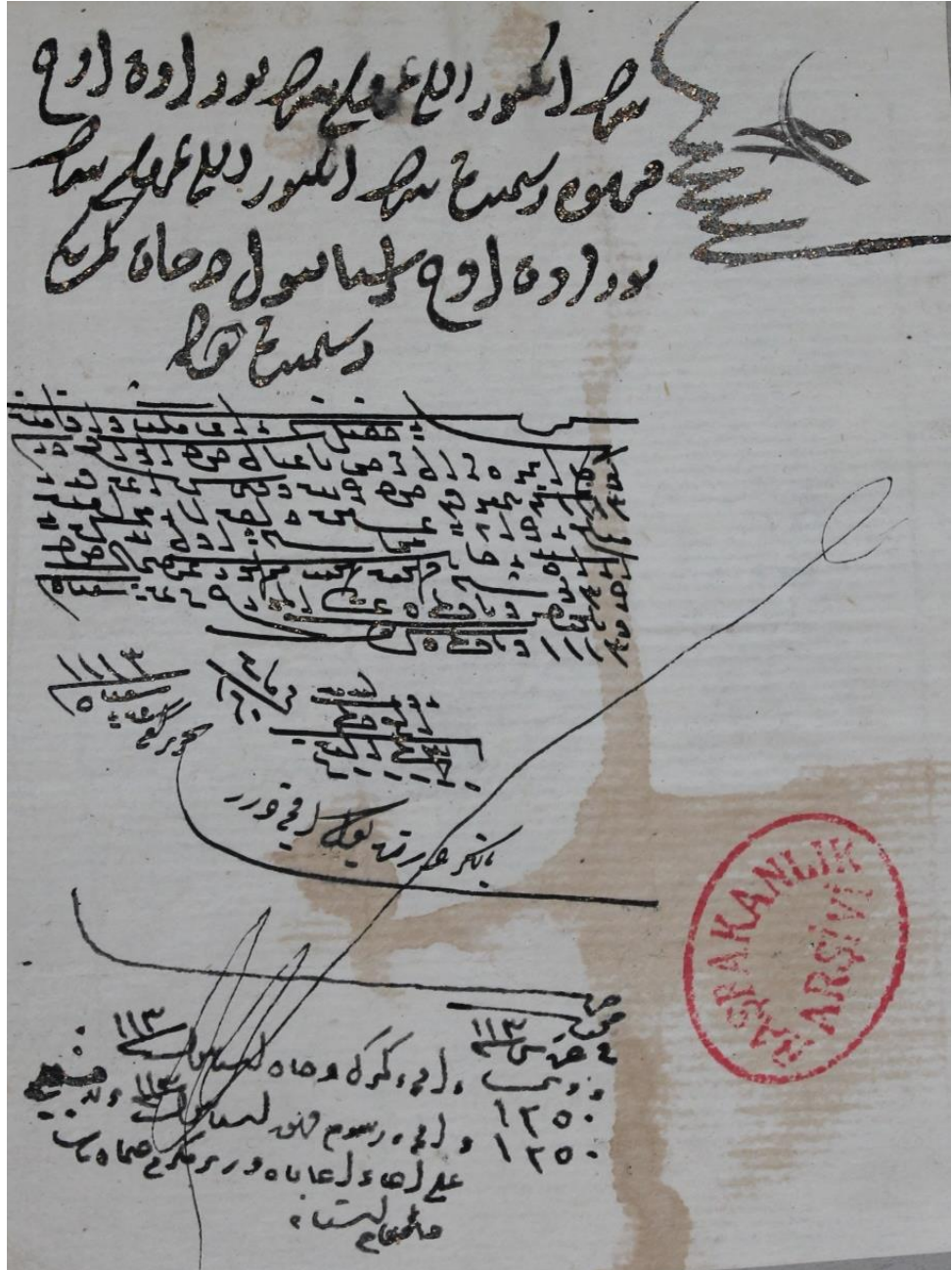
Ek 1: Filibe ve Tatarpazarı muhasebesinden Tökeli İmre'ye harçlık verilmesine dair.

Ek 2: Boğdan vilayetinin cizye bedelinden Tökeli İmre'ye öküz bedeli verilmesine dair tahvil.

Ek 3: Tökeli İmre'ye 423 baş sığırın verilmesine dair.

Ek 4: Tökeli İmre'ye İstanbul duhan ve kahve gümrüğünden verilen parayı gösteren belge.

XVI. YÜZYILDA İSMİHAN SULTAN'A AİT DUPNİÇE MÜLK
TOPRAKLARI (MÜLKNÂME VE SINIRNÂME İLE BİRLİKTE)
DUPNİÇE ESTATES
BELONGED TO ISMIHAN SULTAN IN XVITH CENTURY
(TOGETHER WITH ESTATE AND BORDER CERTIFICATES)

MUSA SEZER

Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr. Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History.

musa.sezer@erzurum.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-3659-4085>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 18.12.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.04.2018

Sayfa-*Pages* : 375-395

 <http://dx.doi.org/10.14929/Turkiyat3831>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**XVI. YÜZYILDA İSMİHAN SULTAN'A AİT DUPNİÇE MÜLK
TOPRAKLARI (MÜLKNÂME VE SINIRNÂME İLE BİRLİKTE)***
DUPNİÇE ESTATES
BELONGED TO ISMIHAN SULTAN IN XVITH CENTURY
(TOGETHER WITH ESTATE AND BORDER CERTIFICATES)

MUSA SEZER

Öz

Bu çalışmada Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade II. Selim ile Nurbanu Sultan'ın kızları İsmihan Sultan'ın Köstendil şehri Dupniçe kazasına bağlı Boboşeva ve Osikoğça köylerindeki mülk toprakları ele alınmıştır. Bu iki köy topraklarının İsmihan Sultan mülkü olduğu 1572 tarihli Köstendil mufassal tahrir defterinden öğrenilmektedir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan bu defter ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1519, 1530 ve 1550 tarihli tahrir defterlerinden belirtilen köylere ait nüfus, toprak tasarrufu ve hasılat durumları ile elde edilen diğer bilgiler karşılaştırılmak suretiyle incelemeye tabi tutulmuştur. Ayrıca bu köylerin İsmihan Sultan mülkü olduğuna dair 1572 tarihli deftere kaydedilen mülknâme ve sınırnâme üzerinde durulmuştur. Bu belgeler ile mülk topraklarda devlet tarafından yöre halkına ne tür muafiyetler tanındığı ve köy sınırlarının ne şekilde belirlendiği yönünde sistematik bilgiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle sınırnâmede kaydedilen çay, dere, göl ve tepe gibi yeryüzü şekilleri isimleri sayesinde bölgenin 1572'deki yeryüzü özellikleri hakkında detaylar öğrenilmektedir. İsmihan Sultan mülk toprağını konu alan bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde hanım sultanların hayır yapmak amacıyla özel mülk toprak edinmelerine bir örnek oluşturması bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İsmihan Sultan, Dubniçe, Boboşeva, Osikoğça, Mülk-Vakıf Toprak, Mülknâme, Sınırnâme

Abstract

In this study; estates of Ismihan Sultan, daughter of Prince Selim the Second –son of Suleiman the Magnificent- and Nurbanu Sultan located in Kyustendil city, Dupniçe district, Boboşeva and Osikoğça villages. The fact that the possession of these two villages were belonged to Ismihan Sultan has been understood from the detailed cadastral registry books dated 1572. The population, savings on land and revenue status of these two villages have been subject to examination by comparing the obtained information from this cadastral record book at the General Directorate of Land Registry and Cadastre, Kuyûd-ı Kadîme Archive and cadastral books dated 1519, 1530 and 1550 at the Prime Ministry Ottoman Archive. In addition, estate and border certificates recorded into the cadastral record book dated 1572 have been dwelled upon with regard to these villages are private properties of Ismihan Sultan. With these documents, it has been aimed to lay out specific information about what kind of exemplifications were given to the residents of the region and how the borders of villages were identified in the estates by state. Especially by looking at the recorded landforms such as streams, rivers, lakes, hills, and etc. in border certificate; the details about the regions land characteristics in 1572 could be learned. This study about Ismihan Sultan's private estates has a great importance in terms of female sultans' private land obtainings in order to do charity works at Ottoman Empire.

Key Words: Ismihan Sultan, Dubniçe, Boboşeva, Osikoğça, Free hold – foundation lands Estate Certificate, Border Certificate

* Bu makale yazarın 2017 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı XVI. Yüzyılda Köstendil İlçası isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

İsmihan Sultan, II. Selim ile Nurbanu Sultan'ın kızları olup 1545 yılında Manisa'da doğmuştur. Şehzade Selim ile Bayezid mücadelesinde Selim'in üstünlüğünü temin eden İkinci Vezir Sokollu'ya, bu başarısından dolayı mükâfat olarak 1562'de nikâh edilmiştir. Sokollu Mehmed Paşa, İsmihan Sultan ile evlenmeden önce iki hanımla evliydi. Şehzade kızı ile evlenmeden önce hanımlarını boşamak zorunda kalmıştır. (Uluçay, 1985: 40; Peirce, 2012: 93-97; Danişmend, II, 1971: 336; Samarcic, 1995: 83, 91) Öyle ki paşalar bir sultanla evlenecekleri zaman eşlerini ondan çocukları olsa dahi boşamak zorundaydılar. (Gerlach, 2007: 584) Sokollu ile evliliklerinden İbrahim Han doğmuştur. Bu evlilikten başka çocuklar da dünyaya gelmiş, fakat küçük yaşta ölmüşlerdir. (Uluçay, 1985: 41) İsmihan Sultan, Sokollu'nun 12 Ekim 1579'da ölümünden (Afyoncu, 2009: 357) sonra dönemin ünlü vezirlerinden Özdemiroğlu Osman Paşa ile evlenmek istemişse de Osman Paşa buna yanaşmamıştır. Daha sonra Budin valisi Kalaylıkoz Ali Paşa ile evlenme isteği paşa tarafından kabul edilmiştir. (Uluçay, 1985: 41) Bu kabul etme belki Ali Paşa'nın ihtirasından belki de korkusundan kaynaklanmıştır. (Lamartine, 2011: 541) Ali Paşa da Sokollu gibi gelen bir ferman üzerine Sultan ile evlenmek için karısını boşamıştı. Peçevî Tarihi'nde Ali Paşa'nın karısının ettiği bedduaların İsmihan Sultan ve Ali Paşa'nın ölümlerine neden olduğundan bahsedilmektedir. (Peçevî, II, 1999: 26) İsmihan Sultan, 5 Ağustos 1585 tarihinde Vezir Ali Paşa'dan bir oğul dünyaya getirmiş, fakat iyileşemeyerek 7 Ağustos 1585 tarihinde vefat etmiştir. (Selânikî, I, 1999: 155)

İsmihan Sultan'ın sarayda valide sultan, haseki sultan, Fatma Sultan ve Ayşe Sultan gibi hanım sultanlarla birlikte III. Murad üzerinde büyük tesiri olmuştur. III. Murad, onun ve Nurbanu Sultan'ın teşvikiyle cariyelere rağbet etmeye başlamıştır. (Kütükoğlu, 2006: 175; Danişmend, III, 1972: 141) İsmihan Sultan'ın padişah III. Murad'a cariyeler sunmak suretiyle onun üzerinde kurduğu etki Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Künhü'l-Ahbâr'ında şu ifadelerle belirtilmektedir:

“İsmihan Sultan ki, Muhammed Paşa-yı Tavîl'in zevce-i muhazziresi bir şehzâde-i mürüvvet nümün idi. Pâdişâh-ı cihân her biri zühre gibi sâz nîvâz, hüsn-i cemâllerinden çengilikleri ve mütribalıkları mümtâz, yâl ü bâlleri mevzun-ı gonca ve dilâlleri hayat-efzûn iki pâkize hüsnî ve düşîze-i bî-hemtâ câriyeler bağışlamış idi.” (Gelibolulu, II, 2000: 229)

Babası II. Selim ve kardeşi III. Murad zamanlarında harem ve devletin en nüfuzlu kadınları arasında olan İsmihan Sultan, kısa boylu, çirkin; fakat zeki ve ihtiras sahibi bir kadındı. Bu yüzden de dalavereli işlere karıştığı söylenmektedir. (Uluçay, 1985: 40-41, 43) Radovan Samarcic tarafından Sokollu Mehmed Paşa ile ilgili Sırça kaleme alınan daha sonra Fransızca'ya ve Türkçe'ye çevrilmiş eserde İsmihan Sultan'dan biraz bahsedilmektedir. İsmihan Sultan, Sokollu ile evlendirildiğinde yaşı on altı, Sokollu ise ellisinden çok, altmışına yakındı. O da ninesi Hürrem gibi elindeki kozları kullanmasını bilerek güzellikten yoksun oluşunu bu şekilde unutturabilmiştir. Zamanla kocasına âşık olan İsmihan Sultan'ın kıskançlıkları zaman zaman dayanılmaz hâl almıştır. Üstelik kocası aracılığıyla devlet işlerine karışmaya da yeltenmiştir. Mehmed

Paşa bu yüzden hayatının sonuna kadar işkence çekmiş ve ona katlanmakla Osmanlı ailesine girmesinin bedelini adeta fazlasıyla ödemiştir. (Samarcic, 1995: 85) 1585'de vefat eden İsmihan Sultan, Ayasofya Camii türbesinde babası Sultan II. Selim ve annesi Nurbanu Sultan ve diğer bazı şehzadelerle birlikte meftundur. (Danışmend, II, 1971: 415)

Osmanlı Kronikleri temel alınarak İsmihan Sultan'ın Sokullu Mehmed Paşa'dan sonra Budin valisi Kalaylıkoz Ali Paşa ile evlenmesinden yukarıda bahsedilmiştir. Ancak Peçevî'nin bu yazdıklarıyla yanlışlığa düştüğünü, İsmihan Sultan'ın Sokullu'nun ölümünden sonra Ali Paşa ile değil, Feridun Paşa ile evlendiğini ve bir rivayete göre de Kalaylıkoz Ali Paşa'nın Cevher Sultan ile evlendiğini başka kimselerden nakledip yazanlar olmuştur. (Saral, 2005: 206, 210(12.dipnot)) Oysa Tarih-i Selânikî'de Feridun Bey'in Köstendil Sancakbeyi olduğu sırada Rüstem Paşa'nın kızı Aişe Sultan ile 6 Nisan 1582'de evlendiği yazmaktadır. Ali Paşa ise Cevher Sultan ile değil İsmihan Sultan ile evlenmiştir. (Selânikî, I, 1999: 130-131, 155)

1. İsmihan Sultan'a Ait Mimari Eserler

İsmihan Sultan,¹ Şehzade Selim ile Bayezid mücadelesinde Selim'in üstünlüğünü temin eden Sokullu'ya mükâfaten 1562 yılında nikâh edilmiştir. (Parlaz, 2013: 83) İsmihan Sultan'ın Sokullu Mehmed Paşa ile evlenmesi, o sıralar ikinci vezir olan deneyimli devlet adamının mevkiini daha da sağlamlaştırmıştır. Semiz Ali Paşa'nın 29 Haziran 1565'de ölümü üzerine Sokullu Mehmed Paşa sadrazamlığa yükselmiştir. Uzun süren sadrazamlığında büyük bir servet sahibi olan Sokullu Mehmed Paşa birçok hayır eseri inşa ettirmiştir. (Afyoncu, 2009: 355, 357) İsmihan Sultan, İstanbul'da ve imparatorluğun her tarafında geniş hayratı ve tesisleri bulunan kocası Sokullu Mehmed Paşa adını taşıyan İstanbul Kadırga'da kiliseden çevrilme camiye bina ve ihyâ etmiştir. Sokullu da cami yanına bir medrese, meydanına şadırvan ve odalar ile önüne bir zaviye ilâve ettirmiştir. (Gökbilgin, 1955: 605) Bu kilisenin adı Saint Anastasia Kilisesi idi. (Baltacı, 2005: 689) İsmihan Sultan ile Sokullu Mehmed Paşa'nın İstanbul Kadırga'da birlikte yaptırdığı bu külliye XVI. yüzyıl kadın yapılarının büyük ölçekli örneklerindedir. Ancak Kadırga'daki bu külliye İsmihan Sultan'ın eşi Sokullu Mehmed Paşa'nın ismini taşımakta, arşiv belgeleri gibi bürokratik metinlerde ve tezkirelerde İsmihan Sultan'dan bahsedilmeden yalnız eşinin ismi ile geçmektedir. (Kartal, 2012: 46) Eminönü Kadırga semtinde yer alan bu külliye Mimar Sinan'ın eseridir. Bânisi Sokullu Mehmed Paşa ve eşi İsmihan Sultan olan bu külliye cami, medrese, tekke, darülcürâ, dükkânlar ve çeşmelerden meydana gelmektedir. Vakfiyesinde, gerek Eyüp'te türbesine bitişik medresenin gerekse Kadırga'daki caminin paşa tarafından eşi İsmihan Sultan'a hediye olarak yaptırıldığı belirtilmekte, buna karşılık İsmihan Sultan'ın vakfiyesinde söz konusu yapılar doğrudan ona mal edilmektedir. (Tanman, 2009: 360-361; Parlak, 2009: 358)

Külliye de bulunan medrese vakfiyesinde İsmihan Sultan'ın vakfı olduğu için bu adla kayıtlıdır. Avlu kapısı üzerindeki Arapça kitâbede medresenin İsmihan Sultan tarafından 976/ 1568-1569'da yaptırıldığı yazılıdır. (Parlak, 2009: 358) Medresenin birçok değişik isimle anıldığı görülmektedir. Eyüp'te Sokullu Türbesi arkasında bulunan

¹ Sokullu Mehmed Paşa ve İsmihan vakıfları için bkz. Top. Arş. E. No.1993, 7537. (Uluçay, 1985: 41)

bu medrese *İbrahim Hanoğlu Medresesi, Yazılı Medrese, Sultaniye Medresesi, İsmihan Sultan ve Hemşire Sultan* isimleriyle de anılmıştır. Bu medreseden başka Çarşamba pazarı civârında Kâtib Muslihiddin Mahallesi'nde *İsmihan Sultan* adında bir medrese daha bulunmaktaydı. Bu medrese İsmihan Sultan tarafından yaptırılmış olup, Fethiye Medresesi adıyla da anılan Koca Sinan Paşa Medresesi'nin yanında ve Fethiye Camisinin avlusunda idi. (Kütükoğlu, 1977: 334-335, 340)

İsmihan Sultan (vakfiye: 1573) ve Sokullu Mehmed Paşa'nın (vakfiye: 1574) Eyüp'te ortak kurdukları külliye'deki türbede, vefat eden altı çocukları da gömülüdür. Sokullu Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde yaptırıp eşine hediye ettiği yazılan Eyüp'teki medrese ve Kadirga Limanı'ndaki cami, İsmihan Sultan vakfiyesinde kendi adına kayıtlıdır. Kadirga Limanı Külliyesi; cami (btş. 1571-1572), medrese, medresenin altında altı dükkân, zaviye (1574), zaviyenin altında dört dükkân ve sokağa bakan su haznesinden oluşur. (Düzenli, 2015: 201-202) Külliye içerisinde bulunan ve Kur'ân okuma yeri olan dârülkurrânın, kapısı üzerinde yer alan kitabeden 1579'da İsmihan Sultan adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır. (Parlak, 2009: 359)

Külliye'nin ihtiyaçları Rumeli'de babası II. Selim tarafından 1568'de İsmihan Sultan'a ihsan edilen köyler ve tarım arazileri ile İstanbul'daki gayrimenkullerin vakfedilmesiyle karşılanmaktaydı. Külliye'nin batısında vaktiyle Sokullu Mehmed Paşa ile İsmihan Sultan'ın sarayı bulunmaktaydı. (Tanman, 2009: 361) İstanbul'da Atmeydanı'nda Sokullu Mehmed Paşa ile eşi İsmihan Sultan'a ait olan saray, Rüstem Paşa ile eşi Mihrimah Sultan'a ait olan sarayla birlikte yerine Sultan Ahmed Camii'nin yapımı için yıktırılmıştır. Ancak bu saraylar yıkıldıkları tarih olan 1660'larda terkedilmiş durumdaydılar. (Düzenli, 2015: 229) İsmihan Sultan'ın inşa ettirdiği sahil sarayı Topkapı Sarayı'nın bir örneği niteliğindedir. (Kartal, 2012: 48)

İsmihan Sultan İstanbul'da olduğu gibi Silistre Sancağı'nın da çeşitli yerlerinde çok sayıda hayrat yaptırmıştır. Buralara muhtelif kazalardan 10 köyün 37.178 akçe olan gelirini vakfetmiştir. (Cebeci, 1988: 461) Bu köylerden biri de Silistre Sancağı Varna nahiyesine tabi diğer adı Ay-Yorgi olan Çakarova (Çukurova) köyü ve bu köye bağlı İnesi mahallesi idi. Köyün arazi, mezra ve mîrî gelirleri İsmihan Sultan tarafından vakıflarına gelir kaydedilmiş ve köy ahalisi her türlü angarya ve avarızdan muaf olmuştu. (Cebeci, 2008: 86) Belirtilen Çakarova köyü ile birlikte yine Silistre'ye bağlı Kuyucuk köyü de İsmihan Sultan vakıf mülklerinden idi. Bu köylere ait muafiyet metinlerine göre köy reyası, onların evlatları ve torunlarının ya da bu köylere gelip yerleşen kimseler şer'i ve örfî vergilerden, birçok avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf idiler. (Kayapınar, 2009: 313-314(114. ve 115. dipnot))

Ayrıca 1752-1754 tarihli ve R37 numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nden anlaşıldığına göre Çardak Kazası'na bağlı "Kadı" köyü de İsmihan Sultan Evkafı köylerinden idi. (Erdoğan, 2011: 163)

Osmanlı Devleti'nde hanedan ailesi kadınlarının hayır yapmak amacıyla vakıflar kurmaları ve kişisel hayır yapımları sadece kendi dine bağlılıklarını ve eli açıklıklarını değil, tüm hanedanın dine bağlılığını ve eli açıklığını göstermesi açısından önem taşıyordu. Kurulan bu vakıflarda birçok görevlinin istihdam edilmesi de ayrı bir hayır olarak görülebilir. İsmihan Sultan da padişah ailesine mensup hayırsever kimselerden idi. Diğer taraftan padişah ailesi vakıflarına ait topraklardaki köylülere ayrıcalıklı muamele

yapılıyordu. Bu köylerden biri de İsmihan Sultan vakıflarına ait Bulgar Boboşeva köyü idi. Boboşeva'da yaşayan insanlar bugün dâhi köylerinin eskiden bir padişah kızının himayesinde “*bir hanım sultanın yaşmağı altında*” olduğunu hatırlamaktadırlar. (Peirce, 2012: 300)

Burada İsmihan Sultan mülkü olan Boboşeva ve Osikofça köylerinden bahsetmeden önce mülk arazi ile ilgili kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Bir şeye sahip olmak, tasarrufta bulunmak anlamına gelen mülk, terim anlamı olarak *özel mülkiyete tâbi arazi*yi ifade eder. (Kenanoğlu, 2006: 540) *Arâzi-i Memlûke* de denilen bu arazilerin işletim hakkı tamamen sahiplerine aitti. Arazi sahipleri bütün diğer malları ve eşyaları gibi miras bırakma, satma, hibe etme, rehin bırakma veya vakfetme gibi haklara sahip bulunuyorlardı. (Halaçoğlu, 1998: 89) Mülk araziler, Sultanın mülkiyet hakkını bağışlamasıyla (temlik) oluşan mülkler, çorak arazinin tarıma kazanılmasıyla elde edilen mülkler, İslâm hukukuna uygun bir sözleşme ile edinilen mülkler ve fetihten önceki seçkinler zümresine ait olup sultan tarafından onaylanan mülkler şeklinde 4'e ayrılıyordu. Özel mülk olan arazinin vakfedilmesi ile de *vakıf arazisi* kavramı ortaya çıkmıştır. Özel mülkten vakıf haline getirilen toprakların büyük kısmı, genellikle kişi ve aile çıkarlarına hizmet ediyordu. Devlet gözetimi altında olmasına karşın vakıf arazisi, belirli bir vakıf belgesi (vakfiyye) çerçevesinde, çoğu zaman vakıf kurucusunun soyundan gelme bir mütevellinin bağımsız tasarruf ve idaresinde bulunurdu. (İnalçık, 2000: 183-184) Çalışmaya konu olan Boboşeva ve Osikofça köyleri de Sultan II. Selim'in kızı İsmihan Sultan'a ihsan edilen mülk arazilerden olup, gelirleri İsmihan Sultan Vakfı'na ait vakıf eserlerinin ihtiyaçlarına sarf edilmekteydi.

2. Boboşeva ve Osikofça Köyleri

Boboşeva ve Osikofça mülk köyleri XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre Köstendil Sancağı'na bağlı Dupniçe Kazası'na tabi idiler. (Sezer, 2017: 211) Dubniçe ise Köstendil'in doğusunda bulunmakta olup Rila dağının kuzeydoğu eteklerinde kurulmuştu. Lala Şahin Paşa tarafından fethedilen Dupniçe (Acaroğlu, 2006: 302-303) 1372'de fethedilen ve Konstantin idaresinde 1395'e kadar devam eden Köstendil toprakları arasındaydı. (Kiel, 2002: 277) Köstendil günümüzde Bulgaristan'ın güneybatısında Sırbistan ve Makedonya sınırlarının kesiştiği bölgede yer almaktadır.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde de geçen Boboşeva köyü, XVII. yüzyılda 500 adet saz ve kiremit örtülü evleri olan Dubniçe'ye bağlı bir gayrimüslim kasabası idi. Evliya Çelebi, buranın öteden beri Sokullu Mehmed Paşa evkâfına ait olduğunu bildirmektedir. (Evliya, 6, 2002: 66) 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar tarafından işgal edilen Boboşeva, Köstendil'e bağlı bir kasaba olma özelliğini 1981'de kazanmıştır. (Acaroğlu, 2006: 138) Günümüzde Köstendil'in 39 km güneydoğusunda ve Dupniçe'nin 18 km güneybatısında yer alan bu kasaba,² Osmanlı döneminde Karasu olarak bilinen Struma nehri³ üzerindeki Vlahina dağı eteklerindedir. (<http://bnr.bg/tr/post/100821126/aziz-ivan-rilskinin-dogugu-yer> (Son Erişim Tarihi: 25.10.2017))

² Boboşeva'nın günümüzdeki görünümü için bkz. Fotoğraf 1 ve 2.

³ Harita için bkz. (167 Numaralı, I, 2003: 148)

Boboşeva köyünden başka yine aynı bölgede Dupniçe'ye bağlı Osikofça köyü de İsmihan Sultan mülkü arasındaydı. 1519 (BOA. MAD.d. 170: 50a-50b, 391b) ve 1550 (BOA. TT.d. 267: 218-222) tarihli tahrir defterlerinde ayrı ayrı kaydedilen bu iki köy, 1530 ((BOA. TT.d. 167: 220) ve 1572'de (TKG. KK. TT.d. 89: 421a-424b) birlikte kaydedilmişlerdir. Günümüzde yeri tespit edilemeyen Osikofça köyü, bu isminden farklı olarak 1572 tarihli defterde "İlkoşça" ve "İşçoşça" (TKG. KK. TT.d. 89: 421a, 423b) şeklinde de geçmektedir.

2.1. Demografik Durum

Bu iki köy arasında Boboşeva'nın nüfusu oldukça kalabalık idi. Boboşeva 1550'de Marko Peyo ve Dıragan Petri isminde iki mahalleye sahipti. 1572'de ise Gırniçe Peyo, Vojo Miho, İstoyo Rale, Voyko Vlade, İstoyan Peyo, Dimitre Yanco, Rale Dimitre, Rale Dragaş, Prodan Petko, Nove Ando, Osikovce, İstoyan Karabaşi, Açoştko (Cvetko) Yove ve Yove Nikolin adında 14 mahalleye ayrılmıştı. Boboşeva'da Müslüman nüfusa 1530'dan itibaren rastlanmaktaydı. Müslüman nüfus 1530 ve 1550'de birer hane, 1572'de ise bir hane ve bennak şeklinde ikâmet etmekteydi. Ayrıca 1572'de "Cemaat-i Kıptıyan" başlığıyla 12 hane kıptî bulunuyordu. Bunlar arasında *Behram bin Abdullah* isminde bir hane Müslüman vardı. Bu kişi baba adından anlaşıldığı üzere sonradan Müslüman olmuş görünmektedir. XVI. yüzyıla ait bazı tahrirlerde ayrı, bazılarında ise birlikte kaydedilen Boboşeva ve Osikofça'ya ait nüfus verilerine tahmini nüfus işlemlerinde kullanılan yaygın formülün⁴ uygulanmasıyla aşağıdaki yaklaşık değerler ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1: XVI. Yüzyılda Boboşeva ve Osikofça Köylerinin Gayrimüslim Nüfus Durumu

Yıl	Köy	Hane	Mücerred	Bive	TN	TTN
1519	Boboşeva ⁵	170	28	12	890	967
	Osikofça ⁶	14	5	2	77	
1530 ⁷	Boboşeva	188	22	11	973	973
	Osikofça					
1550 ⁸	Boboşeva	245	43	14	1.282	1.402
	Osikofça	23	5	-	120	
1572 ⁹	Boboşeva	317	154	-	1.739	1.739
	Osikofça					

TN: Tahmini Nüfus, TTN: Toplam Tahmini Nüfus

1519 tarihli mufassal defterde Boboşeva'nın hane sayısı 170, aynı defterin icmalinde ise 171 kaydedilmiştir. Osikofça köyünde ise mufassal defterde hiç bive kaydedilmezken icmal defterde 2 bive görünmektedir. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Boboşeva,

⁴ Hanenin genellikle beş kişiden oluştuğu kabul edilmektedir. Her hanenin 5 ile çarpılıp üzerine mücerredlerin eklenmesiyle elde edilen sayı, şehrin tahmini nüfusunu göstermektedir. (Barkan, 1953: 11-12)

⁵ BOA. MAD.d. 170, vr.50a-50b; BOA. TT.d. 74, s.8.

⁶ BOA. MAD.d. 170, vr.391b; BOA. TT.d. 74, s.161.

⁷ BOA. TT.d. 167, s.220.

⁸ BOA. TT.d. 267, s.218-222.

⁹ TKG. KK. TT.d. 89, vr.421a-424b.

Osikofça'ya göre daha kalabalık bir nüfusa sahipti. Bu iki köyde nüfus artışının en çok olduğu tahrir aralığı 1530-1550 arası yaklaşık % 44 olarak ve en az olduğu tahrir aralığı ise 1519-1530 arası yaklaşık % 1 olarak tespit edilmektedir. İlk tahrir ile son tahrir arasında geçen 53 yılda nüfus % 80 artmıştı.

2.2. Tasarruf Durumu

Tahrir defterlerinden edinilen bilgiye göre 1519'da Boboşeva, Defterdar Abdüsselam Bey hassı ve Osikofça Budak ile Hüseyin kardeşler timarı (BOA. MAD.d. 170: 50a, 391b) olarak tasarruf ediliyordu. Daha sonra bu iki köy birlikte 1530'da Defterdar Ahmed Çelebi (BOA. TT.d. 167: 220) ve 1550'de İbrahim Paşa'ya ait has topraklar arasındaydı. 1572 tarihli defterde geçen "Mülk-i Hazreti mülkü'l-emplâkan İsmihan Sultan binti padişah-ı âlem-penah halledallahü mülkehû, karye-i Boboşeva maa İlkofça tabi der Dubniçe, an emlâk-ı müşârünileyhâ Hazreti İsmihan Sultan ..." cümlesinden İsmihan Sultan mülkü haline getirildiği anlaşılmaktadır. (TKG. KK. TT.d. 89: 421a) Bu köylerin belirtilen tarihlerde tasarruf durumları ise şu şekildeydi.

Tablo 2: XVI. Yüzyılda Boboşeva ve Osikofça Köylerinin Tasarruf Türü ve Geliri

	Köy	Tasarruf Eden	Tasarruf Türü	Hasıl	Toplam Hasıl
1519 ¹⁰	Boboşeva	Dergâh-ı âli defterdarı Abdüsselam Bey	Has	13.318	15.434
	Osikofça	Budak ve Hüseyin	Timar	2.116	
1527 ¹¹ ve 1530 ¹²	Boboşeva	Hızane-i âmire defterdarı Ahmed Çelebi	Has	14.037	14.037
	Osikofça				
1550 ¹³	Boboşeva	İbrahim Paşa	Has	18.770	18.770
	Osikofça				
1572 ¹⁴	Boboşeva	İsmihan Sultan	Mülk	19.082	19.082
	Osikofça				

Gelirleri 1519'da ayrı ve diğer tarihlerde birlikte kaydedilen Boboşeva ve Osikofça köylerinin hâsılinda, 1530'da önceki tahrire göre bir düşüş yaşanmıştı. Diğer tarihlerde ise köylerin gelirlerinde sürekli bir artış vardı. Çalışma konusunu oluşturan köylerin tahrirlerde 1519 sonrası defterlerde birlikte kaydedilmeleri tasarruf biçimleriyle alakalı olmalıdır.

Gelirleri 1572 tahririne kadar değişik şekillerde tasarruf edilen söz konusu köyler bu tarihten sonra vakıf mülk köyleri idi. Vakıflara tahsis edilen arazilerde zirâat yapan halka *vakıf reâyâsı* denirdi. Bunlar reâyâ çiftliklerinde olduğu gibi toprağı eker biçer ve vergilerini vakfa verirlerdi. Yani vakıflar, arazi üzerindeki bütün ürünün değil, sadece devletin alması gereken verginin mülkiyetine sahip idiler. (Ünal, 2012: 91) İsmihan Sultan mülkü olan Boboşeva ve Osikofça köylerinde de bu durum uygulanmaktaydı. Daha önce

¹⁰ BOA. MAD.d. 170, vr.48a-50b, 391b.

¹¹ BOA. TT.d. 141, s.8.

¹² BOA. TT.d. 167, s.220.

¹³ BOA. TT.d. 267, s.218-222; BOA. TT.d. 269, s.12.

¹⁴ TKG. KK. TT.d. 89, vr.421a-423b.

de ifade edildiği gibi alınan bu vergilerin İsmihan Sultan adına bulunan hayır eserlerine aktarıldığı anlaşılmaktadır.

2.3. Mülknâme ve Sınırnâme

Mülk topraklar üzerindeki hakkın mülknâmelerle tesbit edilmesi ve her tahrirde ya da padişah değişimlerinde bu mülknâmelerin incelenerek tekrar tasdik edilmesi gerekiyordu. (Kenanoğlu, 2006: 541) İsmihan Sultan mülkü olan “Boboşeva ve Osikofça” köyleri de 1572 tarihli defterde bir mülknâme ile tasdik edilmişlerdir.¹⁵

Bu mülknâmede adı geçen köy sınırları içinde bütün arazilerde ve mezralarda bulunan reaya ve haymanalar ile onların çocukları ispençe, haraç, zahire, pazar bâcı, pay bâcı, ihtisâb, ihzâr, koyun, sığır, manda, bâdihavâ, niyâbet, cürm-i cinayet, beytümâl-i hassa, yava, kaçgun, mâl-ı gâib, mâl-ı mefkud, ârusâne, tâpû-i zemîn, tayarât ile bütün şer’i ve örfi vergilerden muaf tutulmuşlardı. Toplanan bu gelirler İsmihan Sultan’a temlik edilmişti. Ayrıca bu köylerde yaşayan halkın cerehur, yeniçeri alımı, nüzül, kürekçi, avâriz, arpa, otluk, saman, ağaç kerestesi salgunu, kömürcülük, sarraf ve celeb gibi birçok yükümlülüğü içeren avâriz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyyeden de yükümlü olmadıkları belirtilmişti. Birçok vergiden muaf olan halka hiç kimsenin müdahale etmemesi ve ettirmemesi uyarısında bulunularak bu durum yeni deftere de kaydedilmişti.

Osmanlı Devleti’nde köylerde hemen hemen bütün faaliyetler ziraat ve hayvancılığa dayalı idi. Bundan dolayı köyler, kendi ziraat sınırlarına¹⁶ dikkat etmek zorundaydılar. Köylerin istismar sahaları hudutlarla belirlenmekte ve sınırları belli olmadığı takdirde gerek reaya gerekse dirlik sahipleri arasında münâzaa eksik olmadığından, bu sınırların tayin edilmesine özel bir önem verilirdi. Yeni tahrirlerin başlıca görevlerinden biri de birbirine karışan köy topraklarının belirlenmesi idi. (İnalçık, 1987: XXVIII) Esas itibariyle kendisine temlik verilmiş mıntika dâhilindeki sipahi timarı, has, vakıf ve mülk gibi kısımlar iptal olunup, defterhanedeki kayıtlar o şekilde düzenlendikten sonra, sıra bir “Sınurname” tanzimine gelirdi. (Barkan, 1941: 929) 1572 tarihli defterde İsmihan Sultan mülkü için bir sınırnâme bulunmaktadır.¹⁷ Mülkün sınırlarının ayrıntılı bir şekilde kaydedildiği bu vesika, Evâsıt-ı Şevval 976/ 29 Mart 1569’da tescil edilmiştir. (TKG. KK. TT.d. 89: 423b-424b) Sınırnâmenin başında geçen “... emr-i şerif cihan muta varid olub mazmun-ı şerifinde müşârunileyhâ sultan hazretlerinin taht-ı kazâna tabi Boboşeva maa İşçofça nam karye mülkü olub sınırları görülüp tayin olmak lazım olmağın ...” cümlesinden İsmihan Sultan mülkü olan Boboşeva ve İşçofça (Osikofça) köyleri sınırlarının tayin edilmesinin zorunluluğundan bahsedilmiştir. Adı geçen köylerde tahrir ve sınır belirleme işlemleri için İsmihan Sultan adamlarından Ahmed voyvodanın görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Sınırnâmenin devamında geçen;

“... etrafında olan erbâb-ı timar ve evkâf ve emlak sahipleri ile ve hüsn ve mütemed aleyh kimesnelerle zikr olunan karyelerin üzerine varub kadimi sınırlarının üstüne yürüyüb ...” ve “... kadimi yerlerine alametleri

¹⁵ Mülknâme transkripsiyon ve metni için bkz. EK 1 ve 2.

¹⁶ Sınırların önemi ve sınırnâme için bkz. (Gümüşçü, 2010: 79-104)

¹⁷ Sınırnâme transkripsiyon ve metni için bkz. EK 3 ve 4.

vaz idüb kadimi mamulun bih olan sınırın tayin ve tesbit idüb bir vechile eylesesin ki, sonradan kimesnenin nizâ etmeğe mecali olmaya husus-ı mezbur mühimdir bizzat mukayyed olub sınırların müphem ve meşkur yer komayub sınırlarının cevâib-i erbâsını ne mahalden ne mevziye idüğü ve alametleri ne idüğü mufassal sicil idüb suretin imzalayıp müşârunileyhin âdemine teslim eylesesin ...”

cümlelerinde (TKG. KK. TT.d. 89: 423b) tımar erbabı, vakıf ve mülk sahibi ve orada bulunan mûtemed kimselerle bölgeye gidilerek sınırların hangi mevzide olduğunu belirli alâmetler koyulmak suretiyle çizilmesi istenmiştir. Daha sonra kimsenin itiraz etmeye hakkının olamayacağı belirtilmiştir. Yine burada şüpheli yer bırakmayarak, sınırların nereden nereye kadar ulaştığı ve hangi alametlerle belirlendiğinin bir rapor şeklinde yazılarak İsmihan Sultan adamıyla gönderilmesi istenmiştir.

Düzenlenen sınırnâmede köy sınırlarının kimin tarlasına, hangi taş, bağa ve mevziye ulaştığı açık açık kaydedilmiştir. Geçilen yollar, köyler, nerede kimin tarlası, çayırı ve bağı olduğu belirtilmiştir. Sınırnâme vasıtasıyla bölgede bulunan çay, dere, göl ve tepe gibi yeryüzü şekilleri ve bölgede bulunan kaya isimlerine varıncaya kadar birçok ayrıntı öğrenilebilmektedir.

Sınırnâmenin son kısmında belgenin Dupniçe kadısı Muslihiddin tarafından düzenlendiği ve ulakların kadıdan aldığı sicil suretinin görülmesi üzerine yeni deftere kaydedildiği anlaşılmaktadır. Yine son kısımda Boboşeva köyünden elde edilen yave, kaçgun, beytümâl, *mâl-ı gaib*, *mâl-ı mefkud*, cürm-i cinâyet, bâd-ı heva, tayyarat, koyun ve mahsullerden elde edilen gelirin temlik edilip vakf olunduğu kaydedilmiştir. (TKG. KK. TT.d. 89: 424b)

Yapılan tahririn bu vakıf mülk toprakları için son olmadığı arşiv malzemelerinden anlaşılmaktadır. Dubniçe kadısı Es-Seyid Mustafa Efendi tarafından yazılan bir belgede Evail (1-10) Şevval 1141/ 1729'da Boboşeva karyesinin vergi tahsili için görevlendirilen Mehmed'in arzı üzerine, karye sınırında bulunan İsmihan Sultan Evkâfi'na tabi bağların dönüm resimlerinin tahsil edilebilmesi için arazi ölçümünün yapılması istenmiştir. (BOA. AE. SAMD.III, 00199/19234)

Sonuç

XVI. Yüzyılın ikinci yarısında mülk toprağına dönüşen Boboşeva ve Osikofça köylerinin yüzyıl içinde tasarruf durumu açısından geçirdiği evreler, nüfus ve gelir durumu ortaya konulmuştur. İsmihan Sultan mülklerine dâhil edilen köylerin sınırnâmesinin incelenmesiyle köy sınırlarının zirai faaliyetlerden elde edilecek hâsıl ve dolayısıyla alınacak vergi geliri kaygısıyla titizlikle belirlendiği anlaşılmıştır. En ufak bir ayrıntının dahi göz ardı edilmeyerek kaydedildiği bu örnek, Osmanlının hak ve adalet konularındaki inceliği ve hassaslığının bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu örnek Osmanlı Devleti'nde, hanım sultanların tasarrufunda olan topraklardan elde edilen gelirlerin ne tür yatırımlara dönüştürüldüğünün görülmesi açısından önem taşımaktadır.

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Tapu-Tahrir Defterleri (TT.d)

nr: 74, 141, 167, 267, 269

Ali Emiri (AE)

SAMD.III, 00199/19234

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)

nr: 170.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKG. KK.):

Tapu-Tahrir Defterleri (TT.d)

nr: 89.

Yayınlanmış Arşiv Kaynağı

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I <Dizin ve Tıpkıbasım>, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 2003.

B. Kaynak Eserler

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, 6. Kitap, İstanbul 2002.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, (Haz. Faris Çerçi), C.II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000.

Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, (Yay. Haz.: Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, C.II, Ankara 1999.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) I*, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK. Yayınları, Ankara 1999.

C. Yayınlanmış Eserler

Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Klavuzu*, TTK. Yayınları, Ankara 2006.

Afyoncu, Erhan, "Sokullu Mehmed Paşa", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, C.37, İstanbul 2009, 354-357.

Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri-II*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.

Barkan, Ömer Lütfi, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller III, İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.7, S.4, İstanbul 1941, 906-942.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C.X, İstanbul 1953, 1-26.

Bayraktar, Nimet, "İstanbul'da Kadınlar Tarafından Kurulmuş Kütüphaneler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C.XII, S.3-4 (1963), 85-95.

- Cebeci, Ahmet, "Silistre Sancağı Vakıfları ve H. 1006 (1597-1598) Tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri (No. 561), *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S.20, Ankara 1988, 453-466.
- Cebeci, Ahmet Hasan, XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.II, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- Düzenli, Halil İbrahim, "XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Mimarisi", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi-Mimari*, (Ed. Coşkun Yılmaz), C.VIII, İstanbul 2015, 176-230.
- Erdoğan, Meryem Kaçan, "1166-1167/1752-1754 Tarihli (R 37 Numaralı) Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S.35 (Haziran 2011), Ankara 2011, 155-176.
- Gerlach, Stephan, Türkiye Günlüğü 1577-1578, (Ed. Kemal Beydilli, Çev. Türkis Noyan), C.2, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Gradeva, Rossitsa, "Orta Balkanlar'da Osmanlı İdari Sistemi ve Taşra İdaresi (XV. Yüzyıl)", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 916-925.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Mehmed Paşa", İA., MEB., C.VII, İstanbul 1955, 595-605.
- Gümüşçü, Osman, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *bilig*, S.52 (Kış/2010), 79-104.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK. Yayınları, Ankara 1998.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I (1300-1600)*, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İnalçık, Halil, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Kartal, Şehri, *Haseki Hürrem Sultan Yapıları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü-Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.
- Kayapınar, Ayşe, "La circonscription ottomane de Varna et sa région au xvie siècle", *Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon* 2009/1 (n° 16), 291-340.
- Kenanoğlu, M. Macit, "Mülk", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, C.31, İstanbul 2006, 540-542.
- Kiel, Machiel, "Köstendil", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, C.26, Ankara 2002, 277-279.
- Kütükoğlu, Bekir, "Murad III", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, C.31, İstanbul 2006, 172-176.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VII-VIII (1976-1977), İstanbul 1977, 277-392.
- Lamartine, Alphonse, *Osmanlı Tarihi*, Çev. Serhat Bayram, Kapı Yayınları, İstanbul 2011.

- Parlak, Sevgi, “Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, C.37, İstanbul 2009, 358-359.
- Parlaz, Selim, “Osmanlı Hanedan Evlilikleri Üzerine Bazı Notlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.XV, 57-89.
- Peirce, Leslie P., *Harem-i Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (Çev. Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- Samarcic, Radovan, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmed Paşa*, Çev. Meral Gaspıralı, Gençlik Yayınları, İstanbul 1995.
- Saral, İsmail Tosun, “Kalaylıkoz Ali Paşa Gül Baba Mı?”, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, XI/35, Güz 2005, 203-212.
- Sezer, Musa, *XVI. Yüzyılda Köstendil İhcası*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2017.
- Tanman, M. Baha, “Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, C.37, İstanbul 2009, 360-363.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK. Yayınları, Ankara 1985.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2012.

D. Elektronik Kaynak:

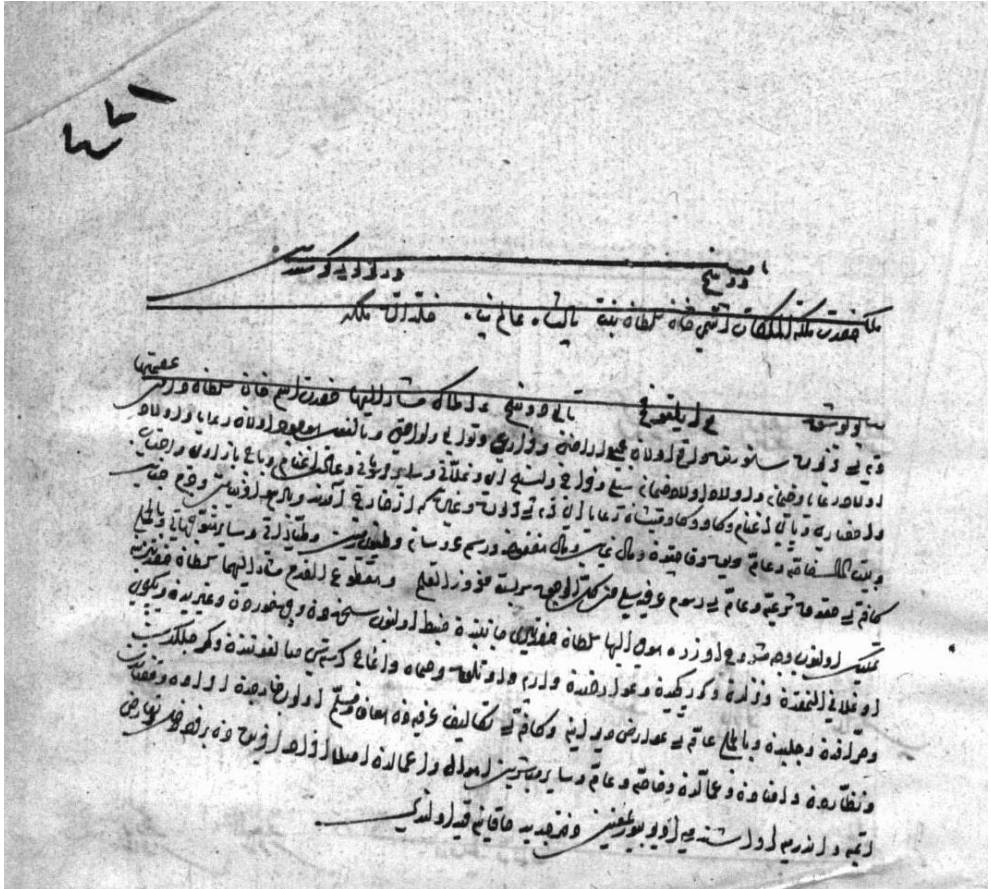
<http://bnr.bg/tr/post/100821126/aziz-ivan-rilskinin-dogdugu-yer> (Erişim: 25.10.2017)

EK 1.**İSMİHAN SULTAN MÜLKNÂMESİ-TRANSKRİPSİYON****Vr. 421a**

1. Nahiye-i Dubniçe der liva-i Köstendil
2. Mülk-i Hazreti mülkü'l-emlâkân-ı İsmihan Sultan binti padişah-ı âlem-penah halledallahû mülkehu
3. Karye-i Boboşeva maa İlkofça tabi der Dubniçe an emlâk-ı müşar-ileyha Hazreti İsmihan Sultan dâmet 'ismetuhâ
4. Karye-i mezbûre sınırunda vâki' olan cemi' arâzi ve mezâri'i ve tevâbi'i ve levahikı ve bi'l-fiil mevcut olan reaya ve evlâd-ı
5. evlâd-ı reaya ve haymane ve evlâd-ı evlâd haymanasile ve haraç ve ispençeleri ve gallâtı ve sayir mersûmâtı ve 'âdet-i ağnâmı ve bâc-ı bazarı ve ihtisâb
6. ve ihzârı ve pây-ı ağnâm ve gâv ve gâvmişân reayaları karye-i mezbûre ve gayrûhu ki ez hâric âmedend ve bâd-ı hevâ ve niyâbet cürm-i cinayet
7. ve beytülmâl-i hassa ve 'âmmе ve yava ve kaçgun ve mâl-i gâib ve mâl-i mefkud ve resm-i 'ârusâne ve tâpûy-ı zemîn ve tayyarâtı ve sayir müteveccihâtı ve bi'l-cümle
8. kâffe-i hukûk-ı şer'iyye ve 'âmmе-i rüsüm-i örfiyyesile min külli'l-vücûh serbest mefrûzü'l-kalem ve maktuü'l-kıdem müşârünileyha Sultan hazretlerine
9. temlik olunub vech-i meşruh üzere mûmâileyhâ Sultan hazretleri cânibinden zabt olunub, suhreden ve cerehurdan ve gayrıdan ve yeniçeri
10. oğlanı alınmaktan ve nüzülden ve kürekçiden ve avârıdan ve arpa ve otluk ve saman ve ağaç kerestesi salgunundan ve dahi kömürcülükden
11. ve sarrafdan ve celebden ve bi'l-cümle 'âmmе-i 'avâırız-ı divâniye ve kâffe-i tekâlif-i örfiyyeden mu'âf ve müsellemler olup hâricden ümeradan ve kuzâtdan
12. ve nüzzârdan ve ümenâdan ve 'ummâlden ve hassa ve 'âmmе ve sâyir mübâşirin-i emvâl ve a'mâlden aslâ efrâd-ı âferideden bir ferd dahl ve ta'arruz
13. itmeye ve itdirmiyeler ve üşendirmeyeler deyu buyurulmağın, defter-i cedid-i hâkaniye kayd olundu.

EK 2.

İSMİHAN SULTAN MÜLKNÂMESİ-METİN

vr.421a

EK 3.**İSMİHAN SULTAN SINIRNÂMESİ-TRANSKRİPSİYON****Vr. 423b**

1. Sebeb-i tahrir huruf oldur ki:
2. haliya seyyidetü'l-muhadderat ikliletül-muhassenât meliketü'l-melakât refi'atü'd-derecât zâtü'l-ealî ve's-sa'âdât banıyeti mebani'l-mübarrât sahibetü'l-hayrât
3. ve'l-hasenât el-muhtassatu bi mezid-i inâyeti'l-meliki'l-müste'ân İsmihan Sultan dâmet ismetühâ hazretlerinin âdemlerinden fahrü'l-emasil ve'l-akran Ahmed voyvoda
4. yedinden bu cihetde emr-i şerif cihan muta varid olub mazmun-ı şerifinde müşarunileyha sultan hazretlerinin taht-ı kazına tabi Boboşeva maa İşçofça nam
5. karye mülkü olub sınırları görölüp tayin olmak lazım olmağın buyurdum ki, hükmi-i şerifimle âdemi vardukda etrafında olan erbab-ı timar
6. ve evkâf ve emlak sahibleri ile ve hasen ve mütemed aleyh kimesnelere zikr olunan karyelerin üzerine varub kadimi sınırlarının üstüne yürüyüb
7. anın gibi kadimi sınırlarının alametlerinden ve ... ile kimesneleri var ise kadimi yerlerine alametleri vaz idüb kadimi mamulun bîh olan sınırın
8. tayin ve tebin idüb bir vechile eylesin ki sonradan kimesnenin nizâ etmeğe mecali olmaya husus-u mezbur mühimdir bizzat mukayyed olub sınırların
9. müphem ve meşuk yer komayub sınırlarının cevânib-i erbâsını ne mahalden ne mevzie idüğün ve alametleri ne idüğün mufassal sicil idüb
10. suretin imzalayıp müşarunileyhânın âdemine teslim eylesin deyu buyurmağın imtisalen li emri'l-âli erbâb-ı timar ve evkâf ve emlak sahipleri ile
11. ve hasen ve mütemed aleyh kimesnelere zikr olunan karyelerin bizzat üzerine varub kadimi sınırlarının üstüne yürüyüb Karasu kenarından
12. Bezale depesinde Derviş tarlası kurbunda vaz' olunan taş ve andan tarık üzerinde vaz' olunan taş ve andan Dragodan
13. nam karyeden Doyke Dule tarlası kurbunda vaz' olunan taş ve andan Golo Mogila mevzide Korkud tarlası kurbunda
14. vaz' olunan taş andan Yolce sırtı sıra Vilko bağı kurbunda vaz' olunan taş andan yol sıra kadimden vaz' olunan
15. taş andan yol sıra Dobre Buçin tarlası kurbunda dört yol ağzında vaz' olunan taş andan karye-i Dragodan'dan
16. Niço Prodan tarlası başında vaz' olunan taş andan Boboşeva'dan Prodan İçvetko tarlası başında vaz' olunan
17. taş andan sırtı sıra Dragodan'dan papas tarlası kurbunda Belçe Grlama deresine andan yol sıra Korkud bağı kurbunda
18. vaz' olunan taş andan Belçe Rudina nam mevzide vaz olunan taş andan karye-i Boboşeva'dan Prodan İstale bağı kurbunda
19. yol altında vaz' olunan taş andan Dragodan nam karye ile Boboşeva nam karye bağları içinde giden tarık-i âmm ile karye-i
20. Dragodan'dan Memi tarlası kurbunda İstapanovik dimekle maruf nam yerlü kayaya andan dik aşağı bağ sınırı sıra karye-i Dragodan'dan

21. Petko Niyo tarlası kurbunda vaz' olunan taşa andan Boboşeva'dan Yovan Rale ve karye-i Çervište'den Yovan Kovaç tarlası

22. kurbunda vaz' olunan taşa andan Dılboninçe dimekle maruf nam dere içinde yerlü kayaya andan Dloninçe deresinden dik

Vr. 424a

1. yukaru Orahoviçe nam karyeye giden tarik andan Rupen dimekle maruf nam depeye ve andan sîret sıra Masursko Mukil nam mevzie

2. andan Lozne deresi sıra dik aşığı Karasu'ya değin andan Karasu'nun öte canibinde karye-i Vilkovo'dan Todor Peyo

3. tarlasının başında vaz olunan taşa andan Ilıca'dan gelüb Boboşeva'ya giden yol üzerinde vaz' olunan

4. taşa andan yol sıra Dubniçe'den Nalband Abdi'nin bağının köşesinde vaz' olunan taşa andan dik yukaru dere ağzından

5. Dimitri Rale bağının kurbunda vaz' olunan taşa andan dere sıra dik yukaru (*silik*) dimekle maruf nam mevzide Radoslavl dol

6. nam mevzie andan Visoga Mogila dimekle maruf nam mevzie andan Kirebikar pınarına andan Kuru dere başına varınca

7. andan Padata yolu sıra Karamanlı Deresi başında yol kenarında vaz' olunan taşa andan dik aşığı Padaya giden yol

8. kenarında Koyo Brzad tarlası kurbunda vaz' olunan taşa andan göl yerinde Durmuş tarlası başında vaz' olunan

9. taşa andan Uğurlu depe başında Çorko Yove tarlası kenarında vaz' olunan taşa andan dik aşığı Nedelko Peçin tarlası

10. başında vaz' olunan taşa andan Uğurlu Dereye giden Prodan Yovan tarlası başında vaz' olunan taşa

11. andan Mehmed'in ve İstapan'ın tarlası başında vaz' olunan taşa andan sınır sıra İstapan Yovan tarlası başında vaz' olunan

12. taşa andan dik eşiği Mustafa DüNDAR tarlası kenarında vaz' olunan taşa andan sınır sıra Hıdır Abdullah tarlası kurbunda

13. vaz' olunan taşa andan sınır sıra Ali bin Cafer tarlası kenarında vaz' olunan taşa andan dik eşiği yine Ali bin Cafer

14. tarlası kenarında vaz' olunan taşa andan Boboşeva'ya giden tarik-i âmm'in üst yanında vaz' olunan taşa andan

15. Cerman nam ma-i cârînin ma-i sıraser İslatine Deresi zikr olunan Cerman'a ilhak olduğu yere dek andan yine İslatine

16. Deresi suvad altına girdiği andan aşığılardan karib Hüseyin Çelebi çayırı içinde vaz' olunan taşa andan

17. andan yine kaş sıra Hacı Hüseyin çayırı içinde vaz' olunan taşa andan kaş sıra dik yukaru Hacı Hüseyin nam kimesnenin

18. Egi çayırı canibinden kaş başında vaz' olunan taşa andan Dimitri Mile tarlası başında vaz' olunan taşa andan

19. derenin öte canibinde Merdan tarlası içinde vaz' olunan taşa andan Kapucı Muhammed Bey tarlası kurbunda vaz'

20. olunan taşā andan Kırçine nam karyeden gelen ma-i cārî kenarında vaz' olunan taşā andan Urald? dimekle maruf
21. depe üzerinden vaz' olunan taşā andan yine karye-i İslatine'den Hacı Hüseyin tarlası başında vaz' olunan taşā
22. andan dik aşāğı yol sıra Kapucı Muhammed Bey tarlası başında yol sıra vaz' olunan taşā andan yol sıra
23. dik yukarı Kapucı Muhammed Bey'in tarlası başında vaz' olunan taşā andan aşāğı karye-i mezbure İstoyo Miyo tarlası
24. başında vaz' olunan taşā andan aşāğı yol yol sıra karye-i Boboşeva'dan Nikel Misle tarlası başında
25. vaz' olunan taşā andan aşāğı Cumapazarı'na giden tarîk-i âmm kenarına vaz' olunan taşā andan karye-i mezbureden
26. Peyo Drale nam zımmi tarlası başında vaz' olunan taşā andan karye-i Mursallı'dan Bazarlı tarlası
27. başında vaz' olunan taşā andan karye-i mezbureden Hüdavirdi tarlası kurbunda vaz' olunan taşā andan karye-i
28. Boboşeva'dan İstoyo Bazarko tarlası başında vaz' olunan taşā andan yine Mursallı'dan Hacı Ali bin Dalbey
29. tarlası başında vaz' olunan taşā andan yine kaş sıra hassa sazlık kurbunda pınar başında vaz' olunan
30. taşā andan Hisarlık kayası dimekle maruf nam yerlü kayaya andan kaş başında Bayramlı bin Tur Ali tarlası başında vaz' olunan
31. taşā andan Seyyid bin Ali Alaaddin tarlası ve Hoca oğlu Mahmud tarlası başında vaz' olunan taşā andan kaş sıra
32. Boboşeva'dan İstoyo Mirğo tarlası kurbunda olan yerlü kayaya andan kaş sıra iki değirmen kurbunda Yahşi bin İlyas tarlası başında
33. vaz' olunan taşā andan karye-i Mursallı'dan Şehmuz bin Şirmerd tarlası kurbunda kaş başında vaz' olunan taşā andan
34. yine karye-i mezbureden Süleyman bin Hüseyin tarlası başında vaz' olunan taşā andan Karasuyun berü canibinde Dolin Lag
35. dimekle maruf merağ başında vaz' olunan taşā bu zıkr olan mevaziğ karye-i mezburenin kadimden muayyen ve mümtaz
36. sınırı idüğün ehl-i vukuf ve ayân-ı vilayet haber virdiklerine binaen mürur-ı ezmân ile alâmetleri zail

Vr. 424b

1. olan yerlere alâmetler vaz' olunduğın sene 976 Şevval evâsıtı tarihi ile müverrah Dubniçe Kadısı Mevlana Muslihiddin'den
2. suret-i sicil ibraz eyledikleri ecilden vech-i meşruh üzerine defter-i cedid-i hakâniye kayd olundu ki mucebiyle amel oluna
3. ve mezbur Boboşeva nam mülk karyenin yave ve kaçgun ve beytülmâl ve *mâl-ı gaibi* ve *mâl-ı mefkudî* ve resm-i cürm ü cinayâtı ve bâd-ı hevâsı
4. ve tayyaratı ve resm-i ganemi ve bâc-ı müteveccihatı ve mahsulatı temlik olunub vakf olunmuştur.

دولت اولیٰ علیہ السلام وضع کرده و غنیمت ۹۷۶۸ شوالی از واسطی تاریخ ایام بود و پنج قسمن اولیٰ علیہ السلام
 در درون حجره اولیٰ علیہ السلام اجلده و هم شروع از در ده و فخری طیفانی قسما اولیٰ علیہ السلام که بوجع علم اولیٰ علیہ السلام
 و در در بوبتو نام ملک زین العابدین و واقعه و بیتر المال و مال نجاری و مال منقووی و رسم و رسم و بیایا و در ایام
 و طیارای و رسم و رسم و باغ استواریا و طعمولایه تکلیف اولیٰ علیہ السلام و در ایام

vr.424b

Fotoğraf-1

<http://bnr.bg/tr/post/100821126/aziz-ivan-rilskinin-dogdugu-yer>

Fotoğraf-2

<http://bnr.bg/tr/post/100821126/aziz-ivan-rilskinin-dogdugu-yer>

OSMANLI GİYİM-KUŞAM KÜLTÜRÜNDE BİR AKIM:
CEZAYİR ESVABI
A FASHION OF CLOTHING CULTURE IN OTTOMAN:
ALGERIA CLOTH

BEYHAN PAMUK

Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi Çüzel Sanatlar Fakültesi, Moda Tasarımı Bölümü.
Assist. Prof. Dr. Uşak University, Faculty of Fine Arts, Department of Fashion Design.

beyhan.pamuk@usak.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-1725-3851>

HASAN AKDAĞ

Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi Çüzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü
Assist. Prof. Dr. Uşak University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts

hasan.akdag@usak.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-0380-7550>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 03.03.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 25.04.2018

Sayfa-*Pages* : 397-406

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3899>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

OSMANLI GİYİM-KUŞAM KÜLTÜRÜNDE BİR AKIM;
CEZAYİR ESVABI*
A FASHION OF CLOTHING CULTURE IN OTTOMAN:
ALGERIA CLOTH

BEYHAN PAMUK- HASAN AKDAĞ

Öz

Türk giyim – kuşam tarihinde Cezayir Esvabı, diğer bir deyişle Cezayir Kesimi olarak adlandırılan giyinme tarzı XVIII. yy.'in sonlarına doğru Cezayirli gemicilerin giyiminden esinlenerek oluşturulmuş ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı tarihe kadar (1826) kullanılmıştır. Cezayirli yaman gemicilerden esinlenerek ortaya çıkan bu giyinme tarzı gemiciler arasında kullanılırken, Osmanlı topraklarında ve özellikle İstanbul'da her kesimden genç arasında moda olmuştur. İstanbul'un bıçkınları ve havalı meşreb gençleri arasında yaygın olarak kullanılan bu giyim tarzı bir giysi formunun ötesinde Osmanlı'nın toplumsal yapısında bir düşünce akımı ve yaşam biçiminin simgesi olmuştur.

Bu çalışmada, Cezayirli gemiciler tarafından kullanılırken, Osmanlı toplum yapısında bir döneme damgasını vuran Cezayir Esvabı'na (Cezayir kesimi) ait giyinme tarzının özellikleri yazılı ve görsel kaynaklarda yer alan tasvirleri ile sistematik olarak incelenerek, dönemin erkek giysilerindeki etkileri, bu giyim tarzının tür, biçim, kullanım özellikleri ve estetik değerler açısından toplum üzerindeki etkileri hakkında bilgiler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cezayir Esvabı, Türk Giyim-Kuşamı, Denizcilik, Osmanlı, Cezayir

Abstract

In the history of Turkish clothing, Algerian cloth, in other words the dressing style called as Algerian Cutting, was inspired by the clothes of Algerian sailors towards late 18th century and used until the abolishment of the Guild of Janissaries (1826). Being inspired from stalwart Algerian sailors; this dressing style was being used not only among the sailors, but also came into fashion the youth from all sections on the Ottoman territories and especially in İstanbul. This dressing style that was common among the tough and frivolous youth of İstanbul became a movement of thought and a symbol of lifestyle in the Ottoman social structure beyond its meaning of a clothing form.

This study systematically examines the characteristics of the Algerian Cloth (Algerian Cutting), which had left its mark on an era of the Ottoman social structure while being used by Algerian sailors, with the help of descriptions in written and visual sources and gives information about the effects of this dressing style on men's clothes of that era and the society in terms of its type, form, and usage features and esthetical values.

Key Words: Algerian Cloth, Turkish Clothes, Navigation, Ottoman, Algerian

* Bu çalışma "Uluslararası; Fethinin 500. Yılında Cezayir, Barbaros Hayrettin Paşa ve Osmanlı Denizciliği Sempozyumu", 1-3 Aralık 2016, Manisa'da sunulmuştur.

Giriş

Giyim, bulunduğu toplumun inanç, kültür, yaşam tarzını üzerinde barındıran, diğer topluluklara görsel mesaj ileten bir araç olarak geleneksel toplumlarda kişinin içinde bulunduğu sosyal statü, estetik anlayışı ve işlevine ait özelliklerini yansıtmaktadır. Bu nedenle, giyim-kuşam geçmişe yönelik bilgilerin elde edilmesinde kültür mirasları içerisinde önemli bir faktördür.

Giyim, medeniyetlere göre farklılıklar sergilemektedir. Bir ulusun, bir halkın, bir yörenin hatta etnik bir gurubun giyim- kuşamındaki farklılıklar ilk bakışta gözlenebilmektedir. Bu değişikliğin oluşmasının en önemli faktörlerinin, kişilerin yaşamlarını sürdürdükleri yörenin coğrafi konumu, iklimi, yaşam tarzları, sosyal yapıları, dini inançları, adetleri, kültürel, ahlaki ve estetik değerleri oluşturmaktadır.

Ulusların sosyal ve kültürel yapılarını betimleyici öğelerin önemli parçalarından biri olan giyim kuşam, köklü bir tarihe sahip olan Osmanlı toplumun da görsel iletişim aracı olarak toplumsal hiyerarşinin korunmasında büyük roller üstlenmiştir (Vural vd. 2007: 793). Diğer Türk devletleri içinde 13. yy.ın sonlarından 20 yy.ın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdüren Osmanlı Devleti, geçirdiği aşamalara göre değişik kültürlerle sürekli etkileşim içinde olmuştur. Bu kültürlerin çok farklı ve etken olmasının yanında geleneksel giyim tarzları da o derece estetik, hiyerarşik ve çeşitli olmuştur. Siyasi ve kültürel açıdan hızlı bir gelişme göstererek yayılma ve topraklarını genişletme döneminde, idaresi altına aldığı ülkelerin kültürlerinin yanında, giyim tarzlarının yayılmasını da sağlamıştır.

Oldukça zengin bir giyim kültürüne ve bir o kadar da giysi çeşitliliğine sahip olan Türk giyim-kuşamı Osmanlı dönemlerinde birçok kültürü etkilediği gibi, farklı kültürlerden de etkilendiği görülmektedir. Bunlardan biri de 1516-1830 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinde yer alan Kuzey Afrika ülkesi Cezayir'dir. Yaman gemicileri ile tanınan Cezayir, Osmanlı himayesine girmesi ile Türk giyim- kuşam kültürüne *Cezayir Esvabı* ile bir döneme damgasını vurmuştur.

1.Osmanlı Döneminde Cezayir

Osmanlıların, Ege Denizi'ne açılarak, adaları ele geçirmeye başlamaları, idarî bazı meseleleri de beraberinde getirmiştir. Çünkü Limni, Midilli, Eğriboz gibi yüzölçümü büyük adaların ele geçirilmesinden sonra, Rodos ve İstanköy'ün de katılması ile hâkimiyet bölgesi oldukça genişlemiştir. Gelibolu Sancakbeyi veya Deryabeyleri tarafından idare edilen donanmanın başına, meşhur Türk denizci Amiral Barbaros Hayreddin Paşa'nın getirilmesinden sonra, yeni bir idarî düzenleme yapılmış, 1533 yılında Cezayir Beylerbeyliği kurulmuştur. Bu oluşum, hem Kuzey Afrika hem de Ege Adaları'nın idaresini içine almıştır. Buraların gelir kaynakları, Kaptan Paşa sıfatı ile Hayreddin Paşa'ya bırakılmıştır. Bu nedenle, *Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti*'nin bir diğer adı da *Kaptan Paşa Eyaleti*'dir (Ünal 2002: 252). Bu süreç içinde, söz konusu bölgelere, İstanbul'dan yeniçeriler ile Antalya, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir gibi Batı Anadolu vilâyetlerinden leventler gönderilmiştir (Akdağ 1999). İmparatorluğun sınırlarına dâhil olan Cezayir, Tunus ve Trablus'a Türk idari teşkilâtında Osmanlı yönetimince, *Mağrip Ocakları* veya *Garp Ocakları* adı verilmiştir. Yalnızca bu yerler ile sınırlı kalmayıp, bütün Akdeniz'de etkin bir güç haline gelen Türk denizcilerinin reisleri,

Cezayir Dayıları adıyla anılmıştır. *Dayı* denilen bu kişiler, Türk denizcileri olarak Kuzey Afrika'dan Anadolu'ya, Ege kıyılarından Rumeli'ye uzanan oldukça geniş bir coğrafyada etkin kuvvet haline gelmiştir (Mirzaoğlu 2003: 117).

Türk denizci reislerinin Akdeniz'deki gücünün; giderek yayılması, doğal olarak, yeniçerilere ilâveten, Anadolu'nun çeşitli eyaletlerinden donanmaya binlerce askerin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bunların büyük bir kısmı, Anadolu'da, dönemin hukukî terimiyle *çiftbozan* diye tanımlanan çiftçi köylülerden oluşmaktadır (Akdağ 1999: 35). Osmanlı hükümeti, Akdeniz'de faaliyette bulunan ve gerektiğinde donanmasıyla yardıma gelen Cezayir ocağına sıkı bir merkezîyetçilik yerine daha serbest bir yönetim uygulamaktaydı. Esasen Cezayir kendi iradesiyle Osmanlı Devletine bağlanmış bir eyalettir. Bu nedenle Osmanlı Cezayir ocağına baskı yapmak yerine onu gazaya teşvik etmiştir. Buna rağmen Cezayir dayılarının kural tanımaz tavırları Osmanlı devletini zor durumda bırakmıştır. Dayılar tarafından yönetilen Mağrip Ocakları (Cezayir, Tunus, Trablusgarp) XVIII. yüzyıldan itibaren giderek eski kuvvetini kaybetmeye başlamıştır. Bu gelişmede, dayıların birbiriyle çarpışmalarıyla beraber, imparatorluktan bağımsız hareket etmeye eğilimleri de etkili olmuştur. Cezayir'de Türk siyasi hâkimiyeti 1830'da, Fransızların Türk-Arap kuvvetleriyle çarpışarak burayı ele geçirmesiyle sona ermiştir (İslâm Ansiklopedisi 1993).

2.Cezayir Esvabı (Cezayir Kesimi)

Cezayir Esvabı, 18. ve 19. yy da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ama özellikle İstanbul'un bıçkın veya ayak takımı adı verilen başıboş genç erkekleri arasında moda olmuş bir giyim tarzıdır. Cezayirli gemicilerin yaman, korkusuz, boyun eğmeyen yaşam şekillerinin yanı sıra günlük yaşantılarında kullandıkları giysi biçimleri Osmanlı'da sosyal ve kültürel bir akımın temsilcisi olmuştur. Reşat Ekrem Koçu'nun (1996) "Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü" isimli kitabında Cezayir Kesimi şu şekilde ifade edilir:

"Üçüncü Sultan Selim ile Dördüncü Sultan Mustafa devirleri ile İkinci Sultan Mahmud'un Yeniçeri Ocağını kaldırdığı 1826 yılına kadar geçen zamanında İstanbul bıçkınları ve havai meşreb gençleri arasında moda olmuş bir kıyafet ve tuvalete verilmiş isimdir. Yalın ayak, baldırı çıplak, göğüs bağır açık şehbaz, cundabaz gemici, kalyoncu kıyafetinden ilham alınmış ve İstanbul halkının da Cezayirliileri yaman gemiciler olarak tanıdığı için bu kıyafete o memleketin adına nispetle Cezayir Kesimi denilmiştir."

Şekil 1. Cezayir Kesimli Bıçkın (Koçu 1996: 90).

Cezayir esvabı veya Cezayir kesimi olarak nitelendirilen giyim kuşam özelliği başındaki sarıktan, belindeki bıçağa, göğüs aksesuarından diz çakşırına kadar birçok parçanın bir araya gelmesiyle bir tarz oluşturmaktadır.

Şekil 2. Cezayir Kesimli Küçükbey

Şekil 3. Cezayir Kesimli Ayakları Çıplak Küçükbey (Koçu 1996: 91,92).

Gerçekte bu tarz, boyun eğmez, fakir, asi gençlerin bir sembolüdür. Cezayir kesimi giyim tarzı daha çok Osmanlının alt kültürde yetişen kişiler benimsemiş ve bu guruplar arasında daha yaygın kullanılmasına rağmen, dönemin üst sınıf ailelerinin gençleri de bu akıma kapıldığı çeşitli kaynaklarca belirtilmektedir.

Cezayir kesimi veya Cezayir esvabı olarak belirtilen giyim tarzında; başta sarık olmak üzere üst bedene giyilen ten gömleği (giyilmeyebilir), gömlek üzerine fermene, camedan veya cepkenler gibi üstlükler giyilir, alt bedene diz çakşırı, bele Hind veya İran şalı bağlanır, bel şalına yatağan bıçağı varsa bir de tabanca yerleştirilir, göğüs açıktır ve sine perçemi yerleştirilir, omuzlara ise Cezayir bormusu atılır, ayaklar ise çıplaktır.

Cezayir Kesimi giysi tarzı ile ilgili olarak Koçu'nun (1996) tasvirlerine göre, başa sarık ve bele de kuşak olarak gayet değerli Hind veya İran Şalı sarılırdı. Şal; atkısı ve

çözgüsü yün olan desenli bir kumaştır. İpek ve pamuk ipliğinden dokunanları da vardır. Doğu memleketlerine ait bir dokuma olan şal; en çok Hindistan, İran, Türkistan, Trablus ve Anadolu'da dokunmuştur. Pakistan'ın Lahor şehrinde, Şam ve Halep'te dokunan şallar da meşhurdur. Şallar kendine özgü desen, renk ve yumuşaklığıyla pek çok alanda halk tarafından beğenilerek kullanılmıştır (Salman 2004: 6).

Cezayir Esvabında, üst bedene ten gömleği adı verilen bezden veya bürüncükten gömlek giyilmektedir. Bürüncük; ham ipeğe katılan az miktardaki keten ipliği ile dokunan eski bir yazlık kumaştır. Erkeklerin giydiği bürüncük iç gömleklerine *helali* denilmektedir. Nurettin Rüştü Büngül'ün (1939) tarafından hazırlanan Eski Eserler Ansiklopedisi'nde bürüncük;

“Kıvratma dedikleri bükülmüş (ham) ipektan kıvrıcık olarak evlerdeki tezgahlarda dokunan en kıymetli Türk Çamaşırılığı bir nevi ipek bezdir. Bunların iplik karışığına da helali derler. Güya ipek kumaş ve ipek bez giymek erkeklere haram olduğundan biraz keten veya pamuk ipliği ile bürüncük helali oluverirdi. Kolay eskimez, kullanışlı, en iyi, en güzel çamaşırıldı.” şeklinde ifade edilmektedir.

Bürüncük boyanmaz ve doğal rengi kremdir. Dokuma malzemesinin pahalı olması bürüncük yerine kalitesi düşük pamuklu bez dokumalardan hazırlanan iç gömlekleri kullanır hale getirmiştir. Ayak takımı olarak belirtilen kesim adı bez gömlekleri kullanmaktadır. Koçu (1996); Cezayir esvabında, vücut üzerine ten gömleği giyilerek, bu gömleklerin de önünün kapatılmadığı hatta göğüs kısmının meme uçlarına kadar özellikle açıldığını belirtmektedir. Göğüs kollarının ustura ile tıraş edilirken, bir tutamı bırakılır ve tutamın üzerine inci veya mavi boncuk bağlandığını da ifade etmektedir. *Sine Perçemi* adı verilen bu püskül için Koçu (1996) şu şekilde bahsetmektedir;

“19.yy başlarında İstanbul'da Cezayir kesimi denilen apaş kılık kıyafeti, pırpırlık modası salgınında bıçkınların garip bir süslenme nümayişinin adıdır. Göğüsleri kıllı gençler kılları ustura ile tıraş ederler ve tam göğsünün ortasında 8-10 tel kıl bırakırlar, bu kılların her birinin ucuna bir inci geçirip düğümlerler, kıllardan birine de mavi nazar boncuğu takarlardı ve bu nazar boncuklu incili püskülcüğe Sine perçemi derlerdi. Aynı yola ayak uydurmuş fakat göğüsleri kıllı olmayan veya henüz kullanmamış olan gençler ise bu sen perçemini göğüslerine yapıştırma, takma olarak asarlar idi”

Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanılan üst giyimlerden fermene, camedan veya cepkenler Cezayir Esvabının önemli parçalarıdır. Fermene; çuhadan veya abadan hazırlanan, kolsuz, vücudu saran ve önden çapraz kapanan bir yeleğin adıdır. Camedan; çuhadan veya kadifeden hazırlanan, kolsuz, kısa ön tarafı çapraz kapanan bir yelectedir. Önemli özelliği göğüs kenarları ve yaka çevresi ince kordonlarla süslenmektedir. Cepken ise yakasız, önü düz veya çapraz kapanan, bele kadar boyu olan, uzun kollu bir üstlüktür (Pakalın 1954; Koçu 1999: 58). Cezayir Esvabında, ten gömleğin

üzerine giyilen cepken, fermene veya camedanın altına diz çakşırı giyilmektedir. Çakşır, erkeklerin iç donu üzerine giydiği, belden uçkur ile bağlanmış, geniş ağılı bugünkü pantolonun adıdır. Diz çakşırı, boyu dizin üzerinden üç-beş parmak yukarıda olan, baldırı bacağı açık kısa çakşırdır. Cezayir kesiminde diz çakşırı, paça ağzı bol, ağ kısmı ise körüklüdür (Koca vd. 2013: 46; Koçu 1999: 59). Cezayir kesimi giyinme tarzının parçalarından biri de soğuk havalarda omuza atılan “Cezayir Bornusu”dur. Bornus; beyaz yünlüden hazırlanan, bir Arap üstlüğüdür. Dört köşeli kumaş parçası olan bornus, omuzlara atıldığında bir kenarı ayak bileklerine kadar iner, üstte kalan yerin iki kenarında kol oyuntuları vardır, kollar buradan geçirilir ve giymekten ziyade sarınmak için kullanılır. Osmanlı döneminde özellikle Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp halkı tarafından kullanılmış olup Anadolu’ya gemiciler tarafından getirilmiştir. Cezayir Kesimini belirleyici unsurlarından biri de yaz – kış yalın ayak dolaşmaktır. Özellikle yazın yalın ayak dolaşmak makbûldür. Eğer ayağa bir şey giyilmesi gerekirse “Galata Kalyoncu Yemenisi” adı verilen bir çift yemeni giyilirdi. Bu yemeninin özelliği arka kısmının kısa, ön kısmının üstünün az olmasıdır (Koçu 1999: 47-54). 1863’da Arif Paşa’nın yazıp resimlediği “Mecmu’a-i Tesavir-i Osmaniye” adlı eserde yer alan Galata Çavuşu, Paşa Başçavuşu, Çıplak Çavuşu, Çıplak figürlerinin giysi özellikleri Cezayir Kesimi giysi özellikleri ile benzer özellikleri oldukça çoktur. Özellikle Çıplak Çavuşu ve Çıplak’a ait giysi formlarında yer alan bornus, çakşır, bel şalı, yelek, yemeni gibi parçalarla birlikte vücuttaki dövme ve kuşaktaki aksesuarlar Osmanlı denizciliğinde Cezayir kesiminin kullanıldığını göstermektedir.

Şekil 4. Galata Çavuşu, Paşa Başçavuşu, Çıplak Çavuşu, Çıplak (Arif Paşa 1862)

Cezayir kesimi tarzın özelliklerinden biri dövmelemdir. XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğunda varlığı görülen dövme geleneği XVII. yüzyılda Cezayirli gemiciler aracılığıyla Osmanlı denizcileri arasında da yaygınlaşmaya başlamış ve özellikle Yeniçerilerce bağlı buldukları “Orta’yı simgelemek amacıyla yapılmıştır. Bu geleneğin yeniçeri ocağının kapatılmasına kadar sürdürüldüğü ifade edilmiştir. XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki sürede Akdeniz’deki gemicilik Osmanlı

İmparatorluğu'nun tam olarak kontrolünde değildi. Denizcilikte hâkim güç ve dolayısıyla kültür farklı milletlerde olduğundan bu dönemde denizcilikle ilgili dövmelerin farklı baskın kültürlerin etkisi altında olması muhtemeldir (Kadioğlu 2002: 113; Oncül 2002: 3).

Osmanlı başkentinde her dönemde toplum düzenini bozan marjinal gruplar veya kişiler yaşamıştır. Memleketin çeşitli yerlerinden İstanbul'a göçlerin yoğunlaştığı devirlerde bu türden davranışların yaygınlaştığı görülmektedir. Başkent İstanbul'da toplum düzenini bozanların başında Külhanbeyi adıyla bilinen başıboş gruplar gelmekteydi. Bunlar tarzları, davranışları ve alışkanlıklarıyla aykırı bir hayat sürerek, devlet ve halk için her zaman birer tehdit unsuru olmuşlardır. Bu kişiler ve gurupların toplum üzerindeki etkileri dönemlere göre farklılıklar göstermiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren İstanbul'da halkı oldukça rahatsız eden, şehrin güvenliğini zedeleyen ve devleti bir hayli uğraştıran kesimlerin başında yer alan külhanbeylerinin kendilerine has bir giyim tarzları vardı (Demirtaş 2006: 116). Cezayir kesimi giyim tarzını en çok kullanan külhanbeylerini Koçu (1971) şu şekilde tanımlamaktadır;

“Külhanbeyleri “Cezayir Kesimi” olarak isimlendirilen bir modayı takip etmekteydiler. Sırta bir gömlek giyilir, kollar dirseğe kadar sıvalı, düğmeler asla iliklenmezdi. Göğüs kullu ise, kollar ustura ile tıraş edilir, iki meme ortasında yalnız bir tutam kıl bırakılır, onlara da birer küçük inci boncuk geçirilip düğmelenir, adına “sine perçem” denilirdi. Belde, Sakız veya Trablus Kuşağı, yarım Fransız pantolon, boyundan atma püsküllü kordon ve arkasına basılmış yumurta topuk kundura külhanbeyinin kıyafetini tamamlamaktadır.”

Cezayir kesimi olarak adlandırılan giyim tarzı Osmanlı Devletinde alt kültürden oluşan kesimler tarafından kullanıldığı görülmektedir. Cezayir esvabını giyen kimselerin toplum içerisinde pek hoş karşılanmadıkları, dönemin vaka kayıtları içerisinde belirtilmektedir. Bununla ilgili olarak Müverrih Şanizade Ataulлах Efendi'nin 1809 yılı vakaları arasında dönemin erkeklerinin uygunsuz bu giyim tarzı ile ilgili olarak şunları belirtmektedir (Koçu 1950: 124) ;

“Sefihane süslenmekten sakınmak İslamiyet şiarından iken zamanımızın halkı birbirinden görerek cehalet, nadanlık ve bilhassa ar ve edeb noksanlığından delikanlılar kadınlar gibi süs ve alayışe düşmüştü. Hele avam ve ayak takımı, insanlık kadr ve itibarını kıyafet ve kılıkta sandılar, alasından veya adisinden türlü türlü acayip tarzda giyinip kuşandılar; mesela bostancı neferi baratayı, serdengeçti destarı, iç ağası üst kaftanı ve kavuğu, yobaz softa tetimmesini terk edip kimi başına Cezayiri ve kimi lahuri ve keşmiri ve kimi de rizai ve marpiç şal sarınarak Tersane hademesi gibi bir hey'et peyda ettiler; kimi bornus, diz çakşırı ve tozluk giyip beline gümüş kakmalı yatağan bıçağı takarak meyhane ve kahvehane ve mesirede fodulluk edip dolaştılar. Uygusuzluk edip kavga çıkarıp yakalandıkları zaman da sorguya çekilince kimi bayraktar, kimi iç ağası kimi bostancı ve eski püskü bir yadigar olduğu anlaşıldı. Herkes bir acayip kıyafetle bi-perva icra-yi habaset ederdi”.

Osmanlı Devletinde bir dönem yaygın olarak kullanılan Cezayir esvabı, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde de sıkça kullanılmaktadır. Osmanlı'nın yetiştirdiği en büyük seyyah olan Evliya Çelebi, XVII. yüzyıldaki geniş Osmanlı coğrafyasının tarihini, insanların gelenek, görenek, folklor, sanat ve zanaatını birçok yönleriyle aktarmaktadır. Evliya'nın eseri bir seyahatname olmakla beraber, dönemin özellikleri hakkında çok çeşitli bilgileri içerisine almaktadır. Gezmiş olduğu yerlerde yaşayan halkın inanışlarını, yaşam şekillerini, âdet ve geleneklerinin yanı sıra giyim biçimleri hakkında bilgiler vermektedir. Seyahatname 'de Anadolu'da yer alan il ve çevrelerindeki yerleşim birimlerine ait giysi tasvirleri incelendiğinde dönemin giyim kuşamı hakkında çeşitli bilgiler elde edilmektedir (Pamuk 2013: 143).

Zuhuri Danışman'ın (1969-1970) günümüz Türkçesi'ne çevirisini yapmış olduğu Evliya Çelebi Seyahatnamesinde erkek giyimlerinden bahsedilirken Cezayir kesimi, Cezayir libası olarak isimlendirilen giysiler göze çarpmaktadır. İstanbul başta olmak üzere Anadolu'da özellikle sahil kesimi yerleşim bölgelerinde Cezayir Esvabının sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bununla ilgili örneklerden biri Kasımpaşa ahalisi hakkında verilen bilgilerde; "Bir sınıfı asker taifesidir ki kapudanlar, azaplar, vardyanlar gemici dayılardır. Hepsi Cezayir elbisesi giyip kırmızı fes üzerine kafesi destar (kavuk) ve arkalarına bornos ve Timur koparan ve kapuda çeşitli prankone dolamalar, bellerinde çatal pala bıçaklar ve ayaklarında tomaklar, bazıları baldırı çıplak gemici gazilerdir" şeklinde ifade edilmektedir (Danışman 1986: 68-70).

Başka bir örnekte Akhisar- Durkutlu Şehirlerinin giyim kuşamında şunlar ifade edilmektedir; Akhisar için; "Elbiseleri çuha ve kıymetli kumaşlardır. Delikanlıları Cezayir leventleri elbisesi şeklinde daracak yelekler, başlarına fes giyerler. Durkutlu için: Elbiseleri çuha elvan feracelerdir. Taze yiğitleri baldırları çıplak, Cezayirli tarzı sıkma yelek, pala bıçak, başlarında fes gezerler." Seyahatname de Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletleri içerisinde yer alan Sakız adası erkeklerinin giyimleri ile ilgili olarak; "Müslüman kadınları ferâce giyerler. Bütün halkı Cezayir elbisesi giyerler." Rodos Adası ile ilgili bilgilerde; Bu şehir halkı Cezayirli tarzı elbise giyer. Gençleri bahadır ve levent, ihtiyarları neccardır. Su ve havasının güzelliğinden halkının renkleri kırmızıdır. Mahbup ve mahbubesi meşhurdur. Kadınları edeplidir. Hepsi çuka ferace giyip ayaklarına kırmızı kadife döğme çakşır ve başlarına çenber ile yüzlerini kıl örtü ile örterler" görüldüğü üzere farklı coğrafi bölgeler olmasına rağmen Cezayir Esvabı ortak giyim-kuşam özellikleri arasında yer almaktadır (Danışman 1986: 68-70,144,158).

Sonuç

Toplumların sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel özelliklerini yansıtması açısından, ulusların sosyal ve kültürel yapılarını betimleyici öğelerin önemli parçalarından biri olan giyim kuşamın, tarih boyunca geniş kültürel ve sanatsal işlevler yüklenmiş olduğu görülmektedir. Her ulusun kendine ait giyim tarzını oluşturan geleneksel giysiler çok fazla değişikliğe uğramadan, pek çok kuşak tarafından uzun yıllar kullanılmış, her ulusun tarihsel evrimi farklı olarak gelişmiş, bu gelişim giysilerine de yansımıştır. Oldukça zengin bir giyim kültürüne sahip olan Türk giyim-kuşamı Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde birçok kültürü etkilediği gibi, fethettiği, ticaret yaptığı toprakların kültürlerinden de etkilendiği görülmektedir.

Osmanlı toplumunda da giyim-kuşam çok önemli bir görsel iletişim dili olarak toplumsal hiyerarşinin korunmasındaki temel unsurlardan biri olmuş, saray mensuplarından devlet adamlarının kıyafetlerine ve meslek gruplarına kadar sınıf ve rütbelerine göre kumaş, biçim, renk ve aksesuarları belirlenmiştir. Aynı önem halkın giyim kuşamı içinde geçerli olmuş, kişilerin giyim kuşamları sosyal statüsünün belirleyici unsuru olarak görüldüğü için politik bir önem kazanmıştır. Osmanlı Devletinde Cezayir’in fethi ile başlayan süreçte Cezayirli gemicilerin giyim tarzları bir moda akımının başlangıcı olmuştur. Çeşitli kaynaklarda “Cezayir Esvabı”, “Cezayir Kesimi” veya “Cezayir Libası” olarak adlandırılan bu giysi akımı dönemin üst sınıfın kesimlerden ziyade alt kültür denilen kendilerine özgü hayat tarzları, kılık-kıyafetleri, konuşma biçimleri ve davranışlarıyla aykırı bir sınıfın giyim tarzını temsil etmiştir. Cezayir esvabının biçiminden kumaş özelliğine, süslemesinden yaka, kol, kapama özellikleri veya bele sarılan kuşağı, bıçağı gibi kullanım detaylarına kadar birçok özelliğin kullanan kesimin yaşam biçimleriyle örtüştüğü görülmektedir. Toplum içerisinde bu giysi tarzını kullanan guruplar çok hoş karşılanmadığı da çeşitli kaynaklarda da yer almaktadır. Evliya Çelebinin Seyahatnamesinde bir çok ilde Cezayir Esvabının yer alması bu giysi tarzının İstanbul dışında farklı illerde benimsendiğini göstermektedir. Genel olarak bakıldığında Cezayir esvabı Osmanlı Devletinde belli bir kesim tarafından benimsenmiş ideolojik bir düşünce yapısının da sembolü olmuştur.

Cezayir ve İstanbul’un mesafelerinin uzak olmasına rağmen Barbaros Hayrettin Paşa’nın hatırası ve ona duyulan derin saygı ayrıca Cezayirli gemicilerin Akdeniz’de korsanlar karşısındaki başarıları Cezayir Kesimi olarak adlandırılan giyim akımının Anadolu ve İstanbul’da etkili olmasında önemli faktör oluşturmaktadır.

Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa (1999). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası / Celâli İsyanları*, Ankara: Başar Ofset Mat.
- Arif Paşa (1862). *Mecmu'a-i Tesavir-i Osmaniye*
- Büngü, Nurettin Rüştü (1939). *Eski Eserler Ansiklopedisi*. Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul.
- Çelebi, Evliya (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Cilt 2.* (Çev. Zuhuri Danışman).İstanbul: Kardeş Matbaası.
- Çelebi, Evliya (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Cilt 13.* (Çev. Zuhuri Danışman).İstanbul: Kardeş Matbaası.
- Demirtaş, Mehmet (2006). “XVIII. Yüzyılda Osmanlıda Bir Zümrenin Alt-Kültür Grubuna Dönüşmesi: Külhanbeyleri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 113-142.
- İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı (1993), c:7,s:483-499 İstanbul
- Kadıoğlu, Nihal (2002). “Anadolu'nun Bazı Yörelerinde Dövme Âdeti ve Bu Âdetin Çağdaş Yaşamdaki Yeri” ve “Doğunun Tenindeki Nakış”, *Atlas Dergisi*, Ağustos, Sayı 113.
- Koca, Emine ve Fatma Koç (2013). “19. Yüzyıl Osmanlı Gezici Esnaflarının Giyim Kuşam Özellikleri”. *Uluslararası Türk ve Dünya Kültüründe Kahramanmaraş Sempozyumu*,
- Koçu, R. Ekrem (1996). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Koçu, R. Ekrem (1971).“Eski İstanbul'da Yalın Ayaklılar”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı:14, Mayıs 1971.
- Koçu, R. Ekrem (1950). *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, Tarih Kütüphanesi Yayınları 2, İstanbul
- Mirzaoğlu, F. Gülay (2003). “Bir Tarihi Türkü: Cezayir”. *Türkbilig / Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 4(6), 117- 126.
- Öncül, Kürşat (2002). *Kültürümüzde Dövme Geleneği*, Kafkas Üniversitesi Türk Halkbilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları: 3, Kars
- Pamuk, Beyhan (2013). “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yer Alan Giysi Tasvirlerinin İncelenmesi”, *8.Uluslararası Türk Kongresi*, 24-27 Ekim, Eskişehir
- Pakalın, Mehmet Zeki (1954). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, XVIII. Fasikül. İstanbul, Maarif Basımevi.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 11, s. 340
- Salman, Fikri (2004). “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, *Sanat Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, S.6, Erzurum,
- Ünal, Ayhan Afsin (2002). “XVI. VE XVII. Yüzyıllarda Cezayir-ı Bahr-ı Sefid (Akdeniz-Ege Adaları) ya da Kapdan Paşa Eyaleti”, *Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı: 12 (251-261 s.)
- Vural, Tuba, Fatma Koç ve Emine Koca (2007). “Kültürlerarası Etkileşimde Giyim Kuşam”. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 2, 793-808.

İNGİLİZ KONSOLOSLUK RAPORLARINDA RUSYA'NIN 1864
KAFKAS SOYKIRIMI VE ÇERKESLERİN ANADOLU'YA GÖÇLERİ
RUSSIAN'S 1864 CIRCASSIAN MASSACRE AND MIGRATION OF THE
CIRCASSIANS TO ANATOLIA

MUHAMMED KÖSE

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Üniversitesi,
Assist. Prof. Dr. Erzincan University
muhammedkose@erzincan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-2049-5405>

SÜLEYMAN LOKMACI

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Üniversitesi,
Assist. Prof. Dr. Erzincan University
slokmaci@erzincan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-8526-1725>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Çeliş Tarihi-*Received Date* : 15.03.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 14.05.2018
Sayfa-*Pages* : 407-422

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3904>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**İNGİLİZ KONSOLOSLUK RAPORLARINDA RUSYA'NIN 1864
KAFKAS SOYKIRIMI VE ÇERKESLERİN ANADOLU'YA GÖÇLERİ***
RUSSIAN'S 1864 CIRCASSIAN MASSACRE AND MIGRATION OF THE
CIRCASSIANS TO ANATOLIA

MUHAMMED KÖSE- SÜLEYMAN LOKMACI

Öz

Çar II. Deli Petro ile başlayan Rusya'nın sıcak denizlere inne ve Balkanlarda yayılma politikası neticesinde Rusya, 19. Yüzyıldan itibaren yoğun bir Slavlaştırma politikasını uygulamaya başlamıştır. Bu politikanın doğal sonucu olarak Rusya Devleti, Kafkaslarda yaşayan halklar üzerinde yoğun bir baskı uygulayarak bölge insanını din değiştirmeye zorlamış bunu yanaşmayan kabileleri de baskı ve zulüm altına alarak göçe zorlamıştır. 1853 Osmanlı-Rus harbinden sonra Rusya'nın Kafkaslardaki baskıları giderek şiddetini artırmıştır. Şeyh Şamil öncülüğündeki kabileler uzun süre direnmeye çalışmışlarsa da Şeyh Şamil'in hayatını kaybetmesinden sonra direnci kırılan bölge insanı özellikle 1864 yılında soykırıma dönüşen Rus saldırılardan kurtulmak için akın akın Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Bu çalışma incelenen dönemde Rus zulmüne şahit olan ve bunları raporlandırarak İngiliz Dışişleri ofisine gönderen Trabzon, Sohumkale, İstanbul ve Odessa gibi bölgedeki İngiliz konsolos raporları ışığında hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çerkes, Rus, Kafkas, İngiliz, Konsolos, Osmanlı, Anadolu

Abstract

Russia has begun to implement an intensive Slavification policy since the 19th century as a result of Russia's policy of getting the hot seas and of spreading through the Balkans starting with Tsar Peter the Great. As a natural consequence of this policy, the Russian State, putting a dense pressure on peoples living in the Caucasus, has forced people of the region to change their religion, and forced the resisting tribes to migrate by oppression and persecution. After the Ottoman-Russian war of 1853, Russia's pressure on the Caucasus gradually increased its violence. Even if the tribes led by Shaykh Shamil tried to withstand for a long time, the people of the region, whose resistance had broken after Sheikh Shamil's death, began to emigrate to Anatolia in crowds, in order to get rid of the Russian attacks that turned into genocide especially after 1864. This study was prepared in the light of the reports of the British Consuls in the regions such as Trabzon, Sohumkale, Istanbul and Odessa who witnessed the Russian oppression in examined period and sent them to the British Foreign Office by reporting them.

Key Words: Circassian, Russian, Caucasus, English, Consul, Ottoman, Anatolia

* Bu bildiri Erzincan Üniversitesi Bap birimi tarafından desteklenen 457 numaralı Bap projesi kapsamında National Archive'den temin edilen belgelerden istifade edilerek hazırlanmış ve "II. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi"nde sözlü olarak sunumu yapılıp metnin geliştirilmiş halidir.

Giriş

Kafkaslarda yaşayan Karaçay, Balkar, Dağıstanlı, Lezgi, Ubıh, Kabartay, Adıgey ve Abhaz gibi Müslümanlara etnik ayırım gözetilmeksizin Çerkes denilmektedir. Şemseddin Sami Kâmûs-i Türkî’de Çerkes kelimesini “*Bilâd-ı Kâfkâs akvâm-ı İslâmiyesinden olup el-yevm ekser efrâdı memâlik-i Osmanîye’de mütemekkin bulunan cesâret ve zekâvetli mümtâz bir kavim ve bu kavme mensup olan kimse*” olarak tanımlamaktadır (Şemseddin Sami 2007:509).

Kafkasya doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç ve Kuma nehirleri ve güneyde ise Anadolu ve İran ile çevrili dağlık bir bölge olmakla birlikte birçok stratejik geçide sahiptir. Bu sebeple tarih boyunca büyük güçlerin hâkimiyetlerini tesis etmek için mücadele ettikleri bir bölge olmuştur. Çar I. Petro’nun sıcak denizlere inme politikası Kafkasya’yı Rusya için doğal bir hedef konumuna getirdiği gibi Osmanlı Devleti’nin II. Viyana Kuşatması’nın başarısız olmasından sonra önlenemez gerileyişi bölgede Rusya’nın etkisini gün geçtikçe arttırmasına sebep olmuştur. Özellikle II. Katerina’nın tahta çıkmasıyla bölgedeki Rus yayılması hızlanmıştır. 1783 yılında Kırım’ın Rusya’ya ilhakından sonra aynı yıl içerisinde Gürcistan Rusya’ya bağlanmış, sonra Osmanlılarla Çerkesler arasındaki irtibatı kesmeyi amaçlayan Rusya Anapa Kalesi’ni ele geçirmek için harekete geçmişse de Çerkeslerin güçlü direnişleri karşısında başarısız olmuştur. 1792 yılında imzalanan Yaş Anlaşması’yla Osmanlılar Kafkasya’da Rusya’nın üstünlüğünü kabul etmiştir. 3 Nisan 1813’de Rusya’yla İran arasında imzalanan Gülistan Antlaşması’nda Talış, Şirvan, Kuba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya’nın hâkimiyetine bırakılmıştır (Yeşilot 2008:188). Böylece İran’ın Kafkasya’daki hâkimiyetine son bulmakla birlikte Rusya’nın Güney Kafkasya’yı ve Dağıstan’ı işgali kolaylaşmıştır (Budak 2015:5).

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanı karşısında çaresiz kalan Sultan II. Mahmud Rusya’nın yardım teklifini kabul edip, bunun karşılığında 1833 yılında Hünkâr İskelesi Anlaşmasını imzalarayak Rusya’nın Osmanlı üzerindeki nüfuzunu artırmıştır (Çiçek 2009:63). Rusya tüm bu gelişmelere rağmen bölgede tam anlamıyla denetimi sağlayamamıştır. Bu durumda Kafkasya’nın iç kesimlerinde Rus yayılmacılığına karşı Şeyh Şamil önderliğinde direniş gösteren gruplar etkili olmuşlardır. Ancak Şeyh Şamil’in 1859’da Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra bölgedeki baskı iyice artmıştır. Yine bu dönemde Osmanlı’nın (1854-1856) yılları arasında Rusya’yla yaptığı Kırım Savaşının sonrasında bölgedeki gücünü kaybetmesinin de etkisiyle işgale karşı direnen Çerkesler 1864 yılında Rusya’ya karşı verdikleri mücadeleyi kaybetmişler ve böylece Rusya Kafkasya’da tam olarak kontrolünü sağlamıştır (Şahin 2016:2787).

Haziran 1857’de Ruslar Çerkeslere karşı büyük çaplı bir operasyon başlattı (Şaşmaz 1998: 332). Cephede mağlup olan Çerkesler bazı diplomatik faaliyetlerde bulunarak mücedelelerine devam etmek istemişler ve bu amaçla Abzekh, Şapsığ ve Ubıh liderlerinin bir araya geldiği bir toplantı düzenlenmiş ve bu toplantıda Çerkesya’da siyasi bir birlik oluşumu için girişimlerin olduğunu belirten bir mektup yazılmışsa da mektup istenilen etkiyi yaratmamıştır (Aslan 2006:16). Bu arada 1861’de Çar II. Aleksander ile görüşmek suretiyle meseleyi çözmek isteyen Çerkeslere, Kuban Havzasına yerleşmeleri veya Osmanlı topraklarına göç etmeleri gerektiği söylendi. Grandük Mihael tarafından yayınlanan emirde ise Çerkeslerin bir ay içerisinde göç etmemeleri durumunda harp esiri

olarak Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürülecekleri bildirildi. Emrin uygulanmasını kolaylaştırmak amacıyla göç etmeyenlerin Hristiyanlaştırılacağı ve 25 yıl boyunca askere alınarak hilafet ordusuna karşı savaştırılacakları şeklinde söylentiler yayılmıştır (Özkiraz 2015:15). Ruslar Çerkesleri göçe zorlamak için sadece bu türden söylentilerle yetinmemiş, masum sivil halka yönelik katliamlara da imza atmışlardır. Çerkes köyleri Rus askerleri tarafından baskına uğramış, savunmasız kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan halk türlü zulümlere maruz kalmış, evleri yakıldığı gibi malları da yağmalanmıştır. Rus askerleri öldürdükleri kadınların ve çocukların üzerlerine Çerkeslerin İngilizler ve Türklerle olan ilişkilerine yönelik tepkilerini gösteren yazılar da ilişirmişlerdir (Tulum 1989-1990:83).

Rusya'nın Kafkasya'yı boşaltmaya yönelik baskısı neticesinde yüzbinlerce Çerkes anavatanlarını terk ederek Türkiye'ye göç etmişlerdir. Türkiye'ye göç eden Çerkeslerin sayısı hakkında kesin bir sayı belirtmek mümkün olmamakla birlikte yaklaşık iki milyon insanın zorunlu göçe tabi olduğunu söylemek mümkündür (Satis 2012:521). Osmanlı Devleti topraklarına yapılan bu büyük göç hareketi karşısında temkinli davranmak zorunda kalmış, İngiltere'nin göçmenlerin Erzurum, Van ve Hakkâri'de yerleştirilmesi yönündeki isteğini çok sıcak karşılamamış, oluşabilecek olumsuzlukları devre dışı bırakmak amacıyla Çerkeslerin Rumeli, Suriye ve Anadolu'daki vilayetlere dağıtık olarak iskân etmiştir. (Bayraktar 2007:408-409).

Çerkeslerin Osmanlı coğrafyasına yaptıkları göç sırasında Samsun ve Trabzon önemli duraklar olmuştur. Bu iki merkezde toplanan göçmen sayısının 74.206 olduğu ve bu göçmenlerin İstanbul, Bandırma, Mudanya, Gelibolu, Gemlik, Rodos, Çandarlı, Selanik, Çayağzı, Silivri, İzmit, İzmir, Çanakkale, Erzurum, Sivas, Adana, Suriye, Halep ve Medine gibi yerlere gönderildikleri bilinmektedir. Bunlardan başka Edirne, Silistre, Vidin, Niş, Sofya, Dobruca ve Priştina gibi Rumeli'de bulunan merkezlere yaklaşık 42 bin kişinin gönderildiği ileri sürülmektedir (Çiçek 2009:65; Şahin 2016:2787). Göçmenler için salgın hastalıklar oldukça büyük sıkıntılara yol açmıştır. Özellikle tifüs hastalığının salgın halinde yayılması ölüm sebeplerinin başında gelmektedir. Bununla birlikte erzak kıtlığı, açlık ve göçmenlerin bindikleri teknelerin aşırı yüklenmesi sebebiyle birçoğu yollarda hayatlarını kaybetmişlerdir (Tulum 1989-1990:87). Göçmenler arasında pek çok can alan çiçek ve tifüs yerli halkın arasında yayılınca bu durumdan endişelenmeye başlayan Trabzon'daki konsoloslar toplu bir şekilde hareket ederek bazı koruyucu sağlık tedbirleriyle birlikte göçmenlerin şehirden çıkarılmalarını talep ettiler (Yılmaz 2014: 139). Kıbrıs'a gönderilen 2100 kişinin 1300'ü, Batum'a gönderilen 22 bin kişiden sadece 7 bini ve Samsun çevresine yerleştirilen 30 bin kişilik kafilden ise sadece 100'ü hayatta kalmıştır (Mambet Adige Psalhe Gazetesi, 27 Mart 2014). Çerkeslerin Türkiye'deki ilk duraklarından olan Trabzon'da da durum pek farklı değildi. Buraya gönderilen 24 bin kişiden 19 bininin ölmesinin yanında tek bir adamın 30-50 cariyeye birden alması bir diğer acı gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır (Aslan 2006:17).

1. Rus Ordusunun Faaliyetleri

1862 yılının sonlarında Kafkaslara General Prens Michael Nikolaevich komutan olarak atanmıştır. Nikolaevich, özellikle Çerkeslerin yaşadıkları Batı Kafkasya'yı yeni işgallerle kontrolü altına almak istiyordu. O, 1863 Şubat'ında Kafkasya'ya gelerek Rus ordusuna Kafkas işgali için emri verdi (Natho 2009:337).

22 Şubat 1864'te Sohumkale konsolosu Dickson'dan Earl Russell'e gönderilen rapordan İngilizlerin Kafkaslardaki Rus işgali ile yakından ilgilendikleri ve bu konu hakkında ayrıntılı bilgiler verdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu raporda Dickson; 10 Aralık'ta Tiflis'ten aldığı bir telgrafta Rusların savaş mühimmatlarıyla Poti'den Orpiti'ye doğru yola çıktıklarına ve Çerkes kıyılarında yenilenmiş bir enerji ile sağlam adımlar atarak ilerlediklerine dair bilgiler verildiğini aktarmaktadır. Bunun yanı sıra Dickson, kısa bir süre önce Tiflis'ten gelen bir memurun verdiği bilgilere dayanarak Rusya'nın baharda Sochi'yi denizden işgal etmeyi planladığını da ifade etmiştir. Dickson birtakım duyumlara dayandırarak verdiği bilgilerden Trans Kafkasya eyaletlerinde 9000 kişilik Rus ordusunun Gagri karayolu ile Sohumkale'ye hareket edip buradaki birliklerle birleşmek suretiyle ilerlemeye çalışacağını ve Sohumkale'deki birliklerin de son zamanlarda gelişmiş silahlarla eğitim yaptıklarını aktarmıştır. Önceleri bir miktar kurabiye ya da bisküvinin hazırlandığı Sohumkale'deki fırınlarda, şimdilerde aktif bir çalışmanın yapıldığını gözlemlemiştir.

Dickson, bölge insanın mevcut siyasi durum karşısında alabileceği pozisyon hakkında da birtakım tespitlerde bulunmuştur. Dickson, Kafkaslarda yaşayan herkesin umutlarını gelecekte Rusya ile yapılacak bir Avrupa savaşına bağladığını böylelikle Rusların kendi üzerlerindeki baskıları sonlanacağını umduklarını iddia etmektedir. Abhazların göç etmeleri, yaşanan kıtlık ve hastalıktan dolayı Shapsugs'ların (Şapsığlar) direncinin kırılması ve Rusların artan baskıları sonucunda şerefli ve yiğit Oubykh'lerin (Ubihlar) de güçlerinin zayıflaması onların kendi aralarındaki kan davalarını unutup Rusya'ya karşı ortak hareket etme yükümlülüğünü getirmiştir. Dickson ayrıca eğer Rusya gücünü sağlam bir şekilde korumayı başarabilirse bölgede ona karşı şikâyetlerin de büyük olacağını ve hatta Rus zulmüne uğrayanların İngiliz ya da Fransız egemenliğine geçme noktasında bir özlem içine girebileceklerini de ileri sürmektedir. Dickson, Kabilelerin hepsi her ne kadar ağlayarak kötü olan durumlarından Rus yönetiminin sona ermesi ile kurtulacakları hissine kapılsalar da yine de Kafkaslarda kendileri için modern bir yönetimin başa gelmeyeceğinin de farkında olduklarını savunmuştur. O, Rusya'nın bu saldırıları sonucunda Müslümanların yanı sıra Hristiyan cemaatlerin de belli amaçlar için bir araya gelebileceklerini, buradaki mevcut siyasi durumun geçici olduğunu ve daha iyi bir devlet olmak için batı ile ticaret ve aydınlanma konusunda bir arayış içinde olmaları gerektiğini düşünmektedir. Dickson, İmparatorun Sohumkale ziyaretinin geciktiğine dikkat çekerek Abhasia'nın (Abhazya) genç mirasçısı olan Prens'in babasının isteğinin aksine, Büyük Dük Michael'in ekibine daimi olarak bağlı olduğunu ve son zamanlarda Albay Heyman'ın Abadzekh (Abhazlar) aleyhindeki olaylara karşı onunla birlikte hareket ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Dickson, Moroukh ve Kutais yolunda bulunan iki eserin şuan için terkedilmiş durumda olduğunu, Hasan Marghani'nin Prens şefi

tarafından Sohumkale bölgesine atanmasının yerel yetkiler tarafından arzulanı kabul edildiğini ifade etmiştir.¹

Sohumkale konsolosu Dickson imzalı 17 Mart 1864 tarihli Russell'a gönderilen rapor da Rus baskı ve zulmünün ulaştığı boyutu göstermesi açısından dikkate şayandır. Nitekim söz konusu raporda Dickson; elimize geçen son bilgilere göre Rusların, Çerkesleri daha fazla direnişe yöneltmek gayesi ile acımasız bir rapor düzenlediklerinden bahsederek Onların, Soobashi ve Toobeh köyleri arasında 100 kişilik (Abadzekh) Abhaz grubu esir aldıktan sonra katlettiklerini, kurbanların arasında hamile kadınlar ile çocukların da yer aldığını ve hamile kadınlardan ikisinin hamileliklerinin ileri seviyede olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Dickson, Rus askerleri meydanlara çıktıkça kasabalarında kalmaları zorlaşan yerli halkın, Kouban ve Türkiye'ye² göç etmek zorunda bırakıldıklarını vurgulayarak yerli halkı götürmek üzere küçük bir Türk gemici Arif Bey ve Ermeni ortağının mülkiyeti olan küçük bir Türk buharlı gemisinin gizli bir şekilde ortaya çıktığını ifade etmektedir. Dickson söz konusu geminin, kömürü olmadan Trabzon'dan geldiğini kömür ihtiyacını Rus konsolosunun kasaba valisine verdiği emirle aldıktan sonra Trabzon'a gitmek üzere önce Tuapseh'e oradan da Sochy'e (Soçi) ilerleyeceğini beyan etmiştir. Dickson, yolcusu ve mektubu (izin pusulası) olmayan gemiye Sohumkale'den ayrılırken bir Rus gemisinin refakat ettiği bilgisini de vermiştir. Dickson yaklaşan savaş için Büyük Dük Michael'in şahsen komuta edeceği seferin hazırlıklarına devam ettiğini, son savaş öncesinde olduğu gibi Sochy'i (Soçi) işgal etmeyi planladığını belirtmiştir. Bu doğrultuda diğer önemli bölgeler için tüm kıyı şeridi boyunca ihtiyaç duyulan askeri kordonu açmayı düşündüğünü ve bu sevkiyat hakkındaki bilgiyi Majestlerin İstanbul'daki konsolosu aracılığıyla iletmekten onur duyacağını ifade etmiştir.³

Dickson'un 13 Nisan 1864 tarihinde Russell'a gönderdiği raporda, Rusya'nın Kafkas politikası ile Rus işgali hakkında dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Dickson, yazısına Rus Grand Duke Michael'in raporu kaleme almasından bir gün önce Poti'den Sohumkale'ye geldiğini bildirerek başlamıştır. Raporunda Gürcistan ve Gouria'dan gelen yaklaşık beş tabur askerin de kısa süre içinde buraya geleceğine dair bilgiler paylaşan Dickson, General Heyman'a bağlı taburun beklenmedik bir şekilde Sochy (Soçi) üzerine saldırdıktan sonra Soobashi'ye saldıracağını düşündüğünü ve İmparatorluğun Heyman'ı engelleme arzusunda olduğuna yer vermiştir.

Dickson Russell'e gönderdiği raporunda bölgedeki Rus işgal faaliyetleri hakkında ayrıca şunları aktarmıştır: *General Hayman'ın Sochy'ye (Soçi) yapacağı saldırı planlarının beklenmedik bir şekilde bölünmesinin ardından İmparatorun meşruiyeti engellenmiş gibi görünüyor. Heyman, Soobashi'de zayıf bir katılımdan sonra daha fazla direnişle karşılaşmadan ilerledi. Bu olay İmparatorluk Majestelerinin (Rusya Kralı) Poti'ye ulaşmasının ardından gerçekleşti ve onu biraz hayal kırıklığına uğrattı. Ubikh'i (Ubih) işgal etme onurunun kendisine ait olduğu anlaşılıyordu. Aynı durum Çerkeslerin*

¹ FO 881/1259, National Archives, Foreign Office (FO), 881/1259, Konsolos Dickson'dan Earl Russell'e, No.2, Sohumkale 22 Şubat 1864, s.1-2.

² Rapor da geçen Turkey/Türkiye'den kasıt Osmanlı Devleti'dir.

³ FO 881/1259, Konsolos Dickson'dan Earl Russell'e, No.4, Sohumkale 17 Mart 1864, s.4.

bağımsızlığının yok olması anlamına geliyordu. Batıdaki başarılarına ek olarak Doğu Kafkasya'yı da ele geçirmesi, Kont Evdokimoff'un Kafkaslardaki en tecrübeli ve acımasız generallerden biri olarak kabul edilmesini sağladı. Son iki yıldır ordunun sağ kanadının güçlü çalışması, şimdiye kadar ki yok etme savaşında Evdokimoff'u başarılı kılmıştı. Bu arada büyük komutan Heyman ise 12 bin kişilik ordusu ile Bardan ve Sochy'i işgal etti.

Ubikh (Ubıhlar) ve Fikhett kabileleri Trabzon'a hızlı bir şekilde gelmiş durumdadır. Toprakları ateş altında kaldıktan sonra Türkiye'ye gitmeyi reddeden Dağlılar için tek alternatif Kouban bozkırları olarak görülmektedir. Görgü tanıkları bu fakir insanların durumunu çok vahim olarak tanımlıyorlardı. Onları taşıyan botların aşırı kalabalık olması hareket kısıtlılığına sebep olup bir felakete yol açabilirdi. İnsanlar çok küçük paralar ile sığırlarını satmak zorunda kalmış ve düşman eline geçmesini diye aile yadigârı eşyaları ile silahlarını denize atmaya başlamışlardı. Rus hükümeti ise istila ettiği toprakları kolonileştirerek oradaki yerleri isteyen Azoff Kazaklarına toprak hakkı ve imtiyaz olarak vereceğinden bahsetti. Kafkasya'da son on yıl görev yapmış olan bütün kamu görevlilerine arazi tahsisi hakkı veriyordu. Bu son olay Abhazy Prensinin etkisini ve kısmen bağımsızlık hakkını ciddi bir şekilde etkiliyordu. Hükümet, kaygı ve fedakârlıklarından kurtulduğu zaman uzun sürecek mücadelede enerjisini daha doğru ve makul bir düzeyde yönlendirebilir. Art niyetli soyluların durumlarını ifade etmek yerine maddi bir talepte bulunmaları uygun bir davranış gibi görünmüyor. Diğer taraftan köylü halk bu vicdansızlığa razı olmak zorunda bırakılacaktı. Köylülerin özgürlükleri karşılığında zorunlu askerlikten muaf olmamaları ve satın alınmış olmaları onlara sağlanan yardımı takdir edecek düzeyde görünmüyor. Büyük Dük ve beraberindeki heyet bu akşam Soçi'de kaldıktan sonra kısa bir süre içinde ayrılarak Poti yoluyla Tiflis'e geri döneceklerdir.⁴

Odessa konsolosu General Murray'nin 29 Nisan 1864 tarihinde Lord Russell'a gönderdiği raporun içeriği de Dickson'nun raporu ile benzer bilgiler içermektedir. Nitekim söz konusu raporda Murray; son zamanlarda Rus birliklerine karşı bir direnişin olmadığını ve Rus General Heyman komutasındaki birliklerin Vardan ve Soçi'yi işgal ettiğini, dağlardaki halkların fırsat buldukça tekneler ile Anadolu'ya göç ettiklerini ve boşalan verimli arazilerinin Güney Kafkasya'ya yerleşme arzusunda bulunan Azoff Coggapks'a sunulacağını bildirmektedir.⁵

2. Çerkeslerin Göçleri

Çerkes göçlerinin Kırım savaşından hemen sonra başladığı görülmektedir. Nitekim İngiliz Trabzon konsolosu Stevens 1857 tarihli bir raporunda Trabzon limanına 50 kadar Çerkes yolcunun ulaştığını fakat bunların göçmen mi yoksa köle mi olduklarını anlayamadığını ifade etmiştir. Yine aynı yılın Ocak ayında kadın ve erkekten oluşan yaklaşık 400 kişilik 57 aileden mürekkep bir Çerkes Kerc kabilesinin daha Trabzon'a ulaştığı ve bunların yukarı Kouban bölgesinden geldikleri Mr. Alison tarafından rapor

⁴ FO 881/1259, Konsolos Dickson'dan Earl Russell'e, No.5, Sohumkale 13 Nisan 1864, s.4-5.

⁵ FO 881/1259, Konsolos General Murray'dan Earl Russell'e, No.6, Odesa 29 Nisan 1864, s.5.

edilmiştir.⁶ 17 Şubat 1864 tarihinde İngiltere'nin Trabzon konsolosu Stevens'in Earl Russell'a gönderdiği rapor Kafkaslardan göç etmek zorunda kalan Çerkeslerin içler acısı durumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Söz konusu raporda Stevens; Çerkes göçmenlerinin Trabzon'da toplanmasının büyük bir sorun teşkil ettiğini belirterek derhal önlem alınmasını gerektiğini savunmuş, son üç gün içinde bölgeye 3 bin Çerkes'in geldiğini ve 40 bin Çerkesin de ülkesini terk etmek üzere olduğunu vurgulamış, yaşanan kıtlık ve sefalet yüzünden yüzlerce insanın sefil bir halde yaşadığını belirtmiştir. Trabzon Valisi Emin Paşa'nın birtakım önlemler alarak Çerkeslerin acılarını hafifletmeye çalıştığını fakat yapabileceğinin sınırlı olduğu tespitinde bulunmuştur. Ayrıca Çerkesler arasındaki hastalıklara da değinen Stevens, mevcut hastalıkların Çerkesler arasında korkutucu bir şekilde yayılarak yerli halka da bulaştığını ve geniş alanlara sirayet etmeye başladığını vurgulamıştır. Özellikle tifüs yüzünden ölüm sayısının hızla arttığını ve şehir halkının panikleyerek şehri terk etmeye başladığını hatta tifüs yüzünden Avrupalı üç doktordan İngiliz olanın karantinaya alındığını, Fransız doktorun öldüğünü ve Çerkeslerle ilgilenmekle görevli olan birçok paşadan bazılarının öldüğü bilgisini vermiştir.

Stevens Bab-ı Ali'nin göçmenlere dağıtılmak üzere askeri kıyafetler, ilaç ve ilaç yapımında kullanılan kimyevi maddeler gönderdiğini belirtmiştir. Stevens bununla birlikte bütün bu önlemlere rağmen cesetlerin yakılması veya dikkatsiz bir biçimde gömülmesinden ötürü mezarlık çevrelerinin yaşanamaz hale geldiğini, ailelerin konutlarını terk ettiğini, içme sularının bulunduğu çeşme yakınlarında Çerkes cesetlerinin bulunduğunu, cadde ve sokakların çok pis ve berbat durumda olduğunu ifade etmiştir. Dahası Stevens, gerekli önlemler alınmadığı takdirde baharın gelmesi ile birlikte halkın sağlığının ciddi anlamda bozulacağı ve koşulların gittikçe zorlaşarak can sıkıcı bir hal almaya başladığı tespitinde bulunmuştur. Aralıktan beri 3500'ün üzerinde kişinin öldüğü bilgisini veren Stevens, bunlardan 3 bin kişinin göçmen, 470'inin Türk, 36'sının Yunan, 17'sinin Ermeni, 9'unun Katolik ve 6'sının da kişinin de Avrupalı olduğunu beyan etmiştir⁷.

İstanbul konsolosu Bulwer imzalı 12 Nisan 1864 tarihli raporda, Rus-Çerkes savaşında Rus askerlerinin Çerkes yerlilerine yaptığı kötü muamelenin Çerkesleri göçe zorlayarak Çerkeslerden 25 bin kişinin Trabzon'a ulaştığını ve geri kalan kısmın da teknelerle kaçma çabası içinde olduklarını ifadeleri yer almaktadır. Bulwer ayrıca endüstriyel alışkanlıkları olmayan göçmenlerin toplandıkları yerlerin sağlığını ve barışını tehdit ettiklerini, büyük bir kısmının bir arada toplanmasının tehlikeli girişimlerde bulunabileceğine ve birçok hayat kaybına sebep olabileceklerine işaret ederek bu durumun insanlık için şok edici sonuçlar doğurabileceği uyarısında bulunmuştur. Stevens, yaşanması muhtemel olumsuz sonuçların önüne geçmek için Osmanlı hükümetinin göçmenleri imparatorluğun farklı yerlerine dağıtmak suretiyle İstanbul'dan Trabzon'a gemiler gönderdiğine de dikkat çekmiştir.

Bulwer raporunda Çerkes halkının İngilizlerden beklentilerini içeren dilekçelerine de yer vermiştir. İngiltere kraliçesine hitaben yazılan dilekçelerde Çerkes halkı; 80 yılı

⁶ FO 881/3065. Respecting Circassia Emigrants in Turkey, s.1., January 1877.

⁷ FO 881/1259, Konsolos Stevens'dan Earl Russell'e, No.1, s.1. Trabzon 17 Şubat 1864.

aşkın süredir Rus hükümetinin hukuk üstünlüğünü yok sayarak yasalara aykırı bir şekilde Çerkes hâkimiyetini tutmaya çalıştığını ve çaresiz durumda olan kadın, çocuk ve yaşlıları koyun kasapları gibi öldürdüklerini iletmışlerdir. Karşı karşıya kaldıkları durumun vahametini aktaran Çerkes halkı; başlarının üstünde dönen, soluksuzluğuna meydan okuyan ve kafalarına süngü dayanan bir uygarlık için böyle zulüm ve zulüm eyleminin olmadığını, baba ile oğul arasında hayatlarının ve mülklerinin bedeli olarak ülkelerini savunduklarını dile getirmişlerdir. Rus hükümetinin zulmüne karşı çıkmaktan dahi kaçındıklarını ve buna rağmen birçok kişinin Ruslar tarafından öldürüldüğünü, son 1-2 yıl içinde kuraklığın sebep olduğu açlığa Rusların da hem kara hem de denizden yaptıkları saldırılar ile birçok Çerkes'in savaştan dolayı dağlarda hayatını kaybettiğini bir kısmının da denizde kayboldukları şeklindeki serzenişlerini dile getirmiştir. Rus zulmünün ulaştığı boyuta dikkat çeken Çerkes halkı; Rus hükümetinin ülkemiz üzerindeki acımasız saldırılarını kaldırmak, ülkemizi ve ulusumuzu bir arada tutmak için insanlığın koruyucu adaleti diye tanımladığı İngiliz hükümetinden yardım talebinde bulunmuştur. Müteakiben Çerkes halkı; bir soykırım ile karşı karşıya kaldıklarına işaret ederek, ülkeleri ve ırklarının korunması için İngiliz hükümetinin bu yardımı yapmaması durumunda, düşmanın acımasız saldırıları sonucu yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldıklarını vurgulamışlardır. Bunun ile birlikte Çerkes halkı; çocuk, kadın ve yaşlılar için güvenlik alanı talebinde bulunarak, açlığın sonucu olarak ortaya çıkan bu taleplerinin dikkate alınmaması durumunda haklarının tanrının huzurunda arayacaklarını ancak bu konuda Birleşik Krallık Majestelerinin egemenliğine, gücüne ve zayıfları koruyan kudretine güvendiklerini de belirtmişlerdir. Çerkes halkı dilekçelerini İmparatoriçeye dua ederek sonlandırırken, bu mütevazı dilekçelerinin İngiliz hükümeti tarafından uluslarının içine düştükleri çaresiz ve sefil koşullarının tanınması dilekleri ile değerlendirilmesini istemişlerdir.⁸

3. Çerkeslerin Anadolu'ya İskânları

İngiltere'nin İstanbul elçisi H. Bulwer'in Earl Russell'a 3 Mayıs 1864'te göndermiş olduğu raporda, Anadolu'ya ulaşan göçmenlerin karşılaştıkları başlıca sorunlar, İngilizlerin göçmenlere bakış açısı ile İstanbul hükümeti tarafından uygulanan göçmen politikası hakkında dikkat çeken bilgiler yer almaktadır. Söz konusu raporda özetle şu bilgiler yer almaktadır: *Çerkeslerin Osmanlı'ya büyük ve ani göç ettiklerinden haberdarsınızdır. Yalnızca bir ülkeden daha fazlasını düşünen, yabancı bir düşmanın hakimiyeti yerine özgür olan bir hayattan üstün olan nedir? Onların savunmasını ölümsüzleştiren kayırları uçuruyorlar ve Çerkesler komşu imparatorluktan sığınma istiyorlar. Kısacası; Çerkesler gitti, Çerkesler'i kurtarmak için henüz bir şey yok!*

Osmanlı Hükümeti, göçmenlerin arzu ettikleri sığınma evi için oldukça istekli. Lord'umuz bildiğiniz gibi bunu yapmak zordur. Fakat bunun için 200 bin lira gereklidir. Bu mutsuz sürgüne misafirperverlik kazandırmanın bir yolu da bunları farklı ilçelerdeki farklı Türk köylerinde bölerek her dört Türk ailesine bir Çerkes ailesi ayırmaktır. Şüphesiz en ucuz yol bu olmakla birlikte, vahim olan ise bu durumun Türk köylüsünün hali hazırdaki durumunu ve sefaletini artıracak olmasıdır. Bu durum yoksul Çerkeslere

⁸ FO 881/1259, Konsolos Baiwer'den Earl Russell'e, No.3, İstanbul 12 Nisan 1864, s.2-3.

korkutucu bir şans verme imkânı tanıyor olsa bile bu neredeyse yenilmez kabul edilen bu savaşçıların gücünün bölünmesine, dağılmasına ve kaybolmasına sebep olacağından, böyle şartlar altında bunların Rus ihlallerine karşı bir engel oluşturacakları da beklenmemelidir.

Öte yandan göçmenleri Türk imparatorluğunun bir kısmında toplamak onları tamamen savunmasız durumda bırakacaktır. Onlar St. Petersburg kabinesinin iddialı imar projelerine maruz kalabilirler fakat onlar kendilerini koruyabilirler. Kısacası, Karadeniz'den Erzurum'a kadar uzanan hatta bu cesur kaçak göçmenleri toplamak kısa bir süre içinde Türkiye ile Avrupa arasında siyasi bir politika meselesi haline dönüşebilir. Bu ülke göçmenlerin terk ettikleri ülkelerinin tam tersi olup, burada onlara hata ve anılarını unutturmadan yaşadıkları talihsizliklerden kurtulmaları için ortam sağlanmalıdır. Onlar hali hazırda Türk nüfusunun yaşadığı tarımsal bölgelere gönderilebilir ya da Türk ordusu için donatılarak askeri bir koloniyeye dönüştürülebilirler. Ancak Türk hükümetinin bunlar için müstahkem şehirler inşa etmesi oldukça zor. Esas ve öncelikli olan Çerkes nüfus için kullanışlı ve büyük şeyler başarmaktır.

Lordumuz Trabzon'dan Erzurum'a uzanacak bir yola ne kadar ihtiyaç olduğunu bilir. Son birkaç haftadır yaşanan olaylar Türk ticareti için alınan önlemleri giderek daha da acil duruma getiriyor. Son zamanlarda İran'dan gelen trafik sadece Rus hattına kadar uzanmıyor aynı zamanda Erzurum'dan denize ulaşan bazı yollar ile Rusya sınırına kadar uzanan İran yolları da yeniden inşa edilmelidir. Daha önce üç kez Bab-ı Ali'ye sunulup kabul edilmeyen öneriler bu kez Fuad Paşa⁹ tarafından kabul edildi. Çerkes göçmenlerin başvurusu ile kabul edilen bu yolların inşası ile en uzak yerler yakınlaşacaktı. Böylelikle; Türkiye'nin gelecekte maruz kalacağı saldırılar karşısında (Türkiye meselesi Avrupa'nın meselesi olarak) kalıcı savunması sağlanacak, Osmanlı ordusuna acil kaynak sağlanacak, acil yardım kaynağı Osmanlı tarım nüfusunu rahatlatacak ve son olarak bu koşullar sadece Osmanlı'nın yüksek çıkarları için değil tüm Dünya'nın çıkarları için geçerli olacaktır. Ancak bütün bunlar için Türkiye'nin geliri yetersiz olup Türkiye'ye gelir tahsis edilmeli ya da kredinin verilmesi kolaylaştırılmalıdır. Aynı zamanda yıllık gelir artarsa bu kadar büyük sorunlar olmayacak. Benim yaptığım hesaba göre, Çerkes nüfusun Erzurum yollarının inşa edilmesinde istihdam edilmesi için 1 milyon 500 bin sterlin gerekmektedir. Yıllık 100 bin sterlinden daha az faiz alınabilir. Türkiye'nin bu kadar para toplamayı çok zor görüyor. Türkiye, para talebinde bulunmadan ve böyle bir yardım almadan ilerleyebilirse bu durum onun daha elverişli bir konuma yükselmesine yol açacaktır. Benim belirttiğim konularda krediyi artırmak için Paris ve Londra'da bir komite oluşturuldu. Benim belirlediğim konularda Türkiye faizi garanti etmeli. Trabzon gümrüğü ve daha çok artırılan vergiler uygun garanti olarak düşünülebilir. Bu arada bazı Avrupalı delegeler, Osmanlı konularından oluşan bir komisyon kurmalıdır. Bu projemle ilgili iki gün önce Ali¹⁰ ve Fuat Paşalar ile görüştüğümde gördüm ki bunlarla

⁹ Fuad Paşa, dönemin Osmanlı Devleti'nin sadrazamıdır. Geniş bilgi için bkz: Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizade", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13. s.203.

¹⁰ Ali Paşa, dönemin Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nazırıdır. Geniş bilgi için bkz: Kemal Beydilli, "Ali Paşa, Mehmed Emin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2. s.426.

ilgili ve bunlarda gerçek anlamda bir istek var ve bu beni fazlası ile büyüledi. Daha sonra bu durumu Fransa'nın İstanbul elçisi M. De Moustier'e ilettim ve kendisi de böyle bir şey düşündüğünü söyledi ve konu ile bu konuşmanın ardından kendisine saygı duyan hükümetlere seslenmek üzere bir anlaşma yaptık.¹¹

İstanbul konsolosu Bulwer'den Earl Russell'a gönderilen 11 Mayıs 1864 tarihli raporda Bulwer; Türkiye alacağı para için bir teminat vermezse Çerkes hareketlerinde herhangi bir olumlu yaklaşım olmayacaktır. Ancak Türkiye talep ettiği para için geçerli sebepler öne sürebilirse lehine bir karar çıkabilir. Türkiye eğer para yardımı almadan sorunlarını çözerse bu durum onun daha elverişli bir konuma yükselmesini sağlayacaktır.¹² Şeklindeki ifadeler yer vermiştir.

17 Mayıs 1864 tarihinde Petersburg elçisi Lord Napier'in Earl Russell'a göndermiş olduğu raporda Napier, Çerkes ahalinin içine düştükleri acı durumu şu sözlerle açıklamaktaydı: *Dün Prens Gortchakoff'un İngiliz gazetelerinde yer alan acı beyanlarında, Çerkes kökenli göçmenlerin Türkiye'ye girişlerinde maruz kaldıkları zorluklar ve Türk maliyesine yüklenen masraflar ile ilgili acı ifadeler dikkatini çekmiştir. 300 bin kişilik bir nüfusun kabul edilmesine gösterilen rızanın yükü, Türk maliyesi üzerine oldukça fazladır.*

Başbakan yardımcısı¹³, kabilenin ülkelerini terk etmek konusunda ısrar ettiklerini söyledi. İmparatorluk hükümeti pişman olup; bu insanların dağ tutkunu hastalıklarını¹⁴ tedavi etmenin ve hürçün alışkanlıklarından uzaklaştırmanın mümkün olmadığını belirtmekle birlikte fakat Çerkeslerin yerleşmeyi reddettikleri topraklar için herkese eşit teklif yapıldığını da ekledi.

Prens Gortchakoff'a yaklaşık iki yıl önce Kafkas ordusunun en seçkin subaylarından biri olan Prens Mirski, o dönemde Karadeniz kıyısındaki kavimlerin eli silah tutan yaklaşık 30 bin savaşçı olduğunu söylemişti. Bu da yaklaşık 250 bin kişilik nüfus demekti. Bununla birlikte herkesin göç etmediği düşünüldüğünde 300 bin kişinin göç ettiği abartılı bir tahmin olabilirdi. Türk hükümeti bir taraftan ciddi bir masrafa girdiyse de diğer taraftan bu göçmenler Osmanlı'nın Müslüman nüfusuna ve Türk ordusuna önemli katkı sağlayacaktır.¹⁵

19 Mayıs 1864'te İngiltere'nin Paris konsolosu Earl Cowley tarafından Earl Russell'a gönderilen raporda; Türkiye'nin herhangi bir bölgesinin Çerkes göçmenler için kolonileştirilmesi fikri elçi Sir Henry Bulwer aracılığı ile Lord'uma bildirmek istediğini ifade ederek, bu konuda Bulwer'in Fransız meslektaşısı M. Drouyn De Lhuys'un onunla aynı fikirde olduğunu size söylemekten onur duyarım.¹⁶ Şeklindeki sözler dikkat çekmektedir.

¹¹ FO 881/1259, Konsolos H. Bulwer'den Earl Russell'e, No.7, İstanbul 3 Mayıs 1864, s.5-7.

¹² FO 881/1259, Konsolos H. Bulwer'den Earl Russell'e, No.8, İstanbul 11 Mayıs 1864, s.7.

¹³ Napier'in "Başbakan Yardımcısı" diye belirttiği kişi muhtemelen dönemin sadrazamı olan kişidir.

¹⁴ Kafkas halkları için "dağ kabileleri" de denilmektedir. Kafkasların yüksek dağlarında, serin yaylalarında yaşamaya alışkın bu kavimlerin karasal bir iklim ve alçak bir coğrafyada yaşamaya alışmaları oldukça zor olacaktır.

¹⁵ FO 881/1259, Konsolos Lord Napier'den Earl Russell'e, No.10, St. Petersburg 17 Mayıs 1864, s.7-8.

¹⁶ FO 881/1259, Konsolos Earl Cowley'den Earl Russell'e, No.9, Paris 19 Mayıs 1864, s.7.

Aynı tarihte Petersburg İngiliz elçisi Lord Napier'in Eral Russell'a göndermiş olduğu raporda Çerkes göçleri ile alakalı bu ayrıntılar şu ifadelerle aktarılmıştır: *Kafkasya'nın batı bölümündeki kabilelerin Kouban'a ve Türkiye'ye yerleştiklerini bildirmek isterim. Kavimler tarafından ele geçirilen bölgenin bir dağ sıralamasına sahip olduğunu belirtmek isterim. Bölgede yer alan büyük akarsular kuzeyde Kouban'a doğru küçük nehirler ise güneyde Karadeniz yönüne doğru akmaktadır. Bölge, 43° 30' ve 44° 30' enlemleri ile 38° derece ile 40° boylamları arasında uzanır.*

Beraberinde gönderilen haritada göç edenlerin bir arada bulunduğu kıyı kesimler kırmızı mürekkep ile belirtilmiştir. Sürgüne gönderilen insanların toplam sayısı hakkında henüz tahminde bulunulmuyor. Savaş Bakanının bana gönderdiği sayı 100 binden fazladır. Yabancı gazetelerin bu sayıyı 300 bin olarak hesaplaması sonucu Prens Gortchakoff bu ifadenin abartıldığını onayladı. Lord'a sunduğumuz bu raporda bu sayıyı 80 bin olarak verdik. Sadece Mart ayında 30 bin kişi Touapse Nehri'nin başından hareket etti. Ayrıca 50 bine yakın kişinin de kıyılarda çeşitli noktalarda beklediği söyleniyor. Birçoğunun da daha önce göç ettiğinin farkında olup göç hareketinin sona erdiğinden de emin değiliz. Kouban'nın ovalarında bulunan konutlara Abadzehler'in (Abhazlar) yerleşmeyi kabul etmesi alternatif olarak kabul edilse bile yerleşenlere ait bir sayıya ulaşamıyoruz. Nihai olarak her yaştan toplam 150 bin kişi Türkiye'ye yerleşirse hem hükümet hem de halk bu yükü kaldıramayabilir. Bu sayıdaki göçmenlerin bir yıllık giyinme, beslenme ve barınma ihtiyaçlarının karşılandığını düşünmek zordur. Bu tam anlamıyla 500 bin sterlin olarak düşünüldüğünde kendileri bundan az kazanım sağlayacaktır.

Ruslar göç etmek isteyen dağcılara¹⁷, uygun arazilere yerleşmeleri için bir teklifte bulundu. Yerleşim sağlamaları için bir araziye bağışlayıp yerel yönetimin imtiyazlarından yararlanma hakkı vereceğini söyledi. Kabileler teklifi kabul ederlerse, halkın uzlaşması Rus hükümeti açısından büyük miktarda bir maliyete neden olacak ücretin cömertçe görünmesi Türkiye'nin acele ile kabul etmesine neden oldu. Rus hükümeti bence eşit ölçüde cömert olmayı kabul etseydi, kendi için yararlı olan bu işin masraflarının bir bölümünü üstlenmeyi teklif ederdi.

Bu konuda Rus hükümetinin yaptığı işlerdeki teorik adaletsizlikten bahsetmek boşuna olur. Birtakım yanlışlıklar var. Ruslar, Çerkeslerin yaşadıkları yerleri alma ve onları kendi mülklerinden etme, bağımsızlıklarını ellerinden alma hakkına sahip değillerdir. İngiltere'nin makul bir akılla tasdik edip yeniden değerlendirme yapmamızı sağlayacak kadar onların suçsuz olduklarını bilmiyorum. Ancak güçlü bir hükümet ve uygar bir halk nadiren işgal ettiği bölgeleri sömürürken yarı barbar, yırtıcı avcı ve tarımsal kabileleri gasp ederek temasa girer. Kuzey Amerika Kızılderililerine Moria'nın tarlaları (Yeni Zelanda'da doğa harikası bir köy) gibi avlanma alanı sağlaması İngiltere'nin yerleşimi altındakilere yasalara göre eksiksiz bir düzen sağladığını gösteriyor. Hindistan sınırındaki kabilelerin maruz kaldığı çalkantılı tarihine bakıldığında yeni ve garip yerleşim yerlerine gidip benimseyen bazı örnekler bulmak imkânsız değildir. Belki de, bu tür şeyler kınanmalı ve hor görülmemelidir. Kötülüklerin

¹⁷ Napier Kafkas halklarını "Dağlılar" olarak tanımlamıştır.

hafifletilmesine engel olmamak, insanlık için yardımsever davranmak Hristiyan bir hükümetin görevi olmalıdır.

Rus idaresinin gerçekleştirdiğini öne sürdüğü politikalarının ve öne atılan kesimlerin (göçmenlerin) acılarını azaltma konusunda hangi yetki ile hareket ettiğini kontrol etmeye çalışacağım. Rusya, bu kabilelere yeni yerleşim yeri ve evler vermek amacıyla halkı yeterince teşvik etmek için elinden geleni yapıyor mu? Olası göç ihtimalinde karşılaşılabilecek zorluk ve tehlikeler konusunda insanlar uyarılmış mı? Beslenme ve ulaşım araçları sağlayıp sağlamadıkları, Türklerin desteğini takdir edip etmediklerini ve Bab-ı Ali'ye özgürlük için verilen ücret hakkında henüz çok az kanıtım var. Rusya'daki resmi dergiler vicdanın değil zaferin dili olmuştur.¹⁸

Earl Russell'dan Sir Henry Bulwer'a 25 Mayıs 1864'te gönderilen raporda, Çerkeslerin Osmanlı ülkesine göçleri hususunda daha önce Majesteleri hükümetine gönderilen rapor göz önünde tutularak, bu mutsuz ve sefil insanlar için kalıcı bir yerleşim alanını sağlamanın en iyi yolları konusunda bize bildirdiğiniz önerilerinizle Onların aynı fikirde olduklarını size bildirmek zorundayım.¹⁹

23 Mayıs 1864'te Petersburg elçisi Lord Napier Earl Russell'a göndermiş olduğu raporda Prens Gortchakoff'un gizli sekreterlerinden M. Constantine Oatacazy'yi ziyaretinde Constantine'nin Çerkes kabilelerinin göçleri ile ilgili verdiği bilgileri şöyle aktarmaktadır: *M. Oatacazy'nin açıklamalarına göre Rus hükümetinin hala eli silah tutan dağcılarını yerlerinden etmek için risk almakta kararlı olduğu görülmektedir. Belirlenen sisteme göre, birliklerini ve yeni yerleşim yerlerini Kazak kalelerinin olduğu vadilere yavaş yavaş taşımak için iki yıl geçmişti. Bu vadilerdeki akarsular Kouban'ın havzasına dökülüyor. Yerli halkın yaşadığı yerlere el koyularak bu havzada yaşayan insanlar güneye doğru yani Karadeniz'e doğru eğilimli olan vadilere sürüldü. Ve bu bölgenin sadık ve vahşi insanları kitleler halinde sahile doğru götürüldüler.*

Bu sonucu iki yıl önce General Prens Misrki olağanüstü bir doğrulukla öngörüyordu ve sanırım bu olay, o zamanlar majesteleri hükümetine de bildirildi. Rus ordusunun Kafkasya'daki en cesur ve akıllı liderlerinden biri olan bu subay, bana şu sözü teyit ederek; şu an ki son güçlerin ortadan kalkacağını güven sağlayarak onayladı. Rusya'nın politikası samimi ve istikrarlı olmasa da halkı yok etme arzusuna sahip değildi. Amaç onları yerinden etmektir. Göç ile ilgili bir sonuç elde etmek için müzakereler gerçekleştirilerek tekrardan girişimlerde bulunuldu ve Rus yönetimi görüşmelerde tamamen başarısız oldu. M. Catacazy, Savunma Bürosunun kullanımı için hazırlanan resmi haritada yaklaşık 150 mil boyunca Kouban'ın güney kıyısında uzanan üç yerleşim yeri hakkında bana bilgi verdi. Bu bölgede Schapsougs'un (Şapsıçlar) Bjedouchofs ve Abadzekhes'in (Abhazlar) başarılı bir şekilde sömürgeleştirildiğini söyledi fakat net bir sayı vermedi. Ancak Abadzekhes'in (Abhazlar) yalnızca 30 binden fazla olduğunu söylüyor. Böylelikle bu kişilerin hepsinin hatta son göç hareketi öncesi büyük çoğunluğunun Türkiye'ye göç etmeyi tercih ettiklerini varsaymak bir hata olur. Geçen yıl imparator Kafkasya'da iken o kabilelerin sınırlarını ziyaret etti ve onlardan bir heyet ile görüşerek topraklarında kalmalarını istedi. Böylelikle barış döneminde ve

¹⁸ FO 881/1259, Konsolos Lord Napier'den Earl Russell'e, No.12, St. Petersburg 19 Mayıs 1864, s.9-11.

¹⁹ FO 881/1259, Earl Russell'den H. Bulwer'e, No.11, Foreign Office 25 Mayıs 1864, s.8.

Rusların verdiği iyi bir bölgede yaşama sözü verdiler. Daha sonra İmparator, bana göre aşırı yurttacı alışkanlıklarını görerek ve onların zorlandıklarını düşünerek taleplerini reddetti ve onlara ya savaşmak ya da Kouban veya Türkiye'ye göç seçimini teklif etti. Savaş harici bir alternatifi ve serveti kabul ederek Rus hükümeti yerine Müslüman iktidarının cömertliğine kapıldılar. M. Catacazy'ye göre, Türklerin göçmenlere sundukları şartlar onların sürekli göç etmelerine büyük katkıda bulundu. Göçmenler çok geç olsa da rahatsız olduklarını keşfettiler ve Rus hükümetinden hareketi ertelemek ve düzenlemek için yardım talep ettiler.

Bununla birlikte kıyılarda kabilelerin farklı fikirlerde olup telaş oluşturmaları muhtemelen hem Rusları hem de Türkleri şaşkına çevirdi. Göçmenlerin maruz kaldıkları zorluklar ve acılar ile ilgili olarak yurtdışında dağıtılan raporlardan İmparator haberdar edildiğinde, Grand Duke Michael'a telgrafta göndererek, bu duruma ilişkin soruşturma yapmak için ajanların gönderilmesini istiyordu. Rahatlama sağlamak için ajan göndermek yerine Büyük Dük, şahsen bölgeye gitti ve son iki hafta boyunca orda kaldı. Son raporları Gagri yakınlarındaki Sviatii Doush'dan alıp Çerkeslerin Rus topraklarındaki sıkıntılarının abartıldığı İmparator Majestelerine bildirdi. Belgede Büyük Dük, bölgede canlı stok bulunduğunu, ekme dağılımlarının kendilerine yapıldığını ve sağlık durumlarının hiçbir şekilde kötü olmadığını onayladı. Ayrıca salgın bir hastalığın olmadığını da bildirdi. M. Catacazy'e göre, Türkiye'ye göç eden göçmenlerin acı ve sıkıntıları Trabzon'a vardktan sonra, yanlış yönetilme ve sultanın gönderdiği yardımın yanlış kullanılmasından kaynaklandığını iddia ederek sözlerine şu şekilde devam etmiştir: Büyük Dük, Karadeniz'deki bütün Rus savaş gemilerini ve görevi yerine getirecek tüccar gemilerini yardıma çağırma yetkisi istedi. Böylece ülkeyi terk etme eğiliminde olanlara daha iyi ulaşım araçları sağlanacaktı. Bununla birlikte, belirli bir reaksiyon ve hareketlilik başlamış gibi görünüyordu.

Rus hükümetinin Çerkesleri Kouban'da tutmasına karşı iddialara ve itirazlara karşın İmparator ve Büyük Dük'ün insancıl duygularını sorgulamak niyetinde değilim. Rus hükümetinin geleneksel politikası sonucu kurbanların maruz kaldıkları mutsuzluk ve acıdan etkileneceğinden eminim. Göçün gerçekleşeceği anlaşıldığında, aşırı kalabalık için tıbbi yardımlar gerçekleştirerek hastalığın yayılmaması için önlemler alınmalıdır. Bu önlemler sürgündeki ve Türk nüfusu içindeki halk için alınmalıdır. Bu zor görev olabilir ancak vicdani olan bir hükümetin yerel yetkilileri uyandırması ve bu felaketi önlemek için bir şeyler yapması gereklidir.

Trabzon'daki Rusya konsolosunun yaptığı son hesaplamalara göre, o bölgeye²⁰ göç edenler arasında ortalama ölenlerin sayısı her gün 40'a ulaşmaktadır. Savaş Bakanı M. Catacazy'nin verdiği bilgilere göre, göç edenlerin tamamı 100 bini aşmamıştır. Ancak Rus yetkililerin dağların girintilerinde yeni bir kabilenin varlığını keşfettiği bilgisini M. Catacazy'nin bana bildirdiği gibi, bu ifadeye kesin bir güven duymadım. Böyle bir ülkedeki istatistik bilgileri çok eksik olmalıdır.²¹

²⁰ Burada kastedilen bölge Trabzon olmalıdır. Nitekim Kafkaslarda Rus zulmünden kaçanlar Karadeniz üzerinden Trabzon'a ulaştıktan sonra Osmanlı Devleti tarafından uygun görülen yerlere iskân edilmişlerdir.

²¹ FO 881/1259, Konsolos Lord Napier'den Earl Russell'e, No.13, St. Petersburg 23 Mayıs 1864, s.11-13.

Napier'in 24 Mayıs 1864'te Russell'a gönderdiği ve Odessa ulakçısından aldığı söylediği, Rus yetkililerinin Çerkes göçmenlerin acılarına sebep olanları tüm sorumluluktan muaf tutma girişiminde bulunduğu bir makaleyi, resmi günlüğün bir özeti olarak Lorduma sunmaktan onur duyarım dediği rapordur. Napier raporunda şu ifadelere yer vermiştir: *Çerkes göçmenlerinin durumunu ele alan Rus gazetesinin tartışması olağanüstü bir olaydır. Sahil bölgelerde yaşanan göçün kontrol dışı kalması ve hatta Rusya'nın gücünün ötesinde gerçekleştiğini varsayıyor ancak Rusların yıllarca Karadeniz'in doğu kıyısında gücünü ilan etmiş ve yabancı ulusların orada ticaret yapmasını yasaklamıştı. Bu tutarsızlıklara daha sert bir teyit getirerek, Çerkes göçmenlere İmparator hükümeti içinde düşman mı? Yoksa pasif mi? Kaldıkları sorgulanmaksızın maddi yardımda bulduklarını belirttiler.*²²

Trabzon konsolosu Steven tarafından 19 Mayıs 1864'te Earl Russell'a gönderilen ve Rus zulmünü açıkça göz önüne seren rapordaki Steven'in ifadeleri ise şu şekildedir: *Göç eden Çerkesler her geçen gün gelmeye devam ediyor. Dün Akçakale'de ve Saradereh'de bulunan sayı 25 bini geçti. Ölü sayısı gün başına 120-150 arasındadır. 35 bin ile 45 bin arasındaki kişi Samsun'a inmiş ve orda da endişe verici derecede hastalık bulaştırmışlardır. Son zamanlarda 48 saat içinde 500 kadar ölüm meydana geldi. Fırıncılar korkudan fırınlarını kapattı ve şehri terk etti. Birkaç gündür ekme sıkıntısı bulunuyor. Dr. Barozzi, göçmenlere yardım için Samsun'a geçti.*

Yelkenli bir Türk buharlı firkateyni ve küçük dalgıçlar yakın zamanda İstanbul'dan bu bölgeye geldiler. Osmanlı Devleti yetkilileri Çerkesleri kıyı şeridinden Varna'ya doğru göç ettirmek üzere emir verdi. Ülkelerinden ayrılmaya hazır olanların sayısı 200 binden fazladır. Rusya eski tutumunu koruyarak Mayıs ayının sonlarına doğru Çerkeslerin Kafkasları terk edip yola çıkmalarında ısrar ediyor.

*Trabzon'da Oubikh (Ubıhlar) kabilesinden göçmenler bulunuyor. Bu göçmenler genelde acımasız bir karaktere sahipler. Hastalığın son bulması için bir önlem almadıkları gibi temizlik konusunda da saygı duymamaktadırlar. Birlikte toplu yaşadıkları için birbirlerine hastalığı bulaştırıyorlar. Yerel yetkililerce kendilerine dağıtılan erzak ve kıyafetleri satıyorlar. Cesetleri saran patiskaları çalmak için geceleri dolaşıyorlar ve cesetleri açık alanlara terk ediyorlar. Son zamanlarda ölen kişilerin besinlerini almaya devam etmek amacıyla yerel makamlardan birkaç kişiyi öldürdüler. Çadırlardan birinde on bir gün boyunca saklanan bir ceset bulundu. Diğer göçmenler en ufak bir tiksime duymadan aynı çadırı işgal ettiler. Böylesine sefil bir durum havalanın ısınması ile enfeksiyonun daha hızlı yayılmasına yol açacaktır. Bu düzensizlik karşısında Bab-ı Ali'nin ilgisi yeniden canlanmalıdır. Yoksa iki önemli ticaret şehri olan Trabzon ve Samsun ciddi zarar göreceklerdir.*²³ Şu ana kadar Güney Rus Müslümanlarının en büyük ve önemli yerleşmeleri İzmit ve civarıdır. 1864-1870 yılları arasında sadece Anadoluya Kafkasyadan gelen mültecilerin sayısının 400.000'den az olmadığı tahmin edilmektedir.²⁴

²² FO 881/1259, Konsolos Lord Napier'den Earl Russell'e, No.14, St. Petersburg 24 Mayıs 1864, s.13.

²³ FO 881/1259, Konsolos Stevens'tan Earl Russell'e, No.15, Trabzon 19 Mayıs 1864, s.14.

²⁴ FO 371/150, Asiatic Turkey-13656, Inclosure in No.1, s.48-49, 16 Nisan 1906.

Bölgedeki İngiliz konsolosların tuttuğu raporlar Rusya'nın Kafkas kabilelerine yaptığı zulümleri yansıtmaya açısından son derece değerli bilgiler içermektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devlet erkânının mağdur olan Çerkes göçmenleri için ürettiği politikalar ve yaptığı çabalar da dikkate şayandır. Bu raporlardan Çerkeslerin gerek uğradıkları Rus zulmü ve gerek bu zulümden kaçarken karşılaştıkları açlık, sefalet ve hastalık gibi vahim durumları tespit etmek mümkündür.

Sonuç

Kafkaslar sahip olduğu stratejik önem sebebiyle asırlar boyunca egemen güçlerin nüfuz mücadelesine tanık olmuş kadim bir bölgedir. Bu sebeple bölgede yaşayan milletler egemen güçler tarafından sürgün, asimilasyon ve katliam gibi politikalarına maruz kalmışlardır. Bu politikaların belkide en acımasız 1864 yılında Ruslar tarafından uygulanmıştır. Rusya hem sıcak denizlere inme hayali hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki gücünü kaybetmesi sayesinde Kafkaslar'daki hâkimiyeti ele geçirmiştir. Bu hâkimiyetini perçinlemek için bölgede yaşayan ve Çerkes olarak adlandırılan insanları Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göçe zorladıkları gibi göçe direnenleri Hristiyanlaşmak ve ölüm arasında seçime zorlanmışlardır. Rus ordusu göçe ve Hristiyanlaşmaya direnen Çerkeslerin köylerini yakıp yıkarak bu asil halkı kadın-çocuk demeden türlü zulümlere maruz bırakmışlardır.

Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na göçleri dönemin bir diğer baskın gücünü teşkil eden İngiltere'nin dikkatle takip ettiği bir konu olmuştur. İngilizlerin bu ilgilerini o dönemin İngiliz Hükümeti ve bölgedeki temsilcileri arasında yapılan yazışmalarda açık bir şekilde görülmektedir. Anlaşılacağı üzere bu yazışmalar batı dünyasının çıkarıcı eğilimlerini yansıtan örnekler niteliğindedir. Bu çalışmadan İngilizlerin, en vahim insanî olaylara bile kendi çıkarları doğrultusunda yaklaştıklarını ve bu olaylardan nasıl istifade edebileceğini hesapladıklarını görmek mümkündür. İngilizlerin, mültecilere kucak açan Osmanlı İmparatorluğu'nu borçlandırıp özellikle Karadeniz'deki limanlarda söz sahibi olma ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu mültecileri etkin kullanımının önüne geçme düşüncesi oldukça şaşırtıcıdır. 1864 Çerkes Soykırımı neticesinde başta Osmanlı Türkiyesi olmak üzere dünyanın birçok yanına sürülen Çerkeslerin mağduriyetleri bugün de devam etmektedir. Katledilen yaklaşık iki milyon Müslüman karşısında o dönemde olduğu gibi batı dünyasının bugün de sessizliğini ve ilgisizliğini koruması bizlerin bu konuya daha fazla eğilmemiz gereğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Aslan Cahit (2006). “Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, 1, s: 103-154
- Bayraktar Hilmi (2007). “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, s.405-432
- Beydilli Kemal (1989), “Ali Paşa, Mehmed Emin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2. s.425-426. İstanbul.
- Budak Mustafa (2015). “Rusya’nın Kafkaslarda Yayılma Siyaseti”, *Yeni Türkiye*, (Kafkaslar Özel Sayısı IV),74, s.18-54
- Çiçek Nazan (2009). “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”, İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64-1, s:57-88
- FO 371/150, Asiatic Turkey-13656, İnclosure in No.1
- FO 881/1259, Paper Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, June 4 1864.
- FO 881/3065. Respecting Circassian Emigrants in Turkey, s.1., January 1877.
- Köprülü F. Orhan (1996). “Fuad Paşa, Keçecizade”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13. s.202-205. İstanbul.
- Mambet Halim (27 Mart 2004). “140. Yılında Çerkes Sürgünü Hakkında Kısa Bilgiler”, (Çeviren: Ergun YILDIZ), Adige Psalhe Gazetesi.
- Natho Kadir (2009). Circassian History, ABD.
- Özkiraz Ahmet (2015). Mehmet ÇETİN, “1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu’da Çerkes İsyanı ve Osmanlı Devleti’nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu”, *Tesam Akademi Dergisi*, 2-2, s.9-28
- Şahin Cemile (2016). “Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu’da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergi*, 5-8, s.2782-2816.
- Satış İhsan (2012). “Kırım Savaşı’ndan Sonra Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, s.517-531
- Şaşmaz Musa (1998). “İmmigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864”, *Otam*, S.9, s.331-366.
- Şemseddin Sami (2007). Kâmûs-i Türkî, İstanbul
- Tulum Cahit (1989-1990). “1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler”, *Kafdağı*, 33-36, s.83
- Yeşilot Okan (2008). “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 14-36, s.187-199.
- Yılmaz Özgür (2014). “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas*, S.3/2014, s.133-156.

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNINDA MANASTIR'DA SUÇ CRIME IN BITOLA IN THE ANNOUNCEMENT OF THE SECOND CONSTITUTION

HATİCE AKIN ZORBA

Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr. Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History.

hakin@akdeniz.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-3043-8076>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.11.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 17.04.2018

Sayfa-*Pages* : 423-438

 : <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3842>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNINDA MANASTIR'DA SUÇ
CRIME IN BITOLA IN THE ANNOUNCEMENT OF THE SECOND
CONSTITUTION

HATİCE AKIN ZORBA

Öz

Osmanlı Devleti'nde 1878 tarihinden itibaren düzenlenmeye başlanan cerâim cetvellerinde suç işleyenlerin ve mağdurların milliyeti, yaşadığı yer, suçun çeşidi, nerede, nasıl ve ne sebepten işlendiğine dair bilgiler verilmektedir. Değerlendirilen 1908 Manastır Cerâim Defteri gerek dönem gerek ait olduğu bölge açısından önem arz etmektedir. Zira 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupalı devletlerin çıkar çatışmasının ve Balkan devletlerinin yayılcı politikalarının sahnesi haline gelen Makedonya'da çeşitli etnik unsurlar bölgeye yönelik emellerini gerçekleştirmek amacıyla çetecilik faaliyetleri gerçekleştiriyordu. Hassas bir durumda olan bölge aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin bekası için meşrutiyet ilân edilmesi gerektiğini düşünen Jön Türklere de ev sahipliği yapmaktaydı. İlân edilen meşrutiyet sadece Müslümanlar için değil, isteklerini daha rahat dile getirebilecekleri düşüncesinden hareketle diğer etnik unsurlar tarafından da umut verici bir gelişme olarak görülmüştü. Nitekim incelenen Cerâim Defteri Manastır özelinde Osmanlı Devleti'nde işlenen suçlar ve çeşitliliği hakkında bilgi verirken bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri ve yöntemleri hakkında da bilgi vermektedir. Aynı zamanda meşrutiyetin ilânıyla bu eylemlerin önceki dönemlere nazaran görece olarak azaldığını da ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Makedonya, Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet, Suç, Eşkıyalık, Asayiş

Abstract

Since 1878 crime records in the Ottoman Empire informed ethnic identities of perpetrators and victims, where they lived, the type of crime along with where, how, when and why the crime was committed. The crime records of Bitola kept in 1908 investigated in this study are important in periodical and regional terms because Macedonia was the main stage of the expansionist policies followed by both European and Balkan states and since the last quarter of the 19th century various ethnic groups, especially Bulgarians, involved in gang activities to fulfill their regional desires. The region, therefore, was undergoing a politically delicate situation. Besides, it was the home of the Young Turks movement whose members fought for the survival of the Ottoman Empire. Under these circumstances The Second Constitution was seen promising by not only the Muslims but the other ethnic minorities as well since the minorities thought they could easily speak about their demands. Accordingly, the crime records of Bitola give valuable and detailed information not only about types of crime committed, but also about bandit activities and methods in the region. Besides, compared to the earlier periods, these records also reveal that bandit activities in the region decreased after the announcement of the Second Constitution.

Key Words: Macedonia, The Ottoman Empire, The Second Constitution, Crime, Bandit, Public Order

Giriş

14. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı hâkimiyetine giren ve Balkan coğrafyasında jeopolitik önemi tartışmasız olan Makedonya, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren giderek artan bir şekilde emperyalist güçlerin çıkar çatışmalarının bir parçası haline gelmişti¹.

19. yüzyılın sonunda Makedonya nüfusu hem etnik hem de dinsel yönden fazlasıyla çeşitlilik arz ediyordu. Halk dinsel açıdan İslamiyet'e, Musevilik'e, Katolik ve Ortodoks kiliselerine bağlıydı. Ortodoks kilisesine bağlı olanlar da ayrıca Patrikhane taraftarları ve Eksarhlık taraftarları olarak ikiye bölünmüş durumdaydı. Rum Patrikhanesi o zamana kadar idaresi altında olan bölgeleri korumaya gayret ederken, Eksarhlık'ta belli bir oranı Bulgar olan bölgelerde nüfuzunu yaymaya çalışıyordu. Halk günlük yaşamında Türkçe, Bulgarca, Arnavutça, Yunanca, Sırpça, Ulahça ve Ladino gibi çok çeşitli dilleri kullanıyordu². Osmanlı yönetimi tarafından *vilayât-i selâse* olarak da adlandırılan Selanik, Manastır Vilayetleri ile Kosova Vilayeti'nin bir kısmını içine alan Makedonya toprakları Sırpların, Yunanlıların ve Bulgarların yayılmacı politikaları çerçevesinde ele geçirmeye çalıştıkları bir bölge haline geldi.

93 Harbi sonrasında Rusya'nın talebiyle büyük Bulgaristan'ın bir parçası haline getirilmeye çalışılan Makedonya toprakları Avrupa devletlerinin müdahalesi sonucu imzalanan Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti'ne bağlı statüsünü korudu. Ancak Antlaşma'nın 23. maddesi gereğince Osmanlı Devleti'nin Makedonya topraklarında Avrupalı devletlerin denetiminde reformlar yapması kararlaştırılmıştı³. Antlaşma'nın imzalanması ile büyük Bulgaristan hedefine ulaşamayan Bulgarlar, Doğu Rumeli Vilayeti'ni 1885'te ilhak ettikten hemen sonra Makedonya ile yakından ilgilenmeye başladılar⁴. Bulgarların ardından Rum, Sırp ve Müslüman çete faaliyetlerinin gittikçe artması bölgede güvenlik zafiyetinin oluşmasına neden oldu⁵. Makedonya bölgesinde hız kazanan çete faaliyetleri nihayetinde Avrupalı güçlere Makedonya Sorunu'na doğrudan müdahale etme imkânı sağladı⁶.

Makedonya Sorunu'nda önemli bir dönüm noktası olan İlinden ayaklanması 1903'te Manastır Vilayeti'nde cereyan etti. Ayaklanma Osmanlı Devleti tarafından kısa zamanda bastırıldıysa da isyanda rol alan herkesin cezalandırılmasına yönelik kurulan özel mahkemeler gibi uygulamalar, Avrupalı devletlerin gözünde baskı politikası olarak nitelendirildi. Hemen ardından Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın vilayetler

¹Fikret Adanır; "Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında II. Meşrutiyet", *Birikim*, no.9 (1975), s.14-15.

²Mehmet Hacısalıhoğlu; *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008, s.35.; Kemal Beydilli; "İl.Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, S.9, 1989, s.78.

³Gül Tokay; *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yay., İstanbul 1995, s.33.

⁴Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, C. IX, İstanbul 1989, s.209.

⁵Ayrıntı için bkz.; Aydın; a.g.m.; Kaya Bayraktar; "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)", *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 69, Bahar 2014, s. 14-20.

⁶Memet Yetişgin; "Osmanlı Son Döneminde Balkanlardaki Olayların Bölgedeki Türk ve Müslüman Halk Üzerindeki Etkileri", *Türk Tarihinde Balkanlar*, Ed.Zeynep İskefiyeli-Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, s.869-873.

üzerindeki kontrollerini arttıran, Osmanlı yönetiminin yetkilerini kısıtlamaya yönelik Mürzsteg Programı ortaya çıktı⁷. Programının ardından bölgede giderek Avrupalı devletlerin etkisinin artması bölgenin idare edilmesini güçleştirmekteydi. Konsolosların yanı sıra yapılan jandarma reformu sonrasında bölgeye gelen yabancı subaylar Osmanlı memurlarının yaptığı her uygulamaya müdahale ediyorlardı. Yerli unsurların kendi nüfusunu fazla gösterme gayretleri, gerçekleştirdikleri çetecilik ve propaganda faaliyetleri Avrupalı devletlerin müdahalelerine eklendikçe Osmanlı Devleti bölgenin yönetiminde inisiyatifini kaybetmeye başladı⁸.

Mürzsteg Programı Makedonya'daki karışıklığa etkili bir çözüm getiremedi ve çetecilik faaliyetleri aynı şekilde devam etti⁹. Nitekim 1903-1907 yıllarında telgraf tellerinin ve köprülerin tahrip edilmesi, Patrikhane taraftarlığını bırakıp Eksarhlık taraftarı olmaları için veya komitacılara para yardımı yapmaları için ahaliyi tehdit etme ve zorlama, Eksarhane'ye devam eden kişilerin öldürülmeleri, evlerinin yakılması gibi olaylar neredeyse vaka-i adiyeye dönüşmüştü¹⁰.

Osmanlı yönetiminin uygulamalarına muhalefet eden Terakki ve İttihat Cemiyeti, 1908 başlarına kadar Avrupa'daki vilayetlerin kazalarının büyük kısmında teşkilatlanmış ve Manastır, bir Jön Türk merkezi konumuna gelmişti¹¹. Cemiyet, Makedonya topraklarının yavaş yavaş Osmanlı Devleti'nden koparılmaya çalışıldığının farkındaydı. Jön Türklerin Makedonya'daki çetelerle giriştikleri mücadele 1907-1908'de sonuç vermeye başlamış ve bu yıllarda çete faaliyetleri önemli ölçüde azalmıştı¹².

Cemiyet'e göre Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Makedonya'nın kaderi esasen devletin kaderi ile sıkı sıkıya bağlıydı. Onlar, Avrupalı devletlerin Makedonya için planladıkları ve uygulamaya koydukları reform programlarının özünde ayrı bir Makedonya Hükümeti ya da Makedonya'da özerk bir vilayet kurulması için zemin hazırlamanın olduğunu düşünüyorlardı¹³. Cemiyet'e göre Makedonya'da yaşananların en önemli sebebi Osmanlı yönetiminin genel başarısızlığıydı. II. Meşrutiyet'in ilânını sağlayacak olan ihtilâl, cemiyet üyelerince Manastır'da başlatıldı¹⁴. Meşrutiyet'in ilânından sonra Makedonya'daki reform önerileri bir süre için gündemden düştü. Jön Türk subaylarına göre Makedonya sorununun çözümü için dış yardım elzem değildi. Osmanlı subayları çetelerle mücadele etmede oldukça güçlüydü¹⁵.

⁷ Tokay; *a.g.e.*, s.46-47.

⁸ Hale Şıvgın; "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1902-1912 Yılları Arasında Makedonya", *Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Dergisi*, S.43, 2007, s.4-5.

⁹ Ayrıntı için bkz.; Tahsin Uzer; *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

¹⁰ Ayrıntı için bkz. Nimet Ayşe Bakırcılar; "1903-1907 Tarihli Manastır Ceraim Defteri Işığında Manastır'da Suç", *20th CIÉPO Symposium, 27 June-1 July 2012*, Ed.: Marinos Sariyannis, Rethymno, 2014.

¹¹ Hacısalihoğlu; *a.g.e.*, s.146.

¹² Fikret Adanır; *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s.262.

¹³ Resneli Ahmed Niyazi; *Hatırat-ı Niyazi Yahud Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebire-i Osmaniden Bir Sahife*, Sabah Matbaası, İstanbul, 1326, s. 53.

¹⁴ Tokay; *a.g.e.*, s.169.

¹⁵ Tokay; *a.g.e.*, s.174.

Manastır Cerâim Defteri

Makalenin temelini oluşturan 186 nolu Manastır Cerâim Defteri II. Meşrutiyet'in ilân edildiği döneme denk gelmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rumeli Müfettişliği fonunda kayıtlı 186 nolu Manastır Cerâim Defteri'nin (TFR.l.d.186) ilk 138 sayfası Manastır Cerâim Defteri'ne aittir. Defterin devamına Manastır Mahkeme-i Fevkalâdesi'nde (1)323 yılında görülen davaların istatistikî cetvelleri eklenmiş olup 66 sayfadır. Bu çalışmada sadece Manastır Cerâim Defteri değerlendirilmiştir.

Bilindiği gibi 1878 tarihinden itibaren Dâhiliye Nezareti'ne kazalar, sancaklar ve vilayetlerde meydana gelen suçların yer aldığı cetveller gönderilmeye başlanmıştır. Şehir ve kasabalarda polis, taşrada jandarma tarafından düzenlenip, kaymakam veya vali tarafından tasdik edilen cetvellerin gönderilmesi devletin sonuna kadar devam eden bir uygulama olmuştur¹⁶.

Manastır Cerâim Defteri (1)324 yılına ait Manastır merkez ve bağlı kazalarda işlenen suçların aylık kayıtlarını içermektedir. Kayıtlar bir tablo şeklinde altı sütun ve bunların alt başlıklarından oluşmaktadır. İlk sütun *müteaddî* başlığında olup alt başlıklarla mensup olduğu cemaat, karyesiyle isim ve şöhreti kaydedilmiştir. İkinci sütun *müteaddî-i aleyhe* aittir ve yine mensup olduğu cemaat, karyesiyle isim ve şöhreti alt başlıklarda açıklanmıştır. *Müteaddî* veya *müteaddî-i aleyhin* kimliği belirsiz ise *meçhul* olarak kaydedilmiştir. Üçüncü sütunda *cerâimin envâ'i* başlığı *maktûlîn*, *mecrûhîn*, *dağa kaldırılanlar* ve *nâ-be-dîd* olarak sınıflandırılarak sayıları kaydedilmiş ayrıca *mevâdd-i sâire-i cinâiyye* başlığı altında muhtelif suçların kısa açıklaması genelde yapılmıştır. Ancak açıklaması yapılmayan olaylar da mevcuttur. Dördüncü sütun ise tevkif olanların adedine aittir. Beşinci sütunda suçun işlendiği tarih gün, ay, yıl olarak kaydedilmiş, altıncı sütunda ise suçun nerede, nasıl ve ne sebeple gerçekleştiğine dair açıklamalara yer verilmiştir (Ek: 1).

İncelenen Manastır Cerâim Defteri'nde kayıtlara kazalara göre aylık olarak yer verilmiştir. Sırasıyla Florina (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran), Manastır Merkez (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran), Pirlepe (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrin-i Evvel), Ohri (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran), Kırçova (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz), Görice (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran), Kayalar (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran), Kesriye (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz), Grebene (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrin-i Evvel), Debre-i Bâlâ (Mart, Nisan, Mayıs, Haziran), Rekalar (Nisan, Haziran) kazalarına ait kayıtlar mevcuttur.

Florina Kazası'nda 23 katl, 3 cerh, 1 darben vefat, 1 gasb, 1 dağa kaldırma, 4 ihrâk, 2 Bulgar cemiyet-i fesâdiyesinden bulunmak, 6 eşkıyaya muâvenet, 3 muhâberât-ı fesâdiye, 1 silah bulundurma, 1 âlet-i nâriye bulundurma, 1 yol kesme, 1 bıçak çekme hadiseleri yaşanmıştır. Bu hadiselerde 36 kişi öldürülmüş, 7 kişi yaralanmış ve 1 kişi dağa kaldırılmıştır. Olayların 26'sında suçu gerçekleştiren Bulgar, 8'inde İslam, 6'sında Rum ve 3'ünde meçhul olarak kaydedilirken, 12 olayda Bulgar, 9'unda İslam, 7'sinde Rum, 2'sinde Ulah ve 1'inde Musevî saldırıya maruz kalmıştır. Hadiselerin 12 tanesi de

¹⁶ Abdülkadir Gül; "Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)", *EÜHFD*, C. XVII, S.1-2(2013), s. 6-8.

hukuk-i umûma karşı işlenmiş suç olarak kaydedilmiştir. Tüm bu vukuatlarda toplam 28 kişi tevkif edilmiştir¹⁷.

Manastır merkezinde 37 katl, 20 cerh, 4 sirkat, 1 fi'l-i şeni, 8 ihrâk, 2 gasb, 9 ahz ve gasb, 5 şekavet, 1 dağa kaldırma, 4 gaybûbet, 6 eşkıyaya muâvenet, 1 erbâb-ı fesâddan olma, 4 evrâk-ı muzırre bulundurma, 1 gark, 2 katl kasdıyla silah endaht, 3 silah bulundurma ve 5 askere karşı silah kullanma hadiseleri gerçekleşmiştir. 49 kişi katl ve 20 kişi cerh edilirken, 2 kişi dağa kaldırılmış, 8 kişi ise kaybolmuştur. İşlenen bu suçlardan dolayı kazada 161 kişi tevkif edilmiştir. Vukuatları gerçekleştirenlerin cemaatlerine bakıldığında 27'sinde İslam, 27'sinde Bulgar, 13'ünde Rum, 4'ünde Ulah ve 1'inde Sırp karşımıza çıkarken 40 olayda müteaddî eşhâs-ı meçhuldür. Saldırıya maruz kalanların cemaatlere göre dağılımı 41 olayda Bulgar, 24'ünde İslam, 23'ünde Rum, 1'inde İslam Kıpti şeklinde olup, 24 tane de hukuk-i umûma karşı işlenmiş suç bulunmaktadır¹⁸.

Pirlepe Kazası'nda kaydedilen hadiseler 23 katl, 11 cerh, 2 kazaen katl, 1 kazaen cerh, 5 ihrâk, 6 sirkat, 1 sirkat teşebbüsü, 4 gaybûbet, 5 gasb, 6 dağa kaldırma, 1 tehdid, 1 eceliyle vefat, 6 silah endaht, 1 fi'l-i şeni, 7 darb, 13 eşkıyaya muâvenet, 3 eşkıyaya katılma, 2 şekavet, 3 silah bulundurma, 1 eşkıya işlerini kolaylaştırmak için varaka verme, 1 eşkıyaya hitaben mektup bulundurma, 1 kanlı bez ve pamuk bulunması, 1 bekçi tarafından silah bulunması şeklindedir. Kazada 30 kişi tevkif edilirken, gerçekleşen vakalar neticesinde 36 kişi hayatını kaybetmiş, 14 kişi yaralanmış, 10 kişi dağa kaldırılmış ve 3 kişi kaybolmuştur. Olayların 34'ünde Bulgar, 14'ünde Rum, 12'sinde İslam, 8'inde Sırp, 2'sinde Kıpti Müslim kaydedilirken, 33 olayda eşhâs-ı meçhul ve bir cemaati belirtilmeyen gayrimüslim de müteaddî olarak kaydedilmiştir. 25 tane hukuk-i umûma karşı işlenmiş cürmün yanı sıra 40 Bulgar, 15 Sırp, 14 İslam, 6 Rum, 2 Kıpti Müslim, 1 Ulah saldırıya maruz kalmıştır. 30 kişi ise bu olaylar neticesinde tevkif edilmiştir¹⁹.

Ohri Kazası cürmün en az işlendiği yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazada 14 katl, 1 cerh, 1 gasb, 1 fi'l-i şeni, 1 ihrâk ve 2 evrâk-ı muzırre bulundurma hadisesi yaşanmıştır. İşlenen suçların 8'inde İslam, 4'ünde Bulgar, 3'ünde Ulah, 1'inde Rum ve 1'inde eşhâs-ı meçhul müteaddî olarak, 7'sinde Bulgar, 5'inde İslam, 3'ünde Ulah müteaddî-i aleyh olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 2 tane de hukuk-i umûma karşı suç işlendiği görülmektedir. Kazada ancak 3 kişi tevkif edilmiştir²⁰.

Kırçova Kazası'nda 7'si İslam'a, 6'sı Sırp'a, 4'ü Bulgar'a, 2'si cemaati belirtilmeyen gayrimüslime ve 1'i hukuk-i umûma karşı 9'unda İslam, 3'ünde Sırp, 1'inde Bulgar ve 4'ünde eşhâs-ı meçhul suç işlerken bunlardan 11 tanesi tevkif edilmiştir. Kazada 6 katl, 2 cerh, 7 gasb, 2 ihrâk, 1 sirkat, 1 dağa kaldırma, 2 katl ve cesedi nâ-be-dîd, 3 gaybûbet, 1 şekavet-i siyâsiyye hadisesi yaşanmıştır. Bu hadiseler neticesinde 6 kişi katledilmiş, 2 kişi cerh edilmiş, 3 kişi dağa kaldırılmış ve 5 kişi de kaybolmuştur²¹.

¹⁷ TFR.l.d.186; s.1-10.

¹⁸ TFR.l.d.186; s. 11-26.

¹⁹ TFR.l.d.186; s. 27-58.

²⁰ TFR.l.d.186; s. 59-68.

²¹ TFR.l.d.186; s. 69-80.

Görice Kazası'nda 19 katl, 5 cerh, 4 sirkat, 8 ahz ve gasb, 2 tehdîd-âmîz varaka atma, 3 evrâk-ı muzırre bulundurma, 2 fidye-i necât almak, 2 intihar, 4 katl kasdıyla teşhîr-i silah, 2 katl kasdıyla silah endaht, 1 kazaen kendini cerh, 1 tehdîd ve suçta teşvik, 1 hayvânâtı itlâf ve tehdîd, 1 muhâberât-ı muzırre, 1 kazaen kendini öldürme, 1 muhâberât-ı fesâdiye, 2 eşkıyaya muâvenet ve 3 şekavet hadisesi yaşanmıştır. Bu suçları işleyenler kayıtların 39'unda İslam, 6'sında Rum, 4'ünde Bulgar, 1'inde Ulah, 7'sinde eşhâs-ı meçhul iken, 27'sinde İslam, 16'sında Rum, 6'sında Bulgar, 1'inde Ulah saldırıya maruz kalmıştır. Hadiselerin 6'sı hukuk-i umûma karşı işlenirken 1'de muhtelif kişilere olarak kaydedilmiştir. Gerçekleşen bu hadiselerden dolayı 30 kişi katl, 9 kişi cerh edilirken 34 kişi tevkif edilmiştir²².

Kayalar Kazası'nda 10 kişinin katl, 9 kişinin cerh edildiği hadiseler 7 katl, 8 cerh, 2 ahz ve gasb, 1 orman ihrâkı, 1 değirmen ihrâkına tasaddî şeklindedir. Suç işleyenlerin cemaatlere göre dağılımında olayların 16'sını İslam, 1'ini Rum, 1'ini eşhâs-ı meçhul gerçekleştirirken, saldırıya maruz kalanların cemaatlere göre dağılımı 16 İslam, 1 Rum, 1 Bulgar'dır. 17 kişi tevkif edilmiştir²³.

Kesriye Kazası'nda bakıldığında 13 katl, 2 cerh, 2 sirkat, 2 intihar, 1 izâle-i bikr, 1 ahz ve gasb, 2 ihrâk tasaddîsi, 1 katl kasdıyla silah endaht, 1 katl-i nüfus ve ihrâk-ı büyü, 2 eşkıyaya muâvenet, 1 eşkıyaya katılma vukuatları görülmektedir. Kazada yaşanan bu cürm vakaları neticesinde 31 kişi katledilmiş ve 4 kişi de cerh edilmiştir. 11 Bulgar, 10 İslam, 4 Rum, 1 Ulah, 3 eşhâs-ı meçhul müteaddî olarak kaydedilirken, 10 Bulgar, 10 İslam, 6 Rum, 1 Ulah da müteaddî-i aleyh olarak kaydedilmiştir. Vukuatların 4 tanesinin ise hukuk-i umûma karşı gerçekleştiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Müteaddîlerin 11 tanesinin ise tevkif edildiği görülmektedir²⁴.

Grebene Kazası'nda 8'i İslam, 8'i Rum ve 6'sı eşhâs-ı meçhul tarafından 17'si Rum'a, 4'ü İslam'a, 1'i Kıpti'ye, 1'i Ulah'a ve 4'ü hukuk-i umûma karşı suç işlenmiştir. İşlenen suçların kayıtları ise 10 katl, 1 cerh, 3 gasb, 3 orman ihrâkı, 2 ihrâk, 3 fi'l-i şenî, 1 dağa kaldırma ve 1 darb şeklindedir. 11 kişinin tevkif edildiği olaylarda 14 kişi öldürülmüş, 1 kişi yaralanmış ve 1 kişi de dağa kaldırılmıştır²⁵.

Debre-i Bâlâ Kazası'nda ise işlenen suçların çeşitliliği göze çarpmaktadır. Kazada 6 katl, 8 cerh, 1 ahz ve gasb, 2 darb, 3 sirkat, 2 teşhîr-i silah, 2 katl kasdıyla silah endaht, 1 dağa kaldırma, 1 tehdîd, 1 intihar, 1 zarar ve emniyeti suiistimal, 1 deruhtecilik namıyla para talep etmek, 1 ziraatı cebren men etmek, 2 su yoluna muhalefet, 1 dolandırıcılık, 1 emniyeti bozacak surette silah endaht hadiseleri yaşanmıştır. Bu hadiselerde 31'inde İslam'ın ve 2'sinde Bulgar'ın suçları işlediği görülmekle birlikte hiçbirinin tevkif edilemediği kayıtlardan anlaşılmaktadır. 27 İslam, 5 Bulgar ve 1 Sırp müteaddî-i aleyh olarak kaydedilmiş, bunların 9'u katledilmiş, 7'si cerh edilmiş ve 1'i de dağa kaldırılmıştır²⁶.

²² TFR.l.d.186; s. 81-90.

²³ TFR.l.d.186; s. 91-98.

²⁴ TFR.l.d.186; s. 99-108.

²⁵ TFR.l.d.186; s. 109-124.

²⁶ TFR.l.d.186; s. 125-132.

Rekarlar Kazası'na bakıldığında ise 5 katl, 1 cerh, 4 gasb, 3 sirkat, 3 dağa kaldırma, 1 müsâdeme, 1 gasb kasdıyla saldırı, 1 ahz ve gasb, 1 katl kasdıyla silah endahat olaylarının yaşanmış olduğu görülmektedir. Kimsenin tevkif edilemediği bu vakaların 12'si İslam, 3'ü İslam Malisor, 1'i Bulgar ve 2'si eşhâs-ı meçhul tarafından gerçekleştirildiği kaydedilmiş olup, olayların 11'inde İslam, 6'sında Bulgar ve 2'sinde Rum saldırılara maruz kalmış, bunların 6'sı katledilmiş, 1'i cerh edilmiş ve 16'sı dağa kaldırılmıştır²⁷.

İşlenen Suçlar

Defterdeki kayıtlara göre Manastır'da muhtelif suçlar işlenmekle birlikte katl, cerh, sirkat, gasb, ihrâk, silah kullanmak, eşkıyalık ve eşkıyaya muâvenet suçlarının daha sık görüldüğü anlaşılmaktadır. Defterde ayrıca intihar vakaları da kaydedilmiştir.

1.İntihar

Defterde kaydedilmiş dokuz intihar vakası görülmektedir. Bunların altı tanesinde sebebin anlaşılmadığı²⁸, iki tanesinde ise intihar mektubu bulunduğu belirtilmiştir. 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908) tarihinde Kesriye Kazası'nda gerçekleşen intihar vakasında mektup bulunmasına rağmen sebebine dair açıklama yapılmazken, 11 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908) tarihinde aynı kazada gerçekleşen vakada eşiyile öteden beri bir miras meselesi nedeniyle yaşadığı anlaşmazlıktan dolayı intihar ettiğinin intihar mektubundan anlaşıldığı açıklaması yapılmıştır²⁹. 13 Haziran 1324 (26 Haziran 1908) tarihinde Debre-i Bâlâ'da yaşanan vakada ise ümitsizliğe düştüğü için intihar ettiği kaydedilmiştir³⁰. 26 Nisan 1324(9 Mayıs 1908)'te Florina Kazası'nda gerçekleşen olayda kendisinin de jandarma efradından olduğu belirtilen şahıs sokakta geçmekte olan jandarma çavuşunu katlettikten sonra intihar etmiştir³¹. 25 Mart 1324(7 Nisan 1908)'te Manastır Merkez Kaza'da gerçekleşen olayda yolda öldürülmüş olarak bulunan bir Bulgar'ın katili olduğu şüphesiyle tutuklanan bir Rum jandarma dairesinde intihar etmiştir³². İntihar vakalarının üçünde silah³³, birinde zehir³⁴, birinde tavan direğine bağlanan ip kullanılmış³⁵, vakalardan ikisinde sadece intihar ettiği kaydedilirken, diğer iki vakada ise kendini cerh ve katl ettiği ifadesine yer verilmiştir³⁶.

2.Sirkat

Kaydedilen hırsızlık olayları incelendiğinde mekânların, çalınan eşyaların ve yöntemlerin çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Açık alanda gerçekleşen olaylar olduğu

²⁷ TFR.l.d.186; s. 133-138.

²⁸ TFR.l.d.186; s. 87,89,105.

²⁹ TFR.l.d.186; s. 107.

³⁰ TFR.l.d.186; s. 131.

³¹ TFR.l.d.186; s. 3.

³² TFR.l.d.186; s. 13.

³³ TFR.l.d.186; s. 107.

³⁴ TFR.l.d.186; s. 89.

³⁵ TFR.l.d.186; s. 131.

³⁶ TFR.l.d.186; s. 87.

gibi hâne, dükkân, ambar ve samanlığa girilerek de hırsızlık yapılmıştır. Köy kenarı, tarla kenarı gibi açık alanlarda at gibi hayvanlar çalınırken³⁷, dükkânlardan mal ve nakit çalınmış³⁸, hânelerden ise inek, öküz buzağı, at gibi hayvanların³⁹ yanı sıra eşya⁴⁰, zahire⁴¹ ve silah⁴² hırsızlığı da yapılmıştır. Bahsedilen yerlerin haricinde yaşanan tek hırsızlık olayı ise bir tekkede gerçekleşmiştir. 27 Nisan 1324 (10 Mayıs 1908) tarihinde Görice Kazası'nda bir tekkede hizmetkârlık yapan kişi tekkeden sekiz kile buğday çalmıştır⁴³.

Kullanılan yöntemler içinde ise özellikle geceleyin duvar delerek yapılan hırsızlıklar dikkat çekmektedir. Örneğin 11 Mart 1324 (24 Mart 1908) tarihinde Debre-i Bâlâ'da redif dairesi yanındaki tütüncü dükkânının redif dairesine açılan ufak bir aydınlık deliğinden bir iki kerpiç kaldırılıp, dükkâna girilerek çekmedeki para ve bazı eşyalar çalınmıştır⁴⁴. Yine gece duvar delinerek 14 Nisan 1324(27 Nisan 1908)'te Debre-i Bâlâ'da bir buzağı, bir inek ve bir bakraç, 21 Nisan 1324(4 Mayıs 1908)'te ise gece hâne duvarı delinerek iki baş öküz çalınmıştır⁴⁵.

3.İhrâk

Cerâim Defteri'ne göre Manastır'ın çeşitli kazalarında yangınların çıktığı görülmektedir. Bu yangınların bir kısmı kasten çıkarılırken bir kısmı da kazaen çıkmıştır. Örneğin 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908) tarihinde Kırçova Kazası'nda bağlı Nikoforova Köyü'nde ahaliden birisi kestiği otları samanlığa koyarken ailesinin çamaşır yıkamak için yaktığı ateşin otlara sıçramasıyla tutuşan samanlıktaki yangın, şiddetli rüzgârın etkisiyle evlere sirâyet etmiş, 42 hâne, 38 samanlık, 2 değirmen ve 1 kilise tamamen, köy ormanı cüz'î olarak yanmıştır⁴⁶. Yine Kırçova'da 4 Temmuz 1324(17 Temmuz 1908)'te bir kilisenin yanında bulunan ve üst katında müfreze askerlerinin ikamet ettiği mektebin alt katındaki fırın bacasından zuhûr eden ateşle iki oda yanmış, yangın kiliseye sıçramadan söndürülmüştür⁴⁷.

Kasten çıkarılan yangınlarda ise değirmen⁴⁸, hâne⁴⁹, dükkân⁵⁰, samanlık⁵¹, çiftlik⁵², mandıra⁵³ ve tarlada toplanmış halde bulunan giyâh⁵⁴ hedef alınmıştır.

³⁷ TFR.l.d.186; s. 41,43.

³⁸ TFR.l.d.186; s. 15,49,81.

³⁹ TFR.l.d.186; s. 79,127.

⁴⁰ TFR.l.d.186; s. 13,133.

⁴¹ TFR.l.d.186; s. 103,105.

⁴² TFR.l.d.186; s. 13.

⁴³ TFR.l.d.186; s. 83.

⁴⁴ TFR.l.d.186; s. 125.

⁴⁵ TFR.l.d.186; s. 127.

⁴⁶ TFR.l.d.186; s. 79.

⁴⁷ TFR.l.d.186; s. 79.

⁴⁸ TFR.l.d.186; s. 11,19,21.

⁴⁹ TFR.l.d.186; s. 9,11,101.

⁵⁰ TFR.l.d.186; s. 23.

⁵¹ TFR.l.d.186; s. 27.

⁵² TFR.l.d.186; s. 9.

⁵³ TFR.l.d.186; s. 1.

⁵⁴ TFR.l.d.186; s. 23.

Yangınların bazılarının kimliği belirsiz kişilerce bazılarının ise 6 Haziran 1324(19 Haziran 1908)'te Manastır Merkez Kazası'nda çıkan yangındaki⁵⁵ gibi kişisel husumetten dolayı çıkarıldığı kaydedilmiştir.

Kasten çıkarılan yangınların içinde eşkıya tarafından çıkarılanlar önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin 12 Mart 1324(25 Mart 1908)'te Florina Kazası'nda bir Bulgar'a ait olan mandıra ve 100'den fazla koyun Rum eşkıyası tarafından yakılmıştır⁵⁶. Yine Florina Kazası'nda 8 Haziran 1324(21 Haziran 1908)'te Lukofçe Köyü'ne saldıran Rum eşkıyası bir kişiyi öldürüp iki kişi cerh etmiş, 11 hâne ve 22 samanlığı yakmış, 29 hayvanı itlaf etmiştir⁵⁷. Bir başka olay ise Pirlepe Kazası'na bağlı Sekirçi Köyü'nde yaşanmıştır. 18 Mart 1324 (31 Mart 1908) tarihinde Bulgar cemaatine karşı gerçekleşen evlerin yakılması olayında, yapanlar eşhâs-ı meçhul olarak kaydedilmekle birlikte yirmibeş gün önce köye gelip mezhep değiştirme konusunda köylüyü tehdit eden Sırp çetesinden şüphelenildiği belirtilmiştir⁵⁸. 13 Mayıs 1324(26 Mayıs 1908)'te Pirlepe'de yaşanan olayda ise bir Müslüman'a ait kulübe Bulgar eşkıyası tarafından yakılmıştır⁵⁹. Ohri'de 20 Nisan 1324(3 Mayıs 1908)'te gerçekleşen yangında ise bir Bulgar'ın evi yakılmış, bırakılan varakadan yapanların Rum eşkıyası olduğu anlaşılmıştır⁶⁰. 12 Mayıs 1324(25 Mayıs 1908)'te Görice Kazası'nda Rum eşkıyası Kostinçi Köyü'ne gelip birçok evi ve samanlığı ateşe vermiş, 6 Bulgar'ı katl ve 3 Bulgar'ı cerh etmiştir⁶¹.

Yangın çıkarılan yerlerden biri de miri ormanlardır. Grebene Kazası'nda 29 Haziran 1324(12 Temmuz 1908)'te çıkan yangında 450 bin ağaç yanmış, iki Müslüman tutuklanarak adliyeye sevk edilmiştir⁶². Aynı kazada 13 Temmuz 1324 (26 Temmuz 1908)'te çıkan yangında ise 400 dönümlük alan yanmış, yapanların tespiti için tahkikata devam edildiği kaydedilmiştir⁶³. Yine Grebene Kazası'nda 31 Ağustos 1324 (13 Eylül 1908) tarihinde çıkan yangında ise 300 dönüm baltalık, 11.300 yük hatab yanmış, 1 Rum tevkif edilmiştir⁶⁴.

4.Silah Kullanımı

İncelenilen defterde silah kullanımına ilişkin çeşitli suçların olduğu görülmektedir. Bunlardan biri yasak silah bulundurmadır. Hânelerde yapılan aramalarda çeşitli silahlar bulunmuş, silahlara el konularak hâne sahipleri tevkif edilmiştir⁶⁵. 20 Mart 1324(2 Nisan 1908)'te Florina Kazası'nda ise evlerinin müstemilâtında 4 bomba bulunması üzerine 5 kişi tevkif edilmiştir⁶⁶. Pirlepe'de 24 Mayıs 1324(6 Haziran 1908)'te üzerinde silahla tarlasında dolaşan bir Bulgar veya 3 Mayıs 1324(16 Mayıs 1908)'te kaşık satmak üzere

⁵⁵ TFR.I.d.186; s. 23.

⁵⁶ TFR.I.d.186; s. 1.

⁵⁷ TFR.I.d.186; s. 7.

⁵⁸ TFR.I.d.186; s. 27.

⁵⁹ TFR.I.d.186; s. 41.

⁶⁰ TFR.I.d.186; s. 61.

⁶¹ TFR.I.d.186; s. 85.

⁶² TFR.I.d.186; s. 115.

⁶³ TFR.I.d.186; s. 117.

⁶⁴ TFR.I.d.186; s. 121.

⁶⁵ TFR.I.d.186; s. 15,19,21,29,41.

⁶⁶ TFR.I.d.186; s. 1.

kaza merkezine gelen ve üzerindekiyle birlikte üç tane silahı bulunan bir Müslüman örneğinde olduğu gibi silah bulunması da deftere kaydedilen suçlar arasındadır⁶⁷. Kaydedilen bir başka suç çeşidi de silah endahıdır. Bu suçun katli kasdıyla silah endah, silah endah ve asâkir-i şâhâneye karşı silah endah olarak üç farklı şekilde kaydedildiği görülmektedir. Hüviyetleri meçhul çetelerin baskın yapıp ateş etmesi⁶⁸ gibi eşkıyalık faaliyetlerinin yanı sıra çeşitli nedenlerden dolayı şahıslara yönelik saldırılar da sıklıkla yaşanmıştır. Saldırıların bir kısmının sebebi olarak çıkan tartışmalar⁶⁹ ve eski düşmanlıklar⁷⁰ kaydedilmiş, bir kısmında ise sebep belirtilmemiştir⁷¹. Bunların dışında münferit hadiselerde yaşanmıştır. Örneğin 15 Mayıs 1324(28 Mayıs 1908)'te Pirlepe'de bir Bulgar hükümete hafiyelik ve Sırplığa meylettığı şüphesiyle kendi cemaatinden iki kişinin saldırısına uğramıştır⁷². Askerlere yönelik saldırıların çoğunda doğrudan askerler hedef alınmıştır⁷³. Farklı tek olay ise Rekalı Kazası'nda yaşanmıştır⁷⁴.

5.Gasb

Cerâim Defteri'nde 46 tane gasb vakası görülmektedir. Bu vakaların bazılarında katli, cerh, dağa kaldırma, silah endah gibi farklı suçlar da işlenmiştir⁷⁵. Manastır'ın bütün kazalarında görülmekte olan gasb vakaları köy, dağ, tarla, otlak, yol üzeri gibi muhtelif yerlerde gerçekleşmiştir. Özellikle yol üzerinde gerçekleşen vakalarda nakit, eşya ve at gasb edilirken tarla, balkan ve otlakta genelde muhtelif hayvan gasb edilmiştir. Bunların dışında yaşanan iki farklı örnekten biri 12 Haziran 1324(25 Haziran 1908)'te Manastır Merkez Kazası'na bağlı Noşbal Köyü'nde çayırdaki bulunan bir Müslüman'a ait dört araba giyhın üç Bulgar tarafından gasb edilmesidir⁷⁶. Diğer örnek ise 10 Haziran 1324(23 Haziran 1908)'te Rekalı Kazası'na bağlı Piçiç? Karyesi'nde gelen Müslüman eşkıyanın Rum olan köy muhtarından deruhtecilik namıyla zorla 50 lira almasıdır⁷⁷. Gasb vakalarının 26'sı Müslüman, 5'i Bulgar, 4'ü Rum, 11 tanesi de kimliği belirsiz kişilerce gerçekleşmiştir. Gasb edenlerin 11'i Müslüman, 3'ü Bulgar, 2'si Rum toplam 16'sı için eşkıya ifadesi kullanılmış olmakla beraber, eşkıyalar tarafından gerçekleştirilen gasb vakalarının sayısını tam olarak belirlemek mümkün görünmemektedir⁷⁸.

⁶⁷ TFR.l.d.186; s. 37,43.

⁶⁸ TFR.l.d.186; s. 31,49.

⁶⁹ TFR.l.d.186; s. 83,101,125,129.

⁷⁰ TFR.l.d.186; s. 83,85,131.

⁷¹ TFR.l.d.186; s. 13,85.

⁷² TFR.l.d.186; s. 41.

⁷³ TFR.l.d.186; s. 9,11,19,21,23,25,135.

⁷⁴ TFR.l.d.186; Haziran 1324'de Rekalı Kazası'nda cinayetten tutuklanıp askerler tarafından Debre'ye götürülmekte olan Maksude ile evlenmek isteyen ve cinayetten aranan Mustafa bir arkadaşıyla birlikte Maksude'yi askerlerin elinden kaçırmak istemiştir. Askerlerin üzerine ateş açmışlarsa da askerlerin karşılık vermesiyle firar etmek zorunda kalmışlardır. s. 137.

⁷⁵ TFR.l.d.186; s. 1,11,15,29, 63, 75,79,85,87,93,115,135.

⁷⁶ TFR.l.d.186; s. 25.

⁷⁷ TFR.l.d.186; s. 135.

⁷⁸ TFR.l.d.186; s. 1,19,29,39,63,75, 79, 81,87,93,97,135,137.

6.Cerh

Katl suçundan sonra defterde en fazla işlenen suç olarak cerh karşımıza çıkmaktadır. Defterde kayıtlı 64 cerh vakası bulunmaktadır. Bunların 34'ünde sadece cerh suçunun işlenmiş olduğu görülmektedir⁷⁹. Diğer 30 vakada ise cerh suçunun yanı sıra gasb⁸⁰, ihrâk⁸¹, katl⁸², sirkat⁸³, eşkıyalık⁸⁴ gibi suçlar da işlenmiştir. Sadece cerh suçunun işlendiği vakaların çoğunda sebep belirtilmemiştir. Sebebi belirtilenlere bakıldığında ise kadın meselesi, değirmen kirası, zevceler arasında anlaşmazlık, mahsulâta zarar vermek, tecavüz teşebbüsü, kan davası, alacak meselesi gibi açıklamalar bulunduğu gibi bir kısmında ise tartışma, kavga gibi genel ifadelere yer verildiği görülmektedir. Suç aleti olarak çoğunlukla silah kullanılmış ayrıca bıçak, kama, sopa da kullanıldığı kaydedilmiştir.

7.Katl

İncelenen Cerâim Defteri'nde en fazla işlenen suçun cinayet olduğu görülmektedir. Vakalar çoğunlukla sadece cinayetten ibaret olmakla birlikte bazıları da gasb, eşkıyalık gibi farklı suçlarla birlikte gerçekleşmiştir.

Cinayetlerin nedenlerine bakıldığında kayıtların çoğunda neden belirtilmediği görülmektedir⁸⁵. Nedenleri açıklanan vakalarda ise ilk sırada eşkıyalık faaliyetleri bulunmaktadır. 6 Mart 1324(19 Mart 1908)'te Florina'da gerçekleşen vakadaki gibi umûr-u fesâdiyenin idaresi konusunda aralarında yaşanan anlaşmazlık ya da 23 Mart 1324(5 Nisan 1908)'te yine Florina'da Bulgar cemiyet-i fesâdiyesi mensupları arasındaki ihtilâf gibi eşkıyaların kendi iç hesaplaşmaları sonucunda işlenen cinayetler mevcuttur⁸⁶. İki çetenin karşı karşıya geldiği tek olay ise Kırçova Kazası'nda yaşanmıştır⁸⁷. Bundan başka eşkıyalar tarafından karye kenarında⁸⁸, gece evinden alınarak⁸⁹, dağda odun keserken⁹⁰, tarlasında çalışırken⁹¹ gibi çeşitli zamanlarda şahsa yönelik cinayetler işlenmiştir. Şahsa yönelik bir diğer hadise de 27 Mayıs 1324(9 Haziran 1908)'te Pirlepe Kazası'nda gerçekleşmiştir. Eşkıyaların köyde olduklarını ihbar ettiğini düşündükleri 5 Sırp, Sırp eşkıyalarınca katledilmiştir⁹².

⁷⁹ TFR.l.d.186; s. 1,11,13,15,19,21,25,35,41,47,51,55,57,79,81,87,91,93,95 vd.

⁸⁰ TFR.l.d.186; s. 11,87,115.

⁸¹ TFR.l.d.186; s. 1,61,85,103.

⁸² TFR.l.d.186; s. 7,9,15,23,25,45,67,71,85,87,105,125,131.

⁸³ TFR.l.d.186; s. 53.

⁸⁴ TFR.l.d.186; s. 1,7,23,43,95.

⁸⁵ TFR.l.d.186;s.1,3,7,9,11,13,15,17,19,21,23,25,33,35,37,39,43,49,57,61,79,81, 87, 89, 97, 105 vd.

⁸⁶ TFR.l.d.186; s. 1.

⁸⁷ TFR.l.d.186; s. 5 Mayıs 1324'te Kırçova Kazası'nda yedi kişiden oluşan Müslüman bir eşkıya grubu gelenden geçenden aşırıkları hayvanlarla balkanda bir Sırp çetesine tesadüf edince aralarında çıkan çatışma neticesinde hayvanları Sırp çetesi ele geçirmiş, Müslüman eşkıyalardan biri ölmüş ve diğerleri firar etmek zorunda kalmıştır.s.75.

⁸⁸ TFR.l.d.186; s. 25,31,63.

⁸⁹ TFR.l.d.186; s. 23.

⁹⁰ TFR.l.d.186; s. 23,29.

⁹¹ TFR.l.d.186; s. 5.

⁹² TFR.l.d.186; s. 45.

EşkİYaların gerçekleştirdiği gasb olayları sırasında işlenen cinayetler de mevcuttur⁹³. Bunun yanı sıra eşkıyaların gerçekleştirdiği köy baskınlarında da insanlar hayatlarını kaybetmiştir. Florina Kazası'nda 8 Haziran 1324(21 Haziran 1908)'te Lukofiçe Köyü'ne saldıran Rum eşkıyası bir kişiyi öldürüp iki kişi cerh etmiş ve köyde yangın çıkarmıştır⁹⁴. 9 Mayıs 1324(22 Mayıs 1908)'te Görice Kazası'na bağlı Bradoviçe Köyü'ne gelen Rum eşkıyası bir Rum'u dağa kaldırıp katletmiştir⁹⁵. En fazla zayıatın yaşandığı köy baskını ise Kesriye Kazası'na bağlı Vişani Köyü'nde gerçekleşmiştir. 23 Mayıs 1324(5 Haziran 1908)'te eşhâs-ı meçhul bir Rum çetesi köyü basarak evleri yakmış, 13 hayvanı itlâf etmiş ve rastgele açılan ateşle 4'ü erkek 10'u kadın 14 Bulgar'ı katl ve 3 Bulgar kadını cerh etmiştir⁹⁶. Askerlerle girilen çatışmalara dair olaylarda ise eşkıyalardan ölenler olmuştur⁹⁷. Kayıtlarda dikkati çeken bir başka cinayet sebebi ise milliyet ve mezhep farklılığıdır. Defterde bu sebeple gerçekleşen 6 tane cinayet vakası kaydedilmiştir. 10 Mayıs 1324(23 Mayıs 1908)'te Florina Kazası'nda gerçekleşen olayda bir Ulah mezhep farklılığı nedeniyle bir Rum tarafından ormanda kurşunlanarak öldürülmüştür⁹⁸. Yine Florina Kazası'nda 28 Mayıs 1324 (10 Haziran 1908) tarihinde iki olay birden gerçekleşmiştir. Olayların birinde Bulgarlar tarafından saldırıya uğrayan bir Rum ölmüş, bir Rum dağa kaldırılmıştır. Diğer vakada ise yine Bulgarlar tarafından aynı gerekçeyle saldırıya uğrayan iki Rum hayatını kaybetmiştir⁹⁹. 7 Nisan 1324 (20 Nisan 1908) tarihinde Manastır merkezde milliyet düşmanlığı sebebiyle gerçekleşen olayda bir Rum, bir Bulgar tarafından katledilmiş, saldırıyı gerçekleştiren Bulgar tevkif edilmiştir¹⁰⁰. Bir diğer olay ise yukarıda eşkıyalar tarafından gerçekleştirilen ihrâk suçları içinde de bahsedilmiş olan 12 Mayıs 1324(25 Mayıs 1908)'te Görice Kazası Kostinçi Köyü'ndeki saldırdır. Rum eşkıyasının saldırdığı köyde 3 Bulgar yaralanırken, 6 Bulgar katledilmiştir¹⁰¹. Yine Görice Kazası'nda 22 Mayıs 1324 (4 Haziran 1908) tarihinde gerçekleşen olayda ise eşhâs-ı meçhul tarafından 3 Bulgar milliyetlerinden dolayı katledilmiştir¹⁰².

Cerâim Defteri'ndeki katl vakalarında bahsedilenlerin haricinde husumet¹⁰³, farklı sebeplerden çıkan tartışmalar¹⁰⁴, kazaen katl¹⁰⁵, kazaen kendini katl¹⁰⁶, aldatma ve aile içi şiddet¹⁰⁷ gibi çeşitli sebeplerle cinayet işlendiği görülmektedir.

⁹³ TFR.l.d.186; s. 7,63,75,79,135.

⁹⁴ TFR.l.d.186; s. 7.

⁹⁵ TFR.l.d.186; s. 85.

⁹⁶ TFR.l.d.186; s.103.

⁹⁷ TFR.l.d.186; s.43,73,111.

⁹⁸ TFR.l.d.186; s. 5.

⁹⁹ TFR.l.d.186; s. 7.

¹⁰⁰ TFR.l.d.186; s. 15.

¹⁰¹ TFR.l.d.186; s. 85.

¹⁰² TFR.l.d.186; s. 85.

¹⁰³ TFR.l.d.186; s. 61,63,65,85,91,127,131.

¹⁰⁴ TFR.l.d.186; s. 25,57,67,87,93, 95,105.

¹⁰⁵ TFR.l.d.186; s. 51,53,129.

¹⁰⁶ TFR.l.d.186; s. 83.

¹⁰⁷ TFR.l.d.186; s. 35,55,87,91,119,137.

İşlenen cinayetlerde suç aleti olarak revolver, gra, manihir, martini, bıçak, kama, orak, tırpan, balta, köstek demiri kullanılmıştır. Bazı kayıtlarda ise suç aleti için tüfek, silah, kurşun, kesici alet gibi genel ifadeler kullanılmıştır.

8.Eşkıyalık ve Eşküyaya Muâvenet

Görüldüğü üzere yukarıda bahsedilen suçların önemli bir kısmı eşkıyalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu suçların yanı sıra Cerâim Defteri'nde doğrudan eşkıyalıkla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Kayıtların bir kısmı şekavet ve eşkıyalık bir kısmı da eşkıyaya muâvenet şeklindedir.

Şekavet ve eşkıyalıkla ilgili kaydedilen suçlar çeşitlilik göstermektedir. 13 Nisan 1324(26 Nisan 1908)'te Manastır Merkez Kaza'da meydana gelen olayda Bulgar eşkıyasından iki kişi bir Bulgar'ı komite emeline uygun hareket etmediği için katletmişlerdir¹⁰⁸. 15 Haziran 1324(28 Haziran 1908)'te Pirlepe'de 20-30 kişilik bir Rum çetesi pazardan evlerine dönmekte olan bir grup Bulgar'ın yolunu keserek ateş açmış, bir kişi hafif surette yaralanmıştır¹⁰⁹. Bir başkası ise 22 Mayıs 1324 (4 Haziran 1908) tarihinde Görice'de yaşanmıştır. Filibe'ye göndermek üzere postaya verdiği mektubun içinden birçok eşkıyanın olduğu bir fotoğraf bulunması ve fotoğraftaki eşkıyalardan birine benzerlik göstermesi üzerine bir Bulgar tevkif edilmiştir¹¹⁰. Bunların dışında yolda kervan yolunu kesip ateş etmek, dağa kaldırıp fidye istemek, köy basıp talepte bulunmak gibi suçlar ile şekavet ve yataklık suçuyla tevkif edilenler mevcuttur¹¹¹. Ayrıca eşkıyalara katılanlarla ilgili kayıtlarda bulunmaktadır¹¹².

Eşküyaya muâvenet kapsamında değerlendirilen suçlar içinde evinde eşkıyayı saklamak için mahzen bulunması¹¹³, asayiş bozmak veya eşkıyaların işlerini kolaylaştırmak amacıyla haberleşmek¹¹⁴, eşkıyaya yataklık etmek¹¹⁵, silah, cephaneye sevkiyatı ile eşkıyaların ihtiyaçlarını temin etmek¹¹⁶ yer almaktadır. Ayrıca evlerinde, dükkânlarında, üzerlerinde ve postaya verdikleri mektuplarda evrâk-ı muzırre bulunması da bu kapsamda kaydedilen suçlardandır¹¹⁷.

Şekavet, eşkıyalık ve eşkıyaya muâvenet suçları çerçevesinde değerlendirilen 46 suçun 21'i Bulgar, 17'i Rum, 5'i İslam, 1'i Ulah, 1'i Sırp, 1'i de Bulgar-İslam tarafından işlenmiştir.

Ayrıca defterde dağa kaldırma suçunun işlendiği 14 tane vukuat kaydedilmiştir. Bu vukuatların 10'unda kaçırılanlar eşkıya olup 2'si Rum, 2'si Müslüman, 2'si Müslüman malisor, 4 tanesi de Bulgar eşkıyalarınca gerçekleştirilmiştir¹¹⁸. Diğer 5 kaçırılma

¹⁰⁸ TFR.1.d.186; s. 15.

¹⁰⁹ TFR.1.d.186; s. 47.

¹¹⁰ TFR.1.d.186; s. 85.

¹¹¹ TFR.1.d.186; s. 11,13,27,69,81,85.

¹¹² TFR.1.d.186; s. 15,31,41,49,105.

¹¹³ TFR.1.d.186; s. 1, 3, 27, 31, 33, 37, 39, 41, 43, 47. Evlerin, ahırların veya samanlıkların altında yer alan bu mahzenler genelde 8-10 kişiyi barındıracak şekilde olup, bazı kayıtlarda bahçeye çıkışı olduğu belirtilmiştir.

¹¹⁴ TFR.1.d.186; s. 1,3,7, 31,33,47,85.

¹¹⁵ TFR.1.d.186; s. 1,3,13,15,19,81.

¹¹⁶ TFR.1.d.186; s. 5,29,81,85,99.

¹¹⁷ TFR.1.d.186; s. 1,11,17, 47,51,59,63,81,83,99.

¹¹⁸ TFR.1.d.186; s. 39,41,49,79,127,133,135.

hadisesinin ise muhtelif sebeplerden yaşanan husumetler ve fidye alma maksadıyla yapıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁹. Eşkılarca dağa kaldırılan 25 kişiden 7'si kurtarılırken, diğerleri için çalışmalara devam edildiği kaydedilmiştir. Bunların dışında Müslüman eşkıyalarca 5 Temmuz 1324(18 Temmuz 1908)'te Kırçova Kazası'nda evlerinden alınarak kaçırılan 3 gayrimüslim 150,5 lira fidye ve 40 liralık eşya alındıktan sonra serbest bırakılmışlardır¹²⁰.

Sonuç

Manastır Ceraim Defteri'nde mevcut olan bilgiler bölgedeki suç çeşitleri ve suç yoğunluğunu göstermesi bakımından önemlidir. Suç yoğunluğu kazalara göre farklılık göstermekte olup en fazla suçun işlendiği kaza Manastır Merkez Kazası olarak karşımıza çıkmaktadır. Manastır Merkezini sırasıyla Pirlepe, Görice, Florina, Debre-i Bâlâ, Kesriye, Grebene, Ohri, Kırçova, Rekalar ve Kayalar kazaları takip etmektedir.

1324/1908 yılı Manastır'ında suç çeşitliliğinin fazla olduğu görülmektedir. Ziraati cebren men etmek, su yoluna muhalefet, dolandırıcılık, izâle-i bîkr, fi'l-i şenî, tehdîd, hayvan itlafi, gaybûbet, tehdîd-âmîz varaka bırakmak, deruhtecilik namıyla para talep etmek, müsademe vs. gibi suçlar görülmekle birlikte çoğunlukla yukarıda incelenmiş olan suçların işlendiği görülmektedir. En fazla işlenen suçların başında katl gelirken, katl suçunu cerh, eşkıyalık ve eşkıyaya muâvenet, ahz ve gasb, silah kullanımına ilişkin suçlar, ihrâk ve sirkat takip etmektedir. Eşküyaya muavenet suçunun içinde eşkıyaya yataklık, eşkıya işlerini kolaylaştırmak için varaka vermek, eşkıyaya hitaben mektup bulundurmak, eşkıyaya katılmak, muhaberât-ı fesâdiye, evrâk-ı muzırre bulundurmak, erbâb-ı fesâddan olmak, silah sevkıyatı, eşkıyaların ihtiyaçlarını temin etmek, şekavet-i siyasiye gibi suçlar değerlendirilmiş ki bu kapsamdaki suçların çeşitliliğinin fazla olduğu görülmektedir.

Manastır'da eşkıyalık faaliyetlerinin sürdüğü ve eşkıyalarca birçok cinayet, cerh, köy baskını, gasb, dağa kaldırma ve ihrâk suçlarının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıllıkçı hareketler içinde değerlendirilebilecek mezhep ve milliyet farklılıklarından dolayı işlenen cinayetlerde bu çerçevede dikkate alınması gereken eylemlerdendir. Bunların yanı sıra sebebi kaydedilmemiş suçlarla eşhâs-ı meçhul tarafından gerçekleştirilen suçların bir kısmının da eşkıyalar tarafından gerçekleştirilmiş olabileceği ihtimalini göz ardı etmemek gerekmektedir.

Öte yandan II. Meşrutiyet'in ilanından sonra iktidardaki güç olarak ortaya çıkan İttihatçılar Makedonya sorununu Osmanlı birliği temelinde çözebileceklerini düşünmeleri, 31 Mart Vakasına kadar Makedonya'da Bulgarların, Rumların, Ulahların, Sıpraların ve Arnavutların Meşrutiyet'in getirdiği özgürlükçü ortamda birbirleriyle müzakere yolunu kullanmaları¹²¹ çete faaliyetlerinin azalmasını sağlamıştı. Nitekim Manastır Ceraim Defteri Manastır'da işlenen suçlar, suçların çeşitleri, kazalara göre dağılımı, bölgede asayişin bozulması ve başta Bulgar çeteleri olmak üzere diğer unsurlara mensup çetelerin faaliyetleri hakkında bilgi verirken tamamen sona ermesine de önceki dönemlere nazaran eşkıyalık faaliyetlerinin görece olarak azaldığını da göstermektedir.

¹¹⁹ TFR.l.d.186; s. 7,23,51,121,137.

¹²⁰ TFR.l.d.186; s. 79.

¹²¹ Ayrıntı için bkz. ; Hacısalihoğlu; a.g.e., s.220-301.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

TFR.l.d.186 nolu Manastır Ceraim Defteri

Basılı Eserler

- Adanır, Fikret. (1975). “Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof’un Anılarında II. Meşrutiyet”. *Birikim* 9:14-26.
- Adanır, Fikret. (1996). *Makedonya Sorunu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aydın, Mahir. (1989). “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”. *Osmanlı Araştırmaları IX*: 209-234.
- Bakırcılar, Nimet Ayşe. (2014). “1903-1907 Tarihli Manastır Ceraim Defteri Işığında Manastır’da Suç”. Ed.: Marinos Sariyannis. *20th CIÉPO Symposium, 27 June-1 July 2012*: 351-360.
- Bayraktar, Kaya. (2014). “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)”. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 69:1-28.
- Beydilli, Kemal. (1989). “II.Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair”. *Osmanlı Araştırmaları* 9:78-99.
- Gül, Abdülkadir. (2013). “Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)”. *EÜHFD, Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. C.XVII. 1-2:1-29.
- Hacısalıhoğlu, Mehmet. (2008). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Resneli Ahmed Niyazi. (1326). *Hatırât-ı Niyazi Yahud Tarihçe-i İnkulâb-ı Kebire-i Osmaniden Bir Sahîfe*. İstanbul: Sabah Matbaası.
- Şıvgın Hale (2007). “Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1902-1912 Yılları Arasında Makedonya”. *Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Dergisi* 43: 1-8.
- Tokay, Gül. (1995). *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Uzer Tahsin (1999). *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yetişgin Memet (2003). “Osmanlı Son Döneminde Balkanlardaki Olayların Bölgedeki Türk ve Müslüman Halk Üzerindeki Etkileri”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, Ed.Zeynep İskefiyeli-Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları: 859-893.

Ek: 1

تاریخ: ۱۰/۱۰/۱۳۰۵

محل: ...

موضوع: ...

ردیف	شرح	مقدار	واحد	نوع	ملاحظات
۱	...	۱۰
۲	...	۲۰
۳	...	۳۰
۴	...	۴۰
۵	...	۵۰
۶	...	۶۰
۷	...	۷۰
۸	...	۸۰
۹	...	۹۰
۱۰	...	۱۰۰
۱۱	...	۱۱۰
۱۲	...	۱۲۰
۱۳	...	۱۳۰
۱۴	...	۱۴۰
۱۵	...	۱۵۰
۱۶	...	۱۶۰
۱۷	...	۱۷۰
۱۸	...	۱۸۰
۱۹	...	۱۹۰
۲۰	...	۲۰۰

توضیحات: ...

مجموع: ...

ملاحظات: ...

TRFLD00186

GİSGİM (YUSUFELİ) KAZASININ NÜFUSU (1863-1901)
THE POPULATION OF THE BOROUGH OF GİSGİM (YUSUFELİ)
(1863-1901)

İSKENDER YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
Assist. Prof. Dr. Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History
iskender@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-1909-7477>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 02.01.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 14.05.2018

Sayfa-*Pages* : 439-446

 : <http://dx.doi.org/10.14922/Turkiyat3872>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

GİSGİM (YUSUFELİ) KAZASININ NÜFUSU (1863-1901)
THE POPULATION OF THE BOROUGH OF GİSGİM (YUSUFELİ)
(1863-1901)

İSKENDER YILMAZ

Öz

Makaleye konu edilen Gısgim (şimdiki adı Yusufeli) Kazası, bugün Artvin iline bağlıdır. Ancak, çalışmanın başlığında verilen tarih aralığında Erzurum Vilayeti'ne bağlı idi. Eldeki bilgiler ile kazanın nüfusu ortaya konmuştur. Elbette Osmanlı Arşivindeki “nüfus defterlerine” ayrıca bakılmalıdır. Bu çalışmada biz, yalnızca 1896 yılına ait mufassal bir nüfus defteri kullandık.

Anahtar Kelimeler: Gısgim (Yusufeli), Nüfus, 19. Yüzyıl, 1896 ayrıntılı nüfus.

Abstract

Borough of Gısgim (Nowadays, known as Yusufeli) which is the subject of this article is a district in Artvin province. But during the dates which have been given on the headline of the article, it was a district of Erzurum province. An important part of the region which has unique features, is about to stay under the dam which has been constructed. The population of the borough has been revealed with the available information. Doubtless, the populations books in the Ottoman Archives should also be seen. In this study, we only have used the detailed population book of year of 1896.

Key Words: Gısgim (Yusufeli), Population, 19th Century, The detailed population of 1896.

Giriş

Bu çalışmaya konu edilen Gısgim¹ (şimdiki adı Yusufeli), bugün Artvin ilinin bir ilçesidir. Çalışmanın tarih sınırları arasında Erzurum vilayetine bağlı olan Gısgim; hem coğrafi, hem ekonomik, hem sosyal hem de kültürel bakımdan Artvin ile Erzurum'a benzerlik gösteren bir geçiş yöresidir.

Gısgim (Yusufeli) Kazasının Nüfusu

Gısgim², 1863 yılında Erzurum Eyaleti'nin, merkezi Oltu olan Çıldır Sancağı'na bağlı bir kaza idi. 1863 yılında kazada 6.300 Müslüman ve 4.410 Hıristiyan nüfus kayıtlı olup, kazanın toplam nüfusu 10.710 kişiydi³. Gısgim'in 1870-90 yılları arasındaki nüfusunu aralıklarla yayınlanan Erzurum Vilayeti salnamelerinden takip etmek mümkündür. Buna göre, 1871 (1288) yılında İspir kazasına bağlı bir nahiye olan Gısgim'in 15 köyünde 4.060 Müslüman ve 1.612 Hıristiyan olmak üzere toplam 5.672

¹ Geniş bilgi için bk. Muammer Demirel, *Yusufeli Tarihi*, İstanbul, 2010

² Gısgim 1835 nüfus bilgileri için bk. Muammer Demirel, *Yusufeli Nüfus Defteri 1835*, İstanbul, 2011.

³ Robert Dalyell, “On the Commerce of Erzeroum, for the Year 1863”, *Commercial Reports Received at The Foreign Office from Her Majesty's Consuls During the Year 1865*, London 1866, s. 454.

erkek kayıtlıdır⁴. Bu yazımda “hane sayısı” verilmediği için yaklaşık nüfusun ne olduğu da bilinmemektedir. Ancak kadın erkek nüfusunun birbirine yakın olması gerektiği söylenebilir. 1873 (1290) yılında da İspir kazasına bağlı olan Gisgim’in 15 köyünde 1.800 hanede 1.200 Müslüman, 400 Gregoryen Ermeni ve 200 Katolik Ermeni olmak üzere toplam 1.800 erkek kaydedilmiştir⁵. Ertesi yılki salnameye göre yine İspir kazasına bağlı olan Gisgim’in 15 köyünde 1.800 hanede 1.494 Müslüman, 400 Gregoryen Ermeni ve 200 Katolik Ermeni olmak üzere toplam 2.094 erkek yazılmıştır⁶.

1882 (1299) Erzurum Vilayeti Salnamesindeki kayıtlara göre, kaza olduktan sonra Gisgim’e bağlılığı bilinen beş nahiye vardır. Bunlar Hodiçor, Ersis, Hüngâmek, Öşnak ve Petekrek nahiyeleridir. Bu nahiyelerin nüfusu ve köy sayıları şöyledir⁷:

Nahiye Adı	Müslüman Nüfus	Gayrimüslim Nüfus	Toplam Nüfus	Köy Sayısı	Nahiye Müdürü
Hodiçor	98	1.297	1.395	1	Andon Ağa
Öşnak	704	457	1.161	4	Yusuf Bey
Hüngâmek	1.132	17	1.149	2	İsmail Ağa
Petekrek	1.015	-	1.015	3	Sani Efendi
Ersis	1.275	116	1.391	2	Mustafa Efendi
Yekûn	4.224	1.887	6.111	12	

1886 (1304 hicri/1302 Rumi) yılında Gisgim kazasının merkezi Ögdem kasabasıdır. Bu yıllığa göre kazanın 61 köyünde 5.411 hanede 14.623 erkek ve 11.499 kadın olarak toplam 26.122 kişi yaşamaktadır⁸. Bu yılda nüfusun ayırımı yapılmamış ve toplam nüfus verilmiştir.

Ansiklopedik eserinin önsözünü 1890 yılında İstanbul’da yazıp 1892 yılında bastırılan Vital Cuinet, Erzurum vilayeti kısmında Gisgim kazasını Erzurum Sancağı’na bağlı olarak gösterir. Onun kayıtlarına göre kazanın Ögdem, Hodiçor, Öşnak, Hüngâmek, Petekrek, Ersis ve Vakıf adlı yedi nahiyesi vardır ve kaza merkezi Ögdem nahiyesidir⁹. Aynı kayıtlara göre Gisgim kazasında 761 Gregoryen Ermeni, 5.193 Katolik Ermeni, 58 Ortodoks Rum, 10 yabancı ve 23.929 Müslüman olmak üzere toplam 29.951 kişi yaşamaktadır¹⁰. Kazada kayıtlı 10 Osmanlı vatandaşının (yabancı) Müslüman veya gayrimüslim olduğuna dair bir bilgi yoktur, dolayısıyla tarafımızdan Müslüman nüfusa eklenmemiştir.

1893 yılındaki bir Osmanlı kaydına göre Gisgim kazasının nüfusu şöyledir: 9.579 kadın ve 12.369 erkek Müslüman, 17 kadın ve 20 Rum, 323 kadın ve 369 Gregoryen Ermeni, 1.641 kadın ve 1.859 Katolik Ermeni, 10 erkek ecnebi olmak üzere toplam

⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum (ES)*, Erzurum 1288, s. 141. Salnamelerden aktarılan bilgiler, hicri yıllara göre verilmiştir.

⁵ *ES/1290*, s. 141.

⁶ *ES/1291*, s. 131. Bu yılda toplam nüfus yanlış olarak 2.099 yazılmıştır.

⁷ *ES/1299*, s. 138.

⁸ *ES/1304*, s. 247-248.

⁹ Vital Cuinet, *La Turquie D’Asie*, I, Paris 1892, s. 134. Cuinet, ilerdeki kaydında kazanın nahiye sayısını 12, köy sayısını ise 61 olarak kaydeder (s. 205).

¹⁰ V. Cuinet, *Aynı Eser*, s. 138 ve 206.

26.187 kişi¹¹. 1890'larla ilgili Gesgim'in nüfusu hakkında önemli bilgiler veren bir başka kayıt ise Ahmed Şakir Paşa'nın yaptırdığı nüfus sayımıdır gibi bir şeyler yazılmak gerekir.

Ahmed Şakir Paşa'nın Yaptırdığı Nüfus Yazımı (1896)

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Osmanlı Devleti'nin diğer anlaşmalı devletlere verdiği taahhüt dolayısıyla, Ahmed Şakir Paşa, yapılan ıslahat çalışmalarını daha ileri götürmek ve Anadolu'yu teftiş etmek üzere müfettiş tayin edilmişti¹². Bu görevde kendisine geniş yetkiler verilmiş, vilayet idarelerinin idari yapıları dahil olmak üzere, birçok alanda değişiklikler yaptırmıştı. Teftiş ettiği vilayetler arasında Erzurum da vardı. Erzurum vilayetinin idaresini düzenlemekten başka, eğitimden sanayiye kadar birçok tespit ve tekliflerde bulunmuş, maden araştırmaları yaptırmış, nihayet Erzurum vilayetinin nüfusunu yazdırdığı gibi, bir de renkli haritasını çıkarttırmıştı¹³.

Ahmet Şakir Paşa'nın yaptığı yeni düzenlemede Gisgim kazası üç nahiyeye bölünmüştü. Bunlardan merkezi Ersis Köyü olan Merkez Nahiyesi 19, Vakıf Nahiyesi 49 köy ki, kazanın toplamı 68 köyden oluşmaktaydı. Şakir Paşa, bu düzenleme ile vilayetteki birçok nahiyenin kaldırılmasını teklif etmiş, böylece nahije sayılarını azaltmak istemişti¹⁴.

Bu düzenleme sırasında yapılan nüfus yazımının defterleri 21 Nisan 1896 (9 Nisan 1312) tarihinde Şakir Paşa tarafından Erzurum valiliğine iletilmiş¹⁵.

Merkez Nahiyesi (Ersis)

Köyün Adı	Müslüman Erkek	Hıristiyan Erkek
Ersis	806	-
Gisgim	307	138
Tünges	108	-
Oşnak	86	-
Nihah	57	25
Kudraşın	15	205
Karmirik	-	253
Göcek	160	-
Çörgens	476	-
Koligigisgim	58	-
Dörtkilise	226	-
Givnar	20	-

¹¹ Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census 1881/82-1893", *International Journal of the Middle East Studies*, 9/3, Oct. 1978, s. 259.

¹² Ahmed Şakir Paşa'nın hayatı ve Anadolu Umum Müfettişliği için bk. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.

¹³ Ahmed Şakir Paşa'nın yazımın yaptırdığı nüfus defterleri ve Erzurum vilayeti haritasına bk. BA, İrade Dâhiliye (İ.DH), nu. 1337, 1 Ağustos 1896 (21 Safer 1314/20 Temmuz 1312) tarihli irade ve ekleri.

¹⁴ BA, İ.DH, nu. 1337, ek. 4/16, Şakir Paşa'nın sadrazamlığa çektiği 3 Temmuz 1896 (21 Haziran 1312) tarihli telgraf.

¹⁵ BA, İ.DH, nu. 1337, ek. 4/14.

Petekrek	288	-
Hüంగాegisüfla	213	-
Hüంగాegiulya	187	-
İsator	182	-
Kirekirmiş (Karakarmış) ¹⁶	110	-
Mohurkod	61	240
Hodiçor	-	1.366
Yekün	3.360	2.227

Vakıf Nahiyesi

Köyün Adı	Müslüman Erkek	Hıristiyan Erkek
Aşpişen	57	-
Hamrut	126	-
Kisporot	116	-
Şadut	206	-
Gudashev	60	-
Avrens	24	-
İphan	95	-
Erkinis	392	-
Ohur	236	-
Hars	387	-
Oğdar	237	-
Pez	34	-
Hodisüfla	358	-
Zıglispir	194	-
Tünkes	133	-
Orcuk	14	-
Melo	497	-
Pit	159	-
Uşhum	223	-
Zor	428	-
Binat	59	-
Humhal	117	-
Korta (Körte)	187	-
Zovar	123	-
Ahut	161	-
Kotbekisüfla	63	-
Bedazor	33	-

¹⁶ Bu köyün adı bu belgede “Kirekirmiş” şeklinde (kef, ye, re, he, kef, re, ye, çim harfleriyle), 1928 yılı yayında ise “Kirekirmiş” şeklinde (kef, re, he, kef, re, ye, çim harfleriyle) yazılmıştır (*Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâleti Yayını, Hilal Matbaası, İstanbul 1928, s. 222). Ancak 1935 yılında İspir kazasının Hunut nahiyesine bağlı gösterilen yerleşme, “Karakarmış” olarak yazılmıştır (*1935 20 İkteşrin Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu (Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Muvakkat Rakkamlar)*, Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü Yayını, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 16). Bu köy, 1946 yılında da aynı adla İspir ilçesinin Hunut Bucağına bağlı bir muhtarlıktır (*Türkiye’de Meskün Yerler Kılavuzu II*, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1946, s. 612). Günümüzde İspirililer tarafından “Karakarmış Bağları” olarak söylenmektedir.

Cilcim	239	-
Okar	266	-
Niğzivan	202	-
Arcivan	121	-
Lusuncur	168	-
Zeviskal	78	-
Sacveretikosket	119	-
Kobak (Cilar ile)	233	-
Balh	218	-
Velher	58	-
Barhal	843	-
İşhan	277	-
Livane Hevegi	452	-
Zağapur (Zığapar)	464	-
Zoybar (Armişen ile)	192	-
Utav	667	-
Danalet	66	-
Hevegigisgim	543	20
Zemvan	388	-
Küşnara	208	-
Ögdem Ahalt (Köligiulya ile)	113	-
Haran	29	-
Yekün	10.663	20

Bu yazımın sonunda; Merkez nahiyesinin 19 köyünde 3.360 Müslüman erkek, 2.227 Hıristiyan erkek; Vakıf nahiyesinin 49 köyünde 10.663 Müslüman erkek, 20 Hıristiyan erkek olarak, kazanın tamamında 14.023 Müslüman erkek ve 2.248 Hıristiyan erkek ile toplam 16.271 erkek nüfus kayıtlı gösterilmiştir. Bu yazımda “hane” sayıları verilmediği için, kazanın toplam nüfusunun ne kadar olduğu belirlenememektedir. Ancak, kadın erkek nüfusunun birbirine yaklaşık olduğu varsayılır ise, 33.000 civarında bir nüfustan söz edilebilir.

Anlaşıldığı kadarıyla Gisgim kazasını iki nahiyeye düzenleyen Ahmed Şakir Paşa'nın bu düzenlemesinin hemen uygulanmadığı görülmektedir. Çünkü 1899 (1315) yılında Gisgim kazasına bağlı 12 nahiyeye vardır¹⁷:

Nahiyenin Adı	Müdürü
Ersis	Mustafa Ağa
Petekrek	İsmail Efendi (vekil)
Zuvar	Süleyman Lütfi Efendi
Milo (Melo)	Mehmed Ali Ağa
Ögdem	Mehmed Ağa (vekil)
Erkinis	Hasan Ağa (vekil)
Niğzivan	Ali Ağa
Hüngâmek	İsmail Ağa

¹⁷ ES/1315, s. 201-202.

Barhal	Ali Efendi
Utav	Halil Ağa
Oşnak	Abdi Bey (vekil)
Hodiçor	Bedros Ağa

1899 yılında kazada 70 köyde 6.363 hanede 18.466 erkek ve 17.451 kadın olmak üzere toplam 35.917 kişi, yaşamaktadır. Kazanın merkezi ise, Erzurum'a 24 saat mesafedeki Ersis nahiyesidir¹⁸.

Bu nüfusun ayrıntısı şöyledir: 15.751 erkek ve 14.766 kadın Müslüman, 17 erkek ve 24 kadın Rum, 384 erkek ve 339 kadın Ermeni Gregoryen, 2.281 erkek ve 2.259 kadın Ermeni Katolik, 53 erkek ve 53 kadın Kıbtî* ile 10 ecnebi** şeklindedir¹⁹. Bu nüfusun toplamı 35.937 etmekte olup, yukarıdaki kayıttan 20 kişi fazladır.

1900 (1317) yılı kayıtlarına göre, Ahmed Şakir Paşa'nın yaptığı düzenleme kısmı bir farkla uygulanmış görünmektedir. Bu yılki üç nahiyeye ile idarecileri şöyledir²⁰:

Nahiyenin Adı	Müdürü
Ögdem	Abdülaziz Ağa
Erkinis	Vasıf Bey
Hodiçor	İmişyan Karabet Efendi

Görüldüğü gibi 1900 yılında Gısgim kazası, Ahmed Şakir Paşa'nın yaptığı iki nahiyenin üç nahiyeye çıkarılmasıyla benzer bir yapıya kavuşturulmuştur. İdare merkezi Ersis olan kazanın 59 köyünde 5.832 hanede 19.300 erkek ve 18.361 kadın olmak üzere, toplam 37.661 kişi kayıtlıdır²¹.

Bu nüfusun ayrıntısı şöyledir²²: 16.544 erkek ve 15.678 kadın Müslüman, 25 erkek ve 23 kadın Rum, 404 erkek ve 375 kadın Ermeni Gregoryen, 2.327 erkek ve 2.285 kadın Katolik Ermeni olmak üzere toplam 37.661 kişi.

1901 (1318) yılında da aynı adlı üç nahiyesi olan Gısgim kazasına bağlı 71 köy bulunmaktadır. Bu tarihte Ögdem Nahiyesi (müdürü Abdülaziz Efendi), Erkinis Nahiyesi (müdürü Vasıf Bey) ve Hodiçor Nahiyesi (müdürü İmişyan Karabet Efendi) kayıtlıdır. Kazanın genelinde 5.889 hanede 19.471 erkek ve 19.493 kadın olmak üzere toplam 38.964 kişi yaşamaktadır²³.

Bu nüfusun ayrıntısı ise şöyledir²⁴:

¹⁸ ES/1315, s. 202.

* Kıbtî, bu yörede kullanılan bir adlandırma değildir. Bölge halkı bu topluluğa "poşa" demektedir. Bunlar eskiden "elekçilik" ve "kalburculuk (halburculuk)" ile uğraşmakta idiler.

** Ecnebi, Osmanlı Devleti vatandaşı olmayanları ifade eder.

¹⁹ ES/1315, s. 289-290.

²⁰ ES/1317, s. 204.

²¹ ES/1317, s. 205.

²² ES/1317, s. 320-321.

²³ ES/1318, s. 314-315.

²⁴ ES/1318, s. 438-439.

16.627 erkek ve 16.659 kadın Müslüman, 17 erkek ve 24 kadın Rum, 442 erkek ve 214 Gregoryen Ermeni, 2.385 erkek ve 2.786 kadın Katolik Ermeni olmak üzere toplam 39.154 kişi²⁵.

Sonuç

Gisgim kazası nüfusu üzerindeki bu çalışmadan çıkan en temel sonuçlar şunlardır: Müslüman nüfus gayrimüslim nüfusun yaklaşık beş buçuk veya altı katı kadardır. Erzurum Vilayetinin hemen tamamında Gregoryen Ermeniler Katolik Ermenilerden fazla iken, Gisgim kazasında Katolik Ermeniler Gregoryen Ermenilerden kat kat çoktur. Bunun en temel nedeni, merkezlerden epey uzak ve dağlık olan bu bölgelerde, kökü en azından on sekizinci yüzyıla kadar dayanan Katolik misyonerliğidir.

Gisgim ve civardaki İspir, Oltu, Olur, Şavşat, Ardanuç, Hemşin ve Borçka gibi birçok yerleşmede gayrimüslimlerin az oluşunun ilkinci nedeni, söz konusu yörelerin çok eski zamanlardan beri Türk yerleşmeleri olmasıdır. En azından yapılacak saha araştırmaları ve özellikle “dil ve ağız derlemeleri”, bu son tespitimizi tamamen doğrulayacaktır. Bu bakımdan bölgede çok acil saha çalışmaları yapılmalıdır.

²⁵ Salnamedeki kayıtlar arasında uyumsuzluk vardır. Şöyle ki, ilkin 5.889 hane yazılı iken, tabloda 5.832 hane kayıtlıdır. Ayrıca açıklamada yazılan 38.964 kişi, tabloda 39.154 kişidir ve arada 190 kişilik fark bulunmaktadır. Yıllığın düzeltme kısmında da bunlara ilişkin herhangi bir düzeltme yoktur.

Kaynaklar

Dalyell, Robert “On the Commerce of Erzeroum, for the Year 1863”, *Commercial Reports Received at The Foreign Office from Her Majesty’s Consuls During the Year 1865*, London 1866

Demirel Muammer, *Yusufeli Tarihi*, İstanbul 2010.

Demirel Muammer, *Yusufeli Nüfus Defteri 1835*, İstanbul 2011.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.

Karpat, Kemal H. “Ottoman Population Records and the Census 1881/82-1893”, *International Journal of the Middle East Studies*, 9/3, Oct. 1978

Vital Cuinet, *La Turquie D’Asie, I*, Paris 1892

Yerleşme adlarından oluşan bu türlü çalışmalarda, yerleşme adlarının belirlenmesi başlı başına bir zorluktur. Özellikle Arap harfleriyle yazılmış olması, herhangi bir yerleşme adının birkaç çeşit okunmasına yol açmaktadır. Bu zorluğu aşmanın ilk yolu saha araştırmasıdır ve bu makale için sahada araştırma yapılmıştır. İlaveten şu kaynaklara bakılarak yerleşme adları düzeltilmiştir:

Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları, Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâleti Yayını, Hilal Matbaası, İstanbul 1928 (Eser faydalı olmakla birlikte, yanlış yazımlar da az değildir).

1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu (Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Muvakkat Rakkamlar), Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü Yayını, Ulus Basımevi, Ankara 1935 (Her bir vilayetin ayrı yazıldığı ilk önemli kayıtlardır).

Genel Nüfus Sayımı (20 İlkteşrin 1935, Kati ve Mufassal Neticeler): Köyler Nüfusu, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü Yayını, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1937 (Harf sırasına göre yalnızca köy (muhtarlık) olan yerleşmelerin adlarıdır).

Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu I-II, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1946 (Bu kaynakta yerleşim bulunan köy, mezra, mahalle ve çiftlikler bile harf sırasına göre yazılmıştır).

DÖNEMİN FRANSIZ GAZETELERİNDE
1897 OSMANLI-YUNAN SAVAŞI
1897 OTTOMAN-GREEK WAR IN THE FRENCH
NEWSPAPERS OF THE IT PERIOD

SEDAT KANAT

Dr. Arş. Çör., Bingöl Üniversitesi, Fen/Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Dr. Res. Assist., Bingol University, Faculty of Arts and Science, Department of History
sedat5825_kanat@yahoo.com.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-8662-9069>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 11.09.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 12.05.2018

Sayfa-*Pages* : 447-464

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3810>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

DÖNEMİN FRANSIZ GAZETELERİNDE
1897 OSMANLI-YUNAN SAVAŞI
1897 OTTOMAN-GREEK WAR IN THE FRENCH
NEWSPAPERS OF THE IT PERIOD

SEDAT KANAT

Öz

20. yüzyıla doğru gelirken dünya, ortaya konulan yeni teknolojik buluşlar ve siyasi fikirlerle, artık bambaşka bir dönemecin eşiğindeydi. Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısı, yeni oluşmakta olan dünyanın ve anlayışın haylice uzağındaydı. Bu durum onu, özellikle 19. yüzyılın başından itibaren, bünyesinde birçok değişiklikler yapmaya zorluyordu. Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla çerçevesi çizilmeye çalışılan bu değişiklikler, sanıldığı kadar kolay olmayacağına benziyordu ve öyle de oldu. İster kendi kararıyla olsun, isterse dış yönlendirme ve müdahaleyle olsun, bir taraftan yenileşme gayretleri sürerken, diğer yandan devletin geleneksel yapısı korunmaya çalışılıyordu. Böylece imparatorluk, imparatorluklar çağının artık kapanmaya yüz tuttuğu bir dönemde, dış destek ve yardım olmaksızın adım atamayacağına farkına vardı. Bir dünya gücü olarak gelişmekte olan Batı'dan son büyük yardımı ise, Kırım Savaşı sırasında aldı. Bu savaş aynı zamanda, devletin oldukça külliyetli borçlanmaya gittiği ilk dönem oldu. Alınan borçlar, II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde o raddeye vardı ki, borçların tahsili, ancak Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla bir programa bağlanabildi. Böylece Sultan, hem bu borçlarla; hem de Balkanlar, Arap vilayetleri ve Halife olarak diğer Müslüman memleketlerdeki sıkıntılarla uğraşmak durumunda kaldı.

Balkan devletlerinden Yunanistan, 1829 Edirne Anlaşması'ndan beri bağımsızdı. Bu devlet, 19. yüzyılın sonlarında, kendi geçmişinden ve Batılı devletlerin kıskırtmasından aldığı güçle, Osmanlı'nın Girit

Abstract

The world was threshold of utterly different turning when bear down on into the 20th century, with fresh technologic creation and political ideas. Ottoman Empire's traditional structure was a good bit far who the new world which currently be in the making and mentality. This circumstance it was compel that in his structure to make the changes, specially since beginning of 19th century. This changes which was envisage with Tanzimat and Islahat decrees was resemble that be not make as easy as was presumed and maked precisely in this way. On one side, the reform demands of the modern world are being attempted to fulfill, and it is tried to preserve the state's own historical structure on the other side, whether with his self decision or with external guidance and intervention. So empire knew that not make a step without external support and aid, in which the epoch begun to closed of empires era. It taked late help from West which emergent as a world power, in the course of Crimea War (1853-56). This war maked initial period, at the same, which state went into debt. Receiving loans beyond all bear in term of Sultan Abdulhamid II, so collection of this loans, merely, that payment programmed after established the Düyun-ı Umumiye İdaresi (Management of General Loans). Thus Sultan complete to strive what both against this loans and grievances which in the Balkans, Arabic provinces and in other Muslim states, as a Caliph.

Greece of the Balkan states independent since 1829 Edirne Treaty. This state begun to intervention for the affairs of Crete which under Ottoman management within the basis that his self-history and the agitation of Western states,

yönetimine müdahale etmeye başladı. Bunun kabul edilmesi elbette mümkün değildi. Ayrıca tam bu noktada tarafsız kalan veya tereddüt yaşayan Batılı güçlerin söz konusu durumu, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nı netice verdi. Savaş, Hristiyan refleksiyle Avrupa basını tarafından yakından takip edildi ve özellikle gazetelerde geniş yer buldu. Fransız gazeteleri de bu kısımdandı. Gazetelerde, bir taraftan günbegün değişik kaynaklardan gelen savaş malumatları yayınlanırken, bazen de uzmanların görüşleri yayınlanıyordu.

Anahtar Kelimeler: 19. yüzyıl, Tanzimat, Kırım Savaşı, Edirne Anlaşması, Fransız Gazeteleri.

late in 19th century. To agree what this condition was impossible for Ottoman Empire. At this juncture, a thus mentioned situation what of West powers in neutral or hesitation brought about Turc-Greek War. The war was closed follow-up by Europe pressed and it had a broad repercussion especially in newspapers, with Christian reflex. French newspapers was such too. On one side, as publishing what war information's from different sources, and was publishing that specialist's views every so often.

Key Words: 19th Century, Tanzimat, Crimea War, Edirne Treaty, French Newspapers.

A. Giriş

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın sonlarına doğru gelirken, esasında tarihsel olarak kuruluşundan itibaren tanıdığı ve negatif veya pozitif ilişkili olduğu; böylece bir nevi içinde olduğu Avrupa'nın, özellikle Fransız Devrimi ve yaptığı bilimsel atılımlarının iteklemesiyle geçtiği yeni fazın anlamına yönelik bir şaşkınlık yaşarken; diğer taraftan, yıllar içinde oluşmuş devasa dış borçların üstesinden gelmeye çalışmanın meydana getirdiği bir bunalımın içindeydi. Bu boyutlar, çağa vereceği manalar noktasında imparatorluğu adeta bir kısıkaç içine almıştı. Tam bu hengâmede ve netâmeli durumlar içerisinde, Osmanlı Devleti açısından kendisinin “son tarihsel zamanlarının parlak bir sayfasını” oluşturan 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı patlak verdi.

1878 Berlin Anlaşması'yla Teselya Yunanistan'a verilirken Epir Osmanlı'da kalmıştı. Ama Yunanlılar Epir'i de istiyorlardı. Savaşın bu yönüyle, aslında Yunanistan'ın Megalo İdea'sına dayandığı söylenebilir. 1896 yılında yeniden alevlenen Girit İsyanı onlara hareket zemini sundu ve Yunanistan Şubat 1897'de buraya asker çıkardı. Buna mukabil Batılı güçler de geri kalmadı ve asker gönderdiler (Akşin 1995: 174).

Savaş esnasında Sadrazam Halil Rıfat Paşa, Serasker Rıza Paşa ve ordu kumandanı ise Gazi Edhem Paşa'ydı. Ali Said'e göre, bu üst yönetim kademesini oluşturanlar, işlerinde iyi olmanın yanında fennî bilgiye sahip kişiler değillerdi (Said 1994: 146). Buna rağmen savaş tam bir ay gibi kısa bir süre içerisinde kazanıldı. Bu durum dış dünyada sınırlı bir şaşkınlık yarattığı kadar Osmanlı coğrafyasında da sevinçli bir şaşkınlık meydana getirdi. Ortak davranış kipi olarak şaşkınlıkta birleşilmesinin nedeni elbette ki, artık ölmek üzere olduğu düşünülen bir imparatorluğun bunu nasıl başardığı sorusuydu. Ayrıca savaş şöyle bir fonksiyonu da icra etti: Son derece yıpranmış ve yaşlanmış olan imparatorluk, II. Abdülhamid etrafında şimdi yeniden kenetleniyordu (Haslip 2001: 256).

Aşağıda ifade edilecek olan hususlar, şaşkınlık yaratan yukarıdaki soruyu, yani Osmanlı'nın her yönden bitkin bir haldeyken söz konusu savaşı nasıl kazandığı sorusunu aydınlatma çabalarına bir nebze olsun katkıda bulunmak amacıyla matuf olacaktır. Yalnız bu aydınlatma çabasında temel materyal olarak dönemin Fransız gazeteleri seçilmiştir. Nedeni ise, hem özellikle Fransız Devrimi'nden sonra bu ülkenin adının dünyada daha

sık duyulmaya başlanması ve böylece etki alanının genişlemesi, hem de aynı ülkenin eskiden beri süregeldiği gibi Osmanlı Devleti ile olan sıkı ilişkilerinin devam etmesinde billurlaşmaktadır. Bunun dışında, Fransız gazetelerinin bu savaşla ilgili olarak yapılan çalışmalarda yeterince gözden geçirilmemiş olması da önemli bir teşvik edici fonksiyon görmüştür. Bunların yanında, tarihsel bir olayı değerlendirirken gazetelerin kamuoyunu yansıtan önemli bir araç olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

B. Savaşın Girit'ten gelen ayak sesleri

Yunanistan'ın Giritli Rumlar için bir bağımsızlık örneği olması; adaya vali olarak bir Müslümanın atanması; düzenin sağlanması, vergiler gibi çeşitli konularda alınan tedbirlerin kısmen sert olması; Yunanistan'ın, adanın Hristiyan nüfusunun talebiyle buraya asker çıkarması; Batılı güçlerin kararsız tavırları; Almanya'nın Osmanlı'yı kıskırtması vb. nedenlerle Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki gerilim 1897 Şubat'ından itibaren artmaya başlamıştı (Haslip 2001: 256-57).

Bu gelişmelerden iki ay kadar sonra Yunanistan'a savaş ilan edildi. Savaş otuz gün içerisinde sonlanan kısa bir zaman dilimini çevrelese de, başlamasından hemen hemen bir ay önce, geldiğini haber veren işaretler görünmeye başlamıştı. Bu işaretlerin en belirginlerinden birisi olarak Yunan hükümeti, o dönem resmen hâlâ Osmanlı'ya bağlı Girit Adası'na yapılacak ticarete bir sınırlama getirme kararı almıştı. Hiçbir gemi Girit kıyılarına Yunan gemileri olmaksızın yaklaşamayacaktı. Ayrıca Batılı devletler Girit'teki gelişmelerden kesintisiz haberdar olabilmek için kritik kısımlardaki telgraf sisteminin tamamlanmasına karar vermişlerdi. Bu gelişmeler Osmanlı'yı Yanya eyaletine bağlı Trikkala eyaleti yakınlarındaki Domenico (*Dictionnaire Geographique*, 1873: 93) ve Manastır civarına asker sevk etmeye yönlendirmişti (*La Croix*, 20 Mart 1897: 1). Batılı devletlerle Yunanistan, her ne kadar Girit meselesinde Osmanlı'ya karşı birleşmiş olsalar da, aralarında bir tür rekabet de vardı. Yunanlıların ablukasından başka Avrupalı devletlerin çevrelemesi ve stratejisi de o kadar ciddiydi ki, bu koalisyon içerisinde yer alan Avusturya kruvazörü Girit açıklarında Yunan flaması taşıyan bir ticarî gemiyi bile batırmakta beis görmemişti. Yunanistan ise Girit'le olan bağlantısını yalnızca kendisiyle ada arasında kurulmuş bulunan bir "optik telgraf" hattıyla sağlamaktaydı (*Gil Blas*, 22 Mart 1897: 2). Bir taraftan bunlar yaşanırken diğer taraftan da adada düzeni sağlamak gayesiyle bulunan Türk askerine yönelik saldırılar devam ediyordu. Devriye gezen üç askerden birisi, bir kiliseyi yağmaladığı iddiasıyla 21 Mart'ta öldürülmüştü. Bu olay Avrupalı güçlerin burada hemen bir anlaşma yapma isteklerini daha da körükledi. Fakat Girit'ten ayrılan Yunan savaş gemileri Atina Limanı'na ulaşmasına rağmen, içinde yüz elli askerin bulunduğu Fransız gemisine askerlerini çıkarmak için izin verilmedi (*Gil Blas*, 22 Mart 1897: 2).

Bu sırada bölgeye duyarsız kalamayan Rusya'nın istihbarat çalışmaları hız kesmeden devam ediyordu. Rusya, Batılı ülkelerin özellikle Girit yönetimine geçecek isim hakkında ciddi bir ihtilaf içinde olduklarını öğrendi. Ayrıca Salagaro'da (Epir civarında bir bölge) bulunan Türk birliğine götürülen bin çuval una el koyan bölgedeki askerî güçler arasında muhtemelen Ruslar da vardı. Bu olayın ardından Türk tarafı hukuksal haklarını gündeme getirdi. Mesela Berlin Anlaşması'na göndermede bulunan Osmanlı, bu anlaşmanın tahkim edilmesini önerirken, aynı zamanda altı adet zırhlı

krvazörünü de, rıhtımlarda toplanan ve “yaşasın Sultan” diye bağırان insanların arasından Çanakale Boğazı’na ve Gelibolu Yarımadası’na konuşlandırdı. Buna karşı Rusya da altı yüz asker taşıyan devasa “Yaroslav Vapuru”nu Girit’e doğru yola çıkarmıştı (*Gil Blas*, 22 Mart 1897: 2).

Tüm bu yaşananlarla birlikte Fransız basınında, adadaki problemlerin bir türlü çözülememesinin nedenleri de ele alınıyordu. Bir gazete bu sebeplerden birisi olarak, Osmanlı’nın reform gayretlerinin tam olarak başarıya ulaşamamasını görüyordu. Bunun için reformların “kışkırtıcısı” olarak nitelenen Yusuf Ziya Paşa’nın görüşlerine yer verilmişti. O aslında II. Abdülhamid’in Kudüs’teki temsilcisi olmakla birlikte Paris’te de onun olağanüstü bir görevlisiydi. Kudüs’te Hristiyanlardan bile saygı gören “bilge” bir Müslümandı. Ona ilk olarak yaşanan Ermeni olayları ve ölümleri sorulmuştu. Paşa bu soruya cevap verirken öncelikle olaylar hâlâ sıcaklığını koruduğu için tarafsız olamayacağını; üzerinden zamanın geçmesinin önemini vurgulamıştı. Sonra Ermenilerin mezihyetleri ve bir savaş esnasında fanatiklik açısından Kürtler kadar ileri gidebilen seciyelerinden bahsederek giriş yapmıştı. Sonra Osmanlı’nın bir savaş anında asilik yapan kabilelere karşı uyguladığı mecburi şiddetin aynısını, Avrupalıların geçmişte Yahudi ve Müslümanlara karşı uygulamasını kendi insanlarına nasıl anlattıklarını sormuştu. Kendisi Kudüs’te görev yaptığı sırada aralarında anlaşmazlık bulunan Hristiyanların arasını bile düzeltmeye çalışmıştı. “İşte gerçek buydu”. Bu mülahazaların ardından şimdi asıl sorunun cevabına sıra gelmişti. Evet özellikle Girit meselesinden ötürü Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında bir savaş ihtimali vardı. Türk askeri ise dünyanın en disiplinli askerlerindendi. Üstelik savaş olursa İstanbul’daki yüz bin Yunanlı ne yapacaktı? İsyana mı kalkışacaklardı yoksa şehri terk mi edeceklerdi? Dolayısıyla onların (Yunanlıların) Girit’te yaşanan karışıklıkları kurcalamamaları kendi menfaatlerine daha uygundu. Osmanlı ordusu 1827’lerde olduğundan daha kalabalık ve korkusuzdu. “Birkaç gün içinde Atina’ya ulaşabilirdi”. Bundan başka Abdülaziz zamanında güçlendirilen donanmadan da bahsetmişti. Son olarak özellikle Fransa’nın ve İngiltere’nin çıkarlarının Osmanlı’nın yanında yer almaktan geçtiğini belirterek mülakatı tamamlamıştı (*Gil Blas*, 22 Mart 1897: 2).

Adanın yerli sakinlerine bakılacak olursa, bir siyasî ve askerî karışıklık içerisinde Girit halkı kendi geleceğini şekillendirmeye çalışıyordu. Bu noktada, gazetenin yorumuna göre “Giritlilerin tümü” Yunanistan’ın ilhakını bir çözüm olarak benimsemişlerdi.¹ Tabi bu, Batılı devletlerin hepsinin onay verdiği bir çözüm olmaktan uzaktı. Bu noktada İngiltere İstanbul’daki büyükelçisini, Türk mevkîdaşlarına, Girit’te bulunan Osmanlı askerinin geri çekilmesi yönünde bir ısrarda bulunmaması konusunda uyarıyordu. Bu olursa Yunanistan’ın adayı ilhakı kolaylaşırđı. Rusya ise Roma’ya çektiğı bir telgrafla tüm Hristiyanların hamisi olduğunu vurgulayarak Papa’nın tebriğine mazhar olmuştu. Fransa buradaki işgalci Yunan askerlerine ulaştırılmak üzere Marsilya ve Tulon limanlarından altı yüz çadır göndermişti. Adadaki Türk askerleri ise, özellikle Hanya’da bulunan deniz filosu yardımıyla düzeni sağlamaya çalışıyordu. Ama her tarafta Giritli

¹ Gazetede “Giritlilerin tümü”nün Yunan ilhakından yana olduğu şeklinde bir ifade geçse de, yine Ada’nın yerli unsurlarından birisi olan Türklerin bu tür bir ilhaktan yana olmayacağı açıktır.

Rum isyancılarla karşılaşılıyordu. Asilerin en büyük faaliyeti ise geçtikleri yerlerdeki Türk evlerini ateşe vermeleriydi (*L'Intransigeant*, 27 Mart 1897: 2).

Ada üzerinde yaşayanlardan başka dışarıdaki, özellikle Yunanistan'daki Giritli Rumların dünya kamuoyunu etkileme ve onların yardımlarını elde etme gayretleri de sürüyordu. Yunanistan'da bulunan "*Le comité central crétois d'Athènes*" Kraliçe Viktorya'ya; Félix Faure'ye (Fransa), Avusturya, Almanya ve Rusya imparatorlarına bir çağrıda bulunmuştu. Burada komite özellikle Hanya ve çevresinde bulunan Hristiyan evlerinin Türkler tarafından yakıldığını söylemişti. Sonunda İstanbul'daki büyükelçiler - tabiri caizse- Osmanlı ordusunu orantısız güç kullanmaktan vazgeçmeye çağırışlardı (*Le Journal*, 1 Nisan 1897: 2).

Yunanistan adadaki varlığından vazgeçmeye niyetli değildi. Bir taraftan adada bulunan Hristiyan ada sakinlerinin güvenini, burada bulunan askerî birliklerini geri çekmeyerek elinde tutmaya devam ederken; diğer taraftan da bu askerinin motivasyonunu sağlam tutmaya gayret ediyordu. Bu bağlamda Yunan güçlerinin komutanı Albay Vassos'un rütbesi generalliğe yükseltilmişti. Buna ek olarak Türk tarafının motivasyonunu kırmak için ordu kumandanı Edhem Paşa'nın istifa ettiği ve istifasının nedeni olarak da Bâbîâlî ve Harbiye Nezareti'nden gelen savaş karşıtı istekleri ortalıkta söylenti olarak dolaşıyordu. En sonunda Paşa yazdığı bir telgrafla bunu yalanlamış ve II. Abdülhamid'in emrinde olduğunu bildirmişti. Avrupalı diğer devletlerin Hanya'da bulunan konsolosları bir kez daha Yunanistan'a nota vermiş ve Girit'te bulunan askerlerini geri çağırmasını istemişti. Diğer taraftan da Girit sularında bulunan komutanlara, Yunanistan'ın Atina Körfezi'nde uygulamaya başladığı ablukayı yarma niyetlerinden vazgeçmeleri emredilmişti. Rusya ise Atina Körfezi'nin bu şekilde abluka altına alınmasını Yunanistan'ın "*içler acısı inatçılığı*"na bağlıyordu. Bu durum Avrupalı devletlerin ilerleme isteklerine hız kazandırıyor. Üstelik ada sakinlerini, onların gerçek isteklerini yerine getirmeye çalışan Batılı devletleri engelleyerek kötü sonuçlara mahkûm ediyordu. Bu koşullar ancak ada üzerindeki "*tüm baskılar ve tüm menfaat etkileri*" ortadan kaldırılsa pozitif bir hale kavuşabilirdi (*Journal des Débats, Politiques et Littéraires*, 6 Nisan 1897: 1).

Batılı güçler bir denge davranışı olarak Girit meselesinin çözümü için buraya yeni bir Prens seçiminde Osmanlı'yla ters düşmemeye çalışıyorlardı. İtalya, Almanya, İngiltere gibi dönemin güçlü/güçlenmeye başlayan devletleri için kimin Prens olduğu o kadar da önemli değildi. Prens "*kambur, tek gözlü, penguen*" bile olsa Giritli Rumlar Avrupalı güçlerin bir olumsuzluk halinde onu kurtaracaklarına inanıyorlardı. Bununla birlikte Avrupalıların Londra, Berlin ve Paris kongrelerinde kendilerine verdikleri Yunanistan'la birleştirilmeleri sözünü tutmadıklarını da dile getiriyorlardı. Üstelik onlar bir Almanı, İngilizli, Çinliyi vs. prens olarak görmek istemiyorlardı. Onların tek isteği Yunanistan'la birleşmekti (*L'Écho de Paris*, 11 Nisan 1897: 2). Girit'e yeni Prens seçimi konusundaki fikir ayrılıkları devam edip gitti. Özellikle Rusya Avrupa güdümünde bir yöneticiden yana değildi. Önerilen isimlerden birisi olan Prens Battenberg'e de, Kraliçe Viktorya'nın akrabası olması nedeniyle ada üzerinde "*Britanik*" etkilere yol açacağını belirterek karşı çıkmıştı (*L'Écho de Paris*, 11 Nisan 1897: 2).

C. Savaşın başlaması ve gelişim safhası

Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasındaki ilişkilerdeki gerilim, 1897 yılı Nisan ayının ortalarından itibaren, diplomatik çevrelerin de belirttiği üzere, savaşa doğru kaçınılmaz bir hal alarak artmaya devam etti. Bunda her iki ülke de pay sahibiydi. Adada yaşayan gerek Türkler gerekse Rumlar “aşırı bir heyecan”, bir kıpırdanma içindeydiler ve onların bu hali “otoritelerin iyi niyetlerine karşı” sorunların çözümünde olumsuz bir etkide bulunuyordu. Üstelik adadaki muhtemel bir çözümün ertelenmesinin ya da çözümde tereddütlü davranmanın “ciddi bir tehlike” doğuracağı ortadaydı (*La Justice*, 23 Nisan 1897: 1; *Le Gaulois*, 16 Nisan 1897: 2).

Savaş artık iyice yaklaşıırken ve esasında kısmen gerçekleşirken, Osmanlı Devleti ve Yunanistan ilk önce Yanya yakınlarına asker sevk etmeye başladılar. Bu durum Batılı güçlerin tepkisine neden oldu ve boşaltılmasını istedikleri sınır civarında bir “dehşet türü”ne neden olmaması için Türk ve Yunan birliklerinin bölgeden geri çekilmesini istediler. Buna rağmen gayrinizamî Yunan güçleri Baltimo’yu ele geçirerek Makedonya’daki Türk kuvvetleri arasındaki bağlantıyı kestiler. Arta şehrindeki çarpışmalarda ise Türkler “iki saatten fazla” dayanamadılar. Bundan sonra “muhtemel”di ki kendilerine katılacak isyancıların olduğu Yanya’ya yöneltiler. Daha sonra “üç günlük kritik bir zaman dilimi”ne gelindi. Bu bekleme süresi içerisinde Girit’te bir taraftan Selino ve Kissamo’da yeni kaleler inşa edilirken, diğer taraftan da torpido donanımlı Avusturya kruvazörleri bölgeye sevk edildi. Bahsedilen üç günün ardından Hanya’da yaşanan çarpışmada Osmanlı ve Yunan toplam yedi asker yaralanırken iki asker de yaşamını yitirdi. Bunlar olurken Batılı güçlerin çözüm arayışları ve anlaşmazlıkları sürüyordu. Adanın otonom bir şekilde “Giritliler Ulusal Birliği” tarafından yönetilmesine karar verildi. Bu, özellikle Almanya’nın karşı çıkmasına ve “sorunun çözümünü kaçınılmaz olarak geciktirmesine” rağmen gerçekleştirilmişti. Böylece Yarbay Famain komutasındaki “uluslararası ordular” Hanya’da bir geçit töreni yaptılar. Deniz piyade askerlerine madalyalar verildi. Amiral Canevaro, Famain’e memnuniyetlerini bildirdi. Bu şekilde bir çözüm bulunmasına rağmen Girit hükümeti “ada hakkında heyecanlı bir sevinç yaratan” Samos’taki garnizonun tahkim edilmesine karar verdi (*Le Gaulois*, 16 Nisan 1897: 2).

Genel olarak Batılılar ve Giritli Rumlar tarafından, meselenin Batılı güçlerin bu nevi bir çözümünü sonlandırıldığı düşünülse de Yunanistan’ın bu çözümden memnun olmadığını görüyoruz. Yunan Meclisi’nde milletvekili Carapanos, bu meselenin, herhangi bir güçlü devletin müdahale etmesine gerek kalmaksızın Türk ve Yunan müzakereciler arasında görüşülmesini istedi ve bu tür bir davranışın, “bir gücün araya girmesini doğal olarak engelleyecek” karakterini vurguladı. Buna karşılık Yunan Başbakanı Delyanni, tüm yarı resmî veya resmî olmayan engellemelere rağmen Osmanlı Devleti ile görüşmelerin zaten başlamış olduğunu söyledi ve müdahaleci bir gücün olduğunu resmen yalanladı. Mecliste ilk oylama yapıldı ve sadece bir İngiliz gemisi olan Nile’nin Phalére’ye (Atina’nın limanı [Alova, 2013]) gelmesine izin verildi (*Le Gaulois*, 16 Nisan 1897: 2).

Yunanistan ve Girit tarafında bunlar yaşanırken Dersaadet'te özellikle askerî ve sivil çevreler arasında "oldukça etkili" olan şey, sınırda yaşanan son olaylar hakkındaki "bilinmeyen detaylar"dı. Üç günden beri nazırlar arasındaki görüşmelerden² çıkan sonuçlarla ilgili bilhassa iki spekülasyon ortalıkta dolaşıyordu. Birisi Osmanlı yönetiminin Girit ve dolayısıyla Yunanistan meselesiyle alakalı herhangi bir kararının olmadığı yönündeyken; diğeri ise, sınırda yaşanacak yeni bir olay veya karmaşa durumunda Edhem Paşa'nın seferberlik ilan ederek Yunanistan'a savaş açacağı yönündeydi. Kamuoyu kararsız kalmaktansa ikincisinden yani Edhem Paşa'nın planından yanaydı. Osmanlı askerî çevreleri savaşın yeniden alevlenmesi halinde Yunanistan'a girdiklerinde kendi arkalarında meydana gelecek bir isyan hareketine müdahale etmek noktasında bir "korku" yaşıyorlardı. Askerî otoriteler özellikle Yanya ve Selanik'te başıbozukların yuvalandığını belirtiyorlardı. II. Abdülhamid bu sırada Alman imparatoru ve Rus çarıyla "sürekli bir iletişim" halindeydi. Bu sırada Osmanlı Zabtiye Nazırı Jöntürk üyeliğinden sorgulandı ve hüküm giydi.³ İstanbul'daki yabancı büyükelçilerin önerisiyle yayında olan Türk gazetelerinin Osmanlı-Yunan Savaşı'yla ilgili haber yapmaları yasaklandı. Bu sırada Rusya'dan bir hamle geldi ve Osmanlı Devleti'nden "Ermenilerinin geleceğinin rahat ettirilmesi için ciddi önlemler almasını ve yaşanan olaylarda suçu olanların cezalandırılmasını" istedi. Bu, onların son uğradıkları zararları bir nebze olsun tamir edebilirdi (*Le Gaulois*, 16 Nisan 1897: 2).

Osmanlı bir taraftan da savaş tedariklerine devam ediyordu. Öncelikle Nagara'da demirli bir filo Adalar'a doğru demir aldı. Ayrıca üç kruvazör, bir gambot (savaş gemisi) ve iki destroyer Çanakkale Boğazı'na doğru yola çıktı. Yedi yüz elli kişilik yüz on bir tabur, yüz kişilik yirmi beş filo, iki yüz dört parçalık otuz batarya da Teselya'ya doğru gidiyordu (*Le Gaulois*, 16 Nisan 1897: 2).

Osmanlı Devleti Yunanistan'a -bir gazetede ve başka bir yerde bu tarih 18 Nisan akşamı olarak geçse de (bkz. *Le Matin*, 18 Nisan 1897: 1; Akşin 1995: 174)- 17 Nisan 1897 tarihinde savaş ilan etti (Hülagü, Parag. 73). Her iki tarafın topraklarında bulunan resmî-gayriresmî statüdeki Türk ve Yunanlıların ülkeden ayrılmaları için on beş günlük bir süre belirlendi (*Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1). Fakat bu, Osmanlı'nın Yunanistan'a karşı diyalog yollarını hemen ve tamamen kapattığı anlamına gelmiyordu. Nitekim hemen ertesi gün padişah Mabeyn'de hatırı sayılır danışmanlarından olan Aleksandr Karatodori Paşa'yı⁴ Osmanlı müzakerecilerinin Yunan kralıyla "direkt" görüşebilmelerini sağlamakla görevlendirdi. Tabi bu hiçbir şarta, isteğe bağlanmamış bir müzakere çabası değildi. Burada Sultan II. Abdülhamid anlaşma şartlarını da ortaya koymuştu. Bunlar bir gazeteye göre altı madde şeklinde özetlenmişti ve genel olarak Girit'in Osmanlı'ya bağlı yarı bağımsız statüsünün devamını isteyen önerilerdi. Sultanın,

² Gazetede "Deux versions circulent sur le résultat du conseil que les ministres tiennent depuis trois jours" şeklindeki ifadede geçen "conseil que les ministres" yani Bakanlar Kurulu resmî olamaz çünkü savaş sırasında Anayasa ve Meclis askıdadır. Bkz. *Le Gaulois*. (1897, 16 Nisan). s. 2.

³ Yine gazetede "le ministre de la police" şeklinde ifade edilen kişi Zabtiye Nazırı olmalıdır. Fakat başka bir yerde geçtiğine göre bu sıradaki Zabtiye Nazırı Ahmed Şefik Paşa'ydı ve o, Kasım 1896'dan Temmuz 1908 tarihine kadar bu görevi ifa etmişti. Bkz. Kunalp, S. (2013). *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali*. İstanbul: ISIS.

⁴ Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Kanat, S. (2018). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümayûn ve Görevleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2018.

tüm bu talepler sonunda Yunanistan'a Osmanlı Devleti'yle arasındaki sınırlarında bir düzenleme sözü vermesi ilginçtir. Çünkü bu, esasında meselenin toplumsal boyutunu görmeden sadece siyasal yönü üzerinde durulduğunu gösteriyordu. Böylece nihaî çözümden uzağa düşülüyordu. Yunan kralı Georges ise bu şartların kendi açılarından kabul edilebilir bir hale sokulabilmesi için İstanbul'daki temsilcisini görevlendirecektir (*La Lanterne*, 18 Nisan 1897: 2). Ayrıca İzzet Paşa'nın, Padişahın Yunanistan kralı ile "direkt görüşmesi" yönünde yapmış olduğu önerisi de kabul görmeyecektir (*La Justice*, 23 Nisan 1897: 1).

Yunanistan aslında ülkelerindeki Avrupa desteğine güveniyordu. Batılı güçler ise temkini elden bırakmıyorlar ve daha çok sınırdaki çatışmaların "muhtemel sonuçlarını" bekliyorlardı. Bir gazeteye göre Yunan halkı "bütünüyle" savaştan yanaydı ve bu noktada Delyanni'yle aynı fikirdeydiler. Batı'daki kimi sivil toplum kuruluşları da beklendiği gibi Yunanlılardan yana bir tavır içindeydiler. Avrupa'da faaliyet gösteren *Association des Étudiants* (Öğrenci Birliği), Heidelberg Üniversitesi'nde öğrenim gören Ermeni öğrencilerinden Yunanlıların ve özgürlüğün yanında olduklarına dair bir mektup almıştı⁵. Bununla birlikte Yunan Parlamentosundaki fikir ayrılıklarının sürdüğünü görüyoruz. Dışişleri bakanı Visconti-Venossa, Girit işleriyle ilgilenen M. di Rudini'nin ofisini bu meselede yetersiz kalmakla suçladı ve sağlık sorunlarını bahane ederek istifa etti. Osmanlı tarafında ise atılacak adımların kararlılığı vardı. İsyanlara ve Yunanistan'ın talebine rağmen Samos adasındaki Türk gücü artırılmaya devam edildi. Giritli Rumlar ise tifo ve frengi salgınıyla mücadele ediyorlardı. İsyancılar su borularına zarar verdiği için halk su depolarını kullanmak zorunda kalmıştı (*La Lanterne*, 18 Nisan 1897: 2).

O zamana kadar Türk-Yunan Savaşı'na genelde iç sayfalarda yer veren Fransız gazeteleri savaş artık iyice kızışmaya başladığında bunu ilk sayfalarına ve manşetlere taşımaya başlamışlardı. *Le Matin* gazetesi bunlardan birisiydi. Gazetenin savaşa bakışı tamamen Avrupa merkezliydi. Bu savaşı Doğu'nun Avrupa'ya armağan ettiği bir "paskalya yumurtasına" benzetmişti. Türkler ve Yunanlılar arasındaki mücadelenin, onların antik kahramanlar gibi davranmasından kaynaklandığını da iddia etmişti (*Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1).

Preveze taraflarındaki çarpışmalar "Olimpos Dağı'nın iki ayağı" Teselya ve Nézero'dakinden daha şiddetli geçiyordu. Kimi Avrupalı uzmanlar Yunanlılara, eski kahramanlıklarına rağmen Osmanlı güçleriyle baş edemeyeceklerini bildirmeyi uygun bulmuşlardı. İnişli-çıkışlı bir coğrafi yapıya sahip olan Türk-Yunan sınırındaki bölgeler bir *chessboarda* yani satranç tahtasına benzetilmişti. Gerçekten de Trikkala'dan Arta'ya, Larissa'dan Yanya'ya giden yollar teçhizatlı kuvvetlerin geçişi için hiç de güvenli değildi. Bu yolların son derece sarp olmaları yetmiyormuş gibi bir de ormanlarla kaplıydılar (*Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1).

Görüşü alınanlardan ve savaş uzmanı olan veya öyle oldukları düşünülenlerden ikisi, 1886 olayları sırasında bölgede geziler yapan M. Melchior de Vogue ve askerliğe dair bir kitap yayınlamış olan Avusturyalı Mareşal Tuma'ydı. Onlara göre Epir'deki bir

⁵ Ermenilerden başka bazı Sicilyalılar, Makedonlar ve İtalyanlar da filen savaş mevzilerinde Yunanlılara yardım ediyorlardı. Protestolar yapıyorlar, Osmanlı ordusunun top bataryalarına tırmanıyorlardı. *Bkz. Le Matin*, 19 Nisan 1897, s. 1.

savaş her iki tarafa da faydalı olmazdı. Aspropotamos Vadisi ise, üzerine yeterli miktarda gücün yerleştirilmesi için hiç uygun değildi. Yanya ve Manastır arasına gelince burası adeta bir göller bölgesiydi. Teselya'da savunmaya mahkûm edilen Yunanlılar için en doğru karargâh noktası olarak Salamvryas (ancien Pénée) ve Larissa belirmişti. Özellikle ikincisi Yunanistan'ın savaş karargâhı olacaktır. Türk ordusu ise, savunmasını kolaylaştıracak olan Olimpos Dağı'nın boğazlarındaki yerini alacaktır (*Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1).

Osmanlı ordusu, silahlarının “*bayağı*” olmasına rağmen ilk günlerden itibaren üstün geliyordu. Belli mevkiilerde mevzilenmiş iki ordunun ilk çatışmaları daha çok Ellassona düzlüğünde gerçekleşmişti. Türk ordusunun saldırılarının yoğunlaştığı diğer yer ise, Zarkos ve Griziano arasında bulunan Gunitza'ydı. Yunanlıların en iyi hücum ettikleri yer Nézéro'ydu. Larissa'dan kovalanan Yunan askerinin kendini toparlaması için öne çıkan mevki Otri (Othrys) Dağları'nın yamaçlarıydı. Burası Larissa'nın güneyinde kalan bir yerdi (*Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1).

Savaş esnasında kimi zaman komutanların tereddüt yaşadıklarını görüyoruz. Bunlardan birisinde, Osmanlı tarafında Mareşal Edhem Paşa bazı durumlarda plan ve strateji geliştirmekte güçlük çekmişti. Denizdeki Türk donanması tarafından desteklenen kara birliklerinin mevki değiştirme hızlarını hesaplamakta zorlanması “*açık bir şekilde Osmanlı'nın zayıflığı*” olarak değerlendirilmişti. Böylece Yunanlılar, tıpkı eski komutanları Thémistocle (M.Ö. 533 senesinde doğan ve 470 senesinde intihar ederek ölen meşhur Atinalı kumandan - [Sami, 1889-1898]) zamanında olduğu gibi pozitif beklentilerini denizdeki filolarına yüklediler. Burada kastedilen, deniz gücüne vurulacak bir darbenin Osmanlı kara ordusunun düzen ve işleyişinde gedik açacağı düşüncesi olmalıdır. Bunun yanında onlar geniş çaplı bir Türk saldırısı ve kuşatması karşısında ne yapacaklarından ise çok az bahsediyorlardı. Aynı gazetenin yorumuna göre Yunanlılar sadece donanmalarını korumak derdindeydiler. Onların başarı için cesaretleri yoktu (*La Justice*, 23 Nisan 1897: 1; *Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1; Hülagü, Parag. 33). Gazi Edhem Paşa yaşadığı bir diğer tereddüt noktasında; Makedonya sınırından geçmiş bulunan ve kendileriyle çatışan İtalyan-Yunan birliklerine karşı ne yapması gerektiği konusunda II. Abdülhamid'in talimatlarının neler olduğunu sorma gereği duymuştu. Buna Sultanın cevabı sorular şeklinde ve ağır olmuştu. Padişah yazdırdığı cevapta komutana, içinde düzenli Yunan askerlerinin de bulunduğu bu güçlerin nasıl olup da sınırları çaprazlamasına geçebildiklerini; bu durumun, tüm ciddiyetine rağmen onu hiç mi endişelendirmediğini; bu tür hallerde yapılması gerekenlerle ilgili hazırlık/deneyim sahibi olup olmadıklarını sert bir dille sormuştu (*Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1).

Yunanlılar Girit için mücadele ettikleri görünümünü verirken şimdi Giritli Rumlardan destek almaya başladıkları anlaşılmaktadır. Bu yardımlardan birisinin göstergesi, Teselya sınırına kadar uzanan bölgedeki Yunan ordusunun başkomutanı olarak Girit kökenli olup, Fransa'da askerî araştırmalar yapan Albay Sapoundzaki'nin görev yapmasıydı. O, Yunan tugaylarını, her birini kendi içinde üç kısma ayırmak sûretiyle düzenledi. Osmanlı ordusu ise Alman kökenli olduğu iddia edilen ve kırk beş yaşını bulan Gazi Edhem Paşa komutasında sekiz ordu şeklinde yapılandırılmıştı. Bunların ikisi Epir'de, altısı Teselya'daydı. Dördüncü ve yedinci ordular da ihtiyat gücü olarak belirlenmişti (*Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1).

Orta Avrupa'nın kendisini merkeze koyarak ve korunma içgüdüyle Yunanistan'ı bile daha o dönemden başlayarak dışladığı anlaşılmaktadır. Bir "*Avrupa Federasyonu*" fikrinin daha o savaş sıralarında bile gündemde olmasıyla birlikte, Lord Salisbury'nin (1830-1903/bir dönem Britanya başbakanı) belirttiğine göre 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan kim galip çıkarsa çıksın bu iki devletten hiçbirisine kıta içlerine doğru nüfuz edinme şansı tanınmayacaktı. Onun temel ilkeleri iki başlık altında toplanmıştı: "*Doğu'da barış, Girit'te özgürlük*". Böylece herkes yerinde mutlu olabilir demek istemiş olmalıdır. Ayrıca yine bu savaştan daha büyük bir savaş veya tam karşıtı genel bir barış büyük denilen altı devletin yapacakları "*içten ve samimi*" işbirliğiyle mümkün olabilirdi (*Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1).

İlginç bir şekilde 1897 Türk-Yunan Savaşı'nın -savaşın karşılıklı ilan edilme ve fiilen bitiş tarihleri baz alınırsa- tam bir ay süreceğini tahmin edenlerin olduğu söylenebilir. Fransız Parlamentosundan M. Goblet belki de harbin gidişatına bakarak 10 Nisan'dan beri tatilde olan Meclisin acilen toplanarak 18 Mayıs'a yani savaşın fiilen bittiği 19 Mayıs'tan bir gün öncesine kadar çalışmalarını sürdürmesini önermişti. Bu öneriyle birlikte Türk-Yunan sınırına, birliklerinin hareket etmesini önleyecek şekilde bir blok inşası fikri; Yunanlıların meydan muharebesinden ziyade dağlık sahalarda yapılacak çarpışmalarda başarılı olma ihtimallerinin yüksek olduğu; bu savaşın tüm Avrupa uyumunun sorumluluğuna bırakılması gerektiği; Fransa'nın tek başına hâlihazırdaki savaşa müdahale ederse tehlike içine düşebileceği gibi konular da Fransız vekiller tarafından tartışılmıştı. Farklı bir görüş de M. Delpech'ten gelmiş ve o, Avrupa haritasının revizyonunu dile getirmişti. Türk ordusunun Yunan ordusundan güçlü olduğu; Almanya'nın Osmanlı'ya, İngiltere'nin Yunanistan'a temayül ettiği konuşulanlar arasındaydı. Fransa'nın bu dış-politik meselede baskılar sonucunda kendisine ait olmayan bir rolü oynamak durumunda kalması "*acı verici*" bir durumdu. Üstelik büyük denilen devletlerin kurmaya çalıştıkları şey yalnızca bir "*barış hayali*"; Yunanistan'a verdikleri destek ise "*göstermelik*"ti (*Le Matin*, 19 Nisan 1897: 1).

Savaş devam ederken birliklere yeni güç takviyesine de devam ediliyordu. Bu bağlamda Larissa'daki Türk piyade kuvvetleri kırk bin kişiye çıkarılmıştı. Yunanlılar kimi yerlerdeki Osmanlı ablukası içinde "*beklenmedik*" bir direniş sergiliyorlardı. Söylendiğine göre Türklere büyük kayıplar da verdiriyorlardı. Çatışmalar 20 Nisan'da özellikle Preveze, Epir, Tırnova, Vigla, Damassi ve Maukezi'de yoğunlaşmıştı. Her zaman olduğu gibi savaş kararı veren ve savaşan resmî devlet konumunun karşısında, Preveze metropoliteninin söylediğine bakılırsa, bombardıman süresince Müslüman ve Hristiyan yurttaşlar arasında "*dostça ilişkiler*" de meydana gelmişti. Ordular açısından ise Preveze'ye saldıran Yunan güçleri geri püskürtülmüş ve yüz kişilik bir kayıp vermişlerdi. Ellassona yakınlarındaki çatışmada Osmanlı'nın Beşinci Tümen İkinci Tabur komutanı Abdül İzzet Paşa şehit olmuştu. Aynı gün Yunanistan'da bulunan Fransa ve Avusturya askerî ataşeleri sınıra doğru hareket edecekler; Yunan ordusu İmaret Kalesi'ni, Philippadés ve Stiwina'yı ele geçirecektir (*La Justice*, 23 Nisan 1897: 1).

Savaş bölgelerindeki hazırlık veya faaliyetler her zaman kolay olmuyordu. Yukarıda sayılan gönüllülere ek olarak Yunanlılar safında askere kaydolan Musevilerin Kavala'ya çıkması yerli halk tarafından engellenmiş ve onlar da başka bir güzergâh izleyerek demiryoluyla Goyran'daki Bravistha bölgesine gelmişlerdi. Bundan başka

büyük denilen güçlerin Yunanistan'daki temsilcileri ile Yunan hükümeti anlaşmaya çalışıyorlardı. Bu çerçevede 1856 Paris Kongresi de gündeme gelmiş; Yunanlılar burada kendilerine taahhüt edilen vaadleri hatırlatmışlardı (*La Justice*, 23 Nisan 1897: 1).

La Justice (23 Nisan 1897: 1) gazetesine M. Franklin Bouillon'un gönderdiği "sıra dışı bir görüşme"de Kral Georges'un, özellikle savaşın ilk günlerinde Nézero ve Damassi gibi bazı yerlerdeki Yunan başarılarını kendi "kalp ışığına" bağlaması ilginçtir. Ama Kral, sonraki değerlendirmelerinde tekrar rasyonel yaklaşıma dönmüş; kara ve deniz birliklerinin işlerini ara vermeksizin takip etmesinin oradaki askerleri motive ettiğini belirtmişti. Kral değerlendirmelerine devam etmiş; özellikle kendilerini savaşı provoke etmekle suçlayan kimi Avrupa gazetelerine şu soruyu sormuştu: "Biz Girit'teki kardeşlerimizin katledilmelerine engel olmak için oraya gittiğimiz halde, siz Sultan'la birlikte buna karşı çıkararak adayı işgal etmemiş miydiniz?" Sonraki değerlendirmelerinde ise, Epir ve Teselya sınırlarında yaşanan olaylarda Avrupa'nın Türklerden yana tutumuna; tüm Batılı güçlerin ve özellikle belli milletlerin kendilerine karşı olduklarına; savaşın esasında entrikalar sonucunda patlak verdiği; kendi güçlerini tarttıklarına ve buna göre ellerindeki askerî imkânları değerlendirme kapasiteleri olduğuna vb. değinmişti.

Avrupa devletleri de kendi cephelerinden öz eleştirilerine devam ediyorlardı. Bu bağlamda İtalya, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na giden süreçte Avrupa'nın birlik halinde hareket edemediğini belirttikten sonra, savaşın çıkışında Girit'teki Batılı güçlerin başına yeni atanan komutanın kararlarının etkisini de vurgulamıştı. Bunun yanında Avrupa direkt savaşı iki güç arasındaki problemleri çözmekten kaçarak "pasif çözüm umutçusu" olmuştu. İtalya şimdi, Türklerle Yunanlılar savaşırken gönderdiği askerî yardımla oradaki insanların yaşam koşullarının daha da kötüleşmesine neden olacaktı (*La Justice*, 23 Nisan 1897: 1). Diğer taraftan, Savaş dünya basını tarafından izlenirken günümüzde olduğu gibi gazeteciler de yaşamlarını kaybediyorlardı. Bunlardan ikisi *Times* gazetesi ile *Reuters Haber Ajansı*'nin muhabirleriydi. Yine *Illustrated London News* gazetesinin muhabiri elde ettiği tüm not ve haber dosyalarını kaybetmişti (*Le National*, 27 Nisan 1897: 1).

Çarpışmalarda ön plana çıkan kimi stratejik noktalar vardı. Bunlardan birisi aynı isimli körfezin limanı olan Volo Limanı'ydı. Osmanlı'nın burayı alması "Yunanlılar için felaket" oldu. Çünkü burası Yunan ordusunun önemli bir tedarik noktasıydı. Bu mevkîde yaşanan olumsuz gelişmeler Yunan ordusu başkumandanı General Makris'in istifa etmesine; yerine Albay Mavromichalis'in getirilmesine neden olacaktır (*Le National*, 27 Nisan 1897: 1).

Savaş sırasında Rusya, özellikle akraba olduğu Balkan devletlerine karşı psikolojik baskı ve yönlendirmelerde bulunuyordu. 29 Nisan'da St. Petersburg'dan Belgrad, Sofya, Budapeşte ve Çetine'de bulunan Rus temsilcilerine çekilen bir telgrafla, Kont Mouravieff ve Goluchowski, Avrupa'daki Türk topraklarında yaşanmakta olan kriz yani savaş esnasında Balkan devletlerinin tutumunun doğruluğuna ve bunun onları ne kadar memnun ettiğine işaret etmişlerdi. Onların bu duruşu ki barışın sağlanması ve "statükonun korunması" adına önemliydi (*Le Petit Journal*, 1 Mayıs 1897: 2).

Osmanlı Devleti Girit'i güçsüzleştirecek hamlelerin nerelerden yapılabileceğinin arayışındaydı. Bu yerlerden birisi Smyrne (İzmir) olarak belirlendi. Buranın etkin bir

şekilde kullanılabilmesi için “*Büyük Türk Devleti gerçekliğinin tüm yönlerini kapsayıcı*” bir plan hazırladı ve Türk ordularının burada yoğunlaştırılmasına karar verdi. Larissa, Trikkala, Epir ve Hanya’da da çatışmalar sürüyordu (*Le Petit Journal*, 1 Mayıs 1897: 2).

Avrupa bir denge ayarı tutturmakta olduğu kadar Yunanlıları korumakta da kararlı görünüyordu. Buna bir örnek olmak üzere faaliyet gösteren -büyük ihtimalle bir sivil toplum kuruluşu- *Seine et Oise*’de (Büyük Ağ ve Kuş) M. Dufour, Yunan vatanseverliği için “*Şerefli Doğu’nun*” pasivize edilmesi gerektiğini öne sürmüştü. Kurul başkanı ise bu hareketin politik karakterine vurgu yapmış ve konsey çalışmasını tamamlayarak sakince dağılmıştı (*Le Petit Journal*, 1 Mayıs 1897: 2). *La Presse* (6 Mayıs 1897: 1) gazetesi ise Yunanistan’a destek olmak için özel olarak düzenlediği abonelik faaliyetiyle dört bin altı yüz yedi frank altmış sentlik bir yardım miktarına ulaşmıştı. Abone listesinde Paul Meurice, Alphonse Daudet gibi Fransız şair ve yazarlardan oluşan isimler de vardı.

Dönemin güçlü devletlerinin Girit’teki Hristiyanları korumak kadar Osmanlı topraklarında yaşayan Yunanlıları da korumaya çalıştıkları görülüyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya bunun için Bâbîâlî’ye bir nota vermişlerdi. Fakat beklemedikleri bir şekilde uyarıları kabul görmemişti. Onların aldıkları cevap “*şaşırtıcı bir küstahlık*” şeklindeydi. Osmanlı Devleti ise bu talebi, Batılıların Yunanlıları koruma gayretlerine saygı duysa da, savaştan milletlerden birisini korumaya çalışmanın bir harp ilanıya eşdeğer ve uluslararası hukuka ters olduğunu söyleyerek reddetmişti (*La Presse*, 6 Mayıs 1897: 1).

Bu arada savaşın gidişatının tüm kesimleri memnun etmediği ortadaydı. Bunun kanıtlarından birisi olarak kral Georges’a bir suikast girişiminde bulunulmuştu. Epir’deki Yunan birlikleri komutanı Albay Vassos’un yerine Albay Manos; eski savaş bakanı (ex-ministre de la guerre) Albay Metaxas’ın yerine General Makris; Teselya birliklerinde görevli Vassiliadès ve Korpas’ın yerlerine Albay Mastrapas ile Antonowitz atanmışlardı. Osmanlı tarafındaysa Yanya birlikleri eski komutanı Mustafa Paşa’nın rütbeleri sökülmüş ve askerî mahkemeye çağrılmıştı fakat bunun nedeni belli değildi (*La Presse*, 6 Mayıs 1897: 1).

10 Mayıs’ta özellikle Volo’daki çarpışmalar yoğunlaşmıştı. Yine Batılı devletlerin devreye girmesiyle Edhem Paşa burada bulunan halka ve Volo’nun haklarına saygı göstereceğine söz verdi. Tek şartı ise Yunan donanmasının Türk askerine ateş açmaması ve Volo Limanı’na atış mesafesinden uzaklaşmasıydı. Amiral Stamatelli bunu kabul etti ve böylece şehirdeki yerli yabancı herkes çıkarıldı. İngiliz, Fransız, Alman, Rus ve Avusturya savaş gemileri “*terk edilmiş şehri*” korumak için buraya asker çıkardılar (*Le Radical*, 10 Mayıs 1897: 1).

D. Savaşın Sona Ermesi

14 Mayıs 1897’de İstanbul’daki Batılı büyükelçiler, Türk ve Yunan müzakerecilerin bir barış anlaşması yapabilmesi için Bâbîâlî’ye muhtıra verdiler. Buna göre Yunanistan özellikle deniz filolarının vurduğu kıyılar için Osmanlı’ya tazminat ödeyecek; sınır bölgelerinin stratejik noktalarında Osmanlı lehine düzenlemeler yapılacak ve Türkiye’de yaşamakta olan Yunanlılar için iyileştirici önlemler alınacaktı. Aynı gün Tenedos yakınlarındaki bir Osmanlı buharlısı, içine altı resmî Alman görevlisinin de bulunduğu bir Yunan torpido botunu ele geçirmişti. Bunun yanında üç yüz Martini tüfek,

binlerce fişek, altı mitralyöz ve çeşitli malzemeler dahî elde edilmişti (*Le Rappel*, 14 Mayıs 1897: 1).

15 Mayıs'ta Osmanlı, "başarılarının haklı gururunu elinde tutarak" barış görüşmelerine devam ediyordu. Bunu yaparken bir taraftan da ihtiyatı elden bırakmamış ve tüm Teselya'yı işgal etmişti. Bu işgal aynı zamanda onun, Batı'nın tekliflerini yerine getirmekten önceki son küçük hamlesi olarak algılanmıştır. Artık herkesin umudu Türklerin barışı onaylayacağı yönündeydi. Çünkü bu konuda sağlanan "concert européen" in işaret ettiği anlam gerekli icraatlar için acele edilmesini zarurî kılıyordu. Osmanlı'nın buna cevabı olumlu oldu ve barış görüşmelerini düşmanlığı bir tarafa bırakarak sürdüreceğini açıkladı fakat sorunun değerlendirilmesinin ve tartışmaların bayramdan sonraya tehirini istemişti. Bu arada Yunanistan da tıpkı Osmanlı gibi savaş ve barış zeminini aynı anda yokluyordu (*Le Siècle*, 15 Mayıs 1897: 1).

İlk başta, Türklerin lehine bir sınır düzenlemesi dışında, savaş tazminatı olarak Yunanistan'ın yüz yirmi milyon frank ödemesi konuşulmuştu. Almanya ise II. Abdülhamid'in aklında olan miktarın yetmiş sekiz milyon frank olduğunu düşünüyordu. Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne bu şekilde bir savaş tazminatı ödemesi konuşulurken, Yunanistan Başbakanı M. Delyanni, Girit'in Osmanlı tarafından, tazminat ödenmeden boşaltılmasını eleştirdi ve Yunan Meclisi onunla aynı fikirde olmasa bile, Yunanistan'ın da Osmanlı'ya hiçbir zaman yukarıda bahsedilen tazminatı ödemeyeceğini söyledi. Zaten Batılı devletler de Yunanlıları tazminat konusunda özgür bırakmışlardı (*Le Siècle*, 15 Mayıs 1897: 1).

Osmanlı İmparatorluğu, bir süre önce altı büyük devletin verdiği ve Yunanistan ile arasındaki husumet ve savaşın bitirilmesini istediği notayı 15 Mayıs 1897 tarihinde henüz kabul etmemişti. Değerlendirilmesi bayramdan sonraya bırakılmış olan notadaki isteklerin kabul görmesinin önündeki en büyük engellerden birisi -söylendiğine bakılırsa-Saray'daki savaş konseyinin harbe devam edilmesi yönündeki kararlılığıydı. Halbuki çözüm oldukça basitti ve bu çözüm, Girit'in Yunanistan'a bırakılmasından başka bir şey değildi. Osmanlı özellikle Epir'deki askerî faaliyetlerine ara vermeyeceğini duyurmuştu. Çünkü henüz bir ateşkes imzalanmamıştı (*Le Temps*, 16 Mayıs 1897: 1).

İngiltere'de *Birmingham Post* gazetesinde M. Chamberlain, Osmanlı'ya sunulmuş olan barış şartlarının bir değerlendirmesini yapmıştı. Bunu analizi yaptığı makale "bir diplomatik otorite niteliği" taşıyordu. O, Osmanlı Devleti'ne Yunanistan tarafından ödenmesi istenen tazminatın bu ülkenin finansal yönetimini geçici de olsa olumsuz etkileyeceğini; üstelik bunun Yunanlıları ekonomik yönden Osmanlı'ya bağımlı kılacağını belirtmişti. Tek faydası şu olacaktı ki, savaşın devam etmesi durumunda kaybedecekleri topraklar için bu riski ortadan kaldıracaktı. Bu noktada Yunan borçları için tıpkı Osmanlı'da kurdukları Düyun-ı Umumiye İdaresi tarzında bir kurum oluşturma düşüncesi ilginçtir. Çünkü bu, büyük denilen güçlerin, hangi devlet olursa olsun maddî çıkarlarını öncelediğini gösteriyordu. Bunun yanında, *Times*'a konuşan M. Ralli, eğer bugünlerde Yunanlılara destek verilmezse bunun onları daha zor ve acı durumlar içine atacağını söylemişti (*Le Temps*, 16 Mayıs 1897: 1).

Savaşın son günlerinde Epir'de yaşanan çatışmalarda yaralanan otuz kişinin arasında, "Greklerin Jeanne d'Arc"ı (15. yüzyılda İngilizlere karşı savaşan Fransız köylü kızı [<https://www.biyografi.net.tr/jeanne-d-arc-kimdir/>. Parag. 1]) olarak adlandırılmış

bulunan Bayan Constantinidès de yer alıyordu. Savaşın son günlerinde çatışmalar Epir bölgesinde Kriezis, Nicopolis ve Preveze’de yoğunlaşmıştı. Bir diğer çarpışma alanı Teselya’ydı. Gazeteye göre Domokos yakınlarındaki bir kaleye bin iki yüz Yunanlı ve soyları, Büyük İskender’den sonraki altı komutan’dan (bu komutanlara “*diadoque*” denilmekteydi. [<http://www.thefreedictionary.com/Diadochus>]) dördüncüsüne dayanan iki yüz elli “*garibaldi*” (çoluk-çocuk da dâhil aile [<http://www.nedirnedemek.com/garibaldi-nedir-garibaldi-ne-demek>]) sığınmıştı. Batılı güçler bir taraftan da Girit’e yardıma devam ediyorlardı (*Le Temps*, 16 Mayıs 1897: 2).

Osmanlı Devleti “*şayet barışın temel koşullarını oluşturacak şekilde düzenlenirse*” bir ateşkes yapılmasına razı olduğunu 15 Mayıs’ta deklare etmişti. Barışın temel şartlarını ise, sınırların 1832 senesindeki haline getirilmesi; kendisine iki yüz otuz milyon franklık bir savaş tazminatı ödenmesi; ticarî ayrıcalıkların ortadan kaldırılması ve bir iade anlaşması yapılması şeklinde sıralamıştı. Bu şartların, ilk başta genel beklentiye zıt ve düşmanlığı sonlandırmak değil onu canlandıracak bir nitelikte olduğu değerlendirildi. Bahsedilen 1832 sınırı hakkında tarihsel bilgiler verildi (*Le Temps*, 17 Mayıs 1897: 1). Ağır olduğu düşünülen bu şartlarla ilgili olarak Yunanlılarla birlikte Batılı güçler de Osmanlı’yı ikna etmeye çalışıyorlardı. Almanya İstanbul’daki büyükelçisine, II. Abdülhamid’e onun isteklerinin “*aşırı ve kabul edilemez*” olduğunu bildirmek yönünde bir emir vermişti. Almanya, Türk tarafının istediği savaş tazminatını alıncaya kadar Teselya’yı işgal altında tutmasının barışı tehlikeye attığını düşünmekle birlikte, “*bu işgalin Yunan ekonomisinin Avrupa tarafından kontrol altına alınmasına tercih edildiğini*” söylüyordu. Çünkü Almanya esasında kapitülasyonların sürdürülmesinden yanaydı (*L’Univers et Le Monde*, 18 Mayıs 1897: 2).

Batılı güçler artık bir anlaşmanın yapılması için acele ediyorlardı. Bunun için özellikle sınır düzenlenmesi ve savaş tazminatı üzerinde yoğunlaştıklarını görüyoruz (*Le Temps*, 17 Mayıs 1897: 1). Açıkta ki, birincisinin nedeni savaşın galibi Osmanlı’yı makul hudutlar içinde tutmak; ikincisinin sebebi ise, o sıralar hâlâ Osmanlı Devleti’ne da uyguladığı gibi Yunanistan üzerinde de ekonomik sömürmesini, Düyun-ı Umumiye tarzında bir yapıyla pekiştirmektir. Ayrıca Türk tarafının savaş tazminatını alıncaya kadar savaş sırasında elde ettiği toprakları bırakmaması “*yakıcı bir sorun*” şeklinde değerlendiriliyordu. Bu noktada Rusya diplomatik çevrelerinde, Türkiye’den, bir savaş vererek aldığı toprakları, alacağı tazminat net bir şekilde garantiye bağlanmadan boşaltmasını istemenin uluslararası güç kullanım koşulları ve haklarına zıt olacağı konuşuluyordu. Hatta geçmişte Japonya’nın, Çin ile yaptığı savaşın ardından Liao-Toung Yarımadası’nın işgali örnek olarak verilmişti. Bu arada Brezilya Büyükelçiliği bölgedeki savaş halinden ötürü Demiryolu Birliği’nden demiryolu kiralama işinin 9 Eylül’den sonraki bir tarihe ertelendiğini bildirmişti (*Le Temps*, 17 Mayıs 1897: 1).

Osmanlı ile Yunanistan arasındaki çatışma ve diğer münasebetler yukarıdaki şekilde devam ederken Avrupa devletleri, Girit ablukasını kaldırmanın yolunu arıyorlardı. Ateşkese yaklaşılmaktayken bu gerekliydi. Böylece ilk etapta beş yüz Yunanlı ve yirmi memur ile bin iki yüz gönüllü Atina’ya döndü. Yine, Girit’e gitmek için Yunanistan’da hazır bekleyen ve otuz ikisinin İtalyan olduğu altmış yabancı gönüllü de buradan ayrıldı. Gelişmeler böyleyken Girit Müslümanları da Padişaha, Yunanlılar adadan ayrıldıktan sonra burada inançlarını hiçbir sıkıntı ve problemle karşılaşmaksızın

yaşayabilecekleri bir düzen kurulması ve Girit'in Osmanlı'dan koparılması konularında açıklama istedikleri telgraflar göndermişlerdi (*Le Temps*, 17 Mayıs 1897: 2).

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında, özellikle Avrupa'nın baskı ve yönlendirmesiyle, bir ateşkes anlaşmasına doğru iyice yaklaşıldığı halde yine de tereddütler devam ediyordu. “*insanların beklentisini karşılayacak şekilde kesinlik arz eden bir diplomatik zeminin*” gelişmemesi şikâyet konusuydu. Fakat bu noktada bahse konu zeminin oluşmamasının nedeni olarak Osmanlı'nın barış anlaşmasında salt Avrupa'nın isteklerini kabul etmemesinin işaret edilmesi ilginçtir (*Le XIXe siècle*, 19 Mayıs 1897: 1). Çünkü bu şekildeki bir davranış ya da değerlendirme Avrupa'nın dayatmacı üslubunun bir göstergesidir.

Her iki taraf da son ana kadar, bir yandan ateşkes için diplomatik zeminde manevralar yaparken, diğer yandan kendilerince anlaşmada ellerini güçlendirecek askerî hamleler yapmaya devam etmişlerdi. Edhem Paşa'nın 17 Mayıs'ta bile Yunan ordusuna “*yeni ve yoğun yenilgiler*” tattırmasına izin verilmişti. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid de, savaşın başlarında devredilemez olduğu beyan edilen ve eskiden Avrupa'nın kontrolünde olan -Teselya'yı kastediyor - kısımları istediğini söyleme cesareti göstermişti. Bu isteğini ise savaşın iki tarafın da elde ettikleri maddî kazanımları/faydaları bırakmayacakları düşüncesine dayandırmıştı. Teselya'yla ilgili görüşünü şöyle gerekçelendirmişti: Burası ilk önceleri, 1829 Edirne Anlaşması ile birlikte Osmanlı topraklarından ayrılmak durumunda kalan Yunanlılar'ın, 1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra bir süreliğine yerleştirilecekleri sığınak olarak düşünülmüş ve Avrupalılar tarafından Yunanistan'a verilmişti (Danişmend 1972: IV, 336-37). Osmanlı bu amaç ve uygulama için bir noktaya kadar rıza göstermiş ve en sonunda gelişen olaylar hem Avrupalılar'ın hem de Osmanlı'nın yanıldığının kanıtı olmuştu. Özellikle Makedonya'daki Yunan istilacıların bu bölgeyi kullanarak giriştikleri tedhiş hareketleri savaşın tuzu biberi olmuştu. Ama Batı, bu konudaki kararın sonradan 1878 Berlin Anlaşması'nda iki taraf eliyle alındığını; yine Epir ve Platamona gibi yerlere Yunanlılar'ın çıkarılmasının Osmanlı Devleti tarafından kabul edildiğini bildirmişti (*Le XIXe siècle*, 19 Mayıs 1897: 1).

Tüm bu yaşananların ardından, son ana kadar Avrupalı devletlerin kendisini kurtaracağı ümidinde olan Yunanistan, disiplinli Türk ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. İstanbul'da toplanan barış konferansında II. Abdülhamid, eli güçlü olmasına rağmen Teselya'nın yeniden Osmanlı'ya bağlanması talebini kabul ettiremedi. Bunun yerine dört milyon altın liralık bir savaş tazminatına -savaşın son günlerine kadar Osmanlı'nın talep ettiği miktar on milyon lira olmasına rağmen (*L'Univers et Le Monde*, 18 Mayıs 1897: 2)- ve bazı sınır düzenlemelerine razı oldu. Böylece savaş “*ekonomik bakımdan Türkiye için olumlu oldu*”. Bunun dışında Sultana içte ve dışta prestij kazandırdı. Negatif iç muhaliflerin sesi -en azından bir süreliğine- kesildi (İlginç bir muhalif davranış için bkz. Hanioglu, 2004: 68-71). Girit'in yönetimi ise Almanya ve Avusturya'nın yönetimde yer almak istememeleri neticesinde İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'ya kaldı (Haslip 2001: 257-60). Zafer için Sultan II. Abdülhamid'i ilk tebrik eden ise Almanya oldu. Bu devletin kimi önemli meseleler hakkındaki siyaset ve politikaları o dönemde Osmanlı'ya oldukça “*rahat nefes aldirmişti*” (Alkan 2010: 177).

E. Sonuç

Hemen her alanda oldukça büyük ve yeni değişimlerin temellerinin atıldığı 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'ni, tüm samimî yenileşme çabalarına rağmen oldukça zorladı. Devlet, çağın getirdiği ve gerektirdiği yenilik veya düzenlemeleri yapmaya mecbur kaldı. Tabii bunları yapmak imparatorluğun uzun yüzyıllar boyunca oluşmuş bulunan geleneksel yapısı ve anlayışının tam karşısında konumlanmak demektir.

Osmanlı ve dünya için artık iyice yaklaşmakta olan bu yeni ve klasik dünyaya oranla oldukça farklı çağ bilgi, kültür, eğitim, teknoloji vb. alanlarda sesini daha fazla duyurmaya başlamıştı. Ayrıca yeni gelen dönem, ülkelerin ve özellikle Batı'nın politik anlayışını daha da acımasız hale getirdi ve bu egoizmin hedefleri için milliyetçilik, Osmanlı gibi çok etnisiteli ve toplumlu bir yapıya sahip olan imparatorluklara müdahale ve baskının zeminini oluşturdu.

İlk olarak 1669'da Osmanlı'ya katılan Girit'te Hristiyan halk, Batı'nın da kışkırtmasıyla, tıpkı Ermenilerin yaptığı gibi, 19. yüzyılın sonlarında özgürlük hedefine yöneldi. Bu yönelim Yunanistan'ın genişleme hayallerini de ateşledi ve böylece Girit Meselesi, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın temel nedenlerinden birisi oldu.

Savaş ve Girit Meselesi, Avrupa ve Rus parlamentolarında hararetle tartışıldı. Değerlendirme platformlarından birisi de gazeteler oldu. Fransız gazeteleri de bu kısımdandı. Dünyadaki diğer sosyo-ekonomik, askerî, politik, edebî vs. alanlardaki gelişmelere yer veren ve genelde üç sayfadan oluşan bu gazetelerde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı kendisine, "La Guerre Turco-Grecque" ya da "La Guerre d'Orient" gibi başlıklar altında yer buldu. Söz konusu gazeteler, gerek kendi kaynaklarından, gerekse diğer ülke kaynaklarından ulaştıkları 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na dair haberleri, genelde bir gün gecikmeli olarak günbegün verdiler. Batılılar arasında yaşanan, savaşın çözüm usulleri konusundaki fikir ayrılıklarından, kimi diplomat veya devlet adamlarının mektup veya mülakatlarına kadar çeşitli mevzular bu gazetelerde yayımlandı. Tüm bunlar, söz konusu savaşı değerlendirirken oldukça değerli bilgilerdi.

Kaynaklar

Fransız Gazeteleri

Gil Blas. (1897, 22 Mart).

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k75220491/f2> (E. Tarihi: 01.08.2017)

Journal des Débats, Politiques et Littéraires. (1897, 6 Nisan).

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k468712q.item> (E. Tarihi: 03.08.2017)

L'Écho de Paris. (1897, 11 Nisan).

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k801415c?rk=21459;2> (E. Tarihi: 03.08.2017)

L'Intransigeant. (1897, 27 Mart).

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7808139/f1.item> (E. Tarihi: 02.08.2017)

L'Univers et Le Monde. (1897, 18-19 Mayıs)

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k709493c/f3.item>

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k709494r/f3.item> (E. Tarihi: 06.09.2017)

La Croix. (1897, 20 Mart).

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k217210h?rk=21459;2> (E. Tarihi: 01.08.2017)

- La Justice*. (1897, 23 Nisan).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k824463n/f1.item> (E. Tarihi: 23-24.08.2017)
- La Lanterne*. (1897, 18 Nisan).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k75317287.item> (E. Tarihi: 15-17.08.2017 tarihleri arasında erişildi.)
- La Presse*. (1897, 6 Mayıs).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5484326/f1.item> (E. Tarihi: 28-30.08.2017)
- Le XIXe siècle*. (1897, 19 Mayıs).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7567601x/f1.item>
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7567602b.item> (E. Tarihi: 06.09.2017)
- Le Gaulois*. (1897, 16 Nisan).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5298586.item> (E. Tarihi: 08.08.2017)
- Le Journal*. (1897, 1 Nisan).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7617690s/f1.item> (E. Tarihi: 02.08.2017)
- Le Matin*. (1897, 19 Nisan).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k557024b/f1.item> (E. Tarihi: 18-22.08.2017)
- Le National*. (1897, 27 Nisan).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6818760k/f1.item> (E. Tarihi: 24.08.2017)
- Le Petit Journal*. (1897, 1 Mayıs).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k614239m/f2.item> (E. Tarihi: 28.08.2017)
- Le Radical*. (1897, 10 Mayıs).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7610213f/f1.item> (E. Tarihi: 30.08.2017)
- Le Rappel*. (1897, 14 Mayıs).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k75428500/f1.item> (E. Tarihi: 30.08.2017)
- Le Siècle*. (1897, 15 Mayıs).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k743249m/f1.item> (E. Tarihi: 30.08.2017)
- Le Temps*. (1897, 16-17 Mayıs).
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k235236d/f1.item>
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k235237s/f1.item> (E. Tarihi: 05-06.09.2017)

Araştırma Eserler-Ansiklopediler

- Ali Said. (1994). *Saray Hatıraları, Sultan Abdülhamid'in Hayatı*. A. N. Galitekin (Haz.). İstanbul: Nehir Yayınları.
- Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I-V*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Haslip, J. (2001). *Bilinmeyen Sultan II. Abdülhamid*. İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayınları.

Makale

- Hülagü, M. Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı donanması hakkında bir değerlendirme: 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Örneği.
<http://www.metinhulagu.com> (E. Tarihi:17.08.2017)

Kitap bölümleri

- Akşin, Sina. (1995). Siyasal Tarih (1789-1908). *Türkiye Tarihi I-V*. c. III içinde (ss. 75-190). S. Akşin (Yay. yön.). İstanbul: Cem Yayınları.
- Hanioğlu, M. Şükrü. (2004). Jön Türkler ve Osmanlı'da İç-Dış Politika Bağlantısı. *Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (ss. 57-82). F. Sönmezoğlu (Der.). İstanbul: Der Yayınları.
- Alkan, Necmettin. (2010). Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e (1839-1908). *Türk Dış Politikası I-II*. c. II içinde (ss. 137-188). M. Bıyıklı (Ed.). İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

Sözlükler

- Alova, Erdal. (2013). Phalér/um. *Latince-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Dictionnaire Geographique de L'Empire Ottoman*. (1873). L. Brosset (Ed.). St. Petersburg: World Public Library.
- Sami, Şemseddin (1889-1898). *Kamusu'l-A'lam*.
<http://www.kamusulalam.com/osmanlica-ansiklopedi-madde-10175.html> (E. Tarihi: 22.08.2017)

İnternet adresleri

- <http://maisonsvictorhugo.paris.fr/fr/paul-meurice> (E. Tarihi:28.08.2017)
- <https://www.biyografi.net.tr/jeanne-d-arc-kimdir> (E. Tarihi: 05.09.2017)
- <http://www.nedirmedemek.com/garibaldi-nedir-garibaldi-ne-demek> (E.Tarihi:05.09.2017)
- <http://www.thefreedictionary.com/Diadochus> (E. Tarihi: 05.09.2017)

KARABET TOMAYAN'IN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE
ERMENİLERE NASİHATLARI
KARABET TOMAYA'S ADVICES TO ARMENIAN BEFORE
WORLD WAR

ZEYNEP İSKEFİYELİ

Dr. Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr. Sakarya University, Faculty of Science and Letters, Department of History
zcumhur@sakarya.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-3841-815X>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 02.01.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 26.04.2018
Sayfa-*Pages* : 465-480

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3871>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**KARABET TOMAYAN'IN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE
ERMENİLERE NASİHATLARI***
KARABET TOMAYA'S ADVICES TO ARMENIAN BEFORE
WORLD WAR

ZEYNEP İSKEFİYELİ

Öz

Karabet Tomayan, İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin Osmanlı topraklarında Protestan nüfus yaratma çabalarının hız kazandığı yıllarda Merzifon'da yaşamış bir Osmanlı Ermenisiydi. Fransızların Katolikleri, Rusların Ortodoksları himaye ettiği bu Tanzimat yıllarında İngiliz ve Amerikalı misyonerler de Gregoryen ve Katolik Ermenilerden kendilerine bir cemaat teşkil etme yarışı içerisindeydiler. Zeki ve gelecek vaat eden bir genç olarak Tomayan, misyonerlerin dikkatini çekmeyi başardığında onların okullarına devam etmiş ardından Avrupa'ya giderek Protestan bir üniversitede eğitimini tamamlamış ve Merzifon'a doğduğu topraklara bir öğretmen olarak dönmüştü. Ancak Karabet Tomayan adını Osmanlı topraklarında ne gördüğü yüksek din eğitimi, ne doktora tezi, ne profesör unvanı ile değil "Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti" reisi olarak duyurdu. 6 Ocak 1893'te Ankara ve Sivas vilayeti dâhilinde pek çok kasaba ve köyde dağıtılan bildiri ve çıkan olayların sorumlusu olarak tutuklandı, mahkûm edildi. İdam cezası sürgüne çevrilen Karabet Tomayan, 1914 yılı başlarında tam da büyük bir dünya savaşının başlangıcı olan yıllarda "Ermeni Âliminin Mühim Bir Makalesi", "Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan'ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi" başlıklı yazılarıyla Osmanlı coğrafyasında bir kez daha adını duyurdu. Bu makalede Karabet Tomayan'ın profesörlükten

Abstract

Karabet Tomayan was an Ottoman Armenian living in Merzifon during the years when British and American missionaries enhanced their efforts to create a Protestant population in the Ottoman lands. During the Tanzimat era, when French and Russia respectively took catholic and orthodox under their protection, British and American missionaries, too, were in a race for forming their own congregation from among the Ottoman Gregorian and Catholic Armenians. As an intelligent and promising young man, Tomayan was able to attract the attention of the missionaries and continued to attend their school, and then he went to Europe to gain education at a Protestant university and finally returned to his native land Merzifon as a teacher. However, Karabet Tomayan made his name in the Ottoman land neither his qualified religious education and his doctoral dissertation nor his professorship title, but his leadership of "Little Armenian Hichakyan Revolutionary Society". He was arrested and convicted as he was held responsible for the dissemination of leaflets and disturbances in many towns and villages in Ankara and Sivas provinces on January 6, 1893. Karabet Tomayan, whose death penalty turned into a deportation, once again named his name in the Ottoman geography in the beginning of 1914 when the great world war was approaching with the articles entitled "A Critical Article of An Armenian Scholar" and "To Turks and Armenians- A Proposal of Professor Tomayan

* 24-25 Nisan 2014 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nun düzenlediği "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler" isimli sempozyumunda sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş halidir.

esarete, idamdan sürgüne, sürgünden milletvekilliğine doğru hızla değişen hayatının son demlerinde Türk ve Ermeniler için kaleme aldığı makalelerindeki ikazları, nasihatleri ve temennileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karabet Tomayan, Merzifon Amerikan Koleji, Ankara Mahkemeleri, İngiltere

to Two Nations". In this article, it will be discussed his warnings, advices and wishes in his article written for Turks and Armenians in the last days of his life rapidly changing from professorship to captivity, from death penalty to deportation, and to his deputyship.

Key Words: Karabet Tomayan, Merzifon American College, Ankara Courts, England

Giriş

Karabet Tomayan, Amerikalı misyonerlerin Merzifon’u “ışgal” edip burada bir istasyon kurdukları 1852 yılının Ağustos ayında dünyaya geldi. Kendisine “müjdecî, haberci” manasına gelen Karabet ismi verildi. Okul çağına geldiği yıllarda Lübnan’dan Merzifon’a gelen rahipler dönerlerken yanlarına kendi manastırlarında yetiştirmek üzere “*zeki ve istikbal vaat eden*” iki genci de almışlardı. Bu gençlerden birisi de Tomayan idi. Çok eksikliği bulunmasına rağmen Tomayan çalışkanlığı ve öğrenme isteği ile dikkatleri üzerine çekmeyi başaracaktı. Ancak gözlerden uzak manastır hayatı onu hoşnut etmeyip memleketine dönmek isteyecekti¹. Nihayet öğrenimini tamamladıktan sonra Merzifon’a döndü. Döndüğünde burada büyük bir değişikliklerle karşılaştı. Zira babası ve kardeşleri Protestanlık mezhebini benimsemişlerdi. Bu Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti’nde özellikle de Ermeniler arasında yürüttükleri yoğun çalışmaların sonucuydu. Değişim genç Tomayan’ı da etkiledi².

Tomayan eğitimini tamamlamak için Avrupa’ya gitmeye karar verdi. Bu dış dünya ile çok fazla bağlantıları olmayan çevre sakinleri arasında duyulmuş bir şey değildi ve arkadaşları onun Batı’ya seyahat etme isteğini büyük şaşkınlıkla karşıladılar. Tomayan sanki bir daha tekrar göremeyecekmiş gibi memleketine veda etti ve İsviçre’nin Lozan şehrine gitti. Burada 4 yıldan fazla Protestan bir üniversitede din eğitimi aldı ve aynı üniversitede hoca olarak çalışmaya başladı³. Tomayan burada verdiği derslerde Ermeni kilisesinin manen ölü olduğunu söylüyordu⁴. “*Agathangelos ve V. Yüzyılda Ermeni Kilisesinin Doktrinleri*” başlıklı tezi 1879 yılında Lozan’da basıldı. Ermeni kıyafetleri içinde Fransızca bilgisi çok az ve sürekli bir sözlük taşımak zorunda olarak geldiği Lozan’dan eğitimini tamamlamış ve profesör unvanı almış olarak Merzifon’a döndü. Tomayan doğduğu topraklara Ermeni cemiyetinin bir papaz ve vaizi olarak ve aynı zamanda kurulacak olan Merzifon Anadolu Koleji’nin müşterek idarecisi ve profesörü olarak gelmişti.

1886 yılında İsviçre’yi ziyaret etti ve bu ikinci ziyaretinde davasında kendisine yardımcı olacak Lucy Tomayan ile tanıştı ve evlendi. Lucy, papaz ve yazar olan M. Rossier de Visme’nin kızı idi. Fransa’da Amiens’de doğmuş fakat daha sonra İsviçre’ye gelmişti.

¹ Essex Record Office (ERO), D/DU, 1777/2.

² Adolphe Hoffmann, *A l’Ombre du Croissant: Récit Oriental*, Gen`eve: J.-H. Jehebnor, Libraire-Editeur; Librairie Fischbacher, Paris, 1898, s. 7-8.

³ Hoffmann, s. 8.

⁴ J. Murray Mitchell, *The Religious Condition of Christendom*, Hodder and Stoughton, London, 1880, s. 290.

Lucy, Karabet ile olan evliliğini şu şekilde anlatıyordu: “*Papaz olarak Lozan’da kutsanmış olan profesör ile karşılaşınca kadar sakin bir ev hayatı yaşıyordum. Daha sonra onunla evlendim ve Anadolu’ya geldim. Amerikalı ve Ermenilerin Merzifon’da kurduğu Anadolu Koleji’nin yakınına yerleştik. Kocam burada hem öğretmenlik yaptı, hem de bölgede vaazlar verdi*”⁵.

Karabet Tomayan önce Merzifon Ruhban Okulu’nda dersler vermeye başladı. Okulda Ahlak Felsefesi, İncil dersleri, Hristiyanlığın Delilleri ve Yeni Ahit’ten Tefsir gibi dersleri veriyordu⁶. Misyonerlerin ilk gayeleri güvenilir, kabiliyetli ve kendilerini bu işe adayacak öğretmenler bulmak ve seçmektir. Ve onları kendi özel hizmetleri için özel eğitimler almaya teşvik ediyorlardı. Tomayan da Ermeniler arasında büyük bir etki ve üne sahipti. Bu sebeple kolejde hocalık yapması için seçilmişti⁷. Aynı zamanda profesör unvanı taşıdığı için, Anadolu Koleji’nin ilk açıldığı günden itibaren 1892-1893 yıllarına kadar 100 lira ücret alıyordu⁸. Diğer öğretmenlere kıyasla en yüksek ücret alanlardan biriydi.

Merzifon ve çevresindeki bölgelerde yaşayan Protestan Cemaati’nin çocuklarına yüksek eğitim imkânı sağlamak amacıyla kurulan Anadolu Koleji’nde ders verecek öğretmenleri atama ve ücretlerini belirlemekle yükümlü bir yönetim kurulu, kolej için gerekli fonları sağlamak ve bunlarla yatırım yapmak, harcamaları düzenlemekle görevli mütevelli heyeti ile öğrenci işleri ve kolejin iç işlerinden sorumlu fakülte kurulları bulunuyordu. Kolej’in ilk yönetim kurulunda da Karabet Tomayan, Melcon Altunyan, Hagop Bedrosyan, Jeremiah Altunyan ve Barsam Manisacıyan vardı. Yönetim kurulu başkanı ise Tomayan idi⁹. Hagop Bedrosyan 1893 yılına kadar, Karabet Tomayan 1894 yılına kadar, Melkon Altunyan ise 1895 yılına kadar Merzifon’daki Pontus Protestan Birliği’nin yerli üyeleri olarak atanmışlardı¹⁰.

Bildiri Asma Olayları ve Ankara Mahkemeleri Süreci

Bundan sonra tüm Osmanlı memleketinde, hatta başta İngiltere ve Amerika olmak üzere yurtdışında da Karabet Tomayan’ın adını duyuran olay meydana geldi. Bu olay 6 Ocak 1893 tarihinde Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilindeki birçok kaza ve karyede aynı anda biri “İslam Vatanperver Komitesi”, diğeri “Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar”¹¹ imzasıyla hazırlanan bildiri asma olayı idi. Osmanlı hükümeti tarafından

⁵ Florence Balgarnie, “The Troubles in Armenia (Turkey) with the Exiles. Interview with Professor and Madame Thoumaian”, *Great Thoughts*, May 1 1895, s. 88-90.

⁶ Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (PABCFM), Reel 607, No: 629.

⁷ George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev: Cem Tanık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 131.

⁸ PABCFM, Reel 607, No: 253-255; Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu’daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2002, s. 250.

⁹ Alan, s. 201-207.

¹⁰ ERO, D/DU, 1777/16.

¹¹ “İslam Vatanperver Komitesi”, diğeri “Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar” imzasıyla iki farklı ilan bazı Müslüman hanelerine, cami ve kilise kapılarına, kamu binalarına ve Merzifon Anadolu Koleji’nin duvarlarına yapıştırıldı. “İslam Vatanperver Komitesi” imzası yer alan ilan “Osmanlılar!” diye başlıyor ve şu şekilde devam ediyordu: “İslamiyet’i beğenilmeyen ve mukaddes Osmanlı tahtını kirleten zorba hükümdar Abdülhamit’in son günleri yaklaşmıştır. Haksız yere gasp ettiği saltanatını devam ettirmek için sevgili vatanımızı yıkıp viran eden o gaddarın dökmüş olduğu kanların intikam sedası göklere kadar çıkmıştır. Bu intikamın vakti

başlatılan geniş ve kapsamlı bir tahkikat sonucunda kısa süre içinde olay ortaya çıkarıldı. Olayların hemen ardından görgü tanıklarının ihbarları ve bazı Ermenilerin itiraflarıyla durumun ne olduğu anlaşılmaya başladı. Yapılan ilk araştırmalar sonucunda ilanların Ermeniler tarafından dağıtıldığı ve bunun Müslümanlar tarafından yapıldığı izlenimi verilerek tüm bu şehirlerde büyük bir isyan başlatmak istedikleri ortaya çıktı. Bunun üzerine olaylara karıştığı tespit edilen Ermenilerin evlerinde kapsamlı bir arama faaliyeti başlatıldı ve bazı Ermeniler tutuklandı. Bu Ermeniler yaptıklarını pişmanlık ile itiraf ederek bildirimlerin kendilerine Karabet Tomayan tarafından gönderildiğini ve Tomayan'ın Ermeni komitesi mühürüyle mühürlenmiş mektubunu gördüklerini söylemişlerdi¹². Bu suretle olaylara Merzifon Anadolu Koleji öğretmenlerinin de adı karışmış oluyordu.

Bildiri asma olayının ardından yakalanan Ermenilerin verdikleri ifadeler ve yaptıkları itiraflar sonucunda Merzifon'da kurulmuş olan bir ihtilal komitesinin varlığı kesinleşti. Komite "*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*" adını taşıyordu. Merzifon'daki Anadolu Amerikan Koleji'ne bağlı olarak 1887 yılında burada bir şube açmışlar, burası Hınçak teşkilatının batı bürosunu oluşturmuştu. Hınçak batı bürosunun başkanı bu kolejde öğretmen olan Karabet Tomayan, sekreteri ise yine aynı okulda öğretmenlik yapan Ohannes Kayayan idi¹³. Komitenin merkezi Merzifon, basın, yayım ve propaganda merkezi Anadolu Koleji ve yöneticileri ise kolejin iki öğretmeni idi. Tomayan "Mize" takma adıyla Kayayan ise "Vahram" olarak teşkilat içinde çalışıyorlardı¹⁴. "*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*" maksatlarını gerçekleştirmek amacıyla 25-26-27 Eylül 1892 tarihinde Merzifon'da genel bir meclis toplamıştı. Toplantının açılış konuşmasında Karabet Tomayan, İngiltere'den Gladstone ve Amerika'dan James Bryce ve Yunanistan'dan da ismini hatırlamadığı birinden aktardığı sözler cemiyetin gerçekleştirmek istedikleri ihtilal fikirlerini açıkça ortaya koyuyordu: "*Eğer Ermeniler imtiyaz istiyorlarsa böyle olmaz. Büyük olay çıkarılmalı, bazıları asılmalı, bazıları kesilmeli, Müslümanlarla tutuşmalıdırlar. Biz de o vakit işin içine girip bunların isteklerini yerine getirmeye çalışalım*"¹⁵.

Bu çerçevede, Osmanlık postasının yolu kesilmiş, posta sürücüleri, zaptiyelere yönelik saldırılar düzenlenmişti. Ermeni çeteleri Yozgat'a giden postanın koruyucusu İbrahim ile posta sürücüsünü öldürmüşlerdi. Atları, silahları ve paralarını çalmışlardı.

geldi. Milyonlarca Müslüman'a hükmeden büyük bir devlet sizlere yardıma geliyor." İlan "Cesaretli olun" diyerek sona eriyordu. İkinci ilanda ise "Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar" imzası yer alıyordu. Bu ilanda Hindistan'da her derde deva olan bir ilaç bulunduğunu, ilacın insanların gözlerini kulaklarını açtığı belirtiliyordu. Bu ilacın Türkiye'de de kullanılması tavsiye edildiği halde zalim hükümdar Abdülhamit'in bunu engellediği ancak yakında bu ilacı kullanan doktorun Türkiye'ye gelip ilacı dağıtacağı ve kendilerini zorba ve diktatörlerden kurtaracakları yazılıydı. Zeynep İskefiyeli, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2008 s. 28-30.

¹² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, (Y. EE), Defter No: 871, s. 373.

¹³ Ali Tuzcu, "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", *Belleten*, c. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220'den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 807; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 464.

¹⁴ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 74/95.

¹⁵ BOA, Y. MTV, 74/77; Y. MTV. 74/94; Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 272/81; Osmanlı Belgelerinde Ermenileri (OBE), c. 11, Belge No: 118.

Ayrıca, Çorum-Merzifon arasındaki Derbent Karakolu'nu basarak buradaki zaptiyeleri öldürdüler. Panos ve Misak adındaki komite üyeleri tarafından Panos Tuzlası'nın postası soyulmuş, Kolcu İzzet'in atını alarak Derevenk'e getirmişlerdi. Maden postası sürücüsü İsmail ile Zaptiye Necip öldürülmüştü. Gülbenk, Panos ve Mihircan isimli üç komiteci İstanbul'dan dönüşlerinde Ankara'da tuttukları bir arabanın sürücüsü olan Köse Hasan'ı Yozgat yolunda boğmuşlar ve bir çukura gömmüşlerdi. Atlarını, saatini ve parasını almışlar, daha sonra atları Tokat'ta satmışlardı¹⁶. Ancak bütün bu olaylar Ermeniler için yeterli değildi. Çünkü Ermeniler bu türden eylemlerin uluslararası alanda ses getirmeyeceğini biliyorlardı. İşte bu sebeple Ermeniler aldıkları bu kararlar çerçevesinde 1893 yılı Ocak ayı başlarında Sivas ve Ankara vilayeti dâhilindeki birçok köy ve kasabayı kapsayan geniş kapsamlı bildiri asma olaylarını başlatmışlardı.

5/6 Ocak gecesi aynı anda birçok şehir ve kasabada gerçekleştirilen bildiri asma olayının ardından başlatılan geniş çaplı inceleme ve araştırmalar sayesinde olayların Merzifon Hınçak İhtilal Cemiyeti tarafından planlandığı, bu cemiyetin başında ise Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmenlik yapan Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın bulunduğunu ortaya çıkardı. Bildiriler kolejde yer alan bir taş matbaada basılarak cemiyet üyelerine dağıtılmıştı. Elde edilen belge ve bilgilerden kolejin büyük bir askerî kışla gibi ruhsatsız faaliyet gösterdiği ve Amerikalı misyonerlerin idaresinde uzun zamandan beri Ermenilere kışkırtıcı türden birtakım bilgilerin öğretildiği öğrenilmişti. Bunun üzerine Tomayan 28 Ocak günü, Kayayan da iki gün sonra tutuklandı¹⁷. Osmanlı vatandaşı olan, Anadolu Koleji'nin iki öğretmeni Tomayan ve Kayayan'ın tutuklanma sebepleri ise Merzifon'da ve çevresinde Ermeni halkını, Anadolu Koleji'nde bulunan matbaada bastıkları ilanlar yoluyla isyana teşvik etmeleri olarak açıklandı. Bildirilerin okul öğretmenleri tarafından Anadolu Koleji'ndeki *skolastil* denilen baskı makinesinde basıldığı ve çevre yerleşim yerlerindeki komite elemanlarına gönderildiği ve olayların içinde bir numaralı adam olarak çalıştıkları tespit edilmişti¹⁸. Merzifon Anadolu Koleji'nde basılmış ve ele geçirilmiş olan bir şarkı metni incelendiğinde, yazı Ermenice olmasına rağmen bildirilerle aynı alette basılmış olduğu anlaşılmıştı. Okulda skolastil olarak tabir edilen bu baskı makinesinin mevcut olduğu ve tutuklanan Tomayan'ın evrakları arasından çıkan Osmanlıca programın yazısı ve baskısının da bunlarla tamamen örtüştüğü tespit edildi. Böylece Osmanlı hükûmetine göre Merzifon ve çevresinde hükûmet binalarına, cami ve kilise kapılarına yapıştırılan bildirilerin kolej öğretmenlerinden Tomayan ve Kayayan tarafından okulun matbaasında basıldığı ispatlanıyordu. Sivas Valisi Halil Paşa 3 Şubat tarihli şifreli telgrafında sadarete "*bildirileri dağıtmalarından dolayı tutuklananların şahitlikleri ve öğretmenlerin de olayı kabul etmeleri ile olay meydana çıkarılmıştır*" diye bildiriyordu¹⁹. Osmanlı Hükûmeti, Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmenlik yapan ve Osmanlı vatandaşı olan bu iki Ermeni hakkındaki delillerin yeterli olduğuna inanıyordu. Ancak olayların seyri hiç de beklenen gibi olmayacaktı. Kolej müdürünün iki Ermeni

¹⁶ Haluk Selvi, "Yozgat'ta Ermeni Olayları 1890-1892", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum, 2004, s. 185; Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, 1989: XXVI.

¹⁷ United States of America, National Archives, (USA, NA): M46, reel 54, No:37.

¹⁸ BOA, Y. A. HUS, 269/36; Y. A. HUS, 269/100.

¹⁹ BOA, Y. EE. 871, s. 375; Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dâhiliye (Y. PRK. DH), 5/83, lef. 13..

öğretmeni himaye etmek için başlattığı çalışmalar kısa sürede büyük devletlerin himayesine dönüşecekti.

Merzifon ve çevresindeki olaylardan dolayı tutuklanan Ermeniler ve bunlar arasında bulunan iki Anadolu Koleji öğretmeninin davası birleştirilerek ve bölge mahkemesi olması dolayısıyla Ankara Mahkemesi'nde görülmeye başlandı. 59 sanık, devletin iç güvenliğini bozmak ve devlete bağlı vatandaşları kandırmak, saltanat aleyhine isyana davet etmek bu suretle Osmanlı Devleti'nin bir kısmını devlet idaresinden çıkarıp Ermenistan adıyla bağımsız bir hükûmet teşkil etmek iddiasıyla mahkeme huzuruna çıkarılıyorlardı. Bunların arasında Karabet Tomayan da vardı. Başta İngiltere ve Amerika olmak üzere yabancı devletlerin de ilgiyle takip ettiği Ankara İstinaf Mahkemesi'nin komisyonu 5 üyeden oluşuyordu. Mahkeme Başkanı Hüseyin Hüsnü, üyeler ise Tevfik, Ali, Onik ve Yorgi idi. Başkan ve iki yardımcısı Türk, üyelerden biri Katolik Ermeni, diğeri ise Rum'du. İstinaf Savcısı Mehmet Arif, zabıt kâtibi ise Kamis idi. Mahkemede duruşmalar aleni olarak yapılacaktı²⁰. Sanıkları savunma görevini toplam 9 avukat üstleniyordu. Tomayan ile Kayayan kendilerine Kevork Avakiyan'ı, avukat olarak seçmişlerdi.

Ankara Mahkemesi'nin ilk oturumunda gerçekleştirilen sorgulamalarda sanıklar daha önce verdikleri yazılı ifadelerinde olduğu gibi mahkeme huzurunda da aynı ifadeleri tekrar etmişlerdi. Cemiyete nasıl üye olduklarını ve yaptıkları faaliyetleri anlatmışlardı. Ancak bundan sonraki oturumlarda sanıkların büyük bir çoğunluğu daha önceki ifadelerini yalanlayarak, olaylar hakkında hiçbir şey bilmediklerini iddia etmeye başladılar. Tomayan da mahkemede kendisi hakkında yapılan tüm suçlamaları reddetti.

Ancak Başsavcı Mehmet Arif Bey tarafından mahkemeye sunulan delillerin pek çoğu sanıkların aleyhine idi. Deliller arasında, Merzifon'daki Hınçak Cemiyeti ve şubelerine ait nizamnameler, üyelerin kayıtlarının tutulduğu isim ve kasa defterleri, toplantı tutanakları, mektuplar, dağıtılan pankart ve bildirimler, Hınçak gazeteleri ve daha başka pek çok yazılı belge ve dokümanlar bulunuyordu. Yazılı belgelerin dışında çeşitli silahlar, cemiyete ait mühürler, fotoğraflar da mahkemeye sunulan deliller arasında idi. Deliller, Osmanlı Devleti ve hükûmeti aleyhine kurulmuş olan bir cemiyetin varlığını, teşkilat yapısını ve faaliyetlerini gözler önüne sermesi bakımından da önemliydi. Buna rağmen Osmanlı hükûmeti delillerin yetersiz olduğu iddialarına maruz kalmaktan kurtulamayacaktı.

Ankara İstinaf Mahkemesi'nin kararları son oturumu olan 10. oturumda, 12 Haziran 1893 Pazartesi günü verildi. Buna göre sanıklardan 17 kişi idama, 6 kişi 15'er yıl kalebentliğe, 8 kişi 10'ar yıl kalebentliğe ve 10 kişi ise 7'şer yıl kalebentliğe mahkûm edildiler. Ankara'ya sevk edilen tutukluların mahkemesinde 14 kişi beraat etmiş, geri kalan 42 kişi ise mahkûm olmuştu, Merzifon Anadolu Koleji'nin iki öğretmeni de idama mahkûm edilenler arasındaydı²¹.

Ankara Mahkemesi'nin aldığı kararlar duyulur duyulmaz İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermenileri kurtarmak için büyük bir kampanya başlatıldı. Bir yandan İngiltere Avam Kamarası üyelerinden bazıları tarafından İngiltere, Amerika ve Almanya Büyükelçilikleri ile Osmanlı Dışişleri'ne müracaatlar yapılıyor, diğer taraftan

²⁰ OBE, c. 12, Belge No: 175.

²¹ *Ceride-i Mehakim*, No: 731, 1309: 10821-10826; Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y. PRK. UM), 27/35, s. 182-184.

konu İngiltere Parlamentosu'nda sorulan sorularla gündeme taşınıyordu. İngiliz hükümet yetkilileri Ankara Mahkemesi'nde verilen kararların haksız ve adaletsiz olduğunu iddia ediyorlardı. Onların bu açıklamalarından cesaret alan İngiliz gazetelerinin önemli bir bölümü mahkeme kararlarının iptali için yürütülen bu kampanya yararına, Osmanlı hükümeti ve Türkler aleyhine yazılar yayınlıyordu. İngiltere'deki önemli Hristiyan cemaatler ve dini cemiyetler, Hristiyan Ermenilerin kurtarılması için adeta seferber edilmişlerdi. Çok yönlü yürütülen bu kampanya için çalışanların tek isteği mahkûm edilen Ermenilerin serbest bırakılmaları idi. Mahkeme kararlarının ilan edilmesinden itibaren basın yayın organları aracılığıyla başlatılan itirazlar, düzenlenen mitinglerle devam etti. Ermeni cemiyetleri ile onları destekleyen Hristiyan cemaatler ve misyoner teşkilatları gerek basın, gerekse düzenledikleri miting ve toplantılar sayesinde İngiltere kamuoyunda büyük bir tepkinin oluşmasını sağlamışlardı.

Osmanlı hükümeti ve saltanatı aleyhine cemiyet kurup, isyan ve ihtilal çıkarmak suçundan Ankara Mahkemesi'nin aldığı karar ile idam cezasına çarptırılan Ermeniler, İngiltere kamuoyuna sırf Hristiyan oldukları için sahte delillerle ve yalancı şahitlerle öldürülmek istenen masumlar olarak lanse edilmişti. Ankara Mahkemesi kararlarının Hristiyanlara yapılan dini bir baskı olduğu fikri işlenmişti.

Gelinen bu nokta Osmanlı hükümetini de rahatsız ediyordu. Mahkeme kararlarını olduğu gibi kabul etse, hem İngiltere ile olan münasebetini olumsuz yönde etkileyecek, hem de Hristiyan Ermenilerin Müslüman Türkler tarafından baskı altında tutuldukları iddialarıyla uluslararası alanda zora sokulacaktı. Diğer taraftan İngiltere'nin isteğini kabul edip, siyasi suçlardan dolayı mahkûm olanlar için af ilan etse, ihtilalci ve bozguncu Ermeniler bunu fırsat bilerek faaliyetlerini hızlandıracakları gibi Müslüman halk arasında da rahatsızlıklar başlayacaktı. Osmanlı hükümeti bunları düşünürken, İngiliz hükümetinin bu konudaki müdahalesi sert oldu. İngiltere'yi ziyarete gelen Mısır hidivini uğurlamak için iki İngiliz savaş gemisini hidiv ile birlikte gönderme kararı aldı.

İngiltere Hükümeti'nin bu istek ve teklifleri, devletler hukukuna tamamen aykırı idi. Ancak bu dönemde yabancı devletlerin taleplerinin yerine getirilmesini diplomatik yollarla temin edemediklerinde Osmanlı sularına savaş gemisi göndermeleri uygulamaktan çekinmedikleri bir metottu. Osmanlı hükümeti ise bu baskılar dayanamayarak bir açıklama yaptı. Açıklamada İngiltere Hükümeti'ni ve İngiliz kamuoyunu kırmamak için ancak diğerlerine örnek olmaması, bir istisna sayılması ve hür ve bağımsız Osmanlı Devleti'nin hukukuna sonradan müdahale edilmemesi şartıyla Tomayan ve Kayayan isimli iki suçlunun bir daha geri dönmek üzere Osmanlı ülkesi dışına sürülmelerine Padişah tarafından izin verildiği duyuruluyordu. Tomayan ve Kayayan, İstanbul'a getirilerek ilk hareket edecek vapur ile Osmanlı ülkesinden uzaklaştırılacaklardı.

Karabet Tomayan'ın İngiltere'deki Faaliyetleri

Tomayan Londra'ya geldiğinde kendisini tren istasyonunda büyük bir kalabalık çiçeklerle karşılamıştı. Ancak ne yapacağını henüz kendisi de bilmiyordu, “Yapılacak çok işler var önümüzde, düşünecek çok noktalar var. Bakalım Merzifon'dan sürülen ne yapar?”

diyordu²². Merzifon Ermeni Protestan Cemaati üyelerine hitaben yazdığı bir başka mektubunda ise, idam cezasından kurtulmuş olmalarını yeniden dünyaya gelmek olarak tarif ediyordu.

Karabet Tomayan bu ikinci hayatında “idam cezasından kurtulan Hristiyan Ermeni” unvanıyla çoğunlukla dini cemaatler tarafından organize edilen ve İngiltere’nin çeşitli şehirlerinde gerçekleştirilen toplantı ve mitinglerde yer aldı. İngiltere sokakları adeta Tomayan’ın yapacağı konferansların ilanlarıyla doluydu. Bu toplantılarda Lucy Tomayan da nutuklar atmayı ihmal etmiyordu. Adeta bu yolu kendilerine meslek edinmişlerdi. Bu toplantılarda yaptıkları konuşmalar Osmanlı hükümeti ve padişahın aleyhine idi. Osmanlı Devleti’nin Hristiyan Ermenilere baskı ve zulüm yaptığı, yerel yöneticilerin Ermenilere ne kadar zulüm ederlerse o kadar taltif edildikleri, Ermenilerin çeşitli bahanelerle tutuklanıp hapishanelerde işkence gördükleri gibi birtakım iddiaları gündeme taşıyorlardı²³. Gazetelere verdiği röportajlarda “*Türkler, meydana gelen olayların reisleri olduğumuzu söylüyorlar. O halde mademki reisler serbest bırakıldı, ötekiler de serbest bırakılmalıdır*” diyordu²⁴.

Daha sonraki yıllarda Tomayan, İngiltere’deki faaliyetlerini bırakıp Almanya’ya gitti. Burada Protestan öğretmenler ve ruhbanların desteği ile Anadolu’da meydana gelen olaylarda zarar gören Ermenilere yardım toplamak amacıyla bir dernek kurdular. Tomayan verdiği konferanslarda yine Osmanlı hükümeti aleyhine konuşmalar yapmaya devam ediyordu. Osmanlı Devleti tarafından da sıkı bir şekilde takip edilen bu faaliyetleri Alman yetkililerle görüşülerek engellenmeye çalışılmıştı. Bu suretle Berlin’de konferans ve toplantı düzenlemesi yasaklanan Tomayan, Belçika’ya geçti. Belçika’da Protestan ve Katolik üst düzey memurlar sayesinde bir komite kurdu. Fakat bu faaliyetleri de Osmanlı Devleti’nin Belçika Sefareti’ne uyarıda bulunması ile engellendi. Karabet Tomayan

²² Karabet Tomayan, Merzifon’daki Anadolu Koleji Müdürü Edward Riggs’e gönderdiği ve Merzifon Ermeni Protestan Kilisesi cemaatine hitaben yazdığı bir mektubunda, hastane ile ilgili talimatlar veriyordu. Özellikle hastanenin parası ile ilgili sıkı tembihlerde bulunuyor, paranın emin bir yerde, bir kasada senet alarak saklanmasını istiyordu. “*Hocaya, papaza, ruhanilerden kimseye beş para vermeyiniz*” diyerek, asla kimseye ödünç para verilmemesi gerektiğini söylüyordu. Tutuklandığı andan itibaren hastaneye kaç hasta geldi, ne kadar süre kaldı, ne kadar ilaç harcandı, yemek ve maaşlara ne kadar verildi, hangi milletten ne kadar hasta gelip gittiye bunların kaydedilmesini istiyordu. Hükümetin hastaneye ve onunla ilgili olan herkese şüpheyle baktığını belirtiyor, “*Ölmüş eşek kurttan korkmaz*” diyerek hiçbir korkusu olmadığını ifade ediyordu. (BOA, Y. PRK. UM, 28/60).

²³ İşkence iddiaları en çok Ankara Valisi Abidin Paşa’yı şaşırttı. Mahkeme safahatı sırasında yabancı konsolosların, Ermeni murahhasa ve vekillerinin, hatta birtakım misyonerlerin mahkûm Ermenilerle gelip gördüklerini ancak o dönemde böyle bir iddia ortaya atmadıklarını bildiriyordu (BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS), 2781/3, lef. 180). Vali Abidin Paşa, 6 ay önce meydana gelen olaylarla ilgili iddiaların şimdi ortaya atılmasının manidar olduğunu söylüyordu. Bildiri asma olaylarının ardından tahkikat başlatıldığı sırada Ermenilerden bazılarının kendiliğinden gelerek itiraflarda bulduklarını, bunların itirafları sonucunda asıl elebaşı konumunda bulunan kişilerin yakalandığını anlatıyordu. Ayrıca yapılan aramalar sırasında pek çok evrak, eşya ve delil ele geçirilmişti. Bu itiraflarda bulunanların ifadelerinin gerçek olmayıp gördükleri işkence sonucu söylemiş olduklarını iddia eden yayımların Ermeni komitelerinin ve dostlarının iftiralı olduğunu gün gibi aşikâr olduğunu söylüyordu (BOA, HR. SYS, 2781/3, lef. 179). Ayrıca Ankara Valisi Abidin Paşa, 23 Ağustos tarihli yazısında Ankara hapishanelerini her gün kontrol etmiş olan üç doktorun raporlarını gönderiyordu (BOA, Y. A. HUS, 279/132).

²⁴ BOA, Y. A. HUS, 279/61, HR. SYS, 2825/79

İngiltere'de yaşamış olduğu halde hiçbir zaman İngiliz vatandaşlığına geçmedi. İngiltere, Chigwell'de yetim Ermeni çocukları için bir okul kurdu ve buranın yönetimini üstlendi²⁵.

1911 yılında Londra Üniversitesi tarafından düzenlenen uluslararası bir kongrede karşılaştığı Rıza Tevfik ile samimi bir şekilde tokalaşan Tomayan, Adem ile Havva'dan bir mektup aldığını söyledi. Mektuplarında Adem ile Havva'nın barış için yalvardıklarını, mektuplarında savaş ve top seslerinden mezarlarında rahat uyuyamadıklarını yazdıklarını belirtiyordu²⁶.

Tomayan İngiltere ve Avrupa'daki tüm bu faaliyetlerine rağmen Osmanlı Devleti'ne yeniden dönme ümidini hiç kaybetmemişti. Bunun en önemli delili ise 1914 seçimlerinden Kayseri milletvekili olarak aday gösterilmesi ve seçilmesi idi. Yine aynı tarihlerde Londra'da Puzantiyon gazetesinde yer alan ve daha sonra Tanin gazetesinde de neşredilen bir makalesinde Ermenilerin yaşadığı şehirlerde yapılacak ıslahatlarla ilgili olarak son derece olumlu ifadeler kullanmıştır. Tomayan aradan geçen seneler içinde adeta bir özeleştirici yapmaktadır. Ermeni meselesini çıkaranların Ermeniler olmadığını, birçok meselede olduğu gibi bunun da Avrupalı devletlerin parlamentoları tarafından ortaya atıldığını söylemektedir. Tomayan bu yazıyı yazmaktaki amacını ise doğuda bulunan Ermenileri ihtiyatlı olmaya davet etmek olarak açıklamaktadır²⁷.

Karabet Tomayan'ın Nasihatleri

1914 yılı başında Karabet Tomayan'ın yazıları Tanin gazetesinde yer aldı. Bunlardan ilki Profesör Tomayan'ın Londra'dan Ermeni Gazetesi Puzantiyon'a gönderdiği bir mektuptu. Tanin Gazetesi bu mektubu 19 Ocak'ta **"Ermeni Âliminin Mühim Bir Makalesi"** başlığı ile sayfalarına taşımıştı²⁸. Bu yazısının üzerinden bir ay geçmeden Karabet Tomayan bu kez Tanin gazetesine 5 Şubat 1914 tarihinde bir başka mektup aynı zamanda Türk ve Ermenilere bir teklif gönderdi. Tanin gazetesine bu mektubu 15 Şubat 1914 tarihinde **"Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan'ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi"** ismiyle başmakale olarak yayımladı²⁹. Karabet Tomayan'ın bu dönemde gazetelerde yer alan bir başka mektubu yine önce Puzantiyon gazetesinde yayımlanmış, daha sonra tercüme edilerek Tanin gazetesinde neşrolunmuştu. **"Ermeniler ve İntihabat – Profesör Tomayan ve Son Müzakerat"** başlığı³⁰ ile yer verilen bu mektubunda Tomayan Patrikhaneyi ve Ermeni toplumunun ileri gelenlerini takip ettikleri politikadan dolayı eleştiriyordu.

II. Abdülhamid zamanında Ermeni komitelerine katılmak suçuyla itham edilen ve Ankara Mahkemeleri sonucunda idama mahkûm edildiği halde İngiltere'nin müdahalesi ile bu cezadan kurtulan ve o zamandan beri İngiltere'de yaşayan Profesör Karabet Tomayan

²⁵ Isabel Kaprielian Churchill, *Like Our Mountains: A History of Armenians in Canada*, McGill-Queen's Press, Canada, 2005, s. 40-41.

²⁶ "Letter From Adam", *Daily Herald*, 5 September 1911, s. 5.

²⁷ Hüseyin Kazım Kadri, *II. Meşrutiyetin Perde Arkası ve Makedonya, Arnavutluk, Ermenistan ile Suriye'nin Elden Çıkışı: Türkiye'nin Çöküşü*, Yay. Haz., Yılmaz Daşcıoğlu, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 141-142

²⁸ "Ermeni Aliminin Mühim Bir Makalesi", *Tanin*, 19 Ocak 1914, s. 3.

²⁹ "Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan'ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi", *Tanin*, 15 Şubat 1914, s. 1.

³⁰ "Ermeniler ve İntihabat – Profesör Tomayan ve Son Müzakerat", *Tanin*, 21 Şubat 1914, s. 1.

Londra'dan Puzantiyon gazetesine Ermenilerle meskûn vilayetlerin ıslahına dair bir mektup göndermişti. Bu makale gazetede başmakale olarak yayımlandı. Sözleri Ermeniler arasında pek kıymetli olan Tomayan'ın milli hisler ile yazdığı bu makalenin önemine binaen tercümesi "**Ermeni Âliminin Mühim Bir Makalesi**" başlığı ile 19 Ocak 1914 tarihinde Tanin gazetesinde yayımlanmıştı. Tomayan bu yazısına Ermeni milletine dair bir eleştiri ile başlıyordu. Türkiye'de yaşayan Hristiyan milletler arasında Ermenilerle Rumlar birbirlerine benzeyen iki millet gibi görünseler de aralarında büyük bir fark olduğunu vurguluyordu. Rumların az çok medeni terbiyeye sahip oldukları halde Ermenilerin bilakis bu meziyetten mahrum bulduklarını ve birçok defa bu noksanlarının izlerini gördüklerini yazıyordu. Meşrutiyet ilan olduğu sırada Ermenilerin her şey birden bire düzeldiği zannıyla son derece mutlu olduklarını ancak Rumların yeni idareyi ihtiyatla karşılayarak gereksiz gösterilerden kaçındıklarını söylüyordu.

Tomayan Ermenilerin bu tutumunu eleştirmeye devam ederek Sultan Hamid zamanında Ermeni olayları sonrasında yabancı devletlerin sefirleri tarafından Ermeni ıslahatına dair teklif olunan Mayıs Projesi imzalandığında da Ermenilerin aynı hatayı yaptıklarını söylüyordu. Ermeniler imza ile icraat arasındaki zamanı dikkate almaksızın her tarafın hatta Türk komşularının hiddetini tahrik edecek kadar aşırıya kaçan gösterilerde bulduklarını hatırlatıyordu.

Tomayan Türkiye Ermenilerinin şimdi nasıl davranmaları gerektiğine dair nasihatlerini sıralamaya başlıyordu. Ermeni Meselesi'ni çıkaranların Ermeniler olmadığını, Türkiye'nin siyasi hayatına bağlı birçok diğer meselede olduğu gibi bu meselenin de süfere meclislerinin masalarında ortaya atıldığını vurguluyordu. Islahat meselesinde de Türkiye'deki Ermenilerin zerre kadar müdahalesi olmadığını Eçmiyazın Ermeni Katogikosuyla Rusya'nın tabiiyetinde bulunan Ermenilerin Rus hükümetine müracaat ederek kendi millettaşlarının ıslahı için çalışmasını istirham ettiklerini söylüyordu. Bu müracaat üzerine Bogos Nubar Paşa'nın murahhas tayin edildiğini ve ıslahat meselesi hakkındaki düşünceleri Avrupa devletlerine ulaştırmaya memur edildiğini söyleyerek güya bunda Türkiye Ermenilerinin yaptığı ve yapacağı hiçbir şey olmadığını söylüyordu. Türkiye Ermenilerinin kendi parlamentolarını, kendi hükümetlerini bırakıp da Avrupa devletlerinin kapılarını çalamayacakları gibi dertlerine bir çare bulmak için diğerlerinin gayretlerine de engel olamayacaklarını anlatıyordu. Türkiye'deki Ermenilerin bir kıtlık veya yangın sonrasında Rusya veya Avrupalılar tarafından yapılan yardımları reddedemeyecekleri gibi Katogikos tarafından yapılan bir teşebbüsü de engellemeyeceklerini iddia ediyordu. Islahata memleketin muhtaç olduğunu Türkiye Hükümeti'nin nazır ve memurları ile Türk gazetelerinin bile alenen itiraf ettiklerini belirtiyordu.

Gerek Türkiye'deki Ermenilerin, gerekse Avrupa ve Amerika'da bulunan Ermenilerin Meşrutiyet-i Osmaniye'ye karşı besledikleri sadakat saikasıyla meselenin en başından beri ümit ederek ve ihtiyatla bekleediklerini söyleyen Tomayan, çeşitli memleketlerde Ermeni dostu Avrupalılar tarafından müracaatlara Ermenilerin katıyen iştirak etmediklerini iddia ediyordu. Son zamanlarda çeşitli memleketlere mensup Ermeni dostlarının Paris'te düzenledikleri konferansta bir tane bile Ermeni yoktu. Onların devletlere sundukları karamamelerin imzalarında da hiçbir Ermeni ismi bulunmuyordu. Sadece Bogos Nubar Paşa'nın isminin göründüğünü söyleyen Tomayan, onun da

Katogikosun Türkiye'deki Ermeniler hakkında fikirlerini anlamak üzere özellikle davet edildiğini bildiriyordu. 1895 yılında yabancı devletlerin elçileri tarafından düzenlenen Mayıs Projesi zamanında Avrupa ve Amerika'daki Ermenilerin her yerde mitingler tertip ederek alınan kararları Osmanlı Dışişlerine kabul ettirmeye çalıştıklarını anlatan Tomayan şimdi Ermenilerin bu yolda hiçbir teşebbüste bulunmadıklarını söylüyordu. İngiltere'de bir miting bile düzenlenmediği gibi Fransa'da da bir iki edebi toplantıdan başka hiçbir siyasi toplantı düzenlenmişti.

Tomayan'a göre bu durum Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı sadakatten başka bir his beslemediklerini ispat eder. Bir çocuk kendi derdini babasına söylediği gibi Türk Ermenileri de kendi dertlerini hükümetlerine arz etmelidirler. Tomayan bu babanın şimdiye kadar Ermenilerin bu dertlerine karşı birçok şey vaat etmesine karşı büyük bir iş yapamadığını iddia etmektedir. Ancak belirtilen dertlerin mevcut olduğunu itiraf etmesi ve bu dertlere deva bulmak üzere bugün hala Avrupa devletleriyle müzakerelerde bulunmasının teselli edici olduğunu söyler. Bu müzakerelerin Osmanlı Devleti'nin haysiyetine zarar verici nitelikte olmaması ve Ermeniler için de istenilen neticeye ulaşılmasının tek arzusu olduğunu vurgular. *"İşte bugünkü Ermeni ıslahatı meselesine karşı bizim takip ettiğimiz ve edeceğimiz en meşru ve en namuslu hareket tarzı bundan ibarettir"* diyen Karabet Tomayan, bu yeni ıslahatların gerçekleşebilmesi için yaygaracılıktan vazgeçilip eski çocuklukları tekrar etmemek gerektiğini söyler ve şöyle devam eder: *"Bu yeni ıslahat bir Ermeni ıslahatı değil, bir Osmanlı idari ıslahatıdır. Şimdiye kadar o nam ile söylenmesi bunun yalnız Ermeniler tarafından istenilmesinden dolayıdır. Zaten Ermeniler ıslahatı yalnız kendileri için değil bütün vatandaşları için talep etmişlerdir. İşte İttihat ve Terakki'nin Doğu Anadolu'da takip edeceği hareket tarzının doğru anlaşılması gerekir."*

Tomayan daha sonra Ermenilerin serinkanlılıkla hareket etmelerini ve öteki milletlerden başka bir şey kazanmadıklarını bilmeleri hususundaki tavsiyelerini tekrar etmektedir. *"Ermeniler serinkanlılık ile hareket etmeye mecburdurlar. Ashında zararlı olmayan birtakım sözler ve hareketler vardır ki buhran zamanlarında onlardan tehlikeli neticeler ortaya çıkar. Adana olaylarında Ermenilerin hiçbir suçu olmadığı o zaman hükümetçe yapılan incelemelerde anlaşılmıştır. Fakat olaylardan önce oradaki Ermenilerden bazılarının uslu ve ihtiyatla davrandığını hiç kimse iddia edemez. Bu facia hakkındaki bütün yayınları okuyarak şu kanaati edindim ki Ermeniler daha ziyade uslu ciddi bir hareket tarzı takip etmiş olsalardı ya olayların önü alınır veyahut o derece büyümesi önlenbilirdi."* Ermeni harflerinin icadının 1500. Yıldönümünü kutlamak amacıyla Adapazarı'nda Ermeniler tarafından yapılan gösteriler sırasında olaylar çıkmasını da eleştiren Tomayan, *"Edebiyat adıyla icra olunan bir şenlikte revolverle sokağa çıkmanın lüzumu olmadığını herkes takdir eder"* der.

Karabet Tomayan bundan sonra da Ermeni millettaşlarına nasihatlerine devam eder: *"Bu satırları yazmadan maksadım her tarafta bulunan Ermeni millettaşlarını ihtiyata davet etmektir. Allah aşkına, millet aşkına biraz serinkanlı olunuz. Biraz ciddiyetle hareket ediniz. Etrafınızda bulunan çeşitli unsurların zihinlerini kurcalayıp ve onların şüphelerini tahrik etmeyiniz. Böhürlemek ve gösterişlerden uzak durunuz. Bunları bilhassa gençlere tavsiye ediyorum. Gençliklerinin hatırası için biraz ciddiyetle hareket etsinler. Birkaç dirhem dirayet ve tedbir, birkaç okka eyvah ve pişmanlıktan iyidir. Cesaretleri varsa*

marifetlerini hücumla maruz kaldıkları veyahut sevdiklerinin hayat ve namusunun tehlikede bulunduğu zamanlarda gösterebilirler, sözle iş görülür zannetmesinler.”

Yapılacak olan ıslahatların Ermenileri Türkiye’den başka bir ülkeye taşımayacağını vurgulayan Tomayan makalesine nasihatleriyle sürdürüyordu: “*Mukadderatımız Türk ve Kürtlerle bağlıdır. Onlarla birlikte oturup kalkacak, onlarla birlikte yaşayacağız. Binaenaleyh onların ihtisas ve ahlakını, batıl fikir ve şüphelerini bile dikkate almalıyız. Etrafımızda bulunan unsurları aydınlanma ve yükselmesine hizmet etmek vazifesi ile mükellefiz. Bu vazifeyi de ancak yumuşaklık ve iyi münasebet ile ifa edebiliriz. Ya bu vazifeyi bu şekilde yapacağız veyahut yanlış aksi hareketimizin belasını çekeriz.*”

Tomayan, Ermeni gazetelerine de aynı hususları tavsiye ettiklerini söylüyordu. Boşboğazlığın kötü bir şey olduğunu, bazı zamanlarda pek çok söz söylemek yerine susmanın tercih edilmesi gerektiğini vurguluyor, “*Söz gümüş ise sükût altındır*” diyordu. Mektubun sonunda Karabet Tomayan Ermenilerin durumlarının düzeltilmesi için gerekli çalışmaları meşrutiyet hükümetinden beklediklerini, vazifelerinin tedbirli bir şekilde hareket etmek olduğunu vurguluyordu. Böyle buhranlı zamanlarda sözle veya hareketle hiçbir suretle galeyana, şüphe ve hasede sebebiyet vermemeleri gerektiğini belirten Tomayan Türk ve Kürt komşularıyla beraber yaşamaya mecbur oldukları, kaderlerinin birbirlerine bağlı olduğu düşüncesini yineliyordu. “*Biraz da onların fikirlerini dikkate almak ve iyi münasebetlerle onlardan kaynaklanan mazeretleri defetmenin çarelerini aramalıyız. Gerek onlara ve gerek bize faydası dokunacak hareket tarzı bundan ibarettir*” diyerek mektubunu tamamlıyordu.

Bu makalenin üzerinden bir ay geçmeden Tanin gazetesi 15 Şubat 1914 tarihinde “**Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan’ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi**” isimli bir başka yazıyı hem de birinci sayfa olarak yayımlıyordu. Yazının başında yer alan açıklamada “*bu temiz yürekli insandan dünkü posta ile bir mektup aldıkları, ihtiva ettiği şeylerin birçoğunda haklı olduğunu bildikleri için aynen yayınladıkları*” belirtilmişti.

Karabet Tomayan mektubuna “*son zamanlarda gazetelerde Anadolu hakkında o kadar tafsilatlı bilgiler veriliyor ki Anadolu yaşayanların çoğunun bunlardan haberdar olmadığını*” söyleyerek başlıyordu. “*Üzerinde yaşadığımız topraktan, çiğnediğimiz madenlerden, gördüğümüz bitkilerden ve hatta üzerinde yaşadığımız harabelerin yüksek sesle hikâye ettikleri büyük medeniyetlerin ve devletlerin tarihlerinden ve bu tarihlerin bize gösterdiği nasihatlerden büsbütün habersiz*” diyordu. Aynı bunun gibi Anadolu’nun iki eski halkı Türkler ile Ermenilerin de asırlardan beri birbirlerinin yanında yaşadıkları halde birbirlerinden habersiz olduklarını söylüyordu. Birbirlerinin tarihini, hallerini, emel ve arzularını hatta nüfuslarını bile bilmediklerini iddia eden Tomayan, Anadolu’nun medeniyetçe geri kalmasının sebeplerinden biri olarak bu iki kavmin birbirlerine bu kadar lakayt bulunmalarını gösteriyordu. Bu yüzden iki cemaatin birbiri hakkında yanlış mütalaaalara, batıl fikirlere sahip olmasının garip sayılmaması gerektiğini söylüyor; “*Türk’ü Ermeni’ye Ermeni’yi Türk’e cidden tanıttırınız!*” diyordu. “*Böyle yapınca az bir zaman sonra göreceksiniz ki soğukluklar ortadan kalkacak, birbirlerini ayıran mesafe kılacak, batıl fikirler mahvolacak ve bir gün gelecek ki bu iki kavim birbirini cidden sevecekler.*” Aslında bu iki cemaatin birbiri aleyhinde bulunmaları için hiçbir sebep olmadığını, aksine birbirini tamamlayacak pek çok sebep olduğunu, her birinin kendisine mahsus maharetleri bulunduğunu anlatıyordu. Türklerin özellikle hükümet dairelerinde, ordu ve donanmada,

Ermenilerin ise ticaret ve zanaatla meşgul olduklarını ve aralarında menfaatlerine aykırı hiçbir şeyin olmadığını belirten Tomayan İngilizlerle Almanları örnek gösteriyordu. İngiliz ve Almanların her ne kadar aslen bir iseler de siyasi ve iktisadi birçok sebepten dolayı aralarındaki soğukluğun düşmanlığa kadar vardığını anlatan Tomayan iki millet arasında “İngiliz ve Alman Dostluğu” isminde bir cemiyet kurulduğunu, bu cemiyetin yayınlar yaparak, karşılıklı ziyaretler tertip ederek iki tarafı birbirine tanıttırmaya ve yaklaştırmaya gayret ettiklerini söylüyordu. Bunun özel bir cemiyet olduğunu hükümetlerle hiçbir alakası bulunmadığını vurguluyordu. Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkinin böyle olmadığını beyan ediyor fakat iki millet arasında böyle bir cemiyet kurulmasını teklif ediyordu.

Mektubunda devamla “*Artık yeter! Türkiye’de her şey hükümetten beklenilmesin*” diyen Tomayan, böyle mühim meseleleri halkın kendisinin ele alması vaktinin gelip geçtiğini söylüyordu. Artık hükümetin böyle meselelere karışmasının doğru olmadığını, zira hükümetten gelen her şeyin emir olarak telakki olunup insanların çok defa bundan şüphe ettiklerini belirtiyordu. Tomayan bundan sonra düşüncelerini daha açık ifade edebilmek için bir örnek veriyordu. Buna göre, Türkler arasındaki yanlış mütalaaya göre Ermeniler pek de halis bir kavim değildi, Türkiye’den ayrılmak isterler ve artık eski millet-i sadıka değillerdi. Diğer taraftan Ermeniler de Türklere anlatmakla kendi şikâyetlerine çare bulamayacakları kanaatine kapılmışlar ve vaat edilen ıslahatların uygulanmayacağını düşünüyorlardı. İşte her iki tarafta var olan bu yanlış fikirler ortadan kaldırılmadıkça hakiki dostluğun tesis edilemezdi. Karabet Tomayan kurulmasını teklif ettiği bu cemiyet sayesinde bu dostluğun ve itimadın kurulacağına inanıyordu. “*Şu büyük vatan da bu iki milleti yekdiğerine tanıtmak ve itimat ve muhabbet hislerini takviye etmek arzusunda bulunan birkaç vatanperver yok mu? Şüphe yok ki var ve zannolunduğundan fazla var. Elimizi kolumuzu bağlayıp çocuk gibi her şeyi daha ne vakte kadar hükümetten bekleyeceğiz? Artık Doğu’nun şu melun hastalığına da bir çare bulalım. Cenab-ı Hak kavimler arasında sulh ve muhabbetin bekası için çalışan bu gibi müesseseleri özellikle sadıklar ve peygamberler vatani olan yeni Türkiye’de mübareklemiş ve yine mübarekler.*”

Karabet Tomayan’ın bu dönemde gazetelerde yer alan bir başka mektubu yine önce Puzantiyon gazetesinde yayımlanmış, daha sonra tercüme edilerek 21 Şubat 1914 tarihinde Tanin gazetesinde neşrolunmuştu. “**Ermeniler ve İntihabat – Profesör Tomayan ve Son Müzakerat**” başlığı ile yer verilen bu mektubunda Tomayan Patrikhaneyi ve Ermeni toplumunun ileri gelenlerini takip ettikleri politikadan dolayı eleştiriyordu. Seçimlerin yapılmaya başlandığı bu zamana kadara Ermenilerin izleyecekleri politikanın hala belli olmamasına kızılıyordu. Tomayan aylardan beri Osmanlı Parlamentosu seçimleri hakkında yazılar yazıldığını, önceki seçimler esnasında görülen düzensizlik yerine muntazam bir seçim gerçekleştirmenin zamanı geldiğini söylüyordu. Bu suretle ıslahata layık görüneceklerini vurgulayan Tomayan, Patrikhane meclisi ve Patrik vasıtasıyla İttihat ve Terakki Fırkası ve hükümetle müzakerelere girişilerek Ermenilerin milli haklarını müdafaa etme imkânı bulabileceklerini belirtiyordu. Eski hataların her yerde düzeltilileceğinin ümit edildiğini söyleyen Tomayan, fakat Ermenilerin pek büyük bir hayal kırıklığına uğradığını yazıyordu.

Seçimlerin çoktan başladığını sessiz sedasız işlerin yürüdüğünü fakat milli heyetlerin iş görmek niyetinde olmadığını belirtiyordu. “*Şaşırıp kalmışlar, ne yapacaklarını, ne söyleyeceklerini bilmiyorlar*” diyordu. Taşra murahhasalarının nasıl bir

yol takip edeceklerini sorduklarını, patrikhaneden talimat beklediklerini fakat “biçare” patrikhanenin bir talimatı olmadığını söylüyordu. Hâlbuki Patrikhane hükümete daha önceden bir takrir takdim etmiş ve bu takrirden Ermenilerin kendi adaylarını kendilerinin tayin etmesini ve bundan başka Ermeni milletvekillerinin yalnız Ermeniler tarafından seçilmesini talep etmişti. Tomayan bu iki istekten ikincisinin katiyen benzeri olmayan bir şey olduğunu belirtiyordu. Ermeni milletinin böyle bir takrirden sonra Patrikhaneden bunun savunulması için sıkı bir çalışma beklediklerini ancak ne yazık ki haftalar birbirini kovaladığı halde hiç ses seda çıkmadığını anlatıyordu. Bunun ardından Ermenilerin seçimlere katılmayacağına dair söylentilerin çıktığını bildiren Tomayan “*Bunun sebebi nedir? Faydası ne olacak? Ve kimin umurunda?*” diye soruyordu. “*Eğer Ermeniler seçimlere katılmayacak olursa acaba Osmanlı memleketinde oy verecek ve seçim yapacak yeterli miktarda Osmanlı yok mu? Acaba Ermeni milletvekili seçilmemesi yüzünden Osmanlı Parlamentosu açılmaz mı, iş göremez mi?*” diyordu. Bunun da bir nevi siyaset bir nevi şikâyet olarak hoş görülebileceğini belirttikten sonra Ermeni milletinin kuzu gibi patrikhanenin her emrine uyarken şimdi de Patrik Efendi’nin söylediğine göre böyle bir karar alınmadığını anlatıyordu. Bir zamanda Ermeni Protestan ve Ermeni Katolik cemaatlerinin siyasi partilerle görüşeceği şayiasının ortaya çıktığını ancak hiçbir netice hâsıl olmadığını söylüyordu.

Karabet Tomayan seçimler dolayısıyla Patrikhanenin takındığı tutumu eleştirmeye devam ederek patrikhane meclislerinin milletin mukadderatıyla oynadığını, haftalar ve aylardır neticesiz toplantıların birbirini takip ettiğini, hiç olmazsa son saatte uyanılarak bir hareket tarzı tayin edilmesi gerektiğini belirtiyor ve kesin kararın ne zaman alınacağını soruyordu. Bütün bu tartışmaların sonucunda gelinen nokta, Ermenilerin seçimlere katılmaları olmuştu. 1914 seçimleri sonunda Karabet Tomayan da Kayseri’den milletvekili olarak seçilmiş ve Meclis-i Mebusan’a girmeye hak kazanmıştı.

Sonuç

Karabet Tomayan Merzifon Anadolu Koleji’nde öğretmenlik yapan bir Osmanlı Ermenisi iken adını ilk kez 1893 yılı başında bildiri asma olayı ile tüm dünyaya duyurmayı başardı. Bildiri asma olayının ardından yakalanan Ermenilerin verdikleri ifadeler ve yaptıkları itiraflar sonucunda Merzifon’da kurulmuş olan “*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*” adında bir teşkilat ortaya çıkarıldı. Komitenin merkezi Merzifon, basın, yayın ve propaganda merkezi Anadolu Koleji ve yöneticileri ise kolejin iki öğretmeni idi. Tomayan “Mize” takma adıyla Kayayan ise “Vahram” olarak teşkilat içinde çalışıyorlardı. Bildirilerin okul öğretmenleri tarafından Anadolu Koleji’ndeki *skolastil* denilen baskı makinesinde basıldığı ve çevre yerleşim yerlerindeki komite elemanlarına gönderildiği ve olayların içinde bir numaralı adam olarak çalıştıkları tespit edilmişti.

Karabet Tomayan, devletin iç güvenliğini bozmak ve devlete bağlı vatandaşları kandırmak, saltanat aleyhine isyana davet etmek bu suretle Osmanlı Devleti’nin bir kısmını devlet idaresinden çıkarıp Ermenistan adıyla bağımsız bir hükümet teşkil etmek iddiasıyla bölge mahkemesi olması dolayısıyla Ankara mahkemesinde yargılanmaya başladı. Başta İngiltere ve Amerika olmak üzere yabancı devletlerin de ilgiyle takip ettikleri mahkeme süreci sonunda idama mahkûm edildi. Eşi Lucy Tomayan’ın gayretleri ve İngiliz Ermeni Cemiyeti’nin desteği ile İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Tomayan’ı kurtarmak

için büyük bir kampanya başlatıldı ve Osmanlı Devleti'ne yapılan baskılar neticesinde serbest bırakılması temin edildi. Bu tarihten sonra Tomayan'ın adı ta ki Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar uzun bir süre duyulmadı. Osmanlı Devleti'nde artık II. Abdülhamit'in saltanat devri sona ermiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti meşruti idareyi kurmakla birlikte yönetimi de ele geçirmişti. İşte tam bu dönemde Osmanlı gazetelerinde Tomayan'ın makaleleri ve makalelerinde Türk ve Ermenilere yönelik nasihatleri yer almaya başladı. Tomayan yazılarında Ermeni meselesini çıkaranların Ermeniler olmadığını, Türkiye'nin siyasi hayatına bağlı birçok diğer meselede olduğu gibi bu meselenin de yabancı devletler tarafından ortaya atıldığını söylüyordu. Tomayan daha sonra Ermenilerin serinkanlılıkla hareket etmelerini tavsiye ediyor ve Türklerle Ermenileri birbirlerine tanıttırarak bir cemiyet kurulmasını öneriyordu.

1914 seçimlerinin yaklaştığı günlerde Tomayan, Patrikhane meclisi ve Patrik vasıtasıyla İttihat ve Terakki Fırkası ve hükümetle müzakerelere girilerek Ermenilerin milli haklarını müdafaa etme imkânı bulabileceklerini belirtiyordu. Bu seçimler sonunda kendisi de Kayseri milletvekili olarak meclise girmeyi başaracaktı. Bundan sonra Karabet Tomayan Meclis-i Mebusan vekili olarak Osmanlı ülkesine geri döndü, mecliste yapılan tartışmalara katıldı, Teşvik-i Sanayi Kanununu çıkarılması için görüşlerini beyan etti. Ancak Osmanlı Devleti'nin de Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ile birlikte sessiz sedasız geldiği ülkeyi yine aynı şekilde terk ederek İngiltere'ye gitti.

Kaynaklar

A-Arşivler ve Basılmış Belgeler

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ceride-i Mehakim, No: 731, 1309: 10821-10826; Y. EE, Defter No: 871, s. 373; Y. MTV, 74/95; Y. MTV, 74/77; Y. MTV, 74/94; Y. A. HUS, 272/81; Y. A. HUS, 269/36; Y. A. HUS, 269/100; Y. A. HUS, 279/132; Y. A. HUS, 279/61; Y. PRK. DH, 5/83; Y. PRK. UM, 27/35; Y. PRK. UM, 28/60; HR. SYS, 2781/3; HR. SYS, 2781/3; HR. SYS, 2825/79.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE), Cilt: 11 (3 Haziran 1892-14 Mart 1893), İstanbul, 1988.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE), Cilt: 12, (15 Mart 1893- 30 Haziran 1893), İstanbul, 1988.

2. Essex Record Office Belgeleri (ERO)

Essex Record Office (ERO), D/DU., 1777/2, "Pastor and Madame Thoumaian, of Marsovan, Asia Minor", *The Christian*, 22 October 1891, s. 17-18.

Essex Record Office (ERO), D/DU., 1777/16, *Catalogue of Anatolia College, Marsovan, Turkey, 1892-1893*.

3. ABCFM ve Amerikan Dışişleri Belgeleri

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (PABCFM), Unit 5, The Near East, 1817-1919, Western Turkey Mission, "Estimates for Anatolia College 1892-1893", Reel 607, No: 253-255.

United States of America, National Archives, (USA, NA), *Despatches from United States Ministers to Turkey, 1818-1906*, Microfilm Publication Mc 46, Reel 54.

B-Gazeteler

Ermeni Aliminin Mühim Bir Makalesi”, *Tanin*, 19 Ocak 1914, s. 3.

“Türkler ve Ermenilere – Profesör Tomayan’ın İki Millet Ricaline Bir Teklifi”, *Tanin*, 15 Şubat 1914, s. 1.

“Ermeniler ve İntihabat – Profesör Tomayan ve Son Müzakerat”, *Tanin*, 21 Şubat 1914, s. 1.

C-Telif Eserler ve Makaleler

AYDIN, Mahir (2009), “Emperyalizmin Ermeni Piyonu Karabet Tomayan”, Yayına Hazırlayanlar: Metin Hülagü, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 3, Erciyes Üniversitesi Yayını, 163, s. 33-50.

BALGARNIE, Florence (1895), “The Troubles in Armenia (Turkey) with the Exiles. Interview with Professor and Madame Thoumaian”, *Great Thoughts*, May 1 1895, 88-90.

ERDOĞAN, Dilşen İnce (2005), “Merzifon’da Amerikalı Misyonerler ve Ermeniler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 11, s. 17-43.

HOFFMANN, Adolphe (1898), *A l’Ombre du Croissant : Récit Oriental*, Gen`eve : J.-H. Jehebner, Librairie-Editeur ; Librairie Fischbacher, Paris.

Hüseyin Kazım Kadri (1992), *II. Meşrutiyetin Perde Arkası ve Makedonya, Arnavutluk, Ermenistan ile Suriye’nin Elden Çıkışı: Türkiye’nin Çöküşü*, Yay. Haz., Yılmaz Daşcıoğlu, Hikmet Neşriyat, İstanbul.

KAPRIELIAN CHURCHILL, Isabel (2005), *Like Our Mountains: A History of Armenians in Canada*, McGill-Quenn’s Pres, Canada.

KARACAKAYA, Recep, (2004), “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, II/3, İstanbul, s. 127-142.

MITCHELL, J. Murray (1880), Ed., *The Religious Condition of Christendom*, Hodder and Stoughton, London.

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi-Talori Olayları (1989), *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question-Talori Incidents*, Ed., ÖKTE, Ertuğrul Zekai, c. I, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul.

SELVİ, Haluk, (2004), “Yozgat’ta Ermeni Olayları 1890–1892”, *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum.

TUZCU, Ali (1994), “Merzifon’da Ermeni Ayaklanmaları”, *Bellekten*, c. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220’den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 795-829.

URAS, Esat (1987), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul.

WHITE, George E. (1995), *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev: Cem Tarık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul.

D-Tezler

ALAN, Gülbadi (2002), *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu’daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri.

İSKEFİYELİ, Zeynep (2008), *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA'NIN KAFKAS
HALKLARINI RUSYA'YA KARŞI AYAKLANDIRMA GİRİŞİMLERİ
GERMANY'S SEDITION ATTEMPT OF CAUCASIAN PEOPLE
TOWARDS RUSSIA IN THE WORLD WAR

SELAMİ KILIÇ

Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Prof. Dr. Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History
drselami@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-3194-0778>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 07.02.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 09.05.2018

Sayfa-*Pages* : 481-507

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3888>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA'NIN KAFKAS
HALKLARINI RUSYA'YA KARŞI AYAKLANDIRMA GİRİŞİMLERİ**
GERMANY'S SEDITION ATTEMPT OF CAUCASIAN PEOPLE TOWARDS
RUSSIA IN THE WORLD WAR

SELAMİ KILIÇ

Öz

Alman Kayzeri Wilhelm, 1914 yazında İngiltere ile kanlı bir çatışmanın kaçınılmaz olduğunu anladığında, İngiltere'ye karşı, onun doğudaki gücünü sonsuza kadar yok edecek bir cihad başlatmaya yemin etti: "Konsoloslarımız ve temsilcilerimiz tüm İslâm dünyasını bu yalancı ve vicdansız millete karşı ayaklandırmalıdır" emrini verdi.

1914 yılı sonbaharında Osmanlı başkenti İstanbul'da, Kafkasya ve Orta Asya'daki Ruslara, Hindistan'daki İngilizlere karşı cihad bayrağı açıldı. İslâm dünyasını ayaklanmaya çağıran bu büyük hareketin beyni, aslında Hıristiyan Almanya idi. Başta Kayzer Wilhelm olmak üzere Almanya'nın önde gelen asker ve diplomatları Osmanlı Sultanıyla cihad bayrağı altında ittifak yapıp, Müslümanların gazabını düşmanlarının üstüne salmayı planlamışlardı.

Wilhelm bu kararı alırken yalnız değildi. Almanya'nın önde gelen politikacıları ve askerleri; "eğer İngiltere olası bir savaşta rakibimiz olursa Hindistan'da İngilizlere karşı bir ayaklanma çıkarılmalı, aynıysa Mısır'da da denenmelidir. İran'ı da Rus nüfuzundan kurtarmak için mümkünse Osmanlı Devleti ile birlikte uygun bir zamanda harekete geçilmesi gereklidir", "İslami slogan/İslamcılık parolası İngiliz kolonilerine, özellikle Hindistan'a ulaştırılmalı; Kafkasya'nın ayaklandırılması ise 'şayan-temenni' olmalıdır" ve "en önemlisi... Hindistan, Mısır ve de Kafkasya'daki ayaklanmalardır. Dışişleri, Osmanlı ile yapılan antlaşma doğrultusunda bu düşünceleri gerçekleştirebilecek durumda olmalı ve İslam fanatizmini özendirmelidir" diyorlardı.

Kafkasya'nın, zengin demir, kömür, bakır ve

Abstract

When German Kaiser Wilhelm II understood a bloody war with England in 1914 was inevitable, he swore to start a jihad against England which would end its power in the east. He ordered: "Our consuls and delegates should revolutionise the whole Islamic world against this deceitful and unscrupulous nation."

In the summer of 1914, jihad was declared in Istanbul, the capital of the Ottoman, against the Russian in Caucasia and the Central Asia and the English in India. The head of this movement calling the Islamic world to revolution was indeed the Christian Germany. Leading soldiers and diplomats of Germany especially the Kaiser Wilhelm II planned to ally with the Ottoman Sultan under the jihad and to set the wrath of Muslims on their enemies.

Wilhelm was not alone while making this decision. The leading soldiers and politicians of Germany said. "If England becomes our enemy in a possible war, a revolt against the English in India should be prompted, and the same should be tried in Egypt. It is necessary also to take action with the Ottoman Empire at the right time to save Iran from Russian power. Pan-Islamism should be conveyed to English colonies especially India, the revolt of Caucasia should be necessary. The most important one is the revolts in India, Egypt and Caucasia. Foreign affairs should carry out these plans in accordance with the alliance with the Ottoman and encourage Islam fanaticism.

Iron, coal, copper and manganese deposit of Caucasia and oil in Baku were very important for war economy of Germany, and the German

manganez yatakları, Bakü'deki petrol Almanya'nın savaş ekonomisi için çok önemliydi ve Almanlar, zengin yeraltı kaynaklarına sahip olan bölgenin Almanya'nın hâkimiyetinde olması gerektiğini savunuyorlardı. Dolayısıyla Almanya bu hedefini gerçekleştirmek için Kafkas halklarını Rusya'ya karşı ayaklandırma planları yapıyor ve bu çılgın projelerini gerçekleştirmek için de büyük bir mücadele veriyordu.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Almanya, Kafkasya, İstanbul; Bakü

defended that this area having rich underground resources should be under the control of Germany. Therefore, Germany made plans to revolutionise Caucasian people against Russia to carry out its goal, and struggled very hard to carry out its crazy projects.

Key Words: Ottoman Empire, Germany, Caucasia, İstanbul, Baku

Giriş

1914 yılı sonbaharında Osmanlı başkenti İstanbul'da, Kafkasya ve Orta Asya'daki Ruslara, Hindistan'daki İngilizlere karşı cihad bayrağı açıldı. İslâm dünyasını ayaklanmaya çağıran bu büyük hareketin beyni, aslında Hristiyan Almanya idi. Başta Kayzer Wilhelm olmak üzere Almanya'nın önde gelen asker ve diplomatları Osmanlı Sultaniyle cihad bayrağı altında ittifak yapıp, Müslümanların gazabını düşmanlarının üstüne salmayı planlamışlardı.

Alman Kayzeri Wilhelm, 1914 yazında İngiltere ile kanlı bir çatışmanın kaçınılmaz olduğunu anladığında, İngiltere'ye karşı, onun doğudaki gücünü sonsuza kadar yok edecek bir cihad başlatmaya yemin etti: “Konsoloslarımız ve temsilcilerimiz tüm İslâm dünyasını bu yalancı ve vicdansız millete karşı ayaklandırmalıdır” emrini verdi¹.

Kayzer Wilhelm'in İstanbul ziyaretinden birkaç ay önce 5 Temmuz 1898'de, Baron Max von Oppenheim, Alman Başbakanı'na gönderdiği bir raporda: “Müslümanlar arasında bağlılık ve yardımlaşma duygusunun çok güçlü olduğunu ve eğer Osmanlı Sultanı'na ‘cihad’ ilan ettirilebilirse 260 milyon Müslümanın Almanya'nın Doğu politikası (Doğudaki hedeflerine ulaşması) için yararlı olanaklar sunabileceğini” belirtiyordu².

Bir “dünya devleti-Weltmacht” olmayı planlayan ve bu yolda en güçlü rakip olarak gördüğü İngiltere'yi; İslam ülkelerindeki sömürgelerinde vurmaya ve/veya zayıf düşürmeyi hedefleyen Kayzer Wilhelm de buna çoktan hazırды. 1898 sonbaharında Şam'da, Selahaddin Eyyubi'nin mezarı başındaki ünlü nutkunda “300 milyon Müslüman”ın koruyucusu ve dostu olduğunu ve bunun bu şekilde devam edeceğini söylüyordu³.

Dünya savaşının başlamasından kısa bir süre önce, 29 Temmuz 1914'te, İstanbul'daki Alman Askeri Misyonu'ndan gelen ve olası bir savaş durumunda Osmanlı topraklarında bulunan Alman subaylarının ülkelerine dönmeyi arzuladıklarını bildiren Liman von Sanders'in telgrafına Kayzer: “(onlar) kalmalıdır. İngiltere'ye karşı ayaklanmayı

¹ Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusu'nda Bitmeyen Oyun*, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995, s. 1.

² *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA-AA)*, *Orientalia Generalia* Nr. 9, Nr. 1, Acten betreffend: Berichte des Freiherrn von Oppenheim über orientalische Verhältnisse, R. 14556, Bd. 3. Oppenheim Bericht Nr. 48, 5. Juli 1898; Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte “Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917”*, I, Hermann Böhlhaus Nachf., Wien-Köln-Graz, 1975, s. 40; Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht-Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-18*, Droste Verlag, Düsseldorf, 2000, s. 109-110.

³ Fischer, *Griff nach der Weltmacht...*, s. 109; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 40.

ve savaşı körüklemeliler. Türkiye ile yapılması planlanan ittifaktan henüz daha habersiz..."⁴ notunu düşmekteydi.

Bundan bir gün sonra, 30 Temmuzda bu defa Petersburg'dan, Alman Büyükelçisi Graf Pourtalès'ten gelen telgrafın kenarına yine Kayzer tarafından şu not düşülmüştü: "Artık bundan böyle İngiltere'nin girişimleri (politikaları) her yönüyle açığa çıkarılmalı ve onun Hıristiyan barışçıl maskesi düşürülerek, barış konusundaki ikiyüzlülüğü ortaya konulmalıdır. Türkiye ve Hindistan'daki konsoloslarımız, ajanlarımız, İslam dünyasını bu nefret edilen, yalan söyleyen, vicdansız, alçak halka (İngilizlere) karşı ayaklandırmaya başlamalıdır, çünkü savaşa bulaşacaksa eğer, İngiltere'de en azından Hindistan'ı kaybetmelidir."⁵

Wilhelm bu kararı alırken yalnız değildi. Almanya'nın önde gelen politikacıları ve askerleri; "eğer İngiltere olası bir savaşta rakibimiz olursa Hindistan'da İngilizlere karşı bir ayaklanma çıkarılmalı, aynı Mısır'da da denenmelidir. İran'ı da Rus nüfuzundan kurtarmak için mümkünse Osmanlı Devleti ile birlikte uygun bir zamanda harekete geçilmesi gereklidir", "İslami slogan/İslamcılık parolası İngiliz kolonilerine, özellikle Hindistan'a ulaştırılmalı; Kafkasya'nın ayaklandırılması ise 'şayan-temenni' olmalıdır" ve "en önemlisi... Hindistan, Mısır ve de Kafkasya'daki ayaklanmalardır. Dışişleri, Osmanlı ile yapılan antlaşma doğrultusunda bu düşünceleri gerçekleştirebilecek durumda olmalı ve İslam fanatizmini özendirmelidir" diyorlardı⁶.

Kafkas Halklarının Ayaklandırılmasına Yönelik Projeler

Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Hans von Wangenheim 14 Ağustos'ta İstanbul'dan Bethmann Holweg'e şöyle yazıyordu: " Majestelerinin İslam dünyasını ayaklandırma isteği ile ilgili çalışmalar büyük bir gizlilik içinde yürütüldü ve hazırlıklar tamamlandı. Osmanlı Devleti henüz savaşa girmemiş olsa da tam olarak kazanılan Enver Paşa şimdiden Afganistan, Kafkasya, Bağdat, Bingazi, Kahire ve Kudüs'e ufuktaki cihadın haberini ulaştırmak için ajanlar gönderdi bile. Enver'in Panislamcı hareketin ateşlenmesine olumlu yaklaştığından şüphemiz olmasın."⁷

Ağustos 1914'te silahlar ateşlendiğinde Türk-Alman cihadının eylem planı hazırıldı ve bu konuda oldukça somut kanıtlar bulunuyordu: Büyükelçi von Wangenheim'ın 18 Ağustos'ta Alman Dışişleri Bakanlığına bildirdiğine göre; "...Türkler kendi cihad

⁴ Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 40; Fischer, *Griff nach der Weltmacht...*, s.110.

⁵ *Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914...*, Bd. II, Berlin, 1919, Nr. 401.; Fischer, *Griff nach der Weltmacht...*, s. 110. Ayrıca bkz: Ulrich Gehrke, *Persien in der Deutschen Orientpolitik während des Ersten Weltkrieg*, Bd. I, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart, 1961, s.1.

⁶ Gehrke, *Persien in der Deutschen Orientpolitik...*, Bd. I, s. 22; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 40; Jagow Tel. an Pera, 3. August 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Feinde. Allgemeines; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 40-41; Fischer, *Griff nach der Weltmacht...*, s. 113; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 41

⁷ Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia (Tarabya), den 14 August 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen... Afghanistan und Persien; Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 18 August 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen...Allgemeines; Sean McMeekin, *Berlin-Bağdat Demiryolu: Almanya'nın Dünya Hâkimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918*, Çev: Azize F. Çakır, Picus Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 115-116.

provokatörlerini Sudan'dan Hint alt kıtasına kadar her yere yollarken Almanlar da kendi ajanlarını İran'a ve Rus yönetimindeki Dağıstan'a gönderiyorlardı. Büyük bir komisyon İran'daki çalışmalarını başarıyla tamamlamıştı. Şimdi söz konusu komisyon, kendisini oldukça kolay ve verimli bir görevin beklediği Dağıstan'a gidiyordu. Kafkasya'da da çoktan iş başı yapılmıştı. Bölge ayaklanmaya tahrik ediliyor ve ihtilal ateşi gün geçtikçe alevleniyordu..."⁸

Wangenheim 14 Ağustos'ta Dışişleri Bakanlığı'na; "Kafkasya, Bağdat, Bingazi, Mısır ile Kudüs'te ayaklanma hazırlıklarının çoktan tamamlandığını" bildiriyordu⁹.

Yine aynı tarihte, daha savaşın başlarında, o dönemin önde gelen Doğu uzmanlarından, Alman İmparatorluğu'nun İslam politikasının ve yürütülen propagandaların mimarlarından Ernst Jäckh, "Türkler karadan ve denizden Rusya'ya karşı saldırıya geçerek, Kafkasya'dan Kırım'a tüm Müslümanların ayaklanmalarına ve esaretten kurtulmalarına yardımcı olabilir. İran 10 milyon nüfusuyla Rusya'ya ve İngiltere'ye karşı harekete geçmeyi bekliyor. Rusya yaklaşık 20 milyon, İngiltere ise 100 milyona yakın Müslümana hükmediyor. İslam dünyası böyle bir değişimin gerçekleşmesine ve Alman silahlarının muzaffer olmasına dua ediyor"¹⁰ derken, Almanya'nın Türklerden dolayısıyla İslam dünyasından çok şey beklediğinin altını çiziyordu.

İşte tam da bu sıralarda 15 Ağustos 1914'te, Kayzer II. Wilhelm, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya, Sultan-Halifenin bütün Müslümanları cihada çağırması gerektiğini acele kaydıyla bildiriyordu: "Türkiye derhal saldırıya geçmeli. Majesteleri Sultan aynı zamanda 'emir-ül mü'minin' sıfatıyla Asya, Hindistan, Afrika ve Mısır'daki Müslümanları kutsal savaşa çağırmalıdır"¹¹.

Bu arada Almanya tarafından daha savaşın ilk günlerinde Kafkasya'ya yönelik ilk askeri girişim başlamadan nihayet bulduysa da Alman endüstrisinin önde gelen isimlerinden ünlü sanayici August Thyssen, 1914 Ağustosunda başbakana sunduğu raporunda, Kafkas topraklarının ilhak edilmesini talep ederken,¹² Eylül 1914'te yine başbakana gönderdiği mektubunda da, "Bakü petrolü, zengin demir-kömür-manganez yatakları ve stratejik öneminden dolayı Kafkasya'nın Alman egemenliği altında olması gerektiğini" belirtiyordu. Alman sanayicilerinin Kafkasya'ya olan ilgileri Almanya'nın bu bölgeden kolay kolay vazgeçmeyeceğinin bir göstergesiydi. Öte yandan Alman Ekonomik Birliği de meclisten ve başbakandan bu yönde hareket edilmesini istiyordu¹³.

⁸ Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 18 August 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegungen...Allgemeines; McMeekin, *Berlin-Bağdat Demiryolu...*, s.116.

⁹ Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 14 August 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11^c, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegungen... Afghanistan und Persien.

¹⁰Lothar Rathmann, *Stoßrichtung Nahost 1914-1918*, Rütten& Loening, Berlin 1963, s. 82-83.

¹¹Auswärtigesamt an Pera, 15.8.1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegungen...Allgemeines; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 41; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 33.

¹²Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 58.

¹³Rathmann, *Stoßrichtung Nahost*, s. 75-76; Selami Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 61-62; Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 62-63.

Helmuth von Gerlach 17 Ağustos 1914 tarihli “Die Welt am Montag” gazetesindeki “Not kennt kein Gebot (Mecburiyet Kanun Tanımaz ve/veya Zor Oyunu Bozar)” adlı makalesinde, Urulların Kırgızlarından Kırım Tatarlarına kadar Rusya Müslümanlarının Ruslara karşı kinlerinin halen daha devam ettiğini, bu kinin Kafkasya’da daha da güçlü olduğunu (Şeyh Şamil’in şimdiye kadar unutulmadığını) belirtiyor ve “Türkiye, Urullardan Kırım’a kadar tüm bölgeyi kapsayacak bir isyanı alevlendirmek üzere ‘Müslüman din adamlarını’ Kafkasya’ya göndermeli” diyordu¹⁴.

Almanya’nın Güney Rusya ve Kafkasya’da Rusya’ya karşı ayaklanmalar çıkartma planı henüz yürürlükteydi. Dr. Max Zimmer 21 Ekim 1914’te Alman Dışişleri Bakanlığı için hazırlamış olduğu bir raporunda, İstanbul merkez olmak üzere dört ana çıkış yolundan (Odesa, Taupse, Trabzon ve Bakü) Güney Rusya’daki ayaklanmaları desteklemek üzere askeri kuvvetlerin donatılıp kullanılabileceğini belirttikten sonra bu ana noktalardan sağlanacak silah ve cephane ile Kuzey Kafkasya’daki Çerkezlerin, Dağıstanlıların ve Kuban Kazaklarının donatılmasını, bununla beraber asıl hedefin Bakü petrol yataklarının olması gerektiğini ve Bakü’deki sosyal demokrat işçilerle uzlaşa sağlandıktan sonra, yapılacak grevler ile Volga’ya kadar uzanan Rus demiryolunu çalışmaz hale getirilmesini. böylece Rus ekonomisine ağır darbe vurulmasını yazmaktaydı¹⁵.

Dr. Max Zimmer’in girişimi ve Alman Dışişleri Bakanlığı’nın yardımıyla 50 bin Osmanlı askerinin ve Alman taraftarı 500 Ukraynalı gönüllünün Kuzey Kafkasya’da Kuban Kazaklarını ve Çerkezleri Rusya’ya karşı ayaklandırma planına Enver Paşa ile Liman von Sanders’in de destek vermesi sağlandı¹⁶. Bir Osmanlı subayının komutasında, Osmanlı ve Alman subaylarından oluşan bir komite oluşturularak hazırlıklara başlandı. Ancak Aralık ortalarında önceden bu girişim için yardım taahhüdünde bulunan Almanya’nın son anda silah ve malzeme veremeyeceğini açıklaması ve Ukrayna’ya gönderilecek birliğe katılması öngörülen Avusturya-Macaristan subaylarına izin verilmemesi yüzünden bu girişimden de herhangi bir sonuç çıkmadı¹⁷.

Cihad fikrinin baş mimarı ünlü Alman şarkiyatçı ve arkeolog Max von Oppenheim Ekim 1914 tarihli “İslam Dünyasının Düşmanlarımıza Başkaldırısı” başlıklı 136 sayfalık çok etkileyici raporunda;¹⁸ İngiliz, Rus ve Fransız egemenliği altındaki bütün İslam ülkelerinde başlatılacak ayaklanmalar etraflıca açıklanıyordu: Mısır ve Hindistan’ın

¹⁴ PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Allgemeines, R. 20936, Bd. 1, Welt am Montag, 17.8.1914.

¹⁵ Berlin, den 21 Oktober 1914, Der Weltkrieg, Nr. 11d secr... R. 21008, Bd. 1. Bericht über die in Konstantinopel Zusammenlaufenden Hauptadem für die Revolutionierung der Südrussischen Gebiete zwischen Dnjesper und Kaspische Meere sowie den sich daraus ergebenden Arbeits-Program; Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti...*, s. 63-64.

¹⁶ Wolfdieter Bihl, “Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge/ Bd. 14 (1966), Otto Harrassowitz-Wiesbaden, s. 364.

¹⁷ Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti...*, s. 64.

¹⁸ PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen..., R. 20937, Bd. 2, Die Revolutionierung der İslamischen Gebiete..., Denkschrift Oppenheims; Wilhelm Treue, “Max von Oppenheim-der Archäologe und die Politik”, *Historische Zeitschrift*, 209 (1969), s. 61-63; KON, Kadir, “Almanya’nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu”, *Tarih Dergisi*, Sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 230-231; Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti...*, s. 34; Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın İslam Stratejisi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 62-63.

ayaklanması en önemli olanıydı. Raporda, ikinci sırada Türklerin Kafkasya’da Ruslara karşı savaşı ve üçüncü sırada da Fas, Tunus ve Cezayir’deki Müslümanların ayaklanması yer alıyordu. Rusya’nın Müslüman bölgelerinde de (Kırım, Kazan, Orenburg, Ufa, Kafkasya, Orta Asya) enerjik bir ihtilal propagandası yürütülmeliydi. Kafkasya’nın Müslüman halkları savaşçı bir yapıya sahiplerdi. Öte yandan Ermeni ve Hıristiyan Gürcüler, Doğu’da “korkak ve entrikacı” olarak tanınıyorlardı. Dolayısı ile daha önce Türkiye’ye göç etmiş olan Çerkez, Çeçen ve Müslüman Gürcülerden 20-30 bin kişilik bir milis kuvveti oluşturularak, Rusya’ya karşı kullanılabilirdi. Azerbaycanlı milyoner Hacı Zeynel Abidin Tagiyev’in¹⁹ yardım ve desteği ile Bakü petrol yataklarının en azından bir kısmı tahrip edilmeye çalışılabilirdi²⁰.

Oppenheim’in söz konusu raporunda, “Kafkasya’nın ayaklandırılması ve/veya isyana sürüklenmesine” ayrı bir önem veriliyor ve bu bağlamda büyük toprak sahibi Dr. Max Zimmer’e²¹ atıfta bulunuluyordu. O, Çerkezler ve Dağlı Müslüman halklarla iyi ilişkiler kurulmasını, Tuapse’ye silah gönderilmesini, Ermeni ve diğer Hıristiyan Kafkas halkları karşısında ise dikkatli davranmaktan başka bir şey yapılmamasını hatırlatmak istiyordu. İstanbul’daki Büyükelçilikte çalışan Dr. Max Zimmer, Alman Dışişleri Bakanlığı için hazırladığı çalışma raporunda (21 Ekim 1914); Tuapse’den Çerkez ve Dağıstanlıların ve yine Ukrayna Kuban Kazaklarının silahlandırılması gerektiğini belirttikten sonra devamla: “ Ancak ana hedef Bakü petrol yatakları olmalı, sosyal ihtilalci ve sosyal demokrat işçilerle anlaşarak, grev yoluyla petrol üretim ve naklinin durdurulması sağlanabilirdi. Böylelikle petrolle işleyen Rus tren ve vapurları Volga bölgesine kadar felce uğratılmış olurdu. İstanbul merkez olmak üzere dört ana kanaldan (Odesa, Tuapse, Trabzon ve Bakü) Güney Rusya’ya tam donanımlı askeri kuvvetler gönderilebileceği gibi yine bu

¹⁹Bakü ve çevresindeki petrol şirketlerinin ve “Kaspi” gazetesinin sahibi, sanatçı ve bilim adamlarının koruyucusu, “Bakü İslam Cemiyeti-Hayriyesi” nin kurucusu, Azerbaycanlı milyoner Hacı Zeynel Abidin Tagiyev için bkz: Hilal Munsch, *Die Republik Aserbeidschan*, Berlin, 1930, s. 16; Gerhard von Mende, *Der Nationale Kampf der Rußland Türken*, Berlin, 1936, s. 69; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, 1954, s. 47-48; 125-129. Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü*, Türkçesi: Kudret Emiroğlu, İstanbul, 1990, s. 30-32.

²⁰PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegungen..., R. 20937, Bd. 2, Die Revolutionierung der İslamischen Gebiete..., Denkschrift Oppenheims; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 41-42; Fischer, *Griff nach der Weltmacht...*, s. 113-115; Kon, *Almanya’nın İslam Stratejisi*, s. 65-74. Krş: Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, s. 52.

²¹Dr. Max Zimmer: 1872 Weinheim (Baden), 1909’da itibaren Amasya’da (Samsun yakınında-civarında) çiftçilikle meşguldü. İstanbul’daki Alman Büyük Elçiliğinin direktifiyle Eylül-Aralık 1914 Çerkezler konusunda çalışmalarda bulundu ve ondan sonra da Ukrayna meselesinde ve ekonomik konular üzerinde yoğunlaştı (Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 267ⁿ 210). Dr. Max Zimmer, Manheim’lı zengin bir sanayicinin oğluydu. 1909’da Samsun civarında (Amasya’da) büyük bir çiftlik alarak, buraya yerleşti. Savaş başlar başlamaz İstanbul’daki Alman Büyükelçisi Wangenheim ile irtibata geçerek, Alman Dışişleri Bakanlığı adına çalışmalar yapmaya başladı. Samsun ve çevresindeki Çerkezlerle yakın ilişkiler kuran Dr. Zimmer, Kuzey Kafkasya’daki Çerkezlerle hâlâ bağlantısı bulunan söz konusu Çerkez gruplarının yardım ve aracılığıyla Kuzey Kafkasya’daki Çerkezleri Rusya’ya karşı ayaklandırmak için büyük çaba gösterdi (Kaiserlich Deutsche Botschaft an Reichskanzler Bethmann Hollweg, Pera, den 20 Januar 1915, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11d Secr. R. 21010, Bd. 3, Wangenheim Bericht 374; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 57; Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti...*, s. 63; Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, s. 54).

merkezlerden elde edilen silah ve malzeme ile Kuzey Kafkasya'daki Çerkezlerin, Dağıstanlıların ve Kuban Kazaklarının askeri donanımları sağlanabilir” diyordu²².

Öte yandan Osmanlı Devleti, Almanların isteği, daha doğrusu sıkıştırması ile adım adım savaşa sürüklenirken, E. von Bodemeyer, Liman von Sanders'e gönderdiği 23 Eylül 1914 tarihli bir yazısında: “... Bakü vilayetinin Türk-Alman olacağı!” iddiasında bulunuyordu²³. İslami bilimler uzmanı Prof. Dr. Martin Hartmann,²⁴ “Deutsche Levante-Zeitung” Nr. 18/19'da ki “Savaş ve Doğu (Der Krieg und der Orient)” başlıklı bir makalesinde (1 Ekim 1914), Gümrü ve Erivan'a kadar bir Türk istilasını imkân dâhilinde görmekteydi²⁵.

Anlaşılan o ki daha savaş başlamadan daha doğrusu Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce cihad politikasının mimarları, özellikle Kayzer II. Wilhelm, Sultan-Halifenin İslam dünyasında etkin bir rolü bulunduğu ve bu nüfuzun kullanılarak; İngiliz, Rus ve Fransız sömürgelerindeki Müslümanların, ortak düşmana karşı ayaklandırılabilmesine inanıyorlardı.

Ancak Kayzer, bir Hıristiyan olarak, Müslümanları cihada çağırarak yetkisine sahip değildi. Bu, altından, silahtan ve savaş sonrası vaatlerden çok daha fazla şey gerektiriyordu. Böyle büyük bir emri, ancak bütün Müslümanların Halifesi olan Osmanlı Sultanı verebilirdi. Bu nedenle Osmanlı'nın çıkarına bakılmaksızın Almanya ile ittifak içinde olması gerekliydi. Wilhelm'in, savaş öncesinde Osmanlı Devleti ile kurduğu iyi ilişkilerde uzak görüşlü olduğu burada ortaya çıktı. Savaşın başlangıcından üç ay sonra Osmanlı Devleti, Almanya ile Avusturya- Macaristan tarafını seçti ve sultan dünyadaki Müslümanları düşmanlarına karşı cihada çağırды²⁶.

11 Kasım 1914'te Osmanlı Sultanı ve 300 milyon Müslüman'ın Halifesi, V. Mehmet Reşat ordu ve donanmaya gönderdiği iradesinde; yıllardır, İngiliz, Rus ve Fransız zulmü altında ezilen Müslümanları “cihada” çağırıyordu. Ardından 14 Kasım'da, Fatih Camisi'nde Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin cihadın “farz-ı ayn” olduğunu

²²PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11d Secr.. Unternehmungen und Aufwiegelungen...Allgemeines, R. 21008, Bd.1, Bericht über die in Konstantinopel Zusammenlaufenden Hauptadern für die Revolutionierung der Südrussischen Gebiete zwischen Dnjester und Kaspisches Meere sowie den sich daraus ergebenden Arbeits-Programm, Berlin, den 21 Oktober 1914; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 57-58; Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 63-64).

²³ Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 58.

²⁴ Martin Hartmann (1851-1918): 1876'dan itibaren Beyrut'taki Alman Baş Konsolosluğunda imparatorluk tercümanı, 1878'den sonra Berlin'deki “Doğu Dilleri Semineri (Seminar für Orientalischen Sprachen)” nde Arap Dili ve Edebiyatı Profesörü, 1912 “Alman İslami Bilimler Derneği (Deutschen Gesellschaft für Islamkunde)” ve onun yayın organı “İslam Dünyası (Die Welt des Islams)”nın kurucularından (Johann W. Fück, “Hartmann, Martin”, *Neue Deutsche Biographie (NDB)*, 7 (1966) s. 745-46). Bu ünlü Alman şarkiyatçı hakkında detaylı bilgi için bkz: Semran Cengiz, “Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları”, *Turkish Studies*, Vol: 6/3 Summer 2011, s. 1401-1413; Gotthard Jäschke, “Islamforschung der Gegenwart. Martin Hartmann zum Gedächtnis”, *Die Welt des Islams*, Bd. 23, H. 3/4, (1941) s. 111-121. Ayrıca bkz: Maren Meyer zur Capellen, *Die Nachrichtenstelle für den Orient-Fallstudie einer Propagandainstitution im Ersten Weltkrieg*, VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2011 s. 31-32.

²⁵PA-AA, Türkei Nr. 167, Die türkische Presse. R. 13902, Bd. 8, Deutsche Levante Zeitung, Nr. 18/19 (Hamburg den, 1 Oktober 1914); Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, s. 55.

²⁶Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s. 1-4; Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya...*, s. 55-56.

vurgulayan fetvası bir bayram havası içinde okundu. Beş bölümden oluşan fetva, farklı diller konuşan Müslümanların anlayabilmeleri için dört değişik dilde (Arapça, Farsça, Tatarca ve Hintçe) 50 bin adet basılarak, Hindistan ve Kuzey Afrika'da dağıtılmak üzere bir kısmı Alman Dışişlerine gönderildi²⁷.

İstanbul'da, Sultan-Halife tarafından yapılan cihad çağrısı Almanya'da; İngiliz, Fransız ve Rus egemenliğindeki Müslümanlara dinsel içerikli/ağırlıklı bildireler yayınlayarak, bundan politik askeri kazanımlar sağlamayı hedefleyen çeşitli ve oldukça çok sayıda birtakım girişimler yapılmasını gerektirdi. Bütün bu girişimler, Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki "Nachrichtenstelle für den Orient/NfO (Doğu İstihbarat Dairesi)"²⁸ tarafından yürütülmekteydi. Almanlar, gerek kendi ajanlarının gerekse İstanbul'da iktidarda bulunan İttihatçıların girişimleriyle İslam dünyasında gerçekleştirilecek "cihad" propagandasından çok şey bekliyor, Müslümanların ayaklandırılmasıyla birlikte düşmanlarının büyük güçlüklerle karşılaşacaklarını ve dolayısıyla özellikle Batı Cephesi'nde yüklerinin azalacağını hesaplıyorlardı²⁹.

Yakın ve sıkı bir Türk-Alman ortak çalışmasının en önemli propagandacılarından Prof. Dr. Ernst Jäckh 3 Ocak 1915'te Dışişleri Müsteşarı Arthur Zimmermann'a sunduğu dokuz sayfalık raporunda; Almanya'nın doğusunda yapılacak ve/veya yapılması gereken çalışmalar hakkında ilginç bilgiler veriyor ve bunların geciktirilmeden derhal yerine getirilmesini önemle vurguluyordu: "Güvenilir bir kaynak, 40 bin Kafkasyalı Müslümanın silahlandırılabilceğini, Hıristiyan Gürcülerle bugüne kadar yapılan görüşmelerin ise sonuçsuz kaldığını belirtiyordu. Konsolos Yüzbaşı Dr. Paul Schwarz³⁰ demiryollarını ve petrol yataklarını kullanılamaz hale getirmek için yola çıkmıştı.³¹"

Avusturya-Macaristan'ın Trabzon Konsolosu Kwiatkowski 2 Ocak 1915'te Dışişleri Bakanı Burián'a; düşman bölgelerindeki ayaklanmaları teşvik amacıyla düzenlenecek kapsamlı Alman harekâtını, Dışişleriyle Genelkurmayın birlikte organize ettiğini, Dışişleri Bakanlığının Kafkasya'yı ayaklandırma çalışmalarının başarılı bir şekilde ilerlediğini bildiriyordu³².

Savaşın başlamasından 1915 yılı ocak ayına kadar, Almanya Kafkasya'daki tüm faaliyetlerde Osmanlı Devleti'nin ön planda olmasını istiyor ve yapılacak olan girişimlerde

²⁷Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya...*, s. 56. Türk-Alman cihadı ve buna bağlı olarak Arapça, Farsça ve Türkçe propaganda beyannameleri ve broşürleri için bkz: Gottfried Hagen, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg: Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg*, Frankfurt am Main, 1990, 299 s.

²⁸Söz konusu istihbarat dairesi ve faaliyetleri hakkında bkz: Capellen, *Die Nachrichtenstelle für den Orient...*, s. 24-49; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 101-112; Kon, *Almanya'nın İslam Stratejisi*, s.77-93.

²⁹Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya...*, s. 57-59.

³⁰Aynı zamanda petrol mühendisi olan Dr. Paul Schwarz, 29 Eylül 1914'ten 17 Şubat 1915'e kadar Almanya'nın Erzurum Konsolosudur (Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya...*, s. 35). Schwarz ve misyonu hakkında geniş bilgi için bkz: Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, Essen, 1938, s. 22-25; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 65-67.

³¹An das Auswärtige Amt, Herrn Unterstaatssekretär Zimmermann, Berlin, den 3. Januar 1915, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen..., R. 20937, Bd. 2, Bericht über die Organisation in Konstantinopel zur Revolutionierung feindlicher Gebiet; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 42-43; Fischer, *Griff nach der Weltmacht...*, s. 113-115.

³²Wien, *Haus-Hof- und Staatsarchiv (HHSStA)*, PA I 943, Krieg 21a Türkei, Kwiatkowski Bericht Nr. 8/P an Burián (2.1.1915)' den aktaran, Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 43.

Osmanlı ordusu ve Osmanlı siyasetçileriyle birlikte hareket ediyordu. Hatta Dr. Ernst Jäckh 3 Ocak 1915'te, Kafkasya'da ayaklanmaya hazır 40 bin Müslümanın 100 Osmanlı jandarmasının yardım ve desteği ile Batum'u ele geçirebileceğini, Hıristiyan Gürcülerle birleşerek, Osmanlı Devleti himayesinde bir Kafkasya hükümeti kurulabileceğini belirtiyordu³³.

Durum böyleyken Osmanlı Devleti'nin felaketle sonuçlanan Kafkas harekâtından sonra, artık Almanya Kafkasya'daki ayaklanmaların –özellikle organizasyonunu- daha çok Alman subaylarıyla yürütülmesi noktasında yeni politikalar üretmeye başladı. Bu konuda en fazla ısrarcı olanların başında Almanya'nın Kafkasya özel ajanı Louis Mosel gelmekteydi. Mosel 19 Şubat 1915'te Alman Dışişlerine, Kafkasya'daki ayaklanmaların yeniden organize edilmesi gerektiğini yazıyordu: “Kafkasya'da faaliyet gösteren İttihat ve Terakki Komitesi mensupları tamamen geri çekilmeliydi. Kafkasya halklarının Osmanlı Devleti'ne güvenleri kalmadığından, bölgedeki tüm askeri harekâtlar ve hatta bölgedeki Osmanlı birlikleri Almanların yönetimine verilmeliydi. Ruslar Ermeniler dışındaki diğer Kafkasya halklarının ellerindeki silahları topladıklarından, bölgedeki Alman taraftarlarına, özellikle Gürcülere silah dağıtımı yapılmalıydı. Silah sevkiyatı Osmanlı toprakları üzerinden gerçekleştirilmeliydi. Ancak bu silahların Türklerin eline geçmesine engel olunmalıydı. Fakat Türkler gerekli silah ve cephaneyi Rus sınırına yakın Trabzon, Gümüşhane gibi merkezlere sevk etmekle görevlendirilmeliydi. Kafkasya halklarıyla, özellikle Gürcülerle sürekli yakın temas sağlanmalıydı. Almanya tarafından bugüne kadar çok sayıda kişi Kafkasya ile temas sağlamak için görevlendirilmelerine rağmen, bunlar ya Ruslar tarafından sıkı takip altında oldukları ya da yakalandıklarından bir türlü Kafkasya ile doğrudan temas sağlanamamaktaydı”³⁴.

Bu rapor dışında Mosel tarafından 22 Mart 1915'te Alman Dışişleri Bakanlığı'na, içeriği genel olarak yukarıdaki raporla birebir örtüşen, fakat daha ayrıntılı bilgiler içeren iki ayrı rapor daha gönderildi. Söz konusu raporların ilki, Osmanlı Hükümetinin Kafkasya'da yapması gereken konuları kapsamaktaydı. Buna göre, Kafkasya'daki organizasyon Almanlar tarafından yürütülmeli, bölgede faaliyet gösteren Genç Türk mensupları geri çekilmeli, Osmanlı Devleti Almanya'nın bölgede yürüteceği bütün girişimlere koşulsuz destek vermeli, örneğin ulaşım için gerekli görülen at, deve, araba, motor bot Almanların hizmetine verilmeliydi. Ayrıca Osmanlı gönüllü birliklerine dağıtılan 6 bin Danzig tüfeğinin Kafkasya'da kullanılması için, Rize veya Kafkasya'ya daha yakın bir yerde depolanması ve Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyan antlaşmayı resmen imzalaması gerektiği belirtiliyordu³⁵.

“Kafkasya'da Organizasyon” başlığını taşıyan ikinci raporda ise Rusya'dan bağımsızlıklarını elde etmek amacıyla kurulan Türk, Gürcü ve Ermeni dermeklerinden söz edilerek, savaştan önce Kafkasya Ermenilerinin Kafkasya Türkleri ile (Tatarlar) birlikte çalıştıkları, ancak savaş başladığında bunların daha çok Gürcü Komitesiyle birlikte hareket

³³ Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 58.

³⁴ Louis Mosel an den Herrn Hauptmann Nadolny, PA-AA, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No. 11d secr..., Die Grundzüge der Organisation zur Wiederaufnahme der Bewegung im Kaukasus..., 19.2.1915.

³⁵ PA-AA, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No. 11d secr..., Die an die türkische Regierung zu stellenden Forderungen, 22 März 1915.

ettikleri, şu anda Kafkasya'da ayaklanmaya hazır en az 150 bin kişilik bir kuvvetin bulunduğu ve Kafkasya Türklerinin (Tatarlar) ve Dağıstan halkının büyük bir kısmının silahlandığı, fakat bölgedeki Müslüman halkın bile Osmanlı Devleti'ne güvenmedikleri dile getiriliyordu³⁶.

Mosel'in görüşlerine, Alman Genelkurmay Başkanlığı Siyasi Seksiyonu da katılıyordu. Söz konusu birimin Siyasi Seksiyonundan Nadolny, 5 Nisan 1915'te Dışişleri Bakanlığı'na Mosel'in düşünce ve görüşlerine katıldığını bildirerek; "... Eğer Kafkasya ayaklandırılabilirse Rusya'ya karşı ayaklanmaların yapılabilmesine önemli bir katkı sağlayacaktır. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında ayrı bir devletin kurulmasının önemini belirtmeye gerek yoktur. Böylelikle Osmanlı Devleti ve İran'a karşı Rus operasyonları sekteye uğratılacaktır. Yine Transkafkasya'nın Rusya'dan ayrılması bu ülke için büyük bir kayıp olduğu gibi elbette Rusya'nın diğer yabancı haklarının da ihtilal arzularını teşvik edecektir. Kafkasya gönüllüleri, Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu askeri harekâta başlangıçta iyi hizmetlerde bulundular. Ancak Türkler bölge halklarına yanlış yaklaştılar. Her şeyden önce bu bölgeleri himayelerine alma düşünceleri ve geçici olarak işgal ettikleri yerlerdeki kötü yönetimleri yüzünden bölgedeki ihtilalci güçler Türklerden soğudular. Gerçi şu anda bu güçler yönetimimiz altına girmeye hazırlar. Ama Türklerle hiçbir ilişki ve bağlantılarının olmasını istemiyorlar.

Kafkas halklarının Rusya'ya karşı ayaklandırılması için derhal Kafkasya ve İran'a silah sevk edilmelidir. Kafkasya'daki ayaklanmaların başarılı olması isteniyorsa bölgeye silah yardımı yapılması, İran'a da silah ve diğer savaş malzemelerinin gönderilmesi gereklidir. İhtiyaç hissedilen malzemeler satın alınarak temin edilmeli ve oraya nakledilmesi için de bir bağlantı yolu bulunmalıdır. Kafkasya'daki güvenilir adamlarımızın raporlarına göre; bölgede Rusya'dan ayrılmak ve gereken ayaklanmaların organizasyonunu yapmak isteği de oldukça fazladır. Bunların dışında bölgedeki silah organizasyonu çok noksandır. Bir Kafkas hükümeti kurulur kurulmaz ayaklanmaları harekete geçirmek ve başarılı bir şekilde yürütmek için şu anda Almanya'da tutuklu bulunan Gürcüleri ve diğer Kafkas kökenli savaş esirleri serbest bırakılmalı, yeni devletin emrine verilmelidir..."³⁷ diyordu.

Nadolny ve Mosel Genç Türklerin Kafkasya'daki nüfuzlarını en aza indirmeye yönelik çalışmalar yapıyorlardı. 10 Nisan 1915'te Yüzbaşı Nadolny, Yüzbaşı Wolpmann, Louis Mosel, Georg Maçabelli ve Michael Tseretheli Kafkasya sorununu görüşmek ve bir karara varmak üzere Berlin'de bir araya geldiler. Toplantıya katılan Gürcü liderler, onlar ve Azerbaycan (Tatar) organizasyonları arasında tam bir uzlaşmanın egemen olduğunu açıkladılar. Her iki komite de bağımsız bir Kafkasya devleti kurulmasını arzuluyorlardı. Etkili bir ayaklanmanın çıkışını ise bugüne kadar silah eksikliğinin ancak daha sonra her şeyden önce Türkler ve Kafkasyalıların karşılıklı olarak birbirlerine güven duymamalarının engellediğini savunuyorlardı. Politik açıdan Gürcüler ve aynı şekilde Müslüman Kafkasyalılar Türklerin Kafkas topraklarını ilhak etme veya tüm Kafkasya üzerinde bir nevi himaye kurma düşüncesiyle hareket etmelerinden korkuyorlardı. Tüm Kafkasyalılar

³⁶PA-AA, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No. 11d secr..., Die Organisation im Kaukasus, 22 März 1915.

³⁷Stellvertretender Generalstab. der Armee, Abteilung III b, Nr. Pol. 1124 an das Auswärtige Amt, Berlin, den 5 April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr. 11d secr...

herhangi bir şekilde Türk tabiiyetinde bulunmaktansa Rus egemenliğinde kalmayı tercih ediyorlardı. Hazırlanan isyanın sonuçsuz kalma ihtimali de yalnızca Türklerin tutumlarına bağlanmaktaydı. İstanbul'daki İmparatorluk Elçisi Türkler ve Kafkasyalılar arasında nihai bir uzlaşmanın sağlanmasına yönelik çalışmalar yapılmasını tekrarlıyordu. Askeri yönetimi artık bundan böyle Almanlar üstlenmeli, tüm fiili hareket ellerine geçmeli, ancak aynı zamanda Türk-Kafkas Ordusuyla bağlantı sağlanmalıydı. Yüzbaşı Nadolny Genel Karargâha, general rütbesinde bir subayın Erzurum'a gönderilmesini, genç bir subay ve dört elverişli Alman'ın da emrine verilmesini önermek istiyordu. Ayrıca en kısa zamanda İstanbul'a silah sevkiyatı yapılması gerektiğini söylüyordu. Toplantıya katılanlar, ancak böylelikle Kafkasya'daki 50 bin adamın ayakları üzerinde sağlam bir şekilde durabileceğini ümit ediyorlardı³⁸.

Berlin'de sözü edilen toplantıya katılanlar, aldıkları iki önemli kararı Alman Genel Kurmay Başkanlığı Siyasi Seksiyonuna 13 Nisan'da bildirmişlerdi. Prens Maçabelli tarafından bu ayın 9'unda verilen rapora göre: "Kafkasya konusunda Türklerle kesin bir uzlaşımın sağlanması, hem Trabzon'daki Gürcü Ulusal Komitesi hem de diğer Kafkas İhtilal Komiteleriyle işbirliği içinde isyan hazırlıkları yapılması ve isyancıların ihtiyaç duyduğu silahların acilen gönderilmesi gerektiği belirtiliyordu. Alman yönetiminde bir merkezi teşkilat kurulmalı, yine Türk-Rus sınır bölgelerinde Alman gözlemciler bulundurulmalı ve silah, cephane, ulaşım araçları vs. sağlanmalıydı. Aynen Türk-İran sınırında olduğu gibi Türk-Rus sınırında da merkezi bir yerde Kafkasya'daki durumla ilgili bir başka ifadeyle Kafkasya ahvaline vakıf bir bağlantı subayı yanı sıra bir de yardımcı elaman olmalıydı. Bu merkez için, İstanbul ile telgraf bağlantısı bulunan ve yegâne kara nakliyatı için ulaşım yollarına sahip olan Erzurum en elverişli yer olarak görülüyordu. Orada bir Alman Konsolosluğu'nun yanı sıra Türk-Kafkas Ordusunun genel Karargâhi da bulunuyordu.

"Merkezi Erzurum'da bulunacak olan Alman bağlantı subaylığı için iyi derecede Rusça konuşabilen, Kafkasya'yı ve Kafkas halklarını çok iyi tanıyan Tiflis eski konsolosu Yüzbaşı Friedrich Werner Graf von der Schulenburg uygun görüldü ve emrine de Mosel ile von Schmidt'ten başka, İstanbul'dan bu işe uygun iki de yardımcı elaman verildi. Bunlardan biri, yıllarca Küçük Asya'da tüccar olarak bulunan, oradaki ahvale vakıf olan ve çok iyi derecede Türkçe konuşan Üsteğmen Niemöller idi.

"Alman bağlantı subayının görevleri; Rusya'ya karşı yapılacak ayaklanmaların hazırlığını ve organizasyonunu sağlamak. Çıkması muhtemel ihtilafları Osmanlı askeri yetkilileri ve 'ihtilal komitesi' ile uzlaşma içinde çözmek. Kafkasya ile iletişim kurmak ve İran'daki Alman faaliyetlerine katkıda bulunmak. İstanbul'dan Kafkasya'ya silah nakli için bir menzil hattı oluşturmak ve lojistik destek vermektir."³⁹

Yüzbaşı Nadolny'nin 5.1.1916 tarihli raporuna göre; Kafkasya'yı kaos ve anarşiye sürükleyerek bölgede Ruslara ağır bir darbe vurulmalı, Kafkas halklarını ayaklandırarak Türk ordusunun operasyonlarıyla Kafkasya, Rus hegemonyasından kurtarılmalı ve bağımsızlığını elde etmeliydi.

³⁸Aufschreiben an Generalstab, 10. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr. 11d secr...

³⁹Stellv. Generalstab der Armee Abteilung III b. Pol. 1248, an den Generalstab des Feldheeres, Sektion P. 13. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr. 11d secr...

Kafkas halkları veya onlardan oluşturulacak çeteler marifetiyle Rus-Kafkas Ordusunun gerisinde sürekli huzursuzluk çıkartılması gerektiğini vurgulayan Nadolny devamlı; “Kafkas bölgesindeki demiryolları, yollar, köprüler, telgraf ve telefon hatları, elektrik ve su tesisatı tahrip edilmeli, devlet daireleri ile askeri depolar imha edilmeli ve yağmalanmalı, Karadeniz ile Hazar Denizi’ndeki gemi seferleri aksatılmalı, liman ve tahliye tesisleri çalışamaz hale getirilmeli, gemi makineleri bozulmalı, yangın çıkararak gemiler yok edilmeli, Bakü’deki petrol yatakları ve rezervleri ile Bakü-Batum boru hattı tahrip edilmeli” diyordu.

Aynı raporunda; “Kafkas halklarının direktifler doğrultusunda organizesi için bölgeye ajanlar gönderilmelidir. Türk-Rus sınırında ihtiyaçlar doğrultusunda ve imkânlar dâhilinde küçük veya büyük gruplar oluşturularak yazılı emirlerle Rus cephesi gerisine sevk edilmelidir. Bu gruplara silah ve cephane dağıtılmalı, bölgeye derhal silah sevkiyatı yapılmalı ve Alman İmparatorluk Hükümeti bu konuda hazırlıklara başlamalı” diyen Nadolny, Alman Hükümeti tarafından bağlantı subayı olarak Kafkasya’ya gönderilen Yüzbaşı Schulenburg ile emrine verilen güvenilir kişilerin bölgedeki görevlerinin ne olduğunu ve neleri yapmaları gerektiğini de şu şekilde sıralıyordu: “Kafkasya’nın kuzeyinde Çerkez ve Çeçenlerin oturdukları bölgede Rostov-Derbent demiryolunun sabotajlarla sürekli kesintiye uğratılması ana hedefdir. Tiflis’in doğusunda Tatar ve Dağıstanlıların meskûn bulunduğu bölgede Hazar Denizi’ndeki gemi seferleri aksatılmalı, Bakü-Tiflis, Bakü-Derbent ve Tiflis-Culfa demiryolları sekteye uğratılmalı yine Bakü’deki Rus petrol depoları yok edilmelidir. Tiflis’in batısında, Gürcülerin bulunduğu bölgedeki ana hedef ise Karadeniz’deki Rus gemi seferlerinin ve Batum-Tiflis demiryolunun düzenli çalışmasına engel olunmasıdır.”⁴⁰

Alman İmparatorluğu’nun Kafkasya’da doğrudan doğruya veya dolaylı olarak yapacağı sabotaj, isyana teşvik ve diğer her türlü girişimlerinde silah ve cephanenin yanı sıra nakit paraya da ihtiyaç duyuluyordu. Daha savaşın ilk aylarında 8 Eylül 1914’te Wangenheim, Alman Dışişleri Bakanlığı’na “...Kafkasya’da herhangi bir harekâtın başarılı olabilmesi için silah ve cephane şarttır” diyordu. Gerçi savaşın başlarında Almanya’nın silah ve cephane sıkıntısı bulunmuyordu, ancak söz konusu savaş malzemelerinin İstanbul’dan Kafkasya’ya ulaşması oldukça güçtü ve bunun Osmanlı-Rus sınırına sevki 1,5 aylık bir zaman alıyordu. Buradaki asıl problem Almanya ile Osmanlı Devleti arasında direkt demiryolu bağlantısının olmamasıydı. Bu bağlantı ancak Ekim 1915’te Sırbistan’ın mağlup edilmesi ve ardından da Bulgaristan’ın İttifak Devletleri yanında savaşa girmesiyle sağlandı. Almanya’dan İstanbul’a, dolayısıyla Kafkasya’ya gönderilecek olan silah ve malzemenin önemli bir kısmı Ekim 1915’e kadar Romanya üzerinden geçiriliyordu. Ancak Romanya, savaşın başlamasıyla birlikte tarafsızlığını ila ettiği için silah ve malzeme sevkiyatının kendi toprakları üzerinden yapılmasına her zaman izin vermiyordu ve bu da savaş malzemesinin sevkinde büyük sıkıntılar doğuruyordu⁴¹.

9 Nisan 1915’te Alman Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği raporunda aynı konulara dikkat çeken Maçabelli, Kafkasya’da silah ve cephaneye duyulan ihtiyaçtan bahsediyor ve söz verilen savaş malzemesinin bugüne kadar gönderilmemesinden yakınıyordu: “Alman

⁴⁰ Hauptmann Nadolny z.g.K, Berlin, den 5.1.1916, PA-AA, R. 21017, Bd.10, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...

⁴¹ Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti...*, s. 71-72.

ve Avusturya Macaristan'ın zafer haberlerine rağmen Kafkasya halkının çoğunluğu nihai zaferin Rusya'nın olacağına inanmaktadır. Çünkü Rus Hükümeti Gürcü ve Tatarlara (sonuncusu yaklaşık 5 milyon) güven duymadığından, tüm bu halklar derhal silahsızlandırıldı. Sadece Ermeniler hem Kafkasya'da hem de Türk topraklarında silahlandırıldı. Türk-Rus savaşının çıkışından kısa bir süre önce Rusya'ya geldim ve derhal Kafkasya'ya hareket ederek bölgedeki zor koşullar altında görevime başladım. İlk işim halkımı gerçek savaş durumu hakkında aydınlatmak oldu. Derhal çeşitli partilerin liderleriyle bağlantı kurarak birkaç gün içinde bir kongre toplanmasını ve burada bağımsız bir Gürcistan için birlik ve beraberlik içinde çalışılması çağrısında bulundum. Bu arada Kafkasya'daki Gürcü Komitesi'nin Kafkas Müslümanlarıyla anlaştığını, Kafkasya'nın bağımsızlığı için birlikte mücadele vereceklerini, Gürcü ve Müslümanlardan oluşacak 500 bin kişilik bir ordunun iki üç aya kadar savaşabilecek düzeye gelebileceğini, ancak bunların silah ve cephaneye şiddetle ihtiyacı bulunduğunu belirtmek isterim. Yine Kafkasya Gürcü ve Müslümanları adına İmparatorluk Hükümetinden, mümkün olduğu kadar acele çok sayıda silah ve cephaneye göndermesini istirham ediyor ve sözü verilen silah ve cephanenin bugüne kadar gönderilmemesinden dolayı halkın büyük rahatsızlık duyduğunu, onları yatıştırmak için türlü türlü bahaneler uydurmak zorunda kaldığımı da önemle belirtmekte fayda görüyorum.”

Maçabelli raporunun sonunda Kafkasya'daki ayaklanmaların başlaması ve başarılı olmasında gönderilecek silah ve cephanenin önemli rol oynayacağını, bu ayaklanmaların başarı ile sonuçlanması durumunda, Rusya himayesindeki diğer milletlerin yanı sıra Afganistan, İran, Hindistan ve Türkistan'daki Müslüman halkın Kafkasyalıları takip edeceğini önemle kaydediyordu. Maçabelli, ayrıca Almanya'nın var olan iştahını daha da artırmaya çalışıyor ve “unutulmamalıdır ki şu anda Alman savaş ekonomisi için çok önemli olan yeraltı madenleri ve özellikle bakır ve petrol bakımından Kafkasya oldukça zengin bir ülkedir” diyordu⁴².

Louis Mosel de 20 Nisan 1915'te Nadolny'ye gönderdiği raporunda; Kafkasya harekâtının başarılı olmasının, ancak Almanya'dan getirilecek silah ve diğer savaş malzemelerine bağlı olduğunu, Kafkasya halkının bir an önce silahlandırılması gerektiğini belirtiyor ve sevkıyatın hangi yollarla nasıl yapılabileceğini yazıyordu: “Hazırlıkların en zor kısmı savaş malzemesinin (silah, cephaneye, top, makineli tüfek vs.) Rus sınırına kadar nakliydi. Nakil için iki yol bulunmaktaydı; kara ve deniz yolu. Ancak deniz yolu açık olmalı, böylelikle tüm savaş malzemesi bir Türk gemisine yüklenerek Rus sınırına yakın Rize Limanı'na nakledilebilirdi. Oradan Rus sınırına doğru nakli ise pek zor değildi. Fakat her iki yolda oldukça zorlu ve fazla zaman almaktaydı. İstanbul'dan Rus sınırına yakın limanlara Karadeniz üzerinden Osmanlı gemileriyle yapılan sevkıyat, deniz üstünlüğü henüz tam anlamıyla Osmanlı Devleti'nin eline geçmediğinden her zaman mümkün olmuyordu. Diğer taraftan sevkıyatın ne zaman yapılabileceğine de Amiral Souchon karar veremekteydi. Sözü edilen ikinci yol ise Erzurum'a kadar uzanan III. Ordu'nun menzili hattıydı. Bu hat İstanbul'dan Ulukışla'ya kadar Berlin-Bağdat demiryolu, oradan Kayseri-Sivas-Erzincan yoluyla Gümüşhane'ye oradan da Trabzon'a ulaşan kara yoluyla ve taşıma

⁴²Fürst Georg Matschabelli an das Auswärtige Amt, Berlin, den 9. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr. 11d secr...

işi hayvanlarla yapıldığı takdirde 45 gün sürmekteydi. Türkler kış geçtikten sonra İlbaharda yolların bir kısmını düzelttiklerinden bir kısmını da yeniden inşa ettiklerinden bir müddet otomobil ile nakliyat yapılabilmekteydi. Ancak nakliyatın daha kolay ve güvenli bir şekilde yapılabilmesi için Ulukışla, Sivas, Erzincan ve Gümüşhane’de kesinlikle menzil istasyonları kurulmalıydı. Yollar biraz düzeltilmiş olduğundan güçlü otomobillerle Ulukışla’dan Trabzon’a 7-8 günde gidilebileceği tahmin ediliyordu. Erzurum- Trabzon yolu yaklaşık 350 km. idi ve bu yol atlarla 7-8, otomobille 2 günde kat edilebilirdi. Çoruh Nehri’nin geçilebilmesi için portatif sandallara ihtiyaç duyulmaktaydı, çünkü Ruslar tüm ağaç sandalları batırmışlardı ve olağanüstü derecede hızlı akan nehir üzerinde bir köprü kurulması da mümkün değildi. Bu yüzden bazı görevlilerin gönderilerek nehrin sağ tarafına demir halat bağlanmalı ve sonra mahallinde büyük bir şahtur (sal, bot, sandal) yapılmalıydı. Kesinlikle gönderilmesi gereken malzemelerin bir listesi de şimdiden ulaştırıldı.”⁴³

Bununla birlikte İslam dünyasının ayaklandırılması ve bu bağlamda Kafkasya’nın Rusya’ya karşı isyana teşvik edilmesi girişimlerinden herhangi bir sonuç alınamayacağını belirterek, bu düşünceye karşı çıkanlar da vardı.

Alman Sosyal Demokratlarından ihtilalci Parvus-Helphand, Şubat 1915 başlarında Rusya’nın ayaklandırılması ve/veya başkaldırlara sahne olması ile ilgili bir raporunda, Almanya’nın cihad ilanından beklentilerini dile getirirken diyordu ki “Kafkas Müslümanları her ne olursa olsun Hıristiyan Gürcüler ve Ermenilerle birlikte Rus Çarlığına karşı mücadele etmeliler. Gerekirse ve başka çare kalmazsa Rus Sosyal Demokratları tek başlarına bu hareketin başına geçebilirlerdi. Kafkasya çoktandır pasifize olmuştu ve Müslüman halk da modern bir ihtilal girişimi için henüz yeterli kültürel düzeye ulaşamamıştı. Öte yandan dağlı halkların kabile örgütlenmeleri de tamamıyla yıpranmıştı.” Parvus’un bu kritik açıklamasının özeti şuydu: “Kafkasya’daki Müslüman halkın İslamcılık politika ve propagandasıyla büyük ölçüde bir gerilla-savaşına katılımlarını sağlamak düşünülemezdi bile.”⁴⁴

Dışişleri Bakanı Wilhelm Solf, daha başlangıcından beri Almanya’nın Mısır, İran ve Gürcistan’la ilgili planları hakkında olumsuz düşüncelere sahip olduğunu Avusturya-Macaristan’ın İstanbul Büyükelçisi Pallavicini’ye açıklamıştı. Yine İstanbul’daki Alman Askeri Ataşesi Tümgeneral von Lossow, 25 Aralık 1916’da Müslüman ülkelerdeki tüm kışkırtıcı propagandaların buralarda bizimle aynı çıkarları bulunan Türkler tarafından yapılması gerektiğini belirterek, Alman girişimlerinden vazgeçilmesini öneriyordu⁴⁵.

⁴³ Mosel an den Hauptmann Nadolny, Berlin, den 20. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr

⁴⁴ PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11d Secr.. Unternehmungen und Aufwiegelungen im Kaukasus, R. 21010, Bd.3, Berlin, den 6 Februar 1915.

⁴⁵ Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 44; Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya...*, s. 65.

Sonuç

Almanya Birinci Dünya Savaşı sırasında çılgın projeler yapıyor ve İslam dünyasını düşmanlarına karşı ayaklandırmak için Kafkasya, İran, Afganistan, Hindistan, Suriye, Irak ve Kuzey Afrika'da birtakım girişimlerde bulunuyordu. Ancak beklenen olmadı ve âdete dağ fare doğurdu. Tüm İslam topraklarında olduğu gibi Kafkasya'daki tüm girişimler de fiyasko ile sonuçlandı. Daha başlangıcından beri Almanya'nın bu bir nevi ütöpik planları hakkında olumsuz düşünceye sahip olanlar ve bu tür girişimlerden bir an önce vazgeçilmesini önerenler haklı çıkmışlardı.

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Almanya'nın savaş ekonomisi için çok önemli olan Kafkasya'da da cihad propagandasının etkili olmamasının ve Kafkas halklarının Rusya'ya karşı ayaklandırılması girişimlerinin sonuçsuz kalmasının birtakım nedenleri vardı.

Çalışmanın içeriğinde de sıkça dile getirildiği gibi silah ve organizasyon eksikliği ayaklanmaların yerel nitelikte kalmasına neden oldu. Osmanlı ordusunun yerel nitelikte de olsa ayaklanmalara destek amacıyla başlattığı Kafkasya ve Kanal (Süveyş) harekâtındaki başarısızlığına bir de İngiliz, Fransız ve Rus karşı propagandası eklenince gerek Almanya gerekse Osmanlı Devleti cihad ilanından beklenen neticeyi alamadı.

Başarısızlığın en önemi nedeni; Almanya'nın realiteye ters düşecek kadar kendi askeri ve ekonomik gücüne aşırı derecede güvenmesi, İngiliz ve Rus güçlerini küçümsemesi, Panislamizm'in de etkisiyle cihad ilanına fazla ümit bağlaması ve bunun sonucunda da hayali beklentilere kapılmasıydı. Ayrıca Kafkasya, İran ve Afganistan'da faaliyet gösteren hemen hemen tüm grup, müfreze ve heyetler arasındaki anlaşmazlıklar, Almanya'nın zenginliğine rağmen bu iş için çok az para ayırması, silahların sayısından çok nakliyesinin daha önemli olması yani silah sevkiyatının İtilaf Devletleri tarafından engellenmesi, sevkiyatta yaşanan birtakım olumsuzluklar, organizasyon bozukluğu, malzeme ve personel eksikliği, kara ve demiryolu ulaşımındaki aksaklıklar girişimlerin başarıya ulaşmasını engelleyen diğer faktörlerdi.

Başarısızlığın, özellikle Kafkasya'daki girişimlerin sonuçsuz kalmasında en önemli faktörlerden biri de Osmanlı-Alman uzlaşmazlığı, rekabeti, çıkar kavgasıydı. Almanya, onsuz olamayacağını bilincinde olduğu halde Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda tek başına hareket etmesini istemiyor, girişimlerini sınırlandırmaya çalışıyor hatta bölgedeki başarısızlığın faturasını ona çıkarmaya çalışıyordu. Bölgeden ulaşan Alman raporlarından anlaşılacağı gibi Almanya, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı ilhak etme veya himayesi altına alma niyetlerinin Kafkas halklarını ürküttüğünü, korkuttuğunu, Türklerin bölgedeki kötü yönetimlerinin güven bunalımına neden olduğunu savunuyor ve dolayısıyla Kafkasya'da etkili bir isyanın çıkmasını, silah sevkiyatındaki aksaklıklar ve organizasyon eksikliğinden çok Türklerin bu tür tutumlarının engellediğini ileri sürüyordu.

Kafkasya'da Türkler ve Almanlar arasındaki anlaşmazlıklar, çıkar çatışmaları, karşılıklı güven bunalımı gün geçtikçe artacak ve hatta bu olumsuzluklar savaşın sonlarına doğru iki müttefiki, önce silahlı çatışmaya kadar götürecektir daha sonrada ittifakı kopma noktasına getirecektir.

Kaynaklar

- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA-AA)*, Orientalia Generalia Nr. 9, Nr. 1, Acten betreffend: Berichte des Freiherrn von Oppenheim über orientalische Verhältnisse, R. 14556, Bd. 3. Oppenheim Bericht Nr. 48, 5. Juli 1898.
- Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914...* Bd. II, Berlin, 1919, Nr. 401.
- Jagow Tel. An Pera, 3. August 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Feinde. Allgemeines.
- Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia (Tarabya), den 14. August 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11^e, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen... Afghanistan und Persien.
- Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 18 August 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen... Allgemeines.
- Auswärtigesamt an Pera, 15.8.1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen... Allgemeines.
- PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Allgemeines, R. 20936, Bd. 1, Welt am Montag. 17.8.1914.
- Berlin, den 21 Oktober 1914, Der Weltkrieg, Nr. 11d secr... R. 21008, Bd. 1. Bericht über die in Konstantinopel Zusammenlaufenden Hauptadern für die Revolutionierung der Südrussischen Gebiete zwischen Dnjesper und Kaspische Meere sowie den sich daraus ergebenden Arbeits-Program.
- PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen... R. 20937, Bd. 2, Die Revolutionierung der Islamischen Gebiete... Denkschrift Oppenheims.
- Kaiserlich Deutsche Botschaft an Reichkanzler Bethmann-Hollweg, Pera, den 20 Januar 1915, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11d Secr. R. 21010, Bd. 3, Wangenheim Bericht 374.
- PA-AA, Türkei Nr. 167, Die türkische Presse. R. 13902, Bd. 8, Deutsche Levante Zeitung, Nr. 18/19 (Hamburg den, 1 Oktober 1914).
- An das Auswärtige Amt, Herrn Unterstaatssekretär Zimmermann, Berlin, den 3. Januar 1915, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen... R. 20937, Bd. 2, Bericht über die Organisation in Konstantinopel zur Revolutionierung feindlicher Gebiet.
- Wien, *Haus-Hof- und Staatsarchiv (HHSa)*, PA I 943, Krieg 21a Türkei, Kwiatkowski Bericht Nr. 8/P an Burián (2.1.1915)'den aktaran, Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...* I, s. 43.
- Louis Mosel an den Herrn Hauptmann Nadolny, PA-AA, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No. 11d secr... Die Grundzüge der Organisation zur Wiederaufnahme der Bewegung im Kaukasus..., 19.2.1915.
- PA-AA, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No. 11d secr... Die an die türkische Regierung zu stellenden Forderungen, 22 März 1915.
- PA-AA, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No. 11d secr... Die Organisation im Kaukasus, 22 März 1915.

- Stellvertretender Generalstab. Der Armee, Abteilung III b, Nr. Pol. 1124 an das Auswärtige Amt, Berlin, den 5 April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- Aufschreiben an Generalstab, 10. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- Stellv. Generalstab der Armee Abteilung III b. Pol. 1248, an den Generalstab des Feldheeres, Sektion P. 13. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- Hauptmann Nadolny z.g.K, Berlin, den 5.1.1916, PA-AA, R. 21017, Bd.10, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- Fürst Georg Matschabelli an das Auswärtige Amt, Berlin, den 9. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- Mosel an den Hauptmann Nadolny, Berlin, den 20. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11d Secr. Unternehmungen und Aufwiegungen im Kaukasus, R. 21010, Bd.3, Berlin, den 6 Februar1915.
- BIHL, Wolfdieter, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte "Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917"*, I, Hermann Böhlhaus Nachf., Wien-Köln-Graz, 1975.
- BIHL, Wolfdieter, "Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge/ Bd. 14 (1966), Otto Harrassowitz-Wiesbaden, s. 362-366.
- CAPELLEN, Maren Meyer zur, *Die Nachrichtenstelle für den Orient-Fallstudie einer Propagandainstitution im Ersten Weltkrieg*, VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2011.
- CENGİZ, Semran, "Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları", *Turkish Studies*, Vol: 6/3 Summer 2011, s. 1401-1413.
- ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
- ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, 1954.
- FÜCK, Johann W. "Hartmann, Martin", *Neue Deutsche Biographie (NDB)*, 7 (1966) s. 745-46.
- FİSCHER, Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf, Dorste, 2000.
- GEHRKE, Ulrich, *Persien in der Deutschen Orientpolitik während des Ersten Weltkrieg*, Bd. I, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart, 1961. JÄSCHKE, Gotthard, "Islamforschung der Gegenwart. Martin Hartmann zum Gedächtnis", *Die Welt des Islams*, Bd. 23, H. 3/4, (1941) s. 111-121.
- HAGEN, Gottfried, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg: Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg*, Frankfurt am Main, 1990.
- HOPKİRK, Peter, *İstanbul'un Doğusu'nda Bitmeyen Oyun*, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995. KILIÇ, Selami, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya Türk Tarih Kurumu Yayınları*, İstanbul, 2015.

- KON, Kadir, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.
- KON, Kadir, "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *Tarih Dergisi*, Sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 211-252
- LEVERKUEHN, Paul, *Posten auf ewiger Wache: aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, Essen, 1938. *Sonsuz Nöbette Görev: Max Erwin von Scheubner-Richte'in Anıları*. Çev: Zekiye Hasançebi, İstanbul, 1998.
- McMEEKIN, Sean, *Berlin-Bağdat Demiryolu: Almanya'nın Dünya Hâkimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918*, Çev: Azize F. Çakır, Picus Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- MENDE, Gerhard von, *Der Nationale Kampf der Rußland Türken*, Berlin, 1936.
- MUNSCHİ, Hilal, *Die Republik Aserbeidschan*, Berlin, 1930.
- RATHMANN, Lothar, *Stoßrichtung Nahost 1914-1918*, Rütten&Loening, Berlin, 1963.
- SUNY, Ronald Grigor, *Bakû Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, Çev: Kudret Emiroğlu, İstanbul, 1990.
- TREUE, Wilhelm, "Max von Oppenheim- der Archäologe und die Politik", *Historische Zeitschrift*, 209 (1969), s. 61-63.

Belgeler

1 S 1601 gr. 10. April 1918 gm.

[Handwritten signatures and notes, including "Rust II" and "Rust III"]

[Handwritten notes: "1918 - Afrika", "G.A.", "Januar 24. 15.", "gr. 10. 1651"]

1 S 16 APR

[Handwritten notes and signatures, including "Rust III"]

Mit Hauptmann Nadolny, Hauptmann Wolpmann, Herrn Louis Mosel, Fürst Georg Matschabelli und Herrn Tseretheli ist heute die weitere Behandlung der kaukasischen Frage besprochen worden. Die Georgischen Herren erklärten, daß zwischen ihnen und den tatarischen Organisationen volle Einigkeit herrsche. Beide Komitees strebten danach, ein unabhängiges kaukasisches Reich herzustellen. Der Ausbruch einer wirklichen Aufstandsbevegung ist bisher einmal durch den Mangel an Waffen, sodann aber vor allen dadurch gehindert worden, daß sich die Kaukaster und Türken gegenseitig mit Mißtrauen begegnen. In politischer Hinsicht befürchten die Georgier und ebenso die mohamedanischen Kaukaster, daß die Türken mit dem Gedanken umgehen, Teile des Kaukasus zu annektieren oder eine Art Protektorat über den gesamten Kaukasus zu errichten. Alle Kaukaster wollen aber lieber unter russischer Herrschaft bleiben als in irgend einer Form in türkische Abhängigkeit zu geraten.

Broschur 104 No. *[Handwritten: "11 d. 1918"]*

Stellvertreter des Konsulats. Berlin, den 5. April 1916.
 der Armee.
 Abteilung III b.
 Nr. Pol. 1124.
 Geheim.

An
 das Auswärtige Amt
Berlin.

*Cap. den.
 J. W.
 (42) Off. Pers. Refer.*

Nachdem England und Rußland durch den Überfall auf den Konsul Wasmuß und die völkerrechtswidrige Beschlagnahme des Konsulatsarchivs in Buschir in den Besitz von Material über unsere Propaganda in Persien und seinen Hinterländern gelangt sind, steht zu befürchten, daß russischer- und englischerseits unter Nichtachtung der persischen Neutralität gegen unsere Unternehmungen mit Gewalt vorgegangen wird, oder daß die persische Regierung, um der Ausdehnung der englisch-russischen Okkupation zu entgehen, ihre Neutralität strenger betont und unsere Arbeit unterbindet.

Dieser Gefahr könnte kaum am besten dadurch begegnet werden, daß die persische Regierung veranlaßt wird, ihre Neutralität aufzugeben und an der Seite der Türkei in den Krieg einzutreten. Die Verhältnisse in Persien scheinen bereits soweit zu unseren Gunsten gediehen zu sein, daß dies möglich sein könnte. Das Kabinett hat nach den Meldungen der Kaiserlichen Gesandtschaft in Teheran eine uns günstige Zusammensetzung.

20. April 1916

Auswärtiges Amt.

Politisches Archiv d. Auswärt. Amts

Geheime Akten

Krieg 1914

Unterforschungen der Vorfälle während des Weltkriegs

vom 1. April 1915
bis 15. Mai 1915

000231
Politisches Archiv des
Auswärtigen Amts

R 21012

Bd. 5.

f. Bd. 6.

Der Weltkrieg

27 11 d

Seer.

Unterforschungen der Vorfälle

101 A 10009 am 19. 11. 1915 f. 3.

~~Handwritten scribbles and a diagonal line~~

Herrn Hauptmann
Herrn Hauptmann
Herrn Hauptmann
Herrn Hauptmann
Herrn Hauptmann

Bitte für fremde
befreiung, auf in der
meine Gedanken, für die Hilfe
auszutreten, behilflich sein
Sofortmöglich abzufallen.

Hauptmann
29/3

Der Hauptmann
ist gestern mit Hauptmann
Hauptmann und Herrn
Hauptmann besprochen und
sich einverstanden mit
dem Vorschlag und
sich demnach einverstanden
mit dem gemeinsamen Vor-
schlag machen die

1/3

Reprodukt in 11. 11. 1915
ausgegeben

Zur Wiederherstellung der Ordnung in den
Kaukas sind die folgenden Punkte zu
gewinnen und sind die deutsche
Deutsche Gesellschaft in Konstantinopel
erwähnt:

I. Die vollständige absolute Zurück-
ziehung des türkischen Komites.

II. Die Stellung aller militärischen
Bewegungen auch die der aktiven ottoma-
nischen Armee unter deutsche Leitung, da
die kaukasischen Völker nur zu Deutsch-
land Vertrauen haben.

III. Die Verteilung von Waffen.

IV. Die Einsetzung der Mitglieder
des georgischen Komites, welches zu die-
sem Zwecke ausgedehnt werden müsste, als
Mitführer der neugegründeten Kaukasus-
 Legion.

V. Die schnelligste Herstellung einer
ständigen Verbindung mit Georgien, bezw.
den Kaukasus selbst.

Der erste Punkt ist der wichtig-
ste und kann nach meiner Ansicht nur durch
ein energisches Machtwort der kaiserl.
Deutschen Regierung erreicht werden.

Der zweite Punkt ist bereits in
Erfassung gezogen und auch die Stellung der
aktiven Armee unter deutsche Leitung
von Sr. Exc. von Wangenheim befürwortet.

Die Beschaffung der Waffen ist
entscheidend, da die Russen, die gesamte
Bevölkerung mit Ausnahme der Armenier
bei Kriegsausbruch entschaffnet, die Ein-
stellung wenigstens eines Teiles des

den und Gruppen alsbald die erforderlichen Weisungen erhalten lassen. Dies wird erstens durch Entsendung von Agenten erfolgen, die auf allen möglichen Wegen nach dem Kaukasus die örtliche Bevölkerung entsprechend zu organisieren, dies zu entscheiden sind. Zweitens werden an der türkisch-russischen Front je nach Bedarf und Möglichkeit kleinere und größere Bataillone gebildet und diese mit genau umschriebenen Aufträgen hinter die russische Front geschickt werden. So weit erforderlich sollen diesen Leuten Waffen und Munition zur Verteilung mitgegeben werden, jedoch nur, soweit deren Zustellung sicher erscheint. Sofern Waffen in Betracht kommen, die von der Kaiserlich Deutschen Regierung bereitgestellt worden sind, sind die Unterzeichneten damit einverstanden, dass über ihre Abgabe der von der Deutschen Regierung nach dem Kaukasus entsandte Hauptmann Graf von Schulenburg oder die von ihm zu bezeichnenden Vertrauensleute entscheiden.

Als besondere Tätigkeitsgebiete und Hauptaufgaben werden den einzelnen Gruppen zugewiesen :

- a. den Tscherkessen (Tschetschenen) das Gebiet nördlich des Kaukasus mit dem Hauptziel der dauernden Unterbrechung der Eisenbahn Rostow-Derebant,
- b. den Tataren-Daghestanern das Gebiet östlich von Tiflis mit dem Hauptziel der Störung der Schifffahrt auf dem Kaspischen Meer, der Unterbrechung der Eisenbahnen Baku-Tiflis, Baku-Derebant und Tiflis-Dachulfa, sowie Vernichtung der Ölverräte in Baku,
- c. den Georgiern das Gebiet westlich von Tiflis mit dem

Hauptziel

sich nach den von englischen Blättern und von Vertrauensmännern gebrachten Nachrichten die Putschs von Tag zu Tag, im Punjab gärt es, sodaß mehrere englische Regimenter nach dem Norden gebracht werden mußten, in Bengalen soll der Ausbruch der Revolution nach den den Propagandisten gegebenen Weisungen in etwa 6 Wochen stattfinden. Es ist anzunehmen, daß ein Ausbruch des Krieges in Persien das Signal zu einem allgemeinen Vorgehen geben würde.

Eine wesentliche Stütze nach der russischen Seite hin würde die Bewegung erfahren, wenn es gelänge, den Kaukasus zu insurgieren. Dadurch würden die russischen Operationen gegen die Türkei und gegen Persien stark beeinträchtigt werden. Auch würde eine Loslösung Transkaukasiens für Rußland einen großen Verlust bedeuten und sicherlich auch auf die revolutionären Bestrebungen der übrigen Fremdvölker Rußlands fördernd wirken. - Auf die politische Bedeutung der Bildung eines besonderen Staates zwischen Rußland und der Türkei braucht diessseits nicht hingewiesen zu werden. - An dem Willen zur Loslösung von Rußland und an der erforderlichen revolutionären Organisation scheint es nach den Berichten unserer Vertrauensleute im Kaukasus nicht zu fehlen. Die kaukasischen Freiwilligen haben im Anfang des türkischen Feldzuges bereits gute Dienste geleistet. Aber die Türkei haben sie falsch aufgefaßt und vor allem durch großtürkische

-2-

000139 97

Ich brauchte für meine Reise Trapezunt-Konstantinopel
insges. 3 Wochentagen bei angestrengtem Ritt 27 Tage, die
deutsche rote Kreuz Mission in Konstantinopel bis Brand-
jan 30 Tage.

Mit kräftigen Autos kann man die Reise, vorausge-
setzt, dass die Strassen etwas hergerichtet sind, von
Ulukischlar bis Trapezunt in 7.-8 Tagen zurücklegen. Die
Strecke Erzerum-Trapezunt ist ca. 350 km und rechnet man
zu Pferde 7 - 8 Tage, mit Auto höchstens 2 Tage. I

Ich mache ganz besonders darauf aufmerksam, dass
die Vorbereitung ^{en} hier bis ins kleinste vorgenommen werden
müssen, da im Innern Kleinasiens nichts und selbst in
Konstantinopel wenig zu haben ist, und das wenige schlecht
und teuer ist, z. B. gibt es in Konstantinopel keine Feld-
stecher, elektrische Lampen, deren Zuseher, Revolver und
Munition.

Die Ausrüstung muss eine Art Tropenausrüstung sein,
da der Sommer an der Küste des Schwarzen Meeres sehr früh
mit grosser Hitze einsetzt und muss für wasserdichte Kie-
dung gesorgt werden, da die Monate Mai, Juni viel Nebel
und Regen bringen. Der Sommer hält unten bis Ende November
an.

Das georgische Komitee, welches sich heute noch in
Trapezunt befindet, bedarf einer gesamten Neuausrüstung.
Bei dem Brand in Vize verloren wir alles und konnten nur
das notwendigste Wintermaterial in Trapezunt beschaffen.

Zerlegbare Kähne sind zur Ueberschreitung des Tschu-
ruk-Flusses nötig, da die Russen sicher alle Holzkähne ver-
senkt haben und ein "Rückenschlag über diesen ausserordent-
lich schnell fliessenden Fluss unmöglich ist. Es handelt
sich hier darum, einige Detachements übersetzen, die auf
dem rechten Ufer ein Drahtseil befestigen und kann dann ein

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE
SANSÜR UYGULAMASI
THE CENSORSHIP IMPLEMENTATION IN THE OTTOMAN STATE
IN THE FIRST WORLD WAR

HÜSEYİN KALEMLİ

Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Asst. Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Science and Literature, Department of History
huseyinkaleml@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4522-7009>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 01.03.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 26.04.2018

Sayfa-*Pages* : 509-538

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3896>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE
SANSÜR UYGULAMASI***
THE CENSORSHIP IMPLEMENTATION IN THE OTTOMAN STATE
IN THE FIRST WORLD WAR

HÜSEYİN KALEMLİ

Öz

Haberleşmenin, her türlü yayının, sinema ve tiyatro gösteriminin hükümet tarafından önceden denetlenip kontrol edilmesini ifade eden sansür, Osmanlı Devleti tarafından Birinci Dünya Savaşı sürecinde yürürlüğe konulan bir uygulama oldu. Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri safında giren Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce 2 Ağustos 1914'de Almanya ile ittifak antlaşması imzaladı. 2 Ağustos 1914'de Almanya ile ittifak antlaşması imzaladığı gün seferberlik ilan etti ve sansür kararı aldı. Sansür kararı alınmasındaki sebep, seferberlik hazırlıklarını gizlemek olduğu kadar kamuoyunu psikolojik olarak savaşa hazırlamaktı. Böylece savaş karşıtlarının sesleri kısılarak gazetelerin müttefik ülkeler lehine yayın yapmaları sağlanacaktı. Alınan sansür kararı Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti. Savaşın sonuna doğru siyasi sansür biraz gevşetirse de askeri sansür aynı şekilde sürdü.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, haberleşme, basın yayın, ulaşım, sansür.

Abstract

The censorship, meaning communication, all kinds of publications, cinema and theatrical screenings were controlled by the government beforehand, was an application put into effect by the Ottoman Empire during the First World War. The Ottoman State, having entered the First World War on the side of the Alliance States, signed an alliance agreement with Germany on August 2, 1914 before entering the war. On the day of signing the alliance agreement with Germany on August 2, 1914; the state declared mobilization and decided to censor. The reason for the censorship decision was to prepare the public for the war psychologically as much as to hide the mobilization preparations. Thus, the voices of the opponents of war would be reduced and newspapers would be made to broadcast in favor of the allied nations. The decision to censor continued until the end of the First World War. Although the political censorship was loosened a bit towards the end of the war, the military censorship continued in the same way.

Key Words: First World War, Ottoman State, communication, press, transportation, censorship.

* Bu makale Türk Tarih Kurumu, Ege Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi işbirliği ile 12-15 Kasım 2015'de İzmir'de düzenlenen "Uluslararası Birinci Dünya Savaşı Sempozyumu (Türk - Rus Penceresi)" isimli sempozyumda sunulan bildiri metninin yeniden gözden geçirilmiş halidir. *This article is a review of the text presented at the symposium entitled "International First World War Symposium (Turkish - Russian Perspective) organized in İzmir between 12-15 November 2015 in cooperation with Turkish Historical Society, Ege University, Dokuz Eylül University and İzmir Kâtip Çelebi University.*

Giriş

Sansür, haberleşmenin, her türlü yayının, sinema ve tiyatro gösteriminin, hükûmetçe önceden denetlenip kontrol edilmesidir.¹ Osmanlı Devleti'nde sansür uygulamalarına bakıldığında matbaa ve özellikle matbuat faaliyetleri ile birlikte aynı dönemlere paralel olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Hem matbaanın hem de matbuatın gelişmeye başladığı dönemlerden itibaren gerek askeri gerekse siyasi anlamda her ikisine karşı yapacakları yayınlarla ilgili sansür mahiyetinde bir takım engelleyici tedbirler alınmıştır. Devleti ve saltanat makamını eleştiren yayınlara, genel ahlak ve adaba aykırı yazılara yönelik sansür uygulanarak bir takım yasaklamalar ya da kısıtlamalar yürürlüğe konulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde matbaa faaliyetleri daha önceden başlamış olsa da, kitle iletişim aracı olarak ilk resmi gazete Takvim-i Vakayi bir tarafa bırakılacak olursa matbuat hayatı Tanzimat dönemi diye adlandırılan 1839-1876 yılları arasında gelişmeye başlamıştır.² İlk Türkçe gazetenin (Takvim-i Vakayi) yayın hayatına girmesinden sonra geçen otuz yıl boyunca matbuata ait yayınlarda genelde sürekli olarak devleti öven yazılara yer verilmiştir. Bu durum 1860'lı yıllara kadar devam etmiştir.³ Aynı durumu matbaa faaliyetleri kapsamında değerlendirilebilecek kitaplar veya diğer dergi, risale vs. için söylemek de mümkündür. Bunlarda da genel olarak devlet yönetimine ya da genel ahlak ve adaba karşı yazılar pek yer almamıştır. Bundan dolayı 1860'lı yıllara kadar matbaa veya matbuat organlarının faaliyetlerine yönelik bazı engellemeler olsa da çok ciddi tedbirler alınmamıştır.⁴ Ancak 1860'lı yıllardan sonra matbaa ve matbuat faaliyetlerine karşı birtakım tedbirler alınacaktır. Alınacak bu tedbirleri de belli başlı örnekler ile sınırlamak mümkündür.

23 Aralık 1876'da Meşrutiyetin ilanı ve Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi ile birlikte matbaa ve matbuat faaliyetlerinde ilk başta bir özgürlük havası meydana gelse de sonradan bunlar belirli gerekçelerle tekrar sıkı bir sansüre tabi tutulmuşlardır. Yine Avrupa'dan gelen gazete, mecmua ve kitaplarda kontrol edilmeye başlanmıştır.⁵ 1908'e kadar devam eden süreçte matbaa faaliyetlerine, matbuat ve haberleşmeye tam anlamıyla bir sansür uygulanmıştır denilebilir.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte 24 Temmuz 1908'de anayasa yeniden yürürlüğe girmiş, matbaa ve matbuat üzerindeki sansür kalkmıştır.⁶ Sansürün kaldırılması ile matbaa ve matbuat hayatında aşırı bir serbestlik ortaya çıkmıştır. Bu serbestlik özellikle hem yayımlanan gazete ve mecmuaların sayısında artışa yol açmış hem de

¹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, s. 1699.

² Nurşen Mazıcı, "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 18, Cilt: 5, s. 132-133.

³ Belkis Ulusoy Nalcıoğlu, "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basım İlkleri", *Manas Journal of Social Studies*, Volume: 7, Issue: 14, s. 253-254.

⁴ Ayhan Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı: I, 2006, s. 145.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 264.

⁶ Tefrik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, s. 113.

gazetelerin sınır tanımayan yazılar yazabilmelerine imkân tanımıştır.⁷ Sonsuz bir özgürlük ortamı içinde daha önce söyleyemediği her şeyi söyleme hırsına kapılan matbuat, ilk büyük şokunu 31 Mart (13 Nisan) 1909 Vakası'nda yaşamıştır. Bazı tutucu çevreler ile matbuat tarafından yapılan kışkırtmalar sonucu meydana gelen 31 Mart Vakası, özgürlükler konusunu yeniden düşünmeyi gündeme getirmiştir.⁸ 31 Mart Vakası'ndan sonra matbuata tekrar sansür uygulanmış ve bazı gazetelerde kapatılmıştır. Kapatılan gazetelerin benzer isimlerle yeniden yayımlanmaları üzerine⁹ 28 Nisan 1909'da Meclis-i Mebusana otuz yedi maddelik bir Matbuat Kanunu Tasarısı getirilmiş, tasarı tepkilere rağmen yapılan tartışmaların ardından Temmuz ayında kabul edilmiş ve kanunlaşmıştır. Bu kanunla Osmanlı Hükûmeti matbuat üzerinde tam bir kontrol sağlama hakkına sahip olmuştur.¹⁰ Yine Matbuat Kanunu'yla beraber çıkarılan Matbaalar Kanunu ile de matbaalar üzerinde kontrolü sağlamıştır.¹¹ Nitekim her ne kadar 24 Temmuz 1908'den sonra matbaa ve matbuat konusunda bir özgürlük havası ortaya çıkmışsa da bu durum çok fazla uzun ömürlü olmamıştır. Sonraki dönemlerde birçok sebep olmakla birlikte, Balkan Savaşı'nın başlamasıyla matbuat üzerindeki baskılar artmaya başlamış, Balkan Savaşları sürecinde de matbuat ve haberleşmeye askeri sansür konmuştur. Sansür hafiflemek üzere iken Birinci Dünya Savaşı çıkmış, savaş yılları boyunca da Osmanlı Hükûmeti tarafından matbaa faaliyetlerine, matbuat ve haberleşmeye vs. uygulanan sansür devam etmiştir.¹²

Tarihsel bir süreklilik olarak ele alındığında Osmanlı Devleti açısından Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan ve belki zaman zamanda sonradan bir takım eleştirilere sebep olan sansür uygulaması sadece bu dönemde yürürlüğe konulan bir şey değildir. Bir güvenlik meselesi olarak farklı şekillerde var olan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaşın getirdiği askeri ve siyasi sebeplerden dolayı yürürlüğe konulan bir uygulamadır. Ancak önceki sansür uygulamalarından daha geniş ve kapsamlıdır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan sansür, resmi ve hususi haberleşmeyi, matbaa ve matbuat faaliyetlerini, sinema ve tiyatro gösterimini ve hatta ulaştırmanın denetlenmesini vs. bütün unsurları kapsamıştır.

1. Sansür Uygulaması Öncesi Gelişmeler: Birinci Dünya Savaşı'nın Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi

Birinci Dünya Savaşı'nın fitilini ateşleyen olay, İtilaf ve İttifak Devletleri arasında uzun süredir yaşanan bloklaşmanın ardından Avusturya Macaristan İmparatorluğu Veliahı François Ferdinand ve eşinin Saray Bosna'da Prençip Gabriel isimli Sırp milliyetçisi tarafından 28 Haziran 1914'de öldürülmeleridir. Bu cinayet Birinci Dünya

⁷ Salih Seyhan, "II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler", *Turkish Studies*, Volume: 8/3, Winter 2013, s. 496.

⁸ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2013, s. 88.

⁹ Mazıcı, *a.g.m.*, s. 136.

¹⁰ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 1993, s. 317-318; Mazıcı, *a.g.m.*, s. 137; Necla Odyakmaz, "Osmanlı'da Anayasal Düzenlemeler ve Basına Etkileri", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi*, Sayı: 16 (2003), s. 226-227.

¹¹ İnuğur, *a.g.e.*, s. 320; Odyakmaz, *a.g.m.*, s. 227.

¹² Odyakmaz, *a.g.m.*, s. 227-229.

Savaşı'na giden yolda bir takım hazırlıklar zincirinin düzenini bozacak ve savaşı başlatacaktı.¹³ Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun suikasta karşı tepkisi çok sert oldu. 23 Temmuz 1914'de Sırbistan'a suikastın soruşturulmasını istediğini belirten bir ultimatoma verdi.¹⁴ Sırbistan bu notaya 25 Temmuz'da verdiği cevapta isteklerin bir kısmını reddederken bir kısmını da kaçamaklı kabule bağladı. Bunun üzerine Avusturya aynı gün Sırbistan ile diplomatik ilişkilerini kesti. 26 Temmuz'da Sırbistan'ın seferberlik ilan etmesi üzerine, ona hazırlanma fırsatı vermemek için 28 Temmuz'da Belgrad'ı bombalayarak savaşı başlattı.¹⁵ Avusturya Macaristan İmparatorluğu ile Sırbistan arasında yaşanan bu sürece paralel olarak diğer taraftan Rusya'da seferberlik ilan etti. Almanya seferberliği durdurması için Rusya'ya ultimatoma verdi. Ültimatomdan herhangi bir sonuç alamayınca 1 Ağustos'ta Rusya'ya savaş açtı. Bu sırada Fransa'da seferberlik ilan etmişti. Almanya daha önce yaptığı plana göre Fransa'ya Belçika üzerinden saldırılmak istedi. Bu yüzden Belçika'ya bütün zararlarının karşılanacağı ve toprak bütünlüğünün korunacağı konusunda garanti vererek topraklarından geçiş izni istedi. İngiltere ile daha önce yapmış olduğu anlaşmaya dayanarak onun verdiği tek taraflı yükümlülük getirmeyen garantiye güvenen Belçika, Almanya'nın isteğini reddetti. Almanya isteği kabul edilmeyince 3 Ağustos'ta Belçika'ya savaş ilan etti. İngiltere'de Belçika'ya verdiği taahhüdü tutarak 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş açtı.¹⁶ Bu şekilde Birinci Dünya Savaşı bir Avrupa harbi olarak başladı. Osmanlı Devleti'nin katılması ile de savaş geniş bir coğrafyaya yayıldı.

Osmanlı Devleti savaşın başlangıcı sürecinde İtilaf Devletlerine bazı imtiyazlar vererek onlarla ittifak yapmak istedi. Ancak bu konuda yapmış olduğu teklifleri kabul edilmedi.¹⁷ Osmanlı Devleti'nin ittifak tekliflerinin kabul edilmeyişi onun Almanya ile ittifak görüşmesi yapmasına yol açtı.¹⁸ Yapılan görüşmeler sonucunda Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 2 Ağustos 1914'de ittifak antlaşması imzalandı.¹⁹ Antlaşma imzalandıktan hemen sonra Almanya Osmanlı Devleti'ni kısa sürede savaşa sokmak için üzerinde baskı kurmaya başladı.²⁰

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak antlaşması imzaladığı 2 Ağustos günü Harbiye Nazırı ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Enver Paşa, genel seferberlik emri

¹³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 558.

¹⁴ Bayur, *a.g.e.*, II/IV, s. 589-590.

¹⁵ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, Cilt: 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993, s. 103.

¹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908-1914)*, Cilt: 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 514; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s. 73.

¹⁷ Halil Mentеше'nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 181-187; Cemal Paşa, *Hatıralar*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s. 119-130; Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa (1874-1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005, s. 99-101; Bayur, *a.g.e.*, II/IV, s. 549-558.

¹⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 130-140; Bayur, *a.g.e.*, II/IV, s. 626-642; Babacan, *a.g.e.*, s. 101-103; Ali Kaşığıun, "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girmeden Önceki İttifak Arayışları", *History Studies*, Volume: 1/1, 2009, s. 322-325.

¹⁹ Bayur, *a.g.e.*, II/IV, s. 642-643; Aydemir, *a.g.e.*, s. 518; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 50-51.

²⁰ Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Çeviren: Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s. 141.

verdi.²¹ 2 Ağustos tarihli bu antlaşma ve seferberliğin ilanından sonra Osmanlı Devleti'ni fiilen savaşa sokan olay Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) savaş gemilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınmaları ile başladı. İngiliz donanmasından kaçıp 10 Ağustos 1914'de Çanakkale Boğazı'ndan içeri giren iki Alman savaş gemisi daha sonra da İstanbul'a Haliç'e gelmişlerdi.²² Bu sırada bir taraftan Almanların Türk matbuatını ustalıkla etkilemeleri diğer taraftan İngiltere'de Osmanlı Devleti adına inşa edilmiş ve parası ödenmiş iki harp gemisine İngiliz Hükûmeti tarafından el konulmuş olması kamuoyunun Almanya'ya dönmesine sebep oldu.²³ Almanların Osmanlı Devleti'ne savaşa girme konusunda baskı yaptıkları süreçte Goeben ve Breslau gemilerinin komutanı olarak İstanbul'a gelen Amiral Souchon, Enver Paşa tarafından donanmanın başına geçirildi. Enver Paşa 22 Ekim'de Amiral Souchon'a verdiği emirde Karadeniz'de hâkimiyetin sağlanması için Rus filosunun aranmasını ve bulunduğu yerde harp ilan etmeden batırılmasını söyledi. Amiral Souchon emrindeki Türk filosu ile 27 Ekim akşamı Karadeniz'e açıldı. 29 Ekim'de Enver Paşa'nın emrini yerine getirdi. Karadeniz'de Rus limanlarından Sivastopol, Odesa, Kefe, Novorossisk limanlarını bombaladı. Böylece Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiş oldu.²⁴ Bu olaydan sonra Ruslar doğuda Bayezit istikametinden sınırı geçtiler. 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan ettiler. Osmanlı Devleti de 11 Kasım'da İtilaf Devletlerine resmen savaş ilan etti.²⁵

2. Sansür Uygulaması

2.1. Sansür Kararının Alınması

Osmanlı Devleti'nde 2 Ağustos 1914'de genel seferberliğin ilan edilmesinden hemen sonra sansür kararı da alındı.²⁶ Sansür kararının alınmasındaki sebep seferberlik hazırlıklarını gizlemek olduğu kadar kamuoyunu psikolojik olarak savaşa hazırlamaktı. Sansür kararı ile birlikte savaş karşıtlarının sesleri kısılarak gazetelerin müttefik ülkeler lehine yayın yapmaları sağlanacaktı.²⁷ Bu yüzden 2 Ağustos 1914 tarihinde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından ordu hakkında yayın yasağına ilişkin alınan kararlar ilgili Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda şöyle denildi: “Gerek Dersaadet'de

²¹ *Tanin*, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914, Numro: 2016, s. 1; *İkdam*, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914, Numro: 6268, s. 1; Bayur, *a.g.e.*, II/IV, s. 647; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 63; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, 1. Dünya Harbi*, Cilt: 1, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 104; Ziya Şakir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, Muallim Fuat Gücüyener Anadolü Türk Kitap Deposu, İstanbul, 1944, s. 29; Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 78.

²² Bayur, *a.g.e.*, III/I, s. 74-92; Aydemir, *a.g.e.*, s. 528-541; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 143-148; Babacan, *a.g.e.*, s. 105-106.

²³ Wallach, *a.g.e.*, s. 142. İngiltere de yapılmakta olan iki savaş gemisi hakkında bilgi için bakınız: Bayur, *a.g.e.*, Cilt: III/I, s. 71-74.

²⁴ Bayur, *a.g.e.*, III/I, s. 229-235; Wallach, *a.g.e.*, s. 150; Babacan, *a.g.e.*, s. 106-107.

²⁵ Bayur, *a.g.e.*, III/I, s. 259-260.

²⁶ Babacan, *a.g.e.*, s. 104.

²⁷ Tunçay Ögün - Alfina Sibgatullina, “Türklerin ve Rusların Gözüyle 100'üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na Girişi”, *History Studies*, Volume: 5, Issue: 6 (November 2013), s. 91.

gerekse vilayetlerde yayımlanmakta olan her dildeki günlük veya haftalık gazeteler ile belirli günlerde çıkan her türlü mecmua ve süreli yayınların bu günden itibaren gerek ordu gerekse donanma ile ilgili yapılacak tertibat ve harekât hakkında, ordu ve donanmada memuriyetlere tayin olunacak zabitelerin görevleri hakkında tek bir harf yazmaları yasaktır. Memleket ve milletin selameti adına olan bu durumun aksine hareket edenlerin gazeteleri bir daha hiçbir isim ile yayımlanmamak üzere kapatılacak, sahipleri memleket ve milletine ihanet etmiş kabul edilerek haklarında ona göre cezai işlem yapılacaktır. İlgili kişilere şimdiden durumu açıklayan bu tebligatın yapılması gerekmektedir.”²⁸

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bu yazı, 3 Ağustos tarihinde Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi İdare Şubesi tarafından Dersaadet’de yayımlanmakta olan bütün günlük ve haftalık gazeteler ile belirli günlerde çıkan her türlü dergi vs. süreli yayınların sorumlu müdürlerine de tebliğ edildi.²⁹

Sansür kararının alınması ve 2 Ağustos’ta Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından ordu hakkında yayın yasağına ilişkin kararın ilgili birimlere iletilmesi için Dâhiliye Nezaretine gönderilmesinden sonra 6 Ağustos 1914’de Başkumandan Vekili Enver Paşa imzasıyla seferberliğin ilanı ile birlikte ülkedeki tüm haberleşme ve basın Harbiye Nezaretinin emriyle sansür edileceğini, değişik mevkilerde sansür merkezleri kurulacağını bildiren yeni bir karar alındı. Bu karar talimatname şeklinde basında da yayımlandı. Talimatnamedeki hususlar 7 Ağustos’ta yürürlüğe girecekti.³⁰ Bu talimatnameye göre, ordu ve donanmaya ait bütün haberler ve askerlikle ilgili her türlü husus kayıtsız şartsız sansür edilecekti. Ülkenin iç ve dış siyasetine, mali ve ticari durumuna, Osmanlı tüccar gemilerinin hareketlerine, ordunun ve ülkenin sıhhi durumuna ait havadisler, içeride ve dışarıda yanlış anlaşılmalara yol açabilecek bütün söylentiler sansür edilecekti. Bunlara şimendifer, vapur kazaları ve yangın haberleri de dâhildiler.³¹ Sansür kararı ile sadece matbuat hayatı kontrol altına alınmıyordu. Matbuatla birlikte ulaşım, resmi ve hususi haberleşme ile yazışmalar vs. devletin güvenliğini ilgilendirecek, dışarıya bilgi akışını sağlayacak her türlü husus bu şekilde kontrol edilecekti.

Savaş sırasında gizlenmesi zaruri görülen işler ve askeri harekâtlar hakkındaki bilgilerin çeşitli şekillerde yayılmasını önlemek için alınan sansür kararı, harbin idaresi gibi harp haberlerinin de tek bir merkezden yönlendirilmesi neticesini verdi.³² Sansür kararının alınmış olması bu tarihten sonra gazete sayılarını ve niteliklerini de etkiledi. Bundan sonra bütün matbuat bu talimata göre hareket etmek zorunda kaldı. Ancak bu durum savaş koşullarında Osmanlı Hükûmeti için kaçınılmaz bir şeydi. Savaşa bir defa girildikten sonra artık nihai zafer için destek vermekten başka bir şey kalmamıştı.

²⁸ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130, Belge Nu: 4, s. 26.

²⁹ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 4, s. 27.

³⁰ *Tanin*, 25 Temmuz 1330/7 Ağustos 1914, Numro: 2020, s. 3; *İkdam*, 25 Temmuz 1330/7 Ağustos 1914, Numro: 6272, s. 1; *Sabah*, 25 Temmuz 1330/7 Ağustos 1914, Numro: 8939, s. 3; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 8, s. 31; Bayur, a.g.e., III/I, s. 64-65; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, Alfa Arşiv, İstanbul, 2013, s. 318.

³¹ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 31-32; Hasan Amca, a.g.e., s. 318.

³² Ramazan Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2007, s. 110.

Hükümetin propaganda açısından uygun gördüklerini yazmak, her sayfada ulusal çabaya katkı sunmak mecburi bir zorunluluktur. Bunların tartışılması dahi mümkün değildi.³³

Osmanlı Devleti'nde böylesi bir karar alınırken dikkat edilmesi gereken nokta, sansür bu dönemde sadece Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe konulan bir uygulama olmayacaktı. Döneme bakıldığında sansür Birinci Dünya Savaşı'na katılan bütün ülkelerde, hatta İsviçre gibi tarafsız memleketlerde dahi uygulanacaktı. Güya sadece Rusya'da ismen sansür yoktu, gerçekte ise özellikle askeri sansür çok geniş bir alana yayılmış bulunuyordu. Bu yüzden savaşın kendine özgü koşullarında ülke yönetimleri tarafından kontrol altına alınan matbuat her iki tarafta da kendi hükümetlerinin görüşlerini kamuoyuna mal etmek için kullanılmıştır. Yayın politikalarını ait oldukları ülke yönetimlerinin istekleri doğrultusunda belirlemek zorunda kalan matbuat, yaşananlar hakkındaki gerçekleri çoğunlukla saklamış, ya da yanlış ve tahrif ederek yazmıştır. Kamuoyu böylesi bir ortamda bilgi kirliliği sebebiyle olayın iç yüzünden haberdar olamamış, ancak aradan uzun seneler geçtikten sonra gizli belgelerin ortaya çıkmasıyla birlikte yaşananları anlamaya başlamıştır.³⁴

2.2. Sansür Merkezlerinin Oluşturulma Şekli, Oluşturulan Merkezlerin ve Buralarda Görevli Personelin Vazifeleri

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile 2 Ağustos tarihli ittifak antlaşmasını imzalamasından sonra ilan edilen seferberlik ve alınan sansür kararı ile birlikte sansürün uygulanmasına yönelik bir talimatname de hazırlanmıştı. Sansür bu talimatnameye göre uygulanacaktı. Talimatnameye göre, seferberliğin ilanı ile birlikte haberleşme ve basın Harbiye Nezaretinin emri ile tetkik ve sansür edilmeye başlanacaktı. Bunun için Dersaadet ve çeşitli önemli mevkilerde sansür merkezleri kurulacaktı. Haberleşme ve basının çoğunluğunun merkezi ile muhtelif telgraf tellerinin birleşme noktası Dersaadet olduğu için buradaki sansür teşkilatı diğer mevkilerdeki teşkilatlara göre nispeten daha geniş olacaktı. Hatta Dersaadet'e mahsus sansür heyetleri iç hizmet açısından daha önemli bir rol üstleneceklerinden heyetlerinin teşkilat ve mesaisi için ayrıca bir talimatname hazırlanmıştı.³⁵ Nitekim bu açıklamaya binaen Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Dersaadet'de üç farklı sansür merkezinin kurulduğu görülmektedir. Bunlar Dersaadet (İstanbul) Sansür Merkezi, Galata Sansür Merkezi ve Beyoğlu Sansür Merkezi'dir. Bunlara kadro açısından da bakıldığında Dersaadet Sansür Heyeti'nde 47, Galata Sansür Heyeti'nde 14, Beyoğlu Sansür Heyeti'nde 3 memur bu işle görevlendirilmişti.³⁶ Bu görevli personelden Dersaadet Sansür Heyeti: 29 Müslüman, 18 Gayrimüslim (5 Musevi, 1 Rum, 12 Ermeni) den, Galata Sansür Heyeti: 9 Müslüman, 5 Gayrimüslim (1 Musevi, 1 Rum, 3 Ermeni) den ve Beyoğlu Sansür Heyeti: 3 Ermeni'den

³³ Orhan Koloğlu, *Aydınlığımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000, s. 26.

³⁴ Ögün - Sibgatullina, *a.g.m.*, s. 91, 108.

³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube (DH. EUM. 5. Şb), Dosya No (DN): 44, Gömlek No (GN): 59, Lef: 32. Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 119.

³⁶ Ender Korkmaz, "Mondros Mütarekesi Döneminde Sansür", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 19-20, s. 32.

oluşuyordu.³⁷ Tabi ki bu kadro ilerleyen dönemde ihtiyaca göre farklılaşabilecekti. Bu kadroya rağmen ilerleyen dönemde Dersaadet sansür merkezlerinden geçmek için çeşitli merkezlerden muhteviyatına göre gönderilen telgraflar hem iş yükünü artırıp hem de telgraf hatlarını meşgul ettiğinden çok şüpheli bulunan telgraflar hariç bunların ilgili merkezde tetkik edilerek gereğinin yapılması istendi.³⁸ Yine Dersaadet Sansür Heyeti, Beyoğlu Sansür Heyeti ve Galata Sansür Heyeti'nin çalışmalarına ve bu merkezlerde sansürden geçecek evrakların türüne dair düzenlemeler yapıldı.³⁹

Sansür merkezleri kurulurken talimatnamede yazılı sansür merkezlerinden başka merkezlerin tesisine lüzum görülürse durum Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla Harbiye Nezaretine bildirilecek, bu iki Nezaret arasında yeni bir merkezin kurulması kararlaştırılacaktı. Dersaadet'de ki sansür heyetleri Merkez Kumandanlığı vasıtasıyla Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesinin, diğer mevkilerdekiler askeri kumandanların ve toplanma mıntıklarındakiler ise ordu kumandanlarının emrine tabi olacaklardı. Çeşitli mevkilerdeki sansür memurlarının kadrosu bağlı oldukları askeri kumandan tarafından tayin ve tespit edilecekti. İkidenden fazla sansür memurunun bulunduğu merkezlerde mutlaka bunlara amir olarak üçüncü bir kişi tayin edilecek ve bu kişi heyetin müfettişi olacaktı. Yine sansür heyetleri kadroları dil bilen zabitan ile küçük zabitan oluşturulacak, zabitan veya küçük zabitan yeterli olmadığı veyahut bulunmadığı takdirde o cihetteki mülki memurlardan da gereği kadar alınarak teşkil edilecekti. Sansür heyetlerinin kadroları dil bilen zabitan ile küçük zabitan oluşturulurken öncelikle emeklilerden bu işe elverişli olanlar tercih edilecekti. Emekli zabitan ve küçük zabitan yoksa normal görevde olan zabitan ve küçük zabitan tercih edilecekti. Askerin

³⁷ Vahdet Keleşylmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Ulusal Güvenlik ve Dil Bilir Eleman İhtiyacı", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 25, Sayı: 48, Şubat 2000, s. 144.

Sansür merkezleri oluşturulurken ortaya çıkan en önemli mesele dil bilen eleman ihtiyacının karşılanması idi. Özellikle harice giden resmi ve hususi evrakların sansürden geçirilmesi konusunda dil bilen elemanlara çok ihtiyaç duyuluyordu. Türkler arasında bu ihtiyaç tam olarak karşılanamıyordu. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere Beyoğlu Sansür Heyeti yalnızca Ermenilerden oluşuyordu. Bu da bir takım sakıncalar doğuruyordu. Örneğin bu Ermenilerden biri hakkında Merkez Kumandanlığı sivil memurlarından Hüseyin Necati tarafından verilen ve kumandanlıkça Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesine gönderilen takrirde şikâyetle bulunuluyor, bu kişinin sansür gibi mühim bir hizmette çalıştırılmaması isteniyordu. Hakkında şikâyetle bulunulup kendisine dikkat edilmesi istenilen Ermeni Bric Saatciyan'dı. Bric Saatciyan hakkında şikâyetle bulunulmasına sebep olan şey onun hakkında Ermenilerin en zararlı cemiyetlerinden birine mensup azadan olduğu ihbarı idi. Gelen bu ihbar üzerine Polis Müdüriyet-i Umumiyesince Bric Saatciyan hakkında detaylı bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda Saatciyan'ın Taşnaksutyun Cemiyeti üyesi olduğu anlaşılmıştır. Bu durum anlaşıldıktan sonra Hariciye Nezaretine durumu bildiren bir yazı yazılmıştır. Hariciye Nezaretine durumu bildiren bir yazı yazılmasının sebebi ise Saatciyan'ın kadrosunun bu Nezaretin Umur-ı Şehbenderiye Kaleminde olmasıdır. Ayrıca Beyoğlu Sansür Müfettişliğine de Saatciyan'ın mensup olduğu Umur-ı Şehbenderiye Kalemine iadesi ve naklinin bildirilmesi yazılmıştır. Merkez Kumandanlığına da bu durum bildirilmiştir. Beyoğlu Sansür Müfettişliği istenileni yapmış ve 14 Mart 1915 günü eski görev yerine gitmesi gereğini söyleyerek Saatciyan'ın Beyoğlu Sansür Heyeti ile ilişkisini kesmiştir. Diğer taraftan da onun yerine sansürde çalıştırılmak üzere İngilizce, İtalyanca ve Fransızca bilen bir kişinin tayin edilerek Beyoğlu Telgrafhanesi'ne gönderilmesini de istemiştir. Keleşylmaz, *a.g.m.*, s. 145.

³⁸ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), Klasör No (KN): 366, Dosya No (DN): 1459, Fihrist No (FN): 2-3.

³⁹ ATASE, BDH, KN: 408, DN: 1613, FN: 28.

bulunmadığı yerlerde sansür vazifesi mahalli hükûmetin en yetkili amirinin kendi idaresinde olmak üzere teşkil edeceği bir heyete verilecekti.⁴⁰

Her sansür merkezinin bir resmi mührü, bir karar defteri, bir günlük emir, bir telgraf defteri bulunacaktı. Keza mühürlerde bir defaya mahsus olarak alınıp, sansür vazifelerinin bitiminde kumandanlara teslim edileceklerdi. Sansür merkezlerine gerekli kırtasiye malzemesi bağlı oldukları kumandanlık tarafından verilecekti.

Talimatnamede yer alan önemli bir hususta sansür teşkilatları ve heyetlerinde görevli personelin vazifeleri idi. Talimatnameye göre, haberleşme ve basındaki yazıların talimatnamede yer alan usul ve kaidelere uygun yazılmış olup olmadıklarının incelenmesi işi sansür memurlarınca yapılacaktı. Sansür memurları nöbetleşe çalışacaklar ve sansür vazifesi haberleşmeyi geciktirmeyecek şekilde zamanında yapılacaktı. Yani sansür merkezleri gece gündüz nöbetçisiz kalmayacaklardı. Nöbetçi sansür memurları nöbet değişimi esnasında yeni nöbete girecekleri kendi nöbetleri sırasındaki durumdan haberdar edip sansür mührünü de teslim edeceklerdi. Yine sansür memurları sansür ettikleri haberleşmeyi ve kısmen kestikleri kısımları her yirmi dört saatte bir defa müfettişe arz edeceklerdi. Müfettişlik de gerektiği zaman kendi amirini durumdan haberdar edecekti. Bunlardan başka sansür memurları ancak kendi müfettişleri ile haberleşebilecekler, istisnai hallerde hükûmete ve askerliğe ait olup acilen bildirilmesi gereken hususları kendi askeri kumandanlarına derhal telgraf veya telefonla bildirebileceklerdi. Aynı zamanda müfettişliği de durumdan haberdar edeceklerdi. Sansür memurları tarafından durdurulup gönderilmeyen mektuplar telgrafhaneye iade edilmeyecek, yalnız telgraf kaydının kapanması için haberleşme memurlarına bilgi verilecekti. Sansür memurlarına kendi aylık maaşlarından başka para verilmeyecekti.

Görüldüğü gibi sansür memurlarının amirleri olarak haberleşmenin kontrolü, nöbet vazifeleri ve sansür vazifelerinin düzenlenme şekli müfettişlere aitti. Müfettişler daima sansür memurlarının amirleri olarak onları kontrol etmekle birlikte, işlerin vaktinde ve usulünde cereyan edip etmediğini tetkik edeceklerdi. Ehliyetsiz ve vazifede gevşeklik gösteren sansür memurlarını yetkileri dairesinde cezalandırıp icabında mensup oldukları askeri kumandanın izin aldıktan sonra değiştirebileceklerdi. Yine müfettişler

⁴⁰ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 32; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 119-120.

Yukarıda da belirtildiği üzere sansür teşkilatları oluşturulurken dil bilen eleman temini oldukça önemli bir mesele idi. Hariciye Nezareti Umur-ı Şehbenderiye Kalemî memurlarından olup savaş zamanında sansür gibi önemli bir işte görevlendirilen Bric Saaticiyan hakkında 4 Mart 1915 tarihinde Hüseyin Necati'nin takriyiyle başlayan ve kısa bir zaman zarfında gerçekleşen yazışmalar, dil bilen güvenilir eleman eksikliğinin meydana getirdiği durumun ulusal güvenlik açısından vahametini ortaya koymaktaydı. Bu dönemde gerek Kafkas Cephesi'nde yaşanan felaket gerekse Çanakkale istihkâmlarını zorlayan düşman gemileri son saldırıya hazırlanırken Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi'ne iletilen bir arz da dil bilen eleman konusundaki çaresizliği göstermektedir. Bu yazıda merkezde Almanca sansür memurlarının genellikle Hristiyan oldukları belirtiliyor ve güvenilirlikleri sorgulanıyordu. Diğer taraftan bunlar arasında bir Musevi varsa da onunda bir Müslüman kadar güvenilir olamayacağı belirtilerek, aralarında bulunmak ve gerektiğinde işlemleri kontrol etmek üzere Almanca'ya aşina bir Müslüman memurun görevlendirilmesi isteniyordu. Bunun üzerine Birinci ve İkinci Ordu Kumandanlığına yazılan bir yazıyla sansür işlerinde görevlendirilmek üzere Almanca bilen efrad nerede bulunursa gönderilmesi rica ediliyordu. Keleşılmaz, *a.g.m.*, s. 145-146. Dil bilen eleman ihtiyacına dair yazışmalara birçok örnek vermek mümkündür.

doğrudan doğruya bağlı oldukları mintıkanın askeri kumandanıyla ve toplanma mintıklarında ise o mintıkadaki en yüksek kumandanlıkla haberleşebileceklerdi.⁴¹

2.3. Sansürün Uygulanma Şekli

2.3.1. Haberleşme Alanında Uygulanma Şekli

Sansür merkezlerinin oluşturulması, işleyişi ve görevli personelinin vazifeleri yukarıda belirtildiği gibi iken birde sansürün uygulanma şekli vardı. Haberleşme konusunda sansürün uygulanma şekline bakıldığında, savaşın ilanı ile birlikte Karargâh-ı Umumiden verilen emir üzerine düşman devletler ile posta, telgraf ve telefon haberleşmesi kesilecekti. Ne düşman devletlerden Osmanlı Devleti'ne ne de Osmanlı Devleti'nden bu devletlere mektup gidip gelmeyecekti. Düşman devletlerin transit şekilde gerçekleştirecekleri haberleşmeler de yasaklanacaktı.⁴² Buna karşılık tarafsız ve dost müttefik devletler hükümetleri siyasi temsilcilerinin yazışmaları sansür edilmeyecekti. Ancak tarafsız devletler sefarethanelerinin düşman ülkelerdeki kendi sefir ve konsolosları ile yaptıkları resmi yazışmalar kontrole tabi tutulacaklardı. Yine hükümetçe resmi olarak tanınmış müesseselerin “Donanma, Müdafaa-i Milliye, İttihat Terakki, Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye” gibi cemiyetlerin mühürlerini taşıyan yazılar sansür edilmeyeceklerdi.⁴³

Resmi haberleşmeye bu şekilde bir sansür uygulanacakken bu çerçeve de şifreli haberleşmelerin kontrolü önemli bir husustu. Gerek ülke içerisi ile gerekse dışarı ile şifreli haberleşme yalnızca hükümet tarafından yapılabilecekti. Tarafsız ve dost müttefik devletler sefirleri kendi hükümetleri hariciye nezaretleri ve tarafsız devletler nezdindeki sefirleri ile şifreli olarak haberleşebileceklerdi. Ülke içerisindeki konsoloslardan da ancak dost müttefik devletler konsolosları kendi sefirleriyle, bu sefirlerde kendi konsolosları ile haberleşebileceklerdi. Yani ülke içerisinde sadece dost müttefik devletler sefir ve konsolosları birbirleri ile şifreli olarak haberleşebileceklerdi. Tarafsız devletler sefir ve konsolosları şifreli olarak haberleşemeyeceklerdi.

Şifreli haberleşme konusunda böyle bir uygulama yürürlükte olacakken resmi telgraflar konusundaki uygulamaya bakıldığında, Osmanlı Hükümetinin resmi telgrafları kontrole tabi tutulmayacaklardı. Tarafsız ve dost müttefik devletler sefirleri kendi hükümetleri hariciye nezaretleri ve tarafsız devletler nezdinde ki sefirleri ile telgrafla haberleşebileceklerdi. Bu telgraflar sansür memurları tarafından vize edilebilecek ancak alıkonulmayacak ya da sansür edilmeyeceklerdi. Yine bunun yanı sıra Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki tarafsız ve dost müttefik devletler sefirleri ülke içerisinde kendi konsololarıyla, konsoloslarda sefirleri ile telgrafla haberleşebilecekler ve telgrafları alıkonulup sansür edilmeyecekti. Bunlardan başka hükümetçe resmen tanınmış cemiyetlerin kendi mühürleri ile mühürlenmiş telgrafları yalnız askeri açıdan sansür edilebilecekti.

⁴¹ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 33 -34; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 120-121.

⁴² BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 34; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 121.

⁴³ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 36 -37; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 123.

Diğer gayri resmi telgraflar sansür edilirlirken de ülke içerisinde gönderilecek telgraflar gönderildikleri mahallerden başka gidecekleri yere kadar geçecekleri merkezlerin sansür memurlarınca kontrol edileceklerdi. Ülke dışına gönderilecek telgrafların sahipleri hüviyetleri ve ikamet mahallerini gösteren bir belgeyi postaneye ibraz etmeye mecburdular. Ülke içerisi için bu mecburiyet telgrafhane tarafından görülecek lüzuma bağlı olacaktı. Telgraflar sahipleri tarafından telgrafhaneye iki nüsha olarak verileceklerdi. Kısmen veya tamamen sansür edilen telgrafların ücretleri sahiplerine iade olunmayacağı gibi telgrafın durumu hakkında da sahipleri haberdar edilmeyeceklerdi. Yine bunlardan başka mektuplar hakkında tatbik edilen talimata dair olan hususlar aynen gayri resmi telgraflar içinde geçerliydi. Şu kadarki gayri resmi telgraflar merkezlerdeki umumi sansür merkezlerince kontrol edilecekler ve sonra çekileceklerdi. Gelenlerde aynı muameleye tabi tutulacaklardı. Bu telgraflar asker sivil şeklinde herhangi bir ayrıma da tabi tutulmayacaklardı.⁴⁴

Mektuplar konusunda sansürün uygulanma şekline bakıldığında da, Osmanlı Devleti'nde ülke sınırları dâhilinde içeriye ve dışarıya gönderilmek üzere postanelere verilen hususi mektuplar açık olarak teslim edilecekler, bu mektuplar incelenip üzerlerine sansür mührü vurulduktan sonra kapalı olarak mahallerine gönderileceklerdi. Dışarıdan gelenler de tamamen incelenip aynı muameleye tabi tutulduktan sonra sahiplerine teslim edileceklerdi.⁴⁵ Muayeneden sonra teslim edilirlerken üzerlerine işlem gördükleri günün

⁴⁴ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 37-38; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 123-124.

Yukarıdaki bilgilere bakıldığında dost müttefik devletlerden özellikle Almanya ve Avusturya Hükümetleri sefir ve konsoloslarının birbirleri arasındaki resmi ve hususi haberleşmelerinin sansüre tabi tutulmayacakları görülmektedir. Ancak bu haberleşmeler sansüre tabi tutulmamakla beraber bu uygulama meslekten yetişme konsoloslar için geçerli olacaktı. Aksi takdirde Osmanlı Devleti sınırları içerisinde dost müttefik devletler tebaasından olup Ticaret Vekilliği suretiyle konsolosluk yapan kişilerin bütün yazışmaları sansüre tabi olacaklardı. BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 6, GN: 5, Lef: 4-6.

Yine bundan başka olarak bu süreçte haberleşmeye bakıldığında kendilerine tanınan serbestlikten olsa gerek özellikle tarafsız devletler konsoloslarının sefirlerine gönderdikleri mektupların içerisinde sakıncalı ifadeler yer alacaktı. Bu konuda Başkumandanlık Vekâleti tarafından ilgili sansür müfettişliklerine gönderilen bir emirde durum açık bir şekilde belirtilmekteydi. Emre göre, her türlü vaatlere rağmen tarafsız devletler konsolosları sefirlerine gönderdikleri mektuplarda Osmanlı ülkesinin dâhili, siyasi ve askeri vaziyeti hakkında bilgi vermeye devam etmekteydiler. Bu yüzden sansür müfettişlikleri kendi muntakalarında bulunan bütün tarafsız devletler konsoloslarına sefirlerine gönderecekleri zarfları açık olarak postanelere teslim etmeleri gerektiğini bildireceklerdi. Eğer konsoloslar zarfları kapalı olarak teslim ederlerse bunlar kabul edilip açılmaksızın ve hiçbir muamele yapılmadan kendilerine iade edilecekti. Bu şekilde açık verilecek zarfların muhteviyatı İstanbul Sansür Heyetince tetkik edildikten sonra sefirlere teslim edilecekti. Ayrıca böylesi bir uygulamanın dost müttefik devletler konsoloshanelerine de uygulandığı tarafsız devletler konsoloslarına bildirilecekti. Ancak gerçekte dost müttefik devletler konsoloslarına böyle bir muamele yapılmayacaktı. Dost müttefik devletler konsolosları mektup zarflarını önceden olduğu gibi kapalı olarak postanelere teslim edecekler, fakat durumun böyle olduğunu tarafsız devletler konsoloslarına sezdirmeyeceklerdi. Bu uygulama yalnız konsoloslardan sefirlere gelecek mektuplar için geçerli olup sefirlerin konsoloslara gönderecekleri mektuplar uygulamadan müstesna tutulacaklardı. ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 2-1.

⁴⁵ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 34; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 121.

tarhini gösteren bir sansür damgası basılacaktı.⁴⁶ Şehir içi mektuplar kontrol edilmeden kapalı olarak gönderilip alınabileceklerdi.⁴⁷

Zabitan ve askeri memurlara ait mektuplar fırka karargâhlarında müfreze kıtaat kumandanlıkları tarafından sansür edileceklerdi. Bu mektuplar fırka veya müfreze kıtaat kumandanlıkları tarafından “tetkik edilmiştir” kaydı altına karargâh mührü basıldıktan sonra kapalı olarak postanelere dağıtılacaklardı.

Askeri karargâhlar, daireler, mektepler, müessesat-ı sınaie, müstakil askeri mevkiler, müstahkem mevkiler gibi belli başlı küçük kumandanlıklar kendi zabitanlarının mektuplarını sansür ederek sansür merkezi müfettişliklerine dağıtacaklardı. Gelen mektuplarda aynı şekilde sansür merkezince açılmayarak ait oldukları kıtaat ve askeri dairelere göre paket halinde toplanarak açılıp tetkik edilmek üzere ilgili kumandanlıklara dağıtılacaklardı. İçeriği sansür talimatnamesine aykırı olan mektuplar küçük (kısım) kumandanlıklarca alıkonulup, gerektiğinde mektubun göndericisi ile alıcısı Divan-ı Harbe verilecekti.⁴⁸ Yurt dışına gidecek zabitan ve askeri memurların gayri resmi mektupları da içerdekiler gibi aynı muameleye tabi tutulacaklardı.⁴⁹

Mülki daire memurlarına ait ülke içinden gelen ve giden mektuplarda Payitaht’da olursa mensup oldukları Nezaretlere bağlı dairelerin amirleri, vilayetlerde valilikler, sancaklarda mutasarrıflıklar, kazalarda kaymakamlıklar, nahiyelerde müdürlükler tarafından kontrol ve tasdik edilip kapalı olarak sahiplerine teslim edileceklerdi.⁵⁰ Mülki memurların yurt dışına gidecek gayri resmi mektupları ise Payitaht’da Nezaretlerde, vilayetlerde ise vilayet merkezlerinde kontrol edileceklerdi. Mutasarrıflıklarda ve mutasarrıflıklara bağlı olan kaza ve nahiyelerde kontrol yapılmayıp mektuplar vilayete gönderileceklerdi. Sansür merkezleri zabitan ve hükümet memurlarından başka da bütün şahısların, askeri mekteplerden başka bütün mekteplerin mektuplarını da inceleyeceklerdi. Yine esirlerin mektuplarına da Üsera Talimatnamesine göre muamele edeceklerdi.⁵¹

İçlerinde para bulunan mektuplar, vesikalar, şahadetnameler, konşimento vs. gönderen kişi tarafından kıymeti belirtilmiş taahhütlü mektuplar postanelerdeki giş

⁴⁶ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 6.

⁴⁷ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 40; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 126.

⁴⁸ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 34-35; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 121.

⁴⁹ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 36; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 123.

⁵⁰ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 36; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 121-122.

⁵¹ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 35 -36; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 122-123.

Üsera Talimatnamesi’ne göre harp esirlerine gelen ve onların gönderdikleri mektuplar, havalenameler, paralar, posta paketleri her türlü posta ücretinden muaf tutulacaklardı. Ancak harp esirlerinin gelen ve giden bütün mektupları, adlarına gelen paketler, gazeteler ve diğer şeyler sansüre tabi olacaklardı. Bu konuda gelen mektuplar, paketler, gazeteler vs. sansür edilmedikçe kendilerine verilmeyeceği gibi giderken de sansür edilmeden gönderilmeyeceklerdi. Şüpheli içeriğe sahip olanlarda sahiplerine teslim edilmeyeceklerdi. Alaattin Uca, “1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3 Sayı: 3 (2003), s. 172.

sansür memurlarına muayene ettirildikten sonra, sansür memuru bulunmayan mahallerde posta müdürüne okutturulup zarfları kapatılacak, üzerine sansür pulu ve damgası vurularak bir daha açılmayıp süratle gönderileceklerdi. Yurt dışına gidecek kıymetli evraklar mutlaka üç merkezden birisine (İstanbul, Bağdat, Beyrut) kontrol ettirileceklerdi.⁵²

Resmi ve hususi haberleşmeye dair mektuplar bu şekilde sansür kontrolünden geçirilecek olmakla birlikte bunların yazıldıkları dil de önemliydi. Ülke içerisinde mektuplarda genel olarak kullanılan dil Türkçe idi. Bu yüzden ülke içindeki Türkçe mektuplar için her vilayet ve müstakil mutasarrıflık bağlı bulunduğu askeri mevki kumandanlığı ile istişare ederek gerekli sansür merkezini oluşturacaktı. Mektuplar Türkçe den başka hükûmetin tayin edeceği Arapça, Ermenice, Rumca, Musevice Almanca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Bulgarca, Macarca dillerde yazılabileceklerdi. Bu dillerde mektup yazılmasına Osmanlı Hükûmeti tarafından müsaade edilmişti. Ancak ülke içerisinde her tarafta Arapça, Ermenice, Musevice, Rumca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Bulgarca ve Macarca için sansür uygulamasına gerek olmayıp, yalnız İstanbul, Edirne, İzmir, Ankara, Sivas, Erzincan, Diyarbakır, Bağdat, Basra, Şam, Halep, Konya merkezlerinde bu dilleri bilen ihtiyaca göre sansür memuru görevlendirilecekti. Bundan dolayı bütün merkezler kabul edecekleri dâhili mektupları gidecekleri yerlere değil, kontrol için ismi geçen sansür merkezlerinden birine sevk edeceklerdi. Buralarda incelendikten sonra ilgili yere gönderileceklerdi. Farsça ile yazılmış mektuplar ancak Bağdat, Basra, Samarra, Kazimiye (Kerbela), Hanekin, Hille, Hindiye, Nefes ve İstanbul merkezlerinde kabul edileceklerdi. Başka posta merkezleri Farsça yazılmış mektupları kabul etmeyeceklerdi. Ülke içerisinde yurt dışına gidecek gayri resmi mektuplar yalnız İstanbul, Bağdat ve Beyrut'ta sansür edileceklerdi. Bundan dolayı çeşitli merkezlerce kabul edilen mektuplar sansür edilmeden gideceği yere göre bu merkezlerden (İstanbul, Bağdat, Beyrut) birine gönderilip kontrolden geçirileceklerdi.

Belirtilen dillerde yazılan mektuplar okunaklı, açık ibarelerle yazılmış ve imzalanmış olacaklardı. Şifre ve manasız şüpheli işaretleri ihtiva etmeyeceklerdi. Şüpheli mektuplar alıkonulup gideceği mahalle ulaştırılmayacaklardı. Yine bu mektupların olumsuz cümleleri çıkarılması mümkün olmayan yağlı mürekkeplerle karartılacak ya da yırtılacaktı. Şüpheli olanlar haklarında takibat yapılması için polise verileceklerdi. Zabitan ve askeri memurların mektuplarını ise üst makamları kendilerinden soracaklardı.⁵³

Bunlardan başka olarak posta paketleri, bütün matbu evrak paketleri, ticari eşya numuneleri postaneler tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilecekti. İçlerinde yer alabilecek hususi haberleşmeye dair evraklar zararlı bir içeriğe sahip olsalar da olmasalar da göndericileri Divan-ı Harbe verilecekti.⁵⁴

⁵² BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 3, GN: 25, Lef: 4; BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 38; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 124.

⁵³ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 35-36; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 122.

⁵⁴ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 39; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 125.

2.3.2. Matbuat Alanında Uygulanma Şekli

Basın yayın konusunda sansürün uygulanışı ile ilgili kararlara göre de, bütün matbuatın sansür talimatına uyması zorunluuydu. Seferberliğin devamı süresince yeniden hiçbir isim ile hiçbir gazete veya ajans kurulamayacaktı. Her türlü ilaveler ve edisyon tarzında ek baskılar yasak olacak, her gazete önceden olduğu gibi günde bir defa yayımlanacaktı. İstanbul'da yayımlanan bütün gazeteler, sabahtan yayımlanacak nüshalarının örneklerini kontrol için gece saat 9'dan 12'ye (21.00-24.00) kadar ve akşam nüshalarının örneklerini de gündüz 12'den 4'e (12.00-16.00) kadar İstanbul Sansür Müfettişliğine göndereceklerdi.⁵⁵ Gazetelerin kontrol için belirli saatlerde gönderilmeleri işini kontrol etmek sansür heyetinin vazifesi içerisindeydi.⁵⁶ Gazeteler tamamen kontrol edildiklerini göstermek üzere altına "Talimata Mutabıktır" kaydı düşülüp sansür memuruna ve nöbetçi sansür zabıtine imzalatıldıktan sonra yayımlanabileceklerdi. Sansür Odası tarafından çizilmiş veya imzalanmamış suretin yayımlanması yasak olacaktı. Yayımlanan gazeteler bir nüshayı tekrar kontrol için sansür memuruna göndereceklerdi. Aksi şekilde hareket eden gazete veya ajanslar ya derhal kapatılacaklar ya da geçici süre yayınlarına ara vermek suretiyle cezalandırılacaklardı. Kapatılanlar bir daha hiçbir isim ile yayımlanamayacaklar ve sorumlu müdürleri Divan-ı Harb-i Örfiye verileceklerdi.

Diğer taraftan telgraf ve mektuplara uygulanan sansür muamelesi gazeteler içinde geçerli olacaktı. Yine ilave olarak, dışarıdan gelen ve sansürden geçmeyen ajans telgraflarını gazeteler yayımlayamayacaklardı.⁵⁷ Ajans telgrafları dışarıdan gelirlerken Beyoğlu Sansür Heyetince kontrolden geçirildikten sonra ilgili yerlere teslim edileceklerdi.⁵⁸ Telgraflar Beyoğlu Telgrafhanesinde sansür edilmiş olsalar dahi gazetede yayımlanacakları zaman tekrar sansür kontrolünden geçirileceklerdi. Bu şekilde gazetelerin ajans haberlerine bir şey ekleyip eklemedikleri kontrol edilmiş olacaktı.⁵⁹ Ajans telgrafları sadece yurt dışından gelirken kontrol edilmeyecek yurt içinde de kontrole tabi tutulacaklardı. Osmanlı Ajansının Dersaadet'den gönderdiği bütün resmi yazı ve tebligatnameler İstanbul Sansür Heyeti tarafından kontrol edilecekti. Bu şekilde kontrolden geçen evrak taşrada ayrıca sansür edilmeyecekti. Ancak ajansın taşra şubelerinden Dersaadet merkezine gönderilecek olanlar sansür edilecekti.⁶⁰ Harp muhabirlerinin Karargâh-ı Umumi tarafından onaylanmayan telgrafları hiçbir şekilde kabul edilmeyecek ve yayımlanmadan gazetelerde sansür edilecekti. Ticari açıdan yiyecek, yakacak miktarı ve fiyatlarına, nakliyatına dair olan bilgilerin her biri mahalli hükümetin tasdikinden sonra yayımlanabilecekti.⁶¹ Bu

⁵⁵ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 39-40; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 125.

⁵⁶ ATASE, BDH, KN: 408, DN: 1613, FN: 1.

⁵⁷ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 39-40; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 125-126.

⁵⁸ ATASE, BDH, KN: 408, DN: 1613, FN: 28-3.

⁵⁹ ATASE, BDH, KN: 408, DN: 1613, FN: 1.

⁶⁰ ATASE, BDH, KN: 408, DN: 1613, FN: 35.

⁶¹ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 40; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 126.

noktada tüccarlar arasındaki haberleşme önemlidir. Çünkü alınan bilgilere göre, İngilizler gerek Anadolu'da gerekse Suriye'deki askeri harekât hakkında bilgi toplamak için önceden Osmanlı ülkesinden firar etmiş Rumları ücret karşılığında tutarak casusluk için geri gönderiyorlardı. Bunlar haberleşmelerini tüccar sıfatıyla gezerek yapıyorlardı. Bu yüzden haberleşmelerinin ya da verdikleri ilanların kontrolü önemli bir durumdu.⁶²

Ülke içerisinde matbuat alanında uygulanacak bu sansür yurt dışından gelecek gazetelere de uygulanacaktı. Yurt dışından Osmanlı ülkesine girecek gazetelerin halkı tahrik edici yazılar içerenleri sansürden geçirileceklerdi.⁶³ Hatta bu konuda savaş sırasında Meclis-i Vükela tarafından çeşitli dillerde birçok gazetenin ülkeye girişinin yasaklanması kararı dahi alındı.⁶⁴

Gazeteler hakkındaki hükümlerin tamamı kitap ve risaleler içinde geçerli olacaktır. Ancak basılacak kitap ve risaleler sansür memurlarınca incelenmek üzere

⁶² ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 4.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti hakkında yapılan çeşitli casusluk faaliyetleri hakkında bilgi için bakınız: Abdullah Lüleci, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014.

⁶³ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 59, s. 108-109.

⁶⁴ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 3-1.

Yukarıda matbuata uygulanacak sansür hükümleri çerçevesinde yurt dışından gelen çeşitli gazeteler yasaklanmışken, bu çerçevede yurt içinde de kanuni takibata uğrayan gazeteler olmuştur. Örneğin bunlardan birisi Samsun'da yayımlanan Aks-ı Sada gazetesidir. Gazete kayıklara yüklenilerek nakledilen askeri mühimmat ile ilgili olarak 11 Ekim 1915 tarihli nüshasında ilave şekilde haber yapmıştır. Yapılan bu haber üzerine gazetenin kapatılması ve hakkındaki kanuni takibat yapılması için ilgili birimlere gereken emirler verildi. Gazete hakkında gerekli işlemler yapıldığı gibi ilgili sansür merkezindeki bu işe nezaret eden Fırka Kumandan Vekili ile haberi gazeteye veren Samsun Şube Reisi Divan-ı Harbe çıkarıldılar. Sansür Fırka Kumandan Vekili Mustafa Bey yirmi dört saat, Sansür Şube Reisi kırk beş gün hapse mahkûm edildiler. Gazetenin de yayımlanmasına müsaade edilmedi. ATASE, BDH, KN: 411, DN: 1622, FN: 1, 1-1, 1-2.

Aks-ı Sada gazetesi bu şekilde kanuni takibata uğrarken diğer taraftan Payitaht'da ki resmi makamlara gönderilen 3 Aralık 1914 tarihli bir belgede azınlık matbuatına karşı tedbir alınması istendi. Örneğin bu konuda ki belgede, "Payitaht'da yayımlanmakta olan Rumca gazetelerin öteden beri Osmanlı şehir ve kasabalarının isimlerini değiştirerek, uydurulmuş bir takım isimlerle güya eski Yunanca isimlerini yazdıkları görülmektedir. Mesela "İzmit" her yerde bu şekilde kullanılıp telaffuz edildiği, haritalarda bu şekilde yer aldığı halde Rumlar tarafından "Nikomedia", "Ayvalık" ise "Kidonya", "Yafa" ise "İyopotis?" şeklinde yazılmaktadır. Bunlar Osmanlılıkla uygun değildir. Bütün isimlerin Osmanlı tebaasınca bilindiği şekilde yazdırılması rica olunur." denildi. ATASE, BDH, KN: 408, DN: 1613, FN: 29.

Yine sansür edilen ajans telgraflarına örnek olarak İtalyan Ajansına ait 26 Kasım 1914 tarihli bir telgrafa bakılabilir. Bu telgraf şu şekildedir: "Londra'dan bildiriliyor ki Bağdat demiryolu hattının ucunda bulunan Basra'nın İngilizler tarafından işgal edilmesi Almanya'nın Osmanlı ülkesi hakkında tasarladığı projeyi sonuçsuz bırakacaktır. Petersburg'dan bildirildiğine göre bir zeplin Varşova üzerine iki bomba atmış Amerikan Konsoloshanesinin camları kırılmıştır. Bölük üzerine iki bomba atan diğer zeplin Kazaklar tarafından ele geçirilmiştir." ATASE, BDH, KN: 408, DN: 1614, FN: 2-1.

Ya da yine İtalyan Ajansı'na ait savaşın başında Kafkas Cephesi ile ilgili bilgi içerdiğinden sansür edilen bir başka telgraf şu şekildedir: "Haber alındığına göre Türkiye ile savaşa başladığında Rusların Kafkasya'da üçü kazaklardan oluşmak üzere on kolordusu vardı. Bu ordunun bir kısmı Kuzey İran'ı istila ederek Erivan'ı işgal etmiş ve diğer bir kısmı da hududu aşarak Van istikametine yürümüştür. Ordunun merkezi fevkalade müstahkem bulunan Erzurum'a doğru yürüyor. Erzurum şehri Alman zabitanının idaresinde ağır toplar ile teçhiz edildiği cihetle uzun müddet mukavemet edebilecektir." ATASE, BDH, KN: 408, DN: 1614, FN: 2-2.

Maarif Nezaretinin ruhsatnamesine sahip olmalıydılar.⁶⁵ Yine yurt dışından gelecek kitaplar vs. herhangi devlete ait olursa olsun İstanbul, Bağdat ve Beyrut merkezlerinde sansür kontrolünden geçirileceklerdi. Sansür kontrolünden geçirildikten sonra mahalline teslim edileceklerdi.⁶⁶

2.3.3. Ulaştırma Alanında Uygulanma Şekli

Sansür uygulaması haberleşme, matbuat alanında olduğu gibi ulaştırma alanında da oldu. Bu konuda özellikle trenler ve yolcuların aranması hususuna dikkat edilecekti. Bu yüzden trenle gidip gelen yolcuların üzerlerinin aranması ve ortaya çıkacak evrak ve mektupların incelenmesi işi Hudut Müfettişlikleri tarafından yapılacaktı.⁶⁷ Her ne şekilde olursa olsun yolcular üzerinde ele geçirilen ve Osmanlı sansürünce tetkik edilip mühürlenmemiş bulunan yazılar, hususi mektuplar derhal sansüre gönderileceklerdi.⁶⁸ Bu konuda hazırlanmış özel talimat dahi bulunmaktaydı. Örneğin Karaağaç İstasyonu'ndaki posta dairesinde görev yapacak olan Edirne Sansür Heyetine gönderilen talimata göre,⁶⁹ şark şimendiferleri ile gidip gelen yolcular üzerinde bulunan mahzurlu evrakların incelenmesinde şu hususlara dikkat edilecekti: İstanbul'dan hareket edecek yolcular hareketleri esnasında evrak muayenesine maruz kalmamak için hareketlerinden önce İstanbul Postanesindeki Askeri Sansür Müfettişliğine müracaat ederek evraklarını kontrol ettireceklerdi. İstanbul Sansür Müfettişliği gerekli kontrolleri yaptıktan sonra ilgili evrakları bir zarfa koyup kapatacak ve sansür mührünü vurarak sansürce kontrol edilmiştir kaydını düşecekti. Bu şekilde hudut haricine çıkarken hususi evraklar ile ilgili işlemler önceden halledilmiş olacaktı. Ancak eğer bu işlem yapılmazsa İstanbul'dan hareket edip hudut haricine çıkacak yolcular üzerinden ve eşyaları arasından çıkarılan mektuplardan trendeki kontrol memurlarınca askeri sansür heyetine gösterilmesi lüzumu hissedilenler büyük bir zarf içerisinde Karaağaç İstasyonu'nda Sansür Heyeti Müfettişliğine teslim edileceklerdi. Karaağaçtaki Askeri Sansür Heyeti trenin bu istasyondaki rötâr zamanında mektupları inceleyecek ve zararlı muhteviyatı olanları sahiplerine iade etmeyerek durumu istasyon polis komiserliğine bildirecek, evrak sahibinin Edirne Merkez Kumandanlığına teslimini isteyecekti. Bahsi geçen işlemler rötâr anında tren hareket etmeden yapılıp tamamlanacaktı. Yapılan işlemler hakkında Edirne Merkez Kumandanlığı ile Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şube Müdüriyetine de bilgi verilecekti. Bu işlemlerden sonra Edirne Merkez Kumandanı zararlı bulunan ve sansür edilmesi gereken evrakların sahiplerini Edirne Divan-ı Harbine verecekti. Divan-ı Harp karar neticesini ilgili evraklarla beraber Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyetine bildirecekti. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti, Edirne Divan-ı Harbinin hüküm ve kararını yeterli görmezse şüpheli şahsı ilgili evrakları ile birlikte İstanbul Divan-ı Harbine sevk edebilecekti.

⁶⁵ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 39; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 125.

⁶⁶ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 8.

⁶⁷ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 7.

⁶⁸ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH. EUM. SSM.), DN: 56, GN: 77, Lef: 1.

⁶⁹ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 1.

İstanbul'dan giden trenler bu şekilde bir uygulamaya tabi tutulacaklarken gelen trenlerde benzer uygulamaya tabi tutulacaklardı. Sınırdan geçip gelen trenlerde kontrol memurları tarafından yapılan aramalar sonucu el konulan evrak ve mektupların her birinin sahibinin açık adresi ve ineceği yerin bilgisi alınacak, zarf içerisinde seyyar posta memuruna teslim edilerek Karaağaç Sansür Müfettişliğine ulaştırılacaktı. Bu esnada bekletilmesine lüzum görülmeyen tren yoluna devam edecekti. Karaağaç Sansür Heyeti kısa bir zaman zarfında evrak ve mektupları inceledikten sonra zararlı içeriği olanların sahiplerini Hudut Emniyet Müfettişliğine bildirecekti. Bu şekilde zararlı evrak ve mektup sahibi yolcular ineceği yere göre istasyon polisince alınacak ve Karaağaç Sansür Müfettişliğinin buna ait telgrafı ile birlikte Divan-ı Harbe verilmek üzere Edirne veya İstanbul Merkez Kumandanlığına teslim edilecekti. Bu yolculardan Çekmeceler ile Seyitler arasındaki istasyonlarda inenler İstanbul Divan-ı Harbine verileceklerinden İstanbul Merkez Kumandanlığına, Seyitler Mustafa Paşa arasında inenler ise Edirne Divan-ı Harbine verileceklerinden Edirne Merkez Kumandanlığına sevk ve teslim edileceklerdi. Herhangi bir mahzur içermeyen evraklarda sonradan sahiplerine ulaştırılacaktı.⁷⁰ Benzer uygulama Uzunköprü Sansür Müfettişliğinde de yapılacaktı.⁷¹

Trenlerden başka seferberliğin ilk günlerinde Harbiye Nezaretinin gördüğü lüzum üzerine vapurların hareketlerine dair olan haberleşme de yasaklandı. Bu uygulamanın, vapurların nerede olduklarından haber alamayan acenteleri zor durumda bırakması üzerine yalnız Osmanlı karasuları üzerindeki vapurlar hakkında haberleşmeye müsaade edildi. Bu arada Dâhiliye Nezareti, Aydın Valiliğinin teklifi ile Ege bölgesinde yetiştirilen incir ve üzüm gibi ihraç ürünlerinin Avrupa'ya naklinin temini ve ülkenin ekonomik çıkarlarının korunması için yabancı ülkelerde bulunan vapurlar hakkında da haberleşmeye müsaade edilmesini Harbiye Nezaretinden istedi.⁷²

2.3.4. Eğlence Alanında Uygulanma Şekli

Savaş sırasında sansür eğlence alanında da uygulanacaktı. Özellikle içeriğinde propaganda unsuru bulunabilecek sinema, tiyatro, piyesler vs. sansüre tabi tutulacaklardı. Sinema şeritleri ile ilk defa izlettirilecek tiyatro ve piyesler İstanbul'da Sansür Müfettiş-i Umumiliğine, taşra da sansür müfettişlerine gösterilerek kontrolden geçirildikten sonra izlettirileceklerdi.⁷³ Yine daha sonra alınan bir kararla da tiyatro, piyes ve sinema şeritlerinin doğrudan doğruya polis tarafından da tetkik ve takip edilmesi hususu kararlaştırıldı. Türkçeden başka dillerde olanlar ise askeri sansür heyeti tarafından kontrol edileceklerdi.⁷⁴

3. Sansür Uygulamasının Kaldırılması

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde siyasi irade etkinlik kazanamamıştır. Savaş psikolojisinden yararlanan Harbiye Nezareti, diğer bütün

⁷⁰ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 1-1.

⁷¹ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 8-1.

⁷² Balcı, a.g.e., s. 111.

⁷³ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 44, GN: 59, Lef: 40; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Belge Nu: 65, s. 126.

⁷⁴ BOA, DH. EUM. 5. Şb, DN: 9, GN: 51, Lef: 1-3.

Nezaretlerin önüne geçmiş, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi kendini diğer makamlara karşı pek fazla sorumlu hissetmemiştir. Harbin gidişatı hakkında sorulan bütün sorular, “Askeri durum açıklamaya elverişli değildir.” denilerek geçiştirilmiştir. Osmanlı resmi makamları savaşın gidişatı hakkında sağlıklı bilgi alamadıkları gibi bu noktada halkta tamamen ihmal edilmiştir.⁷⁵

Ortaya konulan tavır ve uygulanan sansür savaş yıllarında haberlerin genelde Osmanlı Devleti lehine yazılmasına sebep oldu. Savaşın başından itibaren sürece bakılacak olursa, örneğin Osmanlı donanması Rus limanlarını bombalayarak savaşa dâhil olurken matbuatta çıkan haberler bombalamayı haklı gerekçelere dayandırmaya çalıştılar. İkdâm gazetesinde konu hakkında çıkan 31 Ekim 1914 tarihli “Karadeniz’deki Vaka-i Ahire” başlıklı başyazıda “Karadeniz’deki Rus donanmasının Boğaz girişini torpil ile kapatarak Türk donanmasını ikiye ayırma teşebbüsünde bulunduğu ve Rusların herhangi bir ilanda bulunmadan Osmanlı Devleti’ne savaş açtıkları” belirtildi. Durum tafsilatlı bir şekilde açıklanmaya çalışıldı.⁷⁶ Yine başka gazetelerde yapılan açıklamalarda da saldırı haklı gerekçelere dayandırılmak istendi.⁷⁷ Bu tür haberleri birçok gazetede görmek mümkündü.

Karadeniz olayından sonra Rusların Doğu Anadolu’da sınırı geçmeleri ve İngilizlerin Akabe’yi bombalamaları üzerine Osmanlı Hükûmeti de resmen savaşa girme kararı aldı. Osmanlı Hükûmetinin 1 Kasım’da kabul ettiği kararname Padişahın onayına sunuldu. Osmanlı matbuatı kabinenin aldığı savaş kararından hiç bahsetmedi. Matbuatta uygulanan sansür dolayısıyla meselenin iç yüzü hakkında tek kelime dahi yazılmadı. Zaten savaşta fiilen başlamış olduğundan sansür uygulaması daha da ağırlaştırıldı. Başkumandanlık Vekâleti’nden yapılan bir açıklama ile karargâhtan her gün düzenli olarak açıklamada bulunulacağından askeri harekât hakkında bundan böyle ayrıca yayın ve açıklama yapılamayacağı ilan edildi. Yasağa uymayanların en ağır şekilde cezalandırılmak üzere Divan-ı Harb-i Örfiye sevk edilecekleri tekrarlandı.⁷⁸ Bu tarihten itibaren de matbuat, kamuoyu oluşturma açısından Osmanlı yönetimini destekleyici yazılar yazdı. Hal böyle olunca harp haberleri cephelerden dönen hasta ve yaralıların anlattıklarıyla süslenen dedikodular şeklinde kulaktan kulağa yayıldı.⁷⁹

Yine Osmanlı Devleti’nin İtilaf Devletleri ile 11 Kasım’da resmen harbe tutuşmasından sonra Osmanlı Sultanı tarafından “Cihad-ı Ekber” ilanı matbuatta geniş bir şekilde yer tuttu.⁸⁰ Bundan sonraki günlerde de kutsal cihat hakkında matbuat da propaganda maksatlı çeşitli haberler yer aldı.

Bundan sonra Osmanlı Devleti’nin savaştığı cephelerle ilgili haberler matbuatta resmi tebliğler şeklinde yayımlandı. Ordunun başarılarından bahsedildi. Daha Sarıkamış Kuşatma Harekâtı başlamadan Kafkas Cephesi’nde ki harplerle ilgili yapılan haberlerde

⁷⁵ Balcı, *a.g.e.*, s. 108.

⁷⁶ *İkdâm*, 18 Teşrin-i evvel 1330/31 Teşrin-i evvel (Ekim) 1914, Numro: 6356, s. 1.

⁷⁷ Öğün - Sibgatullina, *a.g.m.*, s. 95-96.

⁷⁸ Öğün - Sibgatullina, *a.g.m.*, s. 103.

⁷⁹ Balcı, *a.g.e.*, s. 110.

⁸⁰ *İkdâm*, 31 Teşrin-i evvel 1330/13 Teşrin-i sâni (Kasım) 1914, Numro: 6369, s. 1.

şanlı Osmanlı ordusu ve donanmasının muvaffakiyetleri anlatıldı.⁸¹ O günlerde Kafkas Cephesi ile ilgili bu tür haberlere çokça rastlanılmaktaydı. Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın başlaması ve başarısızlıkla sonuçlanması ile ilgili ise pek bir habere rastlanılmadı. Çıkan haberler çok fazla bilgi verici değildiler. 22 Aralık 1914'de Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın başlamasından sonra cephe hakkında çok bilgi verici haberler yapılmadı. Yapılan haberlerde denildiği gibi başarı haberleri idi. Örneğin Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın artık tamamen başarısız olduğu anlaşılan 2 Ocak tarihinden sonra dahi 4 Ocak 1915'de İkdâm gazetesinde çıkan "Kafkasya'da Muzafferiyetimiz Tevali Ediyor" başlıklı resmi tebliğde Sarıkamış'ta ki muvaffakiyetten, ele geçirilen silah ve mühimmat miktarından, Sarıkamış ve Kars demiryolunun tahribinden, bir düşman taburunun mahvından bahsediliyordu.⁸² Bundan sonra da cephe ile ilgili bu tür bazı haberler görülecekti. Ancak gerçekte Sarıkamış Kuşatma Harekâtı başarısız olmuştu.

Diğer taraftan 2-3 Şubat 1915'de gerçekleşen Kanal Harekâtı ile ilgili 7 Şubat 1915 tarihli İkdâm gazetesinde bir başarıdan bahsediliyordu. "Mısır Yolunda Büyük Muvaffakiyetler" başlıklı yazıda Türk ileri kıtaatının kanalı geçmiş olduğu belirtiliyordu. Harekâtla ilgili yayımlanan resmi tebliğde de ileri kıtaatın Süveyş Kanalı'nın şark havalisine vasıl olduğu, İngiliz ileri karakollarını kanal üzerine doğru geri attığı, bu esnada İsmailiye ve Kantara civarlarında savaşın devam ettiği yazılmaktaydı. Yine diğer haberlerde de Osmanlı askerlerinin kanalı geçmek için köprü kurdukları, İngilizlerin mağlup olarak çekildikleri gibi çeşitli bilgiler yer alıyordu.⁸³ Hâlbuki Kanal Harekâtı daha başladığı gün başarısız olmuştu. Ama bu kamuoyuna yansıtılmıyordu. Nihayetinde de sonraki çıkan haberlerde İngilizlerin bu bölgelerdeki zayıatlarından bahsedildi.⁸⁴

Kafkas ve Kanal Cephesi hakkında yukarıdaki bilgiler verilirken Çanakkale Cephesi için 18 Mart 1915'de meydana gelen deniz muharebesinde müttefik donanmasının hezimetinden sonra İkdâm gazetesinde atılan "Şan ve Şeref Müsabakası" başlığı altında zaferden bahsedildi.⁸⁵ Bundan sonraki günlerde de cephedeki başarı hakkında gazetelerde çeşitli haberler çıktı. 25 Nisan'da müttefiklerin Çanakkale Boğazı'nı karadan geçmeye çalışma teşebbüsleri ve bu harekâtlarında da başarısız olmaları üzerine konu hakkına matbuat da çeşitli haberler yer aldı. Hatta haberlerden başka Çanakkale Savaşlarında Türk ordusunun gösterdiği fedakârlık ve kahramanlığın gelecek nesillere aktarılması için Harbiye Nezareti tarafından çeşitli çalışmalar yapıldı. Savaşta gösterilen olağanüstü gayretin anlatılması ve kamuoyuna mal edilmesi için edebiyat ve diğer sanat kollarının temsilcilerinden (resim, musiki ve sinema) yardım isteyen Başkumandanlık Vekâleti, edebiyatçı ve sanatçıların özgün bir harp edebiyatı ortaya koymaları için savaşın devam ettiği günlerde onlardan bir grubu cepheye götürüp

⁸¹ *İkdâm*, 7 Teşrin-i sâni 1330/20 Teşrin-i sâni (Kasım) 1914, Numro: 6376, s. 1; *İkdâm*, 8 Teşrin-i sâni 1330/21 Teşrin-i sâni (Kasım) 1914, Numro: 6377, s. 1.

⁸² *İkdâm*, 22 Kânûn-ı evvel 1330/4 Kânûn-ı sâni (Ocak) 1915, Numro: 6420, s. 1.

⁸³ *İkdâm*, 25 Kânûn-ı sâni 1330/7 Şubat 1915, Numro: 6454, s. 1.

⁸⁴ *İkdâm*, 31 Kânûn-ı sâni 1330/13 Şubat 1915, Numro: 6460, s. 1.

⁸⁵ *İkdâm*, 6 Mart 1331/19 Mart 1915, Numro: 6494, s. 1.

gördüklerini duyduklarını anlatıp yazmalarını istedi. Hatta cepheye fotoğrafçı vs. gönderildi, cephe de ki durum filme aldırdı.⁸⁶

Cephelerle ilgili olarak savaşın başlangıcında yer alan haberlere bakıldığında özellikle Kafkas ve Kanal Cephelerinde Osmanlı Devleti'nin başarısızlıkları ile ilgili pek bir haberin yer almadığı görülmekte, buralarda yaşanan olumsuzluklar kamuoyundan gizlenmekteydi. Ancak bunlara karşılık Çanakkale Cephesi'nde gösterilen kahramanlığı ise gelecek nesillere aktarmak ve kamuoyunda olumlu bir propaganda aracı kullanmak için çalışmalar yapılmaktaydı.

Tabi ki sansür uygulanarak devletin sadece askeri ve siyasi durumu ile ilgili olumsuzluklar kamuoyundan gizlenmedi. Bu konuda kamuoyuna duyurulmayan başka meselelerde oldu. Bu meselelerden birisi de savaşın sonuna doğru Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından Müslüman halka karşı yapılan etnik ve dini temizlik. Bu dönemle ilgili 16 Mart 1918 tarihli bir rapora göre savaş sırasında Osmanlı matbuatı Ermenilerin Müslüman Türk halka karşı yaptıkları katliamı pek işlemedi. Osmanlı matbuatının katliam mevzusunu pek işlemese de Kafkas Ermenilerine biraz fazla yüklenmesi yetkilileri endişelendirdi ve ülke içerisindeki diğer Ermeniler düşünülerek matbuatın bu tepkisi bizzat Talat Paşa tarafından sonlandırıldı. Osmanlı matbuatında bu meseleye yer verilmesinin önüne geçilmesi bir tarafa mesele Avrupa matbuatında da pek yer bulmadı.⁸⁷

Bu dönemde sansür ile matbuatta savaş karşıtı sesler kısılırken, diğer taraftan dost müttefik ülkeler lehine yayın yapma çabası da etkin oldu. Hatta Osmanlı Devleti'nden başka Alman ve Avusturya ordularının, iki kat daha fazla olan düşman kuvvetlerine karşı başarı ile mücadele ettikleri övgü dolu sözlerle yazıldı. Rusların insan sürülerini önlere katıp kovaladıkları öne sürüldü. Alman-Avusturya ordularına mazlum sıfatı yakıştırılarak Müslümanların yanında yer aldıkları hatırlatıldı. Yine Rusya'nın parçalanacağı ve bunun Türk-İslam âlemi için bir kurtuluş ümidi olacağı dile getirildi. Alman İstihbarat Bürosu da gazetelere servis ettiği haberler, klişeler ve makalelerle bu yayın politikasını destekledi. Hatta İstanbul'daki Rus Büyükelçisine göre Almanya ve Avusturya-Macaristan Hükûmetleri bu tür yayınları yaptırabilmek için Türk matbuatına para da veriyorlardı.⁸⁸

Sansür uygulaması ile her ne kadar bir kamuoyu oluşturulmaya çalışılsa da Birinci Dünya Savaşı genel olarak Osmanlı Devleti açısından beklenildiği gibi geçmedi. Osmanlı Devleti birçok cephede istediği sonucu elde edemedi. Daha doğrusu başarısız oldu. Savaş sürecinde hali hazırda sansür uygulamasına birde kâğıt sıkıntısı eklenince birçok gazete çıkamaz hale geldiği gibi genel anlamda Tanin, İkdam, Sabah, Tasvir-i Efkâr gibi bilinen gazeteler dahi bazen tek yaprak çıkararak yayınlarını sürdürdüler. Bu gazetelerde de savaş boyunca hükûmetin izin verdikleri dışında mevcut durumla ilgili pek bir şey yazmak

⁸⁶ Beşir Ayvazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale'yle İmtihanı, Arıburnu ve Seddülbahir'de On Gün, Kapı Yayınları*, İstanbul 2015; Mustafa Selçuk, "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Harbiye Nezareti'nin 'Çanakkale Kahramanlığını Yaşatma' Amaçlı Faaliyetleri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, 1/2 (2012), s. 195-242.

⁸⁷ İbrahim Ethem Atnur, "Avusturya-Macaristan Diplomatik Yazışmalarında Doğu Anadolu'da Türklere Uygulanan Kırım (1918)", *1. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, (2-4 Mayıs 2012 Erzurum)*, Editörler: Tolga Başak-Mevlüt Yüksel, 2014, s. 172-173.

⁸⁸ Ögün - Sibgatullina, *a.g.m.*, s. 91.

mümkün olmadı. Sarıkamış, Sina, Irak, Filistin, Hicaz yenilgilerinden bahsedilmedi. Sadece Çanakkale ve Kut'ül Amare gibi başarılar kamuoyuna sunuldu. Ülkede yaşanan ekonomik sıkıntı, yiyecek bulmanın sorun haline gelmesi gündeme dahi getirilmedi. Ancak 1917 yılının ikinci yarısından itibaren yiyecek sıkıntısı ve karaborsa gibi sorunlardan matbuatta bahsedilmesine müsaade edilmeye başlandı. Bunun yanı sıra özellikle Bolşevik Devrimi sonucu Rusya savaştan çekildikten sonra “şerefli sulh” sloganı sık sık tekrarlandı.⁸⁹

Bu ortamda Osmanlı Devleti ilk önce Rusya ve Balkan ülkeleri ile yapılacak barış antlaşmalarının koşulları üzerinde kendi müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan arasında beliren anlaşmazlıkları etkilemek amacıyla siyasi sansürde bir yumuşama yoluna gitti. Osmanlı Devleti ile müttefikleri arasındaki siyasi anlaşmazlıklar önce, Rusya'nın vazgeçtiğini ilan ettiği kapitülasyonlardan, Osmanlı Devleti'nin iki müttefiki Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı vazgeçirmekteki güçlüklerden başladı. Buna kısa zaman sonra Balkan sınırlarının yeniden düzenlenmesindeki Osmanlı-Bulgar ve Kafkaslar üzerindeki Osmanlı-Alman çatışmaları eklendi. Siyasi sansürdeki yumuşama özellikle bu konularda, Bab-ı Alinin kendisinden etkilenmeyen bir matbuatın varlığını ileri sürerek kamuoyu oluşturup müttefiklerine karşı koyabilme amacını güttü. Bu sırada matbuatta da bahsedilen meselelere yaklaşımı gösteren yazılar yayımlanmaya başlandı. Bu yazılar bilinçli olarak kaleme aldırılan yazılardı.⁹⁰ Böylece siyasi sansürde yumuşamaya gidilmesi ile artık matbuatın ya da gazetecilerin devlet politikası açısından birtakım ön düşünceleri belirtmesinin yolu açıldı.

Matbuatın veya gazetecilerin bu bahsedilen konudaki rolleri ile ilgili olarak İkdâm gazetesinde çıkan “Gazetecilik” başlıklı başyazı da durumu açık bir şekilde göstermekteydi. Başyazı da, “Vatan savunmasında kalemiyle hizmet eden vatan evladı unutulmamalıdır. Bir gazetecinin, bir muharririn vatanına ettiği hizmet hem maddi hem manevidir. Bir taraftan düşünce dünyasını geliştirmek diğer taraftan vatandaşları bilgilendirmek onun en kutsal vazifesidir.” denilmekte ve bundan sonra da gazetecilik görevinin öneminden bahsedilmekteydi. Yazının sonuna doğru da “Bir memlekette matbuat adeta bir Hariciye Nezaretidir. Çoğu zaman bir devlet ricalinin, bir hariciye nazırının vakıf olmadığı şeye bir gazeteci vakıf olur. Bu yüzden herhangi bir gazete idaresi, devletin Hariciye Nezaretinin bir şubesidir. Gazete, Hariciye Nezareti için yabancı kabul edilemez. O Hariciye Nezaretinin bir muavinidir ve devlet politikasını geçerli ya da itibarsız kılabilir. Devlet politika konusunda çok defa müşkül duruma düşebilir. Kımıldayamayacak hale gelir, ne yapacağını şaşırır. Bu sırada gazeteci ortaya çıkar bütün âleme hitap ederek hem içerde hem dışarıda herkesi ikna etmeye çalışır. Hem iç hem dış kamuoyunu idare eder. Zemin ve zamana göre kalemini kılıçtan çok keskin olarak kullanır. Devletin, hükümetin söyleyemediği sözleri söyler. Milletın meşru taleplerini ilk önce ileri sürer ve halkın duygularına tercüman olur. Hariciye Nezareti bu açılan yola göre isteğini ileri sürer. Bu yüzden bir gazete mensup olduğu ülkenin bir milli müessesidir.” şeklinde ifadeler kullanılmaktaydı.⁹¹

⁸⁹ Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, s. 107-108.

⁹⁰ Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 41.

⁹¹ *İkdâm*, 22 Mart 1334-1918, Numro: 7584, s. 1; Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 41.

İkdam gazetesindeki bu yazı ile birlikte henüz sansürün gevşetilme döneminde Sadrazam Talat Paşa'da Matbuat Cemiyetinin ziyafetinde yaptığı konuşmada durumu açıklayan ifadeler kullandı. Hatta Talat Paşa ziyafette hazır bulunacakken Romanya ile yapılacak barış müzakerelerine katılmak üzere Bükreş'e hareket edecek olduğundan yemeğe katılamadı. Fakat yemekten önce Pera Palas'a kadar gelerek davetliler ile görüştü. Oradan ayrılmadan önce matbuat hakkında bir açıklama yaptı. Yaptığı açıklamada milli menfaatlerin müdafaası hususunda matbuatın sarf ettiği mesaiden söz etti. Cereyan edecek önemli hadiselerde, sulh mesaisinde hükûmetle matbuatın el ele vererek çalışması temennisinde bulundu. Hükûmetçe siyasi konularda uygulanan sansürün kaldırılması ve yalnız askeri meselelere dair uygulanan sansürün devam ettirilmesinin düşünüldüğünü belirtti. Bu şekli ile Talat Paşa sansürün kaldırılması konusunda tam bir teminat vermemiş olsa da bundan yana olduğunu ifade etmiş oldu. Talat Paşa, daha önce Meclis-i Mebusan'da da bahsi geçmiş olan siyasi sansürün kaldırılmasından yana olduğunu açıklamıştı.⁹²

Talat Paşa'dan sonra ittihatçı kimliği ile tanınan Matbuat Cemiyeti Reisi Hüseyin Cahid Bey'de bir konuşma yaptı. Konuşmasında gazeteciler ile hükûmet erkânını sekiz dokuz seneden sonra ilk defa bir arada gördüğünü ve bunun çok önemli bir hadise olduğunu belirterek, "Şimdiye kadar denilebilir ki hükûmet ayrı matbuat ayrı yaşamıştır. Bu zamana kadar hükûmet ile matbuat düşman gibiydi. Buna bir parça sebep de matbuatın ataklı tavrı idi. Matbuat biraz ileri gitmiş, hükûmette bunu varlığına bir tehdit olarak algılamıştır. Bu toplantı bu telakkilerin kalkacağına delildir." diyerek hükûmet ile matbuat arasındaki soğukluğu gidermeye çalıştı. Hüseyin Cahid Bey, yine dönem itibari ile yaşanan felaketlerden bahsetti. "Felaketlerden biri muharebe, diğeri ise celladımız olan sansürdür." dedi. Talat Paşa'nın kesin bir teminat vermese de sansürün kaldırılmasından yana olduğunu belirtti.

Hüseyin Cahid Bey'den sonra Maliye Nazırı Cavid Bey'de hükûmetin temsilcisi olarak yaptığı açıklamada, hükûmetin matbuata olan hürmetinden, sansürün olumsuz yanlarından bahsetti. Hükûmetin daima matbuattan istifadeye mecbur ve muhtaç olduğunu, harpten sonra ondan her türlü yardımı bekleyeceğini, sulhun imzası ile aradaki her türlü anlaşmazlığın ortadan kalkacağını söyledi.⁹³

27 Aralık 1918 tarihinde yapılan İkinci Matbuat Kongresi'nde de, Osmanlı Matbuat Cemiyeti sunduğu yıllık raporda sansürün lağvı konusunda çaba gösterdiğini, Meriç ve Dobruca meseleleri yüzünden Osmanlı Hükûmeti ve Bulgaristan arasında ortaya çıkan ihtilaf üzerine Talat Paşa Hükûmeti tarafından kaldırılmasına lüzum görülmüş olan sansürün lağvı için teşebbüste bulunduğunu belirtmekteydi. Sonra da yapmış olduğu teşebbüsün bir takım müşkülatlardan dolayı gerçekleşmediğini iddia etmekteydi. Ancak bu ifadelerle karşı bir takım itirazlar oldu.⁹⁴ Yapılan bu açıklama siyasi ve askeri sansürün kaldırıldığı tarihten sonraki dönemlere rastlamaktaydı. Ancak

⁹² *Sabah*, 4 Mart 1334-1918, Numro: 10164, s. 1; Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 42-43.

⁹³ *Sabah*, 4 Mart 1334-1918, Numro: 10164, s. 1; Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 43.

⁹⁴ *Sabah*, 28 Kânûn-ı evvel (Aralık) 1334-1918, Numro: 10458, s. 1; Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 42.

sansürün kaldırılması açısından bir takım çabaların daha önceden var olduğunu göstermektedir.

Bu tür açıklamalardan sonra Osmanlı Hükûmeti 1918 yaz aylarından itibaren basın üzerindeki sansürü kontrollü bir şekilde yumuşatma kararı aldı.⁹⁵ 9 Haziran'da Matbuat Müdür Vekili Aziz Bey başlıca İstanbul matbuat temsilcilerini nezdine davet ederek kendileri ile görüştü. Görüşmede ele alınan konu sansür meselesi idi. Aziz Bey'in yaptığı açıklamaya göre, Osmanlı Hükûmeti uzun bir tecrübeden sonra nihayet siyasi sansürün lağvına karar vermişti. Harbin meydana çıkardığı fevkaladelik arasında bütün diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de matbuatın siyasi sansüre tabi tutulmasına artık lüzum görülmemektedir. Yani matbuata uygulanan siyasi sansür kaldırılmaktaydı.⁹⁶ Siyasi sansürün kaldırıldığı günün ertesi günü Ramazan'ın birinci günü idi ve Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelerde de genel olarak bir durgunluk hâkimdi. Bu da siyasi sansürün kaldırılması aşamasında basına çok fazla bir malzeme verilmesinin önüne geçilmesini sağlıyordu denilebilir.⁹⁷

Siyasi sansürün kaldırılmasının yanı sıra askeri sansür halen daha devam etmekteydi. Siyasi sansür kaldırıldıktan sonra eskiden uygulanmakta olan askeri sansür hakkında yeniden sekiz maddelik bir talimatname kaleme alındı. Başkumandanlık Vekâleti tarafından talimatname hükümlerinin dikkatli bir şekilde tatbik edilmesi için sansür merkezlerine emir verildi.⁹⁸ Osmanlı Devleti ve dost müttefik devletlerin askeri tertibat, harekât ve sevkîyatları hakkında daha önce yayımlanması yasak olan bilgiler yine yayımlanmayacaklardı. Buna göre, Osmanlı Devleti ile dost müttefik devletlerin işe ve nakliye işleri, askeri teçhizat ve levazımatı, çeşitli maden kaynakları, liman ve demiryolu inşaatları, telgraf ve telefon hatları ile askeriye ile ilişkili fabrikalar hakkında yayın yapmak yasak olacaktı. Yani harbin sevk ve idaresinde faydalı olabilecek kaynaklarla ilgili yayın yapılamayacaktı. Yine askeri kumandanlar ile memurların kimlikleri, faaliyetleri, dâhile ve harice seyahatleri, askeri bölgelerdeki hastalıklara ilişkin yayın yapılamayacaktı. Bunlardan başka ülke içerisinde halkı hükûmete karşı itaatsizliğe veya ihtilale sevk ve teşvik edecek mahiyette muhtelif unsurlar arasında karışıklığa sebep olabilecek şekilde yayın yapmak yasak olacaktı. Bu türdeki yayınların provaları basılmadan önce mutlaka askeri sansüre gösterilecekti. Aksi şekilde hareket edildiği takdirde sorumluluk doğrudan doğruya gazete ve risaleler için sorumlu müdürlerine, kitap vs. matbuat için doğrudan doğruya sahiplerine ait olacaktı. İlgili kişiler buna göre Divan-ı Harb-i Örfiye verileceklerdi.⁹⁹

Siyasi sansür kaldırıldıktan sonra 11 Haziran 1918'de bir adım daha atıldı. Matbuat üzerindeki kontrol tamamıyla kaldırıldı. Yalnız gazeteler bir şeyin harp sırrı olup olmadığı hakkında tereddüt ederlerse, danışmaları için kendilerine bir makam

⁹⁵ Asaf Özkan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askeri ve Mülki Bürokraside Tasfiyeler Askeri ve Mülki Heyet-i Mahsusalar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014, s. 139.

⁹⁶ *Tanin*, 10 Haziran 1334-1918, Numro: 3413, s. 1.

⁹⁷ Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 44.

⁹⁸ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 15.

⁹⁹ ATASE, BDH, KN: 366, DN: 1459, FN: 15-1.

gösterildi.¹⁰⁰ Bu da yukarıda bahsedildiği çerçevede askeri sansürün devam ettiğini göstermekteydi.

9 Haziran tarihinde siyasi sansürün kaldırılması kararının açıklanmasından sonra konu hakkında gazetelerde de bir takım yazılar yayımlandı. Tanin gazetesinde siyasi sansürün kaldırılması konusunda “Sansürün İlgası” başlıklı yazıda biraz da savaş döneminde sansürün zorunlu bir şey olduğu üzerinde durularak durum değerlendirilirken şöyle denildi: “Sansürün fena bir şey olduğunu hükümet iyi bilirdi. Ancak ilk safhası Çanakkale müdafaası gibi pek mühim ve nazik bir devirde geçen büyük bir mücadele sürecinde bütün milli kuvvetleri bir noktada toplamak zarureti karşısında bulunduğundan dolayı iyi bir gaye için bu fena vasıtayı kullanmayı kabul etmişti. O zamandan beri bu vasıta elden ele geçerek kullanıldı. Fakat artık epeyce bir zamandan beri görülüyor ki siyasi sansür faydasız, lüzumsuz ve hatta zararlı bir alet şeklini almıştır. Hükümetin sansürle takip ettiği gaye iyiyi bırakmak, fenaya mani olmak düşüncesi iken tatbikatta bazen ve hatta çoğunlukla iyiye de engel olunduğu görülüyordu. Bu da sansürün arzu edilen şekilde tatbikini temin edecek vesait bulunmamasından ileri gelmiştir. Her yerde olduğu gibi bizde de sansür geniş bir sahada tatbik edildiği zaman daima fenaya alet oluyordu. Bu vaziyet karşısında hükümet çoktan beri siyasi sansürü kaldırmayı düşünmüştü. Bunun için memurlarına verdiği emirlerde oldukça serbest hareket edilmesini tembih hatta bir kelime çıkarmak için bile uzun uzadıya düşünülmesini tavsiye ediyordu. Gerçekte epeyce bir zamandan beri gazeteler üzerinde siyasi sansür ancak ismen mevcut oldu, fiilen uygulanmadı. Her akşam siyasi sansüre giden provalar beyaz olarak dönüyorlardı. Bu kısa bir tecrübe olmuştu. Tecrübe gösterdi ki gazetelerden hiçbir kelime çıkarılmadığı zaman dahi fenalık hâsıl olmayacaktır. Bundan dolayı sansürü artık ismen de kaldırmak lazım geldi ve işte hükümet bu defa da buna karar veriyor. Hükümetin harp hali bütün cephelerde devam ettiği halde böyle bir karar vermesi haylice manidardır. Bu noktada iki husus bizim dikkatimizi çekmektedir. Birincisi hükümetin sansürü kaldırmakla bizzat kendi nefesine ve icraatına karşı olan emniyet göstermesidir. İkincisi Osmanlı matbuatının hamiyet ve idrakine karşı duyduğu itimattır. Gerçekte hükümet kendi nefisinden ve icraatından emin olmasaydı diğer muharip devletlerde ve Fransa’da dahi tatbik edilen sansürü bizde kaldırmaya ne cesaret eder ne de lüzum görürdü. Sansürü kaldırmakla hükümet bu cesareti kendisinde hissetmiştir. Çünkü faaliyet ve icraatından emindir...”¹⁰¹

Vakit gazetesinde de “Sansürün İlgası” başlıklı başyazıda siyasi sansürün kaldırılması meselesine değinildi. Yazı da “Harp zamanında memlekette uygulamaya konulan sansür yine harp zamanında kaldırılmıştır. Sansürün kaldırılması memleketimiz için emsalsiz bir kuvvet alametidir.” denildikten sonra savaş dönemindeki karışıklık ve çekilen zorluklardan bahsedildi. Ardın da şu ifadeler kullanıldı: “Şurasını iddia edeceğimiz ki sansür olmasaydı memleketteki iktisadi işler hiçbir zaman bu günkü şekli alamazdı. Askeri sansürün mutedil bazı şekilleri esasen harp zamanında memleketin kuvvet ve mukavemetini muhafaza maksadıyla uygulandığı halde bizdeki askeri ve siyasi sansürün gittikçe aldığı şekil bilakis hakiki menfaatlerimizin gözden uzak kalmasına sebep oldu.

¹⁰⁰ Ahmed Emin Yalman, *Gördüklerim, Geçirdiklerim*, Cilt: 1, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s. 297.

¹⁰¹ *Tanin*, 10 Haziran 1334-1918, Numro: 3413, s. 1.

Hükûmetin bu yolda bir sansür bulundurmasını hiçbir zaman arzu etmediğine şüphemiz yoktur. Sansüre verilen şekil yakın vakitlere kadar mevcut olan neticeleri kendi kendine hâsıl etti. Az bir maaşla sansür vazifesiyle görevlendirilen ve aynı zamanda çeşitli makamlara karşı sorumlu olan sansür memurları için vazifelerini hususunda yalnız bir gaye vardı. O da mesuliyete maruz kalmamak. Bu yüzden yazılarda küçük bir tereddüt hissettiklerinde büyük bir zahmet ve düşünce mahsulü olan yazıyı sansür ediyorlar ya da bir kısım yazılara ‘tehir’ işaretini koyuyorlardı. Bu yüzden sansürün tazyiki matbuatımızın iki üç seneden beri memleket dâhilinde vazifesini görmesine mani olduğu gibi hariçte de itibar ve nüfuzunun yok olmasına sebep oluyordu. Siyasi sansürden geçen bir makale, dışarıda milli emel ve hislerin bir nişanesi değil hükûmetin yayımlanmasını uygun bulduğu birkaç satır yazı demekti. Sansürün tazyiki altında bulunan matbuat yayınının dışarıda ciddiyete alınmasını beklemek mümkün değildir. Matbuatın içeride vazifesini yapması ve dışarıya karşı nüfuz ve itibar kazanması ancak sansürün kaldırılmasıyla mümkün olabilirdi. Hükûmet bunu yaptı. Bu da matbuata karşı bir itimat gösterisi anlamına gelir. Matbuatın eleştirilerine göğüs germeyi göze alan hükûmet kuvvetinden emindir. Bu yüzden matbuata gösterdiği itimadında yanılmayacaktır.”¹⁰² Aslında Vakit gazetesinde ki bu yazı da sansürün çokta iyi bir şekilde işlemediği, yetkili kişilerin görevlerini çok sağlıklı bir şekilde yapmadıkları da ifade edilmekteydi.

Tasvir-i Efkâr gazetesinde de “Siyasi Sansürün İlgası” başlıklı yazıda “Birkaç gündün beri Osmanlı matbuatı üzerinden sansürün siyasi kısmı tamamen kaldırılmıştır. Bu durumun daha fazla devam etmesine katlanamazdık.” denilmekte ve sansürün kaldırılmasından duyulan memnuniyet belirtilmekteydi. Yine yazının devamında da “Hükûmetin sansür kararı ile bizde yalnız askeri sansür kalmıştır. Hükûmetin sansürü ilga etmesi yalnız hürriyet perverliğinden ileri gelmiyor, aynı zamanda matbuatımızın idrak ve hamiyetine itimadından da ileri geliyor. Aksi halde hükûmetin harp zamanında sansürü diğer muharip ülkelerin tamamında olduğu gibi idame ettirmesinden tabii bir şey olamaz ve nihayet buna denilecek sözde bulunamazdı.” ifadeleri kullanılmaktaydı.¹⁰³

Siyasi sansürün kaldırılması ile ilgili olarak Osmanlı Matbuat Cemiyeti de yayımladığı bildiri de, harici meseleler ile birlikte siyasi sansürün kaldırılması hususunda çaba sarf ettiğini belirtti. Cemiyetin siyasi sansürün kaldırılmasını hükûmetin matbuat hakkında beslediği olumlu düşünceler ve itimada delil şeklinde telakki edildiğini, bu itimada karşı aynı şekilde mukabele edilmesini temin için elinden gelen gayreti sarf etmeye karar verdiğini işaret etti.¹⁰⁴

Yukarıda bahsi geçen yazılardan sonra da siyasi sansürün kaldırılması hakkında olumlu yazılar yayımlanmaya devam etti. Örneğin İkdâm gazetesinde çıkan “Matbuat” isimli başyazı da önce matbuatın öneminden bahsediliyor, ardından da özgür olmayan matbuatın çalışmayacağı, Osmanlı matbuatının önündeki engellerin ne şekilde kaldırılacağı üzerinde duruluyordu.¹⁰⁵

¹⁰² Ahmed Emin, “Sansürün İlgası”, *Vakit*, 12 Haziran 1334-1918, Numro: 234, s. 1; Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 42.

¹⁰³ Yunus Nadi, “Siyasi Sansürün İlgası”, *Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1334-1918, Numro: 2483, s. 1.

¹⁰⁴ *Sabah*, 17 Haziran 1334-1918, Numro: 10269, s. 1.

¹⁰⁵ *İkdâm*, 29 Haziran 1334-1918, Numro: 7683, s. 1; Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 45.

Siyasi sansürün kaldırılması ile hükümet aslında basının siyasi yönlerden kendisini eleştirmesine de izin vermiş oluyordu. Sadece hükümet taraftarı gazetecilerin değil muhalif gazetecilerin yazılarına müsaade edilmesi bunun bir göstergesi idi.¹⁰⁶ Örneğin muhaliflerden Refik Halid hatıralarında bu süreçte sürgünden dönmesine ve özellikle tekrar yazı yazmasına neden izin verildiğini bilmediğini belirtmiştir. Ancak hükümet açısından bu durum genel bir planın parçası olarak eski muhaliflere kontrollü basında görev verip denetimli bir şekilde muhalif haberler yayımlamak düşüncesinden ileri gelmiş olabilir. Zaten bu süreçte İttihat ve Terakki içindeki ılımlı muhalif grubun eleştirileri de artmış olduğundan muhaliflerin kontrollü haberleri de yayımlanabilirdi.

Bahsi geçen durum sadece matbuat ile ilgili değildi siyasi açıdan da aynı durum söz konusu idi. İttihat ve Terakki'de partinin gidişatını eleştiren mutediller önceleri susturulurlarken, 1918 Temmuz ayı başlarına doğru bunların bir muhalefet partisi kurma düşünceleri de hoş görülme hatta teşvik edilmeye başlanmıştı. Sadrazam Talat Paşa da bu kişileri teşvik edenlerin başında geliyordu.¹⁰⁷ Talat Paşa'nın muhaliflerin basına dönmelerini desteklemekle kalmayıp, sürgündeki bazı politikacıları da İstanbul'a çağırıp bir muhalefet oluşturmak üzere politikaya dönme önerileri de bu döneme rastlamaktadır.¹⁰⁸ İttihat ve Terakki'nin kendi içerisindeki mutedilleri parti kurma konusunda teşvik etmesi düşünüldüğünde muhaliflerin gazetelerde kontrollü bir şekilde yazı yazmalarını kabul etmesi de normal bir durum olarak kabul edilebilir.

Ancak siyasi sansürün kaldırılması sonrası sürece bakıldığında muhalifler henüz örgütlenememişler ve belli başlı bir gazeteye sahip değillerdi. Bu yüzden de mevcut basın genelde ittihatçı olduğu için eleştirilerde ılımlı bir boyuttaydı.¹⁰⁹ Hatta toplumun içinde bulunduğu durumun gerçekçi bir şekilde yansıtılması girişimleri azdı da denilebilir.¹¹⁰ Eleştirilerde çoğunlukla harp yıllarının yolsuzlukları üzerinde duruluyordu. Fakat Talat Paşa Hükümetinin istifa edip (7 Ekim 1918) Ahmet İzzet Paşa Hükümetinin kurulmasından (14 Ekim 1918) sonra durum değişti. Hürriyet ve İtilafçı yazarlar gazetelerde yazmaya başladılar. Bundan sonra basında bir iç mücadele ortaya çıkmaya başladı.¹¹¹ Basındaki bu iç mücadelenin en iyi göstergelerinden birisi Ahmet İzzet Paşa Hükümetinin kurulduğu gün Sabah gazetesinin bir ilan vererek yarından itibaren gazetenin başyazarlarını ünlü muhaliflerden Ali Kemal'in yazacağını duyurmasıydı.¹¹² Tabi her ne kadar sansür konusunda yumuşama olsa da mevcut duruma yönelik eleştiriler yukarıda da değinildiği gibi genel anlamda ilk olarak sert değillerdi. Hatta İttihat ve Terakki yöneticilerinin İstanbul'dan ayrıldıkları tarihe kadar Ali Kemal ve Velid Ebüzziya dışarıda bırakılacak olursa diğer gazeteciler açık bir ittihatçı düşmanlığı göstermekten kaçındılar. Ancak ittihatçı liderler İstanbul'dan ayrıldıktan sonra her

¹⁰⁶ Özkan, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁰⁷ Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 45.

¹⁰⁸ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 23-24; Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 46.

¹⁰⁹ Özkan, *a.g.e.*, s. 139.

¹¹⁰ Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 47.

¹¹¹ Falih Rıfıkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, s. 147; Özkan, *a.g.e.*, s. 140.

¹¹² Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebül Yayınları, İstanbul, 1969, s. 32; Özkan, *a.g.e.*, s. 140.

tarafından üşüşen muhalifler aşırı dilli gazeteler çıkarmaya başlayınca koyu ve karanlık bir anarşi görünümünü kısa bir zaman zarfında ortalığı kapladı.¹¹³ Zaten bu süreçte de 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzası üzerine yürürlükte olan askeri sansürde lağvedildi.¹¹⁴

Mütarekeden sonra İstanbul'da gerek ittihatçı kimliği ile gerekse muhalif kimlikle birçok gazete çıktı. Basında bir ittihatçı itilafçı kavgası başladı. Bu yüzden ilerleyen dönemde matbuata tekrardan sansür uygulandı.

Sonuç

Sansür, toplum veya devlet açısından zararlı olabileceğine inanılan çeşitli yayınların, haberleşmenin veya gönderilecek başkaca şeylerin resmi otorite yani devlet tarafından kontrole tabi tutulması ve gerekirse yasaklanmasıdır. Osmanlı Devleti'nde de matbaanın kullanılmaya başlanmasından sonra gelişen baskı tekniği ve özellikle Tanzimat Dönemi'nde gelişmeye başlayan matbuata karşı bu dönem içerisinde çeşitli yasaklamalar getirilmiş, sansür uygulanmıştır. Bunun en önemli sebebi olarak da bazı yayınların hem devlet yönetimi açısından zararlı bulunması hem de genel ahlak ve adaba aykırı bulunmaları hususu gösterilmiştir. Bu yasaklamalar ve sansür Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Gerek Birinci Meşrutiyet Döneminde gerekse İkinci Meşrutiyet Döneminde farklı şekillerde uygulanmıştır.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sürecinde önce İtilaf Devletlerine (İngiltere, Fransa, Rusya) ittifak tekliflerinde bulunmuş ancak onlardan olumlu bir cevap alamayınca doğal olarak Almanya'ya yönelmiştir. Nihai noktada Almanya'nın savaşı kazanacağına duyulan inancın da bir neticesi olarak Almanya ile aralarında 2 Ağustos 1914 tarihinde bir ittifak antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti tarafından Birinci Dünya Savaşı döneminde sansür uygulamasının serüveni de bu ittifak antlaşmasının hemen arkasından başlamıştır. Osmanlı Devleti 2 Ağustos'ta Almanya ile bu antlaşmayı imzaladığı gün hemen genel seferberlik ilan etti. Seferberlik emri farklı şekillerde halka duyurularak halkın seferberlik emrine riayet etmesi sağlanmaya çalışıldı. Bundan dolayı seferberlik ile ilgili matbuat aracılığı ile de çeşitli haberler yayımlandı.

Osmanlı Devleti tarafından genel seferberlik ilan edildikten hemen sonra sansür kararı da alındı. Ertesi gün de ordu hakkında yayın yasağına ilişkin bir tebligat yayımlandı. Arkasından da yine yayımlanan daha kapsamlı talimatname ile sansürün uygulama şekli hakkında dikkat edilmesi gereken hususlar belirtildi. Bazen ilerleyen dönemlerde bu talimatnamelerin maddelerinin uygulama şekline yönelik yeni açıklamalar ya da düzenlemeler de yapıldı. Alınan sansür kararına göre, matbuat aracılığı ile ordu veya donanma hakkında yayın yapmak yasak olacaktı, hatta askeri bilgilerin yayımlanması ya da kamuoyu ile paylaşılması suç sayılacaktı. Yayınlayanlar hakkında gerekli cezai işlemler yapılacak, sorumlu müdürleri Divan-ı Harbi Örfilere verileceklerdi. Yine bazı istisnalar (bazı resmi haberleşme ve telgraflar) dışında haberleşme, telgraflar, mektuplar, posta paketleri, yolcular sansür çerçevesinde kontrole tabi tutulacaklardı.

¹¹³ Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918*, s. 56-58.

¹¹⁴ *İkdam*, 2 Teşrin-i sâni (Kasım) 1334-1918, Numro: 7803, s. 1.

Bunlar vasıtası ile önemli bilgilerin dışarı çıkmasının önüne geçilecekti. Sansür uygulaması da kurulacak sansür müfettişlikleri tarafından yürütülecekti.

Alınan sansür kararı Osmanlı Devleti'nde bazı noktalarda aksamalar olmakla beraber uygulanmış ve gerek matbuat gerekse haberleşme kontrolden geçirilmiştir. Savaş dönemine bakıldığında Osmanlı Devleti genel olarak Çanakkale Cephesi bir kenara bırakılacak olursa çok ciddi başarılar gösterememiş ve nihayetinde de mağlup olmuştur. Dönemin matbuatında bu yenilgilerle ilgili doğru düzgün habere rastlamak mümkün değildir. Sansürden dolayı gazeteler bu konuda yayın yapamamışlardır veya hükûmetin onayladığı haberlerin dışında bir yazı yayımlayamamışlardır. Matbuat ve haberleşme üzerindeki sıkı kontrol 1917 yılına kadar devam etmiştir. Sansür 1917 yılının ikinci yarısından itibaren kısmen yumuşatılmaya başlanmıştır. Bunun en önemli sebebi de savaşın sonuna doğru Osmanlı Devleti hem iyiden iyiye güç kaybettiğinden ve hem de zaman zaman müttefikleri ile bazı siyasi konularda anlaşmazlığa düştüğünden matbuat vasıtası ile yapılacak barış görüşmeleri için kamuoyu oluşturma düşüncesidir.

1917 yılının ikinci yarısından itibaren kısmi bazı konularda yumuşatılmaya başlanılan siyasi sansür 1918 yılı yaz aylarından itibaren de kontrollü bir şekilde yine gevşetilmiştir. Nihayetinde de 9 Haziran 1918 tarihinde siyasi sansürün kaldırıldığı duyurulmuştur. Siyasi sansür kaldırılmış olmakla birlikte askeri sansür devam etmiştir. Hatta bunun için yeni ayrı bir talimatname daha hazırlanmıştır. 11 Haziran 1918'de sansür daha da gevşetilmiş, ancak yine de daha önce hazırlanan talimatnameye göre gazeteler bir şeyin harp sırrı olup olmadığı hakkında tereddüt ederlerse, danışmaları için kendilerine bir makam gösterilmiştir.

Sansürün kaldırılmasından sonra Türk basınında bu defa muhaliflerin de yazmaya başlamasıyla bir iktidar muhalefet kavgası, savaş dönemindeki yolsuzluklardan dolayı karşılıklı bir suçlama kavgası, bir iç mücadele baş göstermiş, tam bir kaotik ortam doğmuştur. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra askeri sansürde kaldırılmıştır. Zaten Mondros Mütarekesi'nin imzalanıp Osmanlı Devleti'nin savaştan çekilmesi ile haberleşme sistemi de İtilaf Devletlerinin kontrolüne geçmiştir. Sansürün tamamen kaldırılmasından sonra matbuattaki fikir karışıklığı devam edince ilerleyen dönemde tekrar bu uygulamaya başvurulmuştur.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Cilt: I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130.

Gazeteler

İkdam

Sabah

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Vakit

Kitaplar ve Makaleler

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, Cilt: 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993.

ATAY, Falih Rıfki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul.

ATNUR, İbrahim Ethem, “Avusturya-Macaristan Diplomatik Yazışmalarında Doğu Anadolu’da Türklere Uygulanan Kırım (1918)”, *I. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, (2-4 Mayıs 2012 Erzurum)*, Editörler: Tolga Başak-Mevlüt Yüksel, 2014, SS. 169-175.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa (1908-1914)*, Cilt: 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.

AYVAZOĞLU, Beşir, *Edebiyatın Çanakkale’yle İmtihanı, Arıburnu ve Seddülbahir’de On Gün*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015.

BABACAN, Hasan, *Mehmed Talat Paşa (1874-1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005.

BALCI, Ramazan, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2007.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: II, Kısım: IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

CEYLAN, Ayhan, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımlarında Hukuki Düzen (1839-1876)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı: I, 2006, SS. 139-155.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2013.

ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

GÖZTEPE, Tark Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1969.

Halil Mentеше’nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

- Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, Alfa Arşiv, İstanbul, 2013.
- İNÜĞÜR, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 1993.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- KAŞIYUĞUN, Ali, “Osmanlı Devleti’nin 1. Dünya Savaşı’na Girmeden Önceki İttifak Arayışları”, *History Studies*, Volume: 1/1, 2009, SS. 318-341.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet, I. Dünya Savaşı’nda Ulusal Güvenlik ve Dil Bilir Eleman İhtiyacı, *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 25, Sayı: 48, Şubat 2000, SS. 143-147.
- KOLOĞLU, Orhan, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918 Zaferi Nihai’den Tam Teslimiyete*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000.
- KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2013.
- KORKMAZ, Ender, “Mondros Mütarekesi Döneminde Sansür”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 19-20, SS. 29-56.
- LÜLECİ, Abdullah, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014.
- MAZICI, Nurşen, “1930’a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 18, Cilt: 5, SS. 131-154.
- ODYAKMAZ, Necla, “Osmanlı’da Anayasal Düzenlemeler ve Basına Etkileri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16 (2003), SS. 211-233.
- ÖĞÜN, Tuncay - SİBGATULLİNA, Alfina, “Türklerin ve Rusların Gözüyle 100’üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti’nin 1. Dünya Savaşı’na Girişi”, *History Studies*, Volume: 5, Issue: 6 (November 2013), SS. 89-111.
- ÖZKAN, Asaf, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Askeri ve Mülki Bürokraside Tasfiyeler Askeri ve Mülki Heyet-i Mahsusalar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014.
- SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım, I. Dünya Harbi*, Cilt: 1, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.
- SELÇUK, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Harbiye Nezareti’nin ‘Çanakkale Kahramanlığını Yaşatma’ Amaçlı Faaliyetleri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, I/2 (2012), SS. 195-242.
- SELEK, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- SEYHAN, Salih, “II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler”, *Turkish Studies*, Volume: 8/3, Winter 2013, SS. 494-516.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005.
- Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.
- UCA, Alaattin, “1915 Yılında Yayınlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3 Sayı: 3 (2003), SS. 169-183.
- ULUSOY NALCIOĞLU, Belkis, “Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basının İlkleri”, *Manas Journal of Social Studies*, Volume: 7, Issue: 14, SS. 253-267.
- WALLACH, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Çeviren: Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985.
- YALMAN, Ahmed Emin, *Gördüklerim, Geçirdiklerim*, Cilt:1, Yenilik Matbaası, İstanbul, 1970.
- Ziya Şakir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, Fuat Gücüyener Anadolu Kitap Deposu, İstanbul, 1944.

ATATÜRK DEVRİ TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ THE ATATÜRK PERIOD FRANCE AND TURKEY RELATIONS

HÜSEYİN BULUT

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali YILDIRIM Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü.
Dr. Lecturer, Erzincan Binali YILDIRIM University, Faculty of Education, Department of Basic Education
hbulut@erzincan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-9158-2883>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 02.02.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 26.04.2018

Sayfa-*Pages* : 539-548

 : <http://dx.doi.org/10.14929/Turkiyat3884>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

ATATÜRK DEVRİ TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ
THE ATATÜRK PERIOD FRANCE AND TURKEY RELATIONS

HÜSEYİN BULUT

Öz

I. Dünya Savaşı sonucunda galip devletler, Osmanlı Devleti'nin biran önce parçalanmasını bekliyorlardı. Ancak Fransa, menfaatleri gereği Osmanlı'nın parçalanmasını istemiyordu. Fransızların Türklere karşı askeri bir üstünlük sağlaması çok zordu. Fransızların en önemli çekinceleri ekonomik kaygılardan kaynaklanıyordu.

Bu sebeplerden dolayı Fransızlar, siyasi arayışlara girmişler, Mustafa Kemal ile görüşme yollarını aramışlardır. Bunu çok iyi değerlendiren Mustafa Kemal, Fransızlarla İtilaf Devletlerinin denge unsurunu bozacak hamleler yapmaya başlamıştır. Fransızlarla imzalanan Ankara Antlaşması ile Türk – Fransız ilişkileri oldukça yapıcı bir hal almıştır. Bu anlaşma neticesinde Türk milli bağımsızlık hareketi gücünü dağıtmadan emperyalist güçlere karşı daha diri bir savunma imkânına kavuşmuştur. 12 Ağustos 1926 yılında meydana gelen Bozkurt Lotus gemilerinin çarpışması ile uluslararası hukuk alanında ilk başarı kazanılarak, Lahey Adalet Divanı'nın 7 Eylül 1927 tarihinde verdiği kararlar da, Türk yargısının bağımsız olduğu uluslararası bir mahkemede Dünya'ya gösterilmiştir. Atatürk döneminde Türkiye ile Fransa arasındaki problemlerden birisi Hatay Meselesi idi. Bu dönemde yapılan anlaşmalarla Hatay artık sancak olarak anılmayıp Hatay Cumhuriyeti olarak ayrı bir devlet olarak tanınmış olup, sonrasında Hatay Meclisi'nin 29 Haziran 1939'da yaptığı son toplantıda Hatay oy birliğiyle Anavatanı katılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Fransa, Sovyetler Birliği, Ankara Antlaşması, Moskova Antlaşması, Lozan.

Abstract

As a result of The First World War, the victorious states were waiting for The Ottoman State to disintegrate as soon as possible. However, France did not want The Ottoman to break down due to its advantages. It was very difficult for The French to have a military superiority against The Turks. The most important worries of The French were due to the economic concerns.

Because of these reasons, The French turned to the political pursuits, and called for a meeting with Mustafa Kemal. Mustafa Kemal, who evaluated this very well, began to make actions to break the balance of entente states with the French. With The Ankara Treaty signed with The French, Turkish – French relations became quite constructive. As a result of this treaty, The Turkish Independence movement obtained a better defense against the imperialist forces without disturbing its power. With the battle of the Bozkurt Lotus ships, which took place on August 12, 1926, the first success in international law was gained and the decision of The Hague Court of Justice on September 7, 1927 was shown to the world in an international court where the Turkish judiciary is independent. Atatürk's period in Hatay Problem was one of the problems between Turkey and France. With the agreements made in this period, Hatay is no longer referred to as a sancak but is known as a separate state as Hatay Republic, Hatay Parliament participated in the last meeting of Hatay on 29 June 1939 after Hatay participated in the Motherland.

Key Words: Turkey, France, The Soviet Union, The Ankara Treaty, The Moscow Treaty, Lozan.

Milli Mücadele Dönemi Türk- Fransız İlişkileri Franklin Bouillon'un resmi olarak Ankara'ya gelmesiyle birlikte yapılan görüşmeler sonunda, 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile TBMM Hükümeti'ni tanıyan Fransa Askeri birliklerini Kilikya'dan çekiyordu (Düstür 1929: 152-171). Askeri birliklerin boşaltılmasıyla Fransa 8.000 mavzer, 10 uçak, 5.000 at, 10.000 takım üniforma, sağlık gereçleri ve ilaçtan oluşan işgal ordusunun donatım ve gereçlerini 200 milyon Frank karşılığında Türkiye'ye sattı (Fromkin 1994: 540).

Ankara Antlaşması ile Türkiye'ye karşı müttefiklerin cephesi tamamen bölünmüştü. Çünkü Fransa tek başına hareket etmişti. Bu anlaşma TBMM Hükümeti'nin 16 Mart 1921 tarihinde Sovyetler Birliği ile imzaladığı Moskova Antlaşması'ndan sonra ikinci zaferi oldu. Ayrıca TBMM Hükümeti'nin uluslararası alandaki durumunu da güçlendirdi (Selek 1987: 74).

Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından sonra bu antlaşmayı genel bir barış değil de yerel bir barış olarak değerlendiren Fransızlarla İngilizler arasında büyük bir ihtilaf başladı. Fransa Kilikya'dan çekilerek Fransız halkını 500 milyon Frank tutarındaki masraftan kurtarmıştı. Ayrıca Fransa kendisi için daha önemli olan Kuzey Afrika topraklarındaki etkinliğini daha da arttırma imkânı buldu. Franklin Bouillon'a göre Fransa bu anlaşma ile Kuzey Afrika'daki eski konumunu tekrar elde etmişti. Sevr'in getirdiği sonuçları ortadan kaldıran Ankara Antlaşması Fransa'yı bölgede tek başına bırakmıştı. İngilizlerin bu kadar tepkili olmalarının asıl nedeni de buydu. İngiltere bölgedeki ekonomik çıkarlarını kaybetme korkusuna kapılmıştı. Adana'dan Nusaybin'e giden demir yolunun Türklere bırakılması da İngilizleri huzursuz etmiştir (Sonyel 1991: 203, Yavuz 1994: 150).

Ankara Antlaşmasının Misak-ı Milliyle tam olarak bağdaştığı söylenemez. Kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili de bir bilgi yoktur. Anlaşma ekleriyle birlikte Fransızlara birkaç ayrıcalık verilmesi karşılığında Türkiye'ye bazı kolaylıklar ve güvence sağlamıştır. Anlaşmaya ait dokuz belge ve bunlara dair cevap mektupları da eklidir (Soysal 1989: 49).

Bu eklerde şu konulara değinilmektedir: "Fransız Hükümeti'nin Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenliğini savunması; Fransızlara Harşit Vadisi'nde demir, krom, gümüş madenlerinin 99 yıl süreli ayrıcalık hakkı; İskenderun ve Antakya'da Türk ırkından memurlar kullanılması ve Türk kültürünü geliştirecek okullar kurulması; Türkiye'deki jandarma okulları için Fransız uzman sağlanması; Türkiye'deki Fransız öğretim, sağlık ve yardım kurumlarının varlıklarını sürdürmesi." Bu anlaşma Lozan'dan sonra da yürürlükte kaldı.

Ankara Antlaşması Türk-Fransız anlaşmazlığına nihai bir sonuç getirmedir. 1923 yılında Lozan Konferansı esnasında Türk heyetinin tam bağımsız devlet olabilmek için kaldırılmasını olmazsa olmaz olarak gördüğü Kapitülasyonların kaldırılması isteğine en çok karşı çıkan devlet Fransa oldu. Fransa'nın bu tutumu iki ülke arasındaki iyi ilişkileri sarsmakta gecikmedi.

1923'ten sonra Lozan Antlaşması'nı uygulamaya çalışan Türk Hükümeti'nin tutumları Fransa tarafından hoş karşılanmıyorsa da iki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen bazı problemler devam etmekteydi. Bunlardan birisi Fransız mandası altında bulunan Türkiye ve Suriye arasındaki sınır meselesiydi.

1921 yılında imzalanan Ankara Antlaşmasıyla Türkiye-Suriye sınırı belirlenmiş ancak İskenderun bölgesi için özel bir yönetim şekli kabul edilmişti. Ayrıca bu sınırı belirlemek için de karma bir komisyon çalışmalarına başlayacaktı. Lozan Barışı da bu hükümleri teyit etmişti. Karma Komisyon ancak 1925'te kurulabildi. Karma Komisyonunda bu sınır çiziminde problem çıkmış, 1926'da da doğrudan görüşmelere geçilmişti. 1926'da iki devlet anlaşmazlıkları barışçı yollarla halletmek için bir sözleşme yaptı(Uçarol 1995: 566).

Ancak bu sözleşme Fransa tarafından hemen imzalanmadı. Bunun sebebi de Türkiye-İngiltere arasında Musul anlaşmazlığının devam etmesiydi. Fransa, San-Remo Antlaşması'na göre İngiltere'yi destekliyordu. Bu bakımdan Türkiye Musul konusunda Milletler Cemiyeti'nin aldığı kararı kabul etmeye yönelince, Fransa da Türkiye'ye yaklaştı. Sonunda 30 Mayıs 1926'da Fransa Mandatarn bir devlet olarak Suriye ve Lübnan adına Ankara'da "Dostluk ve İyi Niyet Sözleşmesi" imzaladı. Bu sözleşmeden sonra da Suriye sınır meselesi çözümlenmedi(Uçarol 1995: 567).

Fransa'yla "Dostluk ve İyi Niyet Sözleşmesi" imzalanmasını takiben Bozkurt-Lotus gemilerinin çatma olayı meydana gelmiştir. 2 Ağustos 1926' da gece yarısına doğru İstanbul'a doğru yol alan ticaret gemisi Lotus ile Kuruçeşme'den Mersin'e doğru yola çıkan kömür yüklü Türk vapuru Bozkurt (Ersaydı 2010: 34) arasında Midilli adasının 5-6 mil ötesinde Sığı açıklarında açık denizde bir çatma olmuş, Bozkurt batmış, Bozkurt'un mürettebatından sekiz kişi ölmüştür. Lotus sağ kalan Türk mürettebat ve yolcuları almış ve yoluna devam etmiş, ertesi gün İstanbul'a ulaşmıştır. İstanbul'da Türk yargı makamları tedbirsizlik ve ihmal yüzünden ölüme sebebiyet verme suçundan hem Bozkurt gemi kaptanı Hasan Bey'i hem de çatma esnasında Lotus'da nöbetçi kaptan olan Monsieur Jan Deamons'u tutuklamıştır.

Bu olay, Türkiye ile Fransa arasında önemli bir anlaşmazlık yaratmıştır. Fransa, diplomasi yoluyla Türkiye'nin yetkisizliğinde ısrarla, Fransız nöbetçi kaptanın tahliyesini istemiştir. Türkiye bu talebi reddederek, 2 Eylül 1926 tarihinde, Fransa muvafakat ettiği takdirde "ihtilafın La Haye'deki Mahkemenin yargı yetkisine gönderilmesine hiçbir itirazının olmayacağını" deklare etmiştir (Balçioğlu 2004: 89). Türk ve Fransız heyetleri tahkimnamenin hazırlanması için bir araya gelmiş ve 12 Ekim 1926 tarihinde tahkimname imzalanmıştır(Karakuş 2013: 50). Tarafların tahkimname ile Divan'a gitmeleri Türkiye'nin cesaretini ve uluslararası hukuka olan güvenini göstermiştir. Divan'ın verdiği kararda Mahmut Esat'ın payı çok büyüktür(Balçioğlu ve Kütükçü 2010: 104).

Tahkimnamenin hazırlanması ve davanın görülmesi sürecinde Türkiye'yi Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey temsil ve müdafaa etmiştir. Bu hususta Mahmut Esat Bey anılarında şöyle demektedir;

"Bir gün Atatürk beni nezdlerine çağırdılar, meseleyi bir daha izah etmemi istediler. Anlattım ve sözlerimi şöyle tamamladım..

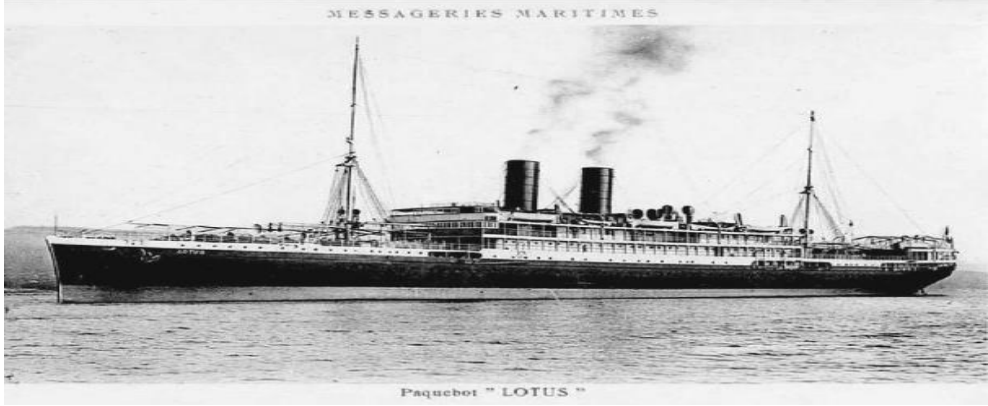
-Paşam, La Haye Adalet Divanı'na gidelim. Kimin haklı olduğu orada meydana çıksın. Ben hakkımdan eminim, müsaade ederseniz davamızı ben müdafaa edeyim. KAYBEDERSEM BİR DAHA MEMLEKETE DÖNMEM, FAKAT KAZANACAĞIZ!

Bu sözler üzerine Atatürk bana;

-Güle güle git. KAZANACAKSIN. KAZANAMAZSAN BİLE MEMLEKET SENİ BAĞRINA BASACAKTIR!, dedi.”

Mahmut Esat Bey bu dava ile bizzat ilgilenmiştir (Karakuş 2013: 50).

Lotus Gemisi

Kaynak: <http://www.fortunes-de-mer.com/mer/en/18-court-cases.html> (Son Erişim Tarihi: 01.02.2018)

Bozkurt - Lotus davası Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından Beynelmîlel Divan-ı Adalet'e tevdi edilen muhtıra Türkiye Adliye Vekili Mahmud Esad (Altamira 1927: 24);

“1926 Ağustosun 2. günü akşam saat 4.23'de Adalar Denizi'nde seyr açıklarında Midilli Adasına yaklaşık 6 mil Bozkurt adlı Türk vapuru ile Fransız bayraklı Müsajrı Maritim Kumpanyasına ait Lotus gemisi arasında husule gelen müsaademe Bozkurt'un batmasını ve sekiz Türk vatandaşının ölümünü mucip olmuştur. Bozkurt'un süvarisiyle birkaç taifesini kurtarıp almış olan Fransız vapuru 3 Ağustos'ta İstanbul limanına gelip demir attı. Vakada ölenlerin aileleri tarafından açılan dava üzerine Türk adliyesi, müsademe esnasında Bozkurt gemisine kumanda eden Türk vatandaşı Hüseyin ile aynı zamanda Fransız Lotus gemisinin kaptan köprüsünde vardiyada bulunan Fransız tebaasından kaptan Jan Demons alehlerinde cezaen takibat yapmağa ibtidar etti.”

Fransa Harbiye Nazırı mösyö Bryan Pariste 28 Ağustos 1926 tarihinde Türkiye safirine vaaki beyanında kazanın mecut olduğu nüfus zayıyatından dolayı tesirlerini beyan etmekle beraber adli salahiyet ve tesis hakkındaki itilafnamenin on beşinci maddesi müfadinca Türkiye adliyesinin bu gibi takibatı icrasına salahiyeti olmadığı bu itibarla iş bu takibatın Beynelmîlel hukuk esasları ile tezat teşkil ettiği hususlarına işaret etti. Türk adliyesinin salahiyetini kullanması hususunun Beynelmîlel esasları ile ve bil-netice ve 15. Madde müfadi ile tezadı teşkil ettiği fikrine olmayan Türk Hükümeti Fransız Hükümeti'nin bu tarz müşahedesine iştirak etmedi.

İstinat edilmek istenilen 15 inci maddenin metni şudur Her türlü hususlarda 16. maddenin ahkâmı mahfuz kalmak şartıyla Türkiye ile sair akit devletlerin arasında tehdis edecek adli salahiyet meselesi Beynelmîlelin hukuk esaslarına tevkihten hal edilecektir.

Muhtelif tabiiyette iki gemi arasında açık denizde vukua gelen müsademeler için derpiş edilen bütün hal tarzları zikir edildiği gibi Türkiye'nin lehinedir.

Devletlerin cezai ehliyeti hususunda tatbik edilmekte olan üç tarzın üçü de Türkiye lehine tatbik edilebilir.

Doğrudan doğruya ve asgari surette mesele ile alakadar ve bütün devletlerin tarafından müşterek bir itilaf ile kabul edilmiş olup Türkiye aleyhinde delil olarak kullanılabilen bir tek Beynelmîl hukuk kaidesi mevcut değildir.

Böyle bir kaide mevcut olmadığı için Türkiye hukuk Beynelmîl kaideleri ve netice neticeten adli salahiyet ve tesis hakkındaki mukavelenamenin 15 inci maddesine muhalif olarak salahiyet istimal etmiş değildir.

Bundan dolayı Türkiye'nin hukuk hükümraniyesi hukuk hükümrani Beynelmîl hukukun esasını teşkil ettiğinden dolayı bu neviden bir Kaide ile tahdid edilmemiştir ve bu suretle Türkiye Bozkurt Lotus hadisesinde cezai takibat icrasına salahiyettardır. Şurası şüphesizdir ki Beynelmîl Daimi Adalet Divanı'nın beşeriyet ve tarih karşısında ittihaz edeceği karar her ne olursa olsun mezkur kararın tesirleri yalnız Türkiye ve Fransa'ya münhasır kalmayacaktır. Karar Beynelmîl Cemiyeti'nin bütün azası için çizilmiş bir hatt-ı hareket vesait ve ehemmiyetinde bulunacaktır. Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin bu hususta sarf ettiği ve gayret yalnız Bozkurt Lotus davasının Salih ayetinin mevcut olduğunu İraneye matuf olmayıp fakat Beynelmîl mahiyetinde bir hakkın izharına ait bir endişe hissiyle de hareket edilemez hususuna Ali Divanı nazar-ı dikkatini samimiyetle celb etmek istiyoruz.

Muasır medeniyet hukukuyla bundan ihbar eden vazifeleri büyük bir vücut-ı âşikane ile benimsemiş olan Türk milleti için Beynelmîl hukuk kaideleri hilafına harekât etmekte bir faide mevcut olmadığını ilave etmek faydasız idea ediyoruz, Bilakis büyük prensiplere mütevait sayesinde ki Türkiye'nin müttemden cemiyet azasıyla daima temas halinde bulunması ve onlarla bir tek vücut teşkil etmesi kabul olacaktır, Diğer taraftan mevcut bir destura muhalefet halinde Fransa gibi devletler Cemaati arasında bir tek devletçe fikri kafi değildir. Çünkü işbu cemaatin kafesi tarafından mecburi surette müzahir kabul olmuş bir kaide vazi. Ancak cemaatin irade ve muvaffakiyeti ile kabildir. Bundan dolayıdır ki tahkik ettirdiği İstiklal ve hâkimiyeti için payansız bir aşk ile mütehasıs olan Türk milleti hiçbir Beynelmîl hukuk desturuna müstenit olmadığı gibi adili istiklalini tehdit eder mahiyette gördüğü Fransız noktayı nazarını kabul etmek istememiş ve Lozan muahedenamesi akd eden devletlerin seri ve muvaffakiyetleriyle ilgasına istihsal ettiği istisnai rejimden ayrılmış ve müsavi şerait dâhilinde davayı hal edilmek üzere Lahey Beynelmîl Adalet Divanı Ali salahiyetine arz etmek hususunda mutabık kalınmıştır Bundan dolayı davanın Lahey Türkiye'nin adli salahiyeti lehine karar vermesini mercudur.”

Bozkurt - Lotus davası Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti tarafından Beynelmîlel Daimî Divan-ı Adalet'e tevdi edilen mukâbil muhtıra Mahmud Esad (Türkiye Cumhuriyeti Adliye Vekili) (Altamira 1927: 72);

- 1) İkamet ve selahiyeti adliye müteallik mukavelename'nin 15 inci maddesi Türk adliye selahiyeti tamamen ve kati suretle yalnız 16 ncı maddenin kaydı tahtında olarak hukuk düveli kuvadına tevki ettirmektedir. kendisine başka bir mana atıf edilmek suretiyle bu maddenin herhangi bir kady ve tefsire tahmili olmadığı muhakkaktır.
- 2) Binaenaleyh Türkiye ecnebileri alakadar eden herhangi bir hadise de bu madde mevcudiyeti mucibince adli selahiyetini ihtimal ederek hukuku düvel-i kuvadına müvafık hareket etmekten başka bir endişesi yoktur.
- 3) İtalyan Ceza Kanunu'ndan aynen iktibas edilen Türk Ceza Kanunu altıncı maddesi hukuku düvel-i kuvadına muhalif değildir. Açık denizlerde seyreden gemiler taşıdıkları sancağın mensup olduğu hükümet arazisinden maadut olmasına ve hadisemizde cürmün mahalli Türk bayrağı hamil Bozkurt vapuru bulunmasına göre durum kendi arazisi dâhilinde vuku bulmuş gibi Türkiye takibatı icrasına selahiyettardır. Nitekim Ahvali mümasile teyid ve ispat etmektedir.
- 4) Bozkurt Lotus meselesi mürettebat bir cürüm vaziyetini teşkil etmemesine nazaran Fransa'dan iktibas ettiğimiz ceza usul muhakemesi Türk suvarisiyle beraber aynı zamanda Fransız suvarisinde mürettebat takibat tabii tutulmasını emreder. bu cihette muallifin arasının ve bütün memleketler kuvanienin tahtı tasdikini nedir bu nokta-i nazardan dahi Türkiye selahiyet ini istimilde haklıdır.
- 5) Mesele münhasıran müsaademei nokta-i nazarından derpiş edilse dahi Türkiye'nin hukuken aşikar olan selahiyetini mani ve tevki edecek cezai mahiyette bir hukuk-u düvele kaidesi mevcut olmadığına göre Türkiye takibat cezai icrasına selahiyettardır. Maruz esbaba Divanı Ali'nin Türk Adliyesi lehine karar itaası rica olunur.

Ankara 11 Mayıs 1927

Türkiye Cumhuriyeti Adliye Vekili Doktor Mahmut Esat

Bozkurt - Lotus davası Fransa Cumhuriyeti Hükümeti tarafından Beynelmîlel Daimî Divan-ı Adalet'e tevdi edilen muhtıra (Altamira 1927: 72);

“Türk ve Fransa hükümetleri arasında tahdis edilen selahiyet kazaiye meselesinin halini beynelmîlel sulh mahkemesine daimisine havale havale etmek hususunda meyanelerinde imza ve tabi edildikleri teşrini evvel 1926 tarihli tahkim nameyi 4 kânunusani 1926 tarihinde beynelmîlel sulh mahkemesine tebliğ eylemişlerdir. 23 Temmuz 1924 tarihli Ahitnamenin 15 maddesi ahkâmına rağmen hukuku düvel prensipleri hilafına harekât ettiğini iddiasındadır”. Fransa Cumhuriyeti Hükümeti tarafından Beynelmîlel Daimî Divan-ı Adalet'e tevdi edilen muhtırada; Türk adli mercilerin başlattığı yargılamanın 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nın İkamet ve Adli Salâhiyet Sözleşmesi'nin 15. maddesine olduğunu ve Beynelmîlel Hukuk prensiplerine aykırı olarak Fransız bayraklı geminin mürettebatının yargılandığını öne sürmüştür”

Bozkurt - Lotus davasında Divan-ı Adalet kararı (Altamira 1927: 72);

“Hususat-ı atıyeeye veçhen aranın inkısamı neticesinde reisin rey münzamına binaen ekseriyetle karar vermiştir şöyle ki;

12 Ağustos 1926 tarihinde Fransız lotus vapuruyla Türk Bozkurt vapurları beyninde vukua gelen müsademe neticesinde ve Fransız vapurunun İstanbul'a vusulünü müteakip Türk kanunlarına tevfikan Lotus vardiyasında kumanda eden Mülazım Demons aleyhine Bozkurt mürettebatından sekiz Türk tebaasının ölümü dolayısıyla takibatı icraya icra etmek ile Türkiye 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan İkamet ve Adli Salâhiyet Kazaiye Ahitnamesinin 15 maddesi hilafında hukuku düvel prensiplerine mugayir hareket etmemiştir.

Türkiye'nin mülazım Demons aleyhine takibat-ı icra etmekle hukuku düvel prensipleri hilafına hareket ettiğini hukuku şartıyla mumaileyh itası teskir edilecek olan tazminat hukukunda iptal kararı görmemektedir.

İşbu kararname divan daimi nizamname esasının 39 uncu maddesi birinci fırkasının ikinci cümlesi hükmüne tevfikaten Fransızca olarak tahrir ve tanzim edilmiş olup bir kıta İngilizce sureti mütercimesi tenzil edilmiştir. 1 nüshası Beynelmilel Divan Daimi Adalet mahsen evrakında hıfz edilmek ve diğer iki nüshası tarafeynin her birine tevdi edilmek üzere iş bu kararname 1927 senesi eylülünde yedinci günü Lahey'de Sulh sarayında tanzim ve imza kılındı.”

Lahey Adalet Divanı 7 Eylül 1927 tarihinde verdiği kararda, Lozan Barış Antlaşması'nın 28. maddesi gereğince Türkiye'de kapitülasyonların kaldırıldığını, Türk adli makamlarının yaptığı kazai işlemlerin Lozan Antlaşması'nın İkamet ve Adli Salâhiyet Kazaiye Ahitnamesi 15. maddesine mugayir olmadığı görülmüş. Davanın icra edilmesi tamamıyla Türk yetki ve salahiyetinde olduğu kaydedilmiştir. Divan; ulaştığı bu yargılar sonucunda İkamet ve Adli Salâhiyet Kazaiye Ahitnamesi'de belirtilen maddeler gereğince Türkiye'nin hukuk-ı düvel prensiplerine aykırı hareket etmediği ve dolayısıyla Mösyö Demons'a tazminat ödemesinin söz konusu olmadığı belirtmiştir. Böylece Türk yargısının kararına saygı duyularak, Türk yargısının bağımsız olduğu uluslararası bir mahkemede Dünya'ya gösterilmiştir.

Uluslararası ilişkileri şekillendiren dış politika, insanlık tarihi kadar eski bir alandır. Dış politikanın temel hareket noktasını milli menfaatler oluşturur. Temel hedef barışın korunması, yabancı devletlerle iyi ilişki ve işbirliğini geliştirmektir. Bu ilişkiler iki taraflı veya çok taraflı olarak yürütülür. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=354136> (Son Erişim Tarihi: 25.01.2018) Batılı devletlerin kapitülasyonların fiilen devam ettirilmesi niyeti Bozkurt-Lotus kararı ile sona erdirilmiştir(Balcıoğlu ve Kütükçü 2004: 104). Bu başarısından sonra Atatürk tarafından Mahmut Esat Bey'e "BOZKURT" soyadı verilmiştir(Karakuş 2013: 51).

Türk-Fransız ilişkilerini etkileyen diğer bir mesele de Osmanlı Devlet Borçlarının ödenmesi meselesiydi. Dahası Osmanlı borçlar meselesi yalnız Fransa'yı değil birçok devleti yakından ilgilendiriyordu. Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu imtiyazlardan en çok faydalanan ve dolayısıyla bu devletin ülkesinde, en fazla yatırım yapan da Fransızlar idi. Bu sebeple Osmanlı borçlarının halledilmesi de Fransa'yı ilgilendiriyordu. Bu mesele Lozan'da tamamen halledilememiş ve iki hükümet arasında yeni görüşmeler sebep olmuştu. Bu görüşmeler 13 Haziran Paris'te Türk Hükümeti adına Paris Büyük Elçisi ile

Osmanlı Duyun-u Umumiye'si adına nezaret eden Türk heyeti arasında bir anlaşmaya varılması üzerine sonuçlandı. Paris'te imzalanan bu mukavelename ile Lozan'dan beri devam eden bir mesele daha halledilmiş oldu. Bu mukavelename TBMM tarafından 1 Aralık 1928 tarihinde onaylandı.

1929 Yılında başlayan dünya iktisadi buhranından sonra Türk Hükümeti milli paranın korunması için tedbirler aldı. Bu tedbirler Osmanlı borçlarının ödenmesini güçleştirmiş ve bu kriz ortamında Osmanlı borçlarının ödenememesi nedeniyle yeni bir Türk- Fransız anlaşmazlığı ortaya çıkmıştı(Gönlübol ve Sar 1990: 83).

Bu anlaşmazlık da fazla uzun sürmedi. Kısa bir süre sonra bu anlaşmazlığın giderilmesi için görüşmeler başladı. Yapılan ön görüşmeler olumlu sonuç verdi ve 1933'te Paris'te yeni bir mukavelename imzalandı. Bu mukavelename ile borçların ödenmesi yeni şartlara bağlandı ve böylece bu anlaşmazlıkta halledilmiş oldu.¹

Osmanlı İmparatorluğunda çok sayıda bulunan Fransızlara ait dinî, sağlık ve hayır kurumları önce Ankara Antlaşması sonra da Lausanne Antlaşması'na (Daha önce Lozan olarak kullanıldı)eklenen mektuplar kısmında onaylanıp, kabul edilirler. Ancak bu anlaşmaların uygulanması sırasında zorluklar ortaya çıkar. 1922'den itibaren, Albay Mougin ve daha sonra 1925'te Büyükelçi Albert Sarraut, Ankara'da Fransız temsilcisi olarak görev yaptıkları dönemde, ayakta kalabilmek için Türk yönetmeliğine uymak zorunda kalan Hıristiyan okullarıyla ilgilendiler. Bu okulların sayısı zamanla azaldı ve nihayetinde sadece İstanbul ve İzmir'dekiler kaldı. Bu Fransız okulları daha çok sayıda Türk çocuğunu kabul ederek ve Fransızca'yı iyi konuşan gençleri eğiterek, Türk-Fransız ilişkilerini zenginleştirmekte katkıda bulundular. Fransız sağlık ve hayır kurumlarına gelince eğitim kurumlarına benzer bir değişiklik geçirdiler(Chantal 1998: 96).

Atatürk döneminde Türkiye ile Fransa arasındaki problemlerden biriside Hatay Meselesi idi.

Birinci Dünya Harbi sonunda kendilerini idareye henüz yeterli olmayan milletler üzerindeki vesayet demek olan manda idarelerinden birisi Suriye'de Fransızlar için 1920'de 15 sene müddetle tesis olmuştu. Bu süre zarfında bölgedeki Türk halkı millî duygularını her zaman canlı tutmaya çalıştı. Bölgedeki Türkler Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip ederek onlar da bu gelişmelere uymuşlardı. Örneğin hiçbir zorunlulukları olmadığı halde şapka giymişler, Latin harflerini benimsemişlerdi1935'lerde Türkiye, Fransa mandası sona ereceği için çok dikkatli bir politika takip ediyordu. Fransa'nın çekileceği sırada, Suriye ve Lübnan ile yaptığı anlaşmaların içeriği anlaşılınca Türkler arasında büyük bir hayal kırıklığı yaşandı. Çünkü bu anlaşmalarda İskenderun yöresiyle ilgili hiçbir ayrıcalık yer almıyordu(Armaoğlu 1992: 348). Bunun üzerine Türkiye bu konuya dikkatleri çekti. Fransa-Suriye anlaşması 1936 yılında yapılacak seçimlerden sonra toplanacak meclis tarafından kabul edilince yürürlüğe girecekti.

1 Kasım 1936'da Atatürk TBMM açılış konuşmasında bu meseleye değinmiş, takip eden günlerde ve aylarda da konuyla yakından ilgilenmişti. Atatürk her vesile ile Fransa'nın dikkatini bu soruna çekerek Hatay meselesine sahip çıkmıştı. Seçimlerin

¹ Bu mukavelenameye göre borçlar, kur ayarlaması yoluyla 28,163,540 TL.'lik bir indirimle 78,349,417 TL veya bunun karşılığı olarak 8,378,343 altın Türk lirası şeklinde ayarlandı. Türkiye bu borçları her yıl iki taksit halinde 700,000 TL olarak 50 yılda ödeyecekti.(Uçarol 1995: 569)

yapılması sırasında bazı olaylar çıkmış birçok masum Türk öldürülmüştü. Bu gelişmeler üzerine Türk ordusu muhtemel gelişmelere göre hazırlık yapmaya başlamıştı. Cemiyet-i Akvam 19 Aralık 1936'da konuyu ele aldı. 1937'de varılan karara göre sancak iç işlerinde bağımsız olacak, fakat Suriye ile birlikte hareket edecekti. Bu bölge Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde olacak ve bu gözetim bir Fransız vasıtasıyla yürütülecekti(Baykara 1996: 138-139). 1937'de Türkiye ve Fransa, Cenevre'de bir anlaşma yaparak Sancağın toprak bütünlüğünü birlikte garanti altına alacaklardı. Bundan sonra Sancak, Hatay adıyla anılacaktır (Armaoğlu 1992: 349).

Avrupa'da uluslararası ilişkilerin iyice gerginleşmesi, Fransa'yı Türkiye karşısında daha yumuşak bir tutum almaya yöneltti. Bunun üzerine Fransa, 6 Haziran 1938'de Hatay'daki valisini geri çekerek, yerine bir Türk vali (Abdurrahman Melek) atadı. Bunun üzerine bölgedeki karışıklıklar azalmış oldu. Daha sonra, 1938'de Fransızlarla yapılan Dostluk, Uzlaşma, Hakemlik Antlaşması imzalandı². Buna göre taraflar birbirlerinin aleyhine hiçbir siyasi ve ekonomik antlaşmaya onay vermeyecekti; biri saldırıya uğrarsa diğeri de ona yardım edecekti.

Türkiye ve Fransa arasında yapılan bu antlaşmalar neticesinde, iki devletin gözetiminde Hatay Meclisi için 22 Temmuz-1 Ağustos 1938 seçimleri yapıldı. Türkler 40 milletvekilinin 34'ünü alarak mecliste çoğunluğu sağladı. 1938'de Sancak Meclisi ilk toplantısını yaptı ve Bağımsız Sancak'a Hatay Cumhuriyeti adını verdi. Böylece Hatay Devleti resmen kurulmuş oldu. Aynı günde Cumhurbaşkanlığına Tayfur Sökmen seçildi. Başbakanlığa da Abdurrahman Melek yeniden atandı(Uçarol 1995: 591).

Eylül 1938'de kurulan Hatay Devleti bir yıl kadar bağımsız kalmıştır. Bu süre içinde Türkiye ile bu devlet arasında çok sıkı bir işbirliği yapılmış ve esasen Türk olan Hatay Devleti yöneticileri Hatay'ın Türkiye'ye katılması arzusunu birçok vesilelerle belirtmişlerdir. Zaten 1939'dan itibaren Avrupa'da olayların savaşa doğru bir yol alması, Türk-İngiliz İttifakının ilk adımlarının atılması ve Avrupalıların Batı Cephesi çabaları Fransa'nın Hataylıların isteklerine olumlu yaklaşmasına sebep olmuştur. Nihayetinde iki devletin 1939'da yaptığı antlaşma gereğince Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına yeşil ışık yakılmıştır(Baykara 1996: 139).

Bunun üzerine de 29 Haziran 1939'da son toplantıda Hatay Meclisi oy birliğiyle Anavatana katılmıştır. Böylece Hatay Türkiye'nin 63'ncü vilayeti olmuştur.(Mumcu 1986:175)

² Sancak ile ilgili olarak Fransızlarla yapılan antlaşmalar için bkz. Soysal 1989: 530.

Kaynaklar

- Altamira, Refael. (1927). *Beynelmilel Bozkurt-Lotus davasında Türk-Fransız müdafaları*, müt.: Menemenlizâde Edhem Menemencioğlu, Adliye Vekâleti İstatistik ve Neşriyat Müdüriyeti. Ankara: Türk Ocakları Matbaası.
- Armaoğlu, Fahir. (1992). *20. Yüz Yıl Siyasi Tarihi*, C:I, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Balcıoğlu, Mustafa ve M.Akif Kütükçü. (2004). *Cumhuriyetin 80.Yılına Armağan: "Cumhuriyet'in Uluslararası Hukuk Alanındaki İlk Başarısı: Bozkurt-Lotus Davası"*. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Baykara, Tuncer. (1996). *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*. İzmir: Akademi Kitapevi.
- Düstur*, Üçüncü Tertip, C:II,(10 Mart 1337-28 Şubat 1338), İstanbul 1929.
- Ersaydı, Alper. (2010). "Bozkurt-Lotus Davası ve Genç Türkiye'nin Hukuksal Yetkinliği", S. VI. yyy: Tarih Okulu Dergisi.
- Fromkin, David. (1994). *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı, (1914-1922)*, İstanbul: Sabah Kitapları.
- Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar. (1990). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Karakuş, H.Burak. (2013). *Atatürk Özel Sayısı: "Genç Türkiye'nin İlk Hukuk Zaferi: Bozkurt-Lotus Davası"*. Ankara: Hukuk Gündemi Dergisi.
- Mumcu, Ahmet. (1986). *Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Quelquejay, Chantal Lemercier. (1998). "Atatürk Dönemi Türk-Fransız Münasebetleri, (1921-1938)", Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu, C:II. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Selek, Sebahattin. (1987). *Anadolu İhtilali*, C:II. İstanbul: Zafer Matbaası.
- Sonyel, Salahi Ramadan. (1991). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Soysal, İsmail. (1989). *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C.I, (1920-1945). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uçarol, Rıfat. (1995). *Siyasi Tarih*. İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Yavuz, Bige. (1994). *Türk – Fransız İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=354136> (Son Erişim Tarihi: 25.01.2018)
- <http://www.fortunes-de-mer.com/mer/en/18-court-cases.html> (Son E. Tarihi: 01.02.2018)

20. YÜZYIL BAŞLARINDA İSTANBUL'DA OTOMOBİL, KAZALAR
VE TRAFİK DÜZENLEMELERİ
THE AUTOMOBILE, ACCIDENTS AND TRAFFIC REGULATION IN
ISTANBUL IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

TOLGA AKAY

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Asst. Prof. Dr., Faculty of Science & Letters, Department of History

tolga_z@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0451-4124>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 23.11.2017

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.04.2018

Sayfa-*Pages* : 549-570

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3847>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

20. YÜZYIL BAŞLARINDA İSTANBUL'DA OTOMOBİL, KAZALAR VE TRAFİK DÜZENLEMELERİ
THE AUTOMOBILE, ACCIDENTS AND TRAFFIC REGULATION IN ISTANBUL IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

TOLGA AKAY

Öz

Otomobil, 19. yüzyılın son çeyreğinde icat edilen bir dizi teknolojinin sonucu olarak ortaya çıkmış ve 20. yüzyıl dünyasını birçok yönden etkileyerek şekillendirmiştir. Otomobil, dünya ekonomisinin önemli bir parçası olurken bireysel hareketlilik, turizm, nakliyat, askeri yapılanmalar gibi birçok olguyu da kökten değiştirmiştir. Bu bakımdan günümüz dünyasını en çok etkileyen icatların başında gelir.

Osmanlı Devleti'nde ve özelde İstanbul'da otomobil II. Abdülhamid döneminde sokaklarda görülmeye başlamıştır. Fakat pahalı bir araç olması yanında yolların yetersizliği, yedek parçanın ithal edilme zorunluluğu gibi sebeplerden dolayı fazla yaygınlaşmamıştır. Otomobil, sınırlı sayıda devlet kurumlarında olmak üzere yine az sayıda olmak kaydıyla belirli sermaye sahipleri ve yabancılar tarafından satın alınmıştır. İstanbul'da otomobil, hızlı bir şekilde yaygınlaşmamasına rağmen şehrin otomobil trafiğine uygun olmaması nedeniyle birçok kazalar yaşanmış ve bu kazaların önlenmesi için de ilk trafik düzenlemeleri de yine aynı dönemde yapılmıştır. Ehliyet, plaka, yolların düzenlenmesi ve trafik kuralları gibi bugün için hayati öneme sahip mevzular 1910'lu yıllarda yavaş yavaş çözülmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da meydana gelen, otomobil kaynaklı kazaları ve bu kazaları önlemek yanında yeni bir teknoloji olarak ortaya çıkan otomobillerin güvenli ve düzenli bir şekilde hareketini temin etmek için yapılan düzenlemeleri ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel kaynakları dönemin arşiv belgeleri, kaza istatistiklerinin tutulduğu Polis Mecmuası ve dönemin basınıdır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Otomobil, Trafik Kazaları, Trafik Düzenlemeleri.

Abstract

The automobile emerged as a result of a series of technologies that were invented in the last quarter of the 19th century and shaped the 20th century world by influencing it from many aspects. Becoming an important part of world economy, it also fundamentally changed personal mobility, tourism, transportation, military constructions, etc. In this sense, it leads the inventions which have influenced today's world the most.

Generally, in the Ottoman Empire and particularly in Istanbul, automobiles began to appear in streets during the reign of Abdul Hamid II. However, it did not become widespread due to such reasons as its being an expensive vehicle, in particular, insufficiency of roads, local unavailability of spare parts, etc. They were bought in limited numbers by government agencies and a few by capital owners and foreigners. Although the automobile did not rapidly become widespread in Istanbul, many car accidents occurred because the city was not suitable for automobile traffic, and the first traffic regulations for preventing such accidents were made in the same period. In the 1910's, slow efforts were made for resolving issues which are presently vital such as driving licenses, license plates, road regulations and traffic rules.

The current study aims to address accidents involving automobiles that took place in Istanbul in the first quarter of the 20th century and the regulations made for both preventing these accidents and also for ensuring safe and orderly operation of automobiles that showed up as a new technology. The main sources of the study include some archival documents of the period, the Police Magazine, and the press of the time.

Key Words: Istanbul, Automobile, Traffic Accidents, Traffic Regulations

Giriş

Tarihsel süreçte bireysel/toplumsal hareketlilik ve ulaşım bakımından atın evcilleştirilmesi, üzeninin icadı, tekerlek ve at arabaları büyük önem taşır. 19. yüzyılda ise Sanayi Devrimi'ne de yol açan yeni bir enerji kaynağının keşfi ve bunun ulaşım araçlarında kullanılması, yalnızca ulaşım ve nakliyatı değil bütün toplumsal/ekonomik/askeri örgütlenmeyi değiştirmiştir. Bunlardan birincisi, kara ulaşımı ile sınırlandırırız, yeni enerji kaynağı buharın demir raylar üzerinde hareketi mümkün kılan lokomotiflerde kullanılmasıdır. Demiryolu teknolojisi ulusal ve uluslararası yolcu taşımacılığını ve hammadde naklini büyük boyutlarda mümkün kılmıştır. Demiryollarının güzergâhları genellikle kömür gibi enerji kaynakları ile başta tahıl olmak üzere tarım alanlarından geçirilmiştir. Dolayısıyla bireysel hareketlilik açısından demiryollarının etkisi sınırlı olmuştur. Günümüz Türkiye'sinde 45 şehrin demiryoluna doğrudan bağlantısı vardır. Özellikle 1950'li yıllardan sonra dengesiz ulaşım politikasının bir sonucu olarak demiryolları hızla müstesna yerlerini kaybetmiştir. 1950 yılında yurtiçinde seyahat eden yolcuların %68.2'si demiryolunu kullanırken 2015 yılında bu oran %3.9 seviyesine inmiştir. Yük taşımacılığı da 1950'de %42.2 den %1.1'e kadar düşmüştür.¹ Bu durumun nedenlerinden biri de elbette otomobilin yaygınlaşmaya başlamasıdır.

Buhar enerjisinin devrim yarattığı bir diğer ulaşım aracı otomobil olmuştur. Otomobil teknolojisi varlığını buhar enerjisine borçlu olsa da asıl gelişimini içten yanmalı motorlar ve başka bir enerji kaynağı olan petrol ile sağlamıştır. Farklı mühendis ve bilim adamlarının katkısı olmakla birlikte petrolle çalışan ilk motor 1885-86 yıllarında Carl Benz ile Gottlieb Daimler tarafından meydana getirilmiştir. Benz ilk standart üretim arabası Velo'yu 1901'de, birkaç yıl sonra da Mercedes'i üretirken Renault, Peugeot, Citroen, Fiat gibi firmalar arabalarını piyasaya sürmeye başlamışlardı.² Otomotiv sanayisi 20. yüzyıl başlarından günümüze değin sanayileşmiş ülkelerin lokomotif sektörü idi. 1949 yılında Volkswagen savaştan yıkılmış Batı Almanya'nın sanayisini %45'ini oluşturuyordu.³ Günümüzde de oransal farklılıklar olmakla birlikte otomotiv sanayisi, birçok sektörle bağlantılı olup bu bağlantılar yeni teknolojilerin otomobillere uygulanması ile gittikçe artmaktadır.

19. yüzyılda otomobillerin ortaya çıkması teknolojik olarak büyük bir yenilikti fakat bu araçlar asıl 20. yüzyılda dünyayı etkileyecektir. Medeniyet anlayışı büyük oranda endüstriyel bir yaklaşımla şekillenen Batı için otomobil, modernizmin de bir simgesi olacaktır. Otomobil teknolojisi 20. yüzyıl dünyasını, demiryolları akabinde fakat daha büyük oranda şekillendirmiştir. Ulaşım, nakliye, ordu yapıları otomobil ile köklü dönüşümler geçirmiş, ABD ve Batı Avrupa'da otomobilin yaygınlaşması sosyal hayatta ve yaşam tarzlarında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Özellikle ABD'de Henry Ford, Walter Chrysler, Louis Chevrolet, William Durant ve talihsiz bir şekilde genç yaşta İspanyol gribinden hayatını kaybeden Dodge kardeşler arasındaki rekabet Amerikan

¹ TCDD İşletmesi Genel Müdürlüğünün 2015 Yılı Sektör Raporu, s. 11. <http://www.tcdd.gov.tr/files/istatistik/2015sektorrapor.pdf>, Erişim Tarihi: 01.11.2017.

² Serpil Aygün Cengiz, *Modernizm, Otomobil Kültürü ve Reklam*, Ütopya Yayınları, Ankara 2009, s. 45.

³ Önder Şenyapılı, *20. Yüzyılda Otomobil Tasarımı ve Tasarımcıları*, Boyut Kitapları, İstanbul 2005, s. 7.

toplumunu otomobil teknolojisi ile kökten değiştirmiştir. 1927 yılında bu değişimin öncülerinden olan Model T 15 Milyon adet üretilmişti.⁴ Yeni asfalt yollar ülkeyi örümcek ağı gibi örmüş, bireysel hareket özgürlüğü ekonomik, turistik hareketliliği arttırmıştır.

Türkiye'de ise otomobilin büyük bir sosyal değişim yarattığı şüphelidir. Çünkü Türk toplumunda ABD'de olduğu gibi hızlı bir otomobil edinimi olmamıştır. Bu süreç oldukça yavaş ilerlemiştir ve etkileri de devrimsel olmamıştır.

Benzer şekilde Türkiye'de otomobil sektörünün üretim açısından büyük dönüşümlere yol açacak bir öncülüğü olmamıştır. 1928'de Vehbi Koç Ankara ve çevresi için Ford bayiliği almıştı. 1929 yılında Ford Motor Company (FMC), İstanbul'da montaj ünitesi kurarak birkaç yıl içinde günlük 48 kamyon ve otomobil üretimine ulaşmıştı. Ancak 1929 Buhranı ve düşük tüketim hacmi nedeniyle firma üretimi durdurdu. Otomobil sektörünün tekrar üretime geçebilmesi için 1954'ü beklemek gerekecekti. Türkiye'de ilk montaj hattı Türk Willys Overland tarafından askeri jip ve kamyonet montajı için kurulmuştur.⁵ Takip eden yıllarda Tofaş-Fiat, Oyak-Renault, Otosan-Ford imalata geçmiştir. 1966'da Otosan tarafından 53 adet yerli Anadolu üretilmiştir.⁶ 1961'de 29 Ekim'ine yetiştirilen Devrim otomobilini de anmak gerekir.⁷ Türkiye'de otomobil sahipliğinin yaygınlaşması 1960'lardan itibaren başlamakla birlikte son 20-30 yıllık bir süreçte hız kazanmıştır. Otomotiv sektörü de 20. yüzyıl ortalarında kurulan ortaklıklar ve Alman, Japon üreticilerin Türkiye'de üretici roller üstlenmesiyle gelişmeye devam etmektedir. Son yıllarda örneğin 2015-2016 arasında, Türkiye'nin ihracatında %14.9 ile otomobil sektörü birinci sırayı işgal etmektedir.⁸

Her yeni teknoloji çeşitli avantajlar sağlayarak hayatı kolaylaştırmakla birlikte bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu çalışmada yeni bir teknoloji olarak otomobilin İstanbul'da kullanılmaya başlanması ile başta trafik kazaları olmak üzere yaşanan trafik problemlerine ve çözüm yollarına odaklanılmıştır. Fakat bu sorunlara değinmeden önce İstanbul'daki otomobil varlığına değinmek gerekir.

1. İstanbul Sokaklarında Otomobil

20. yüzyılın hemen başlarından itibaren otomobil ve kamyonlar İstanbul kent yaşamının bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Bununla birlikte 4 teker üzerinde buhar enerjisiyle veya içten yanmalı motorlarla çalışan farklı araç varyasyonları Osmanlı yönetimi açısından yabancı değildi. Henüz 1861 yılında "Endless Railway" olarak bilinen paletli ve buharla çalışan bir tür araç için mucidi Boydell'in şirketi tarafından bir işletme imtiyazı başvurusu yapılmıştı. Demiryollarına alternatif olarak, her türlü yol şartlarında ve tarımsal faaliyetlerde kullanılabilen araç Osmanlı yönetimi tarafından

⁴ Fabrice Alizon, Steven B. Shooter, Timothy W. Simpson, "Henry Ford and The Model T: Lessons For Product Platforming and Mass Customization", *Design Studies*, S. 30 (2009), s. 590

⁵ Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi (5. Basım)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 485.

⁶ Serpil Aygül Cengiz, *a.g.e.*, s. 46.

⁷ Kudret Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 485.

⁸ Otomotiv Sanayii Dış Ticaret Raporu, Otomotiv Sanayi Derneği, Ocak 2016, s. 9. <http://www.osd.org.tr/sites/1/upload/files/2016-01 OSD Dis Ticaret Raporu-103.pdf>, Erişim Tarihi: 01.11.2017.

özellikle nakliye konusunda faydalı olarak nitelendirilmiştir. Buna karşın ilgili icada, yolları bozacağı endişesi ve aşırı gürültülü çalışması nedeniyle imtiyaz verilmemiştir.⁹ Zira Boydell'in icadında demir tekerlek ve garip bir ray sistemi kullanılıyordu.¹⁰

1861'deki girişimden sonra Osmanlı toplumunun otomobilin icadı ve gelişimi hakkındaki bilgi kaynaklarından en önemlisi basın olmuştur. Otomobil ve faydaları Osmanlı basınında görece yoğun olarak işlenen konulardan biriydi. 1895 yılında Paris'te yapılan araba yarışına değinen Servet-i Fünûn'daki bir yazıda henüz "otomobil" tabiri kullanılmıyordu, "bargirsiz arabalar" olarak tarif edilen petrolle çalışan arabaların 10 kilometrede 1 litre petrol kullanıldığı belirtilmiş; buharla, petrolle ve elektrikle çalışan arabalar hakkında bilgiler verilmiştir. O yıllarda petrolle çalışan arabaların, diğer enerji kaynaklarını kullanan araçlara karşı hem sürat hem de mesafe konusunda büyük üstünlük sağlayacakları öngörülmüştü.¹¹

1908 yılında Servet-i Fünun'da otomobilin özellikle nakliyat ve yolcu taşımacılığındaki üstünlükleri vurgulanmakta, otomobil teknolojisinin şehir içi taşımacılığında gelecekte rakipsiz olacağı ifade edilmekte, Londra, Berlin, Paris gibi başkentlerdeki yaygınlığına dikkat çekilmekteydi.¹² Bir bakıma İstanbul'da otomobilin kullanılmasının yaratacağı rahatlığa vurgu yapılırken aynı zamanda altyapının bozukluğu eleştiriliyordu.

Lastik tekerlekli ve içten yanmalı, bugünkü otomobillerin temelini oluşturan araçların ise İstanbul'a II. Abdülhamid döneminde, 1890'lı yıllarda geldiği düşünülmektedir.¹³ Fakat otomobilin yaygınlaşması uzun zaman alacaktır. Bunun başlıca sebebi elbette sermaye yetersizliğiydi. Otomobil pahalı bir araçtı ve İstanbul'da buna sahip olma şansını elde edebilecek insan sayısı da azdı. Aynı yorum devlet için de yapılabilir fakat tek gerekçe bu da değildi. Lastik, yedek parça ve petrol de ithal edilmek mecburiyetindeydi.

Otomobilin İstanbul'da kullanılmaya başlanması ve kısmen de olsa artmasında devletin belirli ölçüde bir rolü olmuştur. Bu, devlet kurumlarına otomobil alınması ile gerçekleşmiştir. Makam veya hizmet araçlarının İstanbul'da ve taşrada¹⁴ yaygınlaşması

⁹ BOA, A.MKT.MVL, 132/77, 19.03.1278.

¹⁰ Bkz. Ek 1.

¹¹ "Bargirsiz Arabalar", *Servet-i Fünûn*, C. 10, S. 249, (7 Kânunuevvel 1311), s. 234. 1904'te ise aynı gazetede otomobillerin ortaya çıkışı, Avrupa'daki yarışlar, arabaların teknik özelliklerini içeren kısa olduğu kadar ilginç bir makale mevcuttur. Makalede otomobillerin yüksek fiyatları sebebiyle hali hazırda bir süs ve sefahat aracı olmaktan öteye gidemediği belirtilmektedir. Gazeteye göre, otomobil üreten ülkeler-başta Fransa olmak üzere- uçak teknolojisi ile uğraşmak yerine otomobillerin fiyatını düşürebilecek teknolojilere yoğunlaşmalıdır. 1900'lü yılların başında otomobil teknolojisinde en önde gelen devlet Fransa idi. 1897 yılında Fransa'nın otomobil ihracatı 1.749.350 Frank iken 1902 yılında bu meblağ 30.000.000 Frank'ı geçmiştir. "Otomobil", *Servet-i Fünûn*, C. 28, S. 711, (25 Teşrin-i Sani 1320), s. 140-143.

¹² "Otomobillerin Envar", *Servet-i Fünûn*, C. 36, S. 912, (6 Teşrin-i Sani 1324), s. 25-26.

¹³ Otomobillerin Osmanlı Devleti'ne ilk gelişleriyle ilgili görüşler için Bkz. Süleyman Âşık, *Türk Otomobil Tarihinde Bir İlk: Devrim Arabası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir 2013, s. 31-38.

¹⁴ Taşrada devlete ait makam veya hizmet araç sayısını gösteren tarihsiz bir belgede bazı vilayetlerden cevap alınmasa da Edirne (5), Aydın (3), Hüdavendigar (1), Ankara (2), Konya (2), Sivas (1), Elazığ (1), Beyrut (1), Çanakkale (1) adet olmak üzere toplam 17 adet otomobil ve kamyon sayısı verilmiştir. Araçların büyük

1910'lu yıllardan sonra başlamıştır. 1910 yılında Mahmut Şevket Paşa üzerinde ufak kuleler ve mitralyöz bulunan dört otomobil getirtmişti.¹⁵ 1921 yılı Ocak ayında İstanbul'da devlet kurumlarına ait otomobil sayısı 25 adetten ibaretti. 2 adet otomobile sahip kurumlar Sadrazamlık, Maliye, Harbiye ve Bahriye nezaretleri ile Polis Müdürlüğü'ydü; Hariciye, Nafia, Adliye, Ticaret ve Ziraat, Maarif, Sıhhiye nezaretleriyle Meşihat, Şûra-yı Devlet, Erkân-ı Harbiye, Merkez Kumandanlığı, Jandarma ve Üsküdar'a ait 1'er otomobil mevcuttu,¹⁶ 2 otomobil ise ihtiyat otomobili olarak bulunduruluyordu. Kurumlara ait otomobil sayısı az gibi görünmekle birlikte masrafları çoktu. 1920'nin son 8 ayında bu araçların yalnızca Ahırkapı tamirhanesindeki¹⁷ bakım ve onarım masrafı 2.032.006 kuruşa tekabül ediyordu.¹⁸ Otomobillerin bakım masraflarının zaman zaman otomobil fiyatlarından fazla olmasının nedeni elbette yedek parçalarının ithal edilmesiydi. 1919 Eylül ayında İstanbul Emniyet Müdürlüğü 3. Şube'de kullanılmak üzere Harbiye Nezareti'nden satın alınması planlanan ikinci el sıhhiye otomobillerinin adet fiyatı 2.500 Lira olarak belirlenmişti. Tespit edilen meblağın yüksekliği nedeniyle satın alma işinden vazgeçilerek, kiralama yöntemi uygun bulunmuştur.¹⁹ Bir başka örnekte ise Ekim 1919'da Sadrazam Seryaveri Kaymakam Kemal Bey'e alınan Mercedes marka makam otomobili için tekerlek ve diğer teferruatıyla birlikte 2.000 Lira ödenmiştir.²⁰

İstanbul'daki toplam otomobil sayısı esasında büyük bir trafik sorunu yaratacak kadar çok değildi. Vedat Eldem, 1914 yılında İstanbul'da 110, İzmir'de 22, Suriye'de 25 ve diğer vilayetlerde 30 olmak üzere Osmanlı topraklarında toplam 187 adet otomobil ve kamyon olduğunu ileri sürmektedir.²¹ İstanbul için 110 adet otomobil makul görünmektedir. Zira Kasım 1924'te Almanya Sefareti'nin sualine Hariciye Nezareti tarafından verilen cevapta İstanbul'da Şehremanetine kayıtlı 849 otomobil ve 189 adet kamyon olduğu anlaşılmaktadır.²² Bununla birlikte savaş döneminde müttefiklere, mütareke yıllarında ise işgal güçlerine ait otomobil ve kamyonlar mevcuttu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine ait otomobil sayısı tam olarak bilinmese de 1924 yılındaki sayılara yakın bir miktar olması muhtemeldir. 1914 yılında İstanbul'da 110

bölümü valilikler ile polis merkezlerine aitti. Otomobillerin bir kısmı devlet imkânlarıyla bir kısmı da halkın yardımlarıyla satın alınmıştı. BOA, DH.EUM.LVZ, 68/43, 29.12.1341.

¹⁵ Kudret Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 484.

¹⁶ 1920 Haziran'ında nezaretlere birden fazla otomobil alınmayacağına dair Meclis-i Mahsusa-ı Vükelâ'da bir karar alınmıştır. BOA, BEO, 4651/348806, 23.12.1338. Damat Ferid Paşa'nın Harbiye Nezareti Vekâleti'nde bulunduğu esnada Seryaverlik makamına iki adet otomobil alınmıştı. Bunların masrafı Harbiye Nezareti bütçesinin yetersizliği sebebiyle şikâyet konusu olmuştur. Bkz. BOA, BEO, 4664/349791, 10.03.1339.

¹⁷ Ahırkapı tamirhanesi, kamuya ait araç ve otomobillerin tamiri için kurulmuştur ve özellikle I. Dünya Savaşı esnasında önemli hizmetlerde bulunmuştur. BOA, BEO, 4672/350344, 14.05.1340.

¹⁸ BOA, BEO, 4672/350344, 14.05.1340.

¹⁹ BOA, DH.EUM.MH, 198/31, 23.01.1338.

²⁰ BOA, BEO, 4593/344404, 01.01.1338.

²¹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994, s. 96.

²² BOA, HR.İM, 122/46, 04.11.1924.

motorlu araç olduğunu doğru kabul edilirse, Cumhuriyet dönemine geçişte de bu sayının 1000'in üzerine çıkmadığı görülmektedir.²³

Otomobillerin İstanbul'da yavaş yavaş artmasıyla bazı sorunlar da açığa çıkmıştır. Kentin yapısı dört tekerlek üzerinde giden bu yeni icat için müsait değildi. Yollar genellikle dar ve bakımsızdı, trafik denilen kavramın akışını sağlayacak kanuni altyapı mevcut değildi. Araçları kullanacak kişilerin yani şoförlerin becerileri bir sorundu ve ayrı bir sorun da insanların, görece hızlı yeni bir araca alışkanlıklarının içgüdüsel boyutta gelişmemiş olmasıydı. Tüm bu eksikliklerin en önemli sonucu ise trafik kazalarıdır.

2. Otomobil Kazaları

19. yüzyılda motor teknolojisini geliştiren ve bunu dört tekerlek üzerinde uygulayarak otomobillerin gelişiminde pay sahibi birçok mühendis, herhalde geliştirdikleri aracın günümüzde insan ölümlerinin sebepleri arasında ilk on'da olacağını düşünmemişlerdir.²⁴ Bu durum otomobil teknolojisinin ve altyapının gelişmesine, modern sinyalizasyon ve güvenlik tedbirlerine karşın dünyamızın bir gerçeği olarak devam etmektedir.

İstanbul, otomobilleşmenin merkezi durumundaydı fakat şehir otomobil trafiğine göre tasarlanmamıştı. İstanbul'un nüfusu I. Dünya Savaşı'ndan sonra artış göstermiş ve şehrin en ana caddeleri dahi yaya trafiğini kaldıramayacak bir hale gelmiştir. Tramvay, otomobil, kamyon ve araba kazaları da aynı şekilde artmıştır. Sokakların kalabalığı, otomobil ve diğer araçların sıkışık vaziyetleri, şoförlerin trafik kurallarına riayetsizliği, şehrin coğrafi yapısı İstanbul yollarını tehlikeli bir hale sokmuştur.²⁵ Tehlikeyi arttıran etkenlerin biri de yaya kaldırımlarının ya hiç olmaması ya da oldukça bakımsız oluşuydu. Öyle ki bazı yollarda yaya kaldırımları ile yol bütünleşmiş, adeta yolun bir parçası haline gelmişti.²⁶

İhsan Birinci'ye göre İstanbul'da ilk trafik kazası 1912 yılı Ocak ayının bir gecesi meydana gelmiştir. İtalyan Sefareti'ne mensup bir İtalyan hızla kullandığı otomobiliyle bir Arnavut'a çarparak kaçmıştır.²⁷ İtalyan fail polisten kurtulmasa da, ilk kazadan beri bir kaçma geleneğinin olduğu görülmektedir. Fakat 1912'den önce kazalar

²³ Otomobillerin yaygınlaşmaya başlamasının toplumsal olarak da bir karşılığı vardı. Araba Sevdası romanında Bihruz Bey özelinde Batılılaşmaya Lando tipi atlı araba simgeselliği üzerinden eleştirinin bir benzeri, otomobiller için de geçerliydi. İstanbul sokaklarında üstü açık otomobillerde, Avrupalı erkeklerle gezen Müslüman kadınlar henüz 1910'lu yıllarda İstanbul halkının en azından bir kısmı için hayret verici görüntülerdi. Tabii olarak bu görüntülerde eleştirilen otomobil değil, bu yeni araç üzerinden Batılılaşma ve ahlaki erozyondu. Örn. Bkz. "Direkterarası'nda: Hanımların Otomobille Gece Piyasaları", *Sebilürreşad*, C. 5, S. 106, (11 Şubat 1327) s. 26-28.

²⁴ Dünya Sağlık Örgütü raporlarına 2015 yılında göre özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde trafik kazalarından kaynaklanan ölüm oranları genel ölüm oranları sıralamasında ilk 10'da yer almaktadır. Bkz. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs310/en/index1.html> Erişim tarihi; 13.10.2017. 2012 yılındaki başka bir rapora göre 15-29 yaş aralığındaki ölüm sebepleri arasında trafik kazaları 1. sırada yer almaktadır. *Global Status Report On Road of Safety 2015*, World Health Organization, s. 1.

²⁵ Melek Çolak, "XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Trafik ve Atlı Tramvay", *Osmanlı Araştırmaları*, XXII, (2003), s. 182.

²⁶ Ebru Boyar, Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, (Çev. Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 299.

²⁷ Aktaran: Melek Çolak, a.g.m., s. 181.

gerçekleşmeye başlamıştı. Henüz 1908 ilkbaharında özellikle Şişli, Kâğıthane ve Üsküdar gibi aynı zamanda mesire yerleri olarak da kullanılan bölgelerde bazı kazaların meydana gelmesi üzerine, kentte kaç adet otomobil olduğunun tespitine girişilmiştir.²⁸

1910 Aralık Ayında Beyoğlu'nda bir kadının ölümüyle sonuçlanan otomobil kazası gerçekleşmişti.²⁹ 1916 Mayıs'ında Buenos Aires'te ikâmet eden bir fotoğrafçı olduğu anlaşılan Osmanlı vatandaşı bir kadın, yine otomobil kazasının kurbanı olmuştur.³⁰

Kasım 1916 tarihinde Polis Müdür-i Umumisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda son iki ay zarfında meydana gelen on trafik kazasının müsebbibi olarak askeri araçlar gösterilmiştir. Bu on kazada üç kişi hayatını kaybetmiş, iki kişi ise ağır şekilde yaralanmıştır. Diğer kazazedelerin durumu ise hafif olarak nitelendirilmiştir. "hayata müteallik" olması sebebiyle Polis Müdürlüğü, Merkez Kumandanlığı'ndan şehir içinde aşırı hız yapan askeri araç şoförlerinin uyarılmasını istenmiştir. Zira polis kuvvetleri, bir kısmı müttefik ordularına ait bir kısmı da Osmanlı ordusuna ait otomobillerin kontrolü noktasında yetkisizdi.³¹ Ortaya çıkan önemli sorunlardan bir tanesi de Osmanlı müttefiki orduların araçlarının karıştığı trafik kazalarıydı. Örnek olarak 16 Temmuz 1915 günü yaşanan bir trafik kazası verilebilir. Kazaya karışan otomobil Alman ordusundan bir görevli tarafından kullanılıyordu. Kazada yaralanan henüz 7 ve 15 yaşlarındaki iki kız çocuğu, Fransız vatandaşı Nikolet Jovelin isimli bir kadının çocuklarıydı. Yapılan araştırma sonucunda Alman şoförün, bir Alman binbaşısının makam şoförü olduğu ortaya çıkmıştır.³²

Kazalarla ilgili belgeler az olmamakla birlikte istatistiklere bakmak daha genel bir fikir verecektir. Kazalarla ilgili istatistikler ise Polis Mecmuası'ndan takip edebilir. İlgili mecmuada İstanbul'da meydana gelen asayiş olayları özellikle 1915 yılından itibaren düzenli olarak kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Bu kayıtlar polis karakolları tarafından tutuluyordu dolayısıyla mahkemede sonuçlanmış suçlardan ziyade asayiş olaylarının istatistiğidir. Tabii olarak burada istatistik memurunun tuttuğu kayıt ile yetinmek durumundayız ayrıca her kazanın istatistiklere geçtiğini söylemek de gerçekçi değildir. Bu durum tüm istatistiki verilerin geçerliliğiyle ilgili genel bir sorun olarak

²⁸ BOA, ZB, 371/42, 01.03.1324.

²⁹ BOA, DH.EUM.THR, 58/37, 14.01.1329.

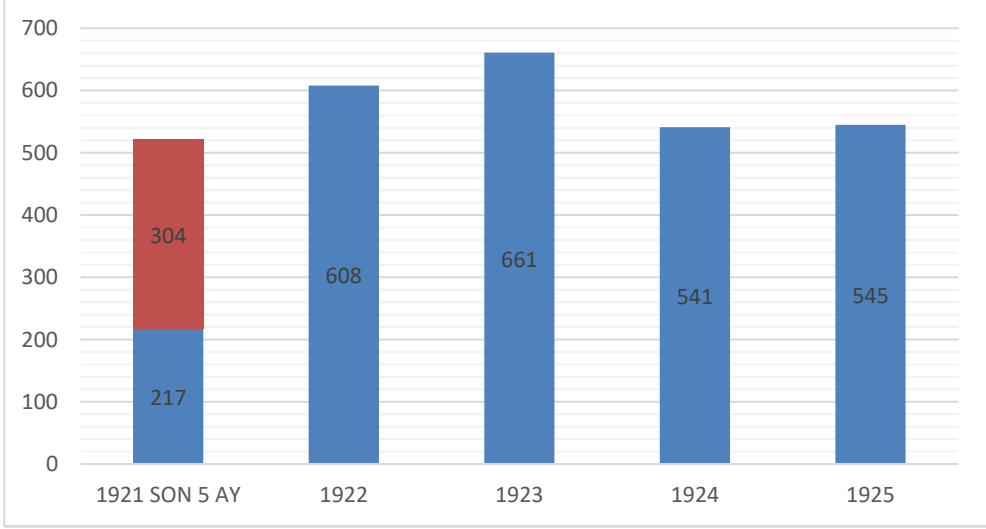
³⁰ BOA, DH.EUM.4.Şb, 8/12, 15.01.1335.

³¹ BOA, DH.EUM.KLU, 12/11, 22.01.1335.

³² Binbaşya göre kazada herhangi bir kusur yoktu ve tesadüf eseri idi. Kazanın meydana gelişi ise şu şekilde olmuştur: Alman şoförün kullandığı araba Cadde-i Kebir'den geçerken ara sokaktan süratle bir otomobil çıkmıştır. Alman şoför bir kazaya mahal vermemek için frenlere aşırı derecede yüklenmiş ve bunun sonucunda kaldırıma sürüklenerek çocuklara çarpmıştır. BOA, HR.SYS, 2142/17, 08.05.1919. Osmanlı makamları bu olayla ilgili soruşturma yürütmekle birlikte herhangi bir ceza uygulamamışlardır. Fakat savaşın ardından 1919 yılında, Fransızlar tazminat talebi ile Osmanlı yönetiminin kapısını çalacaklardır. Osmanlı yönetimi kazaya sebep olan kişinin bir Alman askeri olduğunu ifade ederek, kendilerini ilgilendiren bir mesele olmadığını belirtmişlerdir. BOA, HR.SYS, 2142/20, 19.07.1919. Benzer başka bir örnekte de Avusturya – Macaristan otomobil tamirhanesinde görevli bir onbaşı Ağustos 1917'de bir kazaya karışmış ve Beşiktaş'ta, mühendis Emanuel Jirardi'nin oğlu Bernard isimli bir kişinin ölümüne sebep olmuştur. Onbaşı görevli olduğu ordu mahkemesine çıkartılarak mahkemesi icra edilmiştir. Fakat konuyla ilgili Osmanlı makamlarına "ahval-i hazırda" nedeniyle herhangi bir bilgi verilmemiştir. BOA, HR.SYS, 2142/09, 11.01.1919.

görülmektedir. Günümüzde dahi istatistiklere %100 güven duymak mümkün değildir. Dolayısıyla Polis Mecmuası'ndaki verilerin de tamamen gerçeği yansıtmamakla birlikte az sayıdaki veriden biri olduğu söylenebilir.

Polis Mecmuası istatistiklerinde otomobil kazaları bazen “otomobil vesair kazaları” bazen de “otomobil ve buna mümasil vesait-i nakliye ile mecruhiyete sebebiyet ve vefat” şeklinde geçmektedir.³³ Bu tabirden otomobil kazalarının suç mahiyeti alması için yaralanma veya vefat ile sonuçlanmış olması gerekir. Kamu malına zarar/iki veya daha fazla aracın karıştığı fakat herhangi bir yaralanma veya ölümle sonuçlanmayan kazaların bu sınıflandırmaya girmediği düşünülebilir. Ayrıca “vesair” ve “buna mümasil” tabirlerinden, otomobil dışındaki araçlardan kaynaklanan kazaların da bu istatistiklere dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle aşağıdaki grafikte gösterilen kazaların tamamının otomobil kaynaklı olmadığı söylenebilir. Fakat hangi araçların kaza yaptığının ayrıştırılması ve oranlanması da mümkün değildir.

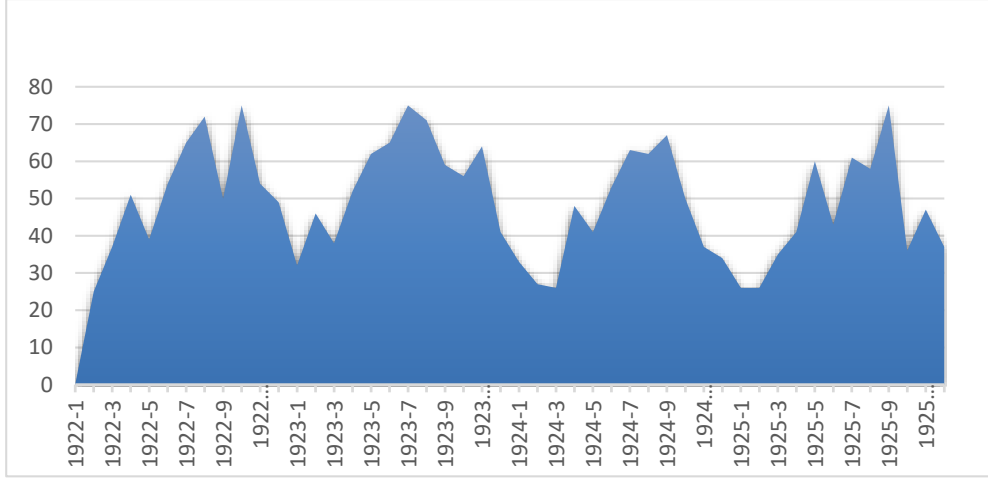
Grafik 1. 1921-1925 Yılları Arasında İstanbul'da Trafik Kazaları³⁴

İstanbul'un işgal yıllarında otomobil kazalarının 1923 yılına kadar yıllık yaklaşık %10 düzeyinde arttığı görülmektedir. 1922-1923 yıllarında, şehir trafiğinde belirgin bir keşmekeşin olduğu ortadadır. 1924'te yaralanmalı ve ölümlü kazaların %18 oranında azalmış olması elbette trafikte belirgin bir düzelmeye ve otomobil sayısının azalmış

³³ Polis Mecmuası'nın otomobil kazaları ile ilgili istatistikleri 1921 yılının Ağustos ayından itibaren başlamaktadır. Bu tarihten önce ilgili istatistikte “adem-i dikkat ve kanuna riayetsizlik” ve daha sonra “adem-i dikkat” halini alan bir suç türü görülmektedir. Fakat adem-i dikkat suçunun kapsamının daha geniş olması, bu suç türü içerisinde otomobil kazalarının payının ne kadar olduğunun da bilinmemesi sonucu çıkmaktadır.

³⁴ Grafik Polis Mecmuası'nın 1921 (Numro: 143, 1 Teşrin-i Sani 1337), 1925 (Numro: 195, 18 Şubat 1344) yılları arasındaki 53 sayısından oluşturulmuştur. Grafikteki yeşil alan 1921 yılının diğer 7 ayının, 5 ayın ortalamasından hesap edilmiş tahmini toplamıdır.

olduğunu gösterir. Fakat 1927 yılına ait bir bireysel sigorta poliçesinde otomobil şoförleri, 1'den 12'ye kadar artan bir risk sıralamasında 10. sırada yer alıyorlardı.³⁵ Dolayısıyla İstanbul'da otomobil kullanmanın 1927 yılında da "tehlikeli" olarak görüldüğü sonucuna varılabilir.

Grafik 2. 1922-1925 Yılları Arasında İstanbul'da Trafik Kazaları (Aylık)

Yukarıdaki grafikte dört yıllık süreçte, otomobil kazalarının aylara göre dağılımı görülmektedir. Grafikte çok net bir şekilde kazaların mevsime göre değişkenlik gösterdiği göze çarpmaktadır. Yaz aylarında trafiğin daha yoğun oluşu, araba seyahatlerinin daha fazla yapılması ile açıklanabilir. Dönemin araç teknolojisi gereği, arabaların çoğunlukla üstü açık olması veya yağmur ve kardan etkilenme düzeyinin fazla oluşu, kış aylarında trafiğe çıkan araç sayısında düşümlere neden olmuş olabilir. Fakat yine de birincil sebep, yaz aylarında otomobil kullanımının ve kat edilen mesafelerin uzaması ile ilgili olmalıdır. Zira günümüzde de otomobillerin hava koşullarından etkilenme oranı azalmış olsa bile, kaza oranları yaz aylarında artmaktadır. Örneğin 2013 yılına ait Türkiye genel istatistiği ile 1923 yılı arasında büyük benzerlik vardır.³⁶ Bu nedenle kazaların, iklim şartlarının olumsuzluğundan ziyade araç kullanımının yaz aylarında artış göstermesiyle ilgili olduğu söylenebilir. Gerekçeler ne olursa olsun mevcut otomobil sayısı ile meydana gelen kazalar arasında ciddi bir orantısızlık mevcuttur ki bu da bazı düzenlemeleri zorunlu kılmıştır.

3. İstanbul Şehir İçi Trafikini Düzenlemeye Yönelik Alınan Tedbirler

Günümüzde hemen hemen bütün kentler, fiziki oluşum ve gelişimlerinde insana değil otomobile öncelik vermektedir. Kentlerde yeni iskân/imar sahaları tespit edilirken

³⁵ Şahsi Sigorta, Zelliç Biraderler Matbaası, İstanbul 1928, s. 12 ve 30.

³⁶ Bkz. Trafik Kaza İstatistikleri 2013, TÜİK Matbaası, Ankara 2014.

önce otomobillerin hareketini sağlayacak yollar çizilmekte; apartmanlar, parklar, okullar, kamu kurumları, dini yapılar otomobil yollarının etrafına konumlanmaktadır.

İstanbul'daki ilk trafik düzenlemesi düşüncesi bisikletler için gündeme gelmiştir. İstanbul Şehremaneti'nin 20 Şubat 1895 tarihli kararında “velespidlerin” (velocipede=bisiklet) artması ve bunların insanlara çarpmaları nedeniyle bir sınırlandırma gündeme gelmiştir. Buna göre bisikletle dolaşanlar Taksim'den Şişli'ye giden yol üzerinde gidebilecekler, Taksim'den Beyoğlu tarafına geçemeyeceklerdi. Bir nevi zorunlu bisiklet yolu olarak değerlendirilebilecek bu girişim daha sonra gereksiz bulunmuştur. Zira bisiklet kullanan kişiler yüzünden henüz bir mahzur görülmemişti. Dar sokaklara girdiklerinde ise bir kazaya sebebiyet vermemeleri için belediye çavuşları tarafından uyarılmaktaydılar. Bu nedenlerle zorunlu bisiklet yolu fikri uygulamaya konulmamıştır.³⁷

Otomobillerle ilgili düzenlemeler 1900'lerin hemen ilk yıllarından itibaren İstanbul'da vaka vaka bazı tedbirler alınması şeklinde olmuştur. İstanbul'daki seyr ü seferlerle ilgili ilk düzenleme ise kökten bir çözüm getirmiştir. Zira İstanbul'a otomobil ile girmek yasaklanmıştır. 1905-1908-1909 yılları arasında ara ara geçici sürelerle konulan bu yasağın iki nedeni vardı. Birincisi hukuki altyapısı henüz oluşturulmayan otomobil kullanımı ile ilgili işletme imtiyazlarının önüne geçmekti. İkincisi ise doğrudan trafik ile ilgiliydi; İstanbul sokakları otomobil seyr ü seferi için uygun değildi. Uygunluk kavramının içeriğinde yer alan ana unsurlar; yolların ve kaldırımların yetersizliği, otomobillerin hız sınırının tespiti, şoförlerin otomobil kullanabileceklerine dair bir belgeye sahip olmaları, otomobiller nedeniyle yollarda oluşabilecek hasardan alınacak vergi, ahalinin güvenliğinin temini ve nizam muhalifinde hareket edecek şoförlerin cezalandırılmasındaki belirsizlikti. Geçici olarak İstanbul dâhilinde hususi otomobil kullanılması ise Şehremanetince verilecek ruhsat ile mümkün olabilecekti.³⁸ Fakat şehir dışında hususi otomobil kullanmak yasaklanmamıştır.³⁹ Dolayısıyla İstanbul'da bu dönemde otomobil kullanımının yasaklanması öncelikle başkentin fiziki durumunun otomobil kullanımına uygun olmaması ve otomobil kullanımına dair elde herhangi bir düzenleme olmamasından kaynaklanıyordu. Benzer yasaklamalar aynı gerekçelerle Avrupa kentlerinde de görülmüştür. Otomobil kaynaklı kazaların çokluğu nedeniyle bazı kentlerde otomobil kullanımı yasaklanmıştır. Servet-i Fünûn'a göre bu kazaların meydana gelmesindeki sebep, otomobillerin spor ve eğlence aracı olarak görülmesiydi.⁴⁰

Yasaklamadan bahsederken değinilmesi gereken konulardan biri de II. Abdülhamid döneminde otomobil ithaline konulmuş yasaktır. Bu yasak, 15 Eylül 1320 (28 Eylül 1904) tarihli ve 391 numaralı tezkere ile konulmuştur ve gümrüklere gelen otomobillerin geldikleri mahallere iadesini içermektedir.⁴¹ Emre rağmen gümrüklerde bu yasaklamanın tam olarak dikkate alındığı söylenemez. Bunun yanında 1905 yılında

³⁷ BOA, DH.MKT, 345/83, 22.08.1312.

³⁸ BOA, DH.MKT, 2754/5, 08.02.1327

³⁹ Ekim 1907'de İspanya vatandaşı iki kişinin otomobille Doğu Rumeli yoluyla İstanbul'a olan yolculuk taleplerine, otomobilleriyle İstanbul sınırlarına kadar gelebilecekleri şeklinde şartlı bir izin verilmiştir. BOA, BEO, 3143/235684, 03.08.1325.

⁴⁰ “Otomobiller”, *Servet-i Fünûn*, C. 33 S. 230, (20 Eylül 1323), s. 407.

⁴¹ BOA, BEO, 3000/224926, 09.01.1325.

İstanbul'da yabancılara ait otomobiller seyr ü sefer edebiliyorlardı.⁴² Bu sebeple ilgili ithal ve seyr ü sefer yasaklarının düzenli ve sürekli uygulanmadığı fikri ağırlık kazanmaktadır.

Kazalar kısmında bahsedilen 1910 Aralık ayında meydana gelen ve bir kadının hayatına mal olan kaza sonucunda Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü, Beyoğlu Polis Müdürlüğü'ne İstanbul sokaklarının darlığı göz önünde bulundurularak otomobil sahiplerine aşırı hız yapmamaları konusunda bir uyarı yapmasını istemiştir.⁴³ Aynı yıl Dâhiliye Nezareti, Şehremanetine, İstanbul'daki otomobil sayısının artması ve sokakların "tarumar" hali nedeniyle kazaların meydana gelmesinin kaçınılmaz olduğunu bildirmiştir. Şoförlerin "erbab-ı maharetten" seçilmesi öneriliyordu. Daha önemlisi otomobillerin kent içinde güvenli bir şekilde hareketlerinin temini için Avrupa ülkelerinde uygulanan kuralların neler olduğunun araştırılması isteniyordu.⁴⁴ Başka bir örnekte ise 21 Aralık 1910'da Beyoğlu Polis Müdürü, Emniyet-i Umumi Müdürlüğü'ne, Mısırlı Prens Aziz Paşa'ya ait kırmızı otomobilin şoförünün acemiliği nedeniyle bir kazaya karışmasının an meselesi olduğunu, şoförünün değiştirilmesini içeren bir mektubun Paşa'ya yazılmasını talep etmiştir.⁴⁵

Yukarıdaki örnekler belirli bir amaç için seçilmiştir. İstanbul trafiği ile ilgili düzenlemelerin gerekçelerine ait örneklerdir. Bu gerekçeleri oluşturan temeller otomobillerin hızı, sokakların darlığı yani yolların yetersizliği ve otomobilleri kontrol eden insanların, kelimenin fiil hali olarak "ehliyetsizliği" idi.

3.1. Ehliyet

Yukarıda bahsedildiği üzere İstanbul'da meydana gelen trafik kazalarının bir sorumlusu olarak da şoförler görülmekteydi. Ülkeye yeni yeni giren bir teknolojiyi kullanmakta maharetli çok insanın bulunması pek beklenebilecek bir durum değildi. 1914 Şubat'ında Şehremaneti ve Polis Müdür-i Umumisi tarafından Şûra-yı Devlet'e gönderilen bir yazıda, son günlerde İstanbul'da meydana gelen trafik kazalarının artış gösterdiği vurgulanmakta ve kazaların başlıca sebebi olarak otomobillerin ehil olmayan şoförler tarafından idare edildiği gösterilmekteydi. Bunun önüne geçilmek için şoförlerin bir imtihana tabi tutulacağı ve "ehliyeti tahakkuk" ettikleri durumda bir şahadetname verileceği belirtilmiştir. Şehremaneti tarafından verilecek belgeler için resmi kurumlara ait otomobillerin şoförleri de sınava tabi tutulacaktı.⁴⁶

Şoförlere bir yeterlilik belgesi verilmesi işinin düzenli bir şekilde yapıldığını söylemek zordur. Çünkü 1914 yılında başlayan şoförlere belge verilmesi işi 1921 yılında tekrar gündeme gelmiştir. Şehremaneti 1921 yılında sivil ve askeri tüm şoförlere ruhsatname alma zorunluluğu getirmiştir. Bu tarihten sonra ruhsatnamesiz olarak araç kullananların polis marifetiyle cezalandırılacakları ve yine bu tarihten sonra ruhsatnamesi olanların da trafik kurallarına aykırı davranmaları durumunda ruhsatnamelerine el

⁴² BOA, BEO, 2701/202537, 10.09.1323.

⁴³ BOA, DH.EUM.THR, 58/37, 14.01.1329.

⁴⁴ BOA, DH.MUL, 70/10, 19.02.1328.

⁴⁵ BOA, DH.EUM.THR, 57/26, 23.12.1328.

⁴⁶ BOA, ŞD, 851/12, 27.03.1332.

konulacağı ilan edilmiştir. Ruhsatnameler ise imtihansız bir şekilde dağıtılacak, ruhsatname bedeli, belge başı 6 lira olacaktır. Yalnızca İngiltere işgal memurları müstahdeminde bulunan şoförlere 244 adet ruhsatname belgesi ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Ruhsatname konusunda bazı tartışmalar yaşanmış, fakat tartışmalar şoförlere imtihan yapılmamasından değil 6 liralık ücretten kaynaklanmıştır. Kurumlar, resmi daire şoförlerinin bu ücretten muaf tutulması gerektiğini Şehremaneti'ne bildirmelerine karşın, Şehremaneti, kendi kurumundaki şoförlerden de aynı ücretin alındığını; bu ücretin bir nevi vergi değil ruhsatname masrafı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla ilk ehliyet sahiplerinin herhangi bir sınava tâbi tutulmadığı anlaşılmaktadır.

3.2. Plaka Uygulaması

Otomobillerde plaka kullanılması günümüzde hayati öneme sahiptir ve yalnız trafik ile ilgili bir konu da değildir. Güvenlik, vergi vb konularda plaka oldukça işlevsel bir rol oynamaktadır. İstanbul'da otomobil sayısının artmasına paralel olarak, otomobillerin numaralandırılması da gündeme gelmiş ve kazalarla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Otomobillere numara verilmesi yine Şehremaneti eliyle uygulanmaya başlanmıştır. Şehremaneti'nden nezaretlere yazılan 14 Haziran 1914 tarihli bir yazıda, 28 Haziran'a kadar resmi ve hususi tüm otomobil ve kamyonlara numara verilmesi öngörülmüştür. 28 Haziran'dan sonra numarasız olarak trafiğe çıkan araçlar, trafikten men edilebilecekti.⁴⁸ Şehremanetine göre, dünyanın hiçbir yerinde numarasız otomobil ve kamyon bulunmamaktaydı ve medeni ülkelerin tamamında kanun kabul edilmiş bir ahvaldi. Bu uygulama kazaların da önüne geçebilecek caydırıcı bir yöntem olarak görülüyordu. Plaka takılması yönteminden hedeflenen, aşırı hız (sür'at-i fevkalade) yapan araçların bir kaza durumunda kolluk kuvvetlerinden kaçmalarının önüne geçmekti. Kaza anında araç tevkif edilemese bile numarası sayesinde daha sonra şoförü yakalanabilecekti.

Plaka uygulamasının⁴⁹ faydasının görüldüğü birkaç örnek vermek gerekirse: 1920 Mart'ında hız sınırını aştığı için işgal kuvvetleri zabıta kumandanlığı tarafından cezalandırılması istenen 33 numaralı otomobili kullanan şoför daha sonra, araç numarası ile tespit edilmiştir. Şoförün Dâhiliye Nezareti'nde çalışan bir memur olduğu anlaşılmıştır.⁵⁰ Araç plakasından şoförün tespit edildiği bir diğer örnek işgal kuvvetlerinin karıştığı bir kaza ile ilgiliydi. Kaza yapan araç numarası 147842 idi. Mart 1920 tarihinde Makriköy'den Bağlarbaşı şosesinden geçerken Büyük Halkalı köyünden 14 yaşında Hüseyin adlı bir çocuğun ölümüne neden olmuştu. Numarası sayesinde otomobilin 241. Fransız Alayı'na mensup bir araç olduğu tespit edilmiştir.⁵¹

⁴⁷ BOA, BEO, 4678/350833, 25.07.1339.

⁴⁸ BOA, DH.İD, 161/41, 22.08.1332.

⁴⁹ Tarihsiz bir belgede plaka uygulamasının zorunluluğu teyit ediliyordu fakat daha önemlisi itfaiye araçları ile ilgili ibaredir. Bir düzenleme müsveddesine benzeyen belgede, hususi ve umumi otomobillere, yangın esnasında itfaiye araçlarına yol verme zorunluluğu dile getirilmiştir. BOA, DH.EUM.KLU, 16/92, 29.12.1339.

⁵⁰ BOA, DH.EUM.AYŞ, 36/41, 08.07.1338.

⁵¹ BOA, DH.EUM.EYŞ, 35/14, 23.06.1338.

3.3. Şehir İçi Yollar

Otomobil, otobüs, kamyon gibi motorlu araçlardan önce İstanbul kent içi ulaşım ve nakliye işleri, at ve öküz tarafından çekilen koçu,⁵² kupa,⁵³ seyir arabası, kâtip odası, Rumeli tipi talika, sırk arabası, manda arabası, hafif yük arabaları⁵⁴ ve faytonlarla yapılırken, 1869'dan itibaren ray üzerinde hareket eden atlı tramvaylar ile yapılmaya başlamıştır.⁵⁵ 1910 yılında İstanbul'da atlar tarafından çekilen tramvay hatları 23.5 kilometre uzunluğundaydı. 1914 yılından itibaren ise atlı tramvaylar yerlerini yavaş yavaş elektrikli tramvaylara bırakmışlardır.⁵⁶

Tanzimat döneminden itibaren, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı kentlerinin Avrupa kentlerine benzetilmesi amacıyla kamu binaları yapılmaya başlanmış; bulvarlar, geniş caddeler, parklar vb. yapılar Osmanlı yöneticileri açısından Batı dünyasına öykünmenin fiziki manada nüvesi olarak kabul edilmiştir. Yol meselesinin bir de diğer tarafı vardı, Osmanlı yol coğrafyası Tanzimat'a kadar ihmal edilmiş, sadece İstanbul'un veya vilayet merkezlerinin değil tüm taşra ulaşım ağının yenilenmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu amaçla "14 Eylül 1858 tarihinde "Memalik-i Mahrûse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamname" ve 14 Ağustos 1869 tarihinde "Turuk ve Meabir Hakkında Nizamname" gibi yasalar ortaya çıkarılmıştır.⁵⁷ Nizamnamelerde temel manada Osmanlı yolları önem derecelerine göre sıralanarak, yapılacak yolların genişliği, kaldırımlar, bu yolların imarı ve bakım şartları vs. tespit edilmiştir. Karayolları 1879 yılında turuk-ı umumi ve turuk-ı hususi olarak iki sınıfa ayrılmıştır. Yapılan planlamayla Osmanlı'nın Asya topraklarında 26 yol (1609 km), Avrupa tarafında 21 yol (2967 km) inşa edilmesi öngörülmüştür.⁵⁸ Fakat zamanla birçok ara yollar da turuk-ı umumi kapsamına alınarak Nafia Nezareti'nin imarına bırakılmıştır.

Kent planlaması ve İstanbul yolları ile ilgili olarak da 1848'den 1882'ye kadar yollar, sokaklar ve binaları kapsayan başlıca altı nizamname çıkarılmıştır.⁵⁹ Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra kurulan 6. Belediye Dairesi başta olmak üzere İstanbul'un planlaması belediyelere ve Şehremaneti'ne bırakıldı. Fakat bu çalışmalar büyük oranda kentin ana caddeleri, saray çevreleri ve tramvay yolları ile sınırlı kalmıştır.⁶⁰ Özellikle yangınlardan daha çok etkilenen Bilâd-ı Selase'nin Suriçi yakasında kent dokusunda belirgin değişimler olmuştur. Yangından etkilenen mahalleler eski labirent görünümünden kurtularak, yollarla dik şekilde kesilen, ızgara planlara dönüştü. Fakat

⁵² Koçu: At veya öküzle çekilen süslü, ahşap bir nevi vagon tarzı arabalar,

⁵³ Kupa: Avrupa'dan ithal 19. Yüzyıl atlı arabaları, çoğunlukla siyah renkte, üç pencere, iki fenerli şehir içi arabası. 19. yüzyıl sonlarında yaygınlık kazanmıştır.

⁵⁴ Kazım Arısan, "Eski İstanbul'da Şehir İçi Ulaşım", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, İrcica, İstanbul 1995, s. 6-7.

⁵⁵ Melek Çolak, a.g.m., s. 177-180.

⁵⁶ Feza Günergün, "Osmanlı Devleti'nde Buharlı Tramvay İşletme Teşebbüsleri", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, İrcica, İstanbul 1995, s. 378.

⁵⁷ Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1990-1991), Ankara 1991 s. 154-155.

⁵⁸ Musa Çadircı, a.g.m., s. 160.

⁵⁹ Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul* (Çev. Selim Deringil), (2. Baskı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 65.

⁶⁰ Zeynep Çelik, a.g.e., s. 97.

buralar kentin geri kalanıyla bütünleşmemişti.⁶¹ 19. yüzyıl boyunca devam eden bu süreçte yeni yollar yapılıyordu. Fakat bu yollar henüz otomobiller sokaklarda görünmeden önce yapılmıştır. Dolayısıyla otomobil ulaşımı için planlanmamışlardır. Yine de bu çalışmalar çıkmaz sokakların, labirenti andıran klasik Osmanlı mahallelerinin yavaş yavaş ortadan kalkarak birer “güzergâh” olmalarına neden oldu.⁶²

Otomobilin kent yaşamının bir parçası haline gelmesi görece uzun bir süreçte olacaktır. Fakat atlı tramvaylar, tren hatları gibi 19. yüzyıl modern ulaşım sistemlerinin İstanbul’da kullanılması, yolların kısmen genişlemesi sayesinde otomobiller için bir ön hazırlık olmuştur. Örnek olarak Galata Köprüsü’nün yenilenmesi gösterilebilir. 1875 yılında yeni köprünün genişliği 14,5 metreyi bulmuştu. Bu köprü 1912 yılında, 1992’ye kadar hizmet verecek yenisiyle değiştirildi. 1912 yılında yenilenen Galata Köprüsü, eskilerine nazaran düz bir satha sahipti, otomobil ve atlı araba hareketine çok daha uygundu.⁶³

Trafik kazalarının oluşumunda çevre koşulları yani yollar ve kaldırımlar oldukça önemlidir. İstanbul’un yolları yukarıda kısmen açıklanmaya çalışıldığı gibi çok yönlü bir konu olmakla birlikte savaş döneminde daha da bozulmuştur. Özellikle süratli seyreden demir tekerlekli askeri kamyonların yollarda önemli derecede tahribat yarattığı, Şehremaneti tarafından sıklıkla dile getiriliyordu. 1918 yılında Şehremaneti, bozulan yolların bedelini Harbiye Nezareti’nden talep etmiştir. Özellikle Yeniköprü’nün parke ve beton kısımları, kamyonlar nedeniyle kırılmış ve çukurlar oluşmuştu. Tamir için öngörülen bedel 50’şer kiloluk 2.100 çuval çimentonun karşılığıydı dolayısıyla hasarın oldukça büyük boyutlara ulaştığı söylenebilir.⁶⁴ Bu bakımdan İstanbul’un yolları otomobil ve kamyonların düzenli seyr ü seferi için bir problem teşkil ettiği gibi bu araçlar yolları da tahrip eden unsurlardı.

1919 yılında İstanbul belediye başkanı Cemil Bey (Topuzlu), kazaların önlenmesine yönelik bir dizi tedbiri daha hayata geçirmiştir. Cemil Bey’e göre İstanbul’daki nüfus artışı özellikle mütarekeden sonra, şehrin altyapısının kaldıramayacağı noktaya ulaşmıştı. Yollar, kaldırımlar hatta büyük caddeler bu hareketliliğe uygun ve yeterli değildi. En azından hareketliliği azaltmak için alınan tedbirlerden biri kazaların en fazla gerçekleştiği Galata bölgesinde trafiğin düzenlenmesi olmuştur. Bu doğrultuda Rıhtım, Mumhane ve Tramvay caddelerinden ikisi otomobil, kamyon ve binek arabalarına ayrılmış birisi ise yük arabalarına tahsis edilmiştir.⁶⁵

Otomobiller ve genel olarak tüm hareketli unsurlar bakımından yollarda tehlike yaratan bir diğer faktör de yol çalışmalarıdır. Dâhiliye Nezareti’nden Şehremaneti’ne gönderilen bir uyarı yazısında, gündüzleri yollardaki kaldırım ve yol tamirlerinde açılan çukurların sebep olduğu kazalar vurgulanmaktaydı. Otomobiller yanında atlı arabalar ve yayalar için de tehlike yaratan bu çukurların üzerlerinin örtülmesi, geceleri

⁶¹ Zeynep Çelik, a.g.e., s. 105.

⁶² Zeynep Çelik, a.g.e., s. 107.

⁶³ Wolfgang Müller-Wiener, Bizans’tan Osmanlı’ya İstanbul Limanı (2. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, 178-185. Ayrıca Bkz. İbrahim Özen, “Galata Köprüleri ve Yeni Galata Köprüsü”, İTÜ Dergisi/D Mühendislik, C. 10, S. 4, s. 35-46.

⁶⁴ BOA, DH.UMVM, 105/15, 05.10.1335.

⁶⁵ BOA, DH.KMS, 57/41, 14.06.1338.

ışıklandırılması ve uyarı levhalarının konulması istenmiştir. Hemen her gün olan bu kazaların birinde bir süvari polisi çukura düşmüştü. Polis çeşitli yerlerinden yaralanırken atı ise ölmüştür.⁶⁶

Asıl amacı vergi ihdas etmek olsa da trafik ile ilgili düzenlemelerden sayılabilecek bir diğer uygulama İstanbul'un ana ulaşım damarlarında uygulanan geçiş ücretleridir. Bunların başında da elbette Galata Köprüsü gelir. Köprü yenilendiğinde girişlere ücret tahsil kabinleri yerleştirilmiştir. Ücretli geçiş resmi araçları da kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Öyle ki 1916 yılının Dâhiliye Nazırı Talat Bey, "pek münasip" bulunduğu bu uygulama için aylık 150 kuruşluk bir paso ücreti ödemiştir.⁶⁷

3.4. Yasal Düzenlemeler

Trafik dediğimiz kavram esasında, fiziki harekete uyarlanan somut kurallardan oluşur. Günümüzde ortalama bir otomobil sürücüsünden, trafik kurallarını bilmesi ve bunlara uyması beklenir. Kurallara uyama konusu günümüzde de bir problemdir. Fakat 20. yüzyıl başlarında, otomobil kullanımı yeni yeni başlamışken insanların hangi kurallara riayet edeceği elbette bir sorundu.

1914'te Şehremaneti'nde "araba, otomobil gibi vesait-i nakliyenin suret-i idaresi ve sevki" hakkında bazı nizâmat ve talimatnameler hazırlandı. Bunlar hazırlanırken Avrupa'nın belirli kentlerindeki uygulamalar tetkik edilerek Emniyet Müdürlüğü ile birlikte gerçekleştirilmeye çalışıldı.⁶⁸ Fakat bunlar müsvedde seviyesinde kalmıştır.

5 Nisan 1918'de ise "Dersaadet ve Havalisi Mıntıkasında Muteber Otomobil Nizamnamesi" adıyla bir çalışma yapılmıştır.⁶⁹ Nizamnamenin özetle temas ettiği kurallar şunlardır;

Her şoför bir vesikaya sahip olacak, otomobillerin özel işaretleri bulunacak, işaretler savaş dönemi olması sebebiyle müttefik kuvvetlerin otomobillerini de içerecekti.⁷⁰

Hız sınırları ise şöyledir; içi boş (hava lastikli) lastik tekerlekli otomobiller saatte 25 km hızla hareket edebilecek,⁷¹ tazyik edilmiş (dolgu) lastikli ve demir tekerlekli kamyon ve otomobiller saatte 12 km hızla gidebileceklerdi.⁷² Bu hız sınırlarının aşılması yasaklanmıştı.

Otomobillerin hareket esasları ise şöyledir; otomobiller yolun sağından gidecektir. Bir cadde veya sokak tarafına döneceklerinde ise şoför veya muavini, kolunu dönülecek istikamete doğru işaret edecektir. Geceleri her otomobil, ön kısmında bir ışık bulunduracaktır. Askeri otomobillerin şoförlerinin hareket esnasında sigara içmeleri yasaktı.

⁶⁶ BOA, DH.UMVM, 105/12, 28.02.1336.

⁶⁷ BOA, DH.KMS, 38/36, 05.07.1334.

⁶⁸ BOA, DH.EUM.MTK, 64/32, 27.01.1333.

⁶⁹ BOA, DH.EUM.6.Şb, 52/100, 12.10.1336.

⁷⁰ Bkz Ek 2.

⁷¹ Pek seri hareket eden bir konak arabasından biraz fazla. İlgili Talimatname.

⁷² Süratle giden bir piyadenin yürüyüşünden az fazla bir süratle. İlgili Talimatname.

Sivil otomobillerin teftişi polis ve merkez kumandanlığı tarafından yapılacaktır. Askeri otomobiller ile müttefik kumandanlıklarına ait otomobillerin teftişi her devletin kendi askeri memurlarına aittir.

Yukarıda özetlenen 5 Nisan 1918 tarihli nizamname ana hatlarıyla, bütün otomobil ve motosikletleri kapsamakla birlikte savaşın da birkaç ay sonra bitmesi nedeniyle yürürlüğe girdiği ya da ne derecede uygulandığı soru işaretidir.

1920’li yıllardan itibaren İstanbul’da otomobil trafiğini düzenleyen birkaç talimatname görülmektedir. 20 Kanun-i Sani 1339 (20 Ocak 1923) tarihli ve Şehremaneti’nce yayınlanan “İstanbul Sokaklarında Mürur ve Uburun Tanzimine Dair Talimat” bunlardan bir tanesidir.

İlgili talimatnamenin 1. maddesinde otomobillerin yolun sağ tarafını kullanacağı yazıyordu. 4. maddede dar ve kalabalık yollarda otomobillerin saatte en fazla 20 km hızla gidecekleri belirtilmiştir.⁷³

İstanbul’da trafik düzenlemeleriyle ilgili 1925 yılında bir talimatname daha yayınlanmıştır. “Otomobillerin seyr ü seferi hakkında talimatname”, gerçek manada yalnızca otomobilleri kapsamaktaydı.⁷⁴ Talimatname 6 fasıldan oluşmaktaydı ve özetle şöyledir: Otomobil satın alacaklar, alacakları otomobillerin ceza ve vergisinden sorumludurlar (Madde 3). Otomobil satan garajlar, ellerindeki otomobillerin markasını, motor gücünü ve motor numarasını Şehremaneti’ne bildirmek zorundadır (Madde 4). Otomobil sahipleri ehliyetsiz şoför istihdam edemezler (Madde 7). Her otomobilin bir tasarruf defteri vardır, araba satın alanlar bu defteri üzerlerine geçireceklerdir (Madde 9). Otomobillerin ön ve arkalarında numarasız olarak (plaka) seyr ü seferleri yasaktır (Madde 10). Otomobillerin arka numara levhasına, geceleri 20 metreden görünecek şekilde lamba takılması zorunludur. Her otomobilin ön tarafında iki beyaz ve arkasında bir kırmızı ziya-nisar eden (ışık saçan) feneri bulunması ve geceleri bunların yanması lazımdır. Otomobil farlarının şehrin kalabalık mahallerinde ve karşıdan başka bir vasıta gelirken yakılması yasaktır. Göz kamaştırmayan farlar bu yasaklama dışındadır (Madde 13-14). Her otomobilin iki çalışır freni olmalıdır (Madde 15). Motorlarda meskutu (susturucu) bulunacak, motorların huruç borusundan (egzoz) pis kokulu duman çıkmayacaktır (Madde 16). Her otomobilde korna bulunacaktır fakat keskin sesli olmayacaktır (Madde 17). Arabalarda çamurluk olmalıdır, piyasaya çalışan arabaların karoseri ve döşemeleri temiz olmalı, bir de stepnesi bulunmalıdır (Madde 18-19).

Otomobillerin teknik özelliklerinden ve işaretlerinden bahseden ilk iki fasıldan sonra 3. fasıl otomobillerin trafikteki hareketleri ile ilgili olup günümüzde de uygulamada olan geçiş önceliği vb. bilgileri içermektedir. Buna göre; otomobiller yolun sağında bulunacaktır (Madde 20). Otomobiller tabur halindeki askere, itfaiyeye ve cenazeye, durarak yol verecek, su birikintilerinden hızlıca geçip insanların üzerine su ve çamur sıçratmayacaklardır (Madde 24). ‘Sollama’ yaparken veya önünde yayalar varken korna çalmak mecburidir. Fakat gereksiz yere korna çalmak, huzuru ihlal etmek yasaktır

⁷³ *Mecelle-i Umur-ı Belediye* (2. Tab), Bahriye Matbaası, İstanbul 1339-1341, s. 393-397.

⁷⁴ “Otomobillerin Seyr ü Sefer Hakkında Talimatname”, *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, 2. Sene, S. 16, (30 Teşrin-i Sani 1341), s. 184-187.

(Madde 27). Takip mesafesi en az hızın yarısı kadar metre olmalıdır. Örneğin 25 km hızla giden bir otomobil 12.5 metre mesafe bırakmalıdır (Madde 28).

4. fasıl sürat konusuna ayrılmıştır. Buna göre şehir dâhilinde otomobillerin azami sürati saatte 36 km'yi geçemez. Bu sınırlama geniş caddelerde, seyrek yollarda geçerlidir. Kalabalık ve kaza ihtimali bulunan yollarda hız düşürülecektir ve 36 km sınırının bu durumlarda hükmü yoktur. Kalabalık yollarda hız yapanlar, kaza yapmasalar dahi cezalandırılırlar. Köprülerde ise hız sınırı 12 km'dir. (Madde 30).

5. fasıl şoförler hakkındadır; şoförler en az 18 yaşında olmalı ve Şehremaneti'nden imtihan neticesinde başarılı olmaları halinde ehliyet alabilirler. Ehliyeti olmayanların otomobil kullanması kesinlikle yasaktır (Madde 31). Şoförler hangi sınıf araçlar için ehliyet almışlarsa ancak o tür araçları kullanabilirler (Madde 33). Sarhoş vaziyette araç kullanamazlardı (Madde 34).

6. fasıl cezalarla ilgilidir. Bu fasla göre, talimat hükümlerine aykırı davrananlar, umur-ı belediyeye alakalı cezalar uyarınca cezalandırılırlar. Şoförlerin muhalif hareketlerinin devamında ehliyetlerine geçici olarak el konulur. Her vukuat şoförlere ait ehliyet varakasıyla emanetteki sicil defterlerine kaydedilir (Madde 35-36).

Sonuç

20. yüzyılın ilk çeyreğinde artan otomobil sayısına paralel olarak otomobil kazası kavramı da hayatımıza girmiştir. İstanbul örneği, günümüzde olduğu gibi otomobil sayısının en fazla olduğu kent olması bakımından, trafik düzenlemelerinin de ilk defa yapılmaya çalışıldığı şehir olmuştur.

Otomobil kazalarının nedenlerine bakıldığında, belgelere yansıdığı ölçüde dönemin teknolojisi göz önünde bulundurulmak şartıyla aşırı sürat, yolların kötülüğü ve kaldırımların yetersizliği ya da genel olarak kent altyapısının otomobil trafiğine göre düzenlenmemiş olması göze çarpmaktadır. Ayrıca sinyalizasyon teknolojilerinin olmaması, ehliyet konusunun bireysel maharet olarak görülmesi yani eğitim eksikliği ve yayaların otomobile olan yabancılığı kazaların meydana gelmesinde etkili olmuştur. Bu sebeplere hız merakını da eklemek gerekir. Esasında İstanbul'da özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra artan nüfus ve altyapı eksikliği göz önünde bulundurulduğunda kaza sayısının yüksekliği çok da şaşırtıcı bir durum değildir.

Trafik kazalarının önlenmesi ve genel manada trafikle ilgili düzenlemeler 1910'lu yıllarda görülmeye başlanmıştır. Düzenlemeler ve yeni kurallar oluşturma sürecinin sonunda günümüzde otomobiller ve trafikle ilgili temel unsurlar olan ehliyet, plaka vb. yeniliklerin oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Kaynaklar**Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri**

Sadâret Mektûbi Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL,)

132/77, 19.03.1278.

Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BEO)

2701/202537, 10.09.1323 - 3000/224926, 09.01.1325 - 3143/235684, 03.08.1325 - 4593/344404, 01.01.1338 - 4651/348806, 23.12.1338 - 4664/349791, 10.03.1339 - 4672/350344, 14.05.1340 - 4678/350833, 25.07.1339.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 4. Şube (DH.EUM.4.Şb)

8/12, 15.01.1335.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 6. Şube (DH.EUM.6.Şb)

52/100, 12.10.1336.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Evrakı (BOA, DH.EUM.AYŞ)

36/41, 08.07.1338.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye (DH.EUM.EYŞ)

35/14, 23.06.1338.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemî Umumi (DH.EUM.KLU)

12/11, 22.01.1335 - 16/92, 29.12.1339.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemî (DH.EUM.LVZ)

68/43, 29.12.1341.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemî Evrakı (DH.EUM.MH)

198/31, 23.01.1338.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı (DH.EUM.MTK)

64/32, 27.01.1333.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemî Evrakı (DH.EUM.THR)

57/26, 23.12.1328 - 58/37, 14.01.1329.

Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD)

161/41, 22.08.1332.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS)

38/36, 05.07.1334 - 57/41, 14.06.1338.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT)

2754/5, 08.02.1327 - 345/83, 22.08.1312.

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUI)

70/10, 19.02.1328.

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM)

105/12, 28.02.1336.

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM)

122/46, 04.11.1924.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)

2142/09, 11.01.1919 - 2142/17, 08.05.1919 - 2142/20, 19.07.1919.

Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD)

851/12, 27.03.1332.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB)

371/42, 01.03.1324.

Gazete ve Dergiler

Polis Mecmuası'nın 1921 (Numro: 143, 1 Teşrin-i Sani 1337), 1925 (Numro: Numro: 195, 18 Şubat 1344) (53 Sayı)

"Bargirsiz Arabalar", *Servet-i Fünûn*, C. 10, S. 249, (7 Kânunuevvel 1311), s. 234.

"Direklerarası'nda Hanımların Otomobille Gece Piyasaları", *Sebilürreşad*, C. 5, S. 106, (11 Şubat 1327) s. 26-28.

"Otomobiller", *Servet-i Fünûn*, C. 33 S. 230, (20 Eylül 1323), s. 407.

"Otomobillerin Envar", *Servet-i Fünûn*, C. 36, S. 912, (6 Teşrin-i Sani 1324), s. 25-26.

"Otomobillerin Seyr ü Sefer Hakkında Talimatname", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, 2. Sene, S. 16, (30 Teşrin-i Sani 1341), s. 184-187.

"Otomobil", *Servet-i Fünûn*, C. 28, S. 711, (25 Teşrin-i Sani 1320), s. 140-143.

Telif ve Tetkik Eserler

Alizon ,Fabrice and Steven B. Shooter and Timothy W. Simpson, (2009)."Henry Ford and The Model T: Lessons For Product Platforming and Mass Customization", *Design Studies*, 30 , 588-605.

Arısan, Kazım. (1995) "Eski İstanbul'da Şehir İçi Ulaşım". *Çağın Yakalayan Osmanlı*. İstanbul: İrcica. 1-12.

Âşık, Süleyman. (2013) *Türk Otomobil Tarihinde Bir İlk: Devrim Arabası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi SBE.

Boyar, Ebru ve Kate Fleet. (2014) Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi. (Çev. Serpil Çağlayan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cengiz, Serpil Aygün. (2009). *Modernizm, Otomobil Kültürü ve Reklam*. Ankara: Ütopya Yayınları.

Çadırcı, Musa. (1991). "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı". *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. XV/26 (1990-1991), Ankara. 153-167.

Çelik, Zeynep. (2016). *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul* (Çev. Selim Deringil) (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Çolak, Melek. (2003). "XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Trafik ve Atlı Tramvay". *Osmanlı Araştırmaları*, XXII, 177-189.

Eldem, Vedat. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: TTK.

Emiroğlu, Kudret. (2012). *Gündelik Hayatımızın Tarihi* (5. Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Global Status Report On Road of Safety 2015, World Health Organization.

Günergun, Feza. (1995) "Osmanlı Devleti'nde Buharlı Tramvay İşletme Teşebbüsleri". *Çağın Yakalayan Osmanlı*, İstanbul: İrcica, 373-393.

<http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs310/en/index1.html> Erişim T. 13.10.2017.

Mecelle-i Umur-ı Belediye (2. Tab). (1339-1341), İstanbul: Bahriye Matbaası.

Müller-Wiener, Wolfgang. (2003). Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

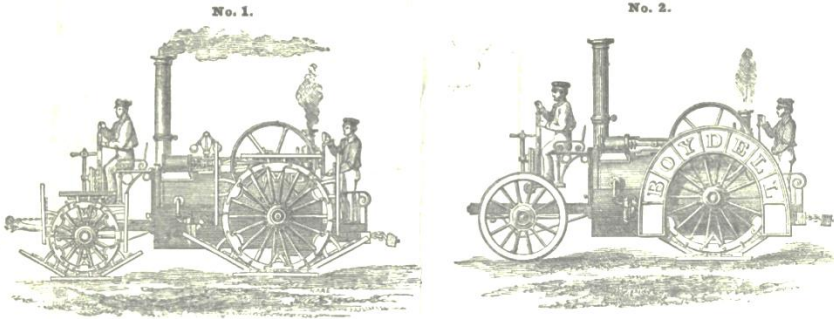
- Otomotiv Sanayii Dış Ticaret Raporu, Otomotiv Sanayi Derneği, Ocak 2016.
http://www.osd.org.tr/sites/1/upload/files/2016-01_OSD_Dis_Ticaret_Raporu-103.pdf Erişim Tarihi: 01.11.2017.
- Özen, İbrahim. (2011). “Galata Köprüleri ve Yeni Galata Köprüsü”. *İTÜ Dergisi/D Mühendislik*, C. 10, S. 4, 35-46.
- Şahsi Sigorta*, (1928). İstanbul: Zelliç Biraderler Matbaası.
- Şenyapılı, Önder. (2005). *20. Yüzyılda Otomobil Tasarımı ve Tasarımcıları*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- TCDD İşletmesi Genel Müdürlüğünün 2015 Yılı Sektör Raporu, <http://www.tcdd.gov.tr/files/istatistik/2015sektorrapor.pdf> Erişim Tarihi: 01.11.2017.
- Trafik Kaza İstatistikleri 2013. (2014). Ankara: TUİK Matbaası.

Ek 1

A. MKT. MVL 132/77

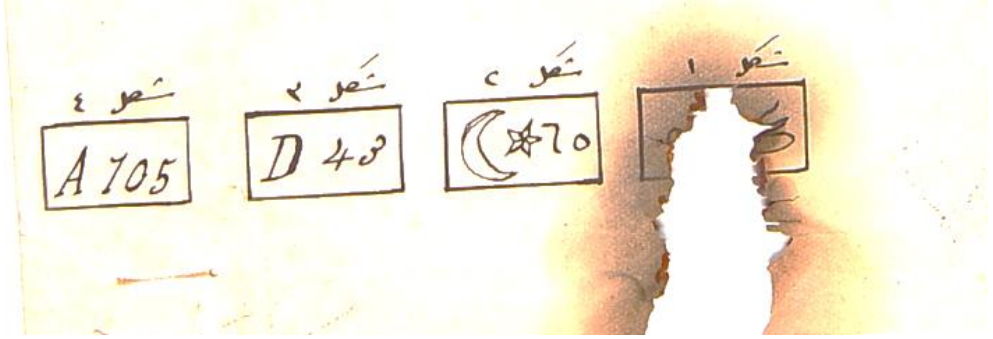
**BOYDELL'S
TRACTION ENGINE & ENDLESS RAILWAY,**

For drawing heavy Loads on all Common Roads, however soft, sandy, or uneven,
and for all Agricultural purposes.

1861 Yılında Boydell Şirketi tarafından Osmanlı topraklarında işletilmek üzere imtiyaz talep edilen araç. BOA, A.MKT.MVL, 132/77, 19.03.1278.

Ek 2

5 Nisan 1918 tarihli, otomobillerin seyr ü seferlerini düzenlemek amacıyla hazırlanan talimatnameye göre otomobillerde bulunacak işaretler. BOA, DH. EUM.6.Şb, 52/100, 12.10.1336.

1 Numaralı Şekil: Osmanlı sivil otomobillerinin arkasına takılacak (Okunamamıştır)

2 Numaralı Şekil: Osmanlı askeri otomobillerin arka ve üzerine konulacak.

3 Numaralı Şekil: Alman askeri otomobillerinin arka ve üzerine konulacak.

4 Numaralı Şekil: Avusturya-Macaristan askeri otomobillerinin arka ve üzerine konulacak.

1980-1983 YILLARI ARASINDA
TÜRKİYE'DE BASIN VE SANAT HAYATI
THE PRESS AND LIFE OF ART IN TURKEY BETWEEN 1980-1983

SELÇUK URAL

Prof. Dr. Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Prof. Dr. Kafkas University, Faculty of Science and Letters, Department of History,
sural25@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-9206-6661>

YASİN ERCİLSİN

Arş. Gör. Iğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Res. Asst. Iğdır University, Faculty of Science and Letters, Department of History,
yasin.ercilsin@igdir.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-2090-4237>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 31.02.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.05.2018

Sayfa-*Pages* : 571-593

 <http://dx.doi.org/10.14292/Turkiyat3910>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

1980-1983 YILLARI ARASINDA
TÜRKİYE'DE BASIN VE SANAT HAYATI
THE PRESS AND LIFE OF ART IN TURKEY BETWEEN 1980-1983

SELÇUK URAL-YASİN ERCİLSİN

Öz

Türkiye'nin siyasi tarihinin dönüm noktalarından biri 12 Eylül 1980 darbesidir. 1980-1983 yılları arasında devam eden darbenin sıkıyönetim uygulamaları Türkiye'nin son 38 yılına doğrudan tesir etti. Zira darbe Türkiye'nin her alanında değişim ortaya çıkardı. Bu alanlardan biri de kuşkusuz basın-sanattır. Askeri hükümetin kararları ve uygulamaları basın kuruluşlarını, sanat ve kültür kurum ve kuruluşlarının faaliyetlerini yönlendirmeyi amaçlamıştır.

Basın kanunu başta olmak üzere getirilen yasal değişiklikler, sinema, tiyatro, opera-bale alanlarında faaliyet yürüten insanların işten el çektilmesine, kurumların kapatılmasına ve birçok faaliyetin engellenmesine yol açmıştır. Ayrıca sansür ve yasaklar nedeniyle uzun yıllar basın ve sanat hayatı darbenin çizdiği sınırların dışına çıkamamıştır. Çalışmamızın amacı 1980 Askeri Darbesi'nin üç yıl süren sıkıyönetim uygulamalarının basın ve sanat hayatına etkisini irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: 1980 Darbesi, Türk basını, Türk sineması, Türk tiyatrosu

Abstract

One of the political cornerstones in Turkish history is the September 12 Coup in 1980. The ongoing impact of the implementation of martial law in the years 1980-1983, has had a direct impact on Turkey in the last 38 years. In fact, the coup led to several changes in different fields in Turkey. One of them is surely the fields of press and art. The decisions of the military government directed the activities of the institutions related to press, art and culture.

Primarily the new press laws and the new arrangements related to cinema, theatre and opera stopped activities of all those people who engaged in these fields, closed the institutions and blocked several operations. In addition, for many years due to press censorship and bans and artistic life is not deviate from the boundaries drawn by the coup. The aim of our study was to press the 1980 military coup three years of martial arts practice and examine the effects of life.

Key Words: The 1980 Coup, Turkish press, Turkish cinema, Turkish theatre

Giriş

Cumhuriyet ilan edildikten 23 yıl sonra Türkiye 1946'da çok partili siyasal hayata geçti. 1950 yılında Cumhuriyet tarihinde ilk defa muhalefette bulunan bir parti iktidarı eline aldı. On yıl devam eden Demokrat Parti iktidarı 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ile neticelendi¹. 1960 ile 1965 yılları arasında Cumhuriyet tarihinde ilk defa koalisyon hükümetleri kuruldu. 1965 ile 1971 yılları arasında Demokrat Parti'nin tabanına hitap eden Adalet Partisi altı yıl iktidarda kalmayı başardı. Ancak 12 Mart 1971 Askeri Muhtırası ile Adalet Partisi yönetimden el çektilirdi². 1971 yıllardan itibaren siyasi sistemi bozulmaya başladı. 1971 yılından 1980 yılına kadar dokuz yıllık süreçte dokuz koalisyon hükümeti kuruldu³.

Devlet erkinin kontrol edemediği ideolojik kamplaşmalar, mezhepsel çatışmalar 1980 Askeri Darbesi'ne giden süreci hızlandırarak toplumu derinden etkiledi⁴. Bu süreçte sağ ve sol cenah basını istediği gibi kullanabilmekte ve propaganda yapmakta idi. Ancak 12 Eylül 1980 yılında gerçekleşen askeri darbenin ardından toplumsal propagandanın önemli iki sacayağı olan sanat ve basın darbenin gölgesinde kaldı. 1980-1983 yılları arasında devam eden cunta idaresi, tek tip basın ve siyasi propagandadan arınmış, toplumsal sorunları konu edinmeyen sanat hayatı istemekteydi.

1980 Darbesi

Türk Silahlı Kuvvetleri 12 Eylül 1980'de Genelkurmay Başkanlığı komuta kademesinin öncülüğünde idareye el koyarak 1983 yılına kadar devam edecek olan "askeri yönetim" tesis edildi. Askeri yönetim bir numaralı bildirisinde gelecekte yapılacaklara ışık tutmak üzere eğitimde, idare sisteminde, yargı organlarında, iç güvenlik teşkilatında, işçi kuruluşlarında ve siyasi partilerde sorunlar olduğuna dikkat çekerek bu sorunlardan ötürü ülkenin bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını açıkladı. Harekâtın amacı; ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı önlemek, devlet otoritesini tesis ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmaktı. Bunun için meclis ve hükümet feshedildi⁵.

Türkiye 13 sıkıyönetim bölgesine bölünerek 13 general görevlendirildi⁶. Milli Güvenlik Konseyi'nin başkan ve dört üyesi TBMM Onur Salonu'nda törenle yemin ederek görevine başladı. 20 Eylül 1980'de Kenan Evren, Bülend Ulusu'yu başbakan olarak atadı ve ertesi gün bakanlar kurulu MGK'da kabul edildi⁷.

¹ *Milli Birlik Komitesinin Tebliğleri*, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 10515, 30.05.1960.

² *1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu*, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 13837, 15.05.1971.

³ https://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/Global/Government/pg_CabinetHistory.aspx, Erişim Tarihi: 08.05.2018.

⁴ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyon Raporu*, TBMM, Ankara, 2012, s.556.

⁵ *Milli Güvenlik Konseyi'nin Bir Numaralı Bildirisi*, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 17103, 12.09.1980.

⁶ *T.C. Resmi Gazete*, Sayı: 17103, 12.09.1980.

⁷ *Başbakan Atanmasına Dair İşlem*, T.C. Resmi Gazete, Sayı:17112, 20.09.1980.

1402 Sayılı Yasa, sıkıyönetim komutanlarının bütün kamu personelini gereksiz görevden alabilmesine imkân verecek şekilde yeniden düzenlendi. 19 siyasi partiye⁸ yasak getirilerek binalarına el konulduğu gibi MGK 16 Ekim 1981’de siyasi partilerin feshine ilişkin yasayı kabul etti 9.

Darbeyi takiben üç yıl içinde önemli kanunların tamamına yakını değiştirildi. Askeri yönetimin belirlediği Danışma Meclisi yeni bir anayasa hazırladı. 1982’de aleyhte konuşmanın ve propaganda yapmanın yasak olduğu referandumda, yeni anayasa % 92 evet oyuyla kabul edildi¹⁰.

2. Basın-Yayın

2.1. Basın Kanunu

Askeri yönetimin tesis edilmesinin ardından hızla Sıkıyönetim Kanunu’nda değişikliğe gidilerek basın denetim altına alındı. Milli Güvenlik Kurulu, 21 Eylül 1980’de 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu’nun 3. Maddesinin 1. fıkrası ile c, f, g, h, i ve m bentlerinde değişikliğe gittiği gibi 1. fıkraya o ve p bentlerini de ekleyerek basını denetim altına almayı sağladı.

Kanunun üçüncü maddesinin c bendine göre Sıkıyönetim Komutanlığı söz, yazı, resim, film ve sesle yapılan her türlü yayım, haberleşme, mektup, telgraf vesair mersuleleri¹¹ kontrol etmek, gazete, dergi, kitap ve diğer yayınların basımı, yayımı, dağıtımı, birden fazla sayıda bulundurulması, taşınması veya sıkıyönetim bölgesine sokulmasının yasaklanması hususunda tam yetkili kılındı. Ayrıca basımı, yayımı ve dağıtılması yasaklanan kitap, dergi, gazete, broşür, afiş, bildiri, pankart, plak, bant gibi bilcümle evrakı, yayın ve haberleşme araçlarını toplatmak, bunları basan matbaaları, plak ve bant yapım yerlerini kapatmak salahiyetine de sahip oluyordu¹².

Bu değişikliklerle evrak, kitap, broşür, dergi gibi toplumsal iletişim araçları denetim altına alınırken basın-yayın faaliyetlerine istendiği takdirde yasak, sansür ve açma-kapatma müeyyideleri getirilmiş oluyordu¹³.

25 Ekim 1983’te kabul edilen “*Olağanüstü Hal Yasası*” ile gazete, dergi, broşür, kitap ve çeşitli ilanların toplatılması-yasaklanması yetkisi bölge valiliklerine verildi. Yine abartılı haber yapan gazeteciler için iki yıla kadar hapis cezası isteneceği karara bağlandı. Para ve hapis cezalarının miktarı yükseltirken diğer yandan gazete müdürlerinin

⁸ Adalet Partisi, Milli Selamet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Vatan Partisi, Demokrat Parti, Türkiye İşçi Partisi, Sosyalist Devrim Partisi, Nizam Partisi, Türkiye İşçi-Köylü Partisi, Sosyalist Vatan Partisi, Hürriyetçi Millet Partisi, Hür Demokratlar Partisi, Millet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi, Türkiye Birlik Partisi.

⁹ Altay Öymen, “12 Eylül’ün kapattığı 17 partiden biri”, Radikal, 25.05.2013; Hikmet Bila, *CHP-1919 -1999*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s.357.

¹⁰ *Bir gecede değişimin adı: 12 Eylül Darbesi*;

<https://www.cnnurk.com/2011/yasam/diger/09/12/bir.gecede.degisimin.adi.12.evylul.darbese/588447.0/index.html>, Erişim Tarihi: 28.04. 2018.

¹¹ Gönderilen, iletilen.

¹² *TC. Resmi Gazete*, Sayı: 17112, 21.09.1980.

¹³ *TC. Resmi Gazete*, Sayı: 17874, 20.11.1982.

sorumlulukları arttırıldı¹⁴. 1986'da yapılan son değişikliklerle düzenlemeler "basın sansür" kanununa dönüştü¹⁵.

2.2. Gazete ve Kitap Yayıncılığı

12 Eylül'ün ardından oluşturulan yasal zeminde basın sıkı denetime tabi tutuldu. İlk olarak Demokrat, Aydınlık ve Hergün gazeteleri ile gazeteciler sendikası kapatıldı. Hürriyet Gazetesi yazı işleri müdürü Oktay Ekşi ve Bedii Faik, Tercüman Gazetesi'nden Rauf Tamer ile çeşitli gazetelerin yazı işleri yöneticileri hakkında soruşturma açıldı¹⁶.

Gazetelerin soruşturmaya tabi tutulması siyasi tutum ve haberlerindeki yaklaşımlarından kaynaklanıyordu. Örneğin 1980 öncesine bakıldığında Hergün, Millet ve Ortadoğu gazeteleri MHP'ye yakınlığıyla biliniyordu. Yine Milli Gazete ve Yeni Devir, MSP çizgisindeki gazetelerdi. Tercüman, Bayrak ve Son Havadis gazeteleri ise Adalet Partisi'nin yayın organları olarak kabul görüyordu. Hürriyet ve Cumhuriyet gazeteleri ise liberal-sol çizgide yer edinen yayın organlarıydı¹⁷.

Söz konusu dönem içerisinde gazetelere açılan dava sayısı, kapatma sayıları ve kapalı gün sayıları aşağıdaki gibi tahakkuk etti¹⁸:

Gazete Adı	Dava Sayısı	Kapatma Sayısı	Kapalı Gün Sayısı
Cumhuriyet	28	4	41 gün
Tercüman	27	2	29 gün
Hürriyet	14	2	7 gün
Milliyet	14	1	10 gün
Milli Gazete	4	4	72 gün

Cumhuriyet gazetesine 28 dava açılıp 41 gün kapatma cezası verilirken Milli gazeteğe açılan 4 davanın tamamından suçlu bulunup 72 gün kapatma cezası alması oldukça manidardır. Buna karşılık Hürriyet gazetesi 14 dava sayısı karşısında 7 gün, Milliyet gazetesi de 14 davadan 10 gün ceza almıştır.

Yine üç yıl içinde toplam 400 gazeteciye dava açıldı. 31 gazeteci çeşitli suçlarla yargılandı ve haklarında toplam 3.315 yıl ceza verildi¹⁹. Hasan Cemal 12 Eylül Günlüğü adlı kitabında dönemin yapısal durumundan kaynaklı olarak haber yapmanın zor olacağı "iki dudak arasından çıkacak sözlere bağlı kalacağımı"²⁰ ifade etmiştir.

¹⁴Yaşar Salihpaşaoğlu, *Türkiye'de Basın Özgürlüğü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.169.

¹⁵Ferhat Yıldız, *Türk Anayasa Hukukunda Basın Özgürlüğü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012, Ankara, s.101.

¹⁶Milli Eğitim Bakanlığı, Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi "*Gazetecilik*", *Türk Basının Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara, 2008, s.63.

¹⁷Zafer Yıldırım, "*Basın Özgürlüğü ve 12 Eylül Müdahalesinde Ordu Basın İlişkisi*", *Mevzuat Dergisi*, Sayı: 103, Yıl 2006.s 4.

¹⁸ Milli Eğitim Bakanlığı, Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi "*Gazetecilik*", *Türk Basının Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara, 2008, s.64.

¹⁹Mehmet Ali Birand, *12 Eylül Belgeseli*, 1998.

²⁰Bkz. Hasan Cemal, *Tank Sesiyle Uyanmak 12 Eylül Günlüğü*, İstanbul, 2004, s. 24.

Devlet Planlama Müsteşarı Turgut Özal’ın planlayıp hükümet adına hayata geçirdiği “24 Ocak Kararları”, Türkiye’nin siyasi, sosyal, ekonomik hayatını olduğu kadar basını da etkiledi²¹. Bu düzenlemeyle devalüasyon / paranın değerinin düşürülmesi hayatın bir parçası haline gelirken devletçi ekonominin göstergesi niteliğindeki sübvansiyon kaldırıldı²². Geçmiş dönemde kâğıdın kilosu ortalama 30-35 lira iken gazetelere 9 liradan veriliyordu. 1978 yılında Günaydın grubuna 6.2 milyon dolar, Hürriyet ve Tercüman gazetesine 3 milyon dolar, Milliyet ve Yeni Asır gazetelerine 2 milyon dolar, Dünya Gazetesi’ne 1,5 milyon dolar ve Cumhuriyet gazetesine 1 milyon dolar sübvansiyon katkısı sağlanıyordu²³. Sübvansiyonun kaldırılmasından sonra kâğıdın kilosu 41 liraya yükseldi. Fiyat farkı gazete maliyetlerini artırırken küçük sermayeli gazeteleri kapanma tehlikesiyle karşı karşıya bıraktı.

1981’de ulusal gazete sayısı 620 iken bu sayı iki yıl sonra 400’e düştü. 1985’de 205 yerel gazete yayın hayatından çekildi. Toplam gazete satış sayısının iki milyon civarında takılıp kalması üzerine satışı arttırmak üzere hafta sonu ekleri ve dergilerinin verilmesi yönünde düşünceler ortaya çıktı²⁴.

1980-1983 arasında gazete sayısı düşerken maliyetlerinden ötürü yayınlanan dergi sayısında bir artış gözlemlendi. Bu ise söz konusu yıllarda gazete ve dergi sayısında yaklaşık yüzde yirmi beşlik bir artışa tekabül etmesine vesile oldu. 1980’de 2.019, 1981’de 2.298, 1982’de 2.535 ve 1983’te 2.487 rakamına ulaşıldı²⁵. Rakamlar incelendiğinde gazete ve dergi sayısındaki artışın 1983’te durduğu ve toplamda 48 gazete ve derginin kapandığı ortaya çıkıyordu.

1970-1980 döneminde okur-yazar nüfus artış hızı % 11.27 olurken okuma-yazma bilen sayısı 25 milyonu aştı. Aynı dönemde gazete satışları % 15 azalarak 2 milyondan 1.700.000 civarına geriledi. 1980 yılının başından itibaren liberal ekonomiye geçişle birlikte gazeteler ticari anlayışlarını toplum merkezli değil birey merkezli haber ve yayınlara yönlendirmelerine rağmen satışlarda artış yaşanmadı. Hediye ve hafta sonu ekleri gibi çalışmalar sayesinde satışlar ancak 1989’da 3.000.000 seviyesine ulaştı²⁶.

Esasında bu durumun temel sebebi darbeden sonra izlenen “apolitizasyon” politikasında yatmaktadır. Askeri yönetim ile siyasi yasaklar arasında sıkışan basın, istediği şekilde haber yapma özgürlüğüne sahip değildi. Gazeteler yayınlarını “yasaklar listesine” göre şekillendirmek zorundaydı²⁷.

²¹Murat Özgen, “1980 Sonrasında Türk Medyasında Gelişmeler ve Magazinleşme Olgusu”, 2nd International Symposium, Communication in the Millenium: A Dialogue Between Turkish and American Scholars, Sayı 1, İstanbul, 2004, s.3.

²²Şinasi Öztürk, Fethi Naz, Ergün İçöz, “24 Ocak Kararları Neo-Liberal Politikalar ve Türkiye’nin Tarımı” Pamukkale Üniversitesi Dergisi, ½ 2008, s.15-32, s.3.

²³Mustafa Şeker, *Yerel Gazeteler*, Konya, 2007, s.57.

²⁴Mehmet Barlas, Milliyet Gazetesi’ndeki köşesinde durumu şöyle tasvir ediyordu: “gazete satış sayıları iki milyon civarına takılıp kalmıştır. Bu günlük toplam iki milyonluk gazete Türkiye için tatmin edici değildir. Batıdaki gibi hafta sonu dergi ekleriyle okura yönelmek gerekir. Okur sayısı, nüfus, kentli sayısı artmış olmasına karşın gazete satış sayısı hep aynı oranda kalmıştır” Milliyet, s.8, 21.02.1982.

²⁵İstatistiki Göstergeler 1923-2012, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 2013, s.77.

²⁶ Mustafa Şeker “Tiraj Sorunu”, *Bir Sorun Olarak Gazetecilik*, Konya, 2007, s.139-176.

²⁷ Yıldırım, “Basın Özgürlüğü ve 12 Eylül Müdahalesinde Ordu Basın İlişkisi”, s 9.

Bu yaklaşım süreç içerisinde gazeteleri “magazinleşme” olgusuyla karşı karşıya bıraktı. Biryandan sansüre takılmak istemeyen diğer yandan ayakta kalmak için gazeteler magazin haberlerine daha fazla yer vermeye başladı. Turgut Özal’ın gündeme getirdiği “çağ atlamak” deyimini tabanda gelire bakmaksızın konforlu yaşamak şeklinde kabul görünce gazeteler de haddinden fazla buzdolabı, televizyon ve çamaşır makinesi gibi elektronik cihaz kullanımını özendiren ilan ve reklamlara ağırlık verdi²⁸. Ayrıca bu dönemde cinsellik vurgusu yapan haber ve görüntüler birinci sayfalara taşındı. Özal dönemiyle birlikte ülkeye hâkim olan liberal anlayış ve televizyon ile rekabet edebilmek üzere gazeteler görsel içerikli haberleri daha fazla kullanmaya başladı²⁹.

Basının darbe sonrası meydana gelen ortamdan görüntünün aksine çokça şikâyetçi olduğu söylenemez. Dönemin önemli köşe yazarları yönetim hakkında olumlu cümleler sarf ettiği o günkü yazılarından anlaşılıyordu. Nitekim Mehmet Barlas, basının darbeyi olumlu karşıladığını, fakat baskıdan rahatsız olduğunu, Oktay Ekşi ise, darbeye olumlu bakmamakla birlikte ertesi gün kendini rahat hissettiğini söyleyerek, terör ortamının sona ermesinin hayata devam etme umudunu artırdığını savunuyordu. Cumhuriyet gazetesinin önemli yazarlarından Uğur Mumcu da darbenin kansız demokrasiyi amaçladığını söyleyerek bir nevi destek olurken Burhan Felek, Mehmet Şevket Eygi gibi isimler de darbeye olumlu yaklaşıyorlardı³⁰.

Genel olarak bakıldığında gazetelerin bir yandan basın sansürü diğer yandan mali durumlarından ötürü orduyla iyi ilişkiler kurma eğilimine girerek darbe karşıtı söylemler yerine darbeyi meşrulaştırmayı kendi çıkarlarına daha uygun buldular.

1980 öncesi kitap yayıncılığı ve dağıtımı sınırlı idi. Türkiye genelinde On bin kadar kitapevi olduğu bilinmekteydi. Belli bir dağıtım ağı olmamakla beraber özellikle büyük şehirlerden kitapevi sahiplerinin yılın belli dönemlerinde tedarik ettiği kitaplar ile kitap dağıtımı yürütülmekte idi. 1970 yıllarda genellikle muhalif ideolojilere yakın olan yayın ve dağıtım ağları hâkimdi. Remzi, İnkılap, Altın yayın evleri ön planda idi³¹.

1970’li yılların kitap yayıncılığı konusunda istatistikî verilerinin yeterli olamayışının yanı sıra hukuksal işletim boyutunun da yetersiz olduğu aşikârdı. İdeolojik yayın yapan kitap evlerinin bastığı kitaplar toplumsal olaylarla bağlantılı olarak birçok kesime ulaşmaktaydı. 12 Eylül Askeri Darbesi ile insanların suçlu olarak teşhir edildiği süreçte kitaplarda suçlu olarak teşhir edilmekte ve toplatılmakta idi³².

12 Eylül Askeri Darbesi’nin yasakladığı kitaplardan Adalet Ağaoğlu’nun 1976’da basılan “*Fikrimin ince Gülü*” adlı romanı 1981 yılında toplatıldı. Romanın yasaklanma

²⁸ Vildan Öztürk, *Türkiye’de 1980-2000 yılları Arasındaki Gazete İlanlarında İmaj Kavramı; Merkez Medya Bağlamında Değerlendirilmesi*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012, 50-53.

²⁹ Özgen, “1980 Sonrasında Türk Medyasında Gelişmeler ve Magazinleşme Olgusu”, s.5.

³⁰ Şerife Özgün Çıtak, *1980 Askeri Darbesinin Yazılı Magazin Basınındaki Yansıması ve Basının Magazinleşmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2007, s.58-59.

³¹ <http://blog.milliyet.com.tr/turkiye-de-yavincilik---cumhuriyet-donemi-kitap-yavinciligi/Blog/?BlogNo=197045>, Erişim Tarihi: 19.05.2018.

³² <http://blog.milliyet.com.tr/turkiye-de-yavincilik---cumhuriyet-donemi-kitap-yavinciligi/Blog/?BlogNo=197045>, Erişim Tarihi: 19.05.2018.

nedeni “*Bayram*” adlı karakterin gümrükten geçerken rüşvet vermesi, askerlik anılarını anlatırken askeri kötüyü ve aşağılayıcı ifadelere yer vermesi idi³³.

Pınar Kür’ün “*Yarın Yarın*” adlı romanı 12 Mart Askeri muhtıra sürecinin anlatısı şeklindeydi. 1976 yılında basılan romanda sol görüşlü iki gencin aşkını işlenmekteydi. 1982 yılında “müstehecenlik” ve “komünizm” propagandası yapılması gerekçe gösterilerek toplatıldı³⁴.

İranlı muhalif yazar ve öğretmen Samed Behrengi’nin çocuklarına doğruluk, adalet, eşitlik gibi kavramları öğretmek amacıyla yazdığı dünyaca ünlü masal kitabı “*Küçük Karabalık*”, 1975 yılında Türkiye’de ilk baskısını yaptı. 12 Eylül Cuntasının toplattığı kitabın komünizm propagandası yaptığı ileri sürülmekteydi³⁵.

İşıl Özgentürk’ün “*Kuş Ne Yana Öter*”, adlı çocuk kitabı 12 Eylül’ün yasakladığı kitaplardan biridir. Kitabın için de ve arka kapağında “*grev*”, “*işçilik*”, gibi konuları işlediği ve propaganda aracı olarak kullandığı gerekçesi ile yasaklandı³⁶.

12 Mart 1971 Askeri Muhtırasının ardından 15 yıl hapse mahkûm edilerek, Mao ve Che Guevera çevirileri toplatılan Can Yücel’in “*Rengârenk*” adlı şiir kitabı 12 Eylül Cuntası tarafından cinsel içerikli olduğu gerekçesi ile yasaklandı³⁷. Atilla İlhan’ın 1977 baskılı “*Böyle Bir Sevmek*”³⁸, adlı şiir kitabı, Necip Fazıl Kısakürek’in 1976 basımlı “*Büyük Vatan Dostu Sultan Vahidüddin*”, adlı kitapları da çeşitli gerekçeler ile yasaklanan kitaplar idi³⁹.

İstanbul ve Ankara dışında Konya, İzmir gibi büyük şehirlerde de kitap yayıncılığı yapılmakta idi. Darbe sürecinin istatistikî verilerine bakıldığında 1980-1983 yılları arasında matbaa ve eser sayısında olumlu yönde bir değişim söz konusudur. Matbaa sayısı 1980’de 3.022 iken 1981’de 3368, 1982’de 3537 ve 1983’te 3.579 olurken basılan eser 1980’de 6.337, 1981’de 7.908, 1982’de 8.725 ve 1983’te 9.667’ye yükseldi⁴⁰. Rakamlara bakıldığında matbaa sayısının üç yıl içinde 500 civarında arttığı, buna mukabil basılan eser sayısının her yıl artarak % 50 civarında bir artış sağlandığı görülecektir.

Aynı dönemde eserlerin konu dağılımına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır⁴¹:

³³ Adalet Ağaoğlu, *Fikrimin İnce Güllü*, Everest Yayınları, İstanbul, 2015.

³⁴ Pınar Kür, *Yarın Yarın*, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.

³⁵ Samed Behrengi, *Küçük Kara Balık*, Can Yayınları, İstanbul, 2016.

³⁶ İşıl Özgentürk, *Kuş Ne Yana Öter* Özyürek Yayınevi, İstanbul, 2008.

³⁷ Can Yücel, *Rengârenk*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

³⁸ Atilla İlhan, *Böyle Bir Sevmek*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016.

³⁹ Necip Fazıl Kısakürek, *Vatan Dostu Sultan Vahidüddin*, Büyük Doğu Yayınları, 2013.

⁴⁰ *Kültür İstatistikleri*, 1980, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1983, s.3; *Kültür İstatistikleri 1981, 1982, 1983*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1985, s.3.

⁴¹ *Kültür İstatistikleri*, 1980, s.3. *Kültür İstatistikleri 1981, 1982, 1983*, s.3.

Eserlerin Konuları	1980	1981	1982	1983
Genel	1.358	1.823	1.973	2.382
Felsefe-Ahlak	120	102	101	103
Din-ilahiyat	362	384	377	573
Toplumsal Bilimler	1.715	1.966	2.293	2.478
Dil	86	168	187	173
Kuramsal Bilimler	291	377	383	290
Uygulamalı Bilimler	641	1.194	1.385	1.533
Güzel Sanatlar	210	298	279	328
Edebiyat	1.250	1.061	1.207	1.326
Tarih-Coğrafya Bibliyografya	304	580	540	481

2.3. Radyo ve Televizyon

Cumhuriyetle birlikte Türkiye’de radyo ve televizyon kurumuna ihtiyaç duyularak öncelikle Türkiye Radyoları kuruldu. 1937’de Posta Telgraf Telefon’a devredilen radyo kurumu 1943’te Matbuat Umum Müdürlüğü bünyesine alındı. Aynı yıl yeni bir düzenlemeye gidilerek Basın Yayın Turizm Genel Müdürlüğü’ne bağlandı. 1957 yılında ise Basın Enformasyon ve Turizm Bakanlığı kurularak radyo hükümet kontrolünde bir yayın organı haline getirildi⁴².

1961 anayasası hazırlanırken dönemin kamuoyu araştırmaları göz önüne alınarak 121. Maddede “özerk kamu tüzel kişiliği” tanımına yer verilerek radyolar bir çatı altında toplandı⁴³. 1 Mayıs 1964 yılında Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) kuruldu. Böylelikle hükümetin yayın organı olmaktan çıkarılan radyo ve televizyon özerk bir kuruma dönüştürüldü⁴⁴. 1967 yılında halka yönelik yayınlar yapmaya başlayan TRT kitlelere ulaşma noktasında en etkili kitle iletişim aracına dönüştü.

TRT’nin özerkliğine 1971’de yapılan değişikliklerle son verildi⁴⁵. 20 Eylül 1971’de Anayasa’nın 121. maddesinde özerklik ifadesi kaldırılarak “radyo ve televizyon istasyonları ancak devlet eliyle kurulur” ibaresi yerleştirildi. 29 Şubat 1972’de TRT yasası yeniden değiştirildi. 1974’te TRT 24 saat yayın yapacak teknik ve idari alt yapıya kavuşturuldu. 1974’ten itibaren tek TV kanalı ve üç radyo kanalı aktif şekilde 24 saat hizmet vermekteydi⁴⁶.

1980 darbesinden önce en önemli kitle iletişim aracı Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) idi⁴⁷. Zira Ülkenin TV ve radyo kanalları TRT’ye bağlı idi. TV yayını ülkenin en ücra köşesine kadar ulaşabiliyordu⁴⁸. Gazeteler ise sadece kent ve ilçelerde

⁴² Zeki Hafizoğulları, “Kamu Yayıncılığı ve TRT Kurumu”, Ankara Barosu Dergisi, 2003, s.15-16.

⁴³ Özgen, “1980 Sonrasında Türk Medyasında Gelişmeler ve Magazinleşme Olgusu”, s.4.

⁴⁴ Hafizoğulları, “Kamu Yayıncılığı ve TRT Kurumu”, s.16.

⁴⁵ Özgen, “1980 Sonrasında Türk Medyasında Gelişmeler ve Magazinleşme Olgusu”, s.4.

⁴⁶ Kuyucu, “Türkiye’de Özel Radyo Yayıncılığı: Ulusal Ölçekte Yayın Yapan Özel Radyo Kanallarının Yapıları Üzerine Bir Araştırma”, s.140.

⁴⁷ Özgen, “1980 Sonrasında Türk Medyasında Gelişmeler ve Magazinleşme Olgusu”, s.4.

⁴⁸ Mihalis Kuyucu, “Türkiye’de Özel Radyo Yayıncılığı: Ulusal Ölçekte Yayın Yapan Özel Radyo Kanallarının Yapıları Üzerine Bir Araştırma”, Global Media Journal, Sayı 7, 2013, s.140.

halka ulaşabilmekteydi. Bu nedenle TV ve Radyo yayını cunta idaresi için fazlası ile değerli idi.

TRT Radyolarından 12 Eylül Cuma günü sabah 03.59’da Milli Güvenlik Kurulu’nun (MGK) bir numaralı bildirisini Mesut Mertcan tarafından okundu⁴⁹. 1980 Askeri Darbesi televizyondan duyurulan ilk yönetim değişikliği olarak tarihe geçti⁵⁰. 12 Eylül Cuma günü MGK başkanı Kenan Evren darbenin gerekçelerini, amacını ve kapsamını TRT ekranlarından saat 13.00’te duyurdu. 1980 yılında ülkenin tek televizyonu olan TRT darbenin propagandasının yağıldığı en etkili iletişim aracına dönüştü. Darbenin yapıldığı 12 Eylül 1980 tarihinden 6 Kasım 1983’te yapılan genel seçimlere kadar TRT’de askeri cuntanın propagandası yapıldı. MGK’nın yayımladığı bildirimler TRT’den halka duyuruldu. TRT’den halk ile röportajlar yaptırılarak darbenin sosyal hayatı rahatlatıldığını, halkın “huzur” ve “güven” ortamı içerisinde hayatını idame ettirdiğinin ekranlarda sergilenmesi istendi. TRT ve tüm iletişim araçları Sıkıyönetim Komutanlığı’nın denetimine alındı⁵¹. TRT Radyolarında darbe bildirimlerinin okunmasının ardından Hasan Mutlucan’ın “Kahramanlık Türküleri” albümünden “Yinede Şahlanıyor” türküsü kayda girilerek radyo programları devam etmekte idi⁵².

Darbenin ve MGK’nın başında bulunan Orgeneral Kenan Evren 30 Ağustos Zafer Bayramı münasebetiyle TV’den canlı yayınlanan konuşmasında;

"Yüce Türk Milleti,

30 Ağustos Zafer Bayramı dolayısıyla sizlere radyo ve televizyondan hitap etmek imkânını bulmuş ve ayrılan kısıtlı süre içerisinde mümkün olduğu kadar, yurdumuzun içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durumu ile anarşik ve bölücü eylemleri; alınması gereken tedbirleri çok kısa olarak izah etmeye çalışmışım. Yine çok iyi hatırlayacaksınız ki, iki yıldır her fırsattan istifade ile muhtelif defalar verdiğim beyanat ve radyo-televizyon konuşmalarım da bu hayati önemi olan konuları dile getirmiştim." diyerek TV ve radyo konuşmalarının önemine dikkat çekmekte idi⁵³.

TRT Kanunu yeniden gözden geçirilerek görev ve çalışma yönetmeliği yeniden düzenlendi. TRT’nin yönetim şeması Yönetim Kurulu, Genel Müdür ve Yardımcıları, Koordinasyon Kurulu, TRT Seçim Kurulu, Genel Danışma Kurulu, Siyasi Yayınlar Hakem Kurulu şeklinde oluşturuldu. TRT Genel Müdürü kurumun en yetkili idari amiri olarak yetkilendirildi. TRT personelinin özlük hakları, disiplin yönetmelikleri kanun ile

⁴⁹ Milli Güvenlik Konseyi’nin Bir Numaralı Bildirisi, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 17103, 12.09.1980. <http://www.trtarsiv.com/izle/82656/mesut-mertcan-in-1980-darbe-bildirisini-okuması>, Erişim Tarihi: 09.02.2018.

⁵⁰ Elmas, Kurban, “İletişim Demokrasi-Demokratik İletişim Türkiye’de Medya Mevzuat Politikalar Aktörler”, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı, 2011, s.21-22.

⁵¹ 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 17111, 20.09.1980.

⁵² Hasan Mutlucan verdiği röportajda isminin ve türkülerinin darbe ile anılmasına sitem etmekteydi. <https://www.sabah.com.tr/kultur-sanat/2011/12/28/unlu-turkucu-hayatini-kaybetti>, Erişim Tarihi: 17.05.2018.

⁵³ <http://www.trtarsiv.com/izle/101439/kenan-evren-in-darbe-konusmasi>, Erişim Tarihi: 17.05.2018.

düzenlenerek hayata geçirildi⁵⁴. Radyo ve televizyon yayıncılığı 1982 Anayasasının 133. Maddesine konu edilerek devlet kontrolünde çalışmaların yürütülmesi esası korundu⁵⁵.

3. Sinema

Başlangıç yılı 1914 olarak kabul edilen Türk Sineması'nın en önemli saç ayağını Yeşilçam oluşturuyordu. 1950-1960 yılları arasında oluşum sürecini tamamlayan Yeşilçam, çok sayıda film yaptı ve 1960-1970 arasında önemli bir boyut kazandı. 1970'den sonra melodramlar bir kenara bırakılarak sinema tarihinde büyük etki meydana getirecek filmlere öncelik verildi⁵⁶.

1960'lı yıllarda ülkenin içinde bulunduğu sosyal, kültürel ve iktisadi durumu irdelemeye başlayan Türk sineması, kendine yeni sahalara aradı. Bu yıllarda sinemada yapılan film sayısında ciddi artışlar yaşanırken yeni film müziği bestecileri de ortaya çıktı. Dönemin ilk bestecisi Yalçın Tura'dır. "İlk film müziğini Ziya Metin'in "Namus Düşmanı" adlı film için yaptı. Cahit Berkay ve Metin Erksan bu süreçte öne çıkan bestekârlardı⁵⁷. 1965 yılında başlayan "*Muhafazakâr Sinema*" yeni filmler üretmeye başladı. Nuri Akıncı'nın "*Hazreti Yusuf'un Hayatı*", adlı eseri muhafazakâr sinema için öncü yapıt olacaktı⁵⁸.

1970'li yıllar "Genç/Yeni Sinema" döneminin başlangıcı olarak görüldü. 1984 yılına kadar devam eden bu süreçte Türk Sinemasında anonim yapıların yerini bireyselleşme aldı. Yönetmenlerin iz bıraktığı filmlerin yapımına başlanırken Yeşilçam sinemasından kopuş olarak nitelendirilen filmler bu dönemde çekildi⁵⁹. Genç sinema döneminde Yeşilçam'ın ilk ve ikinci kuşağı gerilemeye başladı. Kişiliği ağır basan yönetmenlerin film yapımları döneme damgasını vurdu. Bu yapımlar Yılmaz Güney, Lütfi Akad ve Erol Batıbeki tarafından hayata geçirildi⁶⁰.

Toplumsal olaylardaki artış, 12 Mart 1971 Muhtırası gibi etkenler ülkede siyasi ve sosyal tansiyonu yükseltti. 1973-1980 yılları arasında yaşanan iç ve dış siyasi ve sosyal hadiseler sinemayı da yakından etkiledi. Film sayısı ve işlenen konular siyasi olaylardan fazlasıyla etkilendi⁶¹. Özellikle "*Milli Sinema*" ve "*Muhafazakâr Sinema*" önemli gelişmeler kaydetti. 1972 yılında sahne alan "*Çile*", "*Zehra*", 1973 yılında "*Oğlum Osman*" adlı filmler "*Milli Sinema*" ve "*İslami sinemanın*", önemli yapı taşları idi⁶².

12 Eylül'de ordunun yönetime el koymasıyla birlikte sinema da yaşanan gelişmelerden nasibini aldı. Yeni dönemde Türk Sineması'nda iki temel nokta öne çıktı.

⁵⁴ "Türkiye Radyo - Televizyon Kurumu Kuruluş ve Görev Yönetmeliği", T.C. Resmi Gazete, Sayı: 17123, 02.10.1980.

⁵⁵ Hafizoğulları, "Kamu Yayıncılığı ve TRT Kurumu", s.16.

⁵⁶ Zühal Çetin Özkan, "Günümüz Türk Sineması'nın Dünya Sinemasındaki Yeri", Journal of Azerbaijani Studies, Vol,12, No.1-2, Azerbaijani 2009, 533-541, s.1.

⁵⁷ Pınar Alço, "Sinema ve Müzik; Kısa Tarihsel Bir Bakış", İdil Dergisi, Cilt 2, Sayı 7,s. 12.

⁵⁸ Ağah Özgüç, *100 Filimde Başlangıcından Günümüze Türk Sineması*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1993, s.44

⁵⁹ Ali Karadoğan, *Şerif Gören Sineması*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo TV ve Sinema Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999, s.3.

⁶⁰ Nijat Özön, *Sinema Uygulayımı; Sanatı-Tarihi*, 1985, s.377.

⁶¹ *Türkiye Cumhuriyet Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, 628-633.

⁶² Özgüç, *100 Filimde Başlangıcından Günümüze Türk Sineması*, s.45.

Birincisi sınırlandırılan ve denetim altına alınan toplumsal zihniyetlerle birlikte sinema da benzer uygulamalara maruz kaldı. İkincisi ise baskı ve sansür sürecinin Türk Sineması’na konu olması idi⁶³.

12 Eylül Asker Darbesi entelektüel kaygıların ağır bastığı, bireysel konuların ağırlıkta olduğu, “arabesk” ve “cinsel” içerikli film furyasının ön plana çıktığı bir sinema kuşağı ortaya çıkardı. Özgürlüklerin kısıtlandığı baskı ve sansürün gölgesinde sinemanın harekât alanı kısıtlandı. Sinemanın ekonomik kaygılarda ön plana çıkınca sinema bu süreçte büyük yara aldı⁶⁴.

1980 öncesi ve sonrasında ortaya çıkan ekonomik buhran film sektörüne de büyük kayıp verdirdi. Zira film maliyetleri yaşanan enflasyona bağlı olarak hızla artarken halkın alım gücü de ters istikamette zayıfladı. Bu sebeplerden ötürü sinemada bilet fiyatları artarken doğal olarak seyirci sayısı da düşmeye başladı. Seyirci sayısının düşmesinde korsan kaset furyası ve video kayıtlarının artmasının yanı sıra televizyonun yaygınlaşması da önemli rol oynadı⁶⁵.

12 Eylülün ardından Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu’na bağlı Sine-Sen kapatıldı. Sendikanın 25 yöneticisi idam ve hapis cezalarıyla yargılandı. Şerif Gören, Necmettin Çobanoğlu, Gani Turanlı ve Erol Batıbeki öne çıkan isimlerdi. 1980-83 yıllarında filmler denetime tabi tutuldu. Nitekim “Yol” ve “Hakkari’de Bir Mevsim” adlı filmler yasaklı grubuna alındı⁶⁶.

Arabesk ve şarkıcı filmleri sinema sektöründe öne çıkmaya başladı. Bu dönemde başlıca filmler “Yol”, “Hakkârî’de Bir Mevsim”, “Yılanı Öldürseler”, “Karakafa”, “Hazal”, “Faize Hücum” ve “Talihli Amele’dir”⁶⁷.

1979-1983 Yılları arasında sinema, film ve seyirci sayıları aşağıdaki gibi tahakkuk etti⁶⁸:

⁶³ Hilmi Maktav, “Türk Sinemasında 12 Eylül”, Birikim Dergisi, Sayı 138, 2000, s.1.

⁶⁴ Özkan Karaca, “Türk Sineması ve Yıllar”, https://www.academia.edu/30132302/T%C3%BCr%CC%9Ck_Sinemas%C4%B1_ve_Y%C4%B1llar, Erişim Tarihi: 19.05.2018.

⁶⁵ Pınar Alço, “Sinema ve Müzik; Kısa Tarihsel Bir Bakış”, İdil Dergisi, Cilt 2, Sayı 7, s. 13.

⁶⁶ Veli, Boztepe, 1960 ve 1980 Darbelerinin Türk Siyasal Sinemasına Etkileri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilimdalı Radyo Televizyon Bilimdalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s.157-158.

⁶⁷ Emine Uçar İlbuğa, “12 Eylül Askeri Darbesinin Günümüz Sinemasına Yansımaları Bornova Bornova ve Çoğunluk Film Örnekleriyle”, Felsefe ve Toplumsal Bilimler Diyaloglar Dergisi, sayı 1, s.1-4.

⁶⁸ Kültür İstatistikleri 1980, s.105. Kültür İstatistikleri 1981, 1982, 1983, s. 205.

Yıl	Sine ma Sayısı	Oynatılan Film Sayısı			Seyirci Sayısı		
		Yerli	Yabancı	Toplam	Yerli Film İzleyicisi	Yabancı Film İzleyicisi	Toplam
1979	1624	148.836	43.356	192.192	95.277.752	45.290.870	140.568.622
1980	1510	142.486	51.714	194.002	69.810.788	44.719.436	114.530.224
1981	1982	349.476	63.026	412.502	106.922.079	69.359.029	176.281.108
1982	2027	275.113	73.113	348.418	71.329.045	69.836.638	141.165.683
1983	1950	358.964	110.058	469.022	80.357.533	90.972.219	171.329.752

1980 yılında sinema da oynatılan film sayısı ve salon sayısında bir önceki yıla göre düşüş yaşandı. 1980 yılının ardından 1983 yılına kadar sinemada oynatılan film ve seyirci sayısı dalgalı bir seyir izledi. 1980’de rakamların düşüşü askeri yönetimin getirdiği film yapımı, dağıtımı ve festivallere getirdiği çeşitli yasaklarla izah edilebilir. Kitap, gazete ve müzik kasetlerinin toplatıldığı bir süreçte sinemanın parlak bir dönem geçirmesi mümkün değildi⁶⁹. Bununla birlikte denetim ve yasakların gevşetilmesi sinema sektöründe canlanmaya vesile olduğu söylenebilir.

Ancak 1982’de korsan kaset diye tabir edilen video kayıt sektörü yaygınlaştı. Videoların evlerin yanı sıra kahve ve gazino gibi halka açık yerlerde gösterimi sinemaya talebi azalttı⁷⁰. 1983 yılında Turgut Özal’ın iktidara gelmesiyle Türkiye normalleşmeye başlasa da bu dönemde televizyon ve TRT ön plana çıktı. Halkın televizyon vasıtasıyla kolayca filmlere ulaşması sinemayı zahmetli ve pahalı bir eğlence sektörü haline getirdi⁷¹.

23 Ağustos 1979 ve 23 Ağustos 1983 tarihli denetleme tüzükleri sinema üzerinde etkili olmayı sürdürdü. Danıştay İdare Mahkemesi, filmlerin denetlenmesi konusunda belirleyici olurken mahkemeden izin alınsa bile filmlere yönelik idari engellemeler sona ermiyordu. Dönemin şartlarında gösterime çağrılan veya yabancı ülke şenliklerine davet alan filmler uzun yıllar Kültür Bakanlığı arşivlerine dâhil edilmedi. “Endişe”, “Düşman”, “Ağıt”, “Zavallılar”, “Yol” gibi filmler ancak 2008 yılında Kültür Bakanlığı tarafından koruma altına alındı⁷².

Türk Sineması’na kan kaybettiren bir başka nokta yapım maliyetlerinin artmasıydı. 1963’te ortalama 250.000 TL’ye mal olan bir film 1970’te 500.000 TL’ye 1979’da ise 2.000.000 TL’ye mal olmaya başladı. 1980 24 Ocak Kararları çerçevesinde film maliyeti 5.000.000 TL’ye yükseldi. Film giderleri 1982’de 15 milyon, 1983’te 30 milyon TL’ye ulaştı⁷³. Film maliyetlerindeki artış, bilet fiyatlarını da olumsuz yönde

⁶⁹ İlbuğa, “12 Eylül Askeri Darbesinin Günümüz Sinemasına Yansımaları Bornova Bornova ve Çoğunluk Film Örnekleriyle”, s.3.

⁷⁰ Özön, *Sinema Uygulayımı; Sanatı-Tarihi*, s.390.

⁷¹ 1977-1986 yılları arasında Türkiye’de toplam 1.165 film çevrilmişken, bu sayı 1987-1997 yılları arasında 812’ye düştü. TRT yayınlarının da süreç içinde artması sinemaya yönelik talebi azalttı. Beyza Altunç, *Türkiye’nin Ortak Film Yapım İlişkileri Ve Eurimages*, Ankara, 2008, s.7.

⁷² <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/9782122.asp>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁷³ Özön, *Sinema Uygulayımı; Sanatı-Tarihi*, s.390.

etkiledi. Dolayısıyla hayat pahalılığı geçim sıkıntısı çeken insanları sosyal ve kültürel harcamalarını kısmaya zorladı.

Sinemada Demokrat Parti dönemi ile başlayan “toplumsal gerçekçi akım” 1965 yılından itibaren “milli akım” ve “devrimci akım” şeklinde 1980 yılına kadar devam etti. “Sinemanın siyasallaşması” olarak kabul edilen 1965 ile 1980 yılları arasındaki süreç 12 Eylül Darbesiyle sona erdi⁷⁴.

12 Eylül Cuntası ideolojik filmlerin yapılmasına müsaade etmedi. Darbeyi yerecek herhangi bir filmin yapılması imkânsızdı. Siyaset ve siyaseti eleştiren filmlere müsaade edilmekte idi. Nitekim 1980 yılında yayımlanan Aziz Nesin’in “Zübük⁷⁵” romanından esinlenen Kartal Tibet’in yönettiği, Kemal Sunal’ın başrolde oynadığı yoğun siyaset eleştirisi içeren “Zübük” filminin gösterime girmesine müsaade edildi. 1980 yılında vizyona giren film de Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel’in sıklıkla kullandığı sloganlara atıfta bulunulmakta idi. Zübük filminde başrolde yer alan Kemal Sunal’ın sıklıkla film içerisinde elinde fôtr ile halkı selamlaması AP Genel Başkanı Süleyman Demirel’in fôtr ile seçmeni selamladığı sahneleri anımsatmakta idi.

“Demokrasi öyle bir şeydir ki dadından yenmez” sloganını kullanan “Zübük” karakteri koltuk sevdahısı halkı düşünmeyen çıkarıcı siyasetçiyi canlandırmakta idi. Ayrıca Zübük karakterinin sıklıkla “Cami Yaptırma Projesi”nden bahsetmesi Milli Selamet Partisi lideri Necmettin Erbakan’ı andıran bıyık yapısı dikkatlerden kaçmamaktaydı. Siyasetin sanatsal çalışmalarda ağır şekilde yerilmesine müsaade eden darbe yönetimi sanatsal faaliyetlerin rahatlıkla icra edilmesine müsaade etmemektedir.

Nitekim film şenlikleri ağır şartlarda gerçekleştirilmekteydi. 1980’de Antalya Altın Portakal Film Şenliği düzenlenemedi. Bu yıla ilişkin şenlik ve derecelendirme 2011 yılında geç gelen ödüller başlığı altında yapılabildi. 1980’e kadar düzenli olarak tertip edilen Altın Portakal Film Festivali uluslararası seviyeye çıkarken 1982’de İstanbul Kültür Sanat Vakfının öncülük ettiği sinema günleri “İstanbul Festivali” adıyla yürütüldü.

3.1. Film Şenlikleri

2.1.1. On Yedinci Antalya Altın Portakal Film Şenliği (1980)

1979 yılında çekilen yerli film sayısı 195 iken bu sayı 1980 yılında 68’e düştü. Sinan Çetin “Bir Günün Hikâyesi” ve Şahin Gök “Kurban Olduğum” adlı filmleri sinemaya kazandırdı. Kartal Tibet önemli bir başarıya imza atarak yıllarca beğenilerek izlenen Aziz Nesin uyarlaması olan “Zübük” filmi ile büyük yankı uyandırdı. Atıf Yılmaz ise “Talihli Amele” filmi ile öne çıktı.

Türk Sineması Avrupa’da önemli aşama kaydetti. 1980 yılı Türk Sineması altı yıllarından biri oldu. Nitekim “bir aşiretin kırsal alandan büyük kente geçişini ve giderek çöküşünü anlatan” “Sürü” filmi Zürih ve Basel’de 8 hafta gösterimde kaldı⁷⁶. Londra’da en iyi film seçildi. Rotterdam’da ise gösterime giren filmler arasında en iyi 3. film oldu.

⁷⁴ Bahar Tugen, “1960-1980 Darbeleri Arasında Türk Sinemasında Düşünce Oluşumu ve Filmlerin Sosyolojik Görünümleri”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt 3, Sayı 7, Bahar, 2014, s.159-175, Bkz.

⁷⁵ Aziz Nesin, *Zübük*, Nesin Yayınevi, İstanbul, 2005, Bkz.

⁷⁶ <http://film.iksv.org.tr/film/2816>, Erişim Tarihi: 01.05. 2018

Belçika’da Antwerp Şenliği’nde en iyi film seçildi. Zeki Öktem’in “Düşman” filmi Berlin Film Festivalinde jüri özel ödülü ve Katolik Film Organizasyonu Ödülünü aldı. Ali Özgentürk’ün “Hazel” filmi Fransa, İspanya, Almanya ve Hollanda’da ödüller aldı. Ömer Kavur’un “Yusuf ile Kenan” adlı filmi İtalya’da Milano Film Fuarında ödül kazanarak Türkiye’nin adını duyurdu⁷⁷.

1980 Antalya Altın Portakal Film Festivalinde, en iyi film: Sürü, en iyi yönetmen: Zeki Ökten, en iyi senaryo: Başar Sabuncu, en iyi müzik: Zülfü Livaneli, en iyi kadın oyuncu: Melike Demirağ, Güngör Bayrak, en iyi erkek oyuncu: Tarık Akan, Aytaç Arman, en iyi yardımcı kadın oyuncu, Fehamet Atila, en iyi yardımcı erkek oyuncu: Tuncel Kurtiz oldu. Festivalin jüri üyeliklerini Orhan Aksoy, Melih Cevdet Anday, Atilla Dorsay, Kami Suveren, Ara Güler, Kenan Değer, Erkal Güngören, Doğan Hızlan, Ahmet Keskin, Ergin Orbey, Atilla Özdemiroğlu, Nurettin Tekindor, Gani Turanlı, Tonguç Yaşar ve Tunca Yönder yaptı⁷⁸.

Geç Gelen Ödüller kapsamında Prof. Dr. Özdemir Nutku (Jüri Başkanı), Hale Soygazi, Vecdi Sayar, Atilla Dorsay, Tunca Yönder, Doğan Hızlan, Ahmet Keskin, Nurettin Tekindor, Kenan Değer ve Tonguç Yaşar ve Antalya Belediye Başkanı olan Selahattin Tonguç jüri heyetinde yer aldı⁷⁹.

3.1.2. On Sekizinci Antalya Altın Portakal Film Şenliği (1981)

1981’de 72 film yapıldı. Atatürk’ün doğumunun yüzüncü yılına atfen Remzi Jöntürk, Cüneyt Arkın ile birlikte çektiği “Öğretmen Kemal” filmi bu yıla damgasını vurdu. Nutuk Baytan’ın “Toprağın Teri”, Türkan Şoray “Yılanı Öldürseler” filmlerini sinemaya kazandırdı. Ömer Kavur “Ah Güzel İstanbul”, “Kırık Bir Aşk Hikayesi” filmleri ile Atif Yılmaz’ın “Deli Kanı” ve Ali Özgentürk’ün “At” filmleri adlarını duyuran yapıtlar oldu⁸⁰. Bu yıl Avrupa da fazla yer bulamayan Türk Sineması sadece Strasbourg Film Festivalinde Erden Kıral’ın filmiyle ödül kazanabildi.

1981 yılında Antalya Altın Portakal Film Festivalinde ödül alan oyuncu ve filmler şöyle belirlendi: En iyi yönetmen: Erden Kral, en iyi kadın oyuncu: Meral Orhonsay, en iyi erkek oyuncu, İhsan Yüce olurken en iyi film kategorisinde film seçilemedi⁸¹. Festivalin jüri üyeliklerini Cihan Çiftçili, Zuhale Çevik, Mehmet Doğan, Osman Üntürk, Nuri Dağtekin, Ahmet Gönen, Burçak Evren, Turgay Ulusan, Nisa Serezli ve Kami Suveren üstlendi⁸².

3.1.3. On Dokuzuncu Antalya Altın Portakal Film Şenliği (1982)

Sinemaya 1982’de kazandırılan film sayısı 72’dir. Halit Refiğ’in yönettiği “Leyla ile Mecnun” arabesk film furçasının başyapıtı olarak halkın karşına çıktı. Zeki Öktem dönemin sosyal sorunlarını konu alan “Faize Hücum” filmi çekerken, Atif Yılmaz ise Necati Cumalı uyarlaması olan “Mine” filmiyle kadın sorunlarına değindi. Yine Ömer

⁷⁷ <http://www.turksineması.com/1981-1990/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁷⁸ <http://eksisinema.com/altın-portakal-festival-programı-ve-odul-torenlere/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁷⁹ <http://www.altınportakal.org.tr/arsiv/gecmis-oduller/1980/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁸⁰ <http://www.turksineması.com/1981-1990/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁸¹ <http://www.turksineması.com/1981-1990/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁸² <http://www.altınportakal.org.tr/arsiv/gecmis-oduller/1981/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

Kavur’un “Göl” Memduh Ün’ün “Kaçak” filmleri kadın sorunlarını konu alan diğer filmlerdi. Türk sineması Avrupa’da büyük başarılar elde etti. Yılmaz Güney’in yazıp Şerif Gören’in yönettiği “Yol” filmi 35. Cannes Film Festivalinde en iyi film ödülünü aldı⁸³. Hyeres Genç Sinema Festival’inde Sinan Çetin “Bir Günün Hikayesi” filmiyle kürsüye çıkarken, Ali Özgentürk ise Valencia Akdeniz Ülkeleri Şenliği’nde ödüle layık görüldü⁸⁴.

1982 Antalya Altın Portakal Film Festivalinde ödül alan film ve oyuncular ise şöyle sıralanıyordu: En iyi birinci film: Çirkinler de Sever, en iyi yönetmen: Ömer Kavur, en iyi kadın oyuncu: Nur Sürer, en iyi erkek oyuncu: Genco Erkal oldu⁸⁵.

Festivalde Bilgin Adalı, Rekin Teksoy, Füzuan, Cihat Çiftçili, Süreyya Duru, Sami Güner, Ekrem Çatay, Önder Aydınli, Ayşe İçli, Erman Şener, Ahmet Gönen ve Nazan Akgün jüri olarak görev aldı⁸⁶.

3.1.4. Yirminci Antalya Altın Portakal Film Şenliği (1983)

78 filmin çekildiği 1983 yılında Kartal Tibet “Aile Kadını” ve “Şalvar Davası”, Şerif Gören, “Güneşin Tutulduğu Gün” adlı filmlerle dikkat çekti. Söz konusu filmlerin ortak noktası kadın sorunlarına değinmeleriydi. Halit Refiğ’in sosyal yapının sorunlarını esas alan ve uyuşturucu madde kurbanlarını konu eden “Beyaz Ölüm” adlı film sadece İstanbul’da 30 Milyon TL’lik hâsılatı ile Türk Sinema Tarihinin bu yıla kadar en iyi hâsılat toplayan filmi olarak kayıtlara girdi⁸⁷.

1983 Antalya Altın Portakal Film Festivalinde en iyi birinci film: “Faize Hücum”, en iyi yönetmen: Zeki Ökten, en iyi kadın oyuncu: Hülya Koçyiğit, en iyi erkek oyuncu: Genco Erkal ödüle layık görüldü.

Festivalde Nazan Akgün, Cihat Çiftçili, Atilla Dorsay, Süreyya Duru, İzzet Günay, Prof. Dr. Özdemir Nutku, Ülkü Tamer, Rekin Teksoy, Hayati Tungar, Gani Turanlı, Ziya Uçkan, Süheyla Uysal ve Hurşit Yenigün jüri üyeleri olarak katkı sundu⁸⁸.

3.1.5. İstanbul Film Festivali

Nejat Eczacıbaşı tarafından 1973’te kurulan İstanbul Kültür Sanat Vakfı 1982 yılına gelindiğinde “Sinema Günleri” adı altında film şenlikleri düzenlemeye başladı. 1989’da “Uluslararası İstanbul Film Festivali” adını alarak sinema ve sanat faaliyetlerine destek vermeye devam etti⁸⁹.

1982 yılınının 12 -18 Temmuz günlerinde Sinema Günleri adıyla düzenlenen festival sansürden oldukça etkilendi. Nitekim önceden planlandığı halde “Csontváry” adlı 1980 tarihli Macar film gösterime giremedi⁹⁰. Filmin gösterime girmemesinin nedeni Macar ressamı Tivadar Csontváry Kosztka’nın komünist yönetim altında geçen hayatının

⁸³ <http://www.imdb.com/event/ev0000147/1982>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁸⁴ <http://www.turksineması.com/1981-1990/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁸⁵ <http://www.turksineması.com/1981-1990/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁸⁶ <http://www.altınportakal.org.tr/arsiv/gecmis-oduller/1982>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁸⁷ <http://www.turksineması.com/1981-1990/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁸⁸ <http://www.altınportakal.org.tr/arsiv/gecmis-oduller/1983>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁸⁹ <http://www.iksv.org/tr/hakkimizda/tarihce>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁹⁰ <http://film.iksv.org.tr/arsiv/festivalarsivi/97/2389>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

konu edilmesidir⁹¹. 1983 yılında ise 36 yabancı film festivalde sergilendi. Sinema ödülleri ise 1985'ten itibaren verilmeye başlandı⁹².

4. Opera ve Bale

Sahne sanatlarının önemli dallarından biri opera ve bale dram sanatının müzik ve dans ile beraber sahnede icra edilmesidir⁹³. Gösterişli kostüm ve sahne dekoru ile dikkat çekmektedir⁹⁴. 16. Yüzyılda Avrupa'da gelişim gösteren opera ve balenin Türkiye'ye gelişi Tanzimat dönemine rastlar⁹⁵.

Cumhuriyetle birlikte ilk adım 1924'te Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın kurulmasıyla atıldı⁹⁶. 1930'da Opera Cemiyeti kuruldu. 1940'da ise Devlet Konservatuvarı'nın kurulmasıyla opera alanında çalışmalar hız ve derinlik kazandı. "Resmi ve akademik" nitelikli ilk bale okulu 1948'de İstanbul'da açılırken bir yıl sonra 1949'da "Devlet Tiyatroları" kuruldu. Başkanlığına Muhsin Ertuğrul atandı. Devlet Opera ve Balesi 1958'de kuruldu. Fakat kanuni düzenlemesi 1970 yılında yapıldı. Genel müdürlüğüne ilk olarak Necil Kazım Akses Bey getirildi⁹⁷.

1970'de yapılan düzenlemeyle İstanbul ve Ankara Operaları Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğüne bağlandı⁹⁸. Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü Yönetmeliği ise 1971'de yayımlandı⁹⁹. İzmir Devlet Opera ve Balesi Müdürlüğü ise 1982'de kuruldu¹⁰⁰.

1982 Anayasasında sanatın ve sanatçıların korunmasına yönelik maddelere yer verilerek sanat faaliyetlerinin kolaylaştırılması ve korunması amaçlandı¹⁰¹. 1980-1981 sezonunda sergilenen 32 oyunu 184.224 kişi seyrederken 1981-1982 sezonunda 29 oyunu 158.297 kişi, 1982-1983 sezonunda 49 oyuna karşılık 180.314 kişi salonları doldurdu¹⁰². 1980-1982 arasında 2 bale ve opera binası vardı. 1982-1983 sezonunda

⁹¹ <http://www.beyazperde.com/haberler/filmler/haberler-16247/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁹² <http://www.iksv.org.tr/hakkimizda/tarihce>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁹³ *Devlet Opera ve Balesi Strateji Planı (2013-2017)*, Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü, <http://www.sp.gov.tr/>, Erişim tarihi: 02.05.2018, s. 7.

⁹⁴ Elif Özhancı, "Türkiye'de Opera, Bale ve Devlet Opera ve Balesinin Evrimselliği", Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 29, 2009, s.198.

⁹⁵ *Devlet Opera ve Balesi Strateji Planı (2013-2017)*, Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü, <http://www.sp.gov.tr/>, Erişim tarihi: 02.05.2018, s. 8.

⁹⁶ Cumhurbaşkanlığı senfoni orkestrasının temelini 1826'da II. Mahmut döneminde kurulan Mızıkacı-Hümayun oluşturmaktaydı. <http://www.cso.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 02.05.2018.

⁹⁷ *Devlet Opera ve Balesi Strateji Planı (2013-2017)*, Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü, <http://www.sp.gov.tr/>, Erişim tarihi: 02.05.2018, s. 10.

⁹⁸ *TC. Resmi Gazete*, Sayı: 13548, 14.07.1970.

⁹⁹ *TC. Resmi Gazete*, Sayı: 13965, 23.09.1971.

¹⁰⁰ Özhancı, "Türkiye'de Opera, Bale ve Devlet Opera ve Balesinin Evrimselliği", s. 202.

¹⁰¹ 1982 Anayasasındaki sanat ve sanatçı ile ilgili beyan şu şekildedir: "MADDE 63- Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır." "MADDE 64- Devlet, sanat faaliyetlerini ve sanatçıyı korur. Sanat eserlerinin ve sanatçının korunması, değerlendirilmesi, desteklenmesi ve sanat sevgisinin yayılması için gereken tedbirleri alır."

<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm>, Erişim Tarihi, 02.05.2018.

¹⁰² *İstatistikî Göstergeler 1923-2012*, s.80.

Ankara ve İstanbul dışında İzmir’de yeni bir opera ve bale salonu açılarak toplam sayı 3’e çıkarıldı¹⁰³.

5. Tiyatro

III. Selim ve II. Mahmut döneminde yaygınlaşan tiyatro geleneği, Bursa Valisi Ahmet Vefik Paşa’nın Fasülyeciyan’ı davet edip çeşitli temsiller verilmesiyle devlet destekli bir hal aldı. 1913-1914 yıllarında İstanbul Belediyesi’nin başında bulunan Cemil Topuzlu Paşa’nın konservatuar kurma girişimiyle bugünkü İstanbul Şehir Tiyatrosu “Darülbedayi” kurumu ortaya çıktı.

Cumhuriyet dönemine kadar sanat yaşamını devam ettiren Darülbedayi, Muhittin Üstündağ’ın belediye başkanlığı döneminde çıkarılan yasayla belediyeye bağlandı¹⁰⁴. Muhsin Ertuğrul’un başa geçmesiyle kurum sistematik bir yapıya bürünerek 1932’de “Şehir Tiyatrosu” adını aldı.

1934’te Milli Eğitim Bakanlığına bağlı “*Milli Musiki ve Temsil Akademisi*” kuruldu. Darülbedayi Tiyatro Meslek Okulu açıldı¹⁰⁵. 1949’da Devlet Opera ve Balesi Kanunu ile birlikte faaliyetlerine başladı¹⁰⁶.

Demokrat Parti döneminde Milli Eğitim Bakanlığı çatısı altına alınan tiyatro 1971 yılına kadar bu konumunu korudu. 1960’da Kadıköy, 1961’de Üsküdar ve Fatih tiyatroları, 1962’de Rumeli Hisarı Yazlık Tiyatrosu hizmete girdi. 1965’te ise Zeytinburnu Tiyatrosu açıldı. 1971’de Kültür Bakanlığı kurulunca tiyatrolar buraya bağlandı. 1976’da şehir tiyatroları beş bölüme ayrıldı; her bölümün başına bir sanat yönetmeni atandı¹⁰⁷.

1980’den sonra tiyatrolar sıkıntılı bir döneme girdi. Sanatçıların çoğu ideolojik nedenlerle işten çıkarıldı, bir kısmı da ceza aldı. Televizyonun yaygınlaşması, sanatçılara işten el çektilmesi, uzun süre oyun yazılmaması, yeni yazar yetişmemesi ve sansür gibi konular tiyatronun sekteye uğramasına neden oldu¹⁰⁸.

Tiyatro Genel Müdürlüğü’nün 1981 yılı mali bütçesi görüşülürken tiyatronun amaçları dört madde halinde sıralanıyordu:

“1- Yerli ve yabancı eserlerle halkın genel eğitimini, yurt ve güzellik sevgisini, dil ve kültürünü yükseltmek.

2-Devlet Tiyatrosu çalışmalarını genişletmek, yaygınlaştırmak,

3-Türk sahne sanatlarını yurt içinde ve yurt dışında gelişmesini ve yayılmasını sağlayarak Türk dilini yerleştirmek ve şive birliğini meydana getirmek,

4-Türk halkının kültürünü besleyerek temel değerler üzerinde doğru yargılara varmasını sağlamak ve estetik duygusunu geliştirmek”¹⁰⁹.

¹⁰³ *Kültür İstatistikleri 1981, 1982, 1983*, s.193.

¹⁰⁴ *TC. Resmî Gazete*, Sayı: 13548, 14.07.1970.

¹⁰⁵ Tahsin Konur, “*Cumhuriyet Döneminde Devlet Tiyatro İlişkisi*”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 31 Sayı: 1. 2, 1987, s.310.

¹⁰⁶ *TC. Resmî Gazete*: Sayı: 7234, 16.06.1949.

¹⁰⁷ Konur, “*Cumhuriyet Döneminde Devlet Tiyatro İlişkisi*”, s.315-317.

¹⁰⁸ Birkiye, “*Kültür Politikaları, Türk Tiyatrosu Ve DT Örneği*”, s.87; Selçuk Kantarcıoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Politikalarında Kültür*, Ankara, 1990, s. 15-22.

¹⁰⁹ Konur, “*Cumhuriyet Döneminde Devlet Tiyatro İlişkisi*”, s.327.

Başbakan Bülend Ulusu “*Milli kültür ve sanat değerlerimizi modern ilim zihniyeti ve metotlarla işleyerek, önce milletimize yaymak ve ayrıca milli değerlerimizi diğer milletlere tanıtmak için ciddi faaliyetlere girişilecektir*” sözleriyle yeni bir süreç başlattı¹¹⁰. Sanat faaliyetlerini hareketlendirmek maksadıyla özel tiyatrolara devlet desteği verildi. Tiyatro sanatçılarına o döneme kadar görülmemiş şekilde zamlar yapıldı. Sanatçılar Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in kabul ve anma törenlerinde vazgeçilmez konuklar haline geldiler¹¹¹.

1980-1983 döneminde faaliyet gösteren devlet ve özel tiyatro sayısına bakıldığında aşağıdaki rakamlar ortaya çıkmaktadır¹¹²:

1980-1981; devlet tiyatrosu 35, özel tiyatro 16, toplam 51,

1981-1982; devlet tiyatrosu 39, özel tiyatro 18, toplam 57,

1982-1983; devlet tiyatrosu 46, özel tiyatro 25, toplam 71.

Görüldüğü üzere hükümetin bir yandan devlet, diğer yandan özel tiyatroları destekleme kararı bu alana olumlu yansımış ve iki yıl içinde tiyatro sayısı 51’den 71’e yükselmiştir.

1980-1983 yılları arasında Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü görevini Ergin Orbey (1978-Aralık 1980), Cüneyt Gökçer (1980-1983) ve Turgut Özakman (22 Mart 1983) üstlendi¹¹³.

1980-1981 sezonunda 5’i çocuk olmak üzere toplam 37 yeni oyun sahnelendi. “*Kadınlar da Savaşı Yitirdi*”, “*O Güzelim Kaymaklı Dondurma Rengi Elbise*”, “*Ben Kimim*”, “*Öyküler*”, “*Tartuffe*”, “*Kapıyı Aç*”, “*Yarın 2000*”, “*Seyisbaşı Konağı*”, “*Eski Usul Komedyası Kırmızı Pabuçlar*”, “*Truva Savaşı Olmayacak*”, “*Akümülatörlü Radyo*”, “*Yoklar Dağındaki Nar*”, “*Ademin Kaburga Kemiği*”, “*Alaca Karanlık*”, “*Baba*”, “*Yangın Memet*”, “*Sokullu Ne Yapmalıydı*”, “*Annemi Hatırlıyorum*”, “*Mustafa*” sergilenen oyunlarından bir kaçıydı¹¹⁴.

1981-1982 sezonunda 5 çocuk oyunu olmak üzere toplam 36 yeni oyun sahnelendi. “*Ana Hanım Kız Hanım*”, “*Rita*”, “*İntihar*”, “*İki Kişilik Hır Gür*”, “*Kel Şarkıcı*”, “*Taş Bademleri*”, “*Yerma*”, “*Scapin’in Dolapları*”, “*Yaban Örneği*”, “*Ekinler Yeşerince*”, “*Dün Neredeydiniz*”, “*Gölgeler*”, “*Küçük Prens*”, “*Yanlış Yanlış Üstüne*”, “*Kül Kedisi (Cinderella)*”, “*Akın*”, “*Barış Gezegeni*”, “*Öteki Dünyaya Götürecek Değilsin Ya*”, “*Köşe Kapmaca*”, “*Behçet Bey’in Fötr Şapkası*”, “*Paydos*”, “*Küçük Hayalet Plouft*”, “*Cengiz Han’ın Bisikleti*” sergilenen oyunların bazılarıydı¹¹⁵.

1982-1983 sezonunda ise 3 çocuk oyunu olmak üzere toplam 28 yeni oyun sergilendi. “*Yine Başladılar Şarkılarına*”, “*Gölge Ustası*”, “*Görüşme Kutlama Çağrısı*”, “*İlkbaharda İntihar Yasak*”, “*Daha Dün Gibi*”, “*Cin Oyunu*”, “*Önemli Adam*”, “*İmparatorun İki Oğlu*”, “*Kadife Çiçekleri*”, “*Üç Kız Kardeş*”, “*Su Gelince*”, “*Rosmersholm (Beyaz At)*”, “*Hayaletler Sonatı*”, “*Köşe Kapmaca*”, “*Köklerdeki*

¹¹⁰Kantarcioglu, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Politikalarında Kültür*, s.77.

¹¹¹Birkiye, “*Kültür Politikaları, Türk Tiyatrosu Ve DT Örneği*”, s.87.

¹¹²*Kültür İstatistikleri 1981, 1982, 1983*, s.191.

¹¹³Cüneyt Gökçer daha önce 1958 yılından 1978 yılına kadar 20 yıl Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü görevini yürütmüştür. <http://devtiyatro.gov.tr/>; Konur, “*Cumhuriyet Döneminde Devlet Tiyatro İlişkisi*”, s.329.

¹¹⁴<http://devtiyatro.gov.tr/>; Erişim Tarihi: 02.05.2018.

¹¹⁵<http://devtiyatro.gov.tr/>; Erişim Tarihi: 02.05.2018.

Kurtlar”, “*Şampiyonlar*”, “*Fazilet Eczanesi Oyuncakçı Dede*” sahnelenen oyunlardan bir kaçıdır¹¹⁶.

1980-1981 sezonunda Devlet Tiyatrolarında sahnelenen 44 oyunu 791.445kişi, 1981-1982 sezonunda 52 oyunu 905.299 kişi seyrederken 1982-1983sezonunda sahnelenen oyun sayısı 42’ye, seyirci sayısı ise 620.768’e inerek üç sezonun en düşük seviyesi görüldü¹¹⁷.

Sonuç

1980-1983 yılları Türkiye’nin askeri sıkıyönetimin uygulamalarını her alanda gördüğü ve yaşadığı bir dönemi ifade etmektedir. Askeri yönetim siyasi, iktisadi ve sosyal alanda olduğundan belki de daha fazla kültür-sanat alanlarındaki karar ve uygulamalarıyla yer etti. 1965 ile 1980 yılları arasındaki ideoloji referanslı sinema akımları, gazeteler, müzik yapımları, kitap ve dergiler 12 Eylül 1980 tarihinin ardından yerini yasaklanan, takibata uğrayan, tek tip cunta idaresinin direktiflerini halka sunan basın ve sanat hayatı ortaya çıkardı.

Basın başta olmak üzere sinema ve operaya getirilen yasaklar, cezalar ve işten çıkarmalar söz konusu alanlarda faaliyet gösteren insanların çalışma azmini kırdığı gibi, sektörlerin gelişmesini de olumsuz etkiledi. Denilebilir ki, askeri yönetim döneminde alınan tedbirler taşra basınına yok olma noktasına getirmiştir. Maliyetlerin artmasından ötürü ulusal gazetelerin çoğu ciddi miktarda mali sorunlarla karşı karşıya bırakıldı.

Bu dönemde pek çok gazete hakkında kapatma davaları açıldı, mahkûmiyetler ve kapatma cezaları verilerek gazeteler ve gazeteciler kontrol altına alındı. Basın üzerinde kurulan sansür mekanizması, gazeteleri idari ve mali yönden ayakta kalmak üzere farklı mecralara sürükledi. Gazeteler halkın gerçek sorunlarıyla uğraşmak yerine gazete tirajlarını yükseltecek, cunta idaresini rahatsız etmeyecek magazin ve cinsel içerikli görsel haberleri ön plana çıkarmaya başladı. Bugün dahi gazetelerin pek çoğu magazin ve cinsel içerikli yayınlara sosyal ve siyasi haberlerden daha fazla yer vermektedir.

1983 yılında başlayan Anavatan iktidarı ile başlayan liberal ekonomi modeline geçiş ve dışa açılma basın ve yayın hayatını kökünden değiştirerek gazeteleri holdingleştirdi. Dış ticarete sağlanan vergi kolaylığı ile büyük Avrupa markaları Türkiye pazarına girmeye başladı. Gazete sayfalarını süsleyen ithal ürünlerin reklamlarına yer verilmesi ile büyük reklam gelirleri elde eden devasa gazete holdingleri ortaya çıktı.

12 Eylül Cuntasının amacı “apolitik” insan tipi ortaya çıkarmaktı. Tüketim kültürünün yaygınlaştırıldı, düşünme ve üretmeden uzak TV ekranlarına yansıyan “serkeş hayat”ı benimseyen büyük şehirlerde gazete ve televizyonlara yansıyan “sosyete hayatı” ve magazin haberleri ülkede gündem olmaya başladı.

Kültürel hayatın önemli unsurlarından biri olan kütüphaneler çeşitli idari düzenlemelere maruz bırakılsa da hizmet üretimi noktasında istenilen başarıyı yakalayamadı. Bunda kitap ve dergi basımındaki yavaşlama ile televizyonun yükselişi etkili oldu.

¹¹⁶ <http://devtiyatros.gov.tr/>; Erişim Tarihi: 02.05.2018.

¹¹⁷ *İstatistikî Göstergeler 1923-2012*, s.80.

Türk sineması da basın gibi çeşitli yaptırımlara maruz bırakıldı. Yönetimin ideolojik ve siyasi yaklaşımlarından ötürü pek çok sinema sanatçısı sektörden ve hatta ülkeden ayrılmak zorunda kaldı. Sinemanın gelişmesinde önemli bir yer tutan Antalya Film Şenliği 1980’de yapılamadığı gibi film maliyetlerinin sürekli artması sektörü olumsuz etkiledi. Televizyonun öne çıkışı da bu döneme rastlamaktadır. Sosyal hayattaki pahalılık sinema seyircisini azaltırken 1980’lerin sonunda Hollywood filmleri sinema sektörüne hâkim olacaktır. 1990’lı yıllarda yabancı filme artan rağbet Yeşil Çam Sinemasının sonunu hazırlayacaktır.

Opera ve balede İzmir’de açılan opera ve bale müdürlüğü dışında kayda değer bir gelişme yaşanmazken, tiyatro devlet ve özel sektör itibariyle ciddi yükseliş kaydetti. Devlet ve özel tiyatroların sayısı sürekli artarken, yeni oyunlara bağlı olarak seyirci sayısı da artış gösterdi. Hükümetin sanatçılara ve tiyatrolara verdiği destek özel tiyatroların artmasındaki en büyük neden olarak kabul edilebilir. Bu durumun yanın da TV seyircisinin artması videokaset satışlarının patlaması tiyatro ve bale’ye olan ilgiyi fazlasıyla azalttı.

Neticede 1980 darbesi Türkiye tarihinin son otuz sekiz yılını derinden etkileyen etkileri günümüze kadar devam eden mihenk taşı oldu. Her alanda olduğu kadar basın ve sanat hayatına da büyük travmalar yaşatarak yeni bir dönemin önünü açtı. Toplum darbenin dayattığı sınırlar içinde sıkışıp kaldı. Yoğun baskı dönemi toplumun kendine has melekelerinin kaybolması ve hatta yok olmasına yol açtı.

Kaynaklar

Resmi Kaynaklar

- TC. Resmi Gazete, Sayı: 13548, 14.07.1970.
 TC. Resmi Gazete, Sayı: 13965, 23.09.1971.
 TC. Resmi Gazete: Sayı: 7234, 16.06.1949.
 T.C. Resmi Gazete, Sayı: 17103, 12.09.1980.
 TC. Resmi Gazete, Sayı: 17112, 21.09.1980.
 TC. Resmi Gazete, Sayı: 17874, 20.11.1982.
 Milli Birlik Komitesinin Tebliğleri, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 10515, 30.05.1960.
 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 13837, 15.05.1971.
 Devlet Opera ve Balesi Strateji Planı (2013-2017), Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü, <http://www.sp.gov.tr> Erişim tarihi, Nisan, 2018.
 Başbakan Atanmasına Dair İşlem, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 17112, 20.09.1980.
 “Türkiye Radyo - Televizyon Kurumu Kuruluş ve Görev Yönetmeliği”, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 17123, 02.10.1980.
 Kültür İstatistikleri, 1980, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1983.
 Kültür İstatistikleri 1981, 1982, 1983, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1985.
 Milli Güvenlik Konseyi’nin Bir Numaralı Bildirisi, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 17103, 12.09.1980.
 Milli Eğitim Bakanlığı, Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi “Gazetecilik”, Türk Basının Doğuşu ve Gelişimi, Ankara, 2008.
 İstatistikî Göstergeler 1923-2012, Ankara, 2013.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyon Raporu, TBMM, Ankara, 2012.

Telif Eserler

- Altunç, Beyza, *Türkiye’nin Ortak Film Yapım İlişkileri ve Eurimages*, Ankara, 2008.
 Alço, Pınar, “Sinema ve Müzik; Kısa Tarihsel Bir Bakış”, *İdil Dergisi*, Cilt 2, Sayı 7.
 Ağaoğlu, Adalet, *Fikrimin İnce Gülü*, Everest Yayınları, İstanbul, 2015.
 Behrengi, Samed, *Küçük Kara Balık*, Can Yayınları, İstanbul, 2016.
 Bila, Hikmet, *CHP-1919 -1999*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.
 Birand, Mehmet Ali, *12 Eylül Belgeseli*, 1998.
 Boztepe, Veli, *1960 ve 1980 Darbelerinin Türk Siyasal Sinemasına Etkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı Radyo Televizyon Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
 “Bir gecede değişimin adı: 12 Eylül Darbesi”, <http://www.cnmturk.com/> Erişim Tarihi: Nisan, 2018.
 Cemal, Hasan, *Tank Sesiyle Uyanmak 12 Eylül Günlüğü*, İstanbul, 2004.
 Çıtak, Şerife Özgün, *1980 Askeri Darbesinin Yazılı Magazin Basınındaki Yansıması ve Basının Magazinelşmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2007.

- Elmas, Kurban, “İletişim Demokrasi-Demokratik İletişim Türkiye’de Medya Mevzuat Politikalar Aktörler”, *Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı*, 2011.
- Hafizoğulları, Zeki, “Kamu Yayıncılığı ve TRT Kurumu”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2003.
- İlbuğa, Emine Uçar, “12 Eylül Askeri Darbesinin Günümüz Sinemasına Yansımaları Bornova Bornova ve Çoğunluk Film Örnekleriyle”, *Felsefe ve Toplumsal Bilimler Diyaloglar Dergisi*, Sayı 1.
- İlhan, Atilla, *Böyle Bir Sevmek, İş Bankası Yayınları*, İstanbul, 2016.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Vatan Dostu Sultan Vahidettin, Büyük Doğu Yayınları*, 2013.
- Kür, Pınar, *Yarın Yarın*, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kuyucu, Mihalis, “Türkiye’de Özel Radyo Yayıncılığı: Ulusal Ölçekte Yayın Yapan Özel Radyo Kanallarının Yapıları Üzerine Bir Araştırma”, *Global Media Journal*, Sayı 7, 2013.
- Karadoğan, Ali, *Şerif Gören Sineması, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo TV ve Sinema Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1999.
- Konur, Tahsin, “Cumhuriyet Döneminde Devlet Tiyatro İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 31 Sayı: 1. 2, 1987.
- Kantarcıoğlu, Selçuk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Politikalarında Kültür*, Ankara, 1999.
- Maktav, Hilmi, “Türk Sinemasında 12 Eylül”, *Birikim Dergisi*, Sayı 138, 2000.
- Nesin, Aziz, Zübük, İstanbul, 2005.
- Özgen, Murat, “1980 Sonrasında Türk Medyasında Gelişmeler ve Magazinleşme Olgusu”, *2nd International Symposium, Communication in the Millenium: A Dialogue Between Turkish and American Scholars*, Sayı 1, İstanbul, 2004.
- Öymen, Altay, “12 Eylül’ün kapattığı 17 partiden biri”, *Radikal*, 25.05.2013.
- Öztürk, Naz, İçöz; Şinasi, Fethi, Ergün, “24 Ocak Kararları Neo-Liberal Politikalar ve Türkiye’nin Tarımı” *Pamukkale Üniversitesi Dergisi*, ½ 2008.
- Öztürk, Vildan, *Türkiye’de 1980-2000 yılları Arasındaki Gazete İlanlarında imaj Kavramı; Merkez Medya Bağlamında Değerlendirilmesi*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Özkan, Zühal Çetin, ”Günümüz Türk Sineması’nın Dünya Sinemasındaki Yeri”, *Journal of Azerbaijani Studies*, Vol,12, No.1-2, Azerbaijani 2009.
- Özön, Nijat, *Sinema Uygulayımı; Sanatı-Tarihi*, İstanbul, 1985.
- Özhancı, Elif, “Türkiye’de Opera, Bale ve Devlet Opera ve Balesinin Evrimselliği”, *Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 29, 2009.
- Özgentürk, Işıl, *Kuş Ne Yana Öter*, Özyürek Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Özgülç, Ağâh, *100 Filmde Başlangıcından Günümüze Türk Sineması*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1993.
- Salihpaşaoğlu, Yaşar, *Türkiye’de Basın Özgürlüğü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2007.
- Şeker, Mustafa, *Yerel Gazeteler*, Konya, 2007.
- Şeker, Mustafa, "Tiraj Sorunu", *Bir Sorun Olarak Gazetecilik*, Konya, 2007.
- Türkiye Cumhuriyet Tarihi II*, Ankara, 2012.

Yıldız, Ferhat, *Türk Anayasa Hukukunda Basın Özgürlüğü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012, Ankara.

Yıldırım, Zafer, “Basın Özgürlüğü ve 12 Eylül Müdahalesinde Ordu Basın İlişkisi” *Mevzuat Dergisi*, Sayı: 103, Yıl 2006.

Yücel, Can, *Rengârenk*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

Gazete ve Dergiler

Milliyet 21.02.1982.

Milliyet Sanat Yeni Dizî, Sayı:57, Ekim 1982.

İnternet Kaynakları

<http://www.cso.gov.tr/>, Erişim Tarihi: Nisan, 2015.

<http://devtiyatro.gov.tr/> Erişim Tarihi: Nisan, 2015.

<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm>, Erişim Tarihi: Nisan, 2015.

<http://www.aljazeera.com.tr/>, Erişim Tarihi: Nisan, 2015.

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/9782122.asp>, Erişim Tarihi: Nisan, 2015.

<http://film.iksv.org.tr/film/2816>, Erişim Tarihi: Nisan, 2015.

<http://www.altinportakal.org.tr/arsiv/gecmis-oduller/1980>, Erişim Tarihi: Nisan, 2015.

<http://www.altinportakal.org.tr/arsiv/gecmis-oduller/1981>, Erişim Tarihi: Nisan, 2018.

<http://www.imdb.com/event/ev0000147/1982>, Erişim Tarihi: Nisan, 2018.

<http://www.altinportakal.org.tr/arsiv/gecmis-oduller/1982>, Erişim Tarihi: Nisan, 2018.

<http://www.turksinemasi.com/1981-1990/>, Erişim Tarihi Nisan, 2018.

<http://www.altinportakal.org.tr/arsiv/gecmis-oduller/1983>, Erişim Tarihi: Nisan, 2018.

<http://www.iksv.org.tr/hakkimizda/tarihce>, Erişim Tarihi: Nisan: 2018.

<http://film.iksv.org.tr/arsiv/festivalarsivi/97/2389>, Erişim Tarihi: Nisan, 2018.

<http://www.beyazperde.com/haberler/filmler/haberler-16247/>, Erişim T. Nisan, 2018.

[https://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/ Global/ Government/pg_CabinetHistory.aspx](https://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/Global/Government/pg_CabinetHistory.aspx),

Erişim Tarihi: 08.05.2018.

YAZIM KURALLARI-YAYIN İLKELERİ AUTHOR GUIDELINES - EDITORIAL PRINCIPLES

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Editöryel-Editorial
Geliş Tarihi-*Received Date* : 31.05.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 31.05.2018
Sayfa-*Pages* : 595-600

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

YAYIN İLKELERİ

1. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED), bilimsel ölçütlerde hazırlanan Türkiye ve Türk dünyası ile ilgili çalışma ve araştırmaları yayımlar. TAED’de yer alan yayınlar, kuramsal ve yöntemsel açıdan Türkiyat araştırmalarına katkı sağlayacak ve araştırmaların uluslararası düzeye erişmesine ortam hazırlayacaktır. Bu süreçte TAED, farklı sahalara taşıdığı Türkoloji araştırmalarına yeni bakış açıları ve yaklaşımlar kazandırmayı hedeflemektedir.

2. TAED; **Ocak, Mayıs ve Eylül** aylarında olmak üzere yılda üç kez yayımlanır.

Dergimizde yayımlanan bütün makalelere tam metin hâlinde <http://turkiyatjournal.com/Anasayfa.aspx> adresi kullanılarak ücretsiz ulaşılabilir.

3. TAED’e gönderilen yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma şartı aranır. Yayımlanmak üzere gönderilen yazı daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiri ise bu durumdan dergi editörlüğü haberdar edilmelidir. Bu ve buna benzer yazılar, Yayın Kurulunun vereceği karar doğrultusunda işlem görür. Her sayıda derleme, çeviri ve kitap tanıtımına da yer verilebilir.

4. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak, Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygınlığı kabul edilen diğer dillerde de yazı yayımlanabilir.

5. Gönderilen yazılar önce Yayın Kurulunca dergi yayım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar önce yabancı dil özetlerinin kontrolü için dil editörlerine, daha sonra bilimsel açıdan incelenmeleri için alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir, Hakem raporlarından birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde yazı, üçüncü hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları 5 yıl süreyle saklanır. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmeleri yaparlar.

6. Yayımlanmasına karar verilen yazılar alanına göre sıraya konulur; ancak editörlük, güncellik ve gereklilik gibi dergiciliğe bağlı nedenlerle sıralamada bazı değişiklikler yapabilir.

7. Yazıların bilim ve dil sorumluluğu tamamen yazarlarına aittir. Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz. Yazar, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organı olan Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi’nde yayımlanmış yazısının telif haklarını Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder.

8. Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan araştırma ve yayım etiğine uyulmalıdır.

9. Dergimizde yayımlanmak istenen bütün çalışmalar Turnitin veya iThenticate intihal programlarında taranmaktadır.

10. Dergide yayımlanan yazıların tamamı veya bir kısmı yayıncının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılamaz, sadece kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Başlık: Yazılara önce Türkçe hemen altına da İngilizce olmak üzere iki başlık konulmalıdır. Başlıklar en fazla 12 sözcükten oluşmalı ve tamamen BÜYÜK HARF ile yazılmalıdır.

2. Yazar adı ve adresi: Makaleler, hakemlere doğrudan sistem üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğini sağlama adına makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır. Bu nedenle gerek makale içerisinde gerekse dosya adında yazar isim / isimlerine yer verilmemelidir.

Hakem süreci tamamlanan yazılar için, yazardan son hâlini göndermesi istenildiğinde adını, soyadını, Kurumsal iletişim bilgisini, e-posta adresini ORCİD numarasını Türkçe ve İngilizce olarak başlığının hemen altına ortalanmış olarak yazması, istenir.

Örnek:

TR BAŞLIK

ENG BAŞLIK

Mehmet ÖZ

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Assoc. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History

ornek@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0000....

3. Öz: İsimden sonra 150-180 kelimelik makaleyi ifade eden Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Her iki özeti altında anahtar sözcüklere yer verilmelidir.

Öz ve **Abstract** kısımları 9,5 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemeli, **MS Word** dosyası olarak hazırlanmalı, bazı çalışma alanlarının özel durumları dışında yazı tipi olarak mutlaka **Times New Roman** kullanılmalıdır. Transkripsiyon ihtiva eden çalışmalarda **Oktay New Transkripsiyon** yazı tipinin kullanılması tavsiye edilir. Farklı kullanılan fontlar makale ile mutlaka birlikte gönderilmelidir.

Makalelerde sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Metin Boyutu	Dipnot Boyutu	Paragraf Aralığı	Paragraf Girinti	Kenar Boşlukları	Satır Aralığı	Sayfa Boyutu
10,5	8,5	Tek	1 cm	2 cm	Tek	17x24 cm

Makale, **Giriş** bölümü ile başlamalı, bu bölüm yazının hipotezi, kapsamı ve amacı üzerinde durulmalı: ara ve alt başlıklarla desteklenebilecek **Gelişme** bölümü veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalarla desteklenmeli; **Sonuç** bölümünde ise çalışmada varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır.

6. Zorunlu hâller dışında makalelerin yazımında mutlaka Türk Dil Kurumunun güncel Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.

7. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana ve alt başlıklar oluşturulmalıdır.

8. Fotoğraf, Harita ve Tablolar: Metnin içinde kullanılan fotoğraf, plan ve tabloların sayfa yapısının dışına çıkılmaması hususunda dikkat edilmelidir. Bu tür belgeler baskı tekniğine uygun çözünürlükte olmalı ve birden fazla ise numaralandırılmalıdır.

9. Alıntı ve Göndermeler: Beş satırdan kısa alıntılar tırnak içinde verilmeli, beş satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 1 cm içerde, 10,5 punto ve *italik* yazılmalıdır.

Dergimizde genel olarak APA Atıf Sistemi uygulanmakla beraber kimi disiplinlerde **Dipnot** sistemi de kabul edilmektedir. Ancak yazardan, seçtiği atıf sistemine çalışma boyunca sadık kalması beklenmektedir.

Metin içinde APA Atıf Sistemi kullanıldığında şu hususlara dikkat edilmelidir:

- Alıntı ve göndermeler, metin içinde uygun yere parantez açılarak yazarın soyadı, alıntı ya da gönderme yapılan eserin yayın tarihi ve alıntının sayfa numarası belirtilmelidir.

Örnek: (Köprülü 1966: 20)

- Metin içinde gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın yayın tarihi ve sayfası yazılmalıdır.

Örnek: “Köprülü (1966: 17), bu konuda...”

- Apa Atıf Sistemi’nde aynı kaynağın metinde tekrar kullanılması hâlinde; *age.*, *agm.*, gibi kısaltmalar olmamalı, yine parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın tarihi ve alıntılanan sayfa belirtilmelidir.

- Yazarın aynı yıl yayımlanan birden fazla eseri kaynak gösterilmişse (Köprülü 1966a, Köprülü 1966b, ...) şeklinde harf kodlaması yapılmalıdır.

- Alıntı ya da gönderme yapılan kaynak iki yazarlı ise her iki yazarın da soyadı kullanılmalı, yazarlar ikiden fazla ise ilk yazarın soyadı belirtildikten sonra “*vd.*” ibaresi kullanılmalıdır.

Örnek: (Türkmen ve Cemiloğlu 2009: 20)

(Olca *vd.* 1998: 10)

- Metin içinde birden fazla kaynağa atıfta bulunuluyorsa kaynaklar notalı virgülle ayrılmalıdır.

Örnek: (Köprülü 1966: 10; Kaplan 2004: 15; Tanpınar 1969: 20; ...)

- Görülmeyen bir yayının kaynak gösteriliyorsa asıl kaynak da belirtilmelidir.

Örnek: (Köprülü 1931, Kaplan 2004’ten)

- Sözlü kaynak kullanılıyorsa parantez içinde kaynak kişinin adı ve soyadı belirtilmelidir.

- Yayın tarihi belli olmayan eserlerde ya da yazmalarda sadece yazar adı, yazar adı olmayan eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

- İnternet kaynaklı alıntılarda internet adresi ve adrese son erişim tarihi hem metin içinde hem de kaynaklar kısmında belirtilmelidir.

Örnek: <http://tdkterim.gov.tr/bts> (Son Erişim Tarihi: 05.04.2011)

10. Kaynaklar: Kaynaklar bölümü makale metninin sonunda bulunmalı, sadece gönderme yapılan kaynaklara yer verilmeli ve yazar soyadına göre alfabetik sıralanmalıdır.

Bir yazarın birden fazla eseri var ise sıralamada yayın tarihi dikkate alınmalıdır. Yazarın aynı yılda yayımlanan birden fazla eseri var ise kaynaklar a,b,c, şeklinde kodlanarak sıralamaya konmalıdır.

Örnekler:

Köprülü, Mehmet Fuat. (1966_a). *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Köprülü, Mehmet Fuat. (1966_b). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kaplan, Mehmet. (2004). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (1969). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Türkmen, Fikret ve Mustafa Cemiloğlu. (2009). *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Olca, Selahattin vd. (1998). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Oğuz, M. Öcal. (2010). "Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri". *Milli Folklor*, 87, 5-12.

Naskali, Emine Gürsoy (haz.). (1999). *Altay Destanı Maaday Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eliade, Mircea. (1999). *Şamanizm*. (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Fenoglio, Irène ve Francois Georgeon (haz.). (2000). *Doğuda Mizah*. (Çev. Ali Berktay) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

• Araştırmada sözlü kaynaklardan yararlanılmışsa kaynak kişinin soyadı, adı, doğum yeri ve tarihi, mesleği, gerekli durumlarda diğer açıklayıcı bilgilere kısaca yer verilmelidir.

Örnek: Özdemir, Fuat (Âşık Fuat Çerkezoğlu). 1950 Narman doğumlu, halk ozanı.

• Kullanılan kaynağın yayımlandığı şehir belirtilmemişse künyede bu bilginin bulunması gereken yere yyy (yayın yeri yok), yayımlandığı yer belirtilmemişse yy (yayıncı yok), yayın tarihine ilişkin bilgi yoksa ty (tarih yok) şeklinde kısaltmalar kullanılmalıdır.

Örnek: Ergin, Muharrem (haz.). *Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kütüğü*. yyy: Tercüman Yayınları, ty.

EDITORIAL PRINCIPLES

1. Ataturk University Journal of Turkish Researches Institute (TAED) publishes scientific research on Türkiye and the Turkish world. Beside their goal to generate new approaches and viewpoints to the field publications in TAED will provide theoretical and methodical foundation for Turcology research. Taed is devoted to the publication of original articles on the utilization of knowledge on Turcology and Turcology studies at the international level.

2. TAED is published biannually in June and August. The articles are available in full-text at no charge at <http://turkiyatjournal.com/Anasayfa.aspx>

3. In order for any submitted article to be published in TAED, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Articles previously presented at conferences or symposia may be accepted for publication by the Editorial Board if clearly indicated so beforehand.

4. The language of the journal is Turkish. However articles written in other international auxiliary languages and Turkish dialects provided they are written in Latin alphabet.

5. All research articles submitted to TAED first undergo a review by the Editorial Board members for scanning and assessment of standard of the article. Based on the decision, the article will be forwarded to two subject experts for adjudication and quality improvisation. Two positive reports are required for the publication of the article. In case one report is negative while the other is favourable the article is send for adjudication by a third independent reviewer. TAED uses double-blind peer review. Submissions should be done via email to turkiyat@atauni.edu.tr

6. Issuable articles are put in line for publication however the Editorial Board reserves the right to make changes in this line.

7. Authors are responsible for the content of their articles; the Editorial Board does not assume responsibility for the authors' views or statements. Once an article is accepted for publication the author agrees to transfer the exclusive copyright to Atatürk University Turcology Research Institute as the owner of TAED

8. Reproduction of any article in full requires prior written authorization by the Editorial Board of the journal; Reproduction in part is permitted provided that it is accompanied by reference to the journal and mention of the publisher.

WRITING RULES

1. Title: The Turkish title of the article should be immediately accompanied by the English. The title should consist of 12 words at most.

2. Name(s) of author(s) and author affiliation(s): Name(s) of author(s) should be written bold beneath the Turkish and English title.

Example:

TR BAŞLIK

ENG BAŞLIK

Mehmet ÖZ

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Assoc.Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History

ornek@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0000....

3. Abstract: Right after the author(s) name(s) the article should include an abstract respectively in Turkish and in English expressing the subject in 150-180 words. Both abstracts should include keywords.

4. Main Text: Articles should not exceed 10.000 words. The main text should be typed in Times New Roman in a font size of 10,5 pt. Page size 17 x 24 cm. The margins of the top should be 2 cm, bottom 2 cm, left 2 cm and right 2cm. The article should begin with an introduction indicating the major argument followed by supporting body paragraphs and a conclusion and/or recommendations section.

5. Section Headings: Main and sub-headings may be numbered if necessary, should be used to obtain the well-arranged flow of information.

6. Pictures, Maps and Figures: Pictures, tables and figures should not extend over the given margins. Documents should be enumerated. Pictures should be on highly contrasted photo papers.

7. Quotations: Quotations less than 5 lines must be written in the running text and be given opening and closing quotation mark. Longer quotations should be italic and appear in a single-spaced and 1 cm indented separate paragraph. Do not use footnotes. In-text citation principles should be applied, indicating

8. Works Cited: Should appear in an alphabetical order at the end of the main text. The Works Cited list should not include any works not actually cited in the article. Should there be more than work of the same author they should be listed according to their publication date. If two or more articles by the same author also have the same year, a distinguishing letter (a, b, c, etc.) is added.